

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У ДВОХ ТОМАХ

ГОЛОВНА РЕДАКЦИНА КОЛЕГІЯ:

К. К. ДУБИНА (головний редактор),
І. О. ГУРЖІЙ (заступник головного редактора),
В. А. ДЯДИЧЕНКО, О. К. КАСИМЕНКО,
М. І. СУПРУНЕНКО, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ВИДАВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“

КИЇВ-1967

9.47
1-90

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ТОМ
ПЕРШИЙ

ВИДАВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“
КИЇВ-1967

9(C2)
I-90

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
М. Н. ЛЕЩЕНКО, Ф. Є. ЛОСЬ,
К. І. СТЕЦЮК

$\frac{1-6-4}{3-БЗ-8-66}$

ПЕРЕДМОВА

Ця праця є новим, переробленим і доповненим виданням двотомного курсу «Історії Української РСР», який охоплює історію українського народу від найдавніших часів до наших днів.

На базі великого документального матеріалу в ній висвітлюються найважливіші проблеми історії України і викриваються реакційні, буржуазні і буржуазно-націоналістичні концепції. Перший том охоплює історію українського народу з найдавніших часів до Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. включно.

В основу дослідження покладено марксистсько-ленінське вчення про розвиток способів виробництва, продуктивних сил і виробничих відносин, про вирішальну роль народних

мас в історії, про класову боротьбу — рушійну силу класово-антагоністичного суспільства. Готуючи цю синтетичну працю, авторський колектив керувався історичними рішеннями XX, XXI, XXII і XXIII з'їздів КПРС.

В книзі обгрунтовано і розвинуто положення про спільність історичного розвитку російського, українського і білоруського народів, які походять від єдиного кореня — древньоруської народності.

Велике місце в праці займає показ героїчної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських, турецько-татарських та інших іноземних загарбників, розкриття історичного значення воз'єднання України з Росією, спільної боротьби трудящих братніх народів нашої країни проти своїх гнобителів — царизму, поміщиків-кріпосників, капіталістів. Широко висвітлюється визвольний рух на Україні, що являв собою складову частину загальноросійського визвольного руху, єднання українських і російських революційних діячів у спільній боротьбі проти гнобителів.

Значна увага приділяється розкриттю процесу формування робітничого класу, підкреслюється вирішальне значення для перемоги революції появи на історичній арені найреволюційнішого в світі російського пролетаріату та його бойового авангарду — Комуністичної партії. Показано, що союз робітничого класу і трудящого селянства, очолений Комуністичною партією, був тією могутньою суспільною силою, яка була здатна подолати опір експлуататорських класів і здобути перемогу.

У праці в систематизованому вигляді висвітлюється соціально-економічна й політична історія українського народу, а також розвиток української культури.

У написанні першого тома «Історії Української РСР» взяли участь старші наукові співробітники Інституту історії Академії наук УРСР кандидат історичних наук М. Ю. Брайчевський (§ 4 розділу I), доктор історичних наук І. Д. Бойко (§ 9—11 розділу IV, розділи V, VI), доктор історичних наук К. І. Стецюк (розділ VII), доктор історичних наук В. А. Дядиченко (розділи VIII, IX), член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук І. О. Туржій, доктор історичних наук М. Н. Лещенко, кандидат історичних наук Ф. О. Ястребов (розділи X, XI), доктор історичних наук Ф. Є. Лось (розділи XII, XIII), доктор історичних наук М. А. Рубач (§ 1, 4 розділу XIV, § 4, 6 розділу XV), доктор історичних наук О. А. Парасунько (§ 2 розділу XIV), кандидат історичних наук С. О. Кітитарев

(§ 3 розділу XIV), доктор історичних наук Ф. П. Шевченко (§ 5 розділу XIV), кандидат історичних наук В. Г. Сарбей (§ 6 розділу XIV), доктор історичних наук І. І. Компанієць (§ 1—3 розділу XV), доктор історичних наук Й. Т. Щербина (§ 3, 5 розділу XV), а також старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР доктор історичних наук І. Г. Шовкопляс (§ 1—3 розділу I) та старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР доктор історичних наук К. Г. Гуслистий (розділи II, III, § 1—8, 12 розділу IV).

Складання бібліографії і добір ілюстрацій виконані науковим співробітником Інституту історії Ю. П. Лавровим. В доборі ілюстрацій брав участь також Г. Н. Логвин — старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві. Хронологію, географічний та іменний покажчик склали науковий співробітник Інституту історії Н. С. Сидоренко.

В процесі підготовки «Історії Української РСР» науковий колектив Інституту історії АН УРСР дістав велику допомогу від Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії Академії наук СРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Київського, Харківського, Одеського, Львівського, Ужгородського, Чернівецького державних університетів та інших установ і організацій, за що авторський колектив висловлює щирю подяку.

При підготовці цього видання авторський колектив врахував критичні зауваження і побажання, висловлені в рецензіях і під час обговорень.

РОЗДІЛ I
ПЕРВІСНООБЩИННИЙ
ЛАД
І ЗАРОДЖЕННЯ
КЛАСОВОГО
СУСПІЛЬСТВА

Історія людського суспільства почалася одночасно з появою на Землі людини. Її предками були високорозвинені людиноподібні мавпи. Виділення людини з тваринного світу відбулося близько 1 млн. років тому. Процес перетворення мавпи в людину проходив на величезних просторах Старого світу — в Південній Азії, на значній частині Африки та на півдні Європи, куди входили також південні області Радянського Союзу, в тому числі південні райони України. Звідси первісні люди поступово розселилися по всій земній кулі. Найважливішою умовою перетворення мавпи в людину була праця — виготовлення знарядь праці та застосування

їх для добування необхідних засобів життя. Як вказував Ф. Енгельс, «праця створила саму людину»¹.

Праця з самого початку мала колективний характер і сприяла згуртуванню членів суспільства. На світанку історії людства з потреби взаємного порозуміння між людьми в процесі праці виникла й членороздільна мова, яка стала засобом їх спілкування.

У місцях, де жили люди в давнину, залишилися й зберігаються в землі до нашого часу різноманітні речові пам'ятки — знаряддя праці й побутові предмети, залишки жител і поселень, людські поховання тощо. Такі пам'ятки є важливими науковими джерелами для вивчення найдавніших періодів історії суспільства, особливо тих, коли люди ще не знали писемності.

Вивченням речових джерел — пам'яток матеріальної культури людей минулих епох — займається окрема галузь історичної науки — археологія.

Давні періоди історії людства були закономірною основою його розвитку в більш пізні епохи. Ця «сива давнина», за висловом Ф. Енгельса, є «надзвичайно цікавою епохою, тому що вона становить основу всього пізнішого вихідного розвитку, тому що вона має своїм вихідним пунктом виділення людини з тваринного царства, а своїм змістом — подолання таких труднощів, які ніколи вже не постануть перед майбутніми асоційованими людьми»².

Найдавнішим періодом в історії людського суспільства був стародавній кам'яний вік — палеоліт*. На території нашої країни первісні люди вперше з'явилися в початкову епоху стародавнього кам'яного віку — ранньому палеоліті. Ця епоха характеризується поширенням

1. ФОРМУВАННЯ
ПЕРВІСНООБЩИННОГО
ЛАДУ

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 453.

² Там же, стор. 111.

* Назва походить від грецьких слів «палайос» — стародавній і «літос» — камінь.

примітивних кам'яних знарядь праці, пануванням збиральництва і полювання.

Сліди життя давніх людей у вигляді залишків їх поселень-стоянок відомі тепер уже в ряді районів території Української РСР — на Середньому Дністрі, в дніпровському Надпоріжжі і Приазов'ї. Найранішою з них є стоянка в с. Лука Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, що датується часом близько 300 тис. років тому. На місці стоянки знайдені кам'яні знаряддя праці — ручні рубила та різноманітні відщепи. Такі ж стоянки відомі і в ряді інших районів Радянського Союзу, зокрема на Закавказзі (Вірменія, Грузія), в Середній Азії (Південний Казахстан) та Молдавії.

Люди, які залишили ці стоянки, жили в умовах тодішнього досить теплого клімату, багатій рослинності і різноманітного тваринного світу. Основним господарським заняттям їх було збирання рослинної їжі — ягід, плодів і коріння. Збиральництво доповнювалося полюванням на тварин. Шукаючи їжу, люди часто переходили з місця на місце, вели бродячий спосіб життя.

Понад 100 тис. років тому в природних умовах більшої частини території Європи сталися досить помітні зміни — почалося значне похолодання. Багато вчених гадає, що воно було викликане утворенням льодовиків у північній частині Європи, які поступово просуваються на південь. Вважається, що на території Східної Європи льодовики досягли північних районів України та Середнього Поволжя, далеко заходячи двома язиками на південь по долинах Дніпра і Дону.

Час існування льодовиків називається льодовиковим періодом. В прильодовикових областях з'явилися тундра і лісотундра, а на півдні — холодні степи; ліси збереглися переважно в долинах річок та ярів, захищених від холодних північних вітрів. Тварин, які жили раніше в умовах теплого клімату, поступово змінили нові, що пристосувалися до більш холодного клімату, — мамонти, шеретисті носороги, північні олені, печерні ведмеді та ін. Максимальне поширення льодовиків у Європі відносять до часу близько 100—40 тис. років тому.

Зміна кліматичних умов викликала значні зміни в житті і побуті первісних людей. Їх основним господарським заняттям і джерелом добування засобів для життя стає полювання на великих тварин. Воно проводилося колективно, за участю всіх членів первісних общин, із застосуванням облав і загонів. Головними кам'яними знаряддями стали гостроконечник (правив за наконечник списа та мисливський ніж) і скребло (вживалося як ніж для обробки шкур).

Для захисту від холоду люди навчилися використовувати природні печери, а потім почали споруджувати примітивні житла. Тоді ж з'явився і перший одяг з шкур тварин. Визначним досягненням того часу було винайдення способу добування вогню тертям дерева. До того люди зрідка користувалися лише природним вогнем. Штучне добування вогню мало величезне значення для розвитку людства. За висловом Ф. Енгельса, воно «вперше дало людині панування над

певною силою природи і тим самим остаточно відокремило людину від тваринного царства»¹.

Завдяки можливості постійно добувати вогонь і користуватися ним первісні люди розселилися на значних територіях Європи і Азії. На території України їх стоянки цього часу відомі в Криму і Приазов'ї, на Сіверському Дінці і дніпровському Надпорожжі, на Волині і Наддністрянщині. В Криму більшість стоянок знаходиться в природних печерах, найголовніші з них — Кіік-Коба (поблизу м. Сімферополя) та Старосілля (в околицях м. Бахчисарая). Залишки найдавнішого спеціально спорудженого наземного житла виявлені на стоянці в с. Молодове на Середньому Дністрі.

Стоянки цього часу відомі також в Середній Азії (Узбекистан) і на Закавказзі (Грузія), на Кубані і Середній Волзі та в інших районах СРСР.

Люди раннього палеоліту жили великими відособленими групами, які склалися на основі спільної боротьби з природою, спільного добування засобів для життя та спільного захисту від зовнішньої небезпеки. Ці групи людей були досить нестійкими і залежно від умов місцевості, від можливості добувати їжу могли легко розпадатися і знову утворюватися, змінюючи свій склад. Кожна така відособлена група людей становила собою найбільш ранню і найпримітивнішу організацію суспільства — первісну дородову общину, або «первісне стадо», як називав її В. І. Ленін. За своїм характером первісна дородова община багато в чому була ще близькою до стада тварин, зокрема людиноподібних мавп. Водночас людина істотно відрізнялась від останніх тим, що вона в процесі добування засобів для життя спеціально виготовляла і використовувала знаряддя праці, а також володіла членороздільною мовою.

В кінцеву епоху стародавнього кам'яного віку, відому під назвою пізнього палеоліту (близько 40—15 тис. років тому), сформувалася людина сучасного фізичного типу. Ця епоха характеризується значним розвитком полювання та удосконаленням знарядь праці. Збільшується їх кількість, з'являються нові форми (різці, скребачки, проколки, ножовидні пластини, наконечники легких списів — дротиків та ін.). Для виготовлення знарядь праці, побутових предметів і прикрас почали широко використовуватися кістки і роги тварин.

Удосконалення знарядь праці сприяло зростанню продуктивності полювання. У зв'язку з цим у людей з'явилася можливість більш надійно забезпечувати себе їжею та створювати певні запаси її, внаслідок

Палеолітичні знаряддя праці:

а — ручне рубило; б — гостроконечник; в — скребло; г — різель; д — проколка.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 110.

чого вони могли жити на тих самих місцях протягом досить тривалого часу. Стоянки пізньопалеолітичної епохи розташовувалися здебільшого поблизу річок або в їх долинах, в місцевостях, де водилося багато тварин, на яких полювали люди, де були сприятливі умови для збирання рослинної їжі, річкових молюсків і де знаходилися поклади кременю й інших порід каменю, з яких виготовлялися знаряддя праці.

На таких стоянках споруджувалися невеликі довгочасні житла, які часто мали вигляд конусовидних будівель типу чумів у північних народностей. Як будівельний матеріал поряд з деревом широко використовувалися великі кістки тварин. В середині жител і поруч з ними знаходилися вогнища. На стоянках були також спеціальні місця для обробки каменю і кісток, з яких виготовлялися знаряддя праці, побутові вироби та культові предмети.

Значні зміни відбулися в епоху пізнього палеоліту також у суспільному житті людей: первісне стадо змінилося родовим ладом. Їх суспільною і економічною організацією став рід. Він являв собою тісно згуртовану групу людей — родову общину, члени якої спільно вели своє господарство, боролися з силами природи і користувалися всіма засобами для життя, здобутими в процесі колективної праці.

Члени таких общин, що налічували по кілька десятків чоловік, були тісно зв'язані між собою узами кровної спорідненості, яка велася по материнській лінії. Через це початковий етап родового ладу називається материнським, або матріархальним, родовим ладом. Пояснюється це тим, що при груповому шлюбі, який панував у той час, батько дитини лишався невідомим, була відома тільки мати, від якої й велася родовід і спорідненість людей.

Серед знахідок на багатьох пізньопалеолітичних стоянках, в тому числі і на території України, нерідко зустрічаються скульптурні зображення жінок, вирізані з кісток тварин або м'яких порід каменю. Вони свідчать про існування у первісних родових общин культу матері-прародительки, основи роду. Поважання жінки-матері зумовлювалося також її важливою роллю в громадському і господарському житті найдавніших родових общин.

У пізньому палеоліті з'явилося найдавніше мистецтво, зв'язане з господарським життям людей. У скульптурі, різьбі і живописних малюнках на кістці та на стінах печер зображувалися різні тварини: мамонти, північні олені, зубри, дикі коні тощо, яким належала провідна роль в основній галузі господарської діяльності людей — у полюванні.

В цю ж епоху виникли релігійні уявлення і вірування. Причиною їх виникнення було безсилля первісних людей у боротьбі з невідомими та незрозумілими для них силами навколишньої природи. Низький рівень господарського і культурного розвитку суспільства породжував у них хибні уявлення про природу. Не знаючи законів природи, первісні люди боялися багатьох її явищ (блискавки, грому, темряви, повені та ін.), залежали від них і тому схилялися перед ними, обожнюючи як якусь надприродну силу. «...Безсилля дикуна в боротьбі

з природою, — писав В. І. Ленін, — породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.»¹

Найдавнішими формами релігійних уявлень і вірувань, в тому числі й у мешканців пізньопалеолітичних поселень на території України, були тотемізм, магія і анімізм.

Суть тотемізму полягала в уявленні, що кожна родова група мала спільного предка — тотема у вигляді тварини або рослини, якого вона вважала своїм родоначальником і покровителем. На честь тотема влаштовувалися свята з різноманітними обрядами, жертвоприношеннями тощо.

В основі магії лежала віра первісних людей в те, що за допомогою різних заклинань і обрядів можна було полегшити боротьбу з ворогом, насилаючи на нього хворобу або смерть, забезпечити успіх в полюванні, посилити розмноження тварин, на яких воно провадилося, та ін. Для цього виконувалися різні магичні дії та обряди (зображення тварин на стінах печер і мисливських знаряддях, сцен полювання на них, поїдання їх м'яса тощо).

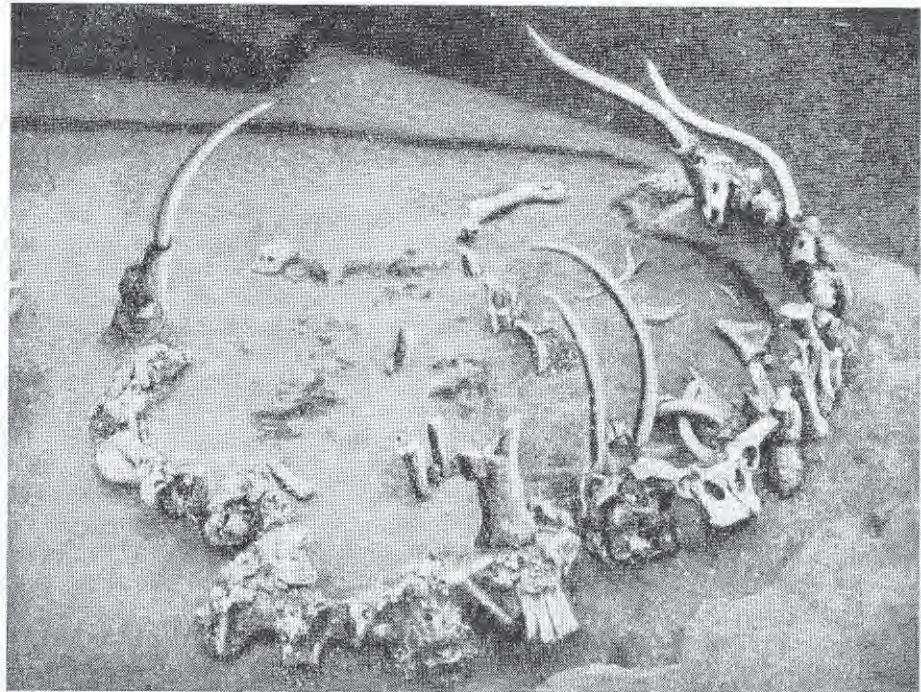
Первісні люди вірили також у те, що у кожної людини, тварини, рослини і навіть різних речей є двійники — душі, які населяють навколишній світ і впливають на їх життя. Таке вірування дістало назву анімізму*. На основі анімізму в первісному суспільстві був дуже поширений культ загробного життя і шанування померлих, що знайшло свій вираз у виникненні спеціальних поховальних обрядів і супроводженні померлих значною кількістю різноманітних речей — знарядь праці, побутових предметів, прикрас тощо, якими вони користувалися за життя.

Удосконалення знарядь праці та зростання продуктивності полювання на тварин, широке використання вогню й одягу, оволодіння справою спорудження жител та інші досягнення найдавніших родових колективів сприяли широкому розселенню первісних людей. Стоянки пізньопалеолітичної епохи відомі тепер у багатьох районах нашої країни — від Прикарпаття до Прибайкалля і від Закавказзя до Північного Приуралля. Особливо багато таких стоянок на території України. Здебільшого вони зосереджені досить значними групами. Серед них можна назвати групи стоянок на Десні (в районі м. Новгорода-Сіверського), на Середньому Дністрі (поблизу м. Кам'яця-Подільського), в дніпровському Надпоріжжі, Приазов'ї і на Волині.

Найбільш ранньою серед пізньопалеолітичних стоянок на Україні є Радомишльська стоянка на Житомирщині, а однією з найцікавіших — стоянка в с. Мізині поблизу м. Новгорода-Сіверського на Чернігівщині. Остання була розташована в широкій балці при впадінні її в долину Десни. Успішне полювання на тварин в долині ріки і на плато її правого берега зумовило довготривале існування стоянки. На ній було п'ять наземних жител, споруджених з дерев'яних жердин, великих кісток мамонта та рогів північного оленя. Поруч з жителями знаходилися місця обробки кременю та кісток тварин, заглиб-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 63.

* Назва походить від латинських слів «аніmus», «аніма» — дух, душа.

Залишки палеолітичного житла на Мізинській стоянці.

лені в землю вогнища виробничого і побутового призначення, ями-комори з кістками тварин, що являли собою запаси сировини для різних потреб, тощо. Серед знахідок стоянки багато було різноманітних знарядь праці з кременю та кістяних виробів. Особливо цікаві мистецькі вироби — скульптурні фігурки жінок і тварин, браслети з бивнів мамонта, прикрашені складним геометричним орнаментом, та живописні лінійні зображення на кістках мамонта. Знайдено також підвіски з причорноморських черепашок, що вказує на зв'язки мешканців стоянки з далекими південними районами.

Визначними пізньопалеолітичними стоянками на Україні є також Молодовські на Середньому Дністрі, Кирилівська в Києві, Гінцівська на Полтавщині та Амвросіївська в Приазов'ї. Значні групи стоянок у Східній Європі відомі також на Дону (поблизу м. Воронежа) та на Десні і Судості (в районі м. Брянська).

Близько 15 тис. років тому пізній палеоліт на території України, як і в інших місцевостях, змінився мезолітичною епохою, що тривала до VII тисячоліття до н. е.* Протягом мезоліту на всій території Східної Європи поступово створилися природні умови, близькі до сучасних з їх рослинним і тваринним світом. Полювання на досить рухливих

* Назва «мезоліт» походить від грецьких слів «мезос» — середній і «літос» — камінь і означає «середній кам'яний вік».

лісових та степових тварин і птахів зумовило появу нових, більш досконалих мисливських знарядь праці. Головними з них були лук і стріли з кремінними та кістяними наконечниками. Їх винайденню Ф. Енгельс надавав надзвичайно важливого значення, підкреслюючи, що у первісних людей завдяки луку і стрілам «дичина стала постійною їжею, а полювання — однією з звичайних галузей праці»¹. Крім лука та стріл, застосовувалися також дротики, гарпуни, ножі та ін. Більшість їх виготовлялася з кістки та дерева, а робочі частини складалися з дрібних кремінних пластинок-вкладишів (мікролітів). Надійним помічником людини під час полювання був собака, приручений саме в цю епоху.

В цей же час виникло і почало швидко розвиватися рибальство. Поряд з цим зберігається роль збиральництва рослинної їжі, річкових і морських молюсків. Родові групи людей мезолітичної епохи вели рухливий спосіб життя, влаштовуючи короточасні стоянки з легкими наземними наметоподібними житлами. Здебільшого такі стоянки розташовувалися по берегах річок. В гірських місцевостях для них нерідко використовувалися природні печери, гроти і навіси.

Стоянки мезолітичної епохи відомі на більшій частині Східної Європи. Особливо багато їх є на Україні — в Криму, на Сіверському Дінці, Дніпрі, Десні, на Волині і т. д. Найбільш цікаві з них — Журавська стоянка на Чернігівщині, Кирилівська в Києві, Гребеники на Одещині та Фатьма-Коба і Мурзак-Коба в Криму. Родові могили цього часу недавно виявлено на Дніпрі поблизу м. Дніпропетровська.

Суспільною організацією людей мезолітичної епохи стали племена — об'єднання споріднених родових общин. Вони займали суцільні території, мали однаковий характер господарства, спільний побут, мову, вірування, звичаї тощо. Таким чином, в мезолітичну епоху остаточно завершився тривалий процес формування найдавнішої суспільно-економічної формації людства — первіснообщинного, родоплемінного ладу, який базувався на общинній власності на засоби виробництва і зрівняльному розподілі продуктів серед всіх членів родових общин. В той час ще не було приватної власності та експлуатації людини людиною, не було поділу суспільства на класи. Тому первіснообщинний лад називається також докласовим, або первісним, суспільством. На ранніх етапах свого історичного розвитку через нього пройшли всі сучасні народи.

2. СТАРОДАВНІ СКОТАРСЬКІ ТА ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ПЛЕМЕНА

Близько 8 тис. років тому почався новий кам'яний вік — неоліт*, що тривав на території України до III тисячоліття до н. е. Характерною його рисою був початок переходу первісних людей південних районів Української РСР до відтворюючих форм господарської діяльності — скотарства та землеробства, які внаслідок свідомої діяльності людини сприяли збільшенню виробництва продуктів.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 28.

* Назва походить від грецьких слів «неос» — новий і «літос» — камінь.

Це зробило первісну людину більш незалежною від випадковостей природи.

Скотарство виникло в результаті приручення тварин. Спочатку тварин тримали з метою створення живих запасів м'ясної їжі на випадок невдач на полюванні і в рибальстві, а потім і для одержання молока, шкіри, вовни та інших продуктів скотарського господарства. Із збирання рослинної їжі та спостережень за щорічним повторним виростанням їстівних рослин виникає землеробство. Скотарство та землеробство спочатку з'явилися в степових і лісостепових районах і поступово поширилися в більш північні лісові райони, хоч в останніх ще довго переважали рибальство і полювання.

У цей період найвищого рівня розвитку досягло первісне рибальство, для потреб якого виготовлялися з дерева плоти і човни, а також рибальські сіті і гарпуни, ості і гачки.

Широке використання дерева та обробіток землі викликали появу великої кількості нових кам'яних та кістяних знарядь праці, а необхідність їх виготовлення сприяла виникненню більш високої техніки обробки каменю і кістки. Почали широко виготовлятися сокири, тесла і долота для обробки дерева, мотики для обробітку землі тощо.

В епоху неоліту з'явився і набув великого поширення ліпний глиняний посуд різноманітних форм, розмірів і призначення. Обпалена глина є найдавнішим матеріалом, штучно створеним людиною.

На території України, особливо в дніпровському Надпоріжжі і Приазов'ї, на Південному Бугу та Верхньому Дністрі, на Сіверському

Трипільське поселення (уявний вигляд).

Глиняний посуд з трипільських поселень.

Дінці і Середньому Дніпрі, на Десні і в басейні Прип'яті, відомо багато неолітичних пам'яток — стоянок і великих родових могильників.

Визначною неолітичною пам'яткою на Україні є так звана Кам'яна Могила на березі р. Молочної поблизу м. Мелітополя Запорізької області. На кам'яних плитах цього природного горба різьбленням і частково фарбами зображено багато різних тварин і сцен полювання на них, риб і рибальських сіток тощо. Ці малюнки відображали уявлення первісних людей про природу, а сама Кам'яна Могила була місцем відправлення культових обрядів, зв'язаних з скотарством, полюванням та рибальством.

Скотарство та землеробство, які виникли в епоху неоліту, ще більшого розвитку досягли в епоху міді — бронзи, що почалася в кінці IV тисячоліття до н. е., коли великого поширення набули знаряддя праці, виготовлені з міді та бронзи. Цю епоху називають також мідно-бронзовим віком.

Найбільш розвинутим раннє землеробство було у племен лісостепової смуги, які населяли територію Правобережної України та Молдавії. Ці племена існували з кінця IV до кінця III тисячоліття до н. е. і відомі під назвою племен трипільської культури, або трипільських (від с. Трипілля Київської області, де вперше були досліджені залишки їх поселень).

Землю трипільські племена обробляли переважно за допомогою кам'яних та кістяних мотик. Вирощували пшеницю, ячмінь і просо. Збирали урожай кістяними та дерев'яними серпами з кремінними пластинами-вкладишами. Зерно зберігали у великих глиняних посудинах та спеціальних зернових ямах, влаштованих у господарських приміщеннях. Розмелювали зерно на кам'яних зернотерках. Поряд із землеробством у цих племен розвивалося й скотарство: вони розводили рогату худобу, свиней, а пізніше і коней. Значне місце у господарстві займало збиральництво, полювання та рибальство. Розвивалося також прядіння і ткацтво. Трипільські племена мали зв'язки з районами Східного Середземномор'я і Подунав'я, звідки, зокрема, одержували вироби з міді.

Високої досконалості досягли трипільські племена у виготовленні глиняного посуду. Посуд ліпився вручну і випалювався в спеціальних

Мідний кинжал
(Усатове).

печах-горнах. Здебільшого посуд був прикрашений кольоровим розписом або заглибленими лініями у вигляді різноманітних геометричних фігур. Іноді зображувались також фігури людей і тварин. Зображення мали ритуальне (культове) значення і відтворювали магичні уявлення трипільців. Таке саме призначення мали і глиняні скульптурні зображення людей та тварин. Серед скульптурних зображень людей переважають фігурки жінок, що свідчить про важливу роль жінки в громадському і господарському житті трипільців. У ранній період існування трипільської культури материнський (матріархальний) родовий лад досяг свого найвищого розвитку.

Жили трипільці переважно у наземних будівлях, споруджених з дерева та глини. Підлогу викладали вальками з обпаленої глини, покладеними на дерев'яні настили. Житла часто мали досить значну площу (понад 100 кв. м) і поділялися всередині на окремі приміщення, кожне з яких займала окрема сім'я. Поселення трипільців часто складалися з десятків і навіть сотень жител. Так, на поселенні біля с. Володимирівки на Кіровоградщині було понад 200 жител, розташованих у вигляді кількох кіл. Внутрішня частина поселення служила місцем загону для худоби, спільної для всіх мешканців. Поселення належали родовим общинам. В кінці III тисячоліття до н. е. в господарстві трипільських племен важливу роль почало відігравати скотарство.

На території України відомо кілька сотень поселень і кілька могильників трипільської культури. Найцікавішим серед останніх є пізньотрипільський могильник в селищі Червоний Хутір у Києві. Поховання в ньому були виконані за обрядом трупоспалення і супроводилися значною кількістю кам'яних та мідних знарядь праці, зброї і прикрас.

В той час, коли у племен лісостепової смуги Східної Європи переважало мотичне землеробство, у степовій смузі, особливо на схід від Дніпра, розвивалося скотарське господарство. У III тисячолітті до н. е. воно стало провідною галуззю їх економічного життя. Скотарство давало цим племенам велику кількість різноманітних продуктів — молока, м'яса, шкіри, вовни та ін., яких вистачало вже не тільки для власного споживання, а й для обміну з іншими племенами. Шляхом обміну з племенами Кавказу, Балкан та Східного Середземномор'я степові скотарські племена, що жили на території України, одержували вироби з міді, а потім і з бронзи — знаряддя праці, зброю, прикраси тощо.

У II — на початку I тисячоліття до н. е. вироби з міді та бронзи почали виготовлятися і на території Східної Європи. В степових районах України виявлено залишки багатьох бронзоливарних майстерень з запасами сировини, ливарними формами та готовими

виробами. Такі майстерні існували в дніпровському Надпоріжжі, Нижньому Подніпров'ї, Південному Побужжі та на інших територіях.

Велике поширення металевих виробів, зростаюча продуктивність скотарства, жвавий обмін з сусідніми племенами та віддаленими районами привели до значного зростання багатств скотарських племен і виділення їх з решти племен. В результаті відбувся, за висловом Ф. Енгельса, перший великий суспільний поділ праці.

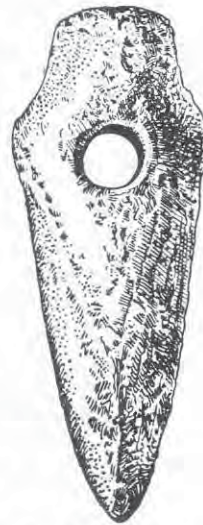
У скотарських племен степової зони України в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. з'являються довгочасні поселення, де для спорудження житлових і господарських будівель та оборонних стін використовувався камінь. На таких поселеннях виготовлялись кам'яні і металеві знаряддя праці, зброя та прикраси для населення навколишніх степових районів. Найбільш значним і цікавим з цих поселень є Михайлівське поселення на Нижньому Дніпрі.

У скотарському господарстві, яке виникло з полювання, основну роль у виробничому житті відігравали чоловіки. Їх обов'язком був догляд і захист худоби, їм належали знаряддя праці і зброя, зв'язані з цим, самі стада. всі товари, одержані в обмін на худобу, а також продукти скотарства.

Ставши основною силою суспільного виробництва і власниками головного суспільного багатства — худоби, чоловіки зайняли провідне місце і в сім'ї: родовід і спадкування почали вестися по батьківській лінії. «... З придбанням стад та інших нових багатств, — писав Ф. Енгельс, — у сім'ї сталася революція. Промисел завжди був справою чоловіка, засоби для промислу виготовлялися ним і становили його власність. Стада були новими засобами промислу; їх початкове приручення, а пізніше догляд за ними були справою чоловіка... домашня робота жінки втратила тепер своє значення в порівнянні з промисловою працею чоловіка; його праця була всім, її робота — незначним додатком»¹.

Так у процесі розвитку скотарського господарства відбувся перехід від материнського родового ладу (матріархату) до батьківського (патріархату). В міру зростання скотарства і застосування тварин у землеробстві, коли праця чоловіків стала провідною в господарстві, подібний процес відбувся і у землеробських, зокрема пізньотрипільських, племен.

З виникненням патріархального ладу всередині суспільства почався поступовий процес зосередження багатств у руках родової і племінної знаті, а потім і окремих її представників на правах приватної власності. Суспільство поступово поділялося на дві протилежні групи населення — на багатих і бідних.

Кам'яна сокира.

80827

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 156—157.

виробами. Такі майстерні існували в дніпровському Надпоріжжі, Нижньому Подніпров'ї, Південному Побужжі та на інших територіях.

Велике поширення металевих виробів, зростаюча продуктивність скотарства, жвавий обмін з сусідніми племенами та віддаленими районами привели до значного зростання багатств скотарських племен і виділення їх з решти племен. В результаті відбувся, за висловом Ф. Енгельса, перший великий суспільний поділ праці.

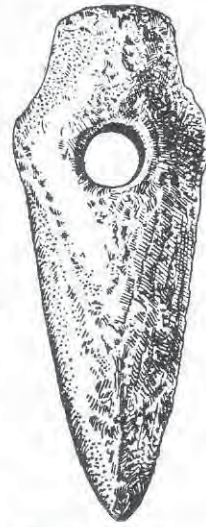
У скотарських племен степової зони України в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. з'являються довготрасні поселення, де для спорудження житлових і господарських будівель та оборонних стін використовувався камінь. На таких поселеннях виготовлялись кам'яні і металеві знаряддя праці, зброя та прикраси для населення навколишніх степових районів. Найбільш значним і цікавим з цих поселень є Михайлівське поселення на Нижньому Дніпрі.

У скотарському господарстві, яке виникло з полювання, основну роль у виробничому житті відігравали чоловіки. Їх обов'язком був догляд і захист худоби, їм належали знаряддя праці і зброя, зв'язані з цим, самі стада. всі товари, одержані в обмін на худобу, а також продукти скотарства.

Ставши основною силою суспільного виробництва і власниками головного суспільного багатства — худоби, чоловіки зайняли провідне місце і в сім'ї: родовід і спадкування почали вестися по батьківській лінії. «... З придбанням стад та інших нових багатств, — писав Ф. Енгельс, — у сім'ї сталася революція. Промисел завжди був справою чоловіка, засоби для промислу виготовлялися ним і становили його власність. Стада були новими засобами промислу; їх початкове приручення, а пізніше догляд за ними були справою чоловіка... домашня робота жінки втратила тепер своє значення в порівнянні з промисловою працею чоловіка: його праця була всім, її робота — незначним додатком»¹.

Так у процесі розвитку скотарського господарства відбувся перехід від материнського родового ладу (матріархату) до батьківського (патріархату). В міру зростання скотарства і застосування тварин у землеробстві, коли праця чоловіків стала провідною в господарстві, подібний процес відбувся і у землеробських, зокрема пізньотрипільських, племен.

З виникненням патріархального ладу всередині суспільства почався поступовий процес зосередження багатств у руках родовой і племінної знаті, а потім і окремих її представників на правах приватної власності. Суспільство поступово поділялося на дві протилеглі групи населення — на багатих і бідних.

Кам'яна сокира.

80827

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 156—157.

Зростаюча продуктивність господарства, особливо у скотарських племен, дала можливість людині виробляти більше продуктів, ніж це необхідно було для її утримання, з'явився додатковий продукт. Робоча сила людини стала економічно вигідною у виробництві. Внаслідок цього людей почали перетворювати на рабів — виникла експлуатація людини людиною. Спочатку рабами робили полонених, захоплених під час сутичок між племенами, а потім і вільних бідних общинників.

Так з першого великого суспільного поділу праці разом із зростанням суспільного багатства поступово виникало рабство, створювалися передумови для розкладу первіснообщинного ладу і поділу суспільства на великі суспільні класи — експлуататорів і експлуатованих. Проте в епоху міді — бронзи рабство мало ще примітивний, так званий патріархальний характер: раби входили до складу сімей своїх господарів, а праця їх в громадському господарстві була ще другорядною, допоміжною. Основне місце в тодішньому суспільному виробництві займали вільні общинники.

Про виділення багатой родоплемінної знаті та наявність елементів рабства у племен степових районів досить переконливо свідчать розкопки поховальних пам'яток того часу — курганних могильників. Так, у могильнику в с. Усатовому поблизу Одеси, що належав пізньотрипільським патріархальним племенам з високорозвинутим скотарством (кінець III тисячоліття до н. е.), представники знаті поховані під великими курганами. В їх похованнях знайдено металеву зброю, посуд з кольоровим розписом та інші цінні предмети. А рядові общинники поховані під невеликими курганами, в їх поховання покладено лише грубий ліпний посуд. У могильниках представників знаті інколи є й поховання рабів, вбитих після смерті їх власників.

У II тисячолітті до н. е. на великих просторах Східної й Середньої Європи жило багато землеробських і скотарських племен. Вони підтримували між собою обмінні і культурні зв'язки. Часто окремі групи племен були досить близькими між собою за характером поселень, могильників, побуту і матеріальної культури (знарядь праці, зброї, глиняного посуду, побутових предметів, прикрас тощо). Особливо значною близькістю відзначалися великі групи осілих скотарсько-землеробських племен лісостепових та лісових районів Правобережної України, Південної Білорусії, Польщі і Німеччини. Вони відомі під загальною умовною назвою племен культури «шнурової кераміки». Ця назва походить від значного поширення у цих племен глиняного посуду, прикрашеного візерунками з відбитків шнура. Багато вчених вбачають у цих племенах ту давню спільну етнічну основу, яка пізніше поклала початок багатьом сучасним європейським народам, в тому числі й слов'янським.

В кінці епохи міді—бронзи степові райони Північного Причорномор'я населяли племена киммерійців. Вони займалися скотарством і землеробством, вели жвавий обмін з населенням навколишніх територій, Кавказу та Середземномор'я, виготовляли і широко застосовували металеві знаряддя і зброю, здійснювали далекі військові походи. Киммерійці є найдавнішим народом Східної Європи, власна назва якого збереглася в писемних історичних джерелах.

3. РОЗКЛАД
ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ.
НАЙДАВНІШІ
РАБОВЛАСНИЦЬКІ ДЕРЖАВИ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

На початку I тисячоліття до н. е. епоха міді — бронзи змінилась залізним віком; початковий його період називається раннім залізним віком, який тривав до перших століть нашої ери.

Його головною рисою було добування та широке використання заліза для виготовлення різних знарядь праці і зброї. Залізні вироби за міцністю і гостротою перевершували вироби з усіх інших матеріалів — каменю і кістки, міді і бронзи. Широке застосування заліза мало величезне значення для прискорення економічного розвитку суспільства і в першу чергу для розвитку землеробства та ремесла. «Залізо, — писав Ф. Енгельс, — зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів»¹.

Застосування залізних знарядь привело до підвищення продуктивності людської праці в усіх галузях господарства, до дальшого розвитку обміну, зростання багатства родів і племен, майнового розшарування суспільства. Все це створювало умови для поділу суспільства на класи та виникнення держави. В ранньому залізному віці на території України існувало багато різних груп племен. В цей же час виникли й найдавніші рабовласницькі держави. Так, у VII—III ст. до н. е. степові райони Північного Причорномор'я займали племена скіфів, що просунулися сюди з Прикаспію через Дон. Підкоривши собі осілі племена, що населяли степову зону між Дніпром та Дунаєм, вони створили велике об'єднання степових племен, відоме під назвою Скіфії.

Знання про життя скіфів та сусідніх з ними племен ґрунтуються на вивченні їх пам'яток — поселень і поховань, а також писемних творів старогрецьких вчених та письменників.

Скіфські племена займались переважно скотарством і вели кочовий спосіб життя, пересуваючись з місця на місце в пошуках корму для коней, великої рогатої худоби та овець. Скіфи перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу. Для їх суспільної організації був характерний лад військової демократії, коли «війна і організація для війни стають... регулярними функціями народного життя»². Це були дуже войовничі племена; вони однаково вміло билися як у кінному, так і в пішому строю. Їх озброєння складалося з луків, стріл, списів і мечів. Скіфи нерідко здійснювали спустошливі напади на сусідні племена в Східній Європі, на античні міста-держави Північного Причорномор'я і навіть на рабовласницькі держави Закавказзя і Передньої Азії. Старогрецький історик Геродот описав війну скіфів з військами персидського царя Дарія I, що вторгся в Північне Причорномор'я в кінці VI ст. до н. е. Заманюючи персів у глиб своєї території і нападаючи на їх окремі загони, але уникаючи генерального бою, скіфи здобули блискучу перемогу над військами Дарія і відкинули

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 157.

² Там же, стор. 159.

їх за Дунай. При поспішному відступі сам Дарій мало не потрапив у полон до скіфів.

У V—IV ст. до н. е. частина скіфів-кочівників поступово почала переходити до осілого способу життя, внаслідок чого у них виник ряд великих поселень, укріплених ровами, земляними валами та кам'яними стінами. Такі укріплені поселення називаються городищами. Найбільшим з них було Кам'янське городище на Дніпрі (біля міста Кам'янки-Дніпровської Запорізької області). Площа його становила близько 1200 га. Городище мало міцні земляні укріплення і служило основним ремісничим центром, який постачав залізні знаряддя праці і зброю скіфським племенам степової зони. Залізо тут добували з криворізької руди.

У кочових скіфів, які володіли великими стадами худоби і вели жваву торгівлю з грецькими містами-державами, дуже швидко відбувався процес майнового розшарування суспільства та нагромадження багатств в руках родоплемінної знаті. Незабаром виникає приватна власність і починає застосовуватися праця рабів, на яких перетворювали полонених, захоплених під час воєн з іншими племенами. Влада багатих племінних і родових вождів з виборної поступово перетворювалася у спадкову. У частини степових скіфських племен відбувся поділ суспільства на класи — рабовласників і рабів, внаслідок чого створилися умови для виникнення рабовласницької держави.

У IV ст. до н. е. примітивна рабовласницька держава з дуже сильними пережитками первіснообщинних відносин, відома під назвою царства Атея, виникла у скіфів на Нижньому Дніпрі. Центром її було Кам'янське городище. В кінці III ст. до н. е. центр скіфської держави було перенесено до Криму. Ним стало місто Неаполь Скіфський (поблизу

Золота оббивка сагайдака з Мелітопольського кургану.

сучасного м. Сімферополя). Кримське царство скіфів об'єднувало степові райони Криму, Придніпров'я і Побужжя. Воно проіснувало до III ст. н. е.

Майнова і соціальна нерівність у скіфів дуже яскраво виявляється в характері їх поховальних пам'яток. Поховання бідних скіфів-общинників звичайно знаходяться під невисокими курганами і мають незначну кількість простих речей: лук, стріли, ліпний посуд, бронзові прикраси тощо. А над похованнями багатих скіфів завжди насипані великі кургани, в самі поховання покладено велику кількість різноманітних цінних речей: зброю, античний художній металевий і глиняний посуд, прикраси із золота і срібла тощо. При похованнях багатих скіфів завжди знаходяться також поховання вбитих воїнів, жінок, рабів, коней з бойовим спорядженням тощо.

Особливим багатством відзначаються курганні поховання вождів племен і царів скіфської держави. Одним з найбільших серед них є Чортомлицький курган поблизу м. Нікополя на Дніпропетровщині. Висота його насипу досягала 20 м, а окружність—близько 350 м. Тут у великих поховальних камерах-катакомбах були поховані цар, цариця, шість воїнів та 11 бойових коней. У поховання царя і цариці було покладено велику кількість цінних речей: меч, сагайдак із стрілами, головні убори і одяг з золотими і срібними прикрасами, золотий і срібний посуд та інші предмети.

Багаті скіфські поховання знайдено також у ряді інших степових районів України. Найбільш відомими з них є кургани Солоха на Нижньому Дніпрі, Мелітопольський в Приазов'ї та Куль-Оба в Керчі. Всі вони відносяться до IV—III ст. до н. е., тобто до часу розквіту ранньої скіфської держави.

Лісостепові райони Східної Європи, від Середнього Дністра до Дону, в ранньому залізному віці населяли місцеві осілі землеробсько-скотарські племена. Деякі з них, зокрема ті, що жили в басейні Середнього Дніпра, були предками слов'ян.

Лісостепові племена не входили до складу степової Скіфії, хоч і перебували із скіфами в постійних економічних і культурних зв'язках. Вони знали плугове рільництво, вирощували пшеницю, просо, коноплі та ряд городніх культур. Хліб йшов не лише для власного споживання, а й на продаж грецьким містам-колоніям Північного

Золота прикраса (IV ст. до н. е., Херсонес). Збільшено.

Монета Савмака. Лицьовий і зворотний бік.

Причорномор'я. Значне місце в господарстві цих племен займало також скотарство — розведення великої рогатої худоби. Люди жили у великих поселеннях, які часто являли собою укріплені городища. Висота їх захисних валів досягала іноді 10 м, а довжина — десятків кілометрів. На території Української РСР більшість таких городищ знаходилася вздовж південного кордону лісостепової зони — в межах сучасних Вінницької, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської, Сумської та Харківської областей. Вони споруджувалися для захисту лісостепових районів від набігів степових скіфів-кочівників. Всередині городищ крім місць, необхідних для життя людей, були також значні площі для утримання худоби на випадок нападів і облоги. Найбільшими лісостеповими городищами є Немирівське на Вінниччині та Більське на Полтавщині. У багатьох городищах і поселеннях виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, збудованих з дерева і глини, а також багато виробів домашнього ремесла (гончарського, залізодобувного, ковальського та ливарного),

яке задовольняло місцеві потреби.

У лісостепових племен теж зустрічаються бідні й багаті поховання, що свідчить про майнове розшарування суспільства і виділення багатой родоплемінної верхівки. Багаті поховання тут також завжди знаходяться під великими курганами й супроводяться різними цінними речами. Одними з найбільших курганів є Старша Могила поблизу м. Ромен на Сумщині та Глеваський поблизу м. Василькова на Київщині.

У II ст. до н. е. з Нижньої Волги і Дону в приазовські степи вторглися кочові скотарські племена сарматів. Відтиснувши одну частину скіфів у Крим та на Дунай і підкоривши другу, сармати поступово просунулися на захід і на початку нашої ери зайняли більшість степових районів території України. На межі з лісостеповими районами вони зустрілися з давніми східними слов'янами і протягом кількох століть були їх безпосередніми південними сусідами.

Цікавою сторінкою стародавньої історії України і всієї Східної Європи було існування античних рабовласницьких міст і держав у Північному Причорномор'ї.

В рабовласницьких країнах Східного Середземномор'я, зокрема в стародавній Греції, у зв'язку з високим розвитком товарного виробництва досить рано виникла потреба в ринках збуту для ремісничих виробів та в джерелах сировини і продовольства. Надлишок населення і внутрішня політична боротьба приводили до вимушеної еміграції певних груп населення в інші райони. Внаслідок цього у VIII—V ст. до н. е. старогрецькі рабовласницькі держави південної частини

Балканського півострова та Малої Азії заснували ряд своїх колоній в заморських землях, в тому числі і в Північному Причорномор'ї. Багато колоній швидко перетворилися на міста — центри ремесла і торгівлі. Найважливішими з старогрецьких міст-колоній на території Радянського Союзу були Ольвія — в гирлі Бузького лиману, Тіра — на березі Дністровського лиману, Херсонес — на місці сучасного Севастополя, Пантікапей — на місці сучасної Керчі, Фанагорія — на Таманському півострові і Танаїс — в гирлі Дону. Більшість з них заснована в VI ст. до н. е. Звідси в Грецію вивозили хліб, худобу, рибу, ліс і рабів, а з Греції привозили вина, маслинову олію, тканини, металевий і глиняний художній посуд, дорогі прикраси та інші предмети розкоші, які знаходили значний попит у родоплемінної знаті осілих і особливо кочових племен Причорномор'я. Нерідко імпортовані речі потрапляли і до більш віддалених районів Східної Європи.

Значне місце в господарському житті античних міст-колоній займало також землеробство, рибальство й переробка риби, виноградарство і виноробство.

Кожне грецьке місто-колонія було окремою рабовласницькою державою. Інколи в одну державу об'єднувалось кілька міст-колоній. Такі держави нерідко відрізнялися між собою формою управління,

Залишки оборонної стіни Херсонеса.

Глиняні статуєтки (IV—III ст. до н. е., Херсонес).

але завжди і скрізь політична влада в них належала виключно рабовласникам. «У рабовласницькій державі,— писав з цього приводу В. І. Ленін,— ми маємо монархію, аристократичну республіку або навіть демократичну республіку. В дійсності форми правління бували надзвичайно різноманітні, але суть справи залишалась та сама: раби не мали ніяких прав і залишались пригнобленим класом, їх не визнавали за людей»¹.

Найбільшою з античних держав Північного Причорномор'я було Боспорське царство з центром в Пантікапеї. Воно виникло на початку V ст. до н. е. і об'єднувало територію Керченського і Таманського півостровів та південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. Основою економіки Боспорського царства були землеробство, виноградарство і ри-

бальство, продукти яких вивозились в Грецію. Розвивалося тут також ремесло, велася торгівля з сусідніми племенами. Значне місце в торгівлі Боспору, як і всіх інших античних держав Причорномор'я, займала торгівля рабами.

У Північно-Західному Причорномор'ї провідну роль відіграло найбільше з античних міст — Ольвія. Воно мало потужні кам'яні захисні стіни, центральну площу, вулиці і тротуари, бруковані камінням та уламками посуду, багато великих житлових, громадських і культових кам'яних будівель, водосховища з водопроводами та вуличні водостоки. Великого розвитку набули тут різноманітні ремесла — гончарське, ливарне, ковальське, різьба по кістці, обробка каменю, а також рибальство і переробка риби, виноградарство і виноробство. Існували спеціалізовані ремісничі майстерні. Предмети ольвійського ремесла зустрічаються на багатьох городищах лісостепових племен Середнього Придніпров'я, куди вони вивозились в обмін на хліб. Залишки Ольвії знаходяться біля с. Парутине на південь від м. Миколаєва.

Античні міста і держави проіснували в Північному Причорномор'ї до IV—V ст. н. е. Становлячи собою частину рабовласницького світу, вони занепали внаслідок загального занепаду рабовласницької системи і припинили своє існування під ударами сусідніх племен. Значну роль в цьому відіграли і східні слов'яни, які просувалися в той час до берегів Чорного моря і на Балкани.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 29, стор. 427—428.

Внутрішня класова боротьба між рабами і рабовласниками в античних містах і державах Північного Причорномор'я, як і в античних державах Середземномор'я — Греції та Римі, неодноразово проявлялася у формі повстань рабів, які нерідко були досить значними. Так, у 107 р. до н. е. спалахнуло велике повстання рабів під керівництвом Савмака в м. Пантікапеї на Боспорі. Повстанці скинули рабовласників і захопили владу до своїх рук, проголосивши Савмака царем. Але незабаром повстання було жорстоко придушене. Повстання рабів відбувалися і в інших містах Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії, але скрізь зазнавали поразки. Для перемоги рабів над експлуататорами-рабовласниками тоді не було необхідних умов. «Раби, як ми знаємо, — писав В. І. Ленін, — повставали, училися бунти, відкривали громадянські війни, але ніколи не могли створити свідомої більшості, партій, що керують боротьбою, не могли ясно зрозуміти, до якої мети йдуть, і навіть у найбільш революційні моменти історії завжди ставали цішаками в руках пануючих класів»¹.

Подібними до Ольвії містами-державами були Тіра і Херсонес. В середині I тисячоліття н. е. Херсонес перетворився у візантійське місто Корсунь, а на місці Тіри згодом виникло слов'янське місто Білгород (сучасний Білгород-Дністровський Одеської області).

4. СТАРОДАВНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ

Вперше у писемних джерелах про слов'ян згадується на рубежі нашої ери. Вище вже відзначалося, що слов'янські племена були автохтонами Східної Європи і жили тут ще в епоху раннього заліза, але в джерелах того часу вони виступають під збіркою назвою скіфів. Так, деякі дослідники вважають, що скіфи-орачі були слов'янами. З початку I тисячоліття н. е. слов'яни виступають у писемних джерелах вже під назвою венедів. Згідно з повідомленнями античних авторів, венеди займали землі в басейні Вісли, від північних схилів Карпат аж до Балтики, і були сусідами германських, сарматських і фінських племен. Вся північна і західна частини території сучасної України в той час були заселені слов'янськими (венедськими) племенами.

Трохи пізніше поряд з венедами в писемних джерелах з'являються дві нові назви для визначення слов'ян: анти і склавіни. У цих назвах вперше відбито поділ слов'ян на західних (склавіни) і східних (анти).

Анти жили на землях між Дніпром і Дністром: їх територія охоплювала також і Лівобережжя Дніпра.

У питанні про те, хто такі анти і яке відношення вони мали до східних слов'ян в цілому, висловлюються різні думки. Деякі дослідники вважають, що назва «анти» стосується всіх східних слов'ян, інші — лише їх певної частини.

Радянські вчені дотримуються думки, що стародавні письменники називали антами ту групу східнослов'янських племен, яка в IV—VI ст. н. е. об'єдналась в досить сильний міжплемінний союз і вела

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 433.

активний наступ проти рабовласницької Східно-Римської імперії. Територія, яку займали анти, очевидно, в основному збігається з лісостеповою смугою Східної Європи.

Візантійські автори VI—VII ст. н. е. розповідають багато цікавого про соціальний лад, побут, військову майстерність стародавніх слов'ян, а також про деякі визначні епізоди їх історії. Проте ці відомості мають уривчастий характер і не дають змоги повністю охарактеризувати східнослов'янське суспільство першої половини і середини I тисячоліття н. е.

Радянські археологи зібрали важливий матеріал, який доповнює писемні джерела візантійського походження про стародавніх слов'ян. Більшість радянських дослідників зв'язує з слов'янами так звану черняхівську культуру (назва походить від с. Черняхів на Київщині, де були досліджені перші пам'ятки цього типу). Правда, існує думка, що крім слов'ян серед черняхівського населення були й інші племена.

Основною галуззю господарства стародавніх східних слов'ян було землеробство. Про це свідчить багато фактів, зокрема археологічні знахідки хліборобських знарядь праці та збіжжя при розкопках їх поселень.

Землеробський характер економіки стародавніх слов'ян позначився і на їх побуті. Давній східнослов'янський календар відбиває цикл сільськогосподарських робіт, на що вказують назви місяців: січень (місяць, коли підсікають дерева, звільняючи під посіви ділянки лісу), березень, або березозол (місяць, коли дерева спалюють на золу, щоб удобрити землю), квітень (місяць, коли цвітуть плодові дерева), травень (місяць трави), серпень, або жнивень (місяць збирання врожаю), та ін.

Недавно на двох посудинах IV—V ст. н. е. виявлено графічне зображення календаря, причому в обох випадках символіка місяців має хліборобський характер. Так, квітень позначений схематичним зображенням плуга, серпень — зображенням колосків або двох серпів і трьох кіп і т. д.

Про давність хліборобства у слов'янських народів свідчить і той факт, що вся основна землеробська термінологія має загальнослов'янський характер, є спільною для всіх слов'ян. До таких спільних термінів відносяться слова: «жито», «пшениця», «просо», «плуг», «орати», «борозна» та багато інших.

У перші століття нашої ери розвиток землеробського виробництва у східних слов'ян досяг досить високого рівня. У племен, які населяли лісостепову смугу, переважало орне землеробство із застосуванням рала з залізним наконечником (наральником). Про це свідчать знахідки залізних наральників при розкопках поселень першої половини I тисячоліття н. е. Наральники являли собою робочу частину знаряддя типу сохи, яке могло розпушувати верхній шар землі, але не перевертати його.

Не пізніше як у V—VI ст. н. е. у східних слов'ян з'явилося орне знаряддя типу плуга. Його деталями були залізні наральники з лопаттю, ширшою від втулки: вони були приладнані горизонтально відносно руху рала, підрізали скибу землі і перевертали її. Такий плуг мав

і чересло, яке підрізало скибу землі у вертикальному напрямку. Широколезові наральники і чересла також були знайдені при розкопках.

Поява плуга, здатного перевертати верхній шар землі, була для того часу визначним технічним досягненням. Це не тільки підвищувало продуктивність праці і якість обробітку землі, а й давало можливість обробляти під посіви степові ґрунти, для чого звичайна соха була непридатна.

У лісових районах довгий час зберігалось вирубне землеробство. Але з середини I тисячоліття н. е. рало з залізним наконечником починає застосовуватись і тут. Вирубка зберігається головним чином як засіб освоєння під посіви нових земель за рахунок лісових масивів; що ж до обробітку вже освоєних земель, то й тут починає переважати орне землеробство.

Урожай збирали серпами; знахідки їх також відомі на Волині, у Наддніпрянщині, в західних областях України, в Молдавії та в інших місцях. Для заготівлі сіна застосовувалися коси-горбуші.

Зерно мололи за допомогою кам'яних жорен. Такі жорна зустрічаються майже на кожному поселенні першої половини і середини I тисячоліття н. е. Іноді жорна ставилися просто в хаті і обслуговували одну родину, але знайдено залишки й спеціальних млинів. Це свідчить, що помел зерна уже в той час подекуди набував характеру промислу.

Знайдені залишки зерна (здебільшого в обгорілому вигляді) показують, що слов'яни в той період вирощували пшеницю (кількох сортів), ячмінь, просо, гречку. Знахідки останньої становлять надзвичайно великий інтерес, бо ще недавно вважалося, що слов'яни почали вирощувати гречку не раніше як з кінця XIII ст.

Поряд з польовим землеробством розвивалося й городництво, основним знаряддям якого був заступ. При розкопках поселень знайдені залізні окуття заступів.

Важливе місце в господарстві стародавніх слов'ян займало тваринництво. При розкопках слов'янських поселень завжди трапляється велика кількість кісток свійських тварин. Тут були всі основні їх види: велика і дрібна рогата худоба, свиня, кінь, а також собака. Тварин розводили не лише на м'ясо — знахідка пожиць для стрижки овець свідчить про використання вовни, шкіра і кістки теж застосовувалися як сировина для виробництва різних речей. Але особливо слід підкреслити використання стародавніми слов'янськими племенами тварин як тягла. На поселенні середини I тисячоліття н. е. в с. Черепнин на Черкащині знайдено черепок з дуже цікавим зображенням коня в упряжі (мабуть, з плугом).

Промисли — мисливство, рибальство, збиральництво — займали у господарстві стародавніх слов'ян другорядне місце, хоча й вони відігравали помітну роль у забезпеченні добробуту наших далеких предків.

Важливим моментом в економічному розвитку стародавніх слов'ян був початок другого великого суспільного поділу праці, коли почалося відокремлення ремесла від землеробства. Ф. Енгельс так характеризує цей процес: «Багатство швидко зростало, але як багатство окремих

осіб; у ткацтві, в обробці металів і в інших ремеслах, які все більше й більше відособлялись одне від одного, в дедалі більшій мірі зростала різноманітність і удосконалювалась майстерність виробництва; землеробство давало тепер поряд із зерном, стручковими рослинами і фруктами також олію і вино, що їх навчилися робити. Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна й та сама особа; стався *другий великий поділ праці*: ремесло відокремилось від землеробства... З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну.— товарне виробництво...»¹.

У першій половині I тисячоліття н. е. можна назвати принаймні три галузі ремісничого виробництва: добування і обробку заліза, гончарне та ювелірне виробництво.

У самостійну галузь раніше від усіх виділяється залізоплавильне виробництво. Це пояснюється, по-перше, тим, що поклади залізної руди були не скрізь, а по-друге, тим, що сам процес добування та обробки заліза є досить складним і вимагає від виробника певних навиків, а також спеціального, досить складного устаткування.

Залізоробні майстерні стародавніх східних слов'ян виявлено археологами в багатьох місцях нашої країни, зокрема на Волині, яка дуже багата на поклади болотних залізних руд. Деякі з цих майстерень забезпечували своєю продукцією більш-менш значні округи.

Широкий асортимент залізних виробів вказує на те, що в першій половині і в середині I тисячоліття н. е. слов'янські ковалі досягли високої майстерності. Їх продукцію становили сільськогосподарські знаряддя (сошники, лемеші, серпи, коси, чересла, окуття заступів та ін.), деревообробний інструмент (сокири, тесла, струги, долота, свердла тощо), зброя (мечі, кинджали, наконечники списів, дротиків, стріл, залізні деталі щитів та ін.), побутові предмети (ножі, ножиці, швайки, голки, шпильки, гребінці), дрібні деталі одягу (фібули, пряжки, застібки), ключі та багато іншого. На Пастирському городищі, розташованому поблизу м. Сміли, в руїнах кузні середини I тисячоліття н. е. було знайдено повний асортимент ковальських знарядь: ковадло, великий молот-кувалду, маленький молоток, кліщі великі й малі, зубило, пробійник. Високий рівень металургії і ковальської справи в значній мірі визначав і розвиток інших галузей виробництва.

Гончарне виробництво виділилося в окрему галузь близько II ст. н. е. Свідченням цього є велика кількість посуду цього часу, виготовленого на гончарному крузі. Цей посуд завжди був продукцією масового виробництва, розрахованого на збут. Відомі також залишки багатьох гончарних майстерень, які мали по кілька двоюрисних горнів для випалювання посуду. В кожному такому горні вміщалося близько сотні посудин. Отже, масовий характер гончарного виробництва не викликає сумніву. Продукція стародавніх слов'янських гончарів свідчить про їх високу майстерність. Посуд, поширений в першій половині і в середині I тисячоліття н. е., зокрема у лісостепових племен,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 158.

відзначався не лише високими технічними якостями, а й художньою досконалістю.

Великого розвитку в Середній Наддніпрянщині у V—VII ст. набуло ювелірне виробництво, одним із значних центрів якого стало Пастирське городище. Ювелірам того часу були добре відомі такі складні технічні прийоми, як скань, зернь, філігрань, амальгама, інкрустація та ін., не говорячи вже про порівняно прості засоби (вилиття за восковою моделлю, штампування, тиснення та ін.). Багатий асортимент ювелірних виробів — фібули, пряжки, декоративні бляшки, підвіски різних типів, браслети тощо — свідчить про загальний високий рівень давньослов'янської матеріальної культури того часу.

Слід відзначити, що багато галузей виробництва, зокрема обробка дерева, будівництво, прядіння, ткацтво, шевство, кравецтво і т. п., зберігали домашній характер. Більше того, поряд з поширенням масової ремісничої продукції глиняного посуду аж до IX ст. існувало і домашнє його виробництво, про що свідчать знахідки грубих, виліплених вручну посудин, обпалених на багатті. Такі посудини робилися кожною родиною для власного вжитку.

Відокремлення ремесла від землеробства зумовило виникнення постійної внутрішньої торгівлі. «З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, — писав Ф. Енгельс, — виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним і торгівля, причому не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже і з заморськими країнами. Все це, однак, ще дуже мало розвинуте; благородні метали починають ставати переважачим і загальним товаром — грішми, але їх ще не карбують, а тільки обмінюють просто на вагу»¹.

У східних слов'ян вже в перші століття н. е. торгівля мала грошовий характер: срібні римські монети зустрічаються на слов'янських землях у великій кількості. Лише на території сучасної України відомо понад 1000 знахідок римських монет, з яких понад 140 являли собою скарби. За неповними підрахунками, загальна кількість монет, знайдених у складі цих знахідок, набагато перевищує 30 тисяч. Ці монети потрапляли до слов'янських земель в результаті торгівлі з римськими провінціями Причорномор'я (головним чином з Дакією) і використовувалися для потреб не лише зовнішньої, а й внутрішньої торгівлі. Проте порівняно слабкий, початковий ступінь розвитку внутрішньої торгівлі призводив до того, що більшість монет випадала з обігу і осідала як скарби. Господарство стародавніх слов'ян довгий час зберігало в основному натуральний характер, хоча і деякого розвитку набуло виробництво на обмін.

Слов'яни одержували від римлян олію і вино, а також деякі промислові товари: художню кераміку, металевий і скляний посуд тощо. На обмін йшло збіжжя (в якому римляни відчували найбільшу потребу), худоба, продукція лісових промислів; значну статтю вивозу становили, очевидно, також раби.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 158.

Давньослов'янський глек
(IV—VI ст. н. е., с. Ромашки
на Київщині).

господарствами, що тепер виникали, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними», — писав Ф. Енгельс, підкреслюючи, що «для Росії такий хід розвитку є історично цілком доведеним»¹.

Матеріали археологічних досліджень свідчать про індивідуальний характер господарства у античності. Їх поселення здебільшого налічували по кілька десятків господарств. Кожне таке господарство складалося з житлового будинку і господарських споруд: льохів, зернових ям, приміщень для худоби та ін. Так, при розкопках Леськівського поселення IV—VI ст. (на Черкащині) виявлено залишки двору, який складався з восьми споруд: великого будинку, поділеного перегородками на чотири кімнати, льоху, трьох приміщень для худоби, двох приміщень виробничого призначення та господарської споруди типу стодоли чи сарая. Індивідуальний характер господарства виступає тут цілком ясно.

При індивідуальному способі ведення господарства, коли орна земля розподілялася між окремими сім'ями, весь продукт, який вироблявся в результаті її обробітку, становив приватну власність цих сімей.

Отже, ще в надрах первіснообщинного ладу створювалися передумови для майнової диференціації всередині общини. Стан сільськогосподарського виробництва дозволяв виробникові виробляти більше продуктів, ніж це було потрібно для власного споживання. В умовах індивідуального господарства цей надлишок теж становив приватну власність і, отже, ставав джерелом збагачення. Община розкладалася:

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 135—136.

в ній з'явилися багаті, які прагнули зайняти керівне місце, і бідні, які так чи інакше підпадали під їх владу.

Археологічні розкопки, зокрема розкопки поховань, свідчать про помітну майнову диференціацію східнослов'янського суспільства в першій половині і в середині I тисячоліття н. е. Значна кількість поховань взагалі не мала речей: це були могили найбіднішої частини населення. У більшості рядових поховань знайдено небагатий інвентар, який складався з кількох глиняних посудин, бронзових чи залізних фібул, пряжок, кістяних гребінців тощо. Поряд з цим трапляються і багаті поховання, в яких знайдені речі з дорогоцінних металів, скляний посуд, що дуже цінився в той час, монети тощо.

Про процес нагромадження багатств у руках окремих представників східнослов'янського суспільства свідчать також знайдені при розкопках скарби монет і дорогоцінностей. Деякі з них були дуже великі: налічували по кілька тисяч монет. Так, скарб, виявлений у Києві на Львівській площі, містив близько 4000 монет. Інший скарб, знайдений на Волині, поблизу с. Борочиче, теж складався з кількох тисяч монет. 2281 монету налічував скарб, знайдений в с. Красіїв на Тернопільщині.

На східнослов'янських землях відомі також скарби речей, виготовлених із срібла та золота, прикрашених інкрустацією з самоцвітів. Один з найцікавіших таких скарбів знайдено в с. Мартинівці поблизу Канева. Він складався з срібних речей візантійського виробництва (чаша, ложка та ін.) і прикрас місцевого походження (фібула, декоративні бляшки, що нашивалися на пояс, підвіски, масивні браслети тощо). Особливий інтерес становлять срібні позолочені декоративні бляшки, що зображують людей та якихось фантастичних тварин. Особливо великі й багаті скарби відносяться до VII—VIII ст. (Перещепинський, Вознесенський, Макухівський та ін.).

Характерні для східних слов'ян перших століть нашої ери знахідки залізних ключів від замків, що трапляються досить часто. Вони свідчать про зростання приватної власності, багатств, які нагромаджувалися в руках окремих членів общини і які треба було замикати від посягання інших.

Розвиток господарства східних слов'ян зумовлював і початок експлуатації людини людиною. Писемні джерела середини I тисячоліття н. е. містять чимало повідомлень про захоплення слов'янами великої кількості полонених з метою перетворення їх на рабів. Проте становище рабів у слов'ян було порівняно легким. Так, Псевдомаврикій (візантійський автор VII ст.) пише, що своїх полонених анти

Срібна позолочена бляшка (VI ст. н. е., с. Мартинівка на Черкащині).

Ковальські знаряддя з Пастирського городища на Черкащині (VII—VIII ст.).

і склавіни «не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, але, обмежуючи (строк рабства. — *Ред.*) певним часом, пропонують їм вибір, чи бажають вони за певний викуп повернутися додому або залишитися там (де вони перебувають) на становищі вільних і друзів»¹. Звичайно, йдеться не про повну свободу (бо для її одержання все ж таки потрібний був викуп), але про якісь інші, більш м'які форми залежності. Пізніше такі форми стали одним з вихідних моментів виникнення феодальних виробничих відносин.

Соціальне розшарування, що почалося в східнослов'янському суспільстві, вимагало певних форм його політичної організації. Слов'яни в першій половині і в середині I тисячоліття н. е. перебували на тому ступені історичного розвитку, коли, за висловом Ф. Енгельса, союз племен стає необхідністю.

Аналіз писемних джерел свідчить, що анти і склавіни мали досить сильну політичну організацію, на чолі якої стояли царі (рекси), оточені вельможами (приматами). Так, в IV ст. жив антський цар Бож (Бус), якому довелося вести тяжкі війни з готами і який був страчений готським царем Вінітаром у 386 р. разом з синами і сімдесятьма «старшими вельможами». Відомі імена деяких слов'янських царів, військових і політичних діячів VI ст., як, наприклад, Ардагаста, про якого візантійський автор VII ст. Феофілакт пише, що той володів своєю країною; Мусокія, який, за свідченням того ж автора,

¹ Вестник древней истории, 1941, № 1, стор. 253.

мав підданих; полководця Пірагаста; дипломата Межамира, що був антським послом до аварського кагана, та ін.

Влада цих можновладців спиралася на цілком реальну силу, свідченням чого є конкретні факти ранньослов'янської історії. Коли аварський каган, захопивши прикарпатські землі, зажадав від склавів визнати його владу, склавінський цар Даврит відповів аварським послам: «Чи народився на світі і чи зігрівається променями сонця той, хто підкорив би собі силу нашу? Не інші нашою землею, а ми чужою звикли володіти. І в цьому ми переконані, доки на землі існують війна і мечі»¹, — і наказав убити послів. Ця відповідь не була пустою похвалюбою, бо аварський каган, який, до речі, мав у своєму розпорядженні одну з найсильніших на той час армій, змушений був промовчати і лише через багато років пригадав склавинам їх зухвалість. Так само незалежно і гордовито тримав себе перед аварським каганом антський посол Межамир, який, треба думати, відчував за собою велику політичну і військову силу антів, — незважаючи на те, що на той час вони вже зазнали поразки.

Візантійські автори повідомляють про великі бойові з'єднання антів і склавів, які діяли проти Візантії і налічували по кілька десятків тисяч воїнів. Зрозуміло, що створення такого війська було можливим лише за умов існування великої політичної організації слов'янського суспільства.

У творах візантійських авторів підкреслюється «народоправний» характер суспільного ладу антів і склавів, які, за твердженням Прокопія, «здавна живуть у народоправстві, і тому щастя і нещастя в житті у них вважається справою спільною»². Стародавні слов'яни в середині I тисячоліття н. е. тільки починали переходити до державної організації, тому влада царя у них була обмежена старими, звичаєвими настановами общинного ладу. Велику роль тут відігравали народні збори, які здебільшого вирішували найважливіші справи.

Історія воєнних сутичок слов'ян з Візантією свідчить про те, що вони в середині I тисячоліття оволоділи воєнним мистецтвом в такій мірі, що могли успішно виступати проти будь-якого ворога. Анти вели воєнні дії за задалегідь розробленим планом, зав'язували з візантійцями великі битви, в яких здебільшого виходили переможцями, вміли вести облогу і здобувати укріплені міста.

Слов'яни були озброєні залізними мечами, шаблями (точніше — однолезовими палашами), бойовими ножами — так званими саксами, списами, дротиками, луками і стрілами, бойовими сокирами, чеканами, бойовими гирями та ін. Захисну зброю становили дерев'яні чи шкіряні щити із залізними накладками (умбонами); в VII—VIII ст. н. е. у східних слов'ян (раніше, ніж у Західній Європі) з'явилася кольчуга.

Важливу роль в антському і склавінському війську відігравала кіннота, про що не раз писали візантійські автори.

Писемні джерела містять чимало даних про тактичні прийоми сло-

¹ «Сборник документов по социально-экономической истории Византии». М., 1954, стор. 81.

² Прокопий из Кесарии. Война с готами, М., 1950, стор. 297.

мав підданих; полководця Пірагаста; дипломата Межамира, що був антським послом до аварського кагана, та ін.

Влада цих можновладців спиралася на цілком реальну силу, свідченням чого є конкретні факти ранньослов'янської історії. Коли аварський каган, захопивши прикарпатські землі, зажадав від склавів визнати його владу, склавінський цар Даврит відповів аварським послам: «Чи народився на світі і чи зігривається променями сонця той, хто підкорив би собі силу нашу? Не інші нашою землею, а ми чужою звикли володіти. І в цьому ми переконані, доки на землі існують війна і мечі»¹, — і наказав убити послів. Ця відповідь не була пустою похвалюю, бо аварський каган, який, до речі, мав у своєму розпорядженні одну з найсильніших на той час армій, змушений був промовчати і лише через багато років пригадав склавинам їх зухвалість. Так само незалежно і гордовито тримав себе перед аварським каганом антський посол Межамир, який, треба думати, відчував за собою велику політичну і військову силу антів, — незважаючи на те, що на той час вони вже зазнали поразки.

Візантійські автори повідомляють про великі бойові з'єднання антів і склавів, які діяли проти Візантії і налічували по кілька десятків тисяч воїнів. Зрозуміло, що створення такого війська було можливим лише за умов існування великої політичної організації слов'янського суспільства.

У творах візантійських авторів підкреслюється «народоправний» характер суспільного ладу антів і склавів, які, за твердженням Прокопія, «здавна живуть у народоправстві, і тому щастя і нещастя в житті у них вважається справою спільною»². Стародавні слов'яни в середині I тисячоліття н. е. тільки починали переходити до державної організації, тому влада царя у них була обмежена старими, звичаєвими настановами общинного ладу. Велику роль тут відігравали народні збори, які здебільшого вирішували найважливіші справи.

Історія воєнних сутичок слов'ян з Візантією свідчить про те, що вони в середині I тисячоліття оволоділи воєнним мистецтвом в такій мірі, що могли успішно виступати проти будь-якого ворога. Анти вели воєнні дії за задалегідь розробленим планом, зав'язували з візантійцями великі битви, в яких здебільшого виходили переможцями, вміли вести облогу і здобувати укріплені міста.

Слов'яни були озброєні залізними мечами, шаблями (точніше — однолезовими палашами), бойовими ножами — так званими саксами, списами, дротиками, луками і стрілами, бойовими сокирами, чеканами, бойовими гилями та ін. Захисну зброю становили дерев'яні чи шкіряні щити із залізними накладками (умбонами); в VII—VIII ст. н. е. у східних слов'ян (раніше, ніж у Західній Європі) з'явилася кольчуга.

Важливу роль в антському і склавінському війську відігравала кіннота, про що не раз писали візантійські автори.

Писемні джерела містять чимало даних про тактичні прийоми сло-

¹ «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1954, стор. 81.

² Прокопий из Кесарии. Война с готами, М., 1950, стор. 297.

Золота лунниця з багатого поховання (VIII ст., с. Глodosи на Кіровоградщині).

прагнула поширити свою владу на всю Європу. На початку II ст. н. е. римлянам вдалося розгромити Дакійське царство в Подунав'ї і Прикарпатті і захопити землі на правому березі Дунаю, аж до головного Карпатського хребта. Трохи раніше вони проникли в Північне Причорномор'я і встановили своє панування в розташованих там античних містах: Тірасі, Ольвії, Херсонесі, а також на Боспорі. Таким чином, північно-східні кордони Римської імперії наблизилися до східнослов'янських земель.

Однак це було апогесом римської могутності, останнім її завойовницьким успіхом: просунути далі, в глиб слов'янських земель римляни вже не могли. В кінці II ст. н. е. почалася жорстока криза, яка охопила всі сторони економічного і суспільного життя Римської імперії.

В цей час причорноморські племена починають вести проти рабовласницького Риму війни, відомі в історії під назвою «скіфських» або «готських» воєн. Свідченням участі слов'ян у цих війнах є, зокрема, знахідки на слов'янських землях монет, карбованих у тих містах, які зазнали облоги і були захоплені військами «скіфів» чи «готів».

У III ст. н. е. слов'яни виступають проти Римської імперії разом з іншими племенами Північного Причорномор'я, відомими в писемних джерелах під збірною назвою готів. Готи являли собою досить складний конгломерат різних за походженням племен, серед яких головна роль належала нащадкам скіфо-сарматського населення попередньої

в'янських військових з'єднань, про застосування ними різного роду хитрощів, пасток, засідок і т. д.

Перша половина і середина I тисячоліття н. е. була дуже бурхливим періодом в історії Східної Європи, що відомий під дещо умовною назвою «великого переселення народів». Цей період ознаменувався широким рухом «варварських» народів проти рабовласницької Римської імперії. Ці народи перебували в той час на останніх етапах первіснообщинного ладу і стояли на порозі класового суспільства. Наслідком цього руху, який злився з класовою боротьбою рабів і колонів всередині імперії, було повалення і остаточна ліквідація рабовласницького ладу в Європі, зміна її етнографічної карти і виникнення цілого ряду нових, «варварських» ранньфеодальних держав, більш прогресивних порівняно з рабовласницькими. В цьому русі одне з чільних місць належало слов'янам.

На початку нашої ери слов'янам доводилось вести боротьбу проти агресивної політики Римської імперії, що

доби. Німецькі буржуазні дослідники твердили про якусь виняткову роль готів-германців, які вийшли з Скандинавії на початку нашої ери, а близько II ст. переселилися у Причорномор'я. Німецькі історики намагалися змалювати готів як найбільш культурне плем'я у Східній Європі; готам приписувалося все скільки-небудь значне і яскраве у розвитку нашої країни; твердилося, що готи створили у III—IV ст. н. е. величезну імперію, яка включала всі народи Східної Європи, в тому числі і слов'янські.

Однак всі ці твердження не відповідають історичній дійсності. Зокрема, немає жодних підстав говорити про панування готів над слов'янами; навпаки, є повідомлення Йордана про те, що в 385 р. готський «король» Вінитар вів уперті війни проти антів. При цьому спочатку він зазнав поразки і хоча пізніше зумів захопити в полон антського царя Божа (Буса), чие ім'я згадується в «Слові о полку Ігоревім», і стратити його, це не привело до встановлення влади готів над антами. В кінці IV ст. н. е. готи зазнали рішучої поразки від гуннів, і їх політичне об'єднання взагалі розпалося.

Навала гуннів наприкінці IV ст. була однією з найбільш драматичних сторінок в історії «великого переселення народів». Вона супроводжувалася страшними руйнуваннями. «Де ступив мій кінь — не росте трава», — похвалявся гуннський цар Аттила.

Гуннські полчища пройшли через степову смугу Східної Європи, завдавши жорстокого удару готам, в результаті чого останні були відтиснуті на захід, в Нижнє Подунав'я. Лісостепову смугу гуннська навала зачепила лише краєм, і тут постраждали переважно суміжні з Степом райони. Таким чином, основні східнослов'янські землі залишилися осторонь подій, і тому в пам'яті самих слов'ян гунни не залишили по собі жодних згадок.

У наступний після гуннської навали період слов'яни, в тому числі й східні, виявляють особливо велику політичну активність, розпочинаючи новий широкий рух проти Візантійської імперії, відомий під назвою «балканських воєн». У цьому русі слов'яни виступають вже цілком самостійно, як велика сила; починаючи від цього часу писемні джерела висвітлюють їх історичну діяльність незалежно від діяльності інших причорноморських племен.

Балканські війни являють собою один з найважливіших за своїми наслідками періодів «великого переселення народів». Вони привели до суцільної слов'янізації північної частини Балканського півострова, докорінно змінивши склад його населення; слов'яни проникли в Грецію, Малу Азію, Сирію, що позначилося на історичному розвитку Східно-Римської (Візантійської) імперії. Слов'яни відіграли дуже важливу роль у ліквідації рабовласницького ладу у Візантії і в створенні там нового, феодального ладу. Так само, як у Західній Європі, за висловом Ф. Енгельса, між античним колоном і середньовічним кріпаком стояв вільний франкський селянин, у Східно-Римській імперії аналогічне місце належить вільному слов'янському общиннику.

Балканські війни були безпосереднім продовженням боротьби східноєвропейських племен проти Римської імперії, що розпочалася в III ст. Протягом III—V ст. слов'яни настільки заселили територію

Прикарпаття і Лівобережжя Дунаю, що в уяві письменників VI ст. вони були вже корінним населенням цих місць.

На початку VI ст. слов'яни починають просуватися за Дунай. За свідченням Прокопія, з 527 р. слов'яни майже щорічно здійснюють набіги на візантійські землі. Однак аж до середини VI ст. ці набіги носили сезонний характер: до 550 р. слов'яни жодного разу не залишалися в межах Візантійської імперії на зиму.

Період 550—551 рр. став поворотним моментом у розвитку балканських воєн; в цей час слов'яни вперше виявили прагнення до захоплення візантійських земель. Слов'янські загопи діяли за заздалегідь розробленим планом, головною метою якого полягало у здобутті міста Фессалоніки та прилеглих до нього районів. Відтоді почався другий період балканських воєн — період слов'янської колонізації візантійських земель. Цей процес розвивався дуже швидко, і у 80-і роки VI ст. вся північ Балкан ослов'янилася настільки, що слов'яни почували себе тут, як у своїй власній країні. Як відомо, наслідком цієї колонізації було виникнення південнослов'янських країн: Болгарії, Сербії, Хорватії, Македонії.

У другій половині VI ст. політична ситуація в Східній Європі ускладнилася в результаті появи нової значної військово-політичної сили — аварського каганату.

Авари — народ уйгурського походження — з'явилися з азіатських степів і в 558 р. завдали удару аланським племенам на Північному Кавказі. Потім вони (як і гунни) пройшли через степову смугу Східної Європи у Карпатську улоговину (колишня Паннонія) і там у 568 р. заснували примітивну державу — аварський каганат, підкоривши своїй владі місцеве, переважно слов'янське, населення. Починаються тяжкі слов'яно-аварські війни, які тривали аж до першої половини VII ст.

Ці війни мали згубний вплив на становище антського союзу племен. Про утиски з боку аварів знаходимо відомості у візантійських авторів і в древньоруських літописах. Так, «Повість временних літ» розповідає: «Си ж обри воеваху на словенах, и примучиша дулебы, суцая словены, и насилье творяху женам дулебським: аще поехати будяше обьрину, не дадыше выпрячи коня ни вола, но веляше впрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли жен в телегу и повести обьрена, и тако мучаху дулебы. Быша бо обьре телом велицы и умомь горды, и бог потреби я, и помроша вси и не остася ни един обьрин. И есть притьча в Руси и до сего дне: погибоша аки обре; их же несть племени ни наследька»¹.

Анти зуміли відстояти свою незалежність, але вийшли з цієї боротьби настільки ослабленими, що їх політичне об'єднання фактично розпалося. Проте прогресивний розвиток слов'янського суспільства не припинився. Ім'я антив зникло з сторінок історичних документів, але незабаром з'являється назва «Русь», яка належала новому об'єднанню східних слов'ян з центром у Наддніпрянщині, що прийшло на зміну антському союзові. Цьому об'єднанню судилося відіграти визначну роль не лише в історії нашої батьківщини, а й в історії всієї Європи.

¹ «Повесть временных лет», ч. I, М.—Л., 1950, стор. 14.

Ідеологія стародавніх східних слов'ян мала язичеський характер. В ній ще не диференціювалися різні форми суспільної свідомості: наука, мистецтво, релігія тощо.

Стародавні слов'яни досить добре знали природу свого краю. Сільське господарство знайомило їх з рослинним і тваринним світом, початковими елементами метеорології і астрономії, різні види ремісничого виробництва — з властивостями речовини, підводячи до розуміння деяких явищ в галузі механіки, фізики, хімії і т. д. Але нездатність правильно пояснити явища навколишнього світу приводила до фантастичних уявлень, що становили суть язичництва.

Стародавні слов'яни прагнули не лише якось пояснити навколишній світ, а й активно втручатися в природний хід подій. В ті часи людина вірила, що навіть на такі процеси, як дощ, гроза, буря тощо, можна вплинути за допомогою магічних дій, якщо умилостивити божество, відповідальне за той чи інший процес. Розповідаючи про життя і побут антів і склавів, Прокопій писав, що слов'яни поклоняються богові блискавки і приносять йому в жертву биків; що вони шанують ріки, німф та різні інші божества, вважаючи, що від них залежить доля людини¹.

У слов'ян були спеціальні жертвні і культові місця, де відправлялися обряди і де стояли зображення божеств, яким вони поклонялися. Одне з таких святилищ IV—VI ст. н. е. виявлено в с. Іванківці Хмельницької області. Тут знайдено три кам'яних зображення язичеських богів, одне з яких стояло на тому місці, де його було поставлено півтори тисячі років тому. Воно являє собою чотиригранний кам'яний стовп з трьома людськими обличчями у верхній частині. Навколо нього були розташовані культові ями, жертovníки і невелика наземна споруда, що також, мабуть, входила до комплексу капища (язичеського храму). Дві інші скульптури становлять схематичні зображення людиноподібних постатей, що свідчить про антропоморфний характер язичницьких уявлень стародавніх слов'ян.

Стародавні слов'яни вірили у загробне життя і тому велику увагу приділяли поховальним обрядам. Померлих або спалювали на багатті, або просто закопували в землю. У могилу клали речі, які повинні були служити похованому в загробному житті: посуд з їжею і питвом, предмети особистого вжитку (наприклад, гребінці), знаряддя виробництва, прикраси, іноді — зброю.

Велике місце в суспільному житті стародавніх слов'ян займали обрядові свята, пов'язані з виробничим циклом: весняне свято на початку сільськогосподарських польових робіт, день літнього сонцестояння, свято збирання врожаю, зимові колядки та ін. З цими святами зв'язана значна частина фольклору, що дійшла до наших часів.

Художня творчість стародавніх слов'ян знаходила свій вияв переважно у прикладному мистецтві. Потяг до прекрасного проявлявся в житті наших предків на кожному кроці, і все, що виходило з їх рук, так чи інакше мало на собі відбиток їх естетичних смаків. Вони прикрашали всі речі, якими користувалися у повсякденному житті:

¹ Прокопій из Кесарии. Война с готами, стор. 297.

житло, одяг, зброю, предмети особистого вжитку, побутові речі, навіть такі, як кухонний посуд. Особливо ж високого рівня досягло у слов'ян ювелірне ремесло, вироби якого часто були справді художніми шедеврами.

У прикладному мистецтві стародавніх слов'ян розвивалося кілька стилів. Один з них можна назвати «звіриним», зважаючи на наявну в ньому певну традицію звіриного стилю скіфської доби. Для виробів цього стилю першої половини і особливо середини I тисячоліття н. е. характерні схематичні зображення голівок чи фігурок тварин: коней, зайців, птахів, плазунів тощо. Відомі і більш виразні зображення тварин, як, наприклад, вже згадувані орнаментальні бляшки Мартинівського скарбу.

Другий стиль можна назвати «геометричним». Для нього характерний орнамент, що складається з ліній і порівняно простих фігур: трикутників, кружків, ромбиків, квадратиків, сегментів, півмісяців та ін. Деякі вироби прикрашалися також орнаментом, що нагадував елементи рослин.

Художні вироби оздоблювали, надаючи їм різноманітної форми, вводячи кольорові елементи, застосовуючи досить складні технічні прийоми (позолота деталей срібних речей, інкрустація кольоровим склом та камінням, різнобарвна виїмчаста емаль).

Особливе місце в образотворчому мистецтві східних слов'ян займають сюжетні зображення, насамперед зображення людей. Про це свідчать знайдені статуї богів, бляшки Мартинівського скарбу, що мають вигляд людських постатей, так звані антропоморфні фібули та ін. Деякі з виробів прикладного мистецтва відзначаються великою майстерністю і яскраво передають етнографічний тип слов'ян та деталі їх побуту. Зокрема, фігурки з Мартинівського скарбу дають уявлення про ряд цікавих деталей одягу стародавніх слов'ян (заправлена у вузькі штани сорочка з довгими рукавами і вишиваною вставкою на грудях, підперезана в поясі, тощо). Відома така ж бляшка, що зображує воїна з щитом і піднятою вгору сокирою. Існують також і графічні зображення людей; зокрема, дуже цікавий рисунок бородатого обличчя на стінці глиняного світильника, знайденого в похованні поблизу м. Богуслава.

В цілому образотворче мистецтво стародавніх східних слов'ян виступає досить багатим і різнобарвним і вказує на активне сприйняття ними навколишнього світу.

Все сказане свідчить про те, що східні слов'яни на середину I тисячоліття досягли такого ступеня історичного розвитку, коли починають зароджуватись класи і держави. В другій половині I тисячоліття вже утворюється велика східнослов'янська держава — Київська Русь.

РОЗДІЛ П
**ФОРМУВАННЯ
І РОЗВИТОК
ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН
У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН.
ДРЕВНЬОРУСЬКА
ДЕРЖАВА**

Період VI—VIII ст. в історії східних слов'ян характеризується інтенсивним розкладом первіснообщинного ладу, формуванням класових відносин, створенням передумов феодалізму. Завершується цей період утворенням у IX ст. ранньофеодальної східнослов'янської держави — Київської Русі. Процес розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства супроводжувався зміною форм спільності людей. На основі злиття племен і ліквідації їх відособленості утворювалися більші і складніші, в порівнянні з племенами, об'єднання людей — народності, які вже ґрунтувалися не на узах родової спорідненості, а мали соці-

ально-історичне походження. Характеризуючи процес утворення народностей, Ф. Енгельс писав: «Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром робиться необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу»¹. Народності властиві в нерозвиненому вигляді всі ознаки нації: відносна спільність мови, території, культури, певні економічні зв'язки.

Як свідчить літопис «Повість временних літ», східні слов'яни поділялись на ряд племен. По середній течії Дніпра, головним чином в районі його правого берега, між Россю та Ірпінем, жили поляни. Басейн оз. Ільмень і р. Волхова був заселений словенами — ільменськими, або новгородськими, слов'янами. Понад Десною, Сеймом і Сулою жили сіверяни. У басейні Тетерева, до Прип'яті, були поселення древлян. У верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої течії Прип'яті жили дуліби, вони ж бужани, або волиняни, які на заході межували з польськими племенами. Басейн Верхнього Дністра і Сану був зайнятий білими хорватами, поселення яких простягались за Карпати, де корінне східнослов'янське населення межувало з західнослов'янськими племенами, які пізніше утворили чеську і словацьку народності. Між Південним Бугом і Дністром жили уличі, а між Дністром і Прутом, аж до гирла Дунаю і побережжя Чорного моря, — тиверці. На території між Прип'яттю і Західною Двіною жили дреговичі. Між верхів'ями Дніпра і р. Сожем розміщувалися радимичі. У верхів'ях Волги, Дніпра і Західної Двіни жили кривичі, по середній течії Західної Двіни — споріднені з ними полочани. Басейн верхньої і середньої течії Оки та її притоки Москви-ріки займали в'ятичі.

У VI—VIII ст. східнослов'янські племена були вже значною мірою територіально-політичними утвореннями, тобто племінними

1. ВИНИКНЕННЯ
ФЕОДАЛІЗМУ
У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
(VI—IX ст.)

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 158.

союзами, які склалися з дрібніших племен. Наприклад, союзи радичів і в'ятичів включали по 8—10 племен кожен.

З розвитком класового суспільства споріднені східнослов'янські племена почали зливатися в єдину східнослов'янську, або руську (древньоруську), народність (народ). Етнічне ім'я «Русь» має місцеве, дуже давнє походження. Воно відоме в топоніміці Середнього Придніпров'я (р. Рось, Поросся та ін.) та в найменуванні племен Північного Причорномор'я починаючи з VI ст. н. е. (роси, руси, росомони). Спочатку це ім'я закріпилося за південною частиною східних слов'ян, яка заселяла Середнє Придніпров'я, а потім поширилося на всі східнослов'янські племена і землі.

Суспільно-економічний, політичний і культурний розвиток східних слов'ян в VI—VIII ст. піднявся на вищий ступінь. Техніка землеробства, яке здавна було основним заняттям східних слов'ян, значно поліпшилась. Як показують розкопки, проведені радянськими археологами, орне, польове землеробство (конем або волами), перехід до якого почався раніше на півдні, з IX—X ст. стало провідним на всій території, зайнятій східними слов'янами, хоч в деяких місцях цієї території ще багато століть продовжувало існувати вирубне землеробство.

Археологічні дані свідчать про те, що в VII—VIII ст. у Поволжі вже з'явилася соха з залізним сошником, яка почала витіснити залізну мотику. На півдні в цей час застосовували плуг з залізним наральником і рало, близьке своєю будовою до сохи. Орні знаряддя з залізним наконечником прийшли на зміну чисто дерев'яним знаряддям.

В цей період продовжували існувати давні системи землеробства — перелогова, при якій виснажена ділянка землі залишалася на довгий час для відпочинку, і двопільна. На кінець I тисячоліття відносяться повідомлення писемних джерел (арабський письменник Ібн-Якуб) про застосування слов'янами трипільної системи.

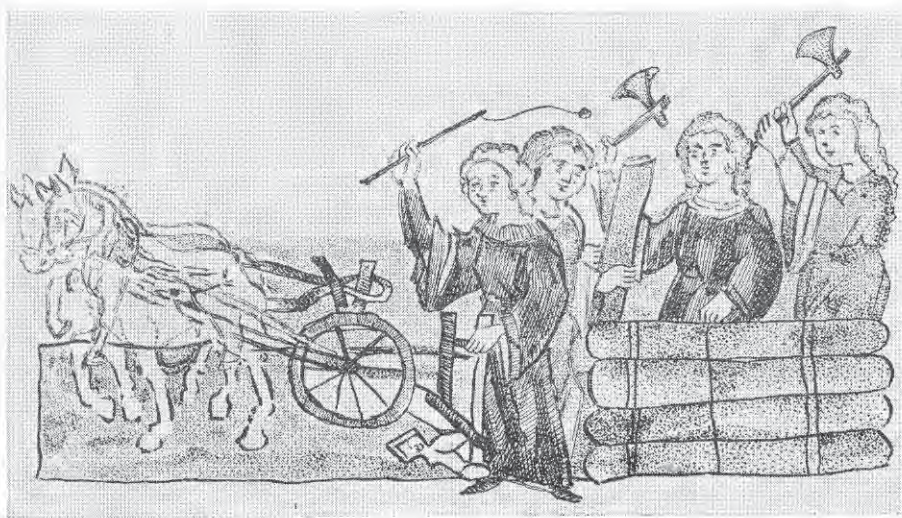
Поряд із землеробством у східних слов'ян розвивались інші галузі господарства: скотарство, мисливство, рибальство, бортництво (збирання меду і воску диких бджіл).

Значного рівня розвитку досягло ремесло. Різко поліпшилось виробництво металевих знарядь праці (сокир, доліт та ін.), зброї, предметів домашнього вжитку. Все більше удосконалювалось керамічне виробництво.

В окремих поселеннях поряд із землеробством були розвинуті різноманітні ремесла: ковальське, ливарне, гончарне, кісторізне. У деяких з цих поселень обробляли залізо, в інших — виготовляли бронзові вироби. Все це свідчить про процес дальшого відокремлення ремесла від землеробства, про диференціацію ремісничого виробництва, що сприяло зростанню внутрішнього обміну.

Ремісники виготовляли різні вироби не тільки для своїх власних потреб, а й для продажу. Тому ці вироби неминуче ставали товарами.

Розвивалась і зовнішня торгівля — із Сходом, Візантією і Західною Європою. В торговельних стосунках з народами Сходу (головним чином з арабами) велику роль відігравав волзький водний шлях, а в стосунках з Візантією — дніпровський. Цими шляхами із східносло-

Землеробство і будівництво в древній Русі.

в'янських земель вивозили хутро, віск, мед, а також рабів, привозили дорогі тканини, прянощі, вина, дорогоцінне каміння та інші іноземні товари. Торгівля збагачувала східнослов'янську племінну знать, яка феодалізувалась; її представники добували товари для вивозу переважно шляхом збирання данини з населення.

У VIII ст. для розвитку зовнішньої торгівлі Східної Європи величезне значення мав волзький шлях, на якому була розташована Хозарська держава. Хозари належали до тюркських племен. Вони вели напівкочове — напівземлеробське життя і були відсталими в порівнянні з східними слов'янами. В Хозарській державі поряд з хозарами жили болгары, слов'яни, євреї та ін. Столиця Хозарської держави Ітіль, поблизу гирла Волги, була великим містом, в якому схрещувалися торговельні шляхи, що йшли з Заходу і Сходу.

Хозарський каган (цар) і пануюча знать наклали мита на купців, які їхали з різних країв через Ітіль із своїми товарами. Одним з найважливіших джерел збагачення хозарської пануючої верхівки були грабівницькі напади на сусідні народи. Протягом кількох століть орди хозар чинили спустошливі напади на східнослов'янські землі. Східні слов'яни із зброєю в руках героїчно відбивали напади степових орд.

З IX ст. в торгівлі Східної Європи дуже важливого значення набув великий слов'янський водний шлях — «из варяг в греки и из грек по Днепру», який з'єднував Балтійське і Чорне моря. Торговельний шлях ішов з Балтійського моря через Фінську затоку, по Неві, Ладозькому озеру, Волхову, Ільменському озеру, Ловаті, потім волоком до верхів'їв Західної Двіни, а звідти до верхів'їв Дніпра і далі вниз, обминаючи пороги, в Чорне море, до Константинополя.

З переходом від первіснообщинного ладу до класового, феодального суспільства у східних слов'ян почали виникати міста (Київ, Новгород, Ладога та ін.), які перетворювалися в центри ремесла і торгівлі. Містами ставали окремі торговельно-ремісничі поселення, а також укріплені двори-замки великих землевласників-феодалів, що були центрами панування над масою навколишнього населення. Такі феодальні замки поступово обростали ремісничо-торговельним населенням.

Міста, які лежали на зручних шляхах, особливо на берегах великих рік (наприклад, Новгород і Київ), ставали міжплемінними і міжнародними торговельними центрами.

Одним з найдавніших східнослов'янських міст є Київ. Уже в перші століття нашої ери на території сучасного Києва існували слов'янські поселення. Найдавнішою основою його довгий час вважали «Город Володимира», тобто місто в тих межах, які воно мало за князя Володимира в кінці X — на початку XI ст. Проте дослідження радянських археологів за останній час показали, що раніше тут існувало кілька слов'янських поселень.

Відгомонам факту існування на території Києва в далекому минулому кількох поселень є, очевидно, легенда про трьох братів — засновників міста, вміщена в найдавнішому Київському літопису. Одне з цих поселень, розташоване на Київській горі, в IX — X ст. об'єднало навколо себе всі інші у великий міський центр.

У літописах згадується понад 20 східнослов'янських міст IX—X ст.: Білгород (недалеко від Києва), Білоозеро, Василів і Вишгород (біля Києва), Вручий (Овруч), Ізборськ, Іскоростень (Коростень), Київ, Ладога, Любеч, Муром, Родня, Новгород, Пересічен, Перемишль, Переяслав, Полоцьк, Псков, Ростов (у Верхньому Поволжі), Смоленськ, Тмутаракань (на Таманському півострові), Туров, Чернігів і Червень (на лівому березі Західного Бугу). Від слова «червень» дістали назву й інші східнослов'янські міста понад Західним Бугом (Червенські міста). До найдавніших східнослов'янських центрів належить місто Волинь, або Велинь, яке згадується в літопису під 1018 р. У Закарпатті уже в IX ст. існували укріплення на місці сучасних Ужгорода, Мукачєвого та ін.

Розвиток орного землеробства, зростання ремесла і торгівлі, виникнення міст — все це викликало дальші зміни в суспільних відносинах східних слов'ян. Поліпшення техніки землеробства і зростання у зв'язку з цим продуктивності праці прискорювало розклад первіснообщинного ладу і виникнення приватної власності на землю. Територіальна сусідська селянська община («мир» на півночі Русі, «верв» на півдні), що складалася з великих патріархальних та малих індивідуальних сімей («дими»), була головною формою суспільної організації уже не лише в південних, лісостепових, а й у північних районах. У громадському володінні і користуванні общини залишалися лісові угіддя, водоймища, вигони. Общинні орні землі і луки переходили у приватне володіння окремих господарств. Як підкреслював Ф. Енгельс, у зв'язку з розвитком продуктивних сил старе общинне землеволодіння дедалі глибше підривалося, і община йшла назустріч своєму розкладу, перетворюючись на село дрібних селян-виробників.

Індивідуальне землеробство було більш прогресивним порівняно з родовим землеробством.

Всередині самої общини між окремими сім'ями посилювалась майнова нерівність. Частина общинників розорялась, бідніла (цьому сприяли, зокрема, стихійні лиха, неврожай). Їх земельні ділянки переходили до великих землевласників, а вони самі перетворювалися з людей вільних в підневільних, особисто залежних, підлеглих великим землевласникам, на користь яких зобов'язані були виконувати різні повинності. Це вело до зародження феодально-кріпосницьких відносин, основою яких була власність феодалів на засоби виробництва, насамперед на землю. Виникнення феодальної власності на землю було об'єктивно закономірним економічним процесом, прискоренню і посиленню якого сприяв і позаекономічний примус (захоплення общинних земель великими землевласниками, феодальні війни, які розоряли общинників, та ін.).

Таким чином, розвиток східнослов'янського суспільства неминуче супроводжувався появою замість старого суспільного осередку (родової общини) нової суспільної форми — феодального двору, що поступово поневолював вільних селян-общинників.

Проте в VI—VIII ст. феодальні виробничі відносини у східних слов'ян ще не оформились. Основну масу східнослов'янського населення в цей період становили особисто вільні члени селянських общин — смерди, які сплачували данину феодальній верхівці, що формувалася, і поступово нею закріпачувалися. В історії східного слов'янства це був перехідний період від первіснообщинного до феодального ладу, період виникнення феодалізму.

У східних слов'ян, як і у деяких інших народів Європи, рабство не стало основою виробництва і не розвинулось у рабовласницьку формацію античного зразка, хоч пережитки патріархального рабства зберігалися протягом століть. Від первіснообщинного ладу слов'яни переходили безпосередньо до феодалізму. В VI—VIII ст. в усіх європейських країнах уже не було рабовласницьких суспільств і розвивались більш прогресивні, феодальні виробничі відносини, які відповідали вищому рівню розвитку продуктивних сил.

Разом з формуванням класового, феодального суспільства виникали і східнослов'янські державні утворення. Виникнення держави супроводилося гострою класовою боротьбою між експлуатованими і експлуататорами. «Старе суспільство, яке ґрунтується на родових об'єднаннях, — писав Ф. Енгельс, — руйнується в результаті зіткнення новоутворених суспільних класів; його місце заступає нове суспільство, організоване в державу, нижчими ланками якого є вже не родові, а територіальні об'єднання, — суспільство, в якому сімейний устрій цілком підпорядкований відносинам власності і в якому віднині вільно розгортаються класові суперечності і класова боротьба, що становлять зміст усієї писаної історії аж до нашого часу»¹.

Основною формою державних утворень у східнослов'янських племен стали князівства. Як відомо, спочатку у східних слов'ян існували

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 26.

племінні князівства, на чолі яких стояли племінні військові вожді — князі. Ці князівства об'єднувалися у політичні або державні утворення — союзи під проводом найсильнішого племені. На думку радянських археологів, у VI—VII ст. на території Київсько-Курського лісостепу, що була найбільш розвинутою серед східнослов'янських земель, склався стійкий союз племен під зверхністю племені русь. В той же час виник союз дулібсько-волинських племен. Інші племена також об'єднувалися в союзи. Кожне плем'я в свою чергу складалось з дрібніших племен.

Центрами племінних князівств або союзів племен стали виниклі на той час міста: у полян — Київ, у ільменських словен — Новгород, у кривичів — Смоленськ і Полоцьк, у сіверян — Чернігів та ін. Про існування в цей період у східних слов'ян князівств свідчать записи в літописах. Зокрема, князівства згадуються в переказі про виникнення Києва. Як розповідається в літопису, місто Київ збудували три брати: Кий, Щек і Хорив, які стали родоначальниками династії, що княжила у полян. Літописець також розповідає, що полянський князь Кий зробив подорож до столиці Візантії — Константинополя (Царград).

Для зміцнення влади пануючого класу феодалів над населенням, для нападів на сусідні племена, а також для оборони князі збільшували свої військові загопи — дружини. Дружинники набиралися з різних соціальних груп. Спочатку князі платили дружинникам натурою, а потім почали давати їм земельні наділи.

У VII—VIII ст. східні слов'яни залишалися язичниками. Вони обожнювали небо, сонце, воду, різні явища і сили природи, наділяючи їх людськими рисами; вони поклонялися також деревам, звірам, птахам, які нібито мали чудесні властивості. Стараючись умилостивити богів, слов'яни приносили їм жертви, іноді людські. Як і раніше, родоначальником своїх богів вони вважали Сварога — бога неба, у якого, за віруванням слов'ян, було два сини: Хорс (або Даждьбог) — бог сонця і Сварожич — бог вогню. Богом грому і блискавки вважався Перун. У зв'язку з формуванням класового суспільства в язичеських віруваннях східних слов'ян все більшого значення набуває уявлення про головного бога — Перуна. Згадки про нього з'явилися ще в джерелах VI ст. Слов'яни робили ідолів — дерев'яні і кам'яні зображення богів у вигляді людей. У них було чимало відунів, або волхвів, які, за тогочасними уявленнями, уміли пророкувати майбутнє, лікувати хвороби замовлянням та ін.

У слов'ян був ряд свят; вони влаштовувалися на честь богів або були зв'язані з основними етапами сільськогосподарських робіт, із збільшенням чи зменшенням тривалості дня, зміною пір року (коляда — зустріч зими, масляниця — проводи зими, радуніця, красна гірка — зустріч весни, русалії — зустріч літа, купала — проводи літа та ін.).

Як і в інших народів, у слов'ян існувало вірування, нібито померлі предки продовжують жити і після смерті і здатні захищати живих членів свого роду. Вони вірили, що в лісі живе лісовик, у воді — водяник і русалки, а в кожній сім'ї є свій домашній покровитель — «дід домовик».

Феодальна землевласницька знать, яка формувалася у східних слов'ян, прагнула використати виниклу в родовому суспільстві язичеську релігію в своїх класових інтересах. Проте вже в IX ст. окремі представники знаті починають усвідомлювати роль породженої класовим суспільством християнської релігії у зміцненні свого панування над народними масами і приймають християнство.

Уже в цей час східні слов'яни були значною політичною силою, яка виступила проти претензій Візантії на неподільне панування в Причорномор'ї, що загрожувало слов'янським землям. В IX ст. руський флот, діючи на Чорному морі, доходив до столиці Візантії — Константинополя.

На сході східнослов'янські племена відбивали напади хозарських орд. Проте деякі із східнослов'янських племен — в'ятичі, радимичі, сіверяни і частково поляни — тимчасово підпали під іго хозар і змушені були сплачувати їм данину.

В цей же час ільменські словени і кривичі вели запеклу боротьбу проти варягів — норманнів, які нападали на них з-за Балтійського моря (із Скандинавії) з метою грабежу і захоплення полонених.

У кінці IX ст. Закарпаття почали загрожувати кочові племена угрів (мадьярів). Під тиском печенігів угри, які перед тим перекочували з Приуралля в причорноморські степи, мирно пройшли по більшій частині східнослов'янських земель, зокрема мимо Києва, і вторглися в Закарпаття. Закарпатське східнослов'янське населення вчинило їм героїчний опір; за легендою, ужгородський князь Лаборець та багато воїнів полягли в боротьбі з уграми. Угорські племена не спинилися в Закарпатті, а рушили далі і заснували свою державу в тисо-дунайській рівнині. Угри-кочівники, зазнавши впливу більш високої слов'янської культури, поступово почали переходити до осілого землеробського життя.

2. УТВОРЕННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У кінці VIII — на початку IX ст. феодальні виробничі відносини у східних слов'ян стали пануючими. В. І. Ленін вказував, що феодальний гніт на Русі існував з IX ст. У східних слов'ян оформляються два антагоністичних класи: пануючий, експлуаторський клас — клас великих землевласників-феодалів і клас феодально залежного селянства. Клас великих землевласників-феодалів, що складався з князів і бояр, зосередив у своїх руках владу над масою східнослов'янського населення. Боярами (мужами) ставали почасти родові старійшини, почасти старші князівські дружинники.

Головний засіб виробництва при феодалізмі становила земля, яка була власністю феодалів і основою експлуатації ними феодально залежних селян. За користування земельним наділом селянин змушений був віддавати своєму панові додаткову працю у формі феодальної ренти. Ця рента у відповідності з ступенями розвитку продуктивних сил феодального суспільства пройшла три стадії: стадію відробіткової ренти, тобто роботи безпосередньо на феодала — панщини, коли феодально залежний селянин частину тижня працював даром в маєтку

землевласника; ренти продуктами, або натуральної ренти, коли феодально залежний селянин віддавав феодалові додатковий продукт натурою (натуральний оброк); грошової ренти, коли феодально залежний селянин віддавав землевласникові не продукти, а грошову вартість цих продуктів (грошовий оброк).

Однією з основних рис феодального способу виробництва було панування натурального господарства. Виробництво мало споживчий характер. Феодальний масток спочатку був дуже слабо зв'язаний з ринком; продавали тільки надлишки споживання.

У зв'язку з оформленням феодальних відносин у кінці VIII — на початку IX ст. утворилась ранньофеодальна східнослов'янська держава — Київська Русь з центром у Києві, яка об'єднала кілька східнослов'янських племінних союзів. Ядром цієї держави став руський племінний союз, який, як відомо, виник ще в VI—VII ст.

З розвитком феодальних виробничих відносин і утворенням Древньоруської держави племена східних слов'ян поступово склалися в древньоруську народність, що характеризувалась відносною етнічною, мовною й територіальною спільністю, певною єдністю культури, деякими економічними зв'язками. Єдина за своїм походженням і характером жива мова древньоруської народності мала на різних східнослов'янських землях місцеве забарвлення, стійкі діалектні відміни.

Таким чином, Древньоруська держава виникла в результаті тривалого процесу формування класового суспільства у східних слов'ян, процесу, який почався за багато століть до утворення цієї держави. Чимале значення в утворенні Древньоруської держави мав і такий важливий фактор, як боротьба із зовнішніми ворогами, що особливо загрожували слов'янам із сходу. Ця боротьба вимагала згуртування східнослов'янських земель в одну державу.

Зовсім неправильно змальовують процес утворення Древньоруської держави дворянські і буржуазні історики-норманісти. Перекручуючи історію, вони твердять, нібито східні слов'яни перебували на дуже низькому ступені суспільного і політичного розвитку і через це не могли самі, без допомоги зовні, створити свою державу. Для обґрунтування своєї антинаукової теорії норманісти посилаються на літописну легенду про так зване «прикликання варягів». За цією легендою, що виникла не раніше XI ст., новгородські слов'яни у 862 р. прикликали до себе княжити варягів Рюрика, Сінеуса і Трувора, які нібито і поклали початок Руській державі. Літописна легенда була створена з метою довести законність київської великокнязівської династії, яка вважала своїм родоначальником міфічного Рюрика. Такого роду легенди про «прикликання» трьох братів-князів були в той час взагалі дуже поширені і серед інших народів Європи.

Радянські історики повністю викрили наукову неспроможність і політичну шкідливість «норманської теорії». Глибоке дослідження джерел, основане на марксистсько-ленінському вченні про виникнення і розвиток держави, переконливо показує, що не варяги, а самі слов'яни були творцями Древньоруської держави. Як свідчать історичні факти, східні слов'яни задовго до пресловутого «прикликання варягів» досягли високого рівня культурного розвитку, створили ряд

державних об'єднань. Древньоруська держава була закономірним результатом багатовікового внутрішнього суспільного розвитку східних слов'ян. Слов'яни виганяли варягів, що приходили на Русь як загарбники, грабіжники і насильники, а ті з варягів, які наймалися на військову службу до руських князів і залишалися на Русі, ослов'янилися, перейняли слов'янський побут, мову, більш високу слов'янську культуру.

За «норманську теорію» походження Русі і Древньоруської держави завжди чіплялися вороги східного слов'янства. Безглузду реакційну байку про мниму роль норманнів в історії Русі пропагували німецькі фашисти та їх найманці — українські буржуазні націоналісти. У наші дні ця «теорія» служить цілям антирадянської пропаганди в галузі історії східних слов'ян. Її намагаються використати реакційні буржуазні лжеісторики, які прагнуть довести, що слов'янські народи нібито нездатні до самостійного державного життя. Разом з цими лжеісториками фальсифікують історію східних слов'ян і українські буржуазні націоналісти.

Першим з відомих нам древньоруських князів, який об'єднав під своєю владою два найбільших східнослов'янських державних утворення — Київ і Новгород, був Олег. За літописним переказом, Олег спочатку був князем у Новгороді, а потім, у 882 р., спустившись вниз по Дніпру до Києва, де княжили Аскольд і Дір, убив їх і заволодів містом. Уже за Олега Древньоруська держава об'єднувала значну частину східнослов'янських племен (або племінних союзів) — ільменських словен, кривичів, полян, древлян, а також сіверян і радимичів, визволених з-під іга хозар. Влада київського князя поширювалась на Київ, Новгород, Полоцьк, Чернігів, Переяслав, Смоленськ, Ростов (у Верхньому Поволжі) та інші міста.

З цього часу Київ, як говорить літописець, став столицею великої Древньоруської держави — «матір'ю городів руських», а київський князь — «великим князем руським», під владою якого були інші князі.

Великий князь київський, який очолював державу, переслідував насамперед мету зміцнити державну владу над народними масами в інтересах пануючого класу — феодалів, поширивши її на всі східнослов'янські землі. Великий князь став верховним власником общинних земель. Особисто вільні селяни-общинники — смерди, що жили на цих землях, зобов'язані були сплачувати великому князю данину хутром (білками і куницями), медом, воском та іншими продуктами, а інколи і грішми. Данина накладалася на «дим», «рало», «плуг», тобто на кожне землеробське господарство, і використовувалася на потреби держави і великокнязівського двору.

Крім данини общинники виконували підводну і військову повинності, а також змушені були ремонтувати і будувати укріплення, замки та ін. Походи князів з дружинами за даниною називалися полюддям. Більшу частину зібраної данини (хутро, мед, віск), а також рабів, захоплених під час воєн з сусідами і феодалських міжусобиць, щовесни звозили до Києва і звідси на човнах відправляли по Дніпру до Чорного моря, в Константинополь. Тут товари і рабів продавали,

а натомість купували дорогі тканини, золоті прикраси, вина та інші предмети розкоші.

Спочатку данина не мала певних розмірів і збиралася шляхом полюддя. Але з часом князі стали нормувати розміри данини, вона поступово перетворювалась у постійну державну подать, яка й була в ранньофеодальний період переважаючою формою експлуатації більшості населення (маси особисто вільних смердів) державою — верховним власником земель селянських общин — в інтересах класу феодалів.

Поряд з цим за рахунок земель вільних селян-общинників зростала приватна земельна феодальна власність — князівська і боярська. З X ст. збереглися перші відомості про князівські маєтки — села, міста, замки, які виникли значно раніше. Так, під Новгородом в кінці X — на початку XI ст. існувало князівське село Ракома. Зростання приватного князівського і боярського землеволодіння супроводилося дальшим перетворенням вільних общинників — смердів у феодально залежне сільське населення, а данини — у феодальну ренту.

Князі і бояри у своїх володіннях експлуатували феодально залежних селян шляхом відробіткової ренти і ренти продуктами, причому спочатку переважала найпростіша, початкова форма ренти — відробіткова.

Процес феодалізації викликав активний опір народних мас, він відбувався в умовах загостреної класової боротьби між експлуатованими і експлуататорами.

К. Маркс вважав Древньоруську державу щодо її будови однією з ранньосередньовічних держав Європи. За формою політичної влади вона була ранньофеодальною монархією. Протягом IX—X ст. до складу цієї держави увійшли всі східні слов'яни та багато неслов'янських народностей і племен. Але внаслідок недостатнього розвитку економічних зв'язків між окремими землями політична єдність Древньоруської держави була відносною і нетривкою.

В цей період Древньоруська держава складалася з суто феодальних об'єднань — земель (Новгородської, Київської, Полоцької та ін.) і територіальних утворень, які феодалізувалися (у древліян, в'ятичів, радимичів та ін.). Верховна влада київського князя в IX—X ст. значно зміцніла і остаточно перетворилася у спадкову. Старі народні збори (віче), які беруть свій початок від родоплемінного ладу, з утворенням держави і посиленням князівської влади втрачають своє колишнє значення. Замість віча великий князь почав збирати раду наблизених феодалів. Віче збиралося тільки в особливих випадках, як було, наприклад, у Києві в 968 р. під час нападу печенігів. Керівною силою на вічі стають феодали.

Центром управління державою був великокнязівський двір. Окремими частинами держави управляли князі і великі бояри, які були «під рукою» великого князя київського і мали власні дружини. Князі і бояри за васальну службу великому князю спочатку одержували частину данини, яка збиралася з населення підлеглих територій, а потім почали одержувати і землі.

У IX—X ст. київський князь мав можливість збирати під свої прапори десятки тисяч війська, яке складалося з порівняно невеликої дружини і «воїв», що набиралися в міру потреби (ополчення вільних селян-общинників і городян). Командирами ополчення призначалися дружинники. Під час нападу на Русь зовнішніх ворогів озброювався весь народ. Військо поділялося на піхоту, кінноту і флот — річковий і морський. Кіннота складалася переважно з дружинників, піхота — з смердів. Київський князь мав великі запаси зброї для спорядження свого війська. Озброєння руського війська у IX—X ст. в порівнянні з попереднім періодом удосконалювалося, причому князі, бояри і їх дружинники озброювалися краще, ніж прості воїни. Писемні та археологічні джерела свідчать про різноманітність зброї дружинників того часу. Це були мечі, шаблі, ножі, списи, бойові сокири, луки і стріли з залізними наконечниками, застосовувалися також металеві шоломи, щити, кольчуги. Головною зброєю народного ополчення були прості сокири та рогатини.

У східних слов'ян розвивалося високе, самобутнє воєнне мистецтво. Джерела неодноразово підкреслюють їх уміння переправлятися через ріки. Східні слов'яни були хорошими мореплавцями. На своїх видовбаних з дерева і обшитих дошками човнах вони плавали по Чорному, Каспійському, Середземному та інших морях. Розвиток флоту сприяв зростанню внутрішньої і зовнішньої торгівлі у східних слов'ян і мав важливе значення для боротьби проти зовнішніх ворогів.

Зростання Древньоруської держави супроводилось частими війнами з іншими державами і племенами, зокрема походами на Візантію і в прикаспійські землі, а також упертою боротьбою з кочовими тюркськими народами — печенігами та ін., які раз у раз вторгалися в приазовські і причорноморські степи зі сходу.

У відсічі нападів загарбників, що загрожували багатьом європейським народам, величезна роль належала народним масам древньої Русі, які героїчно захищали свою рідну землю і здобули східному слов'янству славу великого, непереможного народу. Стримуючи натиск кочівників, східні слов'яни не тільки відстоювали свою країну, свій історичний розвиток, але й захищали інші європейські країни, зокрема західних і південних слов'ян.

Походи на Візантію і в прикаспійські землі мали на меті захист і розширення кордонів Древньоруської держави, якій був життєво потрібний вихід до Чорного моря. Київські князі прагнули також забезпечити торгівлю водним шляхом зі сходом.

Як розповідає літопис, Олег на чолі великого війська, зібраного з підвладних йому земель, а також з хорватів та дулібів, що приєдналися до нього як союзники, здійснив по суші і водою похід на Візантію і на знак перемоги над нею прибав свій щит на воротах Царграда. Візантійський уряд був змушений сплатити київському князю велику данину і підписати з ним в 911 р. торговельний договір. Руські купці дістали можливість вільно приїжджати в Константинополь і безмитно торгувати там. Руські послі і купці, перебуваючи в Константинополі, протягом шести місяців мали одержувати від візантійського уряду

продовольство — хліб, вино, м'ясо, рибу та овочі. На дорогу додому останній повинен був забезпечувати їх якорями, вірьовками, парусами та ін.

За наступника Олега князя Ігоря з Древньоруською державою остаточно була об'єднана територія уличів і тиверців (між Дністром і Дунаєм).

На час князювання Ігоря припадає перший літописний переказ про народне повстання проти експлуаторсько-грабіжницької соціальної політики великокнязівської влади. У літопису під 945 р. розповідається, що Ігор із своєю дружиною намагався двічі зібрати данину з древлян. Але древляни повстали і вбили Ігоря. Літописець говорить, що ще за його часів існувала могила князя Ігоря біля Іскоростеня (тепер м. Коростень Житомирської області).

Древньоруська держава на початку X ст. вела боротьбу проти печенігів, які вперше напали на Русь в 915 р. Того ж року Ігор уклав з ними мир.

Продовжуючи боротьбу проти загрози панування Візантії в Причорномор'ї, Ігор двічі робив проти неї морські походи. Перший з них, у 941 р., закінчився невдало. В 944 р. руське військо зробило другий похід, проте битва не відбулася, бо греки запропонували викуп. В тому ж році був укладений новий договір між Візантією і Руссю, менш вигідний для Русі, ніж договір Олега.

Вдова Ігоря Ольга (945—957 рр.), яка почала княжити замість свого малолітнього сина Святослава, жорстоко розправилась з древлянами. За допомогою хитроців вона взяла Іскоростень і спалила його. Частина населення Іскоростеня була перебита, частина віддана в рабство боярам Ольги, на всіх інших була накладена данина.

Проте, боячись нових народних повстань і прагнучи зміцнити феодальний гніт, Ольга регламентувала збирання данини: визначила її розміри і встановила «становища» — адміністративно-фінансові пункти для збирання данини, використавши для цього стародавні центри сільських общин — погости.

Спираючись на дружини, розміщені по погостах, Ольга та її бояри захоплювали у свою приватну власність общинні землі. Зокрема, Ольга мала власні села — Ольжичі, Будутине і свій «град», тобто замок, — Вишгород. Це свідчить про дальше зростання князівського і боярського господарства, яке ґрунтувалося на експлуатації феодально залежних людей.

У середині X ст. Древньоруська держава продовжувала підтримувати політичні і торговельні зв'язки з Візантією. Незадовго до своєї смерті Ольга їздила в Константинополь, де відбулася її зустріч з візантійським імператором Константином Багрянородним. Ольга перша з представників київської князівської влади прийняла християнство, що відповідало намаганням феодалів зміцнити свою владу над народними масами. Але за Ольги християнство не стало офіційною релігією Русі.

Під час князювання сина Ігоря Святослава (957—972 рр.) територія Древньоруської держави значно розширилась, її могутність і значення

серед інших держав зросли. Літописець так змальовує войовничого і сміливого Святослава: «Хоробр и легок, ходя якы пардус (барс), воины многы творяше. Воз бо по себе не возяше, ни котла, ни мяс варя, но потонку изрезав конину или зверицу, или говядину, на углех испек, ядяше; ни патра имяше, но подклад постилаше, а седло в головах». Виступаючи в похід, він попереджував ворога: «Хочю на вы ити».

Древньоруська держава в цей час брала активну участь в подіях міжнародного життя, які мали для неї велике значення. Прагнучи розширити і укріпити східні кордони Русі і забезпечити вільне плавання руських кораблів волязьким шляхом, Святослав зробив кілька походів на схід. Військо на чолі з Святославом визволило з-під хозар в'ятичів на Оці, розгромило Хозарське царство, яке протягом кількох століть загрожувало східним слов'янам, а також підкорило на Північному Кавказі ясів (осетинів) і касогів (черкесів), закріпивши, таким чином, володіння Русі на Таманському півострові (Тмутаракань).

Метою зовнішньої політики Древньоруської держави було закріплення придунайської землі з виходом до Чорного моря. Населення цієї землі мало давні зв'язки із східними слов'янами. Тут східнослов'янське населення безпосередньо стикалося з південнослов'янським (болгарським) населенням. Володіння землями по Дунаю не тільки мало б велике економічне значення для Київської Русі, але й зміцнило б її позиції у боротьбі з Візантією, яка прагнула утвердитися в цьому районі.

Візантійський уряд, намагаючись використати Святослава для підкорення дунайських болгар і обезкровити взаємною боротьбою і Русь і Болгарію, покликав його собі на допомогу.

Київський князь, який прагнув заволодіти придунайською землею, погодився на пропозицію Візантії. Руське військо швидко зайняло ряд болгарських міст. Святослав вирішив закріпитися в м. Переяславці, в гирлі Дунаю (968 р.), де схрещувалися торговельні шляхи, які йшли з Візантії, Русі, Чехії, Угорщини та інших країн. Свій намір він так пояснював матері Ользі і боярам: «...то есть среда земли моей, яко ту вся благая сходятся: от Грек поволоки, золото, вино и овощи разноличьнии, и ис Чехов, и из Угор серебро и комони (коні. — *Ред.*) из Руси же скоро (хутра) и воск, и мед, и челядь (раби)».

Візантійський уряд, занепокоєний успіхами Русі, підкупив печенігів і умовив їх напасти на Русь.

Зайнявши в IX ст. причорноморські степи, які відокремлювали Русь від Візантії, печеніги грабували і розоряли руські землі, перешкоджали їх торгівлі з Візантією. Відбиваючи напади печенігів, Русь водночас прагнула підтримувати з ними мирні відносини, вела з ними торгівлю. Візантійський уряд, щоб ослабити Русь, намагався використати проти неї свій воєнний союз з печенігами.

У 968 р. великі сили печенігів обложили Київ. Столиця Русі опинилася в тяжкому становищі. Як говорить літопис, кияни «изнемогаху ... гладом и водою». Тоді один юнак-герой, ризикуючи життям, пробрався через табір печенігів, перепливав під печенізькими стрілами Дніпро і передав руському воєводі Претичу звістку про становище

Києва. Претич зумів перехитрити ворога і з невеликою дружиною прийшов до міста. Печеніги подумали, що це повернулося військо Святослава, і відступили. Загроза Києву, проте, не була ліквідована, бо печеніги все ще стояли біля р. Либідь. Та незабаром вони були розбиті руським військом на чолі з Святославом, яке повернулося з Болгарії.

Через деякий час руське військо вдруге вирушило у похід на Болгарію, пройшло через всю її територію і стало наближатися до Константинополя. Під час цього походу болгарський цар вступив у союз із Святославом для боротьби з Візантією, яка загрожувала незалежності Болгарії. Крім болгар, союзниками руських були угри. В 971 р. візантійський імператор Іоанн Цімісхій виставив проти руських велику армію і обложив їх в Доростолі на Дунаї. «Війська зійшлися, — пише сучасник подій візантійський історик Лев Діакон, — і почалася велика битва, яка довгий час не давала переваги жодній стороні. Роси, які здобули славу переможців у сусідніх народів, вважаючи страшним лихом втратити її і бути переможеними, билися одчайдушно». У відповідь на пропозицію деяких мужів відступити Святослав, «зітхнувши від глибини серця, сказав: «загине слава, супутниця зброї росів, яка легко перемагала сусідні народи і без пролиття крові підкоряла цілі країни, якщо ми тепер з ганьбою поступимось перед римлянами. Отже, з хоробрістю предків наших і з тією думкою, що руська сила була досі непереможна, будемо мужньо битися за життя наше. У нас немає звичаю рятуватися втечею на батьківщину, але або жити переможцями, або, вчинивши знамениті подвиги, вмерти із славою». Лев Діакон далі підкреслює, що руські «ніколи живими не здаються ворогам», що «цей народ відважний до безумства, хоробрий, сильний».

«Повість временних літ» наводить також патріотичну промову Святослава, з якою він звернувся до руських воїнів під Доростолом: «Не посрамає земля Руська, але ляжемо костью ту, и мертвий бо сором не имеет; аще ли побегнем, то срам нам». Руські війська билися з великою мужністю.

Незважаючи на героїзм і стійкість руських воїнів, виявлені ними в боях під Доростолом, Святослав, оточений переважаючими силами ворога, змушений був укласти мир, за яким відмовився від придунайських земель. Лев Діакон пише, що візантійське військо здобуло «перемогу» над руськими «понад всяке сподівання». За договором візантійський уряд повинен був пропустити руське військо додому при повному озброєнні і забезпечити його на дорогу продовольством.

Відправивши воєводу Свенельда з військом до Києва, Святослав залишився зимувати на Дунаї. Навесні 972 р., коли князь з малою дружиною повертався до Києва, на нього біля дніпровських порогів напали печеніги. Дружина Святослава була розбита, а сам він загинув у бою.

У зв'язку з натиском печенігів південний кордон Древньоруської держави був відсунутий на північ, майже до самого Києва.

3. ДРЕВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА
В КІНЦІ X—
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XI СТ.

Розвиток продуктивних сил і формування великого феодального землеволодіння вели до посилення окремих земель Древньоруської держави. Міс-

цева землевласницька знать, щоб забезпечити своє економічне і політичне зростання, загарбати общинні землі і підкорити собі вільних селян-общинників, спочатку підтримувала владу великого князя київського. Проте в міру зміцнення свого становища вона почала прагнути до незалежності від великого князя, до посилення своєї влади на місцях. Це викликало боротьбу між великим князем і місцевими феодалами, яка проявлялася в частих феодальних війнах. Як вказує Ф. Енгельс, в епоху середньовіччя феодали-васали перебували в стані постійного бунту по відношенню до влади короля. Проте в кінці X—першій половині XI ст. влада великого князя київського, який спирався насамперед на феодалів Київської землі, була ще досить сильною, щоб справитися з сепаратистськими прагненнями феодальної знаті окремих земель.

Після смерті Святослава між його синами, які княжили в різних землях Древньоруської держави, спалахнула тривала боротьба за великокнязівський престол. Переможцем вийшов Володимир, який спочатку княжив у Новгороді.

Князювання Володимира у Києві (близько 978—1015 рр.) було часом найбільшої політичної могутності древньої Русі, за висловом К. Маркса, кульмінаційним пунктом в її історичному розвитку.

Закріпившись у Києві, Володимир здійснив походи на захід — проти польських князів, які прагнули захопити частину східнослов'янської території, і на північний захід — проти литовських племен, які нападали на руські землі. Древньоруська держава приєднала до своїх володінь частину землі ятвягів понад Західним Бугом, де було збудовано місто Берестіє (Брест). Тоді ж були об'єднані з Руссю Перемиські і Червенські міста (понад Західним Бугом), якими намагалися заволодіти польські князі. До складу Древньоруської держави входила також Закарпатська Русь, на яку зазіхала ранньофеодальна Угорська держава. Таким чином, в кінці X — на початку XI ст. було завершено об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Древньоруської держави.

Розширюючи кордони Русі, київські князі разом з тим зміцнювали зв'язки між окремими землями і князівствами та посилювали великокнязівську владу. З цією метою Володимир майже скрізь усунув місцевих князів і замінив їх намісниками-посадниками, призначаючи в головні міста своїх синів і дружинників.

Наприкінці X ст. (988—989 рр.) на Русі було запроваджено християнство за візантійсько-грецьким обрядом. Клас феодалів, який на той час сформувався у древній Русі, потребував релігії, яка б освячувала його панування над народними масами.

Спочатку Володимир хотів пристосувати язичеську релігію до потреб феодального суспільства і держави. Він спробував створити єдиний загальнодержавний язичеський культ з місцевих язичеських культів слов'янських і неслов'янських племен. Проте ця спроба успіху

не мала. Язичеська релігія, що виникла в родовому суспільстві, не відповідала новим суспільним відносинам; з'явилась потреба в її заміні релігією класового суспільства. Такою релігією і було християнство, яке проповідувало божественність експлуаторської державної влади і закликало пригноблених коритися своїм гнобителям.

Шляхом прийняття християнства Володимир хотів не тільки зміцнити державну владу феодалів над народними масами, а й посилити позиції Русі серед інших європейських країн, в яких християнство було загальнопоширеною релігією.

Разом з тим для підняття свого авторитету в міжнародних справах руський князь вирішив поріднитися з візантійським імператорським двором, одружившись з царівною Анною, сестрою імператора Василя II. Щоб схилити останнього до згоди на цей шлюб, Володимир використав прохання візантійського уряду про подання допомоги в придушенні повстання полководця Варди Фоки. Проте, досягши успіху при допомозі руських, Василь II відмовився виконати свою обіцянку. Тоді Володимир захопив колонію Візантії в Криму м. Херсонес (по-руськи Корсунь) і повернув її Візантії тільки після того, як царівна була відправлена до Києва.

Князі і бояри при підтримці апарату державної влади насаджували в країні християнство. Проте залишки старих, язичеських вірувань трималися ще дуже довго, поєднуючись з християнством; створювалась мішана віра — «двовірство».

Запровадження християнства мало важливі наслідки в історії Русі. Християнство зміцнювало панування феодалів — князів і бояр — над народними масами. К. Маркс так характеризує соціальні основи християнства: «Соціальні принципи християнства виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво... Соціальні принципи християнства проповідують необхідність існування класів — пануючого і пригнобленого... переносять на небо обіцянку... компенсацію за всі пережиті мерзоти, виправдуючи тим самим дальше існування цих мерзот на землі»¹.

Християнство, як і всі інші релігії, будучи ідеологією реакційною, становило засіб духовного закабалення і одурманювання трудящих мас, відвертало їх від боротьби проти експлуаторів. «Того, хто все життя працює і бідує, — говорить В. І. Ленін, — релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну нагороду»².

Однак хрещення Русі відіграло і певну прогресивну роль. Запровадження єдиної християнської релігії, що посилити великокнязівську владу, мало неабияке значення в ліквідації залишків плеємної відособленості і в зміцненні політичних зв'язків між окремими древньоруськими землями, а також сприяло розвитку більш прогресивних, в порівнянні з родовим ладом і рабством, феодальних виробничих відносин.

Разом з тим введення християнства справило вплив і на розвиток культури древньої Русі, що проявилось насамперед в поширенні писем-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 197.

² В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 63.

ності, яка виникла у східних слов'ян ще задовго до прийняття християнства. Християнство сприяло посиленню політичних і культурних зв'язків Русі з Візантією, Дунайською Болгарією, західноєвропейськими країнами і Кавказом. Літописець говорить, що Володимир жив у мирі «с Болеславом Лядьским (польським. — *Ред.*), и с Стефаном Угорським, и с Ондроником (Ольдріхом) Чьшським».

Посилення феодального гніту викликало загострення антифеодальної боротьби народних мас. «Повість временних літ» під 996 р. згадує про «умножившиися разбои» в Київській Русі, під якими треба розуміти народний рух проти феодального гніту, який на той час посилювався.

Древньоруська держава в кінці X — на початку XI ст. вела успішну боротьбу проти печенігів. Для відсічі їх нападів укріплювався кордон із степом, будувалися і заселялися «городи» понад Десною, Остром, Трубежем, Сулою і Стугною. Залишки збудованих в той час величезних земляних укріплень (так званих Змійових валів) збереглися до наших днів. За Володимира Київ був обнесений новими валами з кам'яними баштами, була розширена його територія.

Літописець розповідає, як в 993 р., під час зустрічі руського війська на чолі з Володимиром і печенігів на р. Трубежі, біля Переяслава, один руський юнак, син ремісника-шкіряника, вийшовши на єдиноборство з печенізьким велетнем, переміг його. Печеніги із страху кинулись тікати і були розбиті руськими. Народ зберіг пам'ять про цього юнака в переказі про Микиту Кожум'яку.

Героїчна боротьба народних мас Русі з кочівниками в кінці X — на початку XI ст. знайшла відображення у творах усної народної творчості — билинах, які змальовують подвиги народних героїв-богатирів — Іллі Муромця, Добрині Нікітича, Альоші Поповича та ін.

Незважаючи на заходи великокнязівської влади по зміцненню політичної єдності Русі, на початку XI ст. посилювалось прагнення місцевих феодалів до політичної самостійності.

Відразу ж після смерті Володимира почалася запекла боротьба між його синами за великокнязівську владу. Один з них, Святополк, князь туровський, захопив Київ і вбив своїх братів: Бориса (князя ростовського), Гліба (князя муромського) і Святослава (князя древлянського), за що був прозваний Окаянним. Новгородський князь Ярослав, дізнавшись про смерть братів, зібрав при підтримці новгородського віча велике військо, яке складалося з новгородців — городян і смердів, а також найманих варягів, виступив проти Святополка і в 1016 р. розбив його під Любечем (тепер районний центр Чернігівської області). Святополк утік у Польщу до свого тестя, князя Болеслава Хороброго.

Болеслав вирішив скористатися міжусобною боротьбою на Русі для розширення своїх володінь на сході. У 1018 р. він на чолі великого війська, серед якого були також найманці — німці і угри, разом із запрошеними Святополком печенігами вторгся на територію Русі, розбив Ярослава на березі Західного Бугу, захопив Київ і посадив князем Святополка. Народні маси Київської землі виступили проти загартників-грабіжників і почали, за висловом літописця, їх «избивать».

Болеслав змушений був повернутися до Польщі, але йому вдалося захопити на якийсь час Червенські міста. Втративши підтримку Болеслава, Святополк був розбитий у 1019 р. Ярославом за допомогою новгородців на р. Альті (біля Переяслава) і втік на захід, де й загинув.

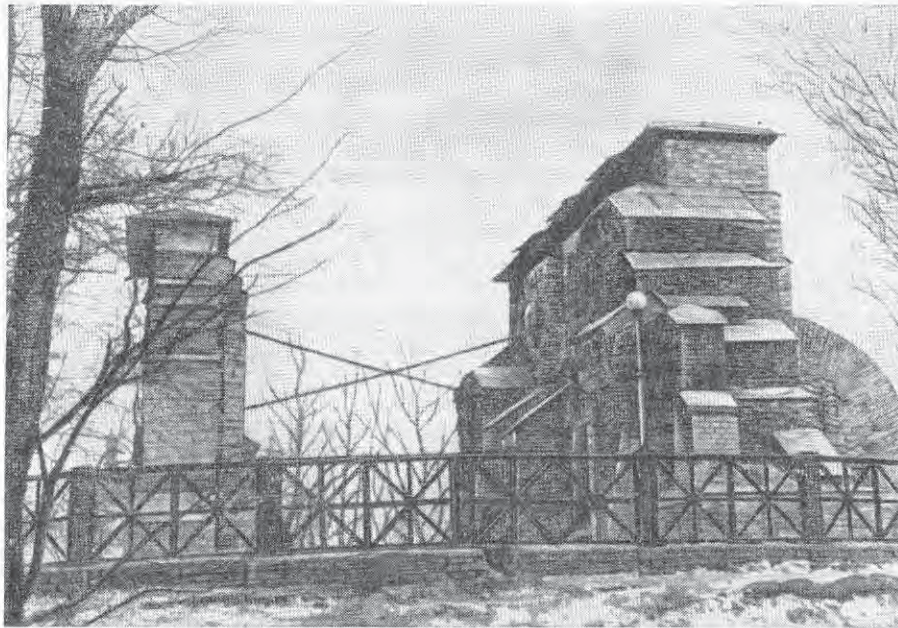
Ставши київським князем, Ярослав (1019—1054 рр.), прозваний Мудрим, продовжував боротьбу за єдність Древньоруської держави, придушуючи спроби місцевої феодальної знаті вийти з-під влади великого князя київського. Боротьба Ярослава з братом Мстиславом тму-тараканським, який прославився перемогами над касогами, завершилась миром 1026 р. Ярослав уступив йому Чернігів та інші землі на схід від Дніпра. Захоплені Мстиславом території Ярославу вдалося об'єднати під своєю владою тільки в 1036 р., після смерті Мстислава.

У боротьбі Мстислава з Ярославом проявилось прагнення феодалів Чернігово-Сіверської землі, з якою віддавна була зв'язана Тму-таракань, не тільки вийти з-під влади київського князя, але й висунути Чернігів у політичному відношенні на перше місце.

За Ярослава відбувався процес дальшого зростання феодалізму в древній Русі. Ярослав всіляко сприяв зміцненню феодальних відносин, нещадно розправляючись при цьому з народними рухами, спрямованими проти пануючого класу—феодалів-князів, бояр, церковників. Основною причиною цих рухів було посилення експлуатації селян феодалами. Тяжко відбивалися на становищі народних мас також феодальні міжусобиці, що розорили сільське населення, і голод, який спалахнув на Русі на початку 20-х років XI ст. Все це викликало широкий народний рух у Суздальській землі в 1024 р. «И мятеж велик

Спасо-Преображенський собор у Чернігові (XI ст.).

Рештки Золотих воріт у Києві, побудованих у середині XI ст.

и голод во всей стране той бысть», — пише про цей рух літописець. На чолі руху стояли волхви, які намагалися використати антифеодальні виступи в своїх інтересах, надавши їм характеру боротьби проти християнства, за стару, язичеську віру. Народні маси зв'язували з новою, християнською релігією погіршення свого становища і разом з волхвами виступали проти неї, в той час як пануюча феодальна верхівка намагалась використати нову релігію для наступу на народні маси. Повсталі вбивали «старую чадь» (місцеву феодальну знать), в руках якої були хлібні запаси. Ярослав з дружиною поспішив у Суздальську землю і придушив повстання. Частина волхвів він стратив, а частину вигнав.

На середину XI ст. християнство остаточно утверджується на Русі. За Ярослава був закладений у Києві Софійський собор (1037 р.), виник Києво-Печерський монастир, який став одним з головних церковних центрів і вогнищ поширення писемності серед східного слов'янства, оформляється організація руської церкви. Близько 1039 р. в Києві була заснована митрополія, яка залежала від константинопольського патріарха. Проте Ярослав відбив усі спроби візантійських правителів позбавити руську церкву самостійності і використати її для того, щоб поставити Русь в політичну залежність від Візантії.

Намагаючись посилити політичне значення столиці Русі, Ярослав і правляча феодальна знать вживали заходів до розширення, укріплення і прикрашення Києва. Місто було оточене ровами і обнесене новими потужними валами висотою до 15 м; на валах були збудовані

стіни з колод. До міста вело кілька воріт; головні ворота називалися «Золотими». Залишки цих воріт збереглися до сьогоднішнього дня. Малюнки XVII ст. свідчать, що це була величезна будова у вигляді башти, яка мала широкий склепистий проїзд і невелику квадратну церкву. До воріт прилягали земляні вали.

Міста Вишгород, Білгород, Василів і Канів становили ланцюг укріплень Києва; з цих міст найважливіше стратегічне значення мав Білгород, збудований за Володимира (991 р.).

Київ був найбільшим і найкрасивішим містом Русі. Археологічне вивчення центральної, верхньої частини Києва («Гори») свідчить про те, що тут були головні церкви, великокнязівський палац — «Ярославль двор», двори найзатятіших бояр, духовенства та ін. На місці теперішнього Хрещатика був яр, вкритий деревами і чагарниками. В глибині його протікав струмок. Верхнє місто з'єднувалося крутим спуском — «Боричевим узвозом» — з Подолом, де жили ремісники і торговельне населення. Тут був головний ринок міста — «торговище», на якому звичайно збиралося київське віче.

У першій половині XI ст. кордони Древньоруської держави продовжували розширюватися. В 1030 р. Ярослав поширив владу київського князя на західний берег Чудського озера, де було засновано місто Юр'єв. Ярослав і Мстислав у 1031 р. відвоювали Червенські міста, захоплені в 1018 р. Болеславом Хоробрим.

На півдні Древньоруська держава, як і раніше, вела боротьбу проти печенігів, продовжуючи укріплювати південний степовий кордон, будуючи «городи» понад Россю. В 1036 р. печенігам вдалося провратись до Києва. В жорстокій битві руські вщент розгромили їх.

Таким чином, в результаті більш ніж столітньої тяжкої боротьби руський народ відбив напади печенігів, які наводили своїми наскоками жах навіть на таку сильну державу, як Візантія.

За Ярослава Русь ще являла собою велику і могутню державу, але час його князювання був і початком її роздроблення. Боротьба Ярослава з Святополком і особливо його війна з Мстиславом, що закінчилася поділом земель на дві частини, знаменували собою початок розчленування Древньоруської держави, яке було зумовлене дальшим розвитком феодальних відносин і зв'язаним з ним посиленням окремих князівств.

4. розвиток
феодальних відносин
у XI—XII ст.
і зміни в політичному ладі
древньої русі

У XI—XII ст. феодализм у древній Русі піднявся на вищий ступінь, що характеризувався дальшим розвитком продуктивних сил. Розвинутий феодализм цього періоду відрізнявся від раннього феодализма IX—X ст. рядом нових явищ у соціально-економічному і політичному житті.

Цей період відзначається насамперед посиленням зростанням великої приватної земельної власності і феодального господарства. Розповідаючи про події XII ст., літопис часто згадує про князівські, боярські і церковні землі. Князі і бояри збільшували своє землеволодіння

і господарство за рахунок захоплення общинних земель і перетворення вільних смердів-общинників у феодально залежне населення.

Якщо в ранньофеодальний період серед джерел збагачення князів і бояр велике місце займало збирання данини, то тепер значення цього джерела дуже зменшилось. Зате набагато збільшились прибутки феодалів від безпосередньої експлуатації феодально залежних селян, які жили в їх маєтках. Ведення власного феодального господарства стало для князів і бояр більш вигідним, ніж збирання данини з вільних селян-общинників, кількість яких зменшувалась.

Зосередивши у своїх руках обширні приватні володіння, великий князь київський почав владніше розпоряджатися общинними землями, що вважались державними, роздаючи їх дружинникам. Крім прибутків від власного феодального господарства, на користь князя надходили прибутки від суду — так звані віри (грошові штрафи на користь князя за убивство) і продажі (штрафи на користь князя за інші злочини); як і раніше, збиралася данина. Однак у зв'язку із зростанням великого землеволодіння бояр, які захоплювали общинні землі, прибутки великого князя від суду і збирання данини зменшувались.

Зростало і церковне землеволодіння, особливо монастирське. Сприяючи розвиткові феодальних відносин, церква і сама, поряд з князями і боярами, перетворилась у великого феодального власника, жорстокого експлуататора селян. Церква захоплювала общинні землі смердів і займала пустощі, заселяючи їх залежними людьми. Поряд з цим церква збільшувала своє землеволодіння внаслідок дарувань князів і бояр, а також шляхом купівлі і обміну земель. Особливо великі земельні володіння зосередили у своїх руках монастирі (Києво-Печерський та ін.). Туровський князь Ярополк подарував Києво-Печерському монастиреві у 1158 р. кілька волостей (Небольську, Деревську і Лучську), а його дочка — п'ять сіл з челяддю. Великі прибутки церква одержувала також від численних поборів з парафіян і від церковного суду, який відав справами, зв'язаними з порушенням християнських обрядів і церковних норм сімейного права.

Прагнення князів, церкви і бояр до розширення свого землеволодіння і господарства надзвичайно зросло. В одному з творів того часу говориться про ненаситних багачів, «славы хотящих, иже прилагают дом к дому и села к селом, изгой же и сябры (категорії селян. — *Ред.*), и борти и пожни, ляда же (розчищені від лісу земельні ділянки) и старини (розорані землі)». Землі дарують, заповідають, купують і т. д.

Разом із зростанням великого приватного феодального землеволодіння посилювалась влада феодалів над селянами. Уже в «Руській Правді» говориться про вотчинну юрисдикцію князя над залежним населенням його маєтків.

Феодальна власність на землю мала ієрархічний характер. Князі окремих феодальних володінь були у васальній залежності від великого князя київського і самі мали дружинників, які одержували від них землі в умовне володіння. К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що ієрархічна структура земельної власності і зв'язана з нею система озброєних дружин забезпечувала феодалам владу над кріпаками.

Основною галуззю феодального господарства древньої Русі було землеробство, яке в XI—XII ст. в порівнянні з попереднім періодом досягло значних успіхів. Законодавчий збірник древньої Русі «Руська Правда» та інші писемні і археологічні джерела свідчать про переважання і подальше поширення орного землеробства. Посіви були ярові і озимі. Джерела дають підставу вважати, що в Київській Русі поряд з перелогом і двопіллям застосовувалась і трипілля сівозміна. На півночі продовжували існувати вируб, лісовий переліг. Сіяли жито, ячмінь, овес, просо, пшеницю, гречку, горох, льон, мак та інші культури. У багатьох господарствах були сади і городи, де вирощувались яблука, ріпа, капуста та ін.

Види культурних рослин були в основному однаковими і на північному сході, і на південному заході Русі. Як сільськогосподарські знаряддя застосовувалися соха, плуг, рало, коса, серп, борона. На півночі головним хліборобським знаряддям залишалась соха, на півдні — плуг і близьке до сохи рало. Під овочеві і плодові культури землю обробляли лопатою — «рильцем» або мотикою. Все це спростовує твердження буржуазної історіографії про господарську відсталість слов'ян, про переважання у них, навіть в період Древньоруської держави, рибальства і лісових промислів, про пізній розвиток у них землеробства. Східні слов'яни з найдавніших часів були землеробським народом.

Значне місце у феодальному господарстві на Русі належало скотарству. Тут розводили коней, велику рогату худобу, овець, кіз, свиней та птицю — курей, гусей, качок, лебедів, голубів. Проте маса селянства була недостатньо забезпечена робочою худобою. Феодальні побори нерідко стягувалися худобою. Коней, наприклад, забирали для князівського війська.

Було поширене також мисливство, однією з цілей якого було одержання хутра. Його вивіз на зовнішній ринок відомий з давніх часів. Великі ліси древньої Русі були багаті на таких звірів, як рись, тур, зубр, лось, олень, кабан, ведмідь, заєць, білка, куниця, видра, бобр, соболь, лисиця. полювали на звіря за допомогою лука з стрілами, сітей, тенет тощо. Князі, бояри і монастирі захоплювали у свою власність і мисливські угіддя.

Значне місце в господарстві древньої Русі посідало рибальство. При археологічних розкопках дуже часто знаходять гачки, ості, грузила і поплавки від сітей, а також кістки риб — щуки, сома, ляща.

Особливо великих розмірів досягло господарство князів. До складу князівської вотчини звичайно входило багато сіл, міст, волостей. В літописах князівські володіння описуються як велике феодальне господарство, в якому велося землеробство, скотарство, бортництво, мисливство. В князівських селах і дворах були тисячі коней, великі запаси хліба, меду, вина та ін. Під час однієї князівської усобиці, в 40-х роках XII ст., у сіверських князів Ігоря і Святослава Ольговичів їх противники захопили табун коней в 4000 голів, 900 скирт (очевидно, жита), 500 берківців (близько 500 пудів) меду, 80 корчаг вина та ін.

«Руська Правда» дає яскраве уявлення про характер і організацію князівського господарства. В центрі кожного володіння знаходився князівський двір, до якого прилягала орна земля. У дворі розташовувались житлові та господарські будівлі (панські хорони, комори, хліви і т. п.). Серед адміністрації князівського господарства були: огнищний тіун, управитель всього князівського дому — огнища; йому підлягали сільські тіуни і ключники, які відали сільським господарством, конюші, які ходили коло коней, ратайні старости, які наглядали за нивами.

Феодальне господарство базувалося на експлуатації різних груп залежних людей. Найбільш численну групу залежного населення становили смерди. Приблизно до середини XI ст. значна частина смердів ще була відносно вільною і сплачувала князям данину (спочатку головним чином хутром, а потім і грішми). На кінець XI — початок XII ст. маса смердів шляхом економічного і позаекономічного примусу була перетворена у феодально залежних людей, хоч цей процес тоді цілком ще не завершився. В одному з творів того часу так говориться про перетворення вільних смердів у феодально залежних людей: багаті і сильні «имения не насыщашеся, но и свободные сироты (вільні смерди.— *Ред.*) порабощают и продают».

Феодальному поневоленню вільних смердів як економічному процесу сприяли князівські й боярські грабежі та побори, участь у воєнних походах, стихійні лиха, епідемії, недорід і голод, що внаслідок низької техніки були частим явищем за середньовіччя, феодальні усобиці та напади кочівників, що руйнували господарство смердів.

Феодально залежний смерд мав своє приватне господарство, своє житло, часто у вигляді землянки. Проте його майнові права були обмежені. Коли феодально залежний смерд умирав, не залишивши синів, його майно переходило до феодала, навіть якщо у смерда була дочка. Коли ж умирав феодал, який не мав синів, його майно передавалось у спадщину дочкам.

Численну групу феодально залежних людей у древній Русі становили рядовичі, які перебували у тимчасовій феодальній залежності від землевласників у силу договору — «ряду». Однією з категорій рядовичів були закупи. Так називали смердів, які розорилися і потрапили в кабалу до князів і бояр. Не маючи засобів виробництва, смерд змушений був брати у феодала «кupu», тобто позичку грішми, і одержував від нього земельний наділ. Якщо закуп покидав землевласника, він повинен був повернути позичку. За одержану купу закуп працював у господарстві феодала, тобто відбував панщину. Реманент, яким він користувався (соха, плуг, борона), і кінь належали феодалові. Землевласник мав право покарати закупа «за вину». Коли закуп тікав, його обертали на раба. Найбільш поширеною категорією закупів були «ролейні» закупи, експлуатовані на панському полі. Про закабалення смердів у древній Русі В. І. Ленін писав: «...відробітки тримаються мало не з початку Русі (землевласники кабалили смердів ще за часів «Руської Правди»)»¹

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 3, стор. 167.

В іншому місці В. І. Ленін говорить, що «в 11-му столітті йшли в кабалу «смерди» (так називає селян «Русская Правда») і «записувалися» за поміщиками!»¹.

Значну групу феодально залежного населення становили також ізгої — люди, які не мали засобів виробництва для ведення власного господарства. В становище ізгоїв потрапляло багато рабів, які звільнялися від рабства за викуп.

У Київській Русі було кілька джерел рабства: полон, народження від рабів, повернення в рабство за втечу від феодала, за крадіжку, розбій, за одруження з рабинею без укладення договору з її феодалом, продаж себе в рабство та ін. Раби були власністю феодалів і не мали ні особистих, ні майнових прав.

В міру розширення своїх феодальних господарств князі і бояри перетворювали рабів на залежних селян, оскільки праця останніх була більш продуктивною. Феодали наділяли рабів землею і давали їм сільськогосподарський реманент. Посаджений на землю раб, крім своєї земельної ділянки, повинен був обробляти поля хазяїна — феодала.

Переважаючою формою феодальної експлуатації залежних селян спочатку, як відомо, була найпримітивніша форма ренти — відробіткова. З розширенням землеволодіння феодалів, з поглибленням феодальних відносин зростало значення ренти продуктами, яка стала приблизно з другої половини XI — початку XII ст. основною формою експлуатації маси феодально залежного селянства. К. Маркс писав, що рента продуктами передбачає більш високий культурний рівень безпосереднього виробника, отже більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі. Проте із встановленням панування ренти продуктами відробіткова рента не зникла, зменшилась тільки її питома вага.

Поряд з сільським господарством, якому належало головне місце в господарському житті феодального суспільства, в XI—XII ст. в Київській Русі розвивалось і ремесло, що концентрувалось в містах, кількість яких в той час збільшилася в кілька разів. Як свідчать писемні джерела, в XI ст. з'явилося понад 60 міських поселень, а в XII ст. — більше 100. В XI ст. в літописах згадуються нові міста: Мінськ, Курськ, Рязань, Стародуб, Луцьк, Белз, Берестіє (Брест), Лубни, Володимир-Волинський, який став головним містом Волині (замість м. Волині), та ін. До XI ст. слід віднести і заснування міста Володимира на Клязьмі. У XII ст. в літописах з'являються назви міст: Галич, Корсунь на Росі, Новгород-Сіверський, Путивль, Пирятин, Слуцьк, Брянськ, Луки Великі та багато інших. На кінець XII ст., за даними літописів, на Русі налічувалось понад 200 міст. У середині XII ст. виникає Москва, яка в дальшому відіграла величезну роль в історичній долі нашої Батьківщини.

Міста Київської Русі XI—XII ст. склалися в основному з двох частин: центральної, укріпленої частини — «дітинця», де розміщувалися князівський двір, міські і церковні власті, і основної міської

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 230.

території — «предградя», тобто посаду, де жило ремісничо-торговельне населення.

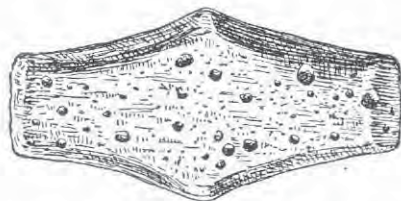
Зростання міст на Русі було зв'язане насамперед з дальшим розвитком ремесла. Археологічні пам'ятки свідчать про високий технічний рівень ремісників древньої Русі в XI—XII ст. Головними ремеслами в селах були ковальське і гончарне, які раніше, ніж інші, відокремилися від сільського господарства. Вироби сільських ремісників збувалися в навколишніх селищах в радіусі близько 10—15 км. При пануванні натурального господарства було поширене домашнє виробництво (виготовлення тканин, обробка шкіри, виготовлення одягу, взуття, речей домашнього вжитку, землеробського реманенту). У зв'язку з розвитком феодальних відносин частина общинних ремісників закріпачувалась і включалась до складу вотчин світських і церковних феодалів — князів, бояр, монастирів.

Особливо високого технічного рівня досягло міське ремесло. До недавнього часу на підставі писемних джерел вважали, що в древній Русі налічувалось тільки дев'ять видів ремесла. Тепер археологічними дослідженнями встановлено, що на Русі були розвинені десятки ремесел. У великих містах древньої Русі існували найрізноманітніші ремесла: ковальсько-слюсарна і зброярська справа, обробка міді, срібла та золота, ливарна справа, кування і карбування, тиснення і штампування срібла та золота, чернь, позолота, інкрустація, волочіння дроту, філігрань і зернь, гончарство, емаль, виробництво скла та ін. Реміснича продукція великих міст споживалась міським і сільським населенням та широко збувалася в різних населених пунктах, віддалених на 150—400 км від міста. Ремесло було найбільш розвинуто в Києві та Новгороді. Про високий рівень розвитку ремесла в Києві можна судити, зокрема, з того, що київські теслярі на початку XII ст. збудували великий міст через Дніпро.

У ряді виробництв (емаль, декоративна будівельна кераміка, золоте письмо на міді) руські ремісники досягли особливо великих успіхів. Деякі вироби руських майстрів вивозились в інші країни. Вони знайдені у Волзькій Болгарії, у візантійській колонії в Криму — Херсонесі, в Чехії і Моравії, в Польщі, у балтійських слов'ян, у Швеції.

Дослідження радянських вчених показують цілковиту неспроможність буржуазної «теорії» про те, що у східних слов'ян пібито не було власної металургії і вони довгий час користувалися іноземними залізними виробами. Як довели дослідження радянських археологів, руські майстри мали вдосталь залізної руди: болотної, озерної, дернової. Місцева металургія й була основою раннього зародження і розвитку самостійного і розвинутого ремісничого виробництва у східних слов'ян.

Міські ремісники древньої Русі ділилися на майстрів і підмайстрів. Ремісники однієї якоїсь спеціальності займали іноді цілі квартали. У Новгороді, наприклад, існували Гончарський і Теслярський кінці. В результаті розкопок, проведених радянськими археологами у Києві, відкрито район землянок XI—XIII ст., які належали ремісничому людові.

Київська гривна (X—XI ст.).

Ремісники становили значну частину міського населення. Вони брали участь у міському ополченні і міському вічі. В ряді повстань ремісники виступали проти феодалів разом із смердами.

Майстерність руських ремісників, які виробляли металеву зброю (мечі, списи, стріли, кольчуги, бойові сокири, шоломи), відіграла велику

роль у боротьбі проти зовнішніх ворогів.

Хоч головним заняттям частини населення міст Київської Русі було ремесло і торгівля, городяни займалися і сільським господарством.

Одночасно з ремеслом розвивалась внутрішня торгівля, яка, проте, дуже мало зачіпала масу сільського населення, що жила в основному з натурального господарства.

На міських торгах продавалися ремісничі вироби (зокрема одяг і взуття), продукти харчування, худоба, дрова, сіно. Київ мав кілька ринків. Поряд з торгівлею між містами і навколишніми селами існував і торговельний обмін між областями древньої Русі. Велике місце в цій торгівлі займала сіль, яку привозили на Придніпров'я головним чином з Галицької землі. Київська Русь вела зовнішню торгівлю: з Візантією, Сходом (середньоазіатськими країнами, Персією, Аравією) і Західною Європою. Предметами вивозу, як і раніше, були невідільники («челядь»), а також хутро, віск, мед. У XI—XII ст. вивозили, крім того, чимало ремісничих виробів — ювелірних, виробів з кістки, бронзових дзеркал, замків та ін. Предметами ввозу були дорогі тканини (шовк, тонкі сукна, бархат, золототкані тканини), ювелірні вироби, дорога зброя, дорогоцінне каміння, благородні і кольорові метали, речі церковного вжитку, прянощі, фрукти, вина тощо.

Розвиток зовнішньої торгівлі притягав на Русь, і особливо до Києва, польських, чеських, німецьких, італійських, французьких, арабських та інших купців. Іноді іноземні купці оселялися у великих містах Древньоруської держави.

У древній Русі існувала власна грошова система. Спочатку роль грошей виконувала худоба, потім — куни з цінного хутра. З кінця X ст. почали користуватися сріблом, з якого робили злитки, що називалися гривнами (київська гривна важила близько 200 г). Дрібнішими грошовими одиницями були ногати, куни (які в пам'ятках XI—XII ст. означали вже металеві гроші), резани, вевериці. З кінця X — початку XI ст. в Київській Русі вже карбували власну монету.

Розвиток ремесла і торгівлі сприяв посиленню класового розшарування міського населення. В містах жили ремісники, купці, бояри, духовенство і феодално залежні люди (смерди, холопи, закупи та ін.). Соціально-економічне і політичне зростання міст в середині XI ст. привело до посилення ролі вільного міського населення в політичному житті окремих частин Древньоруської держави. В містах знову тимчасово поживавилась діяльність вічових зборів, які прагнули обмежити

князівську владу. Віче мало велике політичне значення: воно вирішувало питання про війну і мир, укладало з князем «ряд» — договір про умови, на яких його запрошували княжити, та ін. У вічі брали участь всі вільні дорослі жителі міста. Проте керувала вічовим сходом міська знать, яка перетворила його у знаряддя своїх класових інтересів. Значним впливом на вічі поряд з місцевими феодалами користувалися великі купці — «гості». Крім торгівлі, купці, так само як і князі, бояри і церковні заклади, займалися лихварством, що розоряло і закабальяло міську бідноту.

Посилення експлуатації селян і міської бідноти приводило до загострення класової боротьби в селах і містах древньої Русі. Класова боротьба селян проти феодалів набувала різних форм. Селяни боролися проти загарбання феодалами общинних земель, розорювали панські межі, підпалювали панські клуні, знищували панську худобу, вбивали тіунів і т. д. Запекла класова боротьба часто проявлялась у великих стихійних народних повстаннях проти гнобителів-феодалів і купецько-лихварської верхівки. Особливо почастишали повстання в другій половині XI та в XII ст.

Разом із зростанням великого феодалного землеволодіння і міст та загостренням класової боротьби відбувалися зміни в політичному устрої Київської Русі. Зміцнення політичного становища місцевих князів і боярської знаті приводило до послаблення влади великого князя київського. Старші дружинники посилювали свій вплив на великокнязівську владу. З них складалася князівська рада — «дума». Великий князь призначав їх тисяцькими (воєводами) і посадниками (намісниками) в окремі міста і землі.

Крім старшої дружини, була дружина молодша. Молодші дружинники охороняли князівську резиденцію, займали при князівському дворі різні господарські посади (тіунів, ключників) або виконували всілякі доручення при князівських посадниках: збирання вір, або штрафів за вбивство (вірники), будівництво і ремонт мостів (мостники) та ін. В міру розвитку феодалських відносин дружинники замість платні натурою почали одержувати від великого князя землі. Це сприяло тому, що дружинники відривалися від князівського двору, де вони раніше жили, і осідали у власних селах. Спочатку вони володіли землями доти, поки перебували на службі, але з часом ці землі перетворилися на вотчини, які передавалися в спадщину. Земельна власність, господарство все більше прив'язували князів і бояр до певної землі, князівства, до місцевих інтересів.

В міру посилення політичного становища старших дружинників і місцевих бояр у кожній землі Древньоруської держави зміцнювалась певна парость київського великокнязівського дому, що прагнула перетворити цю землю у свою вотчину.

Зміни в політичному ладі древньої Русі проявились насамперед в організації війська, яке було складовою частиною апарату державної влади. У зв'язку з закріпаченням феодалами маси вільних смердів центр ваги збройних сил держави перейшов від «воїв», які набиралися у великій кількості київським князем, до дружин, що утримувалися за рахунок великих феодалів. Тепер під час походів проти зовнішніх

ворогів великому князю київському доводилося звертатися до князів і бояр, щоб вони об'єднали свої дружини. До скликання народного ополчення державна влада вдавалася у надзвичайних випадках.

Місцеві князі і боярська знать прагнули створити нову форму феодальної державної влади, яка б сприяла посиленню їх панування над навколишнім селянством і зміцненню їх політичної незалежності на місцях; це вело до розчленування Древньоруської держави на окремі феодальні князівства, до феодальної роздробленості Русі. Економічними і політичними центрами феодальних князівств, що зміцнювались, стали міста. Зростання міст, зумовлене розвитком продуктивних сил, при загальній натуральній основі господарства древньої Русі, створювало передумови для політичного посилення феодальних князівств.

Розвиток феодальних відносин і загострення класової боротьби в древній Русі яскраво відбилися в збірнику древньоруських законів, відомому під назвою «Руська Правда». У літературі розрізняють дві основні редакції «Руської Правди»: коротку, яка є найбільш ранньою, і розширену. Коротка редакція, у свою чергу, складається з двох частин: «Найдавнішої Правди», або «Правди Ярослава», і «Правди Ярославичів», тобто синів Ярослава.

У «Найдавнішій Правді» (перші 17 статей короткої редакції) відбилася звичаєве право східних слов'ян, яке в деякій своїй частині сягає в епоху розкладу первіснообщинного ладу. В ній ще допускався такий пережиток родового ладу, як кривава помста. «Коли уб'є людина людину, — говорить у «Найдавнішій Правді», — то мстити братові за брата, синові за батька, батькові за сина, племінникові з боку брата або з боку сестри; коли не буде кому мстити, то сплачувати 40 гривень за вбитого». Таким чином, мстити могли тільки близькі родичі, а не весь рід; це свідчить про те, що родові зв'язки уже розпались. У «Найдавнішій Правді» говорилося також про грошовий штраф, яким можна було замінити криваву помсту.

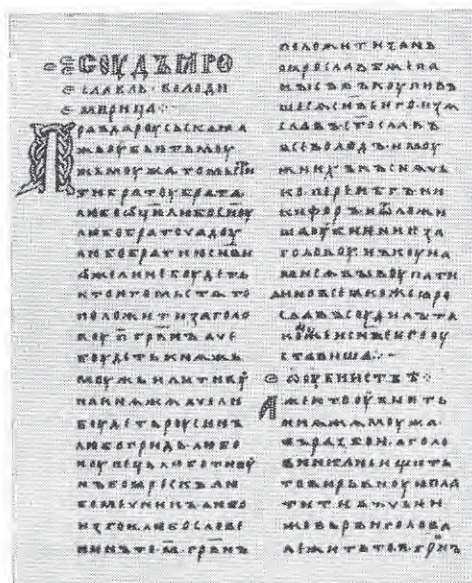
Основним джерелом «Правди Ярославичів» і «Розширеної Правди» (початок XII ст.) було князівське феодальне законодавство. «Правда Ярославичів» остаточно замінила криваву помсту грошовим штрафом — викупом за вбивство вільної людини в розмірі 40 гривень.

«Руська Правда» була феодальним кодексом, вона захищала інтереси пануючого класу феодалів. Класова феодальна суть «Правди Ярославичів» і «Розширеної Правди» яскраво відбивається, зокрема, в характері покарань за вбивство представників різних класів. Наприклад, за вбивство боярина, члена старшої князівської дружини, винуватець сплачував князю віру у 80 гривень, а родичі вбитого одержували від убивці так зване головництво (розмір якого в «Руській Правді» не встановлений); за вбивство раба або смерда віра не накладалась, за них стягували на користь хазяїна тільки 5 гривень як відшкодування за збитки.

Великі штрафи накладалися також за порушення прав феодальної власності, зокрема за порушення меж земельних володінь. Дуже жорстокою була кара за підпал клуні: винного в цьому разом з жінкою і дітьми обертали на рабів або виганяли за межі землі, а все їх майно конфіскували. Ця кара називалась «поток и разграбление».

В «Руській Правді» не було встановлено смертної кари, але в літописах багато говориться про застосування і її. Особливо часто страта застосовувалась до тих, що повставали проти феодалів-гнобителів.

«Руська Правда» є найважливішою пам'яткою феодального права східного слов'янства. Вона має багато спільних рис з такими пізнішими законодавчими пам'ятками західних і південних слов'ян, як «Польська Правда», «Закон судний людям», Винодольський і Полицький хорватські статuti, найдавніші чеські статuti та ін. Закономірності розвитку общини, залежне становище селян, стягнення родичами вбитого штрафів за вбивство, судові докази винності та ін. знайшли своє схоже відображення в усіх стародавніх пам'ятках слов'янського законодавства. Це свідчить про найтіснішу історичну спільність східних, західних і південних слов'янських народів, яка своїм корінням сягає в дуже далеке минуле. Пізніше «Руська Правда» справила великий вплив на розвиток феодального права Росії, України, Білорусії, Литви (Литовські статuti) і Польщі (Віслицький статут).

Початок «Руської Правди» за списком Кормичої книги XIII ст.

**5. ПОСИЛЕННЯ
ФЕОДАЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ
І ПОЧАТОК РОЗЧЛЕНУВАННЯ
ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
НАРОДНІ ПОВСТАННЯ
В ДРЕВНІЙ РУСІ**

Протягом IX—XI ст. у складі Древньоруської держави відбувався прогресивний процес визрівання майбутніх самостійних феодальних земель-князівств. Основою цього процесу було зростання продуктивних сил (землеробства, ремесла) і розвиток феодальних виробничих відносин. Поступово поряд з Київською склалися Новгородська, Полоцька, Ростово-Суздальська, Смоленська, Муромо-Рязанська, Чернігово-Сіверська, Волинська, Галицька, Турово-Пінська, Переяславська землі. З них у Середньому Придніпров'ї були три: Київська, Чернігово-Сіверська і Переяславська, яка виділилась в окреме князівство в другій половині XI ст. В міру свого економічного і політичного зміцнення кожна із земель прагнула вийти з-під влади київського князя, Древньоруська держава почала дробитися на окремі частини — уділи, в яких княжили потомки Ярослава. Особливо зміцніли Ростово-Суздальська, Новгородська, Чернігово-Сіверська, Полоцька та Галицька землі. Проте Київське князівство в кінці XI — на

початку XII ст. ще зберігало свою владу над більшою частиною руських земель.

Після смерті Ярослава землі Древньоруської держави були поділені між п'ятьма його синами; Київ і Новгород дістав старший, Ізяслав. У цей час на півдні виникла дуже велика небезпека з боку нових тюркських кочівників — половців, які зайняли степи між Волгою і Дніпром і з'явилися біля кордонів Русі близько середини XI ст.

Перший великий напад половців на Русь відноситься до 1068 р. Ярославичі — князі Ізяслав, Всеволод, Святослав, — які виступили проти половців, були розбиті на р. Альті; перші двоє втекли до Києва, а Святослав — до Чернігова. Київське населення, а також смерди, які збіглися в Київ, скликали віче на торгу, на Подолі, і послали сказати Ізяславу: «Се половци росулися по землі; да вдай, княже, оружья и кони, и еще бьемся с ними». Але Ізяслав відмовився виконати вимогу народу, боячись, щоб зброя не була використана проти князівської влади. Відмова князя дати зброю стала приводом до повстання в Києві. Повсталі вдерлися до воєводи Коснячка і в князівський двір і оголосили київським князем полоцького князя Всеслава, якого Ізяслав тримав у тюрмі. Як розповідає новгородський літописець, під час цього повстання був убитий і великий новгородський феодал, єпископ Стефан: «Поиде еписком Стефан к Киеву и тамо свои его холопи удавиша».

Ізяслав звернувся по допомогу до свого двоюрідного брата — польського князя Болеслава Смілого. З допомогою польського війська

Народне повстання в Києві.

на чолі з Болеславом у 1069 р. Ізяслав жорстоко розправився з повсталим населенням Києва. Багатьох з тих, хто звільняв з тюрми Всеслава, було страчено, іншим були виколоті очі і решту вбито без суду. Після цього Ізяслав наказав перенести торг з Подолу, де збиралося народне віче, на «Гору», де жили бояри і дружинники, які завжди були готові виступити на придушення нового народного руху.

Проте народ повстав проти загарбників і примусив Болеслава з військом втекти в Польщу. Незабаром Святослав і Всеволод, яких підтримувало київське населення, вигнали Ізяслава з Києва.

У 60-х або на початку 70-х років XI ст. спалахнуло селянське повстання в Ростово-Суздальській землі, де виник голод. Повсталі під керівництвом двох волхвів просувалися по Волзі та Шексні, відбирали хліб і майно у багатих і оволоділи Білоозером. Між повсталими і воєводою Яном Вишатичем, який прибув із своєю дружиною для збирання данини, сталася сутичка: Вишатич придушив повстання.

Тоді ж спалахнуло народне повстання під керівництвом одного з волхвів у Новгороді, під час якого повсталі мало не вбили єпископа. Повстання було придушене князем Глібом Святославичем.

В 70—80-х роках XI ст. у древній Русі знову спалахують князівські міжусобні війни. Користуючись цим, половці посилили свої напади на руські землі. Один з онуків Ярослава, Олег Святославич (родоначальник династії чернігово-сіверських князів Ольговичів), у боротьбі проти інших князів закликав на допомогу половців.

Половці спустошували прикордонні землі Русі, захоплювали людей у полон, порушували її торговельні зв'язки з Візантією і східними країнами. Особливо терпіли від нападів половців Переяславська і Київська землі, де було спалено і розорено багато сіл і міст. В результаті нападів половців Тмутаракань була відрізана від усієї Русі.

Щоб запобігти усобицям, князі почали збиратися на феодальні з'їзди. Першим таким з'їздом був Любецький з'їзд 1097 р., що встановив новий політичний принцип, за яким кожний князь повинен

Сторінка з заставкою із «Ізборника Святослава» 1073 р.

володіти своєю вотчиною, тобто землею свого батька: «Кождо держить очьчину свою». Таким чином, утверджувалось роздроблення Русі на окремі спадкові феодальні князівства. Але припинити князівські усобиці цей з'їзд не зміг.

Небезпека з боку половців іноді змушувала князів об'єднуватися для походів у степ проти цих небезпечних кочівників. Так, в 1103 р. на з'їзді князів біля Долобського озера (вище Києва, на лівому березі Дніпра) на пропозицію князя переяславського, смоленського і ростово-суздальського Володимира Мономаха було прийнято рішення про спільний похід проти половців. У результаті походу були розгромлені біля р. Самари. В 1111 р. руські війська завдали їм нової поразки біля р. Дінця.

Роздробленням Древньоруської держави і князівськими усобицями скористалися також угорські королі для розширення своїх володінь. У XI—XII ст. вони захопили землі Закарпатської Русі, які і під владою угорських феодалів продовжували називатися «Руським краєм». З розвитком феодалізму селяни Закарпатської Русі дедалі більше закріпачувалися феодалами — місцевими і угорськими, а також німецькими, яким угорські королі роздавали великі володіння.

Князівські чвари і руйнівні напади половців погіршували становище народних мас і сприяли ще більшому загостренню класових суперечностей в древній Русі.

У 1113 р. у Києві знову спалахнуло велике народне повстання, викликане утисками міської бідноти з боку князівської адміністрації, а також розвитком лихварства, яке розоряло масу населення. Скориставшись смертю князя Святополка Ізяславича, який потурав лихварям і сам спекулював сіллю, міська біднота, підтримана смердами, розгромила будинки купців-лихварів, князівських слуг, в тому числі тисяцького Путяти. Народний гнів загрожував князівській сім'ї, боярам і монастирям. Переякана київська боярська верхівка («большии и нарочитии мужи») запросила княжити у Київ з Переяслава Володимира Всеволодовича Мономаха — найсильнішого і найпопулярнішого князя. Мономах прибув до Києва і придушив повстання. Проте грізний народний рух все ж примусив його видати закон, який зменшував процент за позички і тимчасово трохи полегшував становище закупів.

Спирваючись насамперед на київських феодалів, які прагнули зберегти владу над іншими руськими землями, Володимир Мономах (1113—1125 рр.) зміг у великій мірі відновити авторитет київського князя і тимчасово затримати процес остаточного роздроблення Древньоруської держави. Він поширив свою владу на більшу частину руських земель. За межами його володінь залишалися тільки Галицька і Чернігово-Сіверська землі та Полоцьк. Мономах мав своїх посадників і в містах понад Дунаєм.

Діяльність Володимира Мономаха не могла припинити роздроблення Древньоруської держави; дальший розвиток феодальних відносин і посилення окремих князівств робили це роздроблення неминучим.

Особливо велике значення в дальшій історії східних слов'ян мало економічне і політичне зростання Ростово-Суздальської землі

з містами Ростовом, Суздалем, Владимиром та ін. Вона почала посилюватися в першій половині XII ст., за князювання сина Володимира Мономаха — Юрія Долгорукого, першого самостійного князя цієї землі. Ростово-Суздальське князівство було зв'язане водними шляхами з рядом руських міст — Новгородом, Смоленськом та ін., з Волзькою Болгарією, Середньою Азією і Кавказом. В Ростово-Суздальську землю стікалося населення з інших руських земель, зокрема з Придніпров'я.

Серед володінь Юрія Долгорукого була і Москва, яка вперше згадується в літопису під 1147 р. Цього року Юрій Долгорукий запросив чернігівського князя Святослава Ольговича приїхати до нього в Москву, яка тоді була ще князівським селом. Але в 1156 р. Юрій Долгорукий збудував тут «град», тобто невелику фортецю. Тверський літопис говорить, що Юрій Долгорукий «заложи́л Москву на устьї же Неглинны выше реки Яузы». Уже в першій звітці про Москву яскраво виступає значення цього міста як пункту, що зв'язував Ростово-Суздальську землю з Черніговом і Києвом.

Юрій Долгорукий використав посилення Ростово-Суздальського князівства, щоб заволодіти Києвом. У Києві в 1157 р. Долгорукий помер; похований він в церкві Спаса на Берестові.

Поряд з Ростово-Суздальською землею економічно і політично посилювалась Новгородська земля. Новгородська земля займала велику територію в басейні оз. Ільмень, рік Неви і Луги, на південному узбережжі Ладозького і Онезького озер, доходячи на півночі до Терського берега (Кольського півострова) Білого моря і на сході за Урал. Завдяки дуже вигідному географічному положенню Новгород набув

Перемога руських над половцями.

важливого значення в торгівлі між Західною Європою і Руссю. З Новгородської землі вивозили на Захід хутро, коноплі, віск, сало, льон, ікла моржів, ремісничі вироби. Зростаюча новгородська феодальна знать обмежила владу князя, якого звичайно запрошували з сусідніх князівств. Верховною владою в Новгороді стало віче, на якому керівною силою були бояри і почасти багаті купці, що разом з боярами тримали в кабалі міську бідноту.

Економічному і політичному зростанню Галицької землі сприяли природні умови, приплив населення з Придніпров'я, віддаленість від степів, де кочували половецькі орди, зростання торговельних зв'язків з іншими руськими землями і Західною Європою. В Галицькій землі складалась особливо сильна боярська верхівка, яка вступила пізніше в боротьбу з князівською владою. В кінці XI — на початку XII ст. тут закріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Спочатку Галицька земля була роздроблена на кілька князівств, та князь Володимирко Володаревич об'єднав їх в одно князівство і зробив своєю столицею Галич (1144—1152 рр.).

Цьому князю і боярам, які його підтримували, вдалося об'єднати під своєю владою всю Галицьку землю після придушення повстання галицьких городян, очолюваного Іваном Ростиславичем, князем звенигородським, який прагнув заволодіти містом. Володимирко жорстоко розправився з городянами Галича і захопив Звенигород.

Галицькій землі, яка займала південно-західну окраїну Русі, завжди загрозували іноземні загарбники, особливо угорські королі, що захопили Закарпатську Русь і прагнули розширити свої кордони на північ від Карпат. В 1099 р. руське військо на чолі з Ростиславичами розгромило біля р. Сану сили угорського короля Коломана, який вторгся на територію Галицької землі. Володимиркові довелося також витримати запеклу боротьбу проти спроб з боку угорських феодалів захопити Галицьку землю. Прагнучи зміцнити своє становище в Галичі, він уклав союз із суздальським князем Юрієм Долгоруким.

Одним з великих економічних і політичних центрів Русі стає також Полоцька земля, яка відокремилася від Києва в 30-х роках XII ст. По Дніпру і Березині вона була зв'язана з Києвом, а по Західній Двіні — з Балтійським морем.

Остаточне розчленування Древньоруської держави і зв'язане з цим утвердження феодальної роздробленості на Русі відбулось на початку другої половини XII ст.

6. КУЛЬТУРА ДРЕВНЬОЇ РУСІ

Протягом IX—XII ст. в Київській Русі на древній східнослов'янській основі розвинулась багата, самобутня і висока для того часу культура, яка зайняла визначне місце серед культур інших європейських держав і справила вплив на сусідні народи.

Науковий аналіз численних археологічних знахідок і писемних джерел цілком спростовує вигадки представників буржуазної історіографії

про те, що культура древньої Русі складалася нібито в результаті іноземних впливів — візантійського та інших, і незаперечно свідчить про її багатство і самотність. Творцем цієї культури була єдина древньоруська народність.

Матеріальна основа древньоруської культури створювалася працею народних мас, які були справжніми творцями всіх культурних цінностей Русі. Саме народна творчість зумовила розквіт древньоруської культури — літератури, ремесла, архітектури, живопису. Феодально залежні селяни і ремісники, які самі жили в злиднях і темряві, будували замки і палаци, створювали чудові пам'ятки мистецтва.

Ідеологи християнської церкви, а за ними дворянські й буржуазні історики приписували введення писемності серед слов'ян візантійським церковним та політичним діячам, за походженням грекам або балканським слов'янам, Кирилові і Мефодію, які в другій половині IX ст. проповідували православне християнство серед південних і західних слов'ян.

Насправді ж писемність у слов'ян, як і в інших народів, з'явилася раніше, у зв'язку з практичними потребами, в процесі економічного і суспільно-політичного розвитку. Східні слов'яни користувались писемністю ще до Кирила і Мефодія та введення християнства як державної релігії. В «Житті св. Кирила» розповідається, що Кирило бачив у Криму в одного руського книги, писані «руськими письменами». Про руські письмена згадують арабські письменники X ст.

Кирило склав один з перших слов'янських алфавітів, названий за його іменем кирилицею, яка лягла в основу алфавітів ряду слов'янських народів (болгарського, сербського, російського, українського та ін.). Однак існує й така думка, що Кирило і Мефодій склали інший слов'янський алфавіт — глаголицю, яка не набула поширення. Питання про те, хто склав ці алфавіти і який з них є ранішим, не можна вважати розв'язаними.

Писемність у древній Русі мала різноманітне застосування. Нею користувалися при зносинах з іншими державами (договори та інші документи), в торгівлі, ремеслі і т. д. До нас дійшли з першої половини X ст. тексти договорів київських князів з греками в перекладі з грецької мови на древньоруську. В цих текстах є дані, які підтверджують існування в древній Русі писемності, що виникла, як свідчать й інші джерела, значно раніше часу укладання русько-візантійських договорів.

Як матеріал для письма в древній Русі застосовувався пергамент, (тобто особливим способом оброблена шкіра), на якому писали чорнилом, а також берест (кора берези). Радянські археологи відкрили в Новгороді та в інших місцях древньоруські берестяні грамоти; написи на бересті продряпувались кістяними знаряддями, найраніші з цих написів датуються XI ст., найпізніші — XV ст. Більшість грамот — приватні листи. В них є господарські записи та скарги до вищих урядовців. Є також документи юридичного характеру, шкільні записи, жартівливі тексти та ін.

Древньоруська літературна мова розвивалася на загальнонародній східнослов'янській мовній основі. Ця мова обслуговувала ділове

листування (нею, зокрема, написано «Руську Правду») та різні жанри оригінальної художньої літератури. Поряд з письменством на древньоруській мові в Київській Русі існувала також література на церковнослов'янській, тобто русифікованій старослов'янській мові, що склалась на близькій східним слов'янам македоно-болгарській мовній основі. Цей тип літературної мови древньої Русі обслуговував потреби нового релігійного культу — християнства та церковно-релігійної літератури.

З кінця X і в XI ст. київські князі вживали заходів до поширення письменності і освіти серед князів, бояр, духовенства та багатих городян. За Володимира і Ярослава були організовані школи для підготовки майбутньої служилої знаті і духовенства. Окремі представники князівської верхівки Древньоруської держави були високоосвіченими людьми, «книголюбцями». Про Ярослава Мудрого літопис розповідає, що він любив читати книги («почитая часто в день и в нощи»), зібрав перекладачів і переписувачів, які переклали з грецької мови на слов'янську і переписали багато книг. Перше на Русі зібрання рукописів — бібліотека — зберігалось при Софійському соборі в Києві.

Період X—XII ст. в древній Русі характеризується розвитком оригінальної літератури, яка відображала насамперед ідеологію пануючого класу феодалів, його прагнення зміцнити феодальний лад всередині країни та обґрунтувати впливове становище Древньоруської держави у міжнародному житті.

Основним джерелом літератури древньої Русі була дописемна усна творчість східних слов'ян, а не переклади творів візантійської літератури, як твердять буржуазні літературознавці.

Значне місце в древньоруській літературі посідали твори церковно-богословського характеру — проповіді, повчання та ін. Це пояснюється тим, що церква в середні віки, як писав Ф. Енгельс, була найвищим узагальненням і санкцією існуючого феодального ладу.

Серед церковних письменників-проповідників на перше місце слід поставити київського митрополита Іларіона (XI ст.) — високоосвічену людину і видатного представника древньоруського ораторського мистецтва, ідеолога ранньофеодальної монархії. У своєму патріотичному творі «Слово про закон і благодать» Іларіон з гордістю писав про Русь: «Не в худе бо (не в поганій — *Ред.*) и не в неведоме земли владычествоваша (мова йде про князя Володимира і його попередників), но в Руской, яже ведома и слышима есть всеми конци земля». Основною політичною ідеєю «Слова» була боротьба проти домагань Візантії на політичне та культурне панування над Руссю.

Однією з різновидностей феодальної церковної літератури Київської Русі є «житія святих», які склалися з метою пропаганди християнської релігії і прославлення представників класу феодалів (князів, бояр, монахів). Поряд з фантастичними моментами «житія святих» містять відомості про соціальні відносини, політичне життя, побут і культуру того часу.

У Києво-Печерському монастирі були складені «житія» монахів та повісті про цей монастир, які на початку XIII ст. увійшли до збірки, що пізніше дістала назву «Києво-Печерський Патерик».

Першим твором жанру подорожей було «Хожденіє» чернігівського ігумена Данила (початок XII ст.), де автор описує свою подорож-паломництво в так звану «святую землю» — Палестину. Подорожуючи по різних країнах, Данило завжди почував себе руською людиною, патріотом Руської землі.

Талановитим світським письменником Київської Русі був князь Володимир Мономах. Він написав «Поученіє» дітям — один з найвизначніших літературних творів древньої Русі. У ньому Мономах закликав своїх синів причинити князівські усобиці. В автобіографічній частині свого твору Володимир змалював ідеалізований образ руського князя — політика, державного діяча, воїна, вотчинника.

Особливе місце в оригінальній літературі древньої Русі займають літописи, що являють собою значне явище не тільки в древньоруській, але й у світовій літературі. Древньоруське літописання виникло в XI ст. у Новгороді і Києві. Автори та редактори літописів використовували історичний народний епос і його патріотичні ідеї. Найдавніший, або початковий, літопис у своєму первісному вигляді був написаний у Києві; він кілька разів доповнювався і редагувався в Києво-Печерському монастирі, який став одним з центрів літописання. На початку XII ст. монах цього монастиря Нестор, людина для того часу широко освічена і обізнана з джерелами, перередагував працю своїх попередників і дав їй назву: «Повесть временных лет ... откуда есть пошла Руская земля и хто в ней почал первее княжити и откуда Руская земля стала есть». В літопису є звістки про діяльність князів, про боротьбу східних слов'ян із зовнішніми ворогами, про народні повстання в Київській Русі та ін. Основна політична тенденція «Повісті» — патріотична ідея величчя, єдності і незалежності Руської землі. Цю ідею літописець зв'язує з необхідністю підпорядкування всіх князів великому князю київському.

Нестор був також автором «Житія Феодосія (ігумена) Печерського» і «Чтенія о житіі і о погубленіі... Бориса і Гліба», твору, який засуджує князівські усобиці:

Розвивалася в древній Русі і усна народна творчість, яка відбивала сподівання народних мас, їх антифеодальні прагнення і ненависть до іноземних ворогів. Народна творчість відіграла велику роль в розвитку літератури древньої Русі. Своїми особливостями, реалістичними і патріотичними елементами вона впливала на стиль, мову, сюжети творів писемної літератури. Максим Горький писав, що найкращі твори поетів усіх країн почерпнуті із скарбниці колективної творчості народу, що, не знаючи цієї творчості, не можна знати історії трудового народу. Фольклор завжди характеризувався певним історизмом, що було виявом прагнення народу зрозуміти історичний процес і своє місце в ньому.

Найяскравішими зразками народної творчості древньої Русі є билини, які збереглися на півночі, у фольклорі російського народу. Героєм билин є трудовий народ, який виступає в них в образах богатирів, що втілюють у собі силу і мужність східних слов'ян, їх героїчну боротьбу проти іноземних вторгнень, безмежну відданість батьківщині і стійкість в обороні її. Разом з тим у билинах відбито антагонізм

«Остромирове євангеліє» (перша сторінка).

між експлуатованими народними масами і пануючим класом феодалів. Художнім відображенням цього антагонізму є, зокрема, конфлікти богатирів з князем Володимиром, негативне ставлення богатирів до князів і бояр. Билини створювалися в IX—XII ст. в усіх землях великої Дrevньоруської держави. В них виступають образи богатирів: Ілля Муромця, Мікули Селяниновича, Добрини Нікітича, Альоші Поповича та ін. Головним билинним богатирем і найулюбленішим народним героєм був «селянський син» Ілля Муромець, родом з Муромської землі. Билини про Муромця поширювалися в Київській, Чернігівській та інших руських землях. У билинах про Мікулу Селяниновича та Іллю Муромця яскраво відбито погляд народних мас на селянство як на основу могутності Русі, її найбільш надійного захисника в боротьбі проти зовнішніх ворогів.

Поряд з билинами були поширені й інші види усної народної творчості: обрядовий фольклор, зв'язаний із землеробським календарем (коляда, купала та ін.) та різними побутовими обставинами (весілля, похорон та ін.), казки, ліричні пісні, історичні перекази, легенди, прислів'я, приказки, загадки. Прислів'я і приказки яскраво відображають весь життєвий соціально-історичний досвід трудового народу. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії — колядки і щедрівки.

Чільне місце у фольклорі посідає героїчна народна епічна пісня, пройнята ідеєю величі і сили Русі, ідеєю боротьби за її незалежність.

У Київську Русь проникала і перекладна грецька література: твори церковно-богословського змісту (проповіді, повчання, богослужбові книги і т. п.), апокрифи, тобто релігійні легендарні твори, не визнані офіційною церквою («Хожденіє богородиці по муках» та ін.), романи і повісті («Олександрія» — роман про Олександра Македонського, повість про розорення Єрусалима Йосифа Флавія, «Девгенієве діяніє» — візантійська героїчна повість, повість про Акіра Премудрого та ін.), історичні хроніки (Іоанна Малали, Георгія Амартола та ін.), а також твори, які відображали тодішні уявлення про природу («Космографія» Козьми Індікошлова, «Фізіолог», «Шестоднев»).

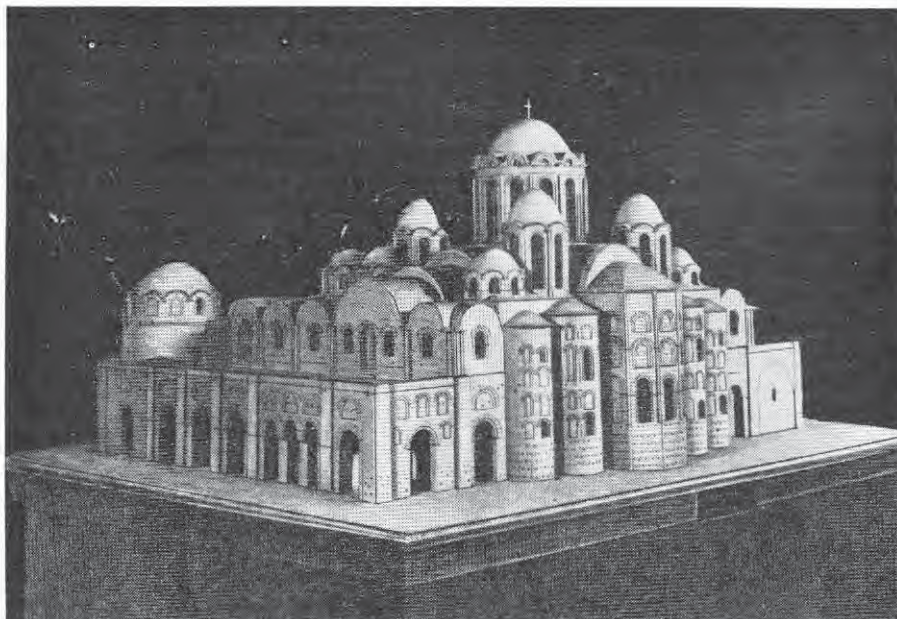
Вся ця література характеризувалась церковно-богословським, схоластичним світоглядом і давала примітивні, нерідко неправильні відомості про природу та історію. Проте і ці відомості розширяли кругозір древньоруського читача.

У Київську Русь привозили переклади грецьких книг на болгарську мову та оригінальні болгарські твори. В самій Русі перекладали книги з грецької мови. Використовуючи і переробляючи твори перекладної літератури, древньоруська література розвивалася самостійним шляхом.

Образотворче мистецтво древньої Русі також досягло високого рівня. Книги прикрашалися витонченими мініатюрами, які становлять багатющій матеріал для вивчення культури і побуту тієї епохи. Найдавніші мініатюри відомі з «Остромирового євангелія» (1056—1057 рр.), переписаного в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, та з «Ізборника» князя Святослава Ярославича (1073 р.). Древньоруських рукописних книг XI ст. збереглося мало.

З найдавніших часів у східних слов'ян була розвинута народна дерев'яна архітектура, яка мала свої самобутні форми і справила вплив на кам'яне церковне будівництво, що досягло високого розвитку після прийняття християнства.

Разом з кам'яною церковною архітектурою розвивався живопис: фрески (живопис водяними фарбами по вогкій штукатурці), мозаїка (зображення, зроблені з кольорового каміння або кусочків

Софійський собор у Києві, закладений у 1037 р. (реконструкція).

кольорового скла, вдавлених в штукатурку), малювання ікон. Творчість видатних древньоруських майстрів — зодчих і художників — відзначається яскравими самобутніми рисами. Одним з перших видатних руських живописців був Алімпій (кінець XI ст.).

Першою кам'яною церквою в Києві була Десятинна, збудована князем Володимиром у 989—996 рр. На утримання цієї церкви Володимир видавав десяту частину своїх прибутків, звідки і назва — Десятинна. Для будівництва її були створені спеціальні майстерні, які виробляли архітектурні деталі і предмети внутрішнього обладнання. На руїнах Десятинної церкви археологи знайшли залишки багатого оздоблення: фрески, мозаїку та ін.

У 1036 р. було закінчено будівництво Спасо-Преображенського собору в Чернігові, який зберігся до наших часів.

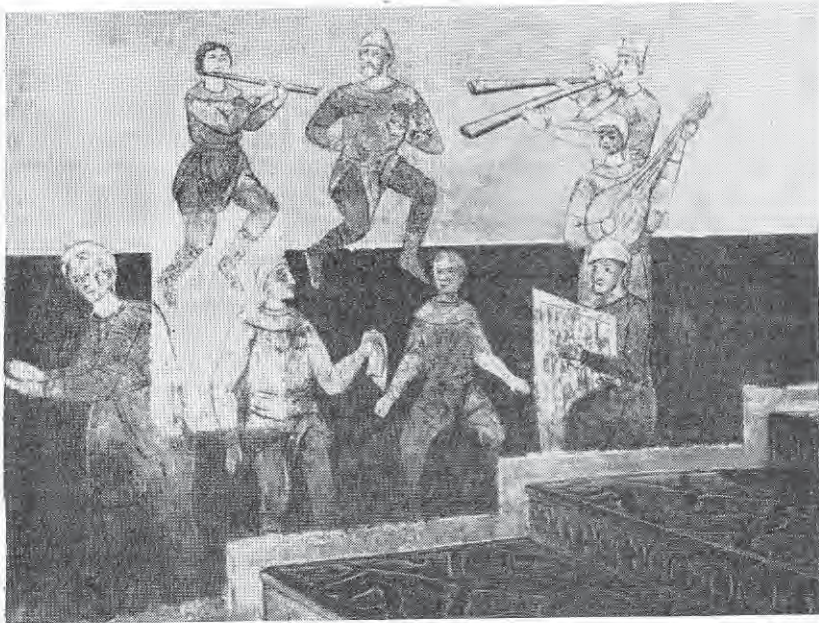
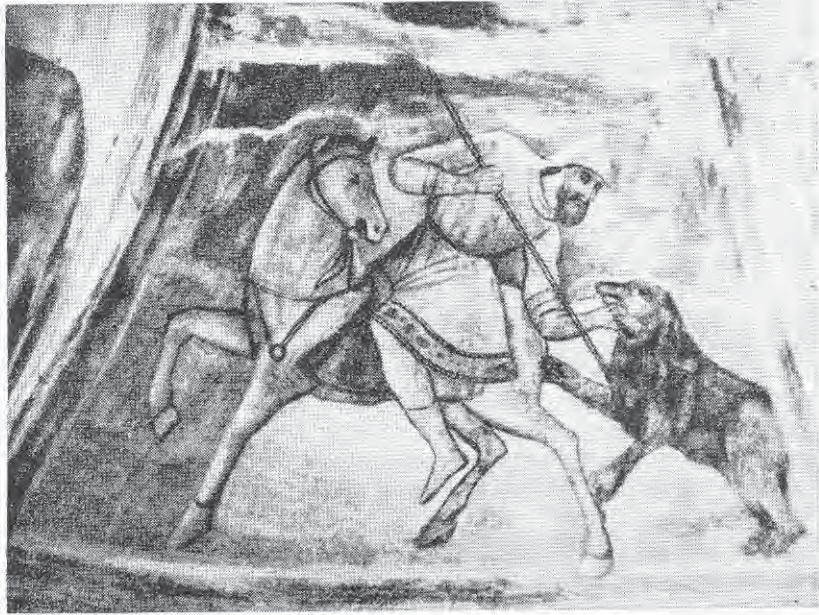
Одним з шедеврів архітектурного мистецтва древньої Русі є Софійський собор у Києві. Як і Десятинна церква, ця величезна будівля прикрашена всередині мармуровими і барельєфними парапетами, мозаїкою і фресками. Тут збереглися мозаїчні настінні зображення і фрескові розписи світового значення. Особливо цікаві фрески цього собору, які змальовують побут того часу. Це єдині в усій Європі зразки світського монументального живопису XI ст. Софійські храми були збудовані також у Новгороді і Полоцьку. Спорудження цих храмів у трьох великих центрах Русі свідчить про ідейно-політичний зв'язок між цими центрами.

Більша частина культових споруд — церков і монастирів — будувалась на кошти князів, здобуті шляхом пограбування народних мас. У багатих, великих кам'яних будівлях князі прагнули відобразити свою могутність і феодальну владу. Особливо це стосується головного храму Древньоруської держави — Софійського собору в Києві.

Одночасно розвивалася світська архітектура. Князі і бояри будували собі пишні хорони і палаци (дерев'яні і кам'яні). Літописи, билини та інші пам'ятки літератури згадують князівські «золотоверхі тереми». Тим часом народні маси жили в злиднених, майже позбавлених світла, примітивних дерев'яних хатах (на півночі, в лісових місцевостях) і в напівземлянках (на півдні, в степовій смузі).

З часів древньої Русі збереглося дуже багато предметів ювелірного виробництва, яке відзначалося високою майстерністю. До нас дійшли золоті і срібні вироби XI—XII ст. з високохудожніми прикрасами. Художні вироби древньої Русі славилися в західноєвропейських країнах. Численні скарби, знайдені на Придніпров'ї, зокрема в самому Києві (головним чином на території старого Києва), містять багаті прикраси, переважно з золота (намисто, ланцюги, діадеми, сережки-колти, браслети, персні, буси та ін.).

Розвивалося в древній Русі і музичне мистецтво. Східні слов'яни з найдавніших часів любили пісні і музику. Вони співали і під час роботи, і у воєнних походах, і в свята. Пісня супроводжувала різні обряди, зокрема шлюб і поховання. Писемні джерела, зображення на фресках і особливо фольклор свідчать про поширення в побуті народу, князів і бояр співу, танців, гри на бубнах, сопелях, гусях та інших інструментах.

Фрески київського Софійського собору:
зверху — полювання, знизу — скоморохи.

Зразки чеканної роботи на сріблі: два колти і намисто (Київ, XII ст.).

Незважаючи на наявність місцевих, обласних відтінків та особливостей, древньоруська культура в основі своїй була спільною для всіх частин древньої Русі. Вона склалась і розвивалась як культура всієї древньоруської народності, як культура всієї Руської землі. Вона є спільним джерелом культурного розвитку трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, які сформувалися пізніше. Ця спільність проявилася

в різних галузях матеріальної і духовної культури цих народів, в їх сільськогосподарських знаряддях, житлі, одязі, прядильному й ткацькому виробництві, мистецтві, сільськогосподарській, весільній та іншій обрядовості, в усній творчості.

7. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Київська Русь — могутня держава в середньовічній Європі IX—XII ст. — відіграла велику роль в історії східних

слов'ян та інших слов'янських народів. Об'єднання всіх східних слов'ян в межах Древньоруської держави сприяло їх суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку, зміцнювало їх у боротьбі із зовнішніми ворогами. Традиції древньої Русі у суспільно-політичному житті, в праві, культурі стали вкладом в історію російського, українського та білоруського народів. Джерела спільності цих народів сягають в часи Київської Русі. Саме з цього часу, з глибини віків веде свій початок свідомість єдності походження, історико-культурної і етнічної близькості, спорідненості і нерозривного зв'язку окремих частин Русі, свідомість, яку російський, український і білоруський народи зберегли, пронесли через віки і зміцнили.

Древня Русь — важливий період в історії слов'янських і багатьох інших народів Східної Європи, що жили на землях Древньоруської держави. К. Маркс порівнював історичну роль Київської Русі з історичною роллю імперії Карла Великого — найбільшої держави середньовічної Західної Європи, яка передувала утворенню Франції, Німеччини та Італії. Древньоруська держава була попередником ряду східноєвропейських держав і найбільшої з них — Російської держави.

Древня Русь відіграла визначну роль у міжнародному житті ранньосередньовічної Європи. Вона підтримувала і розвивала торговельні, політичні і культурні зв'язки з багатьма країнами Заходу і Сходу. Зв'язки з Візантією, які почалися в VI ст., не поривалися і після розчленування Древньоруської держави на окремі князівства в XII ст.

Спроби Візантії підкорити Древньоруську державу своєму політичному впливу закінчилися безуспішно. Візантійський уряд змушений був укладати з київськими князями вигідні для руських купців торговельні договори. Київ був центром торгівлі між Сходом і Заходом. Торговельний шлях з Києва на Захід ішов до берегів Рейну або Верхнього Дунаю. Русь мала зв'язки з Німеччиною, Францією, Угорщиною і скандинавськими країнами. Київський князь Ярослав Мудрий укладав союзи з германськими імператорами. Як свідчить німецький митний статут початку X ст., руські купці везли різні товари в Німеччину через Богемію. Одним з центрів цієї торгівлі був Регенсбург.

Русь була тісно зв'язана із спорідненими західнослов'янськими країнами — Польщею і Чехією. Торговельний шлях з Києва на Захід ішов через Краків і Прагу. Крім торговельних зв'язків, древня Русь підтримувала з Польщею політичні і культурні зв'язки. Київські князі укладали воєнні союзи з польськими князями для спільної боротьби проти німецьких феодалів-загарбників, брали участь у внутріполітичній боротьбі в Польщі, вступали в родинні стосунки з польською правлячою династією.

Жвавими були зв'язки Древньоруської держави і з Чехією. Руські ввозили в Чехію хутро, мед, віск та інші товари, а ввозили звідти скло і олово. Між київською і чеською князівськими династіями існували і шлюбні стосунки. Одна з дружин великого князя київського Володимира Святославича була чешкою.

Дуже тісні зв'язки мали східні слов'яни з південними слов'янами. Уже в перші століття свого політичного життя східні і південні слов'яни вели спільну боротьбу проти зовнішніх ворогів, зокрема проти Візантії. Південнослов'янська писемність справила вплив на писемність Русі. У XI—XII ст. починається зворотний вплив — писемності Русі на південнослов'янську писемність.

Тісні зв'язки між східними, західними і південними слов'янами ґрунтувалися на їх спільному походженні і мовній спорідненості, на великій близькості їх культур та історичної долі.

Західнослов'янські і південнослов'янські народності сформувалися приблизно одночасно з древньоруською. З утворенням різних слов'янських народностей процес зближення між ними не припинився, а продовжував посилюватися в результаті розвитку торговельних, політичних і культурних контактів.

Особливо тісними були стосунки древньої Русі з Болгарією, населення якої за своїм походженням зв'язане з придніпровськими антами. В радянській історичній науці існує думка, що в формуванні придунайських болгар брали участь східнослов'янські, антські племена, які в VI—VII ст. н. е. переселялись на Балканський півострів. Це знаходить своє підтвердження у великій кількості однакових слів у мові болгар і в мовах східних слов'ян, а також у спільних рисах їх матеріальної культури, зокрема житла та одягу.

Разом з тим древньоруська народність мала тісні зв'язки з молдавською, литовською, латиською й естонською народностями, які формувалися.

Підтримуючи стосунки з Краковом, Парижем, Прагою та іншими європейськими столицями, Русь одночасно відіграла визначну роль на Сході. Руські купці торгували у Волзькій Болгарії, Хозарії, Середній Азії, понад берегами Каспійського моря і доходили до Багдада.

Русь підтримувала також зв'язки з Кавказом і Закавказзям, зокрема з Грузією і Вірменією. У військах київських князів, які вели боротьбу з половцями в XI ст., були і вірмени. Ряд пам'яток свідчить про велику близькість культур та історичної долі східних слов'ян і народів Кавказу та Закавказзя.

Русь виступала як впливова держава на Заході і Сході. Про визначне становище древньої Русі на міжнародній арені свідчать і династичні зв'язки руського великокнязівського дому з візантійським та європейськими дворами. Правителі європейських держав шукали родинних і союзних зв'язків з могутньою Київською Руссю. Одна з дочок Ярослава, Анна, була одружена з Генріхом I, королем французьким, і після його смерті управляла Францією разом із своїм сином, королем Філіпом. Збереглися документи з її власноручними підписами (слов'янськими буквами).

Древня Русь відіграла величезну роль у захисті Заходу і Візантії від кочових тюркських орд, які вторгалися зі сходу в приазовські і причорноморські степи і прагнули проникнути через них на захід. Візантійський автор того часу Нікіта Хоніат підкреслює, що руський народ врятував Візантію від навали половців.

Історію древньої Русі буржуазні історики зводили до діяльності князів та окремих видатних представників пануючого класу феодалів і залишали в тіні народ, історію виробників матеріальних благ, історію трудящих мас. Тим часом саме народним масам, незважаючи на дуже тяжкі умови, в яких вони жили, належить вирішальна роль в економічному, політичному і культурному розвитку древньої Русі, в її боротьбі проти численних зовнішніх ворогів.

Представники буржуазної історіографії завжди проявляли інтерес до історії Древньоруської держави; проте вони не змогли дати справжнього наукового висвітлення цього найважливішого періоду в спільній історії російського, українського і білоруського братніх народів. Буржуазна історіографія, керуючись ідеалістичною методологією та реакційними політичними настановами, перекручувала історію східних слов'ян, в тому числі й історію Древньоруської держави.

Українські буржуазні націоналісти твердили, що східні слов'яни нібито ніколи не були єдиним етнічним цілим, що відособлення російської, української і білоруської народностей почалося ще в доісторичні часи. Буржуазно-націоналістичний історик М. Грушевський заперечував, що Київська Русь була спільною колискою російського (великоруського), українського і білоруського народів, відкидав етнічну спільність східних слов'ян, об'єднаних в Древньоруській державі, і намагався довести, що Древньоруська держава з її правом, побутом і культурою нібито належить історії тільки українського народу, що вона є витвором самої тільки української народності, яка існувала

нібито окремо з найдавніших часів і в період Древньоруської держави панувала над всіма східнослов'янськими землями. До цієї фальсифікації українські буржуазні націоналісти вдаються для того, щоб затушувати єдність походження, етнічну та історичну близькість трьох східнослов'янських народів, розірвати їх дружбу, посіяти ворожнечу між ними.

З другого боку, російські дворянські та буржуазні великодержавні історики, які відмовлялися визнати за українським і білоруським народами право на національне існування, висвітлювали історію древньої Русі тільки як історію великоруського народу. Така концепція теж перекидає справжню історію східних слов'ян.

Дослідження радянських вчених цілком спростовують ці твердження українських і російських буржуазних істориків. Насправді у створенні Древньоруської держави брало участь усе східне слов'янство. Київська Русь з її культурою була загальноруським утворенням, початком загальноруського історичного і культурного процесу, спільною коліскою російського, українського і білоруського братніх народів, які склалися пізніше. В часи древньої Русі окремо російська, українська і білоруська народності ще не існували; східне слов'янство тоді було єдиною руською (древньоруською) народністю, з якої в однаковій мірі походять всі три братні народності. «Повість временних літ» підкреслює цю спільність східнослов'янських племен. «Се бо токмо Словенск язык (народ. — *Ред.*) в Руси; Поляне, Деревляне, Новгородьци, Полочане, Дьрьговичи, Северо, Бужане, зань седять по Бугу, после же Волянне», — говорить літописець, перелічуючи східнослов'янські племена. «И се суть инии языци (народи), иже дань дають Руси», — говорить він далі про сусідні неслов'янські племена і народності.

Спільність мови, території, матеріальної і духовної культури, спільність державно-політичного життя, права («Руська Правда»), релігії (християнство), спільна боротьба проти зовнішніх ворогів сприяли розвитку у населення різних частин древньої Русі свідомості єдності Руської землі, єдності древньоруської народності.

Пам'ятки літератури XI—XII ст. говорять про Руську землю як про єдине ціле, як про певну територію, заселену одним народом.

Розселившись на величезній території від Карпат до Волги, від Ладозького озера до Чорного моря, древньоруська народність асимілювала рештки скіфо-сарматського населення на півдні, частину тюркських степових племен Причорномор'я (печенігів, половців та ін.), угро-фінських племен Поволжя і Півночі (меря, весь, чудь) та племен балтійських мов (наприклад, голядь, частину ятвягів).

Сформувавшись у IX—X ст., древньоруська народність протягом XI — початку XII ст. продовжувала консолідуватись і розвиватись. Це був період її розквіту.

Проте єдина древньоруська народність не стала стійкою етнічною спільністю: економічною базою цієї народності були в основному ранньофеодальні виробничі відносини; економічні зв'язки між окремими землями, які становили спільну територію древньоруської

народності, були дуже слабкими; мовні, культурні і побутові особливості племен в надрах древньоруської народності не встигли стертися. Зростання феодальної роздробленості затримало процес консолідації древньоруської народності. Дальший суспільно-економічний і культурний розвиток та нові політичні умови, в яких опинились різні руські землі в період феодальної роздробленості, визначили процес відособлення окремих частин древньоруської народності і створили передумови для формування на її основі трьох братніх східнослов'янських народностей.

Оцінюючи значення древньої Русі в історії східних слов'ян, академік Б. Д. Греков писав: «Це історія держави, яка дала можливість вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії»¹.

¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 10—11.

РОЗДІЛ III
ПЕРІОД
ФЕОДАЛЬНОЇ
РОЗДРОБЛЕНОСТІ
РУСІ
(XII — XIV СТ.)

Роздроблення Древньоруської держави зумовлювалося закономірністю соціально-економічного процесу: далішим розвитком продуктивних сил (насамперед у містах), зростанням феодальної власності, посиленням місцевої землевласницької знаті, економічним і політичним зміцненням і відособленням окремих князівств, які прагнули вийти з-під влади великого князя київського. В умовах зростаючого антифеодального протесту селянства феодали зміцнювали державний апарат на місцях.

Про дальший розвиток продуктивних сил в XII—XIII ст. свідчить поява плуга, що відвалював скиби землі, водя-

ного млина, поширення трипільля, зростання ремесла. Кількість міст, навіть за неповними даними літописів, збільшилась на XIII ст. майже до 300. В умовах зародження міського ринку, де можна було збути якусь частину сільськогосподарських продуктів і купити різні речі, в тому числі предмети розкоші, феодал прагнув збільшити натуральний оброк.

Тяжка феодальна експлуатація викликала загострення класової боротьби, яка багато разів переростала у відкриті повстання селян і міських «чорних людей». У літописах збереглися свідчення про антифеодальні рухи цього періоду в Київській, Галицькій, Владимиро-Суздальській, Новгородській та інших древньоруських землях. Запекла міжусобна боротьба князів за землі і міста, в тому числі й за Київ, що супроводилась пограбуванням народних мас, посилювала незадоволення серед населення.

Особливо активну боротьбу за Київ вели чернігово-сіверські князі. Чернігово-Сіверщина була однією з найсильніших в економічному і політичному відношенні древньоруських земель. Тут був ряд міст з численним ремісничо-торговельним населенням: Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч та ін. В цій землі зміцнювалась місцева феодальна знать, яка підтримувала претензії чернігівських князів на Київ. У 1139 р. чернігівський князь Всеволод Ольгович зайняв Київ. Після смерті Всеволода, в 1146 р., київське населення повстало проти поставлених ним тіунів і мечників (судових агентів), які грабували народ. Це повстання було придушене князем Святославом Ольговичем, що прибув до Києва.

У Києві багато разів мінялися князі. Протягом 30—50-х років XII ст. від Києва відокремилися всі значні феодальні князівства. Відособлення цих князівств, що здавна сплачували Києву данину, призвело до занепаду його колишньої економічної і політичної могутності, хоча він і залишався одним з найбагатших міст і зберігав славу проминулу зверхність.

1. РОЗДРОБЛЕННЯ
ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

НА ОКРЕМІ КНЯЗІВСТВА

На економічному становищі Києва і Київської землі згубно позначалися також руйнівні князівські усобиці і напади половців. Використовуючи феодальні міжусобиці на Русі, половці посилили натиск на руські землі і особливо на Придніпров'я. З 1061 по 1210 р. половці вчинили 46 набігів на руські землі, з них найбільша кількість припала на Переяславщину і Київщину. Іноді половців закликали самі князі, прагнучи використати їх у своїй міжусобній боротьбі. В результаті феодальних воєн і половецьких нападів кількість населення у Придніпров'ї зменшилась: частина його загинула або була захоплена в полон, частина пішла в безпечніші місця.

Геніальний поетичний твір древньої Русі другої половини XII ст. «Слово о полку Ігоревім» яскраво малює цей період безперервних князівських чвар і нападів половців, які завдавали великого лиха руським землям:

Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крикали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле.

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє, брате!»
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари,—
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську додали.

На економічне становище Києва та інших міст Придніпров'я негативний вплив справило також переміщення європейських торговельних шляхів, чому дуже сприяли хрестові походи. Ряд західноєвропейських країн у своїй торгівлі з Візантією і Малою Азією користувався раніше шляхом «із варяг в греки». В кінці XII — на початку XIII ст. були встановлені безпосередні торговельні зв'язки цих країн з Близьким Сходом по Середземному морю. Після захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. києво-візантійська торгівля була остаточно підірвана. З цього часу древній торговельний шлях «із варяг в греки», який і без того страждав від частих набігів половців на Придніпров'я, зовсім занепав.

У другій половині XII ст. Київ остаточно втратив своє значення столиці Русі.

Древньоруська держава роздробилася на ряд великих самостійних феодальних земель-князівств, найважливішими з яких були: Ростово-Суздальська, Новгородська, Смоленська, Муромо-Рязанська, Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Галицька, Володимиро-Волинська, Полоцька, Турово-Пінська. У кожній з цих земель був свій політичний центр — найбільше місто, яким володів старший

князь землі, що титулувався, як і київський, великим. Великі князівства, в свою чергу, дробилися на менші княжіння, або князівські волості, центрами яких були менші міста. Князі, що володіли цими містами, були у васальній залежності від старшого князя. Верховна влада у князівстві була в руках старшого князя. Він стояв на чолі війська, видав адміністрацією, чинив суд, видавав закони, збирав податки, а також сам наглядав за своїм феодальним господарством. Князь управляв за допомогою дружинників та бояр, яких він призначав посадниками, тисяцькими, вірниками, тіунами. Князь особисто судив головним чином своїх дружинників та бояр, а також торговельно-ремісничче населення стольного міста князівства. Для розв'язання найважливіших питань князь збирав раду — думу, яка складалася з вищих дружинників — бояр («передніх», або «ліпших, мужей», як їх називають літописи), а також єпископа та ігуменів найголовніших монастирів, що володіли великими земельними маєтками, селами і містами. У зв'язку з посиленням місцевого боярства велику роль у суспільно-політичному житті окремих князівств продовжували відігравати вічові сходи, що збиралися в головних містах.

Феодальний державний апарат в окремих князівствах у XII—XIII ст. зміцнювався і розширювався, що проявлялося в зростанні кількості феодальної князівської та боярської адміністрації і в збільшенні військових дружин, які використовувалися князями та боярами насамперед для боротьби з народними рухами.

Проте, незважаючи на посилення феодальної роздробленості, між окремими частинами Русі і далі зберігались економічні, політичні і культурні зв'язки, зберігалась і свідомість єдності всієї Руської землі, що яскраво виявилось у літературі того часу.

Східне слов'янство і в XII—XIII ст. становило ще в основному єдину древньоруську народність, хоча протягом цього періоду в розвитку окремих її частин склалися місцеві господарські, етнографічно- побутові, культурні і мовні особливості, які лягли в основу утворення трьох споріднених східнослов'янських народностей.

На противагу феодальній роздробленості, яка відповідала інтересам місцевої феодальної знаті, уже в XII—XIII ст. в окремих князівствах зароджується прогресивна тенденція до політичної централізації та об'єднання земель. Виразником цієї тенденції була сильна князівська влада, що спиралася на підтримку дрібних і середніх служилих феодалів-дружинників та торговельно-ремісниччої верхівки міст. Прагнучи зміцнити свої соціально-економічні позиції, середній і нижчий прошарок бояр та міське населення тяжіли до сильної князівської влади і підтримували її у боротьбі проти самовладної боярської знаті. Ф. Енгельс, говорячи про союз королівської влади з прогресивними елементами міста і села в Західній Європі, підкреслював, що ці елементи «насамперед вимагали, щоб було покладено край нескінченним безглуздим війнам, щоб припинено було чвари між феодалами, які приводили до безперервної міжособної війни навіть тоді, коли в країні був зовнішній ворог, щоб припинився цей стан безперервного і зовсім безцільного спустошення, який незмінно тривав протягом усього середньовіччя. Будучи самі по собі ще надто слабкими, щоб здійснити

своє бажання на ділі, ці елементи знаходили сильну підтримку з боку глави всього феодального порядку — в королівській владі»¹.

Таким чином, міста, зростання яких на ранньому етапі феодалізму сприяло розвитку політичної роздробленості, зміцнившись у XII—XIII ст., стали підтримувати сильну князівську владу і разом із служилими феодалами — дворянством боролися за об'єднання окремих земель у великі князівства.

**2. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК
І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ
РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ
В КІНЦІ XII —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIII СТ.**

З руських князівств, що утворилися в результаті роздроблення Древньоруської держави, у другій половині XII — на початку XIII ст. особливо посилювалось на північному сході Ростово-Суздальське князівство. В Ростово-Суздальській землі розширювалося землеробство, розвивалися нові міста, зростали ремесла і торгівля, збільшувалось населення. Переміщення європейських торговельних шляхів, яке несприятливо позначилося на економіці Придніпров'я і піднесло роль італійських, французьких і рейнських міст, сприяло розвитку торгівлі Новгороду і Ростово-Суздальської землі з Західною і Південною Європою.

Поряд з господарським розвитком зростала політична могутність Ростово-Суздальського князівства, яке прагнуло об'єднати під своєю владою інші руські землі. Син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський зробив місто Владимир на Клязьмі столицею Ростово-Суздальської землі. Спираючись на молодшу дружину і міське населення, Андрій почав боротьбу з сильним місцевим боярством і зміцнив свою владу в Ростово-Суздальській землі. Він вирішив підкорити собі інших руських князів і зробити столицею Русі замість Києва зростаючий Владимир.

У 1169 р. Київ був взятий військами князів владими́ро-суздальського, смоленського, переяславського і київських (що володіли в Київській землі дрібними князівствами), які були незадоволені владою київського князя Мстислава Ізяславича.

Українські буржуазні націоналісти намагаються всіляко протиставити і розірвати історію південно-західних і північно-східних руських земель. Перекручуючи історію, вони твердять, нібито сутичка владими́ро-суздальського князя Андрія Боголюбського і київського князя Мстислава Ізяславича була проявом суперечностей між українською і великоруською народностями. Насправді ж ця сутичка була феодальною війною між князями однієї древньоруської народності.

В результаті цієї феодальної усобиці Київ був пограбований. Андрій Боголюбський посадив князем у Києві свого молодшого брата Гліба, а сам залишився у Владимирі, поширивши свій вплив також на Новгород. У 1174 р. Андрій був убитий місцевою боярською знаттю, незадоволеною посиленням великокнязівської влади та її союзом

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 394.

з міським населенням і молодшою дружиною.

Через деякий час у Владимиро-Суздальському князівстві закріпився брат Андрія Боголюбського Всеволод Велике Гніздо (1176—1212 рр.), який поставив у залежність від себе Новгород, Київ і Переяславське князівство.

Срібний браслет з позолоченими зображеннями (Київ, XII—XIII ст.).

Переяславське князівство було значно ближче, ніж інші руські землі, до степів, де кочували половці, і тому воно особливо страждало від їх нападів. На його економічному і політичному становищі насамперед несприятливо позначився підупад Придніпров'я, що почався. Внаслідок князівських міжусобиць і половецьких нападів Переяславщина руйнувалася, а населення подавалося в інші місця. Почали занепадати і шляхи, що проходили через неї на південь і південний схід. З цього часу Переяславське князівство орієнтувалось на сильних владимиро-суздальських князів, які прагнули оволодіти всім Придніпров'ям і Києвом.

У 1203 р. Київ був дуже пограбований половцями, яких привів собі на допомогу київський князь Рюрик Ростиславич, вигнаний з Києва галицько-волинським князем Романом Мстиславичем. У першій половині XIII ст. Київ навперемінно підпадав під владу владимиро-суздальських, чернігівських, смоленських і галицько-волинських князів.

Незважаючи на погіршення економічного і політичного становища Середнього Придніпров'я, Київ і Чернігів до 40-х років XIII ст. залишалися великими містами з високо розвинутим ремеслом. Під час розкопок знайдено багато речей, що свідчать про велику майстерність київських ремісників першої половини XIII ст. На території Чернігова також знайдено залишки чудових виробів із золота і срібла, різноманітного господарського й побутового інвентаря, речей домашнього вжитку XII—XIII ст., що виготовлялися чернігівськими ремісниками.

Для характеристики рівня розвитку сільського господарства і ремесла в Київській землі цього періоду багатющі матеріали дають розкопки Райковецького городища (на західній околиці сучасного села Райки Бердичівського району Житомирської області, на лівому березі р. Гнилоп'яті), що виникло, мабуть, в XI ст. як один з укріплених пунктів оборони Древньоруської держави від кочівників і було знищене татарами в 1240 р.

В цьому городку-фортеці існували всі основні види ремесла; розвивалось також орне землеробство з трипільною сівозміною.

Головними галузями ремесла були вироблення заліза і ковальство. Залізо виплавляли з місцевої болотної руди, якої було багато по берегах річок Гнилоп'яті і Тетерева. На городищі виявлено майстерні: залізоробні, ковальські, а також плавильно-ливарну, ювелірну, по обробці кістки та гончарну. Тут були також добре розвинуті телярство, ткацтво, чинбарство та ін.

При розкопках на городищі знайдено велику кількість сільсько-господарських знарядь: рал, кіс, серпів, заступів, лемешів з череслами. В усіх житлах виявлено різні обгорілі зернові й технічні культури: жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплі, мак та ін., а також перероблені продукти: борошно, пшоно і т. д. Знайдено також насіння огірків, кісточка слив, вишень і черешень, що вказує на існування на городищі городництва і садівництва.

Було розвинуте на Райковецькому городищі і скотарство. Про це говорять знахідки кісток різних свійських тварин: корів, коней, овець, свиней, собак, а також свійської птиці: курей, качок, гусей.

Всі ці предмети, знайдені при розкопках Райковецького городища, свідчать про високий рівень розвитку ремесла і сільського господарства в Київській та інших руських землях у XII—XIII ст.

Серед південно-західних руських князівств велику політичну роль у другій половині XII — першій половині XIII ст. почали відігравати Галицьке і Волинське князівства. Центральна частина Галицької землі була розташована на північно-східних схилах Карпатських гір. На півдні Галицька земля доходила до Чорного моря і Дунаю, займала пониззя Дністра, Пруту і Серету. Головними містами її в той час були Галич, Перемишль, Звенигород і Теревовль. Біля гирла Пруту і на Нижньому Дунаї стояли міста Берладь, Текуч і Малий Галич (Галац), біля гирла Дністра — Білгород та ін. Волинська земля займала верхів'я і середні течії річок Західного Бугу, Стиру, Горині із Случчю і верхів'я Прип'яті. Головним містом Волині був Володимир. Друге місце після нього займав Луцьк. Великими містами на півночі Волині були Берестіє (Брест) і Дорогичин (Дрогичин), а на заході — Белз.

Цей період в історії Галицької і Волинської земель характеризується інтенсивним зростанням продуктивних сил. Як і на Придніпров'ї, в цьому районі були розвинуті землеробство, скотарство, мисливські промисли і рибальство. Археологічні розкопки виявили тут широкий для XIII ст. асортимент сільськогосподарських знарядь (залізні наральники, різакі-чересла, коси, серпи та ін.), різноманітні хлібні злаки. Галицька земля мала багаті соляні поклади (біля Коломиї), які постачали сіллю Придніпров'я.

Високого рівня розвитку досягли різні галузі ремесла: залізобробне, ковальське, ювелірне, гончарне, будівельне, обробка каменю (каменерізання) та ін. Літописець говорить, що в Холмі були «кузнеци железу и меди и сребру».

Разом з ремеслом розвивалась і внутрішня торгівля. Деякі ремесла обслуговували широкий ринок. Наприклад, у селах району Овруча було розвинуто виробництво пряслиць з червоного шиферу, що мали форму кільця з циліндричним отвором в центрі, в яке вставляли веретено. Овруцькі пряслиця не тільки збувалися в інших руських землях, а й вивозилися в Польщу та Волзьку Болгарію.

Галицька земля і Волинь торгували з іншими руськими землями (Київською, Новгородською та ін.) і підтримували торговельні зв'язки з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею, Литвою. З Галицької землі і Волині вивозили хутро, мед, віск, рибу,

рогату худобу, сіль, хліб і ремісничі вироби; з Заходу сюди привозили вовну, сукна (фландрські і французькі), зброю, скло, мармур, золото, срібло, угорських скакунів; з узбережжя Чорного моря — рибу, вина, шовки, прянощі та інші товари. Велике значення для торгівлі мав судноплавний у той час Дністер. Від гирла Дністра торговельні судна морем плавали в придунайські міста і в Олешня — морський порт, що належав Київському князівству.

Розвиток ремесла і торгівлі сприяв зростанню міст у Галицькій і Волинській землях. Крім перелічених вище, літопис у XIII ст. називає десятки інших галицьких та волинських міст і серед них: Бакоту, Ярослав, Угровеськ, Шумськ, Полонний, Кам'янець (над р. Случ), Кучельмин, Кременець, Пересопницю, Ушицю, Червень, Ізяслав (над р. Горинь), Колодяжин та ін. На кінець XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві літопис називає понад 80 міст. Розкопки, проведені в останні десятиріччя, значно поповнюють дані про кількість міст у цьому князівстві. В літопису згадується спеціальність «городовиків», які будували міські укріплення. В кінці XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві, як свідчить літописець, жив «муж хитр» Олекса, який «срубил» (збудував) ряд міст. Князі вживали заходів до заселення міст ремісниками.

У XIII ст. в Галицькій і Волинській землях продовжувалось далі зростання князівського, боярського й церковного землеволодіння і господарства, яке ґрунтувалося на експлуатації феодално залежних селян. Князі були власниками величезних маєтків і розпоряджались землями, що вважались державною власністю, даруючи їх боярам і церковним феодалам, особливо монастирям. При підтримці князівської влади в Галицькій і Волинській землях було засновано і збудовано багато монастирів та церков, які освячували панування феодалів над народними масами.

Однією з характерних особливостей розвитку феодалних відносин у Галицькій землі було виділення серед феодалів дуже сильної і впливової боярської верхівки. Багаті галицькі бояри, яких літописець називає «великими боярами», різними способами зосередили в своїх руках обширні вотчини з масою феодално залежних селян. Вони мали власні міста, замки, свої дружини, своїх васалів. Вотчинні володіння доповнювались тимчасовими князівськими земельними даруваннями.

Князі роздавали великим боярам на «кормління», або «держання» (управління з правом одержання доходів), навіть головні міста князівств. Бояри багатіли, нагромаджували велику кількість різного майна. Феодално-боярська знать перетворювалась у велику політичну силу, яка протиставляла себе князівській владі. Боротьба між князівською владою і великими боярами була боротьбою між окремими групами всередині пануючого класу феодалів за ренту, за доходи від експлуатації феодално залежних селян.

У князівських і боярських маєтках Галицької і Волинської земель, як і в інших руських землях, експлуатувались феодално залежні смерди і раби-холопи. Головною формою експлуатації смердів у період феодалної роздробленості в усіх руських землях (поряд з відробітковою рентою — панщиною) була рента продуктами, яка,

як відомо, передбачає більш високий ступінь розвитку продуктивних сил феодального суспільства.

Рента продуктами відрізняється від відробіткової тим, що при ній селянин, як правило, виробляє весь продукт — і необхідний і додатковий — на своєму наділі, на землі, яку він обробляє; він уже не працює в маєтку землевласника, а віддає йому весь додатковий продукт натурою. При цій формі ренти безпосередній виробник стає більш самостійним і дістає змогу створювати деякий надлишок понад ту кількість продуктів, яка задовольняє його необхідні потреби. Разом з тим виникають більш відмінності в господарському становищі окремих безпосередніх виробників¹. Перехід від відробіткової ренти до ренти продуктами сприяв розвитку продуктивних сил країни.

З кінця XIII ст. до нас дійшло кілька грамот галицько-волинських князів, з яких, зокрема, видно, що основною формою експлуатації сільського феодально залежного населення в князівських маєтках була натуральна рента. В одній з грамот вказується, що селяни і міські жителі повинні були сплачувати князю оброк: селяни — натурою (медом, вівцями, льоном, хлібами, вівсом, житом і курми), а городяни — грінми.

Крім того, феодально залежні люди повинні були ремонтувати та будувати міські укріплення і мости, виконувати різні повинності на користь міста-замка, утримувати князівську дружину, що перебувала в місті.

Феодально залежне населення повставало проти тяжкого князівського та боярського гніту. В 1159 р., за князювання Ярослава Осмомисла, в Галицькій землі відбулося народне повстання. Це повстання хотів використати вже згадуваний князь Іван Ростиславич, прозваний Берладником (очевидно, за назвою м. Берладі, яким він володів), що прагнув захопити Галич. Він зібрав велике військо і дійшов до Ушиці в Подністров'ї. Під час облоги Ушиці смерди, як говорить літопис, «скачуть через заборолу (міські стіни — *Ред.*) к Іванови, и перебеже их 300». Проте взяти Ушицю Івану Ростиславичу не вдалось. Повстання було придушене Ярославом Осмомислом.

За Ярослава Осмомисла (1152—1187 рр.), сина Володимирка, Галицьке князівство стало одним з наймогутніших руських князівств. Літописець підкреслює впливовість галицьких князів у міжнародних відносинах, вказує, що Ярослав був «шанований в усіх землях». «Слово о полку Игоревім» оспівує Ярослава Осмомисла поряд з наймогутнішим руським князем тих часів — Всеволодом Юрійовичем владимирсуздальським. «Слово» підкреслює, насамперед, що галицький князь був грізним для Угорського королівства, яке володіло Закарпатською Руссю і прагнуло захопити Галицьку землю:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними полками,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння видаючи,

¹ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 3, стор. 141.

Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть,
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

Проте велике галицьке боярство уже в другій половині XII ст. настільки зміцніло, що почало відкрити боротьбу з князівською владою Ярослава. Угорські феодалі вирішили використати конфлікт між боярством і галицьким князем Володимиром Ярославичем. Угорський король Бела III у 1188 р. захопив Галицьку землю, але галицьке населення повстало і вигнало загарбників. Щоб зміцнити князівську владу в Галицькій землі, Володимир Ярославич перейшов під захист свого дядька, владимиристо-суздальського князя Всеволода Юрійовича.

Зростання економічних зв'язків між Галицькою й Волинською землями і необхідність спільної боротьби проти агресії з боку угорських та польських феодалів створювали передумови для об'єднання цих земель в єдине князівство. Після смерті Володимира Ярославича в 1199 р. володимиро-волинський князь Роман Мстиславич оволодів Галичем і об'єднав Галицьку землю з Волинню в одне князівство.

Щоб зміцнити свою владу в Галичі, Роман розправився з великим галицьким боярством. Дрібне і середнє служиле боярство, яке було безпосередньо зв'язане з князем, складало його дружину і було головною опорою князівської влади, використало ослаблення великих бояр для посилення свого економічного і політичного становища.

Владу галицько-волинського князя підтримувало також міське населення, яке було зацікавлене в придушенні свавільної боярської верхівки, оскільки прагнення бояр до політичної незалежності і встановлення своєї влади посилювало феодальну роздробленість країни, перешкоджало розвитку ремесла і торгівлі та послаблювало південно-західні руські землі в боротьбі проти іноземних загарбників.

Галицько-волинський князь прагнув підкорити собі і Київ; у боротьбі за Київ Роман був підтриманий київськими городянами, зацікавленими в сильній князівській владі, здатній припинити спустошливі феодальні війни. Київ, як і деякі інші князівства Придніпров'я, на початку XIII ст. був під подвійним впливом: галицько-волинського князя Романа Мстиславича і владимиристо-суздальського князя Всеволода Юрійовича — двох наймогутніших князів Русі, які були союзниками.

Галицько-Волинське князівство вело успішну боротьбу проти нападів половців і литовських феодалів, укріпило кордони на заході. Походи руських військ на чолі з Романом Мстиславичем на половців ослабили їх натиск на Придніпров'я, придунайські міста Галицько-Волинського князівства, а також на Візантію, з якою галицько-волинський князь підтримував союзні відносини.

На той же час припадає спроба римсько-католицької церкви поширити свій вплив на Південно-Західну Русь з метою захоплення земель, експлуатації і пограбування руського населення. Наступ папської курії на Русь почався ще в X ст.; в XIII ст. він посилювався. Початок XIII ст. був часом зміцнення політичної могутності папства, яке прагнуло насадити католицизм у православних країнах Східної

Європи, церква яких підкорялася грецькому патріархові. Існує переказ, що після взяття Константинополя хрестоносцями в 1204 р. папа Інокентій III, який домагався встановлення влади папства «над усім світом», відправив послів до галицько-волинського князя, щоб схилити його до прийняття католицизму, обіцяючи за це допомогу в завоюваннях і королівський титул. Проте Роман Мстиславич і правляча верхівка князівства рішуче відкинули пропозицію папи. Згодом римська курія посилила свої спроби проникнути на Русь і з цією метою підтримувала агресію проти неї з боку німецьких, шведських, угорських і польських католицьких феодалів.

Посилення князівської влади в північно-східних і південно-західних руських землях в кінці XII — на початку XIII ст. тимчасово затримало процес феодального дроблення Руської землі, але потім він знову посилюється. Це було використано іноземними феодалами для загарбання руських земель.

Смерть князя Романа (1205 р.), який залишив малолітніх синів — Данила й Василька, розв'язала руки великим галицьким боярам, а також чернігово-сіверським, київським та іншим князям, які намагались захопити Галич, не допустити зміцнення влади Романовичів у Галицькій землі. В Південно-Західній Русі спалахнула феодальна війна, що тривала близько 40 років.

Скориставшись ослабленням Галицько-Волинського князівства, угорський король Андрій II і польський князь Лешко Білий в 1214 р. уклали договір про поділ Галицької землі і Волині. Андрій II захопив Галич, а Лешко — Перемишльську волость Галицької землі і північно-західну частину Волині.

Але незабаром, у зв'язку з поділом галицько-волинських земель, між Андрієм II і Лешком виник конфлікт. Одночасно у Галицькій землі почалось повстання проти угорських поневолювачів, які грабували місцеве населення і насаджували католицизм. У 1215 р. угорський король повідомляв папу, що повстале населення Галицької землі при допомозі людей з сусідніх руських земель обложило галицький замок, де перебував угорський королевич з військом. На допомогу повсталим прийшов із своєю дружиною новгородський князь Мстислав Мстиславич Удалой, якого вони покликали княжити в Галич. У 1219 р. він вигнав з Галича угорських загарбників та їх прибічників — великих галицьких бояр, що намагались обмежити князівську владу. Між Мстиславом і Данилом Романовичем, який княжив тоді у Володимирі на Волині, був укладений союз для спільної боротьби проти іноземних загарбників.

З цього часу Данило почав активну політичну діяльність. Протягом всього свого князювання, яке тривало понад сорок років, він показав себе видатним політичним діячем, талановитим і хоробрим полководцем, що прагнув зміцнити економічне і політичне становище південно-західних руських земель та відстояти їх незалежність від зовнішніх ворогів.

Спираючись на середніх і дрібних служилих феодалів, які були його основною соціальною опорою, а також на допомогу міського населення, Данило прагнув насамперед об'єднати у своїх руках всю Волинь, вигнавши звідти польських загарбників. Угорський король

і польський князь знов уклали між собою союз. Ворожі війська вторглися в Галицьку землю, захопили Галич і рушили на Волинь. Але в 1221 р. Мстислав при допомозі Данила розгромив загарбників і визволив Галич. Цій перемозі допомогло повстання городян і селян.

Коли руське військо на чолі з Мстиславом підійшло до Галича, городяни повстали проти угорських загарбників, і останні після жорстоких вуличних боїв змушені були залишити місто. По всій Галичині повсталі народні маси знищували відступаючого ворога. Літописець говорить, що частина загарбників була знищена, частина потрапила у полон, решта під час втечі потонула або була перебита смердами, і ніхто з них не врятувався. У 1227 р. війська угорського короля ще раз вторглися в Галицьку землю, але знову зазнали жорстокої поразки.

Після смерті Мстислава (1228 р.) Данило розгорнув боротьбу проти угорських загарбників, які знов захопили Галич, та їх прибічників — великих галицьких бояр. Вирішальну роль в успішному завершенні цієї боротьби за визволення та об'єднання Галицької землі відіграли народні маси — смерди і городяни, які мужньо й стійко захищали рідну землю від ворогів.

Протягом 30-х років XIII ст. Галич кілька разів переходив з рук в руки. Нарешті, в 1238 р. руське військо на чолі з Данилом при активній підтримці городян визволило Галич. Продовжуючи політику батька, Данило поширив свій вплив також на Київ (1240 р.), де посадив воєводу Дмитра.

У кінці 30-х років XIII ст. Галицько-Волинському князівству почала загрожувати німецька феодално-католицька агресія. Підкоривши в IX—XII ст. західних слов'ян, що жили понад р. Ельбою, німецькі «пси-рицарі», як їх називає К. Маркс, на початку XIII ст. посилили свій натиск на східне узбережжя Балтійського моря. В 1202 р. у гирлі Західної Двіни було створено Лівонський орден, а в 1228 р. на берегах Вісли — Тевтонський орден. У 1237 р. Лівонський орден об'єднався з Тевтонським. Так виникла в Прибалтиці сильна німецька військово-феодална держава, яка при підтримці католицької церкви почала загарбувати землі сусідніх народів. Закуті в залізо німецькі рицарі просувалися в глиб земель лівів, пруссів, естів, спустошували їх вогнем і мечем, грабували і винищували місцеве населення, обертали його в католицизм, поневолювали і жорстоко гнобили.

Прибалтійські народи при допомозі руських князів чинили героїчний опір загарбникам, але не могли спинити їх.

Водночас німецькі рицарі почали нападати на північно-західні і західні руські землі. В 1237 р. вони захопили місто Дорогичин в Північній Волині (територія Західної Русі — нинішньої Білорусії) і хотіли перетворити його в опорний пункт для дальшого просування в південно-західні і західні руські землі. Та в 1238 р. Данило Романович з великим військом вирушив проти загарбників, розбив їх вщент і визволив Дорогичин.

Велика небезпека з боку німецьких рицарів нависла в цей час над Північно-Західною Руссю. Німецькі загарбники загрожували Новгороду, Пскову та іншим руським землям. Для здійснення своїх замірів німецькі загарбники вирішили скористатися навалом монголо-

татар на Русь. Боротьбу проти цієї агресії очолив новгородський князь Олександр Ярославич. Це був видатний державний діяч, дипломат і полководець свого часу. Першу велику перемогу він здобув у 1240 р. в битві з шведськими загарбниками на р. Неві, за що згодом був прозваний Невським. 5 квітня 1242 р. новгородсько-псковське ополчення, при допомозі суздальців, на чолі з Олександром Невським розгромило німецьких рицарів на льоду Чудського озера. Ця перемога мала величезне значення. Вона підірвала сили німецьких загарбників і на деякий час змусила їх відмовитися від натиску не тільки на Русь, а й на інші землі Східної Європи. Вона, зокрема, допомогла Литві у боротьбі проти німецьких загарбників, за збереження своєї незалежності. Поразка рицарів була також і поразкою папи — патхненника іноземного натиску на Русь з заходу і з півночі.

Одночасно з боротьбою проти угорсько-польського і німецько-шведського феодално-католицького наступу Русь продовжувала боротьбу проти вторгнень половців, які становили головну небезпеку на південному сході в період до монголо-татарської навали.

**3. БОРОТЬБА РУСИ
З МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЮ
НАВАЛОЮ.
ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ
РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА
ПІД ІГОМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ**

У першій половині XIII ст. на Русь насувалась страшна небезпека зі сходу — монголо-татарська навала. Монголо-татари займалися головним чином кочовим скотарством. В той час у них розвивалось ранньофеодальне суспільство, основою якого була власність на пасовищні землі і на велике скотарське господарство. Великі монголо-татарські кочові феодали, що володіли величезними пасовищами і стадами худоби, експлуатували дрібних скотарів, а також полонених-рабів, захоплених під час воєн. Монголо-татарська ранньофеодальна держава була знаряддям у руках кочових феодалів для поневолення народних мас своєї країни і для завоювання та пограбування інших народів.

На початку XIII ст. Чингіс-хан, який об'єднав під своєю владою всі монголо-татарські племена, почав завоювання в Азії. Крім території Монголії, до складу його імперії були включені Північний Китай, а також Південний Сибір і Середня Азія. Народи Середньої Азії чинили монгольським загарбникам одчайдушний опір, але не могли спинити їх наступ. Розгромивши Хорезмську державу в Середній Азії і підкоривши Північний Іран, монголо-татари вирушили в Закавказзя, а звідти пройшли на Північний Кавказ. Великий їх загін з'явився в причорноморських степах і розбив половців.

Половецький хан Котян утік до Дніпра і звернувся по допомогу до Мстислава Мстиславича Удалого, який княжив тоді в Галичі, та до інших руських князів. Побоюючись нападу татар на руські землі, Мстислав Удалой та князі київські, волинські, чернігівські і смоленські, з'єднавшись з половцями, рушили в глибоку степу проти татар. Але у вирішальній битві 16 червня 1223 р. на р. Калці, що впадає в Азовське море, монголо-татари, використавши непогодженість дій руських князів, розбили з'єднані війська руських і половців. Монголо-татари пере-

слідували руських до Дніпра нижче Києва, але потім рушили на схід і, зустрівши сильний опір на Середньому Поволжі з боку болгар, повернулися в Середню Азію.

Про це перше вторгнення монголо-татар у причорноморські степи К. Маркс писав: руські «*знали поразки на річці Калці, так що монголам був відкритий весь південь Росії... потім настає затишшя протягом кількох років, тому що... смерть Джучі і відступ Чингіс-хана з Хорезму змусили монголів відкласти воєнний похід на Захід*»¹.

Монгольські хани поставили собі за мету завоювати Східну Європу. У 1236 р. Батий, внук Чингіс-хана, з величезним військом вирушив у похід. Він напав спочатку на Поволжя і розгромив Камську Болгарію. Протягом 1237—1238 рр. татари розорили багато міст Північно-Східної Русі; розрізнені ополчення окремих руських князівств, при всій їх хоробрості, не могли устояти перед монголо-татарами, які переважали їх кількісно і у яких була добра кіннота. Монголо-татари вміли вести облогу і здобувати фортеці, застосовуючи особливі знаряддя для розбивання стін і метання каменів. Їм було відоме вживання нафти — вони користувалися нею для підпалу будівель. Різні галузі військової справи монголо-татари перейняли від Китаю, де вона тоді була високо розвинута.

Навесні 1238 р. монголо-татари вирушили на Новгород, проте до нього не дійшли і повернули на південь. На зворотному шляху їх на сім тижнів затримав стійкий опір жителів невеликого міста Козельська.

У 1239 р. татари з'явилися на території Південно-Західної Русі. Один з татарських загонів розорив Переяслав, другий обложив Чернігів, взяв його і спалив.

Захопивши Чернігів, частина монголо-татарського війська на чолі з ханом Менгу підійшла до лівого берега Дніпра напроти Києва. Менгу був вражений величию і красою міста; він запропонував киянам здатися, але ті рішуче відмовились. Побоюючись перейти Дніпро з невеликими силами, хан Менгу відступив.

У грудні 1240 р. сам Батий з великими військовими силами перейшов Дніпро і обложив Київ. Кияни на чолі з воєводою Дмитром мужньо оборонялися. Коли татари стінопробивними знаряддями проломали мурі, а потім захопили їх і розташувалися на них на ніч, населення Києва спорудило нові укріплення навколо Десятинної церкви. Незабаром і ці оборонні споруди були взяті. Уцілілі оборонці намагалися знайти останній захисток у церкві; вони сховалися на хорах, але церковне склепіння і стіни не витримали ваги людей та їх майна і завалилися. Київ був взятий і зруйнований. Воєвода Дмитро, поранений під час оборони міста, потрапив у полон, але за мужність Батий дарував йому життя.

Зруйнувавши Київ, Вишгород, Білгород, татари пішли далі на захід, на Волинь і в Галицьку землю, де також розорили багато міст. Монголо-татари обманом здобули місто Колодязин, захопили Кам'янець (на р. Случ) та Ізяслав (на р. Горинь), проте міст Кременця і Данилова не могли взяти. Потім вони захопили Володимир,

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 223.

Галич і, як говорить літописець, «иньи грады многы, им же несть числа». Руське населення продовжувало чинити стійкий опір татарам. Про це яскраво свідчать розкопки Райковецького городища. Тут знайдено багато кістяків з проломленими черепами, із стрілами у хребцях і ребрах. Билися не тільки дорослі (чоловіки і жінки), а й підлітки. Багато кістяків знайдено тут напівзгорілими під руїнами.

Нищівна відсіч, яку дістали татари на Русі, дуже ослабила їх полчища. Пройшовши Галицько-Волинські землі, татари вторглися в Польщу, Закарпатську Русь, Угорщину і Чехію, де також зустріли сильний опір. Виснажені чотирирічною війною на Русі, монголи вже не могли подолати опір чехів та інших народів Східної Європи і продовжувати своє просування на захід.

У 1242 р. Батий повернув на схід, де заснував свою державу — Золоту Орду із столицею Сараєм у пониззі Волги. До складу Золотої Орди входила величезна територія — від владіння Тоболу в Іртиш і пониззя Сир-Дар'ї на сході до Дністра на заході, включаючи, зокрема, і Крим. Під владою Золотої Орди опинилося багато народів і країн, в тому числі й Русь.

Монголо-татарська навала мала дуже тяжкі наслідки для руських земель. Від багатьох міст і селищ збереглися тільки назви в літописах. Значна частина населення була винищена або захоплена татарами в полон.

Сучасник навали Батія, архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон, який потім став владимиро-суздальським єпископом, писав про розорення Русі монголо-татами: «Кровь отець и братия наша, аки вода многа, землю напои... множайша же братия и чада наша в плен ведени быша; села наша лядиною (молодим лісом — *Ред.*) поростоша... богатство наше онемь в користь бысть; труд наш погани наследоваша; землю нашу иноплеменикомь в достояние бысть».

Найбільшого спустошення зазнали міста — центри економічного, політичного і культурного життя руських земель. Зруйнування міст особливо тяжко позначилося на ремісничому виробництві. Розвиток руського ремесла був підірваний. Татари забирали руських ремісників, як і ремісників інших країн, в рабство. Серед підневільних людей, що створювали ремісниче виробництво Сарая, були і вихідці з Русі. В результаті зруйнування міст і масового вивозу ремісників в ординські міста ряд складних галузей руського ремесла занепав і був забутий. Тільки через 150—200 років почалося нове піднесення східнослов'янського ремісничого виробництва.

Татари встановили на Русі режим систематичного терору, безперервно грабували населення і чинили масові убивства. К. Маркс називає владу Золотої Орди над підкореними країнами кривавим брудом монгольського іґа і підкреслює, що воно не тільки гнітило, а й ображало і зсушувало саму душу народу, який став його жертвою.

Руські князівства були поставлені у васальну залежність від Золотої Орди. Хан залишив князів і бояр на їх місцях, але підкорив своїй владі. Руське населення було обкладене тяжкою даниною на користь хана і татарської знаті.

Крім того, населення мусило виконувати інші тяжкі повинності і сплачувати платежі: поплучне (поземельна подать від плуга), корм

(утримання ханських чиновників), ям (надання підвід для них), тамга (мито), війна (повинність, яка полягала в тому, щоб виставляти людей в ханський військовий похід). Від данини звільнялося тільки духовенство, на яке покладался обов'язок публічно молитися за татарських ханів. Татарські загарбники намагалися використати православну церкву в інтересах зміцнення своєї влади на Русі.

Щоб тримати у покорі руське населення, хани призначали в руські землі баскаків (намісників) з військами. Під їх контролем перебували князі.

Татарське іго було особливо нестерпним для народних мас, що зазнавали подвійного гніту: від татарських ханів і від «своїх», місцевих князів і бояр. Руські феодали, посилюючи експлуатацію трудящих мас, перекладали на них весь тягар татарських поборів. Як говорить літописець, «творяху бо себе бояре легко, а меншим зло».

Народні маси в XIII—XIV ст. багато разів виступали на відкриту боротьбу проти татарських завойовників. У 1259 р. вибухнуло повстання в Новгороді. У 1262 р. спалахнуло повстання в Північно-Східній Русі, яке охопило Ростов, Владимир, Суздаль, Ярославль та інші міста.

Татарське іго не тільки затримувало економічний і культурний розвиток руських земель, воно ослаблювало їх політично і посилювало феодальну роздробленість і відособленість.

В результаті татарської навали посилювався економічний і політичний занепад Києва і всього Придніпров'я. Посол папи римського до татарського хана Платона Карпіні, який проїжджав через Південно-Західну Русь (Волинь і Київщину) в 1246 р., розповідав, що татари «вчинили велике винищення в країні Русії, зруйнували міста й фортеці і вбили людей, обложили Київ, який був столицею Русії, і після довгої облоги взяли його і вбили жителів міста; коли ми їхали через їх землю, ми знаходили тут на полі безліч голів і кісток мертвих людей; бо це місто було дуже велике і багатолюдне; а тепер воно зведене майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей тих тримають вони в найтяжчому рабстві».

Але разом з тим Платон Карпіні згадує про те, що в Києві були тисяцький і бояри, а також купці з Польщі і Австрії, левантійські купці з Константинополя, італійські і французькі.

Батий передав Київ у володіння владими́ро-суздальському князю Ярославу Всеволодовичу, колишньому київському князю (в 1236—1238 рр.), але той не захотів їхати в Київ, а залишив у ньому свого намісника боярина Дмитра Єйковича. Після смерті Ярослава Київ і Київська земля на підставі ханської грамоти 1249 р. стали володіннями сина Ярослава — новгородського князя Олександра Невського, але й він не перейшов у Київ і навіть не послав туди свого намісника, а в 1252 р. добився грамоти на велике Владимиро-Суздальське князівство. Київським князем деякий час був брат Олександра Невського Ярослав. Після нього управління Київським князівством татари передавали князям різних руських земель.

У зв'язку з економічним і політичним занепадом Київ втратив і значення церковного центру Русі: митрополит переїхав з Києва спочатку у Владимир на Клязьмі, а потім — у Москву.

Чернігово-Сіверською землею татари управляли при допомозі місцевих князів. В цей період посилилось дроблення Чернігово-Сіверщини на дрібні князівства. Поряд з Чернігівським князівством на Чернігово-Сіверщині у другій половині XIII і в XIV ст. існували Новгород-Сіверське, Путивльське, Глухівське, Трубчевське, Рильське, Курське, Липовецьке та Брянське князівства.

Розорений татарами Чернігів не міг зберегти свого колишнього значення і перестав бути політичним центром Чернігово-Сіверщини. Значення такого центру набуває Брянськ на півночі цієї землі, куди переселилася частина населення з Придніпров'я.

Найбільше потерпіло від татарської навали Переяславське князівство.

Українські буржуазні націоналісти, намагаючись змалювати всю дореволюційну історію України в дусі антинаукової, політично шкідливої «теорії» про «безкласовість» українського народу, затушовували той факт, що монголо-татарська навала негативно позначилась на розвитку південно-західних руських земель. Всупереч історичній правді вони що б то не стало хотіли не тільки приховати тяжкі, руйнівні наслідки цієї навали, а й висунули антинаукове твердження, ніби вона сприяла утворенню на Придніпров'ї якогось особливого «общинного» ладу, що нібито сформувався тут в результаті знищення князівсько-боярської верхівки. Насправді ж татарська навала не привела і не могла привести до заміни феодальних відносин «общинним» ладом. У татар теж розвивалось класове, феодальне суспільство. До того ж клас феодалів у Придніпров'ї, як і в інших руських землях, зберігся. Народні маси на Русі були під подвійним гнітом — місцевих феодалів і татарських загарбників.

Польські націоналістичні історики, намагаючись довести, що шляхетська Польща в XVI—XVII ст. відігравала щодо України нібито «цивілізаторську» роль, висували думку про те, що Придніпров'я під ударами татар опинилось в стані цілковитого запустіння і заселення краю пізніше було здійснене нею. Свідчення літописів XIII—XIV ст. та археологічні дослідження спростовують ці антинаукові твердження.

4. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ПІСЛЯ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ

Внаслідок татарської навали князівська влада в Галицькій землі і на Волині ослабла. В Галицькій землі знову почало підводити голову велике боярство, яке не хотіло коритися князю.

Літописець говорить, що «бояре же галичєстии Данила княземь себе называху, а сами всю землю держаху».

Водночас у Галицько-Волинському князівстві загострюється боротьба народних мас проти феодального гніту, який дедалі більше посилювався. Як свідчить літописець, у 1241 р. в Галицькій землі вибухнуло велике селянське повстання, викликане жорстокою експлуатацією і грабежем з боку великих бояр, які захопили до своїх рук всю владу в окремих землях Галицько-Волинського князівства. Повстання охопило велику територію: Пониззя (по Дністру) і Перемишльське

Підгір'я. Данило Романович послав у головний центр Пониззя — Бакоту свого придворного боярина — «печатника» Кирила з військом, який, як свідчить літопис, «исписал» боярські грабежі і придушив повстання.

Боротьбою великих галицьких бояр проти князівської влади вирішили скористатися угорський король Бела IV та його зять Ростислав Михайлович (син чернігівського князя), які прагнули захопити Галич. Бела IV дав Ростиславу велике військо, з яким той вирушив проти Данила. На допомогу Ростиславу і уграм прийшло також військо одного з польських князів. 17 серпня 1245 р. під м. Ярославом на р. Сан угорсько-польські сили були вщент розгромлені руським військом на чолі з Данилом.

Проте ослабленому Галицько-Волинському князівству зі сходу все ще загрожувала небезпека татарської навали. У 1246 р. Данило змушений був визнати залежність від Золотої Орди, але він не відмовився від наміру боротися проти татар.

Данило уклав союз з Угорщиною і намагався підтримувати союзні відносини з польськими і литовськими князями.

Прагнучи організувати боротьбу проти татар, Галицько-Волинське князівство вступило в стосунки з папою римським. Католицька церква в цей час активізувала свою агресивну політику, спрямовану на здійснення унії руської православної церкви з католицькою під владою папи, на обернення в католицитво населення руських земель, на захоплення і пограбування цих земель. Папа ще в 1246 р. встановив зв'язок з галицько-волинськими князями; він запропонував Данилу королівський титул і прислав королівську корону; галицько-волинський князь коронувався в 1253 р. Проте Данило порвав з папою всякі відносини, як тільки з'ясувалося, що ніякої допомоги в боротьбі проти татар він не дістане. Після цього папа почав проповідувати хрестові походи проти Русі та інших народів Східної Європи.

Римсько-католицька церква прагнула втягти в унію, одночасно з Південно-Західною Руссю, і Північно-Східну Русь, але князь Олександр Ярославич Невський, який добре розумів агресивну суть політики католицької церкви, відмовився від встановлення зв'язків з нею.

Таким чином, агресивна політика католицизму дістала дипломатичну і збройну відсіч з боку видатних державних діячів Русі тих часів — Олександра Невського і Данила Галицького.

Не одержавши допомоги на Заході, Данило і бояри, що підтримували його, вирішили виступити проти татар, спираючись на власні збройні сили, основу яких становили галицько-волинські смерди і городяни. У Галицько-Волинському князівстві укріплювалися існуючі та будувалися нові міста; зокрема, був заснований Львів, названий ім'ям Льва — Данилового сина, який вперше згадується в літопису в 50-х роках XIII ст. Пізніше Львів став головним містом Галицької землі. Разом з тим вживалися заходи до заселення міст, до розвитку в них ремесла і торгівлі. Особливо дбав Данило про те, щоб заселити, укріпити і прикрасити заснований ще перед татарською навалою Холм, який був перетворений в столицю Галицько-Волинського князівства на протигагу Галичу — гнізду боярських заколотів і зрад.

Разом з тим Галицько-Волинське князівство розширило територію на півночі і заході, протидіючи агресивній політиці щодо Русі з боку Литовського князівства, яке порушило мирний договір. Воно підкорило собі частину земель по Західному Бугу (тут були засновані західноруські міста Бельськ, Мельник, Кобрин, Кам'янець на Лосні) і поширило свій вплив на західноруське Турово-Пінське князівство.

На початку 50-х років XIII ст. почалися сутички Галицько-Волинського князівства з татарами. У 1254—1255 рр. руське військо на чолі з Данилом Романовичем перейшло в наступ проти татарського воєводи Куремси, який кочував із своєю ордою на правому березі Дніпра, і визволило землі по Південному Бугу, Случі і Тетереву. Воно здобуло Возвгль (тепер Новоград-Волинський) і збиралося рушити далі на південь, щоб звільнити від татар Придніпров'я з Києвом. Але цей похід не відбувся, тому що великий князь литовський Міндовг, з яким було укладено перед цим мир, своєчасно не прислав обіцяної допомоги, а потім між військами Данила і литовськими князями сталася сутичка.

Тим часом із Золотої Орди замість Куремси на Придніпров'я був присланий новий воєвода Бурондай з великим військом. З'явившись несподівано в Галицько-Волинському князівстві у 1259 р., він примусив Данилового брата Василька і Данилового сина Льва знищити укріплення міст Кременця, Луцька, Львова, Володимира та ін. Залишилась тільки фортеця міста Холма, населення якого відмовилось здатися. Напасти ж на Холм Бурондай не зважився, тому що місто було добре укріплене.

Про боротьбу руського населення на чолі з Данилом Романовичем проти татар К. Маркс писав: «Данило, князь Галицький... не раз бив монголів, відняв у них всі міста між ріками *Бугом і Тетеревом*; мала відбутися головна битва, коли нова незліченна орда монголів на чолі з *Бурондаєм* з'явилася на кордоні Русі і Литви; Данило пробував прийти до угоди з Бурондаєм, але останній, наводнивши Литву, вирушив у *Галицьку область*; стіни укріплених Данилом міст повинні були впасти...»¹.

Галицько-Волинське князівство змушене було, кінець кінцем, визнати владу татарських ханів, але взагалі галицько-волинські князі перебували в меншій залежності від Золотої Орди, ніж північно-східні руські князі.

Галицько-Волинське князівство продовжувало підтримувати тісні відносини з Володимиро-Суздальським князівством. Значну роль у цих зв'язках відігравав колишній «печатник» Данила Романовича, київський митрополит Кирило II, що переїхав у Владимир на Клязьмі до Олександра Невського. Данило Романович намагався зміцнити родинні і разом з тим політичні зв'язки з північно-східними руськими князями. Сам він був одружений з дочкою Мстислава Удалого — сестрою матері Олександра Невського, а його брат Василько — з двоюрідною сестрою останнього. Дочка Данила Романовича була віддана заміж за князя Андрія Ярославича — брата Олександра Невського.

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 146.

У 1263 р. Олександр Невський, повертаючись із Золотої Орди, помер. Цей князь, за словами літописця, «много потрудился за землю Русскую, за Новгород и Псков, за все великое княжение отдавая живот свой». У 1264 р. помер і Данило Галицький. Велике значення діяльності цих руських князів полягав насамперед в тому, що вони очолили героїчну боротьбу народних мас північно-східних і південно-західних руських земель проти зовнішніх ворогів.

Розгром німецько-шведської агресії прославив ім'я Олександра Невського серед різних народів. «...Распространи бо ся имя его пред тмы тмами и пред тысящи тысящами», — говорить літописець. Прагнучи зміцнити тил у боротьбі з німецькими і шведськими загарбниками, Олександр Невський використав свій видатний дипломатичний талант для відвернення нових монголо-татарських нападів на північно-східні руські землі.

Зміцнення великокнязівської влади в Галицько-Волинському князівстві за Данила Романовича мало тимчасовий характер. При його наступниках відновилася тенденція до феодального роздроблення, носієм якої було велике боярство, що посилювалося. Проте Галицько-Волинське князівство ще довго залишалося великою силою на сході Європи. Син Данила — Шварно, одружений з дочкою литовського князя Міндовга, деякий час займав литовський великокнязівський престол. Другий його син, Лев Данилович, що княжив у Галицькій землі (1264—1301 рр.), якийсь час поширював свій вплив на частину Закарпатської Русі, населення якої боролася проти угорських загарбників, прагнучи возз'єднатися з іншими руськими землями.

На початку XIV ст. боротьбу населення Закарпатської Русі проти угорських загарбників очолював ужанський жупан (жупа — округ) Петро Петрович, що загинув у 1321 р. Після цього гніт угорських загарбників на Закарпатті посилювався.

У першій чверті XIV ст., за сина Льва Даниловича — галицько-волинського князя Юрія (1301—1308 рр.) та його онуків Льва і Андрія Юрійовичів (1308—1323 рр.), позиції Галицько-Волинського князівства на заході і півночі починають послаблюватися. Проте Галицько-Волинське князівство не припиняло спроб визволитися з-під влади Золотої Орди. Його боротьба проти татар мала велике значення для західних країн. За свідченням одного з джерел тих часів, Галицько-Волинське князівство за князювання Льва і Андрія Юрійовичів було для Заходу «нездоланним захистом від жорстокого племені татар».

Останнім галицько-волинським князем був Юрій-Болеслав (1323—1340 рр.) — син польського (мазовецького) князя Тройдена, по матері родич галицько-волинських князів. Юрій-Болеслав був убитий місцевими боярами, які були незадоволені тим, що він роздавав вищі посади іноземцям і насаджував католицтво.

Феодальне дроблення і міжусобиці, постійні татарські напади ослабляли Галицько-Волинське князівство. Відрізане від Північно-Східної Русі, воно в середині XIV ст. втратило свою незалежність. Починаючи з 40-х років XIV ст. галицько-волинські землі, незважаючи на героїчний опір місцевого населення, захоплюють польські, угорські і литовські феодали.

5. ЗАХОПЛЕННЯ
ЛИТОВСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ
ВОЛИНИ, ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ,
ПОДІЛЛЯ, КИЇВЩИНИ
ТА ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ.
ЗАХОПЛЕННЯ
ПОЛЬСЬКИМИ ФЕОДАЛАМИ
ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

У XIII ст. в Східній Європі, на землях між Німаном і Двіною, утворилась ранньофеодальна Литовська держава. Об'єднання значної частини литовських земель у відносно єдину феодальну державу зумовлювалося внутрішнім соціально-економічним процесом — роз-

витком класового, феодального суспільства, що почався приблизно з IX ст. Воно було прискорене необхідністю діяти спільно проти агресії з боку німецьких рицарів.

Використовуючи феодальну роздробленість руських земель та послаблення їх в результаті монголо-татарської навали, литовські князі уже в XIII ст. почали загарбувати сусідні західноруські землі. У XIV ст. зміцніле Литовське феодальне князівство захопило всю Західну Русь, більшу частину Південно-Західної і частину Північно-Східної Русі (Брянськ і деякі інші міста в північно-східній частині Чернігово-Сіверщини). Для приєднання цих земель литовські феодали використали також прагнення їх населення визволитися від іга Золотої Орди.

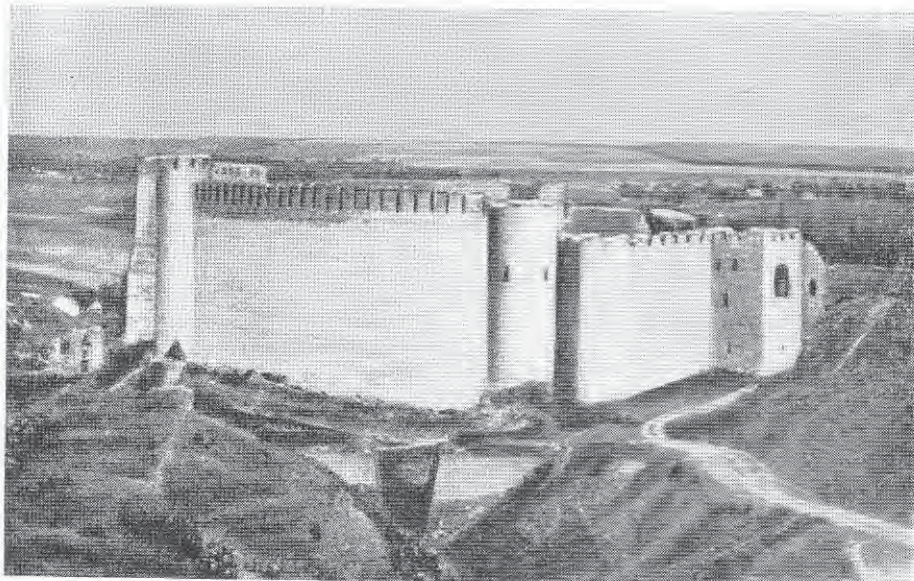
Великий князь литовський Ольгерд (1345—1377 рр.) захопив Чернігово-Сіверщину (в 50-х роках XIV ст.), Поділля (територію по Дністру, яка до XIV ст. входила під назвою Пониззя до складу Галицької землі) та Київщину з Переяславщиною, яка прилягала до неї на лівому березі Дніпра (в 60-х роках XIV ст.).

Почалась запекла боротьба за галицько-волинські землі між Польщею та Угорщиною, з одного боку, і Литвою — з другого. Польські феодали захопили Галицьку землю (1349 р.) і частину Західної Волині (Холм і Белз, 1377 р.), а литовські — більшу частину Волині (Володимир, Луцьк, Кременець та ін.).

Протягом XIV ст. Литовське князівство внаслідок включення до його складу руських земель стало великою державою, що давало йому можливість успішно боротися проти німецької феодальної агресії. Ця боротьба мала позитивне значення і для руських земель, яким теж загрожували німецькі загарбники.

Більш висока культура руських земель справила великий вплив на Литву: руське право («Руська Правда») позначилося на праві Литовського князівства; руська мова стала державною мовою Литовського князівства. В основі її лежала древньоруська писемна мова з елементами мов української та білоруської народностей. Литовські феодали, що були до цього часу язичниками, приймали православну віру. Деякі сини Ольгерда (Володимир Ольгердович та ін.), що одержали князівства в руських землях, обрусіли.

Пануючий клас феодалів Литви використав включення руських земель до складу Литовського князівства насамперед для розширення свого великого феодального землеволодіння. Великі князі литовські роздавали землі на захоплених руських територіях литовським і руським князям та боярам за їх військову службу. Маєтки надавалися в тимчасове володіння — «до волі господарської» (поки на те буде воля великого князя), «до живота» (до смерті феодала, який одержував має-

Замок в Хотині (XIII—XVI ст.).

ток) або «на вічність», «в отчину», тобто з правом передачі в спадщину, причому згодом багато умовних земельних дарувань (помість) ставали «вічистими володіннями».

Спираючись на литовську великокнязівську владу, руські князі та бояри прагнули посилити своє панування над феодально залежним селянством. Спочатку захоплені Литовським князівством руські землі були на становищі автономних удільних князівств, на чолі яких стояли члени литовського великокнязівського роду або місцеві руські князі, що були у васальній залежності від великого князя литовського. Руські князі нерідко залишалися на своїх місцях, але повинні були коритися владі будь-якого з удільних литовських князів або безпосередньо верхній владі великого князя. Удільні князі сплачували великому князю литовському щорічну данину, яку вони збирали з населення князівств, і подавали йому військову допомогу. З удільних князів складалася великокнязівська рада. На території своїх володінь вони роздавали землі місцевим феодалам на основі васальної залежності, збирали на свою користь мито з товарів, що провозилися через їх князівства, та ін. Подібно до великого князя, кожний з удільних князів для розв'язання найважливіших питань збирав раду, яка складалася з найбільш впливових місцевих феодалів — князів, великих бояр, вищого духовенства. Під цією ієрархією литовських і руських феодалів перебували пригноблені народні маси захоплених Литовським князівством руських земель.

Захопивши західні і південно-західні руські землі, Литовське князівство почало загрожувати і північно-східним руським землям. Однак

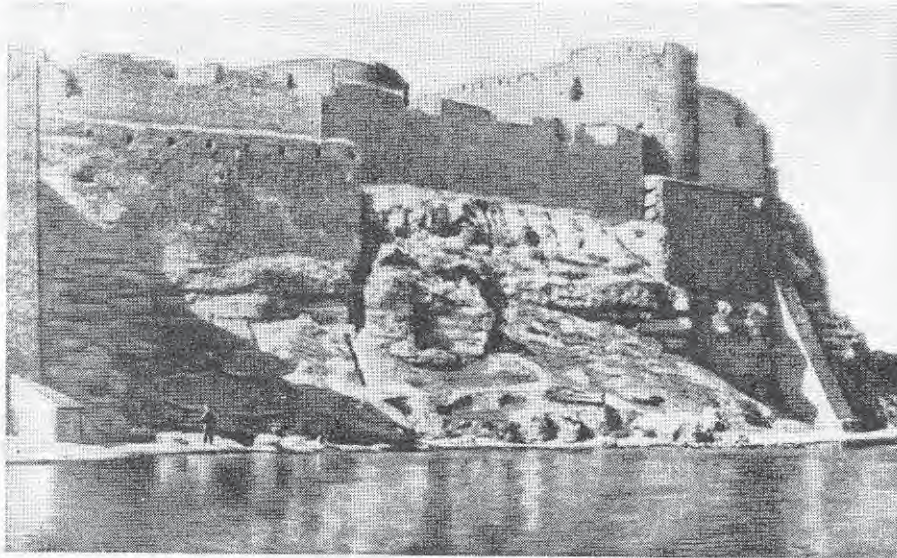
просування Литовського князівства на північний схід Русі викликало рішучу протидію з боку Московського князівства, яке в першій половині XIV ст. почало перетворюватися в центр об'єднання північно-східних руських земель.

Намагаючись зміцнити свою владу над удільними західними й південно-західними руськими і литовськими князями, а також протидіяти посиленню Московського князівства, до якого тяжіло населення руських земель, захоплених Литовським князівством, великий князь литовський Ягайло Ольгердович спочатку вступив у агресивний союз із Золотою Ордою проти Москви, а потім, у 1385 р., уклав у Крєві договір про унію (об'єднання) Литви з Польщею.

Однією з найважливіших причин, що викликала Крєвську унію, була загроза Литві і Польщі з боку німецьких феодалів. Польські феодали прагнули використати унію для підкорення собі Литви і захоплення підвладних литовським князям південно-західних руських земель — Волині, Поділля та ін. У Крєвському акті Ягайло зобов'язався перейти в католицьку віру і повернути в католицизм все язичеське населення Литви, а також назавжди приєднати до Польщі свої литовські і руські землі. Згідно з Крєвським актом Ягайло в 1386 р. одружився з польською королевою Ядвігою і одночасно став польським королем.

Литовські феодали використали унію для зміцнення своєї влади на захоплених руських землях, які тяжіли до Московського князівства. Особливо була вигідна унія польським панам і католицькій церкві для здійснення їх загарбницьких планів щодо південно-західних руських земель. Ягайло допоміг польським панам остаточно оволодіти в 1387 р. Галицькою землею, тимчасово захопленою Угорщиною в 70-х роках XIV ст. Польські пани зайняли в Галицькій землі вищі посади і захопили там великі земельні володіння з селянами. Галицька шляхта (так за прикладом польських звалися галицькі феодали) була зрівняна в правах з польською (XV ст.). Значна частина галицької шляхти згодом окатоличилась і ополячилась. Збільшився приплив у Галицьку землю привілейованих німецьких і польських купців та ремісників, що відтісняли галицьких міщан від торговельно-ремісничої діяльності, а також від участі в міському самоврядуванні. Посилювалось закріпачення селянства. Польські пани і католицьке духовенство примушувало населення Галичини приймати католицьку віру.

Частина території, яка належала раніше Галицькому князівству і пізніше дістала назву Буковини (назва Буковина походить, певно, від масивів букового лісу), була включена до складу Молдавського феодального князівства, що утворилося в XIV ст. на землях між Дністром і Дунаєм, які раніше входили до складу Древньоруської держави, а пізніше — Галицького князівства. К. Маркс з приводу утворення Молдавського князівства зазначав, що територія Молдавії становила частину Галицької землі. Саме Молдавське князівство попадало в залежність то до угорських, то до польських королів, а з початку XVI ст. було під владою турецького султана. Селяни Буковини зазнавали тяжкого феодально-кріпосницького гніту з боку місцевих та іноземних феодалів.

Залишки фортеці в м. Білгороді-Дністровському (XIV—XV ст.).

Спроба польських панів і Ягайла, який діяв під їх впливом, ліквідувати незалежність Литовського князівства викликала опір з боку литовських феодалів на чолі з князем Вітовтом. Ягайло і польські пани за угодою, укладеною з Вітовтом в 1392 р. у м. Острові, змушені були визнати його довічним правителем Литовського князівства.

Пізніше Вітовт почав титулуватися великим князем. За договором з польським королем він добився визнання того, що Литовське князівство зберігало свою політичну відособленість і після його смерті (хоч і на основі васальної залежності від польського короля). За князювання Вітовта Литовське князівство досягло найбільшої могутності, проте його розквіт був нетривким, бо ґрунтувався на політиці загарбання і гноблення руських земель. Литовські феодали, які підтримували Вітовта і виступали проти спроб польських панів ліквідувати незалежність Литовського князівства, водночас були зацікавлені у збереженні унії з Польщею, прагнучи використати її для зміцнення своєї влади на захоплених руських землях.

6. КУЛЬТУРА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ

Культура всіх руських земель періоду феодальної роздробленості розвивалася на спільній основі багатой культури древньоруської народності. Разом з тим проявлялися відмінності в культурі окремих земель, що зумовлювалося особливостями їх соціально-економічного розвитку і політичного становища. Поряд із старими культурними центрами Києвом, Новгородом, Черніговом розвиваються нові — Владимир на Клязьмі,

Галич, Полоцьк та ін. Культура кожної землі набуває своєрідних рис, які відбилися в літературі, архітектурі, живопису та ін.

Багатівікова народна творчість дедалі більше проникала у феодальну культуру, чому сприяло загальне піднесення продуктивних сил країни. Вплив фольклору і усної мови на літературу, народної дерев'яної архітектури на кам'яну, елементів реалізму народного мистецтва на мистецтво феодалів проявлявся в усіх руських землях. Разом з тим у зв'язку з посиленням класових суперечностей всередині феодального суспільства загострювалась боротьба прогресивних і реакційних тенденцій в усьому культурному житті, зокрема боротьба об'єднавчих ідей проти ідей феодального князівсько-удільного роздроблення.

Література цього періоду, як і література Древньоруської держави, в основному зберігала загальноруський характер і відбивала насамперед ідеологію класу феодалів. Значна частина літературних пам'яток мала церковно-богословський характер.

У світській літературі важливе місце посіло літописання, яке розвивалося в різних руських землях. Зберігши головні риси літературного стилю Київської Русі, воно набуває місцевих особливостей. У XII ст. був створений Київський літопис, який охоплює події з 1113 по 1200 р.; в основі його лежать київські записи, доповнені уривками з джерел чернігівських, галицьких, волинських, полоцьких, суздальських. Яскраві твори місцевого літописання виникли у Володимиро-Суздальській та інших землях. Характерною рисою всіх цих літописів є ідея єдності Руської землі і руської історії. Найбільш помітно вона виступає у володимиро-суздальському літописанні.

Найвидатнішим твором древньоруської поетичної творчості другої половини XII ст. є «Слово о полку Ігоревім» (написане близько 1187 р.), яке являє собою яскраве свідчення єдності древньоруської культури того часу. Невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» описав похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича разом з братом Всеволодом, сином Володимиром і племінником Святославом Ольговичем на половців у 1185 р. Сіверські князі зазнали поразки і були захоплені в полон. Причиною невдачі походу була непогодженість дій між окремими руськими князями.

Автор «Слова» — полум'яний патріот, який глибоко сумує з приводу феодальної роздробленості Русі, що послаблювала її перед лицем зовнішніх ворогів. «Слово» закликало всіх руських князів об'єднатися проти половецької небезпеки. Смісл поеми, писав К. Маркс, у заклику руських князів до єднання якраз перед навалом монголів. «Слово» пройняте ідеєю єдності всієї Руської землі. Героєм його виступає весь руський народ.

Автор «Слова» був людиною високоосвіченою, мабуть дружинником, прихильником сильної князівської влади, з якою він і пов'язував ідею єдності Руської землі. Ця прогресивна для того часу ідея відповідала інтересам широких народних мас, які найбільше терпіли від князівських усобиць і були зацікавлені в їх припиненні.

Найтісніший зв'язок «Слова о полку Ігоревім» з усною народною творчістю надає йому невмирущої художньої краси і сили.

«Слово о полку Ігоревім» стоїть у першому ряду визначних творів європейського середньовічного епосу. Поема перекладена на сучасні російську, українську, білоруську та інші мови народів СРСР, а також на багато іноземних мов. «Слово» справило великий вплив на творчість багатьох російських і українських письменників.

У кінці XII — на початку XIII ст. продовжувало розвиватися і мистецтво — архітектура, живопис, художнє ремесло та ін. В цей період місцеві князі всіляко старались укріпити, розширити і прикрасити свої столиці.

В XII ст. у Києві і навколо нього було збудовано кілька церков, у тому числі церкву київського Кирилівського монастиря та ін. Проте ці церкви були меншого розміру, мали простіші архітектурні форми і бідніше внутрішнє оздоблення, ніж раніші. Наприкінці XII ст. в літопису згадується зодчий Петро Милоніг, що збудував у Києві складну інженерну споруду — кам'яну підпірну стіну під горою, яку розмивали води Дніпра.

Чудові пам'ятки архітектури були споруджені в цей період у Володимиро-Суздальському князівстві: Успенський і Дмитрівський собори та Золоті ворота у Володимирі, Покровська церква на р. Нерлі, палати князя Андрія Юрійовича в Боголюбові та ін.; у Новгородській землі — церква Спас-Нередиця.

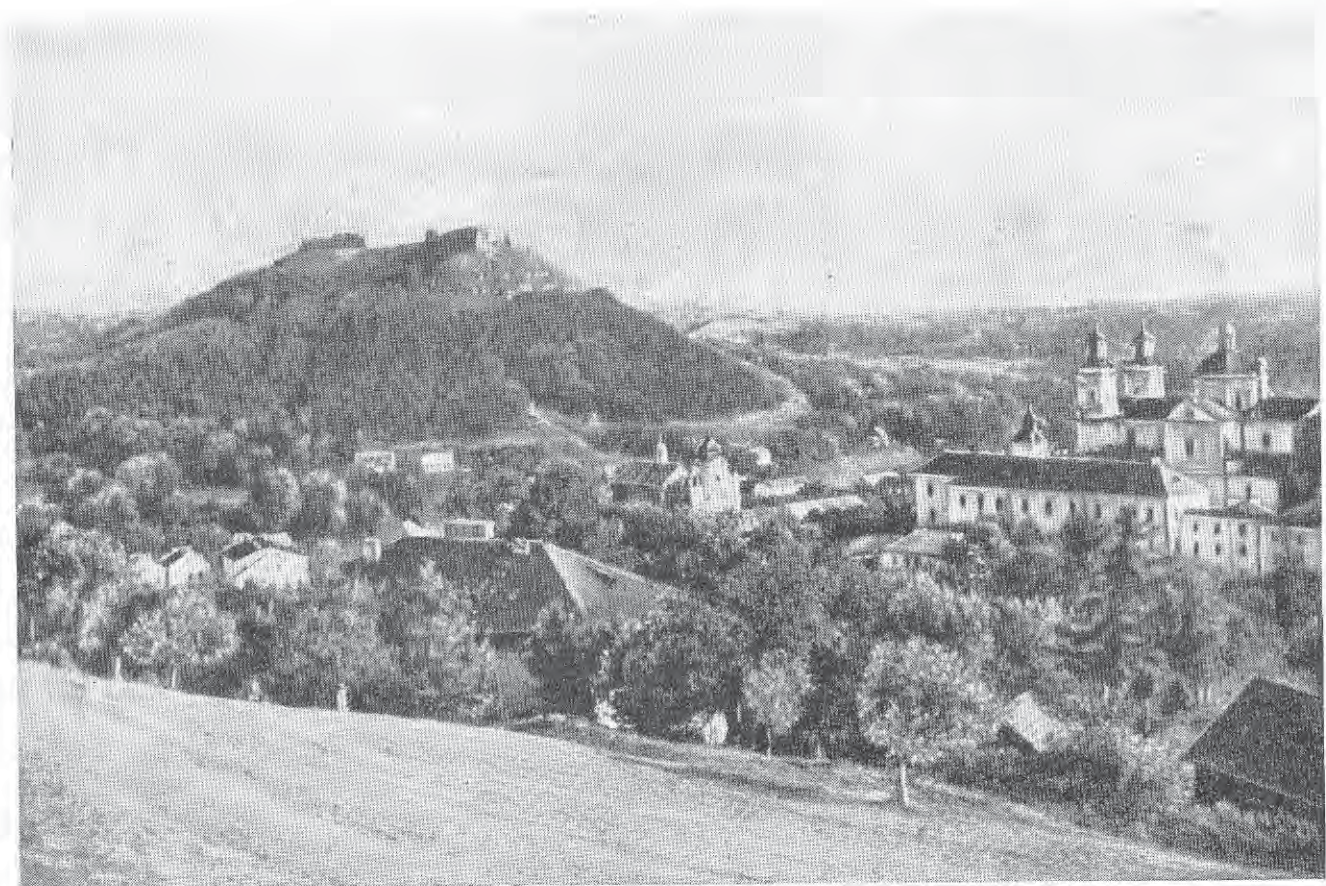
Не припинялось аж до татарської навали будівництво і в Чернігові. У другій половині XII ст. тут було споруджено кілька церков (Єлецький собор, церква П'ятниці). В 1186 р., за князя Святослава Всеволодовича, у Чернігові почалось будівництво Благовіщенської церкви, близької своєю архітектурою до Успенського собору у Володимирі на Клязьмі.

Важливими архітектурними пам'ятками Галицької землі цього часу були князівський палац і церква Пантелеймона в Галичі, близькі своєю архітектурою до пам'яток Володимира на Клязьмі.

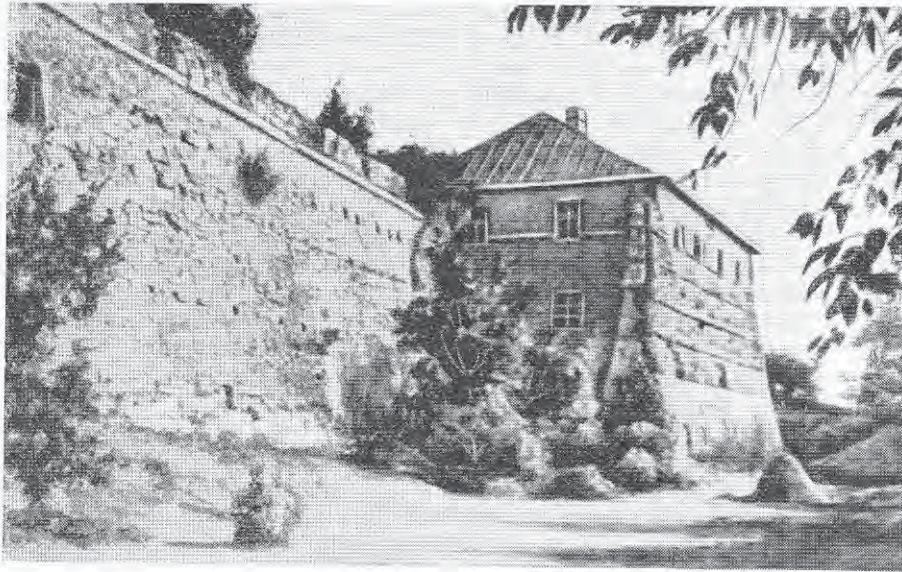
Археологи виявили залишки майже 30 кам'яних будівель у Галичі, що відносяться до кінця XII—XIII ст. Церкви у Галичі оздоблювались білокам'яною різьбою, що мала спільні риси з кам'яною скульптурою Володимиро-Суздальського князівства. Зберігся опис багатого оздоблення церкви Івана в Холмі, вміщений в Іпатіївському літопису під 1259 р. Капітелі цієї церкви мали форму людських голів, а баня була розписана руськими митцями «звездами златыми на лазуре».

Апсида церкви Пантелеймона в Галичі, збудованої близько 1200 р.

Замкова гора та залишки фортеці в м. Кременці (XIV—XV ст.).

Ужгородський замок (XIII—XV ст.).

Вікна мали вітражі — різнокольорове або оздоблене малюванням скло. Двоє дверей було оздоблено «каменем галицьким белым и зеленым холмским, тесаным», а «помост» «слит от меди и от олова чиста, яко блестяся яко зерцалу». Скульптурні зображення на церкві були пофарбовані в усі кольори і позолочені. Дуже майстерно виконані зовнішні фрески («якоже всем зрячим дивитися бе»). Ікони в церкві також «диву подобны». Створені на замовлення князів з метою звеличення феодальної влади, древньоруські церкви разом з тим є пам'ятником творчості народних мас.

Творча думка руських архітекторів внесла багато нових прийомів у техніку будівництва того часу. В окремих руських землях розвинулися місцеві архітектурні школи, що виливали взаємно одна на одну, зберігаючи при цьому свої особливості при будівництві з місцевих матеріалів. Так, у землях Київській і Чернігівській, де немає близько покладів каменю, розвивалась техніка будівництва з цегли; у Галицькій і Володимиро-Суздальській землях — білокам'яна архітектура; кладка з плитняку зумовила ряд особливостей повгородської архітектури та ін. В монументальне будівництво все більше проникало народне мистецтво; це проявлялось як у трактуванні окремих архітектурних форм, так і в декоративному оздобленні.

Цікавою пам'яткою живопису періоду феодальної роздробленості Русі є мініатюри так званого Радзівіллівського літопису*. Вони яв-

* Цей літопис був створений у Північно-Східній Русі наприкінці XV ст. У XVI ст. він потрапив у Білорусію, в XVII ст. — в Польщу, в бібліотеку князя Радзівілла, а від нього — в Кенігсберзьку бібліотеку, звідки був повернутий в Росію у 1761 р., під час Семилітньої війни.

ляють собою копії мініатюр XIII століття і дають уявлення про соціально-економічне і політичне життя, а також побут древньої Русі того часу.

До нас дійшло дуже небагато творів культури руських князівств XII—XIII і початку XIV ст. Велика кількість цих пам'яток загинула в результаті феодальних усобиць, нападів половців і особливо внаслідок монголо-татарської навали, що супроводилася жахливим розоренням. Наприклад, від багатой літератури Чернігово-Сіверської землі до нас дійшов тільки один твір «Слово о князех» (1175 р.), який закликав князів припинити міжусобні війни і не наводити на руські землі половецькі орди.

Навала татар і боротьба проти неї знайшли широке відображення у билинах та інших жанрах усної творчості народних мас, які боролись і проти татарського іґа і проти місцевих феодалів. До нас дійшла легенда про рицаря Михайлика і Золоті ворота, що розповідає про те, як цей рицар обороняв Київ від татар.

Монголо-татарська навала і боротьба проти неї відбилися також в ряді повістей, вміщених у літописах (повісті про поразку руських на Калці, про спустошення татарами Північно-Східної і Південно-Західної Русі та ін.).

Як в усній народній творчості, так і в літературі яскраво виявилися ненависть народу до іґа Золотої Орди і прагнення скинути його.

Видатною пам'яткою літописання Південно-Західної Русі цього періоду є Галицько-Волинський літопис — головне джерело для вивчення історії південно-західних руських земель XIII ст. Найцікавіша і найважливіша перша частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор її, очевидно, був дружинником — прихильником Данила. В ній яскраво змальована політична діяльність цього князя, його боротьба проти боярської верхівки. Стиль Галицько-Волинського літопису, особливо першої його частини, відзначається поетичністю. Це свідчить про високу культуру, літературний талант його авторів та широке використання усної народної творчості.

Галицько-Волинський літопис вміщений у так званому Іпатіївському літописному списку XV ст., знайденому в Північно-Східній Русі — в костромському Іпатіївському монастирі. Своїми стилістичними прийомами цей літопис виявляє органічну спорідненість з пам'яткою Владимиро-Суздальської Русі — найдавнішим житієм Олександра Невського і передмовою до нього («Слово о погибели Русской земли»).

У Галицько-Волинському літопису міститься багато відомостей, що стосуються культурного розвитку Південно-Західної Русі в цей період. Тут згадується руський скульптор — «хытрец» Овдій, який брав участь в оздобленні холмських церков.

Серед різних галузей мистецтва періоду феодальної роздробленості, як і часів Київської Русі, велике значення мала ювелірна справа. В руках князів і бояр було зосереджено багато золота, срібла і дорогоцінних речей. Однією з чудових пам'яток древньоруського

прикладного мистецтва цього часу є срібна чаша чернігівського князя Володимира Давидовича, що має чеканий напис по краях.

У цей період, як і в Київській Русі, розвивалось також і музично-пісенне мистецтво. В Галицько-Волинському літопису згадується «словутный певец» Митуса, який «древле за гордость» відмовився «служити» князю Данилу.

Незважаючи на татарську навалу, яка ослабила зв'язки між окремими частинами Русі, культура руських князівств періоду феодальної роздробленості, хоча і виявляла все більше свої місцеві особливості, розвивалась у тісній взаємодії, про що, зокрема, яскраво свідчать пам'ятки архітектури Київського, Чернігівського, Галицько-Волинського і Володимиро-Суздальського князівств.

РОЗДІЛ IV

**ФЕОДАЛЬНО-КРИСОСНИЦЬКІ
ВІДНОСИНИ
І БОРОТЬБА
НАРОДНИХ МАС
ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО
І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ
В XV—XVI СТ.
УТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОСТІ**

Соціально-економічний розвиток Русі в період феодальної роздробленості привів до відособлення окремих частин древньоруської народності. З єдиної древньоруської народності поступово утворились три братні народності — російська, українська і білоруська — з властивими їм особливостями мови, культури і побуту.

Одним з факторів, що посилили процес відособлення північно-східних, південно-західних і західних руських земель, була монголо-татарська навала. Ослаблені тривалою боротьбою з татарами західні і південно-західні руські землі надовго потрапляють у залежність від Литовського князівства і Польщі.

XIV і XV ст. в історії Європи були періодом значних економічних і суспільно-політичних зрушень, які привели в кінці XV ст. до ліквідації феодальної роздробленості і об'єднання окремих великих феодальних володінь — князівств у централізовані держави, феодальні монархії.

Основною передумовою появи централізованих держав був дальший розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці і зростання економічних зв'язків між окремими містами і землями. Соціальною опорою королівської або великокнязівської влади у боротьбі проти великих незалежних феодалів були дрібні і середні феодали (дворянство) і торгово-ремісничє міське населення.

При допомозі феодальної монархії дворянство хотіло розширити свої земельні володіння і зміцнити власне політичне становище за рахунок ослаблення великих феодалів. Централізована влада була потрібна дворянству також для придушення антифеодального руху селян. В той же час торгово-ремісничє населення хотіло, щоб були припинені феодальні війни і насильства з боку феодалів та усунуті перешкоди для розвитку ремесла і торгівлі.

1. ПОЧАТОК УТВОРЕННЯ
ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ
ДЕРЖАВ
У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У цих умовах на сході Європи почали утворюватися централізовані держави, через ряд причин — багатонаціональні за своїм характером.

Феодально роздроблені і ослаблені татарськими нападами українські землі були включені до складу кількох феодальних держав. В XIV ст. поряд з Литовським князівством, яке захопило білоруські і більшу частину українських земель, починає посилюватися в результаті внутрішнього політичного об'єднання Польща, що захопила Галицьку землю і Західну Волинь. Чимале значення для посилення польської феодальної держави мала Кревська унія. Ф. Енгельс писав, що Польща, королівська влада якої ще не ослабла, від часу свого об'єднання з Литвою йшла назустріч періоду свого розквіту.

В XIV ст. посилилась також і Угорщина, до складу якої входили закарпатські українські землі. Буковина була включена до складу Молдавського князівства.

Велику роль в об'єднанні російських земель відіграла Москва, яка швидко виростає як найбільший політичний і ремісничо-торговий центр Північно-Східної Русі і стає столицею великого Московського князівства. У другій половині XIV ст. Московське князівство досягло такої могутності, що змогло посилити боротьбу проти Золотої Орди, за визволення від татарського іґа і національну незалежність. 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі, на Дону, відбулася славнозвісна битва між російськими військами і татарами. Татари були вщент розбиті.

Утворення Російської централізованої держави навколо Москви мало дуже важливі наслідки для історичної долі українських і білоруських земель: населення цих земель у боротьбі проти польської і литовської феодално-католицької агресії, яка загрожувала всім східнослов'янським народам, почало шукати підтримку у московських князів. У Москві появляються вихідці з українських земель. Одним з них був відомий воевода московського князя Дмитрія Івановича — Дмитро Боброк Волинський, що відзначився у Куликовській битві.

Під час князювання Вітовта у Литві (1392—1430 рр.) залежність українських і білоруських земель від Литовського князівства стала ще тяжчою. Експлуатація та пограбування народних мас — селян і міської бідноти — великокнязівською владою і феодалами зрости. Як говорить сучасник, «прості люди» завжди ремствували на те, що під час князювання Вітовта вони зубожіли.

У 90-х роках XIV ст. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України і Білорусії, що значно посилило тут позиції литовських феодалів. Великий князь прибрав до своїх рук величезні земельні володіння місцевих князів і зміцнив центральну владу. Знищення удільних князівств особливо використали для свого економічного і політичного зростання великі литовські бояри-католики, які становили основну опору великокнязівської влади. У великокнязівській раді вони поступово займають місце удільних князів. З них головним чином призначались і намісники в області, створені замість удільних князівств. Литовські бояри збільшили свої земельні володіння та одержали більші права в порівнянні з українськими і білоруськими феодалами (привілей вільно розпоряджатися своїми вотчинами, право займати вищі державні посади). З цього часу литовські бояри стали називатися, за прикладом польських феодалів, шляхтичами, а їх верхівка — панами.

Вітовт дав привілей католицькому польському і німецькому міщанству в ряді українських і білоруських міст і створив католицькі єпископські кафедри в Луцьку та Кам'янці-Подільському. Він намагався відокремити православну церкву українських і білоруських земель від московської митрополії і здійснити унію цієї церкви з католицькою. Як розповідає сучасник, Вітовт тримав захоплені східнослов'янські землі в «залізних кайданах». Посилення гніту з боку литовських феодалів загострювало незадоволення серед українського і білоруського населення.

Вітовт поставив собі за мету витіснити татар з Причорномор'я, але в битві з ними на Ворсклі в 1399 р. зазнав поразки. У 1416 р. татари на чолі з Едигеем напали на Київ і спалили все місто, крім замка. Проте в третьому десятиріччі XV ст. Вітовт значною мірою здійснив свою мету. Він розширив кордони своєї держави до Чорноморського узбережжя, де збудував ряд фортець.

Протягом XIII—XIV ст. слов'янські і литовський народи вели також запеклу боротьбу проти німецької феодално-католицької агресії, що загрожувала всім їм тяжким поневоленням і фізичним винищенням. У кінці XIV — на початку XV ст. назрівала вирішальна сутичка між Польщею і Литвою, з одного боку, і німецькими рицарями — з другого, і до неї готувалися як Тевтонський орден, так і великий князь литовський Вітовт і король польський Ягайло.

Вітовт стягував війська з Литви і підлеглих йому українських, білоруських і російських земель. Він зібрав полки із Смоленська, Брянська, Стародуба, Полоцька, Вітебська, Києва, Володимира, Луцька та інших міст. Водночас Ягайло очолив війська Польщі та підвладних їй українських земель — Галичини і Поділля, тимчасово захопленого тоді польськими панами.

У липні 1410 р. об'єднані армії Ягайла та Вітовта вступили в Пруссію і зупинились поблизу Грюнвальда і Танненберга. Проти них виступили війська німецьких рицарів. 15 липня 1410 р. опівдні почалася запекла битва. Надвечір німецькі рицарі були розгромлені вщент.

Головною силою, з якою зустрілися німецькі загарбники під Грюнвальдом, були слов'янські народи. Крім поляків, литовців, росіян, українців і білорусів проти німецьких загарбників билися і чехи. Невмирущою славою покрили себе у цій битві героїчні смоленські полки. В Грюнвальдській битві об'єднані сили слов'ян і литовців завдали рішучої поразки німецьким рицарям і зупинили їх дальшу агресію на схід.

Незабаром українські, білоруські і російські воїни взяли участь у визвольних війнах чехів-гуситів проти німецьких гнобителів. У 1422 р. з Литовського князівства в Чехію на допомогу гуситам вирушило значне військо, що складалося з росіян, українців і білорусів, яке близько восьми років брало участь в героїчній боротьбі чехів проти всіх сил Німецької імперії. В цій боротьбі особливо прославився загін князя Федька Острозького, родом з Волині.

2. РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОВСТВА,
РЕМЕСЛА, ТОРГІВЛІ І МІСТ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
НАПРИКІНЦІ XIV, В XV
І ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Спустошливі напади Золотої Орди, з кінця XV ст. султанської Туреччини та її васала Кримського ханства, а також панування польських, литовських, угорських і молдавських феодалів дуже

тяжко відбивалися на економічному розвитку України. В XV — першій половині XVI ст. іноземні феодалі, розширюючи свої земельні володіння і захоплюючи керівні посади у місцевому управлінні, зміцнювали своє панування на українських землях. Спираючись на апарат феодалної державної влади, іноземні загарбники і місцеві феодалі

посилювали експлуатацію українського селянства. Польські королі і литовські князі сприяли зміцненню в українських містах привілейованого становища польських і німецьких католицьких купців і ремісників, перешкоджали розвитку торгівлі України з Московським князівством, а пізніше — з Російською централізованою державою. Все це затримувало економічний розвиток українських земель, але не могло його припинити. Наприкінці XIV, в XV і першій половині XVI ст. на українських землях продовжувало розвиватися землеробство, зростали ремесла, розширювалися старі і народжувалися нові міста, розвивалися товарно-грошові відносини.

У зв'язку із загальним господарським розвитком зростала і феодална земельна власність, що була основою феодалної експлуатації селян. Збільшуючи свої земельні володіння, феодали водночас намагалися зміцнити права на землю. Дедалі більшого значення набували вотчини. Помісне землеволодіння, яке не відповідало інтересам феодалів у нових умовах, поступово відмирало. Разом з тим розширювалися права феодалів на землю. Оскільки феодали відбували військову службу великому князю (з певною кількістю слуг, що визначалась розмірами земельних володінь), останній контролював перехід землі до іншого феодала. Відчужувати землю можна було тільки з дозволу великого князя. З часом, у зв'язку з економічним і політичним посиленням класу феодалів, великі князі почали видавати грамоти, які закріплювали за феодалами право невід'ємного володіння і вільного розпорядження вотчинними маєтками, звичайно, в рамках феодалного закону. Чинність цього права була поширена не тільки на литовських феодалів-католиків, а й на українських, білоруських і російських феодалів.

Найбільшим феодалом був великий князь литовський. Йому юридично належало близько половини всіх земель Литовської держави. Прибутки від експлуатації їх населення йшли на покриття державних видатків і на потреби великокнязівського двору. Великокнязівські володіння на Україні розташовувались біля Київського, Житомирського, Луцького, Володимирського, Вінницького, Кременецького та інших замків. Земельний фонд великого князя поступово зменшувався внаслідок того, що він роздавав маєтки литовським, українським, білоруським і російським феодалам на правах вотчинного або умовного володіння.

Земельні володіння найбільших феодалів були зосереджені головним чином на Волині, Київщині і Брацлавщині (Східне Поділля). Центром великого феодалного землеволодіння на Україні була Волинь, де знаходились маєтки українських феодалів — князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та ін. У Галичині, захопленій Польщею в XIV ст., і в Західному Поділлі, захопленому нею ж у 30-х роках XV ст., переважало землеволодіння польських панів — Одровонжів (Галичина), Бучацьких (Західне Поділля) та ін.

Господарсько-адміністративними центрами феодалських маєтків були панські двори. Територія двору охоплювала ділянку землі з будівлями (панський будинок, житла для челяді, конюшні, токи, комори, клуні та ін.) і різні земельні угіддя: орні землі, городи, сіно-

коси, ліси. Дворові належала певна кількість сіл із селянами, які виконували різні повинності. У дворі жив сам феодал або його прикажчик. У Галичині замість терміну «двір» з XIV ст. з'являється термін «фільварк», занесений з Польщі. Цей термін поширився і в інших українських землях.

Господарство двору мало ряд галузей: землеробство, скотарство, мисливство, бджільництво і рибальство.

Трипільля, яке виникло в період древньої Русі, стає на більшій частині України домінуючою формою обробітку землі, насамперед у господарстві феодалів. Продовжували застосовуватися також переліг і двопільля, а в деяких місцях, де були лісові масиви (наприклад, у північній частині Київщини та на північно-східній Волині), — і вируб, але останній використовувався головним чином як засіб звільнення землі від лісу для цілей польового землеробства.

Розвиток трипільної системи землеробства був зв'язаний з дальшим поширенням і деяким удосконаленням плуга і сохи із залізними наконечниками (лемешами і сошниками), за допомогою яких не тільки розпушувався ґрунт, а й переверталася скиба землі. Проте плуги найчастіше застосовувались в маєтках феодалів. У селянському господарстві поширеним знаряддям лишалася соха («соха волова» у XVI ст. вважалася за одиницю стягнення державного податку з селян.). При вирубі використовувалась і мотика.

Головною тягловою силою для обробітку землі були воли. Але в селянському господарстві робочої худоби (волів і коней) було мало. Частина селян не мала її зовсім.

Разом з поширенням трипільної системи почали застосовувати такий засіб удобрення ґрунту, як угноєння. В XVI ст. у зв'язку з дальшим розвитком землеробства використання добрив збільшується. Вже в Литовському статуті 1529 р. було встановлено ціни для продажу панської угноєної землі.

У різних місцевостях України землеробство стояло не на однаковому рівні. На Київщині, незважаючи на родючість ґрунту і сприятливі кліматичні умови, землеробство було розвинуте слабо. Його розвиткові заважали часті напади татар.

Сучасник так описує спосіб обробітку землі у Київському Поліссі наприкінці XVI ст. Протягом червня — серпня вирубували ліси і гаї, зрубані дерева складали в купи і в такому вигляді залишали на зиму. Навесні дерево спалювали, а попіл використовували як добриво. Потім сіяли пшеницю і засіяне боронували. Так само сіяли і ячмінь, для якого вибирали кращі ліси і землі. Сівба провадилась протягом шести—восьми років без угноєння. На тих самих землях після збирання пшениці і ячменю сіяли жито, під яке землю орали двічі. Посів був озимий і яровий.

На півдні Київщини, де було багато придатних для хліборобства земель, удобрення не застосовувалось. Тут виснажену землю залишали й займали нову.

Садово-городні культури вирощувалися в кожному господарстві для власного споживання. Документи свідчать про значний розвиток на Київщині виноградарства. Сучасник Михайло Литвин (середина

Залишки замка в м. Острозі (XIV—XVI ст.).

XVI ст.) писав, що на Київщині «ростуть дерева, які дають різноманітні ніжні плоди, вирощується винна лоза, що дає великі грона винограду, і місцями, на схилах, зустрічається дикий виноград».

Поряд із землеробством у цей час розвивалось і скотарство: розводили коней, велику рогату худобу, свиней, овець. У маєтках феодалів були спеціальні групи селян, що доглядали худобу. Худоба, яку розводили у феодалських дворах, а також одержували від селян як натуральну рехту, частково йшла на внутрішній, а також на зовнішній ринок.

У феодальному господарстві, особливо у господарстві багатого на ліси Полісся, велике місце продовжувало займати мисливство. Грамоти на земельні володіння часто спеціально вказували, що маєтки надавалися «с ловы и ловища и с бобровыми гоны и с зеремяны» (бобровими гніздами). Обслуговували мисливські промисли в маєтках спеціальні групи селян (ловці, стрільці, бобровники, сокольники та ін.).

Значна роль у феодальному господарстві, як і раніше, належала бджільництву. Бортні землі згадуються майже в кожному документі на земельні володіння. У феодальних маєтках були селяни, які спеціально займалися бджільництвом (бортники). Бджільництво велось у двох формах: некультивоване, при якому бортники добували, або «підлазили», мед в дуплах дерев у лісах, і культивоване — на пасіках.

З продуктів бджільництва мед надходив на ринок лише частково, а важливою статтею експорту, як і раніше, був віск.

Важливою галуззю феодального господарства було також рибальство. Рибу ловили не тільки в ріках і озерах, а й у ставах, які спеціально споруджувалися на невеликих річках. Риба йшла на задоволення потреб феодального маєтку, а також на продаж.

Поряд з переліченими галузями господарства у феодальних маєтках була значно розвинута і переробка сировини; головне місце займало млинарство. Млини у XIV—XV ст. були водяні, вітряки з'являються пізніше. Разом з тим для перемелювання зерна широко використовувалися ручні жорна.

Млинарство являло собою джерело значних прибутків феодалів і було їх монополією. Селяни і міське населення повинні були молоти зерно тільки на панських млинах. За порушення цього правила наклали штраф. Млини використовувалися також як рушійна сила при обробці дерева (лісопилні), переробці олійних культур, валянні сукна, виготовленні пороху, в залізорудній справі (з XV ст.), у виробництві паперу (з XVI ст.). Про велике значення млинарства у феодальному господарстві свідчить той факт, що дуже часто землі дарувалися разом з млинами.

Наприкінці XV і особливо у XVI ст. у зв'язку з розвитком торгівлі в маєтках феодалів, яким належали величезні лісові багатства, розширюється розробка лісу. На обробці дерева тут працювали феодально залежні селяни і наймані люди; вони добували дьоготь, смолу, виробляли клепки (для бочок) і ванчос (тес).

Феодальне господарство на Україні в XIV—XV ст. базувалось на експлуатації головним чином общинного селянства. Сільська община складалась з кількох «дворищ», кожне з яких об'єднувало кілька індивідуальних родин, господарств. Основою дворища була велика родина, домашня община. Проте до складу дворища, крім родичів, входили також селяни, прийняті із сторони або як рівноправні члени (потужники, поплічники), або як економічно залежні люди (половинники, дольники, підсусідки). В цей період дворища володіли і спільно користувались головним чином угіддями (сінокоси, ліси, води), в той час як ділянки орної землі рано почали переходити в індивідуальне, хоч часто і обмежене дворищем, володіння окремих родин — димів. Земельні ділянки дворищ через примітивну техніку і внаслідок того, що вони утворилися при розробці лісів і зайнятті вільних земель та угідь, відзначались черезсмужжям. Вони склались з 20—50 клаптів, розкиданих у різних місцях. Дворище виступало по відношенню до феодалів як сукупна податкова одиниця. За сільською общиною рахувались переважно угіддя, не розділені між дворищами даного села (ліси, води, випаси тощо), якими селяни цієї общини користувались спільно. Крім того, сільська община виконувала ряд повинностей, які накладались на неї в цілому, а також збирала на користь феодала деякі, а іноді й усі селянські податки, розкладаючи їх між дворищами.

У другій половині XIV, в XV і першій половині XVI ст. посилювався процес відокремлення ремесла від сільського господарства.

У феодальних маєтках у цей період збільшується кількість ремісників різних спеціальностей: шевців, кравців, бондарів, теслярів, слюсарів, ковалів, гончарів, рудників та ін. Зростала кількість ремісників, для яких ремесло стало основним заняттям, а не доповненням до сільського господарства. Були цілі групи або навіть села ремісників певної спеціальності. Наприклад, у с. Дубечному, на Волині, в 1565 р. налічувалося 24 гончарі. Селяни с. Рудників, під Луцьком, в 1545 р. виготовляли різноманітні залізні вироби: плугове залізо, сокири, серпи, граблі, мотики, сошники та ін. В люстрації Луцького замка 1552 р. згадується 40 господарств с. Солтисове, які виробляли для замка заліза на чотири плуги, на чотири коси і на дванадцять серпів. Ці селяни займалися виключно виплавою заліза з болотної руди. Залізо було основним предметом данини, яку вони повинні були давати на користь замка. З'являється категорія вільнонайманих перехожих ремісників, які шукали заробітку за межами свого села і наймалися для виконання різних робіт у маєтки феодалів. Такі ремісники раніше за інших відривалися від села і селилися в містах. Проте і в місті ремісник часто не поривав остаточно зв'язку із землеробством. Займаючись ремеслом, він водночас мав невелику ділянку землі, город, сад. За люстрацією 1552 р., Черкаський замок був збудований найманими сільськими «людьми добродеревць, тоєст волоцаны поднепровскими верховыми».

В цей час ремісники становили значну частину міського населення України. Наприклад, у Луцьку в середині XVI ст. налічувалося 225 ремісників, у Володимирі — 130. Литовський статут 1529 р. називає такі спеціальності міських і сільських ремісників: золотар, коваль, столяр, маляр, візник, муляр, кравець, швець, ткаля та ін. У Києві, за неповними даними, в 1552 р. було близько 17 ремісничих спеціальностей. У Львові, також за неповними даними, на початку XVI ст. налічувалось 28 ремісничих спеціальностей. Львівські ремісники виробляли різні речі не тільки для внутрішнього ринку, але й для вивозу в Туреччину, Молдавію та інші країни. Особливо цінились їх ювелірні вироби.

Для захисту своїх інтересів міські ремісники об'єднувалися в цехи. «Необхідність об'єднання проти об'єданого розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях в період, коли промисловець був одночасно і кушцем, зростання конкуренції з боку збіглих кріпаків, які сходилися в розквітаючі тоді міста, феодальна структура всієї країни — все це породило цехи...»¹

У Києві в кінці XV — на початку XVI ст. існували цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, ювелірів, лучників та ін. Ці цехи виникли тут значно раніше. В Галицькій землі цехи відомі з кінця XIV ст.: в документі 1425 р. згадується про існуючі у Львові цехи різників, пекарів, ковалів, кравців, шевців, сідлярів, солодовників (пивоварів) та ін.

Цехові майстри, які були власниками знарядь виробництва, експлуатували підмайстрів і учнів. З метою захисту від утисків

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 22.

з боку майстрів підмайстри створювали свої організації — «госпóди». Наприклад, в 1469 р. у Львові була «господа» підмайстрів ткацького цеху.

В умовах вузького внутрішнього ринку і зростання конкуренції між ремісниками цехові майстри прагнули монополізувати ремесло. Вони забороняли нецеховим ремісникам, так званим партачам (від французького слова *á parte*, тобто приватний, окремий), працювати не тільки в місті, а й в околицях його, на відстані в одну, дві і навіть три милі. Крім того, вони встановлювали цілий ряд обмежень, що утруднювали або й зовсім виключали доступ нових членів у цехи (високі вступні внески, підвищені вимоги до пробних робіт та ін.).

Щоб усунути конкуренцію між самими цехами, було точно визначено компетенцію кожного з них. Нарешті, вживались заходи щодо усунення конкуренції і всередині цеху: встановлювалось максимальне число підмайстрів і учнів для окремого майстра; заборонялось працювати у свята і в позаробочий час; встановлювались ціни, нижче від яких ремісники не мали права продавати свої вироби, тощо.

Дальший розвиток суспільного поділу праці, що виявлявся в посиленні процесу відокремлення ремесла від сільського господарства, сприяв збільшенню кількості неземлеробського міського населення і зростанню попиту міст на продукти сільського господарства, а в селі — збільшенню попиту на ремісничі вироби. Тому на Україні в кінці XIV, в XV і ще більше в XVI ст. розвивалася торгівля, поступово розширювався внутрішній ринок, зростали торги і ярмарки, посилювались економічні зв'язки між окремими містами і землями, хоч економічна роз'єднаність була в значній мірі типовою і для цього періоду.

На торгах, які обслуговували вузькі місцеві ринки, продавались ремісничі вироби і продукти сільського господарства. Головними предметами торгівлі були продукти харчування: хліб, м'ясо, птиця, риба та ін. Поступово серед цих продуктів зростало значення хліба. В одному з документів 1499 р. про Київ говориться, що тут на торгу «хліби продають та інші ярини». Значне місце у внутрішній торгівлі займала торгівля сіллю, яку привозили з Галичини і узбережжя Чорного моря.

Ярмарки економічно зв'язували окремі землі України. Вони збиралися у великих містах, що було їх привілеєм. Уже в XV ст. у деяких містах (Львів, Луцьк) відбувалося по два ярмарки на рік. На ярмарки Києва, Львова, Луцька, Кам'янця, Острога та інших міст приїздили купці з різних земель України, а також іноземні. Предметами торгівлі були місцеві сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби, а також товари, привезені з інших країн. З місцевих товарів на ярмарках продавали худобу, шкіру, хутро, сіль, віск, мед, рибу, м'ясо, птицю, молочні продукти, сіно, соломку, дрова, ліс, полотно, одяг, взуття, сільськогосподарський реманент, інструменти і т. д. Центром хлібної торгівлі стають Володимир і Луцьк. Хліб на внутрішній ринок надходив головним чином з феодальних маєтків. Як видно з Литовських статутів, ціни на сільськогосподарські продукти на внутрішньому ринку за період з 1529 по 1566 р. зросли в середньому на 30—40 %.

Поряд з внутрішньою розвивалася і зовнішня торгівля. Зростали торговельні зв'язки українських земель з російськими землями, хоч

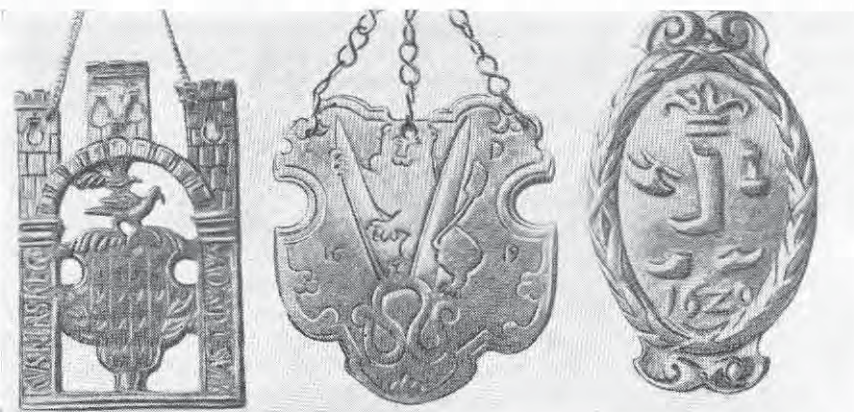
цьому заважали напружені відносини та війни між Литвою і Московською державою. У торгівлі з Російською державою брала участь майже вся Україна. Наприклад, торговий шлях із Львова на Москву проходив через Глиняни, Золочів, Зборів, Збараж, Старокостянтинів, Любар, Бердичів, Київ, Ніжин, Путивль. Такі великі міста України, як Київ, Львів, Ярослав, Луцьк, Кам'янець, були посередниками у торгівлі Російської держави із Західною Європою, Туреччиною та Молдавією.

Російські купці привозили на Україну хутро (соболіне, лисяче, куняче, боброве, біляче, рідше — горностаєве), шкіру, полотно, кустарні вироби з дерева, кінську зброю, сідла, різну зброю та інші товари. Московські купці бували на ярмарках в Ярославі, Луцьку, Кам'янці та інших містах, де вони продавали свої товари і купували західноєвропейські (сукна, шовкові тканини), східні (прянощі та ін.) і місцеві (сіль, горілку, ювелірні вироби, папір). Купці з України, у свою чергу, відвідували Москву і Новгород, де купували російські товари.

Через Київ велась торгівля Москви, Новгорода і Пскова з генуезькими торгово-лихварськими колоніями, заснованими в XIII—XIV ст. в Криму: Кафою (на місці теперішньої Феодосії), Судакком та ін.

Київське купецтво вело жваву торгівлю з Російською державою. В 1567 р., під час Ливонської війни, король польський і великий князь литовський Сігізмунд II Август писав київським міщанам про те, що, незважаючи на його заборону, московські купці виїжджають для торгівлі у Київ, а київські їздять у Московську землю, і один з київських купців, Булига («чоловік в місті тамошнім значний і можний»), втік в межі Російської держави.

Українські міста підтримували торгівлю з білоруськими, польськими і молдавськими землями, а також відігравали роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом. Найбільшим транзитним центром

Знаки львівських цехів (XVI—XVII ст.).

останньої був Львів. Безпосередній торгівлі Львова із Заходом перешкоджав Краків. Загарбання турками узбережжя Чорного моря в другій половині XV ст. завдало великого удару торгівлі між Заходом і Сходом (через Україну).

У XVI ст., у зв'язку із зростанням мануфактурного виробництва, піднесенням міст і збільшенням обсягу торгівлі в Західній Європі, збільшується вивіз з України на Захід лісу і продуктів переробки дерева (деревної золи, з якої вироблявся поташ, дьогтю, смоли), сільсько-господарських продуктів, зокрема хліба, і ввіз західноєвропейських товарів, особливо предметів розкоші, які йшли на задоволення потреб пануючого класу.

Феодалі прагнули використати торгівлю як джерело для зростання прибутків. Великі князі почали посилено створювати митниці. Мито було прикордонне і внутрішнє. Збір мита звичайно здавали на відкуп або в оренду. Купці повинні були сплачувати мито не тільки великокнязівським намісникам і відкупщикам, а й окремим феодалам, через володіння яких вони везли товари.

Митниці густою сіткою вкривали Литву та Польщу і були для великокнязівської або королівської казни найзручнішим засобом добування грошей. Крім мита, з купців брали також різні грошові побори: «мостове», «помірне», «поштучне» та ін., встановлювали примусові торговельні маршрути.

Незважаючи на розвиток ремесла і торгівлі, велике місце в заняттях значної частини населення багатьох міст займало сільське господарство. До складу міських територій входили орні землі, сінокоси, пасовища, озера, ріки, ліси.

Міста виникали на землях, які були в розпорядженні великого князя або короля, а також у приватних володіннях великих феодалів — князів, бояр, церкви. Частина міщан перебувала у феодальній залежності, відбуваючи, як і селяни, різні повинності: натуральні, грошові і панщину. В 70-х роках XV ст. у Чуднові міщани повинні були «жити жати і сіно косити». Жителі Києва на початку 90-х років XV ст. косили сіно, возили дрова, ловили звірів і рибу для великокнязівського намісника. Крім того, міщани повинні були «послів піднімати», тобто утримувати послів та гінців, давати їм підводи, відбувати сторожову і військову повинності, ремонтувати замки, давати намісникам «весільну куніцю» за кожний шлюб та виконувати ряд інших феодальних повинностей.

У зв'язку з дальшим розвитком торгівлі і ремесла поглиблювалась класова диференціація міського населення, особливо у великих містах: Києві, Львові, Кам'янці та ін. Купецько-лихварська експлуататорська верхівка в цих містах відокремилась від інших груп міщанства й утворила групу міської аристократії. Представники цієї аристократії нерідко володіли великими земельними маєтками і експлуатували феодально залежних селян. Використовуючи свої фінансово-економічні можливості та зв'язки з феодалами, міська аристократія добивалась встановлення свого панування у містах. Другу групу міського населення становили середні і дрібні торговці та цехові майстри, які стояли в опозиції до аристократії, третю — експлуатована біднота:

Залишки замка в м. Терешчів (XV—XVI ст.).

наймити, підмайстри, позацехові ремісники, обезземелені селяни, що тікали з сіл.

В міру свого економічного зміцнення заможнє міщанство Києва, Львова, Кам'янця, Кременця, Володимира та інших міст одержувало від польських королів або великих князів литовських, які прагнули збільшити свої прибутки шляхом розвитку міської торгівлі і ремесла, самоврядування за так званим магдебурзьким правом.

Міста, які одержували магдебурзьке право, у ряді випадків звільнялися від управління і суду великокнязівських або королівських намісників — воєвод і старост, компетенції яких переходили до магистрату — ради на чолі з війтом. Рада складалася з радців (обраних міщанами) та бурмистрів (обраних з-поміж радців); останні по черзі головували в раді. Рада відала цивільним, а інколи і кримінальним судом, поліцією, наглядала за торгівлею та ін. В ряді міст, крім ради, була і друга колегія — лава, що складалася з обраних довічно міщан-лавників і відала судом у кримінальних справах, крім справ про вбивства, підпали та ін., які підлягали суду великокнязівських або королівських намісників. Головував у лаві війт.

Самоврядування у містах було зосереджене в руках міської аристократії; це давало їй можливість ще більше збагачуватися за рахунок експлуатації міської бідноти.

Міста з магдебурзьким правом звільнялись також від старих феодальних повинностей і сплачували на користь казни грошові податки з торгівлі та промислів.

Магдебурзьке право на Україні, порівняно із Західною Європою, мало свої особливості і носило обмежений характер. Українські міста з магдебурзьким правом не користувалися повнотою самоврядування. Війти у багатьох містах не обирались, а призначались великим князем або королем, причому нерідко — з феодалів. У свою чергу радців і навіть бурмистрів часто фактично призначали війти. Великокнязівські або королівські намісники — воеводи і старости — втручалися в міське життя, грабували міське населення і зводили нанівець міське самоврядування. Ще більш обмежений характер мало магдебурзьке право у приватновласницьких містах.

Магдебурзьке право значно посилювало позиції іноземців в українських містах, бо воно, як привілей, давалося насамперед польським і німецьким міщанам-католикам, що селилися спочатку в західноукраїнських містах і добивалися обмеження прав українського населення.

Соціальне гноблення маси українських міщан доповнювалося національно-релігійним гнітом, що посилювався в XVI ст. Так, українських міщан у Львові витіснили у передмістя, а в самому місті вони мали право жити тільки на одній вулиці («Руська вулиця»).

Для захисту своїх соціально-економічних і національно-релігійних інтересів львівське міщанство уже в XV ст. створило свою окрему організацію — церковне братство. Згодом такі братства виникли у багатьох українських містах.

3. ЗРОСТАННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ ТА СЕЛЯНСЬКІ РУХИ

У зв'язку з розвитком міст, торгівлі і товарно-грошових відносин дедалі більше зростала потреба феодалів у грошах, за які можна було придбати різні вироби міського ремесла і закордонні предмети розкоші. Це спричинювалося до посилення феодальної експлуатації селян, що проявлялося у збільшенні оброків і панщини.

Розвиток товарно-грошових відносин у XIV — першій половині XV ст. сприяв зростанню на Україні, як і в інших східноєвропейських країнах, поряд з натуральною рентою грошової ренти, що була простою видозміною першої. Прагнучи збільшити свої грошові ресурси, феодали переводили натуральні повинності селян на грошові. Прибутки великого князя литовського з його земель на Волині, Київщині і Чернігово-Сіверщині в XV ст. надходили значною мірою у формі грошей.

Проте грошова рента, хоч і набула в ряді місць значного розвитку, не стала головною формою експлуатації маси селянства. При пануванні феодального натурального господарства залежні селяни, що були дуже слабо зв'язані з ринком і мали надто обмежені кошти, при всьому тиску на них не могли задовольнити зростаюче прагнення феодалів збільшити свої грошові прибутки шляхом переведення натуральних повинностей селян на грошові. З другого боку, дедалі більшому зростанню натуральної ренти, від реалізації продуктів якої на ринку феодал одержував ті самі гроші, перешкоджала надзвичайно відстала, рутинна техніка селянського господарства. У цих умовах феодали в другій половині XV і особливо у першій половині XVI ст., не відмовляючись

від збільшення натуральної і грошової ренти, почали розширювати власні орні землі за рахунок селянських земель з метою продажу хліба та інших сільськогосподарських продуктів, попит на які зростав як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку.

Захоплюючи землі у селян, феодалі влаштовували на них нові власні господарства — двори або фільварки (садиби з орною землею) і почали знову збільшувати панщину — цю найпримітивнішу і найтяжчу форму феодальної експлуатації, яка переважала в приватних володіннях князів і бояр у період раннього феодалізму.

В результаті розширення феодального господарства площа селянського землекористування зменшувалася, селянські наділи дробилися, зростала кількість малоземельних і безземельних селян (городники, підсусідки, халушники, комірники). Городники мали двори і городи, а частина з них — і невеликі поля. Підсусідки не мали ні дворів, ні землі, а жили в чужих дворах. У халушників були тільки халуши (злиденні хати). Комірники, або кутники, не мали й халуш, а наймали, як правило, приміщення у заможних селян і міщан.

Водночас із зменшенням селянських наділів відбувалося збільшення панщини. Найінтенсивніше розширювалось фільваркове господарство і посилювалась панщина в Галичині та на Волині. Якщо у XIV ст. основною формою експлуатації селян у багатьох селах Галичини були грошові і натуральні побори, то уже в першій половині XV ст. вони змушені були відбувати ще й 14-денну панщину як звичайну річну норму. В другій половині XV — першій половині XVI ст. панщина в Галичині і в Західній Волині доходить уже до одного—двох днів на тиждень з лану або волоки (приблизно 21,3 га), хоч у деяких місцях вона в цей період обмежувалась кількома днями на рік.

Збільшення панщини проявлялось не тільки у зростанні повинностей тяглих селян, головною формою експлуатації яких вона була, але і в притягненні до роботи на фільварковій землі селян-данників, які раніше сплачували оброк переважно продуктами, а також службових селян, які працювали у феодальних маєтках за професією (ремісники, риболови, конюхи, сокольники, слуги військові та ін.).

Посилюючи експлуатацію селянства, феодалі водночас прагнули обернути селян «похожих», тобто таких, що були феодально залежними, але зберігали право переходу з одного феодального володіння в інше (при виконанні певних умов), на «непохожих», «отчичів», тобто на кріпаків, позбавлених цього права, а також остаточно прикріпити всіх селян до землі та до особи пана. Уже в кінці XIV — на початку XV ст. значна частина залежних селян була «непохожою», не мала права переходу. З часом прошарок «непохожих» селян зростав. Щоб обмежити, а потім і повністю скасувати право переходу селян, феодалі встановлювали певні дні року, в які можна було переходити, вимагали від селян, що переходили, великих викупів та заступників і, нарешті, домовлялись між собою про однакові умови для «похожих».

У 1435 р. галицька шляхта вирішила додержуватися польсько-шляхетської практики в справах переходу селян від одного пана до іншого, а саме: селянин міг використати право переходу тільки у дні різдва, сплативши панові викуп — копу грошей, міру пшениці, чотири

курки, чотири «руських» сири, дві колоди вівса, віз сіна і віз дров. Ще більше обмеження права переходу селян було запроваджене постановою шляхти на Красноставському сеймі в 1477 р.: селянин не міг залишити маєток свого пана, поки не посадить на свій наділ іншого селянина такої ж спроможності, як він сам. Подібні обмеження права переходу селян запроваджувались і в інших українських землях, що були під владою Литовського князівства. Великий князь литовський Казімір у своєму «привілеї» (грамоті) ще в 1447 р. зобов'язався не приймати на свої землі «непохожих» селян, які втекли від феодалів, і вимагав того ж від останніх щодо «непохожих» селян великокнязівських маєтків. Аналогічні великокнязівські грамоти, спрямовані на повне закріпачення селян, видавалися феодалам і пізніше. В Галичині уже на початку XVI ст. ніхто з селян без дозволу свого поміщика не міг перейти в інше місце. На середину XVI ст. селяни у своїй величезній масі були вже «непохожими» — кріпаками.

Ліквідуючи право переходу селян, феодали водночас посилювали свою владу над ними, дедалі більше обмежували селянську общину, яка давала своїм членам територіальну згуртованість і можливість чинити опір наступу феодалів, замінювали общинне самоврядування управлінням своїх прикажчиків. Разом з тим відбувалася заміна копного суду (копа — сход селянської общини), а також великокнязівського або королівського суду вотчинним судом, тобто судом самих феодалів над залежним населенням їх земель: фактично вотчинний суд виник значно раніше, в результаті зміцнення феодалської власності на землю. Привласнення феодалами права вотчинного суду стверджувалося великокнязівськими грамотами. Багато феодалів одержали великокнязівські грамоти на право вотчинного суду ще в попередній період. У XV ст. право вотчинного суду було оформлене юридично як загальний привілей всіх феодалів. Першою його одержала галицька шляхта — в 30-х роках XV ст. — після зрівняння її в правах з польською шляхтою.

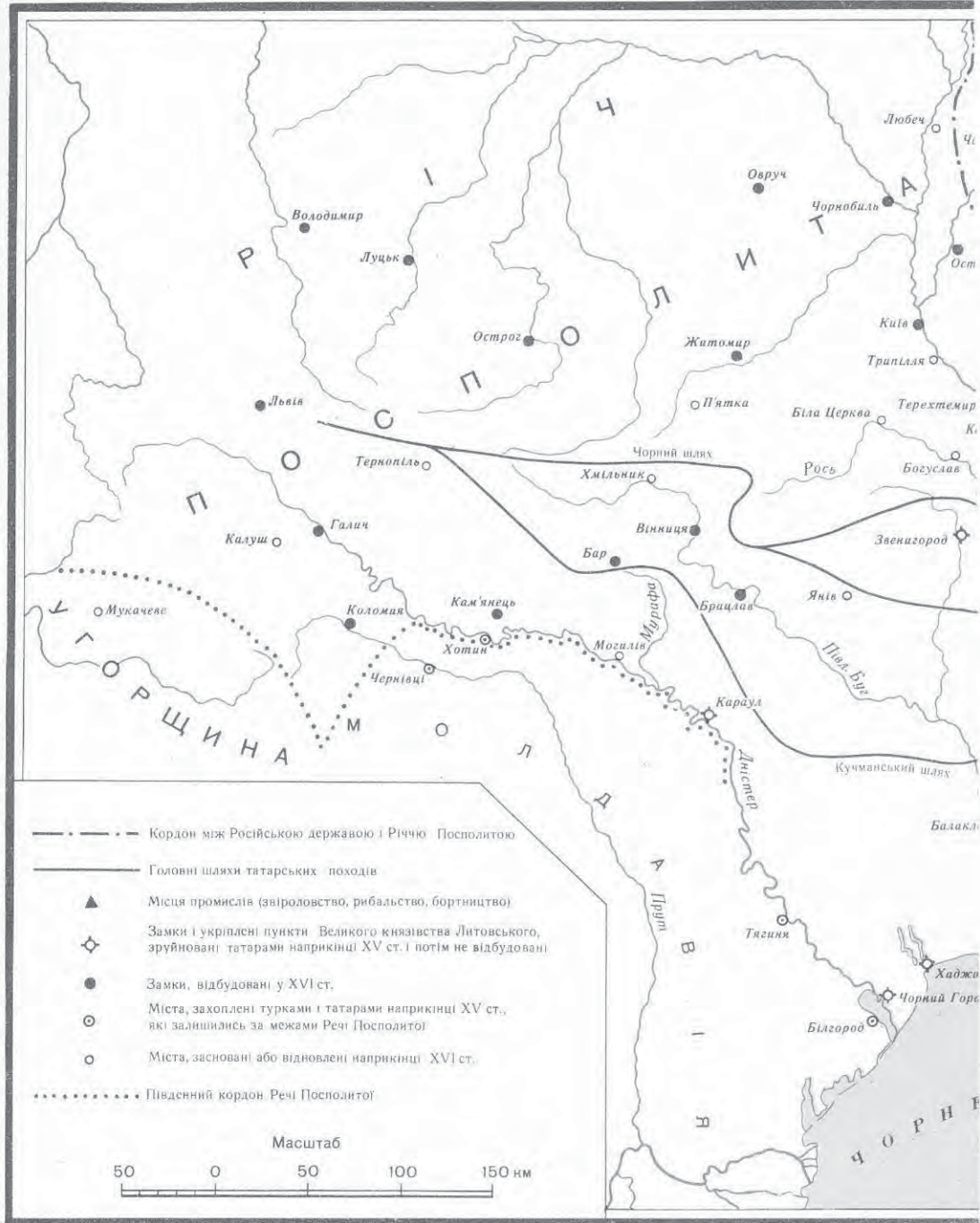
Великий князь литовський Казімір у 1447 р. дав право вотчинного суду також феодалам литовських, українських, білоруських і російських земель. З цього часу селян, які належали феодалам, заборонялося притягати до суду великого князя або його урядовців, крім тих випадків, коли феодал сам відмовлявся розглядати справи своїх селян; але і в цьому разі судові штрафи і збори йшли феодалу, а не у великокнязівську казну.

На початку XVI ст. селяни були позбавлені права скаржитися великому князю або королю на своїх панів і прирівнювалися в цьому відношенні до рабів.

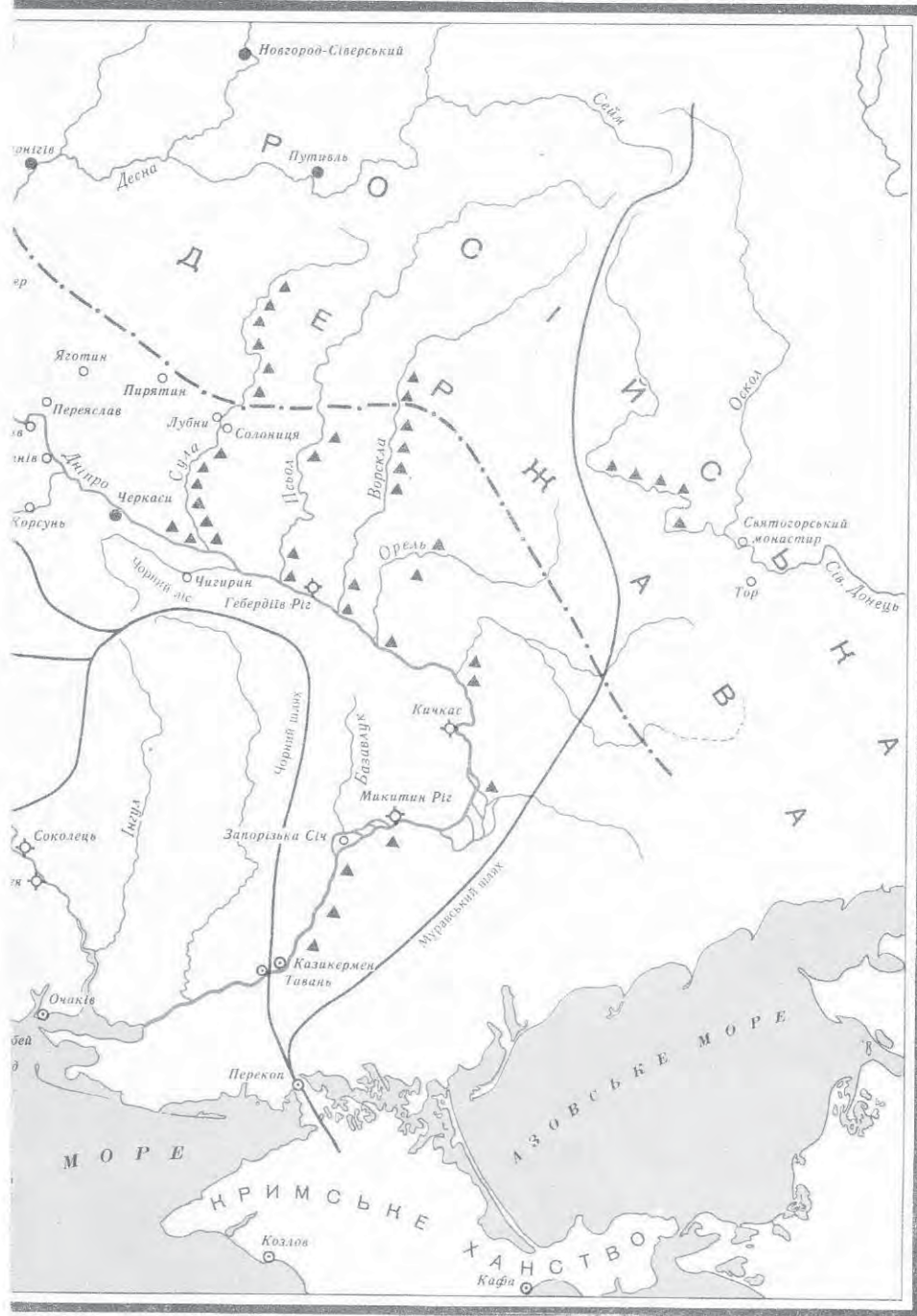
Вотчинний суд був використаний феодалами для посилення закріпачення селян. «А для того, щоб пан поміщик міг придушити в зародку всякий, навіть найменший опір селян, — говорив Ф. Енгельс, — він дістав від територіального князя право вотчинної юрисдикції, тобто він був призначений єдиним суддею по всіх дрібних проступках і позовах селян, навіть тоді, коли селянин мав позов з ним самим, з своїм паном. Таким чином, пан був суддею у своїй власній справі!»¹

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 331.

УКРАЇНА В Х

VI ст.

За дрібні провини найчастішою карою для селян був «грабіж», тобто конфіскація будь-якого рухомого майна. За підпал панського маєтку, втечу та ін. винних піддавали тілесному покаранню, страті через повішення або спаленню на вогні.

Закріпачений селянин ставав дедалі безправнішим. За Литовським статутом 1529 р. мисливський собака оцінювався в два рази дорожче від «мужика тяглою» і в чотири рази дорожче від «паробка невільного» (раба).

Розширення фільваркових панщинних господарств і зростання експлуатації селян особливо посилюється з середини XVI ст. Актом масового загарбання селянських земель була «волочна поміра», проведена в маєтках литовського князя Сігізмунда II Августа згідно з «Уставою на волоки» 1557 р. В цьому документі пропонувалось там, де тільки було можливо, заводити фільварки. Продукти фільваркового землеробського господарства йшли не тільки для потреб великокнязівського двору та утримання замкових гарнізонів, а й на продаж.

Згідно з «Уставою на волоки» землі великокнязівських маєтків, головним чином орні, вимірювались і ділились на однакові ділянки — волоки. Частина загарбаних у селян земель, і до того ж кращих, відрізалась під великокнязівські фільварки, решта розподілялась між селянами. Нормою наділу для селянського тяглою господарства (окремого двору — диму, який відбував панщину) була одна волока, розбита на три поля (трипільна система). Волоками наділялись також селяни осадні (оброчні) і службові. Бідняцькі господарства (городники, головним чином колишні раби) одержували зменшені наділи.

Волочна поміра руйнувала, хоч і не повністю, сільську общину і зв'язану з нею общинну форму селянського землекористування. Вона посилювала феодальну залежність селян і зменшувала площу земель, що були в їх спільному користуванні (пасовища, ліси та ін.). Великі складні родини — дворища, які об'єднували від 5 до 11 і більше дворів — димів, здебільшого замінялись окремими дворами — димами, що складалися звичайно з двох простих індивідуальних родин (батько і жонатий син, двоє жонатих братів та ін.).

Волочна поміра посилювала експлуатацію і закріпачення селян. Для тяглих селян було встановлено систематичну панщину в розмірі двох днів на тиждень з волоки (кожний день — від сходу до заходу сонця) з виконанням зверху того додаткових робіт і сплатою оброку грішми і продуктами.

Городники мали виконувати пішу панщину (тобто працювати без робочої худоби) один день на тиждень, крім того, їх жінки повинні були відробляти шість днів у жнива або на полотті городів.

Селянин тепер був позбавлений права переходу: він не міг залишити своєї ділянки землі без згоди управителя маєтку. Навіть знайшовши заступника, селянин не міг піти, куди хотів, а змушений був оселитися в іншому місці на великокнязівській землі.

Волочна поміра збільшила кількість тяглих селян. Частина селян-данників і навіть слуг була перетворена на тяглих селян. Челядь (рабів) також наділяли земельними ділянками і робили городниками

або тяглими. Волочна поміра ліквідувала у великокнязівських маєтках челядь (рабів) як економічну категорію.

Волочна поміра замінила старе селянське общинне самоврядування, яке дедалі більше підпорядковувалось інтересам феодалів, війтами і лавниками за польсько-німецьким зразком. Згідно з «Уставою на волоки» війт обирався селянами або призначався на 100 і більше селянських волок. Основною його функцією було виганяти селян на панщину і стежити за тим, щоб вони справно виконували повинності. За свою службу війт одержував дві волоки, звільнені від усяких повинностей. Лавники були помічниками війтів, але від повинностей не звільнялись. Управителями великокнязівських маєтків були шляхтичі, які одержували на свою користь частину прибутків від них.

Волочна поміра була проведена в основному на великокнязівських землях у Литві і Західній Білорусії, а на Україні — у володіннях великого князя в Кременецькому повіті на Волині.

Якщо за люстрацією Кременецького замка 1552 р. одиницею відбування селянських повинностей було двориче, то за люстрацією Кременецького староства 1563 р. такою одиницею визначалося волочне господарство, основною формою експлуатації якого була грошова рента. Крім того, селяни виконували окремі роботи на замок: косили замкові сінокоси, возили в замок і фільварк сіно. Проте панщину на замковому полі в основному відбували городники, причому згідно з «Уставою на волоки» 1557 р. вона становила один день на тиждень, а за люстрацією 1563 р. збільшилася до двох днів на тиждень.

Волочну поміру запроваджувала у своїх володіннях і шляхта, якій належала ініціатива перемірювання земель на волоки; панщина у шляхетських маєтках досягала більших розмірів, ніж у великокнязівських. Волочна поміра в цей час була введена в ряді шляхетських маєтків Володимирського і Луцького повітів на Волині. Поступово волочний спосіб господарства охоплював дедалі ширшу територію і супроводжувався збільшенням панщини: на початку 70-х років XVI ст. у багатьох маєтках Волині вона доходила до трьох днів на тиждень з волоки.

У Галичині панщина на початку другої половини XVI ст. становила уже два дні на тиждень з половини лану. Панщину доповнювали різні додаткові роботи, натуральний і грошовий оброки та штрафи.

Крім повинностей на користь феодалів, селяни повинні були виконувати ряд державних повинностей: сплачувати грошовий податок, будувати і ремонтувати замки та ін.; нарешті, селяни давали десятину на користь католицької або православної церкви.

Протягом XVI ст., у зв'язку з розширенням панських орних земель, панщина перетворювалася на головну форму експлуатації маси селянства.

Слід, проте, відзначити, що фільваркове панщинне господарство у різних землях України було розвинуте неоднаково. Найменше воно набуло поширення в південній частині України — на Київщині та

Брацлавщині (територія по Південному Бугу), де внаслідок частих нападів татар землеробство не дістало значного розвитку. Тут основною формою експлуатації селян протягом довгого часу залишалася рента продуктами та грошова.

Незважаючи на посилення закріпачення селянства, відмінності в господарському становищі окремих селян у XV — першій половині XVI ст., в порівнянні з попереднім періодом, не тільки не зменшились, але навіть збільшились. Ці відмінності існували вже на світанку феодальних відносин, коли у приватних феодальних володіннях панувала примітивна відробіткова рента. В період феодальної роздробленості, коли основною формою експлуатації маси селян стала рента продуктами, відмінності у господарському становищі окремих селян збільшились. Говорячи про перехід від примітивної відробіткової ренти до панування ренти продуктами, що, як відомо, була зв'язана з більш високим рівнем розвитку продуктивних сил феодального суспільства, К. Маркс писав, що разом з цією формою з'являються більші відмінності в господарському становищі окремих безпосередніх виробників. Це приводить до того, що виникають умови, при яких ці безпосередні виробники дістають можливість здобувати засоби, щоб у свою чергу експлуатувати чужу працю.

З появою грошової ренти експлуатація заможними селянами чужої праці розширюється. У цей період на селі поряд з економічно міцними селянами зростає група наймитів, неімущих поденників, які наймалися за гроші. Проте процес нового посилення панщини і кріпосництва, що розпочався в XVI ст., перешкоджав розвиткові зачатків нових соціальних груп, які намітилися в середовищі селянства.

На початку другої половини XVI ст. селянські господарства на Україні за майновим станом поділялись на ряд груп: дворищні, волочні і ланові; півланові і півдворищні; малоземельні і безземельні селяни (городники, з яких одні мали тільки городи, а інші — і невеликі наділи орної землі; комірники, халупники, підсусідки). Заможні селяни експлуатували у своєму господарстві безземельних і малоземельних селян і наймитів.

Значну групу заможного селянства на Україні в XIV—XV ст. становили селяни, які відбували військову службу. Взяті великим князем на військову службу, вони тимчасово звільнялися від феодальних повинностей і повинні були відбувати її за свій рахунок. Особливо значним був прошарок військових слуг на Київщині, яка часто зазнавала нападів татар. Ці слуги мали право переходу. Деякі з них були заможними, експлуатували залежних від них селян, рабів і наймитів. У другій половині XVI ст., у зв'язку з остаточним завершенням прикріплення всіх груп селянства до землі феодалів, більша частина слуг була перетворена на тяглих селян.

Таким чином, нове збільшення панщини, що було наслідком втягнення феодального мастку в торгівлю хлібом та іншими продуктами на внутрішньому і зовнішньому ринку, викликало і нове посилення кріпосництва. Ці процеси більшою або меншою мірою розвивалися в усіх українських землях.

Селянські маси чинили запеклий опір цьому новому натискові з боку українських, польських, литовських, угорських і молдавських феодалів. У XV ст. селяни все частіше відмовлялися відбувати феодальні повинності, вдавалися до втеч.

Литовське законодавство XV ст. свідчить про значне зростання селянських переходів і втеч. Судебник Казіміра 1468 р. суворо забороняв переховувати втікачів і наказував вішати тих селян, які сприятимуть втечам: «А который будет люди выводить, а любо челядь невольную, а хватят с лицом — того на шибеницю».

Збільшилась кількість убивств панів селянами та антифеодальних виступів окремих сіл, поширились напади селян на шляхту, панські маєтки з метою їх зруйнування або захоплення панського майна, худоби, лісу, сіна, збіжжя. У книзі записів Литовської метрики під 1496 р. розповідається, як державні селяни великокнязівського двору Дубна забрали майно і спалили двір боярина Тишка Гринковича за те, що він поставив свій двір на землі, якою вони користувалися. Відбувалися великі селянські повстання. В 1431 р. селяни Бакотського округу на Поділлі повстали і оголосили себе вільними від усяких обов'язків щодо феодалів.

Найширше розгорнулися селянські виступи у другій половині XV ст. в Галичині, де особливо посилювався кріпосницький гніт. Як відзначають польські літописці, велике повстання спалахнуло тут у 1469 р.

В 1490 р. у Галичині відбулося велике селянське антифеодальне повстання під проводом селянина Мухи, який вийшов із загonom українських і молдавських повстанців з Буковини, що була тоді під владою Молдавського князівства. У загоні налічувалось кілька тисяч повстанців. Вони взяли ряд міст, в тому числі Снятин і Галич. Повстання було настільки загрозливим, що для придушення його польський король зібрав всю шляхту і покликав на допомогу пруських феодалів. Під Рогатином шляхетське військо розбило повстанців. Пізніше Муха зробив ще одну спробу підняти повстання, але був позрадянському схоплений і ув'язнений у тюрму в Кракові, де й помер.

У XVI ст. боротьба селян проти феодалів загострилась. Ще більших розмірів досягли втечі селян. В одному з королівських документів 1545 р. міститься скарга шляхти Вінницького повіту на те, що місцеві селяни відмовляються виконувати повинності і, втікаючи, нападають на феодальні маєтки. На Віленському сеймі в 1554 р. волинські феодали просили уряд, щоб «люди отчизные и непохожие», які «з имених их поутекали, абы были за доводом их выданы». Частішими стають виступи окремих або кількох сіл проти того чи іншого феодала. У 1563 р. селяни містечка Ляхівці і сіл Войнегове, Янкове, Кащинці та Вариводинці на Волині виступили проти поміщика Матвія Сенюти. Вони напали на поміщицький двір, вбили пана, а самі втекли.

У 1567 р. відбулося повстання в с. Чернечгородці на Волині. Повстанці побили десятника, хотіли вбити управителя та інших панських слуг, але ті повтікали. Селяни відмовилися відбувати повинності і навіть виступили проти чернечгородського священника, який потім говорив: «Селяни за те, що я їм не допомагаю в бунтах, церкву

від мене відібрали, самого мене побили, а церковні ключі зірвали у мене з пояса».

Антифеодальна боротьба селян охопила всі українські землі, в тому числі і Закарпаття. У 1514 р. в Угорщині спалахнула загальна антифеодальна війна угорських, українських, словацьких і валаських селян під проводом Георгія Дожи. Велике селянське військо підійшло до самого Будапешта, спалило навколишні замки, перебило всіх захоплених дворян. Дожа проголосив республіку, скасування дворянства, загальну рівність і верховенство народу. Він закликав селян знищувати всіх панів, інакше, вказував він, «вас переб'ють, як собак, і замучать». Але феодали, об'єднавши свої сили, розбили розрізнені частини селянської армії і жорстоко придушили повстання. Дожа був узятий у полон і спалений живим на розпеченому троні. Тисячі повстанців, схоплених дворянами, були посаджені на палю або повішені. Так званий «дикий сейм» 1514 р. знову підтвердив кріпосну залежність селян, заборонив їх переходи і збільшив селянські повинності.

Поряд із селянським антифеодальним рухом дедалі гострішою ставала боротьба міщан проти феодальної залежності. В 1560 р. жителі Луцька відмовились виконувати державні повинності, заявивши великокнязівському урядовцеві: «Иж дей ми теперичи не только пана твоего... або тебе, служебника его, але и самого господара короля, его милости, служить и жадного послушенства чинити не хотим». У деяких містах боротьба міщан набувала форми збройних виступів проти феодальної адміністрації.

У 1536 р. черкаські міщани вигнали з міста старосту, який грабував населення; до них приєдналися канівці. З Києва за наказом короля був посланий загін для придушення повстання. Черкаські вчинили сильний опір, і королівський загін змушений був повернутися до Києва за артилерією. Прибувши незабаром до Канева, загін вночі вдерся в місто і почав розправу над населенням. Але канівці вибили його з міста. Щоб заспокоїти повсталих, уряд змушений був призначити на посаду старости іншу особу. В 1541 р. виступи міщан відбулися у Брацлаві і Вінниці.

В цей період загострювалися також класові суперечності між різними групами міського населення. Біднота посилювала боротьбу проти експлуататорської міської верхівки — купців, лихварів, а також цехових майстрів. Водночас посилювалась опозиція дрібних і середніх купців та цехових майстрів міській аристократії. Незадоволені пануванням аристократії, вони вимагали обмеження її свавілля, добивались контролю над міським самоврядуванням та участі в ньому.

Українські буржуазні націоналісти, фальсифікуючи історичний процес, у висвітленні історії України XIV—XVI ст., як і інших періодів, висували на перший план національні взаємовідносини і замовчували класову боротьбу українських селян проти українських феодалів, затушовували класові суперечності всередині українського народу. Тим часом саме гостра класова боротьба українських селян проти українських, литовських, польських, угорських, молдавських та інших феодалів була основною рушійною силою історії України в епоху феодалізму.

У відносинах між чужоземними феодалами і українськими селянами також головною була суперечність класова; вона загострювалася релігійним і національним гнітом, носіями якого були ці феодали. Становлячи переважну частину української народності і виступаючи найбільш рішуче і непримиренно (насамперед через своє класове становище) проти чужоземних феодалів, українське селянство було, таким чином, головною силою і в боротьбі за визволення України від чужоземного гніту. Українські феодали, дбаючи насамперед про свої вузькокласові інтереси, займали у цій боротьбі нерішучу, компромісну позицію. Прагнучи посилити закріпачення селян, вони поступово об'єднувалися з іноземними феодалами проти антифеодального руху народних мас.

4. виникнення козацтва

Однією з найбільш поширених форм антифеодального протесту на Україні були втечі селян з Волині, Галичини,

Поділля і північно-західної Київщини в менш заселені південно-східні степові райони України: на південну Київщину (райони Черкас і Канева) та Брацлавщину. Феодально-кріпосницький гніт там в той час був слабший, ніж на інших українських землях. На цю територію від кріпацької неволі тікали також російські, білоруські, польські і литовські селяни, що зливалися з українською селянською масою.

Внаслідок втеч селян, а також міської бідноти, яку розоряла купецько-лихварська верхівка, у степи (на Брацлавщину, Канівщину і Черкащину) виникло вільне озброєне населення — козацтво (слово «козак» означає «вільна людина»), яке займалося землеробством і особливо «уходництвом», тобто степовими промислами: мисливством, рибальством та бджільництвом. При цьому в умовах сусідства татар «уходництво» звичайно поєднувалося з обороною від татарських нападів. Козаки і собі нападали на татарських пастухів, купців і гінців, робили походи на татарські й турецькі міста і села, під час яких захоплювали різноманітну здобич.

Інакше зображували виникнення козацтва українські буржуазні націоналісти. Вони твердили, що козацтво було нібито споконвічним явищем, зв'язаним з постійною боротьбою «єдиного», демократичного населення Східної України з кочовим населенням степів. Це твердження перекидає справжню історію. В дійсності козацтво було суспільно-історичним явищем, яке виникло десь в кінці XV ст. у зв'язку з посиленням закріпачення селян та боротьбою народних мас проти українських, польських і литовських феодалів, а також турецько-татарських набігів.

Вивчення історичних фактів доводить, що козацтво з перших часів свого існування було неоднорідним у соціальному відношенні. За своїм економічним становищем козаки поділялись на кілька груп. Значну частину їх становила голота, яка добувала собі засоби для існування наймитуванням у феодалів, заможних міщан і заможних козаків, службою в найманих загонах при прикордонних замках,

якими відали призначені великим князем старости. Поряд з цим зростала група козаків, які мали своє приватне господарство, що ґрунтувалося на особистій праці. Серед козацтва виділялася багата верхівка, яка захоплювала великі ділянки землі і жила з експлуатації наймитів, підсусідків, а також залежних селян. Вона формувалася з дрібних феодалів, заможних міщан, що виходили з-під влади великих феодалів, та заможних селян. Бідніше козацтво разом з селянською масою і міськими низами вело спільну боротьбу проти феодалного гніту.

Першу певну згадку про українських козаків знаходимо в джерелах під 1492 р. У зв'язку із зростанням козацтва походи козаків на татарські і турецькі міста і села посилилися. Козаки вчиняли напади на Очаків, Крим, Тавань та Молдавію, яка знаходилась під турецьким пануванням. На початку XVI ст. кримський хан збирався зруйнувати Очаківський замок і збудувати інший біля гирла Бугу, спорудивши проти нього ще й фортецю з гарматами і перетявши Дніпро ланцюгами, щоб козаки не могли плавати на своїх човнах-чайках «ні ввєрх, ні вниз». У 1545 р. велике козацьке військо на 32 човнах напало на Очаків. Одночасно між козаками і татарами відбувалися дрібні сутички в степу.

Помітною фігурою у боротьбі козацтва проти татар і турків був український магнат, князь Дмитро Вишневецький. З метою захисту від набігів татар, а також для зміцнення свого впливу на Придніпров'ї, зокрема для підкорення козацтва, Вишневецький збудував за дніпровськими порогами, на острові Мала Хортиця, замок (близько 1554—1555 рр.), який деякі буржуазні історики безпідставно вважають Запорізькою Січчю або її прототипом.

У 1557 р. кримський хан з великим військом двічі нападав на Хортицький замок. Змушений його залишити, Вишневецький покинув Литовське князівство і перейшов на службу до Росії. Повернувшись на Україну, він продовжував боротьбу проти турків і татар.

У 1563 р. частина молдавських бояр запросила Вишневецького зайняти молдавський престол. Під час походу в Молдавію загин Вишневецького зазнав поразки у боях з військом молдавського господаря Стефана IX Томші. Взятий в полон Вишневецького було відвезено до Константинополя і за наказом турецького султана страчено. Про смерть Вишневецького було складено чимало легенд. Деякі історики ототожнювали Дмитра Вишневецького з героєм однієї з найпопулярніших українських народних пісень — Байдою. Проте є підстави вважати, що пісня про Байду — борця проти турецько-татарської агресії — існувала ще до Вишневецького, а варіант, зв'язаний з його ім'ям, у якому він також прозваний Байдою, з'явився пізніше.

Одночасно з українським козацтвом на Дніпрі зародилося російське козацтво на Дону, яке також утворилося в основному із селян, що втікали від гніту феодалів. Українське і російське козацтво стало військовим бар'єром проти татар і турків не тільки для України й Росії, а й для інших країн Європи. Спільна боротьба проти турецько-татарської агресії обумовила найтісніші зв'язки між російськими і українськими козаками.

5. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Тривалий і складний процес формування східнослов'янських братніх народностей, що почався, як відзначалося, в період феодальної роздробленості древньої Русі, найінтенсивніше проходив у XIV—XV ст. Приблизно з цього часу російська (великоруська), українська і білоруська народності виступають як окремі, але дуже близькі між собою етнічні одиниці, які склалися на основі єдиної древньоруської народності.

Російська, українська і білоруська народності утворилися шляхом злиття і змішування в основному древньоруського, слов'янського і почасти неслов'янського населення різних східнослов'янських земель, які відособилися. Так, російська народність склалася в результаті злиття в єдине етнічне ціле населення північно-східних руських земель, українська — південно-західних і білоруська — західних. У процесі формування української народності з нею зливалися і змішувалися тюркські, польські, литовські, молдавські та інші етнічні елементи. В свою чергу українські елементи асимілювалися іншими сусідніми народами.

Утворення на основі древньоруської народності трьох нових етнічних спільностей — східнослов'янських народностей — було зумовлене насамперед розвитком продуктивних сил і посиленням економічних зв'язків всередині кожної з трьох груп древньоруських земель, що відособилися: північно-східної, південно-західної і західної. Українська народність (як і російська та білоруська) сформувалася на значно вищому порівняно з древньоруською народністю рівні економічного розвитку, зв'язаному з поступовим подоланням феодальної роздробленості.

Однією з найважливіших передумов формування окремих східнослов'янських народностей було зростання економічних зв'язків між різними землями. Як відзначають радянські вчені Б. О. Рибаків і Л. В. Черепнін, ще в період існування древньоруської народності — у XII ст. — виділяються чотири групи східнослов'янських земель, які вели між собою торгівлю: 1) Новгород, Смоленськ, Псков, Полоцьк, Вітебськ; 2) Владимир, Рязань, Устюг, Ростов, Муром; 3) Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський; 4) Галич, Володимир-Волинський, Луцьк. Дві перші об'єднували північні землі, дві останні — південні. В цьому групуванні вже намічаються контури територій російської, української і, менш чітко, білоруської народностей.

У XIV—XV ст. в Південно-Західній Русі, як відомо, продовжувався дальший розвиток ремесла, торгівлі, міст, товарно-грошових відносин, що сприяло зростанню економічних зв'язків між окремими її землями. Так, у міста Київщини привозили хліб з Волині, Поділля та з білоруських земель. Шляхта Луцького повіту везла хліб та інші сільськогосподарські продукти до Києва, Черкас, Канева. В Острозі бували купці з Києва, Львова, Кам'янця та інших міст. Зростання економічних зв'язків між південно-західними землями та їх політичних стосунків, що зміцнювалися в боротьбі проти іноземних загарбників, були основою утворення української народності.

Процес утворення окремої етнічної спільності — української народності — на території Південно-Західної Русі був зв'язаний

з переборенням і згладжуванням місцевих особливостей і відмінностей у мові, культурі й побуті населення локальних територій та з формуванням єдиної мови, спільної культури та побуту української народності.

У зв'язку з наявністю сильного об'єднуючого центру — Московського князівства — формування російської народності проходило інтенсивніше, ніж формування української та білоруської народностей, які були під гнітом іноземних загарбників. Російська народність складалася в процесі вікової боротьби Північно-Східної Русі проти татар, за визволення з-під влади Золотої Орди, а також проти іноземної агресії з Заходу. В процесі формування української народності, щоб відстояти свій етнічний і культурно-історичний розвиток, довелося витримати тривалу боротьбу проти татарських загарбників, литовської, польської та угорської феодально-католицької агресії. У цій боротьбі населення різних земель України дедалі більше згуртовувалось, консолідувалось в єдину народність.

Як відомо, народності як менш стійкій історичній спільності людей, що передувала нації, властиві в нерозвиненому вигляді всі ознаки нації: відносна спільність мови, території, культури, певні економічні зв'язки. Ці ознаки в майбутньому, з розвитком капіталізму, перетворюються в риси, які визначають націю.

Протягом ряду століть поступово склалися елементи мовної, культурної, територіальної, економічної спільності кожної з трьох народностей — російської, української і білоруської.

Українська народність складалася на території південно-західної частини Русі: на Київщині, Переяславщині (нинішній Полтавщині), Чернігівщині, Волині, Поділлі, в Галицькій землі, на Буковині.

Складовою частиною території, де формувалася українська народність, стало також Закарпаття, яке в минулому входило до складу Київської Русі, а пізніше (частково) — до Галицько-Волинського князівства. Захоплення Закарпаття в XI—XII ст. угорськими королями і відрив його від Київської Русі не привели, однак, до асиміляції закарпатського східнослов'янського населення, яке продовжувало боротися проти угорських загарбників і підтримувало зв'язки з іншими древньоруськими, а пізніше — з українськими землями. Населення Закарпаття з часів древньої Русі протягом ряду століть поповнювалось за рахунок припливу населення з Придніпров'я, Поділля та інших земель. Радянський етнограф Д. К. Зеленін, вказуючи на спільні елементи в культурі й побуті населення Придніпров'я та гуцулів — однієї з етнографічних груп карпатських українців — висунув гіпотезу про походження гуцулів з-під Києва. «Після розгрому Києва Батисем в XIII ст., — пише він, — багато місцевих майстрів... пішли на захід, де знайшли собі притулок у Besкидах (Карпатах). Тут вони змушені були зайнятися тваринництвом, але зберегли також і свої традиційні художні промисли».

У створенні передумов для формування української народності значну роль відіграло могутнє і обширне Галицько-Волинське князівство, яке в першій половині XIII ст. мало певний вплив на Подніпров'я, зокрема на Київ.

Однак Галицько-Волинське князівство не стало основним центром утворення української народності. Таким центром стала середня Наддніпрянина, головним чином Київщина (на правому березі Дніпра), Переяславщина та Чернігово-Сіверщина. Вказаний район усім своїм історичним та етнічним розвитком був найтісніше зв'язаний з Північно-Східною Руссю. На Середньому Придніпров'ї створилось етнічне ядро, до якого тяжіло населення інших українських земель. Ця територія набула провідного значення в суспільно-політичному і культурному житті українського народу, в його боротьбі проти іноземних загарбників, за свою незалежність. Тому за Середнім Придніпров'ям найраніше закріпилася назва «Україна», від якої потім пішло національне ім'я українського народу. Тут же склалися середньодніпровські говори, що стали основою мови української народності (а пізніше нації), розквітла високохудожня, самобутня усна творчість українського народу, найхарактернішими зразками якої були думи та історичні пісні.

Одним з найяскравіших проявів процесу формування народностей був розвиток їх мов, цього, за визначенням В. І. Леніна, найважливішого засобу людського спілкування. Мова української народності формувалася в ході дальшого розвитку та об'єднання південних і частково західних діалектів древньоруської мови.

У період феодальної роздробленості поглиблюються діалектні відмінності в мові окремих частин східного слов'янства, які існували і раніше. Серед нових діалектних рис, що відбилися у пам'ятках Південно-Західної Русі XI—XIII ст., помітні і риси майбутньої української мови.

Так, у південноруських пам'ятках в цей час спостерігається поява так званого «нового ятя» — букви **ѣ** замість старого **е** перед **ь** (колишнім глухим голосним звуком), що занепає: **к а м ѣ н ь**, **п ѣ щ ь**, **ш ѣ ст ь**, **к а м ѣ н ь е** (сучасні українські **к а м і н ь**, **п і щ**, **ш і ст ь**, **к а м і н н я**). Очевидно, «новим ятем» переписувачі книг позначали живе звучання звука, близького до **і**.

З XIII ст. трапляються випадки написання **ши ст ь** та ін. У XI—XIII ст. помічається заміна старого **ѣ** (ятя) на **и** (що характерно тільки разом з іншими південноруськими рисами): **в ь в е с ь н и к о у ю** (**н ѣ к о у ю**), **т ь в и с и** (**в ѣ с и** — знаєш).

Зрідка в пам'ятках XIII ст. трапляється заміна колишнього **и** буквою **ы**: **п р о с ь т и** (просити), **с ь в ѣ т ь н ы к ь**. У пам'ятках другої половини XIII — початку XIV ст. вже зустрічаються (щоправда, нечасто) випадки подовження **о в** закритих складах і появи перед ним приставного **в**: **в о о в ь ц я з о в ь ц я**, **в о о т ц я з о т ь ц я** (пор. сучасні українські діалектні **в у о в ц я**, **в у о т ц я**, літературні **в і в ц я**, **в і т ц я**). Подібне подовження **о**, **е** і перехід їх через ступінь дифтонгів — у так званих нових закритих складах — **в і** дало характерне для сучасної української літературної мови чергування **к і н ь** — **к о н я**, **р і к** — **р о к у**, **о с і н ь** — **о с е н і**, **п і ч** — **п е ч і**.

Дуже характерною, як і в білоруській мові, є зміна приємників і префіксів **у і в**: **о у п р а ш а х о у т ь** (**в ѣ п р а ш а х о у т ь**), **в ѣ м р ѣ т и** (**у м р ѣ т и**) та ін.

З XIV ст. (у грамотах, які взагалі мають уже чітко виражений український характер) у великій кількості випадків виявляються риси

української морфології, наприклад закінчення першої особи множини -мо: є с б м о, п р и в о д и м о, ч и н и м о.

Так поступово складались ті характерні риси мови, які в період формування української народності разом з граматичною будовою і словниковим складом визначили мову української народності.

Мова писемних пам'яток на Україні в період формування української народності відрізнялась від народнорозмовної української мови, але в деяких рисах, переважно фонетичних і лексичних, відбивала її особливості. Це в основному була мова літератури і офіційно-канцелярського діловодства. Обслуговувала вона головним чином пануючий клас феодального суспільства.

Протягом ряду століть іноземні загарбники марно намагалися знищити українську мову, вона завжди лишалася знаряддям спілкування і боротьби народу за своє соціальне і національне визволення. Про це свідчить багатуща усна народна творчість українського народу.

Єдина мова, спільна територія, зростання економічних і політичних зв'язків між окремими українськими землями сприяли створенню самобутньої культурної спільності української народності. Ця спільність знайшла свій яскравий прояв, зокрема, в усній народній творчості, в якій у цей час виділяються специфічно українські ліро-епічні пісні-думи.

У тяжких умовах іноземного гніту український народ створив свою оригінальну і високу культуру, в якій відбилися багатуща культурна спадщина і традиції древньої Русі. Ця культура складалася і постійно розвивалася в процесі спілкування з культурами братніх російської та білоруської народностей.

Уже в той час проявляються такі риси характеру українського народу, як працьовитість, волелюбність, відвага, ненависть до всяких гнобителів, дотепний гумор, поетичність, музикальність. Все це споріднювало український і російський народи, такі близькі, за визначенням В. І. Леніна, «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹. Незважаючи на всі історичні знегоди і великі випробування, російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі.

Близько XIV—XV ст. оформляється і відносна економічна спільність української народності, що знайшло своє відображення в дальшому розвитку феодального способу виробництва, зростанні товарно-грошових відносин та посиленні економічних зв'язків між окремими землями.

Але в умовах панування натурального господарства, відсталої і рутинної техніки, слабкого ще суспільного поділу праці, існування митних кордонів повна спільність економіки ще не могла скластися, і феодальна роздробленість земель зберігалась значною мірою і в цей період.

В. І. Ленін говорив про історію Російської держави XV—XVI ст.: «...державна розпалалась на окремі «землі», частково навіть князівства,

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 25, стор. 71.

які зберігали живі сліди колишньої автономії, особливості в управлінні, іноді своє окреме військо (місцеві бояри ходили на війну з своїми полками), окремі митні кордони і т. д.»¹.

Утворення трьох народностей мало своїм наслідком закріплення за територією кожної з цих народностей і за самими народностями поряд з древнім спільним іменем Русь самостійних назв: Велика Русь, Україна (Мала Русь), Біла Русь.

Назва Україна вперше вжита в Київському літопису під 1187 р. у зв'язку з подіями в прикордонній із степом (де кочували половці) Переяславській землі. Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець говорить: «И плакашася по немь вси Переяславци... о нем же Украина много постана». Під 1189 р. той самий Київський літопис називає Україною пониззя Галицької землі по Дністру. В XIII ст. Галицько-Волинський літопис називає цим ім'ям суміжну з Польщею територію Галицько-Волинського князівства по Західному Бугу.

З'явившись на сторінках літописів у XII—XIII ст. для означення окремих південно-західних руських земель (в розумінні пограниччя, країни, рідної землі), назва Україна в наступні століття, у зв'язку з формуванням української народності і нації, набуває нового значення. Закріпившись як власна назва переважно Середнього Придніпров'я, ім'я Україна одночасно з посиленням провідного значення названої території в суспільно-політичному житті українського народу, в його боротьбі за незалежність поширилося на всі землі, на яких сформувався український народ, і стало його етнічним, національним іменем.

Народне за своїм походженням ім'я Україна закріпилося насамперед у свідомості народу і відбилося в його історичних піснях та думах, які дійшли до нас від XVI—XVII ст., зокрема в популярній пісні про Байду. Турецький султан, вражений мужністю захопленого в полон козацького ватажка Байди, звертається до нього з пропозицією:

Ой ти, Байдо, ти славносенький!
Будь мені лицар та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю *Україночку!*

Тоді ж термін Україна починає вживатися в офіціальних документах і в літературі. Наприклад, у постанові польського сейму 1580 р. з приводу антифеодальних виступів на Україні говориться, що ці виступи охопили «Україну Руську (Галичину.— *Ред.*), Київську, Волинську, Подільську і Брацлавську».

У XVI—XVII ст. назва Україна ставала дедалі популярнішою і поширювалася на все більшу територію, на якій розселявся український народ. Проте древнє ім'я Русь, яке свідчило про історичну спільність трьох братніх східнослов'янських народів, продовжувало широко вживатись для означення як всього українського народу, так і окремих його частин.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

З XIV ст. відоме і третє ім'я, яким називалася спочатку Галицько-Волицька земля, а пізніше і Придніпров'я,— Мала Русь. Ця назва вживалася переважно в офіціальних документах і літературі. Серед українських народних мас вона не дістала поширення.

Питання про утворення української народності здавна привертало до себе увагу багатьох буржуазних істориків і лінгвістів, проте через хибність своєї ідеалістичної методології вони не могли правильно поставити і розв'язати його. Виходячи із своїх реакційних поглядів, більшість буржуазних вчених всіляко фальсифікувала історію.

Російська великодержавна, українська і білоруська буржуазно-націоналістична історіографія, переслідуючи реакційні політичні цілі та захищаючи інтереси експлуататорських класів, перекрутила і заплутала питання формування народностей. Дворянські і буржуазні історики не вбачали ніякої принципіальної різниці між племенем, народністю і нацією, що є історичними категоріями, властивими конкретним соціально-економічним формаціям. Вони вважали націю одвічною категорією.

Російські великодержавні історики, всупереч фактам, заперечували самобутні риси української і білоруської народностей, намагалися довести, що українці і білоруси не є окремими народностями, а тільки частинами російського (великоруського) народу. Цим самим вони заперечували право українського і білоруського народів на національний розвиток і виправдували реакційну політику царизму, який душив усі народи Росії.

Українські буржуазно-націоналістичні історики (В. Антонович, М. Грушевський та ін.), фальсифікуючи історичні факти, твердили, що російський і український народи своїм походженням, характером, історією, культурою нібито докорінно відмінні, а мовознавець буржуазний націоналіст С. Смаль-Стоцький намагався довести, що навіть у мовному відношенні вони не мають близького споріднення.

Виконуючи завдання експлуататорських класів, перебуваючи на службі у імперіалістів Заходу, сучасні буржуазно-націоналістичні історики намагаються навіть довести, що український народ за етнічним типом нібито споріднений з кельтами, германцями та іншими західноєвропейськими народами.

Марксистсько-ленінський аналіз історичних фактів повністю спростовує ці брехливі, безглузді вигадки націоналістичних фальсифікаторів і незаперечно доводить походження російської, української і білоруської народностей від єдиного етнічного кореня, яким була древньоруська народність, доводить спільність їх історичного та культурного розвитку, спільність їх історичної долі, найтіснішу близькість і спорідненість їх характерів, мов і культури.

Сформувавшись в основному приблизно в XIV—XV ст., українська народність продовжувала далі розвиватись і консолідуватись, ведучи боротьбу проти численних іноземних загарбників, за свою незалежність.

У XV — першій половині XVII ст. в Західній Європі українці були відомі вже як окремий народ зі своєю мовою, характерним побутовим укладом, територією; вони поділялися на ряд етнографічних

груп, що зберігали значні відміни в мові, побуті, культурі (волиняни, подоляни та ін.). Разом з тим українців розглядали як народ споріднений і дуже близький за культурою до російського народу. Про це, зокрема, свідчить лист італійця Альберта Кампензе (1523—1524 рр.), у якому він, вважаючи українців (за його термінологією — роси або рутени) і росіян (московитяни) окремими народами, водночас відзначає, що обидва вони говорять спільною мовою і сповідують єдину віру.

Процес формування і розвитку української народності та її боротьба проти іноземних загарбників були зв'язані з виникненням тенденції до складання української феодальної державності. За словами Ф. Енгельса, «тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»¹. Ця тенденція на Україні більш помітно виступає приблизно з XVII ст.

**6. БОРОТЬБА ПРОТИ
ЛИТОВСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ
ФЕОДАЛІВ-ЗАГАРБНИКІВ.
ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ НАПАДИ
НА УКРАЇНУ**

У 30-х роках XV ст. в захоплених Литовським князівством російських, українських і білоруських землях спалахнула боротьба проти польсько-литовської феодально-католицької агресії.

Ця боротьба, що тривала близько десяти років, почалася після смерті Вітовта і обрання на спільному сеймі литовських, російських, українських і білоруських феодалів у Вільні великим князем литовським Свидригайла Ольгердовича, який негативно ставився до польсько-литовської унії. Кандидатура Свидригайла на литовський престол була висунута російськими, українськими і білоруськими феодалами. Литовські пани підтримали цю кандидатуру, оскільки побоювались здійснення агресивних планів польських феодалів, які прагнули скористатися з смерті Вітовта для того, щоб не допустити обрання нового великого князя литовського і повністю підкорити собі Литовське князівство.

Не маючи надії досягти мирної угоди із Свидригайлом, польські феодали вирішили здійснити хоч би частину своїх агресивних планів — захопити Поділля і Волинь. У 1430 р., незабаром після того як Свидригайло вступив на литовський престол, польські пани вторглися на Західне Поділля, витіснили звідти литовських намісників і зайняли своїми гарнізонами подільські замки, в тому числі і Кам'янець.

У 1431 р. польське військо напало на Волинь, спалило і спустошило околиці Володимира, а потім підійшло до Луцька, спалило місто і почало облогу замка. Проте спроби польсько-шляхетського війська взяти Луцький замок були відбиті військом воєводи Свидригайла — Юрпі.

Українське населення Волині і Поділля піднялось на боротьбу проти польських загарбників. В околицях Брацлава селяни напали

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 392.

на польський загін, який мав намір захопити місто, і вбили близько двадцяти шляхтичів.

Народна боротьба проти іноземного гніту почалася також у Галицькій землі і на Західній Волині. Тут діяло багато повстанських загонів, які нападали на польських загарбників, знищували замки, де стояли польські гарнізони.

Тим часом становище Свидригайла ускладнилося. Він спирався в основному на російських, українських і білоруських православних князів і бояр, наближав їх до себе і роздавав їм вищі державні посади. Ця політика великого князя, що загрожувала литовським панам втратою здобутого при Вітовті панівного політичного становища, викликала серед них незадоволення. Вони знову встановили зв'язки з польськими феодалами і в 1432 р. обрали великим князем литовським Сігізмунда, брата Вітовта, який відновив унію з Польщею і визнав за нею Західне Поділля та деякі прикордонні міста Волині.

Щоб позбавити Свидригайла підтримки українських, білоруських і російських феодалів, Ягайло і Сігізмунд зрівняли їх в майнових і особистих правах з литовськими феодалами-католиками, хоч на вищі державні посади могли, як і раніше, призначатися тільки останні.

Українські, білоруські і російські феодалі почали залишати Свидригайла і переходити на бік Сігізмунда. В 1435 р. Сігізмунд, спираючись на підтримку польських феодалів, розбив Свидригайла.

Проте боротьба проти литовських феодалів-загарбників на Україні продовжувалась. Активну участь в ній взяло населення Київщини. Кияни на чолі з воєводою Юршею відбили спробу Сігізмунда захопити Київ, і Київщина протягом кількох років не підкорялася владі литовського князя. Тільки на кінець 30-х років XV ст. Сігізмунду вдалося знову встановити владу Литовського князівства над українськими, білоруськими і захопленими в кінці XIV — на початку XV ст. російськими землями.

Князювання Сігізмунда, проте, тривало недовго. Він був провідником агресивних планів польських феодалів, спрямованих на ліквідацію незалежності Литовського князівства, і в своїй політиці спирався на дрібних і середніх феодалів, яких наближав до себе. Проти Сігізмунда виникло невдоволення не тільки серед російської, української і білоруської феодалської знаті, а й серед литовських панів. У 1440 р. він був убитий змовниками, на чолі яких стояв один з волинських князів — Іван Чарторийський.

Прагнучи зміцнити своє панування в усіх землях Литовського князівства, литовські пани проголосили великим князем молодшого сина Ягайла — малолітнього Казіміра. Після загибелі в 1444 р. у битві з турками під Варною короля Владислава III (старшого брата Казіміра) польські феодалі в 1445 р. обрали на королівський престол Казіміра, прагнучи цим шляхом відновити польсько-литовську унію. Литовські пани, яким для зміцнення свого панівного становища в усіх землях Литовської держави була необхідна допомога з боку Польщі, згодилися врешті-решт на прийняття Казіміром польської корони,

але зажадали від нього, як від польського короля, присяжного запису, в якому б він визнав за литовськими феодалами право обрати після його смерті окремого великого князя. Обраний польським королем, Казімір водночас залишався і великим князем литовським. Таким чином, взаємовідносини між Польщею і Литвою були оформлені у вигляді особистої унії.

У 40-х роках XV ст., на початку князювання Казіміра, на російських, українських і білоруських землях, захоплених Литовським князівством, знову спалахнула боротьба проти панування литовських феодалів. Насамперед повстали народні маси Смоленська; вони примусили литовського намісника та місцевих бояр, які підтримували його, залишити місто. Від Литви відокремились також Волинь, Київщина та інші землі.

Литовські пани придушили повстання українського, білоруського і російського населення. Проте вони пішли на поступки українським феодалам, згодившись на відновлення Київського і Волинського удільних князівств, ліквідованих Вітовтом наприкінці XIV ст. Київщина з Переяславщиною були віддані синові усуненого Вітовтом київського удільного князя Володимира Ольгердовича — Олельку (Олександрю). На Волині знову став князем Свидригайло, який визнав васальну залежність від Казіміра. У володіння Свидригайла перейшло і Східне Поділля (Брацлавщина).

Проте ця поступка з боку литовських панів була тимчасовою. Відновлені українські князівства проіснували недовго. У 50-х роках XV ст., після смерті Свидригайла, Волинське князівство було остаточно ліквідоване і перетворене на литовську провінцію, якою почав управляти великокнязівський намісник. Східне Поділля було приєднане до Київського князівства. Після смерті київського князя Семена Олельковича король польський і великий князь литовський Казімір призначив у 1471 р. воєводою з Київ литовського пана Мартіна Гаштовта. Але князів відмовились прийняти його і двічі не пускали до міста, вимагаючи, щоб воєводою був призначений хто-небудь з місцевих князів, і заявляючи, що вони не підкорятимуться литвину-католику. Після цього Гаштовт вирушив на Київ з військами і взяв його. Так було остаточно ліквідоване і Київське князівство, яке проіснувало багато століть. З цього приводу літописець відзначає: «И оттоле на Киеве князи пересташа быти, а вместо князей воєводи насташа».

Східне Поділля було відокремлене від Київщини і перейшло з цього часу під управління литовських великокнязівських намісників, які призначалися здебільшого з місцевих волинських князів (Острозьких, Збараських та ін.).

Після ліквідації великих удільних князівств найбільшими територіально-адміністративними одиницями на Україні були землі-воєводства. Кожна земля зберігала сліди колишньої феодальної автономії, особливості в управлінні, які закріплювались великокнязівськими привілеями або уставними грамотами. Землі-воєводства ділились на повіти. Волинська земля складалась з Луцького, Володимирського і Кременецького повітів; крім того, на Волині був ряд князівських

волостей: Острозьких, Збаразьких, Сангушків та ін., що не входили до повітової системи. Київське воєводство ділилось на Київський, Житомирський, Овруцький, Черкаський, Канівський та інші повіти і на кілька волостей; управляли цими волостями «колейно» (по черзі) київські бояри — шляхта. Брацлавщина ділилась на Брацлавський і Вінницький повіти. На чолі земель-воєводств і повітів стояли намісники — воєводи і старости, які призначались великим князем звичайно довічно. Тільки на Чернігово-Сіверщині зберігалися удільні князівства російських і українських князів.

Щоб зміцнити свою владу над російськими, українськими і білоруськими землями, які входили до складу Литовського князівства, литовські феодалі намагалися знищити історичні зв'язки цих земель з Московським князівством. З цією метою великі князі литовські прагнули насамперед розірвати церковні зв'язки між захопленими ними російськими, українськими і білоруськими землями та Москвою і здійснити унію православної церкви з католицькою. На початку другої половини XV ст. православна церква України і Білорусії була відокремлена від московської митрополії в окрему київську митрополію (1458 р.). Проте литовським князям не вдалося схилити православне населення до унії з католицькою церквою. Більше того, спроба запровадити унію ще більше посилила обурення українського, білоруського і російського населення проти литовського уряду.

Про незадоволення населення загарбаних Литовським князівством російських, українських і білоруських земель добре знав король польський і великий князь литовський Казімір, який у зв'язку з цим попереджав литовських панів, що в разі війни Литви з Москвою населення цих земель «постарається приготувати литовцям не перемогу, а загибель».

У цей період Україні почала загрожувати нова страшна небезпека — з боку Туреччини і Кримського ханства. Турецька військово-феодална держава, що виникла на межі XIII і XIV ст. в Анатолії (Мала Азія), почала швидко розширювати свої кордони за рахунок сусідніх країн, особливо Візантії. К. Маркс назвав державу турків-османів у Малій Азії розбійницькою. Феодалні країни Європи, які роздиралися внутрішніми суперечностями, не могли дати відсіч агресії турецьких загарбників.

Завоювавши у кінці XIV ст. слов'янські землі на Балканському півострові, турки в XV ст. підкорили собі Валахію, Візантію (1453 р.), генуезьку колонію Кафу в Криму, гирла Дунаю і Дністра, на початку XVI ст. — Молдавію з Буковиною і Бессарабією і в кінці XVI ст. — Закавказзя, де їм довелося поділити сфери панування з Персією.

Так утворилась Османська, або Оттоманська, імперія, яка охоплювала величезну територію на трьох материках: в Азії, Африці і Європі. Ця імперія ґрунтувалася на гнобленні нетурецьких народів. Її агресивна політика була спрямована на загарбання сусідніх земель, на загальне пограбування народів, на одержання прибутків у вигляді данини, контрибуцій, податків, на захоплення в полон і продаж в рабство багатьох тисяч мирних жителів. Турецькі напади на сусідні землі

супроводжувалися найжорстокішим розоренням міст і сіл, винищенням маси населення.

К. Маркс писав, що турецька навала XV—XVI ст., як і монгольське нашестя XIII ст., була небезпекою, яка загрожувала всьому європейському розвитку.

У кінці XV ст. почалися турецькі напади на Галичину і Поділля. В 1498 р., під час першого нападу на Галичину, турки спустошили Ярослав, Перемишль і деякі інші міста.

Водночас почалися набіги на Україну татар Кримського ханства, яке остаточно відокремилося від Золотої Орди, що занепадала, і в 70-х роках XV ст. визнало васальну залежність від турецького султана.

Протягом тривалого часу кримські хани були союзниками литовських князів. Але з 80-х років XV ст., у зв'язку з тим, що литовський уряд установив союзні відносини з ворогом Кримського ханства — Золотою Ордою, відносини між кримськими татарами і Литовською державою різко загострились.

Внаслідок турецько-татарських нападів ряд міст на північному узбережжі Чорного моря було знищено. Кримський хан Менглі-Гірей захопив у Причорномор'ї Дашів (на місці нинішнього Очакова), Хаджі-бей (на місці нинішньої Одеси) та інші замки, які належали литовським князям.

У 1482 р. Менглі-Гірей напав на Київ, «град взя... и огнем сожже... Полону бесчисленно взя, а землю Киевскую учиниша пусту», — повідомляє Никонівський літопис. Після цього нагірна частина Києва довго була в руїнах. Центр міського життя перемістився на Поділ.

Після нападу на Київ кримські феодали часто повторювали набіги на Україну, вторгались на Київщину, Поділля й далі, палили, руйнували, спустошували міста і села, забирали в полон тисячі людей, продавали їх в рабство на східних ринках або використовували як кріпаків і рабів у своєму господарстві.

Протягом півстоліття (1480—1530рр.) татари майже кожного року нападали на Україну. Автор середини XVI ст. Михайло Литвин писав, що один купець, який займався збиранням мита біля воріт, що вели у Крим, «і бачив повсякчас безліч наших людей, яких гнали туди, питав у нас: чи лишилось ще скільки-небудь людей у нашій країні, чи їх уже зовсім немає? А також, звідки береться така сила їх? Так ці грабіжники, — говорить далі Михайло Литвин про татар, — мають завжди досить рабів не тільки для торгівлі з іноземцями, а й для задоволення у себе вдома своєї жорстокості або примхи».

Турецько-татарські напади зустрічали незначний опір з боку польського і литовського урядів. Найманих військ, які в той час почали замінювати посполите рушення (шляхетське ополчення), було недостатньо. Не одержуючи довгий час плати, солдати грабували населення. Шляхта, все більше зосереджуючи увагу на тому, щоб шляхом посилення експлуатації селян збільшити прибутки свого господарства, неохоче брала участь у воєнних походах, які до того ж вимагали великих витрат. Тому шляхетські ополчення збиралися надто повільно.

Татарські загарбники женуть полонених в Галичини та Волині.

Більше того, в ході боротьби з татарами шляхта не тільки сама грабувала населення, а й не перешкоджала татарам вторгтися на Україну та грабувати її; коли ж татари поверталися, шляхта нападала на них і відбирала захоплених людей і награбоване майно. Відбита здобич не поверталась власникам без викупу. На початку XVI ст. король польський і великий князь литовський Сігізмунд I установив навіть спеціальну таксу для викупу худоби. Викуп брали також і за відбитих у татар людей, якщо шляхта сама не продавала їх як рабів.

Особливо слабку відсіч давали литовський і польський уряди наскокам татар на Південно-Східну Україну. Населення величезної території по Південному Бугу, нижній і середній течії Дніпра, ріках Ворсклі і Сулі, яка активно заселялася в XIV—XV ст., дуже страждало від цих нападів. Воно намагалося селитись навколо замків: Києва, Брацлава, Вінниці, Житомира, Черкас, Канева, Остра, Чернігова та ін. Проте ці замки були в поганому стані і не могли бути надійним захистом від татар. Укріплення їх були недостатні і примітивні. Урядові гарнізони стояли тільки в деяких замках і то не завжди, не говорячи вже про те, що ці гарнізони були невеликі. Самі замки (здебільшого дерев'яні), лишаючись довгий час без ремонту, руйнувались. Наприклад, про Канівський замок люстрація 1552 р. говорить: «Що не попадало, те від вітру хитається».

Хоч литовські князі почали сплачувати кримським ханам щороку велику грошову данину (упоминки) і посидали дарунки натурою, татари не переставали нападати на українські землі.

Український народ у високохудожніх думках та історичних піснях яскраво змалював картини страшних нещасть, зв'язаних з нападами кримських татар протягом XV—XVIII ст.:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А на ногах ланцюг б'ється.
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками,—
Нехай йому із водою...
Ось-ось чайка надо мною.

Головний тягар оборони українських земель від турецько-татарської агресії ліг на українські народні маси — селян, міське населення і особливо на зростаюче козацтво.

Підкоривши Молдавію, Туреччина захопила у своє безпосереднє володіння південну частину Бессарабії (Буджак), де були зміцнені фортеці: Акерман (Білгород-Дністровський), Бендери та ін. Тут же кочувала підвладна кримському ханові Ногайська татарська орда, яка робила спустошливі наскоки на інші землі Бессарабії, населені українцями і молдаванами. У Північній Бессарабії турки зміцнили сильну фортецю Хотин, яка була опорним пунктом для їх наступу на Україну і Польщу.

Закріпившись на північному узбережжі Чорного і Азовського морів, султанська Туреччина при допомозі Кримського ханства прагнула загарбати російські і українські землі і поневолити їх народи.

7. УТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Визначну роль у боротьбі українського і білоруського народів проти польсько-литовських загарбників і у відбитті

турецько-татарської навали на Європу відіграла Російська централізована держава.

Московський великий князь Іван III (1462—1505 рр.) об'єднав навколо Москви майже всі значні князівства Північно-Східної Русі, в тому числі Новгород і його землі, Твер, Псков і Рязань. У 1480 р. Російська держава остаточно звільнилась від татарського іґа, яке тяжіло над Руссю більше 200 років. Ф. Енгельс відзначав, що в Росії підкорення удільних князів йшло пліч-о-пліч з визволенням від татар і остаточно було закріплено Іваном III.

Централізація, як вказували К. Маркс і Ф. Енгельс, була наймогутнішим політичним засобом швидкого розвитку всякої країни. Уже в кінці XV — на початку XVI ст. Російська держава почала відігравати велику роль у міжнародному житті. Утворення Російської централізованої держави мало надзвичайно важливе прогресивне значення для українського і білоруського народів, які знайшли в Російській державі опору в боротьбі проти іноземних загарбників.

Одним з проявів тяжіння українського народу до Москви були переселення селян, міщан і козаків з українських земель, захоплених литовськими князями, в межі Російської держави. Це тяжіння йшло назустріч прагненню Російської держави включити у свої межі всі східнослов'янські землі, які колись входили до складу Древньоруської держави. Об'єднуючи навколо Москви Північно-Східну Русь, Іван III ставив також своїм завданням возз'єднати з Російською державою «всю Руську землю», тобто українські, білоруські і російські землі, які були під владою Литовського князівства, оголосивши їх своєю «отчпной», а себе «государем всея Руси». В той же час частина російських, білоруських і українських князів, незадоволених політичним пануванням литовських феодалів, почала переходити від литовського князя під владу князя московського. У 1481 р. князі Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський організували змову з метою вбити Казіміра і посадити на великокнязівський литовський престол Михайла Олельковича або, коли б це не вдалося, відокремитись від Литви із землями до р. Березіни і об'єднатися з Російською державою. Але змова була викрита. Михайло Олелькович і Іван Гольшанський були страчені литовським урядом, а Федір Бельський втік у Москву.

У 1500 р. на бік Москви перейшли чернігово-сіверські князі, які володіли Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем, Новгородом-Сіверським і Рильськом «со многими волостями». Цього ж року почалася нова війна Російської держави з Литвою, яка закінчилася в 1503 р. укладенням перемир'я на шість років. За Російською державою закріплювалася вся Чернігово-Сіверщина, крім невеликої придніпровської смуги біля Остра, яка лишилася за Литвою. В об'єднанні Чернігово-Сіверської землі з Російською державою велику роль відіграло місцеве населення. Можна, наприклад, відзначити, що населення Брянська активно допомагало московському війську при визволенні міста від литовських загарбників.

Однак перемир'я між Литвою і Російською державою закінчилося раніше наміченого строку. Нова війна почалася в 1507 р.

У 1508 р. під час війни між Російською державою і Литвою частина українських і білоруських феодалів на чолі з князем Михайлом Глинським підняла повстання з метою визволення українських, білоруських і російських земель з-під влади литовського князя і переходу в підданство до московського князя. Глинському вдалося оволодіти рядом міст у Білорусії. Повстання було активно підтримане на Київщині, де діяв брат Михайла — Василь.

За словами хроніста Стрийковського, Василь Глинський «намовляв руських бояр добровільно приєднатись до його брата, який ухвалив... відібрати велике князівство від Литви і повернути Русі, як перед тим бувало споконвіку, та відновити Київську державу; тими обіцянками він звів дуже багато київських бояр так, що деякі йому і присягали».

Проте і це повстання українських і білоруських князів та бояр зазнало поразки. М. Глинський утік до Москви.

У 1508 р. литовський уряд змушений був погодитись на мир з великим князем московським Василієм III (1505—1533 рр.). Мирний

договір визнавав за Російською державою всі землі, які перейшли до неї в 90-х роках XV і в перші роки XVI ст. В результаті війни з Литвою, яка відновилась у 1512 р., з Російською державою було возз'єднане древнє руське місто Смоленськ, загарбане на початку XV ст. Вітовтом. У 1514 р. населення Смоленська відкрило ворота міста перед російським військом. За князювання Василя III було завершено об'єднання Північно-Східної Русі навколо Москви.

Але становище Російської держави на півдні ускладнилось. Після того як рештки Золотої Орди були остаточно розгромлені, Кримське ханство почало спустошливі наскоки на південні кордони Російської держави. Для відбиття цих нападів московський уряд почав зміцнювати тут кордони.

Під час царювання Івана IV Грозного до Російської держави було приєднано Казанське і Астраханське ханства, підкорено Ногайську орду, почалося поширення влади царизму на народи Західного Сибіру. В результаті цього у складі Російської держави збільшилась кількість неросійських народів.

Прагнучи припинити спустошливі наскоки кримських татар на південні кордони Російської держави, Іван IV у 50-х роках XVI ст. зробив кілька походів на Крим. У березні 1556 р. російське військо під начальством Ржевського прийшло на р. Псьол, збудувало тут судна і зробило на них похід вниз по Дніпру проти кримських татар. Ця перша поява російського війська на Дніпрі справила сильне враження на Україні. Кілька сотень черкаських і канівських козаків на чолі з отаманами Млинським і Єськовичем приєдналися до Ржевського і взяли участь у його поході.

У 1558 р. російське військо зробило новий вдалий похід на Крим, під Перекоп. Його очолив український князь Дмитро Вишневецький, який кілька років перебував на службі у російського уряду.

В 1559 р. російське військо під керівництвом Данила Адашева спустилось на човнах по Дніпру до Чорного моря, повоювало татарські улуси на узбережжі Криму і визволило полонених, захоплених татарами під час наскоків на російські і українські землі. Одночасно з цими походами московський уряд укріплював південні кордони, створюючи нові оборонні лінії. Найпівденніша лінія йшла тоді від Алатиря до Новгорода-Сіверського і Путивля.

Російський уряд заселяв південні прикордонні землі «служилими» людьми, зокрема українцями — вихідцями з Литовської держави. У 1546 р. путивльський воєвода повідомляв у Москву, що «в поле» (тобто на прикордонних землях) зібралось багато козаків — «и черкасов и киян и твоих государевых». Уже в цей час на службі у прикордонних містах Російської держави появились українські козаки. З часом, в міру посилення польсько-шляхетської агресії на Україну, кількість українських поселенців у межах Російської держави, особливо на Слобідській Україні, збільшувалась.

У Лівонській війні в складі російського війська билися й українці. Так, наприклад, українець Микола Черкаський, який давно служив у російському війську, командував загоном козаків під час героїчної оборони Пскова від польського війська в 1581 р. і загинув у бою.

8. ЗАГАРБАННЯ
ШЛЯХЕТСЬКОЮ ПОЛЬЩЕЮ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
(КИЇВЩИНИ, ВОЛИНІ
І БРАЦЛАВЩИНИ)
У XVI СТ.
ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

Одночасно з посиленням закріпачення селянства на Україні відбувалось розширення прав феодалів. У XV — першій половині XVI ст. литовські, українські і білоруські бояри і князі злилися в єдиний пануючий стан, який за польським зразком почав назива-

тися шляхетством. Воно складалося з двох груп (станів): великих землевласників — магнатів, панів і дрібних та середніх землевласників — шляхти.

Магнати зосередили у своїх руках величезні земельні володіння. Разом з тим вони зайняли панівне становище в політичному житті і Литовської держави в цілому, і окремих її провінцій — воєводств, що ділилися на повіті. У руках магнатів були вищі державні посади: великого гетьмана — головнокомандуючого під час війни, підскарбія земського, який видав державною казною, та ін. З них же складалась і рада при великому князі, яка обмежувала його владу. Магнати стояли на чолі воєводств і повітів як воєводи і старости і добилися ряду особливих прав, що виділяли їх серед шляхетства. Вони були звільнені від підсудності провінціальної адміністрації і підлягали безпосередній юрисдикції великого князя. Свої війська вони виводили на війну під власними корогвами (прапорами).

Найбільшими українськими магнатами були князі Острозькі. В кінці XV — на початку XVI ст. на чолі цього роду стояв Костянтин Іванович Острозький, в руках якого зосереджувалось близько однієї третини всієї феодалної земельної власності Волині. Мастки Острозьких були також на Київщині, в Галичині, Білорусії і Литві.

Серед магнатів різних народностей Литовської держави особливо великий політичний вплив мали литовські магнати-католики, під тиском яких у великокнязівські привілеї феодалам була внесена стаття, яка закривала українським і білоруським православним феодалам доступ на вищі державні посади і у великокнязівську раду. І хоч ця стаття на практиці не завжди виконувалась, проте вона викликала незадоволення серед українських і білоруських магнатів. У 1563 р., під час Лівонської війни, король польський і великий князь литовський Сігізмунд II Август, побоюючись переходу українських і білоруських феодалів на бік Російської держави, видав привілей, який зрівнював у правах православних феодалів з феодалами-католиками.

Шляхта добивалась ліквідації особливих переваг магнатів і зрівняння з ними в правах. У цьому питанні велику роль відіграла участь шляхтичів поряд з магнатами у загальнодержавному сеймі феодалів. У зв'язку з економічним і політичним посиленням шляхти сейм у XVI ст. перетворився в постійно діючий верховний орган загальношляхетської державної влади, який відсунув на задній план раду і ще більше, ніж рада, обмежив владу великого князя. Під тиском шляхти сейми в 60-х роках XVI ст. ухвалили ряд постанов, які зрівнювали шляхтичів у правах з магнатами. Були запроваджені спільні для обох станів суди, місцеві сеймики, а також єдині військові

порядки. Велике князівство Литовське, за зразком Польщі, почало перетворюватись у шляхетську республіку з вибраним монархом на чолі.

Ф. Енгельс охарактеризував дворянську демократію Польщі як одну з найгрубіших суспільних форм. Її встановлення було зв'язане з недостатнім розвитком польських міст. Шляхетська демократія вела до ослаблення королівської влади і посилення політичної децентралізації, яка дуже згубно відбивалась на економічному розвитку Польщі.

Шляхетська республіка була однією з форм феодально-кріпосницької держави. «У середні віки,— говорив В. І. Ленін,— кріпосне право переважало. І тут форми держави були різноманітні, і тут ми маємо і монархію і республіку, хоч далеко слабше виявлену, але завжди пануючими визнавались єдино тільки поміщики-кріпосники. Селяни-кріпаки в галузі всяких політичних прав були виключені абсолютно»¹.

Але литовська, білоруська і українська шляхта залишалася незадоволеною своїм становищем, бо магнати фактично продовжували займати пануючі економічні і політичні позиції в державі. Це незадоволення шляхти в Литовській державі використали польські магнати і шляхта, які добивались загарбання українських та білоруських земель і включення Литви до складу Польщі.

Загарбницька політика польських панів зустріла підтримку з боку значної частини литовської, білоруської і української шляхти, що намагалась обмежити панування магнатів і дістати ті ж соціально-політичні права і привілеї, якими тоді вже користувалась польська шляхта. Побоюючись втратити панівне становище в литовських, українських і білоруських землях, литовські магнати були проти включення Литви до складу Польщі і обстоювали збереження старих умов особистої унії, за якими Литовське князівство залишалось окремою державою. Проте під тиском шляхти і під впливом невдач у Лівонській війні, а також прагнучи дістати допомогу з боку Польщі, вони пішли на поступки польським феодалам.

Використовуючи ці обставини, король польський і великий князь литовський Сігізмунд II Август, який підтримував агресивні плани польських феодалів, скликав на початку 1569 р. в Любліні спільний польсько-литовський сейм для розв'язання питання про укладення нової польсько-литовської унії, за якою Литовське князівство повинно було злитися з Польщею в спільну державу. Не бажаючи приймати польський проект унії, литовські послі залишили сейм і виїхали з Любліна. Тоді польські феодали, які у своїх агресивних планах спиралися на підтримку литовської, української і білоруської шляхти, вирішили захопити Підляшшя (частину Білорусії) та українські землі, які входили до складу Литовського князівства. Незважаючи на протести литовських панів, ця ухвала була здійснена. На пропозицію польських послів король видав ряд універсалів про відторгнення від Литовського князівства Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини і про включення їх до складу Польщі.

Після цього литовські послі повернулись на сейм і 1 липня 1569 р. уклали з представниками Польщі угоду про нову унію. Згідно з її

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 428.

умовами Литва зливалася з Польщею в одну федеративну польсько-литовську державу — Річ Посполиту — із спільним главою, який титулувався королем польським і великим князем литовським і обирався на сеймі. Об'єднана держава повинна була мати спільний сенат і спільний сейм, який мав збиратися в Польщі. Запроваджувалась єдина монета. Польські феодали мали право володіти землями в Литві, а литовські — у Польщі. В рамках об'єднаної держави Литовське князівство користувалось певною автономією. В ньому зберігалися вищі державні посади, військо, фінанси, закони і суди, як це було і раніше. Польські феодали не мали права займати посади в Литві. У складі автономного Литовського князівства залишилися власне литовські землі та більша частина Білорусії.

Таким чином, польські феодали, які захопили в 1387 р. Галичину і Західну Волинь, а в 1430 р. — Західне Поділля, після Люблінської унії поширили своє панування на більшу частину України. У цьому їм допомогла зрадницька політика українських феодалів, які хотіли під владою шляхетської Польщі зміцнити свої класові феодално-кріпосницькі права і привілеї, посилити експлуатацію народних мас і придушити їх антифеодалну боротьбу.

**9. посилення
феодалного гніту
і закріпачення селян
у другій половині XVI ст.**

У другій половині XVI ст. на Україні продовжувалось зростання міст, розвивався внутрішній ринок. На ярмарках таких міст, як Київ, Львів, Кам'янець, Ярослав, Володимир, Луцьк та ін., у великій кількості збувалась продукція сільського господарства і місцевого ремесла. На українські ярмарки привозили ремісничі вироби російські, польські, молдавські, турецькі, німецькі, англійські, вірменські купці.

З кожним роком на Україні збільшувався експорт хліба, а також худоби, шкіри, меду, продуктів лісових промислів. У 60-х роках XVI ст. купці тільки привілейованих міст (головним чином Львова) переганяли через Перемишль та Ярослав щороку десятки тисяч волів.

У другій половині XVI ст. у великих містах виникли нові ярмарки, а в менших — торги й базари, які обслуговували населення навколишніх районів. У товарно-грошові відносини дедалі більше втягувалось як поміщицьке, так і селянське господарство.

Розвиток товарно-грошових відносин, зростання потреби в грошах у зв'язку із змінами в побуті шляхтичів, які у всьому намагались наслідувати західноєвропейським феодалам, збільшення витрат на відбування військової служби з її частими походами було причиною перебудови феодалами свого господарства, створення мастків-фільварків, що базувалися на панщинній праці кріпаків.

Раніше панському двору належало, як правило, небагато землі. Більша частина угідь феодала перебувала в користуванні селян. Селяни платили землевласнику ренту продуктами, частково — грошми. У зв'язку з перебудовою господарства феодал відрізував для кожного свого двору-мастку 200—300 га кращої землі, будував силами під-

леглого селянства токи, стодоли, хліви для худоби, млини, гуральні й броварні. Основною галуззю господарства було землеробство, дуже часто з ним поєднувалось і тваринництво, нерідко рибальство, бджільництво. Такий маєток і звався фільварком. До кожного фільварку прикріплювалось у середньому три села (30—40 дворів). Селяни повинні були виконувати у фільварку всі роботи власним реманентом: орати, сіяти, збирати врожай, косити, молотити, відвозити зерно на ринок, доглядати худобу, працювати на промислах, нести варту, нерідко мочити коноплі, пряти, ткати полотно, сукно та ін. Деякі феодалі тримали в фільварках і власний реманент та тяглову силу.

Фільваркове господарство раніш за все виникло в Руському воєводстві (Галичина), де існувало велике землеволодіння Потоцьких, Чарторийських, Собеських, Цетнерів та ін. Миколі Потоцькому, наприклад, належало три ключі (Езупільський, Тисменицький та Богородчанський) на прикарпатському Покутті*. Феодалі Галичини збували сільськогосподарську продукцію (хліб, худобу, горілку, мед тощо) в таких містах, як Станіслав, Косів, Галич, Калущ, Болехів та ін., а також на польському і закордонних ринках.

Прискореного розвитку набуло фільваркове господарство і на Правобережній Україні, особливо на Волині. Після Люблінської унії, яка відкрила польським магнатам і шляхті широкі можливості для загарбання земель, вони, як зазначалося вище, захопили на Придніпров'ї і Брацлавщині величезні земельні володіння. Уряд узаконував цей грабіж. У 1590 р. сейм дозволив королю роздавати на «вічність» особам з шляхетського стану «пустині» за Білою Церквою. Уряд і шляхта вважали «пустинями» не тільки справді безлюдні землі, а й землі, заселені селянами та козаками. На кінець XVI — початок XVII ст. на Брацлавщині і Придніпров'ї утворилися великі володіння польських і українських магнатів: Калиновських, Конєцьпольських, Потоцьких, Жолкевських, Вишневецьких, Острозьких та ін. За польськими магнатами посунула на Україну середня і дрібна польська шляхта, ксьондзи, єзуїти; створювалось феодальне землеволодіння католицької церкви.

На кінець XVI ст. на всій території України значно зросли селянські повинності. В Галичині, наприклад, панщина доходила вже до чотирьох-п'яти днів на тиждень від ланового господарства або до трьох днів на тиждень з півланового, яке стало типовим господарством того часу. Експлуатація селянства не обмежувалась триденною панщиною, вона збільшувалась ще різними додатковими роботами: шарварками, толоками, гвалтами, сторожовою і підводною повинностями, лагодженням пляхів і мостів. Як і раніше, селяни сплачували феодалам грошові і натуральні чинші.

На Волині, а також у Житомирському повіті Київщини середня норма панщини для волочного господарства становила два-три дні на тиждень. Крім того, з селян збиралися грошові та натуральні податки. Те ж саме було і на Поділлі.

* Ключ — ряд сіл і містечок, що належали тому чи іншому роду феодалів і становили в цілому певний господарський комплекс.

Домінуючою формою експлуатації селян у Київському Поліссі було стягнення чиншів. Панщину тут селяни відробляли спочатку один-два дні на тиждень, але поступово вона збільшувалася. Експлуатація за допомогою грошових і натуральних чиншів, непрямих податків, відкупів, оренд та ін. своїми розмірами та методами стягнення ставила селян в таке саме, а іноді й у тяжче становище, ніж при високій відробітковій ренті.

На Брацлавщині і в південному Придніпров'ї наприкінці XVI ст., як правило, панщини ще не було; селяни сиділи на «слободах» і сплачували землевласникові натуральну і грошову данину. Крім того, як державні, так і поміщицькі селяни платили урядові «подимне» (від житла) і стацію — податок на утримання польського війська.

Одночасно з посиленням процесу закріпачення селян вони втрачали рештки своїх прав. Сейм 1573 р. підтвердив право суду феодалів над підданими селянами, дав панству право карати селян на горло. III Литовський статут (1588 р.) остаточно поставив селянство у становище закріпаченого стану. Селянин, який прожив на землі феодала 10 років, ставав кріпаком. Якщо II Литовський статут 1566 р. установив десятирічний строк для розшуку феодалом утікача-селянина та повернення його в підданство, то III Статут збільшив строк розшуку до 20 років.

Становлення кріпосницьких відносин на Україні, що виникли з панщини, яскраво підтверджує відоме положення К. Маркса: «Там, де існувала панщина, вона рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини»¹.

Інтенсивний розвиток феодално-кріпосницьких відносин відбувався в цей час і в Російській державі. Тут також швидко зростало покріпачення селянства. В 1580 р. було видано укази про так звані «заповідні роки», які скасовували відповідні статті судебників 1497 і 1550 рр., що, як відомо, дозволяли селянам переходити восени при умові сплати «пожилого». Це було дальшим кроком в юридичному оформленні кріпосного права. Та все ж Росія відставала на кілька десятків

III Литовський статут, виданий у 1588 р.

¹ К. М а р к с. Капітал, т. I, К., 1954, стор. 236.

років від Польщі в розвиткові кріпосництва, особливо на південних і східних окраїнах держави, що мало велике значення для розгортання переселенського руху з України в межі Російської держави.

У Польсько-Литовській державі кріпосництво було особливо жорстоким. Поміщик мав необмежену владу над підданими. Він міг безкарно убити або скалічити селянина. В той же час за убивство шляхтича всі селяни, які брали участь в ньому, каралися на смерть. Право покарання кріпаків аж до страти шляхтич передавав орендарям своїх маєтків навіть тоді, коли вони не належали до шляхетського стану.

**10. НАСТУП ШЛЯХТИ
І КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА
НА МІСТА.
БОРОТБА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПРОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО
ГНОБЛЕННЯ**

Міста України в другій половині XVI ст. переживали економічне піднесення. Зростала кількість міського населення, зокрема ремісничого. У Львові, наприклад, налічувалося понад 30 цехових організацій, які об'єднували ремісників більше ніж 50 професій. У Старокостянтинові в 1577 р. 82 ремісники уже зовсім відірвалися від землеробства, «ні поля, ні города не мають». Тоді ж у м. Острозі налічувався 101 «убогий дім», жителі яких займалися виключно ремеслом. У 70-х і на початку 80-х років XVI ст. в Луцьку платили податок близько 200 ремісників, у Ковелі — 140, у Володимирі-Волинському — 70. На початку XVI ст. у Кам'янці-Подільському налічувалося близько 400 ремісників, у Білій Церкві — 227, в Коломиї — 143, в Острі — 138 і т. д.

Більшість ремісничих виробів продавалась безпосередньо міському населенню та селянам навколишніх сіл, частина — купцям. Ремісниче виробництво дедалі більше ставало товарним, що було прогресивним явищем. Міські ремісники поступово спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів, все більше відриваючись від сільського господарства.

Зможні міщани займалися і промислами: солеварінням, виварюванням поташу, селітри, заліза, гуральництвом, броварництвом тощо.

Проте колоніальна політика, яку проводили польські феодалі на Україні після включення її до складу Польської держави, та ставлення місцевих феодалів щодо міст гальмували розвиток ремесла і міщанських промислів. Феодалі прагнули збільшити виробництво сільськогосподарської продукції за рахунок посилення експлуатації не тільки закріпаченого селянства, а й залежного міського населення, обмежуючи його права в ремеслах, промислах і торгівлі та примушуючи працювати у фільварках.

Вивозячи без сплати мита продукти свого господарства за кордон, створюючи у своїх маєтках ремісничі і промислове виробництво, що ґрунтувалося на селянській примусовій праці, феодал тим самим змушував ринок для збуту міської ремісничої продукції. В той же час у передмістях великих міст шляхта і духовенство осаджували на своїх землях нецехових ремісників, так званих партачів, які ставали серйозними конкурентами цеховим ремісникам. Між ремісниками цеховими

і нецеховими точилась гостра боротьба за право виробляти та продавати товари, що ослаблювало міста у боротьбі з феодалами.

Найкраще пристосовувалися до тодішньої обстановки багаті купецькі родини великих міст (Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Володимира та ін.): Балики, Ходики, Шольці-Вольфовичі, Корнякти та ін. Великі купці, як правило, тримали у своїх руках найважливіші міські посади — бурмистрів та радців, які вони нерідко передавали у спадщину своїм синам, незважаючи на те, що ці посади були виборними. Купецька верхівка зрощувалася з феодалами, брала в оренду панські маєтки і ставала співучасницею експлуатації кріпаків.

З часу наступу польських панів на Україну почалось національне і релігійне гноблення її населення. Для зміцнення своєї влади в місті і на селі польська шляхта використовувала католицьку церкву, яка освячувала польсько-шляхетські порядки і служила справі колонізації українського народу.

У боротьбі з православною церквою та реформаційним рухом, що інтенсивно поширювався тоді в Польщі, Литві, Білорусії і на Україні, польський уряд широко використовував чернецький католицький орден єзуїтів, закликаючи у Польщу з Італії у 1569 р.

Дістаючи підтримку уряду, католицьке духовенство захоплювало на Україні землі, церкви і монастирі, відкривало єзуїтські школи, гнобило селян, міщан, позбавляло приходів нижче православне духовенство. Селянам, міщанам, православним священикам доводилося боротись не тільки проти католицького духовенства, а й проти верхівки православної церкви та монастирів (єпископів, архімандритів), які володіли численними маєтками і експлуатували селян, не поступаючись в цьому світським феодалам.

Боротьба селян і міщан проти католицької церкви і вищого православного духовенства була у своїй основі боротьбою проти феодалізму. «...Всяка боротьба проти феодалізму, — говорив Ф. Енгельс, — повинна була тоді набирати релігійної форми, спрямовуватися в першу чергу проти церкви»¹.

Визначну роль в антикатолицькому русі українських народних мас відіграли церковні братства.

Найраніше братства почали виникати в Галичині. З самого початку вони стали організаціями боротьби проти католицької церкви, проти колонізації українського народу.

Після Люблінської унії виникає цілий ряд братств на Волині, Київщині і Поділлі. В цей час змінюється склад братств, посилюється їх політична і культурна діяльність. До братств вступає українська шляхта, середня, а згодом навіть і вище духовенство та представники козацтва. Братства поступово стають центрами об'єднання національних політичних сил для боротьби проти гніту панської Польщі, проти католицького. Братства відкривали школи з викладанням місцевою, старослов'янською та грецькою мовами, організували друкарні та сприяли виданню і поширенню церковної богословсько-полемічної літератури, яка мала антипольську спрямованість.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 291.

Політична і культурно-освітня діяльність українських міст та їх братств була частиною революційного та реформаційного руху, що охопив тоді всю Європу. Ф. Енгельс дав таке визначення релігійних воєн в середні віки: «І в часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні матеріальні класові інтереси; ці війни... були боротьбою класів... Якщо ця класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»¹.

З реформаційних вчень в Європі особливо поширений був кальвінізм, що відображав радикальні погляди народжуваної буржуазії, її незадоволення католицькою церквою, що володіла величезними багатствами.

На Україні були поширені різні вчення реформаційного руху, особливо кальвінізм, соцініанство та лютеранство. Не випадково завзятий уніат Іпатій Потій писав про видатного українського письменника-полеміста Мелетія Смотрицького, що він «змішав з молоком правовірних грецьких отців жовч Лютера, миро Кальвіна і отруту Цвінглі», а єзуїт Скарга обвинувачував Берестейський собор православних у тому, що в ньому брали участь єретики — аріани (перехрещенці) та ін.

Найбільш радикальною сектантською течією на Україні було вчення Феодосія Косого, холопа московського боярина, що втік до Литви і розгорнув там своє проповідництво. Косой захищав ідеї соціальної і національної рівності людей, заперечував догмати і обряди християнської церкви, виступав проти чернецтва, проти військової і світської влади, проти царів і панів, проти рабства. Це вчення було виразом потреб селян і міського плебсу.

Вбачаючи у братствах серйозну силу, яка піднялась на боротьбу проти польсько-католицької агресії, східні патріархи, яким підлягала православна церква на Україні, підпорядкували Львівському братству всі інші українські братства. Братства дістали від патріархів право контролю над моральним життям як світських, так і духовних осіб. Незабаром Львівське братство у своїй громадсько-політичній та культурній діяльності було підпорядковане безпосередньо константинопольському патріархові. Після цього братства посилили опір польсько-католицькій агресії, а водночас і православним єпископам, які подібно польським феодалам жорстоко гнобили народні маси і вели багате та розбещене життя.

Щоб утримати своє привілейоване становище, частина вищого православного духовенства вступила в переговори з королем — вихованцем єзуїтів Сігізмундом III і заявила про згоду об'єднати православну церкву з римсько-католицькою, чого давно домагались польський уряд і Ватикан. Польські пани розраховували за допомогою об'єднання церков ослабити зв'язки між українським і російським народами, посилити ополячення українців.

Розгортання антикріпосницької боротьби широких народних мас наприкінці XVI ст. прискорило перехід частини верхівки православ-

¹ К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори. т. 7, стор. 343.

ного духовенства в табір католицької церкви. Сігізмунд III скликав у 1569 р. в м. Бресті церковний собор, який і проголосив унію православної церкви з католицькою. Уніати визнали своїм главою папу, прийняли основні догмати католицької церкви. Але, боячись протесту народних мас, ініціатори унії зберегли в уніатській церкві слов'янську мову та обряди православної церкви. Одночасно відбувся і собор православного духовенства, на якому активну роль відігравали представники міщан та шляхти. Цей собор засудив уніатів. Польський уряд підтримав уніатів, а православних оголосив єретиками. Почалося переслідування прихильників православ'я. Народні маси не скорились, не визнали унії, стали на шлях рішучої боротьби проти неї.

**11. виникнення
запорізької січі.
селянсько-козацькі повстання
кінця XVI ст.**

На посилення кріпосницького, національного і релігійного гніту в другій половині XVI ст. селяни і міська біднота Волині, Поділля, Полісся, Галичини відповідали масовими втечами в менш заселене Придніпров'я і Побужжя (Брацлавщину). На Придніпров'ї в цей час відроджуються такі міста, як Полтава, Переяслав, Лубни, Пирятин, виникають нові — Чигирин, Яготин, Лохвиця та ін. В той час як у містах західних районів України (Руське воєводство) виявились ознаки застою і навіть занепаду ремісничого виробництва і торгівлі, міста Придніпров'я і Брацлавщини, де кріпосництво не встигло досягти високого рівня, наприкінці XVI—на початку XVII ст. йшли по шляху економічного і культурного піднесення. Показником цього було розширення їх торговельної і виробничої діяльності, збільшення ремісничої людності.

У першій половині XVII ст. дедалі розширюються економічні зв'язки між Середнім Придніпров'ям і Запоріжжям, а також з російськими ринками.

Приплив селян-втікачів у Придніпров'я і Побужжя сприяв зростанню тут козацтва. Серед козаків поступово створювався прошарок заможних землевласників і промисловців. Частина з них належала до «шляхетних» козаків, тобто вихідців із шляхти. На своїх хуторах і промислах заможні козаки експлуатували наймитів, підсусідків, полонених. Багатії постачали козацькій бідноті зброю, човни, сіті, одяг та харчі, за що відбирали у неї значну частину продуктів і здобичі від воєнних походів.

У 1572 р. за розпорядженням короля Сігізмунда II Августа було взято на державну службу 300 козаків. Вони були вписані у список-реєстр, звідки і пішла назва «реєстрові козаки». Напередодні війни Польщі проти Росії, що розпочалася в 1579 р., кількість реєстрових козаків була збільшена ще на кілька сот: польський уряд мав на меті використати реєстрових козаків у цій війні. До козацького реєстру попали переважно заможні козаки. Реєстровцям була встановлена плата грішми і сукном, вони дістали право козацького суду і виборності старшини. Реєстрові козаки повинні були нести сторожову службу (головним чином на Запоріжжі), захищати кордони від татар, брати участь у походах, а також допомагати урядові в його боротьбі проти

Дніпровські пороги і острови Хортиця та Томаківка
(за картою Боплана).

«свавілля», тобто проти виступів селянства, козацьких мас і міської бідноти. Даючи привілеї реєстровому козацтву, уряд посилював і загострював суперечності між заможною частиною козацтва і козацькою біднотою. Уряд офіційно називав реєстрових козаків «Низовим», або «Запорізьким», військом.

Рятуючись від репресій польського уряду і гноблення поміщиків, чимало українських козаків, які не попали до реєстру, йшли у південні окраїни Російської держави і ставали на службу до російського уряду.

У першій половині XVI ст. козацтво все більше зосереджувалося в пониззі Дніпра, створюючи тут укріплені «засіки». Сукупність цих засік дістала назву «Запорізька Січ». Головним серед укріплень деякий час була засіка на острові Томаківка (поблизу теперішнього м. Марганця), на ньому був і козацький кіш (орган правління). У 1590 р. центром Січі був острів Базавлук. Отже, Запорізька Січ створювалася

козацтвом протягом багатьох десятиліть, що спростовує вигадку буржуазних істориків, ніби Січ заснував князь Дмитро Вишневецький. Останній у 50-х роках XVI ст. при сприянні польсько-литовського уряду лише побудував на о. Хортиця укріплений замок, який увійшов до системи січових укріплень. За задумом уряду, цей замок повинен був служити опорним пунктом у боротьбі проти нападу турків і татар і одночасно засобом підкорення запорізьких козаків польській владі.

Спираючись на Січ, козацтво вело проти татар і турків не тільки оборонні, а й наступальні дії, організовуючи походи на татарські і турецькі міста-фортеці, розташовані на узбережжі Чорного моря. Так, у 1575—1577 рр. козаки ходили походом у Крим, в 1589 р. було зроблено великий похід на Очаків, Білгород (Білгород-Дністровський), Тягиню і Козлов (Євпаторія).

Озброєння козака складалося з рушниці, шаблі, списа; використовувався також лук і стріли. На Запорізькій Січі були гармати. Козаки були прекрасними гармашами, влучними стрільцями, добре володіли шаблею. Очевидці боїв були вражені їх мужністю, хоробрістю, витривалістю, презирством до смерті.

Французький інженер Боплан, який служив у польському війську на Україні у 20—30-х роках XVII ст. і спостерігав життя козаків, писав, що вони дотепні, розумні, вимогливі, щедрі, не прагнуть до багатства і більш за все цінують власну свободу; без неї вони не можуть жити і кожного разу повстають, коли магнати починають її обмежувати.

Досконало володіючи мистецтвом наступу, козаки уміють також добре оборонятися від переважаючих сил ворога в укріпленому таборі. Боплан відзначав, що сотня козаків з успіхом витримує бій з тисячею жовнірів і навіть із ще більшою кількістю татар під прикриттям возів, зв'язаних ланцюгами і поставлених у кілька рядів та захищених шанцями (окопами).

Січ мала свій флот з великих човнів, які звалися чайками або байдаками. Коли козаки зустрічаються з турецькими галерами, писав один сучасник, вони вважають за краще загинути, ніж тікати з ганьбою або здатися. Турецький хроніст Наїма писав про 'них: «Можна з певністю сказати, що не можна знайти на землі людей більш сміливих, які б так мало дбали за своє життя і так мало боялися б смерті».

Козацтво відзначалося суворою дисципліною. Під час походу влада старшого була необмеженою. Найтяжчим злочином вважалась зрада батьківщини. Зрадників чекала жорстока кара. Літературний образ старого козака Тараса Бульби, створений М. В. Гоголем, глибоко правдиво відображає відданість козацтва своїй батьківщині і його безмежну ненависть до її ворогів.

Жили козаки на Січі в куренях, зроблених з очерету і вкритих шкурами.

Гартуючись у походах і боях, козацтво на кінець XVI ст. створило струнку військову організацію. На чолі війська стояв гетьман. Основною військовою одиницею був полк, який ділився на сотні,

а останні — на десятки. Всі командні посади, починаючи з гетьмана і кінчаючи отаманом, який командував десятком, були виборними. Проте козацька верхівка, користуючись владою, застосовуючи силу, підкуп і демагогію, добивалась, як правило, переобрання її на командні посади.

Найважливіші питання військового і політичного характеру гетьман виносив на вирішення військової ради. Згідно із звичаєвим правом у ній міг брати участь кожний козак, який був на той час на Січі. Незважаючи на цей демократичний принцип, козацька верхівка в більшості випадків добивалась вигідних для себе ухвал військової ради.

Верхівка козацтва поступово створила керівний орган, так званий кіш, який по суті став місцевим органом не тільки військової, але й адміністративної та судової влади на території Запоріжжя. На чолі коша стояв кошовий отаман. Будучи підвладною польському урядові, Січ далеко не завжди зважала на його волю і нерідко виявляла самостійність у своїй внутрішній і зовнішній політиці.

З кінця XVI ст. кількість втікачів на Запоріжжя щороку збільшувалась. Запорізька Січ стає не тільки опорною базою у відсічі турецько-татарської агресії, а й перетворюється в національно-політичний центр боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі.

Таким чином, на Запоріжжі поступово формувались основи української національної державності. К. Маркс називав Січ християнською козацькою республікою. Він надавав дуже великого значення виникненню українського козацтва і створенню ним Запорізької Січі, бачив у козацтві передовий авангард волелюбного українського народу. К. Маркс підкреслював, що із заснуванням Запорізької Січі «дух козацтва розлився по всій Україні»¹.

Запорізьке козацтво розвивалося в умовах гострих соціальних суперечностей.

Меншу частину його становила багата верхівка, «старші козаки», головним чином командний склад. Це були власники хуторів, промислів, пасік, човнів, зброї, продовольчих запасів. Вони мали значні кошти, які давали в позику бідності під високі проценти. Зможні запорізькі і городові (ті, що жили в містах) козаки мали землі і господарства на Київщині, Поділлі, Брацлавщині і Полтавщині. Так, у 1574 р. король дав грамоту «шляхетному» козакові Івану Омеляновичу на велику ділянку землі за Черкасами. Значними земельними площами володіли і «нешляхетні» козаки — такі, як Тишко Волевач, «обиватель» і козак чигиринський, козацький гетьман Григорій Лобода, який купив село Сошники у шляхтича, та ін.

Зможним козакам прислужували козаки-початківці — так звані молодики, джури, слуги. В українському народному епосі, зокрема в думах про козака Голоту і отамана Федора Безрідного, зображено образи багатих козаків та бідноти, що їм служила.

Буржуазні історики-націоналісти фальсифікували соціально-економічну і політичну історію Запорізької Січі. Вони приховували правду

¹ Журн. «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 107.

про жорстоку експлуатацію заможною верхівкою козацької бідноти, затушовували соціальні суперечності серед козацтва. Формальну демократію — участь рядових козаків у військових радах — М. Грушевський змальовував як козацьке народоправство. В. Антонович намагався зобразити козацьку організацію як безкласове суспільство, а Запорізьку Січ — як виразницю демократичних принципів української нації, що нібито були завжди її характерною рисою.

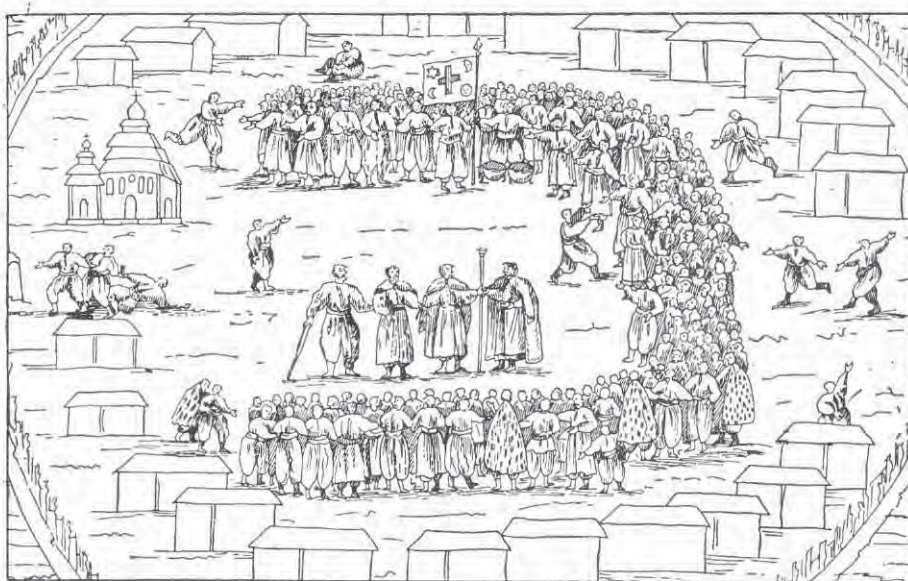
Запорізьке козацтво брало найактивнішу участь в усіх селянських і міських антифеодальних повстаннях, надаючи їм більшої організованості. Як правило, керівниками повстань були запорізькі козаки.

Своєю боротьбою і діяльністю Запорізька Січ відбивала прагнення українського народу визволитися від іноземних поневолювачів і возз'єднатися з братнім російським народом.

Скоро після свого виникнення козацтво почало відігравати помітну роль і в міжнародних відносинах. З ним установлюють зв'язки уряди ряду держав, рахуючись з козацтвом як з значною військовою і політичною силою.

Досить інтенсивними були зв'язки українського козацтва з Молдавією, де йшла велика антифеодальна боротьба і діяли загони повстанців-гайдуків.

На кінець XVI ст. боротьба селянства проти кріпосницького і національного гніту загострилась. Значно посилюються також суперечності між козаками і шляхтою. Наступ феодалів на Південно-

Запорізька Січ. Вибори кошового отамана.

Східне Придніпров'я і Брацлавщину загрожував самому існуванню козацтва.

У цей же час поживавилась боротьба міського населення проти феодалів. В окремих містах почались повстання. Найбільше повстання відбулося в Білій Церкві у 1589 р. Князь В. К. Острозький тримав Білу Церкву на правах «довічного» володіння. Незважаючи на магдебурзьке право, дане королем білоцерківським міщанам, Острозький зажадав від них повинностей і цокори. Міщани повстали, встановили свою владу, захопили млини, корчми та майно Острозького, вигнали з міста шляхтичів, князівських слуг. Білоцерківське повстання було придушене об'єднаними силами шляхти всього Київського воєводства. З не меншою гостротою боролись проти феодалів жителі міста Брацлава на Поділлі в 1594—1595 рр.

Перше велике селянсько-козацьке повстання почалося в 1591 р. Воно охопило Поділля, Волинь і Київщину. Слідом за селянами і козаками на боротьбу проти феодалів піднялося населення ряду міст. Одночасно виступили і реєстрові козаки на чолі з своїм старшим Криштофом Косинським, вихідцем із дрібної шляхти. Повстанці громили на Київщині і Волині маєтки магнатів Острозьких, Вишневецьких та ін. Вони нападали навіть на укріплені міста-фортеці — Богуслав, Білу Церкву. Шляхта Волині оголосила себе мобілізованою для придушення повстання.

Сили повстанців значно переважали кількість зібраного шляхетського війська, але через нестачу зброї їм важко було боротися з добре озброєними силами магнатів. У 1593 р. під містечком П'яткою (на Волині) повстанці зазнали поразки, після чого Косинський заявив магнатам про припинення боротьби. Козаки пішли на Низ (в нижню течію Дніпра). Але незабаром двотисячний загін їх знову появився під Черкасами і відновив боротьбу. Козаки звернулися до московського царя Федора Івановича з проханням прийняти їх у російське підданство, про що свідчить царська грамота 1593 р.

Дальші зносини російського уряду з Косинським були перервані смертю останнього: він був по-зрадницькому убитий під Черкасами в 1593 р. Оточений козаками в Черкасах, Вишневецький змушений був піти на переговори з повстанцями, дати їм гарантії на володіння майном, на вільний перехід із Січі в міста і села і звідти на Січ. Запорізькі козаки тимчасово припинили боротьбу. Проте селянство і міське населення Київщини не складо зброї. Незабаром піднялося і козацтво, бо магнати не виконували умов перемир'я. К. Острозький схопив кількох козаків і піддав їх жорстоким тортурам. Козацьке військо вирушило на Київ (Острозький був тоді київським воєводою) і оточило його. Звістка про напад татар на Січ змусила козаків зняти облогу Києва і поспішити на Запоріжжя.

У 1594 р. селянсько-козацьке повстання спалахнуло з новою силою. На чолі реєстрового козацтва в той час був багатий козак Григорій Лобода. Нерезєстрових козаків очолив Северин Наливайко; родом з Гусятина на Поділлі. Батько його був убитий магнатом Калитовським. С. Наливайко брав участь у козацьких походах проти турків і татар, під час яких набув військового досвіду. Потім поступив на

службу у придворне військо Острозького. Він славився як найкращий гармаш і як людина виняткової хоробрості. Під приводом боротьби з татарами, нападу яких чекали на Поділлі, Наливайко зібрав з дозволу магнатів значні загони з козаків, селян та міщан. Коли татарське військо дійсно вторглося на Поділля, загони Наливайка завдали йому поразки і загнали в Молдавію, одбивши при цьому 4000 коней.

Того ж року Наливайко розпочав боротьбу і проти магнатів та шляхти. Спочатку він допоміг повсталим брацлавським міщанам установити в місті свою владу. Брацлавський староста Струсь, зібравши шляхту, спробував захопити місто. Міщани закликали на допомогу козаків Наливайка і спільно з ними вночі розгромили шляхту, що підійшла було вже під місто. У листопаді того ж року загони Наливайка оволоділи м. Баром. Козацька рада, що зібралася в Барі, закликала український народ підніматись на боротьбу з панамі. Цей заклик знайшов широкий відгук насамперед серед селянства. Селянське повстання охопило всю Брацлавщину, поширилось незабаром на Волинь і Придніпров'я. Селяни і міщани оголошували себе вільними, організовували вибори старших за козацьким зразком. У 1595 р. під проводом Наливайка була вже ціла селянсько-козацька армія.

Розправившись з магнатами і шляхтою на Волині, Наливайко вирушив восени 1595 р. у Білорусію, також охоплену селянським повстанням. Козацтво відіграло керівну роль і в організації загонів білоруського селянства та міської бідноти. Повстанці взяли з боями міста Слуцьк, Бобруйськ, Могильов (на Дніпрі) та ін.

Тим часом козацьке військо на чолі з Лободою пішло з Поділля на південну Київщину, в район Черкас. Від нього відокремився загін на чолі з міщанином за походженням Матвієм Шаулою, який з боями пройшов угору по Дніпру аж до м. Пропойська (на р. Сожі).

Повстання на Україні і в Білорусії мало великий вплив на посилення антифеодальної боротьби польського селянства. Повстанські загони польських селян появились в той час у Мазовії, в околицях Нейштадта.

Польський уряд кинув на придушення повстання значні збройні сили під командуванням магната Станіслава Жолкевського. Намагаючись вийти в тил повстанської армії, він вже наприкінці лютого 1596 р. привів польське військо на південь Волині. Але повстанці, керовані Наливайком, встигли відступити на Брацлавщину, звідти — в уманські ліси, а потім під Білу Церкву для з'єднання з загонами Шаули і Лободи, які теж поспішали у цей район. На спільній раді повстанських частин гетьманом був обраний Шаула.

Під Білою Церквою між повстанцями і передовими частинами польської армії відбувся бій. Обидві сторони зазнали значних втрат. Після бою повстанці відступили на південь до Дніпра. Польська армія атакувала їх по дорозі до Трипілля, в урочищі Гострий Камінь. Незважаючи на велику перевагу в артилерії і кінноті, поляки не змогли розбити повстанців, хоч останні і зазнали великих втрат від

польської артилерії. Шаула був тяжко поранений — осколком ядра йому відірвало руку. Козацьким гетьманом був обраний Лобода.

Через велику перевагу на боці ворога повстанці відступили за Дніпро, на Лубенщину. Частина з них домогалась від керівників відступу за кордон, у межі Російської держави, щоб одержати там підтримку російського уряду. Але польське командування перекинуло в тил повстанців частину кавалерії, тим самим відрізавши їм шляхи відходу. Тоді повстали, розраховуючи на допомогу Запоріжжя, заклали табір на р. Солониці, недалеко від Лубен. У таборі було близько десяти тисяч чоловік, але боєздатних налічувалось не більше трьох тисяч, решту становили жінки, діти, поранені.

Близько двох тижнів тривала мужня оборона табору. Щодня оточені зазнавали великих втрат від польської артилерії. Невеликі продовольчі запаси були швидко вичерпані, повстанці були відрізані від води, бракувало провіанту для коней. У тяжкій обстановці загострилися суперечності між реєстровими і нерєстровими козаками. Жолкевський використав ці суперечності. Він вступив у переговори з Лободою, пообіцяв реєстровцям амністію, якщо вони складуть зброю. Чутки про капітуляцію реєстровців викликали в таборі заворушення, Лободу обвинувачували у зраді, дійшло до збройної сутички серед козацтва, в якій Лобода був убитий. Але в цій боротьбі перемогла верхівка реєстровців. Вона організувала змову, арештувала Наливайка, Шаулу і ще ряд керівників повстання і видала їх Жолкевському. Після цього Жолкевський, не дотримавши слова про амністію, дав наказ жовнірам знищити табір, що й було виконано. Загинули майже всі повстанці. Тільки невелика частина реєстровців з боєм прорвала оточення і втекла на Запоріжжя.

Наливайка, Шаулу та інших керівників повстання відвезли до Варшави і там стратили. Наливайкові прилюдно відтяли голову, потім четвертували і частини тіла повісили на площі.

Страта Наливайка глибоко вразила український народ. Про його мужнє поведження під час тортур та страти ширилось багато переказів і легенд. Героїчний образ Наливайка був улюбленим образом поета-декабриста К. Рилєєва. Не раз згадує цього козацького ватажка у своїх творах Т. Г. Шевченко.

Придушивши повстання, польський уряд наклав на козаків баніцію, тобто проголосив їх поза законом, а права реєстрового козацтва скасував. Але, оскільки не усувалися соціально-економічні умови, які породжували козацтво, воно і далі кількісно збільшувалося і посилювалося.

Повстання 1591—1596 рр. були першим широким спільним виступом селянства, козацтва і міських низів України проти феодального гніту. В той же час, будучи спрямовані проти польських загарбників — магнатів і шляхти, які при прямій підтримці польсько-шляхетської держави проводили на Україні політику колоніально-національного гніту, народні антифеодальні повстання мали характер і національно-визвольної боротьби. Піднявшись на повстання проти польсько-шляхетського гніту, селянські і козацькі маси водночас вели боротьбу за об'єднання з братнім російським народом.

12. КУЛЬТУРА
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ
В XIV—XVI СТ.

Іноземний гніт на українських землях, захоплених різними державами, а також спустошливі турецько-татарські напади дуже несприятливо позначалися на культурному розвитку України. Проте саме близько XIV—XV ст. у зв'язку з утворенням і консолідацією української народності, в умовах боротьби за свій дальший етнічний розвиток складається і її культура.

Як і всяка надбудова у класовому суспільстві, культура української народності мала класовий характер: в ній слід розрізняти культуру пригноблених мас і культуру гнобителів; остання була пануючою. «...Клас, який являє собою пануючу *матеріальну* силу суспільства, є в той же час і його пануюча *духовна* сила»¹.

Освіченість і знання на Україні в XIV—XVI ст. поширювалися надзвичайно повільно. Не тільки трудящі в масі своїй були неписьменними, але й серед феодалів письменні і освічені люди траплялися рідко. Як свідчить хроніст XVI ст., знатні литовські, українські і білоруські феодали нерідко привозили письменних людей з Російської держави.

Книгодрукування на Україні виникло в другій половині XVI ст. Перші слов'янорусські книги були надруковані в Кракові у 1491 р. Перша слов'янорусська друкарня в межах Литовської держави була заснована у м. Вільно в 20-х роках XVI ст. Ф. Скориною, який походив з білоруської купецької сім'ї м. Полоцька. Видання Скорини були поширені і на Україні.

Основоположником друкарства на Україні був російський першодрукар Іван Федоров, який у 60-х роках XVI ст. виїхав з Москви разом із своїм помічником білорусом Петром Мстиславцем «за литовський рубіж». Спочатку вони оселилися в Заблудові (Білорусія), в маєтку білоруського магната Григорія Ходкевича, і заснували на його кошти друкарню. Незабаром Мстиславець перейшов у Вільно і влаштував друкарню в будинку міщан Мамоничів. Тим часом Ходкевич, запропонувавши Федорову як винагороду за роботу село, наказав йому припинити друкування книг. Але Федоров не прийняв цього дарунка, бо вважав своїм життєвим покликанням нести освіту в народ: «Я мушу, — говорив він, — по світу розсіювати і всім роздавати духовний цей поживок».

У 1572 р. Федоров переїхав до Львова. Тут він обійшов «многих богатих», прохаючи у них підтримки для заснування друкарні, але безрезультатно. Нарешті, при допомозі небагатих міщан йому вдалося в 1573 р. заснувати друкарню у Львові. У 1574 р. з друкарні Федорова вийшли «Апостол» (раніше був надрукований у Москві в 1564 р.) — перша друкована книга на Україні — та перша слов'янорусська «Азбука» (буквар) з елементами граматики.

Виїжджаючи з Москви, Федоров узяв кілька надрукованих ним книг, матриці, заставки, кінцівки; його видання, надруковані в Заблудові, а потім у Львові, і шрифтом і орнаментом дуже близькі до російських.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 43.

Проте і у Львові Федоров змушений був припинити друкування книг через брак коштів. У 1575 р. його взяв до себе на службу князь Василь-Костянтин Острозький і призначив управителем маєтків Дерманського монастиря. Незабаром Федоров був викликаний князем в Острог; там він заснував друкарню, в якій у 1580—1581 рр. надрукував церковнослов'янською мовою біблію, що є чудовим зразком друкарської справи того часу в усьому слов'янському світі. Острозька біблія була надрукована на основі одержаного з Москви кодексу біблії, зібраного в кінці XV ст. новгородським архієпископом Геннадієм.

З Острога Федоров повернувся до Львова, але не міг через борги розгорнути там видавничої діяльності. У 1583 р. Федоров помер у Львові у великих злиднях. Заставлену за борги друкарню після його смерті викупило Львівське братство.

Діяльність видатного сина російського народу Івана Федорова на Україні відіграла важливу роль в національно-культурному розвитку українського народу, в зміцненні культурних зв'язків українського і російського народів.

Виникнення книгодрукування сприяло зростанню культурної спільності українського народу, зміцнювало його мовну єдність.

У цей період школи на Україні були головним чином при єпископських кафедрах, церквах і монастирях, причому шкільна наука мала церковний характер і зводилася в основному до навчання учнів молитв, церковного співу, читання і письма.

Тільки з другої половини XVI ст. на Україні починають появлятися навчальні заклади з ширшою програмою: школа в Острозі на Волині, відкрита в 70-х роках XVI ст. князем В. К. Острозьким, школа при Львівському братстві, яка виникла у 80-х роках XVI ст., та ін.

З цих шкіл вийшов ряд діячів української культури, які відіграли значну роль у боротьбі проти польсько-шляхетської латино-католицької культури, що була знаряддям польських панів у їх наступі на Україну.

В письменстві України, яке в цей період ґрунтувалося на древньоруській літературі, з'явилися нові оригінальні і перекладні твори, як місцеві, так і видані в білоруських і російських землях, а також в Болгарії і Сербії, де спостерігалось літературне піднесення.

Серед оригінальних творів поширені були «Києво-Печерський Патерик» і «Хождєніє» Данила. В XV ст. з'явилося кілька редакцій «Патерика»: Арсеніївська (1406 р.), написана для тверського єпископа Арсенія, і дві Кассіанівські (1460 і 1462 рр.), складені за вказівкою уставника Києво-Печерського монастиря Кассіана. Особливо популярним було «Хождєніє» Данила, написане ще в XII ст. З численних його списків (близько 100) найдавніші відносяться до XV ст.

Важливе місце в літературі XV—XVI ст. займають літописи: Короткий Київський і так звані «литовські», або «західноруські», які частково продовжували традиції феодального літописання древньої Русі.

Короткий Київський літопис становить частину Супрасльського літопису, складеного в Супрасльському монастирі біля Белостока (Білорусія), і охоплює події 862—1500 рр. з додатками за 1515 і 1543 рр.

Він подає цінні відомості з історії України, особливо кінця XV—XVI ст. (про боротьбу з вторгненнями татар та ін.).

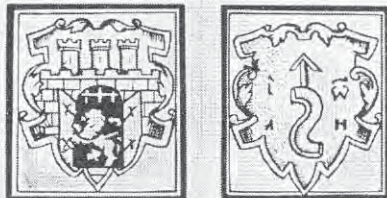
Так звані «литовські», або «західноруські», літописи написані «руською мовою», що була офіційною мовою Литовського князівства. Частина з цих літописів — більш давні, короткі — відбиває тяжіння українського і білоруського народів до Російської держави. Пізніші з них, розширені, характеризують політичну ідеологію литовських панів і тих українських і білоруських феодалів, які орієнтувалися на Литовське князівство.

Літописання на Україні і в Білорусії розвивалося в тісному зв'язку з російським літописанням. Характерною рисою пам'яток російської історичної писемності XV—XVI ст. є перехід від відображення місцевих політичних, культурних та інших інтересів періоду феодальної роздробленості до відображення історичних концепцій загальноросійського значення. Це було безпосереднім результатом утворення Російської централізованої держави. Найвизначнішою пам'яткою історичної літератури Російської держави XVI ст. є «Степенная книга», в якій зроблено спробу систематизовано викласти історію Російської держави. Ідеї російської історіографії того часу про єдність історичного процесу всіх східнослов'янських земель знаходили живий відгук на українських землях, загарбаних Литвою і Польщею. Ці ідеї підтримували прагнення українських народних мас до об'єднання з братнім російським народом, сприяли їх культурному спілкуванню, зміцненню культурної близькості двох братніх народів.

З другої половини XVI ст. на Україні починає розвиватися полемічна література, спрямована проти унії і католицизму. Будучи в основі своїй церковно-політичною публіцистикою, вона містила елементи художнього стилю, що проявлявся в ліричних відступах, гострій сатирі та ін.

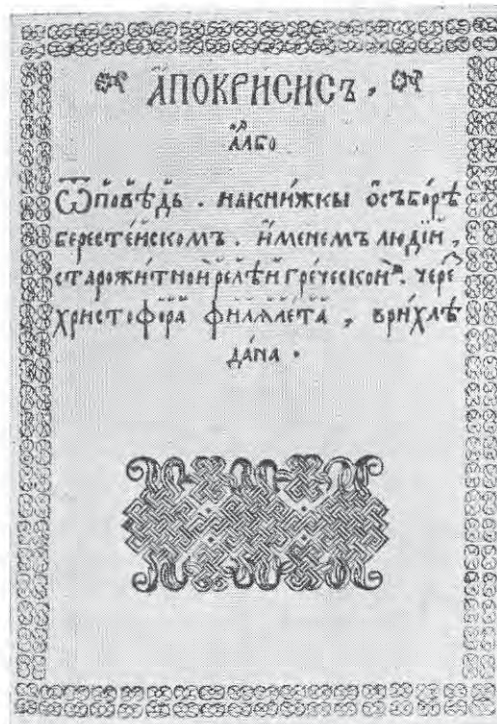
Першим значним твором української полемічної літератури був «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького (1587 р.), спрямований проти календарної реформи папи римського Григорія XIII (заміна

ДМЫ БУДУТЪ ВАШИ ЛЮ
БВИ . ПРИМЬТЕ СЯ СЛЮ
БОВІЮ . АА НОННУХЪ ПИ
САМІНХЪ БЛГОУГОДНЫ СЪ
ВОЖДЕЛЪНІЕ ПОТРУДИТИ
СА ХОЦЬ . АЦЕ БЛГОВОЛН
БГЪ , ВАШИМН СЪТЪІМН
МОЛІТВАМИ
АМИНЬ .

ВЫДРЪКОВАНО ВОЛКОВЪ ,
РОСКЪ , А = ФОН .

Остання сторінка букваря, надрукованого І. Федоровим у Львові 1574 р.

Титульна сторінка «Апокрисиса».

Як вважають радянські мовознавці, один з варіантів літературної мови східних слов'ян, який майже не містив церковнослов'янізмів і був близький до мови таких ділових документів древньої Русі, як «Руська Правда» і грамоти (українці й білоруси називали цю літературну мову «руським язиком», «мовою руською»), і став офіційною мовою Великого князівства Литовського, що було стверджено законодавством. У Литовському статуті 1566 р., написаному «руською мовою», вказувалось, що «писар земский маєть по-руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не іним язиком і слови». Це значення «руської мови» в Литві відбилось у віршах Яна Казіміра Пашкевича (початок XVII ст.):

Полска квітнет Лациною,
Литва квітнет Русчизною,
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.

«Руська мова» була початковим етапом у формуванні окремих української і білоруської літературних мов. Вона тоді стала в основному спільною літературною мовою українців і білорусів у складі двох різновидів — українського й білоруського.

старого, юліанського календаря новим, григоріанським), яка була зв'язана з наступом польської католицької шляхти і католицького духовенства на українське православне населення. Обстоюючи старий календар, автор цього твору разом з тим захищав інтереси «бідних і убогих», інтереси експлуатованого паном «хлопа», який «за тими бідами не тільки панського нового свята не пам'ятає, але й своє старе забуває».

Серед полемічних творів одне з перших місць належить «Апокрисису» (1597 р.). Протестуючи проти унії, автор «Апокрисиса» попереджує польських магнатів, що національно-релігійне гноблення на Україні і в Білорусії приведе до повстання народних мас. Стережіться, говорить він супротивникам, щоб через ті насильства, які вони чинять православним, «всі ся вашим милостям свободи на вислизнули».

І. Франко підкреслює велику роль «руської мови» в культурному житті України і Білорусії. «Першим і найважливішим здобутком сеї нової епохи в житті Південної Русі,— пише він,— було вироблення нової літературної мови на основі не церковнослов'янської, але щиронародної».

У розвитку літературної мови новим явищем були переклади книг «святого письма» з книжної церковнослов'янської мови на «мову руську», тобто на мову більш-менш близьку до української народної мови. Перші спроби на Україні наблизити книжну церковнослов'янську мову до живої загальнонародної мови відносяться на кінець XV ст.

Одним з найцінніших таких перекладів є так зване «Пересопницьке євангеліє» — рукопис 1556—1561 рр., що становить великий інтерес для вивчення питання про формування української літературної мови цього періоду. Виникнення тенденцій до закріплення народної мови в літературі свідчило про те, що в цей період завершилося формування української народності, що вона все більше консолидувалась.

Разом з виробленням «руської мови» як літературної мови української і білоруської народностей формувались і особливості письма цих народностей, характерні форми літер та способи їх написання, тобто особливий тип почерку, що знайшло свій вияв у розвитку скоропису на Україні і в Білорусії в XV—XVI ст. Великоруське (московське) скорописне письмо цього періоду значною мірою відрізнялось від такого ж українсько-білоруського письма.

Західноєвропейська феодальна література представлена в літературі України і Білорусії цього періоду небагатьма світськими і церковними перекладними творами. Це — західноєвропейська середньовічна обробка повістей про Олександра Македонського (так звана сербська «Олександрія») і про Троянську війну, «Книга про Тундала рицаря», повість «О витязях с книг сербських, а зважа о славном рыцаре Трычане, о Анчалоте и о Бове и о інших многих витязях добрых», релігійна повість про трьох королів та ін.

Усна народна творчість, як і в більш давні часи, широко проявлялася, зокрема, у формі пісні. Відомо, що в чеській граматиці

«Пересопницьке євангеліє».

(Яна Благослова) 1571 р. була вміщена українська пісня, яка відносилась, очевидно, до XV ст. Це пісня про Стефана-воєводу, і починалася вона словами: «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?».

Тоді ж на Україні зароджується новий фольклорний жанр — історичні пісні і думи, які оспівують боротьбу українського народу з іноземними загарбниками. Польський літописець Сарницький під 1506 р. записав: «На той же час вбили валахи двох братів Струсів, юнаків жвавих і завзятих. Про них ще й досі співаються сумні пісні, які на Русі звать думами. Співають їх сумним голосом і похитуючись з боку на бік. Наслідуючи співців, грає їх усяди і сільська людність на сопілках на жалісний мотив».

Думи співалися під акомпанемент кобзи (бандури). У найдавніших думах оспівувались подвиги козацтва у боротьбі з турками і татарами, розповідались про тягар турецької неволі, втечу з неї та ін. («Втеча трьох братів з Азова», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін.).

Образи деяких дум подібні до билинних образів богатирів («Козак Голота» та ін.). В інших думах змальовується витримка і мудрість народних героїв («Самійло Кішка»).

У пізніших думах розповідається головним чином про визвольну боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі.

Думи відзначаються певною ліричністю. Особливо це стосується творів про татарський полон (так звані «невільницькі плачі»).

Тематика багатьох історичних пісень та сама, що й дум. У них оспівуються подвиги козацьких ватажків («Байда» та ін.).

Мистецтво України в XIV—XVI ст. продовжувало значною мірою традиції мистецтва попередньої епохи. На Україні був високо розви-

Залишки фортеці в м. Луцьку.

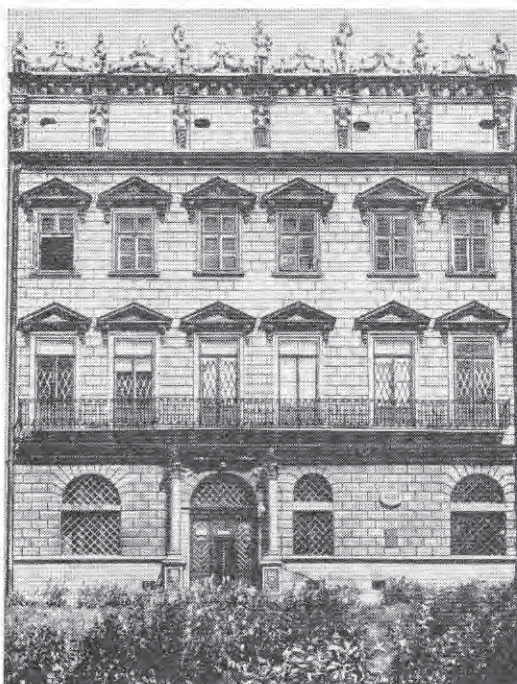
нутий живопис. Відомі розписи костьолів у Польщі, зроблені українськими майстрами на замовлення польських королів.

На розвитку живопису України позначився вплив московського і новгородського живопису. В кінці XIV—на початку XV ст. у Москві працював видатний художник Андрій Рубльов, який створив російську національну школу живопису.

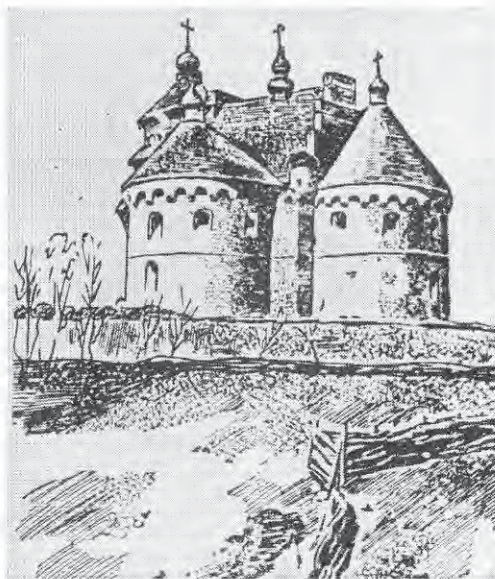
Зберігаючи значною мірою церковний характер, живопис України в цей період починає дедалі більше відчувати вплив місцевих світських елементів, набуває нових рис, які розвиваються пізніше. Значне місце в ньому починають займати зображення побутових сцен, портрет, пейзаж.

Книжкова мініатюра збагатилася не тільки чисто художньо. В ній з'явилися жанрові мотиви з введенням в ініціали (заголовні букви) зображень людей, що передають місцевий типаж і побут. На зміну колишньому плетеному орнаментові прийшов орнамент, який зображав тварин і птахів.

У зв'язку з дальшим розвитком феодално-кріпосницьких відносин і зростанням міст створювалися нові міські дерев'яні і кам'яні укріплення, замки, палаци феодалів (дерев'яний замок у Києві, кам'яні замки в Луцьку, Острозі, Кам'янці, Львові та ін.), будувалися торговельні й складські приміщення, ратуші й житлові будинки купецько-реміс-

Будинок Корнякта у м. Львові (XVI ст.).

Церква-замок у с. Сутківцях (XV ст.).

ничої верхівки (дім Корнякта у Львові та ін.), дерев'яні і кам'яні церкви і монастирі, подібні до фортець (кам'яна церква-замок в Сутківцях на Поділлі, Дерманський монастир біля м. Дубно та ін.). Значна частина пам'яток кам'яного церковного будівництва, як і пам'яток живопису, продовжувала форми, що склалися в попередній період. У ряді архітектурних пам'яток (церква у Зимному під Володимиром-Волинським, церква у Сутківцях та ін.) помітні характерні особливості, які потім розвилися в українській архітектурі XVII—XVIII ст., а також спільні риси з російською архітектурою. В українському мистецтві цього періоду (як і в мистецтві інших слов'янських народів) використовуються творчо перероблені форми мистецтва італійського Відродження.

Як і в попередні періоди, література, церковний живопис, музика, кам'яне (церковне і замкове) будівництво відбивали насамперед ідеологію, інтереси і смаки пануючого класу феодалів. Поряд з цим розвивалась народна творчість, яка відображала ідеологію, смаки, інтереси, антифеодальні тенденції народних мас. Ця творчість проявлялася в усній поезії, народній музиці, дерев'яному будівництві, різьбленні по дереву, вишивках та ін. і справила свій вплив і на феодальну культуру. Зокрема, у XVI—XVII ст. в основному склалися особливості таких важливих галузей народної матеріальної культури українців, як житло і одяг, що відомі за етнографічними матеріалами пізніших століть.

Таким чином, протягом XVI—XVII ст. на Україні розвивалась оригінальна культура, найтісніше зв'язана з спорідненою культурою російського і білоруського народів. Значні культурні взаємозв'язки мала Україна в цей період з Польщею, Литвою, Болгарією, Сербією, Чехією, а також з Молдавією, де панувала православна релігія і слов'яноноруська писемність. На молдавській писемності значною мірою позначився вплив української мови.

РОЗДІЛ V

ПОСИЛЕННЯ КРІПОСНИЦТВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ГІПТУ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х РОКІВ

У першій половині XVII ст. відбувся дальший розвиток продуктивних сил у сільському господарстві України. Про це свідчила насамперед урожайність зернових культур: в середньому вона дорівнювала сам-п'ять. Показником зростання продуктивних сил в сільському господарстві було також все більше втягування його в товарно-ринкові відносини.

Головним знаряддям оранки був в цей час плуг з залізним лемешем, в який впрягали від двох до чотирьох пар волів. У районах піскуватих ґрунтів застосовувалась соха й мотика.

Основну систему землеробства становило трипільля. У південно-східних рай-

онах поширеною була нерегульована перелогова система, що пояснюється наявністю тут великої кількості вільних земель. І в поміщицькому і в селянському господарстві землю удобрювали гноєм і попелом.

Селянське господарство розвивалось нерівномірно в різних районах країни. Особливо несприятливі умови для його розвитку створились в Руському воєводстві (Галичині), де найраніше було запроваджено фільваркову систему панського господарства. Феодали обезземлювали тут частину селян і водночас збільшували селянські повинності.

За даними ревізій державних володінь, поборових (податкових) описів та інвентарів державних і приватних володінь кількість мало-земельних та безземельних селян становила на Україні в середньому близько 40% дворів, а в окремих районах — навіть 60%. Серед мало-земельних селян найчисленнішими були так звані городники. В середньому їх наділи становили близько трьох моргів.

На Київщині та Брацлавщині в першій половині XVII ст. було ще чимало вільних земель, які заселялись селянством. Але більшість втікачів, що приходили сюди із західних районів, з Волині та північної Київщини, не мали ні тягової сили, ні знарядь землеробства, тому й тут безземельні та малоземельні селяни становили близько 40% загальної кількості дворів.

Перешкодою на шляху розвитку продуктивних сил у селянському господарстві на Побужжі та Придніпров'ї було формування в цих районах великого магнатського землеволодіння.

Згідно з ревізією 1629 р., у Брацлавському воєводстві 18 магнатам належало 80% всіх дворів; у Київському воєводстві в 1640 р. 27 магнатам належало 68% землі. Окремі магнати були власниками величезних земельних просторів з містами і селами. Так, магнатові Конєцпольському тільки в районі Південного Бугу належало 740 сіл та 170 містечок і міст. У володінні Острозького на Україні налічувалось 2760 сіл та 80 міст і містечок. Потоцький володів всім Ніжинським

1. СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XVII СТ.

староством, а також Кременчуком та іншими містами. У 1630—1640 рр. князь Ієремія Вишневецький мав у власності майже всю Полтавщину. Йому належало тут близько 40 тис. підданих селянських і міщанських господарств. Повільніше, але все ж зростало і середнє шляхетське землеволодіння. Багато сіл було у володінні католицької та уніатської церкви, а також українських православних монастирів.

Магнатське, шляхетське і церковне землеволодіння збільшувалось в основному за рахунок загарбання земель, що належали селянству, козакам і міському населенню.

Основним видом панського господарства в Галичині і на Волині став, як уже відзначалося, фільварок. З розвитком фільваркового господарства експлуатація селян посилилась; пануючою формою її стала панщина. Слід зауважити, однак, що панщина поширювалася в різних районах України далеко не однаково інтенсивно і що її посилення не скасовувало ні грошової ренти, ні ренти продуктами, які в цей час також зростали. Як правило, всі три форми ренти існували одночасно, причому в тій чи іншій місцевості переважала одна з них. У першій половині XVII ст. особливо посилилась панщина у Галичині і на Волині. Однією з причин переходу до відробіткової ренти було те, що Галичина і Волинь краще, ніж інші воєводства України, були зв'язані річковими шляхами з польськими і зовнішніми ринками, де збувалася продукція сільського господарства. Певний вплив мало і знецінення грошей, яке в той час відбувалося в Польщі. За продукти з фільваркового господарства, на які зростав попит на зовнішніх ринках, феодал одержував прибуток значно більший, ніж при грошовій ренті.

Сприятливою обставиною для розвитку фільваркового господарства в Руському воєводстві і на Волині була відносно висока густота населення, основну масу якого становило селянство. В Руському воєводстві у 30-х роках було понад один мільйон населення, у порівняно невеликому Волинському воєводстві — близько 660 тис. чоловік. Як свідчать дані ревізій першої чверті XVII ст., в деяких місцевостях Галичини селяни відбували панщину від півлану щоденно. Хоч згідно із звичаями і традиціями на панщину мав виходити один чоловік від двору, проте в першій половині XVII ст. феодал нерідко примушував працювати на себе уже двох селян від кожного двору, а під час термінових робіт — і всіх працездатних. На Волині у 20-х роках панщина досягала чотирьох — шести днів на тиждень від волоки. У Київському Поліссі в цей же час розміри панщини визначалися двома днями на тиждень від волоки.

Феодал одержував великий прибуток від пасік, ставів, озер, рік, млинів, перевозів та ін., які часто здавав в оренду. Іноді орендарями були багаті селяни, але, як правило, ними виступали шляхтичі й купці: польські, українські, німецькі, нерідко також торговці і лихварі-євреї. Намагаючись витягти з селян якнайбільше прибутку, орендари примушували їх працювати всі сім днів на тиждень.

Становище широких народних мас Брацлавщини, південної Київщини, Лівобережжя на початку XVII ст. відрізнялось від становища народу Галичини та Волині. На південному Побужжі і південному

Придніпров'ї значна частина селян займалась переважно скотарством та промислами і сплачувала ренту феодалам і податок державі, здебільшого натурою: поволовщину, вепровщизну (від свиней), давала мед, хутро, рибу тощо. Багато з них сиділо ще на «слободах» від 5 до 20 років, залежно від умов місцевості.

Важким соціально-економічним становищем і пояснюються масові втечі селян на Придніпров'я з Галичини, Волині і північної Київщини у 20-х і особливо в 30-х роках XVII ст. За короткий час населення Придніпров'я значно збільшилося, особливо в Київському воеводстві. Проте і тут життя селян було дуже тяжким. Французький інженер Бошлан зазначав у своєму щоденнику, що кріпосні селяни на Придніпров'ї живуть «гірше каторжників на галерах».

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Поділля залишалось майже відкритим для татарських вторгнень. По вододілу Бугу, Росі, Тетерева і Случі проходив відомий Чорний шлях, по якому татари проривались аж до Волині. Кучманським шляхом, що проходив через середину Поділля, татари досягали Руського воеводства, а через так званий Волоський шлях — чинили наїзди на Волощину. Татарські руйнівні напади унеможливлювали нормальне ведення господарства, стримували зростання сільського населення. В 1578 р. на Поділлі налічувалось лише 650 сіл, а в 1583 р. їх кількість через татарські напади зменшилась до 421. За цих умов селянство займалося більше тваринництвом і сплачувало феодалам ренту продуктами — головним чином поволовщину та данину баранами.

Лише після зміцнення козацтва, що стало на шляху татарських вторгнень, на Поділлі створились необхідні умови для розвитку землеробства. В 30—40-х роках тут поступово утворюється фільваркове шляхетське господарство, а з ним з'являється і відробіткова рента. Проте і в цей час чимало селянських дворів перебувало ще «на слободі» і давало феодалам невелику ренту продуктами.

Значно погіршало становище міських селян. Селяни Львова, наприклад, до початку XVII ст. не відбували панщини, а виконували на користь міста деякі повинності та платили йому невеликий грошовий і натуральний чинш. З 1607 р. для міських селян була введена одnodенна панщина, а в 1630-х роках вона була доведена до чотирьох днів на тиждень.

Користуючись необмеженою владою, шляхта піддавала селян жорстоким катуванням. За найменшу провину їх заковували в кайдани, кидали до в'язниць, морили голодом, вішали, саджали на палю, калічили. Шляхтичі гвалтували жінок і дочок своїх підданих.

Народним масам доводилося зазнавати тяжкого гніту не тільки від окремих феодалів, а й від Польської держави. Уряд стягував з селян і міщан непосильні податки (особливо під час воєн, які тривали майже безперервно), ставив у їх хатах на постій жовнірів, які пригнічували населення. Один з сучасників писав, що жовнірі грабують і йдучи на війну, і повертаючись з неї.

Незважаючи на нестерпні умови селянського життя, продуктивні сили в сільському господарстві все ж поступово зростали. Селяни, які мали повний наділ (близько 21 га), і ті, що мали півнаділу (близько

10,5 га), — а ці дві групи становили більше половини селянського населення, — виробляли стільки сільськогосподарської продукції, що задовольняли потреби власного господарства і частину її збували на ринку, в результаті чого посилювались зв'язки між містом і селом.

Тяжке економічне і правове становище народних мас ще більше погіршувалось їх національним та релігійним гнобленням. Польська конституція дозволяла феодалові втручатися в релігійне життя його підданих. Шляхта забороняла православним селянам відправляти релігійні обряди, примушувала їх переходити в католицизм або приймати унію, зобов'язувала утримувати католицьке духовенство. Так, магнат Заславський наказав усім православним священикам в його маєтках підкорятися уніатському митрополиту, а своїм старостам і урядникам — притягати до суду і карати тих священиків, які не виконували цього розпорядження.

Застосовуючи різні форми і методи експлуатації селянства, феодали одержували велику кількість сільськогосподарської продукції. Значну частину її вони витрачали у власному господарстві. Проте з кожним десятиріччям феодали збільшували продаж сільськогосподарської продукції, купуючи на виручені гроші зброю, цінні речі домашнього вжитку, дорогий одяг, вина тощо. Розпочалась гарячкова гонитва шляхти за грішми. Тим часом прибутковість панського господарства мала певну межу. Пригноблений, зубожілий, відсталий селянин не міг удосконалювати свій примітивний сільськогосподарський реманент, не був зацікавлений у підвищенні продуктивності праці в господарстві феодала.

Щоб збільшити прибутки, магнати і шляхта розширювали у своїх маєтках промисли: будували гуті (скляні заводи), буди (виробництво поташу), бурти (видобування селітри), рудні (виварювання заліза з болотної руди), соляні жупи, воскобійні, організували виробництво смольчуги, клепки та ін. В основному ці промисли мали товарний характер.

Про розміри продукції деяких промислових підприємств свідчать орендні договори того часу. Так, польський магнат Мартин Калиновський дав у 1634 р. зобов'язання поставити львівському купцеві за 29 тис. злотих 100 бочок уманського поташу, а через чотири роки він же уклав контракт з купцем з м. Гданська на поставку з уманських маєтків 100 лаштів поташу на суму 108 тис. злотих. У 1638 р. Мартин Калиновський за 119 тис. злотих здав в оренду на три роки гданському купцю місто Умань і містечка Меньківку, Буки, Машурове та Іваньки з правом виробляти поташ, селітру і смольчугу.

Продукція поміщицьких лісових промислів збувалась головним чином на зовнішніх ринках, а вироби мливарської, пивоварної, горілчаної, соляної промисловості — в основному на місцевому ринку. Такі продукти, як мед і віск, вигідно збувались і на зовнішньому, і на внутрішньому ринку.

Часткове виробництво продукції на ринок не міняло феодального характеру панського господарства, бо воно базувалось на праці кріпаків. Слід, проте, зауважити, що на промислах, особливо на поташному, селітряному, залізорудному, працювало уже чимало найманих робітників.

У другій чверті XVII ст. збільшився обмін товарами між містом і селом. Все ширші економічні зв'язки встановлюються між районами з різними господарськими напрямками. Відбувався процес поступового формування національного ринку.

Проте для купецтва і особливо для ремісників створювались дедалі гірші умови. Так званий «режим середньовічної регламентації»¹ знайшов найширше застосування в Польській державі. Були встановлені певні шляхи, якими купецтво могло провозити товари; великі міста мали право «складів», і воно повинне було обов'язково виставляти в таких містах свої товари протягом певного часу для продажу великими партіями або оптом. Водночас по всій країні були поширені державні і приватні мита. Наприклад, від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито збирали 174 рази. Брало цло (прикордонне мито), а також шляхове, мостове, гребельне, перевозне, торгове, ярмаркове, помірне й поштучне та інші мита. Все це дуже здорожувало товари, від чого терпіли насамперед споживачі. Особливо великі зловживання чинили феодали, збираючи мита на території своїх володінь. Суворі регламентації й мита затримували розвиток обміну між містом і селом, гальмували процес первісного нагромадження. Часткове задоволення ремісниками-кріпаками потреб села і панського двору обмежувало збут виробів міського ремесла. Все це затримувало розвиток міст.

На Придніпров'ї і Побужжі фільварково-панщинне господарство складалось повільніше. Тут було ще багато вільного селянського, козацького і міського населення. Так, за переписом 1616 р., в Каневі було тільки 160 міщанських будинків, мешканці яких відбували повинність, і 1346 козацьких вільних будинків; у Корсуні на 200 залежних було 1300 вільних, у Переяславі на 300 залежних було 700 козацьких вільних будинків.

Як зазначалось, економічне становище народних мас Придніпров'я і Побужжя, де продуктивні сили розвивались інтенсивніше, було кращим, ніж в Руському та Волинському воєводствах. На Придніпров'ї і Побужжі в першій половині XVII ст. не тільки не спостерігалось застою у розвитку міст, а, навпаки, торговельне і промислове життя їх було на піднесенні.

Боплан так писав про життя і побут українського народу 30—40-х років XVII ст., який він називав народом козацьким: «Відомо, що серед них зустрічаються взагалі люди досвідчені в усіх промислах, необхідних у людському житті... як-от: теслярі, що вміють будувати як будинки, так і судна, екіпажні майстри, ковалі, зброярі, шкіряники, лимарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони надзвичайно майстерні у виробленні селітри, якої дуже багато добувають в тому краї, і

Печатка м. Переяслава
XVII ст.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

роблять з неї найкращий порох. Жінки у них прядуть льон і шерсть, з яких виробляють полотно і тканини для свого вжитку; всі вони вміють добре обробляти землю, сіяти, жати і пекти хліб, готувати різні сорти м'яса, варити пиво, мед і брагу, курити горілку і т. д. Втім справедливо, що всі вони здатні до всякої роботи, хоч інші бувають більш майстерні то в тому, то в іншому ремеслі».

Особливо зросли такі міста, як Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Полтава, Ромни, Лубни, Канів, Черкаси та ін. Вони були не тільки центрами місцевої торгівлі, а й встановлювали економічні зв'язки з усією Україною і з зовнішніми ринками, особливо з російським.

Протягом першої половини XVII ст., незважаючи на польсько-шведську інтервенцію, що в значній мірі зруйнувала народне господарство країни, на тяжкі війни з Польщею 1618 і 1632—1634 рр., економіка Росії досягла значного розвитку.

В. І. Ленін вказував, що XVII ст. було новим періодом російської історії, періодом створення єдиного всеросійського ринку. Швидко зростаючий всеросійський ринок встановлював міцні зв'язки з ринками України, головним чином Придніпров'я. У близьких до України містах Севську, Белгороді, Брянську та ін. були побудовані спеціальні двори для приїжджаючих українських купців.

У першій половині XVII ст. на Придніпров'ї кількість ремісників збільшується не тільки в містах королівської підлеглості, а й у тих, що були у приватному володінні. Зросла також кількість цехів; найбільше розвинулись в цей час ковальський, шевський, кушнірський, ткацький, гончарський, рибальський, пекарський, бондарський та інші цехи.

Хоч на Придніпров'ї міста були у кращому становищі, ніж у західних районах України, але й тут було багато перешкод для розвитку промисловості і торгівлі. Найбільш прибуткові промисли (винокурний, млинарський, пивоварний та ін.) були монополією держави і шляхти. Перешкодою в організації ряду промислів (наприклад, рудного, поташного) було право феодальної власності на землю.

В тяжке становище ставила міське населення державна податкова політика: ремісники і торговці обкладалися високими державними податками. Місцева королівська адміністрація (старости, коменданти) грабувала міське населення і знущалась з нього. Міщани м. Остра скаржилися в 1614 р. королю, що староста відібрав у них багато худоби, рубає бортні дерева з бджолами, будує на міській землі буди і випалює міський ліс, забороняє обирати сотника та війта, а призначає замість них своїх урядовців, б'є і мучить міщан.

Тяжкий гніт доводилося терпіти міщанам від королівської адміністрації і католицького духовенства навіть у таких містах, як Київ та Львів. Намісник київського воєводи судив ремісників і порядкував ними, як своїми підданими. Продаж пива і горілки був відданий воєводою в оренду, внаслідок чого міщанам заборонялось торгувати цими напоями під загрозою високих штрафів. Великий натуральний податок за помел зерна стягувався на користь католицького домініканського монастиря.

Київські міщани повинні були віддавати десяту частину улову риби католицькому духовенству. Їм заборонялось користуватися вишгородським лісом, ловити рибу у вишгородських озерах. Міщани

повинні були квартирувати жовнірів і годувати їх, давати продовольство на утримання польського гарнізону у фортеці Кодак та ін.

Значна кількість українських міст, в тому числі і досить великих, належала окремим феодалам. Так, під владою Острозьких в 1620 р. було 80 міст і містечок, серед них Острог, Старокостянтинів, Дубно. За люстрацією 1625 р., в Київському воєводстві з 206 міст, містечок і великих селищ, які мали укріплення, було 160 приватних і тільки 40 королівських; у Брацлавському воєводстві — 11 приватних і лише 6 королівських. Більшість міст і містечок на Полтавщині захопили Вишневецькі, а на Чернігово-Сіверщині — Калиновські. Господарське життя цих міст дуже гальмувалося втручанням власників. Судові органи в приватних містах цілком залежали від їх власників.

Обмеження міщан у промисловості і торгівлі, наступ на права міського населення породжували гострі суперечності між міщанами і шляхтою. Внаслідок зростання цих суперечностей опозиційний рух заможної частини міщан у першій чверті XVII ст. посилювався. Водночас менш заможні або зовсім позбавлені засобів до існування міщани йшли в степ, поповнюючи ряди козацтва.

Паралельно з міським ремеслом розвивались, хоч і повільно, сільські промисли. Частина селян займалась ремеслом для задоволення власних потреб і потреб поміщицького двору — ковальським, бондарським та ін. Деякі селянські сім'ї, не відриваючись від землеробства, виготовляли різні вироби не тільки для особистого вжитку, а й для збуту певної частини їх на ринку. На Волині, наприклад, добували болотну залізну руду на продаж. Селяни Галичини виварювали сіль, яку збували на місцевому ринку.

Проте умови розвитку селянських промислів були ще менш сприятливими, ніж у містах, через відсутність особистої свободи у селянина-промисловця і необмежену сваволю поміщиків щодо своїх підданих та їх майна.

Однак за цих несприятливих обставин Україна все ж зробила в першій половині XVII ст. значний крок вперед до посилення зв'язків між окремими районами і формування національного ринку. Ці процеси економічного життя мали велике значення для консолідації української народності і створення передумов перетворення її в націю.

**2. визвольний рух на Україні
проти шляхетської польщі
в першій чверті XVII ст.
боротьба проти
турецько-татарської агресії**

Становище народних мас під тягарем кріпосницького гніту ще більше погіршувалось внаслідок безперервних воєн, які вела шляхетська Польща: агресивних (проти Росії, Молдавії, Валахії), династичних (з Швецією) та оборонних (проти султанської Туреччини і Кримського ханства). Війни супроводжувались тяжкими державними поборами та грабуванням населення України, підривали її господарство. Все це загострювало класові суперечності і посилювало антифеодалну боротьбу селянства.

Велике значення для розгортання антикріпосницької боротьби селянства і визвольної боротьби українського народу проти шляхетської

Взяття Кафи запорожцями у 1616 р.

ського війська захопив російський престол. Нестримним грабуванням Москви та інших міст, знущанням з російських людей цей авантюрист і польські загарбники викликали обурення народу, що вилилось у народне повстання 17 травня 1606 р., в результаті якого Лжедмитрія I було убито, а Москву визволено від загарбників. Боярська знать проголосила царем свого ставленика Василя Шуйського.

Саме в цей час майже вся південна частина Росії була охоплена селянською війною під проводом Івана Болотнікова. Царські війська розгромили народну армію під Калугою і Тулою, але й самі зазнали великих втрат. Цим скористався польський уряд.

Восени 1609 р. польський уряд відновив війну проти Росії. Польське військо знову захопило Москву. Російський народ одностайно піднявся на захист своєї батьківщини. Селяни, посадські, служилі люди взялися за зброю; скрізь утворювались партизанські загони. В Нижньому Новгороді почало збиратися народне ополчення під керівництвом земського старости Кузьми Мініна. З народних загонів склалась могутня народна армія. На чолі її став князь Дмитро Пожарський, відомий своїми заслугами в боротьбі проти польських загарбників.

Восени 1612 р. в боях під Москвою польські і литовські війська були розбиті народним ополченням. 26 жовтня 1612 р. Москва була визволена, плани польської шляхти підкорити Росію і поневолити російський народ зазнали краху.

Польщі мали політичні події, що відбувалися в цей час в Росії, боротьба російського народу проти польської і шведської агресії та селянська війна початку XVII ст. Польський уряд Сігізмунда III мав на меті завоювати Російську державу й перетворити її на польську провінцію. Уже в 1604 р. почалась прихована польська інтервенція в Росію, знаряддям якої був Лжедмитрій I, а після провалу його авантюри — Лжедмитрій II.

Восени 1604 р. Лжедмитрій I вторгся з чотиритисячним польським загоном на Чернігівщину та у південну окраїну Російської держави — Сіверську Україну. До нього примкнула частина козаків, селян-втікачів, холопів і дрібних служилих людей, які повірили шляхетській вигадці, ніби Лжедмитрій є сином Івана Грозного, і покладали надії на те, що, захопивши престол, він полегшить їх становище. В червні 1605 р. Лжедмитрій I за допомогою поль-

Розгром російським народом польських інтервентів у 1612 р. мав велике значення для визвольної боротьби українського народу. Польська держава вийшла з війни економічно і політично ослабленою. Розорене та пограбоване селянство і міське населення Польщі посилювало боротьбу проти феодалів. Це створювало сприятливу обстановку для розвитку визвольного руху українського народу. Героїчний захист російським народом своєї батьківщини був запалюючим прикладом для українців у боротьбі за національне визволення. В роки польсько-російської війни частина українських селян і міщан перестала виконувати повинності, «покозачилась». Магнати і шляхта, закінчивши війну з Росією, мали намір роззброїти покозачених селян і повернути їх в «послушенство», залишивши лише невелику частину козацтва. Але назріваюча війна з Туреччиною стримала польський уряд від застосування репресій, оскільки він збирався використати козацтво у цій війні.

Зростання козацтва в перші два десятиріччя XVII ст. мало велике значення в справі організації українських національних збройних сил для боротьби проти турецько-татарської агресії. Адже південні кордони України були захищені слабо. Замки і фортеці на кордоні із степом знаходились в напівзруйнованому і занедбаному стані. Вони підтримувались і оборонялись головним чином силами міщан та козаків, які жили в них чи довкола них. Особлива роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії належала козацтву. Своїми походами на міста-фортеці, розташовані на узбережжі Чорного моря, — Білгород (Білгород-Дністровський), Очаків, Константинополь, Сіноп, Трапезунд, Кафу та ін. — козаки послаблювали турецько-татарську агресію щодо України і ряду інших європейських країн. Особливо успішними були козацькі походи в другому десятиріччі XVII ст., коли козацьким гетьманом став Петро Конашевич-Сагайдачний. Він був вихідцем з дрібної шляхти (з Галичини), дістав хорошу освіту. Серед козаків Сагайдачний був відомий як людина хоробра, з великим військовим хистом і досвідом ведення війни проти татар та турків.

У 1614 р. під проводом Сагайдачного близько 4 тис. козаків на сорока човнах-байдаках перепливли Чорне море, захопили м. Сіноп, знищили його гарнізон, спалили флот. В 1615 р. козаки ходили в похід на Константинополь, спалили гавані Мізевни та Архіокі. Турецький флот переслідував козаків, але був ними розбитий і знищений.

Найвизначнішим був похід 1616 р. Козаки напали з моря на головний невідьницький ринок в Криму — м. Кафу, взяли штурмом фортецю, знищили там турецький гарнізон в 14 тис. чоловік, спалили флот і визволили багато полонених.

Запорізький корабель.

Борючись проти татар і турків, запорізьке козацтво водночас все більше посилювало свій вплив на внутріполітичне та культурне життя України.

У 1615 р. в Києві було організоване братство, яке об'єднало міщан, православне духовенство і частину української шляхти. До Київського братства записався «з усім військом козацьким» і гетьман Сагайдачний. Спираючись на підтримку козацтва, Київське братство проявило досить велику активність у боротьбі з католицькою та уніатською церквою. Водночас посилілись селянські виступи.

Польський уряд мобілізував сили, щоб розгромити визвольний рух українського народу. Король був змушений визнати, що ні комісії, ні постанови сейму не заспокоїли козацтво, що «сваволя бере верх» і що в різних місцях зібралось близько 40 тис. козаків. «Козацька сваволя, — писав далі король, — так розвинулась, що (козаки. — *Ред.*) організують собі свою удільну державу... Вся Україна їм підвладна... В містах і містечках королівських все управління, вся влада в руках козаків, (вони) захоплюють юрисдикцію, закони видають». Отже, сам король визнавав, що на Україні закладались основи української державності.

Визвольний рух українського народу спирався на Запорізьку Січ, яка на цей час зміцніла у військовому і політичному відношенні. Козацькі виборні органи управління на Запоріжжі, хоч юридично і були підвладні польським властям, в дійсності ж нерідко діяли незалежно від них.

Польський уряд, вбачаючи в запорізькому козацтві ворожу силу, прагнув скоротити його кількість, підкорити державній владі, ослабити його економічні й політичні зв'язки з іншими українськими землями і з Російською державою. В 1616 р. король звернувся до шляхти Придніпров'я з універсалом, у якому під страхом смерті заборонив їй вивозити продовольство і військові припаси на Запоріжжя, тобто оголосив його блокаду. Це розпорядження ще більше загострило відносини між козацтвом та польським урядом. Тому, коли в 1617 р. на Україні почались селянські повстання, значна частина козацтва взяла в них участь.

До селян з кожним днем все більше приєднувалось міське населення. Спалахнувши у Південному Придніпров'ї, народний рух поширився на Київське і Волинське Полісся. Повстанці напали не тільки на загоны місцевих феодалів, а й на королівські війська.

Польський уряд кинув на Україну значні збройні сили, яким і вдалося припинити поширення повстання. Козацька верхівка на чолі з Сагайдачним, ведучи угодовську політику, уклала з командуючим польською армією так звану Вільшанську угоду (за назвою урочища Суха Вільшанка на Київщині), згідно з якою козацький реєстр встановлювався в одну тисячу чоловік. Реєстровці мали право перебувати тільки на Запоріжжі, їм суворо заборонялось робити походи в Туреччину і Крим. Козаки, не вписані в реєстр, під загрозою смертної кари повинні були повернутися під владу старост і панів.

Нереєстрове козацтво не підкорилось цьому рішенням. Вільшанська угода не була проведена в життя ще й тому, що вже в 1618 р.

найактивнішу участь у відновленні вищої ієрархії православної церкви, яка майже перестала існувати внаслідок переходу вищого духовенства в уніатство, а також в організації та зміцненні шкіл з руською та грецькою мовами викладання, у створенні друкарень.

Розвиток українських шкіл, друкування книг, ідейно спрямованих проти католицизму, мали в той час велике національно-політичне значення. Політична боротьба проти польсько-шляхетського гніту на Україні відбувалася тоді під релігійною оболонкою руху за православ'я. Висвячені в 1620 р. митрополит Іов (Борецький) та ряд єпископів були противниками польської колоніальної політики на Україні, яка здійснювалася польською шляхтою, а також католицькою та уніатською церквою. Дехто з православних єпископів відкрито шукав захисту від наступу польських панів на православну церкву у російського уряду. Митрополит Іов разом з єпископами виступив у 1621 р. з протестом проти утисків козацтва, а також проти релігійного гноблення українського народу. Представники запорізького козацтва в свою чергу відверто заявили, що будуть підтримувати і захищати православних єпископів і православну церкву взагалі.

Польський уряд готувався розпочати репресії проти Київського братства і православного духовенства. Але війна з Туреччиною, яка невдало почалася для Польщі в 1620 р., тимчасово утримала його від здійснення терору. На Цецорських полях (у Молдавії) польська армія зазнала великої поразки; командуючий армією С. Жолкевський був убитий. Опинившись у тяжкому становищі, польський уряд звернувся до козаків з закликом взяти участь у війні з турками, пообіцявши на черговому сеймі розглянути питання про розширення їх прав і привілеїв.

Український народ усвідомлював, яку загрозу ніс його батьківщині наступ турецьких полчищ. Турецькі феодали хотіли поневолити одночасно Польщу і Україну. Козацька рада, скликана в Сухій Діброві на Київщині з участю міщанства і православного духовенства, прийняла рішення про негайний виступ на боротьбу з турецькими завойовниками.

У битві під Хотином з 150-тисячною турецько-татарською армією в складі польського війська було близько 40 тис. українських козаків на чолі з П. Сагайдачним і близько 700 донців. Поранений в цьому бою отруєною стрілою, Сагайдачний після тривалої хвороби помер в 1622 р.

Безприкладною мужністю і героїзмом козаки врятували польську армію від неминучого розгрому, а Польську державу — від тяжкого і ганебного миру. В результаті поразок, завданих турецькій армії, уряд султана Османа II змушений був укласти з Польщею так званий Хотинський мир (1621 р.).

Незважаючи на те, що козаки відіграли вирішальну роль у перемозі над турецькою армією, польський уряд зобов'язався перед султаном встановити суворий контроль над козацтвом, не допускати козацьких походів у Туреччину і Крим. Комісія з польських комісарів уже через два тижні після укладення миру розробила заходи щодо блокади Запоріжжя. За втечу на Запоріжжя і завіз туди зброї та пороху селян чекала кара на горло.

Умови Хотинського миру викликали серед козаків глибоке обурення. Козацтво пішло з-під Хотина на Запоріжжя, не давши себе роззброїти, і продовжувало боротьбу проти турецько-татарської агресії.

Від жорстокого терору польського уряду і шляхти український народ шукав захисту і підтримки в Росії. В 1624 р. митрополит Іов (Борецький) поставив питання перед російським урядом про приєднання України до Росії. Російський уряд відхилив цю пропозицію, бо її здійснення могло б викликати російсько-польську війну, в той час як Росія, ослаблена недавньою війною, потребувала мирних відносин з Польщею.

Вбачаючи в православному духовенстві ворожу силу, польська шляхта, католицьке і уніатське духовенство прагнули знищити православну церкву. Вони захоплювали православні монастирі і храми, переслідували віруючих. Селяни, козацтво і міщани чинили рішучий опір наступові католицької та уніатської церкви. У 1618 р. київські козаки «під лід підсадили води пити» (тобто утопили в Дніпрі) Грековича — намісника уніатського митрополита в Києві, який жорстоко переслідував православних.

Широкий антикатолицький та антиуніатський рух розгорнувся в той час і в Білорусії. У Вітебську дійшло до повстання. Міщани вбили ненависного митрополита-уніата Іосафата Кунцевича.

У 1625 р. козацький загін, що прибув із Запорізької Січі до Києва, розправився з найбільш агресивними уніатами та їх захисниками: були вбиті війт Федір Ходика та уніатський священник Юзефович, який закривав православні церкви.

Польський уряд був занепокоєний небезпечним становищем шляхти й католицького та уніатського духовенства на Україні. В королівській інструкції сеймикам 1625 р. знову відзначалось, що в королівських містах і містечках на Україні все управління, вся влада перебувають в руках козаків, які, забувши про підданство королю, створили собі удільну Річ Посполиту. В інструкції говорилося, що козаки, незважаючи на заборону короля, в 1624 р. насмілилися від свого імені укласти перемир'я з султаном Калгою (братом кримського хана), а в 1625 р. тричі ходили на море, вступали в стосунки з Москвою.

Уряд вирішив розгромити і ослабити козацтво і тим самим запобігти новому повстанню на Україні. В 1625 р. на Київщину було послано польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Конєцпольським.

Прихід польської армії на південну Київщину поставив козаків у тяжке становище. Частина з них перебувала в той час у морському поході, частина була на Запоріжжі. Конєцпольський зажадав від козаків повного підкорення. Але вони відкинули цю вимогу і відступили з боями до Крюкова (поблизу Кременчука). Об'єднавшись із запорожцями, що прибули на чолі з гетьманом Жмайлом, козаки біля озера Курукове (недалеко від Кременчука) вступили в бій з польським військом і завдали йому великих втрат. Конєцпольський змушений був почати з козаками переговори, які і закінчились укладенням так званої Куруківської угоди (1625 р.). За цією угодою кількість реєстрових козаків збільшувалась до 6 тисяч. Право обрання козацького

гетьмана (з наступним затвердженням його королем) зберігалось за козаками. Уряд зобов'язувався щороку виплачувати козакам за службу 60 тис. злотих, крім додаткової плати старшині. Проте правами і вільностями козаки могли користуватися тільки на державних землях (королівщині), а з маєтків духовенства і шляхти вони повинні були виселитись. Козакам суворо заборонялося робити походи в турецькі володіння і вступати в зносини з іноземними урядами. Ті козаки, які не попали до реєстру (таких налічувалося десятки тисяч), повинні були повернутися у підданство до своїх власників. Таким чином, Куруківською угодою забезпечувались лише інтереси козацької верхівки.

Обраний реєстровцями і затверджений королем гетьман Михайло Дорошенко, дрібний шляхтич за походженням, намагався виконати умови угоди. Але виписчики (так називались козаки, які не увійшли до реєстру) не визнали Куруківської угоди і почали боротьбу проти її здійснення. Частина з них пішла на Запоріжжя, а частина відкрито висловлювала бажання переселитися на Дон, на землі Російської держави. 21 лютого 1626 р. до путивльського воєводи прибув черкаський сотник Михайло Кадиченко з проханням від 300 козаків про прийняття їх з сім'ями в російське підданство. Воєвода дав згоду.

Після Куруківської угоди суперечності між заможною верхівкою і масою козацтва дедалі більше загострюються. Реєстрова старшина, шукаючи засобів розрядити напружену обстановку на Січі, вбачала вихід із становища в організації походу в Крим чи в Туреччину. Нагода трапилась у зв'язку з міжусобною боротьбою феодалів у Криму.

На виконання договору 1624 р. про взаємну допомогу, укладеного між Запорізькою Січчю і Кримом, гетьман Михайло Дорошенко у 1628 р. організував похід у Крим. Козаки підтримували тоді угруповання Шагін-Гірея, що хотів ослабити залежність Криму від Туреччини. Прихильники Шагін-Гірея боролися проти групи, на чолі якої стояв Кан-Темір, підтримуваний турецьким султаном. Дорошенко сподівався цим походом зміцнити позиції реєстровців на Січі і посилити вплив козацтва в Криму, що ослабило б татарську агресію на Україну. Козаки пройшли з боями в глиб Криму, розгромили під Бахчисараєм війська Кан-Теміра, підійшли до Кафи і тримали її в облозі півтора місяця. Тільки прибуття на допомогу Кан-Теміру значних турецьких сил примусило козаків зняти облогу. Вони з боями повернулися на Січ. Під час цього походу загинув Дорошенко.

3. Селянсько-козацькі повстання 30-х років XVII ст.

Після походу в Крим обстановка на Запоріжжі ще більше загострилась. Виписчики розпочинають рішуче боротися проти угодовської політики реєстрової верхівки, обирають старших із свого середовища. Становище, що склалося на Запоріжжі, відбивало гостроту класових суперечностей на всій Україні напередодні великих селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст.

У 1630 р. боротьба між виписчиками і реєстровцями вилилась у збройну сутичку. Нерезєстрові козаки, обравши наприкінці 1629 р.

своїм гетьманом Тараса Федоровича (Грясила), розгромили реєстровців і стратили їх гетьмана Григорія Чорного, що вірно служив польському урядові та місцевим магнатам.

Збройна боротьба на Січі стала поштовхом до розгортання селянського руху на Київщині і Полтавщині. Січове козацтво відразу ж вирушило на з'єднання з селянськими загонами. Талановитий організатор і досвідчений керівник козацького повстання Т. Федорович вирішив діяти швидко і рішуче, поки не з'єднались розташовані в різних районах Південно-Східної України «на лежи» (на постої) польські війська.

Федорович звернувся до народу з закликem підніматися на боротьбу за козацькі вільності, на захист православної віри. За короткий час під його керівництвом стало кілька тисяч повсталих селян. Козаки й селяни стали табором під Корсунем.

4 квітня 1630 р. повстанці вступили в бій з польським військом, очолюваним гетьманом С. Конєцпольським. Під час бою до повстанців приєдналася частина реєстровців, а також корсунські міщани. Польське військо зазнало великої поразки і відступило від Корсуня, залишивши переможцям обоз і зброю.

З поразкою польського війська селянське повстання охопило територію від Запоріжжя до Київського Полісся, а також Полтавщину. Почались повстання і міських жителів, головним чином міської бідноти.

Федорович, розуміючи неминучість дальшої боротьби з польськими військами, добре укріпив Переяслав. Вибір цього міста як опорного пункту боротьби був дуже вдалим: Переяслав знаходився в центрі селянського повстання і займав вигідне стратегічне положення. Спираючись на нього, повстанці тримали під своїм контролем переправи через Дніпро і мали можливість в разі невдачі забезпечити шляхи відступу на територію Росії.

Поповнене польське військо, до складу якого входили також німецькі наймані загони, все ж переправилось через Дніпро. У травні 1630 р. воно зробило кілька спроб взяти укріплений табір під Переяславом, але всі штурми були відбиті. Польська армія зазнала великих втрат. У джерелах того часу відзначалось, що в боях загинуло 300 тільки «велце значних панів коронних», а всього втрати польського війська становили кілька тисяч чоловік. Цю знаменну перемогу повсталого народу над шляхетським військом оспівав Т. Шевченко у вірші «Тарасова ніч».

Зазнавши поразки, Конєцпольський запропонував козакам припинити боротьбу, обіцяючи від імені уряду збільшити козацький реєстр і розширити привілеї. Він зажадав видачі Тараса Федоровича і його найближчих помічників. Козаки відхилили цю вимогу. Однак, побоюючись зради з боку реакційної частини козацької верхівки, Федорович з групою козаків пішов на Запоріжжя. Козацька верхівка, боячись дальшого поглиблення класової боротьби, підписала угоду з Конєцпольським.

За Переяславською угодою 1630 р. козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тис., тобто до нього була включена частина вписаних козаків. За реєстровим козацтвом зберігались його привілеї. Уряд ствердив Переяславський договір і вписав його в конституційні книги.

Змова польського командування з козацькою верхівкою дезорганізувала повстанські маси і полегшила шляхті придушити селянське повстання.

Основна маса козацтва — виписні козаки, — що була рішучим противником будь-якої угоди з магнатами, не визнала договору. До неї приєдналась і частина реєстровців. Путивльські воєводи, добре поінформовані про становище на Україні, повідомляли царський уряд, що козацтво все більш рішуче приходить до думки просити у царя дозволу на переселення в Росію. Після прийняття старшиною угоди відбулось кілька бурхливих козацьких рад. На раді, зібраній в 1632 р. біля Маслового ставу (на Київщині), козаки скинули гетьмана реєстровців Кулагу, який вірно служив шляхетській Польщі, і через деякий час стратили його як зрадника. На посади гетьмана і полковників були обрані козаки, які довели свою вірність батьківщині в боротьбі проти шляхетської Польщі.

Тим часом в Польщі змінилась політична обстановка. Коли в 1632 р. помер фанатик-єзуїт король Сігізмунд III, козацька старшина послала делегатів на сейм, вимагаючи надання їй поряд з шляхтою права обирати короля. Польський уряд відкинув ці вимоги. Проте обраний на польський престол син Сігізмунда III — Владислав IV змушений був піти на тимчасові поступки українській шляхті і православному духовенству. В 1633 р. були видані так звані «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконили існування православної церкви. Православним єпископам і монастирям було повернуто частину їх колишніх володінь. Ці поступки король зробив головним чином у зв'язку з новою польсько-російською війною 1632—1634 рр. Польські пани ще раз спробували тоді захопити російський престол. Вони намагались використати у війні проти Росії і українське козацтво. Знаючи про небажання козаків воювати проти російського народу, уряд Польщі розраховував прийняттям цих «Статей» привернути на свій бік козацьку верхівку і православне духовенство, щоб через них вплинути на козаків.

Однак релігійні гоніння на народні маси з боку магнатів і шляхти не припинились. А вище православне духовенство, діставши деякі гарантії відносно своїх посад і маєтків, стало на шлях угоди з шляхетською Польщею. Провідником такої політики був київський митрополит Петро Могила, син молдавського князя.

Шляхетська Польща не обмежилась зміцненням політичних позицій на Україні: вона збільшувала тут і свої військові сили. В 1635 р. перед Кодацьким порогом (на правому березі Дніпра) було збудовано фортецю Кодак. Уряд поставив у ній гарнізон з найманих німецьких солдатів. Кодак мав контролювати військову діяльність і політичне життя Запоріжжя, всі шляхи і переправи, які зв'язували його з Україною.

Запорізькі виписні козаки на чолі з Іваном Сулимою напали на Кодак в тому ж 1635 р. і вщент зруйнували фортецю, а гарнізон її знищили. Польській шляхті все ж удалося тоді придушити козацьке повстання. Сулима і його найближчі помічники були страчені у Варшаві.

Навесні 1637 р. повстання спалахнуло з новою силою. Почалось воно з виступу нерєстрових козаків на Запоріжжі під керівництвом

Павлюка (Павло Бут), до яких приєдналась і частина реєстровців. Гетьман реєстровців Кононович був арештований повсталими козаками, обвинувачений у зраді вітчизні і страчений.

У зверненнях до козаків і селян Павлюк закликав знищувати не тільки шляхту, а й ту частину старшини, яка зраджувала інтереси народу. За короткий час селянське повстання охопило Київщину, Полтавщину і Чернігівщину. Католицький священник Сімеон Окольський, що був у польській армії, відзначав у своєму щоденнику, що найбільш активним елементом повстання була селянська біднота. Окольський мав відомості про те, що у Павлюка були плани дістати допомогу від донських козаків і визнати владу російського царя.

Восени 1637 р. козацько-селянське повстання набуло широкого розмаху. Польський польний гетьман (помічник коронного гетьмана) Микола Потоцький повідомляв короля, що все селянство покозачилось. Повстанці вбивали панів, громили шляхетські маєтки, виганяли з них власників, орендарів і управителів. Шляхта в паніці тікала в укріплені замки та міста, кидаючи своє майно, бо, як висловився той же Окольський, вона вважала за краще «ликове життя, ніж шовкову смерть».

Перший великий бій повсталих з польськими військами відбувся 16 грудня під Кумейками (недалеко від Черкас). Повстанці почали бій, не дивлячись на прибуття січовиків, що поспішали на допомогу з гарматами. «Наступ селян,— писав С. Окольський,— становив вражаюче видовище: вони йшли табором, вишикуваним у шість рядів, з чотирма гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо..., правильно поділене на полки і сотні».

Потоцький дав наказ піддати козацький табір артилерійському обстрілу і одночасно ударити по ньому кіннотою. Хоч перевага була повністю на боці польського війська, проте, як свідчить Окольський, «хлопство проявило таку жорстокість та упертість, що як один відмовлялись від миру». Той же Окольський свідчить, що не всі повстанці мали зброю, «у кого її не було,— каже він,— били жовніврів голоблями та диньлами». Але повстанцям важко було вести бій з польською армією, що складалась з 15 тис. піхотинців, значної кількості артилерії і сильної кінноти.

Бій закінчився поразкою повсталих. Поляки захопили Павлюка та його помічників і стратили їх у Варшаві. Уцілілі повстанці на чолі з досвідченим козаком Д. Гунею відступили вниз по Дніпру до Боровиці і заклали там міцний табір. Але довго триматися в ньому вони не могли, бо бракувало харчів і зброї. Повстанці припинили нерівний бій.

Розгромивши повстанців під Кумейками, Потоцький перекинув свої війська на Полтавщину, де продовжували боротьбу загони під керівництвом козака Кизима.

Коли Потоцький захопив Кизима, керівництво загоном очолив його син — Кизименко. Захоплені Кизим і Кизименко були посажені в Києві на палі. Потоцькому вдалося придушити повстання і на Лівобережжі. Почався жорстокий терор шляхти: багато учасників повстання було страчено, тисячі покалічено.

На початку 1638 р. польський сейм затвердив «Ординацію війська запорізького реєстрового». Козацький реєстр був обмежений до 6 тис. Ординація ліквідувала право виборності старшини і козацький суд. Старший комісар козацького війська, а також полковники і осавули призначались польським сеймом з числа шляхти; при комісарі була створена особлива гвардія з найманців для придушення «сваволі». Сейм постановив відбудувати Кодак.

Навесні 1638 р. нерестрові козаки повстали знову. На чолі їх стали Яків Острянин (Яцко Остриця) та Карпо Скидан. Звістка про виступ запорожців і заклик їх до народу підніматися на боротьбу за волю та на захист православної віри були поштовхом до нового розгортання масового селянсько-козацького руху на Київщині і Полтавщині. Повстанці захопили Кременчук, Хорол, Омельник, Голтву. Під Голтвою повстанці збудували добре укріплений табір. Польське військо на чолі з С. Потоцьким марно намагалось захопити його. Згодом, доставши підкріплення, Потоцький знову перейшов у наступ. Спочатку він розбив об'єднаний загін донських і запорізьких козаків у 500 чоловік, що поспішали на допомогу Острянину.

Маючи велику перевагу в озброєнні, польська армія завдала ряд поразок розрізненим групам повсталих, особливо під Сліпородом і Жовнином (на Лубенщині). Кілька тисяч козаків на чолі з Острянином перейшли російський кордон і стали на службу до російського уряду.

Частина повсталих під проводом старого досвідченого козака Д. Гуні відступила до гирла Сули і заклала укріплений табір на р. Старці, при впадінні її в Сулу, де й трималась близько двох місяців. Згаданий вище Окольський писав про цей табір, що «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його майстерності в такого роду спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї і бруствери». Тільки голод змусив повстанців припинити боротьбу. Гуні з частиною козаків пощастило втекти на Дон.

Придушивши повстання, магнати і шляхта нещадно розправлялись з народом. Козаки, міщани і селяни масами переселялись на територію Росії, головним чином на Дон та Слобожанщину, де їх не міг дістати польський шляхтич.

Зростанню переселення з України в Росію сприяла і та обставина, що кріпосне право на півдні Росії в той час ще не досягло такого ступеня гноблення і сваволі, як у шляхетській Польщі. Це переселення, а також втечі російських селян на південь приводили до швидкого заселення Слобідської України (в основному територія нинішніх Харківської, Сумської та південних районів Курської і Воронезької областей).

На закарпатських українських землях, що були під гнітом угорських і місцевих феодалів, у другій половині XVI — першій половині XVII ст. також посилювалось феодальне гноблення селян та міщан. Все жорстокішим ставав тут і національний та релігійний гніт.

Шляхом погроз, підкупів, а також обіцянок урівняти уніатське духовенство в правах з католицьким єзуїтам вдалося привернути на свій бік групу православних священників на чолі з мукачівським єпископом Тарасевичем, що погодилась визнати владу папи. В 1649 р.

унія була оформлена на церковному соборі в Ужгороді. Угорські феодалі примушували народні маси закарпатських українських земель переходити в унію, але народ довгий час боровся проти цього. У східній частині Закарпаття унія була остаточно введена тільки у XVIII ст.

Посилювалось кріпосництво і на Буковині, яка була під владою Молдавії. Селяни тут терпіли гніт як місцевих українських та молдавських поміщиків, так і турецьких завойовників. Турецьке ярмо тяжко відбивалось на всьому господарському, політичному і культурному житті краю. Селяни Буковини не раз піднімалися на боротьбу проти кріпосницького і національного гніту, особливо великі повстання відбулися тут у 1623—1628 рр. Феодалі придушили ці повстання і нещадно розправились з їх учасниками. В 1646 р. господар Молдавії Василь Лупул заборонив вільний перехід селян.

Незважаючи на жорстокий гніт місцевих феодалів і колоніальну політику угорських окупантів на Закарпатті, молдавських і турецьких феодалів на Буковині, народні маси цих земель зберігали духовні зв'язки з основною частиною українського народу і боролись за возз'єднання з ним, що особливо яскраво проявилось під час визвольної війни 1648—1654 рр.

Антифеодальні визвольні повстання селянства кінця XVI — першої половини XVII ст. зазнали поразки. Однак антикріпосницька боротьба народних мас мала велике прогресивне значення. Вона розхитувала підвалини феодального суспільства і сприяла тимчасовому ослабленню кріпосницького гніту.

Широка антифеодальна боротьба селянства і козацтва кінця XVI — першої половини XVII ст., поєднуючись з боротьбою проти іноземних поневолювачів, сприяла визріванню національної самосвідомості українського народу.

Визвольна боротьба українського народу підривала і послаблювала військову і політичну міць Речі Посполитої.

Народні повстання мали величезне значення для дальшого розгортання руху за об'єднання з братнім російським народом, вони зміцнювали в народі свідомість того, що єдиною силою, яка може подати йому допомогу в боротьбі за визволення від іноземного гніту, є братній російський народ.

Селянсько-козацькі і міські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. були для українських народних мас великою школою збройної боротьби і розвитку українського воєнного мистецтва.

Все це мало величезне значення для підготовки, а потім і успішного ходу визвольної війни 1648—1654 рр.

4. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Культурне життя на Україні в першій половині XVII ст. розвивалось, як і в попередні століття, у несприятливих умовах. Територія України була розчленована між Польщею, Угорщиною (закарпатські землі), Туреччиною (частина Буковини). Південне Придніпров'я, Брацлавщина і Поділля зазнавали безперервних спустошливих татарських вторгнень. Пануючі класи Польщі, Угорщини,

Туреччини своєю колоніальною політикою затримували розвиток національної культури українського народу. Польський уряд не дозволив відкрити вищу школу на Україні. Середні і нижчі школи зазнавали погромів з боку польсько-шляхетської католицької молоді.

Проте одночасно діяли й інші сили — економічні, соціальні і політичні, — які рухали вперед українську культуру. У висвітлюваний період продуктивні сили країни розвивались інтенсивніше, ніж у попередні часи. Розвиток товарно-грошових відносин прискорював налагодження ширших постійних зв'язків між окремими районами української території, сприяв подоланню економічної роз'єднаності окремих її частин, що мало важливе значення для розвитку української мови й консолідації українського народу.

В цей період, як і в попередньому столітті, культурне життя України розвивалось у тісному зв'язку з культурним життям Білорусії, Росії, Литви і Польщі. Такі міста, як Київ, Львів і Острог на Україні, Брест і Забудово в Білорусії, Вільно в Литві, з їх школами, друкарнями і вченими гуртками були спільними культурними центрами братерських народів.

На розвиток української та білоруської культури справляло вплив культурне життя російського народу, який мав з українським і білоруським народами спільну багатовікову літературну та мистецьку спадщину, спільні традиції. Культура російського народу розвивалася в умовах політичної незалежності Російської держави, яка з кінця XV ст. перетворювалася в централізовану державу. Головним керівним центром і вогнищем російської культури стала столиця Російської держави — Москва.

У Росії створюється архітектурна школа, розвиваються і досягають високого рівня художнє ремесло, живопис. Велике значення для формування ідейного спрямування української літератури мав, зокрема, літературний гурток московського митрополита Макарія, створений в середині XVI ст., що об'єднав найвидатніших представників літератури і політичної думки Росії. Складені у ньому «Четьї-Мінеї» (щомісячні читання) та інші книги пропагували ідеї культурної і релігійної єдності населення Росії, України і Білорусії.

Культурні зв'язки між Україною і Росією особливо посилюються у XVII ст. На початку цього століття в Москві керував друкарнею Радішевський, родом з Волині. В Росії були популярними видані на Україні книги Мелетія Смотрицького, Стефана Зизанія, Памви Беринди, Кирила Транквіліона та ін. У 20-х роках до Москви з України переїхав відомий педагог, вчений і друкар Лаврентій Зизаній.

Українська культура розвивалась також у взаємозв'язку з прогресивною польською культурою. Українські письменники вводили в тогочасну українську літературну мову і польські слова. Частина письменників писала свої твори, особливо полемічні трактати, обома мовами — українською і польською.

Для розвитку української історіографії кінця XVI — першої половини XVII ст. мали значення праці таких польських істориків, як М. Бельський («Хроніка всього світу»), М. Стрийковський («Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі»), Г. Гейденштейн («Про

московську війну») та ін. На розвиток української художньої літератури мали вплив твори польських письменників і поетів Яна Кохановського, М. Рея та ін.

Через польських прогресивних діячів та їх праці на Україну поширювалась і передова західноєвропейська культура, ідеї реформи, гуманізму.

В свою чергу українська культура впливала на польську. Польські письменники користувалися в своїх працях українською лексикою, особливо М. Рей («Життя гідної людини»), Шимон Шимонович («Чари», «Коровай»), Фабіан Кльонович («Матрос річкового судна», «Роксоланія») та ін. Елементи української мови можна зустріти і в творах М. Бельського, Л. Гурицького та ін. Деякі польські письменники і поети широко використовували мотиви української народної творчості.

Зростала в цей час і народна національна українська культура. Її самобутність і оригінальність виявились в архітектурі і живопису, в званні праці, речах домашнього вжитку та ін. Але народні маси, насамперед селянство, пограбовані і пригноблені, неписьменні і задоволені непосильною працею та кабалою, мали обмежені можливості для розкриття своїх творчих сил і здібностей, для втілення їх в матеріальних і духовних культурних цінностях.

Геній народної творчості досяг найвищого зльоту у фольклорі. Свої глибокі переживання, викликані турецько-татарськими спустошеннями, феодальним гнітом взагалі і особливо гнітом польської шляхти, народ відобразив у неперевершених зразках оригінального жанру — історичних піснях і думах. Цей епос становить багатющу скарбницю духовних цінностей українського народу. Максим Горький писав: «Народна поезія України — апофеоз краси. Український народ проніс через століття рабства і неволі дорогоцінні багатства свого генія».

Великий Пушкін високо цинив і вивчав українську народну творчість; він любив декламувати одну з історичних пісень, що розкривала трагедію України, яку систематично спустошувала орда і гнобила панська Польща:

Чорна рілля заорана — гей, гей —
Чорна рілля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом заволочена — гей, гей —
І кровію сполочена.

У високохудожній формі дум і пісень народ висловлював свою палку любов до рідної країни та її захисників, непримиренність до зовнішніх і внутрішніх ворогів та зрадників батьківщини, тонко відображав красу природи.

Народ оспівав хоробрих захисників України від татарських спустошливих наскоків: Байду, Сагайдачного і Дорошенка, козака-бідняка Голоту та багатьох інших, що з беззавітною хоробрістю захищали свою батьківщину.

Провідна роль у розвитку української культури належала містам. У них, як відзначалося вище, були створені братства, що піднесли

прапор боротьби проти католицизму. Братства взяли у свої руки справу навчання і освіти, друкування і розповсюдження книг; вони групували навколо шкіл і друкарень прогресивні сили інтелігенції, що вийшли з середовища духовенства, дрібної української шляхти та міщан. З ініціативи і при допомозі братств були створені школи в Києві, Львові, Ярославі, Перемишлі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Немирові, Луцьку, Кременці та ін. Ці школи повинні були не тільки навчати грамоти учнів, а й протистояти польсько-католицьким школам, які насаджувалися в той час на Україні і були знаряддям духовного закабалення українського народу польською шляхтою, знаряддям наступу її на українську національну культуру.

Міські братські школи значно відрізнялись від польсько-католицьких і в класовому відношенні. У них навчались переважно діти міщан, багатих козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти.

У братських школах вивчались тогочасна українська і грецька мови, а також латинська, що була, поряд з польською, мовою державних установ; проте викладання велось на слов'янській (старослов'янській) мові. Братські школи чимало зробили для вивчення слов'янських мов та їх розвитку.

В кінці XVI ст. на Україні виникло також багато протестантських шкіл кальвіністського і соцініанського напрямів: у Киселині, Гоці, Любартові, Берестечку (на Волині), у Хмільнику (на Поділлі) та ін.

У протестантських школах контингент учнів складався з дітей української шляхти та заможних міщан. У них викладалась історія церкви, польська мова, стародавня і сучасна українська мова, риторика, поезія, філософія, діалектика, математика, історія.

Павло Алепський, що проїжджав через Україну до Москви в 1651 р., записав у своєму щоденнику: «Починаючи з цього міста (Рашава. — *Ред.*) і по всій землі руських ми помітили чудову рису, яка викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок чи дочок, уміють читати». Алепський, звичайно, перебільшував рівень писемності на Україні. Проте й інші документи свідчать, що він був для свого часу досить високим.

При більших школах існували друкарні, головним чином для друкування учбової літератури. Так, у Львівській братській школі була складена і надрукована в 1591 р. граматики «Адельфотес», за якою учні навчались грецької і древньослов'янської мов. Велику роль у вивченні слов'янської мови в школах, а пізніше — і в розробці граматики російської та української мов відіграла «Славянская грамматика» Мелетія Смотрицького (вперше надрукована в 1619 р.). Вона була основним навчальним посібником на протязі півтора століть у російських, українських, білоруських і деякий час у сербських та болгарських школах.

В 1627 р. у Києві вийшов «Лексикон словеноросский и имен толкование» Памви Беринди, в якому містився переклад 8 тис. слов'янських слів на тодішню українську мову. Лексикон Беринди був також довгий час навчальним посібником у школах.

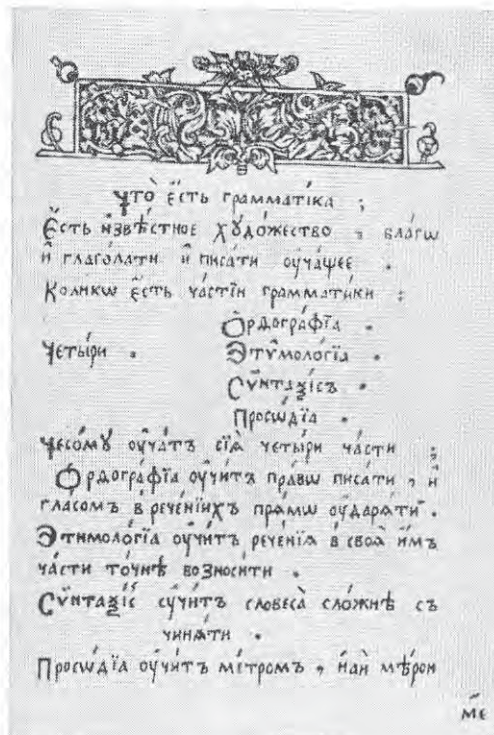
Ініціативу у справі створення друкарень проявили братства, монастирі і навіть окремі прогресивні діячі з міщан. У першій половині

XVI ст. на Україні було вже чимало друкарень. Деякі з них, такі як львівська, київська, острозька та інші, друкували багато книжок. Існували навіть пересувні друкарні. Власники їх мандрували з ними по Україні і виконували роботи по замовленню монастирів, шкіл, шляхтичів, купців.

Освітню діяльність проводили також українські православні монастирі, зокрема Києво-Печерська лавра, при якій було створено друкарню і школу.

На початку 30-х років школа Києво-Печерського монастиря і братська були об'єднані, внаслідок чого була створена Колегія, яка зайняла перше місце серед інших шкіл на Україні. Колегія дістала назву Києво-Могилянської, на честь митрополита П. Могили. Колегія мала шість класів: п'ять річних і шостий дворічний. У перших п'яти класах вивчали граматику, синтаксис, поезику та ін., в дворічному — філософію. Вивчалоя також чотири мови: слов'янська, грецька, латинська, польська. До викладання були залучені найкращі педагоги і діячі культури того часу. З Київської колегії вийшли такі знавці грецької і латинської мов, як Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський та ін.

Близькою за змістом і антикатолицькою спрямованістю до культурно-освітньої діяльності братств була робота вчених гуртків при дворах деяких українських магнатів. Перше місце серед них займав гурток учених і літераторів, які групувалися навколо друкарні і школи в м. Острозі (на Волині), що належали одному з найбагатших українських магнатів, князю В. К. Острозькому. Наступ польської шляхти і католицької церкви зацікавив його інтереси, тому Острозький прагнув використати невдоволення народних мас польською колоніальною політикою і спрямувати їх боротьбу проти польської шляхти та католицького духовенства. Він закликав в Острозьку школу кращих учених, письменників і педагогів того часу із Києва, Львова та Вільно. Острозькою школою було складено «Граматику словенська языка», надруковано «Часослов» (трьома виданнями), що був у той час посібником для навчання грамоти, знамениту Острозьку

Перша сторінка «Граматики» Мелетія Смотрицького, виданої в Москві у 1648 р.

біблію та ін. Діяльність Острозької школи і вченого гуртка при ній мала прогресивне значення, бо служила справі згуртування політичних сил українського народу в боротьбі проти наступу польської шляхти і католицької церкви, сприяла розвитку української культури.

Проте культурно-освітню діяльність магнатів не можна переоцінювати та ідеалізувати, як це роблять буржуазні історики і літератори. Навіть В. К. Острозький не відзначався ні високою принциповістю, ні послідовністю в боротьбі з католицизмом.

У кінці XVI — першій половині XVII ст. значно розвинулась полемічна література, яка викривала класові суперечності феодального суспільства. З середовища українського міщанства, православного духовенства, почасти дрібної шляхетської інтелігенції вийшли письменники, що дали ряд визначних своєю гостротою і політичним змістом полемічних творів, як-от: «послання»-памфлети Івана Вишенського, «Тренос» («Плач») Мелетія Смотрицького та ін.

Іван Вишенський протягом чверті століття вів пристрасну і непримиренну боротьбу проти католицької церкви та зрадників українського народу — уніатів. Після короткого часу учителювання в українських школах та проповідництва Вишенський обрав місцем свого проживання і діяльності Афонський монастир (розташований на гористому півострові, який вдавався в Егейське море), що був тоді одним з центрів православ'я Східної і Південно-Східної Європи. Вишенський глибоко співчував стражданням народних мас і з усією силою яскравого публіцистичного таланту виступав у своїх богословсько-полемічних трактатах, листах і посланнях проти кріпосництва, національного і релігійного гніту.

Вишенський висловлював глибоку впевненість у тому, що український народ ніколи не підкориться насильникам і гнобителям, ні світським, ні духовним. Проповіді і твори Вишенського відображали соціальний протест і ненависть широких народних мас до феодального гніту, їх прагнення до свободи.

Полемічна викривальна література кінця XVI — початку XVII ст. і, зокрема, багаті елементами гострої соціальної сатири і революційного пафосу твори І. Вишенського служили справі об'єднання народних сил для боротьби проти польсько-шляхетського гніту і сваволі місцевих феодалів.

Автор «Треноса» Мелетій Смотрицький, син відомого українського вчителя і полеміста Герасима Смотрицького, дістав освіту в Острозькій школі, потім у Вроцлавському та Нюрнберзькому університетах, де він зазнав різних ідейних впливів, насамперед реформаційних. Повернувшись з-за кордону, Смотрицький зайнявся педагогічною діяльністю у Віленській братській школі, в 1618 р. прийняв чернецтво. До свого ренегатства (під кінець життя він опинився в католицькому таборі) М. Смотрицький написав ряд викривальних творів, які поставили його в ряди найсильніших публіцистів свого часу.

Про матеріальні причини зрадництва єпископів Мелетій писав: «Сини і доньки мої (тобто православної церкви. — *Ред.*), що їх я породила і виховала, покинули мене і пішли за тією, котра не боліла ними, щоб

до схочу наситися жиром її... Горе мені, відданій недбалим робітникам, біда мені, порученій в опіку ненажерних лакомців... Сквернителі, а не учителі, гасильники, а не світильники, крутії, а не пастирі, архієскоти, а не архієпископи».

За своїм змістом і завданнями близькою до викривальних творів була історико-полемічна література та спеціальні політичні трактати, в яких широко використовувались історичні факти. Історико-полемічні твори були спрямовані не лише проти реакційних основ богослов'я, догматів і канонів католицької церкви, а й проти реакційної ідеології і політики польських пануючих класів та Ватикану. Водночас історикополемічна література завдала ударів і по тій частині українських

пануючих класів, що виступали у союзі з польськими феодалами проти українського національно-визвольного руху. Саме унія 1596 р. і вихваляння її законності сзуїтами стала значним поштовхом до загострення ідейної боротьби на Україні і в Білорусії.

У процесі політичної та ідеологічної боротьби першої половини XVII ст. формувалися прогресивні концепції історії України. Поява таких історіографічних творів є показником зростання національної самосвідомості українського народу. Водночас ці твори сприяли дальшому її піднесенню.

Важливою працею історико-полемічного характеру була «Палінодія» (книга оборони) Захарія Копистенського, написана в 20-х роках XVII ст. Здобувши освіту у Львівській братській школі, Копистенський одержав сан ієромонаха Києво-Печерської лаври. Незабаром він став одним з діяльних членів Київського братства. Написана на широкій джерельній базі, «Палінодія» становила вище досягнення тодішньої історичної науки на Україні.

Однією з провідних ідей «Палінодії» є ідея спорідненості трьох братерських слов'янських народів — російського, українського і білоруського. Автор боронить право українського і білоруського народів на свою національну незалежність. Він заперечує монархічний принцип побудови християнської церкви, притаманний католицизмові.

План м. Києва 1638 р.

Обстоюючи демократичні принципи побудови церкви, Копистенський засуджує єпископів, що дали згоду на утворення уніатської церкви, і каже, що питання унії не можна було розв'язувати без згоди міщан.

Прогресивні представники пануючого класу України сприяли її розвиткові національного мистецтва — архітектури, скульптури, живопису. Використовуючи найкращі досягнення передової європейської культури, вони намагалися поєднати їх з українською національною самобутньою культурою. Найкращим прикладом поєднання європейського ренесансу і українського національного стилю є будинок купця Корнякта у Львові, який був збудований у 90-х роках XVI ст. і зберігся до наших днів.

У першій половині XVII ст. поширюється на Україні стиль барокко. Проте в архітектурі переважав традиційний народний стиль. До пам'яток цього напрямку належать Успенська церква у Львові та багато п'ятикупольних церков на Україні.

Великі зміни в другій половині XVI — першій половині XVII ст. відбуваються у живопису. Загострення класової і національно-визвольної боротьби зумовило відхід художників від традиційної релігійної тематики і звернення їх до сучасних життєвих тем, військових і побутових. Художники пишуть портрети громадських і політичних діячів, батальні сцени. Улюбленим образом, зокрема, стає козак.

Значного розвитку досягло в цей час граверне мистецтво Київської Лаврської школи. Його твори були поширені в усіх слов'янських країнах. Художників-майстрів Лаврської школи запрошували всі слов'янські народи. Особливо тісними в той час були мистецькі зв'язки України з Болгарією, Чехією та іншими слов'янськими країнами, а також з Молдавією.

В другій половині XVI — першій половині XVII ст. продовжувала розвиватися художня література. З'являються нові літературні жанри — вірші та шкільна драма. Виникають інтермедії на побутові теми, які ставились спочатку для розваги глядачів в антрактах шкільної драми, а пізніше розвинулися у самостійний жанр.

Серед панегіричних віршів особливо популярні були «Вірши на жалосний погреб Сагайдачного», написані К. Саковичем. Автор порівнює Сагайдачного з античними грецькими героями, підкреслює його патріотизм. Деякі автори полемічно-політичних трактатів, драм, віршів та інтермедій прагнули наблизити літературну церковнослов'янську мову тієї епохи до мови народної.

Водночас серед освічених людей поширюється художня проза, головним чином перекладна. Досить популярною на Україні була поема Торквато Тассо «Визволений Іерусалим», в якій розповідалось про походи хрестоносців.

Вищого етапу в своєму розвитку набуло у першій половині XVII ст. літописання. Найвизначнішими пам'ятками цього літературного жанру були Густинський, Межигірський, Хмельницький, Лизогубівський, Львівський Руський та Острозький літописи. Ці, а також інші літописи містять в собі багатий матеріал з історії внутрішнього життя України, з історії боротьби українського народу проти зовнішніх ворогів. Літописці водночас стежать і за подіями в росій-

ських і білоруських землях, записують чимало фактів з життя інших європейських країн, особливо Литви та Польщі. Їх цікавить також життя Туреччини й Криму.

Літописання першої половини XVII ст. переживало зміни і щодо форми і щодо змісту. Частина авторів переходила до мемуарного викладу подій або до писання щоденників, причому окремим важливим подіям присвячувалися цілі розвідки, з використанням літератури та джерел. Так, автор Львівського літопису (1489—1649 рр.) Дмитро Гунашевський вмістив у ньому досить детальну розповідь про селянсько-козацькі повстання 30-х років XVII ст., про початок визвольної війни 1648—1654 рр.

Острозький літописець подає значні відомості про зовнішню політику Польщі, про політичне життя і класову боротьбу в Білорусії та на Україні в 20—30-х роках XVII ст. Автор висловлює своє ставлення до багатьох подій.

Таким чином, літописання першої половини XVII ст. зробило помітний крок вперед, все більше наближуючись до справжніх історіографічних творів. Проте узагальнюючих історичних концепцій у цих творах ще немає.

РОЗДІЛ VI
**ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
1648—1654 рр.
ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНИ З РОСІЄЮ**

Після придушення селянсько-козацьких повстань 1630-х років польські магнати і шляхта ще більше посилили феодально-кріпосницьке гноблення народних мас України. Земельні володіння польських і українських магнатів досягли величезних розмірів за рахунок загарбання селянських наділів, а також земель, що належали міщанам, козакам і навіть козацькій старшині. По всій території України набагато зросли селянські повинності. У західних районах України панщина досягала вже шести днів на тиждень від півпанового господарства (близько 10,5 га). На Волині, у північних районах Поділля, на Брацлавщині, в серед-

ніх районах Правобережної Київщини панщина становила три-чотири дні. У південно-східних районах Придніпров'я значно підвищилася натуральна рента. Тут почали з'являтися і фільварки, що ґрунтувалися на відробітковій ренті.

Крім установлених днів панщини, кріпаки повинні були виконувати ряд інших робіт: лагодити греблі, робити закїс, зажинки, заорки, возити з лісу дрова на панський двір, білити полотно, прясти, чесати вовну, стерегти фільварки та ін. Від кожного господарства стягувався ще чинш грошми і натурою.

Проте експлуатація кріпаків не обмежувалась названими видами робіт та податків. Феодалам належала монополія на володіння млинами, гуральнями, броварнями; селяни змушені були молоти зерно тільки на млині свого пана, сплачувати великий податок за помел (мірчук), купувати горілку тільки в шинку свого пана.

Шляхтич мав щодо своїх підданих необмежену владу, яку він передавав і орендарям своїх володінь. В орендованих маєтках становище селян було особливо тяжким. Шляхтичі і купці, діставши в оренду фільварок або будь-який промисел, прагнули за короткий строк оренди (як правило, 2—3 роки) одержати максимум прибутку, доводячи селян до цілковитого зубожіння і розорення. Наприклад, шляхтич Ліщинський, взявши в 1639 р. в оренду села Кальницю та Стрибовіськ, так утискував і розоряв селян, що 57 сімей звідти втекли, а села запустили.

Селянству доводилося зазнавати багато лиха і від нечуваної анархії, яка панувала в Польській державі в цей час. Шляхтичі робили збройні напади один на одного. Ось приклади. В 1640 р. найманці князя Заславського вчинили наїзд на Пилипівську буду Тишкевича (в Київському повіті), розгромили її, а посполитих, підсусідків і будню челядь зв'язали та з усім їх майном перегнали в буду Заславського. При цьому житла посполитих і підсусідків були зруйновані. В 1645 р. князь Ієремія Вишневецький зробив наїзд на села Малі Межирички

1. УКРАЇНА
НАПЕРЕДОДНІ
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

та Вороб'ївку (Київське воєводство). В наїзді взяло участь 5000 чоловік різного наброду: німецьких, волоських, сербських найманців. Нападники захопили не тільки худобу і нерухоме майно гуралень, яке було в користуванні орендаря, але й майно челяді, тобто селян і робітних людей, що обслуговували гуральні. В 1646 р. під час наїзду шляхтичів на масток Новосельського (на Житомирщині) одного селянина обв'язали соломою і підналили, другого, прив'язавши до хвоста коня, волочили по полю, третьому відтяли руки.

Таким чином, безправні селянські маси терпіли не тільки від жорстокої експлуатації, а й від страшного свавілля політично і морально розбещеної шляхти.

Значно погіршало і становище козацьких мас. Застосовуючи терор і репресії, феодалі прагнули закріпити козацтво. Шляхта загарбувала козацькі землі, примушувала козаків відбувати повинності, а в разі непокоря жорстоко їх карала. Сучасник свідчив, що черкаський підстароста Я. Смяровський наказував виколувати очі неслухняним.

Незадоволення росло і серед реєстровців. За відбування військової служби реєстрові козаки користувалися деякими привілеями: вони не виконували повинностей на користь феодалів, їх сім'ї звільнялися від сплати ряду податків, їх двори не підлягали постою жовнірів. Проте польські феодалі порушували привілеї, надані козацтву сеймом і королями. Шляхта привласнювала собі майно померлих козаків, почала примушувати сім'ї реєстровців відбувати кріпосні повинності.

У другій чверті XVII ст. несприятлива обстановка склалась також для економічного, політичного та культурного розвитку українських міст. Широкі маси міського населення — ремісники і дрібні торговці — несли на собі великі тягарі державних (а в приватних містах — на користь власників) податків. Їм доводилося відбувати й різноманітні повинності.

Податкова політика державної влади і магнатів щодо міст, цехова регламентація виробничої і торговельної діяльності прирікали більшу частину жителів міст на зубожіння.

Значною перешкодою для розвитку торговельно-промислової діяльності міського населення була монополія шляхти на найбільш вигідні галузі промисловості, такі як млинарська, горілчана, пивоварна та ін., і на продаж продукції цієї промисловості. Городяни були позбавлені можливості вільно займатися лісовими промислами, бо земля була власністю феодалів або держави.

Міські жителі, так само як і сільські, зазнавали національного і релігійного гніту від польських панів, католицького та уніатського

Козачка і козак.

Козацька старшина.

духовенства. Католики і уніати не допускали православних до участі у міському самоврядуванні, обмежували їх право займатися ремеслами і торгівлею, примушували їх переходити в унію.

Колоніальна політика панської Польщі на Україні, свавілля магнатів зачіпали інтереси і козацької старшини, серед якої був прошарок дрібної шляхти та заможних міщан. Всі вони теж зазнавали економічних, національних та релігійних утисків.

Передова частина української шляхти і козацької старшини твердо переконалася, що зміцнити свої політичні права можна тільки в результаті повалення влади шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією. Російська держава з її централізованою владою більш відповідала прагненням української шляхти, ніж анархічна Річ Посполита, де королівська влада була безсила обмежити владу «королят», тобто великих магнатів.

Сильна державна влада в Росії була не тільки гарантією для збереження дворянством своїх земель і прав, але й надійною опорою в боротьбі проти революційних народних мас. Ці переваги Російської централізованої держави перед Польщею були одним з важливих факторів, які визначали посилення орієнтації частини української шляхти і козацької старшини на Росію в першій половині XVII ст.

На кінець першої половини XVII ст. Україна являла собою вузол надзвичайно складних економічних, політичних і соціальних суперечностей. Шляхетська Польща найбільше гнітила основний клас вироб-

ників того часу — закріпачене селянство, перешкоджаючи його дальшому економічному розвитку. Внаслідок цього класові суперечності між селянством і польськими феодалами визначали собою основну суть суперечностей між Україною і шляхетською Польщею, і саме тому селянство було основною і вирішальною силою українського народу в його боротьбі за ліквідацію гніту панської Польщі. Незважаючи на жорстокий терор фесдалів після придушення повстання 1637—1638 рр., селянство продовжувало боротьбу в найрізноманітніших формах: спалювало панські маєтки, вбивало своїх гнобителів, втікало поодинокі і цілими селами на Слобожанщину й на Дон. У 1647 р. в ряді сіл відбулися збройні виступи селян. У лісах і на пасіках (хуторах) появились козацькі загони, готові підтримати селянство в його боротьбі з феодалами. Україна йшла назустріч новому великому селянському повстанню.

Панування польської шляхти зачіпало корінні економічні і політичні інтереси багатьох станів та груп українського суспільства. Козацтво, міщани, дрібна шляхта, духовенство, зазнаючи утисків і розорення з боку польських магнатів, католицької та уніатської церкви, змушені були спільно з селянством збройною боротьбою добиватися зміни існуючого становища.

Політика грубого насильства і грабежу, жорстокої експлуатації і розорення, політика ополячення і покатоличення викликала посилення руху українського народу за об'єднання з братнім російським народом, близьким йому територією, мовою, культурою. Український народ був поставлений перед історичною необхідністю піднятися на боротьбу за визволення своєї країни від іноземного гніту і за возз'єднання України з Росією.

2. ПОЧАТОК ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Визвольна війна українського народу проти панування панської Польщі почалася навесні 1648 р. На чолі народу, що піднявся на боротьбу за свою свободу і незалежність, став чигиринський козацький сотник Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький народився близько 1595 р. Його батько, дрібний український шляхтич Михайло Хмельницький, володів хутором Суботовом біля Чигирини. Він дав синові хорошу на той час освіту. Богдан Хмельницький добре володів кількома іноземними мовами. На відміну від багатьох українських шляхтичів, які нехтували рідною мовою, він завжди розмовляв з народом українською мовою. За розповідями сучасників можна намалювати образ Богдана Хмельницького. Сучасники свідчили, що він був високий на зріст, міцної будови. Його мова і діяльність свідчили про зрілий і тонкий розум. В поведженні з людьми він був ласкавий і простий, чим заслужив любов воїнів.

Службу в козацькому війську Хмельницький розпочав рано. Уже в 1620 р. він брав участь у війні з турками. У битві під Цецорою Хмельницький потрапив у полон. Визволившись через два роки, він продовжував службу у реєстровому війську і одночасно займався

господарством у Суботіві. Як людина освічена, хоробра і віддана інтересам вітчизни, Хмельницький завоював великий авторитет серед козаків. У 1637 р. він займав у реєстровому війську посаду військового писаря, брав участь у селянсько-козацькому повстанні 1637—1638 рр.

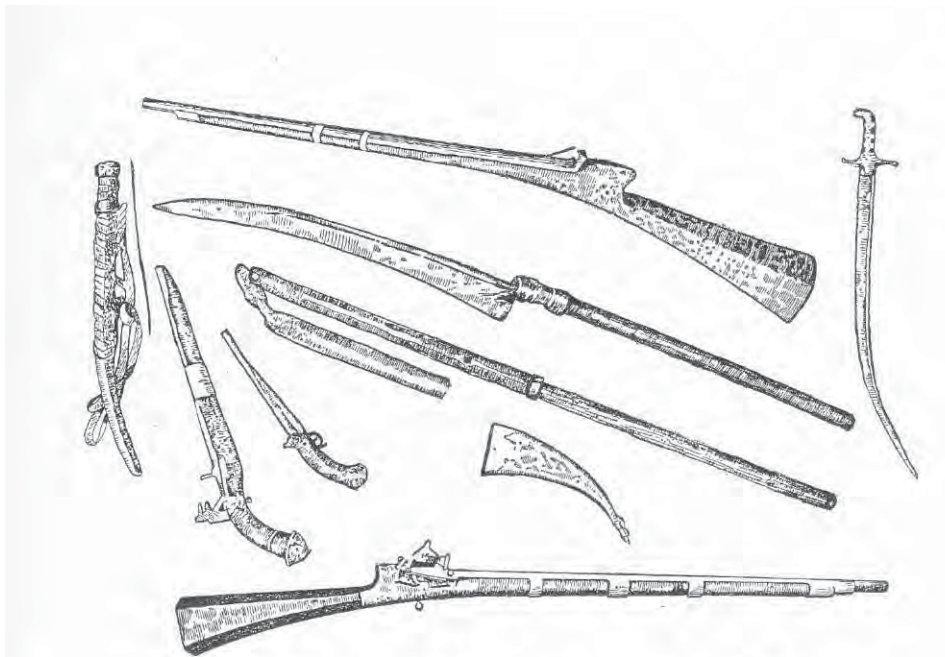
Після придушення цього повстання Хмельницький був звільнений з посади військового писаря і призначений чигиринським сотником. У складі козацької делегації він їздив у 1638 р. у Варшаву до короля домагатись полегшення становища козацтва. Це дало йому можливість краще вивчити політичну обстановку в Польщі та її міжнародне становище. В 1645 р. Хмельницький разом з іншими старшинами на запрошення французького уряду відвідав Францію. Старшина дала свою згоду надіслати один із козацьких загонів для участі у війні Франції проти Іспанії. Вважають, що в боях під Дюнкерком на боці французів разом з іншими козаками брав участь і Хмельницький.

Сваволя польської шляхти і магнатів щодо українського селянства, козацтва і козацької старшини не минула і Богдана Хмельницького. Чигиринський підстароста Чаплицький, за погодженням з старостою Олександром Конєцпольським, напав на Суботів, пограбував його, спалив хліб, тяжко побив малолітнього сина Хмельницького, насильно забрав з собою його дружину. Спроба Хмельницького добитися у польських властей покарання Чаплицького зазнала невдачі.

Такі випадки, як з Хмельницьким, були не поодиноким явищем в тогочасній Польщі, де панувала шляхетська анархія і право сильного. Життєві інтереси козацької старшини примушували її виступати спільно з народом за визволення України з-під польського гніту. Богдан Хмельницький як патріот тяжко переживав поневолення своєї батьківщини і палко прагнув її визволення. Ще в кінці 1647 р. він починає активно готуватися до повстання, налагоджує зв'язки з Запоріжжям.

Польські власті, діставши відомості про «підбурювальну» діяльність Хмельницького, ув'язнили його в Криловській фортеці. Йому загрожувала смертна кара. При допомозі друзів Хмельницькому вдалося звільнитися з ув'язнення. Опинившись на волі, він з групою однодумців утік (в кінці грудня 1647 р.) на низ Дніпра, де й підніс прапор повстання в ім'я визволення батьківщини. Повстанці укріпили острів Томаківку (Буцьк) і зробили його своїм опорним пунктом.

Наприкінці січня 1648 р. Хмельницький з невеликим загonom напав на загін польських жовнірів, що стояв на Січі, і розгромив його. Полк реєстрового козацтва, який перебував на Запоріжжі, не підтримав жовнірів, більша частина його перейшла на бік повстанців. Повстале козацтво обрало Хмельницького гетьманом. Відразу після цього Хмельницький звернувся до українського народу з відозвою, закликаючи його піднятися на боротьбу проти польсько-шляхетського гніту. «Не коріться більше своїм урядникам, як невільники, — говорилось в ній, — ви, чії батьки не визнавали ніяких законів (тобто законів панів. — *Ред.*) і не корились ніяким королям. Лише силою та страхом смерті можна зламати силу гнобителів». Хмельницький закликав селян та козаків спільно виступити проти ворога.

Козацько-селянська зброя часів визвольної війни.

Звістки про повстання на Запоріжжі і відозви Хмельницького сколихнули широкі народні маси. По всій Україні створювалися заго́ни селян і міщан, учасники яких проголошували себе вільними козаками. Ці заго́ни нападали на поміщицькі садиби, палили їх, нищили документи, забирали худобу, хліб, реманент, убивали шляхту. Багато таких заго́нів влилося у козацьке військо Хмельницького.

Росіянин Климов, що відвідав тоді Україну, 16 червня говорив московським чиновникам: «Сколько де войска и сказать не уметь потому, что дале идут, и в который город придут и тут де у них войско прибывает многое, изо всех чинов русские люди». А сучасник-українець, козацький старшина Роман Ракушка Романовський (Самовидець) свідчив, що найбільш революційною і активною силою у визвольній війні була сільська і міська біднота, наймити, винники, броварники, могильники, пастухи і робітні люди з різних промислів. Розправляючись з польською шляхтою, вони виступали і проти українських експлуататорів. Автор «Літопису Самовидця» зауважував, що від бідноти велика «наруга була людям «значним».

Командуючий польською армією, посланою на придушення повстання, коронний гетьман Микола Потоцький повідомляв короля, що на Придніпров'ї «не було того села, не було того міста, де не кликали б на бунт і не чинили замахів на життя і майно своїх панів і державців».

Боротьба селянства сковувала розрізнені шліхетські заго́ни окремих магнатів і шляхтичів на Україні, не давала їм можливості об'єднатися з армією Потоцького, що прибула в район Корсуня і Черкас.

Богдан Хмельницький і командне ядро повстанців, що склалось при гетьмані, енергійно готувались до швидкого виходу запорожців

у райони селянського повстання з тим, щоб очолити його та забезпечити військове керівництво. З досвіду попередніх повстань Хмельницький розумів необхідність мати сильну кінноту, здатну вистояти проти польської кавалерії, яка в той час становила найбільш боєздатну частину збройних сил Польщі.

Скориставшись ворожими відносинами між Кримом і Польщею, керівники повстання вступили у переговори з ханом Іслам-Гіреєм III. Хан погодився послати на допомогу повстанцям загін татарської кінноти з 5 тисяч чоловік на чолі з перекопським мурзою Тугай-Бесм. Але, враховуючи ворожі відносини між козаками і татарами, що склались в результаті вікової боротьби, хан зажадав, щоб старшина прислала у Крим заложників з кількох знатних козаків і, зокрема, сина Хмельницького Тимоша. Хмельницький розумів, що ризикує головами заложників, в тому числі і головою любимого сина, знав і те, що татари будуть не лише воювати з поляками, але й грабувати Україну, і все ж він прийняв умову хана. Угода Хмельницького з ханом, укладена в лютому 1648 р., не тільки давала необхідний допоміжний загін кінноти, вона усувала також загрозу удару в тил повсталому українському народу з боку Кримської орди. Отже, угода була дипломатичною перемогою повстанців.

Польське командування вирішило не допустити об'єднання козацтва з селянськими загонами. У квітні 1648 р. польська армія на чолі з коронним гетьманом Миколою Потоцьким вирушила на Запоріжжя. В авангарді її йшов загін з кількох тисяч чоловік на чолі з Стефаном Потоцьким — сином коронного гетьмана та козацьким королівським комісаром Шембергом. Одночасно вниз Дніпром пливли реєстрові козаки під командою шляхтичів-старшин. Вони мали висадитися поблизу Кам'яного Затону і приєднатися до С. Потоцького. Слідом за авангардними частинами рухалось в напрямі до Запоріжжя і десятитисячне головне польське військо, ведучи одночасно боротьбу з селянськими загонами. До волосних козаків Потоцький звернувся з грізним наказом, що забороняв їм іти на Запоріжжя. «Знайте, — говорив він, — що коли ви не виконаєте мого наказу, я велю відібрати все ваше майно, яке ви маєте на волості, а жінок і дітей ваших вирізати».

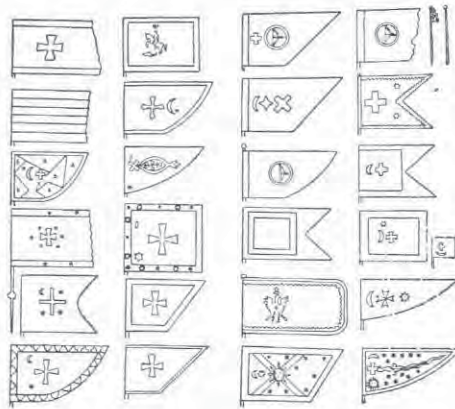
Повсталі січовики вирішили не чекати наближення польського війська. Спільно з татарським загonom козаки вирушили назустріч ворогові. Задум козацького командування полягав у тому, щоб не допустити з'єднання сил ворога і розгромити його частинами. Вдалим маневром Хмельницький примусив шляхетське військо зайняти невідгідну для себе позицію в урочищі Жовті Води (за 45 км від сучасної Олександрії). Оточене польське військо розраховувало на допомогу реєстровців, що пливли Дніпром. Але реєстрові козаки підняли повстання і, перебивши старших — прихильників панської Польщі — та обравши ватажком Філона Джалалія, приєднались до запорожців.

У дводенному бою 5—6 травня польське військо зазнало цілковитого розгрому. Тяжко поранений С. Потоцький попав у полон і незабаром помер, а Шемберга вбили козаки. В полон потрапило також близько 3000 жовнірів і 50 шляхтичів. Татари погнали їх у Крим.

Богдан Хмельницький.
Портрет невідомого художника XVII ст.
Олія.

М. Потоцький, довідавшись про поразку свого авангарду, зупинився з військом біля м. Корсуня. Але, діставши неправильні відомості про кількість козацького і татарського війська, він дав розпорядження своїм військам спалити Корсунь і відступати на Богуслав. Козак Самійло Зарудний, якого Потоцький змусив стати провідником польської армії, повідомив Хмельницького про напрям пересування польського війська. Хмельницький спішно перекинув у тил ворога великий загін козаків на чолі з досвідченим в боях полковником Максимом Кривоносом. Знаючи,

Прапори та значки козацького війська часів визвольної війни.

що польське військо відступатиме через ліс Горохову Діброву, козаки перекопали в ньому дороги ровами, завалили проходи деревами, запрудили рівчак, через що вода розлилася обабіч дороги. Польське військо змушене було зупинитись і вступити в бій, який закінчився 16 травня цілковитим розгромом польської армії. М. Потоцький і його помічник, польний гетьман М. Калиновський були взяті козаками в полон і віддані татарам. Крім них, в полон потрапило 127 офіцерів, 80 чоловік із знатної шляхти, 8520 жовнірів. Багаті були і военні трофеї: 41 гармата з боеприпасами, чимало рушниць, 94 корогви, вози з продовольством, кілька тисяч коней.

Таким чином, поставлене козацьким командуванням завдання знищити польську окупаційну армію на Україні було блискуче виконано. Воно було здійснене завдяки безприкладному героїзму і хоробрості козацько-селянських мас, що піднялися на боротьбу за визволення своєї батьківщини. Велика заслуга у здобутті перемоги належала Богданові Хмельницькому, який продемонстрував у битві під Корсунем видатні здібності полководця.

Розгром польської армії створив сприятливу обстановку для дальшого розвитку визвольної війни по всій Україні. Хвиля селянських повстань охопила Чернігівщину, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь і Галичину. До козацького війська прибули повстанські загони з Північної Буковини й Бессарабії, які входили тоді до складу Молдавського князівства. В загони українських повстанців вступали російські селяни і козаки.

Під впливом успішного початку повстання на Україні почала розвиватися визвольна боротьба також білоруського народу. В середині літа повстанням була охоплена уже більша частина Білорусії.

Таким чином, повстання, яке почалося ранньою весною 1648 р. на Запоріжжі, уже влітку переросло у народно-визвольну війну українського і білоруського народів проти гніту панської Польщі.

Головною і вирішальною силою у народній війні було пригноблене селянство. Разом з маєтками Потоцьких, Вишневецьких та ін. були розгромлені володіння Четвертинських, Киселів та інших українських православних магнатів, а також Почаївської лаври (на Волині), православного Густинського монастиря (на Полтавщині) та ін. Густинський монастир повстанці «розграбували и чернцов, окрутне мордовавши, били, а иных и в смерть побили».

Велику роль у визвольній війні відіграло козацтво. Основну масу його становили дрібні землевласники. У боротьбі проти феодалів у козаків і селян було спільне завдання: ліквідувати шляхетське феодальне землеволодіння і феодальне гноблення. Військова організація, вища політична свідомість, аніж у селян, досвід ведення війни, набутий у боротьбі з татарськими і турецькими агресорами і особливо під час селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., — все це забезпечило козацтву провідну роль у визвольній війні.

Повстанські загони встановлювали у себе козацькі порядки, тобто обирали отаманів і сотників (як правило, з досвідчених козаків), запроваджували козацький суд.

Важлива роль у визвольній війні належала також міському населенню: середнім і дрібним торговцям, ремісникам, майстрам, підмайстрам, учням та робітним людям. У повстанні взяла участь і частина міської верхівки. Сучасник, автор «Літопису Самовидця», писав, що «навіть где в городах были и права майдебургские и присяжные бурмистрове и райцы (члени ради міста. — *Ред.*) свои уряды покидали... до того войска шли». Ремісники і дрібний торговий люд виганяли польських шляхтичів та купців з міст і брали владу в свої руки.

Свої прагнення і сподівання народні маси висловили в поширеній тоді пісні:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні.
Та немає ляха, немає пана,
Немає унії.

Визвольна боротьба прискорювала визрівання самосвідомості українського народу. У думі «Гей, на біду, на горе» полонений козак у відповідь на запитання жовніра, чи є у нього рідня, гордо відповів:

Ой, є у мене родина —
Уся Україна,
Ой, Великий Луг — батько,
А Січ — моя мати.

А в пісні, що виникла десь під час перших битв 1648 р., козак звертається до свого ворога з такими словами:

«От буде по той бік Случі — ваше,
А по сей бік буде пана Хмельницького і наше».

На визвольну боротьбу піднялась і частина української шляхти, незадоволена грабунками з боку магнатів. Тим часом ополячені українські магнатські роди, а також багату українську шляхту задоволь-

няли державний устрій Польщі та її соціальні і правові порядки. Ось чому українські магнати та багаті шляхтичі опинились у ворожому народові таборі.

Та частина шляхти, яка приєдналась до повсталих, докладала зусиль, щоб утримати владу в своїх руках і зберегти феодально-кріпосницькі відносини на Україні. Вона розраховувала справитися з цим завданням, захопивши керівні посади у військовому, адміністративному та судовому апаратах, що тоді наново склалися, і використавши їх у своїх класових інтересах.

Участь у визвольній війні взяло і нижче духовенство української православної церкви. Тільки представники верхівки православного духовенства на чолі з київським митрополитом Сільвестром (Косовим) лишилися у ворожому таборі, приховуючи це від народу.

Таким чином, на визвольну боротьбу піднялися всі прогресивні сили країни.

3. ПОЧАТОК ПЕРЕГОВОРІВ
ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНИ З РОСІЄЮ.
СТВОРЕННЯ НАРОДНОЇ АРМІЇ.
ВОЄННІ ДІЇ
ВОСЕНИ 1648 І 1649 РР.

З перших днів визвольної війни проти гніту шляхетської Польщі серед українського народу зростало прагнення до об'єднання з братнім російським народом, ширився рух за возз'єднання України з Росією.

Керівна частина козацької старшини на чолі з Богданом Хмельницьким цілком поділяла настрої народних мас. Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, відображаючи прагнення народу України до тісного союзу з Росією і очолюючи органи влади української державності, вбачав порятунок українського народу в його об'єднанні з російським народом.

З самого початку повстання Богдан Хмельницький встановив зв'язки з російським урядом і порушив перед ним питання про возз'єднання та подання українському народові військової і матеріальної допомоги. Уже в листі від 8 червня 1648 р. до царя Олексія Михайловича Богдан Хмельницький писав: «Зычили быхмо себе самодержця господаря такого в свой земли, яко ваша царская вельможность, православный хрестиянский цар».

Хмельницький закликав царя почати війну проти Польщі і заявив при цьому: «А мы за всем войском Запорожским услужить вашей царской вельможности готовы смо».

Російський уряд не міг дати в той час позитивної відповіді. Возз'єднання України з Росією неминуче привело б до негайної російсько-польської війни. Тим часом розорена і ослаблена попередніми війнами, Російська держава була невідготівлена до нової війни. Крім того, посилення феодального гніту, збільшення податків викликало невдоволення широких народних мас у самій Росії. У багатьох селах і в ряді міст відбувались повстання і заворушення. Російські поміщики скаржились царському уряду на те, що визвольна боротьба українського народу впливає на російських селян. У червні 1648 р. повстання міських низів спалахнуло в самій Москві. За таких умов царський

Козацька піхота.

уряд не міг негайно розпочати війну з Польщею. Російський уряд був до того ж зв'язаний умовами Поляновського мирного договору з Польщею (1634 р.), за яким він зобов'язався не воювати з останньою, якщо вона не порушить умов миру.

Проте, відкладаючи до сприятливих обставин возз'єднання України з Росією і вступ у війну з Польщею, російський уряд почав негласно подавати Україні матеріальну і військову допомогу. Він дозволив вільно і безмитно ввозити з Росії на Україну хліб, сіль та інші продукти. Цим російський уряд подав

українському народові величезну підтримку, бо 1648 рік на Україні був неврожайним і населення голодувало.

Водночас російський уряд допомагав козацькому війську грошми і зброєю. Разом з українськими козаками проти польського війська бились і донські козаки.

Російська дипломатія вимагала від польського уряду припинення релігійного гніту на Україні, обстоювала інтереси православної церкви.

Добиваючись перед російським урядом возз'єднання України з Росією і вступу останньої у війну з Польщею, козацька старшина разом з тим розгортала широку роботу по створенню української армії. Ядром армії було запорізьке козацтво, а основну масу її становили повстале селянство та міське населення.

Командні посади в українській армії зайняли козацька старшина, заслужені козаки і представники української шляхти, що приєдналась до повстання. В ході визвольної боротьби народні маси висунули з свого середовища відданих народній справі героїв. До них належали насамперед славнозвісні полковники: Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Мартин Пушкар, Мартин Небаба, Матвій Гладкий та ін.

На озброєнні повстанської армії того часу були рушниці різних видів — самопали, пицалі, мушкети, карабіни, а також пістолі, холодна зброя — мечі, шаблі, піки (списи), ножі, ятагани, луки та ін.

Значну частину холодної зброї виготовляли українські ремісники (ковалі, мечники та ін.) з металу, вивареного з місцевої залізної руди. В Острі, Черкасах, Білій Церкві та в інших містах України вироблялися рушниці. Слід, проте, сказати, що в перший рік війни значна частина повстанців, особливо селян, виступала з примітивною зброєю: косами, списами, ціпами та ін.

Повстанська армія швидко створила значну артилерію. Невелика кількість гармат була на Січі; в результаті поразки польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем повстанцям дісталось ще кілька десятків гармат. Багато артилерії було також захоплено у визволених повстанцями містах, фортецях та замках: в самому тільки Полонному (на Волині) Кривоніс здобув 60 гармат.

Складною справою була організація постачання армії продовольством під час походу. На деякий час учасники походу повинні були забезпечити себе продовольчими припасами, взявши їх з дому. В міру просування вперед армія утримувалась за рахунок конфіскації продуктів у шляхетських і державних маєтках, а також за рахунок трофейного продовольства. Та все ж продовольче становище на Україні в 1648 р. було дуже тяжким. Того року був великий недорід, а під час війни господарство зазнало великого руйнування. Однак і за цих тяжких обставин моральний дух повстанців був винятково високим, що відзначали багато сучасників, і це було запорукою дальших успіхів у боротьбі з шляхетською Польщею.

В боротьбі українського народу за своє визволення склалися військові і адміністративні органи влади та судові установи. Вони являли собою зачатки української державності.

Військо організовувалося за територіальним принципом: певна територія виставляла кілька сотень повстанців, які об'єднувались у полк. Старшина — полковник, осавул, суддя на території полку і сотник на території сотні — об'єднувала у своїх руках військову, адміністративну і судову владу. Така організація влади сприяла успішній мобілізації бойових сил і матеріальних ресурсів країни для ведення визвольної війни.

Перші перемоги повсталого українського народу припали на час безкоролів'я, що настало в Польщі після смерті Владислава IV (помер у 1648 р.). Магнатські угруповання боролись за кандидатуру на престол. Ця боротьба об'єктивно сприяла розвитку визвольної війни, тому що вона ослабляла Польщу, заважала шляхті об'єднатися і негайно кинути всі сили для придушення повстання.

Командування української повстанської армії, що формувалась тоді із розрізаних селянських загонів, уміло використало сприятливу обстановку. До Варшави було послане посольство на чолі з Ф. Вешняком. Козацьке посольство поставило польському урядові досить обмежені вимоги: збільшити козацький реєстр до 12 тис. чоловік, видати козакам платню, яка була затримана урядом за кілька місяців, і припинити релігійне гноблення. Скромні вимоги послів дезорієнтували польський уряд відносно справжніх цілей козацького командування. Канцлер Оссолінський не погодився з вимогами магнатського угруповання (яке очолювали лютий ворог українського народу ренегат Ярема Вишневецький та Микола Потоцький) негайно кинути на Україну значне військо та «вогнем і мечем» придушити повстання. Він взяв курс на відрив Хмельницького і впливових козацьких старшин від народних мас шляхом всіляких обіцянок козацтву та його верхівці. Це відтягнуло час походу польської армії на Україну до початку вересня. Повстанцям довелося мати справу тільки з окремими загонами, організованими Я. Вишневецьким та іншими магнатами.

Здобутий перепочинок козацька старшина використала для розв'язання ряду невідкладних питань, в першу чергу — для встановлення зв'язку з російським урядом і одержання від нього військової і матеріальної допомоги.

Визвольна війна українського народу переросла уже в цей час рамки українсько-польських відносин і стала подією міжнародного значення; з її ходом зв'язував свої політичні плани і розрахунки цілий ряд держав: Росія, Польща, Туреччина, Кримське ханство, Молдавія, Угорщина, Швеція та ін. Єдиною державою, заінтересованою у визволенні України, була Російська держава. Визволення України послаблювало агресію Польщі щодо Росії. До того ж, широкі народні маси Росії широким співчували визвольній боротьбі українського народу, з чим не міг не рахуватися російський уряд.

В міру формування козацьких полків частину з них Хмельницький відправляв на Волинь і на Поділля, де широко розгорталась боротьба повсталого селянства та міського населення проти загонів польської шляхти.

Для боротьби з повстанцями на Волинь і Поділля прибуло велике з'єднання польсько-шляхетських військ на чолі з Яремою Вишневецьким. Хмельницький послав проти нього полковника М. Кривоноса, який займав серед козацтва друге місце після Хмельницького. В народних піснях Кривоноса називають також Перебийносом. Кріпак-коваль, Кривоніс раніше урядах козацтва самовіддано захищав Україну від нападу татар. З молодих років він брав участь і в боротьбі проти шляхти.

На початку червня 1648 р. Кривоніс вирушив з загонами на Брацлавщину. Повстанці захопили тут ряд міст-фортець: Вінницю, Умань, Брацлав, Тульчин і завдали в ряді боїв поразки загонам Я. Вишневецького, спершу під Махнівкою, а потім під Старокостянтиновом (на Волині).

У результаті успішних дій повстанців з-під влади польських панів були визвалені міста: Полонне, Чуднів, Бердичів, Чорторий, Острог, Заслав, Межиріч та ін. Незабаром військо Кривоноса взяло штурмом (25 липня) сильно укріплену фортецю Бар.

На початок вересня панська Польща збрала велике військо. Воно налічувало близько 40 тис. чоловік, в тому числі 8 тис. найманих німецьких солдатів. Крім того, в армії було кілька десятків тисяч озброєних і здатних до бойових дій обозних слуг. Армія мала 100 гармат. На чолі її стояли три магнати: князь Домінік Заславський, відомий своїм багатством і розбещеним життям, Микола Остророг, який

Козацькі гармати.

чванився своєю «ученістю», та Олександр Конєцпольський, молодий і недосвідчений у військовій справі. Богдан Хмельницький презирливо називав цих горе-полководців: «перина» (Заславський), «латина» (Остророг), «дитина» (Конєцпольський).

Порушивши перемир'я, польський уряд почав наступ на Збараж і Старокостянтинів. Хмельницький, приєднавши до козацьких полків повстанські селянські загони і закликавши на допомогу татар, негайно вирушив назустріч ворогові. У козацько-селянському війську було близько 80 тис. чоловік. Воно дуже поступалось перед польською армією озброєнням і чисельністю кавалерії. Власне добре озброєних було лише 20 тис. Але сила повстанців полягала у моральній стійкості, у незламній волі до перемоги. У триденному бою (11—13 вересня) на р. Пилявці (на Волині) польська армія зазнала повного розгрому; її рештки, що тікали в паніці на Старокостянтинів, були добиті по дорозі та в самому місті.

Переможцям дістались великі трофеї: 100 гармат та інша зброя, десятки тисяч підвід з матеріальними цінностями. Захопленою зброєю можна було забезпечити ще десятки тисяч повстанців.

Пилявецька битва, виграна українською армією при незначних втратах, мала дуже велике воєнне і політичне значення. В результаті цієї перемоги були визволені від польських панів Волинь і частина Поділля. Інтенсивніше розгорнулася визвольна боротьба у Східній Галичині. Шлях на Варшаву і Краків був відкритий, що викликало паніку і замішання серед польської шляхти і сприяло піднесенню антифеодальної боротьби селян і міських низів Польщі. Повстанські загони польського селянства діяли в цей час навіть в околицях Варшави.

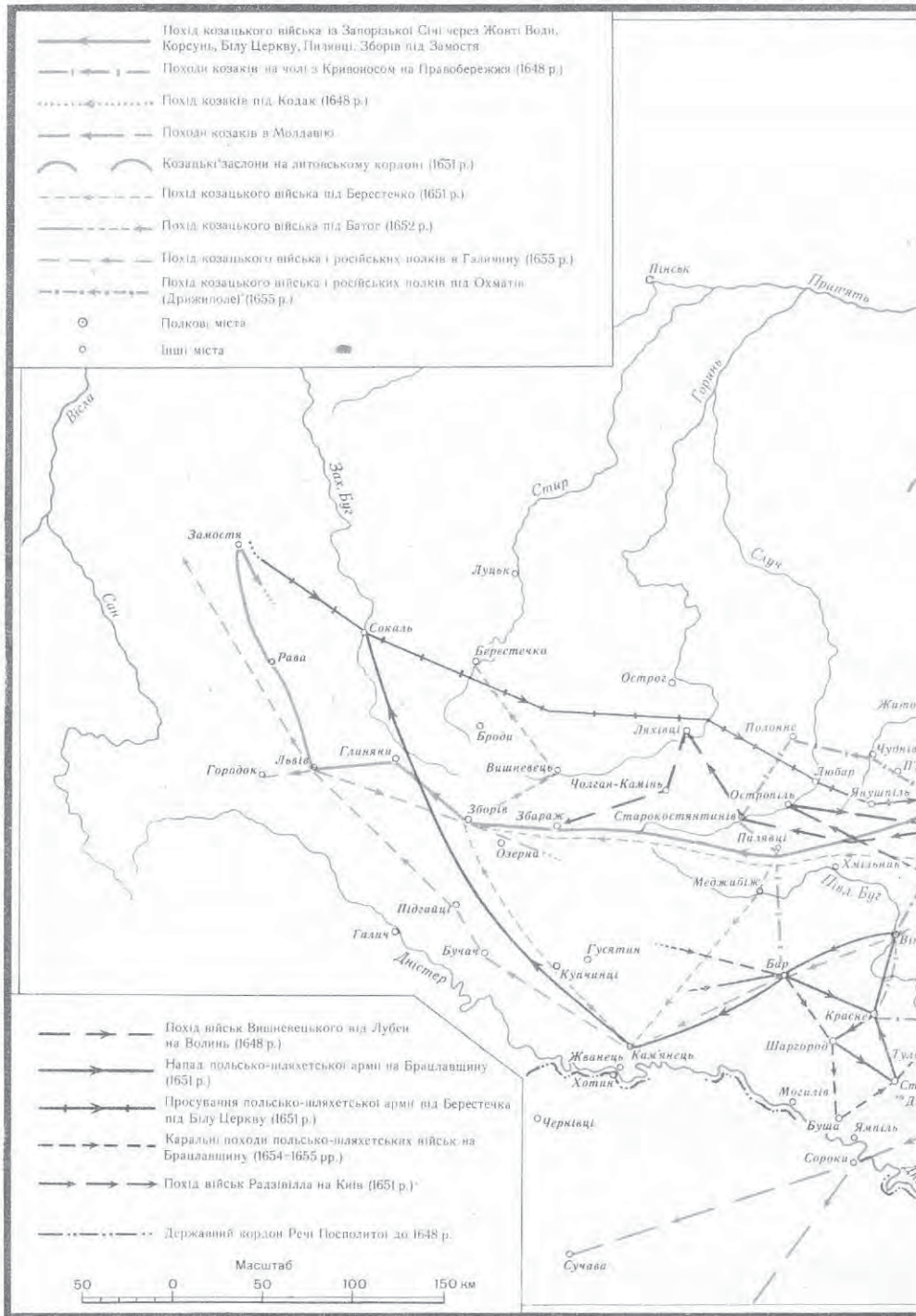
Влітку 1648 р. розпочалась, як зазначено вище, визвольна боротьба білоруського народу. Богдан Хмельницький послав у Білорусію козацькі загони на чолі з Небабою, Гаркушею, Кривошапкою, Микулицьким та ін. Загальне керівництво цими загонами здійснював полковник М. Гладкий. Восени 1648 р. значні повстанські сили діяли біля Брагіна, Лосєва, Гомеля, Рєчиці, Мозиря, Турова, Бреста, Чичерська, Рогачова, Бихова, Могильова, Орші, Мінська тощо. В районі Пінська знаходилось до 40 тис. повстанців. Значна кількість цих міст (Гомель, Рєчиця, Пінськ та ін.) була взята повстанцями. Отже, в Білорусії, як і на Україні, повстання проти гніту шляхетської Польщі набуло загальнонародного характеру.

Боротьба білоруського народу проти кріпосницького і національного гноблення мала велике значення для успішного розгортання визвольної війни українського народу. Народний рух у Білорусії скував сили литовської армії, якою командував гетьман Радзівілл, внаслідок чого вона не могла з'єднатися з польською армією.

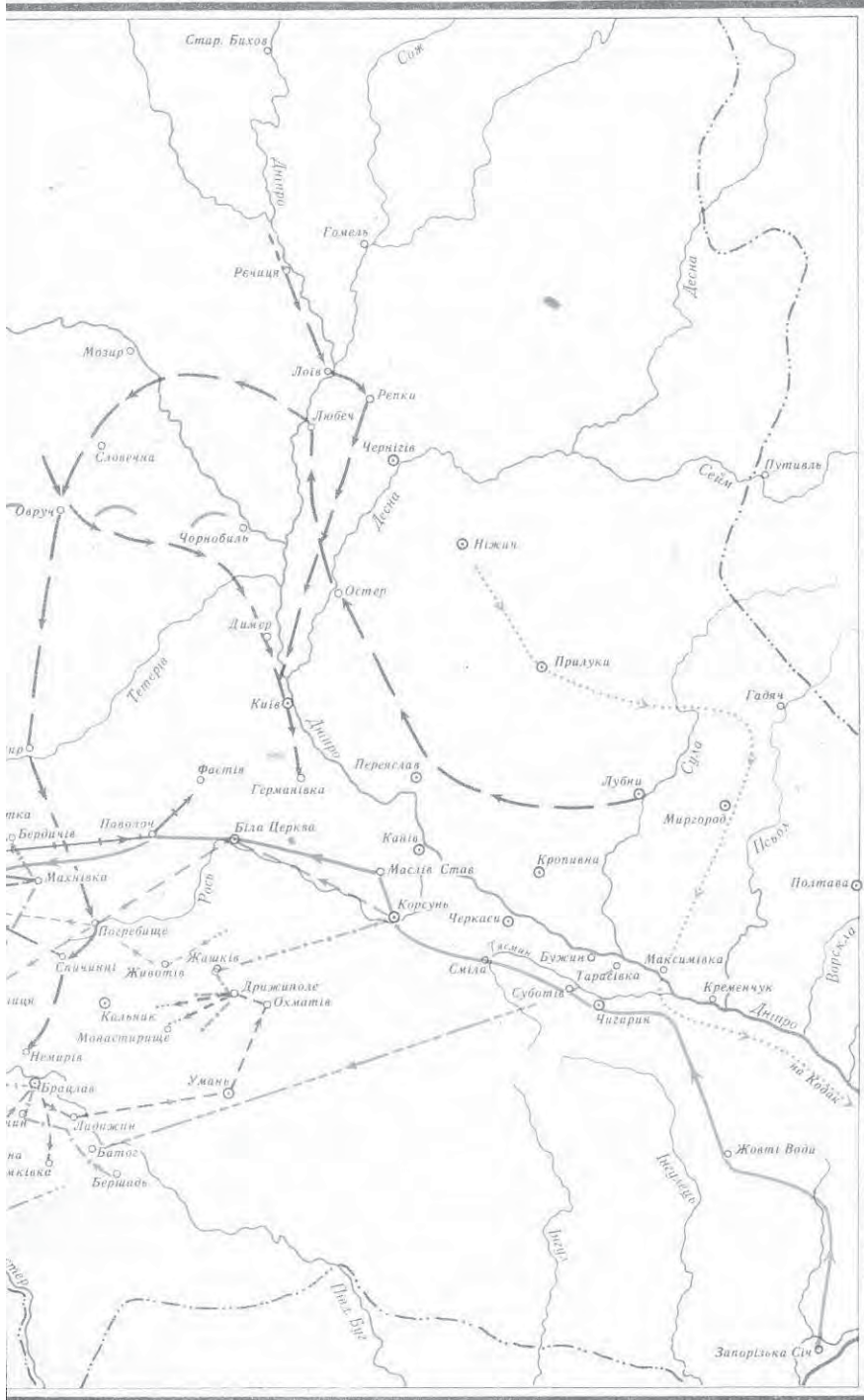
Після розгрому польської шляхетської армії під Пилявцями Хмельницький скликав військову козацьку раду. Більшість присутніх на раді висловились за продовження воєнних дій, і Хмельницький дав наказ наступати на Львів.

20 вересня 1648 р. козацькі війська підійшли до Львова. Польський гарнізон чинив опір, але його зусилля ослаблялися діями

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОЇ

ОГО НАРОДУ 1648–1654 рр.

українського населення міста, яке всіляко допомагало козакам. Максим Кривоніс штурмом взяв Львівський замок, що примусило польське командування і представників міської влади піти на переговори з козаками. Повстанська армія одержала контрибуцію від купецтва, заможних міщан та католицького духовенства, зняла осаду міста і вирушила до Замостя, яке й оточила.

Становище обложених польських військ було тяжким. Вони трималися, лише покладаючи надію на прихід підкріплення. Але новообраний польський король Ян Казимір не мав змоги швидко зібрати значну армію. Становище повстанської армії було також нелегким: не вистачало одягу, продовольства. Настало бездоріжжя, яке не давало можливості підвозити продовольство. До всього цього долучилась ще епідемія чуми, яка кожного дня косила сотні людей. В середині листопада від чуми помер Кривоніс.

На визволеній від польських окупантів території посилилася антифеодальна боротьба селянства. Старшина, боячись за цілість своїх маєтків, прагнула якомога скоріше закінчити похід. Тому, коли король запропонував укласти мир, обіцяючи значні поступки козацтву, Хмельницький погодився припинити воєнні дії. Залишивши гарнізони на Волині і Поділлі, козацьке військо відійшло на Придніпров'я.

Наприкінці грудня 1648 р. Хмельницький із старшиною прибув до Києва. Населення міста влаштувало йому урочисту зустріч: маса людей вийшла за місто з корогами, іконами, стріляли з гармат, дзвонили в дзвони. Студенти вихваляли Хмельницького і козацтво в промовах, славословили у віршах. Народні маси сподівалися, що прийшов кінець польсько-шляхетському гніту.

Хмельницький та його найближчі військові й політичні помічники розуміли, що попереду буде ще тяжка і напружена боротьба з Польщею, і розгорнули енергійну діяльність по дальшому зміцненню армії та новостворених органів влади. Водночас козацька старшина шукала шляхів до встановлення зв'язків з іноземними урядами, щоб добитись від них допомоги або, принаймні, нейтралітету у війні України з Польщею.

Виражаючи народні прагнення, Богдан Хмельницький в січні 1649 р. послав до Москви посольство на чолі з полковником С. Мужилівським. Послам було доручено знову поставити питання про возз'єднання України з Росією і просити негайної збройної допомоги.

Тим часом на початку лютого 1649 р. до Хмельницького приїхало посольство від польського уряду. Основне завдання королівських комісарів, яких очолював православний український магнат Адам Кисіль, полягало в тому, щоб, обіцяючи всілякі поступки старшині і особливо Хмельницькому, відірвати козацтво від повсталого селянства. Кисіль вказував старшині на те, що дальший розвиток селянської боротьби є небезпечним не тільки для польських панів, а й для козацької верхівки. Комісари говорили старшині, що їй вигідніше знову підкоритися королю, який прощає козацтво, залишає старшину на її посадах та обіцяє забезпечити її права і привілеї, лише б вона відступилася від народу. На доказ цього вони піднесли Хмельницькому коштовну булаву й інші регалії гетьманської влади. Присутній на цій церемонії

полковник Джалалій вигукнув: «Нащо ви привезли нам оці цяцьки?». Хмельницький також різко відповів комісарам. Він сказав, що народ є його правою рукою і він не відступиться від нього. «Визволю,— сказав Хмельницький,— від польської неволі народ руський (український. — *Ред.*)... допоможе мені в цьому вся чернь по Люблін і Краків». Далі гетьман заявив: «За Віслу зажену ляхів. Не лишиться у мене і ноги князя і шляхтича на Україні».

Переговори закінчилися лише тимчасовим перемир'ям.

У квітні 1649 р. на Україну прибуло царське посольство на чолі з Г. Унковським. Хмельницький знову висловив бажання українського народу возз'єднатися з російським народом. У своїй промові він підкреслив історичну правомірність возз'єднання. Ще за часів київського князя Володимира, говорив він, у нас була одна віра і одна влада, «отлучили нас неправдами своїми и насилшем лукавье ляхи». Далі Хмельницький сказав, що при умові об'єднання Росія, Україна та Білорусія будуть непереможними.

Ознайомившись з обстановкою, яка створилася на Україні, Г. Унковський повідомив російський уряд, що прохання Хмельницького про возз'єднання України з Росією є дійсно виявом волі всього українського народу.

В цей час султан також прислав послів, щоб схилити Хмельницького до прийняття турецького підданства. Хмельницький, граючи на польсько-турецьких суперечностях, ухилився від конкретних зобов'язань перед турецьким урядом і в той же час заручився обіцянкою останнього вплинути на кримського хана, щоб той подавав Україні допомогу в боротьбі з Польщею.

Навесні 1649 р. король оголосив загальну мобілізацію шляхти і найняв ще кілька тисяч німецьких солдатів. Водночас він дав наказ литовському гетьманові Радзівілле ударити в тил українському війську через Білорусію. Але Радзівілл не виконав цього розпорядження, бо навесні 1649 р. з нестримною силою розгорнулось повстання білоруських селян і міщан. Б. Хмельницький ще в лютому 1649 р. послав у Білорусію великий козацький загін на чолі з Іллею Голотою, який подав допомогу білоруському народу в його визвольній боротьбі. У червні цього ж року туди було відправлено десятитисячний загін на чолі з Степаном Пободайлом з метою затримати литовське військо на переправах через Дніпро і Прип'ять, а незабаром — і великий козацький загін під командуванням полковника Михайла Кричевського. В боях з литовською армією козацтво, як і білоруські повстанці, зазнало великих втрат. Голота, Пободайло і Кричевський загинули смертю героїв. Спільна боротьба українського і білоруського народів скувала литовську армію і розладнала плани польського командування завдати удару українській армії об'єднаними силами Польщі і Литви з фронту і тилу.

Довідавшись про підготовку нового нападу панської Польщі, Хмельницький звернувся до народу з закликом стати на захист батьківщини. Цей заклик зустрів одностайний відгук серед українського народу. До козацького війська почали прибувати озброєні загони селян і міщан з усієї України.

У «Літопису Самовидця» відзначається, що все населення піднялося і пішло в козацтво; і важко було знайти в селі таку людину, яка не подалася б сама або не послала б до козаків свого сина. За угодою з кримським ханом на допомогу козацькому війську прибула татарська орда.

Швидким просуванням назустріч ворогові козаки не допустили з'єднання польських військ, завдали удару їх передовим частинам і примусили відступити в Збаразьку фортецю. Взявши в облогу фортецю, в якій сховалась частина польського війська на чолі з Я. Вишневецьким, Хмельницький непомітно пересунув основні сили козацько-селянської армії під Зборів, куди наближалась польська армія на чолі з королем. Не знаючи, що поблизу, в діброві та ярах, сховались українське військо і татари, 5 серпня король дав наказ розпочати переправу армії з правого берега р. Стрипи на лівий. Не чекаючи, доки переправиться все польське військо, козаки завдали удару по його частині і знищили кілька тисяч жовнірів та німецьких найманців. Тим часом у тил польської армії зайшли козаки Івана Богуна і татарські загони. Оточена польська армія окопалась, укріпила табір возами і шанцями. Становище оточених було тяжке. По таборі біла козацька артилерія, козаки безперервно штурмували його. Серед польського війська почалась паніка. Багато шляхтичів ухилялось від бою, ховалось під возами, звідки король виганяв їх палашем. Інші, порушуючи військову дисципліну, думали лише про те, щоб за всяку ціну вирватись з оточення. Король хапався за знамена, за кінські вуздечки, закликав шляхту до мужності, просив її не ганьбити честі вітчизни. Та все було даремним, армія втратила бойовий дух. Опір чинили лише наймані частини. З тяжкого становища польського короля і його армію виручив кримський хан. Король пообіцяв йому за припинення війни велику грошову нагороду і дозволив його військам по дорозі в Крим грабувати населення України.

Будучи зацікавленим у тривалій війні України з Польщею і ослабленні воюючих сторін, кримський хан припинив воєнні дії і почав добиватися того самого і від козацької старшини, погрожуючи в противному разі подати підтримку полякам.

Зрада хана примусила командування повстанської армії піти на угоду з королем; вести війну одночасно проти Польщі і проти Кримського ханства було неможливо. Йти на угоду з польським урядом старшина була змушена ще і тому, що частина козацької верхівки не бажала продовжувати війну, боячись озброєного народу і посилення антифеодальної боротьби. Вона вважала вигідним примирення з польським урядом на умовах, які б забезпечували їй право і можливість експлуатувати українські народні маси в рамках Речі Посполитої.

8 серпня 1649 р. був укладений Зборівський договір, за яким влада польської шляхти обмежувалась у трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському. В них не повинні були розміщуватися польські війська. Адміністративні та інші посади в цих воєводствах мали право займати тільки представники православної української шляхти, козацької старшини і міщан. Кількість реєстрових козаків встановлювалася в 40 тис. чоловік. Черговий сейм

повинен був розв'язати питання про існування на Україні католицької та уніатської церкви.

Таким чином, верхівці козацтва і козацькій старшині, українській шляхті та православному духовенству Зборівський трактат частково забезпечував права і привілеї. Щодо широких народних мас, в першу чергу селян, то Зборівський трактат не приніс їм визволення ні від соціально-економічного, ні від політичного гніту: польська шляхта, вигнана народом з України, мала право повертатися у свої маєтки, і селяни, які не увійшли до козацького реєстру, потрапили під владу своїх колишніх панів.

Польський уряд не поспішав з виконанням договору, шляхта на місцях не визнавала, а сейм не затверджував його. Тяжке становище народу погіршувалося ще й тим, що татари, повертаючись з війни, грабували українські міста і села, захоплювали людей і гнали їх у полон.

Всі ці події показали, що, незважаючи на героїчну боротьбу народу, Україна без допомоги Російської держави не могла визволитися з-під гніту панської Польщі, яка мала тоді підтримку з боку реакційних феодальних урядів Австрії, Франції та від папи.

4. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ
ПІСЛЯ ЗБОРІВСЬКОЇ УГОДИ.
ПОСИЛЕННЯ
ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ З РОСІЄЮ.
ВОЄННІ ДІЇ 1650—1653 рр.

Соціально-економічна і політична обстановка на Україні після Зборівського трактату відзначалася складністю і великою напруженістю. На Волині, Поділлі і в Галичині влада польських панів відновилася знову.

Шляхта жорстоко розправлялася з народом. Селянство і міські жителі продовжували чинити опір, вбивали феодалів, які поверталися до своїх маєтків, палили панські садиби, не визнавали польських органів влади.

Особливо велика кількість тих, що не склали зброї, зосередилась на Брацлавщині і Волині. На чолі їх став Данило Нечай, який був одним з найпопулярніших козацьких полковників. Під його командуванням зібралось близько 40 тис. повстанців. Рухливі загони Нечая на Волині і Поділлі підтримували і посилювали опір народних мас окупаційним властям.

Почався рух протесту проти Зборівського договору і на Запоріжжі, де серед козацтва переважали демократичні елементи. В лютому та березні 1650 р. на Запоріжжі почався відкритий бунт проти старшини, що прийняла Зборівський договір, і взагалі проти її політики, спрямованої на примирення з шляхетською Польщею. Повсталі проголосили гетьманом Худолія. Для придушення повстання Хмельницький послав козацький загін. Худолій був арештований і страчений.

За Зборівською угодою Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства дістали особливі права у складі Речі Посполитої. На їх території польський уряд не мав права розташовувати військо. Хмельницький, як козацький гетьман і підданий польського короля, вважався керівником козацтва — частини збройних сил Польщі. В той же час

у кожному з названих воєводств лишилися воєводи — вищі військово-адміністративні урядовці, які підлягали безпосередньо владі короля. Фактично влада воєвод була номінальною; військова, адміністративна і судова влада знаходилася в руках гетьманського уряду і місцевих козацьких та міських органів.

Дуже складним було питання про складання реєстру. Сотні тисяч селян і міщан, які брали участь у визвольній війні і були при зброї, вважали себе козаками, тобто вільними, і не допускали й думки про повернення їх в кріпацький стан.

Користуючись тим, що польський сейм не затверджував договору, гетьманський уряд з свого боку відкладав строк складання реєстру, а коли все ж довелось його складати, то включив до нього понад 40 тис. козаків. Збільшення кількості реєстрових козаків мало велике значення, бо збереження і зміцнення військових сил було одним з найголовніших завдань українського народу. Не було сумніву в тому, що Польща порушить договір і знову почне війну.

Із зростанням війська зміцнювалася і нова адміністративна влада на Україні. Протягом короткого часу утворився апарат влади: вищий, або генеральний, яким управляла генеральна старшина, середній, або полковий, яким відала полкова старшина, і нижчий, або сотенний, очолюваний сотенною старшиною.

Паралельно з козацькою складалася і міська адміністрація. Її органами в більших містах були магістрати, а у менших містах і містечках — ратуші. Безпосередніми представниками влади в селах були війти (над селянами) і отамани (над козаками). Вища влада належала гетьману. Богдан Хмельницький користувався широкими правами і повноваженнями. Йому належало керівництво збройними силами, він мав право переглядати рішення генерального суду. Старшинська рада, що існувала при гетьмані, мала лише дорадчий характер. Правда, за давньою традицією Запорізького війська всі найважливіші справи повинні були обговорюватися на старшинській раді. Питання великої політичної і воєнної ваги мали вирішуватися на військовій раді, в якій брали участь і представники рядового козацтва.

Військовій раді належало право обирати і скидати гетьмана та інших старшин. Проте в міру зміцнення своєї влади Хмельницький став рідше збирати військові і навіть старшинські ради, вирішував важливі питання сам або з найближчими своїми порадниками. Частим явищем стало призначення ним полковників, сотників та іншої старшини, що порушувало демократичні традиції виборності старшини. Хмельницький суворо розправлявся з тими, хто виступав за обмеження його влади.

Богдан Хмельницький був прихильником сильної централізованої влади, він неодноразово відверто і публічно заявляв про це представникам польського і російського урядів. Проте на заваді цьому ставали міцні демократичні традиції запорізького козацтва, з одного боку, та опір старшинської верхівки, вихованої на «шляхетських вільностях», — з другого. Все це зумовило те, що молода українська держава, яка сформувалася в роки визвольної війни, мала основні риси феодальної республіки.

Органи влади української держави, як вищі, так і нижчі, служили справі економічного і політичного зміцнення української шляхти і козацької старшини. Старшина, українська шляхта, вище духовенство використовували ці органи для збереження феодално-кріпосницьких відносин, значно підірваних і ослаблених боротьбою народних мас. Так, ще 17 червня 1648 р. Хмельницький видав універсал Густинському монастирю, яким заборонялось будь-кому захоплювати монастирське майно, наказувалось карати тих, хто вчинить напад на монастир. Слідом за тим Хмельницький видав універсал, яким підтвердив монастирю право володіння землями. Восени 1648 р., повернувшись у Київ з-під Замостя, Хмельницький наказав селянам сіл Великих Дмитровичів, Малих Дмитровичів і Вишеньок, щоб вони київському монастирю Флора і Лавра були «послушними и вшелякую повинність ведлуг звичаю давнього отдавали». Подібних універсалів Хмельницький видав дуже багато.

Хоч нові органи влади, створені в ході визвольної війни, були органами влади пануючого класу, все ж за тодішніх умов вони сприяли організації народних сил у боротьбі із зовнішнім ворогом, визріванню національної самосвідомості і розвитку української культури. Та за тих несприятливих обставин процес формування української державності не міг завершитись створенням суверенної держави: народно-визвольній боротьбі українського народу протистояли дві сильні тоді сусідні країни — панська Польща і султанська Туреччина. Створення української суверенної держави не відповідало також і політичним планам російського царизму, який мав на меті встановити на Україні свою необмежену владу.

Очолюючи народно-визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі, козацька старшина провадила енергійну дипломатичну діяльність в самій Польщі, в Росії, Криму, Молдавії, Валахії, Семиградді, Швеції та ін. У ряді країн козацька дипломатія мала успіх.

Турецький султан наказав своєму васалові Іслам-Гірею III підтримувати козаків у боротьбі з Польщею. В 1650 р. успішно були налагоджені українсько-молдавські відносини. Уряд Молдавського князівства, що було підвладне Туреччині, водночас перебував під великим впливом Польщі. У війні з Україною Молдавія могла стати вигідним стратегічним плацдармом для Польщі. Тому в 1650 р. Хмельницький підтримав похід татар у Молдавію. Козацькі війська взяли Ясси. Молдавський господар Лупул заплатив переможцям контрибуцію, зобов'язався розірвати союз з Польщею, а також обіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького Тимоша. Останнє мало сприяти зміцненню політичних зв'язків України з Молдавією.

Проте воєнні і політичні досягнення в Молдавії, як і дипломатичні в Константинополі, Бахчисараї та в інших столицях, не мали великого значення для розв'язання основного питання — визволення України з-під гніту панської Польщі. В цьому відношенні вирішальну роль мала зіграти Росія.

Перед лицем загрози нового нападу Польщі боротьба народних мас України за возз'єднання з Росією посилилась. Для розв'язання цього історичного завдання обстановка складалась сприятливо. Як

зазначено вище, між Росією і Україною в роки війни безперервно зростали і міцніли економічні, політичні та культурні зв'язки. Російський уряд дозволив вільний проїзд російським торговим людям на Україну, а також українським купцям в російські прикордонні райони.

Російський уряд не тільки не приховував перед польською і європейською дипломатією своє співчутливе ставлення до України, що вела визвольну війну, а, навпаки, відкрито демонстрував його. 5 червня 1649 р. цар організував урочистий прийом українському посольству на чолі з Вешняком.

Богдан Хмельницький рішуче і наполегливо добивався згоди російського уряду на возз'єднання України з Росією і на вступ останньої у війну з Польщею. Це питання Хмельницький ставив у 1650 р. через російських торговців М. Антонова та Б. Самойлова, через монаха А. Суханова, через царського посла Унковського та ін. Але російський уряд і тепер відкладав розв'язання цього питання. Тим часом у листопаді 1650 р. польський сейм постановив збільшити регулярне польське військо до 36 тис., а литовське — до 18 тис.; водночас король оголосив «посполите рушення». Такі дії польського уряду спонукали царський уряд до більш рішучої політики в питанні про возз'єднання України з Росією. Це питання було поставлене в кінці лютого 1651 р. на обговорення Земського собору. Земський собор висловився за возз'єднання України з Росією. Проте це рішення собору було лише своєрідним демаршем російського уряду, розрахованим на те, щоб вплинути на Польщу, утримати її від нового нападу на Україну. Вступати ж у війну з Польщею російський уряд вважав передчасним.

Козацька старшина з свого боку прагнула відтягти початок війни з Польщею, щоб мати час для збільшення своїх збройних сил і зміцнення тилу. Тим часом дипломатичними заходами вона добивалася ізоляції Польщі від Молдавії, Валахії, Семиграддя.

Всіляко підтримуючи визвольну війну білоруського народу проти панської Польщі і литовських магнатів, гетьманський уряд усунув небезпеку нападу литовських військ на Україну. За погодженням з російським урядом Хмельницький перекинув у литовські володіння через Брянський повіт чотири тисячний загін козаків на чолі з полковником І. Шоховим, який розгромив литовські частини в Рославлі. Це активізувало визвольну боротьбу білоруського народу.

Восні дії 1651 р. почались підступним нападом шляхетської Польщі на Україну. На початку лютого польські війська вторглися на Поділля і захопили містечко Красне, де стояв полк Д. Нечая. У нерівному бою, який тривав на вулицях міста кілька годин, козаки зазнали поразки. Д. Нечай загинув смертю героя.

В кінці лютого передові частини польської кінноти Калиновського оточили Вінницю, де стояв полк І. Богуна. Козаки з боєм прорвалися з оточення і з'єдналися з козацько-селянською армією.

Отже, Польща фактично почала війну. Хмельницький скликав козацьку раду, яка повинна була вирішити: вступати в бій чи йти на переговори з королем. Рада ухвалила дати відсіч наступаючому ворогові.

Виконуючи волю народу, висловлену у рішенні військової ради, Хмельницький проявив величезну енергію по мобілізації всіх сил на захист вітчизни. Водночас гетьманський уряд вживав заходів, щоб ослабити і дезорганізувати тил ворожої армії. З цією метою Хмельницький звернувся з універсалом до польських селян, закликаючи їх повставати проти шляхти.

Відзови Хмельницького знайшли сприятливий ґрунт. Влітку 1651 р. антифеодална боротьба польського селянства і міської бідноти значно зросла. З особливою силою розгорнулася вона у Великій Польщі, в Люблінському воєводстві, на Мазовші та Підгаллі (біля Кракова), де польських повстанців очолював Костка Наперський. Польський уряд кинув проти повсталого селянства значні військові сили і придумав план повстання. Костка Наперський був схоплений і страчений.

У червні 1651 р. українська армія разом з татарською ордою зустрілася із сотисячною польською армією під містечком Берестечком (на Волині). Перший день бою був успішним для українського війська. Але на другий день битви (20 червня) татарське військо, коли його почала обстрілювати польська артилерія, кинулось тікати, що дало можливість польським військам оточити козацьку армію і притиснути її до болота. Хмельницький поїхав до хана, щоб змусити його повернути орду на поле бою, але хан звинуватив Хмельницького в нібито неправильній інформації про кількість польського війська, через що татари зазнали значних втрат, і звелів арештувати гетьмана. Лише ціною великого викупу Хмельницькому вдалося через кілька днів звільнитися з ув'язнення, але повернутися до свого війська він не міг, бо воно було вже оточене польською армією. Керівництво оточеними взяв на себе І. Богун.

Хмельницький поспішив на Київщину, щоб там організувати кілька полків і подати допомогу оточеним. Тим часом козацьке військо мужньо захищалося в обложеному таборі. Після десятиденної оборони оточені козаки під прикриттям ночі проложили через болото гать з возів, сідел, хомутів, провіантських бочок та одягу і частині з них вдалося прорватися. Втрати козацької армії під час прориву були великими. Загинули майже весь обоз і значна частина артилерії.

Козаки, які не встигли вийти з оточення, мужньо боролися. Сучасник-шляхтич писав: «Те дивно, що ні один з них не просив пощади». Загін козаків чисельністю близько 300 чоловік укріпився на острові серед болота і продовжував захищатись. М. Потоцький обіцяв помилування, якщо загін складе зброю, але козаки відкинули цю пропозицію і в нерівному бою всі полягли смертю героїв.

Слідом за відступаючими козацькими частинами на Україну наступало польсько-шляхетське військо. В той же час на Україну з півночі вторглась і литовська армія. Деякий час її стримували козацькі загони на чолі з полковником М. Небабою.

У червні 1651 р. під Ріпками (на Чернігівщині) військо Радзівілла розбило козацькі частини. Небаба хоробро захищався. Поранений у праву руку, він мужньо відбивався шаблею, тримаючи її у лівій руці, поки не загинув. Захопивши Київ, Радзівілл жорстоко розправився з жителями: «мещан велел посечь, а малых ребят, которые

у матерних грудей, велел побить». Монастирі і церкви були пограбовані, деякі спалені.

Незабаром наступ польської армії був зупинений українським військом в районі Біла Церква — Германівка — Паволоч. Побоюючись оточення в Києві, Радзівілл з боями пробився до польської армії.

Становище польських і литовських військ було тяжким. В їх тилу з кожним днем посилювалась партизанська боротьба, бракувало продовольства, в армії почався голод. Крім того, армія щодня зазнавала великих втрат від чуми.

Через нестачу продовольства і фуражу в скрутному становищі була також і козацька армія. Надходила осінь. Козацьке і польсько-литовське війська стояли одне проти одного. Між окремими частинами противників відбувались запеклі сутички. Тяжкі умови, що створились для обох армій, змусили польське командування і козацьку старшину піти на переговори про припинення воєнних дій. 18 березня 1651 р. було підписано Білоцерківську угоду, яка скасувала Зборівський трактат. Козацтву дозволялося мати самоврядування лише на території одного Київського воєводства. Козацький реєстр був обмежений 20 тис. чоловік. Шляхта дістала право повернутися у свої маєтки. Таким чином, Білоцерківська угода була великим кроком назад в порівнянні із Зборівським трактатом.

Повернення на Україну шляхти, розміщення в містах і селах польських військ, розгул жорстокого терору з боку уряду і панства викликали нову хвилю народних повстань. В той же час багато козаків, селян і міщан, рятуючись від польсько-шляхетського ярма, переселялося на Слобідську Україну, що входила тоді до складу Російської держави. Так, у лютому 1652 р. майже все населення Старокостянтинова залишило місто і вирушило на російську територію. Козаки Глухівської сотні на чолі з сотниками Сахном і Чорним-Лихом розгромили польський загін і перейшли в Севський повіт. Жителі Конотопа при наближенні польських військ вийшли з міста і перейшли через російський кордон. 23 березня 1652 р. чернігівський полковник Іван Дзиковський і кілька сотників привели в Путивль з Чернігова, Ніжина, Батурина, Борзни, Сосниці та інших міст понад 2 тис. козацьких, міщанських і селянських сімей, які не захотіли лишитися під владою польських панів.

Російський уряд видав розпорядження прикордонним воєводам всіляко сприяти переселенцям. Уряд зберігав за переселенцями право на козацьку військову організацію, наділяв їх землею і подавав допомогу грошми, а також посівним зерном.

В той час як частина селян та міщан України шукала виходу з тяжкого становища в переселенні в Росію, основна маса селянства продовжувала боротьбу проти польської шляхти і польського війська. Ще в жовтні 1651 р. почалось широке селянське повстання на Придніпров'ї. Слідом за цим воно охопило Чернігівщину. Ще більше поширився селянський рух у 1652 р. на Полтавщині (в районі міст Прилуки і Ромни).

Незадоволення Білоцерківським трактатом і польською окупацією дедалі більше охоплювало і козацькі маси. Козацтво заявило рішучий

протест проти складання реєстру у кількості 20 тис. чоловік. Козаки Білоцерківського полку убили полковника Громику, який керував складанням реєстру цього полку. Селянство і найбільша частина козацтва відверто виявляли вороже ставлення до козацької старшини, яка, збагатившись на війні, намагалась добитись угоди з Польщею, а тим часом прибирала до своїх рук якомога більше землі і вимагала від селян відбування повинностей.

Привід до відновлення війни знову дав польський уряд. Навесні 1652 р. Хмельницький організував похід у Молдавію. Метою походу було примусити Лупула відмовитися від союзу з Польщею. Як уже зазначалося, одним із засобів зміцнення впливу України в Молдавії мав стати шлюб Богданового сина Тимоша з донькою Лупула Розандою, на що останній дав згоду. Проте під тиском Польщі, яка протидіяла цьому, Лупул відкрісся від даного слова. Польський уряд став на шлях прямої військової допомоги Лупулу. Він послав на Поділля двадцятитисячну армію, яка повинна була перерізати козацьким військам шлях у Молдавію.

Командуючий польською армією гетьман М. Калиновський, розташувавши свої війська на рівнині, що звалася Батог (над Бугом), викликав на допомогу польські війська, що розмішувалися на Лівобережній Україні та Брацлавщині. Хмельницький не допустив з'єднання польських сил. Мобілізувавши чотири полки і покликавши на допомогу татар, він швидким маршем пішов назустріч ворогові.

22 травня загони татарської кінноти зав'язали бій з польською кіннотою. Тим часом непомітно підійшли основні сили козацького війська і протягом ночі оточили польську армію. Зломивши опір ворога, козаки і татари прорвалися в табір. Битва тривала цілий день і закінчилась цілковитим розгромом і знищенням польської армії. Гетьман Калиновський та інші командири із знатних шляхетських родів були вбиті.

Блискуча перемога на Батозькому полі — вершина воєнного і полководницького мистецтва Хмельницького. Тактика, розрахована на оточення і цілковите знищення ворога, була класично здійснена ним у цій битві. Сучасники порівнювали успіх Хмельницького з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами (216 р. до н. е.), яка протягом багатьох віків вважалась вищим досягненням полководницького мистецтва. Батозька битва була узагальненням величезного воєнного досвіду Хмельницького.

Після Батозької перемоги широкі народні маси знову піднялися на боротьбу. Польсько-шляхетська влада на Україні була підірвана.

Перемога на Батозькому полі і вступ після неї українського війська в Молдавію поліпшили українсько-молдавські відносини. Народні маси Молдавії та Буковини радо зустрічали українське військо, бачили в ньому визволителя від феодального гніту. Молдавські повстанські загони гайдуків громили боярські і монастирські маєтки, розправлялись із своїми гнобителями.

У березні 1653 р. шляхетська Польща кинула на Правобережну Україну добірні війська під командуванням Стефана Чарнецького, який намагався дрібними сутичками і маневрами ослабити і деморалі-

зувати козацькі війська та не дати їм змоги з'єднатися. Козацьке командування зуміло зібрати і об'єднати розрізнені частини. Начальником об'єднаних частин Хмельницький призначив Івана Богуня, який став його найближчим помічником після смерті Максима Кривоноса. Маючи менші сили, ніж Чарнецький, Богун завдав польським військам ряд відчутних ударів. Але в Польщі були ще чималі військові резерви, і війна тривала і далі.

Мобілізуючи сили для продовження боротьби, Хмельницький звернувся до донських козаків з закликом прийти на допомогу українському народові. З Дону прийшли загони на чолі з отаманами І. Сергєєвим, І. Медведєвим та осавулом І. Донецьким.

Польський уряд також шукав собі союзників для боротьби проти українського народу. Йому вдалося залякати валаського господаря і семиградського князя небезпекою посилення впливу Хмельницького в Молдавії. В самій Молдавії створилась сильна опозиція Лупулу з боку реакційного боярства, незадоволеного його підкоренням Хмельницькому. Цим скористалися господар Валахії і семиградський князь. Вони організували при допомозі Польщі інтервенцію в Молдавію, скинули Лупула і поставили на престол свого ставленика Георгіцу. Хмельницький послав на допомогу Лупулу кілька тисяч козаків на чолі з Тимошем. Під час героїчної оборони козацькими військами фортеці Сучави Тимош був смертельно поранений і скоро помер. Козацька армія залишила Молдавію.

5. возз'єднання України з Росією і його історичне значення

Утворення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Семиграддя та Валахії і невдачі, що спіткали козацьке військо в Молдавії, створювали не-

сприятливу обстановку для дальшого ведення війни. Ослаблення України шестирічною війною прагнула використати султанська Туреччина, яка чекала слушної нагоди для поневолення її. Свою агресивну політику щодо України султанська Туреччина, як і раніше, здійснювала при допомозі васально залежного від неї Кримського ханства. Татари грабували і спустошували українські міста і села, гнали людей у неволю.

Єдиний вихід для українського народу з цього тяжкого становища був у возз'єднанні України з Росією. Виконуючи волю народу, Богдан Хмельницький активізував у 1653 р. переговори з російським урядом.

У січні 1653 р. в Чигирині відбулася старшинська рада. Рада прийняла рішення продовжувати війну і добиватися возз'єднання України з Росією. У березні 1653 р. Хмельницький відправив посольство в Москву на чолі з С. Мужилівським і К. Бурляєм. Інформуючи царський уряд про мету приїзду, послі говорили, що вони висловлюють бажання і прагнення всього українського народу. Посольство також просило у російського уряду допомоги «ратними людьми».

В червні цар повідомив Хмельницького через спеціального гінця Ф. Ладикинського про згоду прийняти Україну в підданство.

На кінець 1653 р. в цілому створилися сприятливі умови для возз'єднання України з Росією. Уряд знову поставив це питання на

обговорення Земського собору, скликаного наприкінці вересня 1653 р. На соборі були широко представлені різні верстви російського суспільства: бояри, дворяни, купці, посадські люди (торговці, ремісники, стрільці), духовенство, тяглі люди двірцевих слобід. 1 жовтня собор постановив, щоб цар прийняв у підданство гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і селами.

Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було виявом волі й бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові в його боротьбі з панською Польщею. Відповідно до рішення собору 23 жовтня цар оголосив про вступ Росії у війну з Польщею.

Прагнучи добитися вирішальних успіхів на Україні до початку воєнних дій з Росією, польський уряд послав у другій половині вересня велику армію на Поділля. Однак під Жванцем козацьке військо і татарська орда спинили польську армію і перекрили шляхи, якими підвозилося їй продовольство. Поразка польського війська була неминучою. Але кримський хан врятував польську армію і на цей раз: хан припинив воєнні дії і почав з королем сепаратні переговори про перемир'я. Без участі козацької старшини хан і король домовились про скасування Білоцерківської угоди і відновлення чинності Зборівського трактату. Наполягаючи на Зборівському трактаті, хан виходив з тих міркувань, що прийняття його не задовольнить жодної з ворогуючих сторін, внаслідок чого війна між Україною і Польщею буде продовжуватися, в чому були зацікавлені Туреччина і Кримське ханство. Повертаючись у Крим з-під Жванця, татари нещадно пограбували Поділля.

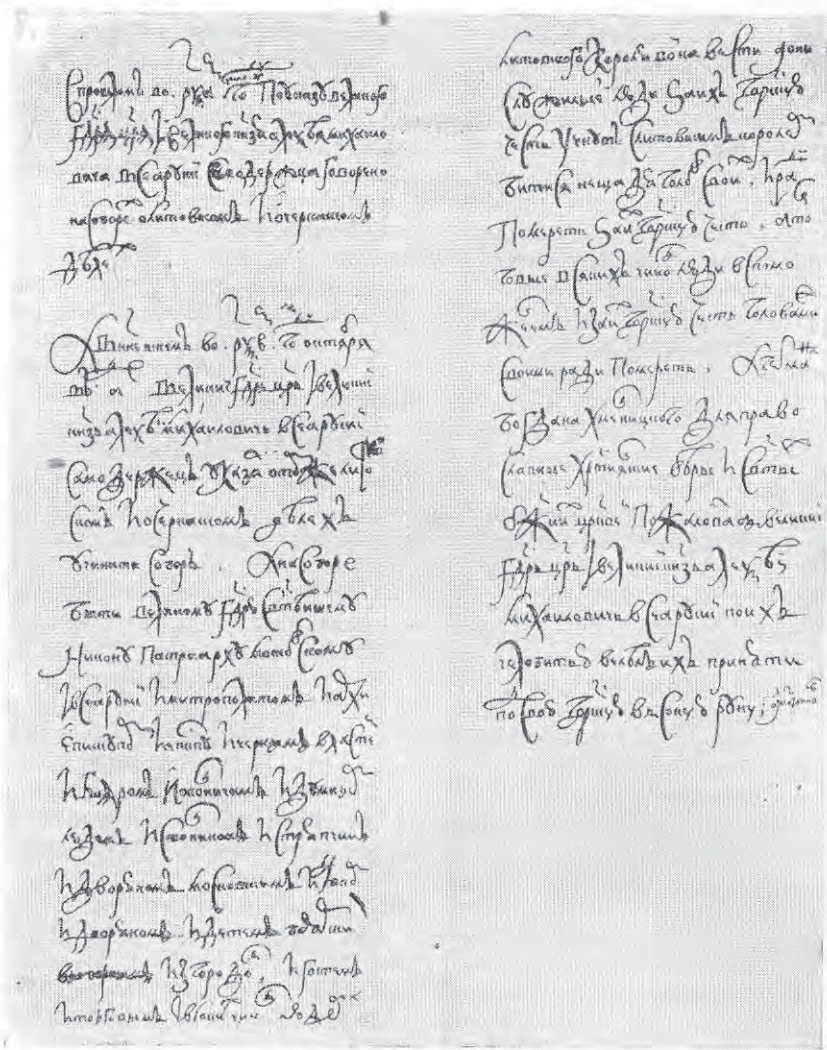
Єдиний засіб порятунку від навислої над українським народом небезпеки нового поневолення полягав у об'єднанні його з російським народом. Тому рух за возз'єднання України з Росією в ході визвольної війни став всенародним. Кожний стан, кожна соціальна група сподівалися, що возз'єднання приведе до поліпшення їх становища. Широко селянські і козацькі маси України вважали, що із возз'єднанням з Росією поліпшиться їх економічне становище, буде знищено релігійне гноблення, прийде кінець польсько-шляхетській сваволі, припиняться спустошливі турецько-татарські вторгнення.

Міське населення чекало від возз'єднання з Росією послаблення феодалного гноблення, ліквідації внутрішніх мит та звільнення від конкуренції польських і німецьких ремісників та купців, скасування шляхетських привілеїв, встановлення широких економічних зв'язків з Росією.

Українська шляхта і козацька старшина прагнули забезпечити собі станові економічні і політичні привілеї під егідою царизму, зберегти в своїх руках адміністративні і судові органи влади, утримати захоплені у магнатів землі.

Вороже поставилися до возз'єднання з Росією тільки українські магнатські роди та деяка частина шляхти, головним чином багаті, а також окремі представники вищого духовенства української православної церкви, зокрема митрополит Сільвестр (Косов).

Виконуючи волю народу, Богдан Хмельницький скликав на 8 січня 1654 р. в місті Переяславі військову раду. Переяслав на той час був

Постанова Земського собору про воз'єднання України з Росією (перша і остання сторінки).

великим торговим містом і одним з центрів політичного життя України. Крім того, Переяслав знаходився далеко від районів воєнних дій, що забезпечувало спокійну обстановку.

Для оформлення цього величезної ваги історичного акту російський уряд відправив на Україну велике повноважне посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним. Посольство виїхало з Москви 9 жовтня. На протязі всього шляху — від російського кордону до Переяслава — скрізь посольство щиро і радісно вітав український народ.

При в'їзді у Переяслав посольство, як повідомляв царя Бутурлін, було зустрінуте духовенством усіх церков з образами і корогами і «всенародним множеством з женами и детьми с великою радостью».

Переяславська рада не була звичайною козацькою радою. На відміну від військових або вузьких старшинських рад, Хмельницький оголосив цю раду «явной всему народу», тобто відкритою для всіх. У ній брали участь всі верстви українського населення: шляхта, козацтво, міщани, купецтво, духовенство і селяни навколишніх сіл. На площі зібралось «великое множество всяких чинов людей». На середину кола вийшов Хмельницький з керівною групою старшини. Гетьман звернувся до народу з палкою і яскравою промовою. Він нагадав про те, «какое пленение, какое нещадное пролитие крови христианские от польских панов утеснения» випало на долю українського народу, яких утисків зазнають у Туреччині православні греки і як дорого обійшовся Україні союз з кримським ханом, «которого ми по нужди и в дружбу принявши, каковья нестерпимые беды приняли есмя». Відзначивши тяжке становище України після шестирічної напруженої руйнівної війни з Польщею, Хмельницький сказав, що український народ повинен вирішити, яким шляхом йти далі: бути під владою турецького султана, кримського хана, польського короля чи російського царя. Хмельницький оголосив при цьому народові, що російський цар дав згоду на прийняття українського народу у підданство. Гетьман зауважив, що, тільки з'єднавшись з Росією, український народ знайде собі надійний захист від ворогів. Рада бурхливими вигуками схвалила пропозицію Хмельницького про возз'єднання України з Росією. Представники козацької старшини обійшли всю площу, заповнену народом, і запитували присутніх, чи всі однієї думки. Звідусіль лунали вигуки, які виражали волю всього народу: «чтоб есми вовеки вси едино были».

Після прийняття радою ухвали Хмельницький і козацька старшина в присутності царських послів склали в переяславській соборній церкві присягу на підданство царю. Бутурлін від імені царя вручив Хмельницькому прапор та булаву, а також передав жалування і подарунки гетьману і старшині, обіцяючи, що цар збереже козацькі вільності.

Протягом січня — лютого 1654 р. представники російського уряду об'їхали всю визволену частину України для прийняття присяги від народу. Всюди народні маси влаштовували їм урочисту зустріч. Представники посольства, які приймали присягу, свідчили, що широкі верстви українців були раді великій події — возз'єднанню України з Росією. Сучасник-літописець свідчив також, що «по всей Украине увесь народ з охотою тое учинил» і «немалая радость межи народом стала».

Рішення Переяславської ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією. Воно було могутнім волевиявленням свободолюбного українського народу, відображенням його одвічних прагнень і надій і знаменувало собою поворотний етап у його житті. Український народ, зв'язавши навіки свою долю з єдинокровним братнім російським народом, в якому він завжди бачив свого надійного захисника і союзника, тим самим врятував і зберіг себе як національну цілість.

Незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського та російського народів.

Український народ, який вишов з древньоруської народності і довгий час перебував в іноземному ярмі, тепер возз'єднувався з своїм єдинокровним братом в одній багатонаціональній державі. Це не означало злиття українського народу з російським і ліквідації української народності. Возз'єднання з російським народом, всупереч національно-колоніальній політиці царизму, сприяло дальшому розвитку української народності і перетворенню її в націю.

Політичне і правове становище України після возз'єднання з Росією визначалося в цілому загальноросійським законодавством. Водночас царський уряд дав згоду на збереження місцевих особливостей адміністративного устрою, організації військових сил, політичного і правового життя України. Ці особливості царський уряд узаконював так званими «Статтями» Богдана Хмельницького, наданими 17 березня 1654 р. козацькій старшині, та царським привілеєм «Войску Запорозькому» від 27 березня 1654 р.

Деяким українським містам — Києву, Переяславу та ін. — були видані грамоти на самоврядування.

Згідно з березневими «Статтями», царський уряд визнавав принципи виборності гетьмана на військових радах, але лишив за собою право затверджувати його. Військово-адміністративні органи управління, створені в ході війни, і принципи виборності цих органів зберігались. Посади в адміністративному апараті мали заміщуватись представниками місцевого населення. Судитись українське населення повинно було на основі місцевих законів та звичаїв.

Зберігаючи і навіть розширюючи на перших порах права і привілеї козацької старшини, української шляхти і духовенства, російський уряд, однак, проявив твердість в питаннях загальнополітичного характеру. Він, як сказано вище, лишив за собою право затверджувати гетьмана, що давало можливість проводити на цю посаду бажаних йому осіб. Російський уряд відхилив пропозицію старшини дати їй необмежене право самостійного ведення зовнішньої політики, гетьману дозволялося вступати у дипломатичні зносини з усіма державами, за винятком двох сусідніх — Польщі і Туреччини.

Царський уряд відхилив також прохання козацької старшини зберегти в її руках право на збирання податків. Було встановлено контроль російських чиновників над українськими збирачами податків. Зібрані кошти передавались у царську казну, звідки і відпускалась невелика частина їх на потреби України.

Цар брав на себе зобов'язання почати навесні війну з Польщею і тримати на українському кордоні військо для захисту України в разі татарського нападу.

Поширивши свою владу на Україну, царський уряд вживав заходів для зміцнення тут феодальних відносин, підірваних і розхитаних антикріпосницькою боротьбою народних мас. Він велико підтримував привілейоване становище пануючих верств України, надаючи

українській шляхті, козацькій старшині і духовенству грамоти, які підтверджували їх права на володіння землями і маєтками, а також право примушувати підданих і залежних селян відбувати повинності.

Проте не ці заходи царяму визначають історичну вагу Переяславського акту. Возз'єднання України з Росією відкрило широкі можливості для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної Російської централізованої держави. Створювались сприятливі передумови для дальшого розвитку товарно-грошових відносин, які аумовлювали розвиток продуктивних сил України і Росії.

Возз'єднання створило сприятливі умови для дальшого культурного зближення двох братніх народів, забезпечило благотворний взаємовплив російської і української культур.

Возз'єднання України з Росією було подією величезного міжнародного значення. Воно зміцнило сили Російської держави, відсувало далеко на південний захід її кордони, що сприяло успішній боротьбі російського і українського народів проти польсько-католицької і турецько-мусульманської агресії.

Дворянські і буржуазні історики (російські, польські та українські) зображували визвольну боротьбу народних мас України як бунт безідейного кровожерливого хлопства — черні, що мав деструктивний і реакційний характер. А сам факт возз'єднання України з Росією вони розглядали як результат доброї волі російського царя, який ціби особисто взяв під свій захист український народ. В основі цієї фальсифікації лежали класова невинність цих істориків до революційно-визвольної боротьби народних мас, заперечення її історичної закономірності і прогресивності.

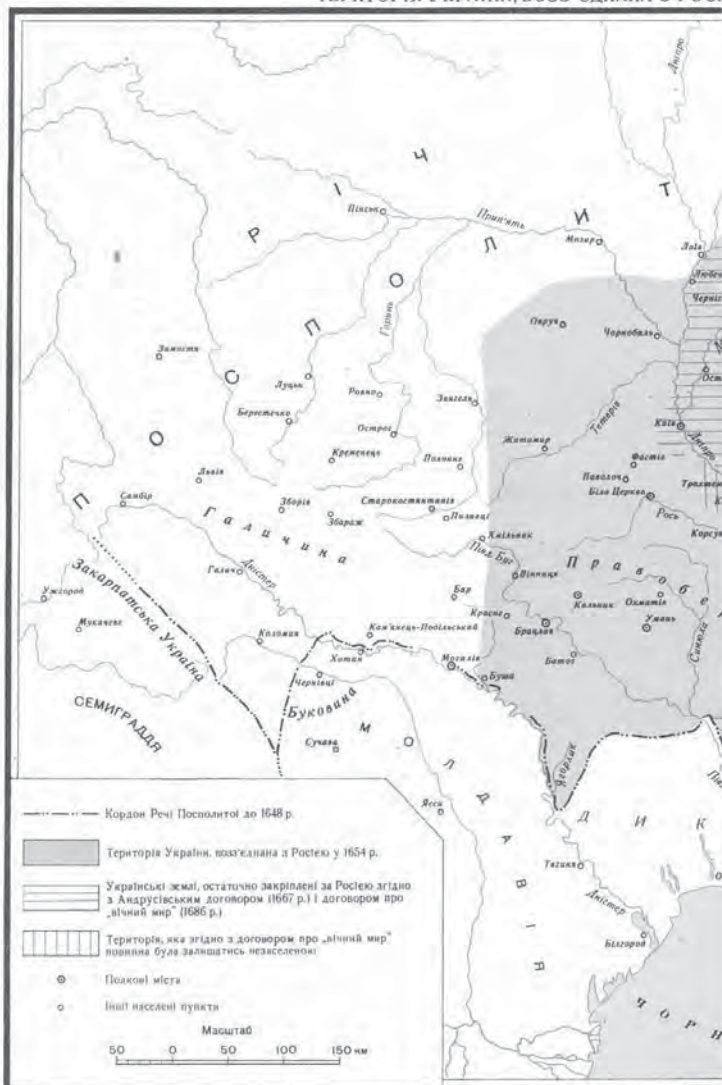
Найбільше були перекручені питання визвольної війни і возз'єднання України з Росією українським буржуазно-націоналістичним істориком М. Грушевським та його «школою». Грушевський і його послідовники намагались зобразити визвольну війну як боротьбу української «безкласової», «демократичної» нації проти всього польського народу; релігійне гноблення українського народу польською шляхтою вони зображували як основну причину визвольної війни, після чого замовчуючи соціальні суперечності і класову боротьбу всередині українського суспільства, зраду його національних інтересів магнато-шляхетською верхівкою.

Суть важливого історичного акту — возз'єднання України з Росією, що був підготовлений усім ходом історичного розвитку двох народів, буржуазні націоналісти всіляко намагаються спотворити і зводять наклеп на великого сина України Богдана Хмельницького, оцінюючи возз'єднання як його «політичну помилку».

Всі ці фальсифікаторські твердження націоналістів служили в минулому завданням культивування на Україні шовінізму, ворожості до російського народу, були спрямовані на роз'єднання трудящих двох братніх народів та на ослаблення їх спільної боротьби за своє визволення від влади поміщиків і капіталістів.

Фальсифікацію історії визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією буржуазні націоналісти продовжують і тепер, роблячи цим послугу міжнародному імперіалізму, що прагне

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ, ВОЗЗ'ЄДНАНА З РОСІЇ

відірвати Україну від Радянського Союзу і поневолити український народ.

Український народ глибоко шанує і любить своє героїчне минуле, що породило прогресивні традиції, які служили багато років справі соціального і національного визволення народу. Глибокою любов'ю користується в народі пам'ять про Богдана Хмельницького, який присвятив своє життя визволенню України з-під ярма польських загартників. Державна і полководницька діяльність Богдана Хмельницького увійшла славною сторінкою в історію визвольної боротьби українського народу. В наші дні ім'я Богдана Хмельницького є символом героїчного минулого українського народу, символом великого історичного акту — возз'єднання України з Росією.

розділ VII
**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
 РОЗВИТОК
 І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ
 УКРАЇНИ
 ПІСЛЯ ВОЗ'ЄДНАННЯ
 З РОСІЄЮ
 (ДРУГА ПОЛОВИНА
 XVII СТ.)**

Воз'єднання України з Росією стало поворотним етапом у житті українського народу; воно визначило його дальший історичний розвиток і навіки з'єднало долю братніх українського і російського народів.

У складі Російської держави Україна була врятована від поглиблення її агресивними сусідами — шляхетською Польщею і султанською Туреччиною. На захист України виступила сильна Російська держава, здатна протистояти іноземним загарбникам. Воз'єднання України з Росією мало велике значення і для Російської держави, воно посилювало її могутність, підносило її міжнародну роль.

Проте зовнішньополітичне становище Росії в цей період все ще залишалося дуже складним. Необхідно було насамперед відбити агресію шляхетської Польщі і довести до кінця справу внаволення українських і білоруських земель. З півночі Росії загрожувала Швеція, яка на початку XVII ст. захопила російські землі в Прибалтиці і тим самим відрізала Росію від Балтійського моря. На півдні все ще лишилися напруженими відносини з султанською Туреччиною і Кримським ханством.

І після воз'єднання України з Росією шляхетська Польща не відмовилась від зазіхань на Україну і не припинила своїх загарбницьких дій. У січні 1654 р., відразу ж після Переяславської ради, правлячі кола шляхетської Польщі почали посилено готуватися до нової війни. Це привело до розриву дипломатичних відносин і початку війни між Польщею і Росією.

У лютому — березні 1654 р. польсько-шляхетські війська вторглися на Поділля, Волинь, Брацлавщину і вогнем та мечем знищували міста і села. Український народ самовіддано боровся з польськими загарбниками. Третьякське населення містечка Ягубець, спаленого вщент нападниками, билось до останньої людини; всі загинули в бою, але не здалися живими ворогові. Героїчний опір ворогові вчинили і жителі містечка Мушурова (Муширівки) і багатьох міст і сіл Поділля та Брацлавщини. Просунувшись до Брацлава і Умані, польські війська, ослаблені мужнім опором населення і військ Івана Богуня, які тут діяли, змушені були відступити.

В цей час на допомогу Україні вирушила передова частина російських військ, а в травні вступили і основні військові сили, які налічували 40 тис. чоловік. Головні воєнні дії розгорталися на території Білорусії і Смоленщини.

1. Сильна боротьба українського російського і білоруського народів за дальше внаволення українських і білоруських земель (1654—1656 рр.)

Богдан Хмельницький з полками, які визначені булавами.
Старовинна картина.

Богдан Хмельницький розумів, що визволення Білорусії і Смоленщини тісно пов'язане з визволенням та безпекою України. У зв'язку з цим 17 травня 1654 р., за наказом гетьмана, в Білорусію було направлено Ніжинський, Чернігівський і Стародубський полки під загальним командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка. Це військо, що мало 20 тис. чоловік, увійшло до складу російської армії.

Флангового удару шляхетській Польщі передбачалось завдати з боку України. Тому Богдан Хмельницький з головними силами козацьких військ лишився тут. Тим часом нависла загроза нового вторгнення польських військ на Україну; стало відомо, що уряд шляхетської Польщі чекав військової допомоги від кримського хана.

Влітку 1654 р. у Білорусії і на Смоленщині розгорнулася велика народна війна проти польсько-шляхетського панування. Місцеве населення радо зустрічало російську армію, активно допомагаючи їй у воєнних діях при визволенні від польсько-шляхетського гніту сіл і міст (Дорогобужа, Полоцька, Рославля, Друї, Могильова та ін.). Козацькі полки на чолі з Іваном Золотаренком вивозили Гомель, Речицю, Пропойськ, Новий Бихов.

Селяни і «чорні люди» міст і містечок Білорусії громили магнатські та шляхетські маєтки, систематично допомагали російській армії і козацьким частинам, повідомляючи російське командування про пересування й бойові дії армії ворога. Як зазначають сучасники, «воми весь час були заодно з Москвою». Підтримка російських військ і козацьких полків з боку широких мас білоруського населення сприяла розгрому військових сил Речі Посполитої. Особливо нищівної поразки зазнали польсько-литовські війська на чолі з Янушем Радзівіллом на р. Шкловці в серпні 1654 р. У вересні був визволений Смоленськ, а в кінці 1654 р. — вся Смоленщина.

Восени 1654 р. Богдан Хмельницький із козацьким військом у повній бойовій готовності стояв під містечком Богуславом, готуючись відбити вторгнення польських і татарських військ. Він вів переговори з кримським ханом, намагаючись відірвати його від союзу з шляхетською Польщею. Ці переговори не мали успіху, бо хан вимагав від Хмельницького розриву з Росією.

В листопаді — грудні 1654 р. шляхетська Польща знову розгорнула воєнні дії на Україні. Заручившись обіцянкою кримського хана прислати незабаром військову допомогу, вона кинула свої війська на Поділля, найбільш віддалене від району розміщення головних російських сил.

Після запеклих боїв під Могильовом (на Дністрі) польські війська вирушили в листопаді на Брацлавщину. Захопили Бар, Шаргород, Мурафу, вони наблизились до містечка Буші (на Поділлі), де, крім місцевих жителів, зосередилось кілька тисяч повстанців. Населення містечка, обложеного численним ворогом, мужньо захищалось, і польсько-шляхетські загарбники довго не могли його взяти. Коли після кровопролитного бою вороги вдерлися до Буші, жителі, спалюючи свої домівки і знищуючи майно, продовжували боротися з ворожим військом на вулицях. Частина захисників Буші, зосередившись у замку і не маючи більше сил протистояти ворогові, підпалила пороховий погріб. Від вибуху загинули не тільки захисники містечка, а й значна кількість ворожого війська, яке обложило замок. Мужня боротьба українського народу проти шляхетської Польщі сприяла наступальним діям головних сил російської армії і козацьких частин в Білорусії.

Взимку 1654/55 рр. на Україну вторглися татарські орди з метою грабежу і подання військової допомоги шляхетській Польщі. 10 січня 1655 р. польсько-татарське військо обложило Умань. Захистом міста керував талановитий полководець Іван Богун. Умань була оточена високими валами і глибокими сухими ровами. Щоб зробити вали неприступними, Богун звелів обливати їх водою, перетворюючи на слизькі крижані гори.

Козацька кіннота під Львовом.

На допомогу обложеним з Білої Церкви виступили війська на чолі з Богданом Хмельницьким і російським воєводою В. Б. Шереметьєвим. Їх армія налічувала близько 70 тис. козаків та російських солдатів і мала близько 60 гармат. Полком, що йшов в авангарді українсько-російських військ, керував полтавський полковник Мартин Пущкар. Під Охматовим українсько-російські війська влаштували табір, ставлячи один ряд возів на другий. 19 січня 1655 р. польські війська із своїми спільниками — татарами обложили табір. Облога тривала чотири дні.

Обложеним не вистачало продовольства, великих мук їм завдавав холод, бо стояли сильні морози. Сучасники називали місце бою полем Дрожи, або Дрижинолем, а битву під Охматовим — Дрижинільською битвою. У цій битві значних втрат зазнали обидві сторони, але у вирішальний момент Богун із своїми загонами непомітно виїшов з Умані, ударив в тил польсько-татарському війську і після запеклого бою з'єднався з військами Хмельницького і Шереметьєва. В результаті тяжких боїв просування польсько-татарських військ у глиб України було зупинене.

Великі перемоги були здобуті на білоруському фронті. Внаслідок успішного наступу влітку 1655 р. були звільнені Мінськ, Віліно, Ковно і Гродно. А в кінці цього року була визволена майже вся Білорусія. Польсько-шляхетській агресії було дано рішучу відсіч.

Настав час для визволення західноукраїнських земель. Влітку 1655 р. російські війська в кількості понад 20 тис. чоловік на чолі з боярином В. Бутурліним і козацькі полки під проводом Хмельницького вирушили на захід.

По всій Західній Україні піднялась хвиля повстань; шляхта в панівні тікала до Польщі. В результаті успішних дій наступної армії і місцевих повстанських загонів протягом серпня — вересня 1655 р. все Поділля і Східна Галичина були визволені з-під польсько-шляхетського гніту. Російські війська і українські козацькі полки підійшли до Львова. Польському урядові була поставлена вимога негайно очистити українські землі аж до Західного Бугу і Сяну.

Проте цілком визволити західноукраїнські землі не вдалось: кримський хан, боячись зміцнення Російської держави, послав на допомогу шляхетській Польщі тридцятитисячну орду. В жовтні 1655 р. татари напали на Україну і зруйнували ряд міст і сіл Поділля. Присування кримських татар на схід ускладнило становище російських військ і козацьких частин під Львовом і змусило їх з боями відступити на Придніпров'я.

Однією з найважливіших умов повного розгрому панської Польщі повинна була стати її воєнна і політична ізоляція. До цього настійно прагнула і російська дипломатія. Тому Богдан Хмельницький, з відомою російському уряду, встановив зв'язок з Семиградям, Молдавською і Валахією. В результаті переговорів у 1656 р. була підписана угода про приєднання Молдавії до Російської держави. Провести її в життя перешкодили турки, скинувши молдавського господаря Георгія-Стефана і вигнавши його за межі Молдавії.

Російський уряд прагнув також ослабити воєнний союз шляхетської Польщі з кримським ханом. З цією метою в 1655 і 1656 рр. було організовано спільні походи на Крим запорізьких і донських козаків.

Уряд Хмельницького вів переговори з Швецією про спільну боротьбу проти Польщі. Проте суперечності, що загострювались між Росією і Швецією через Прибалтику, перешкодили цьому і привели в 1656 р. до війни між ними.

Виснажена війною, шляхетська Польща потребувала перемир'я. З цією метою вона вирішила скористатися війною, яка почалася між Росією і Швецією, і запропонувала російському урядові укласти перемир'я, відкладаючи на деякий час свої агресивні плани.

В умовах війни з Швецією російський уряд змушений був погодитись на перемир'я, бо вести війну на два фронти було для Росії важко. певну роль тут відіграло і те, що частина боярської верхівки першочерговим завданням вважала підвоювання Прибалтики і рішуче виступала проти війни з Польщею. Внаслідок переговорів у м. Віліно в 1656 р. між Росією і Польщею було підписане перемир'я.

Уряд Богдана Хмельницького, знаючи агресивні наміри шляхетської Польщі, був незадоволений Віленською угодою і вважав за

необхідне продовжувати боротьбу. З цією метою були надіслані війська на допомогу семиградському князю Ракоцію, який воював у союзі з Швецією проти Польщі.

У найскладнішій воєнній і міжнародній обстановці Богдан Хмельницький до останніх днів свого життя послідовно боровся за остаточне визволення всіх українських земель від польсько-шляхетського панування і дальше зміцнення союзу українського і російського народів.

Незадовго до смерті гетьман зібрав старшину і в її присутності звернувся до свого сина Юрія з палким закликом бути завжди вірним Росії, «якоже и сам он, творяще единожды поприсягненную верность, да никогда же дерзнет сломити». Про цю непохитну вірність Хмельницького і його сподвижників справи об'єднання двох братніх народів свідчать численні історичні джерела і народна поетична творчість.

Всупереч історичним фактам українські буржуазні націоналісти намагалися зобразити діяльність Богдана Хмельницького в останні роки його життя у перекрученому вигляді. Зокрема, його угоди з Швецією для спільної боротьби проти Польщі вони інвентували як прагнення розірвати союз з Росією. Насправді ж Хмельницький, хоч і був незадоволений зовнішньою політикою царського уряду та насадженням на Україні російської адміністрації, добре розумів значення возз'єднання і ніколи не звертав з наміченого шляху.

Здоров'я Хмельницького, підірване тяжкими походами, весь час гіршало. Почалася тяжка вєдуга, яка привела його до смерті. 27 липня 1657 р. обірвалось життя видатного державного діяча, талановитого полководця, великого сина українського народу Богдана Хмельницького.

До Чигирина, де помер Богдан Хмельницький, з'їхався його сподвижник віддати останню шану людині, яка присвятила все життя визволенню свого народу від польсько-шляхетського гніту і об'єднання його з братнім російським народом. Хмельницького поховали, як він заповідав, у рідному хуторі Суботіві.

Велику скорботу українського народу за своїм вірним сином Богданом Хмельницьким передаво в щирих словах народної думи:

То не чорні хмари асне сонце заступали,
То не буйні вітри в темнім лузі бушували.
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

2. соціально-економічні відносини і адміністративний устрій України в складі російської держави (50–60-і роки XVII ст.)

Возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення не тільки для захисту українського народу від загрози поневолення іноземними агресорами, але й для його економічного і культурного розвитку.

Друга половина XVII ст. характеризується дальшим зростанням продуктивних сил Російської держави, що знайшло свій вияв в розвитку сільського господарства, ремесла і мануфактур, зростанні та збільшенні кількості міст і ремісничого населення, розширенні внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Все це сприяло зміцненню економічних

Робота мулярів (XVII ст.).

ав'язків між окремими частинами Російської держави, в тому числі і з Україною.

Відходило в минуле існування розрізнених окремих частин Росії з їх місцевими економічними центрами, формувалася всеросійський ринок. Як вказував В. І. Лейн, «тільки новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується дійсно фактичним злиттям... областей, земель і князівств»¹.

в одне ціле. Злиття це... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово ростущий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»¹.

Складання всеросійського ринку було результатом зростаючого поділу суспільної праці і розвитку на цій основі товарного виробництва. Цей процес проявлявся насамперед у дальшому відокремленні ремесла від сільського господарства і перетворенні його в дрібно-товарне виробництво, появі різних форм мануфактури, збільшенні товарності сільського господарства, спеціалізації окремих районів. Головна роль у процесі формування єдиного внутрішнього ринку належала містам з їх промисловістю і торгівлею.

Друга половина XVII ст. була періодом розширення торговельних зв'язків Росії з країнами Заходу і Сходу. Значна частина зовнішньої торгівлі велася через Україну.

Всі ці зміни в економіці Росії знайшли своє відбиття у політичному устрої держави. В середині XVII ст. тут уже досить яскраво проявлялись риси абсолютизму.

Для економічного розвитку України, яка увійшла до складу Росії, велике значення мали результати визвольної війни 1648—1654 рр.

Пригноблені маси — українські селяни, рядові козаки і міська біднота — не тільки визволились від польських гнобителів, але й взагалі ослабили і на деякий час розхитали феодально-кріпосницьку систему на Україні. Це проявлялося, насамперед, в знищенні великого землеволодіння польських феодалів, маєтностей вигнаних з України польських магнатів, католицької церкви і польської шляхти перейшли в розпорядження військового скарбу, органу української феодальної державності.

У більшості колишніх маєтностей польських феодалів утворилися так звані вільні військові села, які не належали окремим власникам, а підлягали гетьмансько-старшинській адміністрації.

Ослаблення феодалізму проявлялося також і в тому, що в роки визвольної війни і деякий час після неї посполті* відмовлялися вико-

¹ В. І. Лейн і ін. Твори, т. 1, стор. 132.

* Посполті — від польського слова «поспільство», тобто маса, простий народ. Спочатку посполітими називали селян і міщан, а пізніше — переважно селян.

нувати «послушенство» на користь українських феодалів (православних монастирів, шляхти і козацької старшини) або зводили його до мінімуму.

Визвольна війна відкрила для багатьох селян і міщан можливість переходу в козацтво, яке мало порівняно з селянством значні привілеї. Головним обов'язком козаків було відбування військової служби, але водночас вони належали до вільного стану: звільнялися від податей та більшої частини повинностей і поборів, що стягувалися з селян, мали право брати участь у радах для обрання військової старшини. Хоч ціми привілеями користувалася переважно заможна козацька верхівка, але до певної міри вони поширювалися і на рядове козацтво; саме тому посполиті, на яких лягав весь тягар податків та повинностей, прагнули перейти у козацький стан.

Важливим соціальним наслідком визвольної війни була втрата польськими магнатами і шляхтою їх питомої ваги в галузі промислів і торгівлі. Після війни панівне становище в промислах і торгівлі, як внутрішній, так і зовнішній, посіли заможні міщани і козаки та козацька старшина.

У буржуазній та буржуазно-націоналістичній літературі поширена думка, що після визвольної війни 1648—1654 рр. змела дощенту всі соціальні відмінності і перетворила український народ в «єдину демократичну, безкласову» общину. Але насправді ні в роки визвольної війни, ні після неї селянство не могло стати вільним і незалежним, бо залишався в силі старий, феодальний спосіб виробництва з відповідними виробничими відносинами між основними класами тодішнього суспільства — селянами і феодалами. Після визвольної війни пануючий клас (козацька старшина, українська шляхта, вище православне духовенство) не тільки зберіг своє велике землеволодіння — основу феодального способу виробництва, але й захоплював землі та

Монети, що були в обігу на Україні в XVI—XVII ст.:
1 — диргем Тохтаміша; 2 — правий грош; 3 — денга Івана IV; 4 — полтина;
5 — ефимок; 6 — тронк; 7 — дукат.

промисли, які раніше належали польським феодалам, й прагнув відновити у колишніх формах та розмірах експлуатацію селян, рядового козацтва і міської бідноти. Досягти цього, правда, йому вдалося не відразу. Але, як вказував В. І. Левін, форми і ступені позаекономічного примусу «можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і кінчаючи станом неповноправністю селянина»¹.

Феодално-кріпосницька політика старшини відбита, зокрема, в чолобитних П. Тетері і С. Зарудного, які в березні 1654 р. оточили українське посольство до Москви. Вони просили царя видати грамоти: Зарудному — на Мліїв Старий, а Тетері — на Смілу (з околицями цих містечок) «є подданными в нем будучими и со всеми землями... и со всеми принадлежностями, полями, лесами и озерами... И чтоб есмь были вольны в своих подданных». Прохання Тетері і Зарудного було задоволене царським урядом.

Юридично головним розпорядником земель, що перейшли у військовий скарб, був гетьман, який, як глава уряду, мав право їх роздавати або продавати.

Церква була ідейною опорою політичної влади пануючого класу. Тому гетьманський уряд в першу чергу роздавав монастирям універсали на землеволодіння, в яких наказувалось селянам, не вписаним в козацький реєстр, виконувати «звичное послушество». Протягом 1654—1656 рр. такі універсали одержали монастирі: київські (Златоверхо-Михайлівський і Межигірський), привулицький (Густинський) та ряд інших.

Поряд з монастирським землеволодінням зростали маєтки козацької старшини і української шляхти. Великими землевласниками в цей час стали старовинні українські шляхетські родини Борозині і Рубців на Стародубщині, Грязних і Бакурицьких на Чернігівщині. Багато земельних угідь одержала також і козацька старшина, зокрема Явешки-Хмельницькі, Семки, Золотаренки та ін.

Зростанню козацько-старшинського землеволодіння сприяв і царський уряд, підтверджуючи гетьманські універсали про роздачу «маєтностей», а іноді безпосередньо даруючи українським феодалам земельні володіння з селами і містами.

Старшинське землеволодіння існувало у двох основних формах: у формі рангових земель, тобто земель, які займалися залежно від службового становища, і в формі довічного землеволодіння, яке не залежало від службового становища, а давалось за певні заслуги перед Військом Запорізьким. Так, Богдан Хмельницький дістав від царського уряду підтвердження на свої старі володіння — Суботин і Новосілки. За гетьманським рангом йому належали Чигирин і Мліїв, додатково ж особисте володіння він одержав Медведівку, Бірки, Кам'янку та місто Гадач з навколишніми селами і містечками.

У свою чергу Хмельницький, а потім і наступні гетьмани роздавали землі як за рангом, так і в приватне володіння генеральній і полковій козацькій старшині. Основним фондом для роздачі цих маєтностей були вільні військові села.

¹ В. І. Левін і п. Творя, т. 3, стор. 157.

Із зростанням великого землеволодіння на Україні поступово посилювалась залежність селян від феодалів, власників основного засобу виробництва — землі. За користування землею селяни повинні були працювати на їх користь.

Додатковий продукт землевласник одержував у вигляді різних форм феодальної ренти — відробіткової, продуктової і грошової. Відробіткова форма існувала тоді на Україні у вигляді послушенства; селяни повинні були відбувати різні польові роботи, а також гатити греблі і возити дрова та різні вантажі до панського двору.

У багатьох місцях України землевласники брали з селян продуктову ренту у вигляді медової данини, десятої коши або виробів домашнього вжитку. Разом з відробітковою і продуктовою співіснувала і рента грошова.

Згодом козацька старшина повела наступ на права рядових козаків і міщан, обмежуючи їх у землеволодінні, торгівлі і промислах, а також часто порушуючи права міського самоврядування. Населення міст України в класовому відношенні було різко диференційованим. Економічне і політичне панування у містах належало багатим купцям, які об'єднувались у певні організації (наприклад, Ніжинське торговельно братство). Купці не тільки займалися торгівлею і промислами, але й брали на відкуп (в оренду) збір різних податей до міської і військової казни.

Основну масу населення міст становили ремісники, об'єднані в цехи, а також біднота — підмайстри і поденники, яких жорстоко експлуатувала заможна верхівка. У містах було багато дрібних торговців. Значна частина міського населення займалася сільським господарством.

В адміністративно-політичному відношенні на Україну, як на складову частину Російської держави, поширювалась влада центральних установ Росії. Поряд з цим Україна зберігала окреме козацьке самоврядування, військо, суд, податкову систему, митні кордони і, таким чином, користувалась досить широкою автономією. Права України в системі Російської держави було зафіксовано в «Березневих статтях» 1654 р., підписаних царським урядом і представниками гетьманського уряду.

Після воз'єднання України з Росією царський уряд управління Україною через Посольський приказ, а пізніше (у 1663 р.) була створена спеціальна установа — Малоросійський приказ. З цього часу всі розпорядження царського уряду гетьманському управлінню і царським воєводам на Україні йшли через Малоросійський приказ.

Керівний апарат України очолював гетьман, який об'єднував у своїх руках військові, політичні, адміністративні, фінансові і судові функції. При гетьмані існувала старшинська рада, яка згодом починає відігравати все більшу роль у політичному і економічному житті України. До старшинської ради входили генеральна старшина і полковники. Гетьмана обирали на військовій козацькій раді, рішення якої мав затвердити царський уряд.

Гетьман управляв адміністративним апаратом України з допомогою генеральної козацької старшини: генерального обозного, що керував

артилерією; генерального судді, який очолював суд (іноді бувало двоє суддів); генерального писаря, який відав гетьманською канцелярією і зосереджував у своїх руках все діловодство; іноді встановлювалась посада військового підскарбія, що відав фінансами; два генеральних осавули були помічниками гетьмана у військових справах; генеральний хорунжий вважався хранителем військового прапора, а генеральний бунчужний — гетьманського бунчука (разом з цим вони виконували й інші завдання гетьмана).

На утримання органів управління, війська та суду на Україні, як і в інших частинах Росії, з селян і міщан збиралися численні податки і збори. Гетьманський уряд проводив спільну з царизмом кріпосницьку політику зміцнення панування феодалів, які гнобили широкі народні маси і в першу чергу селянство.

«Березневі статті» 1654 р. передбачали, що всі податки з населення повинні збиратися в царську казну, але значна їх частина має витрачатися на потреби гетьманського уряду, головним чином на утримання козацького війська.

У силу різних обставин протягом всієї другої половини XVII ст. (за винятком 1666—1668 рр.) до царської скарбниці не надходили податкові суми з України: їх збір козацька старшина повністю зосередила у своїх руках. Вона безконтрольно розпоряджалась ними і за рахунок цього збагачувалась. Найбільшим податком була стація, яка стягувалась продовольством і частково грінми і йшла на утримання війська. Розміри її були різними і залежали від місцевих умов. Постійної одиниці оподаткування в той час не було; стація бралась в одних місцевостях з кількості волів і коней, в інших — в залежності від кількості землі.

На користь гетьманської адміністрації йшла покотанщина (податок на гуралянцтво) і тютюнова десятина, яку сплачували посполиті, що сіяли тютюн. Значну статтю прибутку гетьманської адміністрації становило мито від продажу горілки, дьогтю, тютюну, від млинарського збору за помел зерна. Це мито, а також мита на товари, які ввозились і вивозились, віддавалися на відкуп (в орєнду) окремим особам.

Крім податків, які надходили на користь гетьманської адміністрації, селяни і міщани обкладалися зборами на утримання органів міського самоврядування (магістратів і ратуш) та на церкву (осінщина, помірне, вагове і торгове). Розмір цих податків не був точно визначений, що давало старшині можливість для зловживань.

Селяни і міщани змушували також виконувати ряд повинностей на користь гетьманської адміністрації: надавати підводи для службових осіб українського і царського урядів, квартири військам. Жителі сіл повинні були будувати і ремонтувати мости, греблі та млини.

Весь податковий тягар лягав на селян і міщан. Пануючі класи — старшина, шляхта і духовенство — були звільнені від усяких податків і повинностей.

Лівобережна і Правобережна Україна поділялася на полки, які були військовими і адміністративно-територіальними одиницями. Кіль-

кість полків не була постійною. У 1650 р. їх налічувалося 20, а них 3 суто військових і 17 територіальних: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоднірський, Київський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський, Наволоцький. На чолі кожного полку стояв полковник, якого обирали козаки або призначав гетьман. Центром полку було одне із значних міст полкової території. Своїми підлеглими полковник керував з допомогою полкової козацької старшини — полкового обозного, писаря, осавула, хорунжого та ін.; він користувався необмеженою владою на території свого полку.

Полк поділявся на сотні. На чолі сотні стояв сотник, якого обирали козацьке населення полку або призначав гетьман, а іноді й полковник. Сотнику належала вся влада в сотні; його помічниками були сотенний писар, отаман, осавул і хорунжий. У кожному полковому і сотенному місті був також городовий отаман — представник козацької адміністрації, який наглядав за порядком у місті. В селах справами селян відали війти (старости), яких обирали селянська громада, а справами козаків — обрані ними отамани. До складу козацької адміністрації, як вищої, так і нижчої (полкова, сотенна старшина, війти і отамани), входили в основному представники заможного населення.

Великі міста України користувались так званним «магдебурзьким правом», яке забезпечувало міському населенню певне самоврядування. Такі міста, як Київ, Ніжин, Переяслав, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар, Глухів, Корюп, Мена, Остер, Гадяч і Полтава, в економічному відношенні були більш сильними, а розвинутим ремеслом і торгівлею. Їм належали земельні угіддя та села, якими управляли і користувались члени міських магистратів: війти, бурмистри і райці. Посади міського управління юридично були виборними, а фактично їх захоплювали представники багатого верхівки міського населення.

Користуючись своїм становищем, службові особи магистрату примушували жителів міста, так само, як і селян, відбувати ряд повинностей: орати їх земельні ділянки, допомагати при будівництві двороних будівель та ін. Крім того, члени міських магистратів вимагали від городян виконання натуральних повинностей у вигляді різних дарунків з приводу того чи іншого свята.

У менших містах, які називалися ратушними, влада належала козацькій старшині і виборним представникам міста. Козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада — справами міщан і селян. Послелення влади козацької старшини приводило до того, що вона поступово відбирала у міст їх земельні ділянки і прибутки, накладала нові повинності на населення. Навіть на виборах у міське управління проходили особи, підтримувані полковником і залежні від нього. Поступово у більшості міст козацька старшина почала відігравати головну роль і вільно розпоряджатися землями та селами, які належали місту, змушуючи населення відбувати повинності і сплачувати нововведені податки.

Таким чином, тогочасний адміністративний і фінансовий апарат гетьманського уряду, включаючи військо, суд і місцеве управління, був органом української феодальної державності. Її очолював папуучий клас України, діючи в межах «Березневих статей» 1654 р., які визначали місце України в складі Російської держави.

В. КЛАСОВА БОРЬБА
НА УКРАЇНІ
В 50–60-Х РОКАХ XVII СТ.
ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙНИ
ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬШИ

Наступ феодалів загострював класові суперечності і посилював боротьбу народних мас проти гнобителів. Антифеодальна боротьба селян проявлялася у масових втечах, відмові відбувати

повинності, у повстаннях. Багато селян тікало із західних земель України, де становище пригноблених мас було особливо тяжким, бо ця частина України знаходилась під владою шляхетської Польщі. Велика кількість селян-втікачів йшла на малозаселені простори Слобідської України.

Класова боротьба на Україні особливо загострилася в роки гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.). За походженням Виговський був шляхтичем і належав до тієї групи української старшини, для якої шляхетська Польща була бажаним зразком суспільного ладу.

Особисті прагнення Виговського були спрямовані на придбання багатства і політичного впливу серед польсько-шляхетського панства. Український літописець підкреслював, що Виговський «єдного духа был» з польськими панами.

На початку визвольної війни Виговський був на військовій службі у польсько-шляхетському війську. Після битви під Жовтими Водами він потрапив у полон до татар. Визволившись з полону, підступний Виговський зумів втертися в довіря до гетьмана і зайняти посаду генерального військового писаря. Після смерті Богдана Хмельницького він домогся усунення Юрія Хмельницького. Незабаром на вузькій старшинській раді у Корсуні гетьманом було проголошено Виговського. За короткий час гетьманування він встиг роздати велику кількість земель православним монастирям, українській шляхті і козацькій старшині.

У 1657 р. Виговський видав універсал кївському Межигірському монастирю на володіння містечком Вингородом і селами Петрівцями та Мотцанами. В 1658 р. с. В'язівки з угіддями і прибутками одержав лубенський Мгарський монастир. 4 травня 1658 р. він закріпив у Слабунській сотні Чернігівського полку за Лукашем Посачевичем «єго дедицьніе грунты з людьми, на том грунте мешкаючими, и зо всеми принадлежностями». Найбільшим землевласником на Україні був сам гетьман Виговський. До його володінь входила не тільки велика кількість сіл, але й міста Остер, Козелець і Ромни та містечка Трипільля і Стайки. За царськими жалуваними грамотами була щедро обдарована вся сім'я Виговських: батько, брати, а також шури — шляхтич Іван Боклевський.

Крім того, правляча верхівка розширювала свої володіння, загарбуючи так звані пустяци, скуповуючи землі та насильницьки привласнюючи козацькі землі і селянські наділи.

Ці факти свідчать про швидке зростання великого феодального землеволодіння на Україні, де вигнані польських панів замінила українська знать. Так, значна кількість колишніх маєтків магнатів Потоцьких перейшла до рук однієї з близьких Іванові Виговському осіб — Юрія Немирича. До володінь останнього на Подлявщині входили місто Кременчук, містечка Нові Санжари, Переволочна, Клепіньки, Кобеляки, Білки та ін. Селяни, які жили на території цих володінь, були оголошені його підданими.

Виговський та його однодумці — генеральний суддя Богданович-Зарудний, переяславський полковник Павло Тетеря, міргородський полковник Григорій Лівчицький, Юрій Немирич та ін. — намагалися підірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування. Цю групу підтримувала і частина вищого духовенства на чолі з митрополитом Косовим. Як свідчить літописець, Виговський шукав тільки нагоди, «якби оторватися от царского величества, учинити згоду із королем польским», сподіваючись таким чином забезпечити класові інтереси старшинської верхівки.

Ця політика викликала обурення не тільки серед народних мас, але й з боку переважної більшості козацької старшини, вірних прихильників поділки Богдана Хмельницького. Подтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Запоріжжя Яків Барабаш очолили народні повстання проти Виговського, які почалися в кінці 1657 р. на Запоріжжі і охопили велику територію південного Лівобережжя.

Навесні 1658 р. повстання охопило Подтаву, Лубни, Миргород, Зіньків, Гадяч, Ромни, Лохвицю і поширилося на Правобережжя. Особливо активно діяли загони дейнеків* на Подтавщині, які, за свідченням літописця, склалися з «винників, броварників, цастухов и наймитов людских», тобто з найбільшого населення. Повсталі часто були озброєні одними тільки рогатинами, косами і киями. Загони дейнеків очолювали запорожці Іван Довець, Михайло Стрижка та Іван Іскра. Запорожці змінили лави повстанців своєю організаційністю і військовою дисципліною.

Пригноблені народні маси боролися проти Виговського і його групи, що намагалися знову перетворити Україну на колонію шляхетської Польщі, відновити в колишніх формах феодально-кріпосницький гніт.

Повстання носило яскраво виражений антифеодальний характер. Повстанці нападали на маєтки українських феодалів, мстилися за тяжке гноблення і нестерпні кривди. В с. Жабки, біля Лохвиці, повстанці убили родича гетьмана Виговського — шляхтича Боклевського. Нападу зазнали також маєтки Юрія Хмельницького і Мгарського монастиря.

Антифеодальній боротьбі не могла співчувати козацька старшина, навіть та, яка брала участь у повстанні на чолі з Мартином Пушкарем і Яковом Барабашем. У доповідні цареві одні з представників старшини підкреслили: «Полковник Мартин Пушкар сам не рад того, да сбивают его своевольники и гультаи». Проте Пушкарю, який спирався

* Дейнеками називали повстанців, озброєних киями.

на народні маси у боротьбі за скинення Виговського та зміцнення зв'язків України з Росією, доводилось до певної міри зважати на антифеодалні прагнення народу.

Налікана розмахом народного руху, феодальна верхівка на чолі з Виговським шукала підтримки у російського уряду. В листах до царя і московських бояр Виговський закликав їх подати йому допомогу. Проте політика царського уряду була дуже обережною. Незважаючи на спільні класові інтереси з українською феодальною верхівкою, царський уряд враховував непопулярність Виговського на Україні і не забував про його премоуську орієнтацію.

Шляхетсько-старшинська група Виговського не мала і не могла мати ніякої підтримки серед народу. В боротьбі з повстанцями Виговський не завжди міг покласти на свої козацькі частини; він використав для цієї мети головним чином наймані війська, що склалися з німців, волохів і особливо з татар. У тяжких боях влітку 1658 р. повстання було придушене, Полтава спалена, а Мартин Пушкар загинув у бою. Через деякий час Виговський захопив у полон Якова Барабаша і наказав стратити його.

Кат українського народу Виговський із своїми союзниками — татарами зруйнував і спалив не тільки Полтаву; були пограбовані і зруйновані й інші міста та містечка. Як свідчить літописець, Виговський татарам «даде на розграбительное пленение» Гадяч, Миргород, Обухів, Веприк, Сорочинці, Лютеньки, Ковалівку, Бурки, Богачку».

Розгромивши народні повстання, Виговський почав боротьбу проти Росії. У червні 1658 р. він послав до Варшави Павла Тетерю — одного з представників тієї групи старшини, що дотримувалася польсько-шляхетської орієнтації. Тетері було доручено прискорити виступ Польщі проти Росії.

Продовжуючи свої ворожі дії щодо Росії, Виговський в кінці серпня послав на Київ загони козацьких і татарських військ на чолі з своїм братом Данилом Виговським. Метою цього походу було захоплення Кисва. Проте дії гетьмана викликали невдоволення серед козацьких частин, кинутих на здобуття Кисва, що і стало основною причиною їх поразки. Захоплені в полон козаки Виговського розповідали, що «под Киев пришли они по большой неволи; старшина де их выслали бив, а иных и рубили и они де ходили на бой и на приступ, боем старшины своей». Серед козаків зростало обурення, ширилась думка про об'єднання з «черню» для боротьби проти Виговського і його групи.

У вересні 1658 р. Виговський підписав з польським урядом Гадяцький договір, за яким Україна повинна була, по суті, знову повернутися під польсько-шляхетську владу з її соціальним, національним і релігійним гнітом. За Гадяцьким договором Україна відірвалася від Росії і від назвою «великого князівства Руського» включалася до складу шляхетської Польщі. Лише верхівка козацької старшини одержувала ряд привілеїв. Як винагороду за зраду інтересів народу Виговський дістав від польського уряду посаду київського воєводи, Барське і Любомльське староства.

Найбільше невдоволення серед народних мас викликав пункт Гадяцької угоди про дозвіл польським панам повернутися у свої

колишні маєтки на Україні. Український народ відновив на укладення Галицького договору вибухом обурення, що переріс у повстання. Його очолили Іван Богун, кошовий Запорізької Січі Іван Сірко та накааний гетьман Іван Безпалий. На допомогу повстанцям російський уряд послав військо під командуванням воеводи Ромодановського, який і діяв спільно з козацькими частинами Івана Безпадого.

Відчуваючи хиткість свого становища і знаючи слабкість шляхетської Польщі, Виговський вчинив полий ворожий акт щодо українського народу. Він почав переговори з султанською Туреччиною про прийняття України в турецьке підданство. Проте ці ганебні переговори йому не вдалося довести до кінця. Проти Виговського і його групи з новою силою спалахнув народний рух, в якому активну участь брала і лівобережна козацька старшина. Проти нього виступили полки Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Лубенський, до яких приєдналися також правобережні козацькі полки. Втративши гетьманство, Виговський втік у Польщу.

Гетьманом знову проголошується Юрій Хмельницький (1659—1663 рр.). У «Переяславських статтях» 1659 р., ухвалених російським урядом і козацькою старшиною, передбачались заходи, які повинні були запобігти далішим спробам старшини відірвати Україну від Росії. Гарнізони російських військ мали бути розміщені не тільки в Києві, де вони перебували з 1654 р., але й у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані. Козацьким полкам категорично заборонялось виступати у восний похід без царського указу.

У «Переяславських статтях» помітно виявилась тенденція царського уряду обмежити автономію України і посилити позиції російського царизму. Царські воеводи дістали право контролювати старшинську адміністрацію. У «Статтях» підкреслювалось, що без царського указу старшина не може переобрати гетьмана, а гетьман позбавляється права призначати і звільняти генеральну старшину та полковників, які повинні були обиратися на козацьких радах.

Тим часом шляхетська Польща посилено готувалась до війни проти Росії. Фактично порушивши Віленське перемир'я, вона чекала тільки слушної нагоди, щоб кинути всі сили на боротьбу проти Російської держави. З цією метою Польща припинила війну із Швецією, уклавши Олівський мир (квітень 1660 р.), і підписала угоду з кримським ханом, який пообіцяв військову допомогу. Восени того ж року польські війська знову вторглись на Україну.

Агресивні дії панської Польщі підтримувала лише частина української шляхетсько-старшинської верхівки на чолі з Г. Лисницьким та Г. Гуляницьким і частина вищого православного духовенства. Скоєретавшись поразкою російського війська і козацьких полків на Правобережжі, під Чудновом і Слободичами, в 1660 р. ця група козацької старшини, прикриваючись ім'ям Юрія Хмельницького, уклала з польською шляхтою Слободиченський трактат, який передбачав відірвання України від Росії і відокремлення її Польщі. Юрій Хмельницький був маріонеткою в руках пропольської групи української феодальної знаті.

Польським панам та антипатріотичній групі старшини з великими зусиллями вдалося підкорити собі лише Правобережну Україну (без

Києва), але й там не припинялись повстання. Спроби польських панів і старшинської групи Юрія Хмельницького захопити Київ не мали успіху: його захищав сильний гарнізон російських ратних людей і козаків. Не вдалося їм також поширити свою владу на Лівобережжю України.

Угода з шляхетською Польщею викликала обурення не тільки серед широких мас українського населення, але й серед значної частини козацької старшини. Це змусило Юрія Хмельницького на початку 1663 р. відмовитися від гетьманства. Гетьманом Правобережної України при підтримці правлячих кіл шляхетської Польщі був проголошений Павло Тетеря — слухняний ставленник польських панів. Група українських феодалів (до неї належав і Тетеря), яка орієнтувалась на Польщу, була реакційною силою, що надовго затримала возз'єднання відірваного Правобережжя з Лівобережною Україною в складі Росії.

Оскільки влада гетьмана Тетері поширювалася лише на Правобережжю України, на Лівобережжі постало питання про обрання гетьмана. У червні 1663 р. у Ніжині зібралась рада, відома під назвою «Чорна рада» (бо в ній брали участь не тільки козаки, але й селяни та міські маси — «чернь», як презирливо називала їх пануюча верхівка). Під час виборів знову яскраво виявились класові суперечності на Україні. Частина козацької старшини висунула кандидатом у гетьмани переяславського полковника Якіма Сомка, який був тоді наказним гетьманом Запорізької Січі Івана Брюховецького. Обдурені демагогічними обіцянками Брюховецького зменшити побори і обмежити захоплення маєтностей старшиною, народні маси на «Чорній раді» підтримали його кандидатуру. Брюховецький використав також підтримку з боку царського уряду, який сподівався при його допомозі зміцнити свої позиції на Україні. В результаті «Чорна рада» обрала гетьманом Брюховецького.

Обурення народних мас проти гніту козацької старшини виявилось від час виборів у розгромі старшинських і купецьких дворів у Ніжині та Переяславі, у збройних сутичках між старшиною і голотою.

Народним масам дуже швидко довелося переконатися, що в ставленні до селян, рядових козаків і міської бідноти Брюховецький і його старшина продовжують політику своїх попередників.

Ще тяжчим було становище народних мас на Правобережній Україні: тут польські загарбники, спираючись на верхівку української феодальної знаті, відновлювали в старих формах і розмірах соціально-національний і релігійний гніт, який існував до визвольної війни. Це викликало хвилю народних повстань. Найбільшим з них було повстання 1663 р. в Павлоцькому полку на чолі з полковником Поповичем. Повстанці підтримували зв'язок з російським воєводою в Києві і гетьманом Лівобережної України; вони хотіли за допомогою Росії поводити владу польської шляхти на Правобережжі і знову возз'єднати його з Росією.

Повстання відбувались в умовах війни Польщі з Росією і значно ослаблювало шляхетську Польщу. Ця війна досягла найвишого

напруження в 1663—1664 рр. у зв'язку з походами польського короля Яна Казимира III і гетьмана Тетері на Лівобережну Україну. Вступивши на Лівобережну Україну в листопаді 1663 р., польські війська обходили великі міста, де разом з козацькими полками стояли сильні російські гарнізони. Польсько-шляхетська армія обминула Київ, Переяслав, Ніжин, розраховуючи, що, залишившись у тилу, ці міста незабаром здадуться самі.

Великі бої відбулися в січні 1664 р. під Глуховом і в лютому під Новгородом-Сіверським: тут російські війська на чолі з кошовою Григорієм Ромодановським і козацькі полки під командуванням гетьмана Брюховецького завдали нищівного удару військовим силам польської Польщі. Російській армії і козакам активно допомагало місцеве українське населення, яке нападало на польські загони.

В цей час трагічно закінчилося життя найближчого соратника Богдана Хмельницького — Івана Богуна. Літаючи в рядах лівобережного козацтва, Іван Богун, як вірний син свого народу, неухильно продовжував боротися за визволення Правобережної України. Під час воєнних дій на Чернігівщині Богун розпочав таємні переговори з командуванням російського і лівобережного українського військ. Про це стало відомо польському командуванню, яке в лютому 1664 р. застудило Богуна до страти і під Новгородом-Сіверським розстріляло його.

Похід Яна Казимира III закінчився поразкою польського війська; це сприяло піднесенню боротьби народних мас проти польської Польщі та її ставлення гетьмана Тетері. На Подніпров'ї почалося велике повстання, яке незабаром охопило всю Правобережну Україну і тривало протягом 1664—1665 р. Центром його стали містечка Лисинка і Ставище. Число повстанців досягало 30 тис., їх очолили Сулимка і Варениця. Поширення народного руху значною мірою сприяла підтримка з боку запорожців на чолі з Іваном Сірком, а також допомога російських військ.

Заклики Івана Сірка до боротьби з гнобителями знайшли палкий відгук серед населення Правобережжя. Воно розправлялось з феодалами і присягало на вірність Росії, обіцяючи, «доколе душі їх в телесах будут, неприятелем не поддаваться в руки и не служить им». На Правобережній Україні в цей час діяло багато загонів повстанців під проводом Дрозденка, Гоголя, Кияшки. За деякими відомостями, загін Дрозденка налічував 40 тис. чоловік.

Результатом повстання була ліквідація на деякий час влади шляхетської Польщі на Правобережній Україні, Гетьман Тетеря, аликвашись розмаху повстання, в 1665 р. втік у Польщу. Частина старшин проголосила гетьманом Правобережної України Петра Дорошенка (1665—1676 рр.), який дотримувався турецько-татарської орієнтації.

Війна з Польщею, загострення класової боротьби в країні змусили Брюховецького і надалі шукати підтримки у царського уряду, що знайшло свій конкретний вияв у «Московських статтях» 1665 р., складених під час перебування гетьмана в Москві. Цей документ, так само як і «Переяславські статті» 1659 р., з одного боку, підтверджував права і привілеї козацької старшини, а з другого — вносили значні зміни в управління Україною, посилюючи адміністративну і фінансову

залежність її від царського уряду. На підставі «Московських статей» абір податків з населення в царську казну переходив до рук царських воєвод, які в цього часу були не тільки в таких містах, як Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, а й у Новгороді-Сіверському, Каневі, Полтаві, Кременчуку, Острі та ін.

Щоб визначити контингент населення, що підлягав оподаткуванню, в 1666 р. був проведений перепис селян і міщан Лівобережжя; після цього на них було накладено нові податки. Передбачалась також більша підлеглість українського духовенства московському патріарху. Таким чином, «Московські статті» були ще одним кроком царизму на шляху звуження автономії України. Але, урізуючи політичні права козацької старшини, царський уряд намагався компенсувати це наданням їй станових привілеїв. Так, гетьман Брюховецький дістав звання боярина і підтвердження на рангове володіння Гадячем з усіма околицями, а на правах особистого довічного володіння за ним була закріплена Шептаківська волость з містами і селами. Верхівка козацької старшини також одержала нові маєтки і дворянське звання. Отже, «Московські статті» 1665 р. свідчили про те, що в угоду вузькокасовим інтересам Брюховецький із своєю старшинською групою пішов на значне звуження автономії України і зміцнення позицій царизму.

У відповідь на посилення гніту з боку козацької старшини і царизму в 1666 р. виникли нові народні заворушення на Лівобережній Україні, зокрема на Переяславщині.

В липні цього року повстали козаки Переяславського полку, які стояли в слобіді Богушківці. До повсталих приєдналися жителі містечок Бубнове, Пішане, Гельмязівка та ін. Брюховецький кинув на придушення повстання кілька полків, але сам їм не наважився, боячись вибуху незадоволення в цих полках. Царський уряд послав на допомогу козацькій старшині військо у складі 2300 чоловік (кінноти і піхоти) під командуванням князя Костянтина Щербатова. Спільними зусиллями козацької старшини і царських воєвод переяславське повстання було придушене, однак його значення дуже велике. Боротьба народних мас проти феодального гніту козацької старшини і наступу царизму затримувала юридичне оформлення кріпацтва і звуження політичної автономії України.

В той же час розгорнулося повстання селян і козаків у Росії, на Дону, під проводом Василя Уса. Між цими рухами існував найбезпосередніший зв'язок, бо після придушення переяславського повстання значна частина його учасників, рятуючись від переслідувань, опинилась на Дону.

У таких складних умовах продовжувалась війна Росії з Польщею. Вона вимагала значних матеріальних витрат і великих людських жертв. Виснажені тривалою війною, Росія і Польща жадали миру. 30 січня 1667 р. в с. Андрусово, недалеко від Смоленська, була підписана російсько-польська угода про перемир'я на 13,5 років. За цим договором Російській державі були повернуті Смоленськ і Сіверська земля. Україна поділялась на дві частини по Дніпру: Лівобережжя залишалось в складі Росії, Правобережжя (крім Києва), перед цим знову захоплене Польщею, визнавалось за нею і юридично. Київ з навколишніми

районами залишався на два роки за Росією, а потім мав відійти до Польщі. В пункті про Київ російський уряд зробив ряд застережень, які давали можливість назавжди закріпити це місто за Росією. Запоріжжя мало перебувати під владою обох держав (фактично воно підлягало тільки Росії). Андрусівський договір викликав велике незадоволення на Україні, бо одвічна мрія українського народу про возз'єднання його земель лишалася нездійсненою, нависла загроза захоплення Києва шляхетською Польщею. Позитивною стороною Андрусівського перемир'я було те, що воно поклало початок союзу між Польщею і Росією, спрямованому проти турецьких загарбників.

Поглиблення класових суперечностей і незадоволення Андрусівською угодою привели у 1668 р. до повстання народних мас проти козацької старшини і царських воєвод. Щоб врятувати своє становище, козацька старшина на чолі з Брюховецьким намагалась спрямувати народний гнів виключно проти воєвод. Ставши на хибний шлях, Брюховецький домовлявся з турецьким султаном про спільну боротьбу проти Росії і про підкорення України султанській Туреччині.

Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко намагався використати події на Лівобережній Україні у своїх особистих інтересах, прагнучи стати гетьманом всієї України. Спируючись на частину старшинських кіл і вищого православного духовенства, заради досягнення своєї мети він разом з поплічниками не спинився перед тим, щоб віддати Україну в рабство її одвічним ворогам — султанській Туреччині і Кримському ханству. Переговори про це поспішно велися тоді між турецьким султаном і старшинською групою Дорошенка.

Під час повстання 1668 р. Дорошенко з'явився на Лівобережжі із значною кількістю війська і рушив до табору Брюховецького, розташованого біля Диканьки. Поява Дорошенка викликала повстання у стані Брюховецького. Брюховецького було вбито під Сніпшею, а частина його війська перейшла на бік правобережного гетьмана. Після смерті Брюховецького Дорошенко оголосив себе гетьманом всієї України. Але народні маси не підтримали нового гетьмана в зв'язку з його турецько-татарською орієнтацією. В результаті незадоволення народних мас Дорошенко змушений був повернутися на Правобережжя. На козацькій раді в 1668 р. гетьманом Лівобережної України був обраний Дем'ян Многогрішний.

4. економічний розвиток України в складі російської держави. Становище правобережжя і західноукраїнських земель під владою іноземних держав (друга половина XVII ст.)	Більша частина українських земель у другій половині XVII ст. входила до складу Російської держави. Проте окремі частини України були під владою іноземних держав: Галичина і Правобережжя Україна лишалися під владою шляхетської Польщі; Буковина
---	--

разом з Молдавією, до складу якої вона входила, перебувала під турецьким ігом; Закарпаття з давніх часів гнобили угорські феодали. Народні маси цих українських земель зазнавали тяжкого соціального, національного і релігійного гніту.

Інакше склалась історична доля Лівобережжя і Слобідської України, які входили до складу Росії, а також тісно зв'язаного з Росією Запоріжжя. Воз'єднання України з Росією створило сприятливі передумови для господарського зближення двох братніх народів, зміцнювало їх єдність у боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і нападу зовнішніх ворогів. Воно мало велике позитивне значення для економічного розвитку України і Росії.

На території України, яка входила до складу Росії, незважаючи на всі руйнування і спустошення, вчинені ворожими навалами, особливо турецько-татарськими, відбувався дальший процес розвитку продуктивних сил, що проявлявся в зростанні сільського господарства, промислів, ремесла, торгівлі, в появі нових і зміцненні старих міст.

Головною галуззю сільського господарства на Лівобережній Україні в цей час залишалось землеробство, яким займалася переважна більшість населення. Основною системою землеробства було трипільля. Поряд з цим у південних районах Лівобережжя застосовувалася перелогова система, а в північних — вирубна, або землеробство на лядах*.

Сільське господарство епохи феодалізму характеризувалось рутинністю техніки. Такі сільськогосподарські знаряддя, як борони, коси, серпи, вила, граблі, ціпи для обмолоту хліба, поширені в попередні століття, залишилися й тепер. Як тяглова сила використовувались воли і коні. За свідченням переписних книг 1666 р., у сільському господарстві в цей час волів було навіть більше, ніж коней.

Незважаючи на тяжкий соціальний гніт, українські селяни проявляли великі творчі зусилля. Вони освоювали нові землі в степах, викорчували ліси («на нашу діброву драли»), перетворювали болота, вкриті чагарниками, в придатні сінокоси.

Основними зерновими культурами, як і раніше, лишалися пшениця, гречка, овес і просо. У зв'язку із збільшенням виробництва горілки і пива значно розширились посіви жита і ячменю. Підвищення пошты на внутрішньому і зовнішньому ринку на ляде і конопляне прядиво привело до збільшення посівів льону і конопель. В значній кількості вирощувався також тютюн.

Садівництвом займалося населення всієї Лівобережної України, але найбільше садів було на півдні Лівобережжя і в Києві. Тут у деяких місцевостях вирощували навіть виноград. Українських спеціалістів по вирощуванню винограду і закладанню садів часто запрошували до Росії.

Розвинутою галуззю сільського господарства було також тваринництво. Значна частина населення займалася рибальством і бджільництвом.

Важливе значення в економіці Лівобережжя відігравали і ті промисли, які засновувалися за межами міст, хоч економічно були з ними тісно зв'язані, постачаючи їм сировину для різних виробів міського ремесла. Серед промислів провідне місце займав борошномельний, в якому вперше почав використовуватися механічний дригун у вигляді млинового кола.

* Лядами називають ділянки, очищені від лісу. Коли ляди виспанжувався, їх заміняли іншими, а залишені заростають молодим лісом.

Млинів на Україні в цей час було дуже багато; більшість їх належала козацькій старшині, але серед власників млинів були також заможні козаки, міщани і навіть чимало селян. Окремі млини являли собою цілі комбінати, де не тільки молотли зерно на борошно, дерли просо, дробили крупу, але й валяли сукно на фольошах. Досить розвинутим був також і гуральницький промисел. Після невільної війни гуральництвом займалися селяни, козаки, міщани, але вже у 70—80-х роках воно стало привілеєм тільки козацтва, переважно козацької старшини, та багатих міщан.

На лісових промислах, поширених на Україні, виробляли головним чином поташ, який мав важливе значення для виробництва лугів, та дьоготь, що використовувався для обробки шкіри, змазування возів та іншого сільськогосподарського інвентаря. Поташне виробництво (було) особливо набуло поширення у лісовій, північно-східній частині України, найбільше — на Стародубщині і Чернігівщині. Великим власником поташних буд був чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Їх мали також багаті купці, такі як С. Ширай та ін.

На Україні видобували багато селітри, на яку був великий попит у Росії і за кордоном: її вживали для виробництва пороху.

У мастках старшини, монастирів та багатих козаків будувалися гуті і рудні. На гутах виготовляли віконне скло і скляні вироби, а на руднях — залізо. Гуті були побудовані під Конотоном, Києвом, а давніх часів вони існували на Чернігівщині і Стародубщині. На Україні залізо виробляли з болотних і озерних руд; хоч його якість і не була цілком задовільною, гостра потреба в залізі спонукала до використання всіх можливостей для його виробництва. Найбільше рудень було на Стародубщині, Чернігівщині та Ніжинщині.

Виробництво заліза було досить складним процесом і вимагало певної спеціалізації, у зв'язку з чим у цій галузі досить широко використовувалася наймана робоча сила. На руднях працювали ковалі, димарі, курачі і рубачі. Майстри жили в слобідках, розташованих біля рудень. При виплавці заліза використовувалася сила води.

Оскільки процес виробництва на залізорудному, поташному та селітряному промислах вимагав значної концентрації робочої сили і поділу праці між робітниками, а також використання сил природи шляхом застосування гідравлічного двигуна, тут найраніше з'являється розвинена мануфактура.

Ліквідація польсько-шляхетського панування сприяти розвитою міст на Лівобережжі; у своїй більшості вони перестали бути необмеженою власністю феодалів. У 1665 р. разом з сотешними містами і містечками їх налічувалось близько 90. У містах і містечках жило до 20% всього населення Лівобережної України, включаючи і тих людей,

ГРЯДЪ ЧЕРНІГОВЪ.

Чернігів (XVII ст.).

які займалися сільським господарством. Не всі міста були тоді центрами промислово-торговельної діяльності, значна частина їх мала характер оборонних пунктів. Міст, де чимала кількість населення займалася промислами і торгівлею, налічувалося 36.

Економічним і політичним центром України був Київ. Як зазначалося вище, Київ і після Андрусівського договору залишався в складі Росії, а в адміністративному відношенні підлягав гетьманському управлінню.

Київ також мав і велике стратегічне значення як опорний пункт боротьби проти агресії шляхетської Польщі та султанської Туреччини. Враховуючи це, царський уряд поставив у ньому великий російський гарнізон. У Києві тоді ж була побудована нова фортеця, а Верхнє місто обнесене високим валом. Київський воєвода виступав як представник царської військової влади, і російські воєводи інших міст на Україні безпосередньо підлягали йому.

Великими містами були також Стародуб, Ніжин, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Батурин, Нові Млина, Остер, Лубни, Миргород та ін. Стародуб в той час був значним торговельним і ремісничим центром. Його верхівка тримала в залежності значну кількість ремісників і міську бідноту. За даними переписних книг 1666 р., ремісники, різної категорії купці і торговці міста становили близько половини його населення. Зможні купці Стародуба вели торгівлю в Росії, а також за кордоном. За тими ж даними, у Ніжині було 642 податних двори, з них 184 двори ремісників і 57 — купців, що становило 33,4% всіх жителів міста. Розвинутим ремісничим і торговим містом був також Переяслав. Поряд з цим у Переяславі, Стародубі, Ніжині, як і в інших містах України, значна частина населення займалася сільським господарством. Зростання міст свідчило про економічний розвиток Лівобережної України, про поглиблення суспільного поділу праці, відокремлення промислово-торговельної діяльності від сільськогосподарської.

Серед ремісників у містах України переважали теслярі, ковалі, шибарі, гончарі, шевці, сядлярі, бондарі. Міські ремісники були організовані в цехи. Так, у Києві існували цехи: кравецький, ковальський, шевський, циркульний, кушнірський, а також стрільничий і лучників.

Переяслав (XVII ст.).

У Чернігові були цехи: теслярський, шевський, рибальський, кравецький, срібляничий, лучників, ковалів, гончарів, пильщиків, музикантів, слюсарів, бондарів та ряд інших. Деякі цехи об'єднували по кілька ремісничих професій. Майстерність українських ремісників була відома далеко за межами України. Такі українські міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, були центрами ремісничого навчання. До них прибували учні з різних місцевостей України

з метою удосконалення своєї майстерності.

Виділення міських центрів, де зосереджувались ті або інші види ремесла, свідчило про те, що ремісничче виробництво поступово перетворювалося у дрібнотоварне, тобто у виробництво, яке обслуговувало не індивідуального споживача, а ринок. Незважаючи на політичну роз'єднаність українських земель, між ними не припинялись економічні зв'язки. Так, Київ, Ніжин та інші міста підтримували торговельні стосунки з правобережними та західноукраїнськими землями. Ще міцнішими були економічні контакти між Лівобережжям, Слобожанщиною і Запоріжжям. Факти свідчать про те, що, незважаючи на різні перешкоди, йшов процес складання загальноукраїнського ринку.

В цей час економічні зв'язки між Росією і воз'єднаною з нею Україною значно розширились і зміцніли. Як уже відзначалося, XVII ст. для Росії характеризується значним зростанням товарного обігу, концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. В. І. Ленін підкреслював: «Через те що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим як створенням зв'язків буржуазних»¹.

Це означало, що територія Росії почала об'єднуватись в єдине економічне ціле, утворюючи міцну основу для формування російської буржуазної нації.

Хоч в той час ще існували внутрішні митні кордони між окремими частинами Російської держави, Україна дедалі більше включалась у всеросійський ринок. Українському купецтву, разом з російським, належала значна роль в процесі створення всеросійського ринку. Українські купці ввозили в центральні райони Росії шкіру, вовну, велику і дрібну худобу, горілку, віск, мед, сало, а також промислові вироби — поташ, селітру, скло, сукна. З Росії на Україну привозили сілі, довську рибу, текстильні вироби, цвяхи, голки, ножі, коси та інші предмети широкого вжитку. З предметів розкоші російські купці поставляли цінне хутро, особливо соболіне, дорогі тканини — кармазини і рамки.

У внутрішній і зовнішній торгівлі велику роль відігравали торги і ярмарки. За підрахунками російських урядовців, тільки у 1665 р. на Україні в 21 місті відбулося 40 ярмарків. Лише Прилуки були зв'язані з ярмарковою торгівлею таких міст і містечок Лівобережжя, як Полтава, Лохвиця, Кролівець, Батурич, Короп, Липовець, Варва, Лодівка, Березна, Нові Млини, Воронове, Борнсілі, Лютецьки, Кобижча, Посівка, Баршівка, Волошівка, Золотоноша, Ніжин, Переяслав.

Батурич (XVII ст.).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

Ярмарки відбувались і на Правобережній Україні, зокрема в Бродях, Заславі, Ярославі, Львові, Берестечку, Старокостянтиніві, Луцьку, Кам'яні-Подільському, Святині та в багатьох інших містах. На ярмарках продавались російські товари, шльонські (сілезькі) сукновни та шовкові тканини, голландські і швабські позотна, австрійські коси. З країн Балканського півострова — Болгарії і Сербії, а також Валахії і Молдавії привозилися шкіряні вироби і різні тканини, зокрема «габу» (грубе сукно), з Туреччини — предмети розкоші і прянощі. На українські ярмарки прибували купці з Польщі, Угорщини і прибалтійських країн. З місцевих товарів у Стародубі продавали поташ, в Чернігові — різний дерев'яний посуд, вози і кодеса, у Мгаїні — прядиво, олію, вірвовки, посуд та інші ремісничі вироби. Серед багатих купців того часу на Україні був відомий Томара з Переяслава, який тримав тільки в одній із своїх крамниць різних товарів на суму понад 4000 золотих карбованців; у Стародубі велику торгівлю вів багатий купець Ширай.

Зростання економічних зв'язків між окремими частинами України і особливо між Лівобережною Україною, Слобожанщиною, Запоріжжям і Правобережжям, а також процес формування загальноукраїнського ринку створювали передумови для поступового перетворення української народності в націю.

Таким чином, у другій половині XVII ст. соціально-економічне становище Лівобережної України характеризувалося, з одного боку, неухильним зміцненням феодально-кріпосницької системи з натуральним способом виробництва і відсталою технікою, а з другого — дальшим розвитком товарно-грошових відносин, зростанням міст, ремесла і промислів, розвитком в надрах феодалізму елементів нових, буржуазних відносин.

Львів (XVII ст.).

Розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі збільшував попит на сільськогосподарські продукти, сприяв заміні ряду натуральних і грошових повинностей панщиною, спочатку одnodенною, а потім дводенною і триденною. В. І. Левін, вказуючи на результат розвитку товарно-грошових відносин у феодално-кріпосницький період, зауважував, що впріки феодалами хліба на продаж «викликає посилення експлуатації праці селян»¹.

Козацька старшина, монастирі і міська верхівка розширювали свої маєтності за рахунок вільних військових сіл, а також шляхом скуповування і загарбання козацьких земель та селянських наділів.

Становище народних мас дедалі гіршало внаслідок ще більшого зростання податків. Стягування податків у значній своїй частині віддавалося в оренду. Особливого поширення набрала оренда з 70-х років XVII ст.

Орендари-відкупщики збирали податки в розмірах, які набагато перевищували встановлені. Цей грабіж населення, при прямій підтримці гетьманської адміністрації, завжди викликав велике невдоволення народних мас.

У 1669 р. в Глухові царським урядом і гетьманом Дем'яном Многогрішним були ухвалені нові «Статті», які вносили деякі зміни в порядок управління Лівобережною Україною. Вони передбачали дальше обмеження царським урядом зовнішніх зносин гетьманів. За «Глухівськими статтями» гетьманові взагалі заборонялись безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами, але гетьманським представникам дозволялось бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішувались питання, зв'язані з Україною.

Зважаючи на невдоволення більшості українського населення воєводами, їх сновіллям і втручанням у справи старшинської адміністрації, царський уряд погодився на зменшення кількості воєвод в українських містах і обмеження їх функцій. У «Статтях» підкреслювалось, що надалі сфера діяльності воєвод буде суворо обмежена тільки військовими справами російських гарнізонів.

Підписуючи «Глухівські статті», козацька старшина подбала насамперед про забезпечення своїх класових інтересів. У «Статтях» підтверджувались права і привілеї старшин (царський уряд обіцяв і надалі, зб клопотанням гетьмана, надавати старшині дворянське звання), обмежувалася перехід селян у козацтво. Щоб посилити боротьбу з селянськими повстаннями, гетьманський уряд і козацька старшина домоглися створення найманого війська чисельністю в 1000 чоловік під командуванням окремого полковника. Через деякий час це військо

Глухів (XVII ст.).

¹ В. І. Левін. Твори, т. 4, стор. 348.

зросло до кількох тисяч. Утримувалось воно на кошти українського населення.

Гетьманування Дем'яна Многогрішного тривало чотири роки. Він викликав невдоволення козацької старшини надмірним прагненням до особистого збагачення і тим, що роздавав посади (уряди) своїм родичам. У 1672 р. козацька старшина скинула гетьмана, обвинувативши його у зв'язках з Дорошенком. Він був вв'язаний під варту і відвезений у Москву. Козацька старшина добилає заслання Многогрішного в Сибір.

Гетьманом був обраний генеральний суддя Іван Самойлович (1672—1687 рр.), діяльність якого була спрямована на дальше зростання багатства і розширення привілеїв старшини.

Іван Самойлович, вважаючи на прагнення українського народу, за допомогою російського уряду добивався возз'єднання Правобережної України з Росією. У зв'язку з цим йому довелося вести тривалу боротьбу з гетьманом Правобережжя Петром Дорошенком, який схилявся на ненависну українському народові султанську Туреччину.

За роки, що минули з часу возз'єднання України з Росією, підтвердилась правильність історичного шляху, обраного українським народом на Переяславській раді в 1654 р.

Агресивні прагнення шляхетської Польщі і султанської Туреччини наражались на спільну відсіч російського і українського народів. В результаті територія України, що входила до складу Російської держави, була краще, ніж раніше, захищена від нападів зовнішніх ворогів, що у свою чергу сприятило розвитку сільського господарства, ремесла і торгівлі.

Разом з тим царизм, будучи гнобителем і катом російського народу, проводив щодо неросійських народів, в тому числі й українського, політику соціального і національного гноблення. Щоб зміцнити свою владу на Україні, царський уряд значно змінив її адміністративно-політичний устрій, поступово обмежуючи автономію країни. Проводячи свою політику, він спочатку був дуже обережним і використовував для цього класові суперечності на Україні.

Більшість українських феодалів задовольнялася тим, що їх права, привілеї і можливість панування над народними масами, хоч і в урізаному вигляді, охоронялись царизмом.

Поряд з цим частина старшинської верхівки прагнула до монопольного панування на Україні. Не маючи жодної можливості знайти опори в народних масах, вона сподівалась добитися здійснення своєї мети з допомогою зовнішніх сил. Старшинська верхівка пехтувала національними інтересами українського народу, укладаючи з іноземними державами угоди, які віддавали Україну в чужоземне рабство.

Зрадницька політика частини феодальної верхівки завжди викликала обурення народних мас, які прагнули аберетти і зміцнити союз з російським народом. Одноставний опір українського народу, що переростав у повстання, не давав можливості феодальній верхівці здійснити її підступні плани.

До складу Російської держави, як уже говорилося вище, входила і Слобідська Україна. У першій половині XVII ст. ця територія часто зазнавала нападів кримських татар і тому була малонаселеною.

Заселялась Слобідська Україна в XVII ст. переважно вихідцями з Правобережної та Лівобережної України і навіть з далекої Галичини, що тікали, рятуючись від гніту польських панів та переслідувань з боку католицької церкви. Серед новосельців Слобідської України були також російські селяни-втікачі, які рятувалися від кріпосної неволі, та старообрядці, які тікали від релігійних переслідувань. Крім того, Слобідська Україна заселялася внаслідок військової російської колонізації, викликані необхідністю будувати укріплення і фортеці для боротьби з кримськими татарами. У 50-х роках XVII ст. переселенці створили нові міста — Острогозьк, Суми, Лебедин, Харків, Охтирку — та багато слобід. Від заснованих переселенцями слобід і дістала свою назву ця частина України.

У другій половині XVII ст. Слобідська Україна поділялась на п'ять полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький (Рибинський), Ізюмський. Вона користувалась певним самоврядуванням в складі Російської держави, яке затверджувалось царськими грамотами на ім'я полковників. За козаками Слобожанщини зберігалось право обирати свою старшину, володіти землями; їм надавалась свобода промислів. В адміністративних і військових справах Слобідська Україна була підпорядкована безпосередньо белгородському воєводі, а через нього — Розрядному приказу у Москві. Пізніше в Москві був створений приказ «Велика Росія», який віддав Слобожанщину.

Переселенці з Правобережної і Лівобережної України принесли в нові місця землеробський досвід і знання з різних галузей сільського господарства. Населення Слобідської України в основному займалось хліборобством і скотарством. Великого поширення набули промисли: бджільництво, гуральництво і млинарство, а в лісових місцевостях — добування смоли і дьогтю. Поширеним був також соляний промисел; ним займалися жителі багатьох сіл і міст Слобідської України. Значна кількість солі, яка видобувалась тут, вивозилась на Лівобережжя і в найближчі райони Росії.

Порівняно з іншими частинами України на Слобожанщині в другій половині XVII ст. феодальний гніт був меншим, що пояснюється наявністю вільних земель, які не були власністю окремих осіб, а належали російському державному скарбу. Проте поступово ця відмінність зникає.

Незабаром після заселення Слобідської України в руках козацької старшини, монастирів та інших приватних власників зосередились великі земельні володіння і найважливіші промисли. У другій половині XVII ст. слобідка Артемівка, розташована недалеко від містечка Мерехи, належала Іванові Сірку; харківський полковник Григорій Довець володів селом на р. Уди; в 1677 р. у сумського полковника Герасима Кондратьєва було 2 села, 2 сілця, 3 хутори, 1045 десятин орної землі, 1105 десятин сіножатів, пасіки та 11 млинів. Великі земельні володіння належали Святогорському, Сумському, Покровському та іншим монастирям.

Пригноблене населення Слобідської України складалося з козаків-відпочивників, селян-підданих (за офіційними документами — «пашенные мужики»), міської бідноти і робітних людей, які працю-

вали на соляних заводах Тора та Бахмута. Рядові козаки-підпомічники не тільки відбували військову повинність, а й працювали на користь козацької старшини. Ще тяжчим було становище феодально залежних селян. Вони повинні були відбувати «послушення» монастирям і козацькій старшині: косити сіно, возити дрова, будувати гати, працювати на полях. Так, піддані охтирського полковника І. Перехреста в с. Лутинці, що складалося з 82 дворів, «пашину шахали, дрова секли п возили, иную всякую роботу работали, а поборов давали ему на всякий год по 12 рублей». Розміри «послушення» становили один-два дні на тиждень.

Класові суперечності на Слобідській Україні загострювались також і внаслідок наступу царизму. В усі великі міста призначалися царські воєводи, які утискували місцеве населення, вкладали повинності й оброки та обмежували привілеї козаків.

Пригноблене населення Слобідської України, гостро реагуючи на утиски з боку козацької старшини і царських воєвод, брало активну участь у повстанні 1668 р., яке спалахнуло на Півобережній Україні. Заворушення селянства і козацтва під впливом селянської війни під проводом Степана Разіна переросли в повстання, яке охопило всю Слобідську Україну.

Як уже зазначалося, Запоріжжя за Андрусівським договором цвинило було підлягати як Росії, так і Польщі. Проте запорізьке козацтво не визнавало шляхетської Польщі і підтримувало тісні зв'язки з Російською державою.

Запоріжжя займало територію на півдні України (в межах сучасних Запорізької, Дніпропетровської і Кіровоградської областей). Центром Запоріжжя в другій половині XVII ст. була Чортомлицька Січ на правому березі Дніпра (недалеко від теперішнього Нікополя, поблизу с. Калулівки).

У стратегічному відношенні розташування Січі було дуже зручним. Посидання природних умов і штучних укріплень перетворило її на майже неприступну для ворогів фортецю. В центрі міста-фортеці знаходилася велика площа, де збирались військові ради. Навколо площі розташовувалися курені і будинки запорізької старшини.

На Запоріжжі хліборобство було розвинуте дуже слабо. Це пояснюється малою заселеністю краю і постійною загрозою руйнівних вторгнень татарських орд, кочовища яких часто розташовувалися поруч із Запоріжжям. Головним заняттям запорізького населення були різні промисли, особливо рибальство, мисливство, бджільництво. Рибальство було поширене на Дніпровському та Дністровському лиманах, а також на ріках Бугу, Орелі, Самарі. полювання велось переважно на хутрового звіра. Бджільництво розвивалось по берегах рік Дніпра, Інгульця, Громюкчі. Мед використовувався переважно для виготовлення напоїв, деяка його частина, а також віск йшли на продаж.

Широко розвинутою галуззю на Запоріжжі було скотарство, зокрема конярство. Козацькі коні відзначались міцністю, витривалістю і швидкістю.

На Січі розвивалося також і ремісничє виробництво. Запорізькі козаки були чудовими майстрами: ковалями, ливарниками, будівель-

никами. Морські чайки, байдаки, дуби, рибальські каюки і човни, збудовані ними, здобули велику славу. На Січі виробляли порох, а також залізані і свинцеві ядра для гармат.

Запорізькі козаки вели значну торгівлю, і не тільки з різними районами України і Росії, але також з Литвою, Польщею, Туреччиною і Кримом. Із Запоріжжя вивозили хутро, шкіру, вонну, мед, віск, коней, а привозили туди хліб, сіль, зброю, свинець, сукна, папір і деякі предмети розкоші.

Соціально-економічна диференціація на Запоріжжі продовжувала поглиблюватись. Козацька старшина і заможні козаки володіли угіддями, човнами, запасом зброї, великою кількістю коней. В їх розпорядженні були також значні запаси хліба. Чимала частина запорізької старшини мала великі земельні володіння на Лівобережній, Правобережній та Слобідській Україні. Козацька голота, або сірома, Запоріжжя складалася у значній кількості з селян-втікачів і панських фільтарків Правобережної України. Вони шукали на Запоріжжі порятунку від феодального і національного гніту. Не маючи ніяких засобів до існування, сірома потрапляла тут в залежність від козацької старшини, що давало останній можливість використовувати працю бідьоти для свого збагачення. Таким чином, на Запоріжжі, як і в інших частинах України, існувала класова нерівність, характерна для феодальних виробничих відносин. Проте тут не знали кріпацтва. Через це на Запоріжжя не приплив втікачів з різних частин України, а також з Росії та Білорусії, які рятувалися від феодально-кріпосницького гніту. Втікачі привносили з собою дух обурення і протесту проти своїх гнобителів. Тому Запорізька Січ дивалась вогнищем антифеодального руху. Вона підтримувала народні виступи і повстання, спрямовані проти українських, польських і російських феодалів. Січ допомагала повстанцям не лише досвідченими воїнами, вона була ніби військовою базою і місцем, де учасники повстань рятувалися від переслідувань своїх урядів.

Велика роль належала Запоріжжю і в боротьбі проти іноземних загарбників — шляхетської Польщі і особливо султанської Туреччини та Кримського ханства. У цій боротьбі яскраво проявився військово-організаторський талант кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка. В червні 1669 р. він організував похід козаків на північне узбережжя Чорного моря, в результаті якого була зруйнована турецька фортеця Очаків — опорний пункт турецької агресії на сході Європи. У 1675 р. на допомогу Сіркові для боротьби з турками і татарами царський уряд прислав військо, яке складалося з доєських козаків і черкесів. Разом із запорізькими козаками під проводом Сірка вони ходили в похід на кримських татар.

Про результати цього походу Іван Сірко писав цареві: «Когда мы вместе... будучи в Крым не малую часть неприятельскую, противу нас изготовившуюся, разбили, душ христьянских освободили из неволи, а сами в целости своего войска безо всякого урону на кош пришли».

За рік до своєї смерті, в 1679 р., Іван Сірко брав участь у поході в пошуки Дніпра, де турецькі агресори збудували укріплення з тим,

щоб використати їх як плацдарм для наступу на Лівобережжя України і Київ. Похід закінчився успішно, турецькі укріплення в пониззі Дніпра були знищені.

Серед українського народу дуже поширені перекази про те, що турецький султан Магомет IV вимагав від запорожців визнати залежність від Туреччини і підкоритися йому, «непереможному лицарю».

У відповідь на це запорожці на чолі з своїм кошовим Іваном Сірком відбито написали листа, в якому з великою дотепністю висміяли ворога*. В цьому листі проявилися характерний гумор українського народу, його волелюбність, ненависть до турецьких загарбників і непохитна воля до перемоги.

«Ти — шайтан турецький, — писали запорожці, — проклятого чорта брат і товариш і самого люцифера секретар! Який ти в чорта лицар?.. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати: твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битись із тобою.

Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, татарський сагайдак, каменецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида впуск і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда... різницька собака, нехрещений лоб, хай би назив тебе чорт!

Отак тобі козаки відказали, шлюгавче!.. Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди — нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко
до всім кошам запорізьким».

Боротьба запорожців з турецько-татарськими загарбниками, а якою нерозривно зв'язана діяльність кошового Івана Сірка, мала велике значення в ослабленні Кримського ханства і султанської Туреччини, яке виразно виявилось уже у 80-х роках XVII ст.

В той час як економіка Лівобережжя, Слобожанщини і Запоріжжя неухильно зростала, народне господарство на українських територіях, що були під владою шляхетської Польщі, султанської Туреччини і феодальної Угорщини, через тяжкий іноземний гніт і руйнівні війни розвивалось уповільнено.

Вся Правобережна Україна, крім Києва, за Андрусівським договором 1667 р. юридично перейшла під владу шляхетської Польщі. Фактично ж шляхетська Польща, ослаблена визвольною війною 1648—1654 рр., а також пануючою в країні політичною анархією, неспроможна була вдержати Правобережжя. Більшу його частину захопила при підтримці турецького султана старшинська група Петра Дорошенка.

На Волині, Поділлі і в Галичині польська шляхта відновлювала тяжкий соціальний, національний і релігійний гніт, який існував до визвольної війни. В результаті жорстокої експлуатації зростало розорення і зубожіння селян; описи сіл (інвентарі) на Волині свідчать,

* Це стало сюжетом для відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці».

що тут ставало все більше й більше малоземельних селян, які вели господарство великими сім'ями і мали наділ по півволоки і навіть по чверті волюки землі. У багатьох бідних селян не було не тільки худоби, але й птиці. Селянські поля часто лишалися неасіяними.

Гніт польських магнатів і шляхти затримував і зростання міст Правобережної України, які у переважній більшості були приватновласницькими. Феодал у таких містах часто примушував міське населення відбувати панщину. Надмірні податки, які були тягарем для міст, перешкоджали розвитку промисловості і торгівлі. Особливо тяжким було становище міст, відданих феодалами в заставу. Орендар дбав лише про максимальне власне збагачення, по-хижацьки руйнуючи продуктивні сили міста.

Польсько-шляхетська політика була спрямована на дальше покатоличення і колонізацію населення Правобережної України. У містах Правобережжя, таких як Луцьк, Дубно, Кременець, Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець та ін., польські міщани і шляхта займали керівні посади в міських урядах. Все міське діловодство велося польською мовою. В привілейованому становищі в містах Правобережжя, крім поляків, були також вірмени, греки, євреї, караїми, волохи. У деяких містах вони мали свою юрисдикцію, жили на кращих вулицях міста, були звільнені від загальнодержавних податків. Така політика шляхетської Польщі послаблювала позиції українського міщанства. Знесилене в конкурентній боротьбі з іноземцями, позбавлене економічної і юридичної підтримки з боку держави, українське міщанство не змогло стати організуючою силою у боротьбі за визволення і об'єднання країни, а також проти феодально-кріпосницького гніту взагалі. Цю боротьбу повністю прийняли на себе селянсько-козацькі маси.

У травні 1665 р. близько двох тисяч правобережних селян-втікачів під проводом Дацька Дейнеки зібралося на лівому березі Дніпра. Переправившись на правий берег, вони вирушили до Коростиньова і Рожева. Через деякий час повстанці оточили Бруселів. Повстання набуло великого розмаху, і шляхта, рятуючись, тікала на Волинь. Між повстанцями і військами шляхетської Польщі відбувалися бої, які часто закінчувались поразкою останніх. Великий виступ проти польської шляхти відбувся також у 1666—1667 рр. Населення Правобережжя, борючись проти соціального і національного гніту шляхетської Польщі, прагнуло до воз'єднання з Лівобережною Україною, яка входила до складу Росії.

Визвольна війна, що привела до ослаблення феодальної системи на Лівобережжі і Правобережжі, меншою мірою зачепила Галичину і Волинь, які були під владою панської Польщі. Там, як і раніше, селян примушували відбувати панщину по п'ять-шість днів на тиждень з волюки; у літній період — шість днів на тиждень, а в зимовий — три, всього 234 дні на рік. Крім того, з кожного господарства селяни повинні були давати три чверці півса і 7,5 гроша грішми.

З інвентаря с. Кам'яна Гора (Володимирський повіт) видно, що поряд з панщиною існували різні повинності, як натуральні, так і грошові, а також численні додаткові роботи — зажинки, закоси, шарварки, толоки.

У 1663 р. в маєтку Цивеліччі на Волині пан Васильківський вимагав від селян виконання майже щоденної панщини. Тих, хто відмовлявся, він заковував у кайдани і змушував працювати; за рахунок селян, яким було це під силу відбувати панщину, пан ставив найманих робітників.

Поряд з тим, що селяни експлуатували феодали, на них накладалися збори і податі на користь шляхетської держави. Становище селянства погіршувалось ще й тим, що воно було позбавлене всяких політичних прав. Феодали-шляхтичі били селян, знущались з них, грабували їх, часто навіть карали на смерть.

Для колонізації і покатоличення українського населення польська шляхта насильно запроваджувала унію. Заохочувані урядом уніати захоплювали православні монастирі і церкви. Народні маси Галичини і Волині не припиняли боротьби проти магнатсько-шляхетського панування. Поряд із втечами на Лівобережжя і Запоріжжя галицькі і карпатські селяни йшли у Карпати. З'єднуючись у загопи опришків, вони робили набіги на феодальні маєтки по обидві сторони Карпатських гір. Загопи опришків склалися з селян, пастухів, наймитів, міської бідноти — ремісників, дрібних торговців і поденників. У своїй більшості опришки були українцями, але чимало їх походило з словаків, угорців і румунів.

На посилення антифеодальної боротьби в Галичині великий вплив мала визвольна війна 1648—1654 рр., вона активізувала рух опришків на чолі з Іваном Сивохопом і Федором Фокасом, які перебували у Карпатських горах і чинили набіги на маєтки польських та українських магнатів і шляхти в Галичині.

Численні стихійні повстання відбувались також і на Волині. В 1663 р. у с. Сільці (Володимирський повіт) селяни напали на загін польських військ; в 1664 р. повстали с. Некалова (Луцький повіт) збиралися всім селом переселитися на Лівобережжя України. У зв'язку з розгортанням народного руху сейм у 1678 р. ухвалив спеціальну постанову про боротьбу із «свавільниками».

Незважаючи на всі перешкоди, населення Галичини і Волині продовжувало підтримувати тісні економічні і культурні зв'язки з Наддніпрянською Україною.

Дуже тяжким було становище українських пригноблених мас і на Буковині, які разом з молдавським народом прагнули визволитися з-під турецького гніту. Розвиток соціально-економічних відносин у Молдавії йшов шляхом зміцнення феодального ладу. В маєтках буковинських бояр і монастирів селяни були обтяжені непосильною роботою. Становище селянства і міської бідноти ускладнювалось тим, що, крім панщини та податей на користь українських і молдавських феодалів, селяни повинні були сплачувати данину і турецькому султану; від цього звільнялися тільки бояри, чиновники і духовенство. Характерним для Буковини порівняно з Галичиною і Правобережною Україною було те, що тут релігійний гніт проявлявся у переслідуванні християн з боку мусульманського духовенства. Населення Буковини, як прикордонної української землі, зазнавало багато лиха від частих воєн між Польщею і Туреччиною, а також від татарських нападів.

Соціального, національного і релігійного гніту зазнавали трудячі Закарпаття. З 50-х років XVII ст., після захоплення центральної частини Угорщини Туреччиною, а північно-західних земель — Габсбурзькою монархією, і до кінця століття більша частина Закарпаття входила до складу Трансільванського (Семіградського) князівства, що перебувало у васальній залежності від турецького султана.

Уже в той час територія Закарпаття була густо заселена. Крім українців, тут жили угорці, румуни і словаки. Українців, які жили в селах, містах і містечках, налічувалося понад 300 тис. чоловік. (Населення всієї України, за підрахунками радянських вчених, у другій половині XVII ст. становило близько 4 млн.). Найбільшими містами були Ужгород, Севлюш (Виноградів), Хуст, Тячеве, Вишкове, Мукачеве, Берегове. Міста Закарпаття були центрами ремесла і торгівлі, там відбувалися торги та ярмарки. Багато закарпатських виробів вивозилося в Галичину, Польщу, в Наддніпрянську Україну і Росію.

Переважаюча частина населення Закарпаття займалася землеробством, скотарством і виноградарством. Головні позиції в економічному житті належали угорським, австрійським (німецьким), а також місцевим українським феодалам. Найбільшими землевласниками-магнатами на Закарпатті були родини Перевіїв, Другетів, Ракоціїв і Гомонаїв. Де їх майорень, або фільварків, виходили сотні сіл і десятки міст. У фільварках, крім хліборобства, розвивалося скотарство, птахівництво, садівництво, виноградарство. У багатьох фільварках існували шовварні і майстерні для виготовлення бочок.

Все фільваркове господарство обслуговувалося кріпаками, серед яких було багато малоземельних. Магнати і шляхта Закарпаття примушували селян з повним наділом відробляти три-чотири дні на тиждень, а безземельних селян — желярів і піджелярів* — 50 днів на рік.

Селяни відбували також і надзвичайну панщину під час косовиці, жнив та інших термінових робіт. Підлітки 14—17 років повинні були працювати безплатно як слуги на панських дворах. Селяни не міг піти до міста на підробітки або послати сина для навчання ремеслу без дозволу свого пана, а за дозвіл доводилося платити. В руках феодалів зосереджувалась судова і адміністративна влада. Їх звуження над кріпаками і селянами не мали меж. Селяни повинні були платити панові за дозвіл одружитися, за право одержати батьківське майно у спадщину. На плечі селянства, а також трудящих міста важким тягарем лягали різні повинності та податки, які вони виплачували на користь держави і місцевої адміністрації, що управляла комітатами** та округами.

Більшість українських феодалів на Закарпатті для зміцнення свого становища в другій половині XVII ст. переходила в унію і сприяла

* Желярі — селяни, які не мали своєї землі, у них були лише город і хата; піджелярі не мали ні города, ні хати.

** Комітати — адміністративні одиниці, яких на Закарпатті було чотири: Березький, Мармароєцький, Ужгородський та Ужявський. Комітати поділялися на округи. Керували комітатами пажупани і піджупани — найбільші землевласники, в руках яких зосереджувалась військова, судова та адміністративна влада.

її поширенню. Народні маси у своїй більшості чинили увій опір і залишалися православними.

Друга половина XVII ст. на Закарпатті — це час зміцнення магнатських латифундій, поширення панщини в поєднанні з продуктовою та грошовою рентою, обезземелення значної кількості селянства. Загострення соціальних суперечностей і посилення національно-релігійного гніту активізували класову боротьбу народних мас Закарпаття. Селяни і міська біднота тікали в ліси і гори, створювали там загони опришків. Найбільш інтенсивно розгорнувся рух опришків у гірських селах Перечинського, Мукачівського, Хустського і Рахівського районів.

З кінця XVII ст. Закарпаття було включено до складу Габсбурзької монархії. Його народ разом з угорськими і румунськими трудящими масами не раз повставав проти соціального гніту і наступу габсбурзько-католицької реакції.

3. СПІЛЬНА БОРЬБА РОСІЙСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ МАС ПРОТИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ

Возз'єднання двох великих слов'янських народів — українського і російського, незважаючи на реакційну політику царизму і російських та українських феодалів, зблизило ці народи; вони обрали єдино правильний шлях у боротьбі проти зовнішніх ворогів і свідлих гнобителів — феодалів-кріпосників.

Після визвольної війни, що розхитала і ослабила кріпосницькі відносини на Україні, багато російських селян втікало сюди від своїх поміщиків і брало активну участь в антифеодальній боротьбі українського народу.

Царський уряд не раз вимагав від гетьманів і козацької старшини повернення втікачів їх колишнім власникам. Але місцеве населення завжди брало під свій захист російських втікачів, і козацька верхівка не зважувалась видавати їх царському урядові.

У другій половині XVII ст. в Росії вибухав ряд народних повстань проти феодально-кріпосницького гніту; з них найгрізнішим була селянська війна під керівництвом Степана Разіна (1667—1671 рр.). Виникнувши на Дону, вона охопила значну територію Росії і мала великий вплив на піднесення селянсько-козацьких рухів у всій Україні і особливо на Слобідській.

У загонах Разіна було багато запорізьких козаків. Під час повстання 1668 р. велися жваві переговори між Доном і Запоріжжям про спільні дії. Населення України, зокрема Слобідської, чекало повстанців, сподіваючись з їх допомогою визволитися від гніту козацької старшини і царських воєвод. У перших числах серпня 1670 р. кілька загонів повстанського війська, в яких було багато українців, з наказу Степана Разіна виступило з-під Царицина на Слобідську Україну. Наближення цих загонів стало для її населення сигналом до повстання.

Організаторами народних виступів у багатьох місцях Слобідської України були соратники Разіна. Визначна роль належала його бра-

тові Фроду, отаманам Федору Шадрі, Якову Гаврилову та побратимові Степана Разіна українському козакові з-під Опішні Олексію Хромому. Велику роль у повстанні відіграв полковник Острогозького полку Іван Дзиковський, який ще в 1668 р. домовився з Разіним про спільні дії. Дзиковський відбивав настрої тієї групи козацької старшини Слобожанщини, яка була незадоволена наступом царизму і обмеженням козацьких привілеїв.

У ніч на 9 вересня 1670 р. під Острогозьк прибув невеликий передовий загін війська Степана Разіна, який направлявся сюди під проводом Федора Шадри. Тут його чекали, і з наказу Івана Дзиковського повстанці були пропущені у місто через потайні ворота. Увійшовши до міста, разінці з допомогою місцевих козаків, очолюваних Дзиковським, захопили воеводу Мезенцева, приказного Горелкова та митних відкупщиків. Приказний і відкупщики відразу ж були вбиті, а долю Мезенцева вирішував козацький круг, зібраний разінцями і Дзиковським. Круг ухвалив стратити воеводу Мезенцева за всі його злодіяння, а майно конфіскувати.

У цей же день був скликаний ще один козацький круг з участю населення Острогозька, де було заслухано «престестное письмо» (відозву) Степана Разіна, що закликав знищити «мирських кровопивців». У відповідь на цей заклик населення Острогозька першим на Слобідській Україні підняло повстання; головну роль у ньому відіграли рядові козаки, «гулящі» та робітні дяди торських заводів.

Повстання очолив Іван Дзиковський із своїми сподвижниками: полковим писарем Марком Жуковцевим, сотниками Василем Григор'євим, Яковом Чекмеєвом, обозним Микитою Волнянкою та острогозьким стрільцем Яковом Наугольним.

Наступного дня острогозькі повстанці вирушили в сусіднє місто Ольшанськ, де їх радо зустріло населення. Тут вони розправилися з місцевим воеводою Беклемішевим і керівним складом воеводського гарнізону. Повстання загрожувало поширитися на Коротоюк і Воронеж, про що воеводи цих міст з великою тривогою повідомляли царя у своїх донесках.

Козацька старшина, місцеве духовенство і російські поміщики на чолі з наказним полковником Герасимом Карабудом об'єднали свої сили для боротьби з повсталими. За допомогою воеводського гарнізону Ольшанська і частини козацьких урядових військ, використавши безтурботність повстанців, Карабуд зненатця напав на них і захопив у полон їх керівну групу на чолі з полковником Іваном Дзиковським. Дружина полковника, мужня Євдокія Дзиковська, зробила спробу допомогти справі і врятувати повсталих. Вона послала на Дюп козака з проханням про допомогу, але по дорозі його схопили.

Степан Разін.

29 вересня 1670 р. Іван Дашковський і його помічники — писар Марко Жуковцев і сотник Василь Григор'єв — були страчені на площі Острогозька. Все майно Дашковського, рухоме і шерухоме, було конфісковане в царську казну.

Через місяць за активну допомогу повстанцям стратили Євдокію Дашковську. Почалася жорстока розправа з рядовими учасниками повстання: козаками, селянами, «гулящими» і робітними людьми. Після довгих катувань їм відтинали руки і ноги, вшарили на шибеницях, поставлених навколо міста по обох берегах р. Тиха Сосна.

Але жорстокі репресії не могли погасити вогонь народного гніву, що свалахнув на Слобідській Україні. Повстання незабаром охопило Коротояк, куди прибув брат Степана Разіна Фрол. Під проводом Олексія Хромого (прозваного Леськом Черкашениним) спалахнули повстання у містах Торі, Маяцьку, Царборисові, Балаклії, Змієві, Чугуєві, Мерефі та ін. Із Змієва який став головним штабом повстанців, розповсюджувались «прелестные письма». У жовтні 1670 р. такі «письма» з'явилися також і в Харкові.

Основну силу повсталих становили селянсько-козацькі пригноблені маси, а також робітні люди торських соляних заводів. Царський уряд кинув проти них великі військові сили під проводом воєводи Ромодановського. У розгромі повстання активну роль відіграла козацька старшина Слобожанщини та Лівобережжя на чолі з гетьманом Многогрішним. Антифеодалний характер повстання так налякав лівобережного гетьмана, що проти повсталих він послав свого брата Василя Многогрішного і полковника Гвинтівку з добірними військами. Пригнобленим масам Росії і України протистоїли пануючі класи, які об'єднали свої сили для розгрому народного руху.

Селянська війна під проводом Степана Разіна була виступом пригноблених мас Росії, України, а також народів Поволжя: мордві, чувашів, марійців, татар. Боротьба народних мас ослаблювала феодальну систему царської Росії. В. І. Левін характеризує Разіна як одного з представників бунтівливого селянства, який поклав голову в боротьбі за свободу¹. Повстання російського селянства на чолі з Степаном Разіним з участю українських селянсько-козацьких мас є яскравою сторінкою в історії спільної боротьби двох братніх народів проти феодально-кріпосницького гніту.

4. БОРЬБА
ПРОТИ АГРЕСІЇ
СУЛТАНСЬКОЇ ТУРЕЧЧИНИ

Султанська Туреччина, продовжуючи свою агресивну політику, намагалася захопити українські землі і встановити на них своє панування. З цією метою

Туреччина використала гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка і козацьку старшину, яка його підтримувала.

Всупереч бажанням народних мас, які прагнули до єднання з братнім російським народом, Дорошенко в 1669 р. погодився поставити Правобережжю Україну в залежність від Туреччини.

¹ Див. В. І. Левін і ін. Твори, т. 29, стор. 291.

Султанська Туреччина із своїм васалом кримським ханом обіщала старшинській групі Дорошенка відновити у Польщі північну Київщину і Волинь і почати війну з Росією за Лівобережну Україну.

Влітку 1672 р. турецький султан Магомет IV при підтримці військ Дорошенка розгромив польське військо на Поділлі і, захопивши фортецю Кам'янець-Подільський, послав частину свого війська на Львів. Звістка про взяття Кам'янця-Подільського викликала велику тривогу серед населення Лівобережної України. Це занепокоїло і російський уряд, який видав наказ спільно укріплювати Київ.

Завдяки поразки, польський уряд в 1672 р. уклав у Бучачі тяжкий для себе договір з Туреччиною, за яким Польща повинна була щороку сплачувати Туреччині данину в сумі 22 тис. злотих. Правобережна Україна була поділена на три частини. Туреччина захопила все Поділля, Брацлавщина і південна Київщина лишився під владою гетьмана Дорошенка, а решта території Правобережної України і Галичина — в складі шляхетської Польщі.

За протурецьку політику Дорошенка і його прибічників дорогою ціною розплачувалось населення Правобережжя: турки і татари грабували міста і села, брали людей у полон і продавали у рабство, забивали худобу та майно. Татарські і турецькі війська перетворювали все на повіль та руїни: найбільше були зруйновані міста Могилів на Дністрі, Ладизин, Умань, Брацлав, Черкаси. Рятуючись від турецької неволі, населення Правобережної України тікало під захист Росії на Лівобережжя і Слобожанщину.

Угода між Дорошенком і Туреччиною поклала на народні маси України ще тяжче іго, ніж в часи шляхетської Польщі. У своїй соціальній політиці Дорошенко, як і інші гетьмани, прагнув задовольнити інтереси пануючого класу і забезпечити його владу над народними масами. Він щедрою рукою роздавав маєтки козацькій старшині, запровадив «оренди» на вино, млинці, мед, горілку і накладав податі на провіданні торгових людей.

За Бучацьким договором шляхетська Польща, по суті, відмовилась від більшої частини Правобережної України. Це дало Росії юридичну підставу, не порушуючи Андрусівського договору, почати війну проти турецьких загарбників та їх співігравця Дорошенка, щоб визволити Правобережжя з-під турецько-татарського іга.

У 1674 р. відбувся похід російської армії і лівобережних козаків на правий берег Дніпра. В результаті його 10 правобережних полків: Черкаський, Капівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Могилівський (Подільський), Кальницький, Торговицький і Павлоцький — «со всеми тех десяти полков городами и местечками и со всем посольством» знову возз'єдналися з Лівобережною Україною в складі Російської держави.

В 1674 р. на раді правобережної козацької старшини у Переяславі гетьманом всієї України було проголошено Івана Самойловича. Не маючи підтримки в народі, Дорошенко в 1676 р. капітулював перед військами боярина Ромодановського і гетьмана Самойловича. Проте султанська Туреччина не припиняла своєї загарбницької політики і почала підготовку до агресивної війни проти Росії. Щоб приховати

своїм татарським планам, турецький султан поставив гетьманом України замість Дорошенка Юрія Хмельницького (1677–1681 рр.), приєднавши йому титул «князя Малоросійської України».

Турецький уряд розраховував використати популярне в народі ім'я Богдана Хмельницького, щоб з допомогою його негідного сина Юрія утвердитися на Правобережній Україні і захопити Чигирин та Київ. Він хотів перетворити ці міста на плацдарм для завоювання всієї України. Щоб здійснити свій план, Туреччина організувала два походи на Правобережжя України, відомі під назвою Чигиринських походів.

У першому поході, в серпні 1677 р., брала участь стотисячна турецько-татарська армія, яку турецький султан послав на Україну, сподіваючись за кілька днів оволодіти Чигирином і захопити все Правобережжя.

На захист України російський уряд послав сорокатисячну армію під командуванням вояводи Ромодановського, до якої приєдналося 30 тис. українських козаків на чолі з гетьманом Самойловичем.

Незважаючи на тритижневу облогу Чигирина, турки не змогли взяти його і, зазнавши великих втрат, змушені були відступити.

В 1678 р. Туреччина розпочала другий Чигиринський похід, в якому взяла участь двохсоттисячна турецько-татарська армія. Для боротьби з ворожою навалю до Чигирина вирушило 70 тис. російських ратних людей і 50 тис. українських козаків. Цією армією знову керували Ромодановський і Самойлович.

Турецькі загарики і на цей раз не досягли поставленої мети: їм удалося лише захопити і зруйнувати Чигирин. Мужливий опір російсько-українських військ спинив їх дальше просування. Водночас з головними боями під Чигирином відбувалися напади запорожців на таби ворога. Під проводом кошового отамана Івана Сірка вони знищували обози, перетинали комунікації ворога. Зустрівши героїчний опір українського і російського народів, турки і на цей раз безславно відступили.

Після поразки у першому і другому Чигиринських походах турецький уряд не відмовився від своїх агресивних планів щодо України. З цією метою він залишив «правителем України» у Немирові (Брацлавщина) Юрія Хмельницького, давши йому на допомогу загони турецьких і татарських військ. Виконуючи розпорядження кримського хана і турецького султана, Юрій Хмельницький взимку 1678/79 рр. послав на Лівобережжя татарські загони, які грабували і розоряли населення, знищували міста і села.

Влітку 1679 р. султан наказав сконцентрувати війська в придурнайших містах для нового нападу на Київ і Лівобережжя України. Для боротьби з ворогом і захисту Києва російський уряд зібрав стотисячну армію, до складу якої входили і козацькі частини. Ціле літо російські солдати і українські козаки будували укріплення, копали рови, насипали вали висотою понад 10 м. Укріплення споруджувалися від берега Дніпра навколо Печерська і всього Верхнього міста до Подолу.

Цього року був збудований міст через Дніпро, який мав важливе стратегічне значення. Врахувавши досвід попередніх Чигиринських

походів і довідавшись про добре організовану підготовку Києва до оборони, турецький султан більше не зважувався наступати на Україну і шукав нагоди, щоб примиритися з Росією.

Мирний договір був підписаний у Бахчисарай в січні 1681 р. За цим договором Туреччина і Крим відмовлялися від зазіхань на Лівобережну Україну і Київ з навколишніми містечками (Стайками, Трипіллям, Васильковом). За Туреччиною лишилися південна Київщина, Брацлавщина і Поділля, де гетьманом був султанський ставленник Юрій Хмельницький. Восени 1681 р. він був убитий турками. Так ганебно закінчила своє життя людина, яка зрадила інтереси свого народу. Дуже важливим пунктом Бахчисарайського договору було зобов'язання турецького султана і кримського хана не допомагати ворогам Росії. Договір був перемогою російської і української зброї та російської зовнішньої політики. Він змінив міжнародне становище Росії і змусив польську дипломатію змінити свою тактику. Перед лицем загрози з боку Туреччини і Криму шляхетська Польща шукала шляхів поліпшити відносини з Росією і укласти з нею союз проти цих небезпечних ворогів.

В той час проти Туреччини в Європі утворився союз християнських держав, так звана Священна ліга, активна роль в якій належала Австрії, Польщі і Венеціанській республіці. Військовими силами цієї коаліції в 1683 р. під Віднем була повністю розгромлена численна турецько-татарська армія. Скориставшись поразкою Туреччини, Польща відновила своє панування над Правобережною Україною.

Проте і ослаблена Туреччина з її васалом — Кримським ханством ще являла собою серйозну загрозу для Європи, в тому числі й для Польщі і Росії.

Пропозицію Польщі про заміну Андрусівського перемир'я сталим миром російський уряд оцінював позитивно. В 1686 р. між Росією і Польщею був підписаний договір, відомий під назвою «Трактат про вічний мир».

«Вічний мир» підтверджував права Російської держави на Лівобережну Україну, Київ, а також на Запорілля, яке з цього часу стало підвладним тільки Росії. Північна Київщина, Волинь та Галичина і надалі лишилися під владою шляхетської Польщі. Територія на правому березі Дніпра, південна Київщина і Брацлавщина, розорені польськими і турецько-татарськими нападами, мали стати незаселеною,

Пам'ятник на могилі кошового Запорізької Січі Івана Сірка.

нейтральною зоною. До Туреччини відходило Поділля (через деякий час воно знову увійшло до складу Польщі).

Підписавши мирний договір з Польщею, Росія приєдналася до антитурецької ліги. В «Трактаті про вічний мир» підкреслювалося, що Росія і Польща зобов'язуються допомагати одна одній у випадку війни з Кримом і Туреччиною. Підписання Бахчисарайського договору і «Вічного миру» мало велике значення і свідчило про переможе завершення тривалої боротьби Росії проти шляхетської Польщі і султанської Туреччини.

Російський і український народи у спільній героїчній боротьбі ціною великих жертв врятували Лівобережну Україну і Київ від польсько-турецької агресії.

7. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією піднесли творчі сили українського народу, який

залишив нам велику самобутню і оригінальну культурну спадщину. Українська культура цього часу розвивалася в тісному взаємозв'язку з культурою Росії і Білорусії.

У той час на Україні, як і раніше, поряд з культурою пануючого феодального класу існувала і розвивалась культура народних мас, що особливо проявлялося в літературі і мистецтві, збагачуваних народною творчістю. Знищення польсько-шляхетського гніту і створення української державності сприяли піднесенню культури України в усіх її галузях і зокрема в галузі освіти. У багатьох українських селах при церквах були створені початкові школи, в яких учителями були дяки. Тут навчалися діти козаків, селян і духовенства.

В деяких містах, зокрема у Львові, Луцьку, Немірові, існували середні школи, організовані братствами. Братські школи були загальноосвітніми. Крім тодішньої української літературної мови (слов'янорусської), а також грецької, латинської і польської, у них вивчали діалектику (її розуміли як уміння вести диспут, захищати і відстоювати свою точку зору), граматику, риторичку, піїтику, а у вищих класах — математику, астрономію і музику.

Центром освіти, науки і літератури в той час був Київ з його Братською колегією. Цей вищий учбовий заклад налічував близько тисячі слухачів — дітей старшин, духовенства, заможант міщан і селян. Завдяки високому рівню викладання в колегії Київ перетворився на центр освіти не лише України, Білорусії і Російської держави, а й балканських народів та Молдавії. Київська колегія справила значний вплив на організацію Московської слов'яно-греко-латинської академії. Більшість перших викладачів цієї академії складалася з українців, колишніх вихованців і викладачів Києво-братської колегії.

За зразком Київської колегії була створена колегія у Вішніці, яку згодом було переведено до Гощі (на Волині). Але вона не набула самостійного значення і являла собою ніби філіял Київської колегії.

У 1661 р. у Львові було засновано університет, але він не зміг стати вогнищем освіти і культури українського народу, бо польський

уряд використовував його як зваряддя своєї колонізаторської політики на західноукраїнських землях.

Серед діячів культури України, які ґрунтувалися навколо Київської колегії, головна роль належала Інокентію Гізелю, Іоаннікію Галлятовському, Лазарю Барановичу та ін. Ще до возз'єднання України з Росією і особливо після нього київські вчені брали активну участь у культурному житті Росії. Переселившись до Москви, вони займалися педагогічною і літературною діяльністю (Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький).

У своїх творах київські вчені висловлювали погляди на суспільний і політичний устрій України та її зв'язки з Росією. Вони вважали за необхідне возз'єднати Правобережну Україну з Лівобережною за допомогою Росії; возз'єднана Україна мислилася ними включеною до складу Росії на основі політичної автономії. Внутрішнє управління країни мало бути в руках української козацької старшини на чолі з гетьманом.

Відбиваючи громадсько-політичну думку, вчені вважали за необхідне створити союз слов'янських держав — Росії, України, Польщі, країні Балканського півострова — для боротьби з турками і кримськими татарами.

Погляди київських учених на суспільний лад України відображали інтереси пануючого класу. Вони і не уявляли собі іншого ладу, крім існуючого, і виправдували підлеглість селян своїм панам посланнями на «святе письмо».

У стінах Київської колегії було створено історичний твір «Синопсис» — огляд, в якому зроблено спробу висвітлити історію всієї Руської землі. Перші сторінки «Синопсиса» починалися з викладу легендарної історії слов'ян; багато уваги приділено в ньому діяльності київських князів та подіям з історії України аж до 70-х років XVII ст.

На сторінках «Синопсиса» проходила думка про єдність історичної долі українського і російського народів. У високохудожній формі його автор розповідає про боротьбу братніх народів проти іноземних загарбників, особливо проти татар.

Авторство цього твору за традицією пов'язують з ім'ям Інокентія Гізеля. Вперше «Синопсис» надруковано в 1674 р. З цього часу він набрав поширення не тільки на Україні, але і в Росії, де майже до кінця XVIII ст. був основним шкільним посібником з російської історії. Найпопулярнішою була редакція «Синопсиса» 1680 р., доповнена «Сказаньем о Мамаевом побойше». З інших історичних творів того часу слід відзначити «Кривинку» Сафоновича, викладача Київської колегії, та літописні збірники Коханівського. У цей же час з'явилися старшинсько-козацькі літописи. Найбільш поширеним з них був літопис Самовидця, що висвітлює події від 1648 до 1702 р. Встановлено, що автором його був представник замкнутого козацтва Роман Ракушка-Романовський.

Твори, у яких при викладі російської історії висвітлювалися окремі питання історії України, були написані також і в Москві. В другій половині XVII ст. з'явився «Новый летописец», який був спробою систематично викласти історію Росії з найдавніших часів.

У 80-х роках XVII ст. в Посольському приказі, очолюваному В. В. Голіциним, був створений новий ізвод «Нового летописца», доповнений документальними пам'ятками дипломатичних відносин.

У цих творах, поряд з іншими подіями, висвітлювалися Андрусівське перемир'я, «Трактат про вічний мир» 1686 р. та ін.

У розвитку освіти і науки на Україні важлива роль належала книгодрукуванню. Серед існуючих тоді великих друкарень найбільшою була друкарня Києво-Печерської лаври, яка випустила в світ протягом другої половини XVII ст. 117 видань. Книги, видані друкарнею Києво-Печерської лаври, відзначалися чітким шрифтом, багатим оформленням, високохудожніми гравюрами та орнаментом. Вони були широко відомі серед українського, російського і білоруського населення, а також у Болгарії й інших слов'янських країнах.

На західних землях України існували друкарні у Львові, в Унівському монастирі біля Золочева, а також у Грушевому (Закарпатті). Але незабаром деякі з них були закриті польським і угорським урядами. В 1675 р. була створена друкарня в Новгороді-Сіверському (згодом перенесена до Чернігова).

Крім історичних праць, київські вчені написали значну кількість літературних творів — проповідей, памфірків, силабічних віршів.

У цих творах давалось багато відомостей з вітчизняної і світової історії, географії, астрономії та інших галузей знань.

Видатним українським проповідником того часу був Антоній Радивилівський. Ректору Києво-братської колегії Іоаннікію Галатювському належали численні проповіді, зібрані у книзі «Ключ разумения». Сюжетом для проповіді часто бралися події «священної історії», які розповідалися автором і були приводом для певного моралізування. Проповіді писалися тодішньою літературною мовою, часто витівчастим стилем; їх пишмовність була мало доступна народним масам. Але, незважаючи на зовнішню абстрактний характер проповідей, у них завжди відчутна класова спрямованість. Так, письменник, архієпископ чернігівський Лазар Баранович, автор збірників «Меч духовный» і «Трубы словес проповедных», рекомендував своїм слухачам у ставленні до своїх підданих пам'ятати, що «овец нужно так стричь, чтобы не хватать за живое и чтобы шерсть росла».

Проте зрушення, які відбулися в соціально-економічному житті, позначилися і на тогочасній культурі. Серед прогресивних кіл суспільства пробуджувався інтерес до народної творчості, зростало почуття національної свідомості. Краща частина письменників і проповідників починає дбати про дохідливість своїх творів і проповідей. З цією метою вони широко використовували байки як українські, так і іноземного походження, причому в іноземні сюжети байок вносили місцевий український колорит.

Серед поетичних творів того часу особливе місце займали вірші на історичні теми. Багатьма своїми рисами вони наближаються до

Печатка Львівського братства (XVII ст.).

«Лексикон словеноросский» Памви Баринди, надрукований у Київській друкарні в 1857 р.

«Мусякійська граматика» М. П. Ділицького.

народнопоетичної творчості. Створені народом образи широко використовувались в історичних віршах. Автори цих творів оспівували визвольну війну 1648—1654 рр. та її керівника Богдана Хмельницького. Вони разом з усім народом раділи перемогам визвольної війни і тяжко переживали її невдачі. У цих віршах яскраво відбита віра в те, що український народ переможе своїх ворогів за допомогою могутньої Російської держави.

У багатьох авторів поетичних і прозаїчних творів того часу, включаючи і проповіді, було прагнення відійти від академічної схоластики і наблизитися до живої народної мови. Це явище було важливим чинником у розвитку української культури, воно створювало передумови для розвитку української національної мови.

Значного розвитку на Україні, особливо у Києві, досягла шкільна драма, яка зародилася в тісному зв'язку з віршованою літературою. Вона розвинулася на місцевій національній основі під впливом західноєвропейського та польського театрів. Шкільна драма — твір головним чином релігійно-повчального змісту, що писався на мотиви «святого письма».

Авторами шкільних драм, як правило, були професори Колегії, що викладали піїтку, а акторами-виконавцями виступали її студенти. З найбільш ранніх шкільних драм можна назвати такі: «Алексей — человек божий», «Действо на страсти Христовы», «Свобода, от некоей возделенная Nature людской». Всі ці драми написані силлабічним вір-

шем. Найцікавішими частинами шкільної драми були інтермедії та інтерлюдії. В інтермедіях змальовувалися побутові сценки з народного життя, побут селян, міщан та козаків. У них використовувалися народні пісні, прислів'я і приказки. Інтермедії були найбільш реалістичним і прогресивним елементом шкільної драми. Вони виконувалися у перервах між діями драми. Згодом вони стали основою для виникнення на Україні побутової комедії.

У цей час на Україні розвивався й інший вид театрального мистецтва — вертеп*, де замість акторів грали ляльки, а розмову вела схована за вертепом людина. Вистави вертепного театру відбувалися на ярмарках, міських площах, в хатах міщан і селян. Найпопулярнішими персонажами вертепу були запорожець, шинкарка, дяк, дід та баба. Вони були одягнуті в характерні народні костюми і розмовляли барвистою народною мовою. Надзвичайна цінність вертепного лялькового театру полягала в його народності, в реалістичності комічних і сатиричних інтермедій, які показували життя широких мас.

Народна творчість найяскравіше відбилася в історичних піснях і думах, у яких зображалися героїчна боротьба українського народу з іноземними загарбниками (польськими панами, турками і татарами) та гострі соціальні суперечності. Так, дума «Козак петяга Фесько Гайка Андрибер» змальовує бійку між бідняками («козанами-петягами») та багатіями («дуками-срібляниками»):

«Тоді ж то козак, діти друзі, молодці, добре
дбали —
Сих дуків-сребряників за лоб брали,
Із-за стола, пале волів, виводжали.
Перед окнами покладали.
У три березини потягали.
А ще стиха словами промовляли:
«Ей, дукі,— жакуть,— ви, дукі!
За нами всі луги і лука,
Нігде вашому брату, козаку-петягаї, стати
І козя понасти!»

У розвитку музичного мистецтва значна роль належала М. П. Ділецькому, визначному композиторові і музичному теоретикові XVII ст. Він був автором музично-теоретичного трактату «Музичійська грамати́ка» і підручника «Ідея граматики музичійської...», на якому виховувалося ціле покоління тогочасних українських і російських композиторів.

З того часу починається художня обробка української народної пісні. Перші зразки такої обробки зустрічаються у музиці інтермедійної частини вертепу, створеного студентами Київської колегії. Тоді музично обробили народні пісні «Та нема гірш нікому» і «Ой під вишнею, під черешнею». Дуже поширеною була також художня обробка для хору і оркестру народної пісні «На березку у ставка» невідомого

* Лепка споруда, яку могла переносити одна людина. У верхній частині вертепу показували сцени релігійного змісту, а в нижній — комічні сценки з народного життя.

Будинок Чернігівської полкової канцелярії (кінець XVII ст.).

автора. Мелодію цієї пісні в XIX ст. використав російський композитор М. Мусоргський в опері «Серочинський ярмарок».

Архітектурні споруди на Україні в другій половині XVII ст., так само як і в попередню добу, були переважно дерев'яними. Дерев'яні житла будували не тільки селяни і козаки, але й козацька старшина та духовенство, хоч їх будинки відрізнялись великим розміром, внутрішнім і зовнішнім оздобленням. Будинки козацької старшини прикрашались галереями, різьбою дверей, вікон і стель. Слід відзначити, що дерев'яна архітектура тогочасної України, починаючи від Полтавщини та Київщини і кінчаючи Галичиною та Закарпаттям, мала свої місцеві особливості і була досить різноманітною. Водночас це була архітектура єдиного українського народу. Деякі дерев'яні пам'ятки XVII ст., особливо дерев'яні храми, як в західноукраїнських землях, так і на Подніпров'ї збереглися і до наших днів. Вони і тепер вражають високою майстерністю виконання, чудовою гармонією і поетичністю.

Поряд з дерев'яним будівництвом на Подніпров'ї в другій половині XVII ст., у зв'язку з дальшим розвитком продуктивних сил і нагромадженням багатств у руках пануючих верств, відбувається дальше зростання будівництва із цегли з широким використанням заліза. Це сприяло розвитку і вдосконаленню будівельної техніки та створенню нових конструкцій. Широке використання скла давало можливість будувати світлі приміщення з широкими вікнами. Це стосується головним чином громадських і церковних споруд та незначної кількості житлових будинків козацької старшини.

В архітектурному мистецтві того часу переважав стиль, для якого характерними були монументальність та декоративність і в якому

поспівалися риси ренесансу та барокко з українським національним стилем.

На розвитку архітектури України позначився великий вплив українського народного зодчества, позбавленого кричущої розкоші польсько-католицького архітектурного стилю з його релігійним напрямом.

Побудовані з каменю та цегли пам'ятки тогочасного архітектурного мистецтва відзначаються суворю величчю, урочистістю та виразністю композиції; різні прикраси (колонки, фронтони та ін.), скульптура і живопис займали незначне місце. З кам'яних будівель можна назвати Суботівську церкву, збудовану за Богдана Хмельницького, і Троїцьку церкву Густинського монастиря біля Придлук (80-ті роки XVII ст.). Т. Г. Шевченко під час подорожі в XIX ст. по Україні зробив зарисовки цих двох архітектурних пам'яток.

Серед інших кам'яних будівель XVII ст. можна назвати Микільський собор у Києві (1690—1696 рр., майстер Йосип Старцев), Троїцький у Чернігові (1679—1695 рр., майстер І. Баптист), Мгарський у Лубнах (1682 р., будівничі М. Томашівський та І. Баптист) і ряд інших.

Високого рівня розвитку досяг український живопис. Арабський мандрівник Павло Алепський, який в 1654 р. подорожував по Україні, називав українських майстрів людьми високої мистецької науки. Сильне враження справило на нього розпис церкви Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври, особливо іконостас з образом Владичиці. «Ея лик и уста, — пише Алепський, — приводять в наумление своей прелестью». Далі він підкреслює, що скільки йому не доводилося бачити ікон, починаючи від Греції і кінчаючи балканськими країнами, він ніде не зустрічав такої краси, такого шедевра живописного мистецтва.

Будівля Артеміхи у м. Києві на Подолі (XVII ст.).

Микільський собор у Києві (XVII ст.).

Великий вклад у розвиток живопису тих часів внесли видатні майстри Іов Кондзелевич з Волині та Іван Руткович із Жовкви. Одним з найкращих творів Кондзелевича є Богородчанський іконостас, а Івана Рутковича — ікона Архангела Михаїла. Ці твори зберігаються у Львівському музеї народного мистецтва.

Поширеними на Україні видами народного мистецтва були різьба по дереву і кості та живопис. Різьбою і складним художнім орнаментом оздоблювали будинки і речі домашнього і господарського вжитку. В українському орнаменті, поширеному з певним відмінностями малюнка в усіх частинах України, з великим смаком гармонійно поєднувалися яскравий колорит і чарівність композиції.

Живопис широко використовувався для внутрішнього оздоблення будинків. Дуже популярними в народі були малюнки «Козак-мамай» та «Чайки».

На Україні значного розвитку дістав і портретний живопис. Збереглася значна кількість портретів козацької старшини того часу,

з яких можна судити про високий ступінь розвитку мистецтва на Україні, про зброю, одяг і прикраси тих років.

Поширеним видом українського мистецтва було також художнє оформлення книг гравюрами, вирізьбленими на дереві та міді. Першокласними майстрами гравюри були Д. Спикевич, М. Зубрицький, Д. Галеховський, О. і Л. Тарасевичі, І. Щирський, І. Мігура та ін., які були добре обізані з досягненнями західноєвропейського мистецтва.

У другій половині XVII ст. гравюра почала поступово відходити від застарілих прийомів іконографії. В тематику гравюр вводяться світські мотиви, розвивається портретний і побутовий жанри, сюжети часто беруться з натури, зокрема це зображення будинків як кам'яної, так і дерев'яної архітектури.

В усіх галузях мистецтва яскраво проявлявся взаємовплив української і російської культур. З України в Росію запрошувалися майстри різьби, гравірування, видування скла. В той же час російські архітектори, ливарники, муляри працювали на Україні.

Для виготовлення гравюр були викликані з України в Росію Інокентій Щирський і Леонтій Тарасевич — видатні майстри цього виду мистецтва. Російський зодчий Йосип Старцев, який наприкінці XVII ст. будував у Києві кам'яні будинки, привіз з собою з Москви 80 мулярів. У 1690—1693 рр. він збудував Києво-братську Богоявленську церкву, у 1690—1696 рр. — Микільський собор на Печерську, а також перебував Софійський собор. Старцев уміло поєднував українські будівельні традиції з рисами російської архітектури.

З різних видів народного мистецтва можна виділити розпис орнаментом будинків і посуду, виготовлення килимів, одягу, меблів, музичних інструментів, художню обробку металу, побутової і будівельної кераміки. Високої майстерності на Україні досягло вишивання та гантування.

Українська культура, як уже зазначалося, розвивалась у тісному взаємозв'язку з культурою російського та білоруського народів. Поряд з цим у другій половині XVII ст. Україна підтримувала культурні зв'язки з сусідніми країнами, зокрема з Польщею, Молдавською, Валахією, Сербією та Грецією, що знайшло свій відбиток у матеріальній та духовній культурі народів цих країн.

Успіхи української культури були пов'язані із змінами в соціально-економічному і політичному житті, які відбувалися в країні. Все це створювало сприятливі умови для перетворення української народності в націю.

РОЗДІЛ VIII
ПОСИЛЕННЯ
ФЕОДАЛЬНО-
БРИГОДИСЬКОГО ГІНТУ
НА УКРАЇНІ
В КІНЦІ XVII —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XVIII СТ.

Наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. переважна більшість українських земель — Лівобережжя і Слобідська Україна, а також Запоріжжя, — як і раніше, входила до складу Російської держави. Ці землі перебували в незрівнянно більш сприятливих умовах розвитку, ніж попередні іноземними загарбниками правобережжя і західноукраїнські землі.

На Лівобережжі і Слобідській Україні швидко зростала чисельність населення. Продовжувало розвиватися землеробство — основне заняття населення: збільшувались посівні площі, розорювалися нові ділянки землі. Селяни, за їх висловом, «вдиралися» в ліси і

стени, тобто сіяли на місцях, розчищених від лісів, кущів, диких трав. На новооброблених ділянках вирубка і перелогова система поступово змінювалися трипільям. Землю орали сохами і плугами. Соха переважала на м'яких ґрунтах північної частини Лівобережжя, а плуг — в середній і південній частинах. У плуг впрягали чотири, шість, а інколи і вісім волів; щоб мати таку кількість робочої худоби, для оранки здебільшого об'єднувалося кілька господарств. Плуг орав значно глибше, ніж соха, і поступово витісняв її. Обробіток землі, таким чином, поліпшувався.

Удосконалювався і сам плуг: з XVIII ст. почала застосовуватися його особлива конструкція під назвою важкий український плуг. Поліпшувалися й інші знаряддя — бороши з дерев'яними зуб'ями замінювалися боронами з залізними зуб'ями. Та зростанням поголів'я худоби поліпшувалося угноєння ланів. Проте на хліборобстві агучно відбивалися спустошливі нальоти сарани (в 1688, 1690, 1710, 1712 та ін. рр.).

На Україні в цей період виробувалися і соціально-економічний розвиток і в попередні десятиріччя. Значно розширилися посіви тютюну на півдні. На Київщині, лівобережній і словідській Україні, в ряді інших місць висаджувалися тутові дерева для шовківництва.

Дальшого розвитку набуло скотарство: для сільськогосподарських робіт, на продаж, для харчування виробувалася велика кількість худоби, особливо волів, які в більшості йшли на продаж у Росію, а також за кордон.

Поширеною галуззю господарства було бджільництво. Лише в одному Полтавському полку налічувалося близько 30 тис. вуликів.

Потреби населення в промислових товарах задовольнялися дрібним виробництвом міста і села. Селянські промисли — виробництво полотна, вірьовок, дерев'яного посуду та ін. — посилено розвивалися на півночі Лівобережжя. В Стародубському полку існували цілі села, в яких основним заняттям населення були промисли — ткацький, бондар-

Селянин і селянка (XVIII ст.).

ський, теслярський та ін. Так, у селах Баранова Гута та Орликівка жителі займалися переважно виробленням віконних рам, решіт, підситків тощо. В галузі дрібної промисловості слід вказати на виробництво сукна, а також на обробку шкіри, яка часто фарбувалася в різні кольори.

На півночі Лівобережжя з його великими лісовими масивами, а також на Сумщині було поширене виробництво поташу. Тут діяло багато поташних заводів — буд, що склалися із сховищ попелу, кладовки для вимочки, «гартовні» і казанів для варки поташу. На півдні Лівобережжя і на Слобожанщині було багато селітряних майданчиків — дрібних підприємств з примітивним устаткуванням і кількома робітниками. Існували і значні за розміром підприємства, що виробляли до 1,5 тис. пудів селітри на рік. На гутах (так звалися скляні заводи), сконцентрованих в основному на півночі Лівобережжя, виготовлялися різні вироби із скла. Рудні являли собою переважно невеликі підприємства з ручними горнами і кількома робітниками; вони давали в середньому 500—700 пудів заліза на рік. Існували і великі рудні; наприклад Вепринська (Стародубський полк) виробляла щороку 5 тис. пудів заліза. Як і в попередні десятиріччя, великі прибутки старшина давало млинарство і гуральництво.

Власниками буд, гут, рудень, млинів, гуралень тощо були переважно старшина і монастирі, які засновували їх у своїх маєтках, використовуючи працю залежних селян, а також найманих робітників. Розвиток значної частини промисловості поза межами міст, в сільській місцевості, був однією з характерних рис економічного розвитку України цього часу.

Городянини і городянка (XVIII ст.).

У другому десятиріччі XVIII ст. на Лівобережжі з'явилися перші мануфактури. В 1719 р. була заснована Охтирська тютюнова мануфактура, яка мала виробляти вищі сорти тютюну. Мануфактура використовувала працю селян-кріпаків (їй було віддано 500 дворів) та найманих робітних людей. В 1720 р. почали діяти Путьвільські суконна і подотняна мануфактури. На шовковій мануфактурі в Києві вироблявся високоякісний шовк-сирець. Було розширено Бахмутський і Торський соляні заводи.

Значно розширилася торгівля, насамперед внутрішня, посилювався товарообіг між північними (лісовими) і південними (степовими) районами України. На базарах і ярмарках продавали прядиво, скляні вироби, горілку.

З України на продаж у центральні райони Росії гнали велику кількість худоби, відраховляли масло, сало, шкіру, а звідти ввозили залізо, металеві вироби, хутро, палір. Головними центрами російсько-української торгівлі були Стародуб, Глухів, Ніжин, Харків. Велася торгівля також і з Кримом.

Важливу роль в економічному і політичному житті України відігравали міста. На відміну від правобережних українських земель, де міста становили здебільшого приватну власність феодалів і зазнавали різних утисків і обмежень, лівобережні міста були підпорядковані центральній — царській і гетьманській — владі. Це сприяло більш швидкому їх розвитку.

Зовні міста ще зберігали чимало ознак типових середньовічних міст з укріпленнями, валами, мурами. В центрі міста були розташовані ратуша і головна міська площа. Брами, через які в'їжджали до міста,

охороняла сторожа. Але розвиток торгівлі змінював і обличчя міст. Дедалі більше зростала кількість крамниць, збільшувалося ремієничє населення, посилювався обіг на ярмарках. Стара феодальна замкнутість міст поступово відходила в минуле.

Міста Лівобережжя зберігали свою попередню структуру управління на чолі з війтами, бурмистрами та численними урядовцями і служителями. Керівні посади займали представники міської верхівки. В кінці XVII — на початку XVIII ст. в Стародубі десятки років був війтом С. Ширай. Як і інші багатії, він заводив млини, буди, вступав у родинні стосунки з старшиною.

Центром економічного, культурного і в значній мірі політичного життя України лишався Київ. Він відіграв важливу роль у торгівлі між Лівобережжям і Правобережжям. Відновлення і значне розширення оборонних споруд і розташування великого гарнізону робило Київ важливим стратегічним пунктом. Один із сучасників на початку XVIII ст. так висловив своє захоплення виглядом міста: «Город Киев стоит на Днепре, на правой стороне, на высоких горах, zelo прекрасно; в... российском царстве такового подобного красотою вряд елискать». Зростало також значення Харкова, що став економічним і культурним центром Слобідської України. Важливими торговими центрами північного Лівобережжя були Стародуб, Глухів і Ніжин; через Стародуб, зокрема, проходили торговельні шляхи до Польщі і Прибалтики. Тут бували купці з різних частин Росії, а також з Польщі, Криму, Туреччини, Прибалтики.

Найбільш значні міста користувалися магдебурзьким правом, яке підтверджувалося царськими грамотами. Частина міст мала своє управління, так звані ратуші, але не користувалася магдебурзьким правом і тому в більшій мірі залежала від старшинської адміністрації.

Значна частина населення міст займалася сільським господарством. Другу велику групу становили міщани, які займалися промислами, ремеслами, торгівлею. У містах Лівобережжя і Слобожанщини відомо багато ремієничих спеціальностей. Обробкою металу займалися ковалі, слюсарі, цушкарі, шабельники, котлярі, цинкарі, обробкою шкіри — кушніри, шмарі, шаповали, чоботарі, шевці. Особливо багато спеціальностей було в галузі виробництва харчових продуктів (пекарі, круп'ярі, олійники, м'ясники, хлібники, калачники, шпінжники, ковбасники, броварники, медовари, солодовники, вівнишки, бражники та ін.).

У містах жило також чимало козаків, які займалися сільським господарством, промислами і торгівлею.

Становище маси міського населення дедалі погіршувалося. Її пригноблювала і міська верхівка і старшина; селяни і міщани притягалися до виконання різних робіт і сплачували численні податки. За даними ревізії 1723 р., у Києві та інших містах понад дві третини населення становила біднота — «убогі». Цим пояснюється активна участь міського населення в антифеодальних виступах того періоду.

На Лівобережжій та Слобідській Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. розвивалися феодально-кріпосницькі відносини; цьому сприяла і кріпосницька політика російської дворянської монархії.

Зростання великого феодального землеволодіння, закріпачення та визиск селянства особливо посилились за гетьманування І. Мазепи. Влітку 1687 р. старшинська верхівка, незадоволена самовладним, надзвичайно користолюбним гетьманом Самойловичем, який всюди висував своїх родичів, дістала від царського уряду згоду на його усунення. 25 липня 1687 р. на військовій раді гетьманом був проголошений Мазепа.

Син ополеченого українського шляхтича з Білоцерківщини, Мазепа дістав виховання, яке звичайно давали дітям польських феодалів. Цього кар'єра почалася при польському королівському дворі. Мазепа старанно виконував різні доручення короля, зв'язані з агресією шкеської Польщі проти України. Тільки випадкові обставини — сутичка з одним із польських магнатів — примусили Мазепу залишити королівський двір. Згодом він опинився на Лівобережній Україні, де став генеральним осавулом. На гетьманство Мазепа був обраний завдяки підтримці всесильного в часи правління царівни Софії боярина В. Голицьина, якому він дав великого хабара.

Мазепа ненавидів як російський, так і український народ; в таємних розмовах він називав себе вірним сином шляхетської Польщі. Протягом всього часу свого гетьманування він підтримував тесні зв'язки з польськими магнатами, намагаючись відновити на Лівобережжі панування шляхетської Польщі.

При обранні Мазепи були складені так звані «Коломацькі статті» (від назви р. Коломак на Полтавщині, де відбувалася козацька рада). Ці «Статті», як і всі попередні, стверджували привілейоване становище старшини, її панування над народом. Разом з тим вони являли собою дальший крок в посиленні позицій російського царизму на Україні. Гетьман і старшина були зобов'язані неухильно здійснювати зовнішньополітичну лінію російського царизму щодо Туреччини, Польщі та інших держав. Для забезпечення контролю над гетьманським урядом у гетьманській резиденції — Батурині розташовувався полк московських стрільців. Гетьман не мав права усувати старшину з посад без царського указу.

Розвиток феодальних відносин у кінці XVII — на початку XVIII ст. виявився насамперед у зростанні старшинського і монастирського землеволодіння. Головним джерелом цього зростання було скопування і насильствене загарбання селянських і козацьких земель. В старшинському землеволодінні помітно зростає питома вага володінь на правах так званого «зуполного» володіння.

У селян часто забирали «грунти» (земельні ділянки) за незначні борги. Нерідко траплялися випадки, коли старшина, користуючись своєю владою, знищувала межові знаки, руйнувала хати, ув'язнювала селян. Продовжувалось також посилене роздавання гетьманом старшині земель і сіл з фонду так званих військових маєностей. Здобуття нових маєностей оформлялось гетьманськими універсалами, які підтверджувались царськими грамотами. Кількість великих земельних власників збільшувалась. Десятки сіл загарбав і скупив Мазепа, який став за час свого гетьманування найбільшим земельним власником

Україні і одним з найбільших поміщиків Росії. Йому належало в різних полках понад 100 тис. душ залежного селянського населення. Мазепа посилено скуповував селян також і в сусідніх повітах Росії; там у нього було понад 20 тис. душ кріпаків. Великі земельні володіння, у яких налічувалися десятки сіл, зосереджувалися в руках генерального судді В. Кочубея, миргородського полковника Д. Апостола та ін.

Старшинська верхівка володіла також численними промисловими підприємствами.

Водночас із зростанням багатства українських феодалів оформлялись і їх еданої привілеї. Верхівка старшини у полках і сотнях виділялась в окремій привілейованій прошарок. Вищу групу його становили так звані «бунчукові товариші» в полках (від назви гетьманської регалії — бунчука), які перебували під протекцією гетьмана і не підлягали полковій адміністрації, а також «значкові товариші» в сотнях (від назви полкового прапора — значка), які не підлягали сотенній владі, а тільки полковій.

Багаті старшинські родини протягом десятиріч тримали полкові і сотенні «уряди» у своїх руках. З 1659 по 1736 р. миргородськими полковниками були послідовно дід, син і внук — Павло, Данило і Павло Апостоли. Родина Забіл майже півтора століття з невеликими перервами тримала в своїх руках сотенний «уряд» в Борзенській сотні, Ніжинського полку. На Слобідській Україні родини Копрятських, Лесевичських та ін. тримали в своїх руках полковницькі посади в Сумському і Охтирському полках.

Кінець XVII — перша половина XVIII ст. на Україні, як і в усій Росії, були періодом дальшого погіршення становища народних мас. Старшинське господарство все більше втягувалося у ринкові відносини, що неминуче вело до посилення висиску селянських мас. Жорстокій кріпосник Мазепа, якого ненавидів увесь народ, посилював феодально-кріпосницьку експлуатацію селянства. При ньому в ряді місцевостей, переважно на півночі Лівобережжя, селяни повинні були відробляти на поміщиків певну кількість днів панщини на тиждень з двору. З гетьманського універсалу, адресованого у Веркійську сотню, Ніжинського полку, в 1701 р., видно, що дводенна панщина на північному Лівобережжі вважалася мінімальною нормою. Такі розміри панщини згадуються і в інших джерелах. В дійсності власники сіл — старшини і монастирі — часто перевищували цю норму відробіткової ренти.

З селян стягувалися численні збори натурою і грошима на користь власників маєтків, старшинської адміністрації, духовенства, на утримання найманих полків та ін. Характер зборів та їх розміри не були точно визначені, і це давало привід для постійних насильств і зловживань з боку власників та адміністрації.

Старшинська адміністрація і власники маєтків силою зганяли селян на сінокіс, збирання врожаю, спорудження загат та ін. На селянство, козацтво та бідне міське населення важким тягарем лягали численні посередні збори: з роздрібною торгівлі, мито з товарів, які ввозилися і вивозилися, орендні збори тощо.

Експлуатація селянства була більшою на півночі Лівобережжя, ніж у менш заселених південних полках. Особливо тяжким було становище селян у старшинських і монастирських володіннях. Саме тут дедалі більше зростала питома вага панщини.

Велику роль в розвитку кріпосницьких відносин на Україні цього періоду відіграло обмеження гетьманською і полковою владою селянських переходів. Вживалося суворих заходів, зокрема, проти переходу феодально залежних селян на слободи: в універсалі Мазеши 1706 р., зверненому до старшини Полтавського полку, наказувалось затримувати селян, які покинули старшинські володіння, відбирати їх майно, випадно бити, ув'язнювати і навіть вшати, а осілих без дозволу — силою відправляти на старе місце проживання. Яскравим проявом зростання особистої залежності селян була видача старшині гетьманських універсалів «на спокійное владенне» в селах окремими дворами і навіть людьми.

Ця ж політика посиленого визиску і покріпачення селянства продовжувалася і за гетьманування І. Скоропадського (1708—1722 рр.). Земельні володіння старшини продовжували зростати за рахунок скуповування і загарбання землі у селян і козаків, а також за рахунок захоплення рангових маєтків і міських земель. Примушуючи селян і козаків продавати за безцінь свої землі, старшина часто вдавалася до грубих насильств. Так, за відмову продати землю гадицький полковник Милорадович закував у кайдани селянина, а ковотоцький сотник Лизогуб прикував козака до печі і сім тижнів обкурював його димом. За роки свого гетьманування Скоропадський роздав універсалів на земельні володіння більше, ніж всі попередні гетьмани. Самому гетьманові належало близько 20 тис. дворів.

Посилювалася і особиста залежність селян, все більше обмежувалися селянські переходи. Універсал Скоропадського старшині Стародубського полку 1721 р. наказував суворо стежити, щоб селяни не переходили в інші полки, сотні і села, не йшли ні в які слободи без дозволу старшинської адміністрації. Старшинські власті повинні були затримувати «перехожан», відсилати їх назад, навіть відбирати у них худобу та ув'язнювати. Подібні універсали надсилалися тільки в окремі полки і не поширювалися ще на всю Україну. Проте вони були серйозним кроком на шляху до поступового закріпачення селян, яке здійснювалося українськими феодалами. Закріпаченню селян сприяли і набальні любов'язання: за одержану позичку селяни, а нерідко і козаки зобов'язувалися бути «вічними підданими» своїх кредиторів.

Друге десятиріччя XVIII ст. характеризувалося дальшим зміцненням панування російського царизму на Україні, посиленням гноблення і визиску українського народу.

Російські вельможі одержували на Лівобережжі і Слобожанщині великі земельні володіння. Серед них перше місце займав О. Меншиков. Про розміри його володінь можна судити з того, що тут в 1727 р. у нього було відібрано 4 міста, 187 сіл, 14 слобід. Великими земле-власниками стали також родини Шереметьєвих, Долгоруких, Толстих та ін. В одержаних маєтках російські поміщики запроваджували жорстокий кріпосницький гніт.

Царський уряд прагнув використати природні багатства України для російської промисловості. Для постачання її високоякісною вогню вживалося заходів щодо розвитку тут ліваретна. Царський уряд указами 1713 і 1720 рр. повсім заборони швиіз з України селитри будь-куди, крім як на російські заводи. Почалися розвідки копалини на Довбасі. Партіі розвідників були послані «на реку Днепр и речки, которые в тот Днепр пади, для осмотра и сыску каменного уголья». Зразки знайденого в районі Бахмута в 1722 р. кам'яного вугілля були доставлені в Москву.

Царський уряд втручався і в торгівлю України. З метою забезпечення інтересів російських промисловців і купців на Україну була поширена заборона ввозу з-за кордону цілого ряду товарів: тсанин, голок, панчох та деяких інших. Багато українських товарів дозволено було вивозити лише через російські порти в Прибалтиці (прядиво, юхта, поташ, сало, віск, олія, щетина). Збір індукти (податок з імізаних товарів), яким раніше порядкувала старшина, був відданий на відкуп купцю Саві Рагузіньському, а пізніше — севським купцем Шереметцевим.

Разом з тим царський уряд все більше підкорив Україну і політично, обмежуючи її автономію. Першим кроком в цьому відношенні було запровадження в 1709 р. при гетьмані наглядача в особі царського резидента. Докладна інструкція резидентові у її «явних» і «таємних» пунктах передбачала встановлення постійного контролю над всім політичним життям України. Столицю України було перенесено з м. Батурина в м. Глухів, ближче до російських кордонів. Починаючи з 1710 р. на Україні, крім постійних гарнізонів у фортецях, розташувалися на квартири полки царського війська.

Неважаючи на ці обмеження, в першому десятиріччі XVIII ст. Лівобережна Україна зберігала свій особливий адміністративно-політичний устрій. Вища адміністративна, військова і судова влада належала гетьманові, який підлягав російському царю. Гетьман управляв разом з генеральною старшиною. Полками і сотнями управляли полкова і сотенна старшина. Ці посади лише формально вважалися виборними. Їх посідали представники старшини, що фактично призначалися гетьманом за погодженням з царським урядом. Таку ж систему управління з полковою і сотенною старшиною мала і Слобідська Україна. Але тут у полкових містах були і царські двоєводи: всі слобідські полковники підлягали російському двоєводи в Бєлгороді.

В генеральній, полковій, міській і сотенній адміністрації було багато різних служителів — збирачів численних зборів і податків, канцеляристів, сторожів та ін., на утримання яких гроші і натуральна плата (продукти і одяг) збиралися з селян і козаків.

На Лівобережній Україні залишалися і свої збройні сили — козацьке військо, що складалося з десяти полків і налічувало близько 50 тис. чоловік.

Продовжувала існувати своя система суду і діяло українське право. джерелами якого було звичаєве право, поточне — російське та українське — законодавство та церики польсько-шляхетського права.

Дальшим кроком у колоніальному наступі царизму на Україну було створення в квітні 1722 р. Малоросійської колегії з шести царських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Колегія становила новий вищий орган влади, який контролював діяльність гетьмана і старшини. Незабаром, скориставшись смертю гетьмана Скоропадського (1722 р.), царський уряд не дозволив чергових виборів гетьмана. Тимчасовим (наказним) гетьманом був призначений багатий землевласник, чернігівський полковник Павло Полуботок.

Всі ці заходи не тільки обмежували права і привілеї старшини, а й погіршували становище народних мас України, посилювали гноблення їх царською монархією. В другому десятиріччі XVIII ст. тисячі козаків мало не щороку виспалалися на будівництво фортець і каналів. Від непосильно тяжкої праці, хвороб, голоду загинуло багато тисяч козаків. У 1721 р. з 10 тис. чоловік, вярджених до Ладозького озера, додому повернулася лише третина; під час походу 1724—1725 рр. до Сулаку в боях і від хвороб загинуло понад 5 тис. чоловік.

Було запроваджено контроль і над місцевою — полковою і сотенною — адміністрацією. Вже з першого десятиріччя XVIII ст. слобідські полки були підпорядковані російським воєначальникам, а Слобідською Україною в адміністративному відношенні відали російській урядові установи. У 1722 р. в головні міста України — Стародуб, Чернігів, Переяслав, Полтаву — були призначені царські коменданти, які контролювали діяльність місцевої старшини. Згодом, у 20—30-х роках XVIII ст., царський уряд просто почав призначати на посади лівобережних полковників російських офіцерів.

Наказний гетьман Павло Полуботок очолював частину старшини, яка відняла свій голос протесту проти обмежень царською монархією автономії України. Він домагався дозволу на обрання гетьмана, скасування колегії та всіх інших обмежень. Але це суперечило централізаторській політиці царизму, і цей виступ було придушено. П. Полуботок та інших виказали до Петербурга і там ув'язнили. Полуботок так і помер у в'язниці.

Владу на Україні зосередила в своїх руках Малоросійська колегія, яка значно збільшила збори з населення. В 1722 р. вони становили 45,5 тис. крб., а в 1724 р. — 241,3 тис. крб.

Українське козацьке військо з 1723 р. було підпорядковане російському воєначальнику князю М. Голіцину.

Боротьба народних мас проти феодально-кріпосницького гніту в кінці XVII — на початку XVIII ст.

Кінець XVII і перша чверть XVIII ст. ознаменувались посиленням боротьби закріпаченого й пригнобленого селянства центральної Росії і національних окраїн проти гнобителів.

Набагато збільшилася кількість втеч і переселень селян. Рятуючись від феодального гніту, частина селян йшла на Запоріжжя і в пошуки Дону; чимало їх оселялося на правобережному Придніпров'ї, яке за умовами «Вічного миру» 1686 р. вважалось нейтральною смугою. Розміщені вздовж всього Дніпра сторожові загони гетьманських

Козак (XVIII ст.).

військ затримували і повертали втікачів. За одну зиму 1701 р. варта затримала близько 3 тис. втікачів. Нерідко селяни тікали з сім'ями і майном. Збираючись великими групами, вони часто вступали в бій з вартою і силою пробивалися за Дніпро.

На Україну від тяжкого поміщицького гніту тікало також багато селян з центральних районів Росії. Вони брали активну участь у антифеодальній боротьбі народних мас України. Старшина і царська адміністрація вживали заходів до вилучення втікачів з Росії, щоб повернути їх поміщикам.

Користуючись тяжким становищем російських і українських селян, частина старшини закликала їх на створенні нею слободи. Розорених селян оселяли у заздалегідь збудованих злидених хатах, давали їм невелику позичку і, закабаливши в такий спосіб, робили їх своїми підданими. Гетьманська адміністрація, захи-

щаючи інтереси феодальної верхівки, обмежувала кількість слобід, дозволяючи заселяти їх тільки на підставі спеціальних універсалів.

Частина селян Лівобережжя переходила на становище підсудків — несаможітних господарів, які жили при дворах заможних власників — старшини, монастирів, багатих козаків. Це значною мірою звільняло таких селян від загальних поборів і повинностей, але ставило їх у цілковиту залежність від власника двору. В кінці XVII ст. ці переходи почали набувати масового характеру. У відповідь на це гетьманський уряд у 1701 р. видав універсал, за яким всі підсудки, що фактично продовжували вести своє господарство, повинні були повністю відбувати всі повинності.

Було вжито заходів і до припинення вступу селян у козацькі полки, оскільки перехід в козацтво звільняв їх від поборів і повинностей. По всіх полках і сотнях розсилися гетьманські універсали, в яких категорично заборонялося записувати селян у козацькі полки.

Нерідко селяни відмовлялись виконувати повинності на користь поміщиків. Вони захоплювали старшинські і монастирські орні землі, сінокоси, випаси, ліси, озера. Так, жителі с. Подише (Прилуцького полку) затопили млини, що належали полковникові Д. Горленку.

Дедалі частіше й частіше виникали відкриті прояви стихійного обурення селян і рядового козацтва, що нерідко переростали в повстання. Одне з них спалахнуло на Лівобережжі влітку 1687 р. Козаки Гадяцького полку вбили полкового осавула Кляшка та інших представників старшини. В Прилуцькому полку козаки, обурені нелюдським

ставленням до них старшини, кинули жінками у палаючу піч полковника Л. Горленка і полкового суддю. Водночас розгорнувся широкий селянський рух і в інших полках Лівобережжя. Повсталі селяни розправлялися із старшиною і «знаменитими людьми», захоплювали старшинську землю, худобу, продовольство, будівельні матеріали. За наказом Мазепи повстанців довели в містах і селах, перебивали їм руки і ноги, відтупали голови, нішали. Протягом довгого часу старшинські суди чинили розправи, випояючи ухвали про накладення штрафів на сільські громади і конфіскацію у них різного майна.

Незважаючи на всі вжиті старшиною заходи, виступи козаків та селян тривали і в наступні роки. В 1688 р. селяни багатьох монастирських володінь відмовилися виконувати повинності. Великі заворушення відбувалися також на Запорізькій Січі, де біднота напала на старшинські селітряні майданчики і загрожувала винищити всіх панів. У 1690—1691 рр. селянсько-козацькі заворушення відбулися в Київському і Ніжинському полках, в 1693—1696 рр. — на півдні Лівобережжя. Заворушення серед селян і козаків настільки зросли, що Мазепа вживав посилені заходи для своєї охорони. Під час поїздок по Україні він наказував везти з собою гармати. На зупинках він нерідко чинив розправи над повсталими селянами. Російський священник Луг'янов, що проїжджав через Україну на початку XVIII ст., відзначав у своїх записках ненависть народу до гетьмана Мазепи, який не наважувався зробити кроку без численної охорони. Значні заворушення знову відбулися в 1701—1702 рр. у Січі, де збиралися численні втікачі з різних частин України, а також з Росії.

Велика хвиля антифеодальної боротьби піднялася на Україні в 1708 р., коли в повззі Дону спалахнуло велике повстання, очолене К. Булавіним.

Зазнавши поразки в боях з царськими військами, отаман Булавін у січні 1708 р. прибув на Запоріжжя, щоб підняти на боротьбу українське козацтво, але цьому всіляко перешкоджала старшина. Запорізька голота, незважаючи на протидію старшини, все ж пробиралася на Дон і приєднувалася до повстанців. У лютому 1708 р. Булавін збудував фортецю нижче Кодака, де збиралися його загони. У загонах повстанців билося кілька тисяч запорожців. Повстання охопило також Слобідську Україну і сусідні повіти Росії. На території Слобідської України діяли загони під керівництвом С. Драного і М. Гогого. Об'єднані суїльними прагненнями повалити владу ненавистих їм гнобителів, селяни й козакі Дону, Запоріжжя і Слобожанщини билися з царськими військами, розправлялися з поміщиками та вояводами. Царський уряд кинув проти загонів, очолюваних Булавіним, значні військові сили; до того ж, проти повсталих виступило заможне козацтво і лівобережна українська старшина. За наказом Мазепи на допомогу царським військам були послані два полки з артилерією. Влітку 1708 р. головні сили повсталих були розбиті, а сам Булавін загинув. За деякими відомостями, він застрелився, за іншими — був убитий зрадниками із заможного козацтва.

**з визвольної боротьби
на Правобережній Україні
і в Закарпатті
у кінці XVII —
на початку XVIII ст.**

На правобережних і західноукраїнських землях народним масам явилось значно тяжче, ніж на Лівобережжі. Панщина там, як правило, доходила до чотирьох-п'яти днів на тиждень з господарства; вона доповнювалася ще різними зборами й повинностями. У тяжкому становищі перебували тут і міста, жителів яких примушували виконувати різні роботи на користь магнатів і польсько-шляхетської адміністрації. Все це негативно впливало на розвиток торгівлі і ремесла. Багато міст було приватною власністю польських магнатів і внаслідок цього цілком перебувало під їх необмеженою владою.

Правобережна Україна дуже страждала і від спустошливих турецько-татарських вторгнень. Сучасник-літописець так писав про її становище: «Многие грады и замки безлюдны а только зверем дивным прибежищем и водворением сущим... Видех же... на разных тех местах много костей человеческих сухих и дагих, только небо покров себе имущих».

Тяжке економічне гноблення посилювалось національним і релігійним гнітом. Польські пани прагнули колонізувати українське населення, задумати розвиток його культури. Польський сейм у 1696 р. ухвалив спеціальну постанову, за якою в судах і діловодстві на українських землях замість української була запроваджена польська мова; у Галичині і на Поділлі записи велся чужою народною латинською мовою.

З допомогою католицької церкви польські власті нав'язували народі унію і католицизм. Ця політика виражала спільні інтереси польських магнатів, папи римського і всієї католицької церкви, які завжди прагнули поширити свою владу і вплив далі на схід, розірвати зв'язки Правобережної та Західної України з Російською державою. Під тиском жорстоких переслідувань більшість населення Галичини на початку XVIII ст. змушена була прийняти унію.

Про тяжке становище українського народу під владою Польщі один із сучасників писав: тут «купецких людей і поселення имеют в великой неводе и дана на них емлют тяжки и необычны».

У відповідь на цей тяжкий соціальний і національний гніт на Правобережжі і в Галичині розгорнулася визвольна боротьба. Рух почався на території, що прилягала до Дніпра і за мирним договором 1686 р. мала лишатись незаселеною. Проте тут оселилося чимало козаків і селян-втікачів. Польський уряд, заінтересований в тому, щоб шкороетати козацькі загопи для боротьби проти Туреччини, спочатку дозволяв їх існування. Були створені полки на чолі з полковниками Палієм, Самусем, Іскрою, Абазиним. Особливою популярністю серед правобережних козацьких полковників користувався фастівський полковник Семен Палій. Уродженець Лівобережної України (з містечка Борзни), він пізніше перейшов на Запоріжжя і здобув велику славу як досвідчений і хоробрий атаман. Під його проводом козацькі загопи успішно билися з татарами і турками.

У козаків була добре поставлена сторожова і розвідувальна служба. В степових просторах вони стежили за просуванням ворожих військ, несподівано нападали на ворога біля переправ та ярів і навальною атакою примушували його тікати.

Незабаром становище на Правобережній Наддніпрянщині загострилось. Польські пани — власники маєтностей на цій території — почали вимагати від селян відбування кріпосних повинностей. Це породжувало численні повстання проти феодално-кріпосницького гніту. Польський уряд не раз посилав війська проти повстанців, але козаки й селяни, керовані Палієм, успішно відбивали всі напади і вважали себе вільними від влади польських панів. Однак це не рятувало селян і рядових козаків від гноблення верхівкою козацтва, яка прибирала до своїх рук земельні володіння і на цьому збагачувалась.

Незважаючи на мужній опір селян і козаків польсько-шляхетській агресії, становище продовжувало лишатися напруженим. Польські війська не припиняли своїх нападів. Серед населення Правобережжя посилювалося прагнення визволитися з-під ненависного польсько-шляхетського ярма і об'єднатися з братнім російським народом. Виражаючи ці народні прагнення, Палій, починаючи з 1688 р., багато разів звертався до російського уряду з проханням про допомогу і возз'єднання правобережних українських земель з Російською державою. Він відмовлявся шанувати владу Польщі над цим краєм і відповідав шляхетським посланцям: «Я оселився у вільній Україні, і Речі Посполитій нема жодного діла до цього краю: тільки я, як справжній козак і вождь козацького народу, маю право порядкувати тут». Але союзні договори з Польщею проти Туреччини, а пізніше — проти Швеції не дозволяли Росії розпочати носні дії для визволення Правобережної України.

Тим часом на Правобережжі (Поділля, Брацлавщина, Волинь) в 1702—1704 рр. почалося велике повстання. Керовані Палієм і Самусем, повстанці розправлялися з польсько-шляхетською адміністрацією. Було звільнено Білу Церкву, Бердичів, Бар, Меджибіж, Немирів та ін. Перелякана шляхта тікала на захід, вважаючи, що починається нова велика визвольна війна. Російська газета «Ведомости» писала, що повстанці загрожують навіть Львову. Але польська армія на чолі з гетьманом Сіявським жорстоко придушила це народне повстання. Польським панам допомагав і гетьман Мазепа, який в ці роки вів арадинські переговори з ворогами Російської держави. Він посилав до Москви наклепницькі доноси, обвинувачуючи Палія в замірах проти Росії. Царський уряд дозволив влітку 1704 р. арештувати Палія. Згодом його відправили в далеке сибірське заслання. Розірвав і Палієм і придушення повстання, а також зв'язана з цим ліквідація правобережних козацьких полків завдали тяжкого удару справі визволення правобережних українських земель. Визволення Правобережжя затяглося на кілька десятиріч.

Український народ склав багато пісень і переказів про Семена Палія, цього славного продовжувача справи Богдана Хмельницького. Його прославляють як героя, богатиря, що відважно боровся за визволення українського народу від іноземного гніту, за возз'єднання його з братнім російським народом. Образ Палія з любов'ю змальовував Т. Шевченко у вірші «Чернець».

Визвольна боротьба розгорілася на початку XVIII ст. також і на Закарпатті, населення якого страждало від тяжкого соціального

і національно-релігійного гніту угорських феодалів. З гнівним протестом проти католицизму та унії на Закарпатті виступав у своїх полемічних творах Михайло Андрула; він закликав до об'єднання Закарпаття з українськими землями в складі Росії. Населення Закарпаття взяло активну участь у визвольній війні угорського народу проти австрійського панування. В 1703—1711 рр. на Закарпатській Україні почався великий визвольний рух. Повстали селяни пападали на маєтки феодалів і взяли в облогу Мукачівський та Ужгородський замки. Великого жаху гнобителям народу завдали загопи опришків. Довгий час австрійські власті не могли придушити повстання. Один з сучасників-феодалів писав про це: «Наші піддані кріпаки переслідують нас, як собак. Ужгородський замок... взяли в таку облогу, що хіба тільки птах може туди залетіти».

Таким чином, в різних частинах України, як і в усій Російській державі, селяни мужньо і самовіддано боролися проти феодально-кріпосницького гніту.

**4. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА
У БОРОТБІ
РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ПРОТИ ТУРЕЧЧИНИ
І КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
В КІНЦІ XVII СТ.**

Розвиток Російської держави і всіх українських земель в кінці XVII ст. затримувався рядом несприятливих причин. Основними з них були часті напади зовнішніх ворогів, які грабували і спустошували країну, а також її відірваність від морів.

Інтереси дальшого зміцнення Російської держави, посилення економічних і культурних зв'язків з іншими країнами та потреба оборони північно-західних і південних кордонів вимагали здобутти виходу до берегів Балтійського і Чорного морів. Жодна велика нація, зауважував з цього приводу К. Маркс, ніколи не мирлася з тим, щоб її морські узбережжя і гирла рік були від неї відірвані. Відвоювати вихід до морів Російська держава прагнула ще в XVI ст. Це надзвичайно важливе завдання стояло перед нею і в кінці XVII — на початку XVIII ст.

У 1686 р. російській дипломатії вдалося добитися виступу проти Туреччини коаліції європейських держав, так званої Священної ліги. Росія повинна була вести боротьбу проти Кримського ханства.

У 80-х роках XVII ст. російський уряд зробив спробу вийти до Чорноморського узбережжя. На початку літа 1687 р. російська армія під проводом боярина В. Голіцина, чисельністю близько 150 тис. чоловік, до складу якої входило і п'ятдесятитисячне козацьке військо на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем, вирушила в похід на Крим. Похід був невдалим. Татари підпалили степ, війська йшли по безводній, випаленій вогнем місцевості і дійшли тільки до р. Карачирик, недалеко від Січі. Далі Голіцин не зважився йти і дав наказ повернути назад. Невдачу походу він звалив на Самойловича, обвинувативши його в тасмних зв'язках з татарами. Це стало однією з причин вже згаданого усунення Самойловича від гетьманства.

В 1689 р. російська армія, в складі якої знову були і українські козацькі полки, вирушила в другий похід проти Кримського ханства

і дійшла до Перекопу. Але й на цей раз після невзначних боїв війська знову повернулися, не добившись ніякого успіху. Кримські походи, таким чином, закінчилися цілковитим провалом.

Становище на півдні продовжувало лишатися напруженим. Турецько-татарське панування на півдні України тяжко позначилось на її економічному й культурному розвитку. Турки і татари своїми загарбницькими нападами руйнували українські і російські поселення і нерешкоджали заселенню цих багатих і родючих земель.

У своїй агресивній політиці правителі султанської Туреччини і Кримського ханства використовували різні арадницькі елементи. У 90-х роках XVII ст. на півдні Лівобережжя виступав арадник і авантюрист Петрик, який служив раніше військовим канцеляристом. Використовуючи народне невдоволення зростаючим гнітом, він поширював демагогічні звернення до населення Лівобережжя, обіцяючи звільнити народ від утисків царської влади і панів. Насправді Петрик прагнув відірвати Україну від Росії і віддати її Кримському ханству. Цю мету переслідував укладений ним «договір» з Кримським ханством. Зрадницькі дії Петрика викликали обурення населення південних полків, і він разом з татарськими військами змушений був тікати.

Восні дії проти татар на півдні тривали й після кримських походів, у 1690—1694 рр. В них брали участь значні козацькі загони, створювані з ініціативи окремих полковників. Все це до певної міри стримувало напади турецько-татарських військ, але серйозну перемогу над ними могла здобути тільки велика російська армія з участю українських козацьких військ.

Російське командування під час дальших воєнних дій врахувало невдалий досвід кримських походів. Воно обрало новий напрям головного удару, використавши незрівнянно зручніші комунікації. У 1695 р. головні сили російської армії рушили проти фортеці Азов (у гирлі р. Дон). Одночасно з цим у пониззя Дніпра були послані російські війська на чолі з Б. Шереметьєвим та українські козацькі (лівобережні, слобідські і запорізькі) полки. Проте відсутність флоту не дала можливість здійснити блокаду Азова з моря, і фортецю взяти не вдалося. Тим часом російські полки і українські козаки взяли в облогу турецькі фортеці на Дніпрі — Казікермен, Таванськ та ін. Обстріляні сильним артилерійським вогнем та блоковані з суші, фортеці були також відрізани з боку річки козаками, які плавали на човнах. Це вирішило результат боротьби. Гарнізони фортець капітулювали; з їх взяттям був ліквідований турецький плацдарм на Нижньому Придніпров'ї.

Взимку 1695/96 рр. у Воронежі були збудовані кораблі для майбутнього походу. В 1696 р. послідовано для Туреччини, яка вважала, що Росії потрібно буде кілька років для відновлення наступу, російська армія в супроводі флоту знову вирушила під Азов і в липні захопила його. Під час облоги Азова і штурму його укріплень серед інших відзначився п'ятнадцятитисячний загін козацьких військ, керований талановитим полководцем, чернігівським полковником Ю. Лизогубом. Восні походи в пониззя Дніпра тривали і в 1697—1698 рр., хоча здійснювалися вже в менших масштабах.

Взяття Азова російськими й українськими військами в 1696 р.

Проте в дальшому основний напрям зовнішньої політики Російської держави змінився. Росія готувалася до нової великої війни за відвоювання Балтійського узбережжя і тому припинила воєнні дії проти Туреччини, підписавши з нею в січні 1699 р. договір про перемир'я. Пізніше, в 1700 р., між Росією і Туреччиною був укладений так званий Константинопольський мир. Азов та його околиці були залишені за Росією, кордони Російської держави пересунулись на південь, до ліній фортеці Казікermen, знищеної за умовами мирного договору.

Тривала боротьба на півдні не привела ще до визволення південних земель від турецько-татарського панування. Однак досягнуті успіхи відіграли позитивну роль. Турецько-татарській агресії було дано серйозну відсіч. Це мало особливо велике значення для українського народу, для його економічного і політичного розвитку. Водночас створювалися сприятливі умови для війни Російської держави проти Швеції з метою відвоювання споконвічних російських земель на Балтійському узбережжі.

5. ПІВНИЧНА ВІЙНА
(1700—1721 рр.).
ПОЛТАВСЬКА БИТВА
ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.

У підготовці війни з Швецією Петро I уміло використав міжнародну обстановку, що склалась на той час. «Він як дійсно велика людина...» — говорить

Ф. Енгельс, — перший повною мірою оцінив винятково сприятливе для Росії становище в Європі. Він ясно... розглядів, намітив і почав здійснювати основні принципи російської політики... щодо Швеції, Туреччини, Персії, Польщі...¹.

У війні з Швецією, що почалася в серпні 1700 р., Росія мала союзників — Данію і Польщу, але їх участь була незначною, і весь тягар війни ліг на Російську державу.

В битві під Нарвою (листопад 1700 р.) російська армія зазнала важкої поразки. Але дальший наступ ворога на Російську державу ускладнювався наявністю в його тилу Польщі і Саксонії. Тоді Карл XII, вважаючи військові сили Росії розбитими, кинув полки на територію Польщі, залишивши в Прибалтиці тільки частину своїх військ. Спустошливої шведської навали в 1701 р. зазнала Литва. Слідом за тим шведська армія завдала тяжких ударів Польщі. Шведські загарбники в 1704 р. оголосили польського короля Августа II скинутим і посадили на польський трон магната Станіслава Лещинського, відомого своєю антиросійською орієнтацією. Проте тільки частина шляхти визнала Станіслава, який тримався головним чином на силі шведських штиків; більшість шляхти продовжувала підтримувати Августа і подавала в наступні роки допомогу російській армії.

Незабаром зміцніла російська армія здобула ряд перемог у Прибалтиці. Нарва, як зауважує Ф. Енгельс, була першою великою невдачею нації, яка підіймалася і яка навіть поразки зміла перетворювати в знаряддя перемоги. Активну участь у цих воєнних діях на території Прибалтики брало і українське козацьке військо. З самого початку війни сюди прибули Чернігівський, Полтавський і Ніжинський полки, а також слобідські козацькі полки та загони запорожців. Територію, зайняту ворогом, козаки «огнем и мечем цутовили и в полон великое множество позабирали». Пізніше сюди прибули Миргородський, Лубенський та інші полки.

Під загальним командуванням миргородського полковника Д. Апостола козаки взяли участь у знаменитій битві в грудні 1701 р. під Ерестфором (невелике село на захід від Чудського озера), де було здобуто велику перемогу над шведськими військами. Козацька кіннота навалююю атакою розладнувала ряди противника і захоплювала у нього артилерію.

Після 1704 р. козацькі полки воювали переважно на території Білорусії, Правобережжя та західноукраїнських земель. У цій боротьбі активну участь брало місцеве населення, яке відіграло, зокрема, шмалу роль в героїчній обороні Львова від шведських загарбників у 1704 р.

Виконуючи завдання російського командування, козацькі полки проникали на територію, зайняту ворожими військами, захоплювали

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 19.

полонених і діставали потрібні відомості. Кінне козацьке війська досконало володіло вогнепальною і особливо холодною зброєю — списами і шаблями. Смілива атака кінноти вносила замішання в ряди противника і сприяла його розгромові.

В той час як зв'язки двох братніх народів у боротьбі проти спільного ворога дедалі більше розширювалися і міцніли, частина старшинської верхівки організувала змову проти Російської держави. Цю змову очолювали зрадники, агенти шляхетської Польщі і шведського короля — гетьман Мазепа, обозний Ломиковський, писар Орлик та ін.

Широкі верстви українського населення — селяни, козаки, міщани — рішуче виступали проти зрадницької політики старшинської верхівки. Незважаючи на гнобительську політику царизму, український народ протягом довгих років щораз більше і більше переконувався в тому, що тісний союз з російським народом завжди був вірним оплотом у боротьбі проти іноземних поневолювачів.

Ведучи свої зрадницькі переговори у глибокій таємниці, Мазепа уклав договори з шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Мазепа зобов'язався постачати шведам на Україні хліб та інший провіант, передати в їх розпорядження козацькі полки і найважливіші міста-фортеці — Новгород-Сіверський, Батурин та ін. За договором з польським королем Мазепа зобов'язався перетворити Лівобережну Україну в провінцію польсько-шляхетської держави; як винагороду за цю зраду польські магнати обіцяли йому князівський титул і два воеводства — Вітебське і Полоцьке. Мазепа прагнув до розгрому Росії у війні і поневолення України Польщею та Швецією; його інтриги були спрямовані проти корінних, спільних інтересів українського і російського народів. Прихильник шляхетської Польщі, ненависний українському народові, Мазепа не зважувався, як видно з цих договорів, залишатися на Україні і випрошував собі білоруські воеводства.

Більша частина старшини не хотіла відновлення на Лівобережжі польсько-шляхетського панування з характерним для нього всесиллям великих польських магнатів. До російського уряду не раз надходили скарги на Мазепу, в яких повідомлялося про його вороже ставлення до Російської держави і таємні зв'язки з польськими магнатами. Проти гетьмана виступили генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра, які повідомили про його ворожі дії. Але Мазепа, що старанно приховував свої плани і вдавав з себе вірного слугу Петра, зумів улесливими запевненнями обманути царя та близьких до нього осіб, зобразивши донесення Кочубея і Іскри як наклеп. Кочубей та Іскра, заковані в кайдани, були віддані на розправу Мазепі і страчені за його наказом влітку 1708 р. в с. Борщагівці (недалеко від Білої Церкви).

Тим часом шведські війська після кривавих походів на Литву і Волинь на початку 1708 р. почали новий наступ на Російську державу. Шведські загарбники прагнули до її повного поневолення. Вони мали намір роздробити Росію на невеликі князівства, підвладні шведським баронам, а Україну віддати в кабалу Польщі, що мала бути залежною від Швеції. Ці агресивні плани були спрямовані на встановлення

шведського панування на всьому сході Європи, на поневолення слов'янських народів — росіян, українців, білорусів, поляків, а також литовців. Просуваючись до Москви, війська Карла XII вторглися у Білорусію. Шведська армія зустріла значні труднощі на цьому шляху. Збудована в попередні роки лінія укріплень і вміле маневрування російських військ перепинили їй шлях. Білоруський народ піднявся на боротьбу проти загарбників. У разі дальшого прямого просування шведів на Москву перед ними постала б загроза великої визвольної війни всього російського народу, як це було під час вторгнення польських і шведських інтервентів на початку XVII ст.

Все це примусило Карла XII змінити напрям: у вересні 1708 р. шведська армія повернула на південь. Сюди кликав загарбників зрадник Мазепа; до того ж шведські війська хотіли наблизитись до Туреччини і Криму, які обіцяли виставити на допомогу шведам значні військові сили, і після того почати новий наступ на Російську державу з півдня.

Продовжуючи своє просування на південь, на Україну, основні сили шведської армії на чолі з Карлом XII у вересні 1708 р. вторглися на територію Лівобережжя і почали рухатися в глиб країни. Російська армія, виконуючи намічений стратегічний план війни, уникала генерального бою, ослаблюючи ворога окремими сутичками і несподіваними нападами, знищуючи його живу силу.

Мазепа з групою запроданців-старшин тим часом готував зрадницький удар. У жовтні 1708 р., коли передові частини шведських військ наблизились до р. Десни поблизу с. Макошина, Мазепа перейшов на бік ворога. Але це мало поліщило становище загарбників. Гетьман-зрадник привів у шведський табір незначну кількість козаків — всього близько 2 тис., майже виключно найманих — сердючких (піхотних) і компанійських (кінних) — полків і невелику групу старшини.

Російський уряд відразу вжив енергійних заходів до того, щоб зрада Мазепа не ускладнила становища Росії у війні. В царських маніфестах до населення України викривався намір Мазепа віддати українські землі під польську зверхність. Батуринська фортеця, де засіла частина мазепинців, була взята і зруйнована російськими військами під командуванням О. Меншикова. На раді старшини у Глухові в листопаді 1708 р. новим гетьманом України був обраний полковник Іван Скоропадський.

З перших днів ворожої навали український народ рішуче піднявся на боротьбу проти шведських окупантів і зрадників-мазепинців.

Жителі багатьох міст і містечок — Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського, сотень Прилуцького, Миргородського та інших полків заявляли у своїх чолобитних про вірність союзу з братньою Росією і готовність битися «до смерті» з шведськими загарбниками. Білоцерківський полковник Омельченко повідомляв російський уряд, що всі правобережні козаки виступлять проти зрадника-гетьмана і шведських загарбників.

На всій території, зайнятій шведами, піднімалася хвиля великої народної війни проти загарбників: селянсько-козацькі загони неспо-

дівано нападали на окремі шведські частини, палили будинки, які займав ворог, убивали солдатів і офіцерів, відбивали продовольчі обози, перехоплювали кур'єрів. Як зазначав в своєму листі Меншиков, українці «по лесам собрася, компаниями ходят и шведов зело много бьют и в лесах дороги зарубают». Партизанська боротьба українського народу була високо оцінена Петром I. За його словами, український народ проти ворожої навали «так твердо стоит, что больше не надобно... требовать». Російський уряд вживав енергійних заходів для розширення партизанського руху в тилу шведів.

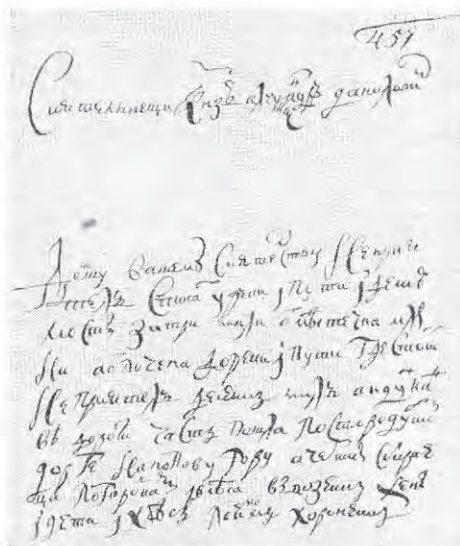
З надзвичайною мужністю билося з шведами населення міст і містечок. Так, жителі Стародуба, укріпивши місто, «всякі промисли проти ворога чинили».

Після ряду зашквливих атак шведи змушені були відступити від Пирятини, втративши багато солдатів. Успішно відбили атаки ворога жителі Недригайлова, які заявили, що «швидше смерть приймуть, ніж ворога пустять». Кілька тижнів простояли війська Карла XII біля невеликого містечка Веприка, втративши вбитими і пораненими близько 1200 чоловік. Містечко обороняв російський гарнізон, поруч з яким билися і озброєні жителі. Агентів Мазепи скрізь хватали і віддавали російським військам.

При наближенні ворога населення нерідко залишало свої житла, вивозило майно, гнало з собою худобу, переходило в інші місця України, а також в найближчі російські повіти. Тут за розпорядженням російського уряду біженцям з районів, яким загрожувала навала шведів, давалися землі та будівлі.

Мазепа допомагав шведам розоряти і грабувати українські землі: з одного Лубенського полку він наказав зібрати протягом місяця 24 тис. волів, 40 тис. свиней і близько 300 тис. пудів муки, люто караючи за невиконання цих розпоряджень.

З допомогою Мазепи шведські загарбники жорстоко розправлялися з населенням, намагаючись примусити його скоритися. Містечка Красний Кут, Зіньків, Олешня та ін. були спалені ними дотла. Карл XII і Мазепа посилено старалися повернути на свій бік Запорізьку Січ. Їх активним помічником у цьому був прихильник Мазепи, зрадник кошовий отаман К. Гордієнко. Під впливом їх демагогічної агітації частина старшини і козаків-січовиків, невдоволена утисками

Довесення ад'ютанта Петра І. Ф. Бартевєва О. Меншикову від 24 вересня 1708 р. про боротьбу українських партизанів з шведськими військами.

з боку царського уряду, збиралася підтримати шведів. Російське командування не хотіло дати ворогові використати укріплення і озброєння Січі. До того ж царський уряд скористався подіями на Запорізькій Січі, щоб ліквідувати це вогнище антифеодальної боротьби і існуючий там особливий адміністративно-політичний устрій. Царські війська під проводом полковника Яковлева оволоділи Січчю і зруйнували її укріплення. Ліквідація Січі була одним з етапів колоніального наступу царизму на Україну.

Більшість обманутих своєю старшиною козаків-січовиків згодом повернулася в російську армію і веда боротьбу проти шведських загарбників.

Зимова кампанія 1708—1709 рр. не принесла шведській армії ніяких успіхів. Навесні 1709 р. за порадою Мазепи шведський король почав облогу Полтави, яка мала велике стратегічне значення. Полтава прикривала так званий Муравський шлях, який ішов з півдня до центру Росії. Тривала облога Полтави (квітень — червень 1709 р.) була безрезультатною. Невеликий гарнізон (близько 4 тис. солдатів) і озброєні жителі успішно билися з ворогами. Оборonoю Полтави керував хоробрий комендант — російський полковник О. Келін. У тяжкі дні запеклих шведських атак всі жителі міста, від малого до великого, допомагали відбивати ворожі напади. Вони хоробро обороняли міські вали, гасили пожежі, робили відважні вилазки, завдаючи ворогові великих втрат, руйнували шведські траншеї. Кілька разів Карл XII присилав парламентарів з пропозицією здати місто. Полтавчани відповідали рішучою відмовою і навіть скарали на смерть одного жителя, який висловився за прийняття шведських умов. Героїчний опір Полтави, взятої в облогу п'ятнадцятитисячним військом, відіграв велику роль у дальших подіях. Сили ворога були приковані до одного міста, в той час як навколо все сильніше розгоралася народна війна.

У складі козацького війська, яке брало участь у боротьбі проти ворожої навали, був Семен Палій, повернений із заслання Петром I після викриття зради Мазепи. Досвідчений військовий керівник, авторитетний і популярний серед козацтва, Палій відіграв велику роль у воєнних операціях проти шведських військ навесні 1709 р.

Влітку 1709 р. російське командування вирішило дати генеральний бій. Обставини були сприятливі. Шведська армія була ослаблена в результаті воєнних дій 1708—1709 рр., вона відчувала великі труднощі в продовольстві та боєприпасах і була повністю оточена. Народна війна послабила сили інтервентів. Необхідність якнайшвидшого розгрому шведської армії обумовлювалася також ворожою позицією Туреччини, яка збиралася порушити мирний договір 1700 р. і підтримати Швецію у боротьбі проти Росії. Готуючись до генерального бою, російські війська — близько 42 тис. чоловік — перейшли на правий берег р. Ворскли і збудували укріплений табір, в якому розмістилися піхота і артилерія. На невеликому проліску, через який мали наступати полки противника, було споруджено ряд окремих (замість прийнятих раніше суцільних) земляних укріплень — редутів; в них розташовувалася частина піхоти і артилерія. Редути мали розрізати стрій наступаючої шведської армії і сприяти її розгрому.

26 червня до російської армії підійшли викликані для участі в генеральній битві українські лівобережні і слобідські полки — Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Київський, Ізюмський, Харківський та ін. Вони були розміщені на північний захід від поля майбутнього бою і мали завдання відрізати противнику всяку можливість для відступу в Польщу.

У свою чергу шведські війська, бажаючи поліпшити своє становище перед битвою, 22 і 23 червня зробили відчайдушну спробу взяти Полтаву штурмом. Становище міста було критичним. В ряді місць кріпосний вал був зруйнований ворожою артилерією.

На міських валах поруч з воїнами билися жінки і діти. Не вистачало ядер, і гармати заряджали уламками заліза. Ворогів били косами, вилами, камінням і кілками. Героїчна боротьба увінчалась перемогою. Хоробрі захисники Полтави і на цей раз відбили напад.

Після невдалих штурмів Полтави головні сили шведської армії, виділені для участі в генеральній битві (близько 25 тис. чоловік), рушили на північний захід від міста, ближче до місця наступної битви.

Генеральна битва почалася авангардним боєм в ніч на 27 червня 1709 р. О другій годині, коли було ще темно, шведські полки — кіннота і піхота загальною чисельністю близько 30 тис. чоловік — вирушили в напрямку до російських військ. Зазнаючи значних втрат у перших сутичках, вони все ж пробилися через збудовані росіянами укріплення — редути. Проте головні сили росіян, що були в укріпленому таборі біля берега р. Ворскли, зустріли противника сильним артилерійським вогнем; шведи змушені були відступити, щоб перешикувати ряди.

О дев'ятій годині ранку розпочався генеральний, вирішальний етап битви. Військам було оголошено відомий наказ Петра I (що дійшов до нас уже в пізнішій літературній переробці), який закликав солдатів хоробро битися за батьківщину: «Воины! Вот пришел час, который решит судьбу отечества. Итак, не должны вы помышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученное, за род свой, за отечество...»

Зімкнутими рядами російські і шведські війська рушили назустріч одне одному; для безпосередньої участі в генеральній битві російське командування виділило приблизно 32 тис. чоловік. Слідом за рушничними залпами зав'язалася гаряча рукопашна битва, образно описана великим російським поетом О. С. Пушкіним:

І грянув бій, Полтавський бій!
В огні, під градом розпашілим,
Жива стіна йде кроком смілим,
Над збитим строем свіжий стрій
Штики змикає. Ніби туча,
Кіннота вимчалась летюча
І, повна шалу, згаряча
Січе, рубає з-за плеча.

Шведські війська не витримали навалючого натиску російської армії і почали безладно тікати. Переслідуючи їх, російська кіннота і українські козаки брали в полон генералів, офіцерів і цілі

батальйони солдатів. У полон потрапили шведський головнокомандуючий фельдмаршал Реншильд, прем'єр-міністр Швеції граф Піпер та близько 3 тис. солдатів і офіцерів.

Уціліла частина шведської армії — до 16 тис. чоловік — кинулась тікати до Дніпра. Їх по п'ятах переслідували російська кіннота і козацькі полки під командуванням Палія.

30 червня оточені рештки розгромленого шведського війська змушені були скласти зброю біля містечка Переволочна на Дніпрі.

Розгром шведських військ під Полтавою визначив дальший переможний для Росії хід всієї Північної війни. Силі і могутності Швеції, яка загрожувала всій Східній Європі, було завдано непоправного удару. Міжнародний престиж Російської держави набагато зріс. «...Карл XII, — зауважує з цього приводу Ф. Енгельс, — зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію і наочно показав неприступність Росії»¹.

У роки війни, особливо в 1708—1709 рр., яскраво проявилась сила братнього союзу російського, українського і білоруського народів, що утвердився протягом віків.

Після розгрому шведської армії лише Карлу XII з невеликою охороною та Мазепі з купкою старшини вдалося втекти в турецькі володіння. Мазепа незабаром помер, і після довгої міжусобної боротьби «гетьманом» був проголошений П. Орлик. Виходець з білоруської шляхти, Орлик наприкінці XVII ст. попав на Лівобережну Україну і почав службу в гетьманській канцелярії. З допомогою Мазепи він здобув значні багатства, земельні володіння і довгі роки був правою рукою Мазепи, активним учасником його змови.

Діяльність Орлика в наступні роки за кордоном завдала багато шкоди російському та українському народам. Інтригуючи при різних європейських дворах, він організував кілька спустошливих нападів татарських і польських військ на Україну. Навесні 1711 р. татарські війська разом з мазепинцями і загоном польських військ, що виступали на боці Швеції, вторглися на Правобережну і Слобідську Україну, спустошуючи міста і села. Російські війська допомогли українському народові відбити цей напад. Влітку 1711 р. почалася війна між Росією і Туреччиною. Сорокатисячна російська армія вирушила в похід на південь. Проте цей похід був невдалим. Російські війська були оточені у степу переважаючим їх чисельно турецько-татарським військом. Російське командування змушене було розпочати переговори про перемир'я. Воєнні дії були припинені, і Російська держава уклала з Туреччиною Прутський мир (1711 р.). Понад 4 тис. молдаван, рятуючись від помсти турецьких поневолювачів, залишили батьківщину і перейшли у володіння Російської держави. Вони були розселені головним чином на Україні.

Продовжуючи свої інтриги і пізніше, невелика купка зрадників-старшин викликала лише обурення українського народу і не мала значного впливу на хід подій. Народ затаврував Мазепу і його спільників як підлих зрадників, що продавали Україну іноземним поневолювачам.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 22, стор. 17.

Українські буржуазні націоналісти уперто замовчували всі свідчення історичних джерел про зрадницькі дії Мазепи і його спільників. Всупереч безперечним історичним фактам, що характеризують Мазепу як агента польських панів і шведських інтервентів та ворога російського і українського народів, весь життєвий шлях якого був ланцюгом інтриг і зрад, буржуазні націоналісти намагалися виставити Мазепу та очолювану ним кучку зрадників борцями за «незалежність» України. Насправді укладені Мазепою договори передбачали повне поневолення всієї України шляхетською Польщею.

Розгром шведського війська під Полтавою був великою перемогою російської армії, в рядах якої бились і українські козацькі

полки. Крахом закінчились і спроби Швеції поневолити слов'янські народи Європи та відновити польське панування на Україні. В 1721 р. війна закінчилась Ніштадтським миром. Російська держава твердо укріпилася на Балтійському узбережжі.

Створена в роки війни велика російська армія своїми бойовими якостями багато в чому переважала війська інших країн Європи. До цього часу в Росії не було військового флоту. Створений у кінці XVII — першій чверті XVIII ст. російський військовий флот став одним з найсильніших у Європі. Все це робило більш безпечним і становище України, якій продовжували загрозувати султанська Туреччина та інші ворожі держави.

6. УКРАЇНА
в 30—60-х роках XVIII ст.
РОЗВИТОК
МАНУФАКТУРНОГО ВИРОБНИЦТВА
НА УКРАЇНІ

У 30—60-х роках XVIII ст. економічний розвиток Лівобережжя, Слобідської України і Запоріжжя продовжував іти шляхом дальшого зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Серед інших видів володінь землеволодіння на правах повної власності у ці роки кількісно вже значно переважало.

Протягом цих десятиріч посилилась залежність розореного селянства від поміщиків. Площа селянського землекористування продовжувала скорочуватися. Старшина за дешеву ціну скуповувала невеликими ділянками козацькі та селянські землі. Як свідчать документи, у Прилуцькому полку осавул Мовчан скупив 77 ділянок землі, 22 нивки, 5 садочків і городів, 9 хат, 17 лісочків, млини та ін. Разом із землею селяни звичайно продавали все своє нерухоме майно. Не-

Пам'ятник слави в м. Полтаві.

рідко, незважаючи на відмову козаків і селян продавати своє майно, старшина в присутності свідків і підкупленої адміністрації закидала мізерну суму грошей через ворота в козацький або селянський двір і в такий спосіб «оформляла» насильствену купівлю.

Старшинська адміністрація видала ряд розпоряджень, згідно з якими селянам категорично заборонялося продавати свою землю без дозволу власника маєтку, переходити у підсусідки і навіть тимчасово зовсім заборонялися селянські переходи.

Все більше зростала товарність старшинського господарства. Значна частина продукції цих господарств йшла на ринок. У великій кількості продавалася худоба, переважно воли, прядиво та ін. У старшинських господарствах поряд з використанням праці залежних селян застосовувалась праця найманих «служителів» — теслярів, ткачів, винокурів, бондарів, ковалів, мельників та ін. Зростання товарності феодальних господарств зумовлювало збільшення визиску селянства. Розмір панщини на півночі Лівобережжя і на Слобожанщині в 30—60-х роках XVIII ст. вже досягав трьох днів на тиждень. У середній і північній частині Лівобережжя великого поширення набули різноманітні види ренти продуктами і грошовою. З селян стягувались натуральні і грошові побори. Старшина продовжувала створювати слободи, де селилися вихідці з Правобережної України і різних частин Лівобережжя.

Погіршало і становище рядового козацтва. Розорюване і утискуване старшиною, козацтво часто змушене було переходити на становище селян і навіть підсусідків. Нерідко траплялися випадки і насильственного обернення козаків у залежних селян. Лише невелика частина їх — багате козацтво — зберігала своє привілейоване становище. Це розшарування козацтва було юридично оформлене в 1735 р.: заможне козацтво було виділене в групу звільнених від повинностей так званих «виборних», які особисто відбували військову службу; решта дістала назву «підпомічників», що мали виконувати такі самі повинності, як і селяни, тільки розмір їх був удвоє менший. За це «підпомічники» повинні були постачати «виборним» все необхідне для походів — коней, зброю, провіант.

Крім світських феодалів, трудящих гнобили і монастирі. Найбільші з них, такі як Києво-Печерська лавра і Густинський монастир (біля м. Прилук), встановлювали у своїх селах навіть окрему монастирську адміністрацію. Монастирі закріпачували селян, опутували їх лихварськими операціями, стягували з населення різні побори. Монастирська адміністрація чинила жорстокі розправи над селянами. Наприклад, в 1737 р. за наказом економа Густинського монастиря селянин Карпенко, який перейшов до іншого маєтку, був забитий «шелепами» (товстими нагаями) на смерть.

На Україні продовжувала зростати кількість промислових підприємств. Поряд із старими промислами і мануфактурами виникли нові промислові підприємства, переважно на півночі Лівобережжя. В 1726 р. у Почепі Меншиков заснував парусно-полотняну мануфактуру. Майстри і устаткування було вивезене ним з своїх підмосковних маєтків. Мануфактура мала ряд будівель, у тому числі хати для ро-

бітних людей, амбари, склади тощо. Того ж року Строганов заснував таку саму мануфактуру у Шептаківській сотні (Стародубський полк), яка згодом злилася з Почепською. Великими для того часу підприємствами були також парусно-полотняна мануфактура в Топальській сотні Стародубського полку (1730 р.), Рясківська суконна мануфактура в Прилуцькому полку (1737—1738 рр.), Шосткинський пороховий завод (1736 р.). Значно був розширений Торський соляний завод, який в 40-х роках XVIII ст. розміщувався у восьми корпусах. На ньому налічувалось 59 технічно удосконалених печей.

Промислові підприємства існували і на Слобідській Україні. Вони виробляли сукно, скло, селітру, шкіру. Одним з великих підприємств була суконна мануфактура в Салтово (1759 р.). Кількість робітних людей на цих підприємствах обчислювалась сотнями.

Поява поряд з поміщицькою мануфактурою підприємств, які належали купцям і ґрунтувалися на широкому застосуванні найманої робочої сили, свідчила про розвиток елементів нового, капіталістичного виробництва.

На Лівобережжі і Слобідській Україні продовжувало розвиватися виробництво скла. Вироблялося віконне скло, а також посуд з кольорового скла. Посуд оздоблювався рослинним орнаментом. Найбільшими гутами були Хотилівська і Вепринська. Скляні вироби широко збувались на місцевому ринку і вивозились в центральні райони Росії, в Білорусію, а також за кордон. Потреби населення в промислових výroбах в значній мірі забезпечувалися дрібним виробництвом міста і села.

Після смерті Петра I Україною деякий час продовжувала ще управляти Малоросійська колегія на чолі з Вельяміновим, яка підлягала сенатові і царіці. Незабаром, через загрозу війни з Туреччиною, царський уряд вирішив зробити поступку старшині і знову дозволив провести вибори гетьмана. Це було одним з яскравих проявів здійснюваної царизмом політики загравання із старшиною, прагнення схилити її на свій бік і заручитися її підтримкою. В 1727 р. гетьманом був обраний старий миргородський полковник Д. Апостол. Влада гетьмана була обмежена: при ньому були радники з царських чиновників, які наглядали за адміністративними, військовими і фінансовими справами.

Ще більше влада гетьмана була обмежена за імператриці Анни (1730—1740 рр.), коли при царському дворі запанувала купка німецьких вихідців — Бірон, Остерман, Мініх та ін. Після смерті Апостола (1734 р.) вибори гетьмана знову не були дозволені. Управління Україною перейшло до рук «Правління гетьманського уряду», що призначалося царським урядом із старшини і чиновників. Але українська старшина продовжувала тримати у своїх руках всю місцеву, полкову і сотенну, адміністрацію. На старшинські посади призначали людей з вузького кола «бунчукових» і «значкових товаришів». Збирання податків супроводилося свавіллям і зловживаннями; старшинська адміністрація брала великі хабарі, що сиріяло її збагаченню.

Українські феодали хотіли законодавчо закріпити своє панівне становище виданням спеціального кодексу українських законів.

Царський уряд, з свого боку, був частково заінтересований у цій систематизації законів на Україні з метою припинити чинність різних юридичних кодексів — литовських, польських, українських, наблизити українське законодавство до загальноросійського і цим сприяти якнайшвидшій ліквідації автономії України. В результаті п'ятнадцятирічної роботи спеціально створеної комісії був укладений кодекс законів під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ» — одна з кращих пам'яток кодифікації права цієї доби. Основною ідеєю цього кодексу було збереження автономії України і визнання за старшиною шляхетських прав. Тому царський уряд кодексу не затвердив.

Зовнішньополітичне становище Російської держави при цариці Єлизаветі (1741—1761 рр.) ускладнилось. На заході назривала війна з Пруссією, агресивна політика якої загрожувала східнослов'янським землям, на півдні загострилися відносини з Туреччиною. У цих умовах уряд знову удався до своєї політики загравання з старшиною і вирішив задовольнити її клопотання про відновлення гетьманства. При цьому заздалегідь було вирішено призначити гетьманом особу, яка близько стояла до царського двору; такою особою був Кирило Розумовський, брат фаворита цариці Олексія Розумовського.

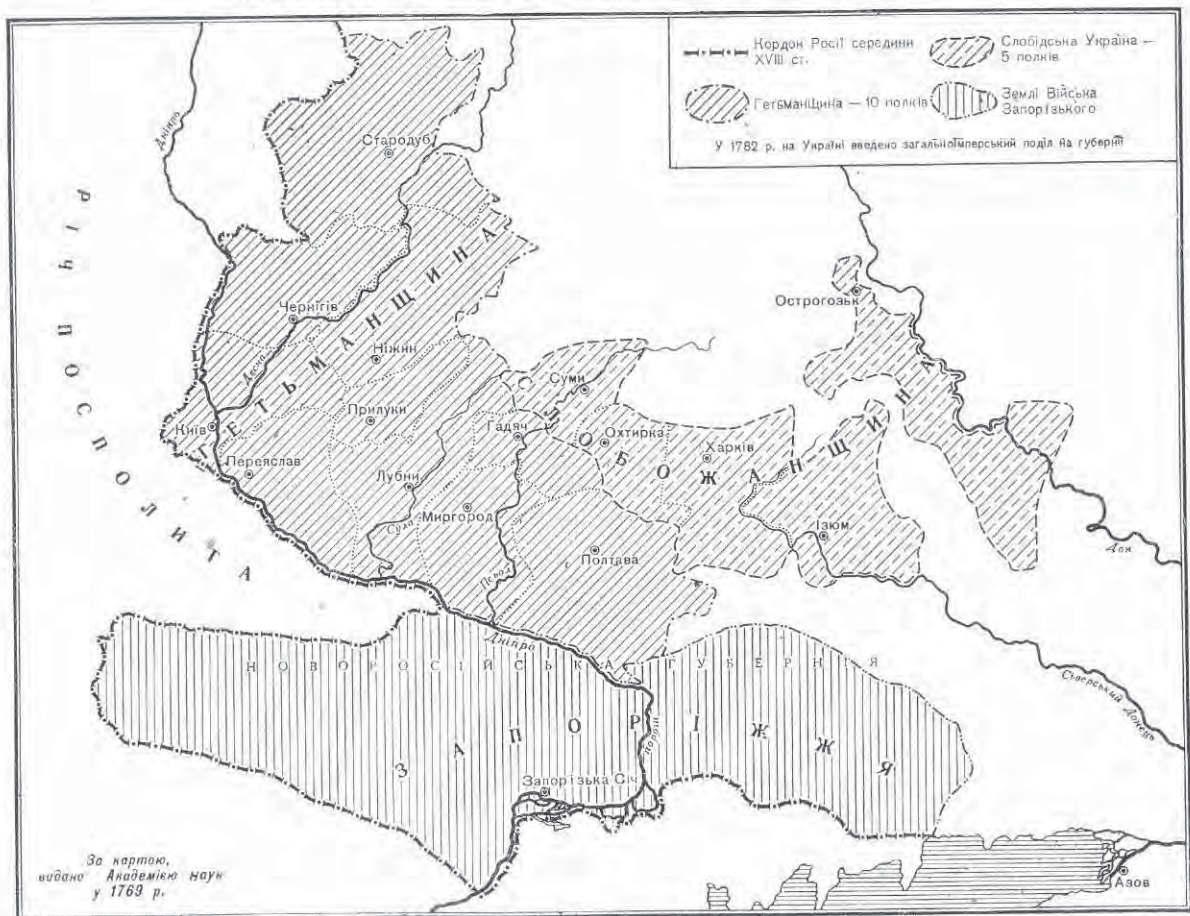
На раді у Глухові в 1750 р. старшина за вказівкою царського уряду обрала гетьманом К. Розумовського. Одночасно він дістав ранг фельдмаршала і великі земельні володіння. Запорізька Січ спеціальною грамотою була підпорядкована його владі. Влада Розумовського, як і влада попередніх гетьманів, була обмежена; проте відновлення гетьманства відкрило перед старшиною більш широкі можливості для експлуатації і гноблення українських народних мас. Новий гетьман посилено роздавав старшині землі і кріпаків у «вічне і потомствене володіння». Для старшини були створені окремі станові суди.

У 20—60-х роках XVIII ст. значні зміни відбулися і в житті запорізьких козаків.

Після зруйнування Січі і розгрому шведських загарбників частина запорожців повернулася на Україну і дістала дозвіл жити в українських містах; невелика купка козаків пішла за Карлом XII у Туреччину; частина козаків вирушила на південь і заснувала Січ в урочищі Олешки (понижзя Дніпра), що було тоді під владою кримського хана. Життя запорожців тут було особливо тяжким. Ханська адміністрація забороняла козакам ловити рибу, витісняла їх з пасовиськ і примушувала виконувати різні роботи. Козаки-січовики, відірвані від свого народу, не раз зверталися до царського уряду з проханням дозволити їм повернутися на батьківщину. В 1734 р. запорожці, діставши дозвіл, повернулися і заснували так звану Нову Січ на р. Підпільній.

Розвиток Запоріжжя у XVIII ст. відбувався в умовах гострих соціальних суперечностей. Верхівка Січі — старшина і багате козацтво — являло собою експлуататорський клас. Основна маса населення Запорізької Січі — козацька біднота (гомота, або сірома) — працювала на старшину. На Запоріжжі жило також багато селян, які займалися землеробством, скотарством, городництвом, дрібною торгівлею. Вони повинні були сплачувати різні збори і відбувати повинності, встановлені запорізькою адміністрацією.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЇ У XVІІІ СТ.

Старшина та багаті козаки захоплювали військові землі і заводили на них свої господарства — зимівники. Вони фактично перетворювали ці землі в свої володіння і користувалися працею залежних селян. Проте в Січі не було кріпосного права з панщиною, тяжким свавіллям поміщиків, повним безправ'ям народних мас. Тому в очах народу Запоріжжя було територією, на якій існувала відносна свобода від феодално-кріпосницького гніту. Цим пояснюється той факт, що на Запоріжжя, як і в минулі століття, тікали численні вихідці з різних частин країни, де становище селян було набагато тяжчим.

Основою господарського життя Запоріжжя на початку XVIII ст. лишалось скотарство і рибальство. Протягом останніх десятиріч значно зросло землеробство — розширились посіви пшениці, проса та інших зернових культур, а також тютюну. Розвивались конярство і вівчарство. Головними місцями рибальства були Дніпро та Буг з їх притоками, озерами і лиманами, а також річки Самара й Орель та узбережжя Азовського моря. Старшина і багате козацтво володіли промисловими підприємствами, займалися торгівлею. Як робітників вони використовували бідних козаків і селян.

Характерною рисою економічного життя Запоріжжя був значний розвиток товарно-грошових відносин і застосування найманої робочої сили, що створювало передумови для зростання капіталістичного укладу. На базарах і ярмарках Січі, Лівобережжя, в російських губерніях запорожці продавали коней, рогату худобу, сіль, купували зброю, тканини, металеві вироби, хліб.

Значною була торгівля Запоріжжя також і з Кримом, Туреччиною, Молдавією, Польщею. Торгівля Запоріжжя була зосереджена переважно в руках старшини та багатого козацтва. На експлуатації народних мас верхівка Січі наживала величезні багатства. Своїм побутом старшина та багате козацтво наближались до поміщиків.

В адміністративно-політичному відношенні Запоріжжя підлягало російському урядові. Безпосередній нагляд за справами в Січі уряд покладав на гетьманів і старшинську адміністрацію Лівобережної України. У самій Січі найвищий орган управління — кіш — був у руках старшини; він очолювався кошовим отаманом і складався з судді, писаря та осавула. Вся територія Запоріжжя поділялася на так звані паланки (чотири північні і чотири південні). Паланковій адміністрації підлягали отамани козацьких і селянських громад. Вся запорізька старшина була виборною; перевибори старшини відбувалися щороку. В міру поглиблення соціальних суперечностей виборність старшини ставала все більш номінальною. На виборних радах, які за традицією збиралися 1 січня, велика частина бідного козацтва, що жила у віддалених куренях та зимівниках, участі не брала. В руках старшини була зосереджена військова, адміністративна і судова влада.

Основну масу запорізького війська становили козаки-січовики, які жили в укріпленому центрі Запоріжжя — Січі. Загальна їх кількість у 30—60-х роках XVIII ст. становила 15—20 тис. чоловік. Січове військо поділялось на 38 куренів, на чолі яких стояли курінні отамани. Запорізькі козаки, озброєні звичайно рушницями, списами, пістолетами і шаблями, добре бились у пішому і кінному строю.

Зберігало своє значення і запорізьке плавне військо — флотилія так званих чайок (великих човнів).

На Запоріжжі продовжувало діяти звичаєве право, яке складалося протягом багатьох десятиріч. Суд перебував у руках запорізької старшини. Козака за провину судив курінний отаман, наступними інстанціями були полковник і кошовий суддя. Залежно від характеру провини винуватця били киями, ув'язнювали, виганяли з Січі, а в дуже рідких випадках засуджували до смертної кари. За звичаєм, що не порушно зберігся протягом століть, доступ жінкам в центр Запорізької Січі був категорично заборонений.

Запорізька Січ розвивалася в умовах гострих соціальних суперечностей. Обурена експлуатацією і насильствами січової верхівки, запорізька біднота піднімала повстання. Загони сіроми, нерідко в кілька сотень чоловік, нападали на старшинські маєтки. Запорізька біднота брала активну участь у боротьбі російських і українських селян проти феодално-кріпосницького гніту, а також у гайдамацьких рухах на Правобережжі.

Велика роль Запоріжжя в антифеодальній боротьбі примушувала царський уряд посилювати тут свій контроль. До того ж Запоріжжя являло собою південний форпост Російської держави і тому мало велике значення в умовах частих сутичок з Туреччиною і Кримським ханством. У зв'язку з цим на Запоріжжі постійно перебував гарнізон російських військ, розташований в спеціально збудованому Новосіченському ретраншементі. З південних запорізьких земель царський уряд створив у 50—60-х роках XVII ст. військові поселення під назвою Нова Сербія і Слов'яно-Сербія (серед поселенців тут було чимало вихідців з Сербії). У 30-х роках XVIII ст. працею козаків і селян, головним чином Слобожанщини, була збудована нова лінія укріплень між ріками Дніпром і Сіверським Дінцем. Вона тяглася на 400 км і включала в себе 18 фортець.

Запорізьке козацтво брало активну участь у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Воно було частиною іррегулярних військ Російської держави і одержувало утримання від казни. Запорожцям надавалася грошова плата, бойове спорядження, провіант. Запорізьке

Печатки паланок Війська Запорізького (XVIII ст.).

козацтво брало, зокрема, участь у російсько-турецькій війні 1735—1739 рр.

Головний тягар цієї війни ліг на народні маси України, територія якої стала операційною базою російської армії. Десятки тисяч людей працювали на будівництві оборонних споруд. Величезні поставки худоби та продовольства згубно позначалися на становищі селян і козаків. Війна закінчилася Белградським мирним договором 1739 р., за яким кордони Російської держави посунулися далеко на південь по обидва боки Дніпра. Вихід до Чорного моря ще не був здобутий.

Українське козацьке військо — лівобережні і слобідські полки та запорізькі козаки — відіграло визначну роль і в Семилітній війні (1756—1763 рр.). У великих боях під Гросс-Егерсдорфом і Кунерсдорфом, під час взяття ряду фортець і штурму Берліна козацька кіннота своєю павальною атакою багато разів сприяла повному розгрому ворога.

Спільна боротьба проти зовнішніх ворогів ще більше зміцнювала зв'язки двох братніх народів.

РОЗДІЛ ІХ
**ФЕОДАЛЬНО-
КРІПОСНИЦЬКИЙ ЛАД
НА УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVIII СТ.
РОЗВИТОК
КАПІТАЛІСТИЧНИХ
ВІДНОСИН**

У XVIII ст. феодально-кріпосницькі відносини на Україні, як і в Росії, досягли свого вищого розвитку. Водночас починається розклад феодально-кріпосницької системи, в її надрах розвиваються нові, капіталістичні відносини.

Друга половина XVIII ст. характеризувалася дальшим посиленням кріпосництва. В. І. Ленін відзначав, що кріпосне право в Росії трималось особливо довго і майже нічим не відрізнялось від рабства. Катерина II роздала дворянам десятки тисяч десятин землі та близько 800 тис. селян-кріпаків (обох статей). Закони царської Росії позбавляли селян усяких прав, їх жит-

тя і майно залежали від сваволі поміщика. За указами 1760 і 1765 рр. поміщики дістали право засилати селян в Сибір на поселення і каторжні роботи без усякого судового розгляду. Під загрозою жорстокого покарання селянам заборонялося скаржитись на своїх поміщиків.

У 80-х роках XVIII ст. царський уряд оформив і закріпив законодавчим порядком права і привілеї російського дворянства. У 1785 р. була дана «Жалувана грамота дворянству», яка підтверджувала за дворянами право володіння селянами, землею, включаючи її надра, право засновувати фабрики і заводи, влаштовувати торги і ярмарки. Дворяни звільнялися від особистих податей та обов'язкової військової служби; їх не могли піддавати тілесним покаранням. В кожному повіті і в губернії вони створювали свою стану організацію — дворянське зібрання на чолі з виборним предводителем дворянства.

«Жалувана грамота містам», видана в тому ж 1785 р., юридично закріпила права і привілеї багатой міської верхівки, в першу чергу купецтва, і встановила новий порядок міського самоврядування.

На Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. продовжували панувати феодально-кріпосницькі відносини. Основну роль у господарському житті, як і в попередні століття, відіграло сільське господарство. Хліборобство більш успішно розвивалось на родючих чорноземних ґрунтах в південній, степовій частині України. За свідченням сучасника, автора історико-економічного твору про Чернігівщину О. Ф. Шафонського, врожайність тут становила сам-сім і навіть сам-десять.

У цей період на Лівобережжі і Слобожанщині почала культивуватися поряд з старими нова сільськогосподарська культура — картопля. Але впровадження її відбувалося повільно. Через відсутність досвіду по вирощуванню картоплі в перші роки врожаї цієї культури були дуже низькими. На Ізюмщині, наприклад, в 1771 р. було

1. КРІПОСНЕ ПРАВО
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ
І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ.
РОЗВИТОК
КАПІТАЛІСТИЧНИХ
ВІДНОСИН.

посаджено 31 пуд, а викопано лише 37 пудів. Однак в наступні роки картоплю почали культивувати у значно більших розмірах.

Сільське господарство, як і раніше, ґрунтувалося на праці феодално залежного селянства. Земля в поміщицьких маєтках поділялась на дві частини: поміщицькі землі і селянські наділи. Багато селян не мало своїх земельних ділянок і користувалося землею поміщиків, віддаючи за це частину врожаю. Панщина на Лівобережжі і Слобожанщині в другій половині XVIII ст. вже доходила до чотирьох, а іноді й до п'яти днів на тиждень з господарства. Крім сільськогосподарських робіт, селяни мали відбувати також і різні повинності на користь поміщиків та держави — лагодити шляхи, греблі тощо. Поміщики чинили жорстокі насильства і розправи над селянами.

Великими землевласниками на Лівобережжі були родини Розумовських, Кочубеїв, Полуботків. На Слобожанщині Кондратьєви мали до 120 тис. десятин землі. Разом з тим зростали володіння російських вельмож — Голіциних, Трубецьких та ін.

Українські феодали домагалися повного закріпачення селян. В середині XVIII ст. пригноблене й розорене селянство Лівобережжі і Слобожанщини фактично було вже закріпачене поміщиками; переходи селян обмежувалися рядом умов. Тільки виконавши всі повинності перед власником і доставши дозвіл місцевої старшинської адміністрації, селяни могли переселятися в іншу місцевість. Проте селянам заборонялося продавати земельні ділянки, на яких вони сиділи, і це робило їх перехід майже неможливим. Власники часто вимагали, щоб селянин замість себе поселяв на цій ділянці іншого селянина такої самої заможності. Селянам категорично заборонялося вступати в компанійські (наймані) козацькі полки, що раніше давало їм деяку можливість уникати тяжких повинностей. Шлюб козачки з селянином раніше нерідко звільняв чоловіка від селянських повинностей; за новим розпорядженням старшинської адміністрації такий шлюб не тільки не полегшував становище чоловіка-селянина, а й козачку та її дітей зводив на становище залежних селян.

Виданий у 1760 р. гетьманом К. Розумовським універсал (підтверджений царським указом 1763 р.) дозволяв селянам переселятися тільки тоді, коли власник давав їм писаний дозвіл на це, причому все майно селян переходило до нього. Здійснюючи свою кріпосницьку політику, царський уряд указом від 3 травня 1783 р. юридично оформив кріпосне право на Лівобережній і Слобідській Україні; переходи селян були остаточно заборонені.

Українські феодали наполегливо домагалися здобуття всіх прав і привілеїв російського дворянства. Правлячі кола царської Росії, в свою чергу, прагнули повністю поширити на Україну феодално-кріпосницькі відносини. Це вимагало зрівняння в правах українських феодалів з російськими. Тому Катерина II повністю зрівняла старшину з російським дворянством і поширила на неї чинність «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р.

У 1786 р. на Україні була проведена секуляризація (відібрання до казни) значної частини монастирських маєтків. Кількість монастирів набагато зменшилась. Так, на Чернігівщині з 17 монастирів

мануфактурі у другій половині XVIII ст. налічувалось понад 700 робітників. У 1774 р. засновано шовковий завод у Нових Водолагах (на Слобідській Україні). Його обслуговували понад 4 тис. приписних селян.

Блешнівська скляна гута у 80-х роках XVIII ст. випускала на рік до 270 тис. різних скляних виробів. Чимало промислових підприємств — суконних, свічкових, скляних, дзеркальних, шкіряних, парусно-полотняних та ін. — заснували у своїх маєтках гетьман К. Розумовський і царський сановник П. Румянцев, який пізніше очолював Малоросійську колегію. В 1789 р. збудовано збройовий завод у Кременчуку, який мав ряд цехів: ствольний, ливарний, ковальський, слюсарний, складальний та ін.; на ньому працювали селяни-кріпаки і вільнонаймані робітники. Наприкінці XVIII ст. був відкритий чавуноливарний завод у Луганську, який мав кілька цехів і постачав свою продукцію армії і флоту. Разом з будівництвом Луганського заводу почався значний для того часу видобуток кам'яного вугілля в районі Лисичанська.

Мануфактури, як і всі тодішні підприємства, ґрунтувалися переважно на ручній праці. Лише невелика кількість їх мала механізми, що приводилися в рух водою. Так, Шосткинський казенний пороховий і Батуринський лісопильний заводи мали механізми з водяними колесами. Здебільшого підприємства були невеликими, з числом робітників не більше кількох десятків.

Склад робітників на підприємствах був неоднорідним. На поміщицьких мануфактурах власники використовували переважно працю своїх кріпаків. Казенні підприємства ґрунтувалися значною мірою на праці залежних (приписних) селян.

Поряд з цим зростала і капіталістична мануфактура, яку створювало купецтво, де застосовувалась наймана праця. Дві такі мануфактури по виробництву шовкових і бавовняних тканин заснували в Ніжині купці Іванов (1766 р.) та Алісов (1768 р.). На Топальській мануфактурі в 70-х роках застосовувалась тільки наймана праця. Найбільшого поширення вона набула в таких галузях, як гуральництво, обробка шкіри і тютюну, виробництво селітри, скла, заліза.

Умови праці для всіх робітників були тяжкими. На всіх підприємствах, в тому числі і на великих, жорстоко експлуатували трудящих; робітники працювали в тісних, темних приміщеннях. Державна регламентація встановлювала на суконних мануфактурах 12—13-годинний робочий день, на парусно-полотняних — 14-годинний, однак ці норми перевищувалися. Тривалість робочого дня залежала від власника та адміністрації підприємства. На мануфактурах широко застосовували жорстокі тілесні покарання — побиття киями, канчуками.

За свою тяжку працю робітники одержували мізерну плату. Високу плату мали лише майстри; всі інші діставали злиденну відрядну оплату, яка до того ж зменшувалася через простой і недовантаження підприємств. Плата видавалася грішми і частково натурою. Мізерного заробітку робітників часто не вистачало навіть на сплату податків, особливо низько оплачувалася праця жінок і дітей. Нерідко робітники, зокрема приписні селяни, одержували лише злиденний харч.

Розвиток промисловості, зародження буржуазії і поява робітників свідчили про важливі явища в економічному і політичному житті України в другій половині XVIII ст. У надрах старого, феодального суспільства з його антагоністичними класами поміщиків і селян розвивалися нові, капіталістичні виробничі відносини, нові класові суперечності — між капіталістами і робітниками. Яскравим свідченням цього були виступи робітників та селян проти нечувано тяжкої праці та нелюдського ставлення адміністрації на Глушківській мануфактурі в 1798 р., у яких взяло участь до 5 тис. чоловік.

Капіталістичні відносини зароджувались і в сільському господарстві. В той час як селянські маси знемагали під тягарем непосильної феодальної експлуатації і гніту, невелика група розбагатілих селян, займаючись поряд із землеробством торгівлею і промислами, все більше відокремлювалась від решти селян. У містечку Бобрик (Стародубський полк) окремі селяни, які володіли гуральними, мали капітал до 5 тис. золотих карбованців. Заможна верхівка у своїх господарствах застосовувала найману працю, за допомогою кабали і лихварства підкоряла собі біднішу частину селянства. В умовах кріпосного права зароджувались і нові, капіталістичні форми гніту — гноблення селян куркулями.

Дальше зростання суспільного поділу праці і поглиблення процесу відокремлення міста від села приводили до ще більшого розвитку товарних відносин, до посилення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. В містах зростало число крамниць; значно збільшилась кількість ярмарків. У ряді міст (Ромни, Полтава та ін.) відбувалося до чотирьох-п'яти і навіть десяти ярмарків на рік. На території Чернігівського намісництва було до 115 ярмарків на рік, на Слобідській Україні — до 275. Великі ярмарки тривали по два і три тижні. Зокрема, в Харкові на рік відбувалося чотири таких великих ярмарки. У XVIII ст. на Україні дуже поширилось чумацтво — торгово-візницький промисел. Багаті чумаки — торговці із заможних козаків, міщан, селян — вели торгівлю з Чорномор'ям. Вони везли на південь хліб, вироби з дерева, а звідти привозили сіль, рибу та ін. У чумацькому промислі панівне місце посідали багаті чумаки, які експлуатували чумаків-наймитів.

Друга половина XVIII ст. характеризується дальшим розвитком всеросійського ринку. Скасування в 1754 р. внутрішнього мита сприяло ще більшому розвитку торгівлі між Лівобережною Україною і центральними районами Росії. На Ніжинському ярмарку продавались льняні і шерстяні вироби, полотна, хутро, солонина і в'ялена риба, які привозилися з різних районів Росії: на Стародубському — м'ясо, шкіра, залізо, риба, горілка. В торгівлі між Слобідською Україною і центральними районами Росії значну роль відігравали Харківський і Сумський ярмарки. З України в центральні райони Росії у великій кількості відправлялися худоба, прядиво, тютюн, вовну, сухі фрукти.

Для посилення російсько-українських економічних зв'язків велике значення мав також і розвиток на Україні мануфактурної промисловості. В центральних районах Росії закупаються необхідні матеріали — вовна, будівельний ліс, фарби, інструмент; продавались там українські промислові вироби — скло, свічки, сукно.

Проводячи колоніальну політику, царський уряд здійснював дальші кроки до ліквідації автономії України. В 1764 р. Катерина II видала закон, за яким остаточно ліквідувалося гетьманство. Управління Україною перейшло до нової Малоросійської колегії на чолі з президентом, яким став царський сановник П. Румянцев. З метою збільшення зборів до імперської казни Колегія в 1765—1767 рр. провела перепис населення і господарств. Царський уряд скасував полковий устрій на Слобожанщині, де у 1765 р. з козацьких полків були створені регулярні гусарські полки царської армії. Територія Слобожанщини віднині стала Слобідсько-Українською губернією.

Частина козаків Лівобережжя увійшла до полків, що дістали назву пікінерних (від пік, що були на озброєнні солдатів). Перетворення козаків на солдатів позбавляло їх давніх прав і значно погіршувало їх становище. Козаки протестували і зі зброєю в руках виступали проти такої політики царизму. Ці заворушення вилилися у 1769—1770 рр. у велике повстання Донецького і Дніпровського пікінерних полків на півдні України. Царизм жорстоко придушив цей рух. У числі інших заходів царські урядовці застосовували арешти всіх родичів повсталих. Але народні маси і в наступні роки протестували проти зростаючого гноблення царизму, проти все більшого підкорення України російській дворянській монархії.

Пануючий клас України — українські феодали прагнули зберегти автономію України, яка була їм потрібна насамперед для неподільного панування над трудящими. Але за умов дедалі зростаючої боротьби народних мас проти феодално-кріпосницького гніту українські феодали шукали захисту в сильній владі царської монархії. Старшина сподівалася поліпшити своє становище лойяльним ставленням до неї. Тому всі виступи старшинської опозиції, що посилюлися у другій половині XVIII ст., були обмеженими і не мали успіху. Царизм уміло використав цю позицію старшини для остаточної ліквідації автономії України.

У 1767 р. царський уряд скликав у Москві комісію для складання «Нового уложенія» (зібрання законів). До її складу входили депутати і від України — від старшини, міщанства, козацтва. Селяни-кріпаки були позбавлені права брати участь в комісії. В наказах депутатам яскраво відбилися інтереси різних соціальних груп. Старшина домогалася цілковитого закріпачення селян і юридичного оформлення своїх станових привілеїв. Купці і міщани добивалися вжиття заходів до дальшого розвитку торгівлі і промисловості та перетворення міської верхівки в привілейований стан. Козацтво хотіло і далі лишатися особисто вільним і звільненим від повинностей станом.

Царський уряд не мав наміру робити будь-які серйозні зміни в управлінні державою і тим більше будь-які поліпшення в становищі пригноблених народів і через це, скориставшись початком російсько-турецької війни в 1768 р., припинив діяльність комісії. У написаній Катериною II інструкції генерал-прокуророві Вяземському з приводу управління Україною, Прибалтикою та іншими Українами була намічена програма їх дальшого підкорення царизмові. Знищуючи стару систему адміністративно-політичного устрою України, Катерина II

наказала назавжди забрати в Петербург військові прапори, гармати і печатки.

На початку 80-х років поділ на полки і полковий адміністративно-політичний устрій були остаточно скасовані. З лівобережних і південних українських земель у 1782 р. царський уряд утворив три намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське; пізніше виникли Харківське і Катеринославське намісництва. Всі ці намісництва являли собою звичайні провінції Російської імперії. У 1783 р. українські козацькі полки були перетворені в регулярні полки на зразок російської армії. Козаки лишились окремим станом, близьким до державних селян (так називались селяни, які належали казні і жили на державних землях). Хоч ці селяни й сплачували податі та відбували деякі повинності на користь держави, все ж вони менше терпіли від експлуатації і до того ж не знали тяжкої сваволі поміщиків; їх становище було трохи кращим, ніж становище селян-кріпаків.

Разом з тим цим актом царизму рядове козацтво, яке становило велику частину населення України (наприклад, у Чернігівському намісництві на час його створення козаків з їх родинами було 354 тис. чоловік, а всіх залежних селян — державних і поміщицьких — 362 тис.), втратило всі колишні козацькі права і привілеї та фактично перетворилося на залежних селян.

Так було ліквідовано останні залишки автономії України. Внаслідок реакційної політики царизму український народ втратив навіть ті елементи державності, що склалися в попередні століття і були важливою і невід'ємною частиною його національного розвитку. Це дало можливість російському царизму ще більше гнобити український народ, заповнювати адміністративні та судові установи російськими чиновниками, провадити політику примусової русифікації і національного гноблення.

Політика підкорення України, як і інших національних окраїн Росії, становила частину загальної колоніальної політики царизму, спрямованої на посилення експлуатації і гноблення народних мас.

Внаслідок всіх цих заходів царського уряду на українські землі поширилася загальноросійська система адміністративно-політичного управління, українські поміщики здобули рівні права з російським дворянством. Поряд з цим зростали злидні і безправ'я народних мас, які зазнавали тяжкого феодално-кріпосницького гніту з боку українських феодалів і російської дворянської монархії.

2. Селянські повстання на Лівобережжі і Слобожанщині. Суспільний рух.

У другій половині XVIII ст. в Росії відбулися великі селянські повстання проти феодално-кріпосницького гніту.

На Лівобережжі і Слобожанщині розорене і пригноблене поміщиками селянство піднімалось на боротьбу. Тисячі селян кидали насиджені місця і йшли на Запоріжжя та в південні степи. Тільки у 1759—1763 рр. з Слобідської України втекло 12 тис. селян. Багато вихідців з Лівобережжя і Слобожанщини приєднувалося до повстанських загонів, що формувалися на Правобережжі.

На Слобожанщині в 60-х роках виступали повстанські загони, що називали себе гайдамаками.

Яскравим прикладом антифеодальної боротьби народних мас були події в с. Кліщинці, Лубенського полку (1761—1774 рр.). Козаки протестували проти незаконного перетворення їх у залежних селян. Протягом ряду років вони робили спроби добитися своїх прав, але царська влада і старшинська адміністрація захищали власників села — поміщиків Лисенків. Тоді козаки і селяни, які до них приєдналися, повстали. Рух очолили отамани Панас Ворона і Грицько Білима. На його придушення царські урядовці послали військові команди, що мали артилерію і рідкісну на той час зброю — гранати. Повстанці тривалий час відважно билися, засівши у спорудженому ними таборі, укріпленому возами і землею. Прислані для придушення руху козаки співчували повсталим і нерідко переходили на їх бік. Тільки в 1774 р. царизмові вдалося остаточно придушити повстання: його учасників було заслано до Сибіру або ув'язнено.

В 1773—1774 рр. вибухнула найбільша в історії царської Росії селянська війна під проводом Омеляна Пугачова. Вона охопила велику частину Європейської Росії. Пугачов закликав убивати поміщиків і обіцяв віддати народові орні землі, ліси, сінокоси, води, місця рибної ловлі та інші угоддя.

Селянська війна була гнівним протестом селянських мас проти зростаючого гноблення. Російські і українські селяни, народи Поволжя і Приуралля, об'єднані спільними прагненнями повалити ненависну їм владу поміщиків, піднялися на боротьбу проти гнобителів.

Пугачов добре знав становище народних мас на Україні. Він був тут перед повстанням. Люди, які зустрічалися з ним, свідчать, що він знав українську мову і вживав українські народні прислів'я. Його дружина походила з України. Арештований після розгрому повстання, він говорив слідчій комісії, що на Україні «всюди народ розорений», зазнає «багато кривд і податків». Пугачову було відомо про визвольну боротьбу українського народу на Правобережжі, а також про повстання пікінерів. Тому він покладав великі надії на участь українського селянства в очолюваному ним русі.

Піднявши повстання, Пугачов звернувся з маніфестом і до українського народу. Як і в усіх інших своїх зверненнях, Пугачов у цьому маніфесті обіцяв селянам України вільне життя, роздати їм поміщицькі землі та інші угоддя, а також перетворити їх у вільних козаків. Від імені Пугачова на Україні діяли спеціально послані «ним люди» — так звані «розгласителі», здебільшого українські селяни, які втекли з сибірського заслання.

Царські власті ловили «розгласителів» і жорстоко їх карали. Проте заклики Пугачова, близькі і зрозумілі селянським масам, дедалі більше ширилися на Україні. Влітку 1774 р. на Слобідській Україні, зокрема на Харківщині, з'явилися загони повстанців. Це сприяло різкому посиленню антифеодальної боротьби.

Загони українських селян почали збиратися на з'єднання з повсталими козаками і селянами Поволжя і Приуралля. Один з них проби-

рався по Київщині; на з'єднання з повсталими йшли також загони запорожців. На Волзі, біля Камішина, до Пугачова приєднався загін кінних українських козаків у кількості 600 чоловік. У військах Пугачова боролося багато українців: селян-втікачів, гайдамаків з Правобережної України, українських селян, поселених поміщиками у слободах на Волзі, запорожців та ін.

Великий розмах селянської війни і заворушення, що почалися на Україні, дуже непокоїли царські власті та українських феодалів. Українські поміщики послали війська на допомогу генералові Бібікову, який виступив проти повсталих козаків і селян. На Слобідській Україні, що межувала з російськими губерніями, зосереджувалися війська, відкликані з турецького фронту, і дворянське ополчення. У фортеці, зокрема в Бахмут, Харків, Острогозьк, завозили провіант і боєприпаси. Селяни вороже ставилися до цих готувань і нападали на обози. Серед них ходили чутки про швидке наближення Пугачова.

Зазнавши поразки в бою з царськими військами біля Чорного Яру, Пугачов хотів йти на Запоріжжя і підняти на боротьбу українських козаків. Царський уряд боявся появи повстанців на Україні і всіляко перепиняв їм шлях. Восени 1774 р. Пугачова схопили у приволзьких степах і доставили в Москву, де він був страчений 10 січня 1775 р. Царський уряд і поміщики всюди жорстоко розправлялися з учасниками повстання. Але й після придушення цього великого повстання дуже довго, аж до кінця XVIII ст., на Україні появлялися ватажки, які видавали себе за полковників Пугачова. Такими, зокрема, були Журба і Попович, агітація яких викликала велике заворушення в народі. Серед селянства знову почали ширитися чутки, що Пугачов врятувався від смерті і живе в Криму, що з ним є запорожці, серед яких нібито Семен Палій та Максим Залізник.

Протягом багатьох років проти поміщиків сміливо виступав народний месник Семен Гаркуша. Під його проводом загін повстанців учиняв сміливі напади на поміщиків та багатіїв, а їх майно роздавав бідноті. Загони Гаркуші діяли в багатьох місцях України: у судових справах згадується 74 населених пункти, де вони виступали.

Події селянської війни 1773—1774 рр. були ще одним яскравим проявом спільної боротьби народів царської Росії на чолі з російським народом проти гнобителів-поміщиків.

Повстання селян продовжувались і в наступні роки. В кінці XVIII ст. спалахнуло одне з найбільших повстань на Лівобережній

Омелян Пугачов

Україні — повстання в с. Турбаях (на Полтавщині), де поміщики Базилевські силою перетворили козаків у селян-кріпаків. Всі скарги селян були безрезультатними. 8 червня 1789 р. в селі вибухнуло повстання під проводом братів Степана і Леонтія Рогачків та Семена Помазана. Повсталі вбили поміщиків, створили своє самоврядування за козацьким звичаєм з отаманом на чолі і протягом чотирьох років відмовлялися коритися царській адміністрації. Сама імператриця і вищі сановники керували придушенням цього руху.

Через складне міжнародне становище (французька буржуазна революція, війни Росії з Туреччиною і Швецією) царський уряд, боячись зростання селянських повстань, спочатку вважав небажаним застосовувати військову силу. Коли ж усі спроби придушити рух у Турбаях без участі військ не вдалися, царські власті в 1793 р. наказали ввести в село війська з артилерією. Повстання було придушене. В 1794 р. почалася розправа. Активних учасників повстання заслали в Сибір на каторжні роботи, решту вигнали з села і під конвоєм відправили на поселення в Таврію і в пониззя Дністра.

Під впливом повстань, з допомогою яких російські і українські селяни прагнули скинути ненависний їм кріпосницький гніт, в Росії з середини XVIII ст. в умовах зародження капіталістичних відносин і початку розкладу феодально-кріпосницького ладу виникає визвольний рух, спрямований проти самодержавства і кріпосництва. Найвидатнішим його представником був великий російський революціонер і патріот О. М. Радіщев (1749—1802 рр.).

У кінці XVIII ст. в політичному житті Європи сталася подія, що свідчила про початок нової епохи в історії людства. В 1789 р. у Франції почалася буржуазна революція. Це був період перемоги і утвердження капіталізму в передових країнах Європи і в Америці.

На боротьбу з французькою революцією виступили Англія та більшість країн феодально-кріпосницької Європи. Активним учасником цієї боротьби стала і царська Росія. Проте передові люди Росії жваво відгукувалися на революційні події.

Друга половина XVIII ст. на Україні також ознаменувалася зростанням визвольного руху, спрямованого проти царизму і кріпосництва.

Виступи видатних представників російського визвольного руху — Радіщева, Новикова та ін. — знаходили широкий відгук на Україні. Тут набули поширення твори Радіщева, зокрема його знаменита «Подорож з Петербурга в Москву».

Видне місце в розвитку громадської думки на Україні належить вихідцю з дрібнопомісного дворянства Я. П. Козельському, що продовжував матеріалістичні традиції М. В. Ломоносова. Він видав ряд творів («Философические предложения» та ін.), у яких була яскраво виражена матеріалістична тенденція — визнання матеріальності світу і засудження містицизму та мракобісся. Козельський засуджував кріпосне право і владу поміщиків над селянами, таврував тиранів, завоювників, дармоїдів.

Вимоги свободи, рівності і ліквідації кріпосного права обговорювалися в гуртках, очолюваних А. Паліциним (на Слобожанщині) і

величезні земельні володіння; князю Любомирському, наприклад, належало понад 30 міст і містечок та 738 сіл. Прагнучи забезпечити свої маєтки робочою силою, польські пани закликали людей селитися на спустілих землях, обіцяючи їм на певний час пільги щодо сплати податків і відбування повинностей. На ці землі (слободи) сходилися селяни з західного Поділля, Галичини, Волині та інших місць. Проте після пільгових років вони потрапляли в цілковиту залежність від панів.

Внаслідок важкого польсько-шляхетського панування Правобережна Україна перебувала на дуже низькому ступені економічного розвитку. Основою її господарського життя було землеробство. Сіяли в основному ті ж зернові культури, що і на Лівобережжі. Посівна площа під житом, ячменем і просом в зв'язку з розвитком гуральництва протягом XVIII ст. помітно зростала. З технічних культур були поширені коноплі, тютюн.

Поміщицькі господарства дедалі більше втягувалися в товарно-грошовий обіг, що посилювало визиск селянства. Цей хижацький визиск, а також часті спустошення внаслідок воєн були головною причиною дуже повільного розвитку сільського господарства. Врожайність здебільшого була невисокою.

Важливою галуззю сільського господарства було скотарство. В панських маєтках вирощувалася велика кількість різної худоби, особливо волів, які йшли на продаж. В одному лише Владиві (Польща) щороку продавалося близько 20 тис. волів з України. Значну роль відігравало також бджільництво, хоч воно й велося екстенсивними методами. Продукція його переважно йшла на ринок.

Поряд з тяжкою панщиною і чисельними поборами селян розоряли також поміщицькі монополії. Поміщики користувались виключним правом помелу зерна, винокуріння, продажу дьогтю, селітри. Ці монополії були одним з найважливіших джерел їх збагачення і нерідко становили 30—50% одержуваного ними прибутку. Крім феодальних власників, народні маси жорстоко експлуатувалися орендарями маєтків і корчем.

Тяжким було становище і міст Правобережжя. Магнати сковували життя і розвиток міст своїми монополіями та безперервними поборами. Міське ремесло розвивалось повільно. Кількість цехів скорочувалась. Це пояснювалось насамперед малим попитом на міські вироби серед збіднілого селянства. Шляхта, в свою чергу, прагнула використати працю кріпосних ремісників, які постачали їй необхідні ремісничі вироби. Предмети розкоші для пануючих класів завозились переважно з-за кордону. Все це значно звужувало внутрішній ринок. Більшість міст, у тому числі такі значні, як Умань, Житомир, Старокостянтинів, являли собою приватну власність магнатів і цілком перебували під їх владою.

Тяжке становище українського народу під ігом панської Польщі погіршувалось анархією, яка панувала в країні. Влада короля (особливо на Україні) була номінальною. Панувало всесилля магнатів, які мали власні війська, видавали свої закони і постанови, чинили суд і розправу над населенням. Магнатські усобиці згубно позначалися на становищі країни. Широко практикувалися підкупи і хабарництво.

Гайдамака (XVIII ст.).

національного гніту і насильственого запровадження унії. В 1720 р. уніатський церковний собор у Замості фактично проголосив православну церкву в Польщі поза законом. Було вирішено перетворити в уніатські решту православних церков і монастирів. Ці рішення затвердив глава католицької церкви — папа римський. Польська шляхта і уніати не спинялись перед катуванням і навіть убивствами православних.

Протягом всього XVIII ст. на Правобережжі майже безперервно вибухали повстання народних мас проти феодального гніту. Основною силою цих повстань було селянство. Активну участь в них брали й інші верстви населення — козаки, міщани. Повстанці, які називалися гайдамаками*, прагнули визволитись від тяжкого шляхетського гніту і возз'єднати Правобережжя з українськими землями в складі Російської держави. Серед гайдамаків було чимало вихідців з Білорусії і Росії, а також поляків, молдаван та ін. До повстанських загонів, які діяли на Правобережжі, приєднувались і вихідці з інших частин України — Запоріжжя, Лівобережної України, Слобожанщини. Польська шляхта для охорони своїх маєтків формувала наймані загони

* Гайдамаками вони називались на Київщині і Брацлавщині; на Поділлі їх називали дейнеками, левенцями.

РУХ ОПРИШКІВ НА ПОКУТТІ У XVIII СТ.

так званих надвірних козаків, проте вони часто переходили на бік повсталих.

Самовіддана боротьба повстанців проти віковичних гнобителів — панів викликала палке співчуття широких мас народу. Повстанці знаходили притулок, харчі, допомогу в кожному селі і місті. З широкими народними масами їх об'єднувала спільна ненависть до своїх гнобителів — польської шляхти. Участь в цьому великому народному русі представників різних народів переконливо спростовує брехливі вигадки українських буржуазних націоналістів, які твердили про якусь суто національну боротьбу «демократичного» українського народу проти «аристократичного» польського.

Велике повстання спалахнуло в 1734 р., коли на Правобережну Україну вступили російські війська, прислані царським урядом для того, щоб посадити на польський трон Августа III — сина колишнього польського короля.

Опришок.

З появою російських військ поширилися чутки про те, що вони прийшли допомогти населенню Правобережжя визволитися від шляхетського панування і встановити козацьке управління. Такі чутки поширював, зокрема, начальник надвірних козаків князя Любомирського — Верлан, який стояв на чолі повстанців. Рух охопив велику територію — Брацлавщину і Поділля; хвиля повстання докотилася до Волині і Галичини. Крім Верлана, ватажками загонів виступали Моторний, Медвідь, Писаренко, Грива та ін.

Повстанці нападали на феодальні маєтки, розоряли їх і розправлялися з гнобителями. Польські магнати почали просити царський уряд допомогти їм придушити рух. Боячись поширення антифеодальних повстань на Лівобережжі і бажаючи посилити свій вплив на польську

шляхту, царський уряд задовольнив прохання польських магнатів і допоміг їм придушити повстання. Багато повстанців було покарано. Частина повсталих уникла розправи і через деякий час знову почала боротьбу.

У 30—40-х роках місцем, де збирались і формувались загони гайдамаків, став Чорний Ліс (у верхів'ях р. Інгул). Повстанців очолював хоробрий і популярний в народі ватажок Гнат Голий; він був непримиренним ворогом панів і не раз нападав на магнатів і шляхту та їх війська. Голий убив зрадника — колишнього гайдамаку Саву Чалого, який перейшов на бік шляхти.

Нове велике гайдамацьке повстання на Правобережжі відбулося в 1750 р.; ватажками його були Тесля, Мочула, Письменний та ін. Навесні цього ж року багато гайдамацьких загонів з'явилося на Брацлавщині і Київщині; вони прийшли з південних степів і Запоріжжя, де звичайно збирались повстанці. До них приєднувались все нові й нові групи селян. Повстанці зайняли Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів, Радомисль та інші міста. Загони гайдамаків з'явилися також на Лівобережній Україні і Слобожанщині.

Гайдамацький рух був виявом протесту народних мас проти кріпосницького гніту. Цьому всенародному рухові були властиві форми, типові для всіх селянських повстань епохи феодалізму, — захоплення поміщицьких маєтків, знищення документів на володіння, вбивство феодалів-кріпосників і орендарів. Повстанці прагнули визволитись від тяжкої панської неволі, а також від національного гніту, спрямованого на цілковиту полонізацію населення. Борючись проти католицизму, повстанці вважали себе борцями за православну віру; як це

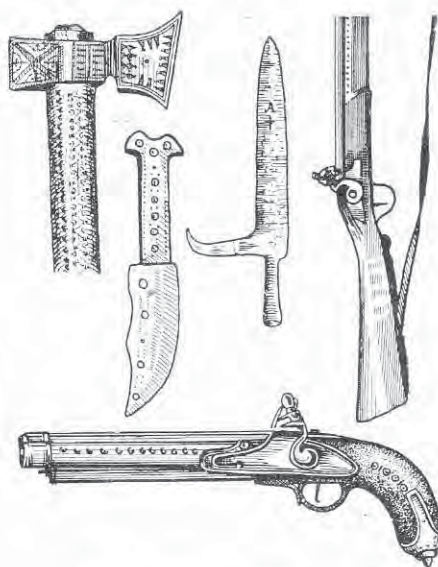
часто бувало в епоху феодалізму, виступи проти соціального гніту набували форми боротьби проти релігійних утисків.

Становище народних мас в Галичині, яка перебувала у XVIII ст. під польсько-шляхетським пануванням, було ще тяжчим, ніж на Правобережжі. Панщина тут досягала п'яти і навіть шести днів на тиждень. Крім того, селяни виконували багато інших повинностей і сплачували різні побори. Сильнішими тут були також національні і релігійні утиски. Внаслідок цього в Галичині широко розгорнулася боротьба народних мас проти феодального гніту. Багато селян переходило до інших місцевостей. У 1738 р. шляхетські депутати в сеймі скаржились, що близько 100 тис. селян Галичини, «не будучи в силах перенести голоду і нужди», пішли в різні частини України. Повстанці, які виступали тут здавна, називалися опришками. Багато селян, сільських ремісників, наймитів, пастухів ішли в Карпатські гори і ліси, формували загони, які розправлялися з феодалами, орендарями та урядовцями. До опришків приєднувались вихідці з інших частин України. Разом з чоловіками у цих походах брали участь і жінки.

Опришки мали різноманітну зброю. Це були рушниці, які вони носили через плече; в руках тримали рогатину, за поясом — сокирку, пістолет і ніж. Ховаючись у скелях і густих лісах, опришки нападали на своїх гнобителів — поміщиків, захоплювали їх майно, роздавали його селянам, знищували акти на володіння і вбивали тих, хто особливо жорстоко знущався з народу.

На початку XVIII ст. в Галичині піднялася могутня хвиля народного руху, який очолив Іван Пискливий.

У 30—40-х роках серед ватажків опришків прославився син наймита з с. Печеніжин на Покутті Олекса Довбуш. Відважний в бою, сміливий борець за інтереси пригноблених, він став улюбленцем народу. Багато років Довбуш наводив жах на панів; вони довго не могли піймати Довбуша, хоч за його голову була обіцяна нагорода — шапка червінців. У 1745 р. Олекса Довбуш загинув від кулі шляхетського найманця. Пани так раділи з його смерті, що нагородили вбивцю грамотою на пергаменті, яка закріпляла за ним і його потомками різні привілеї. Народ створив багато пісень і переказів, присвячених славному борцеві за свободу Олексі Довбушу. Чимало їх було складено ще за його життя.

Зброя карпатських опришків у XVIII—XIX ст.

На зміну Довбушеві прийшов новий талановитий керівник — Іван Бойчук. У 50—60-х роках XVIII ст. у Галичині і Закарпатті продовжували боротьбу десятки повстанських загонів.

На середину XVIII ст. становище народних мас на Правобережжі ще більше погіршало. Відбуваючи тяжку панщину, селяни повинні були виконувати численні додаткові роботи в найгарячішу пору сільськогосподарських робіт — сіяти, збирати врожай (зажинки, обжинки, закоски), лагодити шляхи, замки та ін. Шляхта примушувала селян відбувати додаткову панщину навіть за те, що вони збирали в панських лісах гриби і ягоди, знімали березову кору і рвали квіти.

Поряд з цим посилювались розправи над населенням, яке не хотіло переходити в унію. Прикладом такої розправи була страта селянина з містечка Мліїв на Смілянщині Данила Кушніра. В присутності великої кількості народу, зігнаного з різних сіл для залякування, Кушнірові обмотали руки клоччям, облили смолою і підпалили, потім відтяли голову і прибили до стовпа, а тіло спалили.

Доведені до розпачу тяжким гнітом феодалів, селяни все частіше піднімалися на боротьбу проти поневолювачів. У 1754 р. повстання відбувалися в районі Житомира, в 1757 р. — Немирова і Умані, в 1761 р. — Лисянки, в 1764 р. — Вінниці.

У тяжкій боротьбі проти соціального і національного гніту населення Правобережної України шукало підтримки у братнього російського народу і прагнуло возз'єднатися з усією Україною в складі Російської держави. З особливою силою це проявилось під час великого повстання 1768 р., що дістало назву Коліївщина (від слова «колий» — той, хто коле). І на цей раз повстанці покладали надії на російські війська, що прийшли на Правобережжя. Насправді ці війська були прислані царським урядом для боротьби з барськими конфедератами, які виступали проти будь-яких реформ і вороже ставилися до Росії; зокрема, барські конфедерати виступали проти зрівняння в правах православного населення Польщі з католиками. Серед населення, як це було і під час руху 1734 р., знову поширилися чутки, що ці війська прибули подати допомогу українському народові в його боротьбі проти шляхти.

На чолі одного з найбільших повстанських загонів став Максим Залізняк. Він народився у бідній селянській сім'ї у с. Медведівці на Чигиринщині. Після смерті батька тринадцятирічним хлопцем Залізняк пішов на Запоріжжя. Кілька років він працював за наймом в Січі та Очакові. Сучасники характеризують Залізняка як енергійну і здібну людину, відважного ватажка повстанців.

У травні 1768 р. повстання спалахнуло в районі Мотронинського монастиря (біля Черкас) і швидко поширилось на навколишні райони.

Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси... —

писав про це повстання Т. Г. Шевченко («Гайдамаки»).

У червні загони Залізняка вирушили до Умані, яка вважалась тоді однією з найміцніших фортець на Правобережжі. Перелякана

шляхта закрилася у фортеці. Польський магнат Потоцький кинув проти повстанців загопи надвірних козаків, але сотник Іван Гонта, який стояв на чолі їх, перейшов з козаками на бік повсталих. Спільними зусиллями Залізник і Гонта 9—10 червня взяли Умань і розправилися з гнобителями народу.

Загопи повстанців діяли на Київщині, Поділлі, Брацлавщині, Волині. На чолі їх стояли ватажки — Семен Неживий, Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Микита Москаль та ін.

Повстання перекинулось на західноукраїнські землі і докотилось до Львова. Повстанці діяли в районі Дубна і Белза, а також у Прикарпатті. Всюди вони розправлялись із своїми гнобителями — поміщиками. Пани тікали в центральні райони Польщі і в російські володіння — на Лівобережжя і в Новоросійську губернію. Повстання загрожувало поширитися на всю територію Польщі; польські селяни також почали підніматися на боротьбу проти поміщиків. Ще в 1767 р. там появилася прокламація під назвою «Проект конфедерації хлопської», яка закликала польських і українських селян спільно виступати проти своїх гнобителів.

Повстання на Україні викликало тривогу серед правлячих кіл Угорщини, Туреччини і Пруссії, і вони почали вживати заходів до посилення прикордонної варті.

Царський уряд боявся поширення цього руху на Лівобережжя і Південну Україну; до того ж царизм, який посилював своє втручання у справи Польщі, хотів повернути на свій бік польських поміщиків. Тому царським військам був даний наказ допомогти придушити рух. Царські офіцери, скориставшись тим, що ватажки повстанців, вважаючи російські війська своїми союзниками, часто приїжджали в їх розташування, по-зрадницькому схопили Залізника, Гонту та ін. Проте і після цього загопи повстанців чинили збройний опір. Після арешту Неживого його загін хоробро бився з польськими і царськими військами. У запеклому бою загинув Журба. Тільки в кінці липня 1768 р. шляхті вдалося розгромити основні сили повстанців.

Після придушення руху почалися жорстокі розправи над його учасниками. Тих учасників, які вважалися російськими підданими, покарали канчуками, затаврували і заслали в Сибір. Серед них опинився і Залізник. Про його дальшу долю достовірних відомостей не збереглося. Відомо тільки, що по дорозі на заслання, в околицях

М. Залізник.

І. Гонта.

Охтирки, Залізняк утік, але його знову схопили. Пізніше Залізняк перебував в ув'язненні в московській тюрмі. За деякими даними, він брав участь у селянській війні під проводом Пугачова.

З особливою жорстокістю польський уряд карав повстанців — жителів Правобережної України. Оскільки вони вважалися польськими підданими, їх судили польсько-шляхетські суди. Вони засуджували повстанців до найжорстокіших покарань: їм відтинали голови, руки, ноги, саджали на палі, вішали. Трупам повстанців наповнювалися великі ями, пляхи вкривалися шибеницями. Особливо багато повстанців стратив шляхетський суд у містечку Кодня (на Житомирщині). З 336 справ, внесених в одну тільки коднянську судову книгу, 218 закінчилися смерт-

ними вироками; з числа засуджених 9 повстанців четвертували, 151 відтяли голови, одного посадили на палю і 57 повісили. Серед виданих польському урядові був і Гонта. Його стратили після найжорстокіших тортур в с. Серби (на Поділлі). За вироком суду страта Гонти (здирання шкіри пасами на спині, відтинання частин тіла) мала тривати 14 днів. Як розповідають очевидці, Гонта зустрів муки надзвичайно мужньо. Після трьох днів жорстоких катувань йому відтяли голову і потім глумилися над трупом. Довгий час на воротах Могилева (на Поділлі) висів череп Гонти, прибитий цвяхами.

Героїчну боротьбу волелюбного українського народу великий поет-революціонер Т. Г. Шевченко увіковічив у своїй поемі «Гайдамаки».

Криваві розправи не припинили народних рухів. Протягом 1768—1770 рр. тривали повстання на Смілянщині, в районі Лисянки та ін.

Могутній визвольний рух на Правобережжі і на західноукраїнських землях, який тривав протягом всього XVIII ст., свідчив про непохитну волю українського народу визволитися з-під іга панської Польщі з його тяжким соціальним і національним гнітом та об'єднатися з своїми братами-українцями і з великим російським народом.

Великі народні повстання проти феодально-кріпосницького гніту, які вибухали в різних частинах України у XVIII ст., закінчились поразкою, як і всі селянські війни. Вони були придушені об'єднаними зусиллями пануючих класів — українських і російських поміщиків та польських і угорських феодалів.

4. ВИЗВОЛЕННЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ВІД ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО
ПАНУВАННЯ.
ЗАГАРБАННЯ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
АВСТРІЮ

Численні народні повстання на Правобережжі і західноукраїнських землях, особливо Коліївщина, а також зростаюча антифеодальна боротьба польського селянства були однією з причин значного послаблення і занепаду польсько-шляхетської держави.

Ф. Енгельс так характеризує становище шляхетської Польщі в другій половині XVIII ст.: «Поступова деморалізація правлячої аристократії, нестача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, які спустошували країну, зломали, нарешті, могутність Польщі. Країна, яка вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад, в той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста,— така країна була приречена на занепад. Аристократія *дійсно* довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду. І довівши її до такого стану, аристократи почали складати вину за це один на одного і продавати себе і свою країну іноземцям»¹.

Ослаблення Польщі дало можливість сусіднім феодально-монархічним державам — Пруссії та Австрії — здійснити свої плани розчленування Польської держави. До них приєдналася і царська Росія, яка прагнула долучити до своїх володінь українські та білоруські землі, які були під владою Польщі. В результаті першого поділу Польщі (1772 р.) значна частина Білорусії була визволена від польсько-шляхетського панування і воз'єднана з Росією. Галичину загарбала Австрія, а в 1774 р. вона захопила також і Буковину, визволена російськими військами від турецького панування. Ще в кінці XVII ст. Австрія поширила свою владу на Закарпаття. Таким чином, в останній чверті XVIII ст. всі західноукраїнські землі опинилися під владою австрійської монархії.

Становище народних мас Галичини значно погіршало: до експлуатації польським панством, яке володіло більшою частиною землі, додався гніт пануючих класів Австрії. Спочатку австрійська монархія обіцяла вжити заходів до обмеження кріпосної залежності селян. Але ці демагогічні прийоми мали приховати її дійсні наміри. Насправді вся політика правлячих кіл Австрії була спрямована на всіляку підтримку польського панства і насильствене опімечування населення. Незабаром було скасовано всі тимчасові поступки, зроблені селянству, а також закрито українські кафедри у Львівському університеті і народні школи з місцевою, так званою «руською» мовою викладання у Східній Галичині.

Тяжким лишалось становище народних мас і на Буковині, яка являла собою дуже відсталій в економічному відношенні край. Основою її економіки були примітивне землеробство, скотарство і лісові промисли; міст налічувалось небагато, і навіть найзначніші з них по суті являли собою великі села. Українці становили дві третини населення Буковини; вони підтримували зв'язки з українським народом

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 160.

на Правобережжі і Лівобережжі і прагнули разом з населенням Східної Галичини возз'єднатися з Росією. Загарбавши Буковину, австрійський уряд об'єднав її 1786 р. в адміністративному відношенні в одну провінцію з Галичиною. Це об'єднання існувало до середини ХІХ ст.

Закарпаття протягом ХVІІІ ст. перебувало під австро-угорським пануванням. В економічному відношенні цей край був також дуже мало розвинутим. Сільське господарство велося примітивними, відсталими способами. З сільськогосподарських культур сіяли ячмінь, жито, овес. Значну роль у господарському житті краю відігравало скотарство — розведення великої рогатої худоби, овець, кіз, а також лісові промисли. Селяни працювали на панів, виконуючи польові роботи, і сплачували данину натурою — житом, вівсом, птицею, яйцями та ін. Феодальні повинності селян були різними: одні села сплачували данину виробами з дерева, інші — смолою, вугіллям тощо. До цього треба додати ще грабежі з боку австро-угорських військ. В останній чверті ХVІІІ ст. становище селян різко погіршало; в 1775—1778 рр. була запроваджена регулярна панщина — три дні на тиждень з так званої телеки (господарства). В результаті проведення у 1781 р. земельних переділів найкращі землі цілком перейшли до рук феодалів. Дуже повільно розвивалися ремесла. Ремісники (ковалі, бондарі, чибарі), які жили в містах і селах, також відбували повинності на панів.

Тяжке польсько-шляхетське і австро-угорське панування душило розвиток української культури і мови, внаслідок чого Закарпаття за культурним рівнем розвитку набагато відставало від українських земель, які входили до складу Російської держави.

У 60-х роках ХVІІІ ст. у зв'язку з великим народним рухом на Правобережжі (Коліївщиною) на Закарпатті значно посилюлася селянська боротьба проти соціального і національного гніту.

В 1793 р. Пруссія і Росія провели другий поділ Польщі. Правобережні українські землі — Київщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина — визволилися від польсько-шляхетського панування, яке тривало кілька століть. Населення Правобережної України зустрічало російські війська як своїх визволителів і подавало їм всебічну підтримку.

У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, за яким Західна Волинь і Західна Білорусія також були визволені від польсько-шляхетського панування; власне польські землі загарбали Пруссія та Австрія. Польська держава перестала існувати.

Здійснюючи реакційну політику поділів Польщі, царська Росія керувалася, звичайно, зовсім не інтересами українського та білоруського народів. Зовнішня політика російського царизму, як і інших феодальних монархій, була загарбницькою. Однак визволення правобережних українських, а також білоруських земель від тяжкого іноземного поневолення об'єктивно мало велике прогресивне значення. Українському народові більше не загрожувало поглинення шляхетською Польщею і поневолення польськими панами. Він у своїй величезній більшості в кінці ХVІІІ ст. возз'єднався у складі Російської держави.

Визволення Правобережної України являло собою визначну подію в житті всього українського народу. Возз'єднання більшої частини українських земель у складі Росії мало своїм наслідком дальше зростання продуктивних сил, розвиток капіталістичних відносин і посилення економічних та культурних зв'язків між українськими землями, що сприяло формуванню української нації. У спільній боротьбі проти царизму, поміщиків і зовнішніх ворогів зростали взаємозв'язки, міцнів братерський союз українського народу з великим російським народом.

**5. ВИЗВОЛЕННЯ
ЧОРНОМОРЬСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ.
ЗАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

Російська держава боролася за вихід до Чорного моря, за повернення давніх слов'янських земель, захоплених протягом попередніх століть іноземними загарбниками.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалась великими перемогами Російської держави у війнах з Туреччиною, значну роль в яких відіграв видатний російський полководець О. В. Суворов. У 1768 р. почалася війна Росії з Туреччиною. Російські війська зайняли Крим. У війні брали участь запорізькі козаки, які входили до складу російської армії і відзначилися в ряді боїв. Запорізька кіннота була частиною так званого Очаківського корпусу. Запорізьке «плавне військо» на дубах (чайках) здійснило ряд важливих операцій в пониззі Дністра, Дунаю і на Чорному морі. За Кучук-Кайнарджійським мирним договором (липень 1774 р.) Росія дістала землі між Дніпром і Бугом, а також Бнікале в Криму, що давало їй вихід до Чорного моря через Керченську протоку. Чорне море, а також протоки Дарданелли і Босфор були відкриті для плавання торгових російських суден. Крим був оголошений незалежним від Турецької імперії.

Проте становище на півдні продовжувало лишатись напруженим. Кримські мурзи вчиняли розбійницькі напади на російські володіння. Це примусило російський уряд знову ввести свої війська на територію Кримського ханства. 8 квітня 1783 р. був підписаний маніфест про прийняття Криму до складу Росії. В червні населення Криму склало присягу Російській державі.

Визволення Криму від чужоземного панування і входження його до складу Російської держави мало велике історичне значення. Давні слов'янські землі звільнилися від тривалого турецько-татарського поневолення. Протягом багатьох століть Крим, незважаючи на ворожу політику кримських ханів, був економічно тісно зв'язаний з Україною. Внаслідок визволення Криму було ліквідовано одне з головних вогнищ турецької і татарської агресії проти російського та українського народів. *

Події на півдні мали певний вплив на дальшу долю Запорізької Січі.

У 60—70-х роках XVIII ст. соціально-економічний розвиток Запорізької Січі характеризувався дальшим загостренням класових суперечностей. Посилився гніт січової старшини і багатого козацтва над масою козаків і селян, які жили в Січі. В руках цієї верхівки

зосереджувалась переважна кількість землі; крім того, за нею зберігались привілеї займати землі, місця рибної ловлі і полювання. В руках старшини та багатого козацтва сконцентрувалася величезна кількість худоби. Один тільки отаман Калнишевський мав 68 коней, 18 бугаїв, 314 волів, 415 корів, 12840 овець, 1009 кіз, 96 свиней. Близько 14 тис. голів худоби було у писаря Глоби. До рук запорізької верхівки попадала більшість військових прибутків Січі, надходжень від різних зборів, торговельного мита та ін., а також більша частина грошової плати, яку надсилав російський уряд. Широка торгівля худобою, рибою, горілкою та ін. сприяла нагромадженню в руках старшини та багатого козацтва великих грошових капіталів, що нерідко обчислювалися десятками тисяч карбованців. Економіка Запоріжжя, порівняно з іншими українськими землями, відзначалася значно більшим розвитком товарно-грошових відносин і незрівнянно більш широким застосуванням найманої праці.

Спираючись на свою економічну силу, верхівка Січі фактично звела нанівець залишки виборності органів управління. З 60-х років старшину почали обирати на старшинських сходках, внаслідок чого рядове козацтво було усунуте від будь-якої участі у виборах. На чолі запорізької адміністрації довгі роки залишалися одні й ті самі особи — отаман Калнишевський, суддя Головатий, писар Глоба.

Багатства січової верхівки створювались за рахунок експлуатації рядового козацтва, голоти і селян, які жили на території Січі. Старшина та багате козацтво широко застосовували у своїх господарствах працю козаків і селян, примушуючи останніх відбувати різні натуральні повинності. Численні втікачі, які опинилися в Січі без всяких засобів до існування, змушені були працювати за мізерну плату у старшини та багатого козацтва. До того ж старшина перекладала на бідне козацтво і весь тягар військової служби.

Гострі соціальні суперечності проявлялися у частих стихійних повстаннях селян, рядового козацтва і міської бідноти проти гнобителів. Ці виступи особливо посилювались під впливом Коліївщини. Могутній народний рух на Правобережжі знайшов великий відгук на Запоріжжі. Численні загони запорізької сіромки, незважаючи на протидію старшини, переходили Дніпро і приєднувались до гайдамаків. Запорізька Січ являла собою одну з опорних баз гайдамацького руху. Тут гайдамаки переховувалися і формувалися в загони.

Наприкінці грудня 1768 р. в Січі вибухнуло найбільше з повстань, які там будь-коли відбувались. Обурена експлуатацією і насильствами старшини, запорізька біднота піднялась проти гнобителів. Повстанці захопили військову артилерію і почали громити будинки старшини та багатого козацтва. Чимало ненависних народові експлуататорів було вбито.

Верхівка Січі змушена була тікати від народного гніву. Кошовий отаман Калнишевський, рятуючись від повстанців, утік крізь розібрану стелю. Переодягнувшись у чернецьку рясу, він сховався під захистом царських військ у Новосіченському ретраншементі. Частина старшини переховувалась у придніпровських луках і плавнях.

Миколаїв (кінець XVIII ст.).

При допомозі царських військ запорізька старшина придушила повстання. Проти повсталих застосовувалась артилерія. Багато повстанців загинуло в боях. По всій Січі почалися жорстокі розправи з учасниками руху. Їх схоплювали і ув'язнювали в тюрми. Боячись нового вибуху руху і поширення його на Лівобережну Україну, Малоросійська колегія наказала послати на територію Січі два солдатських полки — Рязький і Псковський.

Незважаючи на вжиті заходи, в грудні 1769 р. спалахнуло повстання в Корсунському курені. Зворушення не припинялись і в наступні роки. Запорожці брали участь в селянській війні 1773—1774 рр. під проводом Пугачова. Сам Пугачов, як говорилося вище, збирався вирушити на Січ і підняти на боротьбу все козацтво.

Царський уряд давно прагнув ліквідувати Січ, що являла собою вогнище антифеодальних виступів. Постійний приплив сюди селян-втікачів, формування та переховування тут повстанських загонів і, нарешті, існування особливого адміністративно-політичного устрою — все це суперечило колоніальній політиці царизму і викликало тривогу пануючих класів. Для контролю над Січчю там стояв гарнізон царських військ.

З переміщенням кордонів Росії на південь, до Чорного моря, і побудовою в 1770—1775 рр. нової лінії укріплень (між Дніпром і Бердою) створилися умови для остаточної ліквідації Січі, яка тепер повністю стала внутрішньою територією.

На початку липня 1775 р. війська царського генерала Текелі, які поверталися з турецького фронту, несподівано оточили Січ і взяли її. Слідом за цим царський уряд видав маніфест про ліквідацію Січі.

Так внаслідок колоніальної політики царизму назавжди припинила своє існування славна Запорізька Січ, що відіграла визначну роль в історії всієї України. Цим реакційним актом царський уряд ліквідував центр козацтва, що протягом століть був оплотом визвольної боротьби всього українського народу. Багато славних сторінок вписали запорізькі козаки і в історію боротьби проти турецько-татарських агресорів та інших ворогів, що нападали на нашу батьківщину. Їх мужність, відвага, безмежна відданість вітчизні здобули широку славу.

Значна частина запорожців була залишена в козацькому стані; за своїм становищем вони наближалися до державних селян. Частину старшини, переважно вищої, відправили у заслання. Прагнучи повернути на свій бік решту старшини, царський уряд прийняв її на офіцерські посади в російську армію. Землі колишньої Запорізької Січі увійшли до складу Катеринославського намісництва; вони здебільшого були роздані дворянам. Управління краєм було доручено князю Г. Потьомкіну, призначеному генерал-губернатором. Частина козаків, невдоволена ліквідацією Січі і переведенням їх на становище селян, втекла і оселилась в турецьких володіннях на Дунаї, утворивши Задунайську Січ. Життя під владою султанської Туреччини було неймовірно тяжким; гноблені турецькими властями, відірвані від свого народу, козаки змогли повернутися на батьківщину лише в ХІХ ст.

Посилення позицій Російської держави на півдні викликало невдоволення Туреччини, яка не визнавала, зокрема, приєднання Криму до Росії.

У 1787 р. Туреччина оголосила війну Росії. Проте надії Туреччини на перемогу не справдились. Російська армія завдала їй нищівної поразки. У війні брали участь і колишні запорізькі козаки, які тепер входили до складу так званого Чорноморського козацького війська. Особливо відзначилися вони під час штурму турецької фортеці Ізмаїл. Туреччина змушена була почати мирні переговори. Війна закінчилась Ясським миром (1791 р.), за яким Росія одержала землі від Бугу до Дністра. Крим був остаточно визнаний володінням Російської держави. Колишні запорізькі козаки, які входили до складу Чорноморського війська, були поселені після війни на Кубані.

Відвойовані землі царський уряд роздавав російським і українським поміщикам, чиновникам, офіцерам. Створювались величезні земельні володіння в десятки тисяч десятин. Царський уряд вживав заходів до якнайшвидшого заселення краю. Поряд з урядовою колонізацією, краю російські та українські поміщики вивозили сюди у свої маєтки кріпаків з інших частин України і центральних районів Росії. Дуже багато селилося тут селян-втікачів. На півдні виникали також поселення іноземних колоністів; тут з дозволу російського уряду селились болгари, серби, молдавани, вірмени, грузини, які тікали від гніту,

султанської Туреччини та австрійської монархії. На родючих південних землях сіяли пшеницю, велику кількість якої відправляли на зовнішній ринок.

На півдні України були засновані нові міста: Херсон (1778 р.), Олександрівськ — сучасне Запоріжжя (70-і роки XVIII ст.), Маріуполь — тепер Жданов (1784 р.), Катеринослав — нинішній Дніпропетровськ (1787 р.), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794 р.) та ін. Виник ряд промислових підприємств. Російський уряд, прагнучи використати природні багатства Півдня, посилав сюди учених та інженерів для розвідання покладів кам'яного вугілля, залізної руди, кольорових металів. Багато розвідок було зроблено для вивчення покладів руд Кривого Рога, кам'яного вугілля в Донбасі. Казенні промислові підприємства створювалися тут переважно для задоволення військових потреб. У 1789 р. був заснований ливарний завод у Херсоні, який відливав гармати і ядра для морського флоту. На споруджених у Миколаєві і Херсоні верфях будувалися військові і торговельні кораблі. Устаткування для цих підприємств завозилося з Росії. Звідти ж прибували і кваліфіковані робітники. Існували також приватні підприємства, засновані переважно купцями, — шкіряні, салотопні, лісопилні та інші заводи.

Чорноморське узбережжя було визволено від тяжкого турецько-татарського панування в результаті тривалої боротьби Російської держави проти агресії султанської Туреччини. Ліквідація турецько-татарського панування на півдні мала велике значення, вона сприяла дальшому піднесенню економічного розвитку України. Через морські порти в останні роки XVIII ст. значно розширилась торгівля із Західною Європою і країнами Сходу; розвиток товарних відносин прискорював розклад феодально-кріпосницького ладу.

Вихід до Чорного моря мав для Російської держави і особливо для України важливе зовнішньополітичне значення: російський і український народи звільнилися від тяжких турецько-татарських навал; поразка Туреччини набагато полегшила становище слов'янських народів балканських країн, а також молдавського народу. Створення Чорноморського флоту посилило військову могутність Російської держави і зміцнило її південні кордони.

Будинок в Катеринославі, в якому містилася сукняно-панчішна мануфактура (XVIII ст.).

6. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XVIII СТ.

Протягом XVIII ст. культурний розвиток українського народу пішов далеко вперед. Незважаючи на те, що кріпосницькі відносини в країні являли собою серйозну перешкоду для розвитку освіти, науки і мистецтва, XVIII ст. на Україні було періодом культурного піднесення.

Возз'єднання України з Росією сприяло дальшому зближенню двох братніх народів і дедалі більшому поширенню впливу передової російської культури на Україну.

В яскравій і багатогранній культурі українського народу, як і в попередні десятиріччя, помітно виступають два напрями: культура пануючого, феодального класу і культура народних мас.

Лівобережна і Слобідська Україна в першій половині XVIII ст. відзначались відносно високим рівнем письменності. У більшості сіл були школи, в яких вчилися діти старшини, козаків, а також селян. Зокрема, на Слобожанщині в 30-х роках налічувалася 131 трирічна церковно-приходська школа. В наступні роки кількість цих шкіл зменшилась. Це пояснювалося дальшим розоренням і закріпаченням селян і козаків, а також колоніальною політикою царизму. Поряд з цим для дітей старшини створювалися закриті учбові заклади — пансіони, інтернати.

Розвиток науки та освіти на Україні був зв'язаний насамперед з діяльністю Київської колегії, перетвореної в 1701 р. за указом Петра I у вищий учбовий заклад — академію.

Аж до середини XVIII ст. Київська академія вважалася одним з перших за значенням вищих учбових закладів Росії. Серед її слухачів було багато уродженців центральних районів Росії, а також вихідців з Правобережжя і західноукраїнських земель. Популярність академії викликала потяг до неї учнів з пригноблених Туреччиною і Австрією слов'янських країн — сербів, чорногорців, болгар та ін. Хоч навчання в академії значною мірою мало церковно-богословський, схоластичний характер, її слухачі за дванадцять років навчання діставали досить широку і всебічну освіту. Академія мала велику бібліотеку, в якій у 80-х роках XVIII ст. налічувалося близько 40 тис. книг. Студенти Київської академії нерідко продовжували навчання в учбових закладах Москви і Петербурга. З її вихованців вишло чимало видатних діячів української культури — філософ і письменник Г. С. Сковорода, композитори М. С. Березовський і Д. С. Бортнянський, архітектор І. С. Григорович-Барський, професор анатомії, академік і президент Медико-хірургічної академії Н. Згурський, відомі учені медици О. М. Шумлянський, Н. М. Амбодик-Максимович та ін.

Кількість студентів академії в окремі роки перевищувала тисячу чоловік. Головну масу їх становили діти старшини, духовенства, заможних козаків і міщан; у реєстрі слухачів 1729 р., який зберігся до наших днів, згадано представників майже всіх відомих тоді старшинських сімей. Разом з тим серед студентів були й бідні, що жили в бурсі (гуртожитку) і ледве животіли. Вихованці академії згодом стали викладачами багатьох шкіл і семінарій на Україні — у Чернігові, Переяславі, Львові, у Росії — в Ростові, Казані, Тобольську та інших містах,

а також в Болгарії, Сербії, Чорногорії та ін. Чимало студентів академії — уродженців Правобережної України, закінчивши навчання, поверталися на батьківщину і вело там боротьбу проти наступу католицизму.

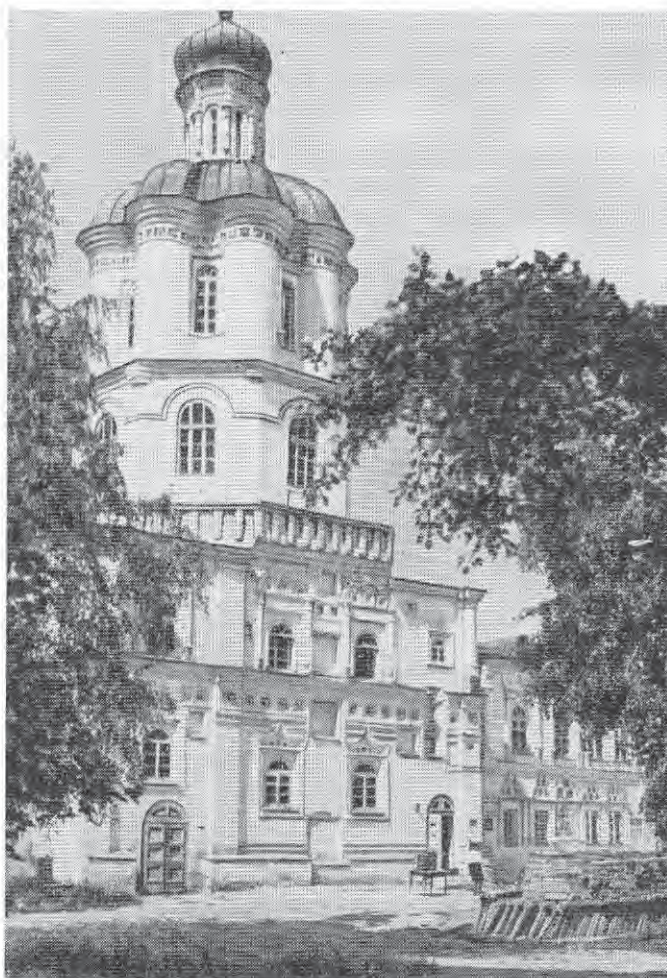
Київська академія сприяла розвитку різних галузей української культури. Театральні вистави, що відбувалися в академії і акторами в яких виступали студенти, відіграли важливу роль у зародженні українського театру. При академії були великий хор і оркестр.

Академія великою мірою впливала і на інші учбові заклади України — колегії в Чернігові, Харкові, Переяславі. Харківська колегія, що розпочала свою діяльність в 1727 р., стала центром освіти на Слобідській Україні; з середини XVIII ст. в ній розширилось викладання світських дисциплін. Кількість учнів тут досягала 400—500 чоловік. У відкритих при колегії додаткових класах викладались інженерні науки, артилерійська справа, геодезія, географія, іноземні мови.

Українська старшина, не задовольняючись духовним характером академії, яка з другої половини XVIII ст. все більше перетворювалась у спеціальний церковний навчальний заклад, не раз ставила питання про відкриття в різних містах України (Батурині, Чернігові, Сумах та ін.) університетів. Такі прохання містилися, зокрема, у петиціях Розумовського і в старшинських наказах до комісії 1767 р. Царський уряд не задовольнив цих клопотань.

Студенти Київської академії.

Будинок, в якому містилася Чернігівська колегія у XVIII ст.

Розвиткові освіти на Правобережжі і західноукраїнських землях великою мірою заважало тяжке іноземне панування. Львівський університет в той час був єдиним на всій Україні. Реакційні кола польської шляхти всіляко перешкоджали діяльності університету і зробили його знярядям колонізації населення. Шкіл на Правобережжі було дуже мало. Польський уряд всіляко підтримував єзуїтські колегії (у Львові, Луцьку, Барі, Вінниці та інших містах), а також уніатські школи, навчання в яких мало яскраво виражений польсько-католицький характер.

Пізніше політику національного гноблення на західноукраїнських землях проводили і австрійські урядовці.

Ще гіршим був стан освіти на Буковині. За турецького панування тут майже не було шкіл. Пізніше, з встановленням австрійського панування, було відкрито кілька шкіл, де викладання велося переважно румунською і німецькою мовами. В Закарпатті, де проводилась політика мадяризації, існувала невелика кількість церковно-уніатських шкіл з викладанням «руською» (так тоді називалася там українська) мовою. Наприкінці XVIII ст. відкрилася семінарія в Мукачевому.

XVIII ст. в історії Російської держави характеризується великим прогресом наукової думки. Російська Академія наук, заснована в 1725 р., стала справжнім центром науки в Росії: вона розвинула енергійну діяльність по всебічному вивченню країни — її історії, природних багатств, економіки, побуту народу.

Найвидатнішим явищем в історії всієї російської культури XVIII ст. була діяльність геніального вченого, основоположника вітчизняної науки Михайла Васильовича Ломоносова (1711—1765 рр.). Прагнучи здобути найкращу для тих часів освіту, він деякий час був слухачем широко відомої тоді Київської академії.

Праця Ломоносова «Перші основи металургії» відіграла велику роль у розвитку промисловості Уралу, а пізніше й України. Не менш важливе значення для вивчення природних багатств України мав його підручник з геології «Про шари земні», що є доповненням до праці з металургії. Проведені ним дослідження сприяли розвитку солеваріння на Україні. Мозаїчна картина Ломоносова «Полтавська баталія» увічнила один з визначних епізодів бойового союзу російського та українського народів — розгром шведських загарбників у 1709 р.

Визначне місце в українській літературі XVIII ст. займає філософ і письменник Григорій Савич Сковорода (1722—1794 рр.). Він народився в сім'ї малоземельного козака в с. Чернухах на Полтавщині; освіту здобув у Київській академії. Сковорода багато мандрував по Україні, був добре обізнаний з життям і побутом народу.

Деякий час Сковорода був викладачем Переяславської, а пізніше Харківської колегій. Проте його скоро звільнили за протест проти церковних властей і заклик до свободи думки. Останні 28 років свого життя Сковорода змушений був мандрувати по Україні, проповідуючи свої погляди.

В умовах феодално-кріпосницького ладу, коли панувала релігійна ідеологія, Сковорода різко критикував церковників та біблійські легенди. Він перший на Україні піддав критиці церковну ортодоксію і тим самим сприяв розвитку вільної думки та звільненню філософії від теології. Ще в молоді роки він відмовився від церковної кар'єри, яку йому пропонували, заявивши духовному начальству, що і так є «досить вас, стовпів неотесаних».

Філософські погляди Сковороди суперечливі. Видимий світ він вважав лише «зовнішністю», «тінню»; внутрішньою його суттю він визнавав божественне начало. З таких самих дуалістичних позицій Сковорода розглядав і людину, яка, на його погляд, має зовнішність — тіло — і внутрішню сутність — божественне начало.

Поряд з цим у поглядах Сковорода є і елементи матеріалізму. Він твердив, що видимий нами світ вічний, що його ніхто ніколи не створював, що він не має кінця і початку ні в часі, ні в просторі. Сковороді були близькі матеріалістичні ідеї Ломоносова.

За своїми суспільними поглядами Сковорода — демократ-просвітник. Йому властиві любов до народу, ненависть до експлуаторів, викриття соціальної несправедливості, вимога освіти для широких мас, мрія про такий суспільний лад, де всі люди працюють відповідно до своєї «сродности». Сковорода любив свою батьківщину, її героїчне минуле. У своїх творах він високо оцінив діяльність «славного мужа» Богдана Хмельницького, присвятивши йому такі рядки:

Будь славен во вік,
О муже ізбране,
Вольності отче,
Герою Богдане.

Сковороді належить почесне місце і в розвитку української літератури. Він написав велику кількість літературних творів. У своїх байках Сковорода висміював гонитву старшини за дворянськими титулами, викривав поміщиків-паразитів, які жили за рахунок народу.

Вірші Сковорода були зібрані у збірці під назвою «Сад божественных песней». Змістом їх є міркування на суспільно-політичні і філософські теми. Його пісні були поширені серед лірників і кобзарів. Демократизм Сковорода, його близькість до трудового народу, глибокий патріотизм, матеріалістичні тенденції у світогляді справили великий вплив на наступні покоління українських письменників і на розвиток суспільно-політичної думки.

Помер Сковорода в листопаді 1794 р. і похований в с. Іванівці (тепер Сковородинівка) на Харківщині.

З інших філософів слід назвати Івана Хмельницького, нащадка гетьмана, автора ряду оригінальних і перекладних праць, надрукованих Російською Академією наук.

У XVIII ст. з'являється ряд нових творів історичної літератури — літописи, щоденники, хроніки, історико-публіцистичні твори, авторами яких були переважно представники старшини, які відобразили в них її вимоги збереження привілеїв і претензії на повне зрівняння в правах з російським дворянством. Автори цих творів намагалися історично обґрунтувати панування старшини над народними масами і різко негативно ставились до їх антифеодальної боротьби.

Найбільш повні літописи, написані С. В. Величком і Г. І. Грабянкою, розповідають переважно про боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр. та про події другої половини XVII ст.; у них високо оцінюється визвольна боротьба українського народу, діяльність Богдана Хмельницького і великий історичний акт воз'єднання України з Росією. Дуже цікавими для вивчення економічного і культурного життя цієї епохи є щоденники, зокрема щоденник генерального підскарбія Я. А. Марковича.

Появляються спроби дати огляд історії в хронологічному, систематизованому вигляді. Такий характер має твір П. І. Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе» (1765 р.), автор

якого використав літописні, архівні та мемуарні джерела. Прагнення українських феодалів закріпити і розширити свої привілеї яскраво відбилися в історичному творі Г. А. Полетики «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патристическое рассуждение, каким образом можно бы оную учредить, чтобы она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав и вольностей» та в інших його творах. Багато цінних даних про минуле України, її населення, природні умови, економіку, побут зібрав Q. Ф. Шафонський у своїй праці «Черниговского наместничества топографическое описание».

Г. С. Сковорода.

Великий крок вперед у XVIII ст. зробила українська література. Помітно зросло значення світської літератури, на якій позначився вплив більш передової і розвинутої російської літератури. Виникли нові жанри (в тому числі віршова сатира на соціальні теми), зросли елементи реалізму. Стара церковна література перестала відігравати головну роль.

Протягом XVIII ст. шкільна драма поступово відходила від вузькоцерковної тематики. В основу її сюжету часто кładили історичні події. Такий характер має, наприклад, відома драма одного із сподвижників Петра I — Ф. Прокоповича «Владимир», поставлена в Київській академії у 1705 р. У ній звучать сучасні авторові мотиви: боротьба прихильників прогресу і освіти проти застою і мракобісся. В образі противників Володимира автор показав російське і українське консервативне духовенство, яке боролось проти реформ, здійснюваних у Російській державі на початку XVIII ст. Значну популярність здобула драма невідомого автора «Милость божия Украину... через Богдана Зиновия Хмельницкого... свободившая...» (1728 р.). Її сюжетом були події визвольної війни 1648—1654 рр. та діяльність Богдана Хмельницького. У драмі показано урочисту зустріч Хмельницького з населенням Києва в кінці 1648 р. Для автора драми характерними є глибоко патріотичний настрій, любов до героїчної історії свого народу. В цій драмі, а також у пізнішій — «Воскресение мертвых» Г. Кониського (1747 р.) відбилися соціальні моменти: загарбання старшиною козацьких і селянських земель, насильства старшинської адміністрації та ін.

Соціальні мотиви звучали і в інтермедіях, що продовжували ставитися в антрактах театральних вистав. У них показувалися зіткнення між шляхтичами і селянами, зображувалися запорожці, які разом з селянами проганяли поміщиків, польських панів та орендарів. Народний характер інтермедій, їх реалізм і гумор справили великий вплив на інші жанри української літератури. Очевидно, багато з них було написано «школярами» — студентами, вихідцями з міщанських і козацьких верств. Серед інтермедій, автори яких нам відомі, слід відзначити талановиті твори Танського.

Набагато змінюється характер віршів. Урочисті панегіричні твори все більше поступаються місцем перед віршами на історичні та побутові теми. В історичних віршах знайшли своє відображення різні події XVIII ст.: один з них — «Розмова Великої Росії з Малоросією» — присвячений історичним зв'язкам України з Росією.

У XVIII ст. великого поширення набула також лірична поезія; твори цього жанру містяться в численних рукописних збірниках. Ці вірші здебільшого являють собою романси, написані в стилі сентиментальної поезії. Близькі до народу, автори цих творів — студенти, мандрівні дяки — вводили до них мотиви народної творчості.

Побут українського народу, особливо його міських верств — ремісників, міщан, яскраво відбився у віршах монаха Кліментія Зінов'єва (кінець XVII — початок XVIII ст.). У них перелічено кілька десятків різних професій, відомих тоді серед міського населення Лівобережної України. Автор висловлював свою антипатію до багатіїв-пригноблювачів, але його погляди були суперечливі; він не підносився до рішучого протесту проти соціального гніту. У тогочасних пародійних творах «Синаксар на память п'яницям о изобретении горилки», «От послания Бахусова к пиворезам чтение» та ін. можна бачити (хоч ще і в дуже слабій формі) виступ проти церковно-схоластичної ідеології. Біблейські персонажі у них переодягнені в народні костюми — кожухи, свитки, плахти — і діють серед народу.

Дуже поширилися, особливо з другої половини XVIII ст., сатиричні твори. Зростання феодально-старшинського землеволодіння, гонитва старшини за дворянськими титулами, розорення і зубожіння мас селянства і козацтва, посилення кріпосництва — все це сприяло появі викривальної сатири. Широко відомі на Україні сатира про попа Негребецького, вірш «Про Марка пекельного» та «Пословицы за мужика Гаврила» гостро висміювали продажність і хабарництво властей і церкви. У сатирах розповідалось, як піп за гроші ховає за церковним обрядом собаку, єпископ висвячує у попи цапа.

З великою силою викриває соціальний лад сатира, написана невідомим селянином у 1764 р.: в судах — хабарництво і несправедливість, духовенство обдирає народ, монахи вдаються до пияцтва і розпусти. В сатиричному діалозі «Плач лаврских монахов» (1786 р.) висміюється сум монахів з приводу відібрання в казну монастирських мастків.

До нас дійшла тільки невелика частина сатиричних творів. Боязнь переслідувань змушувала авторів приховувати свої імена; майже всі сатири анонімні, за винятком віршів священника Івана Некрашевича з села Вишеньки на Київщині (друга половина XVIII ст.).

Народна творчість XVIII ст.— найцінніша пам'ятка української культури. Вона відбивала тяжке становище народних мас під гнітом феодалів, їх прагнення скинути владу гнобителів, їх заклики до боротьби.

Фольклор XVIII ст. представлений насамперед історичними і ліричними піснями. Автори їх здебільшого невідомі. Тільки деякі пісні пов'язуються з певними іменами, та й то не цілком достовірно. Головними творцями багатой фольклорної спадщини були представники трудового народу.

Селянські пісні відбили глибину соціальних суперечностей. В той час як дворянська література намагалась показати селянство «співачим і танцюючим», народна творчість зображувала насильства поміщиків, управителів, голод і злидні. Народ прекрасно усвідомлював, що багатства поміщиків створюються за рахунок розорення кріпаків:

А у того вельможного пана
білі онучі —
Заплакали хлопц,
на панщину йдучи.
А у того вельможного пана
Хороші дочки —
Ходять його хлопц
голі без сорочки.
А у того вельможного пана
прехороші пані —
Ходять хлопц на роботу
Трохи не безштанні.

Пісні розповідають про втечу селян на Запоріжжя, в ліса, південні степи. У них звучить заклик до протесту і боротьби проти гнобителів. Народні пісні з любов'ю оспівують повстанців, боротьбу гайдамаків, галицьких опришків, Коліївщину, повстання в Турбаях. У них знайшло своє відображення і героїчне минуле України, боротьба з зовнішніми ворогами.

У піснях широко відбилися різні сторони селянського життя. До нас дійшли любовні, сімейні, наймитські пісні.

Народ створив численні легенди про своїх улюблених героїв: Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Семена Палія, Олексу Довбуша, Максима Залізняка, Івана Гонту. Народна творчість змальовує їх могутніми і відважними богатирами, безмежно відданими своїй батьківщині, своєму народові.

На Україні, як і раніше, мав великий успіх вертепний театр. Вистави цього жанру, який зародився ще в попередні століття, поширилися по Росії і дійшли навіть до Сибіру — Тобольська та Іркутська. У розвитку театрального мистецтва на Україні величезне значення мали сценічні вистави у Київській академії та в інших учбових закладах, де ставилися трагедії на різні біблійські сюжети і драми на історичні та моралістичні теми. В 1789 р. у Харкові було засновано перший постійний театр.

Як і в попередні століття, Україна відзначалась високим розвитком музичної культури, в якій визначну роль відігравала народна творчість.

Козак Мамай (XVIII ст.).

По селах і містах України мандрувало багато співаків — лірників, бандуристів, кобзарів. Вони співали пісні, присвячені героїчному минулому українського народу, його боротьбі проти гніту панів, його улюбленим героям. У тодішньому реєстрі нотних «зошитів» Львівського братства згадується 267 творів українських композиторів. У 1737 р. в Глухові було відкрито музичне училище.

Розвивалось музичне мистецтво і в поміщицьких маєтках. У багатьох з них існували оркестри, оперні та балетні трупи з кріпаків. У Києві та інших

містах при магістратах і ратушах були духові оркестри. Українські пісні і музика були дуже популярні в Росії.

Зростання культурних зв'язків двох братніх народів і посилення впливу передової російської культури яскраво відображені в творчості відомих композиторів XVIII ст., уродженців України М. Березовського та Д. Бортнянського. М. С. Березовський (1745—1777 рр.) був вихованцем Київської академії. Його творчість розцвіла у Петербурзі; написані ним опери і церковні твори зайняли видне місце в історії вітчизняної музики. Д. С. Бортнянський (1751—1825 рр.) є одним з найвидатніших композиторів своєї епохи. Його численні твори — хори, опери, симфонії, концерти — мали великий успіх в усій Європі.

В галузі живопису XVIII ст. найвизначнішим явищем була творчість Д. Левицького і В. Боровиковського. Народившись на Україні і здобувши тут початкову художню освіту, вони продовжували її в Петербурзі. Їх творчість становить цілу епоху в портретному живопису в нашій країні. Д. Г. Левицький (1735—1822 рр.) очолював портретну майстерню Академії художеств у Петербурзі; в композиції, колориті, психологічній характеристиці образів він прагнув до реалізму. В. Л. Боровиковський (1757—1825 рр.) відомий як блискучий майстер передачі людських емоцій в живопису. Значну роль в історії живопису відіграв А. П. Лосенко (1737—1773 рр.), уродженець Глухова. Він уславився своїми картинами на історичні та міфологічні теми. Лосенко був відомим професором Академії художеств, а в останні роки життя — її директором.

Поряд з цим розвивався народний живопис. Серед трудового народу було багато обдарованих живописців, талант яких не міг проявитися в тяжких умовах кріпосницького гніту. Численні художники — вихідці з народу — оздоблювали розписом церкви, будинки, малювали портрети. Козаки і селяни малюнками оздоблювали печі, стіни, вікна. В Києві існувало кілька художніх шкіл, в тому числі при Лаврі і при академії.

Центрами граверного мистецтва були Київ, Львів, Чернігів, Новгород-Сіверський, де були друкарні. З майстрів граверного мистецтва слід назвати Г. Левицького.

У XVIII ст. значно розвинулася і українська архітектура. Було створено чимало визначних споруд, серед яких все більше зростає питома вага будов цивільного призначення — установ, учбових закладів, магістратів, палаців тощо.

Архітектурні пам'ятки цієї епохи, як і попередніх століть, оздоблювалися багатим скульптурним орнаментом — гірляндами листя, квітів та ін. Це скульптурне оздоблення широко відбивало мотиви народної творчості. Такий характер має, наприклад, Всесвятська церква у Києві (над так званими «економічними воротами» Лаври), брама Заборовського в Софійському соборі та ін.

У творчій співдружності працювали на Україні видатні архітектори XVIII ст. В. В. Растреллі, А. В. Квасов, П. І. Неелов і талановиті українські майстри С. Д. Ковнір, І. Г. Григорович-Барський. На початку XVIII ст. було збудовано новий кам'яний корпус Київської академії.

Самобутність і багатство української архітектури XVIII ст. знайшли свій найбільш повний і яскравий вираз у творчості двох визначних зодчих цієї епохи — С. Ковніра й І. Григоровича-Барського.

З діяльністю селянина-кріпака, підданого Києво-Печерської лаври С. Ковніра (1695—1786 рр.) пов'язане будівництво багатьох визначних споруд у Києві (так званий Ковнірський корпус в Лаврі, дзвіниці Дальніх і Близьких печер, Кловський палац та ін.).

Провідне місце серед українських архітекторів XVIII ст. належить вихованцю Київської академії І. Григоровичу-Барському (1713—1785 рр.). За його проектами було збудовано численні споруди в Києві (церкви Покровська та Миколи Набережного на Подолі, приватні будинки, фонтан-павільйон, комплекси Межигірського і Кирилівського монастирів), а також магістрат і собор в Козельці.

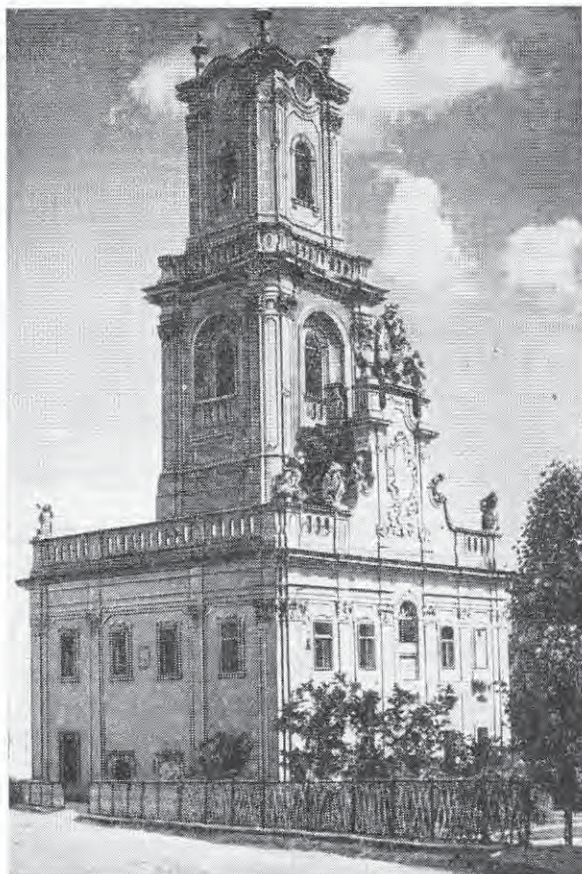
Уродженцем України був талановитий архітектор початку XVIII ст. І. П. Зарудний, автор споруд у Москві (так званої Меншикової башти та ін.).

Друга половина XVIII ст. в розвитку архітектури характеризується впливом класицизму. В цьому стилі споруджувалися розкішні палаци для гетьмана Розумовського в Батурині і Глухові, для графа Завадського — в Ляличах (на Чернігівщині).

Видатному архітекторові XVIII ст. В. Растреллі належать проекти царського палацу та Андріївської церкви у Києві, яка вважається однією з найкращих пам'яток цієї епохи. Церква

Скляна пляшка з розписом (XVIII ст.).

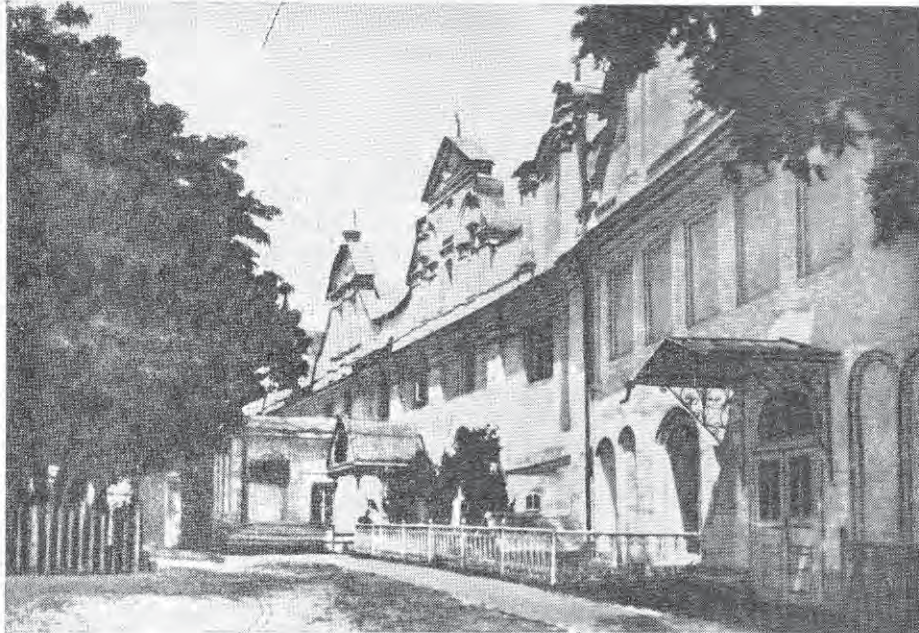
Ратуша в м. Бучачі (1751 р.).

розташована на високому горбі над Дніпром; вона оздоблена всередині різьбою і розписом, виконаними під керівництвом О. П. Антропова Г. К. і Д. Г. Левицькими.

Хоч у цей час на Україні було поширене кам'яне будівництво, проте тут великою мірою переважала дерев'яна архітектура. З пам'яток дерев'яного будівництва цієї епохи найбільш відомий Запорізький собор в Новомосковську (споруджений народним зодчим Якимом Погребняком у 70-х роках XVIII ст.).

Українській архітектурі XVIII ст. властиві мальовничість і колоритність, які досягалися білою пластикою стін, керамічними вставками, багатим ліпним орнаментом, барвистим (зеленим і червоним) фарбуванням дахів, золоченням куполів та бань.

Дуже поширене на Україні було кахельне виробництво. Кахлі оздоблювали малюнками, які виконувалися з великою майстерністю і відзначалися багатством барв. З керамічного виробництва заслуговує

Будинок в Києво-Печерській лаврі, споруджений у XVIII ст. архітектором-кріпаком С. Д. Ковніром.

на увагу виробництво фаянсового і фарфорового посуду, в оздобленні якого відбилися впливи народної творчості.

Народна творчість знайшла яскраве відображення і у виробництві килимів. Килими оздоблювалися художнім орнаментом; на Лівобережжі і Слобідській Україні в орнаменті переважали зображення рослин, в західноукраїнських землях — зображення різних геометричних фігур.

На розвитку культури і освіти на Україні негативно позначились польсько-шляхетське і австро-угорське панування, а також колоніальна політика царського уряду. З XVIII ст. царизм запровадив різні обмеження щодо книгодрукування, викладання українською мовою та ін.

Незважаючи на це, за півтора століття, що минули з часу возз'єднання України з Росією, культура українського народу зробила значний крок вперед в усіх галузях. Провідне місце в розвитку української культури належало Лівобережжю і Києву. Визволена від пут польсько-шляхетського панування і возз'єднана з братнім російським народом, ця частина України найбільше відчувала великий плідотворний вплив передової російської культури. Незважаючи на тяжкі умови соціального і національного гніту, зростали і розвивалися творчі сили українського народу на всіх українських землях, розширювалися і міцніли його зв'язки з братнім російським народом.

І Х
І КРИЗА
РОДАЛЬНО-
КРІПОЇ СИСТЕМИ.
КРИЦЬОСТАННЯ
КАПІТАЛІСТИЧНИХ
ВІДНОСИН
НА УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ XVIII—
ПЕРША ПОЛОВИНА
XIX СТ.)

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. в історії України, як і в історії Росії в цілому, були періодом посиленого розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи та дальшого розвитку в надрах її нового, капіталістичного способу виробництва. «Економічна структура капіталістичного суспільства, — підкреслював К. Маркс, — виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого»¹.

В кінці XVIII ст., після визволення Правобережної України з-під влади шляхетської Польщі, до складу Російської держави входила більша частина українських земель: Лівобережна, Сло-

бідська, Правобережна і Південна Україна. В 1796 р. були проведені зміни в адміністративному устрої України: Лівобережна Україна була перетворена в Малоросійську губернію, а Слобідська Україна — у Слобідсько-Українську*. Правобережжя було поділено на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На початку XIX ст. Малоросійська губернія була перетворена в Малоросійське генерал-губернаторство з губерніями Чернігівською і Полтавською. З Південної України і Криму була утворена Новоросійська губернія, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Після приєднання у 1812 р. Бессарабії було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з Херсонською, Катеринославською і Таврійською губерніями та Бессарабською областю. В лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830—1831 рр., царський уряд утворив Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії.

Царизм всіляко зміцнював на Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким були роздані на Україні великі землі, він охороняв також становище привілеїв українських і польських поміщиків. При Павлі I (1796—1801 рр.) на Лівобережній Україні було відновлено генеральний суд, члени якого обиралися з дворян на три роки, і старі дворянські суди в повітах.

Щоб більше зблизити установи Лівобережжя з загальноімперськими і посилити їх владу над народом, уряд Олександра I (1801—1825 рр.) вніс часткові зміни в закони, які стосувалися цієї частини України. За указом від 19 травня 1802 р. всі виборні дворянські посади заміщувалися на основі загальноімперського «Учредження о губер-

1. ЗАНЕПАД
КРІПОСНИЦТВА
І ЗРОСТАННЯ
КАПІТАЛІСТИЧНИХ
ВІДНОСИН

¹ К. Маркс. Капітал, т. I, стор. 714.

* У 1835 р. Слобідсько-Українська губернія була перейменована у Харківську.

нях». Повітєві предводители дворянства («маршалки») обирались тепер не довічно, а на трирічний строк, як і скрізь в Росії; склад місцевого генерального суду повинен був затверджуватись у сенаті. За указом від 25 квітня 1803 р. так звані совісні суди Лівобережжя створювалися на зразок судів, що існували в інших губерніях Росії.

На Правобережній Україні царському урядові доводилось зв'язати на численне дворянство польської національності, що було тісно зв'язане з шляхтою Царства Польського, яка не залишала думки про відновлення польської держави і включення до її складу Правобережжя. З метою залучення польської шляхти Правобережної України на свій бік царизм надав їй загальноімперські дворянські права і зберіг земський і підкоморський суди. На Правобережжі продовжував діяти Литовський статут, діловодство у судах велось польською і російською мовами. Тут, як і скрізь, поміщики дістали право засилати селян у Сибір на поселення або на каторгу.

Царський уряд в кінці XVIII ст. поширив кріпосницькі порядки і на Південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу. Вони остаточно закріплювалися за тими поміщиками, на чийх землях жили. За царювання Павла I широко практикувалось перетворення державних селян на поміщицьких. Лише на Україні цар роздав у власність поміщикам 150 тис. державних селян.

Проте в кінці XVIII — першій половині XIX ст. на Україні неухильно поглиблювався процес розкладу феодально-кріпосницького ладу і розвитку капіталістичних відносин. В країні продовжували розвиватись товарно-грошові відносини, зростав суспільний поділ праці, що був основою всього процесу перетворення простого товарного господарства у капіталістичне.

Зростання суспільного поділу праці вело до постійного збільшення міського населення (зокрема за рахунок сільського), до все більшого відтягнення робочої сили від землеробства в обробку промисловість. На початку XIX ст. населення Росії становило 43 млн. чоловік, в тому числі України — 7,5 млн. Міське населення України, як і в цілому по Росії, становило до 5%. На кінець 50-х років населення в країні зросло до 67 млн. чоловік, з яких близько 13 млн. припадало

Селянин і селянка (початок XIX ст.).

на Україну, причому в містах проживало до 11%. Отже, протягом першої половини XIX ст. населення України майже подвоїлось внаслідок збільшення народжуваності, а також колонізації Півдня втікачами і переселенцями з Центральної Росії.

У міру зростання неземлеробського населення збільшувався попит на товарний хліб, який все в більшій кількості почав надходити на внутрішній ринок. Основну масу цього хліба давали поміщицькі господарства, що ґрунтувалися на підневільній праці кріпаків.

В той час селяни України розподілялись на ряд груп, які різнилися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, величиною наділу тощо. Основними групами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Чималу групу становили селяни і козаки, перетворені у військових поселенців. На кінець 50-х років XIX ст. у володінні поміщиків перебувало 5,4 млн. селян-кріпаків: понад 3 млн. — на Правобережжі, 1,7 млн. — на Лівобережжі і 690 тис. — на Півдні України.

На Правобережжі, де здавна існувало кріпосне право, поміщицькі селяни становили 58% загальної кількості населення. На Лівобережжі, де кріпосне право юридично остаточно було оформлене у 80-х роках XVIII ст., кількість поміщицьких селян досягла 35%. У Південній Україні вона дорівнювала 25% усього населення. В цілому поміщицькі селяни-кріпаки становили до 40% населення України, що входила до складу Росії.

У 40—50-х роках XIX ст. кріпосницьке господарство України, як і всієї Росії, переживало гостру кризу, викликану невідповідністю між зростаючими продуктивними силами і пануючими феодальними виробничими відносинами.

Протягом першої половини XIX ст., особливо починаючи з 30-х років, поміщики, намагаючись одержати якнайбільше товарного хліба і знайти вихід з кризи, посилювали панщину, яка охоплювала на Україні майже 99% загальної кількості поміщицьких селян. Дедалі ширше застосовувалась урочна система. Поміщики давали селянам на день таке завдання («урок»), що його не можна було виконати й за два-три дні. Про цю звірячу експлуатацію народ склав пісню:

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив я в вівторок,
Лишилося снопів сорок,
А в середу докінчив —
День панщини одробив.

Пристосовуючись до умов зростаючого товарного господарства, поміщики за рахунок селянських наділів розширювали свою рілля, витісняли селян на неродючі й віддалені землі. У багатьох місцях України з кінця XVIII ст. до 1861 р. селянські наділи зменшилися наполовину й більше. Якщо в другій половині XVIII ст. кількість землі, якою користувалися селяни Лівобережної України, становила 75% всієї поміщицької землі, то напередодні реформи вона вже змен-

пилася до 39%. Надільна земля селян Правобережної України в кінці 50-х років становила близько 37% поміщицької землі, а селян Новоросії — тільки 14%.

Багато селян зовсім не мало наділів. Так, на Лівобережній Україні в 1859 р. 10% селян користувалися лише городами і 24% зовсім не мали землі.

Обезземелених і розорених селян поміщики переводили в розряд дворових, які постійно перебували й працювали на панському дворі. Особливо багато дворових селян було в Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях.

Разом з тим поміщики широко застосовували так звану місячину, тобто переводили обезземелених і розорених селян на постійну панщину з видачею голодного місячного утримання натурою. Це була одна з найжорстокіших форм кріпосницької експлуатації. Навіть кріпосник урядовець Ю. Самарін змушений був визнати, що «місячники перебувають на самій грані між кріпосним станом і рабством... Місячникові немає виходу з його становища і, крім злиденного утримання і постійної праці на іншого до виснаження сил, майбутність йому нічого не віщує».

Посилення кріпосницької експлуатації селян поглиблювало кризу феодально-кріпосницької системи: порушувались такі найважливіші умови існування кріпосницького ладу, як наділення селянина засобами виробництва, зокрема землею, ведення селянином власного господарства, тому що багато селянських дворів остаточно розорилось.

Зубожілі селяни працювали не тільки на поміщиків, але й на багатіючих заможних селян — відбували за них панщину за борги, а також батракували в їх господарстві. Сільські багатії вели лихварські операції: вони надавали біднякам грошову позичку під майбутній відробіток влітку, вносили за них податки, одержуючи за це близько 40% річних, давали у позичку зерно для посіву з умовою одержання від 20 до 50% урожаю та ін. Лихварство прискорювало процес розшарування селянства, призводило до повного розорення бідняків.

Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на Південь, де був значний попит на робочі руки. У 40-х роках з Полтавської і Харківської губерній туди щороку відправлялись на заробітки десятки тисяч селян. Частина їх одержувала за згодою поміщиків паспорти, а багато йшло самовільно.

Поміщики і самі здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства і плантації цукрових буряків, одержуючи за це гроші. Чоловіків, жінок і дітей силоміць гнали на роботу, як на каторгу. Чимало цих кабальних робітників там і вмирало.

Відумання селян посилювалося частими недородами, які були наслідком кріпосницької системи з її примітивною технікою і відсталими методами ведення сільського господарства, що призводили до виснаження землі. З 1799 по 1856 р. на Україні було 28 повсюдних і часткових (в межах окремих губерній) неврожаїв. Протягом цього періоду неврожаї повторилися в Харківській губернії 21 раз, в Катеринославській — 20 разів. Особливо страшні були неврожаї 30-х років, що охопили на Україні більшу частину Лівобережжя і південні

губернії. Неврожаї викликали голод, що супроводжувався епідеміями; все це посилювало розорення селянського господарства.

Селяни були зовсім безправні. За найменшу провину поміщики їх жорстоко карали: заковували у кайдани, морили голодом, підвішували за руки, палили волосся і виривали бороди, нещадно били різками, цькували собаками. Часто селяни-кріпаки ставали предметом торгівлі та обміну. Тогочасні газети публікували навіть оголошення про це. «На практиці.., — підкреслював В. І. Ленін, — кріпосне право, особливо в Росії, де воно найдовше трималось і набрало найгрубіших форм, воно нічим не різнилось від рабства»¹.

В Росії існувала численна група державних селян. На Україні з 1833 по 1858 р. їх кількість зросла з 3,3 до 4,2 млн. чоловік. У 1858 р. державні селяни тут становили 41 % селянського населення, причому на Лівобережжі їх було 53%, на Півдні — 51 % і на Правобережжі — 22 %. Державні селяни на Україні щодо своїх повинностей поділялися на дві групи: ті, що перебували на оброчному становищі (платили оброк), і ті, що залишалися на так званому господарському становищі. Остання група становила основну частину державних селян Правобережної України. Державні селяни, подаровані або віддані в оренду експлуатацію поміщикам, відбували тут панщину за люстраціями, інвентарями чи контрактами.

Оброчні селяни були обкладені важкими грошовими податками, а також натуральними повинностями. Ці податки і повинності ставали ще важчими через сваволю місцевих урядовців, які їх стягували. Державні селяни розорялись, збільшувалось число зубожілих, що продавали своє майно, перетворюючись у наймитів. Тільки в одній Полтавській губернії наприкінці 40-х років таких розорених селян було близько 14 тис. ревізських душ.

В господарство оброчних державних селян швидше, ніж в господарство селян поміщицьких, проникали товарно-грошові відносини. Це обумовлювалось тим, що, незважаючи на весь тягар державних податків і повинностей, ці селяни були у порівняно менш залежному і дещо кращому економічному становищі, ніж поміщицькі. Цього не можна повною мірою сказати про Правобережну Україну, де переважна більшість державних маєтків здавалась орендарям-посесорам, які свавільним зменшенням наділів, виснажливою панщиною, натуральними і грошовими поборами доводили селян до злиднів. Десятки тисяч державних селян йшли на заробітки. Число таких селян-відходників на Україні було велике і досягало в середині XIX ст. 200 тис. чоловік.

Безперервне посилення масового селянського руху змусило царський уряд провести реформи управління державними селянами. У 1837 р. було створено міністерство державних маєтностей, якому доручалось управляти державними селянами, підвищити їх податну платоспроможність і цим зміцнити фінанси імперії.

У 1839 р. був виданий закон про управління державними маєтностями на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві. Закон передбачав ліквідацію оренди державних маєтків, переведення селян на

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 29, стор. 423—424.

грошовий оброк тощо. Ця реформа посилила владу царської бюрократії, бо ставила сільські громади державних селян у безпосередню підлеглість окружним начальникам. Вона не ліквідувала феодальної залежності державного селянства, не поліпшила і земельного забезпечення селян, тому що наділи лишилися мізерними. Проте реформа створила певні умови для більш швидкого розвитку капіталістичних відносин у казенному селі.

Протягом першої половини XIX ст. сільське господарство України було дуже відсталим, мало екстенсивний характер, надзвичайно низький був рівень його техніки. Лише деякі поміщики, намагаючись запровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовували машини і новітній сільськогосподарський інвентар (удосконалені плуги, молотарки, віялки), зберігаючи при цьому панщину. Застосування цих знарядь потребувало кваліфікованої робочої сили для їх обслуговування і ремонту, що неможливо було поєднати з кріпосницькою експлуатацією, внаслідок чого спроби ввести технічні удосконалення зазнавали краху.

В останній чверті XVIII ст. царський уряд роздав поміщикам багато земель на Півдні України. Російські і українські поміщики одержали тут сотні тисяч десятин. У 1805 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії генерал-майор Балабін мав 13 тис. десятин землі, чиновник Дебальцев — 18 тис., графиня Скавронська — 55 тис., полковий осавул Гнида — 13 тис., надвірний радник Капніст — 18 тис. десятин і т. д. В Олександрівському повіті в 1805 р. було 126 поміщиків. Їм належало 590 тис. десятин землі і близько 14 тис. селян.

Крім того, уряд переселяв на Південь державних селян, ремісників, старообрядців, сектантів і сприяв імміграції з-за кордону. В південноукраїнські степи приїхало багато вихідців із Сербії, Болгарії, Чехії, Німеччини та інших країн. У зв'язку з тим, що на Півдні України в поміщицьких маєтках не вистачало робочої сили, поміщики переселили туди 160 тис. селян-кріпаків з центральних губерній Росії. Проте основний потік переселенців на Південь йшов з густонаселених правобережних і лівобережних губерній України. Чималу частину переселенців становили селяни-кріпаки, які втікали сюди від кріпосницького гніту.

На Півдні Росії були величезні незорані простори, і це давало можливість розвивати скотарство, особливо тонкорунне вівчарство. Зростання цієї галузі сільського господарства було викликано як потребами суконної промисловості, так і підвищенням попиту на вовну в Західній Європі.

На початку XIX ст. царський уряд почав роздавати казенні землі на Півдні України великим урядовцям і поміщикам під вівчарські заводи. Князі Воронцов і Кочубей, граф Строганов, барон Штігліц, поміщики Абаза, Гавриленко, іноземці Фальц-Фейн, Філіберт та ін. стали власниками маєтків у кілька десятків і навіть сотень тисяч десятин. Кількість мериносів на Півдні на 1860 р. зросла до величезного стада у 7 млн. голів. Тонкорунне вівчарство розвивалось також у Київській, Подільській, Полтавській і Харківській губерніях.

Деякій частині великих поміщиків, особливо на Півдні, де феодално-кріпосницькі відносини були слабшими, ніж на Правобережній і Лівобережній Україні, вдавалось успішніше переходити до капіталістичних методів ведення господарства і ширше застосовувати удосконалені сільськогосподарські знаряддя. Цьому сприяли невисокий процент кріпацького населення, значна питома вага населення міст, більш місткий місцевий ринок, близькість морських портів, звідки хліб йшов за кордон. Тут широко застосовувалася праця найманих сільськогосподарських робітників — кріпаків-втікачів і відходників з інших губерній. Посівна площа Півдня зростає з початку ХІХ ст. до 60-х років з 800 тис. до 6 млн. десятин.

У поміщицькому господарстві Правобережної і Лівобережної України вже з кінця 30-х років ХІХ ст. значні ділянки землі були відведені під посіви цукрових буряків. Площа бурякових плантацій у 1860 р. досягала на Правобережжі 33 тис., а на Лівобережжі — 10,7 тис. десятин. У маєтках, де сіяли буряки, виникла необхідність поліпшити техніку обробітку землі, застосовувати добрива.

Одночасно з цим поміщицькі господарства збільшували посіви інших технічних культур, які також йшли у значній мірі на внутрішній та зовнішній ринок. У Полтавській і Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі і тютюн, а в Катеринославській і Херсонській — льон.

Поряд з сільським господарством на Україні розвивалась промисловість, у якій посилювався процес переходу від дрібних селянських промислів і міського ремесла до мануфактури, успішно почав здійснюватись перехід від мануфактури до фабрики, засновувались машинобудівні заводи, що постачали промисловість і сільське господарство машинами, робочими механізмами, удосконаленими знаряддями, а також паровими двигунами. «Застосування парових двигунів до виробництва, — підкреслював В. І. Ленін, — є однією з найбільш характерних ознак великої машинної індустрії»¹.

Початок промислового перевороту на Україні, як і в Центральній Росії, припадає на кінець 30-х — початок 40-х років ХІХ ст. Зокрема, значне зрушення щодо технічної перебудови тут спостерігалось в суконній і цукровій промисловості. Введення машин і механізмів викликало зміни як в структурі промисловості, так і в складі та становищі зайнятих в ній робітників.

Майже в усіх галузях промисловості переважну більшість становили мануфактури, міські ремісничі і дрібні селянські підприємства. За неповними підрахунками, в 1860 р. підприємства фабрично-заводського типу, не враховуючи винокурень, становили на Україні до 15% їх загального числа. Але, незважаючи на це, підприємства фабрично-заводського типу і великі мануфактури виробляли напередодні реформи 1861 р. основну частину промислової продукції.

Протягом першої половини ХІХ ст. число промислових підприємств на Україні неухильно зростало. Так, якщо в 1825 р. налічувалося до 650 промислових підприємств (без винокурень), то в 1860 р.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 435.

їх було вже близько 2330. Таким чином, кількість промислових підприємств зросла більше ніж у 3 з половиною рази.

На Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. існували два типи промислових підприємств: капіталістичні і феодально-кріпосницькі. До перших належали підприємства, які були власністю купців, міщан і селян, а до других, за деяким винятком, поміщицькі і вотчинно-посесійні. Деякі поміщицькі підприємства, попадаючи в оренду до купців, могли втрачати кріпосницький характер, коли їх тимчасові власники не орендували разом з підприємствами селян-кріпаків. У протилежному ж разі купецька оренда не вносила докорінних змін у соціальну структуру підприємства. Казенні підприємства, які належали феодальній державі, мали цілий ряд специфічних рис, вони не були цілком тотожними з поміщицькими. На них працювали прикріплені селяни або військовозобов'язані.

Мануфактури, фабрики і заводи, що ґрунтувалися на найманій праці і передовій на той час техніці, успішно витісняли технічно відсталі підприємства, засновані на примусовій, малопродуктивній праці кріпаків. Внаслідок цього спостерігалось зменшення числа вотчинно-кріпосницьких підприємств. Проте в дореформений період поміщики України зосереджували у своїх руках основну частину вартості промислової продукції. Це було зв'язано з тим, що їм належали найбільші промислові підприємства; до того ж вони зберегли за собою панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана і цукрова.

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. найбільш розвинутими галузями промисловості на Україні були: винокурна, суконна, салотопна, свічково-миловарна, шкіряна, тютюнова, цукрова, цегельна, селітроварна і машинобудівна. Крім того, тут існували борошномельна промисловість, олійна, полотняна, паперова, поташна, залізорудна, металообробна, кам'яновугільна, фарфоро-фаянсова та ін.

Основна частина підприємств харчової промисловості виробляла на продаж борошно, олію, тютюн, горілку і цукор. Найбільшу питому вагу мали винокурна і цукрова галузі, розвитку яких всіляко

26. Купчая крѣпость на продаваного Кандидришомъ Яковомъ Сизевскимъ чиновнику 8-го класса Василю Троицкому мальчику Степана Лаза, записаного за ономъ его Волынской Губерніи Овручскаго Уѣзда при деревнѣ Большой Хайчи за сумму 100 руб. серебромъ, взято процентныхъ 16 руб. серебромъ и явочныхъ 10 руб. ассигнациами.

— Купчая крѣпость на продаваную коллежскимъ Советникомъ Николаемъ Шумицкимъ Поручику Паллону Осиповичу дворовую дѣвку съ малолѣтнимъ ея сыномъ за 50 р. серебромъ, взято процентныхъ в числу душъ 16 р. и явочныхъ 10 р. ассигнациами.

— Закладная давая жеюю откупчицею Цейдшиеръ 2-го класса Цезалією Федоровною женою Пожковаго Есаула Екатерины Девятиной въ займыхъ 500 р. ассигнац. и 25 воу имперіаломъ, съ заложью дома въ Печерской частинѣ, взято явочныхъ 10 ру. ассигнациами.

— Купчая крѣпость, на продаваную чиновникомъ 12-го класса Ульяномъ Вирдуновомъ, женою отставиваго Майора Клаверъ Тайманди, дворовую дѣвку Анну Евстафиску дочку Цюцюренькову, записаную по № 4 ревизіи по городу Киеву за 130 руб. взято процентныхъ 8 руб. и явочныхъ 10 руб. ассигнациами.

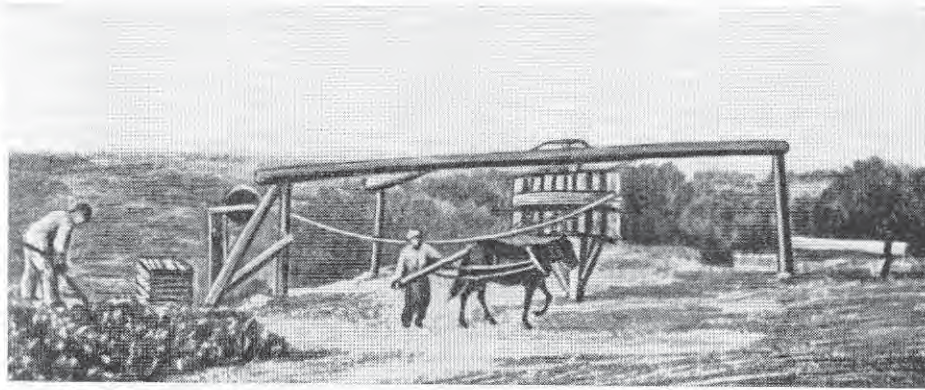
Повідомлення в газеті «Киевские губернские ведомости» за 1838 р. про продаж кріпаків.

сприяв царський уряд. Вони зосереджувались головним чином у руках поміщиків. У 1801 р. на Україні налічувалось близько 8 тис. гуралень, які виробляли понад 6 млн. відер горілки. Протягом першої половини ХІХ ст. число гуралень різко зменшилося і напередодні реформи 1861 р. становило близько 2,5 тис. Проте виробництво горілки неухильно зростало, бо припиняли своє існування дрібні і найдрібніші гуральні, а середні й великі збільшували її вихід. В цілому ж гуральні, за невеликим винятком, являли собою ще дрібні мануфактури, що базувались на кріпосній праці. Незважаючи на те, що вже в 20-х роках ХІХ ст. у гуральництві успішно застосовувався паровий спосіб, на Україні ще навіть у 70-х роках на більшості гуралень техніка виробництва горілки лишалась примітивною.

Цукроварні почали виникати на Україні у 20-х роках ХІХ ст., але особливо посилене їх будівництво почалося з другої половини 30-х років. У 40-х роках одночасно із зростанням кількості цукрових заводів відбувається їх технічне удосконалення, перехід від вогневого способу виробництва цукру до парового. Протягом 1842—1856 рр. число цукрових заводів зросло з 67 до 218. Всі вони розміщались на Правобережній і Лівобережній Україні. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії, де зосереджувались найбільші заводи. На неї в 1861 р. припадало понад 60% виробленого на Україні цукру. Якщо до другої половини 30-х років губернії України по виробництву цукру йшли далеко позаду центральних губерній Росії, то на 1861 р. вони вже давали його понад 80%. На цукрових заводах, що належали поміщикам, застосовувалась праця селян-кріпаків і частково вільнонайманих робітників.

Чимала група підприємств на Україні була зайнята виробництвом полотна, канатів і паперу. Полотняні і паперові підприємства в переважній більшості належали поміщикам, а канатні — купцям і казні. Не набувши значного поширення, полотняна промисловість у 40—50-х роках переживала занепад, обумовлений розвитком у центральних губерніях Росії бавовняної промисловості, що постачала ринок дешевими тканинами. Виробництво паперу на Україні продовжувало зростати. Протягом 1832—1860 рр. число паперових підприємств збільшилось з 8 до 18. Більшість з них можна віднести до розряду фабрик.

Значного розвитку на Україні в дореформений період набула суконна промисловість, підприємства якої поділялись на капіталістичні, казенні, вотчинні і посесійно-вотчинні. Заінтересований у поставках сукна для армії, уряд всіляко сприяв розвитку цієї галузі промисловості. За час з 1805 до 1859 р. кількість суконних підприємств зросла з 27 до 160. Переважна більшість їх знаходилась на Правобережній Україні. Як в горілчаній і цукровій, так і в суконній промисловості поміщики довгий час зберігали за собою панівне становище. У 40-х і особливо у 50-х роках кріпосницькі мануфактури швидко скорочували своє виробництво або й зовсім припиняли діяльність. На 1861 р. в руках поміщиків лишалось всього понад 30 підприємств, з яких частина перебувала в довгостроковій оренді у купців.

Кустарна розробка кам'яного вугілля в Донбасі (XVIII ст.).

Суконні мануфактури напередодні реформи 1861 р. були вже значними промисловими підприємствами, на яких працювали десятки і сотні робітників. На них зосереджувалась велика кількість робочих механізмів і машин, що діяли за допомогою води і коней. З кінця 30-х років суконні підприємства почали переходити до використання парових машин. Значним підприємством була Таганчанська суконна мануфактура І. Понятовського (Київський повіт). Спочатку це була невелика майстерня, де на 10 ткацьких верстатах вироблялось грубошерсне сукно. У 1838 р. на Таганчанській мануфактурі було вже 120 верстатів, а в 1840 р. там установили парову машину на 45 кінських сил. На мануфактурі працювало 738 робітників-кріпаків і 13 вільнонайманих службовців. Загальна продукція сукна досягала 246 тис. аршинів на рік. Сукно надсилали для продажу в усі губернії України, а також у Петербург, Москву, Курськ.

З інших поміщицьких суконних підприємств особливо великими були Хабенська мануфактура князя Радзівілла (Радомишльський повіт Київської губернії) з 450 робітниками, Рясківська мануфактура князя Юсупова (Полтавська губернія), де працювало близько 900 робітників, мануфактура графині Розумовської (селище Карлівка Полтавської губернії), де було близько 600 робітників. У 1860 р. на Україні налічувалось до 20 суконних фабрик капіталістичного типу, з яких 9 розміщались у посаді Клишів на Чернігівщині.

На Україні було багато салотопних, миловарних, свічкових і шкіряних підприємств. Проте переважна більшість з них належала до кустарного типу, мала примітивне обладнання і обслуговувалась кількома робітниками.

В дореформений період на Україні існувала металургійна і кам'яновугільна промисловість. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. Видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 146 тис. пудів до 6 млн. пудів.

У кінці XVIII і особливо протягом 40—50-х років XIX ст. з'являються численні мідярні, чавуноливарні та машинобудівні

підприємства, що працювали переважно на привізній сировині. На час реформи 1861 р. в губерніях України було не менше 20 машинобудівних заводів, а також багато механічних майстерень. Розвиток машинобудування відіграв велику роль у народному господарстві, у перших кроках технічної перебудови промисловості і подоланні вікової технічної відсталості сільського господарства.

В цей же період у містах України відбувався дальший розвиток міського ремесла. Він проявлявся насамперед у відокремленні ремесла від землеробства, поглибленні в ньому капіталістичних відносин, зростанні числа ремісничих майстерень, частина з яких перетворювалась у мануфактури. Деякі зрушення відбувалися і в удосконаленні ремісницьких знарядь та поліпшенні обробки сировини.

Разом із зростанням промисловості зароджувався робітничий клас. Головними джерелами його формування були розорені, позбавлені засобів виробництва селяни. Зубожілі державні селяни, будучи особисто незалежними, а також відпущені на оброк поміщицькі селяни, крім заробітків у своїх селах, йшли шукати роботи в міста, на заводи, фабрики, мануфактури, пристані, лісові сплави тощо. Одним з важливих джерел формування промислового пролетаріату були розорені міські ремісники та сільські кустарі. Особливо багато таких ремісників йшло в промисловість, що виробляла предмети широкого вжитку. Склад промислового пролетаріату поповнювався і за рахунок родин фабрично-заводських робітників. Внаслідок широкого застосування у промисловому виробництві кріпосної праці створилися такі групи робітників, як панщинні, кабальні, приписні й посесійні.

Процес формування промислового пролетаріату на Україні мав деяку своєрідність, яка полягала в тому, що він відбувався не тільки за рахунок соціальних груп місцевого населення, а частково і за рахунок робітників, прибулих чи переведених з промислових районів Центральної Росії. Остання обставина мала велике економічне і політичне значення.

З кінця XVIII ст. до 1861 р. кількість промислових робітників (без робітників гуралень) на Україні зросла з 10 до 115 тис. Крім того, близько 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях та близько 70 тис. — на водному транспорті.

Неухильно збільшувалась кількість вільнонайманих робітників. Якщо в кінці XVIII ст. основну частину робітників становили кріпосні робітники, то на 1861 р. вільнонаймані дорівнювали вже 54%.

Всі групи робітників, особливо кріпосні робітники, являли собою експлуатований, пригноблений, позбавлений людських прав прошарок суспільства. Підприємці часто чинили свій суд і розправу над робітниками, зухвало втручались в їх особисте життя. Сини і дочка селян, приписаних до казенної Києво-Межигірської фаянсової фабрики, не мали права без дозволу адміністрації навіть одружуватись.

Робочий день на тогочасних промислових підприємствах був дуже довгий і виснажливий. Так, на Катеринославській суконній мануфактурі, що належала казні, він дорівнював 15 годинам. Робітники,

одержуючи мізерну грошову або натуральну заробітну плату, голодували. Про це яскраво говориться в одній з робітничих пісень:

Хто в заводі не бував,
Той горечка не видав.
Ми в заводі побували,
Много горя повидали.
Нам і голод, нам і холод,
Нам і хліба не дають.

Робітники жили і працювали в приміщеннях, які не відповідали елементарним умовам санітарії та гігієни. Брудними, вогкими і темними були казарми для робітників Шосткінського порохового заводу. Лише деякі робітники мали постіль. Робітники ставали каліками і гинули через відсутність техніки безпеки. Медичної допомоги робітникам тоді майже не було.

Одночасно з розвитком промисловості і зародженням робітничого класу економічно міцнів новий соціальний прошарок суспільства — промислова буржуазія. Вона формувалася з власників промислових підприємств міст, торговців, скупщиків, поміщиків, що перетворювалися в буржуа, а також із заможної верхівки села. Серед тогочасної торгово-промислової буржуазії виділялися купець Терещенко, купці і підприємці Харитоненки, Яхненки, Симиренки, підприємці Кобці і Митюки.

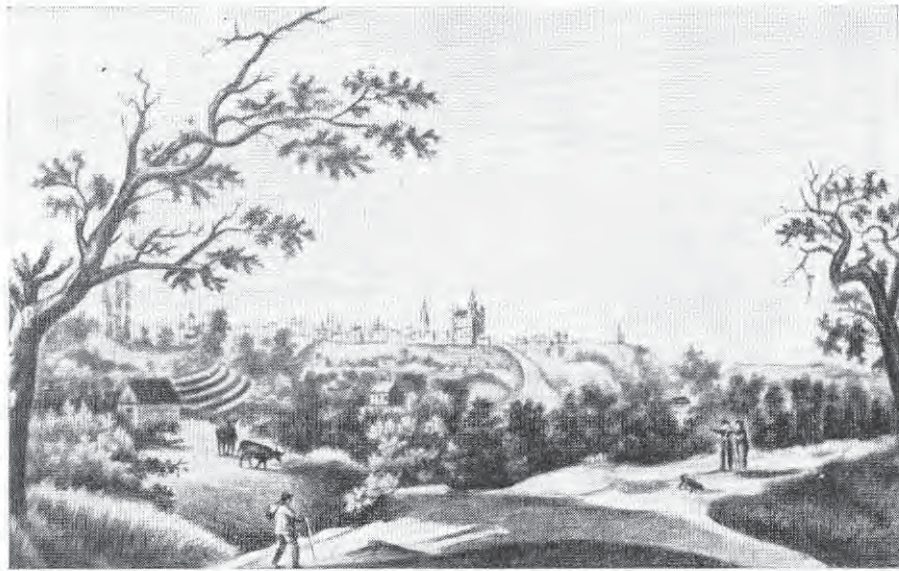
Помітне місце в промисловості українських губерній зайняли російські купці та підприємці, що тут осідали. У Харкові власником чавуноливарного заводу був купець Федоров, купці Мешков і Новиков володіли ливарними заводами в Одесі, купці брати Личкови разом з купцями Бубновими купили Хабенську суконну мануфактуру, підприємцям Дехтярьовим належав завод металевих виробів у Києві.

На Україні, як і в Росії в цілому, з'явилися іноземні капіталісти. Вони відкрили склади сільськогосподарських машин в Одесі, Києві, Харкові, Житомирі.

Україна була складовою частиною загальноросійського внутрішнього ринку. В Центральній Росії — в Московській, Владимирській, Ярославській та деяких інших губерніях — у першій половині XIX ст. розвивалась промисловість, головним чином текстильна і залізобна. На Україні переважало сільське господарство і зв'язані з ним галузі промисловості. На Лівобережжі вироблявся товарний хліб, а також на продаж тютюн і прядиво. Правобережна Україна (особливо Київська і Подільська губернії) була районом виробництва озимої пшениці, а її цукрова промисловість з 40-х років XIX ст. міцно зайняла провідне місце в усій Росії. Південь України був головним загальноросійським центром тонкорунного вівчарства.

Товарна продукція, що вироблялась на Україні, — хліб, цукор, тютюн, вовна, сукно, шкіра тощо — реалізувалась на місцевих ярмарках та базарах, де торгували купці, поміщики і заможні селяни. Частина цієї продукції йшла в центральні губернії Росії.

На Україні, особливо в її Лівобережній частині, була велика кількість ярмарків. У 1858 р. в Росії відбулося близько 5 тис. ярмарків, з яких на Україну припадало до 2 тис. Значну роль у торгівлі віді-

Полтава (початок XIX ст.).

гравали такі великі ярмарки, як Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. у Полтаві), Воздвиженський у Кролевіці, Контрактовий у Києві, Онопріївський у Бердичеві, Георгіївський у Єлисаветграді. Ці ярмарки були складовою частиною загальноросійської ярмаркової торгівлі, у якій перше місце займав Нижегородський (Макарівський) ярмарок.

У середині XIX ст. на ярмарках України реалізувалось близько $\frac{1}{3}$ вартості виробництва текстильних виробів Московської, Владимирської та інших губерній, а також багато різних промислових товарів. Товарну продукцію поміщицького господарства звичайно скуповували купці, які, використовуючи потребу поміщиків у грошах, диктували їм ціни, нижчі ринкової вартості. Це прискорювало розорення багатьох поміщицьких маєтків. Торгівля на великих українських ярмарках була переважно оптовою, а до споживача товар доходив через дрібних торговців — «ходебщиків», що залежали від купців-оптовиків.

Україна займала чільне місце у зовнішній торгівлі Росії. Через чорноморсько-азовські і частково балтійські порти, а також через сухопутні митниці з України вивозилось багато хліба, насіння льону, вовни, сала, канатів, мила, шкіри, свічок тощо. Протягом 1812—1859 рр. лише з чорноморсько-азовських портів було вивезено хліба понад 92 млн. четвертей, що становило 41 % експорту хліба з Європейської Росії. У 1830—1859 рр. з Європейської Росії було вивезено понад 15 млн. пудів вовни, з яких близько 8 млн. пудів припадало на Україну.

Вантажі транспортувалися, як і раніше, волами і кіньми, а також водою. Перевезенням різних товарів — хліба, тютюну, лісу, солі,

риби — займалися, крім поміщицьких селян, що відбували гужову повинність, возії і чумаки. На початку 50-х років тільки через одну Харківську губернію провозилось 3 млн. пудів солі, для транспортування якої потрібно було 50 тис. возів.

Зростання зовнішньої торгівлі сприяло встановлення в 1817 р. в Одеському порту вільної, безмитної торгівлі (порто-франко). Це притягувало сюди багато великих іноземних купців.

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. на Україні неухильно зростала постійна торгівля в містах і містечках. Якщо в 1825 р. в містах України налічувалось понад 3660 крамниць, то на 1861 р. їх уже було близько 15 100.

Товаризація поміщицьких господарств, зростання застосування машин і використання вільнонайманої праці, розшарування селянства на два протилежних полюси — заможну верхівку і селянську бідноту, заміна ремісничих майстерень і мануфактур великими фабриками і заводами — все це підривало замкнуте натуральне кріпосницьке господарство і приводило його до стану глибокої кризи і занепаду. Скорочувалось надільне селянське землекористування, зменшувались посіви, зростала заборгованість поміщицьких маєтків. У 1859 р. на Україні поміщики заставили кредитним установам близько 7 тис. маєтків з майже 1,5 млн. ревільських душ на суму понад 87 млн. крб.

Феодально-кріпосницький лад ставав великим гальмом для дальшого розвитку сільського господарства і промисловості. Переважаючі кріпосницькі виробничі відносини вступили в суперечність з дальшим розвитком продуктивних сил і перетворились в їх гальмо. Все більшої ваги набирали нові, прогресивні для того часу капіталістичні відносини.

В умовах поглиблення кризи кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин посилювався процес формування української нації. Він відбувався в тісному зв'язку з процесом формування російської та білоруської буржуазних націй. На час реформи 1861 р. українська нація в основному вже склалася. Проте формування її завершилося в період промислового капіталізму та імперіалізму.

Дедалі більше зміцнювалися економічні зв'язки між окремими районами українських земель, поступово встановлювалася спільність економічного життя українського народу. Особливо посилено вона створювалася в тій частині України, яка входила до складу Росії.

На кінець першої половини XIX ст. розвинулась і удосконалилась українська літературна мова. Її широкою основою була народна розмовна мова, що міцно закріпилась у літературі і збагачувалась в суспільній практиці. На цій мові з'явилась нова українська література, основоположником якої був Т. Г. Шевченко.

Уряди царської Росії і габсбурзької Австро-Угорщини своєю політикою національного гноблення гальмували формування української нації. В процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення капіталістичного укладу і складання буржуазних націй в Росії і Австро-Угорщині загострювались класові суперечності, посилювалась класова боротьба трудящих усіх народів проти соціального і національного гніту.

2. УЧАСТЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
У ВІТЧИЗНЯНИЙ ВІЙНІ
1812 року

Після революції 1789—1794 рр. французька буржуазія перейшла до загарбницьких воєн. В 1799 р. у Франції прийшов до влади генерал Наполеон Бонапарт. «...Коли Наполеон створив французьку імперію з поневоленням цілого ряду давно сформованих, великих, життєздатних, національних держав Європи, тоді національні французькі війни перетворились в імперіалістські, які породили в свою чергу національно-визвольні війни проти імперіалізму Наполеона»¹.

В 1805—1807 рр. була утворена коаліція держав проти Франції. Вона складалася з Англії, Австрії, Росії, а пізніше — з Росії, Англії, Пруссії та інших держав. Царська Росія вела невдалі для неї війни з наполеонівською Францією. В результаті воєн 1805—1807 рр. Олександр I уклав у липні 1807 р. в Тільзіті мир з Наполеоном. Росія зобов'язувалася приєднатися до континентальної блокади, тобто повністю розірвати торговельні відносини з Англією — головним суперником Франції.

В 1806 р. почалася війна Росії з Туреччиною, що була тоді союзницею Франції. В 31 губернії Росії був оголошений набір ополчення. На Україні він провадився в Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській губерніях. Кожна губернія повинна була виставити по кілька тисяч ополченців. З Лівобережжя для потреб армії було взято понад 6 тис. возів, близько 7 тис. пар волів, понад тисячу коней і близько 4 тис. погоничів. Війна з Туреччиною закінчилась перемогою Росії. В травні 1812 р. був підписаний Бухарестський мир: до Росії була приєднана Бессарабія, більшість населення якої складалося з молдаван. До складу Бессарабії входила також частина території з українським і російським населенням (Ізмаїльський, Акерманський та Хотинський повіти). Мир з Туреччиною звільнив зайняту на півдні Дунайську армію і сприяв дальшій успішній боротьбі з Наполеоном.

У тому ж році почалась війна Франції з Росією, яку давно готував Наполеон. Уперто прагнучи до завоювання всієї Європи, Бонапарт, спираючись на вже підкорені ним народи, зібрав півмільйонну армію і без оголошення війни напав на Росію, переправивши 12 червня 1812 р. свої війська через Німан. Наполеон хотів завдати Росії нищівного удару, розчленувати її та підкорити своїй владі. Україна в його планах фігурувала як майбутня колонія Франції. Наполеон мав намір відірвати Україну від Росії і при цьому обіцяв Правобережну Україну віддати своєму польському ставленикові Понятовському, а з Лівобережної і Південної України та Криму планував створити васальну «державу», на чолі якої мав стояти один з його родичів. За задумом Наполеона Україна мала стати джерелом постачання французької армії продовольством, фуражем, кіньми і навіть живою силою.

Прагнення Наполеона підкорити і поневолити російський та інші народи нашої країни викликало хвилю народного обурення і гніву проти загарбників. Народні маси, охоплені патріотичним піднесенням, піднімалися на захист рідної землі.

¹ В. І. Л е в і н. Твори, т. 22, стор. 286.

Війна 1812 р. стала національно-визвольною, Вітчизняною війною. На початку війни Росія змогла виставити проти Наполеона три армії загальною чисельністю близько 220 тис. чоловік під командуванням Баркляя-де-Толлі, Багратіона і Тормасова. З вини царського уряду ці армії на першому етапі війни були роз'єднані і не мали головнокомандуючого.

Протягом літа восні дії велися на території Литви, Білорусії і Центральної Росії. На Україні війна охопила частину Волині, яка була окупована пруськими та австрійськими військами — союзниками Наполеона.

У Вітчизняній війні проти французьких загарбників активну участь брав і український народ. Він разом з російським народом мужньо захищав національну незалежність спільної батьківщини — Росії. Літом 1812 р. з лівобережних козаків було сформовано 15 полків (9 полтавських і 6 чернігівських), які налічували 18 тис. чоловік. Тоді ж на Правобережжі було зібрано 4 козацьких полки — 3 на Київщині і 1 на Поділлі. У формуванні одного з козацьких полків брав діяльну участь видатний український письменник І. П. Котляревський. В армію було влито і 1500 бузьких козаків. З лісової варті Київської губернії був утворений загін «лісових козаків», що налічував кількасот чоловік. Крім козацьких полків, на Україні було створено 20 кінних і піших ополченських полків. Чисельність усіх сформованих на Україні військових частин досягала значної на той час цифри — 60 тис. чоловік.

Український народ, як і інші народи Росії, пожертвував на потреби Вітчизняної війни великі суми грошей, багато продовольства, фуражу, волів, коней, засобів транспортування. Загальна сума, зібрана ним на потреби війни тільки грошима, становила до 10 млн. крб.

Народні маси України брали активну участь у будівництві оборонних споруд. Під час походу наполеонівської армії на Москву в Києві було розпочато велике будівництво валів, ровів та інших укріплень навколо Києво-Печерської лаври і на Звіринці. Тисячі людей працювали на будівництві наплавного моста через Дніпро.

Головні сили Наполеона просувались до Москви. Російські війська під тиском переважаючих сил ворога відступали із запеклими боями на схід. В цей час Олександр I, поступаючись перед всенародним бажанням, призначив головнокомандуючим збройними силами відомого російського полководця фельдмаршала М. І. Кутузова — учня і гідного послідовника О. В. Суворова.

26 серпня біля с. Бородіно відбувся генеральний бій російської армії з французькими окупантами. Обидві сторони зазнали в цьому бою великих втрат. Французька армія програла битву, бо вона не досягла своєї мети — розгромити російські війська. Росіяни виграли її, бо їх мета — обезкровити противника і тим самим завдати йому поразки — була здійснена.

Щоб зберегти армію, Кутузов наказав військам відходити на схід, продовжуючи в боях виснажувати і обезкровлювати противника. Фельдмаршал хотів дати другий генеральний бій за Москву, але цей намір був зірваний царем. Олександр I боявся розмаху народної, національно-визвольної війни і не дав вчасно додаткових військ,

необхідних для оборони Москви. Треба було виграти час і, зміцнивши армію новими поповненнями, перейти в контрнаступ. 2 вересня окупанти зайняли Москву, звідки пішло майже все населення. Вони грабували майно, чинили насильства над жителями, що залишилися, підпалювали будинки. Пожежа незабаром охопила все місто. «...Вспыхнула святая белокаменная, — писав Т. Г. Шевченко у повісті «Близнець», — и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар московский.

Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилася она, моя родная маты: зашевелилося охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское».

Закріпившись незабаром в с. Тарутіно, за 50 км від Москви, російська армія почала формувати резерви і готуватися до контрнаступу. Ще на початку війни в тилу окупантів стихійно розгорнувся народний партизанський рух. Виникли загони, які очолювали найбільш здібні до військової справи селяни або солдати, що втекли з полону. Широко відомими були керівники партизанських загонів і груп українці Самусь, Четвертаков (Четвертак), Бременко, які діяли в тилу ворога. Кутузов також виділив з армійських частин партизанські групи і координував їх дії з діями армії. Особливо прославились у боях з ворогами загони, якими командували офіцери Фігнер, Давидов і Сеславін. Серед партизанів, очолюваних Давидовим, велику мужність і відвагу проявили поряд з росіянами українці Колядка, Круть, Куценко, Маципура, Приймак та багато інших.

Вийшовши з Тарутіна зміцнілими і добре підготовленими до бою, російські війська в цілому ряді битв вщент розгромили колись велику і грізну армію французьких загарбників.

В усіх битвах Вітчизняної війни 1812 р. солдати-українці пліч-о-пліч з росіянами, білорусами та представниками інших народів успішно билися в рядах російської армії за врятування вітчизни від іноземних загарбників. Невмирущою славою покрили себе Полтавський, Чернігівський, Київський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Чугуївський, Катеринославський, Волинський та інші піхотні і кінні полки, в яких було багато українців. Сотні українців — рядових і офіцерів — за бойові подвиги у Вітчизняній війні 1812 р. були нагороджені військовими орденами. Лише за подвиги, проявлені під час Бородинської битви, було нагороджено понад 40 воїнів-українців Охтирського драгунського полку.

Створені на Україні військові частини билися під Красним, Горками, Могильовом. Бузькі козаки і гусари Охтирського полку брали участь у діях знаменитого партизанського загону на чолі з Денисом Давидовим. Українські ополченці Лівобережжя разом з козаками визволяли Білорусію, правобережні козацькі полки успішно билися під Лосицею і Білим.

Об'єднання братніх народів — російського, українського, білоруського та інших, що склалося протягом століть, допомогло їм вистояти у 1812 р. у смертельній битві з французькими загарбниками, що загрожували самостійному існуванню Росії. Велика іноземна армія, що вторглася в Росію, була знищена. Росія допомогла іншим країнам Європи визволитися від чужоземного іга.

3. ДЕКАБРИСТИ НА УКРАЇНІ

Вітчизняна війна 1812 р. викликала загальне народне піднесення в Росії. Посилилось прагнення селянських мас

до звільнення від кріпосної залежності, оживились надії передової частини російського суспільства на реформи внутрішнього ладу країни. В Росії почав розвиватися визвольний революційний рух. Але йому протистояв необмежений царський деспотизм, провідником якого був Аракчєєв, улюбленець і найближчий радник Олександра I. Найжорстокіші переслідування обрушувалися на всіх, хто був опозиційно настроєний; утисків зазнавали прогресивні діячі науки, освіти і літератури. Царизм всіляко пропагував релігійну ідеологію.

Загострення класової боротьби всередині країни і посилення революційного руху на Заході змушували царський уряд, що виконував тоді роль жандарма Європи, збільшувати збройні сили. Але утримання величезної армії, незважаючи на зростання податків і оброків, якими були обкладені податні стани, ставало неможливим для царизму. Тривалі війни і величезні руйнування, заподіяні країні французькими окупантами, привели фінанси до стану гострої кризи. Олександр I, оберігаючи від витрат кріпосників-поміщиків, поклав тягар відбудови зруйнованого господарства країни, а також утримання значної частини військ на селянство.

В 1816 р. розпочалася здійснювана Аракчєєвим організація «військових поселень», які мали згодом стати основною військовою силою Росії. У першій половині 20-х років близько 375 тис. державних селян було перетворено у військових поселенців. Поселення були організовані на Україні в Харківській, Херсонській і Катеринославській губерніях (16 кавалерійських полків).

Таким чином, царський уряд перетворив сотні тисяч державних селян і козаків у військових поселенців, тобто в солдатів-землеробів, які обробляли землю, самі себе забезпечуючи продовольством, і разом з тим несли військову службу, живучи під тягарем найжорстокішої палочної дисципліни, муштри і кріпосницької експлуатації. Нерідко поселенці несли службу з 2-ї години ночі до 11-ї години вечора із тригодинною перервою. Тільки під час землеробських робіт військова муштра провадилась два рази на тиждень.

За найменшу провину по службі або у виконанні польових робіт поселенців сікли різками. Кожний їх крок — прийняття їжі, відпочинок, сон, сімейне життя — все було суворо підпорядковане розкладам і правилам. Їх синів з народження записували у військові кантоністи. З семи років кантоніста починали муштрувати у військовій школі, нещадно сікли за найменшу провину. Поселенці жили в неймовірних злиднях, тоді як їх начальство багатіло, розкрадаючи гроші, асигновані на поселення.

У відповідь на зростання кріпосницької експлуатації посилювалась боротьба селян. Одночасно з поміщицькими селянами, а часто і разом з ними виступали військові поселенці і державні селяни.

Тривалий, упертий характер мало заворушення селян у маєтку поміщиці Закашевської (Волинська губернія). Відмовившись виконувати панщину за інвентарем 1808 р., селяни протягом 1811—1847 рр.

виявляли непокору поміщикам, незважаючи на масові екзекуції і жорстокі вироки військових судів. Ціле покоління селян виростало в душі непокори.

Майже протягом 15 років відбувалося заворушення селян с. Підвисокого (Уманський повіт). У 1811 р. селяни, посилаючись на те, що попередні власники графи Потоцькі звільнили їх від панщини і перевели на оброк, почали судовим порядком добиватися звільнення від кріпосної залежності. Повітовий і головний суди, «розглянувши» справу, визнали, скаргу селян «безпідставною», а тому вони мусять беззаперечно відбувати панщину. Не погоджуючись з цією ухвалою, селяни звернулися зі скаргю до Київського губернського правління та безпосередньо до генерал-губернатора. Але ні з першої, ні з другої інстанції вони не одержали жодної відповіді. Розуміючи, що таким шляхом вони не доб'ються бажаної волі, селяни вирішили діяти самотійно й відмовились виконувати повинності на поміщика. У травні 1817 р. в Підвисоке прибула військова команда, з допомогою якої місцеві урядовці заарештували багатьох селян, проте заворушення селян тривало до кінця липня 1826 р. Масові арешти і розквартирування в селі значної військової команди привели до спаду руху.

Велике повстання селян відбулося також у полтавському і херсонському маєтках поміщика С. Кочубея. Одержавши у 1811 р. від царського уряду 12 тис. десятин землі в Херсонській губернії, Кочубей переселив туди 250 селянських сімей. У 1815 р. новостворений маєток разом з с. Жукове, звідки була переселена частина селян, він заставив херсонському поміщикові М. Кир'якову. Як у першому, так і в другому маєтку селяни, відмовившись виконувати повинності, почали домагатись звільнення. Після безуспішних адміністративних заходів місцеві органи влади послали в с. Жукове військову команду. Між повсталими селянами і військовою командою відбулася збройна сутичка, внаслідок якої 11 повстанців було вбито і 12 поранено.

Стійким було повстання бузьких козаків, яким в 1817 р. оголосили, що їх переводять на становище військових поселенців. Повстання очолив капітан у відставці Барвінський, ветеран війни 1812 р. Це повстання також було придушено. 94 учасники виступу були заслані в Сибір, Барвінського відправили в Окремий сибірський корпус рядовим.

В 1819 р. почались заворушення серед військових поселенців Чугуєва (Харківщина), які відмовились виконувати непосильні казенні роботи. Їх підтримали селяни сусідніх сіл. На придушення руху були кинуті війська з 12 гарматами; прибув і Аракчєєв. Більше тисячі повсталих було арештовано. Керівники повстання унтер-офіцери і рядові Проскуров, Ветчинков, Соколов, Колесников, Губін та ін. дістали по 12 тис. ударів шпіцрутенами*. Із 366 підданих звірячій публічній розправі (серед них було 29 жінок) 20 померли на місці, а решта була покалічена. Близько 400 чоловік було заслано до Сибіру.

Особливого розмаху набула боротьба на Дону і в Південній Україні у 1818—1820 рр. Рух охопив понад 250 сіл; десятки тисяч селян

* Шпіцрутени — довгі, гнучкі прутки.

виступили з вимогою звільнити їх від кріпосної залежності. Центрами виступів були села Мартинівка (Голодаївка) і Дмитріївка на Дону. Навесні 1820 р. туди почали сходитися селяни з усіх кінців Дону і Катеринославщини. В Мартинівку прийшло до 20 тис. чоловік з 60 сіл. Повстанці організували своє управління — «Громадську канцелярію». Уряд послав проти них війська, і після кровопролитного бою погано озброєні селяни змушені були здатися.

Наприкінці 1821 р. на Херсонщині повстало населення кількох сіл, призначених під військові поселення. Село Зибка, центр заворушень, було оточене шістьма батальйонами піхоти. Багато селян було схоплено і побито, в результаті чого дев'ять чоловік померло.

У 1824 р. неврожай і голод викликали селянські заворушення в мастках графині Скавронської на Катеринославщині. І цей рух був також жорстоко придушений царськими властями.

Наведені факти свідчать про те, що в першій чверті XIX ст. селяни щораз рішучіше виступали за звільнення від кріпосної залежності. Цей рух мав стихійний характер, причому в деяких місцях опір селян тривав роками. Сутички селян з каральними загонами стали частим явищем. Боротьба селянства проти поміщиків прискорювала процес розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу.

На цей час припадає цілий ряд робітничих виступів, більшість з яких зливалася з селянським рухом, оскільки пролетаріат в країні тоді лише починав формуватися. Боротьба робітників проти каторжних умов праці на початку XIX ст. проявлялась у різноманітних формах. Тут було і подання скарг, і втечі, і підпали промислових підприємств, і відмова виконувати роботу — своєрідний страйк, і збройне повстання. Найбільш відомими робітничими заворушеннями в цей період були виступи вільнонайманих робітників друкарні Києво-Печерської лаври у 1805 р., робітників-кріпаків Писарівської суконної мануфактури Хорвата (на Харківщині) в 1817 р., робітників казенного Луганського заводу в 1818 і 1820 рр., робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварова (на Чернігівщині) в 1823 р.

На останньому підприємстві було близько тисячі кріпаків. Робочий день досягав тут 15 і більше годин на добу, наглядачі били робітників. Коли у 1823 р. Уваров наказав збільшити норму денного виробітку на 50%, 23 робітники пішли в Чернігів і подали губернаторові скаргу, а решта припинила роботу. Тільки втручання військової сили примусило робітників скоритися; 18 учасників виступу були побиті і кинуті в тюрму.

Дедалі глибший розклад кріпосницького ладу, зростання капіталістичних відносин, загальне народне піднесення в країні після війни 1812 р., прагнення передових сил Росії до державних перетворень, хвиля селянських виступів, що все грізніше піднімалася, заворушення робітників-кріпаків, з одного боку, та зростання кріпосницької експлуатації і посилення феодальної реакції, з другого — привели до виникнення в Росії революційного руху, озброєного політичною програмою.

У ряді своїх творів В. І. Ленін геніально розкрив суть і завдання визвольного руху в Росії, який він поділив на три етапи: дворянський,

різночинний і пролетарський. У статті «Пам'яті Герцена» В. І. Ленін вказав на основні класові сили, яким належала провідна роль у визвольному русі. «...Ми бачимо ясно, — писав він, — три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різничинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом»¹.

Революціонери-декабристи бачили підневільне життя народних мас. Вони не могли примиритися з тим, що селяни і солдати Росії, які стали на захист батьківщини і своєю самовідданою боротьбою відстояли її від полчищ Наполеона, і далі лишалися рабами. Декабристи сприймали ідеї російських революційних і прогресивних діячів та вчених XVIII — початку XIX ст. (Радіщева, Новикова) і на основі цих ідей створювали програму революційних дій, змальовуючи картини майбутнього соціального і політичного ладу Росії.

Учасники руху вивчали західноєвропейську просвітительську філософію, багато з них побувало в країнах, де вже не існувало кріпосного права. Вони уважно стежили за революційним рухом на Заході. Все це справляло серйозний вплив на формування їх ідеології.

У 1816 р. в Петербурзі було створене перше таємне політичне товариство «Союз порятунку», або «Товариство істинних і вірних синів вітчизни». До нього, крім засновника полковника О. М. Муравйова, увійшли офіцери брати С. І. та М. І. Муравйови-Апостоли, М. М. Муравйов, С. П. Трубецької та ін. До «Союзу порятунку» вступив також П. І. Пестель, який згодом став видатним керівником декабристського руху. Як свідчать сучасники, він був одним з найбільш освічених людей свого часу, мав величезні організаторські здібності, велику силу волі і відзначався наполегливістю в досягненні мети. Надзвичайно високо цинив Пестеля О. С. Пушкін. Після їх зустрічі у квітні 1821 р. у Кишиневі Пушкін записав у своєму щоденнику: «Ранок провів з Пестелем. Розумна людина в усьому розумінні цього слова... Він один з найбільш оригінальних умів, яких я знаю».

«Союз порятунку» прийняв статут, головним пунктом якого було обмеження самодержавства в Росії конституцією і звільнення селян. Пестель, який належав до лівого крила «Союзу», співчутливо відзивався про яacobинську диктатуру періоду французької буржуазної революції.

У 1818 р. «Союз порятунку» перестав існувати і замість нього в Москві виник «Союз благоденства», який продовжував діяльність свого попередника. Крім Петербурга і Москви, «Союз благоденства» мав свій філіал («управу») на Україні, в Тульчині (Поділля), де був тоді розквартирований Вятський полк, яким командував Пестель.

«Союз» проіснував до січня 1821 р., коли внаслідок гострих незгод між республіканцями і прихильниками конституційної монархії був ліквідований.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.

Було вирішено створити нове таємне товариство без участі в ньому Пестеля та його прихильників і поміркованих, що вийшли з організації. Але Пестель і члени тульчинської «Південної управи», зібравшись у березні 1821 р., вирішили продовжувати свою діяльність. Так виникло «Південне товариство» на чолі з Пестелем. Остаточо воно оформилось на з'їзді керівників товариства в Києві у січні 1822 р.

На цьому і на наступних з'їздах товариства обговорювались питання програми і тактики. Була прийнята республіканська програма, хоч до «Південного товариства» входили прихильники конституційної монархії (Волконський, Давидов та ін.), і схвалена тактика військового перевороту. Після повалення царизму влада в Росії мала перейти до рук тимчасового уряду — директорії з диктаторськими повноваженнями.

«Південне товариство» поділялось на дві «управи»: Тульчинську на чолі з Пестелем (він же керував всією організацією) і Кам'янську, очолювану В. Л. Давидовим і С. Г. Волконським. У 1823 р. в м. Василькові виникла третя «управа» на чолі з підполковником Чернігівського полку С. І. Муравйовим-Апостолом та М. П. Бестужевим-Рюїним.

Восени 1822 р. в Петербурзі частина колишніх членів «Союзу благоденства» (М. М. Муравйов, І. І. Пуцін та ін.) організувала «Північне товариство». Обидва товариства — і «Північне» і «Південне» — вели спільну боротьбу проти царизму і кріпосництва, готували спільний план повстання і додержувалися єдиної тактики військового перевороту. Це свідчило про те, що декабристський рух був єдиним, загальноросійським революційним рухом.

З утворенням «Південного товариства» Пестель приступив до вироблення розгорнутої політичної програми, названої ним у 1824 р. «Руська Правда». В ній детально викладались форми буржуазно-республіканського однопалатного парламентарного ладу, який повинен був, на думку автора, після революційного перевороту прийти на зміну самодержавству. Пестель вимагав ліквідації кріпосного права, скасування поділу на стани, зрівняння в правах всіх громадян, а також надання після повалення царизму рівних прав усім народам, які населяли Росію. Разом з тим він вважав, що ці народи повинні злитися з російським народом, тобто втратити свої національні особливості. Майбутню російську республіку він уявляв собі як строго централізовану державу і був противником федеративного устрою. Такий устрій, на думку Пестеля, привів би країну до внутрішніх чвар, ослаблення і завоювання її іноземцями. Виняток Пестель робив для Польщі, визнаючи її право на самостійність при умові проведення в життя у Польській державі всіх основних положень «Руської Правди» і встановлення тісного союзу між Росією і Польщею. Ця недооцінка національних особливостей була одним з проявів класової обмеженості декабристського руху.

Пестель накреслив в «Руській Правді» проект розв'язання аграрного питання. Він пропонував поділити всю землю в Росії на дві половини. Одна з них, розбита на ділянки, передавалась тим, хто її обробляв, і вважалася громадським володінням. На решту землі поширювався принцип приватної власності: майбутня держава повинна була

призначити цю землю для продажу приватним особам і для здачі в оренду. Кожний землероб діставав, таким чином, право користуватися громадською ділянкою і придбати землю у власність. У приватному володінні Пестель пропонував залишити поміщицькі землі розміром до 5000 дес. В цьому також проявилась класова дворянська обмеженість його аграрної програми.

У галузі промисловості і торгівлі Пестель висунув вимогу ліквідувати цехи і дати повну свободу для розвитку промисловості, торгівлі, банків і страхових установ. У цілому соціально-економічна програма Пестеля об'єктивно передбачала ліквідацію кріпосницьких і розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві та промисловості Росії і намічала зміни державного ладу країни.

Більш обмеженою, ніж «Руська Правда», була програма («Конституція»), складена членом «Північного товариства» М. Муравйовим. У ній також помітні риси дворянської революційності — вимога ліквідації кріпосного права і рабства, знищення станів, рівності усіх перед законом. Разом з тим Муравйов проголошував у своїй програмі конституційну монархію, вважав за можливе допустити до виборів у вищі державні органи в основному представників поміщиків і буржуазії. М. Муравйов стояв за звільнення селян з виділенням їм тільки присадибних ділянок, а решта землі мала липатися за поміщиками.

На відміну від «Руської Правди», яку «Південне товариство» прийняло як програму, «Конституція» Муравйова не стала основним програмним документом «Північного товариства». Це обумовлювалось

Будинок у Києві по вул. Кірова, де збирались декабристи.

«Зелений будинок» у м. Кам'янці, де збирались декабристи і де бував О. С. Пушкін.

тим, що в «Північному товаристві» Муравйову і його прихильникам протистояла сильна група республіканців на чолі з К. Ф. Рилєєвим, яка відіграла дуже важливу роль у декабристському русі. Вона прагнула до того, щоб майбутнє повстання було проведено під спільним керівництвом «Північного» і «Південного» товариств і щоб після його перемоги в Росії була проголошена республіка.

Видатний російський поет, декабрист Рилєєв мав тісні зв'язки з Україною. Певний час він проживав на Слобідській Україні, бував у Києві, знав українську мову, народну поезію, вивчав історію України, побут і звичаї її народу.

В цілому ряді творів поет висвітлив героїчну боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів. Український історик М. А. Маркевич у 1825 р. писав К. Рилєєву: «Прийміть мою і всіх знайомих мені моїх співвітчизників подяку, найповажніший і найблагодарніший Кіндрат Федорович. Будьте певні, що подяка наша щира, що ми від душі відчуваємо цінну працю ваших, які вас і потомків наших прославляють. Прийміть нашу спільну подяку; ви багато зробили, дуже багато! Ви піднімаєте цілий народ, — горе тому, хто йде на пониження цілих країн, хто наважується зневажати цілі народи, і вони йому відплачують презирством... Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи мусять віддати подяку».

На Україні, у Новограді-Волинському, серед офіцерів 1-ої армії в 1823 р. виникла ще одна таємна організація — «Товариство об'єднаних слов'ян». Його засновниками були офіцери брати А. І. і П. І. Борисови,

П. І. Пестель.

до яких приєднався учасник польського визвольного руху Ю. Люблінський. Ідея створення цього товариства зародилась у братів Борисових ще в 1817 р. До «Товариства» увійшло кілька десятків молодих офіцерів, в тому числі майбутні активні діячі організації І. І. Горбачевський, А. Д. Кузьмін, І. І. Сушинов, М. О. Щепило, В. М. Соловйов, та ряд місцевих нижчих службовців, здебільшого безмасткових або дрібномасткових дворян. Частина офіцерів — членів «Товариства об'єднаних слов'ян» — служила в Чернігівському полку.

«Товариство» висунуло кілька програмних положень: звільнення селян, ліквідація монархічної влади у слов'янських народів, об'єднання їх у федеративний союз демократичних слов'янських республік. Цей союз, на думку «Товариства», мав охопити слов'ян-

ські землі, розташовані «між чотирма морями — Чорним, Балтійським, Адриатичним і Льодовитим». Члени «Товариства» покладали надії на успіх збройного перевороту і, подібно до членів «Південного товариства», поширювали свої ідеї серед солдатів.

Восени 1825 р. «Товариство об'єднаних слов'ян», що прагнуло до активних дій, влилося в «Південне товариство» і стало в ньому четвертою — «Слов'янською управою».

В цілому програмні документи декабристів свідчать про те, що в єдиному декабристському русі намітились дві течії: республіканська (П. Пестель, брати Борисови, К. Рилєєв та їх прихильники) і конституційна (М. Муравйов, С. Волконський та ін.). Разом з тим представники обох течій стояли за збройний виступ проти самодержавства.

Вся історія декабристського руху незаперечно свідчить про безпідставність тверджень буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії, які протиставляли «Південне товариство» «Північному», заявляючи, що перше з них — революційне і до того ж українське, а друге — російське, монархічне. В оцінці історії декабризму українські буржуазні націоналісти перекручували історичну дійсність, проповідуючи ворожнечу між українським і російським народами.

«Північне товариство» відкрито виступило проти самодержавства в Петербурзі 14 грудня 1825 р., в день присяги Миколі I, який вступив на престол після смерті Олександра I. Воно вивело на Сенатську площу кілька військових частин чисельністю до 3 тис. чоловік. На площі зібралось багато народу. Допмагаючи повсталим, народ зустрів царя і його війська камінням і полінами, але керівники повстання не мали

зв'язку з народом, діяли нерішуче, і надвечір керовані ними частини були розсіяні вогнем царської артилерії.

Повстання було продовжено на Україні. Центром його стала «Васильківська управа», а опорною силою — Чернігівський полк, розквартирований в м. Василькові і навколишніх селах. У зв'язку з тим, що Пестель ще 13 грудня за доносом був арештований, повстання очолив С. Муравйов-Апостол.

Повстання Чернігівського полку почалося 29 грудня 1825 р. Безпосереднім приводом до повстання був арешт в с. Трилісах полковником Гебелем С. Муравйова-Апостола і його брата Матвія. Члени товариства Соловйов, Щепило, Кузьмін і Сухинов закликали солдатів п'ятої роти звільнити з-під арешту Муравйових. До повстання почали приєднуватись одна за одною роти солдатів Чернігівського полку. Наступного дня повстанці вступили в м. Васильків. Сили їх вирости до тисячі чоловік. С. Муравйов і його бойові однодумці доклали всіх зусиль, щоб встановити зв'язки з іншими військовими частинами. Але ці спроби не мали успіху.

Царське командування, дізнавшись про повстання Чернігівського полку, вивело з району повстання всі ненадійні частини. Одночасно з цим проти повсталих були направлені великі каральні частини з гарматами. В нерівній боротьбі 3 січня 1826 р. повстанці Чернігівського полку зазнали поразки.

Придушивши повстання, царизм нещадно розправився з декабристами. П. Пестель, К. Рилєєв, П. Каховський, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін були повішені. Решта декабристів-офіцерів була заслана на різні строки на каторгу або відправлена рядовими на Кавказ. Солдатів — учасників руху — за постановою військового суду побили шпiцрутенами, а потім відправили на заслання або перевели в полки, які стояли на окраїнах Росії, переважно на Кавказ.

Повстання декабристів зазнало поразки головним чином тому, що воно не мало опори в народі. Даючи високу оцінку декабристам, В. І. Ленін відзначав їх класову дворянську обмеженість, вузькість їх кола, далекість від народу. Разом з тим В. І. Ленін підкреслював велике значення повстання декабристів для дальшого розвитку визвольного руху, для пробудження наступного покоління борців проти царизму і кріпосництва.

С. І. Муравйов-Апостол.

зв'язку з народом, діяли нерішуче, і надвечір керовані ними частини були розсіяні вогнем царської артилерії.

Повстання було продовжено на Україні. Центром його стала «Васильківська управа», а опорною силою — Чернігівський полк, розквартирований в м. Василькові і навколишніх селах. У зв'язку з тим, що Пестель ще 13 грудня за доносом був арештований, повстання очолив С. Муравйов-Апостол.

Повстання Чернігівського полку почалося 29 грудня 1825 р. Безпосереднім приводом до повстання був арешт в с. Трилісах полковником Гебелем С. Муравйова-Апостола і його брата Матвія. Члени товариства Соловйов, Щепилло, Кузьмін і Сухинов закликали солдатів п'ятої роти звільнитися з-під арешту Муравйових. До повстання почали приєднуватись одна за одною роти солдатів Чернігівського полку. Наступного дня повстанці вступили в м. Васильків. Сили їх виросли до тисячі чоловік. С. Муравйов і його бойові однодумці доклали всіх зусиль, щоб встановити зв'язки з іншими військовими частинами. Але ці спроби не мали успіху.

Царське командування, дізнавшись про повстання Чернігівського полку, вивело з району повстання всі ненадійні частини. Одночасно з цим проти повсталих були направлені великі каральні частини з гарматами. В нерівній боротьбі 3 січня 1826 р. повстанці Чернігівського полку зазнали поразки.

Придушивши повстання, царизм нещадно розправився з декабристами. П. Пестель, К. Рилєєв, П. Каховський, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін були повішені. Решта декабристів-офіцерів була заслана на різні строки на каторгу або відправлена рядовими на Кавказ. Солдатів — учасників руху — за постановою військового суду побили шпіцрутенами, а потім відправили на заслання або перевели в полки, які стояли на окраїнах Росії, переважно на Кавказ.

Повстання декабристів зазнало поразки головним чином тому, що воно не мало опори в народі. Даючи високу оцінку декабристам, В. І. Ленін відзначав їх класову дворянську обмеженість, вузькість їх кола, далекість від народу. Разом з тим В. І. Ленін підкреслював велике значення повстання декабристів для дальшого розвитку визвольного руху, для пробудження наступного покоління борців проти царизму і кріпосництва.

С. І. Муравйов-Апостол.

Титульна сторінка «Полярной звезды» (1855 р.).

Т. Г. Шевченко вперше побачив видавану О. І. Герденом за кордоном «Полярную звезду», на обкладинці якої були зображені п'ять страчених декабристів, він записав у щоденнику: «...портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза (Миколи І.— *Ред.*) с надписью «Не первый русский коронованный палач».

4. ПОСИЛЕННЯ ГНІТУ ЦАРИЗМУ. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

Друга чверть XIX ст. — час, коли кріпосництво в Росії вступило в смугу гострої кризи, — характеризується збільшенням антикріпосницьких селянських виступів, зародженням революційної демократії, яка відображала інтереси селян, зростанням національно-визвольного руху пригноблених народів. Занепокоєне неухильним посиленням визвольного руху, царське самодержавство повело проти нього найжорстокішу боротьбу. Основними методами внутрішньої політики царя Миколи І були посилення гніту народних мас,

Незважаючи на те, що декабристи не залучали на свій бік поневолених селян-кріпаків, їх повстання знайшло відгук у народних масах. Селяни прилеглих до Василькова сіл співчували повсталому Чернігівському полку, давали йому необхідні харчові продукти і засоби транспортування. Після придушення повстання селяни поміщиці Браницької говорили: «Коли б солдати Чернігівського полку прийшли в Білу Церкву, то ми б почали свою справу».

Повстання декабристів знаменувало собою початок відкритої збройної боротьби проти царизму. Яскравою рисою декабристів був палкий патріотизм, безмежна відданість своїй батьківщині. Російський народ, писав В. І. Ленін у статті «Про національну гордість великоросів», пишається тим, що з його середовища вийшли Радіщев і декабристи.

Подвиг декабристів назавжди лишився в пам'яті наступних поколінь борців проти царизму. Коли

військова муштра, поліцейська регламентація всього життя. Було створено спеціальний корпус жандармів, під контроль тасмної поліції (III відділ царської канцелярії) поставлено державний апарат і все внутрішнє життя країни.

Царизм всіляко обмежував друкування книг та періодичних видань. Згідно з статутом 1826 р. цензура була вилучена з видання університетів і передана спеціальним цензурним установам, які фактично підлягали тасмній поліції.

Міністр народної освіти С. Уваров висунув так звану теорію «офіційної народності» з її реакційною формулою: утвердження «православ'я, самодержавства і народності» як основи непорушності самодержавно-кріпосницького ладу. Це по суті було прагненням довести, що відданість самодержавству нібито є національною рисою російського народу. Царський уряд визнав формулу Уварова ідеологічною основою своєї внутрішньої політики, що викликало рішучу протидію з боку прогресивних сил.

У 1828—1829 рр. Росія вела війну з Туреччиною. До цієї війни Туреччину підбурювала Англія, яка прагнула послабити позиції Росії на Кавказі і в Криму, забезпечивши там своє панування.

Російські війська бились дуже хоробро; вони зайняли Молдавію і Валахію, а пізніше, перейшовши Балкани, взяли Адріанополь. Туреччина зазнала поразки і за Адріанопольським договором 1829 р. віддала Росії гирло Дунаю і східний берег Чорного моря. Росії була надана свобода торгівлі в усіх турецьких володіннях та свобода плавання для комерційного флоту на Чорному і Середземному морях. Був установлений вільний прохід через Дарданелли для кораблів усіх дружніх Туреччині держав. Перемога Росії мала прогресивне значення, бо вона сприяла повному визволенню Греції від турецького панування і ослабила його в Сербії, Молдавії і Валахії, які дістали підтвердження своєї автономії. Ця перемога була також відчутним ударом по загарбницьких планах Англії.

Під час воєнних дій кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий, ідучи назустріч прагненню січовиків повернутися на батьківщину, з тисячею козаків та їх сім'ями перейшов на територію Росії. Козаки на своїх човнах допомагали переправлятися російській армії через Дунай. Царський уряд оселив задунайських козаків на північному узбережжі Азовського моря і, приєднавши до них місцевих селян і переселенців з Чернігівської губернії, організував Азовське козацьке військо, яке згодом було переселене на Кубань.

За постановою Віденського конгресу (травень 1815 р.) царська Росія приєднала до своїх володінь більшу частину герцогства Варшавського, назвавши його Царством Польським, якому Олександр I дав конституцію. Проте ця конституція весь час порушувалась. Царський уряд обмежував діяльність сейму, переслідував польський національно-визвольний рух.

Польська шляхта, яка очолювала визвольний рух, проголосила своєю головною програмною вимогою повалення в Польщі царської влади і відновлення самостійної польської держави. Що ж до соціальних перетворень — революційної ліквідації феодальних відносин,

знищення поміщицьких привілеїв, то польська шляхта по суті їх не ставила.

На початку 1830 р. в Царстві Польському посилювся національно-визвольний рух, який 17 листопада вилився у Варшаві в народне повстання. Сейм оголосив про скинення влади російського царя у Польщі. Польська армія виступила проти військ Миколи I.

Польські військові загони діяли і на Правобережній Україні. На Волинь прибуло з Польщі 8 тис. повстанців на чолі з генералом Дверницьким. 6—7 квітня 1831 р. цей загін був розбитий царськими військами під Воромлем. 2 травня в бою під Дашевом зазнали поразки 7 тис. повстанців, якими командував генерал Колиско.

Після кількох боїв польська армія не змогла далі чинити опір чисельно переважаючим у багаті разів царським військам. У вересні 1831 р. царські війська вступили у Варшаву, повстання було придушене. Це сталося насамперед тому, що польські поміщики не відмовились від своїх феодальних привілеїв, і селяни, втративши надію одержати поміщицьку землю, перестали підтримувати повстання.

Польське повстання не зустріло підтримки і з боку українського селянства. Воно бачило, що це повстання не несе йому звільнення від кріпосної залежності, і вороже ставилось до загальних прагнень польської шляхти включити Правобережню Україну до складу Польщі.

Ф. Енгельс охарактеризував польське повстання як консервативну революцію. Разом з тим воно мало велике значення для дальшого розвитку національно-визвольного руху в Польщі. Польські повстанці перешкодили царському урядові здійснити на Заході свої реакційні плани.

Після придушення повстання царський уряд провів ряд репресивних заходів, спрямованих, зокрема, проти польської шляхти, яка виступила проти царизму. Спеціально організована у Києві комісія здавала захоплених польських повстанців у рекрути або заслала їх у Сибір. Маєтки шляхтичів — учасників повстання — були конфісковані. З дворянських списків було виключено кілька десятків тисяч дрібної шляхти.

На кінець 1831 р. на Правобережжі були закриті польські школи і замість них створені російські. З 1832 р. російська мова стала мовою діловодства в усіх установах правобережних губерній.

У 1834 р. в Києві було відкрито університет. Всупереч намаганням царизму перетворити цей вищий учбовий заклад в оплот монархічних ідей, він став одним з визначних культурних центрів країни і найважливішим осередком вищої освіти на Україні.

Польському національно-визвольному руху було завдано тяжкого удару, але він не припинився. Один з його діячів — Шимон Конарський — у 1835 р. в м. Кракові організував революційну «Співдружність польського народу». Ця організація поширила свою діяльність на Правобережню Україну, Білорусію і Литву. Звертаючись до українського народу, керівники «Співдружності» обіцяли йому національні права, рівні з правами польського народу, ліквідацію кріпосної залежності селянства, проте ініціативу в цій справі вони передавали поміщикам.

У 1838 р. царські власті розкрили і розгромили «Співдружність». Конарський був арештований і страчений у Вільно. В 1839 р. в Київському університеті була схоплена поліцією і віддана в солдати значна частина студентів, які входили в «Співдружність польського народу». Університет було закрито на два місяці, з нього були виключені всі студенти-поляки.

Придушуючи польський визвольний рух на Правобережній Україні, царизм водночас проводив свою великодержавну політику щодо України, не визнавав існування українського народу. Управління Україною царський уряд віддав генерал-губернаторам. Правобережжям управляв Д. Бібіков, Лівобережжям — М. Долгоруков, а Південною Україною, Кримом та Бессарабією — М. Воронцов. Ці душители народу і вірні слуги царизму нещадно розправлялися тут з усіма, хто виступав проти царизму і кріпосництва.

Т. Г. Шевченко у своїй поемі «Юродивий» так охарактеризував діяльність цих царських сатрапів:

Во дві фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра...

Навіть освіта була передана у відання генерал-губернаторів. З благословення царя вони завели у вищій школі поліцейський нагляд за студентами, військову дисципліну і муштру. В середніх школах застосовувались тілесні покарання.

Царизм збільшував кількість військ, розташованих на Україні і особливо на Правобережжі. З початку 30-х років по 1852 р. в Києві, на Печерську, провадилося будівництво фортеці під особистим наглядом Миколи І. Для посилення армії в Київській і Подільській губерніях було створено п'ять нових округів військових поселень з кількома десятками тисяч поселенців.

У відповідь на посилення кріпосницького гніту в країні з кожним десятиріччям зростав селянський рух, який дедалі сильніше розхитував основи кріпосницького ладу, ослаблював самодержавство. Боротьба селянства України була нерозривно зв'язана з загальною антикріпосницькою боротьбою селян всієї Росії. Про це переконливо свідчить спільність основних форм, змісту і спрямованості селянських рухів, взаємовплив масових рухів великоруського і українського селянства, безпосередня участь великоруських селян в антикріпосницьких виступах селян України і українських — у боротьбі селян Росії.

Як правило, селяни спочатку виступали проти тих чи інших сторін кріпосницької дійсності, проти збільшення панщини та оброку, введення додаткових повинностей, переведення з оброку на панщину, пограбування і обезземелення, насильственого переселення, жорстоких катувань тощо. Але головним прагненням селян було звільнитись від поміщицької залежності, стати вільними виробниками.

Досить часто боротьба селян проти кріпосництва проявлялася в підпалах поміщицьких садиб. Тільки в одній Подільській палаті карного суду протягом 1832—1860 рр. було розглянуто понад 50 справ селян, яких обвинувачували в підпалі поміщицьких будівель і промислових підприємств. Селяни часто вбивали поміщиків та їх управителів. На Правобережній Україні за час з 1848 до 1851 р. було вбито 24 поміщики і 7 управителів маєтків.

Посилення феодально-кріпосницького гніту в другій чверті XIX ст. привело до численних втеч селян. Лише в Київській губернії у 1816 р. «у втечах і невідомій відсутності» перебувало понад 32 тис. селян. Основним місцем, куди втікали селяни, був Новоросійський край, Бессарабія, Земля Війська Донського, Кавказ.

У другій чверті XIX ст. відбулася велика кількість антикріпосницьких виступів і повстань селян України. Серед них слід, зокрема, назвати повстання селян на Уманщині, яке почалося в квітні 1826 р. Його очолив солдат росіянин Олексій Семенов, що оголосив себе царським флігель-ад'ютантом, якому нібито наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити в Петербург. Рух охопив ряд сіл Уманського повіту — Іваньки, Романівку, Мошурино, Тальне та ін. Селяни оголосили себе вільними, почали захоплювати поміщицьке майно, арештували поміщиків. Через деякий час Семенов і 150 учасників руху були арештовані. Семенов був засуджений до страти, яку потім замінили 50 ударами різками і каторжними роботами. Частина схоплених селян також засудили до каторжних робіт і до поселення в Сибір.

У травні 1829 р. почалось повстання селян с. Шебелинки (Харківська губернія) — переселенців з центральних губерній Росії, які відмовилися стати військовими поселенцями. На чолі повсталих були селяни Степан Дьомін і Кузьма Ведерников. Повсталі розіслали гінців у сусідні села з закликом приєднатися до них. У Шебелинці зібралось близько 3 тис. чоловік. Відбулась сутичка між уланами і селянами; улани змушені були відступити. Через кілька днів військове начальство знову послало в Шебелинку війська з двома гарматами. Після гарматних пострілів солдати рушили вулицями села, розстрілюючи повсталих. Було убито 46 селян, поранено 100, з них 57 померло від ран. Серед «усмирителів» налічувалося 55 поранених. 143 учасники повстання були арештовані.

Особливо гострого характеру набув селянський рух проти поміщиків у першій третині XIX ст. на Поділлі. Тут він вилився у форму партизанської боротьби і перекинувся в деякі повіти Волині і Київщини. Рух очолив селянин-кріпак Устим Кармалюк (народився в 1787 р. у с. Головчинцях Літинського повіту Подільської губернії). Селянські маси вбачали в Кармалюку захисника своїх інтересів і керівника у боротьбі проти поміщиків. Своєю безмежною ненавистю до гнобителів, невтомною боротьбою проти них, величезною мужністю і силою волі, які разом з залізною фізичною силою допомагали йому зносити тілесні покарання, тюрми і каторгу, Кармалюк здобув любов народу. Його ім'я ще за життя стало легендарним і викликало жах у панів і надію у кріпаків. У кожній селянській хаті Кармалюк

знаходив притулок і друзів, готових сховати його від переслідувань. Із своїми однодумцями — селянами, до яких приєднувались солдати-втікачі, Кармалюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював там майно і худобу та роздавав біднякам. Кілька разів Кармалюка арештовували, били канчуками і засиляли в Сибір, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу проти поміщиків.

Героїчна боротьба селян, керованих Кармалюком, тривала майже чверть століття. В 1835 р. під час облоги він був застрелений із засідки шляхтичем. Судова комісія, яка провадила слідство про селянський рух на Поділлі, зареєструвала понад тисячу нападів на поміщиків і притягла до суду понад 2700 учасників руху.

Ім'я Кармалюка назавжди збереглося в пам'яті народу, який склав про нього легенди, перекази і пісні. Т. Г. Шевченко називав Кармалюка «славною лицарем»; високу оцінку дав йому О. М. Горький, говорячи, що героїчне ім'я Кармалюка «навіки овіяне славою».

Під час польського визвольного повстання 1830—1831 рр. масового характеру набули виступи селян на Правобережній Україні. Влітку 1831 р. спалахнув рух у селах Казаровичах, Глібівці, Ясногородці, Бузовій (Київський повіт), Термахівці, Феневичах, Топокуні (Радомишльський повіт) та ін. Відмовившись виконувати повинності на поміщиків, селяни арештовували й відправляли у Київ управителів, економістів та інших панських посіпак. Хвиля селянських заворушень охопила цілий ряд сіл Чигиринського повіту. Серед повстанців тут виділялися ватажки Павло Гончар, Павло Стадник, Мусій Ковтун, Аврам Чиженко. Адміністративними репресіями і військовою силою царизм придушив всі ці рухи.

Посилення феодально-кріпосницького гніту в 40-х роках викликало нову хвилю селянських виступів. «...З 1842 р., — писав К. Маркс, — повстання кріпаків проти своїх поміщиків і управителів стали епідемічним явищем...»¹. За далеко не повними офіційними даними, на Україні протягом 1840—1844 рр. відбулося 24 значних селянських виступи, в тому числі на Лівобережжі — 9, на Правобережжі — 7 і в Новоросії — 8. Насправді заворушень селян було набагато більше. Тільки в одній Подільській губернії у 1845 р., як видно з листа київського генерал-губернатора Бібікова до

Устим Кармалюк.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 659.

великого князя Костянтина Павловича, відбулося 18 селянських виступів.

На Правобережній Україні в першій половині 40-х років особливо великі селянські заворушення сталися в селах Русанівці (Київщина, 1840 р.), Швейківці (Волинь, 1844 р.), Песці, Івашківці, Кучі і Куцькій Слобідці (Поділля, 1845 р.). Селянські виступи все частіше супроводжувались убивствами поміщиків і представників адміністрації поміщицьких маєтків.

Навесні 1842 р. внаслідок голоду виступили селяни с. Чутівки (Полтавський повіт), що входило до складу величезних маєтків князя Кочубея. Заарештувавши управителя та конторщика, вони почали розбирати борошно з поміщицьких комор. Характерно, що селян підтримав писар економії О. Чумак.

Під тиском селянського руху уряд у 1842 р. видав «Положення про зобов'язаних селян», яке давало поміщикам право переводити селян у стан «зобов'язаних». «Зобов'язані» селяни переставали бути власністю поміщика, але вони лишались прикріпленими до поміщицької землі і повинні були відробляти панщину або платити оброк. «Положення» не внесло ніяких помітних змін у взаємовідносини поміщиків та їх кріпаків. По всій Україні згідно з законом 1842 р. було «звільнено» лише 25,5 тис. селян.

У 1847—1848 рр. царський уряд провів на Правобережжі інвентарну реформу, маючи на меті привернути селянство на свій бік у боротьбі проти польських поміщиків, які брали участь у польському визвольному русі. Ще в XVI ст. на Україні і в Польщі існували інвентарі, тобто описи маєтків з обліком селян-кріпаків та їх земельних наділів для встановлення розмірів панщини та інших повинностей. Ці описи були приватною справою поміщика. Царський уряд вирішив запровадити обов'язкове складання інвентарів для Правобережжя, і в 1847—1848 рр. були введені так звані інвентарні правила.

Ці правила визначали порядок виконання кріпосних повинностей поміщицькими селянами. За селянами закріплювалася надільна земля, яка лишалася поміщицькою власністю. Для тяглових господарств, тобто таких, що мали коней або волів, встановлювалося три тяглових і один жіночий, а всього чотири дні панщинних робіт на тиждень. Півтяглові господарства, що мали половинні наділи, відбували пішу панщину — два дні чоловічі і один день жіночий на тиждень. Крім того, селяни повинні були відробляти на користь поміщиків значну кількість згінних днів.

Інвентарні правила в цілому були кріпосницьким заходом, спрямованим на зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Вони залишали непорушною поміщицьку власність на землю і недоторканною панщинну експлуатацію, а також узаконювали існуюче малоземелля та обезземелення селян. Хоча царський уряд за невиконання правил загрожував винним військовим судом, контролю за діями поміщиків не було, і вони продовжували безкарно збільшувати панщину і зменшувати селянські наділи.

Все це викликало дальше загострення класової боротьби. В Київській губернії у 1848 р. заворушення селян відбулися не менше як

Кам'янець-Подільський. Башта фортеці, в якій був ув'язнений У. Кармалюк.

у 100 селах. У Волинській губернії в 1848—1849 рр. селянськими заворушеннями було охоплено 96 сіл і п'ять маєтків, до яких входило по кілька сіл, а в Подільській губернії лише в одному 1848 р. такі заворушення спалахнули у 91 селі і 5 маєтках. З 198 селянських виступів, які відбулися в 1848 р. у Подільській і Волинській губерніях, 189 було придушено поліцейською і військовою силою. Найбільші заворушення сталися в селах Ребедайлівці, Жаботині (Київщина), Кримному і Дубечному (Волинь); вони охопили кілька тисяч селян-кріпаків. На придушення їх були кинуті військові сили.

У 40-х роках селянський рух охопив і Південну Україну. До найважливіших виступів можна віднести, зокрема, заворушення в с. Новосілках (Новомосковський повіт), яке відбулося в червні 1847 р. Селяни відмовились виконувати панщину і підкорятись поміщику Клевцову. Близько 400 державних селян, залучених як поняті для встановлення в селі «спокою», відкрито стали на бік повстанців. У липні 1848 р. припинили виконувати панщину селяни с. Парасковіївки (Бахмутський повіт). Коли поліція вдалась до репресій, всі дорослі чоловіки залишили село.

Незважаючи на те, що селянські заворушення 40-х років зовнішньо проявлялися у тих самих, що й раніше, формах, вони набули нових якісних ознак. Під час цих рухів все частіше і настійніше виявлялося прагнення селян звільнитися від кріпосної залежності. Характерно, що здобуття волі вони нерозривно зв'язували з розподілом між собою поміщицької землі та майна.

5. ЗАРОДЖЕННЯ
РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО
РУХУ.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО.
КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ
ТОВАРИСТВО

У 40-х роках ХІХ ст. в обстановці кризи кріпосницької системи далі розгортався визвольний рух. До нього втягувалися нові сили, коло борців проти кріпосництва і самодержавства розширювалося; намітився перехід від першого, дворянсько-революційного до другого, різночинного, революційно-демократичного періоду визвольного руху. У політичну боротьбу вступало нове покоління борців — революційні демократи, які виражали інтереси селянства.

«...Передова думка в Росії,— говорив В. І. Ленін,— під гнітом небачено дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії...»¹. Першим з російських революційних демократів був геніальний мислитель, полум'яний публіцист і критик В. Г. Белінський (1811—1848 рр.).

З любов'ю ставився Белінський до українського народу, зв'язаного історичною єдністю з російським народом. Він з захопленням говорив про героїчну боротьбу українського народу проти кріпосницького гніту, проти агресії з боку шляхетської Польщі і султанської Туреччини, вважаючи возз'єднання України з Росією великою історичною подією. Революційні ідеї Белінського знайшли широкий відгук на Україні.

Сучасником Белінського був видатний російський революціонер і мислитель О. І. Герцен (1812—1870 рр.). Філософські праці О. І. Герцена мали величезне значення для зміцнення і розвитку матеріалізму та боротьби проти ідеалізму.

У своїх творах він нищівно таврував кріпосне право, відстоював рівність народів, виступав за революційне єднання слов'ян, гаряче співчував пригнобленому царизмом українському народові. У 1847 р. Герцен емігрував за кордон і звідти продовжував боротьбу проти царизму. Його твори набули поширення на Україні, сприяючи розгортанню визвольного руху.

На середину 40-х років серед передової різночинної і дворянської молоді почали поширюватись погляди визначного діяча визвольного руху М. В. Буташевича-Петрашевського. В 1845 р. він створив таємний гурток, який об'єднав групу передової інтелігенції Петербурга. Незабаром у цій організації стали намічатися незгоди між революційно настроєною і ліберальною групами. Провідне ядро гуртка петрашевців виступало за народне повстання. Велике місце в ньому відводилось Україні.

На Україні на боротьбу проти самодержавства і кріпосництва виступили революційні демократи на чолі з Т. Г. Шевченком (1814—1861 рр.) — однодумцем Белінського, Герцена, а пізніше Добролюбова і Чернишевського. Т. Г. Шевченко вийшов з кріпосного селянства. Він був геніальним українським народним поетом, видатним художником, великим патріотом своєї пригнобленої, пограбованої царизмом і поміщиками батьківщини — України, борцем за соціальне і національне визволення українського та інших народів Росії.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 31, стор. 9.

Шевченко до 24-річного віку був кріпаком поміщика Енгельгардта. З раннього дитинства зазнав на собі усіх страхіть кріпосного права, яке запам'яталось йому на все життя. Могутній вплив на поета мала антикріпосницька боротьба селян, розповіді про Коліївщину. Вона сприяла зародженню у нього революційно-демократичних поглядів.

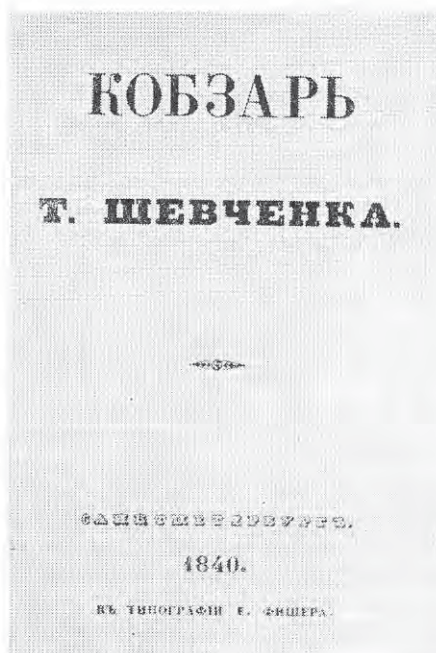
У Тараса Шевченка ще в дитинстві проявився талант художника, і поміщик Енгельгардт, бажаючи мати серед своїх слуг «класного» художника-кріпака, віддав його в учні до цехового маляра-підприємця. В Петербурзі Шевченко випадково зустрівся з художником І. М. Сошенком, який познайомив талановитого юнака з видатним російським живописцем К. П. Брюлловим.

Представники прогресивної російської та української інтелігенції — художник К. Брюллов, поет В. А. Жуковський та ін. — після довгих переговорів з Енгельгардтом у 1838 р. викупили Шевченка з кріпацької неволі і допомогли йому вступити до Академії художеств.

У Петербурзі Шевченко з величезною жадобою вивчав українську і російську історію і літературу. Він читав твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. На нього глибоко впливала творчість О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, О. С. Грибова. Шевченко був обізнаний і з літературою інших слов'янських народів. Високо цинив він творчість великого польського поета А. Міцкевича, вірші якого читав польською мовою.

Шевченко вивчав всесвітню історію, твори класиків світової літератури: Гомера, Данте, Шекспіра, Гете, Діккенса, Бернса, Беранже та ін. Він уважно стежив за всіма новинами в суспільному житті, в літературі і мистецтві. Його революційні погляди розвивались під впливом російського визвольного руху і російської революційної літератури.

Натхненний волелюбними творами Рилсва, Пушкіна, Лермонтова, Полежаєва, ідеями декабристів, яких він називав «святими мучениками свободи», Шевченко ще сильніше виражав свою любов до народу і ненависть до деспотизму. Він був близький до революційно настроєних петрашевців — М. Момбеллі, М. Спешнева. Революціонер-демократ закликав пригноблені маси українського народу до спільного з російським та іншими народами Росії повстання за встановлення демократичної республіки.

Титульна сторінка першого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.

У своїх творах поет змалював картини народного страждання і горя, оспівував героїчне минуле українського народу. В 1840 р. Шевченко надрукував у Петербурзі збірку своїх поетичних творів, яку назвав «Кобзар», підкреслюючи цим, що українська народна творчість є органічною основою його віршів. У першому виданні «Кобзаря» було вміщено вісім творів поета.

До наступних видань «Кобзаря» увійшли нові вірші і поеми Шевченка; всі вони разом з його рукописними революційними творами стали надбанням народу. В «Кобзарі», як і в усій творчості поета, яскраво відображено тяжке життя пригнобленого українського народу і його боротьбу за краще майбутнє. «Кобзар» запаливав багато поколінь революціонерів України і всієї Росії на бій з ворожими народові силами. Творчість Шевченка стала могутньою зброєю революційної боротьби селянства, вона дістала широкий відгук у народі.

В 1841 р. Шевченко надрукував поему «Гайдамаки», в якій була зображена Коліївщина — народне повстання 1768 р. проти гніту панської Польщі. Оспівуючи Коліївщину, поет закликав народ готуватися до повстання проти поміщиків і царя. «Гайдамаки» були зустрінуті в штики представниками українського поміщицько-буржуазного табору, який вороже ставився до народу і його боротьби (П. Куліш, А. Скальковський та ін.).

Шевченко перший в українській літературі у творах «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр» та інших нещадно затаврував кріпацьку неволю. Він писав:

...Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині яве.

Він показав зубожіння кріпосного села, знесилених, виснажених тяжкою підневільною працею селян, що з ненавистю в душі йдуть відбувати панщину на поміщика:

... Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, поваялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

Шевченко був провісником революційного повстання проти царизму, проти поміщиків усіх національностей і в тому числі проти українського панства. Поет в убійчо сатиричній формі оголив й виста-

вив напоказ усьому світові пороки царської монархії. Він писав, що над країною панує «лютий Нерон», «коронований деспот» Микола I, який перетворив Росію в тюрму народів, де:

Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!..

В поемі «Кавказ» Шевченко таврував грабіжницьку колоніальну політику царизму, боровся проти релігії, що своїм ханжеством прикривала насильство, пограбування і винищення царизмом мирного населення під час завоювання Кавказу.

У своїх творах поет-революціонер писав, що земля повинна перейти до рук народу і стати загальним добром. Ці ідеї відображали одвічну мрію мільйонів селян-кріпаків. У 1845 р. Шевченко написав «Заповіт», в якому закликав український і всі інші народи царської Росії до повстання, до боротьби за оновлену велику і вільну батьківщину, де всі народи — брати, всі — єдина сім'я:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Невим тихим словом.

Шевченко ненавидів польських магнатів і шляхту — споконвічних ворогів українського народу, боротьбу якого проти шляхетської Польщі він оспівав у творах «Тарасова ніч», «Никита Гайдай», «Гайдамаки» та ін. Але польський народ, на чолі якого йшли борці за визволення Польщі, був близький і дорогий поетові як брат українського і російського народів у їх спільній боротьбі проти гнобителів. Відстоюючи єднання українського народу з польським, Шевченко писав у драмі «Никита Гайдай»: «Славяне! несчастные славяне! Так нещадно и так много пролито храброй вашей крови междоусобными ножами. Ужели вам вечно суждено быть игралищем иноплеменников? Настанет ли час искупления? Придет мудрый вождь из среды вашей погасит пламеник раздора и слить воедино любовь и братством могущественное племя!».

До єднання українського і польського народів Шевченко закликав також у вірші «Ще як були ми козаками», де він писав:

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!

Поет відстоював ідею братерського єднання всіх слов'янських народів, прагнув до того, «щоб усі слов'яни стали добрими братами».

Цю ідею Шевченко розвинув у поемі «Єретик» (1845 р.), присвяченій відомому славісту, чеському вченому Павлу Шафаріку. Поет оспівав діяльність Яна Гуса — мужнього сина чеського народу, борця

проти засилля німецьких феодалів і ватиканського папського престолу. Викриваючи розбійницьку людоджерську політику гнобителів народу, Шевченко писав:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольським престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!

У 1838—1845 рр. Шевченко написав ряд творів про долю жінки, приниженої, скаліченої і розтоптані кріпосницьким ладом: «Катерина», «Мар'яна-черниця», «Утоплена», «Слепая», «Сова», «Наймичка». Ці твори сповнені почуття глибокого суму з приводу трагічної долі пригноблених, але крізь скорботу в них проривається гнів, і вони тісно змикаються з революційними віршами поета.

На кінець першої половини ХІХ ст., в міру розкладу феодально-кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму, на Україні посилюється суспільно-політичний рух, в якому відбувається ідейне розмежування демократичної і ліберально-буржуазної течій. Виникають таємні політичні організації, які об'єднували в своїх рядах тих, хто прагнув до звільнення селян і разом з тим до національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, засноване у січні 1846 р. в м. Києві. Цю організацію створили прихильники ліберально-реформістських поглядів М. І. Костомаров і В. М. Білозерський, до яких приєдналися О. В. Маркович і деякі інші українські буржуазні ліберали, а також П. О. Куліш, який належав до ліберально-поміщицького табору і відбивав у товаристві найбільш праві погляди. У квітні 1846 р. до Кирило-Мефодіївського товариства вступив Т. Г. Шевченко. Під його впливом перебували члени організації М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. В. Андрузький.

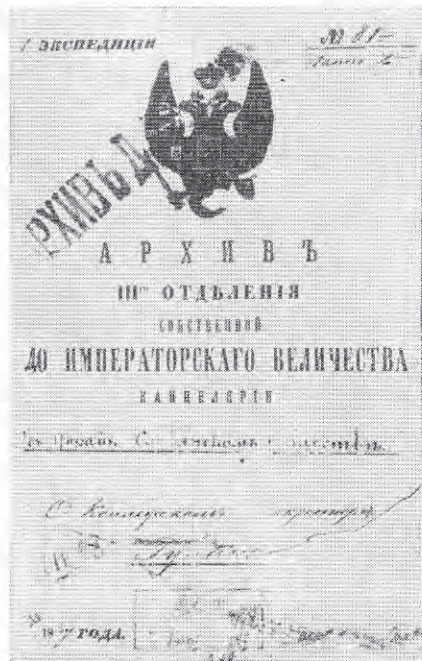
Всі кирило-мефодіївці визнавали за необхідне ліквідувати в Росії кріпосне право і стояли за національне визволення українського народу. Проте у них не було єдиної точки зору на шляхи проведення в життя цих вимог. Ліберали проголошували мирний шлях, Шевченко стояв за революцію. Вступивши до товариства, він повів рішучу боротьбу проти лібералів. Кирило-Мефодіївське товариство мало програмні документи — «Статут і правила товариства» й так звані «Книги буття українського народу». Їх основними авторами були Костомаров та Білозерський. Костомаров прагнув до того, щоб товариство стало легальною науково-освітньою організацією, яка визнавала християнську релігію і пропагувала всеслов'янське об'єднання. Ліберали були рішучими противниками ідеї революційного перевороту і радикального знищення кріпосницьких відносин. Куліш, Костомаров та їх однодумці вважали, що ліберальні поміщики під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства рано чи пізно самі прийдуть до думки про ліквідацію кріпосного права. На їх думку, ці ідеї з часом мали бути схвалені і прийняті царем. Відкидаючи революційну тактику, ліберали з Кирило-Мефодіївського товариства шукали угоди з монархічним табором, до чого вони і прийшли, як тільки царський уряд

проголосив «селянську реформу». Ліберали були ідеологами української буржуазії, яка не мирилася з кріпосництвом, але боялась революції, руху мас. Борючись за власний ринок, українська буржуазія, що формувалась, проголошувала через своїх ідеологів лозунг «національної свободи», маючи на увазі здійснення свого класового панування над українським народом.

У «Книгах буття» і «Статуті» була висловлена прогресивна думка про політичне рівноправ'я і національне визволення пригноблених слов'янських народів, в тому числі і українського народу. Проте ліберали витлумачували цю ідею в дусі українського буржуазного націоналізму, намагались видати інтереси буржуазії за загальнонаціональні. Маскуючи свої класові буржуазні позиції, вони проводили в «Книгах буття українського народу» думку про те, що українська нація являє собою нібито особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства. Цей дух вони вважали споконвічною властивістю української нації. Ліберали замовчували класовий антагонізм, який існував всередині української нації, і вважали, що їй як спасителю нібито призначено повести за собою слов'ян до об'єднання. Так у національному русі, що виник на Україні, ліберали проголосили буржуазно-націоналістичну ідею про «безкласовість» української нації. Шевченко разом із своїми прихильниками з позицій українського селянства боровся проти лібералізму і буржуазного націоналізму Куліша, Костомарова та їх прибічників.

Програмні документи товариства не були єдині за своїм змістом. Поряд з ліберально-буржуазними та буржуазно-націоналістичними поглядами у них є ряд прогресивних положень, зокрема про ліквідацію кріпосного права і національної нерівності, про знищення станів, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і широкій автономії.

Ці положення продовжували і розвивали республіканську традицію декабристів і, очевидно, з'явилися у «Книгах буття» і «Статуті» під впливом Шевченка. Він був певний, що революційний народ зітре з лиця землі гнобителів і встановить справедливий суспільний лад, при якому всі будуть рівні, земля стане народним добром і зникне національний гніт. «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита,

Обкладинка жандармської слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство.

не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля», — писав Шевченко в передмові до «Гайдамаків». Революціонер-демократ негативно ставився до релігії і до ідеї про месіанську роль України серед слов'янства; запорукою соціальної і національної свободи українського народу він вважав революційну боротьбу.

Гулак вважав за необхідне поширювати серед селян ідею народного правління. Він був переконаний, що республіканська федерація національно вільних слов'янських народів може виникнути лише в результаті повстання російського, українського і всіх інших слов'янських народів проти існуючих монархічних урядів.

Навроцький зберігав і розповсюджував революційні твори Шевченка «Сон», «Кавказ» та ін. Він заявляв, що члени товариства повинні «показувати народові з найбільш невігідного боку всі розпорядження уряду і, викликавши тим ненависть, спонукати до перевороту».

Посяда рішуче виступав проти монархізму і дворян-поміщиків, як головних носіїв зла на землі. Він відстоював ідею повного звільнення селянства від феодально-кріпосницького гніту. З великою любов'ю відзивався Посяда про Богдана Хмельницького, якому належить велика роль у воз'єднанні України з Росією. Посяда говорив на допиті: «Хмельницький, на мою думку, розумів добре цей (український. — *Ред.*) народ і тому по-братерськи об'єднав його з Росією. Хмельницький заслуговує у моєму серці найбільшої подяки, бо він своїм об'єднанням зберіг, а не згубив народ український». У 1848 р. в Казані Посяда написав працю «Значення перших творів у російській літературі взагалі і їх заслуга для народності», в якій висловив свою цілковиту солідарність з революційно-демократичними поглядами Бєлінського, хоча і не міг викласти їх відкрито.

До республіканських поглядів прийшов також і Андрузький, який писав, що «найкраще правління — республіка». Він прагнув до ліквідації станів і встановлення «рівних прав державних для всіх осіб». Згодом, коли Андрузький був на засланні у Петрозаводську, жандарми зробили у нього обшук і знайшли в паперах написаний ним проект республіканського устрою слов'ян; за це його було заслано на Соловки.

У 1847 р. царські власті розгромили Кирило-Мефодіївське товариство. Микола I сам затвердив вирок кожному з його членів. Найжорстокіше розправився він з Шевченком, у якого при обшуку було знайдено зошит з його революційними віршами. Шевченко був відданий у солдати, причому Микола I наказав заборонити йому писати і малювати, щоб убити в ньому поета і художника. Гулака було ув'язнено на три роки до Шліссельбурзької фортеці.

На 30—40-і роки припадає діяльність одного з видатних представників кріпосної інтелігенції — С. М. Олійничука (1798—1852 рр.). С. Олійничук таємно від поміщика Собіщанського (Вінницький повіт) дістає освіту в гімназії, потім протягом 14 років, живучи під чужим прізвиськом, учителював на Правобережній Україні та в Білорусії. На 47 році свого життя він одержав від Собіщанського відпускну. Мандруючи по українських, російських та білоруських губерніях, Олійничук скрізь спостерігав жахливі картини кріпосного права. Все

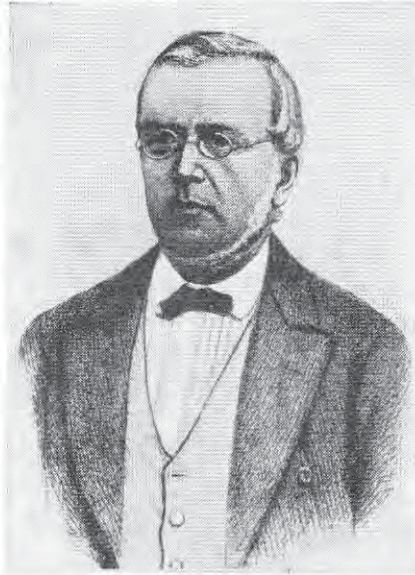
те, що він бачив і чув з уст поневоленого кріпосниками народу, було ним частково описано в незакінченому творі «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, т. е. Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской губерний про свое житье-бытье».

«Исторический рассказ...» Олійничука, незважаючи на монархічні і релігійні переконання автора, має велике позитивне значення. Всім своїм вістрям він спрямований проти ненависного кріпосництва, що на Правобережній Україні доповнювалося національним гнітом, здійснюваним польськими поміщиками. Олійничук показує також, як козацька старшина перетворювалася в польську шляхту, приймала католицизм, гнобила українських селян. Говорячи про пограбування селян поміщиками, Олійничук зазначає, що лише за дозвіл вийти дівчині заміж в інше село поміщики беруть з батьків до 25 крб. сріблом. Жахливі покарання чекають на тих, хто «вийдуть з терпіння або через необережність скажуть що-небудь один одному про своє лихо». Тяжке рабство, встановлене поміщиками на Правобережній Україні, поєднується з торгівлею людьми. Тут «їх душі купуються на штуки, як у освічених народів худоба». Про антикріпосницькі погляди Олійничука стало відомо органам царської влади. Він був арештований і після слідства, в грудні 1849 р., за наказом Миколи I кинутий до Шліссельбурзької фортеці, яка назавжди поглинула цього борця проти сваволі кріпосників.

Визвольний рух 40-х років на Україні завдавав відчутного удару по ідеології кріпосництва і самодержавства, сприяв визріванню політичної свідомості у різночинної інтелігенції.

Значний вплив на розвиток визвольного руху на Україні, як і в Росії в цілому, мала революція 1848 р., що розгорнулася в країнах Західної Європи. У політичну боротьбу вступив найпередовіший революційний клас — пролетаріат, історичну роль якого в розвитку суспільства визначили основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. У 1848 р. вони опублікували «Маніфест Комуністичної партії» — бойову програму міжнародного пролетаріату.

Виникнення марксизму було справжнім революційним переворотом в галузі науки про природу і суспільство. К. Маркс і Ф. Енгельс узагальнили досвід революційної боротьби робітничого класу, довели, що він є могильником капіталістичного ладу і творцем нового, комуністичного суспільства. Вони відкрили матеріалістичне розуміння

М. І. Гулак.

Титульна сторінка «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса.

і комунізм, заклали основи вчення про комуністичну партію, висунули ідею союзу робітничого класу і селянства, науково обґрунтували принципи пролетарського інтернаціоналізму, проголосили лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Революція 1848 р. в країнах Західної Європи збіглася з часом загострення в Росії кризи феодално-кріпосницької системи господарства. Звістки про революцію проникали в Росію через періодичну пресу, приватні листи з-за кордону, розповіді очевидців. Вони знаходили в Росії сприятливий ґрунт і викликали широкий відгук.

Т. Г. Шевченко, який перебував на засланні, одержавши від своїх знайомих звістку про революцію 1848 р., відгукнувся на неї поемою «Царі», в якій закликав до розправи над коронованими катами.

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.—

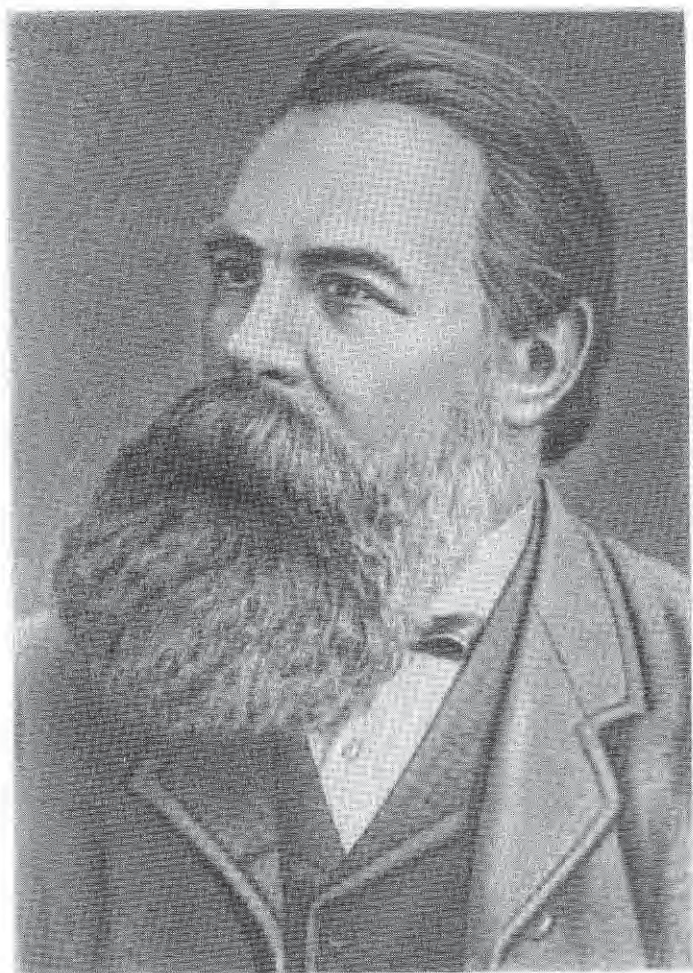
писав поет. І саме в цей час, восени 1848 р., на барикадах у Львові розповсюджувалися революційні поезії Шевченка, підносячи бойовий дух повстанців, що піднялися на боротьбу проти самодержавного ладу австрійського цесаря. Прогресивні галицькі громадсько-політичні діячі прямо проголосували: «Якщо хочемо озброїтися силою, давайте прислухаємося до громогласного Шевченка».

суспільного життя, показали, що основою розвитку суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ.

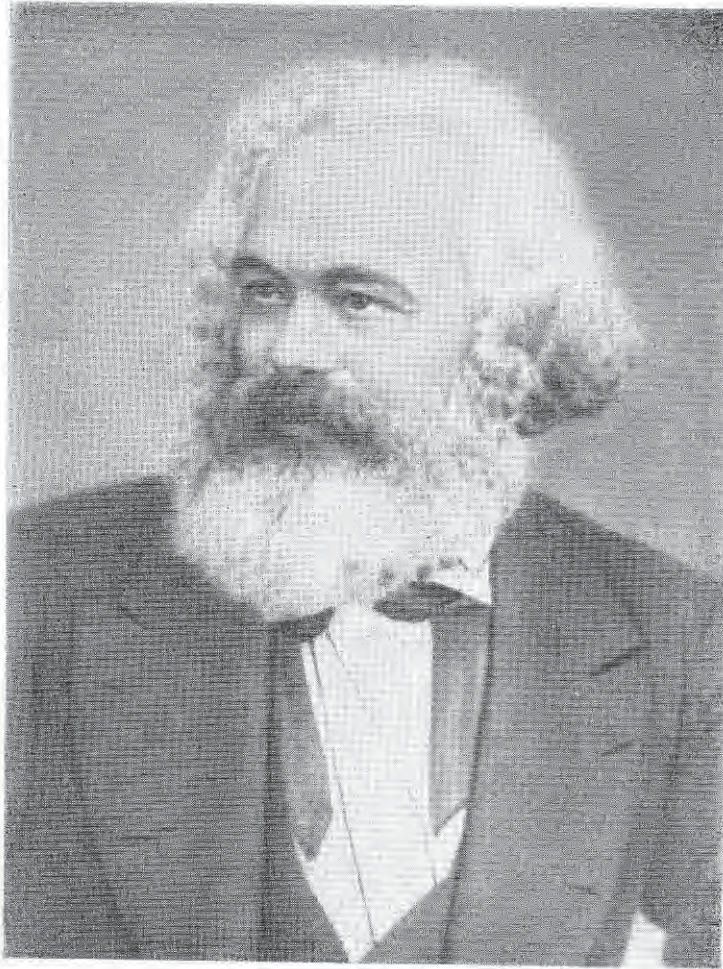
Основоположники марксизму обґрунтували вирішальну роль народних мас в історії й роль у ній особи, розробили теорію класів і класової боротьби, створили справді наукову політичну економію. К. Маркс і Ф. Енгельс дослідили характер і основні етапи розвитку капіталістичного способу виробництва, розкрили суть додаткової вартості як результат нищівної експлуатації народних мас.

Великі вожді міжнародного пролетаріату обґрунтували закономірності революційного переходу від капіталізму до соціалізму, визначили, що умовою переходу суспільства до соціалізму є перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, вказали шлях побудови комуністичного суспільства.

К. Маркс і Ф. Енгельс розробили вчення про дві фази комуністичного суспільства — соціалізм

Ф. Энгельс.

К. Маркс.

Звістки про революцію доходили також до селянства і викликали серед нього чутки про швидке падіння кріпацтва. Особливо впертими були ці чутки на Правобережжі. Побоюючись селянського повстання, багато поміщиків Волині виїжджало з своїх маєтків у Житомир. Поміщики давали провіант і тяглову силу для царської армії, звертались до Миколи I з численними петиціями, в яких просили захистити їх від загрози селянських повстань.

На Україні розповсюджувалися нелегальні листівки, які випускалися діячами польського визвольного руху. Одна з листівок, розповсюджених навесні 1848 р. в Києві, кликала народ до повстання за прикладом західноєвропейських народів, зверталася із закликом до солдатів не виступати на придушення революції в країнах Західної Європи.

Революція сприяла зміцненню визвольних прагнень передової частини інтелігенції та студентів вищих учбових закладів. У Київському університеті студенти і професори широко обговорювали політичні події. Але незабаром університет зазнав тяжких репресій.

Царський уряд запровадив у Польщі, Білорусії, на Правобережжі, в Південній Україні та Бессарабії надзвичайний стан. У квітні частинам київського гарнізону були роздані бойові патрони, а поліції наказано стежити за рухом населення по місту. Бібіков розпорядився посилати з 10 квітня щодня на Київський арсенал до 250 чоловік військової охорони на випадок несподіваного нападу. Посилились переслідування друкованого слова і освіти.

Проте, незважаючи на всі свої зусилля, царський уряд був безсилий затримати наростання революційного руху і відвернути крах кріпосницької системи, що назрівав.

6. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ГНІТОМ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

У першій половині ХІХ ст. основна маса населення західноукраїнських земель перебувала під подвійним гнітом: австрійської монархії, що встановила тут колоніальний режим, та іноземних і власних поміщиків і буржуазії. Австрійський уряд об'єднав Східну і Західну Галичину разом з Буковиною в одну провінцію і проводив тут, як і по всій країні, політику розпалювання національної ворожнечі.

В Галичині переважали польські поміщики, на Буковині — румунські, на Закарпатті — мадярські. Австрійські реакціонери проводили політику онімечування українців, польські пани намагались ополячити українське населення Галичини, румунські поміщики прагнули румунізувати українців Буковини, а мадярські — вели політику мадяризації на Закарпатті. Всі вони намагались асимілювати українське населення, ліквідувати українську мову і українську культуру, розірвати зв'язок українського населення Західної України з Україною Наддніпрянською, зруйнувати віковичну дружбу українського і російського народів.

У першій половині ХІХ ст. в Австрії відбувався розклад феодально-кріпосницької системи, розвивалась мануфактурна стадія

капіталізму з поступовим переходом до фабричного виробництва. Західноукраїнські землі були для австрійської метрополії ринком збуту її промислової продукції, особливо текстильної. Природні багатства Західної України майже не розроблялись.

На початку XIX ст. у Східній Галичині, в Дрогобицькій окрузі, були відкриті родовища нафти, але видобувати її почали тільки в 1846 р., причому найпримітивнішим способом. Трохи пізніше (з 1852 р.) у незначних розмірах почався видобуток гірського воску — озокериту. Великі лісові масиви Галичини, Буковини і Закарпаття майже цілком належали поміщикам, які по-хижацькому вирубували ліс для продажу.

У 40-х роках XIX ст. в усій Галичині разом з Буковиною було 5 млн. чоловік населення, що становило до 45% всього населення Австрії (без Угорщини). З них українців налічувалось близько 2,3 млн. і поляків — 2,2 млн. чоловік. Величезну більшість населення західноукраїнських земель становило закріпачене селянство, яке відбувало панщину або батракувало в поміщицьких маєтках, де зростало виробництво хліба на продаж.

У містах Галичини та Буковини було розвинуте ремесло, що поступово розкладалось під впливом капіталістичних відносин, які розвивались тут повільніше, ніж у метрополії. Вартість продукції підприємств Галичини та Буковини становила в 1841 р. лише 7,5% вартості продукції підприємств всієї Австрії. Перші дві парові машини (в 20 кінських сил) з'явилися в Галичині в 1843 р., тоді як у всій імперії в цей час працювала 231 парова машина.

На низькому рівні було і сільське господарство західноукраїнських земель, обтяжене феодално-кріпосницькими відносинами. Земельні багатства перебували в руках магнатів, шляхти, держави і церкви. Графам Потоцьким, наприклад, належало 170 населених пунктів. В той час як феодали володіли тисячами і десятками тисяч моргів землі, пригноблені і поневолені селяни-кріпаки мали жалюгідні клатки землі. У 1819 р. в Галичині близько 61% селянських господарств користувалися земельними наділами розміром менше 10 моргів, тобто такими, які не давали змоги здобувати засоби до життя.

У першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях відбувалося далі посилення кріпосницького гніту. Шляхта збільшувала панщину, роздроблюючи селянські господарства, вводила додаткові повинності за користування угіддями, вимагала виконання великої кількості допоміжних робіт. У 1802—1803 рр. австрійський уряд надав право поміщикам застосовувати тілесні покарання щодо своїх кріпаків. Панській сваволі не було меж. Селяни с. Горошового Чортківської округи скаржились: «Багато з нас від побоїв кулаками втратили зуби, багатьох через нелюдське ставлення поховано, а половина втекла в Бессарабію». Поміщики прагнули відібрати у селянства якнайбільше надільної землі для розширення посівів товарного хліба. У 1821 р. в селах були ліквідовані громадські хлібні склади, а зерно з них віддано для постачання армії. Нестерпне становище селян погіршували стихійні лиха — посухи, неврожаї, епідемії. Все це посилювало їх боротьбу проти соціального гніту.

Виступи селян Галичини, Буковини і Закарпаття за землю і волю не припинялася, продовжувався рух опришків. Багато селян, тікаючи в Карпати і ліси Галичини, створювало загони і вело проти поміщиків партизанську боротьбу. Опришки нападали на поміщиків, проникали в панські маєтки, забирали там гроші і майно, карали гнобителів.

Видатним керівником карпатських опришків у 20-х роках XIX ст. був Мирон Штола. Як свідчать народні перекази, він походив з бідної селянської сім'ї с. Росточки на Буковині. Мирон Штола відзначався великою мужністю і спритністю. Про нього збереглося багато народних пісень і переказів.

Тривалу боротьбу проти соціального гніту вели селяни містечка Товстого. Після неодноразових скарг губернським властям на те, що поміщик переобтяжує їх панщиною та поборами, селяни протягом 1793—1802 рр. не виконували розпоряджень поміщика та урядовців.

Значні виступи селян відбулися в 1819 р. у с. Волі Якубовій, в 1824 р. — у с. Скольщині, в 1832 р. — у Нагуєвичах та інших селах. Грізне селянське повстання спалахнуло в 1831 р. на Закарпатті. Селяни руйнували і знищували поміщицькі садиби, вбивали ненависних поміщиків. На придушення повстання австрійські власті послали регулярні військові частини.

У 40-х роках XIX ст. посилювався селянський рух на Буковині. Його очолив славний син українського народу Лук'ян Кобилиця (1812—1851 рр.). Будучи кріпаком пана Джурджуана, він разом з іншими селянськими уповноваженими 22 громад Русько-Кимполунзької округи написав до крайової галицької адміністрації скаргу з приводу насильств і утисків з боку поміщиків. Коли численні скарги не дали бажаних результатів, селяни, очолені Лук'яном Кобилицею, в 1843 р. оголосили ліси і пасовиська своєю власністю, відмовились виконувати повинності на поміщиків, громили їх маєтки.

Австрійський уряд, наляканий розмахом селянського руху, послав на його придушення понад 300 солдатів. Почалися арешти повстанців та їх керівників. Понад 230 селян були побиті киями та різками. Як розповідали очевидці, серед покараних, крім чоловіків, були жінки і підлітки. Селян били так, «що коло лавки людську кров пси хлебтали». Лук'яна Кобилицю двічі побили киями і ув'язнили.

У Львові, де після поразки польського повстання 1830—1831 рр. оселилося чимало повстанців, виникло кілька польських таємних товариств. Австрійський уряд розгромив ці організації і посадив у тюрму десятки учасників руху. Проте польський національно-визвольний рух не вщухав. З особливою силою він розгорнувся в Західній Галичині, яка була населена переважно поляками і становила частину Польщі.

В 1846 р. у Кракові відбулося повстання, підготовлене діячами польського визвольного руху, яке знайшло широкий відгук серед населення Львова, а також сприяло піднесенню масового селянського руху в краї. У Східній Галичині повстали селяни сіл Горожани, Ричагов, Новосілки, Підвисокого та ін. У багатьох місцях Східної Галичини припинилось виконання панщини та інших феодально-кріпосницьких повинностей. Австрійський уряд послав проти повстанців війська;

багатьох з них було побито канчуками, повішено або кинуту в тюрми.

Під впливом руху в Галичині серед селян Правобережжя поширилися чутки, що й тут незабаром почнуть винищувати поміщиків. Це змусило царський уряд поставити на кордоні з Австрією цілу армію на чолі з князем Паскевичем. Він ловив і вішав селян, які хотіли перебігти в Галичину.

Боротьба селян проти поміщиків знайшла відбиття в народних піснях того часу. В одній з них звучить прямий заклик до повстання:

А ви, хлопці, любі, милі,
Хапайтеся до сокири,
Гостріть коси, гостріть вила,
Аж так лусне панська жила.

Виступи західноукраїнських селян були однією з передумов революції, що назрівала в Австрійській імперії.

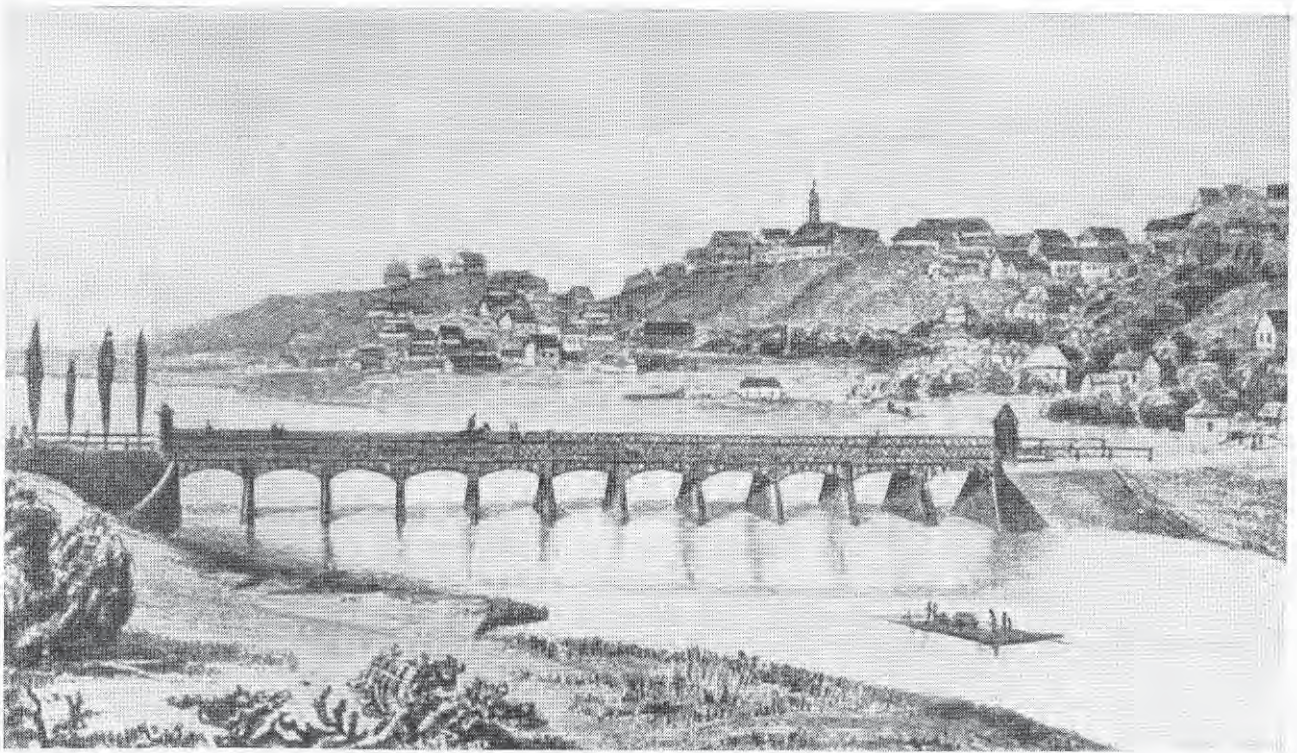
У березні 1848 р. повстали трудящі Відня. Революційна боротьба незабаром охопила і західноукраїнські землі. Під впливом подій, що розгортались, австрійський імператор Фердинанд I підписав 17 квітня 1848 р. указ про ліквідацію в Галичині панщини, обіцяючи селянам провести в недалекому майбутньому викуп поміщицької землі за рахунок держави. Дальший розвиток революції в країні змусив австрійський уряд піти на нові поступки — пообіцяти народові однопалатний рейхстаг, що обирається на основі загального виборчого права.

Коли звістки про події у Відні дійшли до Закарпаття, в Ужгороді, Мукачевому, Береговому селяни, пригноблені міські маси і передова частина студентської молоді підтримали революцію. Під тиском народних мас у травні 1848 р. австрійські власті були змушені звільнити політичних в'язнів, які перебували в мукачівській фортеці. В Ужгороді, Мукачевому та інших містах Закарпаття була створена національна гвардія; багато її солдатів пішло в угорську революційну армію.

Революція дала поштовх розвитку польського і українського національного руху на західноукраїнських землях. У польському русі боролися дві течії — демократична і шляхетсько-буржуазна. Перша прагнула до встановлення демократичної республіки на території всієї Польщі і до революційного розв'язання аграрного питання; друга боролася за відновлення шляхетської Польщі і йшла на компроміс з австрійською монархією. Демократи організували у квітні 1848 р. в Кракові і Львові «Центральну народну раду», яка існувала одночасно з так званим «Національним комітетом», де переважали аристократи. «Народна рада» почала роботу по об'єднанню польських національно-визвольних сил для боротьби за відновлення незалежної Польщі.

У Галичині почалось погасання українського національного руху, очолюваного місцевою буржуазною інтелігенцією і верхівкою уніатського духовенства. Вони організували 2 травня у Львові «Головну руську раду» з окружними філіалами.

«Рада» виступила перед австрійським урядом з програмою, яка ставила переважно національно-культурні цілі — викладання укра-

Чернівці (середина XIX ст.).

їнською мовою в школах, зрівняння в правах українського духовенства з польським, дозвіл українцям займати державні посади. Сюди ж відносився пункт про поділ Галичини на дві самостійні адміністративні одиниці — східноукраїнську і західнопольську.

У своїй відозві до народу 10 травня 1848 р. «Рада» заявила про єдність українського (руського) народу на всіх його землях: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя (2,5 — *Ред.*) мільйона землю Галицьку замешкує».

«Головна руська рада» негативно ставилася до революції. Щодо місцевих відділень «Ради», то до їх складу входили представники селянства і української міської буржуазії. Під тиском мас ці відділення неодноразово виступали на захист інтересів народу, за ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин. Програму «Головної руської ради» підтримувала також буржуазно-дворянська інтелігенція Закарпаття, яка прагнула об'єднати закарпатські українські землі з Східною Галичиною в рамках Австрійської держави.

У травні 1848 р. у Львові був скликаний «Руський собор», ідейно близький до аристократичного крила польського руху. Ця організація складалася з полонофільської частини української буржуазної інтелігенції і полонізованих потомків українських магнатів, які підтримували австрійський уряд. На відміну від «Ради», «Руський собор» вважав, що в складі Галичини нема українського народу, а є тільки польський, і висловлювався проти поділу Галичини на дві області.

Представники румунського й українського буковинського дворянства (боярства), духовенства та буржуазії теж пред'явили вимоги до уряду. Щоб зміцнити свої класові позиції, вони добивалися відокремлення Буковини від Галичини, створення обласного парламенту, гарантування прав національностей, рівноправності релігії. Щодо селянського питання, то вони висували у своїй програмі пункт «про врегулювання взаємовідносин між поміщиками і селянами», розуміючи під ним одержання грошового викупу з селян на користь поміщиків.

Під тиском наростаючої революції австрійський уряд згодився поділити Галичину на дві частини. Однак у 1849 р. він виділив з Галичини Буковину, перетворив її в окрему провінцію і тим самим ще більше посилив штучне дроблення західноукраїнських земель на частини і підпорядкування українського населення Галичини австрійській бюрократії і правлячій польській верхівці.

10 липня 1848 р. у Відні зібрався загальноавстрійський рейхстаг. З 96 депутатів від Галичини 35 були обрані у східній її частині, головним чином від українського населення. Серед них було 23 селянина, 8 священників і 4 представники інтелігенції. Від Буковини в загальноавстрійський рейхстаг було послано 8 депутатів.

Рейхстаг відіграв роль ширми для контрреволюції. Ліве крило його було незначне; воно стояло за дальший розвиток революції і за радикальне розв'язання аграрного питання. До цієї меншості приєдналися селяни — депутати від західноукраїнських земель, серед яких були Лук'ян Кобилиця та Іван Капушак.

Капушак виступив у рейхстазі з гнівною промовою, в якій на повний голос прозвучала класова ненависть селянства до поміщиків. Він рішуче висловився за безоплатну передачу поміщицької землі селянам: «Ба,— кажуть нам,— поміщик поводився з селянином ласкаво». Правда! Та ось яка була ця ласка: з селянином, що виснажився за цілий тиждень роботи... поміщик поводився так: селянина заковували, замикали в конюшню, щоб на другий тиждень скоріше виходив на панщину. І за це поміщики повинні одержати винагороду? Далі кажуть: «Шляхтич гуманний». І це правда, бо він підносив дух змученого панщинника батогами. Коли ж хто скаржився на те, що має слабе тягло і не може відробити панщину,— що він чув у відповідь? «Запрягай жінку і сам запрягайся!» Або: «Чиновнику, змусь його! Я поміщик, у мене є гроші, я заплачу за все». Ще кажуть: «Поміщики охороняють селян, їх права та їх власність». І це, звичайно, така ж правда! Проте у одного селянина поміщики відібрали клопоть ріллі, у другого — клопоть пасовища. І за це вони ще повинні одержати винагороду? О, ні!»

Наприкінці своєї промови Капушак сказав: «Батоги і канчуки, які оббивали наші голови і наші змучені тіла,— ось що їм належить від нас, ось що хай вони візьмуть собі як винагороду!» Ця промова, за свідченням сучасників, справила надзвичайне враження на присутніх.

З осені 1848 р. головним центром революційного руху стала Угорщина, де під проводом Людвіга Кошута розвивалась буржуазно-демократична революція. Угорщина фактично відокремилась від Австрії, і в ній був проведений ряд революційних законів, ліквідовані феодалські повинності.

Спроби австрійської контрреволюції збройною силою придушити революцію в Угорщині спочатку провалились. 6 жовтня на захист революції піднялися трудящі австрійської столиці. І тільки 4 листопада, коли Відень був оточений 60-тисячною імператорською армією, повстанці були змушені скласти зброю.

Події в Угорщині і віденське повстання дали поштовх повстанню у Львові. Трудящі Львова — українці і поляки, які разом піднялись на збройну боротьбу проти австрійської монархії, збудували барикади.

2 листопада 1848 р. австрійські урядові війська почали бомбардувати Львів з навколишніх пагорків. Гарматним вогнем було зруйновано ратушу, університет і ряд інших будинків.

В результаті рушничного і артилерійського обстрілу було вбито і поранено близько 200 жителів. Повстанці змушені були скласти зброю; «Народна рада», яка керувала повстанням, підписала капітуляцію; переможці оголосили в місті стан облоги. Схоплених учасників повстання віддали до польового суду. Уряд заборонив спілки і збори, закрив газети.

Революційною силою, яка боролась проти австрійської монархії на західноукраїнських землях, було селянство. Центром селянського руху в 1848 р. стала Буковина. Рух очолив Лук'ян Кобилиця. В листопаді він скликав у Вижниці багатотисячні селянські збори, на яких закликав не виконувати розпоряджень поміщиків, переобрати

сільських старост, почати переділ лісів, загарбаних поміщиками. Щоб принизити авторитет Кобилиці, рейхстаг позбавив його депутатських повноважень. У селах були розташовані військові гарнізони. Посилювались репресії. Влітку 1849 р. боротьба селян Буковини пішла на спад. У квітні 1850 р. був заарештований Лук'ян Кобилиця та інші керівники селянського руху. Після жорстоких тортур його заслали в м. Гура-Гумору, де він і помер в жовтні наступного року.

Селянський рух, очолюваний Лук'яном Кобилицею, був спрямований на першому етапі проти кріпосництва, а з 1848 р. — проти його значних залишків. Селяни активно виступали проти поміщиків і чиновників, знищували органи поміщицької влади на селі, створювали своє самоврядування. Проте і в цьому русі проявлялись стихійність, розрізненість і локальність, властиві селянським повстанням взагалі, а також наївна віра селян в «добрість і справедливість» цісаря.

Про мужнього і талановитого керівника селянського руху Лук'яна Кобилицю народ створив багато пісень і оповідань, в яких славить його непохитність в боротьбі за громадську справу. В пісні «Ой, у моїм городчику копана криниця» яскраво відображений зміст селянського руху, очолюваного ним, підкреслюється, що в його смерті винні знавіснілі пани. Про Лук'яна Кобилицю написав поему письменник-демократ Ю. А. Федькович, його життя й діяльність вивчав Іван Франко.

Австрійська реакція в грудні 1848 р. сконцентрувала всі свої військові сили проти Угорщини, заручившись підтримкою царизму. При активному втручанні Миколи I угорська революція зазнала поразки; в Австрії перемогла реакція. В березні 1849 р. уряд розпустив рейхстаг. У 1851 р. була ліквідована «Головна руська рада». Уряд, як і раніше, почав спиратися в Галичині на польську аристократію, віддавши їй управління краєм.

Революція 1848 р., в ході якої австрійському уряду довелося скасувати в країні кріпосне право, стала в усій Австрії поворотним пунктом до епохи капіталізму. Проте, хоч неподільному пануванню кріпосництва прийшов край, в країні збереглися досить значні його пережитки. Австрія довгий час лишалася аграрною країною, де зберігалось поміщицьке землеволодіння, а отже, не було розв'язане аграрне питання, і де національний гніт продовжував тяжіти над пригнобленими народами, в тому числі над українським населенням.

Протягом першої половини ХІХ ст. зростало прагнення українського народу до воз'єднання. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що після революції 1848 р. це прагнення посилювалось.

Ф. Енгельс у 1855 р. в статті «Німеччина і панславизм» писав: «Друга група австрійських слов'ян складається з уламків різних народностей, які відокремилися в ході історії від основної маси своєї нації і головний центр яких знаходиться через це поза межами Австрії. Так, австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією, а серби — до турецької Сербії»¹.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 202—203.

**7. КРИМСЬКА ВІЙНА
(1853—1856 рр.).
ЗРОСТАННЯ
СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ**

У середині XIX ст. в міжнародній політиці особливо гостро стояло питання про володіння протоками Чорного моря, які належали Туреччині.

Англія, спираючись на свою зростаючу капіталістичну промисловість і експлуатуючи численні колонії, вела широку торгівлю, претендуючи на світове панування на всіх морських шляхах. Підкоривши своєму впливу відсталу і слабку Туреччину, вона поставила собі за мету зайняти головні позиції на Чорному морі і на Близькому Сході, а також відторгнути від Росії Прибалтику, Україну, Крим і Кавказ. Царська Росія, якій був потрібний вільний вихід з Чорного моря, прагнула остаточно розгромити Туреччину, захопити Константинополь і оволодіти протоками. Царський уряд, сподіваючись швидко розгромити Туреччину, також намагався зовнішньополітичними успіхами зміцнити своє внутрішнє становище. Франція прагнула завоювати міцні позиції на близькосхідних ринках. Австрія боялась посилення Росії на Дунаї в разі її перемоги над Туреччиною. Отже, проти Росії виступив ряд західноєвропейських країн.

К. Маркс і Ф. Енгельс, аналізуючи причини і характер Кримської війни, відзначали, що вона була загарбницькою з обох боків, що її породило зіткнення грабіжницьких інтересів російського царизму і європейських держав. Вожді міжнародного пролетаріату закликали народи воюючих країн до перетворення цієї несправедливої війни в революційну.

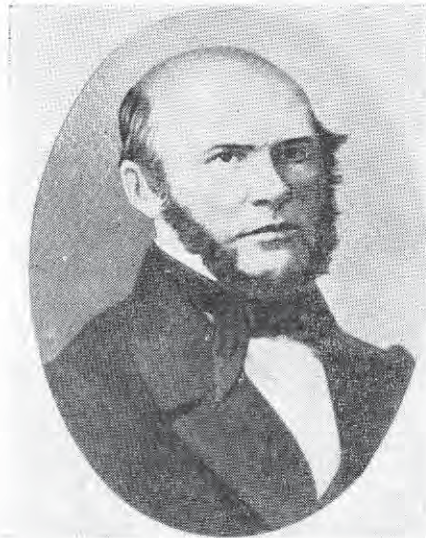
У 1853 р. почалася війна Росії з Туреччиною. 18 листопада 1853 р. російський флот під командуванням видатного флотоводця віце-адмірала П. С. Нахімова повністю розгромив і потопив турецький флот, що стояв в Сінопі.

Англія і Франція, щоб здійснити свої агресивні плани і перешкодити розгрому Туреччини, в 1854 р. почали воєнні дії проти Росії. На початку квітня англо-французькі кораблі підійшли до Одеси. Місто було оголошено в стані облоги. Вранці 1 квітня дев'ять ворожих суден відкрили вогонь по одеських берегових укріпленнях, а також обстріляли передмістя Одеси і торгові судна, що стояли в гавані. Російські артилеристи проявили велику мужність. Вони пошкодили два французьких фрегати і потопили англійський фрегат «Тигр». Англо-французька ескадра відійшла від міста в море.

Головні воєнні дії розгорнулися в Криму, де висадились ворожі сили. 8 березня 1854 р. царська армія зазнала поразки на р. Альмі і відступила. Англо-французькі війська підійшли до Севастополя, який був головною військово-морською базою Росії на Чорному морі, і обложили його. В цей час велику допомогу Севастополю подав Луганський завод, де відливалися ядра для артилерії, що захищала місто.

Спроба царського командування розбити союзників у бою під Інкерманом 24 жовтня 1854 р. була невдалою; царська армія з її відсталою системою навчання і застарілим озброєнням програла і цю битву.

Проте оборона Севастополя тривала. Російські солдати і матроси, керівані адміралом В. О. Корніловим, а після його загибелі — віце-адміралом П. С. Нахимовим, стійно стали на захист рідного міста. Солдати,

М. І. Пирогов.

си Федір Кошка і Федір Заїка. Учасником севастопольської оборони був М. І. Пирогов, який уміло організував у бойовій обстановці успішне лікування поранених воїнів російської армії.

Яскраві образи героїчних захисників Севастополя реалістично показав у своїх оповіданнях Л. М. Толстой, що брав безпосередню участь у воєнних діях. Письменник змалював простоту, скромність, виняткову мужність і безстрашність російських солдатів.

Проте, незважаючи на героїзм російських солдатів і матросів, царизм програв війну, яка показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії. У березні 1856 р. був підписаний Паризький мирний договір. Росія повертала Туреччині м. Карс, а союзники віддавали Росії всі зайняті ними місцевості, в тому числі і Севастополь. Чорне море оголошувалось нейтральним, що позбавляло Росію права тримати на ньому військовий флот. Південна частина Бессарабії відходила до Молдавії, яка була поставлена під верховну владу турецького султана. Мир був укладений вже після смерті Миколи I (1855 р.), коли став царювати його син Олександр II.

Україна була найближчим тилом у Кримській війні. Звідси пішла на війну значна кількість рекрутів і ополченців. Для перевезення військових вантажів і провіанту було взято багато коней та волів і мобілізовано велику кількість погоничів. Чумаки доставляли для армії фураж. У Києві і Черкасах були наведені наплавні військові мости через Дніпро. В ряді населених пунктів було організовано лазарети, у Києві і Луцьку розширено постійні госпіталі.

Під час Кримської війни, яка лягла величезним тягарем переважно на плечі селянства (рекрутська повинність, ополчення, зростання податків, гужова повинність та ін.), посилювався селянський рух у ряді

матроси і кращі офіцери севастопольського гарнізону були тверді духом і впевнені у своїх силах. У надзвичайно тяжких умовах оборони вони проявляли мужність і відвагу і під час жорстоких бомбардувань міста, і в безперервних боях з ворогом, який переважав севастопольський гарнізон у живій силі. Дружини солдатів і матросів під градом куль і снарядів допомагали захисникам міста: носили їм воду, перев'язували поранених, підносили ядра. Ворожа армія була затримана і не могла просуватися далі. Одинадцять місяців тривала нечувана в історії воєн оборона Севастополя, і лише на кінець серпня 1855 р. його руїни були залишені російськими військами.

Під час оборони Севастополя винятковий героїзм проявили матроси

губерній України, зокрема на Київщині. Приводом до руху було опублікування царським урядом в кінці Кримської війни маніфесту від 25 січня 1855 р. про створення рухомого ополчення. У зв'язку з виданням маніфесту серед поміщицьких селян Київської губернії почали поширюватися чутки, що нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпосної залежності і зробить власниками поміщицької землі та майна. Селяни, складаючи списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали свої органи самоврядування.

Селянський рух почався у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, а незабаром охопив 9 (із 12) повітів Київської губернії. Ватажками руху були Василь Бзенко, Іван і Микола Бернадські, Михайло Гайденко, Пархом Мадленко, Петро Швайка та ін. У ньому брали також участь деякі різночинці, які виступали в ролі агітаторів. Намагання селян записатися в козаки зумовлювалося їх прагненням визволитися з-під феодально-кріпосницького гніту.

Ведучи боротьбу проти поміщиків, селяни рішуче виступали і проти духовенства, яке всіляко допомагало царському урядові. Налякані розмахом руху, царські власті кинули на його придушення 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів. Між військами і селянами відбулися криваві сутички; найбільші з них сталися в містечках Корсуні, Таганчі та селах Березні, Биковій Греблі. За офіціальними даними, було поранено 63 і вбито 39 селян.

Київська козаччина — один з найгостріших проявів класової боротьби перед реформою 1861 р. Вона мала значний вплив на посилення селянського руху в Росії і на Україні, який у 1855 р. охопив 16 губерній.

Другим значним селянським виступом у ці роки був похід селян «у Таврію за волею». Він розпочався у квітні 1856 р., тобто після закінчення Кримської війни. Серед селян почали ходити чутки, що царський уряд нібито закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам буде надано урядом значну допомогу, встановлено високу плату за казенні роботи і, головне, вони стануть вільними.

На півдні України селянський рух почався наприкінці квітня, коли розгортались польові сільськогосподарські роботи. Ініціаторами його були селяни поміщиці Богацької (Верхньодніпровський повіт), які 27 квітня вирушили в Крим за «волею». За ними поспішили селяни інших сіл Верхньодніпровського, а потім і Катеринославського повітів.

Багато поміщицьких маєтків залишилось без кріпаків. Поміщики забили тривогу. В місцеві і центральні установи полетіли донесення, скарги і прохання, в яких кріпосники просили негайно повернути «непокірних» селян. Вони звертали увагу урядовців на те, що викликана втечею селян нестача робочих рук у жнива підірве їх господарство.

Идучи в Крим, селяни брали не тільки своє майно, а й майно з поміщицьких економій. Так, селяни с. Недайвода, вирушаючи в Крим, забрали основну масу підвід і коней, щоб, як вони говорили, «було на чому дітям їхати, а то, бува, щоб нам часом не спізнитись». Селяни

сіл Веселих Тернів і Новопавлівки забрали у поміщиків всі вози і копей.

Найбільше селян пішло «у Таврію за волею» з Катеринославського, Верхньодніпровського, Херсонського, Бобринецького, Олександрівського і Єлисаветградського повітів. З одного лише Верхньодніпровського повіту пішло близько 15 300 чоловік, тобто більше третини кріпаків повіту. Влітку 1856 р. біля Перекопу зосередились десятки тисяч селян. Ті селяни-кріпаки Катеринославської і Херсонської губерній, що лишилися на місці, відмовились виконувати повинності на поміщиків і чекали нагоди, щоб також вирушити «в Таврію за волею».

Для придушення селянського руху царський уряд кинув значні військові сили, що ще залишалися у південних губерніях після закінчення Кримської війни. В одній тільки Катеринославській губернії проти повстанців діяли: резервна піхотна дивізія, кавалерійська дивізія, драгунський полк та інші частини. За офіційними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість великих кривавих сутичок, під час яких було вбито п'ять і поранено 50 чоловік.

Дальший економічний розвиток, селянський рух, що охопив ряд губерній і посилювався з кожним десятиріччям, зростаючи в зв'язку з цим опозиційні настрої всередині країни, невдала війна — все це розхитувало устої кріпосницької системи, підготовляло в країні революційну ситуацію і кінець кінцем примусило царський уряд піти на скасування кріпосного права.

8. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

В умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу і зростання капіталістичних відносин, незважаючи на жорстокий національний гніт царизму, на Україні розвивалася багатогалузева культура. Кращі її представники вели боротьбу проти ідеології царизму, проти панівної реакційної поміщицької культури, за матеріалізм і атеїзм в науці, за критичний реалізм і народність в літературі та мистецтві.

Носії революційної ідеології, спочатку декабристи, а потім революційні демократи, одухотворяли культуру всіх народів Росії визвольними ідеями. На Україні виступив ряд видатних діячів культури, які своєю творчістю збагачували демократичну культуру українського, російського та інших народів Росії.

В умовах жорстокого реакційного режиму діячі передової російської і української культури рішуче виступали проти буржуазного націоналізму, який проповідував ворожнечу між народами, викривали політику національно-колоніального гноблення, яку проводив царизм, і подавали братерську підтримку іншим народам.

Освіта в царській Росії була доступна лише експлуататорським класам. Уряд давав можливість здобувати середню і вищу освіту тільки дворянству, чиновникам, духовенству. Царизм змушений був відкривати також учбові заклади, які випускали спеціалістів для промисловості

Одеса. Загальний вигляд з східної сторони (перша половина XIX ст.).

ліцеї — Одеський, створений у 1817 р. (в 1865 р. перетворений в університет), і Ніжинський, організований в 1832 р., який до того часу називався Гімназією вищих наук. Ніжинський ліцеї в 30-х роках ХІХ ст. за своєю програмою наближався до вищих учбових закладів того часу. Курс навчання тут був дев'ятирічний. В Ніжинському ліцеї вчився великий російський письменник М. В. Гоголь.

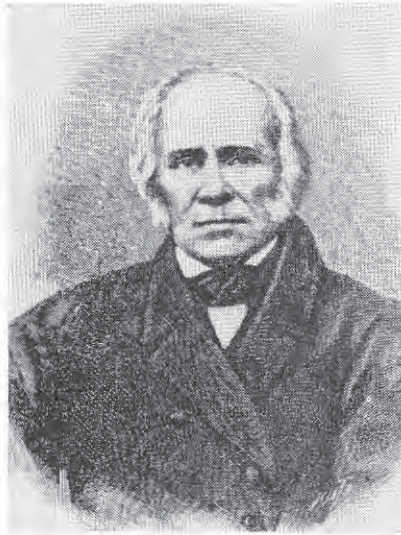
У кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. у Києві продовжувала існувати духовна академія, яка підготувляла «вчене» духовенство. Поряд з богословськими дисциплінами в ній викладали математику, природознавство, фізику, географію, історію, астрономію, давні і нові мови, а також «початкові правила медицини». Частина студентів Київської академії для продовження своєї освіти вступала в університети, Петербурзьку медико-хірургічну академію та інші вищі учбові заклади.

У 1814 р. вийшов новий статут для духовних академії, згідно з яким вони призначались виключно для богословської освіти і підготовки духовенства. Програма Київської академії була дуже урізана за рахунок вилучення точних і гуманітарних наук, у зв'язку з цим у ній помітно скоротилась кількість слухачів.

В першій половині ХІХ ст. на Україні існували університети — Харківський (з 1805 р.) і Київський.

Одним із засновників Харківського університету був відомий вчений, винахідник, освітній і громадський діяч В. Н. Каразін (1773—1842 рр.). Університет складався спочатку з чотирьох факультетів: словесного (пізніше історико-філологічний), юридичного, математичного і медичного. Першим ректором університету був професор словесності І. С. Рижський. З самого початку свого існування університет став значним центром освіти і науки на Україні та Півдні Росії. Він провадив навчальну і наукову роботу, контролював школи Харківського учбового округу, до складу якого входили губернії Лівобережної і Південної України, Крим, Земля Війська Донського і Кавказ, і здійснював цензурний нагляд за всіма виданнями, які виходили в межах округу.

Проте царський уряд відпускав на утримання університету так мало коштів, що він довго не міг розгорнути ні нормальної навчальної роботи, ні діяльності своїх допоміжних закладів. Відсутність клінік, лабораторій та інструментів протягом ряду років не давала змоги налагодити роботу медичного відділу, на якому в 1809 р. було тільки три студенти.

В. Н. Каразін.

М. В. Остроградський.

В університеті працювали талановиті професори, які стояли на рівні досягнень науки того часу. Серед них слід назвати професора математики Т. Ф. Осиповського, який працював в університеті в часу його заснування, а в 1813—1820 рр. був його ректором. Він створив три томний «Курс математики». Праці Осиповського, спрямовані проти ідеалізму в філософії, відіграли визначну роль в розвитку науки і суспільної думки.

Початок дослідження питань хімії в Харківському університеті поклав О. І. Ходнев. Важлива роль в розвитку хімії в університеті належала М. М. Бекетову. В галузі природничих наук великих результатів досяг професор В. М. Черняєв, в розвитку геологічних наук — професор Н. Д. Борисяк.

З 1842 по 1847 р. кафедру славістики в Харківському університеті очолював І. І. Срезневський, який пізніше перейшов у Петербурзький університет. Він одним з перших почав займатися вивченням української народної творчості, багато працював над історією російської мови.

За час з 1805 по 1851 р. Харківський університет закінчило до 3 тис. чоловік, з яких близько 500 стало вчителями і 66 дістало згодом професорське звання. Найвидатнішими серед останніх були лікар Ф. І. Іноземцев, математик М. В. Остроградський, філолог О. О. Потебня.

Відкритий у 1834 р., Київський університет спочатку мав один факультет з двома відділами — історико-філологічним і фізико-математичним. В наступному році відкрився юридичний факультет, а в 1840 р. — медичний. Першим ректором Київського університету був видатний український вчений природознавець, філософ, історик, фольклорист і письменник М. О. Максимович (1804—1873 рр.).

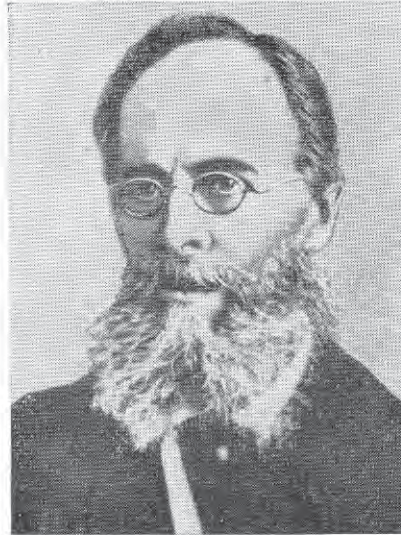
При Київському університеті існував музей старожитностей; згодом було відкрито фізичний, мінералогічний, зоологічний та інші кабінети, створено ботанічний сад, збудовано університетську обсерваторію та анатомічний театр.

Посилення кріпосницької реакції в Росії після поразки революції 1848 р. в Західній Європі торкнулося і вищих учбових закладів. Згідно з «Правилами», введеними в 1849 р., в університетах скоротились програми суспільних наук. Було припинено викладання філософії; логіку і психологію почали викладати професори богослов'я. Харківський і Київський учбові округи були на кілька років передані в підпорядкування генерал-губернаторам.

Серед інших галузей наук певного розвитку на Україні набрала історія, де поряд з дворянською історіографією зароджувалась історіографія буржуазна. З середовища українського дворянства вийшла анонімна «Історія русів», що стала відомою у 20-х роках ХІХ ст. в рукопису і була надрукована в Москві у 1846 р. Вона дає огляд історії України з давніх часів до 1769 р. «Історія русів» була написана художньою, образною мовою, вона привернула увагу Пушкіна, Шевченка та багатьох інших письменників і учених.

Слід відзначити, що автор «Історії русів» позитивно оцінив акт возз'єднання України з Росією і засудив зрадників українського народу гетьманів І. Виговського і І. Мазепу. Разом з тим в «Історії русів» є чимало антинаукових тверджень, вигадок, а також перекручень у висвітленні історичного минулого українського народу.

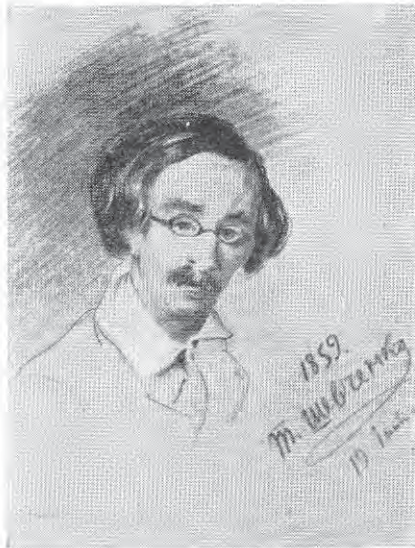
У 1822 р. вийшла в світ написана з монархічних позицій «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиш-Каменського (1788—1850 рр.), який водночас виступав і як історик Росії. У другому виданні «Історії» Бантин-

О. О. Потєбня.

Будинок Київського університету (середина ХІХ ст.).

М. О. Максимович. Портрет намальований Т. Г. Шевченком.

які всупереч бажанням автора об'єктивно розкривали класову суть гетьманщини XVIII ст., а також дослідження про дворянський стан Чернігівської губернії. У своїх працях О. М. Маркович подає стислий виклад історії козацтва, торкається питання про закріпачення селян на Лівобережній Україні.

Видатним істориком 30—50-х років XIX ст. був М. О. Максимович. Досліджуючи історію Київської Русі, він рішуче боровся проти норманістських поглядів щодо походження слов'ян і Древньоруської держави. Чимало праць він присвятив історії українського козацтва, визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі і возз'єднанню України з Росією. Багато зробив М. О. Максимович і для розвитку археології на Україні.

Поряд з цим на Україні значно розширюється джерельна база історичної науки, створюється ряд архівосховищ. У 1843 р. у Києві почала роботу «Комісія для розбору давніх актів», діяльності якої царський уряд намагався надати тенденційно-монархічного напрямку. Вона збрала і видала протягом ряду років значну кількість історичних документів, ряд літописів та інших джерел з історії України.

Розширенню джерельної бази з історії України сприяла видавнича діяльність О. М. Бодяньського (1808—1877 рр.). Зокрема, він надрукував «Історію русів», «Літопис Самовидця» та багато інших джерел.

Велику роль у розвитку української історіографії відіграв Т. Г. Шевченко. Він по праву займає в ній почесне місце основоположника революційно-демократичної течії. Історичні погляди Т. Г. Шевченка відзначалися широким діапазоном. В його творах широко відображені найголовніші події історії України з найдавніших часів і до

Каменського помітний вплив «Історії русів». Її ідеї відбилися також у п'ятитомній «Історії Малоросії» М. А. Маркевича, надрукованій у 1842—1843 рр.

У 30—50-х роках XIX ст. опублікував цілий ряд праць дворянськомонархічний історик А. О. Скальковський (1808—1898 рр.). У них був зібраний великий фактичний матеріал з історії Запорізької Січі та Новоросії. Проте А. О. Скальковський в перекрученому вигляді показував антифеодальну боротьбу українського селянства, паплюжив гайдамацький рух. Різку відповідь А. О. Скальковському дав Т. Г. Шевченко у вірші «Холодний Яр».

Важливе місце в українській історіографії першої половини XIX ст. займають праці О. М. Марковича (1790—1865 рр.). Він опублікував збірку документів сімейного архіву,

1860 р. включно. Йому належать багато висловлювань з історії Росії і всесвітньої історії.

Революціонер-демократ намагався зрозуміти соціально-економічні основи історичного процесу, правильно визначав роль народних мас і особи в історії суспільства, історичну необхідність знищення соціального і національного гніту. Т. Г. Шевченко на історичних прикладах палко пропагував ідею єднання російського, українського та інших слов'янських народів у боротьбі проти іноземних загарбників, боровся за знищення царизму і кріпосництва, за звільнення пригноблених народів від національного поневолення.

У «Гайдамаках», «І мертвим, і живим...», «Холодному Ярі» та інших творах, присвячених історичним подіям на Україні, оспівані героїчні подвиги українського народу, його віковична боротьба проти соціального і національного гніту. З особливою силою Шевченко змалював повстання українського селянства проти кріпосників («Гайдамаки» та ін.). Він боровся проти поміщицької та буржуазно-націоналістичної історіографії.

Поряд з розвитком науки великих успіхів на Україні досягла художня література, на яку значний вплив справляла передова російська література. Велике значення для розвитку її, як і літератури інших народів, мала творчість О. С. Пушкіна. Геніальний російський поет добре знав і любив Україну, бував у Києві, Кам'янці, Тульчині, жив в Одесі. Він цікавився історією України, її народною творчістю, літературою.

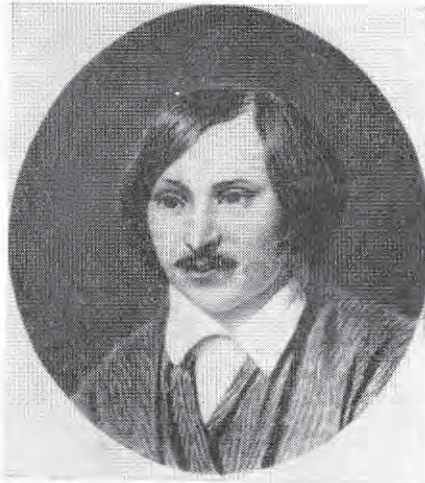
У поемі «Полтава» поет змалював спільну боротьбу волелюбних українського і російського народів проти шведських інтервентів, показав їх ратні подвиги і славу перемогу у Полтавській битві. Поет оспівав Кочубея, Іскру і Палія — вірних синів України, непохитно відданих українському і російському народам, сповнених ненависті до шведських баронів і польських магнатів, та затаврував підступного зрадника Мазепу, який продав свій народ чужоземцям.

Ще за життя поета з'явилися переклади його творів українською мовою. Першим був перекладений вірш «Два ворони», зроблений Л. І. Боровиковським (надрукований в 1830 р.). В «Українському альманасі» (Харків, 1831 р.) було вміщено переклад уривків поеми «Полтава». У 1836 р. Є. П. Гребінка видав окремою книжкою повний переклад «Полтави», присвятивши його Пушкіну.

Великий російський художник слова М. В. Гоголь (1809—1852 рр.), який народився і вчився на Україні, вніс неоцінімий вклад в російську і світову літературу. В його творах показана історична єдність

О. М. Бодявський.

М. В. Гоголь.

корінних інтересів російського і українського народів. У повісті «Тарас Бульба» Гоголь оспівав мужність, відвагу, патріотизм, силу товариства, затаврував зрадників батьківщини.

На першу половину XIX ст. припадає становлення нової української літератури, яка розвивалася в тісному зв'язку з національно-визвольним рухом, на засадах реалізму і народності. Значний крок вперед вона зробила з появою творів таких письменників, як І. П. Котляревський (1769—1838 рр.), П. П. Гулак-Артемівський (1790—1865 рр.) і Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778—1843 рр.). В 1798 р. з'явилася знаменита поема Котляревського «Енеїда», написана живою народною мовою.

У ній викриваються найреакційніші риси кріпосництва, жорстокість і свавілля поміщиків, урядовців, лихварів-грошоловів.

Велику роль у розвитку української драматургії і українського театру відіграла п'єса Котляревського «Наталка Полтавка». Цей твір просякнутий співчуттям до пригноблених. «Наталка Полтавка» стала особливо популярною як оперний твір; музику до неї пізніше написав М. В. Лисенко. Вона й досі займає почесне місце в репертуарі оперних театрів нашої країни. Творчість Котляревського відіграла визначну роль у розвитку народності і реалізму в українській літературі.

У першій третині XIX ст. виступив поет П. П. Гулак-Артемівський, який написав кілька десятків віршів та байок. У байці «Пан та собака» (1818 р.) письменник показав підневільне, тяжке життя українського селянства. У творах Гулака-Артемівського висловлювались думки про «поліпшення» кріпосництва, про усунення його надмірних жорстокостей, але питання про знищення кріпосного права не ставилось.

Чільне місце в українській літературі першої половини XIX ст. посідає видатний прозаїк Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який писав українською (дві книги повістей—1834 і 1837 рр.) і російською мовами. Реалістичне відображення дійсності найяскравіше проявилось в його сатиричних творах «Дворянські вибори», «Шельменкоденщик», «Сватання на Гончарівці», «Конотопська відьма», «Пан Халявський». В. Г. Белінський високо оцінив роман «Пан Халявський». Проте у творах письменника були ще значні елементи сентименталізму, дуже поширеного тоді у дворянській літературі. Разом з тим письменник ідеалізував життя українського села, консервативність і релігійність селянства.

Є. П. Гребінка (1812—1848 рр.) був талановитим байкарем. У «Ма-

лоросійських приказках» (1834 р.) він піддає критиці окремі негативні сторони кріпосницького ладу, широко використовує мотиви байок Крилова. Гребінці належить цілий ряд творів, написаних російською мовою («Ніжинський полковник Золотаренко», «Чайковський» та ін.). Письменник був зв'язаний з представниками російської передової інтелігенції того часу. Він брав гарячу участь у викупі Т. Г. Шевченка з кріпацької неволі і допоміг йому видати у 1840 р. «Кобзар».

Геній українського народу Т. Г. Шевченко став основоположником революційно-демократичного напрямку і критичного реалізму в новій українській літературі. У своїх творах Т. Г. Шевченко вів нещадну боротьбу проти царизму і кріпосництва. На його творчість вплинули визвольні ідеї декабристів, революційна пропаганда Бєлінського, Герцена, Чернишевського, а також досягнення передової російської культури — літератури, живопису, музики. Шевченко любив і високо цінив російську мову. В 40-х роках він створив російською мовою поеми «Тризна» і «Слепая», драму «Никита Гайдай». Пізніше, на засланні, він написав російською мовою багато творів, з яких дійшли до нас дев'ять повістей: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Художник», «Близнецы», «Музыкант» та ін. Російською мовою Шевченко вів також свій щоденник.

З появою Шевченка — найвидатнішого представника критичного реалізму — українська література завоювала одне з перших місць серед літератур інших слов'янських народів, що підтверджується, зокрема, численними перекладами її творів на мови цих народів. Разом з тим українська література вийшла на світову арену.

Творчість Шевченка, справжнього виразника інтересів українського народу, і всіх інших письменників передового табору, що стояли на позиціях критичного реалізму і народності, була в класовому розумінні прямо протилежна творчості Куліша, Метлинського та Корсуна, які захищали царське самодержавство, кріпосництво і релігію.

На Україні продовжувала розвиватися усна народна творчість. Народ створював пісні, казки, прислів'я, спрямовані проти кріпосницької неволі, осмілював борця проти поміщицького гніту Устима Кармалюка. В одній з пісень розповідається про тяжку щоденну панщину:

Отамани з багогамп,
З нагасм гумений
На роботу цілий тиждень
Гонять, мов скажені.

І. П. Котляревський.

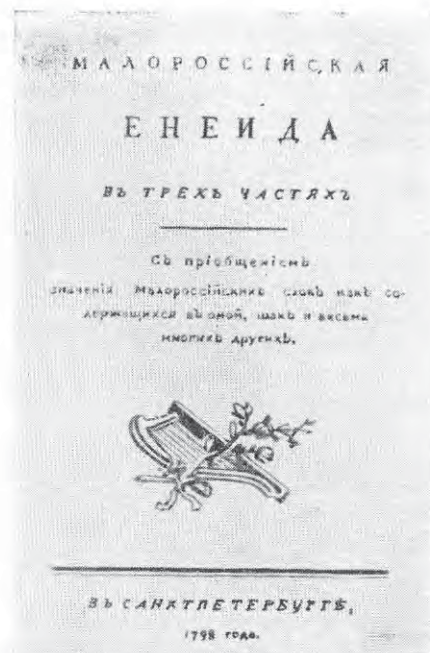
Селяни створювали пісні про народну помсту ненависним панам. Так, в одній з пісень розповідалося про те, як селяни с. Дорогинців Ніжинського повіту Чернігівської губернії за жорстоку експлуатацію і звіряче знущання над ними вбили поміщика Селивановича.

Ой косили косарики
Та й радили раду,
Та й убили Саливона
За усю громаду.

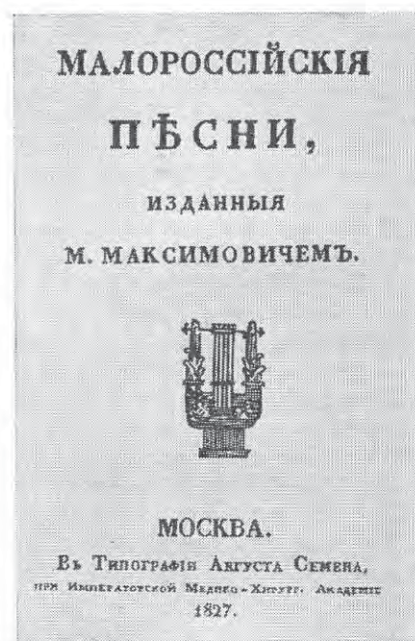
В народі продовжували жити думи і пісні, створені в минулі століття. Кобзарі і лірники несли їх в маси народу, передавали слова і мелодії з уст в уста. Широко відомими в народі були видатні кобзарі А. Шут, І. Крюковський і особливо Остап Вересай. Їх творчість користувалась великою народною любов'ю.

У першій половині ХІХ ст. було надруковано кілька збірок українських пісень. Одну з них видав М. О. Максимович (в 1827 р.) під назвою «Малоросійські пісні». Цією збіркою цікавились Пушкін, Гоголь та інші письменники; про неї із захопленням висловлювалися українські, російські та інші слов'янські діячі культури.

Величезне значення для розвитку української культури мали такі культурні центри Росії, як Петербург і Москва. Тут у першій половині ХІХ ст. було надруковано ряд історичних, економічних і статистичних праць, фольклорних збірок і літературних творів, що увійшли в скарбницю української літератури. В Москві друкувалися збірки

Перше видання «Енеїди».

Обкладинка збірки «Малоросійські пісні», виданої М. О. Максимовичем у 1827 р.

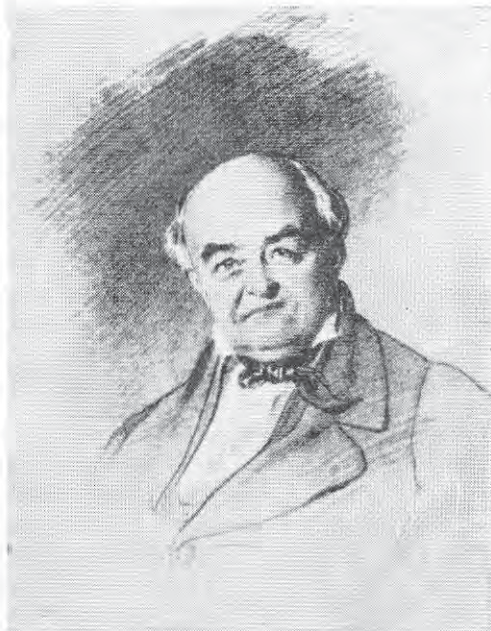
Максимовича. Там же вперше побачили світ «Малоросійські повісті» Квітки-Основ'яненка і твори Гулака-Артемовського. В Петербурзі вийшли «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка.

Друкування українських видань у російських центрах почасти пояснюється тим, що на Україні була значно слабша поліграфічна база. На початку XIX ст. загальна кількість друкарень на Україні становила лише близько двох десятків. Значна частина написаних тут книг і періодичних видань друкувалась переважно в університетських друкарнях, тобто у Харкові і Києві. Наприкінці 30-х років на Україні, як і в усій Росії, відкрились губернські друкарні, де друкувались офіційні «Губернские ведомости».

У першій половині XIX ст. на Україні, переважно в Харкові, з'явилися періодичні видання (газети і журнали): «Украинский вестник» (1816—1819 рр.), «Харьковский демократ» (1816 р.), «Харьковские известия» (1817—1824 рр.) та ін.; альманахи «Украинский альманах» (1834 р.), «Молодик» (1843—1844 рр.), «Ластівка» (1841 р.; вийшов у Петербурзі), «Киевлянин» (1840—1841 рр., 1850 р.; виходив у Києві). У деяких з цих журналів (наприклад, в «Украинском вестнике»), крім літературних творів романтичного і сентиментального характеру, були вміщені статті з історії України, написані з позицій дворянської історіографії. В основному ці видання відбивали інтереси й ідеологію ліберальних поміщиків та буржуазії. Реакційно-монархічні погляди знайшли своє відображення в альманахах «Сніп» (1841 р.) та «Южный русский сборник» (1848 р.).

У 1818 р. в Петербурзі вийшла в світ грамика української мови О. П. Павловського. Поява цієї книги дала поштовх до роботи в галузі українського мовознавства. Максимович і Срезневський, звертаючись до народної мови і усної народної творчості, показали, що, всупереч твердженням польських і великоруських шовіністів, українська мова є повноцінною і самостійною.

Відбулися зрушення в театральному мистецтві України. Перші професійні трупи на Наддніпрянщині виникли в кінці XVIII — на початку XIX ст. Українські поміщики також створювали у своїх маєтках кріпосні театри — драматичні та музичні, де виступали актори-

М. С. Щепкін. Портрет намальований Т. Г. Шевченком.

кріпаки (театри Д. Ширая на Чернігівщині, М. Рєпніна, Д. Троцького — на Полтавщині).

Великий вплив на розвиток українського театрального мистецтва мали створені на Україні професійні російські театри, які виникли тут у першій чверті XIX ст.: у 1805 р. — в Києві, у 1810 р. — в Полтаві, у 1812 р. — в Харкові. У Харкові і Полтаві з'явилися і перші українські трупи, засновані І. Котляревським та Г. Квіткою-Основ'яненком. На Україні почав свою діяльність М. С. Щепкін (1788—1863 рр.), який з особливим талантом грав у п'єсах В. Гоголя (батька М. В. Гоголя) і Котляревського. З великим успіхом виступав видатний артист К. Т. Соленик (1811—1851 рр.), який був творчо близький до Щепкіна. Соленик грав у класичних комедіях: «Ревізор» Гоголя (Хлестаков, Осип, Бобчинський), «Лихо з розуму» Грибоєдова (Фамусов), «Москаль-чарівник» Котляревського (Чупрун). Репертуар професійного театру на Україні складався з п'єс російською і українською мовами. Особливою любов'ю глядачів користувалися п'єси Котляревського і Квітки-Основ'яненка.

Українське театральне мистецтво сприяло розвитку національної музики. У кінці XVIII — на початку XIX ст. з'являються перші симфонічні твори, в яких знайшли відбиття українські народні мелодії. У 1809 р. була виконана симфонія невідомого автора, написана з нагоди відкриття театру в Одесі. Вона була побудована на мелодіях українських народних пісень, з великою майстерністю оброблених композитором.

Ряд українських пісень записали і надрукували композитори О. О. Аляб'єв і М. О. Маркевич.

На українські теми писали твори російські композитори. Зокрема, М. І. Глінка — основоположник російської національної музики — написав ескізи симфонії «Тарас Бульба», а також пісні на слова В. М. Забіли «Гуде вітер вельми в полі», «Не щечечи, соловейку» та ін.

Розвиток образотворчого мистецтва на Україні йшов тим самим шляхом, що й у Росії. В ньому зміцнювалися демократичні риси і витіснялися церковні канони. У живопису успішно розвивався портрет, зароджувався побутовий жанр, самостійного значення набував пейзаж. Велике місце в розвитку українського мистецтва належить таким російським художникам, вихідцям з України, як Д. Г. Левицький, В. Л. Боровиковський, В. А. Тропінін, що створили ряд творів на Україні. В. А. Тропінін, будучи кріпаком, близько 30 років прожив у маєтку свого пана на Вінниччині. Він змалював правдиві образи українських селян, підкреслюючи їх людяність, любов до праці («Українець», «Дівчина з Поділля»). Видатний художник був автором портрета Устима Кармалюка. Українські живописці, скульптори, архітектори внесли свій вклад у скарбницю мистецтва всієї Росії.

Одним з найвидатніших художників був Т. Г. Шевченко, який прокладав шлях реалізму й народності і в образотворчому мистецтві. Він виступив як основоположник критичного реалізму в українському мистецтві і був видатним живописцем та великим майстром гравюри, за що Академія художеств присвоїла йому звання академіка.

Т. Г. Шевченко. Автопортрет.

Судня рада. Малюнок Т. Г. Шевченка.

Шевченкові належать такі прекрасні твори, як «Катерина», «Автопортрет», (1840—1841) рр., серія «Живописна Україна» (шість номерів: «Судня рада», «Дари в Чигрині 1649 року», «Старости», «Казка», «У Києві», «Видубецький монастир у Києві»), «Портрет М. С. Щепкіна», «Марія» (ілюстрація до «Полтави» Пушкіна), серія «Притча про блудного сина» (дев'ять номерів), «Байгуші», «Притча про робітників на винограднику», автопортрети, портрет Ф. П. Толстого, портрет Ф. А. Бруні та багато інших. Творчість Шевченка-художника співзвучна з творчістю П. А. Федотова — основоположника реалістичного напрямку в російському живопису.

У першій половині ХІХ ст. сталися значні зміни в архітектурі України. Стиль барокко витіснявся класицизмом. В цей час у містах було споруджено чимало будівель нового типу. Кращими архітектурними творами були: «Присутствені місця» в Катеринославі (Стасов), Київський університет і Інститут благородних дівичь (Беретті), меморіальна колона в Полтаві на честь перемоги над шведами (Томаде-Томон).

Українська культура на західноукраїнських землях у першій половині ХІХ ст. розвивалася в умовах гніту австрійської монархії. Початкова і середня школа онімечувалась. У Львівському університеті були закриті кафедри з українською мовою викладання. Українська мова офіційно визнавалася лише як говірка польської мови.

В 30-х роках у Львівській духовній семінарії виник український гурток передової молоді, до якого увійшли М. С. Шашкевич, І. М. Вагилевич, Я. Ф. Головацький (так звана «Руська трійця»). В 1837 р. вони під впливом творів Котляревського, Квітки-Основ'яненка та фольклорних видань Максимовича випустили збірку українських народних пісень і власних поетичних творів «Русалка Дністровая». Ця збірка внесла певний вклад у розвиток нової української літератури на західноукраїнських землях і зміцнила їх безпосередні культурні зв'язки з Україною і Росією.

Австрійська реакція та її вірні слуги — верхівка уніатського духовенства — виступили проти нової української літератури. Як тільки надрукована в Будапешті «Русалка Дністровая» з'явилася у Львові, її відразу ж конфіскували, водночас посилювались цензурні переслідування української літератури.

Революція 1848 р. тимчасово дала більші можливості для розвитку української культури в Західній Україні. Українська мова стала ширше проникати в школи, а також у Львівський університет. Уже на початку 40-х років на західноукраїнських землях з'явилися твори Шевченка («Кобзар» та інші видання). Один з активних учасників львівського листопадового повстання Яблонський, щоб підняти дух повсталих, розповсюджував у Львові вірші Шевченка.

Пожвавилось і театральне мистецтво на західноукраїнських землях. Виникли і розширювали свою діяльність українські аматорські театральні гуртки у Львові, Коломиї, Перемишлі та в інших містах.

У культурному житті Закарпаття певну роль відіграв О. В. Духнович. Він був письменником, педагогом, автором ряду підручників.

Проте О. В. Духнович підтримував реакційні позиції москвофілів, у політичному відношенні орієнтувався на монархічну Австрію і царську Росію.

Представники демократичної культури вели на західноукраїнських землях боротьбу проти української феодально-клерикальної інтелігенції, яка йшла на політичний компроміс з правлячими колами.

Перша половина XIX ст. ознаменувалась в Росії, у тому числі і на Україні, значним зростанням усіх галузей передової культури. Російська, українська, білоруська література, мистецтво, наука висунули ряд великих письменників, художників, учених, які по праву зайняли провідне місце у світовій культурі. Демократична культура продовжувала розвиватися в боротьбі проти поміщицької культури.

РОЗДІЛ XI
**РОЗВИТОК
ПРОМИСЛОВОГО
КАПІТАЛІЗМУ
ТА ПОЧАТОК
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
БОРОТЬБИ
ПРОЛЕТАРІАТУ
НА УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX СТ.**

На кінець 50-х років XIX ст. феодально-кріпосницький спосіб виробництва перебував в стані глибокої кризи. Зростання капіталістичної промисловості, що супроводжувалося занепадом і витісненням поміщицьких підприємств, поширення й зміцнення капіталістичних відносин в сільському господарстві наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом дальшого економічного розвитку.

Під час Кримської війни виявилася економічна, політична і військово-технічна відсталість царської Росії, особливо тих галузей промисловості, що обслуговували армію і переважно ґрунтувалися на праці кріпосних або посе-

сійних робітників. Таким чином, необхідність скасування кріпосного права диктувалася й безпосередньо військовими потребами.

Невпинно зростаючі селянські рухи змусили царський уряд поспішити з вирішенням цього питання, щоб зберегти багатство і політичне панування поміщиків.

Вказуючи на історичну необхідність, яка привела кріпосників до реформи, В. І. Ленін писав: «Яка ж сила примусила їх взятися за реформу? Сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, що розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще звільнити *згори*, ніж чекати, поки скинуть *знизу*»¹.

Ставши на шлях реформи, царський уряд 3 січня 1857 р. створив Таємний комітет, який через рік був перейменований в Головний комітет у селянській справі. Селянське питання мали «вирішувати» дворяни. Протягом 1858 р. в усіх губерніях були створені дворянські комітети для розроблення проектів законоположень про реформу. В питанні про умови скасування кріпосного права дворянство поділилося на дві основні групи: кріпосників, що прагнули зберегти за собою всю землю і право на кріпосну працю, та лібералів, які відстоювали необхідність звільнення селян з наділом при обов'язковій винагороді поміщикам не тільки за землю, а й за втрачене право на особу селянина-кріпака. Перша точка зору, виразниками якої виступали головним чином поміщики чорноземних губерній, підтримувалася переважно більшістю дворянства. Друга — мала поширення в нечорноземних губерніях

1. ПІДГОТОВКА
РЕФОРМИ.
РЕВОЛЮЦІЙНА
СИТУАЦІЯ
1859—1861 рр.

¹ В. І. Левін. Твори, т. 17, стор. 90.

і відбивала інтереси ліберальної буржуазії та дворянства, що стало на шлях капіталізму.

Розходження у поглядах поміщиків на «звільнення» селян були і в українських губерніях. Так, ще під час обговорення рескрипту Олександра II віленському генерал-губернатору Назимову багато поміщиків Правобережної України висловили своє бажання звільнити селян без землі. Торкаючись цього питання, волинський губернатор у листі на ім'я київського генерал-губернатора писав: «Думки про майбутнє звільнення селян найрізноманітніші, але, видно, більшість схиляється до звільнення без землі». Подібні погляди висловлювали і поміщики Подільської губернії, які в спеціальному акті, прийнятому 31 січня 1858 р., рекомендували уряду відібрати у селян польові наділи, залишивши у їх володінні лише присадибні ділянки.

На таких позиціях збереження по суті в незмінному вигляді старих, феодально-кріпосницьких відносин стояла і переважна більшість поміщиків Лівобережної України. Найяскравішим виразником цих поглядів був полтавський поміщик М. П. Позен, який пропонував наділити селян лише незначними ділянками садибної землі. Що ж до польового наділу, то він вважав за можливе надати його в користування селянина за певні повинності лише на перехідний період, після закінчення якого вся земля мала перейти до поміщика. В руках поміщика повинна була зберігатися і вотчинна влада над селянами. Позен пропонував перетворити селян у наймитів і підкорити їх власникові землі — поміщику.

Мало чим відрізнялася від цієї точки зору і позиція кріпосників південних губерній України. Володіючи великими масивами малозаселеної родючої землі, вони були зацікавлені як у збереженні її в особистій власності, так і в забезпеченні своїх маєтків дешевою робочою силою. Катеринославський предводитель дворянства Нечай писав новоросійському генерал-губернатору, що місцеві поміщики наполягали на тому, щоб уся належна їм земля, в тому числі й та, яка відводилась у користування тимчасовозобов'язаних селян, залишалась у їх власності. А за відведену у користування громад землю селяни мали платити оброк або виконувати натуральні повинності.

Таким чином, значна частина дворянства України, як і всієї Росії, по суті виступала за повне обезземелення селянства і прикріплення його як вічного орендаря до маєтку землевласника.

Іншу точку зору про звільнення селян — з наділом при умові викупу ними як землі, так і особистої волі — найбільш яскраво висловив відомий землевласник і цукрозаводчик граф Бобринський, який в проєкті, поданому на розгляд Київського губернського дворянського комітету, писав, що панщина не вигідна як державі, так і поміщикам, бо на ній країна втрачає мільйони карбованців, а промисловість — необхідний резерв робочої сили. Виступаючи як проти тих, хто стояв за звільнення селян без наділу, так і проти тих, хто пропонував віддати селянам всю землю, Бобринський рекомендував виділити селянам лише незначний мінімум землі. Це, на його думку, створило б сприятливі умови для укладення вигідних угод між селянами, яким не вистачило б землі, і поміщиками, заінтересованими у дешевій робочій силі.

Інтереси дворянства, що стало на шлях капіталізму, знайшли своє відображення і в «особливій думці» групи членів Чернігівського губернського комітету (М. Судієнка, І. Миклашевського та ін.), які мали на меті, з одного боку, врятувати поміщиків від розорення і допомогти їм перебудувати свої господарства на капіталістичних засадах і, з другого боку, прикріпивши селян до своїх наділів, забезпечити поміщиків дешевою робочою силою.

Розглянуті факти показують, що в період підготовки реформи на Україні, як і в усій Росії, йшла боротьба всередині дворянства, яка, проте, носила непринциповий характер і по суті, як зазначав В. І. Ленін, була «боротьбою всередині пануючих класів, здебільшого всередині поміщиків, боротьбою виключно за міру і форму поступок»¹.

В той час, коли точилися суперечки між кріпосниками і лібералами за міри поступок, селяни рішуче боролися за знищення кріпосництва, за одержання землі і волі. За далеко не повними даними III відділення, у 1858 р. в Росії відбулося 86 селянських виступів, у 1859 р. — 90, а в 1860 р. — 108. За іншими, більш вірогідними даними, протягом 50-х років тільки в губерніях Правобережної України відбулося 160 селянських заворушень. У різних районах України селяни рішуче вимагали негайного скасування ненависного кріпацтва, вступали у сутички з військами.

Рішучий опір у 1858 р. чинили селяни поміщиці Москаленко (Куп'янський повіт). Вони припинили виконання панщини. Коли в село прибув становий пристав, селяни заявили, що «не будуть користись і не дозволять карати своїх товаришів». Рух був придушений з допомогою військ.

У Катеринославській губернії у 1857 р. селяни княгинь Шербакової і Голіциної під впливом чуток про волю не вийшли на панщину. До їх сіл було введено три роти солдатів.

Заворушеннями був охоплений ряд сіл Херсонської губернії: Новогорівка, Білокур, Золота Балка, Блакитне, Семенівка та ін. Селяни Новогорівки і Білокура (Херсонський повіт) відмовились у 1858 р. відбувати панщину, побили десятника, заволоділи поміщицькими каменоломнями. Вигнавши з маєтку поміщика, вони почали захоплювати панське майно. Всього в цей час на півдні України селянським рухом було охоплено до 40 сіл. На зростання в цьому районі селянського руху звернув увагу Ф. Енгельс, який в листі від 21 жовтня 1858 р. писав К. Марксу: «Російська історія йде дуже добре. Тепер там і на півдні бунтують»².

Одним із значніших рухів, що відбулися на Україні в перші роки революційної ситуації, було повстання селян містечка Холмівки, сіл Радомки, Комки і Флешні (на Чернігівщині). В середині 1859 р. у зв'язку з смертю поміщика Ярошевського жителі названих містечка і сіл оголосили себе вільними від усяких повинностей і відмовилися визнати владу будь-яких спадкоємців. Повстанці чинили рішучий опір приставу та справнику, що прибули для втихомирення. Не підкори-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90—91.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 287.

Т. Г. Шевченко. Фото 1858—1860 рр.

лись вони і тоді, коли в село було введено батальйон солдатів. «Краще вмиремо, — заявили селяни жандармському штаб-офіцеру, — ніж відбуватимемо панщину». Не мали будь-якого впливу на селян і умовляння священника.

У червні 1860 р. селяни села Кленового Богодухівського повіту відмовились підкорятися місцевим органам влади, побили соцького, який примушував їх відбувати повинності на користь поміщика. Повітовому справнику, який прибув в село, щоб заарештувати керівників руху, селяни вчинили опір, заявивши, що таких у них немає і що всі вони діяли за своєю волею.

К. Маркс і Ф. Енгельс, які уважно стежили за розвитком подій у Росії, високо оцінювали масовий селянський рух, що розгорнувся тут у передреформені роки. У листі до Енгельса від 11 січня 1860 р. Маркс писав, що найбільшими подіями того часу були, «з одного боку, американський рух рабів... і, з другого боку, — рух рабів у Росії»¹. Геніальні основоположники наукового комунізму розглядали в ці роки російське селянство як можливий резерв пролетарської революції на Заході. Ф. Енгельс писав: «...ми дістали союзника в особі російських кріпаків»².

У кінці 50-х — на початку 60-х років в Росії завершувався перехід від дворянського до революційно-демократичного періоду визвольного руху. Відбиваючи інтереси селянства, революційні демократи М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко та ін. прагнули шляхом народної революції знищити самодержавний лад, кріпосництво і дати селянам довгождану волю і землю. Вони водночас боролися і проти лібералів, які пішли на угоду з царизмом. Трибуною революційних демократів був журнал «Современник», який очолював великий російський поет, революціонер-демократ М. О. Некрасов і де співробітничали також Чернишевський і Добролюбов.

В той час, коли Чернишевський і Добролюбов виступали в «Современнике», Герцен разом з Огарьовим налагодив видання в Лондоні революційної літератури, призначеної для нелегального розповсюдження в Росії. «Герцен, — писав В. І. Ленін, — створив вільну російську пресу за кордоном — в цьому його велика заслуга. «Полярная Звезда» піднесла традицію декабристів. «Колокол» (1857—1867) став горою за визволення селян. Рабське мовчання було порушене»³.

Діяльність російських революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена та ін. знаходила широкий відгук на Україні. В 1856 р. у Харкові, а пізніше і в Києві діяло тасмне політичне товариство, до якого входила значна кількість осіб, переважно студентів університетів. Більшість членів цього товариства (Я. М. Бекман, М. Д. Муравський, П. В. Завадський та ін.) ставила своєю кінцевою метою визволення селян і встановлення республіканського правління, меншість (на чолі з М. Раєвським) — прагнула до конституційної монархії. У товаристві переважала революційна тенденція. Член товариства П. Завадський писав, що воно прагнуло «зробити загальне повстання в Росії», на яке, як вони гадали, можна буде підняти народні маси з допомогою революційної агітації.

У пропагандистській діяльності товариства велику роль відіграли твори Герцена. Члени товариства збирали, переписували і розповсюджували нелегальні видання Герцена і підтримували з ним безпосередній зв'язок. У 1860 р. до рук жандармів потрапили матеріали про діяльність товариства; частина його членів була заарештована і відправлена на заслання.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 4.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 598.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 11.

Велику роль у піднесенні революційно-демократичного руху на Україні відіграла творчість Т. Г. Шевченка, який в серпні 1857 р. був звільнений із заслання і в 1858 р. оселився у Петербурзі.

За десять років безправного солдатського життя у Казахстані тасмно від військового начальства, яке, виконуючи волю царя, забороняло поетові писати і малювати, Шевченко створив понад 100 поетичних творів і ряд повістей. Він продовжував боротьбу проти царизму і кріпосництва. В його творах, як і раніше, звучала ненависть до поміщиків-кріпосників. У поемі «Варнак» та в інших віршах він оспівав народних героїв, які мстили панам за знущання з кріпосного селянства.

Шевченко подружив в Оренбурзі із засланими поляками-демократами, учасниками польського національно-визвольного руху Сераковським, Желіговським, Залеським і Станевичем, а також з трудящими-казахами. У багатьох творах і малюнках він показав життя і побут трудящих казахів.

Творчість Шевченка і його образ глибоко увійшли в казахську літературу. Казахський народний поет Джамбул написав чудову «Пісню про життя», сповнену братерської любові до Шевченка.

Довгі роки заслання підірвали здоров'я поета, але не зломали його могутнього духу. Навіть в жахливих умовах заслання він рішуче заявляв:

Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Вийшовши на волю, Шевченко поїхав в Астрахань, а звідти пароплавом — у Нижній Новгород. Під час подорожі він особливо цікавився

Київ. Будинок, де жив Т. Г. Шевченко.

Т. Г. Шевченко та його польські друзі під час заслання.

становищем селян і записував у щоденник все, що розповідали про селянський рух його супутники.

Велике враження на Шевченка справила надрукована в газеті кореспонденція про тайпінське повстання в Китаї. Він з глибоким співчуттям відгукнувся на це повстання і записав у щоденнику, що слід було б швидше розправитися також і з російськими поміщиками.

Спостерігаючи на пароплаві роботу парової машини, поет висловив геніальний здогад про роль машинної техніки в дальшому розвитку історії людства. Він писав у щоденнику, що машина, це «молодое, не по дням, а по часам растушее дитя, в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, как школьник леденцом».

У Нижньому Новгороді в грудні 1857 р. відбулася незабутня зустріч Шевченка з його другом М. С. Щепкіним. Великий артист приїхав до Шевченка з Москви і прожив у нього кілька днів, виступаючи вечорами у місцевому театрі. Дружба Шевченка з Щепкіним — ще одне з яскравих свідчень найтіснішого дружнього зв'язку діячів передової російської культури з великим українським поетом.

Шевченко завжди з величезною повагою і щирим почуттям ставився до декабристів. Ці почуття ще більше зміцніли після його особистого знайомства з декабристами Волконським і Анненковим, які повернулися із сибірського заслання. Шевченко високо цінив революційного демократа Герцена. Прочитавши його твір «Хрещена власність», спрямований проти кріпосницького ладу, Шевченко писав

у щоденнику: «Сердечное, душевное человеческое слово! Да осветит тебя свет истины... наш одинокий изгнанник!». Поет був знайомий з творами Чернишевського. Тепло зустрінутий прогресивними діячами столиці, Шевченко незабаром зблизився з гуртком «Современника» і особисто з Чернишевським, що сприяло об'єднанню їх сил в загальній революційній боротьбі.

В останні роки життя і діяльності Тараса Шевченка революційний пафос досяг у нього надзвичайної сили. Його твори цих років — «Я не нездужаю, нівроку», «Ісаія. Глава 35», «Осії глава XIV» та ін. — були відгуком революційної демократії на зростаючі селянські повстання, на революційну ситуацію, що створилася тоді в Росії. В поезії «Осії глава XIV» Шевченко застерігав всіх експлуататорів, що їм не втекти від народної кари, бо люди

Підстережуть вас на тоте ж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоють...

Як і Чернишевський, Шевченко був твердо переконаний у тому, що «селянська» реформа, яку підготовляв царизм, нічого не дасть селянству. У вірші «Я не нездужаю, нівроку» (1858 р.) поет закликав народ не вірити царю і зі зброєю в руках завойовувати свободу:

...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приснав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

У своїх творах Шевченко виступав як войовничий атеїст. Він усім серцем ненавидів релігію — вірну служницю експлуататорського ладу і твердо вірив у те, що в ході загального визвольного руху трудящих з нею буде покінчено.

...Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кидил закуряті,
Я в л е н н и м и піч топити.
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

Поет рішуче викривав всі і всілякі церкви та їх служителів — православних попів, католицьких патерів і ксьондзів з папою римським на чолі. Він писав у щоденнику: «...так называемые учителя вселенские подрались, как пьяные мужики, на Никейском вселенском соборе... Папы римские ворочали земным шаром и... учредили инквизицию и ужасное автодафе».

Великі російські революціонери-демократи Чернишевський, Добролюбов і Герцен надзвичайно високо цінили творчість свого однодумця і соратника Шевченка. Добролюбов особливо підкреслював народність творчості Шевченка. «Він, — писав Добролюбов, — поет повністю народний... Коло його дум і співчуттів цілком відповідає смислові і ладові народного життя». Герцен говорив про Шевченка: «Він тим великий, що він цілком народний письменник, як наш Кольцов, але він має далеко більше значення, ніж Кольцов, бо Шевченко також політичний діяч і став борцем за свободу». Чернишевський, підкреслюючи велику роль Т. Г. Шевченка у створенні нової української літератури, писав: «Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічиєї ласки».

Гнівне слово великого поета ніс у народ журнал «Современник». У 1860—1862 рр. в журналі було надруковано три твори Шевченка у російських перекладах. У статті Добролюбова про нове видання «Кобзаря» (березень 1860 р.) був вміщений переклад поеми «Тополя», зроблений Н. В. Гербелем. Водночас в «Современнике» з'явилась перекладена О. М. Плещевим поема «Наймичка», а в номері журналу за травень — червень 1861 р. була опублікована поема «Гайдамаки».

Наприкінці травня 1859 р. Т. Г. Шевченко виїхав на Україну, де він серед народних мас агітацію проти царизму, поміщиків і попів, закликав трудящих знищити самодержавно-кріпосницький лад. За це в липні 1859 р. поета було заарештовано і відправлено в Петербург під нагляд поліції. Здоров'я його було підірване роками заслання. 26 лютого 1861 р. Шевченко помер. Його смерть була величезною втраченою для українського народу і для всіх народів Росії.

За клопотанням прогресивних кіл українського народу прах Шевченка було перевезено з Петербурга і поховано в травні 1861 р. на Чернечій горі біля Канева.

Шевченко справив величезний революціонізуючий вплив на демократичну літературу українського та інших пригноблених народів Росії. Цей вплив позначився, зокрема, на творах сучасника Шевченка, видатного грузинського поета-демократа А. Церетелі, який вчився тоді в Петербурзькому університеті. Згадуючи особисті зустрічі з Шевченком, він говорив: «...я вперше зрозумів з його слів, як треба любити батьківщину і свій народ». Погляди Шевченка справили вплив і на творчість білоруського письменника-демократа, одного із зачинателів реалізму в білоруській літературі Ф. К. Богусевича, який виступав у своїх творах проти кріпосництва і пограбування селян в результаті реформи 1861 р., проти їх безправ'я у царській Росії.

Гнівна поезія Шевченка була близька всім слов'янським народам, сприяла зміцненню їх дружби, посиленню їх спільної боротьби проти німецької і турецької агресії. Так, болгарські поети другої половини ХІХ ст. Л. Каравелов, Х. Ботев, К. Жинайфов, П. Славоїков перекладали і популяризували твори Шевченка.

Неухильне наростання антикріпосницької боротьби селян, розгортання діяльності революціонерів-демократів, вимога широкими

колами громадськості Росії політичних реформ, неможливість для пануючого класу зберегти без зміни кріпосницькі порядки — все це обумовило створення революційної ситуації 1859—1861 рр. Визначаючи характерні особливості революційної ситуації, В. І. Ленін указував на пожвавлення демократичного руху в Європі, польське заворушення, невдоволення у Фінляндії, вимогу широкими громадськими колами Росії політичних реформ, поширення по всій Росії «Колокола», революційну діяльність Чернишевського, появу прокламацій, заворушення селян, студентські безпорядки. «...При таких умовах, — підкреслював В. І. Ленін, — найбільш обережний і тверезий політик повинен був би визнати революційний вибух цілком можливим і селянське повстання — небезпекою дуже серйозною»¹.

Боротьба йшла, як зазначав В. І. Ленін, навколо питання про спосіб ліквідації кріпосного права. Перед Росією був лише один вихід — буржуазний розвиток, але форми його були двоякі: або поступові перетворення, здійснювані самими поміщиками, або революційна ломка кріпосницьких порядків повсталими селянами. Ці дві можливі форми капіталістичного розвитку В. І. Ленін називав двома шляхами — шляхом реформи і шляхом революції. При цьому і поміщики і селяни, самі того не усвідомлюючи, відстоювали умови буржуазного економічного розвитку.

Проте революційна ситуація кінця 50-х — початку 60-х років не переросла у революцію. Це пояснюється тим, що народ, який сотні років перебував у поміщицькому рабстві, неспроможний був, як зазначав В. І. Ленін, піднятися на свідому боротьбу за свободу. Революціонери-демократи, що відстоювали і захищали інтереси селян, лишилися одиночками і зазнали поразки. Робітничого класу, здатного очолити боротьбу народних мас проти самодержавства, тоді ще не було. Через це селянські повстання того часу мали характер розрізнених «стихійних бунтів», і їх легко придушували. І все ж під тиском революційного руху царизм змушений був піти на деякі поступки в інтересах селян під час скасування кріпосного права.

**2. СКАСУВАННЯ
КРІПОСНОГО ПРАВА.
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ
НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ.
РЕФОРМИ 60—70-х РОКІВ**

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест про реформу, який був обнародований 5 березня. Одночасно з маніфестом був затверджений ряд «положень» і «додаткових правил», зокрема «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», чотири «Місцевих положення про поземельний устрій поміщицьких селян», які поширювались на губернії Європейської Росії, в тому числі й на Україну, «Положення про губернські і повітові в селянських справах установи», «Положення про влаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності» та інші документи.

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували скасування кріпосного права, надаючи селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів як особисті, так і майнові». Селянам дозволя-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 27.

лося набувати у власність нерухоме майно, вести торгівлю, відкривати і бути власниками фабрик і різних промислових, торгових і ремісничих закладів, записуватися в цехи, продавати свої вироби як в селах, так і в містах, вступати в гільдії та інші об'єднання, укладати договори, брати підряди на виконання різних робіт, а також вступати в шлюб без дозволу поміщика і самостійно вирішувати свої сімейні справи. Дещо обмежувалась і сваволя поміщиків щодо покарання селян.

Звичайно, що всі ці зміни у відносинах селян з поміщиками, як і ряд інших, мали позитивне значення, бо вони створювали певні умови для розвитку капіталізму в усіх галузях суспільного виробництва. Проте, проголошуючи скасування кріпосного права, законодавство про реформу визначало такі шляхи і засоби його здійснення, які, по-перше, в значній мірі обмежували можливості використання селянами наданих їм прав особистої свободи і, по-друге, прирікали багатомільйонні маси трудового селянства «на тисячі гірших і тяжчих мук»¹, на злидні і розорення.

Найреакційнішою стороною реформи 1861 р., що яскраво характеризувала її кріпосницьку суть і становила економічну основугноблення селян поміщиками, було збереження поміщицького землеволодіння — оплоту кріпосницьких установ і традицій. За поміщиками закріплювалося право власності на всі належні їм землі, а селянам надавалося лише право на одержання садиби і польової землі на умовах важкого викупу. До того ж розміри селянських наділів були дуже малі — значно менші від тих, якими вони користувались до реформи. Норми наділу встановлювалися різні — залежно від місцевості і якості землі. Там, де земля давала мало прибутку, норми наділу були вищі, бо поміщику вигідніше було одержати викуп за землю, ніж вести своє господарство. І, навпаки, в місцевостях, де земля забезпечувала одержання високих прибутків, більшість її залишалась у володінні поміщика, а селянам виділялись злиденні ділянки землі. В переважній більшості повітів України земля була високої якості, тому норми селянського наділу встановлювалися тут менші, ніж в інших районах Росії (від 3 до 6,5 десятини на ревізьку душу в південних і від 3 до 4,5 десятини в лівобережних губерніях).

Законодавчими актами 19 лютого 1861 р. поміщикам надавались широкі можливості зменшувати площі селянських земель, виділяти їм неповні, нижчі або так звані «дарчі» душові наділи. Нижчий наділ залежно від місцевості становив від половини до однієї третини вищого наділу, «дарчий» — одну четверту його і часто не перевищував однієї десятини. Хоч усі ці злиденні норми селянського наділу були нижче прожиткового мінімуму селянських сімей, царизм встановив у «Положеннях» ряд обмежень розміру земельних ділянок, що їх одержували селяни.

Якщо до реформи в користуванні селян того чи іншого села землі було більше, ніж їй припадало за найвищим наділом, то поміщик відрізав цей лишок собі. Поміщик діставав право відрізати землю

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 93.

і в тому випадку, коли у нього після виділення селянських наділів залишалося менше третини (на Лівобережжі) або менше половини (на Півдні) його земельної площі.

Користуючись цими правами, поміщики Лівобережної і Південної України, навіть за офіціальними (значно заниженими) даними, відрізали у селян більше мільйона десятин, або близько 28% загальної площі селянського землекористування. Насправді розмір «відрізків» був ще більший. Зокрема, у південних губерніях, де в дореформений період селяни часто не мали постійного наділу, а користувалися землею «за вказівкою поміщика без певної міри» або «в міру сил кожного», «відрізки» нерідко становили 50, 70 і більше процентів селянської земельної площі. У Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях вони в багатьох місцях перевищували 40% селянської земельної площі, а в Зміївському повіті становили навіть близько 51%.

Лише на Правобережній Україні царський уряд з метою повернення на свій бік селян у боротьбі з польським національно-визвольним рухом надав право сільським громадам одержувати землі за інвентарним наділом 1847—1848 рр. Внаслідок цього загальна площа дореформеного селянського землекористування тут трохи збільшилась. Але далеко не вся земля, відрізана поміщиками у селян Правобережжя після 1848 р., була повернута їм в результаті реформи 1861 р. Установи, які відали селянськими справами, оберігаючи інтереси поміщиків, часто-густо відмовляли селянським громадам у задоволенні їх вимог про повернення відрізаних земельних ділянок.

У багатьох правобережних поміщицьких маєтках селяни були наділені землею нижче норм, установлених інвентарями 1847—1848 рр. За даними 1877 р., процент малоземельних селян, які мали від 1 до 3 дес. наділу на ревівську душу, на Правобережжі залишився найвищим: він перевищував 70%; у Південній Україні малоземельні становили близько 28% загальної кількості селянського населення цього району, на Лівобережжі — 43%. Понад 400 тисяч ревівських душ селян України було обезземелено, близько 100 тисяч одержали злиденні наділи розміром до однієї десятини на душу.

Поміщики залишили собі кращі землі, а селянам виділили найгірші. Їх землі клином врізалися у надільну селянську землю, збільшуючи черезсмужжя, яке здавна душило селян. Багато поміщиків ще напередодні реформи відібрали собі найродючіші ділянки, а селян вигнали на піски. Селяни Полтавщини так розповідали про «наділення» їх землею під час реформи: «Ось, наприклад, пан Чорний (Миргородський повіт. — *Ред.*) виселив близько 30 сімей з балочок на шпиль. Йорданівський пан Милорадович (Зіньківський повіт) теж сімей 70 вигнав на голий степ... Пан Кованько (Полтавський повіт) виселив людей теж у степ... Один чоловік (тобто поміщик) на свою одну душу або сім'ю, бач, взяв землі десятин з тисячу, дві, три, п'ять, а іншому, хто день і ніч б'ється, немає ні кланта землі». Таким чином, малоземелля, від якого задихалась маса селян, в результаті реформи зросло ще більше.

Позбавлені конче необхідних угідь, селяни, щоб не вмерти з голоду, змушені були орендувати у поміщиків свої колишні наділи

за неймовірно високими цінами. У багатьох селах поміщики зберегли за собою монопольне право на володіння надрами землі, ловлю риби, користування лісом, ріками, озерами тощо.

Наведені факти повністю підтверджують висловлювання В. І. Леніна про те, що «поміщики не тільки награвували собі селянської землі, не тільки відвели селянам гіршу, іноді зовсім непридатну землю, але часто-густо понаробляли пасток, тобто так розмежували землю, що у селян не лишилося то випасів, то луків, то лісу, то водопою»¹.

Надавши поміщикам право на зменшення і заміну селянських наділів, законодавство про реформу разом з тим зберігало на весь період тимчасовозобов'язаного стану, який тривав від 2 до 9, а в ряді маєтків і понад 20 років, виконання селянами найтяжчих для них повинностей — грошової (оброк) і відробіткової (панщина). Причому за садибу, повинності за яку нараховувались окремо від повинностей за польовий наділ, селянин мав вносити оброк, а за користування польовим наділом — або платити грошми, або відробляти панщину.

Кількість землі, що виділялась у користування селян, розмір повинностей та порядок їх виконання фіксувалися в так званих уставних грамотах. Їх складання доручалося власникам маєтків, а введення в дію — мировим посередникам, які призначалися з місцевих дворян-поміщиків. Для складання і введення у дію уставних грамот відводився дворічний строк. З часу оголошення маніфесту 19 лютого 1861 р. і до переходу на викуп селяни називалися тимчасовозобов'язаними, після затвердження викупної угоди — власниками.

В основу визначення розміру викупу бралася не продажна ціна землі і не прибутки від землеробського господарства, а розміри грошових повинностей, які в той час виплачувалися селянами. Інакше кажучи, селян змушували викупувати не стільки землю, скільки свою робочу силу, тобто платити, як зазначав В. І. Ленін, данину вчорашнім рабовласникам. Нарахування викупної суми по тому чи іншому населеному пункту проводилось шляхом капіталізації з 6% встановленого для даної місцевості оброку. В результаті застосування цієї системи викупу поміщики України одержали за землю, відведену селянам, 165,6 млн. крб., в той час як ринкова ціна її становила 128 млн. крб.

Селяни були неспроможні відразу розплатитися з поміщиками, тому царський уряд лицемірно «прийшов їм на допомогу», виплативши поміщикам цінними паперами або готівкою 75—80% викупної суми, яку селяни повинні були погашати з великими процентами в державну казну протягом 49 років. Крім того, селяни мали під час оформлення викупної угоди внести до каси повітової державної скарбниці 20—25% викупної суми.

В результаті застосування грабіжницької системи викупу селяни змушені були сплатити поміщикам і казні величезні суми викупних платежів, які в три, чотири і більше разів перевищували продажну ціну відведеного їм земельного наділу. Зокрема, розмір викупу, нарахованого на селян України, перевищував 500 млн. крб. З цієї суми

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

селяни заплатили по 1 січня 1907 р., тобто до скасування викупних платежів, 382 млн. крб.

На Правобережній Україні викупна операція була трохи пом'якшена для селян. Намагаючись запобігти піднесенню селянського руху під час польського повстання 1863 р. і повернути на свій бік селянство Правобережжя, царський уряд оголосив про припинення тут всіх обов'язкових відносин між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами з 1 вересня 1863 р. З цього дня селяни переходили в розряд селян-власників і повинні були вносити в казну викупні платежі за надільну землю, причому уряд зробив селянам знижку — 20 коп. з кожного карбованця викупу. Але всі ці заходи царизму аж ніяк не розв'язали питання про безземелля і малоземелля селян Правобережжя.

Дворові селяни і кріпосні робітники в переважній своїй більшості не одержували ні садиби, ні польового наділу. Вони виходили «на волю» жебраками.

У 1866—1867 рр. вийшли царські укази про поземельний устрій державних селян України. Згідно з ними державні селяни зберігали всі землі, якими до цього користувались. Вони могли відразу викупити свої наділи або ж вносити в казну щорічний платіж — «державну оброчну подать».

Значні пережитки кріпосництва лишилися і в правовому становищі селянства, яке входило в розряд податкових станів і, на відміну від привілейованих класів, було зобов'язане платити подушний податок і відбувати рекрутську повинність. Зберігалась селянська община з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за межі волості, лишалося право «опікування» поміщика над сільською громадою, існування окремих судів для селян, які могли засуджувати їх до принизливого покарання різками. Сільське і волосне управління перебувало у значній залежності від місцевих поміщиків і було дуже обмежене у своїх функціях. Свій безпосередній вплив на це управління дворянство здійснювало через мирових посередників.

Характеризуючи пореформене село, В. І. Ленін зазначав, що «селяни залишилися і після звільнення «нижчим» станом, податним бидлом, чорною кісткою, з якої знущалося поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствовало і бешкетувало»¹.

Разом з тим В. І. Ленін підкреслював прогресивне значення реформи для дальшого економічного розвитку Росії. За його висловом, «після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»².

Слідом за реформою 1861 р. протягом 60-х — першої половини 70-х років царизм провів ще ряд реформ, які зачіпали найважливіші сторони життя країни. Метою цих реформ було пристосувати самодержавство до потреб капіталізму, що розвивався, зберігаючи разом з тим класову, поміщицьку суть царизму.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 17, стор. 62.

² Там же, стор. 90.

Роблячи поступку лібералам, щоб у боротьбі з революційним рухом залучити їх на свій бік, царизм провів так звану земську реформу. В січні 1864 р. вийшло «Положення» про органи місцевого самоврядування — земські установи. На них були покладені обов'язки по будівництву шляхів, лікарень та шкіл.

Земство складалося з повітових і губерньських земських зібрань, що мали виконавчі органи — земські управи. Члени земських зібрань (так звані гласні) обиралися строком на три роки по трьох куріях: землевласників, міських виборців і виборних від сільських громад. По третій курії вибори були багатоступневі. Царський уряд дбав, щоб у земських зібраннях кількісна перевага забезпечувалася представникам пануючих класів, насамперед російському дворянству. Особливо помітне було переважання дворянства в губерньських земських органах. У повітових земствах певне місце займало заможне селянство. В земських органах брала також участь буржуазія, власники промислових і торговельних підприємств та іншого нерухомого майна.

Земства у своїй діяльності фактично цілком залежали від царської бюрократії — губернатора і міністра внутрішніх справ, які часто зводили нанівець роботу земських органів.

З 1865 до 1875 р. земські установи були запроваджені в 33 губерніях Росії, в тому числі і на Україні, крім Правобережжя, де більшість дворян за походженням були поляками і часто брали участь в польському визвольному русі.

У листопаді 1864 р. була проведена судова реформа, в результаті якої запроваджувалося буржуазне судочинство. До реформи суд був становим, закритим і підлягав владі губернатора. Тепер судочинство відбувалося з участю сторін, винність або невинність підсудного встановлювали присяжні засідателі, що підбиралися із заможних верств населення. Проте судова реформа зберігала багато залишків феодально-станового судочинства (станове представництво у судовій палаті, становість волосного селянського суду, наявність окремих судів для духовенства, для військових тощо).

Царський уряд, задовольняючи інтереси буржуазії, в 1870 р. провів реформу міського самоврядування: у містах створювалися міські думи, члени яких (гласні) обиралися на чотири роки на основі буржуазного принципу майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники нерухомого майна, які сплачували податки. Переважна більшість міського населення була позбавлена виборчих прав. Виконавчим органом міської думи була міська управа, на чолі якої стояв голова. Управи відали господарськими питаннями, що стосувалися благоустрою міста, ринків, торгівлі, промисловості та ін., і підлягали губернаторові та міністрові внутрішніх справ.

З 1862 р. царизм почав проводити військову реформу. Було здійснено ряд заходів, зв'язаних з перебудовою армії. Проведено переозброєння і переобмундирування армії, вдосконалено систему її постачання, управління, бойової підготовки військ і підготовки офіцерських кадрів. В той же час офіцерський склад царської армії залишався майже цілком дворянським і являв собою особливу касту, яка різко відрізнялася від солдатської маси.

Реформа завершилася запровадженням нового статуту про військову повинність (1874 р.). Колишні рекрутські набори були замінені загальною військовою повинністю для осіб, яким минув 21 рік. Строк дійсної військової служби скорочувався до шести років у сухопутних військах і до семи років у флоті. Для військовозобов'язаних, які мали освітній ценз, строк служби встановлювався від шести місяців до чотирьох років. Скорочувався контингент осіб, які перебували на дійсній військовій службі.

Підводячи підсумки епохи реформ, В. І. Ленін писав: «Якщо кинути загальний погляд на зміну всього укладу російської держави в 1861-му році, то треба визнати, що ця зміна була кроком по шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну монархію»¹.

Реформи не принесли довгожданої свободи пригнобленим масам селянства. Вони лишили селянина злидарем, забитим, темним, підлеглим поміщикам-кріпосникам і в суді, і в управлінні, і в школі, і в земстві.

Селяни відразу зрозуміли грабіжницький характер реформи 1861 р. і повели рішучу боротьбу проти неї. Вони не визнавали царського маніфесту і боролися за землю, за негайне і повне визволення з-під влади поміщиків. Царизмові довелося проводити реформу за допомогою різок, козачих нагаїв, солдатських багнетів, силою придушуючи непокірних. Могутня хвиля селянських виступів на Україні була частиною величезного стихійного руху, який охопив всю країну.

Герцен виступив у «Колоколе» із статтею, в якій закликав селян до повстання. Ця стаття сповнена ненависті до царизму і церкви, величезною любов'ю до змученого рідного народу. «Ти ненавидиш поміщика, ненавидиш под'ячого,— писав Герцен,— боїшся їх — і цілком правий; але віриш ще в царя і архієрея... Не вір їм. Цар з ними, і вони його... Він обманним звільненням сам узявся розкрити народу очі і для прискорення послав на всі чотири сторони Русі флігель-ад'ютантів, кулі і різки».

З кожним днем селянський рух все більше наростав, збільшувалась кількість його учасників. У квітні 1861 р. в 34 селах Бердичівського повіту Київської губернії виступило 12 тис. селян. Цей рух був придушений військовою силою. В Подільській губернії 80 тис. селян відмовились відбувати панщинні роботи, рух охопив 159 сіл. У с. Тиманівці Ямпільського повіту сталася сутичка селян з каральним загоном.

У Чернігівській губернії, яка стала центром селянського руху на Лівобережжі, особливо активно виступали селяни сіл Безуглівки Ніжинського повіту і Кам'янської Слободи Новгород-Сіверського повіту. Сюди для придушення виступів був посланий контр-адмірал Унковський, який з численною військовою силою пройшов по губернії, нещадно розправляючись з селянами.

Великі селянські заворушення відбувалися і на півдні України. В Херсонській губернії виступали селяни Одеського, Тираспольського та Ананьївського повітів. Для придушення селянських заворушень

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 84.

в Одеський повіт було послано дві роти солдатів. У Катеринославській губернії заворушення охопили ряд маєтків Новомосковського, Павлоградського, Олександрівського, Слов'яносербського та Бахмутського повітів. У Бахмутському повіті рух очолив селянин Сергій Харківський, після арешту якого між селянами і солдатами сталася сутичка. Були побиті різками і приведені до покори двома ротами солдатів жителі с. Єлисаветівки за те, що вони скинули тут сільські власті і обрали нові.

Масовий селянський рух не вщухав протягом кількох років. Лише в березні — травні 1861 р. на Україні відбулося 622 заворушення селян, що охопили 920 сіл з населенням 445 тис. чоловік. Масовим виступом проти поміщиків селяни з небаченою раніше силою виявили своє небажання жити по-старому, своє нестримне прагнення до повного знищення тяжких феодальних повинностей і до безплатної передачі в їх володіння поміщицьких земель.

Наляканий розмахом руху, царський уряд кинув на його придушення значну кількість військ. Внаслідок жорстоких репресій, а також призначення мирових посередників і створення в селах самоуправління, які розгорнули роботу, спрямовану на роз'єднання селян, з кінця травня на Україні, як і в усій Росії, селянський рух пішов на спад.

Проте з жовтня 1861 р. почалося нове піднесення селянського руху, зв'язане з складанням і введенням в дію кабальних уставних грамот. З цього часу і по лютий 1863 р. на Україні відбулось 961 заворушення селян, у яких взяло участь 1314 сіл з населенням 790 тис. чоловік. Крім того, 1,5 млн. колишніх поміщицьких селян відмовились підписати уставні грамоти. Це був перший найбільш масовий опір селян політиці дворянської держави.

Помітне погравлення в селянському русі на Україні спостерігалось навесні 1863 р. Воно було викликане настанням так званого «слухного часу», з яким селяни зв'язували свої надії на одержання справжньої волі з рук царя. Цьому сприяли також збройний виступ польських повстанців і діяльність революційних демократів. Протягом лютого — серпня 1863 р. на Україні відбулось 275 селянських виступів.

Нова хвиля селянських рухів на Україні, переважно на Правобережжі, прокотилася у вересні — грудні 1863 р. Вона була викликана введенням обов'язкового викупу в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

Всього протягом 60-х років XIX ст. на Україні відбулося понад 2870 селянських заворушень, які охопили 4390 сіл з населенням 2,2 млн. чоловік.

Незважаючи на те, що селянські рухи поширились на велику територію і в них брали участь десятки і сотні тисяч селян, вони зазнавали поразки. Як і раніше, ці рухи були стихійними, неорганізованими, позбавленими політичної програми, а тому царському уряду їх вдавалось придушувати.

Проте селянські рухи відіграли велику прогресивну роль в історії пореформеної Росії, в тому числі й України. Зокрема, вони

стримували грабійницький наступ поміщиків на селян під час проведення реформи, змушували царизм йти на поступки, прискорювали проведення реформи, що сприяла розвиткові капіталізму як в промисловості, так і в сільському господарстві.

Боротьбу селян мужньо підтримали революціонери-демократи, закликаючи їх до збройного повстання проти царя і поміщиків. В. І. Ленін відзначав, що революціонери «відігравали величезну історичну роль у суспільній боротьбі і в усіх соціальних кризах *навіть тоді*, коли ці кризи безпосередньо вели тільки до половинчатих реформ. Революціонери — вожді тих суспільних сил, які здійснюють усі перетворення; реформи — побічний продукт революційної боротьби.

Революціонери 61-го року лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки. На ділі саме вони були великими діячами тієї епохи, і, чим далі ми відходимо від неї, тим ясніша нам їх велич, тим очевидніша мізерність, убожество тодішніх ліберальних реформістів»¹.

3. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
60-х РОКІВ

Після реформи 1861 р. (приблизно з 1861 по 1895 р.) почався другий етап визвольного руху в нашій країні —

різночинний, або революційно-демократичний.

Видатну роль у цьому русі відіграв М. Г. Чернишевський, до якого були близькі брати М. О. і О. О. Серно-Соловйовичі, М. Л. Михайлов, М. В. Шелгунов, М. І. Утін та інші революційні демократи. Він написав нелегальну революційну прокламацію «Панським селянам», в якій закликав до повстання проти царизму і поміщиків.

У кінці 1861 р. в Петербурзі виникло таємне революційне товариство, яке в 1862 р. прийняло назву «Земля і воля». Натхненником і ідеологом цього товариства був Чернишевський. У його створенні активну участь взяли також О. Герцен і М. Огарьов. «Земля і воля» випустила два номери листка «Свобода» і прокламацію «До освічених класів», закликаючи народні маси до повалення монархії і встановлення народної влади. Члени «Землі і волі» розвивали свою діяльність і на Україні, де існували організації цього товариства.

Революційно-демократичний рух на Україні зростав як нерозривна складова частина загальноросійського руху. Тут широко розповсюджувалась підпільна література. У 1862 р. на Україні вели революційну агітацію члени «Землі і волі» студенти Козлов, Щербаков і Ничипоренко; останній підтримував особистий зв'язок з Герценом. У 1863 р. землемір Андрущенко привіз на Україну з Петербурга революційну літературу, серед якої було кількасот примірників «Колокола», брошура Огарьова «Що треба народові?», прокламації «Довго душили нас, братці» і «Довго нас поміщики душили». Андрущенко встиг розповсюдити в Київській і Чернігівській губерніях частину цієї літератури, але незабаром був арештований. В розповсюдженні літератури Андрущенко допомагали підпоручик О. Білозерський і О. Тицинський.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 17, стор. 95.

А. О. Красовський з дружиною.

Революційно-демократичні ідеї набули поширення і на півдні України. В Одесі існувала підпільна бібліотека, де були твори Добролюбова, роман Чернишевського «Що робити?», волелюбні твори Пушкіна, Лермонтова та ін. Цього часу в Одесі вчилось багато болгар; серед них був Христо Ботев, в майбутньому видатний болгарський революціонер-демократ і поет, один з керівників болгарського народу у боротьбі проти соціального і національного гніту.

Революційні демократи прагнули встановити на Україні тісний зв'язок з селянами і солдатами. Підполковник А. О. Красовський, переодягнувшись в селянський одяг, навесні 1862 р. вів революційну агітацію серед селян містечка Корсуня Київської губернії, відомих активною

участю у русі 1855 р. У червні того ж року Красовський склав прокламацію, переписав її в кількох примірниках і розкидав у таборі поблизу Києва, де стояв батальйон солдатів, призначених для придушення селянського руху.

У прокламації Красовський звертався до солдатів, закликаючи їх не виконувати царського наказу про придушення заворушень селян, які прагнули землі і волі. За революційну діяльність Красовський був арештований. На суді він заявив: «Краще загинути, ніж брати участь у придушенні селян». Його заклик знайшов повне співчуття у солдатів, серед яких він розповсюджував свою відозву. Коли Красовський сидів у казематі, солдати передали йому записку, в якій запевняли, що вони не стануть катами пригноблених селян. Царський уряд засудив Красовського на 12 років каторги.

До арешту Красовський підтримував зв'язок з революційно настроєною молоддю, зокрема з юнаком В. Синегубом. Красовський давав йому для проведення агітації герценівські «Колокол» і «Полярную звезду», а також революційні вірші Шевченка.

З 1861 р. у Москві існував таємний гурток з кількох десятків чоловік, яким керували П. Заїчневський і П. Аргіропуло. Гурток підтримував зв'язок з Україною через своїх членів Л. Ляценка, І. Дорошенка і О. Новикова. Члени гуртка брали участь в організації на Україні недільних шкіл, розповсюджували нелегальну літературу та вели революційну пропаганду.

На розгортання визвольного руху на Україні певний вплив справило польське повстання, яке вибухнуло в січні 1863 р. Повстання

очолив національний комітет, навколо якого групувалася партія так званих «червоних». У програмі комітету були пункти про відновлення незалежної Польщі в межах 1772 р., про ліквідацію панщини і чиншу, про перехід землі, яку обробляло селянство, в повну його власність з грошовою компенсацією поміщикам з коштів держави. Програма вимагала також ліквідації станових привілеїв і встановлення громадської рівності для всіх жителів Польщі. Проте ця програма мала два істотних недоліки: в ній була поставлена вимога включення до складу Польщі Литви, Білорусії і Правобережної України, а також половинчасто вирішувалося аграрне питання. Великі польські поміщики створили партію «білих», які, як і «червоні», стояли за відновлення Польської держави «від моря до моря», але були противниками аграрної програми «червоних». «Білі» покладали надії на збройне втручання європейських держав у польські справи.

Представники «червоних» встановили зв'язок з революційною офіцерською організацією «Землі і волі», яка існувала серед російських військових частин, що стояли в Польщі. Її очолював послідовник Герцена, штабс-капітан Андрій Потебня (брат відомого українського вченого мовознавця О. О. Потебні). А. Потебня взяв участь у повстанні і загинув в бою з царськими військами.

Крім Царства Польського, повстання розгорнулося у Литві та Білорусії, а також на Правобережній Україні. На Правобережжі повстання почалося у квітні 1863 р. Його очолив так званий «Жонд на Русі», підпорядкований безпосередньо центральному комітету у Варшаві. Керівники повстання звернулися з відозвою-грамотою до українського селянства. Звідси повстання поширилось на 8 повітів Київської, 7 повітів Волинської та один повіт Подільської губерній. Було створено понад 20 загонів повстанців, у яких налічувалось близько 10 тисяч бійців. Зокрема, у Бердичівському і Липовецькому повітах Київської губернії діяли два загони по 300—350 чоловік, у Заславському та Острозькому повітах Волинської губернії — загін у 100 чоловік.

Польські повстанці намагались підняти на боротьбу проти царизму місцеве українське населення. Прибувши в село, вони збирали селян, читали їм текст «золотої грамоти» і закликали підтримати польське повстання. За свідченням сучасників, повстанці загону, що був сформований у маєтку Браницьких, прибули 27 квітня 1863 р. в с. Фастівку Васильківського повіту і почали читати селянам «золоту грамоту», а потім один з них проголосив палку промову «про волю, рівність і братерство». У с. Темберщині того ж повіту повстанці говорили селянам, що вони борються за їхнє щастя й волю, та закликали до спільного виступу проти царя.

Збройний виступ повстанців, їх наполеглива агітаційно-пропагандистська робота серед селян нерідко давали позитивні результати. У с. Насташці Васильківського повіту селяни зустріли повстанців хлібом-сіллю й вітальними вигуками. Це ж саме відбулося і в с. Острові. У селах Велико-Половецьке Васильківського повіту, Гуровець Бердичівського повіту та ряді інших українські селяни вступали до повстанських загонів і разом з польськими патріотами боролися проти царських військ.

А. О. Потебня.

Проте слабка військова організація, нестача зброї, небажання значної частини польської шляхти брати участь у повстанні, відсутність підтримки з боку переважної більшості українського селянства і єдності у центральному керівництві рухом — все це прирікало на невдачу виступ польських повстанців на Правобережній Україні. У травні царські війська розбили під с. Мирополем (Волинь) головні сили польських правобережних повстанців.

Польське визвольне повстання знайшло найпалкіше співчуття і підтримку з боку російської та української революційної демократії. Герцен виступив у «Колоколе» за свободу Польщі, за передачу польським селянам поміщицької землі, за визволення Польщі, Литви, Білорусії і України з-під гніту царизму, за їх єднання з вільним російським наро-

дом. Центральний комітет «Землі і волі» розповсюдив у Росії і в Польщі свою відозву «До російських офіцерів і солдатів», закликаючи їх припинити кровопролиття в Польщі і виступити зі зброєю в руках проти царського деспотизму.

На Україні також розповсюджувалися листівки, що їх друкувала організація «Земля і воля». Зокрема, була видана і розповсюджена прокламація «Ллється польська кров, ллється російська кров», написана О. Слепцовим і А. Потебнею в перші дні повстання. Тут було чітко визначено ставлення «Землі і волі» до січневих подій 1863 р. Картаючи царський уряд, який готувався до жорстокої розправи з польськими повстанцями та до придушення революційного руху в самій Росії, прокламація проголошувала, що ці плани приречені на провал, бо загибель деспотизму немінуча. «Уряду, — говорилося в прокламації, — нема чого боятися, боцімто росіяни заразяться від вільної Польщі революційними ідеями, від ідей не відгородитися нічим, вони панують тепер у всій Європі, народи якої перебувають у такому напруженому становищі і так добре відчули ярмо деспотизму, що найменший поштовх викличе серед них загальний революційний рух, який зруйнує всі основи, що підтримують деспотизм».

У губерніях України поширювалися й інші листівки та прокламації «Землі і волі». У селах Кременецького повіту Волинської губернії в 1863 р. розповсюджувалися, зокрема, листівки під назвою «Всьому народу російському, селянському від людей, йому відданих, уклін і грамота», «Брати-солдати!», «Офіцерам усіх військ від товариства «Земля і воля». Ці листівки були написані М. П. Огарьовим і надруковані у Вільній російській друкарні в Лондоні.

Класики марксизму високо оцінили польське повстання. Вони вважали, що польський національно-визвольний рух мав надзвичайно важливе значення для міжнародного революційного руху 60—70-х років XIX ст.

Польське повстання 1863 р. показало народам Росії і Польщі, що добитися поліпшення свого становища вони зможуть лише у спільній боротьбі проти своїх загальних ворогів — царизму, поміщиків і капіталістів, у союзі та єднанні з трудящими всіх країн світу.

4. РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ І ПРОМИСЛОВОСТІ

Після скасування кріпосного права в 1861 р. Україна, як і вся Росія, швидко пішла по шляху капіталістичного розвитку. В. І. Ленін підкреслював, що 19 лютого 1861 р. знаменувало собою початок нової, буржуазної Росії, яка виростала з кріпосницької епохи.

Проте на шляху розвитку капіталізму в Росії, в тому числі і на Україні, стояли пережитки кріпосництва, найголовнішими з яких були царське самодержавство і велике землеволодіння поміщиків. За даними 1877 р., на Україні було до 43 млн. десятин земельних володінь. З них близько 17 млн. десятин перебувало в приватному володінні 33,2 тисяч поміщиків-дворян, до 2 млн. десятин належало духовенству та іноземним підданам, 0,5 млн. десятин — купцям, 3,6 млн. десятин — різним державним установам, церквам і монастирям. На 1,95 млн. селянських дворів припадало лише трохи менше 20 млн. десятин гіршої землі.

Значна кількість землі належала великим поміщикам, серед яких було 197 власників неосяжних латифундій розміром понад 10 тис. десятин кожна.

Водночас під впливом розвитку капіталізму відбувався процес зменшення переважно середнього і дрібного землеволодіння, що почався ще до реформи. Ця земля поступово переходила до заможного селянства — куркулів, а також до купецтва та інших станів. На початок XX ст. землеволодіння дворян скоротилося з 17 млн. до 12,2 млн. десятин.

Скасування кріпосного права, швидкий розвиток капіталістичної промисловості, зростання залізничного транспорту, міст, внутрішньої і зовнішньої торгівлі — все це сприяло більш інтенсивному розвитку капіталізму в сільському господарстві країни. Землеробство України все більше втягувалося у товарний обіг, поступово перетворюючись у капіталістичне. Пануюча раніше феодально-кріпосницька відробіткова система неухильно витіснялася новою, капіталістичною системою. У 80-х роках XIX ст. капіталістичні відносини у сільському господарстві Півдня і Правобережжя України були вже переважачими. В Полтавській і Харківській губерніях існувала змішана система, і лише в Чернігівській губернії в поміщицькому господарстві після реформи переважали так звані відробітки. Відробіткова система полягала в обробітку поміщицької землі селянами їх реманентом. Форма оплати не змінювала суті цієї системи; вона була прямим пережитком панщинного господарства.

Види відробітків були надзвичайно різноманітні. Селяни іноді наймалися обробляти своїм реманентом поміщицькі землі за гроші, іноді брали хліб чи гроші у борг, зобов'язуючись потім відробити. Дуже поширені були відробітки у формі половинщини.

Застосування відробіткової системи в поміщицьких маєтках гальмувало розвиток сільського господарства. При цій системі поміщицька земля, що здавалась селянам, не удобрювалась, зберігалось трипільля, використовувались застарілі сільськогосподарські знаряддя. Все це спричинялося до того, що на цих землях урожаї збиралися нижчі, ніж на землях тих поміщиків, які застосовували в землеробстві вільнонайману працю.

Селяни Миргородського повіту Полтавської губернії розповідали про поміщицьку кабалу: «Коли береш землю у пана на відробіток, то сам своїм зерном посій, зори, скоси, звези панові в копи і обмолоти та за кожну десятину три дні попрацюй у жнива. Коли ж береш за сніп, панові чотири або три (рідко) снопи, а тобі п'ятий або четвертий».

Розвиток капіталізму на селі вів, з одного боку, до зміцнення верхівки — куркулів, а з другого — до зростання маси пролетаризованого селянства. Куркулі, маючи гроші, скуповували поміщицьку землю, а також різними способами захоплювали надільні землі економічно слабих селян. Ці селяни скрізь здавали в оренду односельчанам-куркулям свої наділи за безцінь або за оплату податку, як це широко практикувалось, наприклад, у Полтавській губернії. Через це надільна земля була розподілена дуже нерівномірно. Так, у 1893 р. в Полтавській губернії з 257,7 тис. дворів 86 тис. було безземельних, 58 тис. — не мали орної землі, у 19 тис. господарств було менше 1 десятини на двір.

Про розшарування селянства України яскраво свідчить те, що в 1882 р. на Правобережжі було до 50% безкінних селянських господарств, на Лівобережжі — 44% і на Півдні — 36%. Усе це багатомільйонне безземельне і безтяглове селянство не могло забезпечити собі прожиток і мусило шукати відхожих заробітків. Це були, за визначенням В. І. Леніна, батраки з наділом, які не могли існувати без продажу робочої сили і життєвий рівень яких був навіть нижчий, ніж робітників без наділу.

Селяни, що розорялися, наймалися на роботу в поміщицькі економії, на бурякові плантації, цукрові заводи і в куркульські господарства, йшли в міста — на фабрики і заводи. Районами відходу сільськогосподарських робітників на заробітки були Лівобережжя і Правобережжя України, де попит на робочу силу був менший і заробітна плата нижча.

Маса сільськогосподарських робітників йшла в район торгового зернового господарства, де праця цінилася вище, ніж на Лівобережжі і Правобережжі. До цього району входили південні губернії — Херсонська, Катеринославська і Таврійська, куди щороку сходилися десятки тисяч наймитів.

Одним з важливих показників розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві було зростаюче застосування в ньому сільськогосподарських машин. Попит на них задовольнявся як вітчизняним

машинобудуванням, так і шляхом ввезення з-за кордону. Україна була значним районом виробництва сільськогосподарських машин. В кінці XIX ст. в Росії було вироблено сільськогосподарських машин на 10,5 млн. крб., з яких південні і південно-західні губернії одержали на суму 6,5 млн. крб. Основними центрами сільськогосподарського машинобудування на Україні були місто Олександрівськ (нині Запоріжжя) і прилеглі до нього райони, Єлисаветград (нині Кіровоград), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ. Найбільші заводи належали іноземним капіталістам Ельворті (в Єлисаветграді), Гельферіх-Саде (в Харкові), Фільверту і Дедіну (в Києві) та ін.

Сільськогосподарські машини застосовувалися переважно у великих капіталістичних господарствах. Особливо це було характерним для південних губерній України. Використання сільськогосподарських машин дедалі більше вело до зниження заробітної плати робітників-наймитів, а також до вивільнення значної їх частини і створення резервної армії праці.

Зростало застосування жіночої і дитячої праці, яка оплачувалася значно нижче, ніж праця дорослих чоловіків. Половина робітників при кінних молотарках складалася з жінок і хлопчиків-підлітків 12—17 років. На роботу брали і дітей від 8 до 12 років. Вони пасли худобу, працювали погоничами. Умови праці були надзвичайно тяжкі. Робочий день тривав від сходу до заходу сонця — 15—16 годин майже без перерви. За батраками стежив звичайно поміщицький наглядач, який всіляко знущався з них, підганяючи під час роботи канчуком. Заробітна плата сільськогосподарських робітників була набагато нижче від їх прожиткового мінімуму.

Головний центр виробництва хліба у 80-х роках XIX ст. перемістився з середньочорноземних губерній, які ще в 60—70-х роках займали в цьому відношенні перше місце в Європейській Росії, на Південь. У 90-х роках XIX ст. на Україну припадало понад 27% загального збору хліба в усіх губерніях Європейської Росії.

Товарні посіви зернових культур були особливо поширені на півдні України, який постачав хлібом центральні губернії Росії, а також давав експортне зерно.

Україна була основним районом цукрового виробництва Росії. На неї припадало понад 70% загальної площі посівів цукрових буряків. Після реформи швидкими темпами почало розвиватися тютюнництво. Особливо великі площі посівів тютюну були на Лівобережній Україні. Українські губернії давали більше половини збору тютюну в усій Росії.

Відбувався дальший процес суспільного поділу праці. «...Саме у відособленні різних районів землеробства і полягає одна з найбільш характерних рис пореформеного сільського господарства в Росії»¹, — писав В. І. Ленін. Це у свою чергу сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими районами Росії в цілому і зростанню внутрішнього ринку.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 3, стор. 212—213.

Центральна Росія з її зростаючою капіталістичною промисловістю, південні і південно-східні окраїни з їх розвинутим капіталістичним землеробством створювали ринок одна для одної. З центру на окраїни йшли промислові вироби, льон, продукти лісового господарства та ін., а з окраїн туди надходили хліб, цукор, тютюн тощо.

Україна займала чільне місце в експорті хліба з Росії. В 1876—1880 рр. через чорноморсько-азовські порти було вивезено понад 31 млн. пудів пшениці, а протягом 1895—1898 рр. її вивіз зріс до 84 млн. пудів. Чорноморсько-азовські порти щодо кількості вивозу хліба випередили балтійські порти. Звідси хліб відправлявся в Англію, Францію, Австрію, Італію.

Вивіз хліба з Росії, Північної Америки, Аргентини і Канади, що збільшувався з року в рік, в умовах промислової кризи, що виникла в середині 70-х років у країнах Західної Європи, викликав падіння цін на хліб і світову аграрну кризу, яка тривала з 1875 по 1895 р. і захопила також Росію.

Криза вела до збільшення заборгованості поміщицьких господарств. Чимало дрібних і середніх поміщицьких маєтків було продано з торгів. На Правобережжі і півдні України поміщики і сільська буржуазія намагалися вийти з кризи, застосовуючи удосконалені сільськогосподарські машини, що здешевлювало виробництво хліба, а також розширюючи посіви технічних культур.

В. І. Ленін, говорячи про аграрне питання, яке особливо загострилося на кінець XIX ст., зазначав, що з моменту проведення реформи 1861 р. в Росії йшла боротьба двох шляхів розвитку капіталізму в землеробстві. Перший, що відповідав інтересам поміщиків, був подібний до того, який пройшла в своєму розвитку Пруссія,— шлях повільного розвитку продуктивних сил, поступового перетворення поміщицьких маєтків в капіталістичні господарства. Цей шлях прирікав селян на довгі десятиріччя напівкріпосницької кабали, мук, голоду, на розорення їх господарств.

Селянство боролось за другий шлях, за перехід поміщицьких латифундій до його рук. При цьому переважаючою силою в землеробстві став би селянин, який переростає в капіталістичного фермера. Це був революційний шлях розв'язання аграрного питання. «Боротьба селянських і поміщицьких інтересів,— говорив В. І. Ленін,— яка проходить червоною ниткою через усю пореформену історію Росії і становить найважливішу економічну основу нашої революції, є боротьбою за той чи інший тип буржуазної аграрної еволюції»¹. Разом з цим В. І. Ленін звертав увагу на те, що в місцевостях Росії, де не було кріпосного права (наприклад, у степах Заволжя, в Новоросії, на Північному Кавказі), розвиток капіталізму йшов незрівнянно швидше, ніж у центрі, обтяженому пережитками кріпосництва.

Скасування кріпосного права створило певні умови для розвитку промислового капіталізму, який поглиблював суспільний поділ праці, прискорював процес відокремлення обробної промисловості від добувної, розширював внутрішній ринок. У цей період швидко зростали

¹ В. І. Ленін. Твора, т. 13, стор. 211.

Катеринослав (60-і роки XIX ст.).

міста і промислові центри, виникали нові галузі промисловості, остаточно здійснювався перехід від мануфактури до машинної індустрії, а разом з тим формувалася і розвивався пролетаріат, посилювалися суперечності капіталізму, які виявлялися в нерівномірності його розвитку, в економічних кризах, в загостренні класової боротьби пролетаріату — могильника капіталізму.

В пореформений період посилилось відтягнення населення від землеробства до промисловості, індустріальне населення збільшувалось швидше, ніж землеробське, зростали міста, створювалися нові промислові центри. На 1897 р. міське населення України становило до 13% загальної кількості населення, причому 35% міського населення України наприкінці XIX ст. жило в чотирьох найбільших містах: у Києві (248 тис. жителів), Одесі (404 тис.), Харкові (174 тис.), Катеринославі (121 тис.).

Розвиток промислового капіталізму виявився насамперед в неухильному зростанні числа промислових підприємств і кількості робітників, що працювали на них. Протягом 60—90-х років XIX ст. число промислових підприємств на Україні збільшилось з 3712 до 8063, а кількість робітників — з 86 тис. до 330 тис. чоловік. Крім того, на кустарних і ремісничих підприємствах працювали сотні тисяч робітників. У 1900 р. їх налічувалось близько 754 тис. чоловік. За цей же час вартість промислової продукції зросла з 71 тис. крб. до 439 млн. крб.

В перші роки після реформи спостерігалось уповільнення розвитку деяких галузей промисловості. Це пояснювалось ломкою кріпосницьких відносин, ліквідацією кріпосної праці і заміною її вільнонайманою працею. Проте вже у другій половині 60-х років про-

мисловість завершила викликану реформою перебудову і почала швидко розвиватися. Її зростання відбувалося нерівномірно; роки процвітання змінювалися роками періодичних економічних криз надвиробництва. Зокрема, криза охопила промисловість у 1873—1876 рр. Після деякого поживлення у другій половині 70-х років навесні 1880 р. вибухнула нова промислова криза, яка разом з депресією тривала до 1887 р.

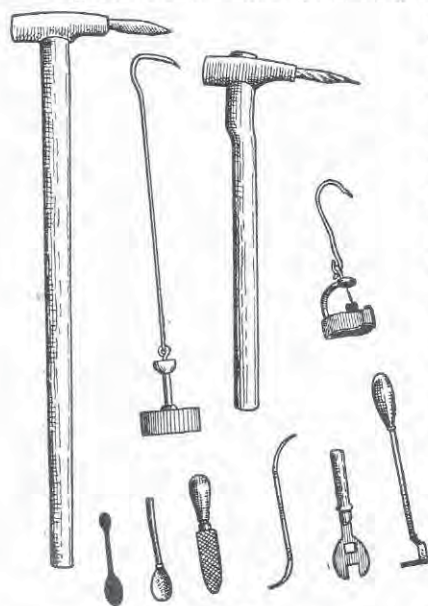
Зростаючий внутрішній ринок потребував удосконалених шляхів сполучення. З 60-х років почалось посилене будівництво залізниць, які відіграли величезну роль у дальшому розвитку капіталістичної промисловості.

Залізниці зв'язували окраїни з Москвою, Петербургом та іншими великими промисловими і культурними центрами Росії, зближували сільськогосподарські райони з промисловими, з ринками збуту. Це прискорювало зростання міст, забезпечувало рухливість населення, сприяючи пересуванню величезних мас робітників з одного району в інший.

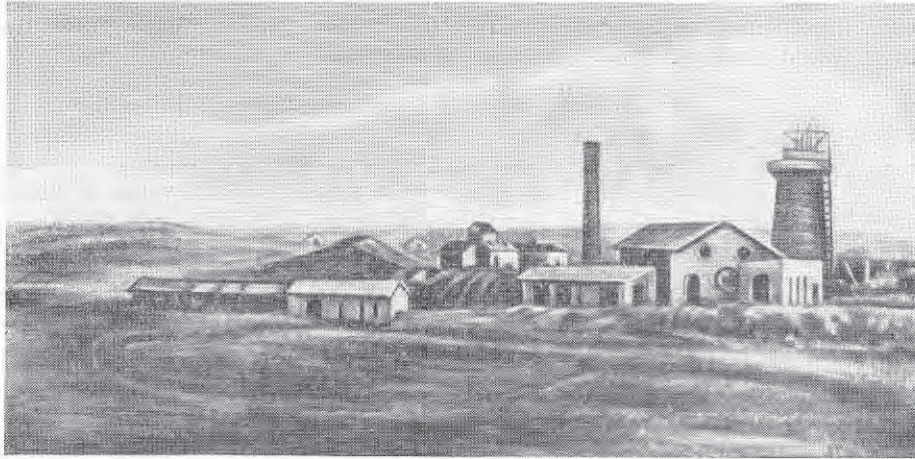
У 1865 р. була збудована перша на території України залізниця, що зв'язала Одесу з Балтою. Протягом 1865—1900 рр. залізнична мережа в Росії зросла з 3854 км до 53774 км, в тому числі на Україні відповідно з 227 до 8417 км. Якщо в 1865 р. довжина українських залізниць становила близько 6% загальної довжини їх в Росії, то на 1900 р. питома вага їх збільшилась вже до 16%.

Протягом 60—90-х років територію України пересікли такі важливі залізничні лінії, як Одеса—Кременчук—Харків, Курськ—Харків—Ростов, Курськ—Київ—Одеса, Козятин—Бердичів—Брест, Ромни—Лібава (Ліпая), Знамянка—Миколаїв, Лозова—Севастополь, Фастівська, Катерининська і Донецька. Залізниці сполучили між собою українські міста, а також міста Центральної Росії, зокрема Москву, з усіма важливими промислово-торговими пунктами України, з її південними портами.

Тривалий час будівництво залізниць здійснювалося у напрямках, які задовольняли насамперед поміщиків, забезпечуючи їм зручний вивіз хліба. Згодом почали враховуватись і потреби промисловості. Винятково важливу роль у розвитку важкої промисловості на Україні відігравали Катерининська і Донецька залізниці, які сполучили донецьке кам'яне вугілля з криворізькою залізною рудою, підготували необхідні

Знаряддя праці шахтарів та ливарників Донбасу в дореволюційний час.

Металургійний завод в Юзівці (70-і роки XIX ст.).

умови для швидкого зростання металургії на півдні України, забезпечили широкий збут вугілля Донбасу.

Залізниця зв'язала всі райони Росії в єдине господарське ціле, повсюди сприяючи розвитку капіталістичного господарства, поширенню і поглибленню всеросійського ринку, складовою частиною якого була Україна.

Залізничне будівництво викликало величезний попит на паливо і метал. На базі використання великих запасів корисних копалин Південної України створюються і зростають кам'яновугільна, залізородна та металургійна галузі промисловості. Протягом 1861—1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 10 млн. пудів до 672 млн. пудів. У 1900 р. він становив 68% загальноросійського видобутку. Вже з початку 70-х років Донбас вийшов за видобутком вугілля на перше місце в країні.

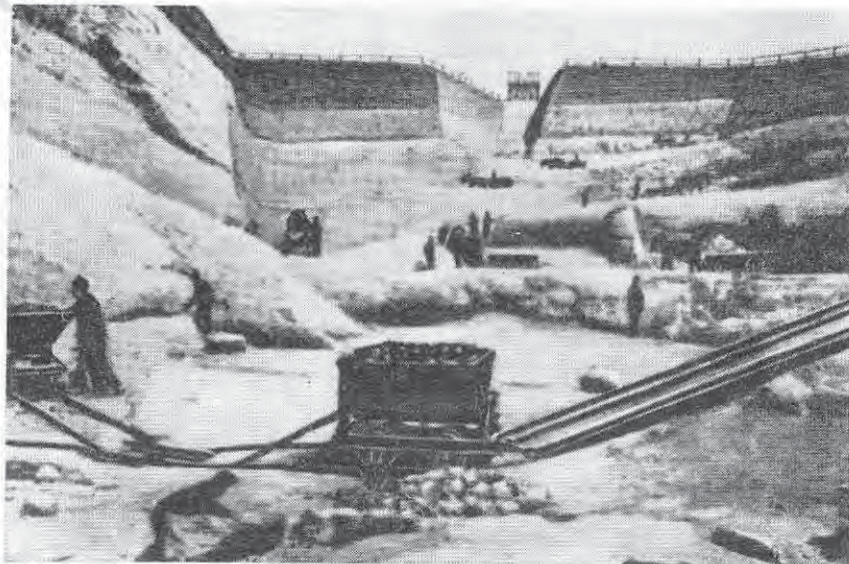
Певний час в пореформений період центром загальноросійської металургії все ще лишався Урал, незважаючи на його технічну відсталість і залишки феодальної кабали робітників. Царський уряд робив спроби прискорити розвиток металургії на Півдні. В 70-х роках тут почали виникати великі підприємства. З 1872 р. почав регулярно діяти збудований у Бахмутському повіті Катеринославської губернії металургійний завод, який виробляв чавун, рейки і сортове залізо. Завод належав вихідцю з Англії капіталісту Юзу, який вступив до «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва», організованого у 1869 р. При заводі виросло робітниче селище, яке дістало назву Юзівка (тепер Донецьк).

Розвиток капіталістичних підприємств вів до концентрації промисловості. На 1890 р. у Донбасі 104 найдрібніші копальні, на яких працювало 1422 робітники, дали лише 2% всього видобутку вугілля, тоді як 37 копалень з загальним числом 15 692 робітники — понад 70%. Певний вплив на розвиток промисловості мав іноземний капітал, при-

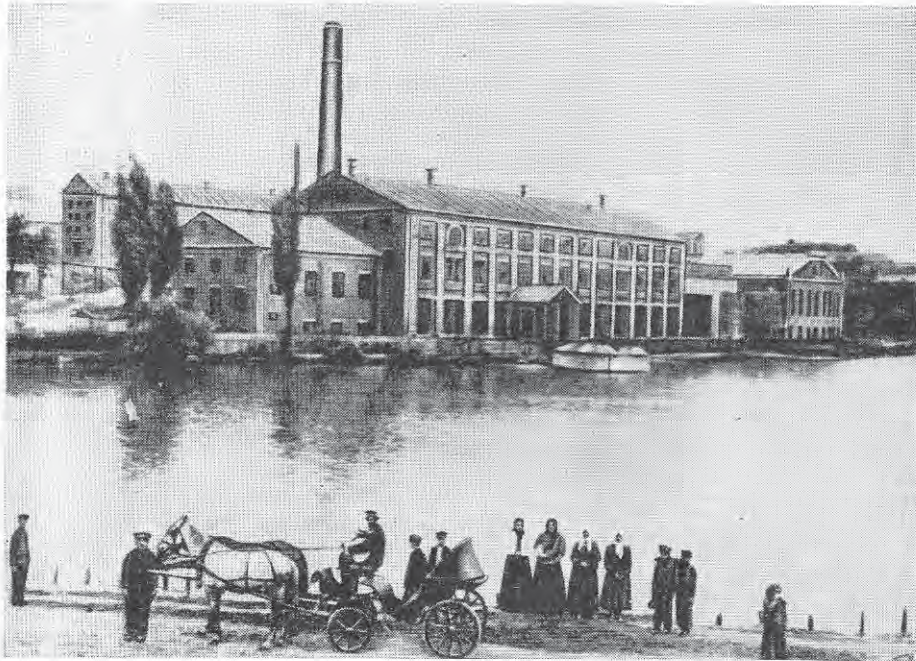
плив якого помітно посилювався з 80-х років XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув на Україну в гірничу промисловість. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні компанії з основним капіталом на суму 62,9 млн. крб. Іноземний капітал приваблювала на Україну можливість одержання тут високих капіталістичних прибутків.

У хижакській експлуатації робітників України іноземним капіталістам всіляко сприяв царизм, дозволяючи їм будувати тут свої фабрики і заводи, а також надаючи їм великі субсидії. Іноземні підприємці почали вкладати капітали спочатку в залізничні, а потім і в промислові підприємства, одержуючи величезні прибутки, які йшли за кордон.

Надзвичайно важливе значення для дальшого зростання важкої промисловості України мала розробка багатючих покладів криворізької залізної руди, що почалася з другої половини 80-х років. За 30 років, з 1870 по 1900 р., видобуток руди тут зріс у 158 разів (з 1,3 млн. до 210 млн. пудів). Вже тоді Україна давала понад 57% видобутку залізної руди в Росії. У 80—90-х роках на території Катеринославської і Херсонської губерній було збудовано 17 великих на той час металургійних і десятки машинобудівних заводів. Наприкінці 90-х років виробництво чавуну на Україні становило 52% загальноросійської виплавки. Якщо в 1886 р. на Півдні виплавлялося тільки 3 млн. пудів чавуну, то в 1897 р. — вже 46,3 млн. пудів, що становило понад 40% виплавки в Росії. Особливо великими заводами були: Олександрівський у Катеринославі, Дніпровський у Кам'янському, Гданцівський у Кривому Розі, Дружківський у Донбасі.

Добування залізної руди відкритим способом у Криворізькому басейні (90-і роки XIX ст.).

Цукровий завод у м. Шполі Київської губернії (кінець XIX ст.).

Південний промисловий район перетворився в основну вугільно-металургійну базу Росії. В. І. Ленін, вказуючи на відсталість Уралу і відтіснення його Півднем, писав: «Південний район гірничої промисловості являє собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові. Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки «освячені віками», настільки Південь молодий і перебуває в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення. До Південної Росії цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи. Міжнародний капітал не завагався переселитися всередину митної стіни і влаштуватися на «чужому» ґрунті...»¹.

Із галузей промисловості, що були зв'язані з переробкою сільськогосподарської сировини, значного розвитку на Україні набули цукрова, горілчана, борошномельна, тютюнова і шкіряна. Цукрова промисловість, яка мала на Україні загальноросійське значення, успішно переходила на дифузійний спосіб виробництва цукру. Протягом 60—90-х років XIX ст. її продукція зросла в 14 разів і у 1894—1895 рр. становила близько 24 млн. пудів. Тут дуже рано почали виникати акціонерні товариства. В 1887 р. у Києві був створений цукровий синдикат,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

в якому головну роль відігравали Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Харитоненки, Терещенки, Беренденки, Хрякови і Фішмани. На 1893 р. синдикат охопив уже понад 90 % цукрових заводів України.

Україна відігравала значну роль у внутрішній та зовнішній торгівлі Росії. Із 15 910 ярмарків, що відбулися у 1894 р. в Європейській Росії, тільки на Лівобережну і Правобережну Україну припадало 3163, а їх товарообіг становив 60,7 млн. крб. Протягом другої половини ХІХ ст. кількість торговельних закладів та їх товарообіг неухильно збільшувалися. На чорноморсько-азовські порти і сухопутні митниці, розташовані на Україні, припадало понад 50 % вартості товарів, що експортувались через європейські кордони Росії.

На кінець ХІХ ст. Україна щодо розвитку промисловості й торгівлі зайняла в Російській імперії одне з перших місць. Вона стояла попереду інших районів за видобутком вугілля, виправкою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн Російської імперії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від Центральної Росії.

5. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Селянська реформа 1861 р., будучи, за визначенням В. І. Леніна, побічним продуктом революційної боротьби, стала певною гранню на зламі двох соці-

ально-економічних формацій — феодально-кріпосницької і капіталістичної. В цей час завершувалася консолідація народностей у нації: в умовах капіталізму зміцнювалася спільність економічного життя, розвивалася загальнонаціональна мова, багатства якої відображались у літературних творах, зростала національна культура, формувалась національна свідомість. Нації складались, підкреслював В. І. Ленін, як «неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»¹.

В цей час більша частина української території входила до складу Росії. Проте західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття — перебували під гнітом габсбурзької Австро-Угорщини. Ця обставина, а також наявність численних пережитків кріпосництва і відсутність своєї державності гальмували завершення процесу формування української буржуазної нації. І все ж, незважаючи на ці перешкоди, в економіці пореформеної України прискорено розвивалися дальший суспільний поділ праці, господарська спеціалізація районів, зростали капіталістичні відносини у промисловості і сільському господарстві, розширювався внутрішній ринок. Все це разом із знищенням монополії дворянського землеволодіння, скасуванням особистої залежності селян від поміщиків, створенням резерву вільної робочої сили, розвитком залізничного, морського і річкового транспорту та рядом інших факторів ліквідувало господарську замкнутість окремих районів України, забезпечило дальше зміцнення спільності економічного життя українського народу, сприяло зростанню його національної мови і культури. Завершувався складний процес

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

формування української буржуазної нації, який почався ще в середині XVII ст.

Одночасно з консолідацією народності в націю формуються основні класи капіталістичного суспільства — буржуазія і пролетаріат. Чисельно зростає українська промислова і торгова буржуазія. Так, уже в 1870 р. в 9 українських губерніях було видано понад 220 тис. купецьких і промислових свідоцтв. На кінець XIX ст. буржуазія значно чисельно зросла. За даними всеросійського перепису 1897 р., на Україні вже налічувалося 32 507 українців, основним джерелом існування яких були прибутки від капіталу і нерухомого майна. Одночасно з цим відбуваються зміни в чисельності та якісному складі робітничого класу.

Царська Росія була тюрмою народів. У ній в найгрубіших формах здійснювалась політика національно-колоніального гноблення. Царизм дупив усе прогресивне і передове, жорстоко переслідував культуру і мову численних національностей Росії, позбавляв їх політичних прав, сіяв між ними недовір'я і ворожнечу, провокував криваві сутички. Становище трудящих мас України ускладнювалось тим, що поряд з українськими і російськими капіталістами і поміщиками тут були іноземні капіталісти.

Царизм не визнавав існування українського народу, придушував його культуру. Царські сатрапи переслідували українську мову. Так, один з ідеологів великодержавного шовінізму редактор «Московских ведомостей» Катков, який, за влучним виразом В. І. Леніна, докотився до шаленого чорносотенства, на сторінках своєї газети вперто доводив, що Україна «ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою... Малоросійської мови ніколи не було і, незважаючи на всі зусилля українофілів, до цього часу не існує».

Цю точку зору цілком поділяли царський уряд і його сановники. Так, міністр внутрішніх справ П. Валуєв у листі до міністра народної освіти писав у 1863 р., що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». В тому ж році було видано розпорядження царя, яким категорично заборонялось видання українською мовою книг «учбових і взагалі призначених для початкового читання народу». Дозволялося друкування, та й то після суворої цензури, лише деяких творів так званого красного письменства.

Ще більш реакційним і ганебним був так званий Емський указ Олександра II, виданий у 1876 р. і спрямований проти української мови як найважливішого засобу розвитку української культури. Цим указом суворо заборонялось завозити в межі імперії, без спеціального на те дозволу головного управління в справах друку, будь-які книги та брошури, видані за кордоном українською мовою. Заборонялися також театральні вистави українською мовою, як і друкування нею текстів до музичних творів. Правда, театральні вистави українською мовою були дозволені в 1881 р., але при цьому було висловлено стільки застережень і обмежень, що від названого дозволу по суті нічого не лишилося.

Колонізаторська політика царського уряду яскраво виявилася і в його ставленні до народної освіти. Було заборонено викладання

в школах українською мовою, що вело до суцільної неписьменності. Цар і його сатрапи відпускали мізерні суми на утримання шкіл.

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я, національне гноблення в умовах розвитку капіталізму викликали посилення національного руху на окраїнах Росії, зокрема на Україні. Відзначаючи це, В. І. Ленін у праці «Про право націй на самовизначення» писав у 1914 р.: «Національні рухи не вперше виникають в Росії і не самі тільки їй властиві. В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами»¹. Разом з цим В. І. Ленін визначив і економічну основу цих рухів: для повної перемоги товарного виробництва є необхідним завоювання внутрішнього ринку буржуазією, є необхідним державне згуртування територій з населенням, яке говорить однією мовою, при усуненні будь-яких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі.

Сила національного руху залежить від ступеня участі в ньому широких народних мас. Вищою формою цього руху є народне повстання, що має на меті ліквідацію національного гноблення. В. І. Ленін відзначав, що всякий національний гніт неминуче викликає відсіч з боку широких народних мас, тенденцією якої є національне повстання. Правда, на Україні, яка, за визначенням В. І. Леніна, була відокремлена від Росії винятковими умовами, національний рух не дістав такого розвитку, оскільки він не пустив там глибоко коріння². Проте й на Україні, вказував В. І. Ленін, в міру розвитку капіталізму, який супроводжувався посиленням національного гніту, точилася боротьба пригнобленої української нації проти великодержавної, шовіністичної політики царизму.

Вже з самого початку свого виникнення національний рух на Україні, як і на інших окраїнах Росії, складався з двох течій — ліберально-буржуазної і революційно-демократичної. Перша з них відображала інтереси національної буржуазії, конче зацікавленої в оволодінні ринками збуту товарів, в розширенні своїх політичних прав. Зростаючи в умовах феодально-кріпосницького ладу і будучи тісно зв'язана з пануючим класом дворян-поміщиків, українська, як і великоруська, буржуазія ніколи не була революційною. Це в значній мірі обумовлювалося виступом на політичній арені пролетаріату — найреволюційнішого класу. В цих умовах, як зазначав В. І. Ленін, українська, як і всяка інша, буржуазія, боячись революції, руху народних мас, йшла на змову з царизмом, з поміщиками.

Ідеологами ліберально-буржуазної течії в національному русі на Україні були представники української інтелігенції, які перебували в опозиції до царизму. Вони сприяли розвитку української мови, школи, театру та інших галузей культури. На початку 60-х років XIX ст. вони об'єдналися в організації, що іменували себе громадами. Хоч ці організації існували у багатьох містах України — в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та ін. — і відігравали позитивну роль в українському національно-визвольному русі, вони були нездатні

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 364.

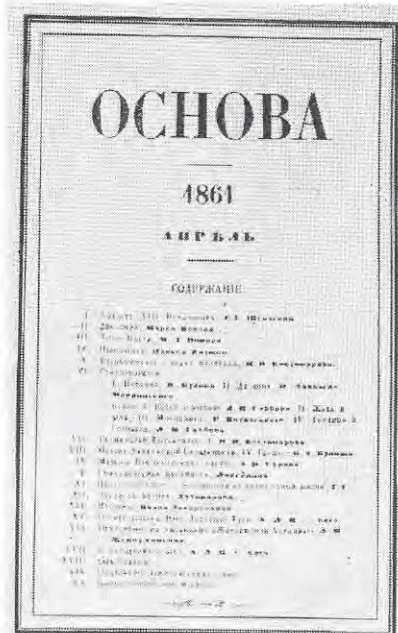
² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 165.

здійснити будь-які радикальні перетворення в соціальному і національному питаннях.

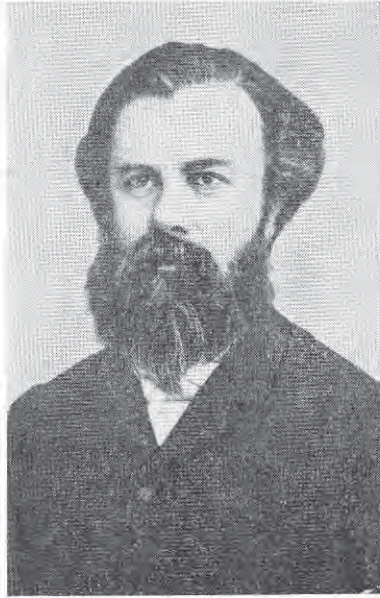
Непослідовність, половинчатість і безпринципність українських лібералів-націоналістів яскраво проявились у заяві членів Київської громади, опублікованій в 1862 р. в «Современной летописи» під назвою «Відзив з Києва». Його автори, засудивши революційні методи боротьби, вказували, що єдиний їх обов'язок, «як людей, що встигли дістати вищу освіту, полягає в тому, щоб вжити всіляких заходів до надання народу можливостей придбати освіту, усвідомити себе, свої потреби, уміти заявити їх, словом, внутрішнім своїм розвитком стати на той ступінь, на який він поставлений законом». Інакше кажучи, київські громадівці бачили основний напрям своєї діяльності в культурницькій роботі. Не виступаючи проти основ поміщицько-буржуазного ладу, вони тим самим прирікали український народ на пригноблення і темряву.

Культурно-освітня діяльність громадівців не охоплювала широких мас українського народу. Ідеї громадівців знайшли відображення на сторінках щомісячного громадсько-політичного журналу «Основа», що видавався у Петербурзі в 1861—1862 рр. за редакцією В. М. Білозерського, який входив до Петербурзької громади. Це був єдиний легальний український орган у Росії. В ньому поряд з творами ліберального і буржуазно-націоналістичного характеру друкувалися твори українських письменників демократичного напрямку, зокрема неопубліковані поезії Т. Г. Шевченка, а також цінні історико-етнографічні матеріали.

Певну позитивну роботу в розвитку української культури проводили громадівці і в наступні десятиріччя. Гурток київської інтелігенції, що іменувався «Старою громадою», у 60—70-х роках продовжував видавати різну літературу українською мовою. Царський уряд, обвинувативши в 1876 р. громади в сепаратизмі, заборонив їх діяльність. Частина громадівців було заарештовано і відправлено на заслання. Через кілька років громади таємно відновили свою діяльність. У роботі Київської громади активну участь брав відомий публіцист, історик, фольклорист і громадський діяч буржуазно-демократичного, а потім ліберально-буржуазного напрямку М. П. Драгоманов (1841—1895 рр.). У своїх працях він виступав проти соціального і національного поневолення народів російським царизмом і габсбурзькою монархією, підкреслював прогресивне значення спільного історичного розвитку російського

Обкладинка журналу «Основа».

М. П. Драгоманов.

берали, засуджуючи національне гноблення, не виступали проти соціально-економічних і політичних його основ. Вони проголосили чужі трудящим масам націоналістичні ідеї, які суперечили віковим прагненням українського і російського народів, таких близьких, за виразом В. І. Леніна, і мовою, і місцем проживання, і історією. Будучи у своїй основі націоналістичною, ліберально-буржуазна течія охоплювала прошарки буржуазії і дворянсько-буржуазної інтелігенції. Їх ідеологами виступали ліберально-буржуазні історики і письменники М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш, О. Кониський та ін. Всупереч історичній дійсності вони поширювали твердження про «безкласовість» та «безбуржуазність» української нації, про так званий «єдиний потік» в розвитку української культури. Українські громадівці у 80-х роках ХІХ ст. стали на шлях зближення з ліберальними народниками і земцями. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. більшість громадівців взяла участь у створенні буржуазно-націоналістичних партій і груп.

Ліберально-буржуазній, націоналістичній течії, ворожій народним масам, протистояли революціонери-демократи, справжні виразники і захисники інтересів трудящих, невтомні борці за свободу народу. Почесне місце серед них належало великому українському поетові, революціонерові-демократу Т. Г. Шевченку, який мужньо відстоював національні права українського народу, його дружбу з іншими народами країни, розуміючи, що лише таким шляхом він може звільнитися від тяжкого соціального і національного гніту. Все життя, всі сили, свій величезний талант віддав Шевченко боротьбі за об'єднання революційних зусиль народів Росії, насамперед українців, росіян та білорусів,

і українського народів, викривав буржуазно-націоналістичні плани відриву України від Росії.

Проте в трактуванні національного питання Драгоманов був непослідовний і допускав ряд хиб. Зокрема, він з вузьконаціоналістичних позицій оцінював польське визвольне повстання 1863—1864 рр., за що його різко критикував В. І. Ленін.

У 1876 р. у зв'язку з репресіями царизму М. Драгоманов емігрував у Швейцарію, де організував друкування збірників «Громада» українською мовою. В цих збірниках вміщалися статті історичного, літературно-критичного та публіцистичного характеру.

Деяке пожвавлення у діяльності українських громад спостерігалось на початку 80-х років ХІХ ст. Воно посилювалось, зокрема, з виходом у світ ліберально-буржуазного журналу «Киевская старина», що об'єднав навколо себе членів «Старої громади». Українські лі-

проти спільного ворога — царизму і кріпосників-поміщиків. Цим самим він заклав міцні революційно-демократичні традиції в українському визвольному русі.

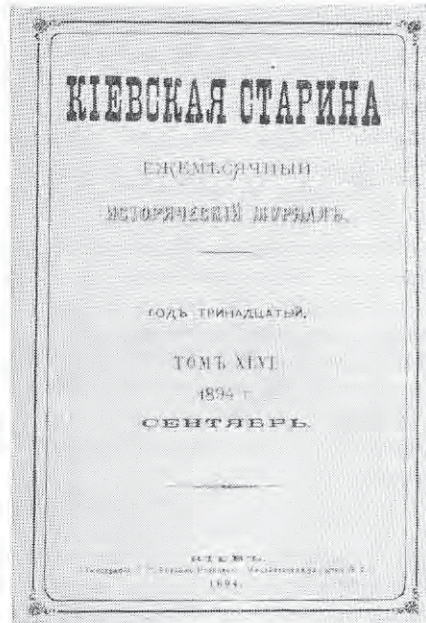
Яскравим проявом класової солідарності, братерської дружби і революційного співробітництва був спільний виступ на початку 60-х років XIX ст. передових представників російського, українського, польського, білоруського і литовського народів проти царизму, їх спроба з'єднати масовий селянський рух України і Росії в цілому з виступом польських повстанців 1863 р.

В цьому напрямі діяли члени революційних гуртків, які виникли серед курсантів Київської військової школи (Є. Моссаківський та ін.) і студентів університету (С. Бобровський, Орлов, Лободовський). Вони розповсюджували твори російських, українських, польських революційних діячів, що закликали народи до спільної боротьби проти загального ворога — царського самодержавства.

Безкорислива братерська допомога російських і українських революціонерів-демократів польським повстанцям особливо посилилась після встановлення між ними союзу в ході переговорів у Петербурзі й Лондоні у вересні і грудні 1862 р. Велику роботу серед російських військ проводив славний син українського народу Андрій Потебня, який очолював «Комітет російських офіцерів у Польщі». На Україні з осені 1862 р. посилювалось розповсюдження революційних листівок і прокламацій, робились спроби організувати селянські виступи на допомогу польським повстанцям. Одну з таких спроб зробила група української молоді на чолі з Володимиром Синегубом у грудні 1862 і квітні 1863 р. В Одесі існувала організація, що сприяла підготовці повстання, у якій поряд з поляками брали участь росіяни та українці. В селах Правобережної України розповсюджувалися листівки «Землі і волі», які закликали до підтримки польського визвольного руху.

Агітаційно-пропагандистська робота революційної демократії, незважаючи на її обмеженість, дала деякі результати. В ряді місць Правобережної України селяни готові були підтримати польських повстанців.

Міжнародна революційні зв'язки дістали свій дальший розвиток у діяльності народників 70-х років. Багато членів народницьких гуртків Києва, Одеси, Харкова, а також Криму (А. І. Желябов, В. А. Осін-

Обкладинка журналу «Киевская старина».

ський, П. Б. Аксельрод, Я. В. Стефанович та ін.) відіграли значну роль в загальноросійському революційному русі. Досвід народників, які діяли на Україні, їх зв'язки з керівниками місцевого національно-визвольного руху сприяли тому, що до програми організації «Народна воля» було внесено вимогу про надання всім народам Росії, в тому числі й українському народові, прав на вільний національний розвиток.

Протест проти національного гноблення, прагнення до дружби і братерства представників усіх націй яскраво проявлялись і в діяльності пролетарських організацій на Україні, багатонаціональних за своїм складом. Такою була перша в Росії пролетарська організація «Південноросійський союз робітників» в Одесі (1875 р.). Багатонаціональний склад мав і створений у 1880 р. революційними народниками «Південноросійський робітничий союз» у Києві. Як відзначала у своїх спогадах Є. М. Ковальська, один з керівників «Союзу», до його складу входили українці, які становили більшість, росіяни, поляки, француз, австрійський німець, румун, татарин. Тут панував дух інтернаціоналізму.

Національно-визвольний рух розгортався не тільки на території України, що входила до складу Росії, а й на західноукраїнських землях, які перебували під гнітом габсбурзької монархії. Австрійський уряд всіляко гальмував розвиток тут національної культури. З його санкції закривалися українські школи в Галичині, на Буковині і Закарпатті, витіснялася українська мова з вищих учбових закладів та державних установ.

Політика австрійського уряду щодо залежних від Австрії народів ґрунтувалася на принципі «поділяй і владарюй». Щоб зміцнити свої позиції, австрійський уряд закріпив панування польських поміщиків у Галичині, угорських магнатів — на Закарпатті, румунських бояр — на Буковині. Іноземні загарбники проводили політику насильственого онімечування, ополячування, румунізації та мадяризації трудящих мас західноукраїнських земель. Школи тут були в основному знярядям денационалізації українського населення. У Галичині і на Буковині було лише кілька українських гімназій, а на Закарпатті на початок ХХ ст. всі школи були мадярськими.

Все це неминуче породжувало і посилювало національно-визвольний рух. Ще в 60-х роках ХІХ ст. пройнята ентузіазмом молодь «підняла, — як зазначав І. Франко, — і в Галичині прапор української народності, народної мови в розмові і літературі, а разом з тим і деякого, точно не визначеного, демократизму в політичних справах». З самого початку цей рух, що дістав назву руху «народовців», мав націоналістичне забарвлення. Правда, учасники його вели значну культурно-освітню діяльність, заснували в 1864 р. український театр, у 1873 р. — літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, видавали свої журнали.

В «народовському» русі брали участь і представники демократичного напрямку, які провадили значну роботу по об'єднанню народних мас на боротьбу проти соціального і національного гніту. До них, зокрема, належав В. Навроцький, який неухильно відстоював інтереси польського та українського народів, закликаючи їх до спільної боротьби з гнобителями.

Національно-демократичний рух очолив великий син українського народу, палкий революціонер-демократ Іван Франко. Він був одним з основоположників та ідейних натхненників «Українсько-руської радикальної партії» (1890 р.), яка висувала вимоги ліквідації феодальних привілеїв і встановлення політичних свобод. Соратниками І. Я. Франка у визвольному русі були М. І. Павлик та О. С. Терлецький.

Будучи продовжувачем революційно-демократичних традицій Шевченка, Франко вів рішучу боротьбу проти соціального і національного гніту. Він відстоював ідею селянської революції, переклав на українську мову деякі праці Маркса і Енгельса, а також кращі твори російської літератури. Франко палко закликав народні маси західноукраїнських земель до об'єднання з своїми єдинокровними братами — східними українцями і росіянами, до возз'єднання Галичини, Буковини і Закарпаття з революційною Росією. «Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз, ми всі русофіли, — говорив пізніше Франко. — Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо... І ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге, і святе, і високе».

Ці ж ідеї єднання трудящих мас різних національностей в боротьбі проти царизму, поміщиків та буржуазії рішуче відстоювали і пропагували Павло Грабовський, Леся Українка і Михайло Коцюбинський, які сприйняли ряд положень наукового соціалізму і під його благотворним впливом переходили від революційного демократизму до марксизму. Закликаючи трудящі маси України до боротьби проти соціального і національного гніту, Грабовський рішуче виступав як проти націоналістів, що пропагували відособленість і «безкласовість» української нації, так і проти безрідних космополітів, що заперечували саме існування націй і необхідність розвитку їх культури.

Українські революційні демократи мали постійну підтримку з боку російських революціонерів-демократів, які відстоювали право України на національну незалежність, боролися за її визволення від гноблення царизму. Це посилювало демократичний напрям у національно-визвольному русі. Згодом боротьбу проти соціального і національного гніту розгортають революційні соціал-демократи.

6. народницький
революційний рух
кінця 60-х —
початку 80-х років

Спадкоємцями поглядів Герцена і Чернишевського були революційні народники 60—70-х років. У ці роки народництво стало пануючим напрямом у революційній боротьбі проти царизму і пережитків кріпосництва.

Народництво було ідеологією селянської демократії в пореформеній Росії. В ньому поєднувались бойовий демократизм селянських мас і утопічний соціалізм, що відбивав прагнення селян до політичного рівноправ'я і цілковитого знищення поміщицького землеволодіння. Революційні народники намагалися просвітити і розбудити селянські маси.

В. І. Ленін писав про революційне народництво: «*Віра в особливий уклад, в обцининний лад російського життя; звідси — віра в можливість селянської соціалістичної революції* — ось що одушевляло їх, піднімало десятки й сотні людей на геройську боротьбу з урядом. І ви не зможете закинути соціал-демократам те, що вони не вміли цінити величезної історичної заслуги цих кращих людей свого часу, не вміли глибоко шанувати їх пам'яті»¹.

На народників 70-х років найбільше впливали теорії П. Лаврова, М. О. Бакуніна і П. М. Ткачова. П. Лавров вважав, що очолити революцію мають критично мислячі особи і що їй передуватиме тривала підготовча пропагандистська діяльність цих осіб. М. Бакунін, що був одним з родоначальників анархізму, проповідував соціальну революцію, яку, на його думку, повинні негайно здійснити селяни — природжені бунтарі. П. Ткачов обстоював ідею захоплення політичної влади організацією революціонерів шляхом змови, без народної революції. К. Маркс і Ф. Енгельс боролися проти еkleктизму Лаврова, анархізму Бакуніна, бланкізму і суб'єктивізму Ткачова.

Незважаючи на те, що народники 70-х років дотримувалися хибних теорій, їх боротьба мала велике значення. Вони зробили героїчну спробу «*підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства*»². В. І. Ленін, високо оцінюючи практичну революційну діяльність народників 70-х років, називав їх поряд з Герценом, Белінським, Чернишевським попередниками російської соціал-демократії.

В кінці 60-х — на початку 70-х років у Петербурзі були засновані перші народницькі гуртки. Одним з них був гурток чайковців, який виник тут у 1871 р. і мав відділення у Москві, Києві (П. Б. Аксельрод, Я. В. Стефанович та ін.), Одесі і Херсоні (А. І. Желябов, А. О. Франжолі, Ф. В. Волховський та ін.). Гурток проіснував кілька років. Гуртківці розповсюджували революційну літературу, провадили пропаганду серед студентів і робітників. Чайковці, що діяли на Україні, готували пропагандистську літературу українською мовою. Ф. В. Волховський написав відозву «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», яку було пізніше використано в революційній пропаганді серед селян Чернігівщини.

Восени 1873 р. в Києві виник народницький гурток бунтарського напрямку «Київська комуна». До нього входили представники різночинної інтелігенції, а також студенти Київського університету: В. Дебогорій-Мокрісевич, І. Трезвинський, М. Судзіловський, О. Іванова та ін. Всього в «Комуні» було близько 30 чоловік. Всі вони перебували під впливом анархічних поглядів М. Бакуніна. Збираючись на квартирі Іванової, народники читали нелегальну літературу, влаштовували диспути на політичні теми. Вони підтримували зв'язки з гуртками Петербурга, Харкова, Одеси та інших міст. Навесні 1874 р. після прибуття з Петербурга в Київ групи народників (І. Каблиць, І. Чернишов та ін.) члени «Київської комуні» вирішили «йти в народ», щоб шляхом пропаган-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 234.

² Там же, стор. 235.

ди готувати селян до повстання. Проте їх пропаганда не мала успіху. Народники не розуміли потреб селян. Внаслідок невдач «ходіння в народ» і масових арештів «Київська комуна» в кінці 1874 р. припинила своє існування.

Відомим діячем народницького руху першої половини 70-х років XIX ст. був С. О. Жебуньов, який, навчаючись у Харківській гімназії, створив там на початку 70-х років революційний гурток. У 1872 р. Жебуньов, перебуваючи в Цюріху, організував народницький гурток, що мав зв'язки з народниками Москви, Києва та Одеси. Згодом Жебуньов переніс діяльність на Чернігівщину, але незабаром був заарештований і засуджений до заслання в Сибір.

Навесні і влітку 1874 р. «ходіння в народ» набуло особливо масового характеру. Сотні юнаків і дівчат, працюючи ковалями, шевцями, кравцями, теслярами тощо, провадили серед селян пропаганду, щоб підняти їх на соціалістичну революцію. Водночас пропагандою були охоплені всі губернії України. Проте селяни не підтримали народників, а на осінь 1874 р. органи царської влади провели масові арешти учасників «ходіння в народ». У 1877—1878 рр. відбувся судовий процес над 193 діячами народницького руху, які були відправлені на каторгу або на поселення в Сибір.

В. І. Ленін назвав «ходіння в народ» розквітом дійового народництва. Він писав, що за здійснення народницької програми «взялася маса найенергійніших і талановитих працівників, яким на практиці довелося переконатися в наївності уявлення про комуністичні інстинкти мужика»¹.

Після розгрому «ходіння в народ» частина народників зосередила свої зусилля на пропаганді серед робітників. У 1875—1877 рр. пропаганду серед робітників України вели народницькі гуртки І. Ф. Савенка (у Києві), О. І. Архангельського і С. В. Ястремського (в Харкові) та ін.

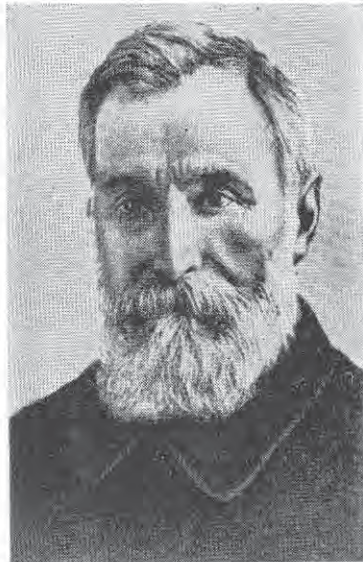
У кінці 1876 р. створюється централізована народницька організація, яка з 1878 р. стала називатися «Земля і воля». Члени її виступали за землю і волю для селян, а також за вільний національний розвиток народів Росії.

На цей час припадає спроба групи українських народників підняти повстання селян в Чигиринському повіті на Київщині (так звана «Чи-

А. І. Желябов.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 1, стор. 247.

М. Ф. Фроленко.

родницьких терористичних актів у Росії був замах В. Осінського на помічника прокурора Київського окружного суду Котляревського. В травні того ж року Г. Попко вбив у Києві жандармського офіцера Гейкінга, в лютому 1879 р. було вбито харківського губернатора Кропоткіна.

В народницькому русі оформляються дві течії, представники однієї з яких дотримувалися старих методів роботи на селі, а другої — обстоювали індивідуальний терор проти царя і його урядовців. У 1879 р., після Воронежського з'їзду, «Земля і воля» розкололась на дві організації: «Чорний переділ» (Г. Плеханов, Я. Стефанович, В. Засулич та ін.), який залишився на попередніх позиціях революційної пропаганди, і «Народцу волю» (А. Желябов, О. Михайлов, В. Фігнер, С. Перовська, М. Фроленко та ін.). Народовольці визнали за необхідне вести політичну боротьбу і висунули у своїй програмі вимоги повалення самодержавства, встановлення в Росії демократичної республіки, оголошення свободи слова, друку, здійснення права всіх пригноблених народів Росії, в тому числі й українського народу, на національне визволення. Не бачачи можливості підняти всенародне повстання, вони відкинули тактику «ходіння в народ» та «поселень в народі» і оголосили своїм тактичним принципом індивідуальний терор проти представників царської влади.

Місцеві групи «Народної волі» були засновані в ряді міст Росії. На Україні вони існували в Києві, Одесі, Харкові, Ніжині та деяких інших містах. «Народна воля» в цілому налічувала в своїх лавах близько 500 членів. Народовольці здійснили ряд сміливих терористичних актів проти представників царської влади, а 1 березня 1881 р. убили Олександра II.

гиринська змова»). Використовуючи царистські настрої серед селян, Я. В. Стефанович, який називав себе царським комісаром, з допомогою Л. Г. Дейча та І. В. Бохановського створив у 1877 р. в Чигиринському повіті нелегальну селянську організацію. До неї входило близько тисячі чоловік. Під час підготовки повстання у вересні 1877 р. змову було розкрито, а її учасників заарештовано і віддано до суду. В числі заарештованих і засуджених були керівники селянської таємної організації Є. Олійник, І. Пісковий, М. Гудзь, К. Прудкий, Л. Тененик.

Безуспішність «поселень в народі» стала причиною переходу більшості народників до тактики індивідуального терору з метою завоювання політичних свобод. Ініціаторами переходу до нової тактики були В. Осінський, Г. Попко, Д. Лизогуб та ін., які працювали переважно на Україні. Одним з перших на-

Називаючи діячів «Народної волі» героями, В. І. Ленін зазначав, що «вони проявили величезну самопожертву і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу. Без сумніву, ці жертви полягли не даремно, без сумніву, вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу. Але своєї безпосередньої мети, пробудження народної революції, вони не досягли і не могли досягти»¹. Разом з цим В. І. Ленін відзначав хибність тактики індивідуального терору народовольців.

Царизм жорстоко розправився з народовольцями, стративши їх керівників — А. Желябова, С. Перовську, М. Кибальчича та ін. Це був, по суті, кінець революційного народництва. Як зазначав В. І. Ленін, «революціонери вичерпали себе 4-им березня...»².

Намагаючись зблизитися з робітничим рухом і прищепити йому тактику індивідуального терору, народники організували в Києві у 1880—1881 рр. «Південноросійський робітничий союз», який очолювали Є. Ковальська та М. Щедрін. Програма цієї організації включала в себе терористичні методи боротьби. Щедрін намагався підняти заводських робітників на боротьбу проти адміністрації, застосовуючи «фабричний терор», тобто терористичні акти, спрямовані проти підприємців та фабричної адміністрації. Цей шлях був у такій же мірі хибним для революційного руху, як і шлях індивідуального терору народовольців; робітнича маса не пішла за «Союзом».

У 70—80-х роках в Росії, у тому числі й на Україні, відбувалося дедалі різкіше розмежування класових сил. В революційну боротьбу вступив пролетаріат. Зважаючи на це, буржуазія все тісніше змикалася з царизмом, а народництво все більше зближалося з ліберальною буржуазією.

У 80—90-х роках в народницькому русі панівною стала ліберальна течія. Вона була головною ідейною перешкодою на шляху поширення марксизму в Росії. Визначну роль в ідейному розгромі народництва відіграв Г. В. Плеханов, а остаточно розгромив його В. І. Ленін.

М. І. Кибальчич.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 39.

7. ФОРМУВАННЯ
ПРОМИСЛОВОГО ПРОЛЕТАРІАТУ
І ЙОГО РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТБЯ.
ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ
І ПОЯВА
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ.
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ

У пореформений період в Росії, у тому числі і на Україні, продовжував формуватися пролетаріат, який став на шлях рішучої боротьби проти капіталістичної експлуатації. Це був уже «сформований клас робітників, які не мають своєї хати, не мають фактично ніякої власності, клас, що нічим не зв'язаний і що живе від дня до дня»¹, — відзначав В. І. Ленін.

Робітничий клас України формувався переважно з місцевого зубожілого сільського населення, а також міської бідноти. Разом з тим на Україну прибувало багато розорених селян з губерній Центральної Росії. Особливо сильним був приплив їх на великі підприємства й шахти Донбасу та заводи Катеринославщини. Там же працювали у великій кількості кваліфіковані робітники з промислових районів Центральної Росії. Таким чином, робітничий клас України формувався з трудящих двох братніх народів — українського і російського.

Пролетаріат України — складова частина загальноросійського робітничого класу. Серед прийшлих робітників було чимало тих, хто пройшов школу революційної боротьби у великих російських пролетарських центрах. Вони передавали свій революційний досвід робітникам України, знайомили їх з передовою російською культурою.

Робітники працювали на фабриках і заводах, на залізничному і водному транспорті, в ремісничій і кустарній промисловості, у землеробстві. На Україні в 1900 р. налічувалось 2,5 млн. робітників, з яких у фабрично-заводській промисловості було зайнято понад 327 тис. чоловік, у ремісничій і кустарній — близько 754 тис. чоловік. Решта працювала в землеробстві. Найбільше промислового пролетаріату зосереджувалося у Катеринославській, Київській і Харківській губерніях (понад 200 тис. чоловік).

Умови праці і життя робітників були надзвичайно тяжкі. Особливо виснажливою і небезпечною була робота в кам'яновугільних шахтах. Вона велась у дві зміни, по 12 годин кожна. Шахтарі працювали у забіі нерідко на глибині понад сто метрів, присівши навпочіпки або лежачи на боці. Повітря в шахтах було вогке, насичене вугільним пилом і газами. Часто в шахту просочувалась вода. Нарубане вручну вугілля відвозив саночник, якому доводилось тягти свій вантаж, пересуваючись на колінах. Часті були випадки обвалу породи і вибухів рудникових газів, і через це шахтар під час роботи завжди ризикував життям.

Робочий день на підприємствах тривав 12—15, а в деяких випадках і 18 годин. На фабриках і заводах все ширше застосовувалась жіноча і дитяча праця. Заробітна плата залишалась на низькому рівні, більшість робітників змушена була задовольнятися місячним заробітком у 12—20 крб. У деяких галузях промисловості, наприклад у тютюновій, робітники, особливо жінки, одержували лише 2—4 крб. на місяць. Тяжким тягарем для робітників були численні штрафи. Як зазначав

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 465.

Житла гірників Донбасу (70-і роки XIX ст.).

В. І. Ленін, «фабриканти могли брати штрафи, за що хотіли і скільки хотіли. Фабриканти брали тоді штрафи в неподобних розмірах і наживали на штрафах величезні прибутки.— Штрафи накладалися іноді просто «на розсуд хазяїна», без зазначення причини штрафу.— Штрафи доходили іноді до половини заробітку...»¹. Значна частина робітників залежала від підрядчика, який грабував артіль, не виплачуючи їй повністю заробітку.

Капіталісти несвоєчасно виплачували заробітну плату робітникам. Щоб ще більше закабалити робітників, власники підприємств розраховувалися з ними продуктами із своїх крамниць, де ціни були значно вищі, ніж на ринку.

Дуже тяжкими були житлові умови робітників. Шахтарі Донбасу здебільшого жили в землянках. На цукрових заводах робітники містилися в тісних, вогких і брудних казармах, які кишіли паразитами.

Катеринославські статистики, характеризуючи нестерпні житлові умови шахтарів Донбасу, у 80-х роках робили висновок про те, що «робітники, задихаючись в спертій і тяжкій атмосфері підземних галерей під час своїх денних і нічних робіт, псуючи зір при тьмяному миготінні чадної олійної лампи, позбавлені можливості користуватись достатнім світлом і чистим свіжим повітрям навіть і під час свого відпочинку.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 21.

В результаті всього цього вуглекоп являє собою виснажену малосильну фігуру з хворобливо блідим кольором обличчя і поганим зором».

На підприємствах не було охорони праці, дуже часто траплялися нещасні випадки. За далеко не повними даними, протягом 1864—1899 рр. на промислових підприємствах України в результаті травматизму загинуло близько 3300 робітників і скалічено понад 16 тисяч.

Робітники не одержували належної медичної допомоги. За невеликим винятком, при заводах і фабриках не було лікарень. У земських і міських лікарнях бралася дуже висока плата за лікування — 7—8 крб. у місяць. Хворих робітників капіталісти звільняли з роботи і викидали на вулицю.

Робітники України, як і всієї Росії, були позбавлені політичних прав. Власники підприємств та їх адміністрація чинили сваволю над робітниками, нерідко піддаючи їх фізичним покаранням.

Усе це викликало обурення робітників, зміцнювало їх солідарність і штовхало на боротьбу за поліпшення свого становища. Робітники страйкували, висували економічні вимоги, причому спочатку страйки нерідко супроводилися розгромом підприємств, руйнуванням машин і побиттям ненависної фабричної адміністрації.

За далеко не повними даними, у 60-х роках на Україні відбулося вісім робітничих страйків і заворушень. Зокрема, значне заворушення робітників спалахнуло в 1867 р. на будівництві залізниці Київ — Балта. Робітники вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення харчування.

У 70-х роках XIX ст. кількість страйків на промислових підприємствах України зросла до 50, а заворушень — до 14, що становило близько 30% усіх робітничих виступів Росії. Майже всі вони були викликані погіршенням економічного становища робітників. У 1871 р. відбулося два страйки в Одесі — на фабриці по виготовленню кожухів і серед біржових візників. Ці страйки були придушені з допомогою поліції і жандармів. В листопаді 1872 р. застрайкували в районі Олександрівська 670 робітників, які працювали на спорудженні Лозово-Севастопольської залізниці. Вони вимагали від адміністрації і підрядчиків точного виконання договору та своєчасної виплати зароблених грошей.

Великий страйк спалахнув у квітні 1875 р. на заводі Юза і навколишніх шахтах. Понад дві тисячі робітників заводу і шахтарів у зв'язку з систематичною затримкою заробітної плати поставили вимогу «получку — кожного місяця». Страйкарі розгромили в Юзівці шинки й крамниці торговців-спекулянтів, а також побили шибки в квартирі Юза, який, злякавшись розправи, утік. Для придушення страйку органи царської влади викликали піхотну частину і козачу сотню, які вчинили жорстоку розправу над страйкарями. Понад 30 чоловік було заарештовано і відправлено в Бахмут. Незважаючи на придушення страйку, адміністрація змушена була пообіцяти, що в наступному заробітна плата робітникам буде видаватися щомісячно.

Чимало страйків у 70-х роках відбулося на цукрових заводах. У грудні 1876 р. значне заворушення й страйк відбулися на Саливонківському цукровому заводі графа Браницького (Васильківський повіт

Київської губернії). Приводом до виступу робітників було побиття прикажчиком заводу трьох дівчат-підлітків. Обурені робітники побили прикажчика, а потім припинили роботу, вимагаючи поліпшення умов праці і припинення знущань над ними з боку службовців заводу. Страйк очолювали А. Войченко, М. Кравченко, М. Сафонов та ін. Становий пристав наказав поліції заарештувати кількох робітників. У відповідь на це робітники, очолені М. Курдулєєвим, напали на волосне правління і звільнили заарештованих. Страйк на Саливонківському заводі був придушений військовою силою.

Масового характеру набув страйк у Київських залізничних майстернях у 1879 р. Дві тисячі робітників, протестуючи проти збільшення робочого дня і звільнення з майстерень 17 товаришів, одностайно припинили роботу. Налякана адміністрація змушена була задовольнити вимоги робітників.

Промислова криза першої половини 80-х років викликала масове безробіття, зниження заробітної плати, загальне погіршення й без того надзвичайно тяжкого становища робітників. Але страйкова боротьба робітників продовжувалась. У ці роки на Україні виступали головним чином залізничники: у 1884 р. — полтавські, в 1885 р. — олександрівські, у 1887 р. оголосили страйк робітники Головних залізничних майстерень Курсько-Харково-Азовської залізниці. У тому ж році страйкували робітники кількох шахт Донбасу. В 1889 р. спалахнули страйки на механічно-столярному заводі Зелінгера в Києві. У 1890 р. знову відбулися страйки на ряді шахт Донбасу, а також у залізничних майстернях Одеси. Під час страйків робітники висували ряд економічних вимог: про збільшення заробітної плати, зменшення робочого дня, поліпшення умов праці.

Протягом 1880—1894 рр. на Україні відбулося 97 страйків і 13 заворушень. Найбільше страйків припадало на Катеринославську губернію (43%). Всього у страйках на Україні у зазначені роки взяло участь до 29 тис. чоловік. Внаслідок наполегливої боротьби робітників 45 страйків закінчились задоволенням всіх або частини їх вимог.

Царські сатрапи жорстоко придушували робітничий рух, провадили масові арешти робітників, вчиняли над ними криваві езекуції, не раз наказували військам відкривати вогонь по страйкарям. За неповними даними, в 1880—1894 рр. було вбито 110 робітників.

Велику роль в історії робітничого руху відіграв страйк на текстильній фабриці Морозова в Орехово-Зуєві у 1885 р. під керівництвом робітників П. О. Мойсеєнка і В. С. Волкова. Цей страйк, в якому взяло участь близько 8 тис. робітників, пройшов організовано; робітники трималися надзвичайно стійко і висунули ряд вимог: про зниження розмірів штрафів, доплату за дні, пропущені з вини хазяїв, тощо. Хоча царські війська придушили страйк, царизм, наляканий зростанням робітничого руху, був змушений видати у 1886 р. закон про штрафи, який обмежував сваволю підприємців у стягненні штрафів.

На Україні в 60—70-х роках ХІХ ст. значно зростає інтерес до праць основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, а також до створеного і керованого ними Міжнародного Товариства Робітників — І Інтернаціоналу.

Геніальна праця К. Маркса «Капітал» ще до перекладу її російською мовою старанно вивчалась російськими і українськими вченими та громадськими діячами. Прогресивна газета «Новороссийский телеграф», що виходила в Одесі, вміщала на своїх сторінках чимало інформаційного матеріалу про робітничий рух у країнах Західної Європи. У вересні 1871 р. вона опублікувала біографію К. Маркса і мала намір надрукувати спеціальну статтю про діяльність I Інтернаціоналу, але царська цензура заборонила це.

Одним з перших популяризаторів економічного вчення К. Маркса в Росії, зокрема на Україні, був відомий економіст М. І. Зібер, який у 70-х роках працював спочатку доцентом, а потім професором Київського університету. У 1871 р. він опублікував працю «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо», в якій викладались основні положення економічної теорії К. Маркса. Цю працю високо оцінив К. Маркс в післямові до другого видання першого тома «Капіталу». Виїхавши в 1875 р. за кордон, М. І. Зібер особисто познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом, а в наступні роки опублікував у журналах «Знание» і «Слово» цілу серію статей під загальною назвою «Економічна теорія Маркса». Проте він не розумів корінної відмінності між теорією Рікардо і революційним ученням К. Маркса.

Значну роль у пропаганді економічного вчення К. Маркса на Україні відіграв прогресивний учений і громадсько-політичний діяч С. А. Подолинський. Перебуваючи за кордоном, він брав активну участь у роботі української і російської революційної еміграції, ознайомився і високо оцінив діяльність I Інтернаціоналу, зустрічався з його керівниками — К. Марксом і Ф. Енгельсом. Як і М. І. Зібер, С. А. Подолинський підтримував тісні зв'язки з прогресивною громадськістю України і Росії.

Діяльністю I Інтернаціоналу, працями К. Маркса і Ф. Енгельса захоплювались і революційні народники 70-х років, намагаючись використати їх стосовно до своєї програми. Об'єктивно це сприяло поширенню марксистських ідей і програмних документів I Інтернаціоналу.

Відомі діячі революційно-народницького руху на Україні І. Ф. Фесенко і Д. А. Лизогуб, ведучи пропаганду в Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях, розповсюджували нелегальну літературу, серед якої була «Історія Інтернаціоналу». І. Ф. Фесенко, будучи особисто знайомим з К. Марксом і Ф. Енгельсом, став одним з перших пропагандистів їх учення на Україні.

Говорячи про великий інтерес частини революційних народників до праць К. Маркса і Ф. Енгельса, слід згадати, що у відомого революціонера-народника М. І. Кибальчича в 1875 р. був виявлений зроблений ним переклад «Маніфесту Комуністичної партії».

У 70-х роках в Одесі проводила революційну роботу О. А. Бутовська. Побувавши в Швейцарії і ознайомившись з діяльністю I Інтернаціоналу, вона після повернення в Одесу розповсюджувала серед моряків «Маніфест Комуністичної партії», а також газету «Робітник», у якій докладно розповідалось про I Інтернаціонал.

Наполегливо вивчала матеріали про I Інтернаціонал і революційно настроєна молодь Харкова. На початку 70-х років у її колах

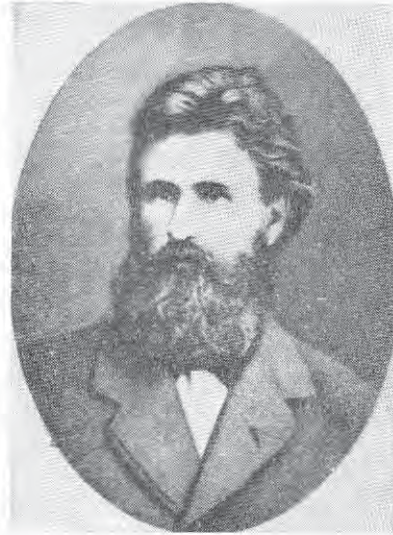
поширювалася нелегальна література про революційний рух в країнах Західної Європи, журнал Російської секції I Інтернаціоналу «Народное дело», книга Є. Бехера «Робітниче питання», в якій вміщено статут I Інтернаціоналу. Революціонер-народник С. П. Ковалик у 1874 р. організував нелегальний студентський гурток і велику бібліотеку з революційної літератури, серед якої були «Історія Інтернаціоналу» і праця К. Маркса «Громадянська війна у Франції».

В 1874 р. революційно настроєні гімназисти і семінаристи створили нелегальний гурток у Чернігові, де вивчали твори К. Маркса і літературу про I Інтернаціонал. У рукописному журналі, підготовленому гуртком, була вміщена передова стаття «Завдання революційної партії Росії». Автори її, незважаючи на наявність у них бакуністських поглядів, виявили глибоке знання історії робітничого руху в країнах Західної Європи, обізнаність з діяльністю I Інтернаціоналу. В статті підкреслювалося, що, незважаючи на опір, який чинили I Інтернаціоналу західноєвропейські уряди, його вплив неухильно зростає.

Всі ці та багато інших даних переконливо свідчать про зростаюче поширення серед прогресивної громадськості Росії, зокрема України, ідей I Інтернаціоналу, ідей основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса.

З середини 70-х років у формуванні політичної свідомості робітничого класу був зроблений крок вперед: почали створюватись робітничі союзи, боротьба почала набувати більш організованого характеру. В 1875 р. під керівництвом революціонера Є. Й. Заславського в Одесі був організований нелегальний «Південноросійський союз робітників». Найбільш активними учасниками його були робітники-металісти І. Рибницький, М. Наддачин, М. Сквері, Ф. Кравченко, С. Луценко, П. Силенко. У статуті, складеному під впливом Статуту I Інтернаціоналу, написаного К. Марксом, «Союз» ставив своєю метою визволення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів за допомогою насильственого перевороту. Керівники «Союзу» прагнули об'єднати робітничий клас для боротьби з існуючим ладом, хоч і не розуміли ще ролі пролетаріату як гегемона революційного руху.

«Союз» організував бібліотеку і касу взаємодопомоги, провадив революційну пропаганду серед робітників, його підпільна друкарня випустила кілька листівок і прокламацій. Члени «Союзу» в лютому 1875 р. керували страйками на двох одеських заводах. «Союз» встановив зв'язки з робітниками Харкова, Миколаєва, Таганрога, Керчі, Севастополя.

М. І. Зібер.

У Ростові-на-Дону було створено відділення «Південноросійського союзу робітників».

Наприкінці 1875 р. «Союз», до якого вступило близько 200 робітників, був розгромлений поліцією. Близько 60 його членів було заарештовано, 15 з яких у 1877 р. засуджено до тюремного ув'язнення, каторжних робіт і заслання в Сибір. Є. Заславський, засуджений до 10 років каторги, незабаром помер. Одеський «Союз» відіграв важливу роль в історії робітничого руху нашої країни. Він був першою самостійною організацією робітничого класу, що стала на шлях революційної боротьби проти царизму.

18 березня 1878 р. в Одесі відбулася сходка революційних гуртків, на якій було прийнято вітальний адрес одеських робітників до робітників Франції у зв'язку з сьомою річницею Паризької Комуні. Це звернення яскраво свідчило про інтернаціональні зв'язки робітників усього світу, про їх прагнення повалити владу капіталу.

В 1878 р. у Петербурзі виник «Північний союз російських робітників», заснований столяром С. Халтурініним і слюсарем В. Обнорським. Він, як і «Південноросійський союз», брав участь у страйках і вів революційну пропаганду.

У 1879—1880 рр. в Росії склалася друга революційна ситуація. Становище народних мас погіршилося. Витрати царського уряду на війну 1877—1878 рр. та зростання у зв'язку з цим і без того непосильних податків, недорід і неврожаї, які були прямим наслідком пережитків кріпосництва в сільському господарстві, спричинилися до ще більших злиднів та бідувань народних мас.

Піднесення робітничого руху, виникнення і діяльність перших робітничих союзів, боротьба селян за землю, виступ революційних народників проти царизму — все це було надзвичайно важливим проявом революційної ситуації; створювалась криза верхів. Під загрозою народної революції самодержавство почало схилитися в бік політики конституційних поступок, відчуваючи, що при певних обставинах політика посилення репресій може закінчитись революційним вибухом. Проте в Росії тоді не було відповідних умов для повалення самодержавства. Тому революційна ситуація 1879—1880 рр. не переросла в революцію, хоч натиск на царську монархію був дуже значний. Від політики поступок царський уряд перейшов на шлях реакції і репресій.

На початок 80-х років на ґрунті зростання робітничого руху в Росії почали виникати марксистські організації. У 1883 р. за кордоном в Женеві була створена перша російська марксистська організація — група «Визволення праці», яку очолив талановитий теоретик і пропагандист марксизму Г. В. Плеханов, що порвав з народництвом.

Група «Визволення праці» повела боротьбу з народництвом і зайнялася поширенням марксизму в Росії. Було перекладено і таємно видано ряд праць основоположників марксизму — «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Злидненість філософії» К. Маркса, «Розвиток наукового соціалізму від утопії до науки», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельса та ін.

Вийшли праці Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші розходження», в яких піддавались марксистській критиці концепції

Члени «Південноросійського союзу робітників»: Є. Й. Заславський,
І. О. Рибицький, Ф. І. Кравченко, М. П. Сквері.

народництва. Спростовуючи твердження народників про те, що капіталізм в Росії є «випадковим явищем», Плеханов доводив, що Росія вже вступила на шлях капіталізму. Він розкрив помилковість поглядів народників на селянську общину як на міст для переходу до соціалізму і показав, що вона розкладається під натиском розвитку капіталізму в сільському господарстві, а селянство розшаровується на сільську буржуазію і пролетаріат. Плеханов вважав, що керівником революційного руху повинен стати пролетаріат, очолюваний робітничою соціалістичною партією. В розвитку революційного робітничого руху важливу роль відіграла також програма групи, у якій в основному правильно визначались завдання і шляхи боротьби марксистів у Росії.

Велику роль відіграла група «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні. Під впливом цієї групи перебували місцеві марксистські гуртки, які надавали їй грошову допомогу і вели з нею листування. Марксистська література, яку видавала група, надходила у Київ, Харків, Катеринослав, Одесу та інші міста. З групою «Визволення праці» були зв'язані І. Франко, М. Павлик та ін.

Разом з тим у програмних документах групи «Визволення праці» та творах Плеханова були невірні положення. Так, Плеханов у деяких своїх працях говорив про те, що пролетаріат у боротьбі проти самодержавства повинен орієнтуватися на ліберальну буржуазію, при цьому він ігнорував революційну роль селянства. Пізніше ці помилки привели Плеханова в табір меншовиків.

Підводячи підсумки діяльності групи, В. І. Ленін писав: «Група «Визволення праці» лише теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові»¹.

Марксистська література набувала дедалі більшого поширення в Росії, в тому числі й на Україні. Ще в 1872 р. вийшов у світ російський переклад першого тома «Капіталу» К. Маркса. На Україну проникали видання «Общества переводчиков и издателей», організованого московським студентством на початку 80-х років. Серед них була велика кількість примірників «Маніфесту Комуністичної партії», праці

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251.

К. Маркса «Найма праця і капітал», «Громадянська війна у Франції», праці Ф. Енгельса «Соціалізм науковий і утопічний» («Розвиток соціалізму від утопії до науки»), скорочений переклад «Анти-Дюрінга», «Становище робітничого класу в Англії». Ці видання розповсюджувалися серед членів революційних організацій Харкова, Києва, Одеси та інших міст України. У 80-х роках «Маніфест Комуністичної партії» вивчали робітники у підпільному гуртку на цукровому заводі в містечку Лебедині Харківської губернії.

Слідом за групою «Визволення праці» в Росії почали виникати інші соціал-демократичні групи і гуртки. У Петербурзі в 1883 р. була створена соціал-демократична група Благоева. У 1885 р. організовано гурток Точинського, а в 1890 р. виникла група Брусньова. Ідеї марксизму все більше і більше поширювались на Україні, охоплюючи групи передових робітників. У першій половині 90-х років марксистські гуртки існували в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та інших містах України. Протягом ряду років у Києві існувало кілька марксистських гуртків. Серед їх організаторів найвидатнішим був відомий діяч робітничого руху Ю. Д. Мельников.

У марксистських групах, куди входили робітники та інтелігенти, вивчали праці К. Маркса і Ф. Енгельса, обговорювали видання групи «Визволення праці», знайомилися з творами Герцена, Белінського, Чернишевського, Шевченка. Члени київських гуртків складали докладні конспекти праць К. Маркса і Ф. Енгельса, друкували на гектографі і склографі окремі розділи «Капіталу», «Маніфест Комуністичної партії». Київські марксистські гуртки підтримували тісний зв'язок з гуртками Петербурга і Москви, звідки одержували нелегальну літературу.

Щоб зміцнити зв'язок з робітниками, Ю. Мельников організував у Києві школу-майстерню, де члени марксистських гуртків могли набувати робітничої кваліфікації, а потім, ставши на роботу на те чи інше підприємство, вести там марксистську пропаганду.

Київські соціал-демократи налагодили зв'язок з робітниками підприємств міста, організували ряд страйків, створили перший Київський соціал-демократичний робітничий комітет, який керував діяльністю місцевих марксистських груп та гуртків і очолив страйкову боротьбу робітників.

В усіх промислових центрах України передові робітники сприймали ідеї марксизму, готувалися до майбутніх боїв за перемогу над царизмом і буржуазією, за торжество соціалізму.

В. І. Ленін, говорячи про перший період російської соціал-демократії, вказував, що він «обіймає коло десяти років, приблизно 1884—1894 рр. Це був період виникнення і зміцнення теорії й програми соціал-демократії. Число прихильників нового напрямку в Росії вимірювалось одиницями. Соціал-демократія існувала без робітничого руху, переживаючи, як політична партія, процес утробного розвитку»¹. Назривав перехід до наступного етапу розвитку соціал-демократії, до з'єднання марксизму з робітничим рухом, до боротьби за створення революційної партії робітничого класу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 466.

На ґрунті малоземелля, поміщицької кабали, зубожіння збільшувалося переселення селян на неосвоєні землі, зростав революційний селянський рух. Злидні і загроза розорення гнали частину селянства з України на Північний Кавказ, у Казахстан, Сибір, на Далекий Схід.

Переселялись переважно селяни-середняки, що ще більше посилювало класове розшарування села. В. І. Ленін відзначав, що з районів виселення йшло головним чином селянство середнього достатку, а на батьківщині лишалися крайні групи селян. Таким чином, переселення посилювало розшарування селянства на місцях виходу і переносило його елементи на місця поселення.

Якщо в 1886—1890 рр. число переселенців з України не перевищувало 10 тис., то в 1896—1900 рр. воно досягло близько 250 тис. чоловік. Царський уряд не подавав переселенцям ніякої допомоги. З величезними труднощами оселялися вони на нових, неосвоєних місцях, часто серед дикої природи, з якою доводилося вести важку боротьбу. Багато переселенців розорялось і поверталось додому злидарями, багато гинуло.

У 70—90-х роках відбувся ряд селянських виступів проти поміщиків. Селянський рух вибухав з різних приводів і набував різноманітних форм (потрава, зорювання поміщицької землі, випас худоби на поміщицьких луках, рубання лісу та ін.), причому в основі боротьби селян незмінно лишалося прагнення ліквідувати поміщицьке землевладіння.

Серед інших селянських заворушень найзначнішим був виступ селян с. Топильного Звенигородського повіту Київської губернії. У травні 1873 р. селяни почали рішуче вимагати повернення їм захопленої поміщиком землі. Органи царської влади кинули на придушення цього руху два ескадрони драгунів, які застосували проти селян зброю. Масові селянські виступи на початку 70-х років відбулися також у Чигиринському повіті Київської губернії. На боротьбу піднялося кілька тисяч колишніх державних селян. За неповними даними, лише протягом 70-х років на Україні відбулося близько 100 селянських виступів, які охопили понад 200 населених пунктів.

Селянський рух продовжував розвиватися і у 80—90-х роках. Так, протягом 1883 р. в ряді сіл Новомосковського повіту Катеринослав-

Ю. Д. Мельников.

ської губернії не вщухали виступи селян проти поміщиків. Ці виступи були викликані важкими умовами оренди поміщицької землі. У тому ж 1883 р. виступили селяни Звенигородського повіту Київської губернії. Туди були кинуті піхота і драгунський полк. У селах Попелюхах Ольгопільського повіту, Салниці і Лаврівки Вінницького повіту Подільської губернії селяни протягом травня 1885 р. провели масову потраву поміщицьких сінокосів і посівів. Цього ж року селяни с. Чернечого Балтського повіту і містечка Зятківців Гайсинського повіту Подільської губернії чинили опір місцевим органам влади, які намагались провести розмежування поміщицьких і селянських земель на користь поміщиків. Селяни вимагали передачі в їх користування частини землі, що належала місцевому землевласникові. У Пирятинському та Золотоніському повітах Полтавської губернії селяни багатьох сіл самочинно захоплювали поміщицькі землі і запускали свою худобу на випас в поміщицькі посіви. Для придушення селянських виступів були викликані військові загони.

Боротьба селян проти поміщиків ще більше посилилась у 90-х роках ХІХ ст. За неповними даними, протягом 1890—1900 рр. на Україні відбулося 152 селянських заворушення. Поряд з масовою порубкою поміщицьких лісів, потравою посівів, відмовою від сплати податків тощо частішають випадки підпалів поміщицьких економій та захоплення їх земель. Нерідко виступи селян супроводились опором місцевим органам влади, поліції і військам. Такі виступи становили понад 60% загальної кількості селянських заворушень.

У травні 1894 р. селяни с. Ковалевичів Новоград-Волинського повіту Волинської губернії вчинили опір місцевим органам влади, які намагались забрати у них худобу на покриття заборгованості поміщиків. Селяни не дозволили поліцейським чинам описати майно і заарештувати своїх односельчан та прогнали їх геть з села. озброївшись вилами, косами та кілками, селяни також вчинили опір поліцейському загонові у кількості понад сто чоловік, що прибув. Але сили були нерівні, і царські сатрапи жорстоко розправилися з селянами. Лише до тюремного ув'язнення було засуджено 15 найактивніших учасників руху.

Протягом 1898 р. відбувся ряд селянських заворушень, викликаних розправами поміщиків за потрави їх посівів і сінокосів. Особливого розмаху і стійкості набув виступ селян у с. Золотій Балці Херсонської губернії. Довідавшись, що адміністрація економії захопила їх худобу і вимагає сплати штрафу за потраву, понад 200 селян з вилами, косами та дрючками прийшли в поміщицьку економію і зажадали негайного повернення захопленої худоби. Коли поміщик відмовився виконати цю вимогу, обурені селяни з вигуками «Доки будемо терпіти, знищимо все!» кинулись у масток і розгромили його в'язницю.

Значні селянські виступи відбувалися на Україні і в наступні роки. Лише за даними департаменту поліції, у 1899—1900 рр. відбулось понад 60 селянських заворушень, якими було охоплено близько 70 населених пунктів. Як і в попередні роки, основною причиною селянських заворушень була боротьба селян за землю.

Позбавлені випасів, вигонів та водопоїв, селяни сіл Пам'ятного, Чалбасів, Малих Копанів, Келегейських хуторів та ряду інших насе-

лених пунктів Дніпровського повіту Таврійської губернії систематично чинили масову потраву поміщицьких посівів та сінокосів. У ряді випадків ця форма боротьби селян з поміщиками набувала значних розмірів і супроводилась збройними сутичками з адміністрацією економії і поліцією. Так, селяни с. Пам'ятного, збираючись групами по 80—100 чоловік, протягом тривалого часу пасли худобу на сінокосах місцевого поміщика. Коли ж в травні 1899 р. об'їждчики економії намагалися затримати їх худобу, селяни почали стріляти по них з рушниць. Подібні виступи селян відбулися в с. Горностаївці Херсонського повіту та в ряді інших сіл.

Проте селянські заворушення 80—90-х років XIX ст., як і попередні виступи, були роздробленими, неорганізованими і тому зазнавали поразки. Боротьба селянства проти поміщиків та численних пережитків кріпосництва, за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання стає більш організованою і стійкою після вступу на політичну арену робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії.

Щоб зміцнити свою владу на селі і ослабити селянський рух, царський уряд проводив реакційні контрреформи. У 1889 р. над селянами були поставлені земські начальники, підібрані з найбільш реакційних поміщиків; вони дістали надзвичайно великі повноваження на селі. В 1893 р. було видано закони, згідно з якими селяни прикріплювались до наділу. Причому надільну землю заставляти заборонялося, а продавати її дозволялося тільки односельчанам. Царизм всіляко намагався зміцнити селянську общину, з допомогою якої сподівався тримати селян в своїх руках.

8. РОБІТНИЧИЙ РУХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
90-Х РОКІВ.
В. І. ЛЕНИН. «СОЮЗ БОРОТЬБИ
ЗА ВИЗВОЛЕННЯ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»

Друга половина 90-х років XIX ст. в історії Росії, в тому числі і України, характеризувалась посиленням робітничого руху. Попередня страйкова боротьба сприяла вихованню робітників у дусі колективізму і солідарності, пробудженню у них класової свідомості. У перших рядах могутнього страйкового руху другої половини 90-х років йшли петербурзькі робітники. Саме їх страйки 1895 р. відкрили новий період в історії країни, справили великий вплив на розгортання боротьби всього багатонаціонального пролетаріату Росії.

З року в рік піднімалася хвиля страйкового руху на Україні. Особливо великого розмаху він набув на металургійних і машинобудівних заводах. У травні 1896 р. відбувся великий страйк на металургійному заводі «Нікополь» в Маріуполі. 1700 страйкарів вимагали підвищення заробітної плати. Адміністрація заводу була змушена піти їм на поступки. В січні 1897 р. відбулося значне заворушення робітників на чавуноливарному заводі Езау в Катеринославі. Приводом до нього були утиски робітників з боку адміністрації заводу, що складалася з іноземців. Цього ж року страйкували робітники заводу Гретера і Криванека в Києві, паровозобудівного заводу в Харкові. Проти нестерпних умов життя неодноразово виступали робітники вагонобудівного заводу

в Нижньодніпровському. В їх боротьбі активну участь брав соціал-демократичний гурток, очолюваний І. В. Бабушкіним.

У травні 1898 р. спалахнуло заворушення на Олександрівському заводі Брянського товариства в Катеринославі. Обурені вбивством робітника заводською вартою, сотні металургів зруйнували і підпалили вартові приміщення, контору, а також крамниці. За розпорядженням катеринославського губернатора в район заводу були направлені загони поліції і два батальйони солдатів. Незважаючи на те, що виступ був придушений, адміністрація заводу змушена була скоротити робочий день, ввести страхування робітників від нещасних випадків, а також замінити варту.

Протягом 1895—1899 рр. на Україні відбулося 226 страйків і заворушень робітників. Як і раніше, найбільше їх припадало на Катеринославську губернію (понад 50%). Загальне число страйкарів досягало понад 120 тис. чоловік. Під час страйків другої половини 90-х років робітники часто не тільки чинили опір наступу капіталістів на їх життєвий рівень, а й самі переходили до активних дій, вимагаючи поліпшення свого матеріального становища. Більше половини страйків закінчилось повним або частковим задоволенням вимог робітників. Ряд страйків мали політичний характер — були зв'язані з святкуванням міжнародного дня солідарності робітників 1 Травня. Багато страйків, особливо з середини 90-х років, проходило під керівництвом місцевих соціал-демократичних організацій. Серед робітників розповсюджувалися прокламації із закликами до боротьби проти царизму та буржуазії, за політичні права і докорінне поліпшення становища трудящих.

У 90-х роках на чолі боротьби робітничого класу став В. І. Ленін. Початок революційної діяльності геніального вождя робітничого класу В. І. Леніна збігається з початком у нашій країні пролетарського періоду визвольного руху.

В. І. Ленін, творчо розвиваючи марксизм у новій історичній обстановці, підняв його на вищий ступінь. Вчення Леніна — лєнінізм — є продовженням і розвитком марксизму в епоху імперіалізму і пролетарських революцій. На ідеях марксизму-лєнінізму виховувалися робітники російської, української і всіх інших національностей Росії, трудящі всіх країн світу.

Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) — засновник Комуністичної партії в Росії і першої у світі соціалістичної держави — народився 10(22) квітня 1870 р. в місті Симбірську (тепер Ульяновськ) на Волзі. Революційну діяльність В. І. Ленін почав у 1887 р. в Казані, де він навчався в університеті. Звідти В. І. Ленін виїхав у Самару і створив там гурток марксистів. У серпні 1893 р. він переїхав у Петербург, де брав участь у роботі марксистського гуртка, до якого входили П. К. Запорожець, С. І. Радченко, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська. Незабаром В. І. Ленін став керівником петербурзьких соціал-демократів.

В. І. Ленін організував кілька революційних гуртків і виховав перших видатних робітників соціал-демократів: І. В. Бабушкіна, В. А. Шелгунова, М. І. Калініна та багатьох інших. Він розгорнув рішучу боротьбу проти народництва. Очолена В. І. Леніним, росла і розвивалася революційна соціал-демократія, закладались основи проле-

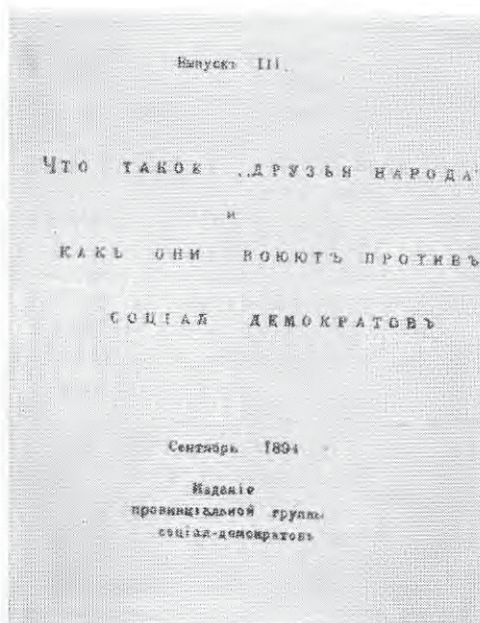
тарської партії в Росії. На Україні весь дальший розвиток революційної боротьби йшов під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна і створеної ним партії. Пролетаріат України — нерозривна складова частина загальноросійського пролетаріату, — керуючись вченням Леніна, став на шлях революційної боротьби з царизмом і буржуазією.

Влітку 1894 р. була тасмно надрукована книга В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». У цій книзі і в ряді інших своїх праць В. І. Ленін до кінця ідейно розгромив світогляд, економічні погляди, політичну платформу і тактику народництва.

В. І. Ленін показав, що справжніми друзями народу, які не на словах, а в дійсності борються за повалення царизму і знищення капіталістичного гніту, є марксисти. Вони вбачають одним із своїх основних завдань створення єдиної соціалістичної робітничої партії. В. І. Ленін уперше висунув ідею створення революційного союзу робітників і селян — тієї суспільної сили, яка повинна була забезпечити повалення царизму, влади поміщиків і буржуазії. Книга В. І. Леніна закінчується пророчим визначенням історичного шляху робітничого класу Росії. «...Російський РОБІТНИК, — писав В. І. Ленін, — піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, звалить абсолютизм і поведе **РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ** (поруч з пролетаріатом **УСІХ КРАЇН**) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*»¹.

Книга В. І. Леніна, відразу після виходу у світ, широко розповсюджувалась серед соціал-демократів. На Україні її друкували на гектографі, переписували від руки і вивчали в соціал-демократичних гуртках Києва, Полтави, Одеси, Чернігова та інших міст.

В той же час В. І. Ленін розгорнув непримиренну боротьбу проти «легального марксизму» — ліберально-буржуазної течії, яка намагалася підпорядкувати і пристосувати робітничий рух до інтересів буржуазії. «Легальні марксисти» критикували народництво, але не з революційних, а з реформістських позицій. Вони хотіли витравити

Титульна сторінка книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 1, стор. 269.

з марксизму найголовніше — вчення про пролетарську революцію, про диктатуру пролетаріату. В. І. Ленін у ряді своїх творів і особливо в праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» (1895 р.) піддав різкій критиці і розгромив «легальний марксизм».

У 1895 р. за ініціативою В. І. Леніна близько двох десятків марксистських гуртків, які існували тоді в Петербурзі, об'єдналися в одну організацію. Так виник петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», очолений Леніним. Членами «Союзу боротьби» були А. О. Ванєєв, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, Ю. Й. Мартов, О. М. Потресов, С. І. Радченко, В. В. Старков та ін. Під керівництвом В. І. Леніна відбувся поворот від гурткової пропаганди до агітації в широких масах робітників. «Союз боротьби» вперше в Росії почав здійснювати з'єднання соціалізму з робітничим рухом. Завдяки керівництву з боку петербурзького «Союзу боротьби» робітники під час страйків домоглися задоволення своїх вимог. Особливо напруженим був страйк петербурзьких текстильників улітку 1896 р., що охопив 30 тис. робітників. В результаті цього страйку царський уряд змушений був 2 червня 1897 р. видати закон, який обмежував робочий день одинадцятьма з половиною годинами.

Внаслідок агітації і страйків у 1895—1896 рр. утворився міцний постійний зв'язок між соціал-демократією і масовим робітничим рухом. Почався новий етап розвитку соціал-демократії — перехід до масової агітації серед робітників і з'єднання марксизму з робітничим рухом. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» став зачатком революційної пролетарської партії в Росії.

За прикладом петербурзького «Союзу боротьби» такі самі організації створювались і в інших містах. Київські соціал-демократи одержували з Петербурга листівки «Союзу боротьби» і керувалися ними у своїй діяльності. Особливо важливе значення для них мали твори В. І. Леніна. Наприкінці 1896 р. соціал-демократична група «Рабочее дело», яка існувала в Києві, почала випускати нелегальну газету «Вперед». Ідучи по шляху, наміченому В. І. Леніним, під впливом революційного досвіду петербурзького «Союзу боротьби» соціал-демократичні гуртки і групи Києва у березні 1897 р. об'єдналися у київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». На установчій нараді був представник петербурзького «Союзу боротьби». Київський «Союз боротьби» очолив страйковий рух робітників, вів серед них широку революційну пропаганду. Він систематично видавав листівки, які розповсюджувалися не лише серед робітників Києва, а й далеко за його межами. За заклик «Союзу» у 1897 р. понад 500 робітників-залізничників Києва святкували 1 Травня. Він встановив зв'язок з соціал-демократами найбільших промислових центрів (Петербург, Москва, Іваново-Вознесенська, Харкова, Полтави, Одеси, Миколаєва). З серпня 1897 р. «Союз» почав видавати друкований орган «Робітничу газету». Діяльність київського «Союзу боротьби» відіграла важливу роль у розвитку робітничого і соціал-демократичного руху не тільки в Києві, а й у цілому на Україні.

Майже одночасно з київським виник катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Його організаторами

В. И. Ленин. Фото 1897 г.

і керівниками були учні і соратники В. І. Леніна — І. В. Бабушкін та Л. Х. Лалаянц. Соціал-демократична пропаганда серед робітників проводилася в Катеринославі з 80-х років. Тут розповсюджувалися видання групи «Визволення праці» та інша марксистська література. Перший робітничий соціал-демократичний гурток виник у Катеринославі на початку 1895 р. під керівництвом О. Винокурова. Гурток вів пропагандистську роботу на підприємствах, проводив нелегальні робітничі збори, розповсюджував революційну літературу. Члени гуртка вивчали історію робітничого руху в Росії і за кордоном. У серпні 1895 р. поліція розгромила гурток.

Але соціал-демократична робота в Катеринославі не припинилася. Її очолив Лалаянц, створивши «Центральну групу» соціал-демократів.

Незабаром до Катеринослава приїхав Бабушкін, висланий сюди царськими властями з Петербурга під нагляд поліції. Він створив у місті соціал-демократичну групу, куди увійшли робітники Філімонов, Меркулов та ін., теж вислані з центру Росії за революційну діяльність. Досвід революційної боротьби, набутий під керівництвом В. І. Леніна, Бабушкін застосував на Україні серед робітників Катеринослава.

У місті, на його робітничих околицях і в найближчих селищах виникла сітка нелегальних гуртків, у яких дістало революційне виховання багато робітників і серед них Г. І. Петровський, який згодом став професіональним революціонером, видатним діячем Комуністичної партії. Гуртки існували на Брянському заводі, заводах Гантке, Кам'янському, Шодуар, в робітничому селищі Чечелівка та в інших місцях. Бабушкін встановив зв'язок з «Центральною групою» Лалаянца і з соціал-демократичною групою, яка проводила роботу серед ремісників міста.

Соціал-демократичні гуртки Катеринослава розповсюджували серед робітників листівки із закликом до революційної боротьби, що сприяло виникненню страйків на заводах і фабриках міста. В середині 1897 р. більше десятка соціал-демократичних гуртків об'єдналися і заклали основу катеринославського «Союзу боротьби». «Союз» розповсюджував серед робітників праці В. І. Леніна, випустив ряд революційних листівок, які в більшості писав Бабушкін, а іноді і самі робітники. Листівки закликали робітників на боротьбу з капіталістами та царизмом і сприяли зростанню страйкового руху. Катеринославський «Союз» охопив своєю діяльністю всі великі фабрики і заводи, частину дрібних підприємств, робітничі селища Катеринослава; його вплив

І. В. Бабушкін.

поширювався на весь промисловий південь України. «Союз» встановив тісні зв'язки з соціал-демократами Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Херсона, Полтави, Мінська, Вільно та інших міст.

1—3 березня 1898 р. в Мінську відбувся I з'їзд соціал-демократичних організацій, на якому були присутні 9 учасників, що представляли петербурзький, московський, київський, катеринославський «Союзи боротьби», єврейську соціал-демократичну організацію «Бунд», групу київської «Робітничої газети». З'їзд проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії і випустив маніфест.

Так завершився другий період розвитку російської соціал-демократії. «Утворення партії весною 1898 року було найрельєфнішою і в той же час *останньою* справою соціал-демократів цієї смуги»¹.

Проголошене з'їздом створення партії мало велике політичне і революційно-пропагандистське значення. Проте партія як єдина централізована організація тоді ще не була створена.

В. І. Ленін не міг бути присутнім на з'їзді, бо в грудні 1895 р. він був заарештований і в лютому 1897 р. засланий до Сибіру.

Соціал-демократичні організації України, керуючись вказівками В. І. Леніна, здійснили перехід від пропаганди до агітації, зробили великий крок до з'єднання марксизму з робітничим рухом, внесли свій вклад у справу підготовки і створення більшовицької партії.

9. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Після поразки революції 1848 р. австрійський монархічний уряд ліквідував конституцію, гласне судочинство, почав переслідувати прогресивну пресу, заборонив громадські організації, розширив діяльність таємної поліції. На західноукраїнських землях ще більше посилились гоніння на український народ з боку австрійської бюрократії, польських, румунських і мадярських поміщиків. Українське населення лишилося в числі пригноблених національностей і після того, як в 1867 р. в Австрії була опублікована конституція, яка закріпила в імперії панування німецьких і мадярських правлячих класів і на основі якої польські поміщики здобули політичне панування в Галичині.

Двоєдина австро-угорська монархія закріпила поділ українських земель на дві частини: Галичина і Буковина увійшли до складу Австрії, а Закарпаття — до складу Угорщини. На 1890 р. в Австро-Угорщині жило понад 3,5 млн. українців, що становило 8,5% загальної кількості населення країни; з них понад 2,8 млн. чоловік проживало в Галичині (переважно у Східній), 260 тис. — на Буковині і близько 530 тис. чоловік — на Закарпатті.

Східна Галичина разом із Західною (де переважало польське населення) користувалась автономією в питаннях, які стосувалися внутрішнього становища краю. Обласний сейм, що перебував у Львові, обирався за куріальною системою. Багато місць у сеймі належало ку-

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 5, стор. 467.

рії великих землевласників, головним чином полякам, які обирали одного депутата на кожні 52 виборці. У сільській курії, де обирали переважно селяни, один депутат припадав на 8764 виборці. Більшість депутатів сейму проходила від польських поміщиків і буржуазії. Але повноваження і цього сейму були обмежені; прийняті ним рішення набирали чинності тільки після затвердження австрійським імператором. Фактично влада в Галичині належала намісникові, якого призначали з числа польських магнатів.

У 50-х роках у Галичині і на Буковині було проведено «селянську» реформу. Селянство заплатило за землю величезний грошовий викуп і втратило сервітуту, тобто давнє право пасти худобу на землі поміщиків і користуватися їх лісом. Десятки тисяч господарств було продано з молотка. На початок ХХ ст. майже половина господарств мала клаптики землі розміром менше 2 га; господарств, які мали від 1 до 5 га землі, було 80 % (близько 1 млн. дворів). Тим часом нечисленні поміщички-магнати були власниками майже половини земельної площі Галичини. Окремі володіння досягали величезних розмірів. Два графи Потоцькі мали 60 тис. га, граф Дзідушицький — близько 20 тис., князь Сапєга — понад 15 тис. і т. д. Поміщички, користуючись малоземеллям величезної більшості селян, закабалили їх, застосовуючи систему відробітків.

І. Франко в оповіданні «Ліси і пасовиська» яскраво змалював страшну картину життя селян, розорених поміщиками. Він писав про чорних, як земля, нужденних людей, які жили в старих напівзруйнованих обдертих хатах. Худоба у таких селян була охляла, миршава, та й таку рідко хто мав. Вся ця біднота завжди була в боргу у поміщика і працювала на його полі за жалюгідні копійки.

Наскільки тяжко жилося селянству західноукраїнських земель, видно на прикладі Закарпаття. Там у багатьох селах залишилися самі жінки й діти, а чоловіки йшли з дому шукати заробітку. Селяни голодували, бо власного хліба вистачало тільки до початку наступного року. Збирачі податей відбирали у селян за недоїмки останню худобину, тільки що зібраний з поля хліб і овочі.

З розвитком капіталізму відбувалося класове розшарування селянства. За рахунок розорення і зубожіння маси селянства зростало куркульство, яке експлуатувало селянську бідноту. Протягом 1848—1893 рр. кількість куркульських господарств зросла більше як на 8 тис., а середняцьких — зменшилась на 52 тисячі.

Безземелля і розорення примушували щороку багатьох селян залишати села. Частина з них, не знаходячи роботи вдома, виїжджала за кордон. З початку 90-х років ХІХ ст. посилилась еміграція в Америку. Лише із Східної Галичини і Північної Буковини на кінець ХІХ ст. туди виїхало понад 250 тис. чоловік.

Характеризуючи становище селянства, І. Франко у вірші «Якось то буде» писав у 1880 р.:

З голоду й нужди вмирає мужик,
Крадіж, рабункій, весь край — один крик.
Мати вбиває голодну дитину,
Батько кидає кохану родину,
В Росію, Молдавію тягнуть плачучії
На заробітки отарами люди...

Але й перебуваючи в еміграції, українські селяни попадали в кабалу до буржуазії і жили під гнітом найнещаднішої, найжорстокішої експлуатації.

Серед гнобленого селянства західноукраїнських земель вибухали заворушення. Протягом 1850—1900 рр. в Східній Галичині і Північній Буковині відбулося понад 870 виступів селян, якими було охоплено 984 села і містечка. Селяни вимагали надання їм права користуватися лісами і пасовиськами. На придушення цих заворушень австрійський уряд кидав великі збройні сили. В умовах масових виступів селян австрійські власті і поміщики змушені були піти на деякі поступки. Так, часткового успіху добилися селяни с. Тросянців Коломийської округи. Протестуючи в 1851 р. проти захоплення поміщиком їх пасовиська, вони не дозволили поміщику орати його. Після безуспішної спроби придушити рух силами жандармерії, яка стріляла в селян, окружне управління визнало за ними право випасу нарівні з поміщиком.

Не припинялися рухи селян, спрямовані проти поміщиків, які загарбували їх землі, і на Закарпатті. Серед цих рухів своїм розмахом виділялись виступи в селах Лалове (1865 р.) і Керецькому (1872 р.).

Селяни рішуче протестували проти державних повинностей — шарварків. У жовтні 1887 р. розпочалася боротьба селян с. Гійча Рава-Руського повіту, які відмовилися виконувати закон про дорожні повинності. Для придушення руху місцеві органи влади викликали військовий загін.

Частина селянських рухів була спрямована проти лихварів і корчмарів. Селяни знищували шинки, убивали або виганяли з села корчмарів-лихварів.

У 90-х роках XIX ст. селяни Східної Галичини взяли активну участь в політичній боротьбі, вимагаючи запровадження загальних, безпосередніх і таємних виборів до рейхсрату (парламенту). З цією метою були проведені під керівництвом Українсько-руської радикальної партії віча в Коломиї, Бродах, Турці, Снятині та інших місцях. Діяльну участь на вічі в Снятині у 1892 р. взяв І. Франко. Проведення селянських віч у повітах дало можливість скликати у грудні 1894 р. крайове селянське віче. На ньому, крім українських селян, були присутні львівські робітники і польські селяни. Одним з секретарів цього віча був письменник-демократ В. С. Стефаник. Учасники віча звернулися до широких мас населення із закликом рішуче боротись за політичні свободи, загальне виборче право, вільний розвиток кожного народу. В боротьбі проти соціального і національного гніту на західноукраїнських землях міцніли зв'язки між селянами і робітниками, між українськими і польськими селянами.

Серед інших форм боротьби селян можна назвати селянські страйки, що супроводжувалися захопленням поміщицьких і церковних земель. У другій половині XIX ст. в Східній Галичині та Північній Буковині відбулося близько 20 селянських страйків і 74 захоплення поміщицьких і церковних земель.

В умовах колоніального гніту промисловість західноукраїнських земель розвивалась дуже повільно. Промисловість Галичини була

розвинута надзвичайно слабо. Величезна більшість робітників працювала на дрібних підприємствах і в майстернях — лісопильних, винокурних, швейних та ін.

Найбільшою галуззю промисловості ставала нафтова. В 70-х роках ХІХ ст. у Східній Галичині було видобуто 20 тис. тонн нафти, а на початку 90-х років — 90 тис. тонн. Кількість робітників-нафтовиків у 90-х роках досягала 3 тис. чоловік. Центром нафтової промисловості був Борислав. Проте, незважаючи на видобуток тут нафти і виробництво гасу, селянська маса не мала за що купити його і освітлювала свої хати скалкою.

За енергоозброєністю Галичина в кілька разів відставала від Австрії. Якщо на кожну тисячу чоловік в Австрії припадало в середньому 59 парових кінських сил, то в Галичині — 9,3. Західноукраїнські землі набагато відстали в економічному розвитку від Придніпровської України, яка щодо концентрації промисловості і енергоозброєності на кінець ХІХ ст. займала одне з перших місць в Росії. У 1895 р. в усій Галичині було 2704 км залізниць, які мали переважно стратегічне значення.

Стан торгівлі в Галичині теж свідчив про її економічну відсталість і залежне становище. Будучи сировинним придатком Австрії, вона вивозила сировину, а ввозила найрізноманітніші промислові вироби і деякі харчові продукти. Предметами вивозу були нафта, озокерит, деревина, гас, целюлоза, будівельний ліс і різні сільськогосподарські продукти, а предметами ввозу — залізо, машини, кам'яне вугілля, будівельні матеріали, тканини, цукор тощо.

Колоніальна відсталість західноукраїнських земель відбивалася на становищі робітників, які були приречені на голодне і безправне існування.

Незважаючи на те, що в 1885 р. робітники домоглися від австрійського уряду встановлення 11-годинного робочого дня, він фактично продовжував тривати по 12—15 годин. За цей тривалий виснажливий робочий день робітники одержували мізерну заробітну плату. Австрійські капіталісти проводили політику національної дискримінації, встановлюючи для українців значно нижчу заробітну плату, ніж для австрійців. Так, якщо у Віденському окрузі в 1899 р. середня заробітна плата робітника становила 3,21 крони, то у Львівському — 1,56 крони.

Після революції 1848 р. поміщицько-клерикальні сили Східної Галичини об'єдналися навколо так званого москвофільства. Москвофіли проводили думку про те, що український і російський народи — це єдиний «панрусський» народ, який населяє територію від Карпат до Камчатки. Вони писали на «язичії» — своєрідній, як їм здавалось, «загальноросійській», а на ділі цілком штучній мові, в якій були змішані мови російська, українська, церковнослов'янська і почасти польська. Москвофіли шукали підтримки у російського царизму і разом з тим плазували перед австрійською монархією.

Проти москвофілів виступив у 1861 р. М. Г. Чернишевський. У статті «Національна безтактність» він критикував вживання штучної мови, якою москвофіли випускали свою газету «Слово». «Навіщо

І. Я. Франко.

ви вигадуєте собі особливо ламане наріччя, відокремлюєтесь від загальної малоруської літератури?» — запитував москвофілів Чернишевський і вказував, що існує загальноукраїнська література, яка розвивається на всій Україні і особливо в українських губерніях Росії.

Чернишевський показав поміщицько-клерикальну класову суть москвофілів. Він викрив їх як ворогів українського народу, агентів австрійської монархії, як націоналістів, що закликали український народ вважати своїми ворогами поляків, а друзями українців (русинів) незалежно від їх класової приналежності. Спираючись на авторитет Т. Г. Шевченка, Чернишевський вказував, що український (русинський) пан не друг, а нітрохи не менший ворог українському селянству, ніж пан польський. «Малоруський пан і польський пан, — писав Черни-

шевський, — стоять на одній стороні, мають однакові інтереси; малоруський селянин і польський селянин мають цілком однакову долю, і якщо була вона погана раніш, вона була для обох однаково погана; на скільки стає або стане вона кращою для одного з них, рівно на стільки ж і для другого».

Поряд з москвофільством на західноукраїнських землях оформлюється ліберально-буржуазна націоналістична течія — «народовство». Її представники проводили свою діяльність під лозунгом «всенародного» національно-культурного розвитку західноукраїнських земель і йшли на поведи в австро-польської бюрократії.

Цим течіям протистояла ліва, революційна течія в суспільному русі, яка поставила своєю метою боротьбу за інтереси пригноблених мас. На чолі її з середини 70-х років став І. Я. Франко.

І. Я. Франко був видатним мислителем, матеріалістом і атеїстом; в літературі і мистецтві стояв на позиціях критичного реалізму. На першому етапі своєї діяльності Франко поділяв погляди утопічного соціалізму, але під впливом зростаючого робітничого руху він дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму. Революціонер-демократ боровся проти націоналістичної української буржуазії, москвофілів, німецьких, угорських, польських та інших гнобителів українського народу. Він викривав Ватикан і уніатську церкву, яка вірою і правдою служила папі римському і австрійській монархії, допомагаючи гнобителям тримати народ у темноті, неучтві і покорі. Франко стояв за відокремлення церкви від держави, вимагав звільнення шлюбу з-під релігійної опіки і передачі його під контроль держави. Він вів без-

устанну боротьбу в ім'я кровних інтересів усього пригнобленого українського народу, в ім'я його соціального й національного визволення.

Відображаючи вікові прагнення трудових мас українського населення Західної України, що тяжіли до свого основного ядра — Східної України, Франко вказував на необхідність воз'єднання всіх українських земель, яке він розумів тільки як результат перемоги революції в Росії. Революціонер-демократ, розвиваючи на конкретному матеріалі історії України концепцію Чернишевського, Добролюбова, Шевченка, виходячи з інтересів класової боротьби трудящих України проти експлуататорів, обстоював ідею тісного братерського єднання українського і російського народів.

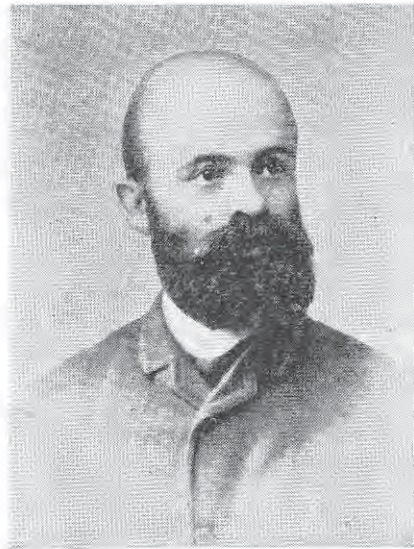
З 70-х років у Галичині почав зростати робітничий рух, в якому Франко і його соратники брали діяльну участь. У січні 1870 р. у Львові застрайкували робітники друкарень, в 1871 р. страйкували кравці, в 1874 р. — пекарі, в 1875 р. — лимарі.

Характерною рисою робітничих виступів у наступні роки було поєднання економічних і політичних вимог. Робітники борються за 8-годинний робочий день, за право вільно святкувати 1 Травня, за загальне і рівне виборче право. Поряд із страйками робітники проводили політичні мітинги, демонстрації і збори. В листопаді 1878 р. на вулицях Львова відбулася демонстрація робітників і студентів, під час якої сталися сутички між демонстрантами та військами. В 1890 р. робітники Львова, Дрогобича та інших західноукраїнських міст вперше святкували день 1 Травня. У Львові відбувся мітинг, на якому було близько 3 тис. чоловік. Серед учасників мітингу розповсюджувалася листівка, присвячена дню міжнародної солідарності трудящих. «Робітники українці і поляки! Брати і товариші по труду! — говорилося в ній. — Для всіх нас, українців і поляків, Перше травня є днем міжнародної дружби і солідарності».

Страйки і демонстрації робітників західноукраїнських земель відбувались і в наступні роки. У вересні 1893 р. застрайкували львівські будівельники, вимагаючи підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня. На чолі страйку стояв обраний робітниками комітет, що дало можливість страйкарям добитися задоволення деяких своїх вимог. Після страйку будівельники влаштували демонстрацію, під час якої їх вітали робітники інших професій.

У Північній Буковині страйкова боротьба робітників особливо посилюється в кінці 90-х років. У 1897 р. відбувся тривалий страйк будівельників у м. Чернівцях. Робітники вимагали підвищення заробітної плати і 10-годинного робочого дня. Незважаючи на те, що проти страйкуючих були кинуті жандармерія і війська, страйк закінчився успішно.

Активну участь у робітничому русі брав І. Я. Франко. Він популяризував твори основоположників марксизму, викладав політичну економію в робітничих гуртках самоосвіти. Хоча Франко не піднявся до розуміння того, що головною революційною силою є пролетаріат, і вважав, що перше місце в революційній боротьбі на західноукраїнських землях належить селянству, він на світанку робітничого руху в Галичині виступив як пропагандист ідей Маркса і Енгельса.

М. І. Павлик.

Одним з основоположників і ідейних натхненників її був Франко. Радикальна партія повела боротьбу з «народовцями» за вплив на селянство, почала випускати свій друкований орган «Народ». Найважливішими вимогами її програми були ліквідація феодальних привілеїв і встановлення політичних свобод.

В обставині посилення невдоволення народних мас і будучи не спроможною лише одними репресіями ослабити масовий рух, правляча верхівка вирішила домогтися цього за допомогою дрібних поступок. У листопаді 1890 р. австрійський намісник у Галичині граф К. Бадені уклав угоду з «народовцями», які обіцяли заявити про свою солідарність з політикою австрійського уряду і польських правлячих кіл. З свого боку, Бадені обіцяв дати «народовцям» кілька місць у парламенті, відкрити українську гімназію, збільшити число українських кафедр у Львівському університеті і запровадити український фонетичний правопис.

«Народовці» проголосили «нову еру» у своїх відносинах з польською шляхтою і австрійським урядом, остаточно скотившись на позиції цілковитого підкорення політиці австро-польських правлячих кіл. На Україні цю «нову еру» підтримали громадівці Антонович, Кониський та інші прихильники австрійської орієнтації. Вони проголошували західноукраїнські землі «українським П'ємонтом», тобто тією частиною України, до якої, на їх думку, повинні були приєднатися всі інші українські землі і тим самим увійти до складу Австро-Угорської імперії.

Франко і Павлик рішуче виступили проти буржуазних націоналістів — Барвінського, Романчука та інших прихильників «нової ери». Франко затаврував її як політику рабства, як зраду корінних інтересів широких мас українського населення Західної України, які прагнули

Всі реакційні сили Галичини, в тому числі москвофіли і «народовці», почали боротьбу проти лівого крила суспільного руху. Протягом 1876—1878 рр. у Львові відбулося три судових політичних процеси: були арештовані і притягнені до судової відповідальності Франко і його соратники, в тому числі М. І. Павлик. Їм пред'явили обвинувачення в проповіданні соціалізму.

В другій половині 70-х і у 80-х роках ліва течія почала оформляти свою політичну програму і підготувати організацію своєї партії, виступаючи в інтересах широких мас трудящих Західної України.

Із зростанням капіталізму і загостренням класової боротьби відбувалося даліше організаційне розмежування і оформлення політичних течій. У 1890 р. була створена Українсько-руська радикальна партія.

здійснити свою віковичну мрію — возз'єднатися з Україною, що перебувала в складі Росії. Виступ Франка викликав злобні нападки з боку «новоєрівців». Вони всіляко ганьбили його у своїй пресі і писали на нього доноси в жандармерію. На допомогу «новоєрівцям» прийшли уніатські попи, які проклинали революціонера-демократа у церквах. Але, незважаючи на все це, Франко і його прихильники вели широку революційну пропаганду серед трудового народу, насамперед серед селянства. Вони скликали віча, на яких пропагували свої програмні вимоги і викривали «нову еру». Разом з ними, гаряче підтримуючи їх програму, з успіхом виступали агітатори з селян. І. Франко виступив проти народництва і заявив, що ця ідеологія завдяки соціал-демократичній критиці «належить до поглядів, уже переборених».

У зв'язку із загальним зростанням революційного руху на Україні радикальна партія переживала в кінці 90-х років кризу. Одна частина радикалів залишилася вірною своїй старій програмі, а друга, об'єднавшись з «народовцями», створила в 1899 р. націонал-демократичну партію, яка стала на буржуазно-націоналістичні позиції. Одним з ініціаторів заснування цієї партії був буржуазно-націоналістичний історик М. Грушевський, який працював тоді у Львівському університеті.

Зростаючий робітничий рух, зародження і початок оформлення революційної соціал-демократичної партії в Росії, створення «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» — все це впливало на розвиток класової боротьби в західноукраїнських землях. На перший план у суспільно-політичному русі тут також висувався робітничий клас, і сюди почали проникати ідеї марксизму. Проте поширенню впливу російської революційної соціал-демократії і лєнінських ідей в Галичині, Північній Буковині і Закарпатті заважала економічна та політична відсталість цих земель. Керівництво організованої тут у 1899 р. соціал-демократичної партії опинилося в руках угодовців-націоналістів, які прийняли опортуністичну програму австрійських соціал-демократів. В умовах економічної відсталості західноукраїнських земель, слабого розвитку промисловості, складного переплетіння національних інтересів серед місцевих політичних течій поширився буржуазний націоналізм. Проте, незважаючи на це, робітники Галичини, Буковини і Закарпаття під впливом ідей марксизму переборювали засилля угодовців і розгортали революційну боротьбу проти нестерпного соціального і національного гніту.

10. РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX СТ.

Друга половина XIX ст. характеризувалась дальшим розвитком української культури. Посилення класової боротьби, зокрема наступ робітничого класу на царизм і буржуазію, обумовлювало і загострювало боротьбу двох культур в одній культурі — буржуазної і демократичної. Зароджувалася соціалістична культура.

Революціонери-демократи, виражаючи інтереси народних мас, рішуче виступали проти пануючої поміщицько-буржуазної культури, викривали її реакційну суть.

В. І. Ленін, характеризуючи культуру в період промислового капіталізму, писав: «В кожній національній культурі є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури. Тому «національна культура» взагалі є культура поміщиків, попів, буржуазії»¹.

Конкретизуючи це положення, В. І. Ленін зазначав, що «є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.»².

У пореформений період царизм, як і раніше, проводив політику, що ґрунтувалась на реакційних началах «православ'я, самодержавства і народності». В усіх галузях культури самодержавство і його ідеологи через бюрократично-поліцейський апарат, школу, цензуру, церкву зміцнювали ідеалізм і релігію, переслідували марксизм і дарвінізм, чинили опір реалізму в літературі і мистецтві, роздували великодержавний шовінізм, душили національну культуру і мову неруських народностей. Царизм плазував перед західноєвропейською реакційною культурою, всіляко насаджуючи її в Росії.

Незважаючи на жорстокі переслідування царизму, передова культура народів Росії продовжувала розвиватися. Провідну роль в цьому відіграла російська культура, яка у багатьох галузях вийшла на перше місце в світі. Про велику силу творчості російського народу М. Горький писав: «В галузі мистецтва, в творчості серця російський народ виявив подиву гідну силу, створивши при наявності найжахливіших умов прекрасну літературу, чудовий живопис і оригінальну музику, якою захоплюється весь світ».

В період промислового капіталізму на Україні відбулися помітні зміни в галузі народної освіти. Позитивну роль в її розвитку відіграв М. І. Пирогов, який був попечителем Одеського і Київського учбових округів (1856—1861 рр.). За його підтримкою протягом 1859—1860 рр. у Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Житомирі та в інших містах і деяких селах були відкриті недільні школи. В їх організації активну участь брали професор Київського університету П. В. Павлов, а також члени Харківсько-Київського таємного гуртка Я. М. Бекман, М. Д. Муравський та ін., ставлячи за мету вести через ці школи революційну пропаганду. На 1862 р. в губерніях України існувало 67 недільних шкіл, для яких були видані букварі і підручники українською мовою. Розвиткові недільних шкіл великого значення надавав Т. Г. Шевченко, який написав і видав для них «Букварь южноруський». Проте ці школи проіснували недовго. У червні 1862 р. царський уряд їх закрив.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

² Там же, стор. 15.

Київ, вулиця Хрещатик (кінець 90-х років XIX ст.).

На кінець 90-х років XIX ст. на Україні, що входила до складу Росії, було близько 17 тис. початкових шкіл, але вони не задовольняли потреб населення. Поза школою лишалося понад 70 % дітей шкільного віку. За даними перепису 1897 р., серед населення України віком від 9 до 49 років налічувалось лише 24 % письменних. Дуже багато неписьменних було на селі, особливо серед жінок.

Розвиток економіки викликав потребу змінити в шкільній системі. Наприкінці 60-х років були створені двокласні школи з п'ятирічним навчанням, а більшість повітових училищ у 70-х роках реорганізовано на шестирічні училища. В цей же час виникають реальні училища (середні навчальні заклади, де широко вивчались природничі дисципліни). У 90-х роках з'являються восьмикласні комерційні училища. Наприкінці XIX ст. в губерніях України налічувалось 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ. Значна частина цих закладів була приватною.

Центрами наукової думки, підготовки вчених, вчителів, лікарів та інших спеціалістів були Харківський, Київський, Одеський (Новоросійський, заснований у 1865 р.) університети, Ніжинський історико-філологічний (1875 р.), Харківський технологічний (1885 р.), Київський політехнічний (1898 р.) інститути та ін. У середніх і вищих учбових закладах за навчання бралась висока плата, і вони були недоступні для дітей трудящих. Царизм насаджував у школах схоластику, релігійно-монархічну ідеологію.

Насаджуючи реакційну ідеологію, намагаючись тримати народні маси в темряві, царизм гальмував розвиток вітчизняної науки. Проте він був безсилий зупинити її могутню ходу вперед. Зростання науки обумовлювалося тими соціально-економічними змінами, які відбувалися в другій половині XIX ст.

Розвиток науки на Україні був нерозривно зв'язаний з передовою російською наукою, що ґрунтувалася на матеріалістичному світогляді. Українські вчені, працюючи спільно з російськими вченими, внесли великий вклад в наукову скарбницю всієї країни.

Велику роль у розвитку науки на Україні відігравали ті російські вчені, які безпосередньо працювали тут в університетах та інститутах. Так, видатний російський математик О. М. Ляпунов з 1885 до 1902 р. працював у Харківському університеті, де створив цілий ряд цінних праць з математики, механіки і математичної фізики. Серед українських математиків почесне місце належить М. Є. Ващенку-Захарченку, який майже півстоліття працював у Київському університеті. У Новоросійському університеті проводили науково-викладацьку роботу відомі математики С. П. Ярошенко та І. Ю. Тимченко.

Дослідженнями з фізики були широко відомі Київський, Харківський і Новоросійський університети. В останньому з 1871 до 1892 р. працював відомий російський фізик М. О. Умов, який розв'язав ряд проблем теоретичної фізики.

Наукова робота з астрономії в основному проводилася в університетських обсерваторіях. У Київському університеті працював видатний астроном Ф. О. Бредіхін — творець теорії походження метеорних потоків з комет.

На розвиток хімії на Україні значний вплив зробив російський хімік М. М. Бекетов, який протягом 1855—1887 рр. працював у Харківському університеті. З розвитком науки, культури та економіки на Україні тісно зв'язана багатогранна діяльність великого російського вченого Д. І. Менделєєва. З ним підтримували постійні зв'язки передові українські хіміки. Менделєєв вивчав проблеми видобування і транспортування кам'яного вугілля в Донбасі, висунув нову для того часу ідею підземної газифікації вугілля. Загальне визнання дістали праці хіміків Я. І. Михайленка, Ф. Н. Шведова, С. М. Реформатського, діяльність яких зв'язана з українськими університетами.

Значних успіхів на Україні в другій половині XIX ст. досягли біологічні науки. Серед відомих вчених цієї галузі, що працювали на Україні, слід назвати зоологів О. В. Черная, К. Й. Милашевича, ембріолога О. О. Ковалевського, ботаніків В. Р. Зеленського, Ф. М. Каменського, В. І. Палладіна, Ф. М. Породка, мікробіологів М. Ф. Гамалію, І. І. Мечникова, фізіолога І. М. Сеченова.

Класичні дослідження О. О. Ковалевського в галузі порівняльної ембріології стали в науці основою нового, порівняльно-еволюційного вчення про розвиток живого зародка, про єдність походження органічного світу. Про одну з його праць Чарлз Дарвін писав, що це «відкриття надзвичайної ваги», яке дає «ключ до джерела, звідки виникли хребетні». І. М. Сеченов був видатним природознавцем, засновником російської фізіологічної школи. З 1871 до 1876 р. він працював

професором фізіології Новоросійського університету в Одесі. Тут Сеченов займався вивченням газів крові і обміну їх при диханні, в результаті чого згодом видав курс «Нарис робочих рухів людини», який поклав початок вивченню фізіології праці в нашій країні.

Видатний російський і український біолог І. І. Мечников народився на Україні і закінчив у 1864 р. Харківський університет. Він працював у галузі порівняльної ембріології і мікробіології. З 1870 до 1882 р. Мечников — професор Новоросійського університету. Він створив вчення про фагоцитоз та про захисні властивості організму, заклав основи сучасного вчення про імунітет.

І. І. Мечников спільно з М. Ф. Гамалією заснували в 1886 р. в Одесі перший в Росії мікробіологічний науково-дослідний за-

клад — Одеську бактеріологічну станцію, але вони не в силі були розгорнути її роботу, бо їм перешкоджали в цьому царські урядовці.

У розвитку географічної науки на Україні значну роль відіграв створений у Києві «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» (1873—1876 рр.). Він збирав по всьому Правобережжю статистичні і етнографічні матеріали. В 1874 р. «Відділ» провів одноденний перепис населення Києва, матеріали якого були опубліковані.

У 1872—1878 рр. вийшли в світ надруковані у Петербурзі «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західноросійський край». Це велике видання включало українські пісні, казки, відомості про правові звичаї українського народу та інші матеріали. Воно було результатом роботи трьох експедицій, проведених у 1869—1870 рр. на Правобережній Україні з доручення «Географічного товариства». «Південно-західний відділ Російського географічного товариства» піднав під чинність указу 1876 р. і в тому ж році був закритий царськими властями.

Історична наука на Україні в другій половині XIX ст. розвивалася в умовах гострої боротьби між революційно-демократичним, ліберально-буржуазним, буржуазно-націоналістичним і великодержавницьким напрямками. В українській історіографії цього періоду велику роль відіграли революціонери-демократи Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, С. А. Подолинський, П. А. Грабовський, Леся Українка.

Іван Франко (1856—1916 рр.) продовжував і розвивав історичні погляди революціонерів-демократів 60-х років XIX ст. і зокрема Т. Г. Шевченка, що був основоположником революційно-демократичного

І. І. Мечников.

О. М. Лазаревський.

на Україні, який він розглядає в нерозривному зв'язку з визвольним рухом в усій Росії.

Значний вклад у розвиток української історіографії зробив С. А. Подолинський (1850—1891 рр.), світогляд якого склався під впливом революціонерів-демократів і марксизму. Знайомство з марксизмом допомогло йому зрозуміти, що причиною всіх історичних змін є економічні умови життя суспільства, що існування антагоністичних класів зв'язане з наявністю приватної власності, що в класово-антагоністичному суспільстві неминучо є класова боротьба. С. А. Подолинський вперше в українській історіографії широко розглядає нову проблему — розвиток капіталізму і формування пролетаріату на Україні. Головні його праці — «Про хліборобство», «Парова машина», «Про багатство та бідність», «Ремесла і фабрики на Україні».

Чималий внесок у розробку фактичної історії України зробили представники буржуазно-ліберального і буржуазно-демократичного напрямку в українській історіографії М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко. М. І. Костомаров (1817—1885 рр.) написав цілий ряд праць з історії Росії і України. Зокрема, історії України присвячені його монографії «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст.», «Богдан Хмельницький», «Руїна» та ін. За його редакцією вийшло кілька томів документального видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». У своїх працях Костомаров висвітлював історію селянсько-козацьких повстань і народний побут. Його праці ґрунтуються на численних архівних джерелах і написані художньою мовою. Але, будучи буржуазним вченим, Костомаров неправильно зображав класові суперечності і класову боротьбу на Україні в період феодалізму. В його

напрямку в українській історіографії. І. Я. Франку належить кілька десятків праць, у яких знайшли висвітлення всі найважливіші проблеми історії України з найдавніших часів до початку XX ст. Основна частина праць Івана Франка присвячена висвітленню історії України в період феодалізму. Революціонер-демократ приділяв значну увагу боротьбі українського народу проти соціального і національного гніту.

Досліджуючи історію України XIX ст., І. Франко показує соціально-економічні зрушення і класову боротьбу, які відбувалися в той період. Він ґрунтовно розглядає історію західноукраїнських земель, що перебували під гнітом австрійської монархії. Чільне місце в працях революціонера-демократа займають питання суспільно-політичного руху

окремих працях особливо відчутні буржуазно-націоналістичні погляди про «безкласовість» українського суспільно-політичного руху. Він оцінював українське козацтво як анархічну руйнівну силу. Позитивно розглядаючи возз'єднання України з Росією, М. Костомаров зображав визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. як зіткнення двох народів — українського і польського.

В історіографії України другої половини XIX ст. значну роль відіграв О. М. Лазаревський (1834—1902 рр.). Він на значному архівному матеріалі ґрунтовно показав процес закріпачення селянства українською козацькою старшиною — поміщиками, що відбувався на Лівобережжі у XVIII ст. У праці «Малоросійські посполиті селяни» і в тритомному виданні «Опис старої Малоросії» він виклав історію заселення, землеволодіння та управління Стародубського, Ніжинського і Прилуцького полків. О. М. Лазаревський показав експлуататорську політику поміщиків-здирщиків, що протягом XVIII ст. закріпачували селян і козаків. Тим самим Лазаревський, хоч і залишався в цілому на буржуазно-ліберальних позиціях, виступив проти буржуазно-націоналістичних істориків, які вважали, що закріпачення українського селянства прийшло на Україну ззовні, а не було результатом внутрішнього розвитку феодално-кріпосницьких відносин. Оскільки Лазаревський у своїх працях розкрив класові суперечності на Україні, його праці об'єктивно сприяли спростуванню антинаукової буржуазно-націоналістичної теорії «безкласовості» української нації.

У 80—90-х роках XIX ст. з'явився ряд праць Д. І. Багалія, який за своїми суспільно-політичними поглядами належав до поміркованих буржуазних лібералів. Цінні з фактичного боку, зокрема, його праці «Нариси з історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави», «Спроба історії Харківського університету (за неопублікованими матеріалами)» та деякі інші. Позитивною рисою праць Д. І. Багалія є те, що в них розкривається спільність історичного життя українського і російського народів.

Широке коло питань досліджувала у своїх працях О. Я. Єфименко (1848—1918 рр.), яка перебувала під впливом народників. На значному архівному матеріалі вона висвітлювала процес закріпачення селян на Україні, перетворення козацької старшини в клас поміщиків, суспільно-політичне життя України XV—XVIII ст., адміністративно-політичний устрій Лівобережної України тощо. Окрему працю О. Я. Єфименко присвятила повстанню в Турбях 1789—1793 рр., хоч у ній автор помилково вважала, що закріпачення селян і козаків на Лівобережній Україні відбувалося мирним шляхом.

З поширенням марксизму і дальшим розвитком його В. І. Леніним буржуазна історіографія з кінця XIX ст. вступила у смугу гострої кризи. На Україні ця криза на початку XX ст. знайшла яскравий вияв у писаннях буржуазного націоналіста М. Грушевського.

Поряд з історичною наукою на Україні розвивались економічні науки. Як і в історіографії, тут також точилася гостра боротьба між революційно-демократичним, ліберально-буржуазним і реакційним напрямками. Серед прогресивних економістів України і Росії провідне місце посідав статистик-демократ Д. П. Журавський (1810—1856 рр.).

Він поклав початок статистичним дослідженням на Україні, розробив ряд питань теорії статистики, створив систему статистичних показників і методику статистичного вивчення явищ суспільства і природи. Д. П. Журавський виступав за ліквідацію кріпосного права, але шляхом реформ.

Дуже цінною працею був тритомний «Статистичний опис Київської губернії», складений групою статистиків під керівництвом Д. П. Журавського і виданий у 1852 р. в Петербурзі. Чернишевський присвятив цій праці велику статтю, у якій назвав Журавського видатним вченим, а його працю — одним з незамінних джерел.

Наукові дослідження в галузі економіки проводили на Україні кафедри політичної економії і статистики Київського, Харківського і Новоросійського університетів, а також наукові товариства і комісії («Товариство сільського господарства Південної Росії» в Одесі, «Комісія для опису губерній Київського учбового округу» та ін.). Економісти України брали активну участь у роботі економічних товариств Росії.

Важливу роль у вивченні економічного розвитку Росії в період капіталізму відігравали праці земських статистиків. В. І. Ленін широко користувався даними російської земської статистики, давав їй високу оцінку і ставив вище європейської.

В галузі мовознавства на Україні працював О. О. Потебня (1835—1891 рр.), професор Харківського університету. Він був одним з найвидатніших вчених-мовознавців другої половини ХІХ ст. Потебня залишив дослідження з загального мовознавства, з граматики російської мови, з української мови і фольклору, з діалектології східнослов'янських мов.

Питання української мови досліджували М. О. Максимович, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, Є. К. Тимченко та ін. М. Уманець та А. Спілка склали в 90-х роках ХІХ ст. «Словарь російсько-український». Українську мову вивчали і відстоювали російські революціонери-демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, а також видатні російські вчені Ф. Є. Корш, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов та ін.

Все більше зростало значення передової преси, особливо таких журналів, як «Современник», «Отечественные записки», на сторінках яких друкувалося багато творів і матеріалів, присвячених Україні. Ці журнали набули поширення і в українських губерніях. Так, у 1860 р. з 6000 примірників журналу «Современник», які розійшлися по всій Росії, близько 1300 примірників припадало на Україну, що сприяло поширенню тут демократичних ідей.

Українська періодична преса пореформеної епохи була представлена в основному журналами «Основа», що виходив у Петербурзі в 1861—1862 рр., та «Киевская старина», що друкувався в Києві протягом 25 років, починаючи з 1882 р. Обидва журнали виходили російською і частково українською мовами.

Загальний напрям «Основи» і «Киевской старины» був ліберально-буржуазним. Але у них друкувалися і твори письменників-демократів. Передова література російського, українського та інших народів

Росії залишалася головною зброєю у боротьбі проти буржуазно-поміщицької ідеології. Велику роль у розвитку демократичної літератури народів Росії відіграли твори М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Щедріна, М. О. Некрасова, О. М. Островського, Л. М. Толстого, Г. І. Успенського, А. П. Чехова та ін.

Український народ любив передову російську літературу, читав твори великих російських письменників і сприймав їх ідеї. «Коли твори літератур європейських, — писав І. Франко, — нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених».

Поширення в Росії творів Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Юрія Федьковича та інших українських письменників, переклади їх творів на російську мову зміцнювали демократичну культуру, збільшували вклад української передової культури в культуру російського та інших народів Росії.

У другій половині ХІХ ст. на Україні боротьбу за інтереси пригнобленого народу в нових історичних умовах вели послідовники і продовжувачі творчості Шевченка, найталановитіші письменники-реалісти, класики української літератури Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Я. Франко, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, Леся Українка. Водночас твори Т. Г. Шевченка знаходили все ширший відгук серед народних мас, ставали їх надбанням.

Видатним представником критичного реалізму була Марко Вовчок (Марія Олександрівна Віліпська, 1834—1907 рр.). У 1857 р. в Петербурзі були видані її «Народні оповідання». У 1859 р. І. С. Тургенєв випустив у світ твори письменниці в російському перекладі.

Творчість Марка Вовчка розвивалась під впливом революційно-демократичних ідей і масових селянських рухів. Повісті та оповідання письменниці («Інститутка», «Панська воля», «Два сини» та ін.) пройняті почуттям любові до закріпаченого народу. В них показано, з одного боку, нестерпно тяжке життя кріпаків, їх безправність і, з другого — дикую сваволю поміщиків, їх моральний розклад. Марко Вовчок змалювала рабське становище жінки-невільниці в суспільстві, показала образи кріпаків — людей працьовитих, співчуваючих чужому горю, людей могутньої духовної сили, високих моральних якостей. У творах Марка Вовчка з'явився тип селянина, який протестує проти нестерпних умов життя (Прокіп, Катря, Назар в «Інститутці»). Цей тип пізніше розви-

Марко Вовчок.

Ю. А. Федькович.

у творах «Живая душа», «В глуши», «Теплое гнездышко» (60—70-і роки) та ін. вона виступала проти буржуазних лібералів. Добролюбов присвятив оповіданням Марка Вовчка спеціальну статтю. «Нова книжка «Народных рассказов», — писав він, — пройнята тим самим характером і тенденціями, як і попередні «Народні оповідання». Великі сили, які криються в народі, і різні способи їх прояву під впливом кріпосного права — ось що ми бачимо в цих оповіданнях».

В той час як Шевченко і його послідовниця Марко Вовчок розвивали і зміцнювали школу критичного реалізму в українській літературі, буржуазно-націоналістична література виступила із своєю концепцією, яку Куліш розвинув у романі «Чорна рада» (1857 р.). У цьому романі про Чорну раду 1663 р. і в інших творах на історичну тематику Куліш вихваляв українську козацьку старшину часів гетьманщини і таврував народну боротьбу, зображуючи народ як руйнівну силу. Куліш виступав проти єднання з російською літературою, проти критичного реалізму і народності в українській літературі.

У своїх критичних статтях Куліш пропагував ідею «безбуржуазності» української нації, ідею «єдиного потоку» в українській літературі. Він вважав, що література повинна стати на шлях етнографізму, змальовувати лише зовнішні побутові риси українського народу, не розкриваючи класової боротьби пригноблених проти гнобителів.

Викриття кріпосницького ладу яскраво виявилось в творчості поета С. В. Руданського (1834—1873 рр.). У своїх «Співомовках» він бичував мерзенні звичаї поміщиків, чиновників, виступав проти хабарників і шахраїв. Спираючись на народну творчість, Руданський протиставив розум, кмітливість, винахідливість простих людей зажерливості і тупості пануючих класів, висміював релігійні та інші забобони.

пунся у творах ряду передових українських письменників. Повісті й оповідання письменниці внесли значний вклад у боротьбу революційної демократії проти кріпосництва. Твори Марка Вовчка були захоплено зустрінуті Шевченком і Чернишевським, з якими вона була особисто знайома. Шевченко присвятив Марку Вовчку вірші; він називав письменницю «обличителем жестоких людей несытых».

Перебуваючи за кордоном, Марко Вовчок познайомилася з Герценом і Огарьовим. Вона листувалася з Герценом, надсилала для «Колокола» статті і повідомляла про різні факти, які викривали сваволю царизму і кріпосницькі порядки в Росії. Марко Вовчок писала і російською мовою. У збірці «Рассказы из русского народного быта» (1859 р.),

Кріпосницько-самодержавні і капіталістичні порядки засуджував також у своїх байках Л. І. Глібов (1827—1893 рр.).

У другій половині XIX ст. розгорнулася творчість видатного буковинського поета - демократа Ю. А. Федьковича (1834—1888 рр.), який продовжував поетичні традиції Т. Г. Шевченка і був найвидатнішим представником передової культури на Буковині. У творчості Юрія Федьковича відбилася ненависть буковинських селян, які були загнані в австрійську армію і проливали свою кров у війнах за чужі і ворожі українському народові інтереси. Поет створив мужній образ керівника селянського руху — Лук'яна Кобилиці. Устами народного героя Федькович заявляє, що треба або загинути в боротьбі або здобути свободу. На прозу

Панас Мирний.

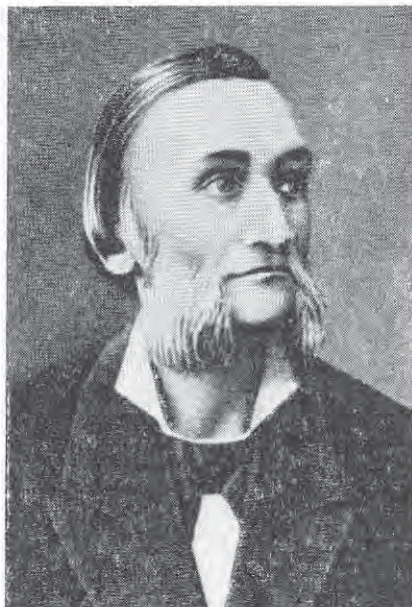
письменника справила помітний вплив Марко Вовчок. Високу оцінку повістям і оповіданням Федьковича дав І. С. Тургенєв. Федькович був громадським діячем. З 1885 р. за його редакцією в м. Чернівцях виходила перша в краї українська газета «Буковина».

Один з видатних українських прозаїків другої половини XIX — початку XX ст. І. С. Нечуй-Левицький (1838—1918 рр.) написав багато творів з життя українських селян і робітників. Він реалістично відобразив дореформене і пореформене життя трудящих на Україні, безправ'я і страждання покріпаченого селянства, нестерпні умови праці заробітчан і бурлаків на капіталістичних промислах і фабриках. Письменник засуджував сваволю кріпосників і хижацтво буржуазії, висміював обмеженість інтересів міщанства, паразитичне життя посів і ченців. Найкращими творами Нечуя-Левицького є «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки».

Однак творчість Нечуя-Левицького була суперечливою. Письменник, стоячи на позиціях селянського демократизму, пропагуючи любов до трудящого люду й батьківщини, в окремих творах проявляв буржуазно-ліберальні погляди і національну обмеженість. Це, зокрема, яскраво виявилось в його творах «Хмари» і «Над Чорним морем».

Видатним представником критичного реалізму в українській літературі був Панас Мирний (П. Я. Рудченко, 1849—1920 рр.), який продовжував і розвивав у своїй творчості революційно-демократичні традиції Чернишевського і Шевченка. Його твори сповнені любові до українського народу.

У творчості Панаса Мирного тавруються кріпосницькі пережитки, висвітлюється класове розшарування і класова боротьба в пореформеному селі. Мирний гостро критикував реформу 1861 р., змальовуючи

Л. І. Глібов.

її як «голодну волю», показував соціальні суперечності капіталістичного ладу, зажерливість міської і сільської буржуазії.

У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила»), написаному Панасом Мирним разом з його братом І. Я. Рудченком (І. Білик), дається широка картина життя українського села, показано, як селяни експлуатувала козацька старшина, як їх скривдила реформа і як селянська біднота бореться проти злиднів і соціальної несправедливості. У романі «Повія» Панас Мирний знову звертається до теми розшарування українського села, розорення маси селян, які кидали рідні місця і йшли на заробітки до міста. З великою викривальною силою і пристрасною письменником показав трагічну долю сільської дівчини Христі Притківни. Такою була доля багатьох сільських дівчат, що гинули в лабетах капіталізму. В романі

чільне місце займає образ зубожілої селянської маси, що бореться проти своїх гнобителів.

У повісті «Лихі люди» показано поділ української інтелігенції на два протилежних табори — революціонерів і прихильників царського ладу. Ця повість рішуче розвінчувала буржуазно-націоналістичну теорію так званої «національної єдності».

Панас Мирний написав ряд драматургічних творів, найбільшу популярність з яких здобула драма «Лимерівна». У ній показано життя пореформеного села, непримиренність між зажерливими багатіями і експлуатованими селянами. Письменник займався також перекладацькою діяльністю. Зокрема, він перекладав на українську мову твори Пушкіна, Лермонтова, Островського, Шекспіра, Лонгфелло.

Високохудожня творчість Панаса Мирного пройнята революційно-демократичною ідейністю і народністю. Вона сприяла боротьбі трудящих мас України за соціальне і національне визволення.

У 80—90-х роках ХІХ ст. розгорнулася діяльність видатного українського письменника, поета, театрального і культурно-громадського діяча М. П. Старицького (1840—1904 рр.). У своїх творах він продовжував і розвивав традиції Т. Г. Шевченка і М. О. Некрасова. Його поезії пройняті почуттям любові до трудящого народу, ненавистю до гнобителів, яких підтримували ліберально-буржуазна і націоналістична інтелігенція. У п'єсах «Не судилось», «У темряві», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицький викривав експлуаторську природу поміщиків, сільських багатіїв, показував соціальну нерівність.

Йому належить цілий ряд творів на історичну тематику: повість «Облога Буші», роман-хроніка «Богдан Хмельницький», романи «Руїна», «Останні орли» («Гайдамаки»), «Розбійник Кармелюк». У них широко показано визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., соціальні суперечності на Україні у наступний період, гайдамацький рух у XVIII ст., боротьбу народних мас проти кріпосництва.

У 1889 р. вийшла в світ збірка віршів «Степові думи та співи» поета і етнографа народника І. І. Маижури (1851—1893 рр.) — співця тяжкої долі пригнобленого селянства.

На Буковині у 80-х роках XIX ст. почала свою літературну діяльність О. Ю. Кобилянська (1863—1942 рр.), яка була в дружніх відносинах з Лесею Українкою і перебувала під її впливом. У своїх творах Кобилянська зображувала життя пригнобленого селянства, боролась за рівноправність жінок («Людина», «Царівна»).

Найвидатніший твір О. Кобилянської — повість «Земля». В ній показано, як брат убиває брата, щоб одержати після смерті батька всю землю. Письменниця правдиво змалювала трагедію трудового селянства в умовах капіталізму.

Зображенню життя різних верств населення у пореформений період присвятив свої твори великий український письменник М. М. Коцюбинський (1864—1913 рр.). У 90-х роках під впливом зростаючого в Росії робітничого і селянського руху він зрозумів, що тільки революційним шляхом можна побудувати вільне життя, і перейшов на позиції революційної демократії. На формування естетичних поглядів Коцюбинського вплинула естетика Шевченка, Чернишевського і Добролюбова. В кінці XIX — на початку XX ст. у творчості письменника знайшли відбиття ідеї марксизму-ленінізму і помітно вплив великого пролетарського письменника Максима Горького.

Уже в ранніх творах, які ще мають риси просвітительства, Коцюбинський з обуренням пише про гіркі сльози, тяжкі злидні, безпросвітну темноту пригнобленого селянства і з великою повагою висловлюється про людей праці, показуючи їх людяність, гуманність. Він пише про те, що царський суд захищає інтереси панів-поміщиків, що попи обдурюють народ. У казці «Хо», в оповіданні «Для загального добра» та в інших творах Коцюбинський критикує лібералів за їх теорію «малих справ», за плазування перед начальством. У творі «Ціпов'яз» Коцюбинський змалював картину розшарування селянства, зростання куркульства і боротьбу селянської бідноти за землю. Ряд творів

М. М. Коцюбинський.

Коцюбинський присвятив висвітленню побуту молдаван і татар, у яких показав класові відносини в молдавському селі.

Складовою частиною передової української літератури другої половини ХІХ ст. була українська демократична драматургія. Найталановитішим її представником був І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич, 1845—1907 рр.) — творець таких визначних п'єс, написаних в дусі критичного реалізму, як «Бурлачка», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін. У них показано хижацтво селянської буржуазії, її жадоба до наживи. Багато п'єс Карпенка-Карого увійшло до репертуару радянського театру.

На цей самий період припадає драматургічна творчість М. Л. Кропивницького (1840—1910 рр.). У його найкращій драмі «Глитай, або ж Павук» розкрито трагічне становище селянської бідноти, експлуатованої куркулями-глитайми.

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., незважаючи на заборони і обмеження з боку царського уряду, зростало українське театральне мистецтво, що спиралося на демократичну драматургію. У 80—90-х роках в українському театрі виросла плеяда видатних драматичних акторів — М. Л. Кропивницький, П. К. Саксаганський (П. Тобілевич), М. К. Заньковецька, М. К. Садовський (М. Тобілевич). Українські театральні трупи з великим успіхом виступали на Україні, а також в Петербурзі, Москві та в багатьох інших містах Росії.

Передове образотворче мистецтво на Україні в другій половині ХІХ ст. продовжувало розвиватися в реалістичному напрямі. Значна роль у ньому належала «Товариству пересувних художніх виставок» (так званих «передвижників») на чолі з великим художником-реалістом І. М. Крамським (1837—1887 рр.), яке було організоване в Петербурзі у 1870 р. Постійну ідейну підтримку товариству подавав талановитий прогресивний художник і критик В. В. Стасов. До товариства «передвижників» увійшло чимало видатних українських митців. Виставки «передвижників», крім Петербурга і Москви, експонувалися у ряді міст, в тому числі у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та інших містах України.

На Україні народився і провів юнацькі роки великий російський художник І. Ю. Рєпін (1844—1930 рр.), який деякий час належав до групи «передвижників». Він створив ряд геніальних полотен, на яких з величезною художньою силою показано життя російського і українського народів. Широко відомі його картини «Бурлаки на Волзі», «Хресна процесія в Курській губернії», «Не чекали», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», «Вечорниці», «Гопак», портрет Т. Г. Шевченка та ін.

Одним з керівників «передвижників» був М. О. Ярошенко (1846—1893 рр.), уродженець Полтавщини. Він створив ряд картин з життя різночинної інтелігенції («Студент», «Курсистка»), робітників («Кочегар») і багато портретів видатних діячів науки і культури (Г. Успенського, М. Салтикова, Д. Менделєєва).

У другій половині ХІХ ст. на Україні жило і працювало багато талановитих художників — продовжувачів реалістичної традиції Т. Г. Шевченка. К. О. Трутовський (1826—1893 рр.) написав серію картин з життя українського народу. За картину «Танок у Малоросії»

Артисти трупи М. Л. Крошвиницького.

Академія художеств присвоїла йому звання академіка. Л. М. Жемчужников (1828—1912 рр.) відомий як автор альбома офортів «Живописна Україна», а також як збирач українського фольклору.

Одним з видатних українських живописців-реалістів був С. І. Васильківський (1854—1917 рр.). У 1885 р. він закінчив Петербурзьку Академію художеств, а з кінця 80-х років жив і працював у Харкові і Полтаві. Васильківський створив прекрасні пейзажі, в яких відобразив красу української природи («На пасовищі», «Чумацький Ромоданівський шлях» та ін.), написав ряд картин на сюжети з історії України («Вибори полковника Мартина Пушкаря», «Козаки в степу»). Йому належить також стінний розпис будинку Полтавського земства, який по-варварському спалили німецькі фашисти під час Великої Вітчизняної війни. Художня спадщина Васильківського величезна — він залишив понад три тисячі картин і зарисовок.

Розвиткові художньої освіти на Україні сприяли малювальні школи, які виникли в Одесі, Харкові, Києві. Пізніше вони були перетворені на художні училища. Організатором і керівником малювальної школи у Києві був живописець, художній критик і громадський діяч М. І. Мурашко (1844—1909 рр.). Як художник він відомий своїми пейзажами «Осінь», «Дніпро», «Крим» та ін.

Чимало яскравих реалістичних полотен створили в другій половині XIX ст. художники Галичини. Серед них виділяються Т. Д. Копистинський («Погорільці», «В селянській хаті») і Т. Романчук («На водопої»,

«З дороги», «Узліся», портрет Ю. Федьковича). Визначному майстру реалістичного живопису К. М. Устияновичу належить ряд картин на теми з історії України («Шевченко на засланні», «Козацька битва»). І. І. Труш, очолюючи демократичний напрям у мистецтві Галичини, виступав як пейзажист («Луки і поля», «Дніпро під Києвом»), автор жанрових картин («Гуцулка з дитиною», «Трембітарі») і портретів (І. Франка, В. Стефаніка, М. Лисенка, Лесі Українки).

З монументальних творів скульптури другої половини XIX ст. на Україні найвидатнішим є пам'ятник Богдану Хмельницькому, створений художником і скульптором М. Й. Микешиним і споруджений у 1888 р. в Києві на Софійській площі. Л. В. Позен високохудожньо відобразив життя українського села в ряді скульптурних груп: «Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Оранка на Україні» тощо.

Народність і реалізм продовжували залишатися основою творчості передових українських композиторів. Українська музика другої половини XIX ст. розвивалася під благотворним впливом творчості великих російських композиторів П. І. Чайковського, О. С. Даргомижського, О. М. Серова, М. П. Мусоргського, О. П. Бородіна, М. А. Римського-Корсакова, які широко використовували в ряді своїх творів українську тематику і українську народну пісню. М. П. Мусоргський написав оперу «Сорочинський ярмарок». М. А. Римський-Корсаков створив опери «Майська ніч» і «Ніч перед різдвом» за творами Гоголя. О. М. Серов написав дослідження про українську народну пісню. П. І. Чайковський, який часто бував на Україні, створив оперу «Черевички» (за Гоголем), увів мотив української народної пісні у свою другу симфонію. Елементи української народної музики зустрічаються в опері О. П. Бородіна «Князь Ігор». О. С. Даргомижський в основу своєї симфонічної фантазії «Український козачок» поклав українську народну танцювальну тему.

На західноукраїнських землях плідно працювали М. М. Вербицький, що створив симфонічні увертюри, хор «Заповіт», оперети «Підгір'яни», «Верховинці», та С. І. Воробкевич — автор опери «Гнат Приблуда», оперет «Блудний син», «Новий двірник».

Знаменитий український співець і композитор С. С. Гулак-Артемівський (1813—1873 рр.), друг Т. Г. Шевченка, був вихованцем М. І. Глінки, який навчав його співів. Після навчання Гулак-Артемівський почав працювати в Петербурзькому оперному театрі. У 1863 р. тут вперше була поставлена чудова опера Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм», в основу якої лягли мелодії української народної пісенної творчості. «Запорожець за Дунаєм» — класичний твір українського оперного мистецтва, широко відомий і в наш час.

Композитор Гладкий написав мелодію «Заповіту» Т. Г. Шевченка. Талановитий український композитор П. І. Ніщинський (1832 — 1896 рр.), один з основоположників української професійної театральної музики, написав «Вечорниці», які увійшли окремим дивертисментом до драми Шевченка «Назар Стодоля». Хор з «Вечорниць» «Закувала та сива зозуля» став однією з найулюбленіших пісень радянського народу і здобув популярність в усьому світі.

Народний кобзар Остап Вересай.

Крім того, Ніщинський майстерно обробив для хору чимало українських народних пісень, з яких найкращими є історичні пісні «Козак Софрон», де оспівано боротьбу українських козаків з турками, і «Ой, гук, мати, гук» — про боротьбу українського народу проти польської шляхти.

Ніщинський був також перекладачем на українську мову творів старогрецьких класиків. У 1883 р. в Одесі вийшов у світ його переклад «Антигони» Софокла, а в 1889 і 1892 рр. — повний переклад у двох частинах «Одіссеї» Гомера, виданий у Львові з допомогою І. Франка.

У розвитку реалістичного українського музичного мистецтва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. визначне місце належить великому українському композиторові, основоположникові української класичної музики Миколі Віталійовичу Лисенку (1842—1912 рр.). Його творчість ґрунтувалася на українській народній пісні і розвивалася під впливом великого Глінки та інших видатних російських композиторів. У середині 70-х років Лисенко два роки вчився в Петербурзі у Римського-Корсакова.

Творчість М. В. Лисенка піднесла на вищий ступінь всі музичні жанри і ознаменувала собою епоху в історії української музики. Він

зібрав і опублікував сім збірників українських пісень для голосу з фортепіано, дванадцять збірників для хору з фортепіано і шість збірників обрядових пісень. Крім того, Лисенко записав музичний репертуар кобзаря Остапа Вересая і видав виконуваним ним думи і пісні, додавши до цієї публікації теоретичну статтю. Перебуваючи під великим ідейним впливом творчості Т. Г. Шевченка, він написав музику до багатьох текстів «Кобзаря».

Перу Лисенка належить ряд симфонічних, оперних і камерних творів. Найбільш відомі його опери «Тарас Бульба», яка дістала високу оцінку Чайковського, «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», а також опери для дітей «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима й весна». Лисенко був видатним піаністом-віртуозом, талановитим викладачем, вихователем ряду видатних українських композиторів, зачинателем вивчення української народної музичної творчості.

У середині 90-х років у Росії виник ленінізм — найвище досягнення російської і світової культури. Поява ленінізму мала величезне значення для розвитку культури всіх народів нашої країни, в тому числі й українського народу.

З формуванням ідеології робітничого класу — марксизму-ленінізму — почала створюватися соціалістична культура. Ідеї соціалістичної культури проникають в демократичну літературу, науку, мистецтво. Поряд з революційними робітниками геніальні праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна почала вивчати передова інтелігенція того часу.

Марксизм-ленінізм у всеозброєнні виступив проти реакційної, поміщицької і буржуазної культури, підтримуючи діячів культури революційно-демократичного табору. Геніальна праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» піднімала марксизм на новий, вищий щабель. В. І. Ленін далі розвинув матеріалістичне розуміння історії, ще вище підніс великі принципи марксизму про партійність науки. Він писав, що матеріалізм включає в себе партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи.

В. І. Ленін у своїх працях всебічно висвітлив найголовніші питання історії Росії, в тому числі й України, дав глибокий аналіз соціально-економічному ладу Росії, обґрунтував неминучість революції в Росії, підкреслив керівну роль робітничого класу в революції і необхідність союзу робітничого класу і селянства.

Ідеї марксизму-ленінізму проникали в літературу. В кінці XIX ст. почав свою творчу діяльність великий російський письменник, основоположник літератури соціалістичного реалізму Максим Горький. Марксизм-ленінізм справив вплив і на українських революційно-демократичних письменників І. Франка, П. Грабовського, Лесю Українку, а пізніше — на М. Коцюбинського.

І. Я. Франко — великий український письменник, вчений, громадський діяч, революціонер-демократ. Його численні твори, зокрема «Камінярі», «Вічний революціонер», «Бориславські оповідання» та ін., пройняті революційним духом. У повістях «*Voas constrictor*», «Борислав сміється» Франко перший в українській, а також, можна сказати, і у світовій літе-

ратурі показав класову боротьбу робітників проти буржуазії. На цих його творах позначився вплив окремих положень наукового соціалізму.

У своїх художніх і публіцистичних творах Франко боровся проти класового гніту на селі і в місті. Його перу належить перлина української драматургії — драма «Украдене щастя».

У статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи» (1878 р.) Франко виступив проти націоналістичних збочень І. Нечуя-Левицького. Він різко критикував Нечуя-Левицького за намагання відірвати українську літературу від російської, вимагав від українських письменників створення реалістичної літератури, яка була б «трудівницею на ниві прогресу» і йшла б разом з передовою російською літературою.

Франко все своє життя був вірним послідовником поглядів російських революційних демократів, невтомним пропагандистом на Україні творів передової російської літератури. Він перекладав на українську мову твори Пушкіна, Гоголя, Некрасова, Чернишевського, Добролюбова, Герцена, Салтикова-Щедріна, а також статті про творчість російських письменників.

Революціонер-демократ став ідейним натхненником прогресивної журналістики на західноукраїнських землях. При постійній і активній його участі виходили журнали «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», «Житє і слово», «Народ». У цих періодичних виданнях були вміщені численні статті і художні твори І. Франка, який разом зі своїми однодумцями вів невтомну боротьбу проти клерикально-поміщицької і буржуазно-націоналістичної української преси.

Видатний український поет і публіцист П. А. Грабовський (1864—1902 рр.) був одним з тих передових українських письменників, які переходили від ідей революційної демократії до наукового соціалізму, марксизму. За активну участь у революційному народницькому русі Грабовський зазнав найжорстокіших репресій. Починаючи з 1886 р. і до самої смерті він перебував у тюремному ув'язненні і жив на засланні в далекій і суворій Якутії (спочатку його заслали в Оренбург, а потім — у Сибір). Грабовський був вірним і гідним наступником і продовжувачем традицій Шевченка в українській революційній поезії. Будучи послідовником естетики Чернишевського, він одним з перших українських письменників виступив із статтями про Чернишевського («Микола Гаврилович Чернишевський», «На далекій півночі») і Пушкіна («До пушкінського вечора в народній аудиторії»).

П. А. Грабовський.

Грабовський вивчав праці К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також Г. В. Плеханова, вітав розгром В. І. Леніним народників. Відходячи від народництва, він переходив на марксистські позиції і пропагував основні ідеї марксизму. Величезне значення для творчості Грабовського мали твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та М. Г. Чернишевського. Революціонер-демократ був невтомним борцем проти українського буржуазного націоналізму і космополітизму і наближався до марксистських поглядів на національне питання. Він полемізував з Б. Грінченком і гостро засуджував теорію «безкласовості» української нації, підкреслюючи, що ніколи «інтереси і потреби різних станів української людності не були однакові, а, навпаки, ворогували між собою».

У другій половині 90-х років Грабовський в одній із своїх статей, всупереч народницькому і ліберальному твердженню про можливість поліпшення при капіталізмі становища селян, яких розорили поміщики і куркулі, показав розшарування селянства. Він робив правильний висновок про те, що, поки існує капіталізм, маси селянства зубожіватимуть і ставатимуть пролетарями, що запропоновані народниками заходи на селі йдуть лише на користь куркульської меншості і що селянське питання можна вирішити тільки революційним шляхом.

Виступаючи з початку 90-х років як поет, Грабовський видав кілька збірок своїх віршів. Він переклав на українську мову багато творів російських та інших слов'янських, а також грузинських, вірменських, естонських і західноєвропейських поетів (збірки «Пролісок», «З чужого поля», «З півночі», «Доля», «Кобза»). Щоб ознайомити російський народ з творчістю Т. Г. Шевченка, Грабовський перекладав на російську мову його вірші, опублікував про нього кілька статей.

У поезії Грабовського показано тяжке життя трудового народу, змальовано образи героїв-революціонерів, відважних борців проти царизму. Вірші поета пройняті революційним пафосом, глибокою вірою в перемогу революції: це зробило їх популярними, а ім'я поета — любимим у народі, в широких колах передової інтелігенції.

Грабовський розвивав ідею братерства народів, освічував їх спільну боротьбу проти гнобителів. Він вірив у перемогу революції і закликав розірвати кайдани народного гноблення:

Наперед! Годі скніти рабами,
Час кормигу гидливу знести!

Революціонер-демократ вів боротьбу з буржуазною теорією «мистецтва для мистецтва», з декадентством, естетством, формалізмом, що проникли в українську літературу. Він рішуче заявляв, що поезія повинна бути могутнім засобом боротьби за всіх пригноблених та скривджених. Звертаючись до Грабовського, І. Франко писав: «Терпи ж наш нещасний, сердешний товаришу! Неси до могили свій важкий хрест, та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснїтиме в ряді тих наших мучеників, що наче стяг бойовий ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою сваволею, з усяким гнітом чи то індивідуальним, чи національним».

Жорстокі умови ув'язнення і заслання рано звели в могилу співця революційного руху на Україні. Виконуючи заповіт Грабовського, його поховали в Тобольську, поруч з декабристами.

Велика українська письменниця Леся Українка (Л. П. Косач, 1871—1913 рр.) з дитинства виховувалась на зразках передової української і російської літератури, на творах Шевченка, Марка Вовчка, Пушкіна, Некрасова, Салтикова-Щедріна, Тургенєва. Творчим методом Лесі Українки був критичний реалізм, нерозривно зв'язаний з революційною романтикою. Письменниця прекрасно знала історію, багато мов.

У 1893 р. вийшла перша збірка поетичних творів Лесі Українки «На крилах пісень», у якій проявився її бадьорий і сильний дух та величезний поетичний талант. Незабаром у творчості письменниці голосно зазвучали заклики до революційної боротьби.

З 90-х років Леся Українка почала знайомитися з марксистською літературою. Вона читала «Капітал» К. Маркса, «Маніфест Комуністичної партії», праці В. І. Леніна. Поетеса зблизилася з соціал-демократичним рухом і почала активну публіцистичну діяльність, спрямовану проти царизму і буржуазної ідеології, за майбутнє вільне життя. У її творчості звучать мотиви інтернаціоналізму, патріотизму. В 1899 р. вийшла друга збірка віршів Лесі Українки «Думи і мрії». На цей час вона була автором багатьох віршів, поем і прозаїчних творів, а також перекладачем на українську мову ряду творів Гоголя, Тургенєва і деяких іноземних письменників.

Розвиток передової культури у другій половині XIX ст., виникнення ленінізму, зародження наприкінці цього століття соціалістичної культури сприяли становленню революційної свідомості народних мас, вселяли у них віру в свої сили, в майбутню перемогу революції.

РОЗДІЛ XII
РЕВОЛЮЦІЯ
1905—1907 рр.
НА УКРАЇНІ

У кінці XIX — на початку XX ст. старий, домонополістичний капіталізм переріс у найвищу і останню стадію свого розвитку — імперіалізм. При імперіалізмі вирішальну роль в житті капіталістичних держав набувають монополістичні об'єднання капіталістів і банки. Монополістична стадія капіталізму являє собою розвиток і пряме продовження основних властивостей капіталізму.

В. І. Ленін у книзі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» визначив п'ять основних ознак імперіалізму: 1) концентрація виробництва і капіталу, яка досягла такого високого ступеня розвитку, що вона створила моно-

полії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення на базі цього «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває надто важливого значення; 4) утворення міжнародних монополістичних союзів капіталістів, що діють світ; 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами¹. В імперіалістичну стадію розвитку вступила і царська Росія. На Україні, як і в усій Росії, переростання капіталізму в імперіалізм відбувалося на рубежі XIX і XX ст.

Наприкінці XIX ст. в Західній Європі почалася економічна криза, що незабаром докотилася й до Росії. Вона дуже сильно проявилася в економічному житті України. Криза охопила найголовніші галузі промисловості: металургійну, кам'яновугільну, залізорудну та ін. У Донбасі скоротилась виплавка чавуну, зменшився видобуток кам'яного вугілля. Якщо на початку 1900 р. тут працювало 35 домен, то на кінець 1902 р. — лише 22. Набагато зменшився видобуток марганцевої руди: з 1900 по 1903 р. він знизився з 5 млн. до 2 млн. пудів.

У роки кризи закривалися фабрики і заводи, скорочувалась кількість робітників на підприємствах, зростало безробіття. У промислових центрах України відбувались масові звільнення робітників. У вугільному Донбасі число робітників у 1903 р. становило 77 тис. проти 84 тис. у 1901 р. У Криворізькому басейні кількість робітників скоротилася з 5,9 тис. у 1900 р. до 4,2 тис. у 1901 р. Скориставшись масовим безробіттям, капіталісти знижували розцінки робітникам, ще більше зменшували їх і без того злиденну заробітну плату. Наявність великої резервної армії безробітних погіршувала матеріальне становище робітників, зайнятих у виробництві.

В промисловості відбувався посилений процес концентрації виробництва в руках дедалі зростаючих капіталістичних груп. Концентрація

1. СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ
І СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА
НА ПОЧАТКУ XX СТ.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 246.

охопила усі галузі виробництва, особливо гірничу, металургійну і кам'яновугільну промисловість. Видобуток кам'яного вугілля все більше зосереджувався на великих підприємствах. У Донбасі в 1900 р. підприємства з річним видобутком вугілля понад 10 млн. пудів кожне становили лише 6,2% загального числа підприємств, але вони давали 57,1% видобутку кам'яного вугілля цього району.

Концентрація промисловості приводила до зростання і зосередження пролетаріату на великих підприємствах. Відомо, що Росія за концентрацією робітників на промислових підприємствах уже на початку XX ст. випередила таку розвинуту капіталістичну країну, як США. Так, в Росії на підприємствах з кількістю робітників понад 500 чоловік працювало 54% всіх робітників, тим часом як у США на таких підприємствах було зайнято лише близько 33% усіх робітників. На Україні в 1902 р. на великих підприємствах з кількістю 500 і більше робітників працювало понад 40% усіх робітників. У Центральній Росії концентрація промисловості і робітничого класу була особливо високою в Петербурзі і Москві. На Україні перше місце щодо концентрації промисловості займала Катеринославська губернія, до складу якої входила більша частина Донбасу. Концентрація пролетаріату на найбільших підприємствах сприяла зростанню його революційної боротьби.

Висока концентрація промисловості приводила до утворення монополістичних об'єднань, які особливо швидко почали виникати в період кризи. «...Ясно, — писав В. І. Ленін, — що концентрація, на певному ступені її розвитку, сама собою підводить, можна сказати, щільно до монополії. Бо кільком десяткам гігантських підприємств легко прийти до угоди між собою, а з другого боку утруднення конкуренції, тенденція до монополії породжується саме великим розміром підприємств»¹. Ці об'єднання, союзи підприємців — монополії (трести, синдикати та ін.) — зосереджували у своїх руках виробництво і збут значної частини продукції певної галузі промисловості. Вони домовлялися про встановлення високих цін на свої товари і цим забезпечували собі високі прибутки.

Одним з перших таких союзів було об'єднання цукрозаводчиків, які ще в 1887 р. на своєму з'їзді в Києві підписали договір, що зобов'язував їх вивозити за кордон весь лишок цукру за дуже низьку ціну, щоб тримати на високому рівні ціни на цукор всередині країни. Активними учасниками цукрового синдикату були такі великі землевласники, представники дворянської аристократії, як Бобринські, Браницькі, Харитоненки та ін.

У 1902 р. капіталісти організували синдикат «Продамет», який поширив свій вплив на металургійні заводи України, Польщі, Центральної Росії і частину Уралу. Синдикат «Продамет» згодом зосередив у своїх руках понад 80% усього збуту заліза в країні.

У 1904 р. було створено кам'яновугільний синдикат «Продвугілля», що розгорнув енергійну діяльність з 1906 р. і незабаром підпорядкував собі близько 60% видобутку кам'яного вугілля Донбасу. Вже у 1904 р. в Росії налічувалось 30 різних синдикатів. Пізні-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 181.

ше виникли синдикат «Продаруд», а також ряд інших монополістичних об'єднань.

Водночас продовжували діяти і з'їзди гірнопромисловців Півдня Росії, що були зброєю монополістичних об'єднань. На з'їздах гірнопромисловці добивалися вигідного для себе мита і залізничних тарифів, забезпечення підприємств дешевою робочою силою. Тісний контакт між синдикатами і з'їздами проявлявся у персональній унії. Так, активний діяч гірнопромисловців Півдня Авдаков був одночасно уповноваженим і почесним членом ради з'їздів, головою ради «Продвугілля» і членом ради «Продамета». Директор-розпорядник «Південноросійського Дніпровського металургійного товариства» Ясюкович поєднував функції уповноваженого і члена ради з'їздів та голови ради «Продамета». Директор «Олексіївського гірничопромислового товариства» Янчевський був водночас членом ради з'їздів і заступником голови ради «Продвугілля».

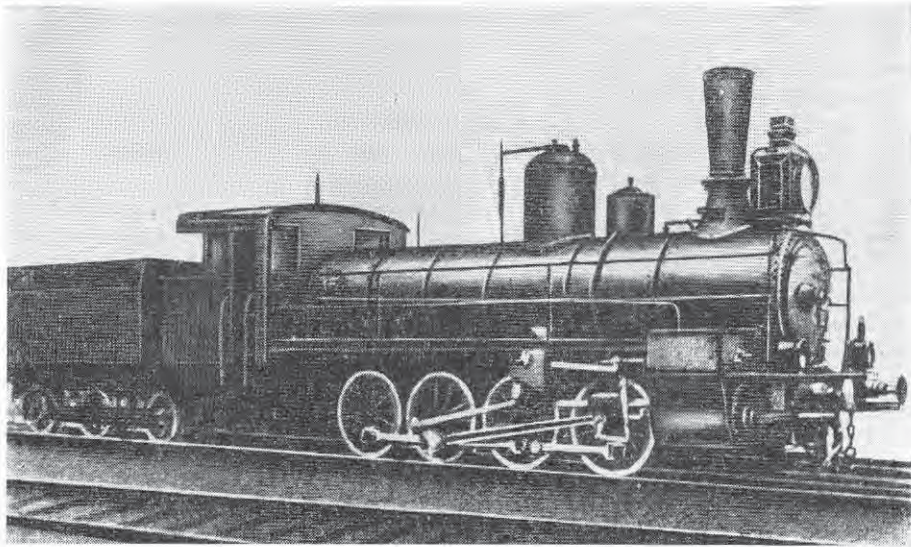
Проте монополістичні об'єднання не тільки не ліквідували суперечностей всередині монополій і конкуренції між окремими групами монополістів, а, навпаки, ще більше їх загострювали. Монополії посилювали хаотичність, властиву всьому капіталістичному виробництву.

Концентрація промисловості і капіталу приводила до злиття банкового капіталу з промисловим, до утворення фінансового капіталу. На початку 1899 р. кілька найбільших банків країни — «Російський банк для зовнішньої торгівлі», «Петербурзький міжнародний комерційний банк», «Дисконтний і позичковий банк» та ін. — тримали у своїх руках 55,7% усіх банкових капіталів Росії. Наприкінці XIX ст. вони контролювали 50% металургійної і 60% вугільної промисловості. Керівники найбільших банків були водночас і керівниками капіталістичних підприємств та монополій. Так, директор «Міжнародного комерційного банку» Ротштейн був одночасно віце-головою «Нікополь-Маріупольського гірничопромислового товариства», «Волзько-Камський банк» був зв'язаний з «Олексіївським гірничопромисловим товариством» і «Донецько-Юр'ївським металургійним товариством».

Банки, зосередивши у своїх руках величезні капітали, перетворюються у всесильних монополістів, які розпоряджаються майже всім грошовим капіталом усієї сукупності капіталістів і дрібних хазяїв, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини. Це перетворення банків із скромних посередників у зменшку монополістів, писав В. І. Ленін, становить один з основних процесів переростання капіталізму в капіталістичний імперіалізм.

У промисловість України продовжував у великій кількості проникати іноземний капітал. Царський уряд, запроваджуючи високе мито на імпорتنі товари, разом з тим давав іноземним капіталістам цілковиту змогу вигідно вкладати свої капітали в промисловість Росії. Іноземні капіталісти користувались такими ж правами, як і російські.

За період з 1895 по 1902 р. у Росії було відкрито 99 іноземних компаній з основним капіталом в 253 млн. крб. (в золотих карбованцях). Іноземний капітал особливо інтенсивно проникав у Донбас і за-

Перший паровоз, збудований у 1900 р. на Луганському паровозобудівному заводі.

хпив своїм впливом значну частину його промисловості. Іноземні капіталісти по-хижацькому експлуатували природні ресурси нашої країни, намагались використати на промислових підприємствах Росії, в тому числі і України, застаріле, спрацьоване устаткування і тим гальмували розвиток техніки, прирікаючи нашу країну на відсталість.

Капіталісти-іноземці жорстоко експлуатували пролетаріат Росії. Вони принижували національну гідність нашого народу і в російських та українських робітниках вбачали тільки рабів. Засилля іноземних капіталістів доходило до того, що деякі російські і українські капіталісти, їх конкуренти, скаржились, що «іноземці, які наживають на російському ґрунті величезні капітали, як видно, мало дбають про все російське. Книжки ведуться іноземною мовою, гроші облічуються в іноземній валюті, не вистачає того, щоб публікації звітів друкувались не російською мовою».

Хоч більша частина кам'яновугільної і металургійної промисловості України була в руках іноземної буржуазії, в процесі капіталістичного розвитку продовжувала зростати і місцева, національна буржуазія, багатства якої збільшувалися за рахунок експлуатації робітничого класу України.

Імперіалізм знаменував собою нечуване зростання експлуатації робітничого класу. Об'єднавшись у союзи (монополії), капіталісти дістали можливість більш організовано, ніж раніше, вести наступ на робітничий клас, збільшувати свої прибутки шляхом посилення експлуатації робітників.

Робітники були позбавлені будь-яких політичних прав. Вони не мали права створювати свої професійні та інші організації. Все це ще

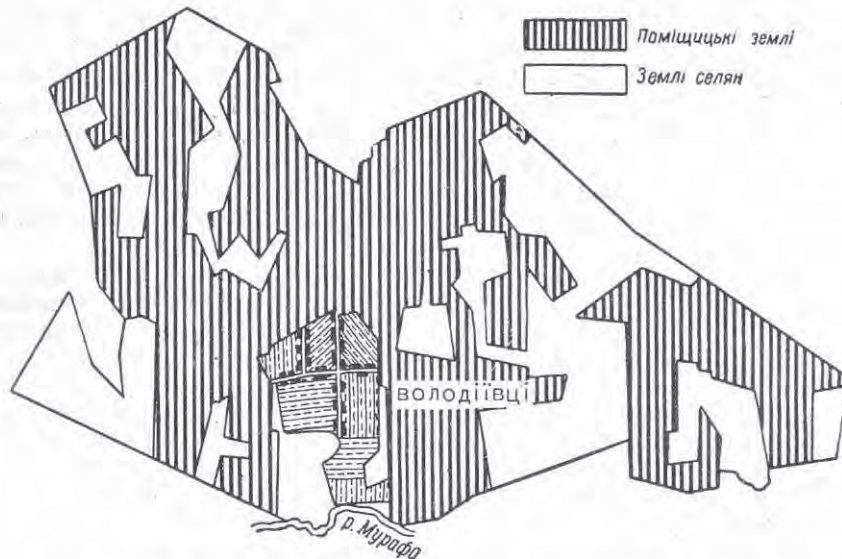
більше загострювало класові суперечності між буржуазією і робітничим класом.

Імперіалізм викликає різке, що доходить до краю, загострення всіх суперечностей капіталізму. При імперіалізмі склалися об'єктивні умови для повалення капіталізму. Ось чому В. І. Ленін назвав імперіалізм передднем соціалістичної революції.

Незважаючи на порівняно високий ступінь капіталістичного розвитку промисловості, Україна, як і Росія в цілому, лишалась крайньою аграрною, сільськогосподарською; за переписом 1897 р., сільське населення на Україні становило 86,4%.

Вказуючи на особливості економічного розвитку Росії, В. І. Ленін відзначав, що в ній новітньо-капіталістичний імперіалізм обплетений особливо густою сіткою відносин докапіталістичних. У Росії, писав він, 28 тис. великих поміщиків володіли 62 млн. десятин землі, в той час як 10 млн. селянських дворів мало тільки 73 млн. десятин.

За даними статистики землеволодіння 1905 р., на Україні 10,9 млн. десятин землі належало 32,5 тис. дворян, тобто в середньому на одне дворянське володіння припадало 334 десятини землі. Тут, як і раніше, були латифундії з десятками тисяч десятин землі: близько 7 млн. десятин належало не більше як 2,5 тис. дворян. Серед них було 97 великих поміщиків — Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Бобринські, Харитоненки, Долгорукі та інші, що володіли майже 2 млн. десятин, тобто в середньому кожному з цих поміщиків належало до 20 тис. десятин землі. Найбільші поміщицькі землеволодіння були на Волині, Київщині і на півдні України — в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях.

Земельні володіння селян с. Володі́вців Подільської губернії.

Отже, в 1905 р. на Україні існувало дуже велике поміщицьке землеволодіння, в той час як селянство продовжувало страждати від малоземелля: близько 3 млн. селянських дворів володіли 20 млн. десятин надільної землі. У зв'язку з дальшим розвитком капіталізму продовжувала зростати і диференціація селянства: воно розшаровувалось на куркулів, середняків і бідняків. Селянська біднота, не маючи робочої худоби, реманенту, змушена була віддавати свої землі куркульству. В результаті цього надільна земля все більше зосереджувалась у руках куркульських господарств. На початку ХХ ст. на Україні на одне бідняцьке господарство припадало в середньому тільки 3,7 десятини, на середняцьке — 8,2, а на куркульське — 15,5 десятини надільної землі. На 1905 р. 44% селянських господарств на Україні мали лише до 5 десятин надільної землі кожне. Особливо багато малоземельних селян було в Подільській, Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Так, у Подільській губернії 78,6% усіх дворів мали по 5 і менше десятин надільної землі. Крім того, десятки тисяч селян були зовсім безземельними, не мали робочої худоби, сільськогосподарського реманенту і тому змушені були продавати свою працю поміщикам і куркулю.

Куплена земля також зосереджувалась переважно в руках куркульства. В куркульських господарствах питома вага купленої і орендованої землі порівняно з надільною дедалі більше зростала.

В 1905 р. з 44 млн. десятин загальної кількості землі на Україні 15 млн. десятин належало 2640 тис. бідняцько-середняцьких господарств, а решта була в руках дворянства, куркульства, купців, монастирів і держави.

Біднота і значна частина середняків не могли прогодуватися з урожаю, який вони збирали на своїх мізерних клаптиках землі, і жили впроголодь. Малоземелля змушувало селян, як і раніше, йти в кабалу до поміщиків і орендувати їх землі на тяжких умовах. Крім внесення великої грошової плати за орендовану землю, селяни зобов'язувались обробляти частину поміщицьких земель власними кінсьми і своїм примітивним реманентом.

На селянина тиснули штучно підтримувані царизмом общинні пережитки. У 1905 р. на Україні було близько 45% дворів з общинним землеволодінням. Общинна форма землеволодіння була найбільш поширеною у Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, де вона охоплювала від 91 до 96% усіх селянських дворів. На Чернігівщині общинники становили близько 50%. Зовсім незначною була їх кількість на Правобережній Україні і на Полтавщині. Царизм і поміщики до 1905 р. захищали общинні порядки, бо їм потрібний був безправний і забитий, малоземельний, прив'язаний до свого наділу селянин як дешева робоча сила і як кабальний орендар поміщицької землі. На селі до 1903 р. існувала кругова порука, при якій за сплату боргів і недоїмок кожного селянина відповідала вся сільська громада; без її згоди селянин не міг йти з села на заробітки, хоч би й не мав змоги прожити з урожаю, вирощуваного на своїй землі.

Під тягарем податей і боргів бідняцько-середняцька частина селянства попадала в залежність до поміщика і куркуля. До того ж, на селі панувала необмежена і цинічна сваволя царської адміністрації: селян

за несплату податей сікли різками, арештовували і без суду ув'язнювали. Селяни, як і робітники, не мали політичних прав.

Залишки кріпосництва в сільському господарстві України, збереження поміщицького землеволодіння і глибока класова диференціація селянства, яка виникла в результаті швидкого розвитку капіталізму, — все це породжувало в українському селі початку ХХ ст. гострі класові суперечності.

Таким чином, в економічному відношенні Україна мало чим різнилася від центральних районів Росії. На Україні, за висловленням В. І. Леніна, капіталізм розвинув продуктивні сили «і сильніше і швидше і самостійніше, ніж в Індії, в Туркестані, в Єгипті та інших колоніях найчистішого типу»¹.

Проте великий приплив російського та іноземного капіталу посилив залежність України від російського царизму та західноєвропейського капіталізму. Це зумовило ще сильніше національне гноблення і привело до ще більшого загострення соціальних суперечностей на Україні в період імперіалізму.

Царська Росія являла собою вузловий пункт усіх суперечностей імперіалізму. Капіталістичний гніт доповнювався тут деспотизмом царизму та національним гнобленням. В. І. Ленін назвав Росію тюрмою народів, а російський царизм — воєнно-феодальним імперіалізмом.

2. ПОЧАТОК МАСОВОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ
ПРОЛЕТАРІАТУ.
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ 1902 р.

На початку ХХ ст. настав переломний момент у міжнародному робітничому русі. В цей час центр світового революційного руху переміщується в Росію,

де наростала велика народна революція. Нові риси робітничого руху проявилися в тому, що робітники почали переходити від економічної боротьби до політичної, спрямовуючи головний удар проти царизму. Революційна соціал-демократія на чолі з В. І. Ленінін розгорнула велику роботу по керівництву робітничим рухом. Вона розвивала політичну свідомість робітників, об'єднувала розрізнену і розпорошену боротьбу окремих груп робітників проти окремих хазяїв у єдиний потік загальної боротьби російського робітничого класу проти капіталістів.

Разом з пролетаріатом Росії на революційну боротьбу піднімалася його складова частина — пролетаріат України.

Трудящі України, зазнаючи жорстокої експлуатації з боку поміщиків, української, російської та іноземної буржуазії, перебували в умовах політичного безправ'я і національного гноблення. Внаслідок цього Україна на початку ХХ ст. стала ареною гострої класової боротьби. Широкого розмаху набув тут робітничий рух. Робітничий клас України на цей час являв собою велику революційну силу.

1 травня 1900 р. відбулася велика політична демонстрація в Харкові. Робітники з червоними прапорами вийшли на вулиці, вимагаючи 8-годинного робочого дня і політичних свобод. Керував харківською

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 313.

майовкою місцевий комітет РСДРП, який заздалегідь розповсюджував брошури і листівки, закликаючи робітників взяти участь у першотравневій демонстрації, і склав попередній план її проведення. Аналізуючи першотравневі події в Харкові, В. І. Ленін підкреслював зростання свідомості робітників. Перші майовки пробили шлях до політичної боротьби і політичних демонстрацій.

На заклик Київського комітету РСДРП в березні 1901 р. відбулася демонстрація на вулицях Києва. Вона пройшла, як відзначала «Искра», блискуче. «Побажаймо, щоб організовані товариші в інших місцях,— писала газета,— проявили таку ж революційну енергію і розуміння тактики, яка відповідає справжнім інтересам російського пролетаріату».

У 1901 р. першотравневий страйк на військовому Обуховському заводі в Петербурзі перетворився у криваву сутичку між страйкуючими робітниками і військами. Цей страйк сприяв зростанню революційного руху на Україні. У першотравневі дні страйки і демонстрації відбулися в Києві, Харкові, Катеринославі та інших промислових центрах.

Робітничий рух ще більше посилювався у 1902 р., піднявшись на вищій ступінь. На початку 1902 р. у Києві, Катеринославі, Одесі вийшли на вулицю робітники і студенти. Демонстранти несли червоні прапори, співали революційних пісень і проголошували лозунг «Геть самодержавство». Численні демонстрації робітників відбулися в першотравневі дні цього року у Катеринославі, Одесі, Харкові.

Особливістю демонстрацій початку ХХ ст. є їх масовий характер, те, що в них починає брати участь переважна більшість робітничого класу. Якщо раніше ініціатором демонстрацій виступала революційна частина студентства, то тепер організатором їх стає робітничий клас. У страйках і демонстраціях 1902 р. робітники вперше протиставили себе як клас експлуаторським класам і царському самодержавству.

В політичному вихованні робітничого класу і в організації революційної боротьби проти царизму величезну роль відіграла ленінська газета «Искра». Вона була створена В. І. Леніним наприкінці 1900 р., друкувалася за кордоном і нелегально доставлялась в Росію. Доставка «Искры» в Росію була зв'язана з неймовірними труднощами; щоб обманути пильність жандармів, доводилось вдаватися до різних хитрощів. Спочатку газету перевозили в Росію у чемоданах з подвійним дном; таким способом в Одесу був доставлений десятий номер «Искры» в кількості 340 примірників. Незабаром царські жандарми виявили цей спосіб доставки; довелося застосовувати інший: агенти «Искры» ховали газету у спеціальних мішках, що їх одягали, як панцир. «Искра» доставлялась з-за кордону різними шляхами: водним — через порт Олександрію (Єгипет) в Одесу, сухопутним — через Львів, містечко Теофіполь або Кам'янець-Подільський у Київ та ін. На Україну йшли також примірники «Искры», передруковані в підпільній друкарні у Кишиневі. Так було перевезено багато соціал-демократичної літератури, яку нелегально одержували і розповсюджували серед трудящих соціал-демократичні організації Києва,

Перший номер ленінської газети «Искра».

Харкова, Полтави, Катеринослава, Одеси. Один тільки Київський комітет РСДРП за рік (з 1 травня 1902 р. по 1 травня 1903 р.) розповсюдив 3 тис. примірників.

Ленінська «Искра» приділяла велику увагу робітничому і селянському рухові на Україні. В ній (у 51 номері) було опубліковано близько 500 кореспонденцій, статей і заміток про Україну. «Искру» жадібно читали передові робітники. «Велика була наша радість, коли ми одержували «Искру», — писали у своїх спогадах робітники. — «Искра» говорила нам про сьогоднішній день, про події і справи, очевидцями яких ми були, ясно, сміливо і сильно».

Про велику популярність «Искры» серед передових робітників України повідомляла Н. К. Крупська в одному із своїх листів наприкінці 1901 р.: «Потім був лист з Півдня. Пишуть, що попит на літературу (в Києві, Харкові, Катеринославі) величезний. Робітники читають і розуміють «Искру».

«Искра» відіграла величезну роль у боротьбі проти «економістів», які були провідниками буржуазного впливу на робітничий клас. «Економісти» заперечували значення політичної боротьби для робітничого класу, організуючи роль партії в робітничому русі і закликали робітників вести тільки економічну боротьбу. Ця проповідь «економістів» являла собою спробу перетворити робітничий клас у політичний придаток буржуазії.

«Искра», висвітлюючи становище робітників та їх боротьбу проти капіталістів, підводила своїх читачів до усвідомлення необхідності політичної боротьби, до тієї ідеї, що тільки пролетаріат буде гегемоном назриваючої революції. В. І. Ленін надавав надзвичайно важливого значення тому, щоб «Искра» більше писала про життя робітників. У листі Харківському комітетові РСДРП в січні 1903 р. він просив присилати в «Искру» більше повідомлень про життя робітників, підкреслюючи, що вони необхідні, «якщо тільки ми дійсно хочемо створити живий зв'язок закордонної редакції з місцевими працівниками і зробити «Искру» повним відбиттям усього нашого робітничого руху і в його цілому і в його особливостях. Тому, — писав далі В. І. Ленін, — дуже просимо продовжувати в тому ж дусі, давати хоч іноді і прями картинки

Агенти «Искры»: М. Е. Бауман, М. М. Литвинов, I. X. Лалаев,
Р. С. Землячка.

бесід з робітниками (про що говорять у гуртку? які скарги? недоуміння, запити? теми бесід? та ін. та ін.)¹. «Искра» сприяла піднесенню революційної свідомості робітничого класу, готувала його до боротьби.

Ленінська «Искра» нещадно викривала політику царизму, спрямовану на пригноблення народів Росії, вказувала шляхи їх соціального і національного визволення. Вона закликала трудящих різних національностей згуртуватися навколо партії робітничого класу, навколо російського пролетаріату для боротьби проти спільного ворога — царизму і буржуазії.

Революційна боротьба робітничого класу справила величезний вплив на селянство. Під час промислової кризи багато робітників, залишившись без роботи, поверталися у свої села; вони вносили класову свідомість у ряди селянства і часто ставали ініціаторами селянських виступів. Змінилося і саме селянство. З'явилося нове покоління, яке побувало у відхожих промислах, у містах і багато чого навчилося під час бродячого життя і найманої праці. Селянство дедалі більше починало усвідомлювати, що визволитись з-під гніту поміщиків можна тільки в союзі з робітничим класом, діяльно борючись проти царизму і поміщицького гноблення.

У 1900 р. в ряді місцевостей України посилювався селянський рух. Селяни с. Слобідки Женишковецької Лeticівського повіту Подільської губернії, що виступили проти поміщиці, розігнали місцеве начальство і поліцейську команду на чолі із справником, яка прибула для їх утихомирення. Селянське заворушення набуло такого розмаху, що для його придушення прибув губернатор з двома сотнями козаків. У 1901 р. селяни с. Соколівки Ольгопільського повіту на Поділлі побили сільських службових осіб, розгромили будинки куркулів, які захищали поміщика.

Недорід 1901 р. поставив більшість селян у безвихідне становище. Селяни не знесли жорстокого гноблення і злиденного існування та виступили проти поміщиків і царизму. За 1900—1904 рр. по всій Росії зареєстровано 670 селянських виступів. Особливо великого розмаху селянський рух набув у 1902 р. Він охопив Полтавську і Харківську губернії, райони Середньої Волги і Центральної чорноземної смуги, де становище селян було особливо тяжким. Так, у Полтавській губернії було близько 27% безпосівних селян і ще більше малоземельних. Користуючись безвихідним становищем селян, поміщики жорстоко експлуатували їх.

В село проникала «Искра» та інші революційні видання, до голосу яких прислухалося селянство. Під впливом революційної пропаганди селянський рух посилювався. У середині березня 1902 р. селяни с. Карлівки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії напали на маєток герцогів Мекленбург-Стрелицьких, спалили горілчаний і цукровий заводи, а харчові продукти і худобу поділили між собою, після чого виїхали з плугами в поле і зорали близько 2 тис. десятин поміщицької землі. З 25 по 31 березня в Полтавській губернії селяни розгромили близько 40 поміщицьких маєтків. Масовий селянський рух

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 34, стор. 408.

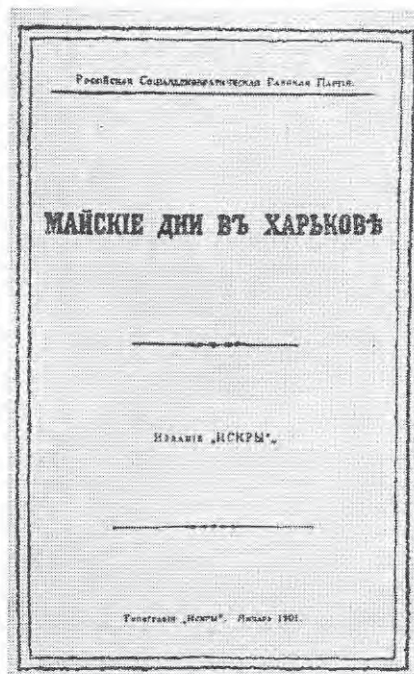
охопив і Харківську губернію. Після придушення його царськими властями було притягнуто до суду 960 чоловік.

Масовий виступ селян Полтавщини і Харківщини знайшов відгук і на Правобережній Україні. Почастішали сутички між поміщиками і селянами на ґрунті сервітутних прав, тобто у зв'язку з порушеннями економій прав сільських громад на випас худоби в поміщицьких лісах і угіддях. З цієї причини сталися заворушення селян у селах Ушицького повіту Подільської губернії, у Таращанському, Канівському, Уманському і Київському повітах Київської губернії, у Житомирському повіті Волинської губернії. Селяни с. Оксамитного Уманського повіту в кількості 50 чоловік, озброївшись дрючками, пустили своїх коней на поміщицький сінокіс. Коли службовці економії спробували зайняти коней, селяни вчинили їм опір. У селах Селезнівці, Панівці, Кривошиїнці і Верхівці Сквирського повіту Київської губернії, у Житомирському повіті Волинської губернії сільськогосподарські робітники і селянська біднота 1 травня 1902 р. оголосили страйк, вимагаючи від поміщика збільшити поденну заробітну плату. В Чигиринському, Черкаському і Звенигородському повітах Київської губернії селяни підпалили кілька поміщицьких садіб. Боротьба селян Полтавщини і Харківщини знайшла широкий відгук по всій Росії.

За неповними даними, у 1902 р. в усій Європейській Росії відбулося 340 селянських виступів, з них на Україні — 145.

Оцінюючи історичне значення селянських повстань 1902 р., В. І. Ленін з усією силою підкреслював необхідність керівної ролі робітничого класу в боротьбі селянства проти поміщиків і царизму: «Свідомі робітники, — писав він, — всіма силами постараються допомогти селянам ясно зрозуміти, чому було придушене перше селянське повстання (1902 р.) і як треба зробити, щоб перемога лишилась за селянами і робітниками, а не за царськими слугами»¹.

Весь хід селянських виступів свідчив про те, що тільки робітничий клас у союзі з трудящим селянством зможе добитися перемоги над царизмом, знищити владу поміщиків і капіталістів. Величезне значення для зміцнення союзу робітничого класу і селянства відіграла брошура

Обкладинка брошури
«Майские дни в Харькове».

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 374.

В. І. Леніна «До сільської бідноти», написана в 1903 р. У цій праці доступною мовою роз'яснювалося селянам, чого хочуть революційні соціал-демократи, якого поліпшення вони добиваються для селян і які завдання стоять перед сільськогосподарським пролетаріатом. «...Всім російським робітникам і всій сільській бідноті,— писав В. І. Ленін,— треба *обома руками на дві сторони боротьбу вести*: однією рукою — *боротьбу проти всіх буржуа*, в союзі з усіма робітниками; другою рукою — *боротьбу з чиновниками в селах, з поміщиками-кріпосниками, в союзі з усіма селянами*»¹.

Революційна боротьба робітників і селян свідчила про те, що в країні назривала революція.

Наближення її знайшло відображення в творах великого пролетарського письменника О. М. Горького. У «Пісні про Буревісника» (1901 р.) Горький висловив глибоку впевненість у неминучості революції:

— Буря! Скоро гряне буря!
Це сміливий Буревісник гордо в блискавках ширяє над ревучим гвівно морем, то кричить пророк звитяги:
— Хай сильніше гряне буря!..

Наближення революції знайшло відбиття і в першій частині повісті М. Коцюбинського «Фата Моргана», написаній у 1903 р.

Одним з фактів, що свідчили про наростання революції, був загальний страйк у 1903 р., який охопив Південь Росії. Тут вперше у боротьбі проти самодержавства робітники на території величезного району застосували могутню зброю політичної боротьби — масовий страйк. Спалахнувши на Закавказзі, страйк незабаром перекинувся і на Україну, де охопив найбільші міста: Одесу, Київ, Катеринослав та ін. Київський комітет РСДРП у своїй прокламації від 21 липня 1903 р. писав: «Грозою прокотилась по всьому Півдню Росії хвиля робітничого руху. Все вище і вище піднімаються хвилі страйкової боротьби. Піднявшись на Кавказі, хвилі ці через Баку, Тифліс, Батум і Чорне море перенеслися до Одеси і тепер докотилися до Києва».

У серпні страйк охопив Катеринослав; виступили також робітники Миколаєва, Єлисаветграда та інших міст. Майже водночас страйкувало понад 100 тис. робітників України. Страйки ставали все більш стійкими, організованими. Ними майже скрізь керували соціал-демократичні комітети. На чолі загальноміського Одеського комітету РСДРП стояв твердий іскровець К. О. Левицький. Відомими діячами Київського комітету РСДРП тоді були О. Г. Шліхтер і В. В. Вакар. У Катеринославі страйковий комітет очолював відомий професійний революціонер В. П. Ногін. Під час страйків робітники приймали програму вимог, вироблену місцевими соціал-демократичними комітетами іскрівського напрямку. Крім 8-годинного робочого дня і збільшення заробітної плати, робітники вимагали політичної свободи для народу і проголошували лозунги, спрямовані проти самодержавства. У Києві, Катеринославі та ряді інших міст відбулися збройні сутички робітників з царськими військами і поліцією; були збиті

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 359—360.

Селяни Сумського повіту Харківської губернії, арештовані за участь у повстанні.
Фото 1903 р.

і поранені. В Києві 23 липня було вбито 4 робітники і поранено 22, а в Катеринославі 7 серпня вбито 10 робітників і поранено 17. У ряді міст робітники вийшли на демонстрації. В Одесі 17 липня у демонстрації взяли участь 10 тис. робітників.

Оцінюючи виступ пролетаріату в 1903 р., В. І. Ленін писав: «Страйки охоплюють цілий район, в них беруть участь більше сотні тисяч робітників, масові політичні збори повторюються під час страйків у цілому ряді міст. Почувається, що ми напередодні барикад (відзив місцевих соціал-демократів про київський рух 1903 р.)»¹.

У ході страйкової боротьби і масових політичних виступів робітничий клас набуває досвіду революційної боротьби проти царизму і капіталізму. Російський робітничий клас, керований революційною марксистською партією, всім ходом історичного розвитку висувався в авангард міжнародного робітничого руху.

Революційна боротьба 1900—1903 рр. свідчила про зростання класової свідомості робітників, про перехід робітничого класу від боротьби економічної до боротьби політичної і про зростаючий вплив робітничого класу на селянство.

Під впливом загального страйку 1903 р. селяни посилювали боротьбу проти поміщиків і припиняли платити податі. Селянські заворушення охопили Закавказзя, Україну і частину центральних губерній

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 8, стор. 116.

Росії. Селяни на сільських сходах заявляли про свою солідарність із страйкуючими робітниками. Досить успішно проходив страйк в с. Кривому Сквирського повіту Київської губернії, про який розповідалось у газеті «Искра». Вміщуючи таке повідомлення, редакція «Искры» констатувала, що міський робітничий рух знаходить відгук на селі, і закликала посилити там соціал-демократичну пропаганду.

Комітети РСДРП видавали і розповсюджували в селах листівки і прокламації, у яких роз'яснювали, що тільки шляхом спільної боротьби робітників і селян під керівництвом робітничого класу, очоленого революційною соціал-демократичною партією, можна повалити самодержавство, владу поміщиків і капіталістів. У грудні 1903 р. Катеринославський комітет РСДРП випустив листівку «До селян», у якій роз'яснювалася програма РСДРП з аграрного питання. Листівка закінчувалась закликом: «...без страху читати наші книжки і листки і в союзі з нами йти разом проти царського уряду і боротися за політичну свободу... Хай живе союз між селянами і робітниками!».

Революційна боротьба пролетаріату і селянства привела в рух і дрібнобуржуазну інтелігенцію. На початку ХХ ст. посилювався рух студентів, передова частина яких вимагала свободи студентських зборів, ліквідації поліцейського режиму в університетах і взагалі висловлювала невдоволення політикою царизму. Рух студентів, підтриманий робітничим класом, набрав значних розмірів.

Часті студентські сходи відбувалися в Київському університеті. В середині грудня 1900 р. студенти цього університету зазнали політичних переслідувань. 11 січня 1901 р. 183 студенти були віддані в солдати. На цю нечувану розправу студентство усіх вищих учбових закладів країни відповіло організованим страйком. 19 лютого 1901 р. на вуличну демонстрацію протесту проти царського режиму вийшли студенти Харкова.

Прогресивна інтелігенція України все активніше включалася в політичне життя, виступаючи з вимогами скасування тілесних покарань, проти національних утисків, за рівноправність жінок тощо. Учителі, лікарі, агрономи, статистики взяли участь у Полтавському з'їзді діячів кустарних промислів, що відбувся у 1901 р. Поряд з питаннями, які стосувалися кустарних промислів, з'їзд обговорював і політичні питання. Була прийнята резолюція з вимогою заборонити тілесні покарання, дозволити жінкам вступати в усі вищі учбові заклади та ін.

**3. БОРОТЬБА ЗА СТВОРЕННЯ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПАРТІЇ
ПРОЛЕТАРІАТУ.
ІСКРИВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ
НА УКРАЇНІ**

В умовах крайнього загострення класової боротьби перед марксистами Росії постало завдання створити партію нового типу, здатну повести пролетаріат на боротьбу за владу. І з'їзд

РСДРП у своїх рішеннях і виданому «Маніфесті» проголосив створення партії, що мало тоді велике політичне і революційно-пропагандистське значення.

Але майже зразу після з'їзду було заарештовано двох членів ЦК і ряд видатних діячів соціал-демократичного руху. Окремі марксист-

ські організації лишались розрізненими; вони не мали програми, статуту і єдиного керівництва.

Організаційна роздробленість посилювалась ідейним розбродом. У робітничому русі особливо небезпечну загрозу являла собою опортуністична течія — «економізм». «Економісти» намагалися довести закономірність ідейного розброду і кустарництва в соціал-демократичних організаціях, заперечували необхідність існування самостійної політичної партії робітничого класу, обстоювали опортуністичну ідею про те, що боротьба робітників повинна обмежуватись лише економічними вимогами.

В. І. Ленін, викриваючи опортунізм російських «економістів», тим самим завдавав удару по всьому міжнародному опортунізму, розчищав ґрунт для створення бойової революційної партії робітничого класу.

Створювати таку партію доводилося в дуже складних умовах. Царська поліція виривала з революційних рядів кращих борців. Наростання стихійного революційного руху викликало невідкладну потребу покінчити з кустарщиною та організаційним розбродом і створити стійке, добре організоване, в достатній мірі законспіроване бойове ядро революціонерів, здатних організувати і спрямувати рух трудящих на повалення царизму.

У цих важких умовах до організації такої партії приступив В. І. Ленін. Він прийшов до висновку, що вирішальну роль у її створенні повинна відіграти загальноросійська газета. Такою газетою стала «Искра». У статті «З чого почати?», надрукованій в «Искре», В. І. Ленін накреслив план побудови міцної революційної партії. Велику роль у боротьбі за створення такої партії відіграла книга В. І. Леніна «Що робити?», яка вийшла у 1902 р.

Навколо «Искры» згрупувались професіонали-революціонери, з яких пізніше склалося основне ядро більшовицької партії. Ці революціонери, керовані В. І. Леніном, були агентами «Искры»; вони мали тісні зв'язки з місцевими соціал-демократичними організаціями, несли ленінські ідеї в робітничі маси. Такі видатні агенти «Искры», як Артем (Ф. А. Сергєєв), І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, І. Х. Лалаянц, М. М. Литвинов та ін., деякий час працювали на Україні. Вони розповсюджували «Искру» і ленінські праці, організовували підпільні друкарні. Іскрівські друкарні були створені в Харкові, Катеринославі, Конотопі та в ряді інших міст України. Активну участь у розповсюдженні «Искры» брали відомі соціал-демократи: В. А. Шелгунов — у Луганську і Катеринославі, Д. І. Ульянов та Р. С. Землячка — в Одесі, П. А. Красіков, Ф. В. Ленгвік і О. Г. Шліхтер — у Києві, О. Д. Цюрупа — в Харкові, М. О. Скрипник — у Києві та Харкові, Г. І. Петровський — в Катеринославі й Довбасі.

Царизм всіляко переслідував агентів «Искры», всіма засобами перешкоджав її поширенню в Росії. Царський уряд кинув у київську тюрму ряд діячів «Искры», серед яких були М. Бауман, М. Литвинов та ін., готував спеціальний судовий процес проти них, який, однак, провалився. 18 серпня 1902 р. Київський комітет РСДРП при допомозі співробітників ленінської «Искры» організував втечу з тюрми десяти іскрівців;

деякі з них незабаром повернулися до активної партійної роботи. Прихильники «Искры» розпочали рішучу боротьбу проти «економістів». Праця В. І. Леніна «Що робити?» незабаром після виходу в світ набула поширення на Україні. Як розповідає один з агентів «Искры», цю книгу було розповсюджено в Києві, Харкові, Полтаві. «Інтерес до неї,— писав він,— скрізь був надзвичайний, і ми не могли задовольнити попит на неї». В. І. Ленін у своїх працях викривав опортуністичні дії «економістів», які особливо окопалися в Київському комітеті РСДРП, а також мали значний вплив в Одеському і Харківському комітетах.

З приводу напряму Київського комітету цього періоду В. І. Ленін писав: «Погляди Київського комітету, безперечно, *відбивають* значний вплив того нового напряму «молодих російських соціал-демократів», який у крайньому своєму розвитку злився з бернштейніанством і дав такі продукти, як знаменитий окремий додаток до «Рабочей Мысли» (вересень 1899 р.) і не менш знамените «Credo»¹.

Безустанна боротьба В. І. Леніна і створеної ним газети «Искра» дала свої результати: «економізм» був повністю розгромлений; соціал-демократичні організації всюди переходили на ленінські позиції.

У 1901 р. в Києві склалася група соціал-демократів, яка виступила проти «економічного» напряму Київського комітету РСДРП. Вона вважала за необхідне вести політичну агітацію серед робітників, боротися за піднесення їх політичної свідомості.

У жовтні 1901 р. з Одеської організації виділилась «Південна революційна група соціал-демократів», яка перейшла від пропаганди в робітничих гуртках до агітації серед робітничих мас і до керівництва їх політичною боротьбою. Своїм ідейним керівником вона вважала «Искру». Поступово Київський і Одеський комітети РСДРП ставали іскрівськими.

Від позицій «економістів» відійшов і Катеринославський комітет РСДРП, керівним ядром якого стали учні Леніна. Комітет заснував ряд соціал-демократичних гуртків на заводах і рудниках Донбасу.

Так ленінська лінія перемогла і в соціал-демократичних організаціях на Україні. Комітети РСДРП один за одним заявляли про свою солідарність з «Искрой». Наприкінці 1902 р. в газеті була надрукована заява Харківського комітету РСДРП про визнання «Искры» своїм керівним органом. Про солідарність з ленінською газетою заявили Одеський, Катеринославський, Миколаївський та інші соціал-демократичні комітети України. До неї приєднався Київський комітет РСДРП, якому велику допомогу подав Г. М. Кржижановський, що жив тоді у Києві.

Наприкінці 1902 р. про приєднання до «Искры» заявила група «Южный рабочий», яка з 1900 р. видавала в Катеринославі свій орган під такою самою назвою. У квітні 1903 р. визнав «Искру» керівним органом і «Соціал-демократичний союз гірничих робітників», який виник у 1902 р. і об'єднував соціал-демократичні групи і гуртки Донбасу. Проте ці дві організації не стали твердо на іскрівські позиції і пізніше солідаризувалися з противниками твердих іскрівців.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 4, стор. 256.

Розповсюджувачі «Искры» і активні учасники соціал-демократичних гуртків України: В. А. Шелгунов, Г. І. Петровський, Д. І. Ульянов, П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік.

Перехід комітетів РСДРП на позиції ленінської «Искры» забезпечив умови для скликання і проведення II з'їзду партії.

17 липня 1903 р. в Брюсселі (Бельгія) відкрився II з'їзд РСДРП. Через переслідування бельгійською поліцією він змушений був перенести свою роботу в Лондон. На з'їзд прибуло 43 делегати від 26 організацій.

За своїм складом з'їзд був далеко не однорідним: делегати склалися з твердих іскрівців, нестійких іскрівців та їх противників («економістів» і бундівців). Від соціал-демократичних організацій України на II з'їзді було 12 делегатів. Вони представляли 7 соціал-демократичних організацій: Катеринославський, Харківський, Київський, Миколаївський, Одеський комітети РСДРП, «Соціал-демократичний союз гірничих робітників» і групу «Южный рабочий». Делегати від Одеського комітету — Р. С. Землячка, від Київського — П. А. Красіков і І. К. Нікітін (Степанов), йшли за В. І. Леніним.

Делегати Катеринославського комітету також в усіх питаннях голосували з більшовиками.

Одним з головних питань на з'їзді було обговорення проекту програми партії.

В. І. Ленін у запеклій боротьбі проти опортуністів відстоював найважливіші пункти програми про диктатуру пролетаріату, про революційні вимоги селянства, про право націй на самовизначення.

Прийнята з'їздом програма складалася з двох частин — програми-мінімум і програми-максимум. У програмі-мінімум говорилося про найближчі завдання партії — про повалення царизму, здійснення буржуазно-демократичної революції. В програмі-максимум йшла мова про кінцеву мету партії — побудову соціалістичного суспільства, про умову її здійснення — соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату.

На з'їзді розгорнулася гостра боротьба навколо організаційних принципів побудови партії. В. І. Ленін і його однодумці боролися за створення організованої, згуртованої, централізованої партії, здатної привести робітничий клас до перемоги. Противники В. І. Леніна хотіли створити не бойову партію соціальної революції, а угодовську, партію типу опортуністичних партій II Інтернаціоналу. Тому питання про статут партії викликало на з'їзді запеклу боротьбу.

Формально незгоди по першому параграфу статуту зводились до питання про те, чи повинен член партії входити до однієї з організацій партії, чи він може і не входити до неї. В той час як В. І. Ленін вважав, що кожний член партії неодмінно повинен входити до однієї з її організацій і працювати в ній, Мартов твердив, що член партії може і не входити до партійної організації, не працювати в ній і, отже, не підкорятися партійній дисципліні.

При обговоренні цього параграфа на з'їзді стався розкол іскрівців. Нестійкі іскрівці об'єдналися з антиіскрівцями і «болотом» і дістали перевагу над твердими іскрівцями — ленінцями. З'їзд більшістю голосів прийняв перший параграф статуту в формулюванні Мартова.

Антиіскрівці розраховували весь статут перекроїти в дусі опортунізму і зірвати побудову єдиної, централізованої партії. Проте зробити цього їм не вдалося. Тоді частина їх покинула з'їзд, що змінило співвідношення сил на користь твердих іскрівців. У результаті цього при виборах центральних установ партії пропозиція В. І. Леніна дістала більшість голосів. З цього часу прихильників Леніна, які під час виборів керівних органів партії дістали більшість голосів, почали називати більшовиками, а противників Леніна — меншовиками. Більшовики відстоювали організаційні принципи революційної соціал-демократії, а меншовики котилися в болото опортунізму.

Історичне значення II з'їзду партії полягає в тому, що на ньому була завершена титанічна робота революційних соціал-демократів на чолі з В. І. Леніним по створенню марксистської партії робітничого класу, партії нового типу, було покладено початок існування більшовизму.

Рішення з'їзду мали величезне значення для розвитку робітничого руху. Прийнята програма партії чітко сформулювала завдання робітничого класу. Програмні документи озброювали робітничий клас

Милостива пані. Яким радістю зустріла ч. ідею
на крайню сторону зупинити напереді. Всього
наш, і це доки не дійде до кінця і волюнтаризма
обсидити. Показати скільки разів більше і більше
от Киндзі (короче от Чкалова) і наперед
напереді в Гали, як врання і ввечір (наша
задача) організувати К. О. Скорова і ввечір Чкалова
Яким? Надо зрозуміти зрозуміти скільки
Саме питання напереді у нас чужий
інтерес Гали (порядок по апарату обслугову-
вання). 1) організувати К. О. Скорова і ввечір Чкалова
напереді скільки і скільки ввечір. Кож-
напереді скільки ввечір К. О. Скорова. 2) програма.
3) орган партия (судня. Ковалівська одна і на-
Милостива. Кожна на ввечір скільки і скільки
ввечір скільки ввечір). 4) організація партия
(основна програма: для чужої програми у ввечір
на одній і ввечір скільки і скільки ввечір -
ввечір скільки ввечір. Зрозуміти: ввечір. Кожна в
Росія на ввечір скільки і скільки. Кожна в

на дальшу боротьбу проти самодержавства і капіталістичного гніту. Ці важливі рішення мали величезне значення для нашої партії і революції, для революційної боротьби в усіх країнах, для всього світового робітничого руху.

Після II з'їзду загострилася боротьба між революційною частиною РСДРП — більшовиками і опортуністичною — меншовиками. Меншовики прагнули будь-що зірвати його рішення. Вони захопили «Искру» (починаючи з 52-го номера), а пізніше і більшість в ЦК і всіма засобами силкувались повернути партію назад, до періоду організаційної роздробленості, до гуртківщини і кустарництва.

Незважаючи на опортуністичні дії меншовиків, більшість місцевих комітетів РСДРП висловились за схвалення рішень II з'їзду. Так, Катеринославський комітет, приєднавшись до цих рішень, у своїй резолюції осудив всілякі дезорганізаторські спроби меншовиків. З підтримкою рішень II з'їзду виступили Одеський і Миколаївський комітети. Лише Київський та Харківський комітети під впливом меншовиків прийняли резолюції в меншовицькому дусі.

Треба було дати рішучу відсіч меншовикам. Це зробив В. І. Ленін у своїй знаменитій праці «Крок вперед, два кроки назад», що вийшла у світ навесні 1904 р. В цій книзі В. І. Ленін розвинув далі марксистське вчення про партію і виклав основні організаційні принципи більшовицької партії. Поширення цієї книги сприяло ідейному зростанню соціал-демократичних організацій, згуртуванню передових робітників навколо В. І. Леніна.

В. І. Ленін і ЦК РСДРП робили все, щоб зміцнити комітети, які діяли на Україні. Вони послали туди видатних партійних працівників. До Києва прибули Р. С. Землячка, Л. М. Кніпович та ін.

У другій половині 1903 р. в Києві жили і вели революційну роботу брат і сестри Володимира Ілліча Леніна — Дмитро, Ганна і Марія Ульянови. Разом з ними в Києві перебувала і мати В. І. Леніна Марія Олександрівна. Ульянови жили тоді на Лабораторній вулиці (тепер вулиця Ульянових), № 12.

Хоч меншовики і захопили керівництво Київським комітетом, у місті працював ряд більшовиків (О. Г. Шліхтер, В. В. Вакар та ін.), які боролися за здійснення рішень II з'їзду партії.

Діяльність революційної соціал-демократії і робітничий рух помітно посилюються в період так званої земської кампанії, яка, як писав В. І. Ленін, була почата «з милостивого дозволу поліції»¹. Царський уряд під тиском боротьби робітничого класу був змушений піти на цю поступку. Міністр внутрішніх справ Святополк-Мирський, заграючи з лібералами, дозволив скликання земських зборів, провів незначне пом'якшення цензури та ін.

Земці-ліберали на своїх з'їздах, зборах і банкетах ухвалювали резолюції, в яких просили царя піти на деякі поступки. У цих умовах на робітничий клас лягла особлива відповідальність. Тим більше, що меншовики виставляли земців як захисників народу, сіяли в масах ілюзії,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 460.

Будинок у Києві по вул. Лабораторній (нині Ульянових), де жила сім'я Ульянових.

ніби земці-ліберали виражають загальнонародні інтереси і можуть підтримати вимоги пролетаріату.

Більшовики викривали буржуазну суть руху лібералів і опортуністичні прагнення меншовиків, указуючи, що надії на підтримку лібералами політичних вимог пролетаріату — утопія. Критикуючи надто обмежений характер ліберального руху, більшовики ставили завдання зміцнювати в революційному пролетаріаті тверде переконання, що цей рух неминуче приречений на невдачу, якщо не втрутяться робітничі маси, здатні і готові піти на повстання. Одеські більшовики, наприклад, у своїй резолюції підкреслювали, що навіть найрадикальніші елементи російської ліберальної партії не можуть цілком послідовно і щиро підтримувати російський пролетаріат в його революційній боротьбі з самодержавством. Банкети в Одесі, Харкові та багатьох інших містах ясно показали, з яким недовір'ям і страхом російські ліберали ставляться до російської революційної соціал-демократії.

Водночас більшовики вказували, що необхідно скористуватись усяким хитанням царського уряду для пропаганди серед робітничого класу ідеї збройного повстання проти царизму та ідеї гегемонії пролетаріату в революційному русі. «Пролетаріат повинен, — писав Ленін, — скористуватися надзвичайно вигідним для нього політичним становищем. Пролетаріат повинен підтримати конституційний рух буржуазії, сколихнути і згуртувати навколо себе якомога ширші верстви експлуатованих народних мас, зібрати всі свої сили і підняти повстання

в момент найбільшого урядового одчаю, в момент найбільшого народного заворушення»¹.

Тому, підкреслював В. І. Ленін, робітникам треба брати участь у земських зборах, використовуючи їх для пропаганди своїх соціал-демократичних поглядів.

В окремих випадках більшовикам вдалося використати у своїх цілях земський ліберальний рух, що у 1904 р. розгорнувся в Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах України. Так, 6 листопада 1904 р. соціал-демократи запросили робітників на засідання Харківського юридичного товариства і домоглися того, що всі учасники його вийшли на вулицю і влаштували демонстрацію.

В Одесі під час засідання Товариства охорони народного здоров'я 18 листопада о 8-й годині вечора зібралося близько 1500 чоловік. Зал був переповнений. Через відсутність вільних місць частина людей лишилася на вулиці. Коли доповідачі висували вимоги свободи слова, совісті, зборів, з публіки лунали вигуки: «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе Російська соціал-демократична робітничка партія!». В залі засідання панувало велике збудження. Після засідання була організована грандіозна вулична демонстрація. Незабаром в Одесі відбулася ще одна велика демонстрація. В. І. Ленін у статті «Про хороші демонстрації пролетарів і погані міркування деяких інтелігентів» так описував одеські демонстрації: «Одеса. 1-а демонстрація. На зборах близько 2000 чол., з них *маса* робітників. Ряд революційних промв (с.-д. і с.-р.), грім оплесків, революційні вигуки, прокламації. Похід по вулицях з революційними піснями. Розійшлися без побоїща.

Одеса. 2-а демонстрація. Збори в кілька тисяч. Такі ж грандіозні народні революційні збори і похід по вулицях, як попередні. Побоїще. Маса поранених, деякі тяжко. Одна робітниця вмирає. 60 арештів.

Такий фактичний бік справи. Такі демонстрації російських пролетарів»².

Робітничий клас був упевнений, що незабаром настане момент рішучої боротьби з царизмом. У країні швидко назривала народна революція проти самодержавства. На чолі загальнодемократичної боротьби, спрямованої проти царизму, йшов робітничий клас, який був підготовлений до ролі вождя революції всім ходом історичного розвитку.

Таким чином, напередодні революції 1905 р. в Росії, в тому числі і на Україні, на політичній арені намітилися три табори: царизм і поміщики, які рішуче виступали проти революції; ліберальна буржуазія, що домогалася конституційної монархії; робітничий клас — провідна сила революції та його природний союзник — селянство, які боролися за знищення царизму, за демократичну республіку. Щоб зміцнити союз робітничого класу і селянства, більшовики викривали як опортунізм меншовиків, так і дрібнобуржуазний характер програми і шкідливу для революції тактику індивідуального терору есерів, що стали проявляти активність після селянських повстань 1902 р.

¹ В. І. Ленін в. Твори, т. 8, стор. 10.

² Там же, стор. 14.

Більшовики викривали задум жандармського полковника Зубатова, який намагався створити фальшиві робітничі організації, щоб відвернути робітників від революційної боротьби. Царизм намагався використати ці організації для того, щоб обдурити робітників розмовами про те, нібито царський уряд сам готовий поліпшити життя робітників, якщо вони відмовляться від політичної боротьби. Зубатовські організації були створені в Москві, Мінську та Одесі. Вони були нечисленні і слабкі. Створена в Одесі зубатовцем Шаєвичем організація під назвою «Комітет незалежних» незабаром розпалась під натиском зростаючого робітничого руху. Революційна соціал-демократія викривала поліцейський характер таких організацій. «Не піддавайтесь, товариші, на «незалежний» гачок уряду, ставайте під прапор боротьби з цим ворогом, за краще життя, — писав Одеський комітет РСДРП, — підтримуйте бойовий клич ваших товаришів-борців. Геть самодержавство! Геть незалежних!»

Під впливом соціал-демократичної агітації, переконуючись у провокаційній ролі зубатовських організацій, робітники згуртовувались навколо революційної соціал-демократії. Спроба створити зубатовські організації в Києві, Катеринославі та інших містах України зазнала цілковитого краху.

**4. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ
РУХ.
БОРЬБА БІЛЬШОВИКІВ
ПРОТИ
БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
НАПЕРЕДОМНІ РЕВОЛЮЦІЇ.**

Національне питання на початку ХХ ст. в Росії набуло важливого значення. Тут більше половини населення, а саме 57%, зазнавало національного гноблення. У період імперіалізму, із загостренням політичної реакції в усіх на-

прямах, посилилась великодержавницька політика царизму.

У цей період В. І. Ленін вміщує в газеті «Искра» ряд важливих програмних статей з національного питання — «З приводу заяви Бунду», «Про маніфест вірменських соціал-демократів», «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові», «Національне питання в нашій програмі», у яких розвивалася марксистська програма з національного питання і викривалися буржуазно-націоналістичні прояви в соціал-демократичному русі.

Керуючись ленінськими настановами, більшовики ганьбили шовіністичну політику царизму, який, розпалюючи національну ворожнечу, прагнув збити трудящі маси з правильного революційного шляху.

Розробляючи марксистську програму з національного питання, більшовики відстоювали «по-перше, рівноправність націй і мов, недопустимість будь-яких привілеїв у цьому відношенні (а також право націй на самовизначення ... , а по-друге, принцип інтернаціоналізму і непримиренної боротьби проти зараження пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найвитонченішим»¹.

Більшовики, очолювані В. І. Леніном, закликали пролетаріат всіх національностей до найтіснішого об'єднання для боротьби проти

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 11.

царизму і капіталістичного гноблення. В. І. Ленін у своїх численних статтях виклав теоретичні основи програми більшовицької партії з національного питання.

Ленінські ідеї були схвалені II з'їздом партії. Пропагуючи ленінські настанови, комітети РСДРП, що діяли на Україні, видавали листівки, у яких виступали проти національного гноблення, за рівні права для всіх народів.

Під впливом посилення революційного руху поживався національний рух. Це знайшло вияв, зокрема, у влаштуванні урочистих зборів і вечорів на честь громадських і культурних діячів, які становили певну віху в розвитку української культури. У 1903 р. в Полтаві відбулося відкриття пам'ятника І. Котляревському. З усіх кінців України (в тому числі і з Західної), а також з багатьох місць Росії та з-за кордону до Полтави прибули гості. Серед них були видатні письменники, артисти, вчені, громадські діячі, в тому числі М. Коцюбинський, Леся Українка, С. Васильченко, В. Стефаник, М. Старицький, М. Лисенко та ін. З промовою на засіданні в будинку ім. М. В. Гоголя виступив М. М. Коцюбинський. «Город Полтава, — сказав він, — справляє нині свято українського слова. Сто літ минуло, як те занедбане й закинуте під сільську стріху слово, як фенікс з попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах». Присутні з обуренням зустріли заборону з боку голови міської думи проголошувати промови українською мовою.

Ряд земств ставив питання про українізацію школи. Українська буржуазія впрошувала у царського уряду скасування Емського акта 1876 р., що забороняв викладання українською мовою у школі, та дозволу на видання газет і літератури українською мовою. Вона прагнула завоювати свій внутрішній ринок, домогтися державної консолідації території з українським населенням і добитися автономії України в рамках буржуазної конституційної Росії.

Інтереси української буржуазії виражали створені на початку XX ст. буржуазні партії — «Українська радикальна партія» (УРП) і «Українська демократична партія» (УДП). Засновниками першої були Б. Грінченко, С. Єфремов, а другої — А. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко та ін. За своїм складом ці партії були нечисленні і не відігравали помітної ролі в громадсько-політичному житті країни. Їх політичні позиції наближались до «Союзу освободження», з якого згодом виникла партія російських кадетів. Боячись революційного руху, УРП і УДП були нездатні піднятися на боротьбу проти царизму і лише шляхом угод та клопотань перед ним домагалися автономії України і розширення прав буржуазії.

Більшовики, виступаючи проти всякого гноблення, в тому числі національного, рішуче боролись проти націоналістичних домагань української буржуазії та її партій.

Характерна риса російської буржуазії — її політична дряблість — була ще більш властива українській буржуазії, яка, перебуваючи в залежності від російського царизму і боячись революції, йшла на прислужництво до нього.

Українська буржуазія та її партії, як і російська буржуазія, підтримували імперіалістичну політику самодержавства і, щоб перешкодити справі об'єднання робітників усіх національностей, розпалювали національну ворожнечу між народами.

В. І. Ленін, викриваючи догідництво буржуазії, водночас рішуче боровся проти дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які прикривали свій націоналізм соціалістичною фразеологією.

Він засудив шкідливу буржуазно-націоналістичну вимогу єврейської дрібнобуржуазної партії — Бунду про побудову партії на федеративних началах, що означало відмовлення від єдиних класових організацій робітничого класу, вело до розколу пролетаріату на окремі національні загани.

Виразно націоналістичну позицію зайняли українські дрібнобуржуазні партії. Заснована в 1900 р. так звана «Революційна українська партія» (РУП), що складалася здебільшого з дрібнобуржуазної інтелігенції, прикриваючись революційною фразою, на ділі проводила антинародну шовіністичну політику, намагалась отруїти свідомість робітників націоналізмом. Засновниками і керівниками її були Д. Антонович, М. Русов, В. Винниченко, С. Петлюра. РУП мала деякий вплив на селянство, переважно заможне, але зовсім не користувалась популярністю серед робітників.

У 1902 р. частина руповців заснувала «Народну українську партію» (НУП), яка відкрито стала на шовіністичні позиції. В 1904 р. від РУПу знову відколосалась частина партії, яка утворила «Українську соціал-демократичну спілку» на чолі з М. Меленевським (Баском). Ця «Спілка», яка виникла з різних дрібнобуржуазних націоналістичних елементів, приєдналася до меншовицького крила РСДРП. «Спілка», як і меншовики, виступала проти пролетарського інтернаціоналізму, стаючи цим самим пособником національного гноблення.

Наприкінці 1905 р. РУП, силкуючись хоч би в якійсь мірі завоювати вплив серед трудящих, перейменувала себе в «Українську соціал-демократичну робітничу партію» (УСДРП). Подібно до Бунду, УСДРП стояла за поділ соціал-демократичної організації за національною ознакою. Такий принцип побудови партії вів до відриву робітників України від усього російського пролетаріату, до затримки зростання класової самосвідомості українського пролетаріату і підпорядкування його інтересам української буржуазії.

Склад цих партій поповнювався значною мірою за рахунок «громадівців», які продовжували націоналістичну політику. Всі ці партії, що стояли на націоналістично-реформістських позиціях, були неспроможні розв'язати національне питання.

Єдиними, до кінця послідовними захисниками інтересів і прав трудящих України були більшовики. В. І. Ленін, відстоюючи визнання за всіма націями права на самовизначення, виступив проти націоналістичного принципу поділу соціал-демократичних організацій за національною ознакою, бо така побудова партії відокремлює робітників різних національностей і служить інтересам царизму.

«Проклята історія самодержавства, — писав В. І. Ленін, — залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* робітничих класів різних

народностей, пригноблених цим самодержавством. Така відчуженість є величезне зло, величезна перешкода в боротьбі з самодержавством, і ми не повинні узаконювати цього зла, освячувати цього неподобства ніякими «принципами» партійної особистості або партійної «федерації»¹. В. І. Ленін рішуче виступив проти націоналістичної ідеї федералізму і сепаратизму в партійному будівництві і закликав до найтіснішого об'єднання пролетарів усіх національностей для боротьби проти царизму і капіталістичного гніту.

**5. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ.
СІЧНЕВО-БЕРЕЗНЕВІ СТРАЙКИ
НА УКРАЇНІ**

Царський уряд вживав усіх заходів, щоб відвернути революцію, яка наближалась. Він сподівався зміцнити своє становище з допомогою війни,

що назрівала на Далекому Сході.

У цей час загострилася боротьба між імперіалістичними державами в басейні Тихого океану. За поділ Китаю, за панування в Кореї повели боротьбу американські, англійські, німецькі, французькі, японські та російські капіталісти.

У 1900 р. в Китаї спалахнуло масове народне повстання проти імперіалістичних хижаків, відоме під назвою «боксерського», або повстання «великого кулака». Імперіалістичні держави спільними зусиллями придушили його і ще більше посилили боротьбу за поділ Китаю.

В імперіалістичних домаганнях за поділ Китаю російський царизм зіткнувся з імперіалістами Японії. Знаючи з допомогою широко розгалуженого шпіонажу, що Росія не готова до війни, японські імперіалісти в січні 1904 р. несподівано і віроломно, без оголошення війни, напали на російську фортецю Порт-Артур і завдали царському флоту, що стояв там, важкого удару.

Російські солдати і багато офіцерів хоробро і стійко билися з японськими загарбниками. 27 січня 1904 р. біля Чемульпо героїчний бій з ворогом вів крейсер «Варяг», команда якого, не маючи змоги прорватися крізь стрій японських суден, потопила палаючий крейсер. Цей героїчний подвиг матросів оспіваний народом у піснях. Героїчно оборонявся протягом 11 місяців гарнізон Порт-Артура на чолі з хоробрим генералом Р. С. Кондратенком, який загинув 2 грудня 1904 р. Тільки 20 грудня 1904 р. фортеця Порт-Артур капітулювала. В. І. Ленін у статті «Падіння Порт-Артура» викрив всю гнилість російського царизму і показав обумовленість його воєнних поразок загальним розкладом самодержавного режиму. «Не російський народ, — писав В. І. Ленін, — а самодержавство прийшло до ганебної поразки. Російський народ виграв від поразки самодержавства. Капітуляція Порт-Артура є пролог капітуляції царизму»².

Перед РСДРП стояло завдання показати народові справжній винуватців війни, роз'яснити її імперіалістичний характер. Більшовики виступали проти війни, вони висунули гасло поразки царського уряду

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 407.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 37.

в цій війні, щоб використати цю поразку для революційного повалення царизму.

В. І. Ленін, передбачаючи наближення революції, закликав соціал-демократичні організації подесятирити агітацію в масах для організації робітничого класу, для підготовки його до рішучих боїв з самодержавством. Здійснюючи вказівки вождя, місцеві комітети РСДРП видавали листівки і прокламації, в яких викривали імперіалістичну політику царського уряду, закликали трудящих боротися з царизмом і протестувати проти війни.

У своїй листівці «Війна і робітники» Одеський комітет РСДРП писав: «Війна — велике нещастя для країни. Уряд думав війною зміцнити своє хитке становище в очах народу. Народ повинен викрити його, повинен протестувати проти війни. Геть війну, геть самодержавство — ось наш бойовий клич для даної хвилини».

Комітети РСДРП випустили листівки з приводу падіння Порт-Артура. В цих листівках вони закликали трудящих посилити боротьбу проти самодержавства, що похитнулося. Так, Миколаївський комітет РСДРП у своїй листівці «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва» писав: «Престол російського самодержавства затріщав і похилився. Ухопімося ж дружно за спорохнявілі стовпи самодержавства і під радісну робітничу пісню «Эй, ухнем» змемо з лиця землі ганебне ярмо російського самодержавства». Меншовики по відношенню до війни зайняли опортуністичну лінію. Вони висунули гасло «мир що б то не стало» і були проти революційного знищення царизму.

Війна показала широким масам відсталість царської Росії і гнилість царизму. Весь тягар війни лягав на плечі трудящих, ненависть їх до царизму зростала. Воснна авантюра не тільки не зміцнила царизм, а ще більше розхитала його.

У серпні 1904 р. в країні почалася смуга страйків, які продовжувалися до кінця року.

3 січня 1905 р. виступили робітники Путиловського заводу, їх виступ переріс у загальний страйк петербурзького пролетаріату.

Царський уряд вирішив потопити в крові революційний рух. 9 січня 1905 р. мирна беззбройна демонстрація робітників з виробленою петицією рушила до Зимового палацу, де знаходився цар. Але Микола II зустрів демонстрантів кулями, на площі біля палацу було вбито більше тисячі робітників і поранено понад 2 тис.

День 9 січня з того часу стали називати «Кривавою неділею». В день «Кривавої неділі» робітники дістали великий урок. «...Революційне виховання пролетаріату, — писав В. І. Ленін, — за один день ступило вперед так, як воно не могло б ступити в місяці і роки сірого, буденного, забитого життя»¹. На цю звірячу розправу петербурзькі робітники відповіли барикадною боротьбою. Під керівництвом більшовиків по всій країні почалися робітничі страйки; скрізь, куди доходили звістки про січневий розстріл петербурзьких робітників, — у Москві, Закавказзі, Польщі, на Україні, у Фінляндії, на Уралі — робітники виступали проти царизму. В Росії почалась революція.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 8, стор. 75.

12 січня спалахнув страйк на двох найбільших підприємствах Києва: на Південноросійському заводі (тепер «Ленінська кузня») і на заводі сільськогосподарських машин Гретера і Криванека (тепер «Більшовик»).

Незабаром виступили робітники всіх промислових районів України. В одному з найбільших промислових центрів—Катеринославі—17 січня на заклик комітету РСДРП почався страйк, який швидко набув масового характеру, поширившись на весь гірничопромисловий район губернії.

Центром масового страйкового руху в 1905 р. у Харкові був паровозобудівний завод. Тут, незважаючи на арешти, 17 січня відбувся багатолюдний мітинг протесту проти кривавої розправи над робітниками Петербурга. Робітники відкрито виявляли свою ненависть до самодержавства і рішучість до боротьби з ним.

13 січня на вулицях Одеси з'явилися робітники з лозунгами: «Геть самодержавство!», «Товариші, пора озброюватися!», «Вимагаємо 8-годинного робочого дня!»

Своєрідність російської революції, яка почалась 9 січня 1905 р., полягала в тому, що вона за своїм соціальним змістом була буржуазно-демократичною, бо метою, до якої вона безпосередньо прагнула, були демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація великого поміщицького землеволодіння. Але повалення царизму, інтереси якого нерозривно перепліталися з інтересами західного імперіалізму, неминуче повинно було потрясти самі основи імперіалістичної системи.

На відміну від попередніх буржуазних революцій російська революція почалася в умовах імперіалізму, коли буржуазія, боючись революції, переходила в табір реакції, коли гегемоном революційного руху виступив пролетаріат, очолюваний більшовиками.

Робітничий клас, що піднявся на боротьбу проти царизму, був заінтересований насамперед у ліквідації залишків кріпосництва, в доведенні буржуазно-демократичної революції до кінця. Союзником російського пролетаріату в революції було багатомільйонне селянство, яке найбільше терпіло від залишків кріпосницького гніту. Ліквідувати ці залишки кріпосництва на селі й докорінно змінити умови життя селян було одним з першочергових завдань революції. У зв'язку з цим В. І. Ленін назвав революцію 1905—1907 рр. селянською буржуазно-демократичною революцією. Це становило її національну особливість.

Оскільки робітничий клас і селянство були більше, ніж буржуазія, заінтересовані у ліквідації кріпосницьких пережитків, то головну роль в революції повинні були відіграти народні маси — робітники і селяни.

Революція 1905—1907 рр. була першою народною революцією епохи імперіалізму. Разом з тим вона була і пролетарською революцією, не тільки тому, що робітничий клас був керівною силою, авангардом руху, але й тому, що страйки, ця специфічно пролетарська форма боротьби, були головним засобом розкачування мас в умовах наростаючої революційної хвилі.

Січневі події пробудили до політичного життя і революційної боротьби колосальні народні маси. Протягом січня в Росії було більше

страйкуючих, ніж за все попереднє десятиріччя. В цьому пробудженні широких верств робітників до політичного життя і полягало історичне значення подій 9 січня 1905 р.

Великий пролетарський письменник О. М. Горький після розстрілу робітників написав революційну прокламацію з закликом до повалення самодержавства, за що був арештований і ув'язнений в Петропавловську фортецю. Широка хвиля протесту змусила царський уряд звільнити письменника. На захист М. Горького піднесли свій голос українські демократичні письменники І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка. У статті, написаній з приводу арешту Горького, І. Франко назвав його «одним із світочів робітничого народу».

Страйковий рух, що почався в січні, не припинявся. У лютому в Харкові страйкували робітники заводів Гельферіх-Саде, Мельгозе та ін. Політично гостро й стійко проходив страйк службовців-залізничників у Києві під керівництвом більшовиків О. Г. Шліхтера та Г. М. Кржижановського. Страйкова боротьба, що почалася в Катеринославі, перекинулася у Донбас і ще ширше розгорнулася протягом лютого. Особливо упертим був страйк робітників на Дніпровському заводі в с. Кам'янському, що тривав з 3 по 22 лютого. Широкого розмаху набула страйкова боротьба в Одесі і Миколаєві.

Організовано і тривалий час проходив страйк на заводі Гартмана в Луганську. У ніч на 16 лютого більшовицький комітет РСДРП на конспіративному засіданні ухвалив почати страйк, для чого був обраний страйковий комітет. Ранком 16 лютого на заклик більшовиків 3500 робітників заводу Гартмана не приступили до роботи. В організації цього виступу активну участь взяв робітник-більшовик О. Я. Пархоменко, в майбутньому відомий герой громадянської війни. До страйкуючих приєдналися робітники й інших заводів Луганська; у місті відбувалися мітинги і демонстрації. Цей організований більшовиками страйк набув яскраво вираженого політичного характеру.

Великою організованістю відзначались страйки у найбільших пролетарських центрах Росії, де було зосереджено багато робітників, насамперед у Петербурзі і Москві. Виступи передових загонів робітників цих міст і в першу чергу металістів впливали на піднесення робітничого руху на Україні. Про це, зокрема, свідчить звернення робітників Дніпровського заводу (теперішній Дніпродзержинський) до петербурзьких робітників: «Передовим загonom великого руху є ви — робітники петербурзьких заводів. Ви стали вже на захист потоптаних прав російського пролетаріату, ваш голос знов гучно і могутньо лунає по всій Росії... Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього поклику».

Страйковий рух робітників у березні трохи знизився в порівнянні з лютим, але не припинився. На Україні найбільшого розмаху він набув в той час в Катеринославській і Херсонській губерніях.

Січнево-березневі страйки 1905 р. на Україні, що почалися під впливом петербурзьких подій, стали масовими. Страйкова боротьба робітників дала певні наслідки. На більшості підприємств капіталісти змушені були піти на поступки — збільшити заробітну плату і зменшити робочий день.

ЗАЯВЛЕНИЯ

МАСТЕРОВЫХ И РАБОЧИХ ЗАВОДОВ ГАРТМАНА ВЪ Г. ЛУГАНСКЪ,
предъявленные 17 февраля 1905 г.

ЗАЯВЛЕНИЯ МАСТЕРОВЫХ И РАБОЧИХ:

1. Свободную организацию профсоюза по линии от рабочих каждого завода, каждый завод, особо добровольно, которые выданы в своих случаях, по желанию от завода и в некоторых случаях лично. Инспектор: Шинель.

2. Обязательная норма работы в течение мастеровых и рабочих на двух месячный срок.

3. Установить работы или в посты часов.

4. Отменить ограничение процентной заработной платы на складах, раскопки и другие виды работ по раскопкам, по троллейным линиям.

5. При составлении расценок складских работ допустить выборных из числа рабочих соответствующего завода по выбору мастеровых и рабочих.

6. Плату за сверхурочных работ считать одной час за два часа.

7. Подсудная плата фабричному закону быть не менее одного рубля за день.

8. Депутаты, как срабатывающие общими силами рабочих, не должны быть представителями со стороны администрации.

9. Взаимное обращение администрации с мастерами и рабочими.

10. Все рабочие принуждаемые участвовать в выборах не должны подвергаться преследованиям.

ОТВЕТЫ ЗАВОДУПРАВЛЕНИЯ:

Вопрос о свободной организации профсоюза рабочих разрешается на каждом заводе по желанию администрации и рабочих, но в случае необходимости профсоюз должен быть организован на каждом заводе, независимо от желания администрации.

Принять.

Установить нормы работы по линии от рабочих каждого завода, каждый завод, особо добровольно, которые выданы в своих случаях, по желанию от завода и в некоторых случаях лично. Инспектор: Шинель.

Ограничение заработной платы на складах, раскопки и другие виды работ по раскопкам, по троллейным линиям, отменить.

При составлении расценок складских работ допустить выборных из числа рабочих соответствующего завода по выбору мастеровых и рабочих.

Плату за сверхурочных работ считать одной час за два часа.

Подсудная плата фабричному закону быть не менее одного рубля за день.

Принять.

Взаимное обращение администрации с мастерами и рабочими.

Принять.

Заява робітників Луганського паровозобудівного заводу від 17 лютого 1905 р. з вимогами до адміністрації.

Дружній відгук пролетаріату України на петербурзькі події був свідченням високої класової солідарності російських і українських робітників.

У січні — березні по всій Росії страйкувало 810 тис. робітників, у тому числі на Україні — близько 170 тис. чоловік.

Початок революції в Росії знайшов широкий відгук серед пролетарів інших країн світу.

<p>6. УЧАСТЬ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ЗА СКЛИКАННЯ ІІІ З'ЇЗДУ РСДРП. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РІШЕНЬ ІІІ З'ЇЗДУ</p>	<p>Революція поставила перед партією робітничого класу завдання виробити таку тактику, яка забезпечила б успішний розвиток і перемогу революції. Щоб намітити правильну лінію дій, розв'язати ряд найважливіших, невідкладних питань і обрати керівні органи партії, більшовики під керівництвом В. І. Леніна повели боротьбу за скликання ІІІ з'їзду РСДРП.</p>
---	--

У підготовці ІІІ з'їзду партії велику роль відіграла газета «Вперед», яка почала виходити у січні 1905 р. в Женеві під редакцією В. І. Леніна. Газета мала тісні зв'язки з місцевими більшовицькими організаціями України, широко висвітлювала революційний рух, що відбувався там. У 18 номерах газети «Вперед» було вміщено близько 100 різних заміток і статей з України.

На Україні на початок 1905 р. вже склались досить міцні більшовицькі організації. У Києві і Харкові прихильники ленінської тактики організували групи «Вперед», що так назвали себе за назвою газети. Засновником харківської більшовицької групи «Вперед» був відомий революціонер Артем (Ф. А. Сергєєв), а активними її учасниками — Д. М. Бассалиго, М. М. Кабаненко, М. К. Муранов, О. Т. Сороход.

До складу київської групи входили М. П. Козеренко, Г. М. Кржижановський, Л. М. Скорняков, О. Г. Шліхтер. Більшовицькі комітети існували в Катеринославі, Миколаєві, Одесі. У Катеринославському більшовицькому комітеті активну участь брали П. М. Лепешинський, І. І. Шварц, Б. М. Волін, С. І. Гопнер, І. Ю. Захаренко, Г. І. Петровський та ін. Відомими працівниками Миколаївського комітету були В. М. Лихачов, В. О. Радус-Зенькович, П. П. Сафонов, Л. М. Сталь, І. А. Чигрин. В Одеській організації працювали О. І. Виноградова, С. І. Гусєв, Л. М. Кніпович, К. О. Левицький, О. А. П'ятницький, К. М. Самойлова, М. О. Скрипник, О. С. Шаповалов.

Більшовицькі організації на Україні вітали ідею скликання ІІІ з'їзду. Так, Луганська організація ухвалила таку резолюцію з приводу скликання ІІІ з'їзду: «Беручи до уваги те жахливе становище, в якому перебуває партія, тоді, коли свідомий авангард — РСДРП, з огляду на події, що насуваються, повинна перебувати у всеозброєнні на своєму посту, Луганська організація РСДРП вважає єдиним гідним і чесним виходом для партії із створеного в ній стану справ дезорганізаторською роботою «меншості» — ІІІ з'їзд, який зможе покласти край розбродові і хитанню, що так шкідливо відбивається на справі пролетаріату».

Передові робітники вимагали, щоб з'їзд визначив певне ставлення до лібералів і провів перший параграф статуту партії, що його захищав В. І. Ленін. Так, члени центрального гуртка Брянського заводу в Катеринославі просили, щоб з'їзд прийняв перший параграф статуту, сформульований Леніним, а формулювання Мартова «закупорив у гроб».

Одеський, Миколаївський, Катеринославський більшовицькі комітети і ряд інших організацій об'єднувались Південним бюро комітетів більшості, яке поставило своїм завданням встановити тісніший зв'язок між південними комітетами РСДРП. До складу Південного бюро, що перебувало в Одесі, входили В. В. Воровський, І. Х. Лалаянц і К. О. Левицький. Воно було одним з найважливіших опорних пунктів більшовиків у боротьбі за III з'їзд партії. Особливо велику роль у скликанні з'їзду відіграв Одеський комітет, який через Н. К. Крупську листувався з В. І. Леніним.

У листах до одеських більшовиків В. І. Ленін цікавився також роботою Катеринославської, Миколаївської, Луганської організацій і давав їм керівні вказівки. В. І. Ленін приділяв дуже велику увагу участі робітників у роботі комітетів РСДРП. В одному з листів Одеському комітету РСДРП він запитував: «Чи приймаєте робітників у комітет? Це необхідно, безумовно необхідно! Чому не зв'яжете нас безпосередньо з робітниками?... Нам що б то не стало потрібні *десятки* робітничих кореспондентів!»¹.

Більшовицькі організації на Україні брали активну участь у підготовці і проведенні III з'їзду РСДРП, що відкрився у квітні 1905 р. в Лондоні. На з'їзді були присутні 38 делегатів, які представляли 20 більшовицьких комітетів.

Одеська організація обрала своїм делегатом на III з'їзд В. І. Леніна. Представником від більшовицької організації Миколаєва був обраний В. В. Воровський, від Поліського комітету РСДРП — М. К. Владимиров. Крім того, від Одеського комітету з дорадчим голосом було обрано М. О. Скрипника. З дорадчими голосами були делегати від Харкова і Катеринослава.

Обрані на з'їзд меншовики, переконавшись, що вони в меншості, відмовилися брати участь у з'їзді і вирішили скликати свій з'їзд, але, оскільки делегатів у них було небагато, назвали свій з'їзд конференцією. У цій конференції брали участь і делегати від меншовицьких організацій України та від «Спілки».

III з'їзд розглянув питання про збройне повстання, про ставлення до політики уряду напередодні і в самий момент перевороту, про ставлення до селянського руху, про частину, яка відкололася від РСДРП (меншовиків), та ін. З'їзд намітив стратегічний план партії на першому етапі революції: пролетаріат у союзі з усім селянством при ізоляції буржуазії повинен вести боротьбу за перемогу буржуазно-демократичної революції.

На другому етапі пролетаріат боротиметься за негайне переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 34, стор. 260.

Російська буржуазія не могла очолити революцію, вона боялася її і прагнула лише обмежити владу царя і піти з ним на угоду, щоб, спираючись на монархію, боротися проти революції. Меншовики не розуміли цього і помилково вважали, що тільки ліберальна буржуазія може бути гегемоном буржуазно-демократичної революції.

У рішенні з'їзду вказувалося, що пролетаріат у своїй революційній боротьбі повинен розраховувати тільки на підтримку селянства, яке рішуче боролось проти залишків кріпосництва, за повну перемогу демократичної революції. З'їзд підтримав вимоги селян, аж до конфіскації всіх поміщицьких земель, і закликав їх організувати революційні комітети для захоплення поміщицьких земель.

Революція, яка почалася, поставила питання про необхідність організації збройного виступу робітничого класу. Делегати з місць вказували, що робітники готуються до збройного повстання. Так, делегат Катеринослава говорив на з'їзді: «В Катеринославі озброєння вже відбувається самостійно, без матеріальної допомоги з будь-якого боку. На Півдні про збройне повстання тепер говорять всі — і керівники, і масовики».

Н. К. Крупська у зв'язку з обговоренням питання про збройне повстання вказувала на бойовий настрій робітників. «На Півдні, — говорила вона — настрої більш бойовий. Я суджу з листів робітників і організаторів Одеси і Миколаєва. Один організатор пише, що раніше, коли він працював у Нижньому, розмови про збройне повстання здавалися йому чимсь теоретичним, абстрактним. Але коли він потрапив до Одеси і зустрівся з місцевими робітниками, він побачив, що настрої такі, що про збройне повстання говорять всі. До редакції «Вперед» надходить тепер досить багато листів робітників. Ступінь свідомості тих, хто пише, різний, але через всі листи червоною ниткою проходить цей піднесений бойовий настрій».

На з'їзді у відповідь на спробу харківського делегата Авілова довести, що ідея збройного повстання чужа харківським робітникам, делегат Північного комітету заявив: «Для нас значно важливіше знати, чи є у Харкові і його районах та на Уралі запальний матеріал для повстання, об'єктивні умови, які створюють сприйнятливість до ідеї повстання. І в цьому відношенні ні Урал, ні Харків не пустелі, а надзвичайно цінні райони, на які повинна бути звернена серйозна увага партії. Харківські поміщики, які тікають у міста з документами на свої землі, правильніше оцінюють становище».

У резолюції з'їзду відзначалося, що в даний момент одним з головних і невідкладних завдань партії є організація збройного повстання. Виходячи з цього, з'їзд пропонував усім партійним організаціям:

а) з'ясувати пролетаріату шляхом пропаганди і агітації не тільки політичне значення, але й практично-організаційну сторону наступного збройного повстання;

б) під час цієї пропаганди і агітації підкреслити роль масових політичних страйків, що мають важливе значення як на початку, так і в самому ході повстання;

в) вжити найенергійніших заходів до озброєння пролетаріату, а також до вироблення плану збройного повстання і безпосереднього керівництва ним, створюючи для цього в міру потреби особливі групи

з партійних працівників. Більшовики вважали, що в разі успішного збройного повстання царський уряд повинен бути замінений тимчасовим революційним урядом, завданням якого є закріпити завоювання революції, придушити опір контрреволюції. Щоб здійснити ці завдання, тимчасовий уряд повинен бути урядом диктатури перемігших класів — робітників і селян, тобто революційною диктатурою пролетаріату і селянства.

З'їзд рішуче засудив меншовиків, які відкололися від партії і скликали у Женеві свою конференцію, що, по суті, була партійним з'їздом меншовиків. З'їзд затвердив центральним органом партії газету «Пролетарий», яка протягом свого існування мала тісні зв'язки з більшовицькими організаціями України, друкувала багато кореспонденцій з України. Тільки з Одеси, Миколаєва і Катеринослава було надруковано 62 статті і замітки.

Рішення III з'їзду РСДРП були далі розвинені В. І. Леніним у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», що вийшла в світ у липні 1905 р. Історичне значення цієї праці полягає в тому, що вона заклала основи революційної тактики більшовицької партії. Своєю книгою В. І. Ленін вніс великий вклад в теорію наукового соціалізму. Він вперше в історії марксизму дав геніальне обґрунтування особливостей буржуазно-демократичної революції в епоху імперіалізму і на основі марксистського аналізу соціально-економічного і політичного розвитку Росії, досвіду світового революційного руху показав, що гегемоном у цій революції може бути лише пролетаріат, а його союзником — селянство, що союз цих класів є неодмінною умовою перемоги революції.

У цій праці В. І. Ленін вказав на народний характер революції в Росії й розробив теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Ленінська ідея переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну була однією з форм втілення і дальшого розвитку Марксової теорії безперервної (перманентної) революції. В. І. Ленін у статті «Ставлення соціал-демократії до селянського руху» писав: «...від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не спинимося на півдорозі»¹.

Більшовицькі організації на Україні гаряче вітали рішення III з'їзду партії. «Ми, члени центрального гуртка робітників Брянського заводу, — писали робітники з Катеринослава, — вітаємо III черговий з'їзд РСДРП, який один тільки припинить існуючі незгоди в партії і відновить єдність в партії, таку необхідну в даний революційний час для боротьби з найлютішим ворогом робітничого класу — самодержавством і капіталістами».

Рішення з'їзду мали величезне історичне значення для дальшого розвитку революційного руху. З'їзд озброїв більшовицькі організації тактикою пролетарської партії в буржуазно-демократичній революції.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 9, стор. 204.

7. РОБІТНИЧИЙ І СЕЛЯНСЬКИЙ
РУХ НА УКРАЇНІ
ВЛІТКУ 1905 Р.
ПОВСТАННЯ НА БРОНЕПОСЦІ
«ПОТЕМКИН»

Більшовицькі організації на Україні напередодні святкування Першого травня 1905 р. передруковували і розповсюджували травневу листівку Бюро комітетів більшості і редакції газети «Вперед»,

що закликала робітників готуватися до збройного повстання і загального страйку 1 травня: «До зброї закликає російський народ робітничая партія і вказує йому шлях, яким він повинен йти до свободи і світла.

Із зброєю в руках він повинен підтримати ті вимоги, які вона написала на своєму прапорі: припинення війни, громадянська свобода, народний уряд, 8-годинний робочий день. Збройним повстанням повинен завоювати російський народ своє право...».

Катеринославський більшовицький комітет закликав до організації бойових дружин і до їх озброєння. Більшовики Луганська в листівці «Перше травня» писали, що тільки «збройним повстанням робочий народ повинен завоювати своє право». Харківська група «Вперед» кинула клич дружно припинити роботу в день Першого травня і приєднатися до торжества пролетаріату всього світу, згуртуватися «навколо червоного прапора революційної соціал-демократії».

Більшовицька агітація надала пролетарському Першотравню могутнього революційного розмаху. В Харкові, Катеринославі, Миколаєві та інших містах відбувалися робітничі демонстрації. Марно силкувались меншовики вихолостити революційний, пролетарський зміст свята. Першотравневі демонстрації сприяли все більшому розвитку революційного руху. Страйк, який почався 2 травня на кількох підприємствах Одеси, так розрісся, що на 6 травня охопив близько 100 підприємств міста; страйкувало понад 10 тис. чоловік, тобто $\frac{1}{3}$ загального числа робітників Одеси.

Ще гострішого політичного характеру набула боротьба робітників улітку 1905 р. Особливо стійкий характер мав страйк в Іваново-Вознесенську, де в ході його з ініціативи самих робітничих мас була створена Рада уповноважених (депутатів), яка була однією з перших Рад робітничих депутатів у Росії. У червні робітники Лодзі вперше в Росії піднялися на збройну боротьбу. Збройні сутички відбувались і в інших містах, у тому числі й на Україні.

Разом з робітниками на революційну боротьбу піднялось і селянство, яке виступило проти кріпосницьких аграрних порядків на селі, за знищення поміщицького землеволодіння. Застрільниками селянського руху були «відходники», тобто селяни, які ходили на заробітки у промислові міста. Це новий тип селян, які уже спілкувались з робітниками-страйкарями, читали газети і, повернувшись у свої рідні села, розповідали про події в містах, роз'яснювали односельчанам значення політичної боротьби і закликали їх до виступу проти поміщиків-землевласників, дворян, попів і чиновників.

Селянський рух все більше поширювався в центрі Росії, на Піволжі, в Закавказзі, особливо в Грузії. Незабаром він охопив і українські губернії. Навесні 1905 р. на Чернігівщині близько 3 тис. селян на 1000 підводах приїхали в Хутір Михайлівський і розгромили цукровий завод, який належав Терещенкові. Скрізь на Лівобережжі і у Степовій

Україні селяни громили маєтки й економію поміщиків, захоплювали поміщицькі землі, рубали ліс, забирали поміщицьке сіно і хліб; в ряді місцевостей вони виступали проти високої орендної плати за землю. На Правобережжі, де було особливо багато селянської бідноти, а заробітна плата наймитів була дуже низька, ширився страйковий рух сільськогосподарських робітників. З 36 повітів Правобережної України в січні — травні 1905 р. селянські заворушення охопили 23 повіти. Навесні — влітку 1905 р. тут відбулося понад 500 страйків, учасники яких вимагали головним чином підвищення розцінок поденних робіт.

На Україні в першій половині 1905 р. селянськими заворушеннями були охоплені всі губернії і близько 46% усіх повітів. За розмахом селянського руху Україна в 1905 р. займала одне з перших місць у Росії.

Каральні загони, які посилав царський уряд, розстрілювали й сікли селян, кидали їх у тюрми. Проте ці найжорстокіші розправи не могли спинити революційного руху в селах України. Кількість повітів і сіл, охоплених селянськими заворушеннями, дедалі зростала.

Визначаючи свою тактику, спрямовану на створення союзу робітничого класу і селянства як неодмінної умови перемоги народної революції, більшовики велику увагу приділяли завоюванню селянства на свій бік. Соціал-демократична пропаганда набувала все більшого поширення на селі. Катеринославський, Харківський та інші більшовицькі комітети видавали звернення до селян, розповсюджували брошуру В. І. Леніна «До сільської бідноти» та іншу соціал-демократичну літературу. Серед селянства України була розповсюджена листівка «Перше травня», написана В. І. Леніним, у якій він закликав селян створювати селянські комітети для повалення кріпосницько-поміщицької влади. Газета «Пролетарий» повідомляла, зокрема, про велике поширення соціал-демократичних прокламацій у Добрянському повіті Чернігівської губернії. Вона писала, що тут «майже кожен день доводилось чути про поширення соціал-демократичних прокламацій то в тому селі, то в іншому».

Надаючи величезного значення пропаганді більшовицьких ідей серед селянства, В. І. Ленін указував, що в усій своїй діяльності навіть серед міського пролетаріату не слід випускати з поля зору селянського питання, а необхідно сприяти тому, щоб через свідомих робітників ставлення більшовиків до селян передавалося на село.

Комітети РСДРП посилали своїх представників на села для організації там гуртків і революційних селянських комітетів. Так, у містечку Сорочинці на Полтавщині був створений соціал-демократичний гурток, організатором якого був М. Козиленко, колишній робітник залізничних майстерень Катеринослава.

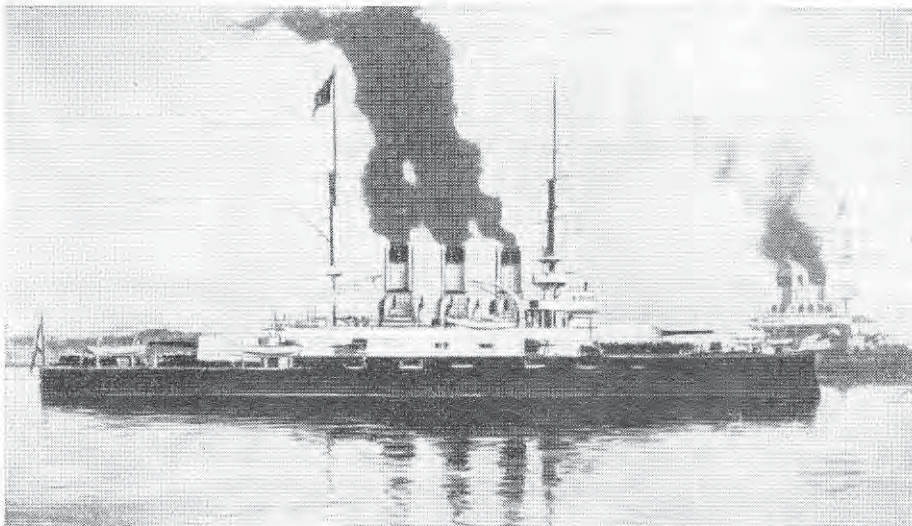
Селянський рух, що розпочався під впливом революційної боротьби пролетаріату, свідчив про те, що в ході революції почав складатися союз робітничого класу і селянства. Вперше в історії почалося з'єднання боротьби робітників і селян в єдиний революційний потік. Це з'єднання пролетарського масового страйку в містах з селянським рухом на селі захитало «найміцнішу» опору царизму — армію і флот.

Спалахнуло повстання на броненосці Чорноморського флоту «Потемкин». Матроси царського флоту, основна маса яких складалася

з призваних до військової служби робітників і селян, не стерпівши політичного безправ'я і всіляких принижень з боку офіцерів, піднялися на боротьбу проти царизму.

Військово-морська соціал-демократична організація Чорноморського флоту, відома під назвою «Севастопольської матроської централки», очолювана більшовиками О. М. Петровим, І. Т. Яхновським, О. І. Волошиним, Г. М. Вакуленчуком, намітила план підготовки повстання на Чорноморському флоті. Воно мало початися за сигналом броненосця «Екатерина II» під час літніх маневрів Чорноморської ескадри. Проте нові події внесли зміни в план повстання. Броненосець «Екатерина II» в результаті демонстративного відмовлення його матросів вийти на вечірню молитву був з наказу командування ескадрою залишений в Севастополі, а броненосець «Потемкин» несподівано дістав наказ вийти в море на стрільби до о. Тендра, недалеко від Одеси. Прибувши на місце військових навчань, команда корабля дізналась від матросів, які їздили в Одесу за провіантом, про революційну боротьбу одеського пролетаріату. Революційна частина матросів почала закликати команду корабля до повстання. У такій обстановці навіть зовсім незначний факт, що зачіпав інтереси матросів, в усяку хвилину міг викликати революційний вибух.

13 червня увечері прикомандирований до «Потемкина» міноносець «267» привіз для потьомкінців м'ясо, яке виявилось тухлим. Це викликало обурення команди корабля. На другий день під час обіду всі матроси відмовились їсти борщ і почали жувати сухий хліб. Командир корабля наказав команді зібратися на палубі і запропонував вийти з строю тим, хто їстиме борщ. Наказ його виконали тільки 12 матросів. Тоді старший офіцер Гіляровський викликав озброєний караул і ще раз

Броненосець «Потемкин».

Г. М. Вакуленчук.

звернувся до матросів: «Хто хоче їсти борщ, переходь праворуч». Свідома і більш організована частина матросів, не бажаючи викликати передчасний виступ і цим порушити загальний план повстання Чорноморського флоту, почала переходити на правий бік.

У цей момент Гіляровський пішов на провокацію. Він вирішив перегородити шлях тим, хто не встиг перейти, і закричав: «Боцман, брезент!», що означало розстріл матросів. Але караул відмовився виконати цей наказ. Розлютований Гіляровський вихопив у одного з караульних гвинтівку і хотів сам стріляти в матросів. Недалеко від Гіляровського стояв матрос Вакуленчук, член матроської «централки». Він кинувся до Гіляровського, щоб забрати у нього гвинтівку, але той пострілом смертельно поранив Вакуленчука.

В цей час матрос Опанас Матюшенко, вигукнувши: «До зброї! Досить терпіти! Геть тиранів! Хай живе свобода!», кинувся на Гіляровського і вбив його. За Матюшенком пішла вся команда корабля. Загриміли постріли. Матроси з вигуками «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!» почали розправлятися з ненависними офіцерами, убивати їх і кидати за борт.

Над броненосцем «Потемкин» вперше в історії російського флоту замайорів червоний прапор. Для керівництва повсталими матросами був обраний матроський комітет, на чолі якого став матрос Опанас Матюшенко, родом з с. Дергачі Харківського повіту. Увечері 14 травня броненосець «Потемкин» прибув до Одеси, де відбувався загальний страйк робітників. Довідавшись про події на броненосці, робітники тисячами йшли в порт і вітали революційних матросів. Біля палатки в порту, куди привезли тіло матроса Вакуленчука, було встановлено трибуну, з якої виступали промовці, що закликали до боротьби з царизмом. Похорон Вакуленчука перетворився у величезну спільну демонстрацію матросів і робітників проти царського самодержавства.

Для придушення повстання за наказом царя командування флоту надіслало ескадру з 12 військових суден. Попереду ескадри йшли броненосці «Ростислав» і «Три святителя». «Потемкин» під червоним прапором сміливо вривався у бойовий стрій царської ескадри. В момент, коли він порівнявся з ескадрою, з кораблів загриміло могутнє «ура». Матроси вітали команду повсталого «Потемкина» і готові були до нього приєднатися, а броненосець «Георгій Победоносець» навіть примкнув до повсталих. Перелякане начальство поспішно наказало ескадрі повернутися до Севастополя.

В. І. Ленін надавав великого значення повстанню на Чорноморському флоті і вимагав, щоб більшовики очолили цей рух, зв'язали

його з революційною боротьбою робітників, селян і місцевих гарнізонів. Перебуваючи в Женеві, В. І. Ленін доручив більшовику М. І. Васильєву-Южину негайно виїхати в Одесу для керівництва повсталими матросами. Але коли Васильєв-Южин прибув в Одесу, «Потемкина» там уже не було: він вийшов з одеського рейду в море і 25 червня змушений був здатися в Констанці румунським властям.

Відсутність твердого, революційного більшовицького керівництва, здатного перебороти відсталі настрої серед частини матросів і об'єднати повсталих моряків із страйкуючими робітниками, перевага в той час меншовиків і бундівців в Одеській організації РСДРП — все це негативно вплинуло на хід повстання на броненосці «Потемкин». Ряд визначних більшовиків, що працювали в Одесі, і серед них О. М. Ярославський, який приїхав сюди на початку року, в цей час перебували під арештом. Незважаючи на це, події на броненосці «Потемкин» мали величезне революціонізує значення. Повстання в Одесі і перехід броненосця «Потемкин» на бік революції свідчили про дальший розвиток революційного руху проти самодержавства.

На заклик більшовиків робітники ряду міст України виступили на підтримку повсталих матросів. У Києві, Катеринославі, Харкові, Миколасві наприкінці червня страйкували десятки тисяч робітників. У самому тільки Катеринославі налічувалось понад 10 тис. страйкуючих робітників; у місті припинився трамвайний рух, не працювали друкарні, відбувалися сутички демонстрантів з поліцією і військами. В Харкові 26 червня на паровозобудівному заводі почався політичний страйк, до якого примкнули робітники інших великих заводів, залізничних майстерень і дрібних підприємств. Незважаючи на те, що на вулицях Харкова було багато поліції і козаків, робітники не раз робили спроби організувати демонстрацію. Страйкувало також багато підприємств Києва. Кілька спроб організувати демонстрацію в Києві привели до сутичок робітників з поліцією.

Царський уряд, наляканий загальним піднесенням революційного руху в Росії, зрозумів, що самими тільки репресивними заходами справитися з революцією неможливо, і почав переходити до політики лавірування і поступок. У серпні 1905 р. цар видав закон про скликання Державної думи, яка, за проектом міністра внутрішніх справ Булігіна, повинна була мати тільки дорадчі права. Метою цього закону було відвернути народні маси від революційного руху. Щоб викрити цей обман, більшовики вирішили бойкотувати булігінську думу і почали ще енергійніше готувати масове збройне повстання.

О. М. Матюшенко.

«Геть Державну думу, — говорилось у прокламації Одеського комітету РСДРП, — бо вона вигадана царським самодержавством для ще більшого пригноблення і придушення народу». Харківські більшовики у своїх листівках закликали «повстати проти уряду, повалити його і захопити владу у свої руки».

Ліберальна буржуазія, йдучи на угоду з царем, вирішила взяти участь в думі. Меншовики виступили за співробітництво з ліберальною буржуазією у підготовці думських виборів.

**8. ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИЙ
ЖОВТНЕВИЙ
ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК.
РАДИ РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ**

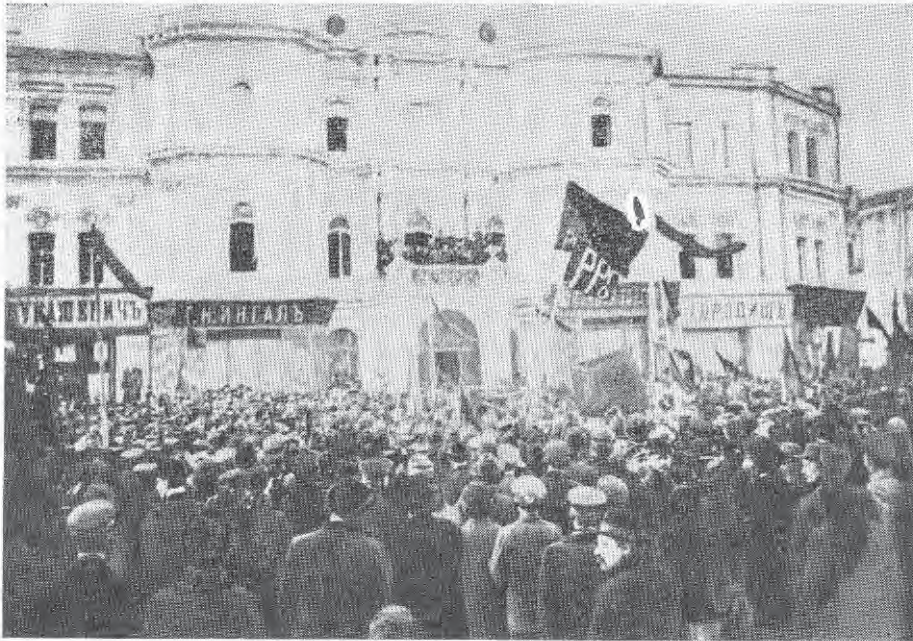
Восени 1905 р. вся країна була охоплена революційним рухом. У перших числах жовтня почався страйк на Московському залізничному вузлі, який незабаром переріс у загальноросійський страйк залізничників. На Україні залізниці теж припинили роботу. Особливо могутнім був виступ робітників у Харкові: 5 жовтня застрайкували робітники паровозних і вагонних майстерень, 10 жовтня припинилась робота на всіх заводах. У цей день тисячі харків'ян вирушили під червоним прапором із заводського району до залізничних майстерень, а звідти до Ващенківської левади на політичний мітинг. Всього прийшло понад 10 тис. чоловік. З імпровізованих трибун виступали промовці, які закликали бойкотувати вибори до думи і продовжувати боротьбу аж до повалення самодержавства. На другий день тисячі робітників зібралися на мітинг на площі поблизу Харківського паровозобудівного заводу. Біля університету виросли барикади, збудовані робітниками і революційним студентством. У місті відбувалися сутички робітничих дружин з військами і поліцією.

Для керівництва діями бойових дружин був утворений спеціальний орган — Комітет боротьби, до складу якого увійшли більшовики, меншовики і есери. Створюючи спільний орган, більшовики виходили з рішень III з'їзду РСДРП про те, що «тимчасові бойові угоди соціал-демократів з організаціями есерів з метою боротьби з самодержавством можуть бути в деяких випадках корисні».

У Катеринославі страйкували майже всі заводи. 10 жовтня на Павловській вулиці і в робітничому селищі Чечелівці були збудовані барикади; зав'язалася збройна боротьба між робітниками і військами. Було вбито багато робітників. На похорон убитих прийшли тисячі трудящих міста; похорон перетворився в грізну демонстрацію протесту робітничого класу проти царизму. В ці дні на зборах і мітингах все гучніше лунали сповнені гніву заклики до боротьби проти самодержавства.

Страйковий рух охопив робітників Донбасу. Їх виступи на ряді заводів і шахт виливались у відкриті політичні демонстрації.

В Одесі, незважаючи на воєнний стан, понад 10 тис. робітників зібралися 15 жовтня на мітинг до університету і заявили про свою солідарність з московським пролетаріатом. Одеський страйк, набираючи все більшого розмаху, став масовим. 16 жовтня в місті було збудовано 11 барикад. В сутичках між робітниками і солдатами 9 робітників було убито і 50 поранено.

Київ. Демонстрація на Думській площі у жовтні 1905 р.

У Києві 10 жовтня припинили роботу службовці і робітники станції Київ-ІІ Московсько-Києво-Воронезької залізниці. Через п'ять днів застрайкували робітники машинобудівного заводу Гретера і Криванека та ряд інших підприємств. У Київському університеті і Політехнічному інституті, починаючи з вересня, майже щодня відбувалися багатолюдні мітинги.

В середині жовтня Україна, як і вся Росія, була охоплена загальнополітичним страйком; жовтневий політичний страйк став всеросійським. У політичних страйках, мітингах, зборах, масовках і демонстраціях брали участь широкі маси робітників. На боротьбу, яку очолив робітничий клас, піднялись мільйони.

Наляканий зростанням революції, цар видав 17 жовтня маніфест, у якому обіцяв народові політичні свободи і скликання законодавчої думи. Отже, булігінська дума, ця карикатура на народне представництво, була зметена революцією. Робітничий клас своєю героїчною боротьбою завоював, хоч і на короткий час, собі і всьому народові ще небачену раніше в Росії свободу слова, друку, створення профспілок та інших організацій.

В. І. Ленін ставив успіх революції в пряму залежність від спільної боротьби трудящих усіх народів Росії. У статті «Перша перемога революції», написаній з приводу маніфесту 17 жовтня, В. І. Ленін зазначав, що «революція здобула першу перемогу, коли пролетаріат усіх народів Росії піднявся, як один, і труснув царський трон, від якого

Барикади на вулицях Одеси в 1905 р.

такі незліченні лиха перетерпіли всі народи і найбільше трудящі класи всіх народів»¹.

На Україні про маніфест стало відомо на другий день після його опублікування. В цей і наступні дні у багатьох містах відбулися великі демонстрації. У Катеринославі 19 жовтня колони робітників, співаючи революційних пісень, рушили по вулицях міста. Вони несли червоні прапори з написами «Геть самодержавство!». У Луганську робітники після мітингу пішли до тюрми з вигуками «Свободу політичним в'язням!». В Одесі демонстрації робітників проходили під лозунгами: «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!». У Києві на другий день після оголошення маніфесту біля університету зібралось близько 10 тис. демонстрантів, які вирушили до міської думи на мітинг. Демонстранти вели коня, з якого як з трибуни оратор-більшовик О. Г. Шліхтер виголошував запальні промови. Викликані властями війська стріляли в народ і силою зброї розігнали учасників мітингу.

Маніфест 17 жовтня відповідав вимогам буржуазії. Якщо до маніфесту 17 жовтня буржуазія, крадучись до влади, пробувала грати в опозиційність, то тепер вона відкрито виступила на захист самодержавства. Вона скористалась маніфестом для оформлення своїх політичних партій: октябристів і кадетів. Значна частина української буржуазії увійшла до складу цих загальноросійських буржуазних партій. Буржуазія (російська, українська, єврейська та інших національностей) остаточно перейшла в табір реакції.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 389.

Щоб консолідувати свої сили проти революції, українські буржуазні націоналісти з «Української демократичної партії» та «Української радикальної партії» об'єдналися в одну «Українську радикально-демократичну партію» і посилили свою боротьбу проти революції.

Українська націоналістична буржуазія радісно зустріла царський маніфест, сподіваючись, що він дасть їй можливість у рамках конституційної монархії задовольнити свої вимоги. Угодовську щодо царизму позицію української буржуазії видно із заяви «Радикально-демократичної партії»: «Ми не хочемо ні заворушень, ні руйнування економії, ні будь-чого іншого».

Меншовики також позитивно поставились до царського маніфесту, вважаючи, що він відкриває для Росії шлях буржуазно-демократичного перетворення.

Тільки більшовики роз'яснювали народові, що царський уряд ще не знищено, що він буде робити все, щоб всілякими засобами придушити революцію. Поява маніфесту 17 жовтня, за висловом В. І. Леніна, свідчила про певну тимчасову рівновагу сил: пролетаріат і селянство, які вирвали у царя маніфест, ще не були в силі повалити царизм, а останній уже не міг управляти старими засобами.

Більшовики викривали маніфест як маневр царизму, спрямований на те, щоб обманути довірливих, виграти час, зібратися з силами і вдарити по революції. Царський уряд і після видання маніфесту розстрілював мітинги робітників, убивав революціонерів. Він організовував єврейські погроми, намагаючись цим відвернути увагу мас від революційної боротьби. По кілька днів тривали погроми у Києві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Тільки в Одесі чорносотенці убили близько 700 чоловік. Протягом тижня після видання царського маніфесту 17 жовтня по всій Росії було убито близько 4 тис. і поранено 10 тис. чоловік. М. Коцюбинський охарактеризував тактику царського уряду в ці дні так: «Слова одні, а діла інші».

На заклик більшовиків робітники організували бойові дружини, які виступали на захист мирного населення від бандитського розгулу чорносотенців. Більшовики всебічно допомагали озброювати ці дружини і навчати їх військової справи. А меншовики, навпаки, всіляко перешкоджали підготовці робітників до збройного повстання. У Києві вони навіть розпустили організовані робітниками озброєні загони. В Донбасі, не маючи змоги перешкодити утворенню таких дружин, меншовики намагалися замінити їх тактику наступу тактикою пасивної оборони.

В дні жовтневого страйку виникли Ради робітничих депутатів. Слідом за Петербургом, Москвою, Іваново-Вознесенськом Ради були створені в Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську, Миколаєві, Юзівці, Єнакієвому, Макіївці, Маріуполі та в ряді інших робітничих центрів. Ради робітничих депутатів склалися з делегатів від усіх фабрик і заводів. Крім того, на залізничних станціях і окремих заводах створювалися розпорядчі і бойові комітети. Ці організації, як і депутати Рад, обиралися загальними зборами робітників і службовців.

Ради робітничих депутатів були проявом революційної ініціативи робітників, органами боротьби проти царизму, небаченою ще в світі

масовою політичною організацією робітничого класу, прообразом Радянської влади. На чолі Алчевської Ради робітничих депутатів стояв більшовик Д. К. Параніч. Секретарем Катеринославської Ради був Г. І. Петровський. Головою Луганської Ради був К. Є. Ворошилов, Київської — робітник заводу Гретера і Криванека Ф. П. Алексєєв. Ради користувалися великим авторитетом у трудящого населення. Вони запроваджували 8-годинний робочий день, готували збройне повстання, організовували допомогу безробітним та ін.

Поряд з більшовиками в роботі Рад брали участь меншовики, есери, бундівці. «Це не мінус, а плюс,— писав В. І. Ленін.— Ми весь час говорили про те, що необхідне бойове об'єднання між соціал-демократами і революційними буржуазними демократами»¹. Це зміцнювало і розширяло загальнодемократичний фронт боротьби проти самодержавства.

Проте більшовики рішуче засуджували опортунізм меншовиків, викривали псевдосоціалістичний характер теорії і неправильну тактику есерів, їх непослідовність. Більшовики також боролися проти намагання меншовиків і есерів принизити значення Рад і спрямувати їх діяльність не на підготовку повстання, а на розгляд конфліктів на виробництві.

Більшовицькі організації на Україні, керуючись вказівками В. І. Леніна, правильно оцінили появу Рад робітничих депутатів. Вони вели непримиренну боротьбу з меншовиками, есерами, буржуазно-націоналістичними партіями за вплив та ідейне керівництво в Радах. У тих Радах, де більшовики переважали в керівництві, есери, анархісти і націоналісти не були обрані до складу виконавчих органів. Спроби єврейських націоналістів у Катеринославі та Одесі розколоти єдність робітників шляхом створення єврейської ради робітничих депутатів зазнали цілковитого краху.

Ради робітничих депутатів були інтернаціональними організаціями. Вони боролись проти національного гноблення, за рівноправність народів. Виникнення Рад свідчило про велике зростання політичної свідомості робітничого класу.

Робітники зверталися до Рад у найрізноманітніших питаннях. Ради на Україні, як і в усій Росії, відіграли велику роль у розгортанні революції і керівництві нею.

Деякі Ради робітничих депутатів видавали свої друковані органи — «Вісті Рад робітничих депутатів» і «Бюлетені». Серед них найбільш популярним виданням на Україні був «Бюлетень Бойового страйкового комітету» (БСК) у Катеринославі.

Після 17 жовтня під безпосереднім впливом і керівництвом революційної соціал-демократії робітничий клас Росії почав створювати профспілкові об'єднання як організації широких пролетарських мас. По всій Росії на кінець революції було створено понад 1000 профспілкових організацій, в тому числі на Україні близько 280. Більшовики боролися за перетворення їх у бойові революційні організації робітничого класу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 6.

9. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ
НА УКРАЇНІ
І РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА
В АРМІЇ
ВОСЕНИ 1905 р.

В кінці жовтня і в листопаді 1905 р. революційна боротьба робітників і селян розгорнулася з новою силою. Тривали страйки робітників. У другій половині листопада страйком були

охоплені Харків і Катеринослав, страйкував ряд підприємств Миколаєва, припинили роботу залізничники Києва, великий страйк відбувся на металургійному заводі у Макіївці.

Посилення робітничого руху вплинуло на розгортання селянського руху, який восени 1905 р. набув гострого політичного характеру.

Аграрні заворушення охопили більше третини повітів усєї Росії. В ряді губерній (Саратовська, Тамбовська, Чернігівська, Тифліська та ін.) відбулися селянські повстання. За далеко не повними даними, на кінець 1905 р. селянський рух на Україні охопив 34 повіти, тобто більше третини всіх її повітів. В умовах гострих соціальних суперечностей селянська боротьба найбільше поширилася на Правобережній Україні. Восени 1905 р. селянський рух охопив тут 23 повіти, в тому числі у Волинській губернії — 10, у Київській — 7 і у Подільській — 6. Найбільш поширеною формою селянського руху на Правобережжі були страйки сільськогосподарських робітників і селянської бідноти. Тут, особливо на Волині, велике значення мала боротьба селян за право користування поміщицькими лісовими угіддями і вигонами.

Розгром поміщицьких маєтків став масовим явищем на Лівобережній Україні. В Городнянському повіті на Чернігівщині протягом жовтня 1905 р. було знищено 16 поміщицьких маєтків і два винокурних заводи. Під час збройної сутички робітників з поліцією на вулицях Конотопа їх активно підтримали селяни.

Революційну боротьбу селянських мас яскраво змалював М. Коцюбинський у повісті «Фата моргана». «Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали доценту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут?».

В Полтавській губернії селянський рух охопив кілька повітів. У с. Сорочинцях Миргородського повіту селяни вивісили червоні прапори і заарештували пристава й урядника. Вони зустріли вилами й кілками помічника миргородського справника Барабаша, який приїхав із загоном козаків звільнити арештованих, убили його і вигнали козаків з села. Після цього в Сорочинці за дорученням губернатора прибув статський радник Філонов з каральним загоном козаків і двома гарматами. Він вчинив над селянами екзекуцію: їх примусили понад чотири години стояти на колінах у снігу біля будинку волосного правління, потім вони були арештовані, побиті і відправлені в полтавську тюрму. Козаки за вказівками Філонова вчинили в Сорочинцях грабіж і погром.

Проти жорстокої розправи над селянами виступив видатний письменник В. Г. Короленко. Він опублікував у газеті «Полтавщина»

свій «Відкритий лист статському радникові Філонову», у якому вимагав суду над кривавим «усмирителем». На основі великого документального матеріалу В. Г. Короленко написав книгу «Сорочинська трагедія», у якій викрив царських насильників і катів. Публіцистичні виступи письменника проти масових катувань привернули увагу прогресивних верств населення всієї Росії до злочинів і безчинств царської адміністрації.

У Харківській губернії селянський рух охопив п'ять повітів. В одному тільки Вовчанському повіті було знищено 50 поміщицьких маєтків.

Широко розгорнувся селянський рух у степовій частині України — в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. У селах відбувалися селянські збори, що ухвалювали рішення про організацію селянських комітетів і висували вимоги політичних свобод, загального виборчого права, скликання Установчих зборів.

Протягом 1905 р. по всій Росії, за неповними даними, було зареєстровано понад 3500 селянських виступів. Селяни спалили до 2 тис. поміщицьких маєтків. На Україні було до 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків.

Загострилася боротьба між селянською біднотою і куркулями. В міру наростання революції куркульство все більше повертало у бік контрреволюції і виступало проти революційної боротьби селян, допомагаючи поліції і військам.

Яскравою ілюстрацією контрреволюційної ролі куркульства може бути розправа, яку вчинила група сільських багатіїв над активними учасниками селянського руху в с. Вихвостове Городнянського повіту на Чернігівщині. Вихвостівські куркулі, скориставшись запровадженням воєнного стану в повіті та жорстокою розправою генерал-ад'ютанта Дубасова над селянами, 31 жовтня убили 16 бідняків-односельчан, які брали активну участь в розгромі економії поміщика Карвольського-Гриневського. Вихвостівська трагедія змальована М. Коцюбинським в повісті «Фата моргана».

Все це свідчить про те, що в українському селі широко розгорнулася соціальна боротьба, з одного боку, між селянством і поміщиками і, з другого — між селянською біднотою і куркульством. Селяни, що мали більше 10 десятин землі, боялися селянського руху і ставилися до нього вороже. Найактивнішу роль у селянському русі 1905 р. відігравали пролетарські і напівпролетарські верстви села. Так, у с. Харківцях Лохвицького повіту на Полтавщині разом з відомим українським письменником Архимом Тесленком вів революційну роботу безземельний селянин П. Бурда, який повернувся з Маріуполя, де працював на заводі «Російський Провіданс».

Селянська біднота, виступаючи проти поміщиків, водночас боролась і проти куркульської експлуатації.

Революційні події 1905 р. були глибоко сприйняті Лесею Українкою. «...В поезії, — писала вона, — я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм... так обмарив її (музу. — *Ред.*) суворий багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби».

Восени 1905 р. на Україні, як і в інших місцевостях Росії, діяли організації «Селянської спілки», які особливо поширились на Лівобережній Україні. На Полтавщині і Харківщині було створено понад 50 організацій «Селянської спілки». Своєю діяльністю селянські спілки охопили майже всю Чернігівщину. Це були дійсно масові і, оскільки вони прагнули до передачі поміщицьких земель у руки селян, революційні у своїй основі організації, але разом з тим вони, як зазначав В. І. Ленін, поділяли ряд селянських забобонів, піддавалися дрібнобуржуазним ілюзіям селянина¹. Організації «Селянської спілки» вважали за можливе розв'язати земельне питання мирним шляхом, висловлювались за часткове відшкодування поміщикам за відібрані у них землі та ін.

Українські націоналістичні організації («Спілка», УСДРП та ін.) виступали проти боротьби селян з поміщиками. Вони намагалися дезорієнтувати селянські виступи. Полтавський комітет УСДРП, наприклад, у своєму зверненні пропонував селянам припинити підпали поміщицьких маєтків.

Величезне значення у розвитку революційного руху селянських мас мала вироблена В. І. Леніним аграрна програма більшовиків, яка вимагала конфіскації поміщицьких, монастирських, удільних і кабінетних земель та націоналізації всієї землі. Ці вимоги більшовики зв'язували з поваленням царизму і встановленням демократичної республіки. Обстоюючи свою аграрну програму, вони повели рішучу боротьбу проти меншовицької муніципалізації землі, розрахованої на мирне, поступове реформування поміщицького самодержавного ладу. Більшовицькі організації рішуче боролися проти шкідливої тактики і політичного авантюризму есерів, за визволення селянства з-під впливу ліберальної буржуазії та залучення його на бік пролетаріату. Більшовики розуміли, що без створення бойового союзу робітничого класу з селянством не можна повалити ненависний самодержавний лад.

Більшовики проводили велику революційну роботу серед селян. Вони послали в села своїх агітаторів, викривали угодовську позицію дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, закликали селян до збройного повстання під керівництвом пролетаріату проти царського режиму.

Луганський комітет більшовиків у своїй прокламації писав: «Селяни! Допомогайте робітникам, які борються в містах. Коли ви почувате, що робітники піднялись в містах, вставайте й ви, щоб разом перемогти спільного ворога. Збирайтесь у великому числі, обирайте своє управління, відмовляйтесь коритися поліції і всім царським властям, не сплачуйте податків, озброюйтесь, складайте ухвали і вимагайте: 1) щоб було знищено царський уряд; 2) щоб всі закони видавались Зборами народних представників, обраних загальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів, щоб всі власті обирались народом; 3) щоб Росія стала вільною Народною Республікою».

З закликом до робітників про підтримку селян зверталися миколаївські більшовики. Вони писали: «Об'єднуйтесь, товариші, об'єднуйтесь з революційним селянством, об'єднуйтесь з революційною

¹ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 10, стор. 224.

частиною військ, — тоді ми утворимо революційну армію і в дружному натиску проголосимо — ширше дорогу, робітник іде».

Серед селянства розповсюджувалася листівка Катеринославського комітету більшовиків «До селян», яка закликала їх до збройного виступу проти царизму. В цій листівці вказувалося, що селянам необхідно разом з робітниками вимагати свободи зборів, союзів, створення селянських комітетів і скликання Установчих зборів.

Велику увагу залученню селянства на бік робітничого класу приділяли Ради робітничих депутатів. Одеська Рада робітничих депутатів мала тісні зв'язки з навколишніми селами — Усатовим, Біляївкою та ін. Селяни цих сіл входили до складу Одеської Ради робітничих депутатів. Катеринославський комітет більшовиків і Рада робітничих депутатів також підтримували тісний зв'язок з селянством навколишніх сіл. Г. І. Петровський, який був членом Катеринославської Ради робітничих депутатів, у своїх спогадах розповідав про те, що під впливом агітації більшовиків з навколишніх сіл в Раду приїжджало багато делегатів від селян, що висловлювали готовність підтримувати робітників у їх боротьбі.

У ряді сільських місцевостей соціал-демократам удалося організувати селянські комітети. Політична свідомість селян швидко зростала: в деяких селах у цей період відбувалися демонстрації під лозунгом «Геть самодержавство!». На сільських сходках обговорювалися плани спільних виступів селян кількох сіл. У багатьох селах селяни висловлювали готовність приєднатися до виступів робітників.

Проте боротьба селянства була далеко слабша, ніж робітників. Підраховано, що у страйках під час революції 1905 р. брало участь до $\frac{3}{5}$ усіх фабричних робітників, в той час як на селі революційним рухом було охоплено не більше $\frac{1}{5}$ селян¹. Треба також відзначити, що вплив більшовиків на селянство в роки революції був ще недостатнім. Роботі серед селянства і завоюванню його на бік пролетаріату заважали меншовики, які не вбачали в ньому революційної сили.

Революційна боротьба перекинулася і в армію, дедалі більше охоплюючи військові частини. У Кронштадті і Севастополі спалахнули повстання матросів. Відбулося повстання на крейсері Чорноморського флоту «Очаков», яке очолив лейтенант П. П. Шмідт.

18 листопада в Києві повстала саперна бригада. Солдати на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським рушили вулицями міста, щоб з'єднатися з іншими військовими частинами. Повсталі сапери підійшли до Південноросійського заводу і звідти разом з робітниками заводу, які приєдналися до них, пішли через Галицький базар до казарм Азовського полку; біля базару їх оточили вірні царській владі війська і силою зброї придушили повстання.

У листопаді виступили солдати Харківського гарнізону. Особливо значним був спільний виступ солдатів і робітників 28 листопада: в ньому брало участь до 15 тис. чоловік.

За роки першої російської революції в частинах Київського військового округу відбулося дев'ять збройних демонстрацій.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 265.

В. І. Ленін, підводячи підсумок солдатському рухові в 1905 р., говорив, що політична свідомість солдатів і матросів ще дуже низька, але важливо те, що свідомість уже прокинулася, що революційний рух проник у солдатські казарми.

Революційні виступи в армії і флоті, що відбувалися під впливом робітничого і селянського руху, свідчили про загальнонародний характер революції.

**10. ГРУДНЕВЕ
ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ.
ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ**

Царський уряд вживав усіх заходів, щоб придушити революцію. В серпні 1905 р. був укладений мир з Японією, і царизм поспішно кинув військові сили

проти революційних робітників і селян. Проте, незважаючи на репресії з боку уряду, революція йшла на піднесення, назрівало збройне повстання. Його підготовляли більшовицькі організації, керовані В. І. Леніним, який повернувся в Росію з-за кордону.

Першим повстав пролетаріат Москви. Політичний страйк робітників Москви, що почався 7 грудня, через два дні переріс у збройне повстання. Дев'ять днів робітники Москви вели героїчну боротьбу. Красна Пресня стала центром повстання; там боролись кращі бойові дружини, керовані більшовиками. Збройне повстання робітників Москви вплинуло на виступи робітників в інших містах. Героїзм московських робітників був зразком боротьби для всіх трудящих Росії. Слідом за пролетаріатом Москви піднялися робітники Нижнього Новгороду, Ростова-на-Дону, Новоросійська, Пермі, Уфі, Красноярська, Чити та інших міст. Прапор повстання піднесли робітники Польщі і Прибалтики, Закавказзя і Фінляндії.

Героїчну боротьбу московського пролетаріату підтримав робітничий клас України. Застрайкували робітники Харкова, Одеси, Києва, Конотопа та інших міст. Найбільш героїчною в грудневі дні 1905 р. була боротьба робітників Катерининської залізниці (тепер Донецька) і Донбасу.

8—9 грудня припинився рух на всіх ділянках Катерининської залізниці; страйкарі пропускали тільки поїзди з продовольством, демобілізованими солдатами і делегатами робітничих організацій. Створювалися бойові дружини. Готували зброю. Організаторами і керівниками бойових дружин у Донбасі були Т. Л. Бондарев, А. С. Гречнев, І. А. Кротько, І. П. Мазанов. На всіх станціях залізниці відбувалися мітинги робітників. У Катеринославі за рішенням більшовицького комітету 8 грудня почався страйк. Для керівництва ним був обраний Бойовий страйковий комітет, до складу якого увійшли члени виконавчої комісії Ради робітничих депутатів, по три представники від більшовиків, меншовиків, есерів, бундівців та інших організацій. До складу більшовицької групи входили: Г. І. Петровський, А. Я. Булігін, І. Ю. Захаренко, А. А. Фабричний, І. К. Шевченко. Страйковий комітет звернувся до громадян з листівкою, в якій заявляв: «В ім'я блага всього народу, в ім'я Всенародних Установчих Зборів, в ім'я самодержавства народу робітничий клас в Росії оголосив загальний

Члени Катеринославського Бойового страйкового комітету: Г. І. Петровський, І. Ю. Захаренко, А. А. Фабричний, І. К. Шевченко.

страйк, і в Катеринославі він керівництво ним дав в руки Бойового страйкового комітету. Тільки розпорядження Бойового страйкового комітету є обов'язковими для всіх громадян, громадських установ, заводів та інших промислових і торговельних закладів.

Робітники обеззброїли поліцію і стали повними господарями Чечелівського заводського району Катеринослава. До страйку приєдналися всі найбільші заводи і рудники Донбасу.

В Києві, Одесі, Миколаєві в грудневі дні відбувалося озброєння робітників, формувалися бойові дружини. Робітничі околиці — Шулявка в Києві, Пересип в Одесі, Слобідка в Миколаєві — перетворилися в пролетарські bastiони, де поліція і жандарми боялися показуватись.

За таких умов мирний страйк не задовольняв робітників. Вони відчували потребу переходу від страйку до повстання. Але не всі керівники комітетів РСДРП розуміли це. «Ми, керівники с.-д. пролетаріату, — писав В. І. Ленін, — виявилися в грудні схожими на того полководця, який так безглуздо розташував свої полки, що більша частина його війська не брала активної участі в бою. Робітничі маси шукали і не знаходили директив щодо активних масових дій»¹.

Проти переростання страйку у збройне повстання виступали меншовики. На Україні в таких містах, як Київ, Одеса, Миколаїв, де меншовики мали значний вплив, загальні страйки не вилились у збройне повстання.

Тільки у Харкові, Олександрівську і Донбасі політичні страйки переросли в збройне повстання. В Харкові центром повстання мав стати завод Гельферіх-Саде, де майже щодня відбувалися мітинги робітників, готувалася зброя та боеприпаси.

Відповідно до наміченого плану робітники повинні були ранком 12 грудня вийти на роботу озброєними; за сигнальним гудком одна група робітників мала зібратися на заводі Гельферіх-Саде, а друга — вирушити на вокзал і взяти його. Після цього обидві групи повинні були проникнути в центр міста, захопити район університету і взяти владу до своїх рук. Але провокатор з меншовицького комітету викрив охронеці план повстання, і бойові дружини, що

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 143.

БЮЛЛЕТЕНЬ БОЕВОГО СТАЧЕЧНОГО КОМИТЕТА

№ 7

Четверг, 22 декабря.

№ 7

ТЕЛЕГРАММЫ.

Аарык-ов. 13 декабря. В Аарык-ове 13 декабря на заводе Саде произошла битва. Запад охвачен казаками. Рабочие начали отстреливаться, казаки отступили. После этого на завод направили артиллерию. Передняя стена была разрушена. Рабочие были погребены под грудями кирпича. Оставшиеся в живых избрали белый флаг, не имея возможности дальше защищаться. Часть из них была арестована, другая — отпущена солдатами. Против казаков двинулась толпа рабочих в 3.000 чел. с паровозостроительного завода. На Конной площади толпа была встречена залпами из пушек. Несмотря на это, отряд двинулся вперед, стреляя из револьверов. Казаки отступили, но потом приблизились и дали ружейный залп. Отряд рабочих, оставив много убитых и раненых, вынужден был рассеяться. Рассеявшиеся казаки стреляли даже в санитаров, поворачивших тогда убитых и раненых.

Лезовая. Из центра все стояло убитыми. У забастовщиков построение барьеров. Из Харькова после боя пришла рабочими. Из Москвы приехали сводки свечений пет.

Либетин. 13 декабря. Временное совещание управления открыло свою деятельность 11 декабря в Либетине. Подраздел всех в с. Свободный осуществление волей и абсолютной забастовки. Официально железнодорожные власти устроены. Все депутаты на станциях устанавливаются самими рабочими. Мы решили заключить договорное извещение о том, и случае необходимости вооруженной силой. Если нас силой заставят отказаться от забастовки добровольно, то мы обязаны не давать железнодорожным властям, ма-

стерских машин и подвижного состава. Мы их заранее разрушим.

Временное совещание управление Х.-Н. дороги.

Новов. 15 декабря. Полусотней казаков умышленно разорвали четный и нечетный путь; обрезаны все провода.

Нововский распоряд. комитет.

Тришино. 16 декабря. Между ст. Юзово и Рутченково казаки разорвали путь. Окрестности лишены возможности получать местные продукты и топливо. Мы лишились возможности доставить к сроку вагоны для перевозки чернорабочих. Просим содействия чтоб заставить казаков вперед железнодорожных орудий не разрушать.

Александровский распоряд. комитет.

Николаев. 15 декабря. По сведениям, переданной из Киривки, в Александровске идет бой между войсками и хулиганами, с одной стороны рабочими и служащими, с другой стороны. Среди войск и рабочих есть много убитых. Наши отступили за баррикады. Убиты 25 казаков, один полковой офицер и несколько солдат. Аудитаном убито много. В казаках брошены бомбы. Убитых и раненых рабочих казаки и мушкетеры убивали. Самоуборона драматична, ни один человек не бежал с баррикады Александровск горит. Самоуборона продолжается.

Юзовка. 14 декабря. Криворожские, Красноармейские и Софиевские члены ЦК не присоединяются к забастовке, потому что не считают себя железнодорожниками, а принадлежат к другим видам транспорта.

Приїзд учасників харківського повстання на ст. Люботин.

зібралися 12 грудня на заводі Гельферіх-Саде, були оточені з усіх боків козаками і піхотою, а завод обстріляний артилерією.

На допомогу бойовим дружинам вирушили з червоними прапорами, співаючи революційних пісень, до 3 тис. робітників паровозобудівного заводу. На чолі колони йшов більшовик Артем. На Кінній площі робітники були обстріляні військами. Був відкритий вогонь і по робітничих загонах інших заводів. У цей день в Харкові було убито і тяжко поранено близько 200 чоловік.

Після придушення повстання в Харкові частина робітників — учасників повстання — виїхала до Люботина. Разом з місцевою дружиною вони обеззброїли поліцію і жандармів і стали повними господарями станції. Для придушення виступу робітників харківський губернатор послав у Люботин великі військові загопи.

14 грудня повстали робітники Олександрівська (тепер Запоріжжя). Бойові дружини захопили вокзал і залізничні майстерні. На допомогу повсталим прибули робітники ст. Синельникове, Нижньодніпровська, Нікополя і селяни с. Вознесенки.

Найбільше повстання відбулося в самому центрі Донбасу. Ним керували Катеринославський більшовицький комітет і більшовицькі групи Донбасу. Велику роль у підготовці повстання відіграли страйкові і розпорядчі комітети, які фактично стали господарями більшості заводів і залізниць. Під їх керівництвом створювались бойові дружини, які обеззброювали поліцію і жандармів.

На підтримку робітників Донбасу виступило селянство, яке знищувало поміщицькі маєтки в Бахмутському, Маріупольському і Слов'янсько-сербському повітах. В той же час бойові робітничі дружини роз'їжджали у спеціальних поїздах і допомагали селянам обеззброювати поліцейських.

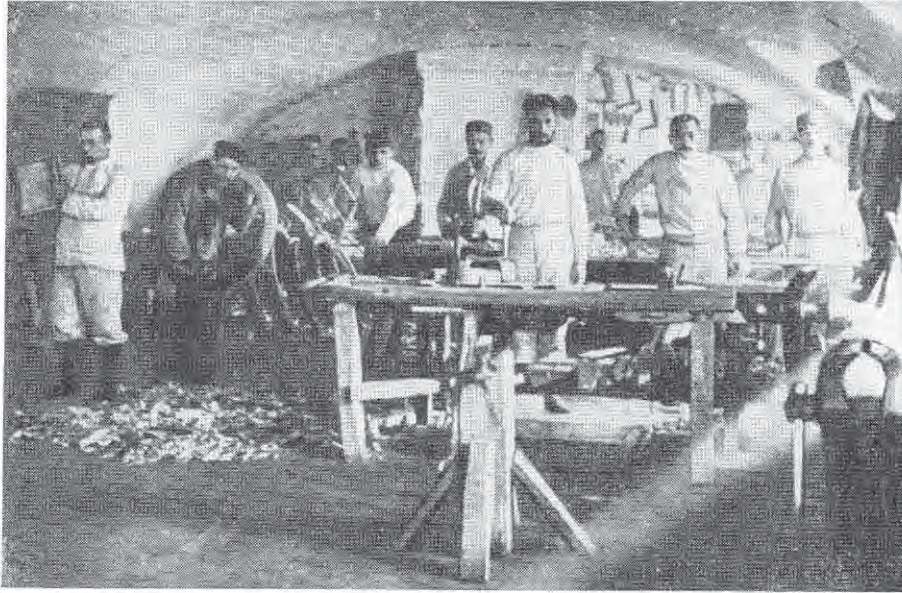
Перший бій з царськими військами в Донбасі відбувся на ст. Ясинувата. Рота солдатів карального загону зайняла 13 грудня станцію і почала розганяти робітничі дружини. Залізничний комітет звернувся за допомогою до робітників сусідніх станцій. У відповідь на цей заклик з Авдіївки, Гришиного, Дебальцевого прибули бойові дружини і обеззброїли карателів. Після цього дружини ще енергійніше взялися за оборону станції і робітничих селищ. На деяких станціях будувалися барикади.

Вирішальний бій між дружинами і військами відбувся в Горлівці. Безпосереднім приводом до горлівського повстання був розстріл поліцією 16 грудня робітників механічного заводу. Горлівці покликали на допомогу робітників інших районів. На заклик відгукнувся майже весь Донбас. З Харцизька, Ясинуватої, Дебальцевого, Луганська та інших міст і селищ спішно виїжджали в Горлівку бойові дружини. Селяни везли продукти для робітничих дружин і багато з них вступало до цих дружин. В Горлівку прибуло понад 4 тис. дружинників, з них 800 чоловік були озброєні вогнепальною зброєю, інші — списами, залізними прутами і сокирами. В ніч на 17 грудня відбулась нарада, на якій був намічений план повстання. Згідно з цим планом повстанці були розбиті на три великих загони. Одним з них керував учитель Горлівського гірничого училища більшовик А. С. Гречнев, другим — штейгер з Горлівки безпартійний П. А. Гуртовий, третім — учитель з Гришино есер П. Дейнега.

О 7 годині ранку 17 грудня бойові дружини почали наступ на військові казарми. Козаки і драгуни не витримали натиску і відступили в степ. Однак незабаром на допомогу їм прибули нові військові частини. Розгорівся бій. Дружинники, не маючи бойового досвіду, скупчувалися і зазнавали великих втрат від артилерійського і рупничного вогню. Відсутність єдиного керівництва у робітників і недостатність їх озброєння дали змогу військам захопити вокзал і розсіяти дружинників. Повстання було придушене.

Одна з основних причин невдачі грудневого повстання в Росії полягала в тому, що збройні виступи були розрізнені і неорганізовані. Царизм, придушивши повстання у Москві, дістав можливість посилити боротьбу з революційним рухом на Україні. Певну роль в цьому відіграло і те, що далеко не всі робітники розуміли, що збройне повстання в тих умовах — єдиний шлях до перемоги над ворогом. Чимало робітників ще вірили меншовикам, які своїми діями заважали переростанню страйків у збройне повстання. Своєю опортуністичною тактикою меншовики дали можливість царизмові придушити загальний страйк у Катеринославі, захопити частину Катерининської залізниці і перекинути нею війська для придушення повстання в Донбасі.

Незважаючи на поразку, грудневе повстання мало велике історичне значення. В. І. Ленін зазначав, що це був найбільший рух

Група горлівських робітників, засуджених до каторжних робіт за участь у грудневому збройному повстанні 1905 р.

пролетаріату після Паризької Комуни, що тільки в розвитку таких форм боротьби запорука майбутніх успіхів революції, що цей збройний виступ буде служити маяком у справі виховання нового покоління борців і матиме світове значення для всіх пролетарських революцій. Грудневе збройне повстання свідчило про величезне зростання політичної свідомості робітничого класу.

**11. РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА
РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН
ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ
РУХ НА УКРАЇНІ
В 1906—1907 рр.**

Після поразки грудневого збройного повстання революція пішла на спад. Проте робітники і трудящі селяни, які піднялись на революцію, відступали з боями, намагаючись відстояти свої завоювання. У 1906 р. по всій Росії в страйках взяло участь понад мільйон робітників, у тому числі на Україні страйкувало 100 тис.

Більшовицькі організації на Україні керували революційною боротьбою робітників. Вони продовжували видавати газети і листівки. У Києві виходила газета «Работник», на сторінках якої В. І. Ленін надрукував свою статтю «Напередодні». В Луганську видавалася газета «Донецкий колокол», в Севастополі — газета «Рабочий». Залізничні організації РСДРП випустили по кілька номерів своїх газет. Київське залізничне бюро РСДРП видало газету «Железнодорожник», Одеська організація — один номер газети «Семафор», Катеринославська — «Текущий момент». У 1906—1907 рр. військові організації РСДРП

видавали ряд газет для солдатів і матросів: Київська — «Голос солдата», Севастопольська — «Солдат» та ін.

На заклик більшовиків на Україні, як і в усій Росії, відбулися страйки у роковини «Кривавої неділі». 9 січня 1906 р. в Харкові страйкували робітники заводу Гельферіх-Саде, паровозобудівного заводу та інших підприємств. Того ж дня в Києві страйкували робітники Південноросійського заводу. Вони вирушили до заводу, щоб влаштувати мітинг, але їх туди не пустили.

Значно посилювався робітничий рух у першотравневі дні 1906 р. Широкого розмаху набув у ці дні виступ одеського пролетаріату. 4 травня 1906 р. в Одесі страйкувало близько 14 тис. робітників. Багатолюдні мітинги робітників відбулися в Харкові на заводах паровозобудівному, Гельферіх-Саде, в залізничних майстернях та на інших підприємствах міста. Широка хвиля страйків і мітингів прокотилась у травні 1906 р. на шахтах і заводах Донбасу.

Влітку 1906 р. революційна боротьба робітничого класу поширилась на нові підприємства. Особливо широко розгорнувся страйковий рух у Донбасі. 16 липня застрайкувало 15 шахт Рутченківських, Вознесенських і Лідіївських кам'яновугільних рудників. У страйку брали участь 5500 чоловік.

Під впливом червено-липових страйків 1906 р., які розгорнулись по всій Росії, царський уряд змушений був видати закон від 15 листопада 1906 р. про скорочення робочого дня і встановлення недільного відпочинку для прикажчиків, конторників і ремісників.

Рядом страйків ознаменував робітничий клас України роковини жовтневого політичного страйку і грудневого збройного повстання.

Широко розгорнувся і селянський рух. Навесні 1906 р. виступи селян охопили близько половини (249) повітів царської Росії. На Україні цієї весни виступи селян відбувалися в 57 повітах. Селяни, як і в 1905 р., захоплювали поміщицькі землі, палили і знищували маєтки поміщиків. Влітку 1906 р. селянськими заворушеннями було охоплено уже 75 повітів. Під осінь цього року селянський рух почав спадати.

Керуючи революційним рухом робітничого класу, більшовицька партія ні на хвилину не випускала з поля зору питання про союзників пролетаріату в боротьбі за повалення самодержавно-поміщицького ладу.

В умовах найжорстокішого поліцейського терору комітети РСДРП випускали листівки і прокламації і розповсюджували їх на селі. У Харківській губернії в 1906 р. були поширені такі прокламації: «Кривавий цар» (видання ЦК РСДРП), «Про Державну думу», «Про вибори в Державну думу» (видання Харківського об'єднаного комітету РСДРП), «Програма РСДРП» (видання Луганського комітету РСДРП) та ін.

В одній з листівок Харківського комітету говорилося: «І робітникові, і селянинові потрібна краща доля, але завоювати її вони можуть тільки спільно, йдучи рука об руку, допомагаючи один одному, і скрізь уже селяни усвідомлюють це і простягають нам руку».

У лютому 1906 р. Конотопська організація РСДРП видала листівку «До товаришів селян», у якій викривала політику царизму і закликала селян до спільних дій з робітниками в боротьбі проти

самодержавства, за демократичну республіку. В листівці говорилося: «Ви, селяни великої російської землі, повинні приєднатися до нашого руху. Ви, селяни, в боротьбі з царським урядом повинні стати під червоний прапор нашої робітничої партії. І разом, спільними силами, ми скоро доб'ємося свободи».

Тривало бродіння в армії і флоті. У Кронштадті і Выборзі повстали матроси Балтійського флоту. В Херсоні дві роти солдатів дисциплінарного батальйону виламали двері казарми і знищили військове майно. В Полтаві 15 липня повстали солдати Севського полку, вимагаючи звільнення арештованих товаришів.

Револьюційна боротьба робітників України, як і всієї Росії, тривала і в 1907 р. Найактивніше виступив авангард робітничого класу — металісти, добиваючись нового піднесення боротьби і припинення відступу, що почався. На початку 1907 р. у зв'язку з другими роковинами 9 січня 1905 р. відбулися страйки на заводах Харкова. У лютому — березні мали місце виступи робітників Донбасу. Під керівництвом більшовиків луганські робітники вели боротьбу проти масових звільнень і зниження заробітної плати.

Робітничий клас України ознаменував 1 Травня 1907 р. одноденним страйком в ряді міст. На Київщині в цьому страйку взяло участь 5 тис. чоловік.

Щоб відвернути народні маси від революційної боротьби і зміцнити своє становище, царський уряд вирішив скликати Державну думу.

В грудні 1905 р. був опублікований закон про вибори до думи, за яким більше половини населення позбавлялось виборчих прав і встановлювалася система багатоступневих виборів. Землевласники і міська буржуазія обирали депутатів до думи за двоступневою, робітники — за триступневою, а селяни — за чотиріступневою системою. Вибори були нерівні: один виборщик обирався від кожних 2 тис. поміщиків, від 30 тис. селян і від 90 тис. робітників. Царизм покладав надії на консерватизм селянської маси і сподівався, що йому вдасться відвернути селян від революції. Цей виборчий закон давав можливість невеликій жменьці поміщиків і капіталістів послати в думу більше депутатів, ніж багатомільйонній масі робітників і селян.

Українська буржуазія, задоволена виборчим законом, взяла участь у виборах до думи. Як і російська буржуазія, вона вважала, що в думі їй легше вдасться сторгуватися з царизмом. «Українська радикально-демократична партія», виражаючи інтереси української буржуазії, намагалася всіляко переконати робітників і селян у тому, що можна без революції, мирним шляхом, через думу добитися кращого життя. Більшовики рішуче боролися з цим обманом; вони оголосили і провели бойкот I Державної думи.

В цей час назріла необхідність для скликання чергового з'їзду партії. Передові робітники почали виступати з вимогами об'єднання партії. Вони розуміли, що розлад, який існує між комітетами РСДРП, тільки шкодить революції. Під тиском більшовиків меншовики погодилися на скликання з'їзду партії.

У квітні 1906 р. в Стокгольмі відбувся IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП. В його роботі взяли участь і представники комітетів РСДРП,

що діяли на Україні. Серед делегатів від цих комітетів було 7 більшовиків, в тому числі з ухвальним голосом від Донецького союзу К. С. Ворошилов і з дорадчим голосом від Харківської організації Артем (Ф. А. Сергєєв).

На з'їзді переважали меншовики, внаслідок чого в ряді питань були прийняті резолюції меншовицького характеру.

З'їзд обговорив аграрне питання, поточний момент і класові завдання пролетаріату, питання про ставлення до Державної думи та ін. У своїй доповіді по аграрному питанню В. І. Ленін захищав націоналізацію землі, здійснення якої можливе лише за умов перемоги революції. Ленінська аграрна програма закликала селян до боротьби проти поміщиків і царя, сиріяла переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Не всі більшовицькі делегати схвалювали ленінську програму. Сталін, Суворов та інші виступили з вимогою розділу поміщицьких земель і передачі їх у приватну власність селян. В. І. Ленін вважав позицію розділістів помилковою, бо вона звужувала розмах селянського руху. В. І. Ленін рішуче виступив проти муніципалізації землі, яку відстоювали меншовики, показав її помилковість і шкідливість для революційного руху.

Опортуністичне нутро меншовиків виявилось також і при обговоренні інших питань порядку денного з'їзду.

В. І. Ленін викривав опортунізм меншовиків, їх угодовську політику. Багато робітників, переконавшись у згубності політики меншовиків, почало переходити на бік більшовиків.

На з'їзді був прийнятий перший параграф статуту партії в ленінському формулюванні. З'їзд прийняв рішення про об'єднання національних соціал-демократичних партій (Польської, Латиської) в складі РСДРП. На з'їзді ставилося питання про об'єднання «Української соціал-демократичної робітничої партії» з РСДРП, але це не було здійснене через те, що УСДРП за своїм складом була дрібнобуржуазною і мала націоналістичний характер. На IV з'їзді РСДРП відбулося лише формальне об'єднання більшовиків і меншовиків. Проте і після з'їзду і ті і другі залишилися з своїми поглядами, з різними платформами. Так, О. М. Ярославський, який перебував тоді в Катеринославі, у своїх спогадах писав: «Організація у нас була об'єднана з меншовиками, але в ній йшла повсякденна боротьба за вплив на робітничий клас. Ми, більшовики, збиралися іноді окремо для того, щоб намітити план нашої роботи, так само як окремо збиралися і меншовики. Звичайно, це робилося неофіційно, зовні зберігалась організаційна єдність. Чечелівка була безсумнівно нашою, більшовицькою, і там в численних дискусіях — з питань про аграрну програму, про збройне повстання, про організацію бойових дружин та в інших питаннях тактики — меншовики, незважаючи на ораторські таланти, якими вони відзначалися, залишалися в меншості».

27 квітня 1906 р. в Петербурзі, в Таврійському палаці, почала свою роботу I Державна дума; більшість у ній становили кадети і групи, які до них примикали. Шляхом обману виборців і демагогії кадетам удалось провести в думу 179 своїх депутатів. Від українських губерній в I думу було обрано 102 депутати, з них 36 кадетів. У складі

депутатів від українських губерній було 24 поміщики, 26 представників буржуазної інтелігенції, 42 представники від селян. Серед селянських депутатів було чимало куркулів. Від українських губерній серед депутатів було тільки 8 робітників.

Більшість селянських депутатів при обговоренні аграрного питання в думі виступила з вимогою конфіскації поміщицьких земель. Виступи селянських депутатів були пройняті ненавистю до поміщиків. Отже, ставка царизму на консерватизм селянської маси провалилася.

I дума цілком переконала поміщиків і царський уряд у тому, що миру у них з селянською масою і робітниками бути не може.

Революційні виступи селянських депутатів в думі знайшли широкий відгук в усій країні. Вирисовувалася перспектива нового піднесення селянського руху. Царизм вирішив розігнати думу. 8 липня I дума, що проіснувала два з половиною місяця, була розігнана і в той же день був сформований новий уряд на чолі з Столипіним, який ще раніше «прославився» жорстокою розправою з повсталими робітниками і революційним селянством. Це був махровий реакціонер, який люто ненавидів народну революцію.

Розігнавши I думу, царизм сподівався, що II думу йому вдасться зробити більш слухняною. Застосовуючи посилені репресії, уряд намагався не допустити в нову думу робітників і селян. Однак сподівання його не справдилися.

Вибори до II думи проходили в умовах спаду революції, і більшовики, беручи до уваги нову обстановку, змінили своє ставлення до думи: замість бойкоту, застосовуваного ними раніше, вони вирішили взяти участь у виборах для того, щоб використати її як трибуну для революційної агітації, для викриття реакційної політики царизму і контрреволюційних дій буржуазії.

Розроблена В. І. Леніним революційна думська тактика більшовиків у цей період була розрахована на завоювання селянства, на створення в думі революційного блоку представників робітничого класу і селянства, на звільнення селянства з-під впливу ліберальної буржуазії.

Більшовики повели непримиренну боротьбу проти опортуністичної тактики меншовиків. Вони вирішили скликати новий з'їзд партії і розгорнули величезну підготовку до нього. В об'єднаних організаціях РСДРП на Україні, як і в усій Росії, йшла жорстока боротьба між більшовиками і меншовиками з питань платформи з'їзду. У звіті Луганського комітету РСДРП V з'їздові говорилося: «На думку самих робітників, з'їздівська кампанія ближче ознайомила їх з питаннями партійного життя і допомогла їм розібратися в незгодах, які є в нашій партії».

У травні 1907 р. в Лондоні відкрився V з'їзд РСДРП, який прийняв по основних питаннях більшовицькі рішення. Це означало серйозну перемогу більшовиків у робітничому русі. Делегати від Луганська, Харкова, Києва, Катеринослава та Одеси підтримували В. І. Леніна. Від Луганської організації на з'їзд були послані К. Є. Ворошилов і К. М. Самойлова.

Головним питанням на з'їзді було ставлення до буржуазних партій. По цьому питанню з доповіддю виступив В. І. Ленін, який дав класову оцінку різним партіям і визначив щодо них пролетарську тактику.

В. І. Ленін закликав до нещадної боротьби проти чорносотенців, октябристів, кадетів. По-іншому він оцінював представників дрібнобуржуазної демократії — трудовиків, есерів. В. І. Ленін стояв за те, щоб викривати їх реакційну сторону і водночас вважав за можливе за певних умов укласти з ними угоди для спільної боротьби проти реакції і ліберальної буржуазії.

У прийнятій резолюції про профспілки з'їзд засудив меншовицьку пропозицію про «нейтральність» профспілок і схвалив пропозицію більшовиків про те, що партія повинна ідейно і політично керувати профспілками.

Правильна тактична лінія більшовиків зміцнила їх зв'язки з робітничими масами. Внаслідок посилення впливу більшовиків на грудящі маси і участі більшовиків у виборах число соціал-демократів, обраних до II думи, набагато збільшилося. Тому за своїм складом ця дума була лівіша, ніж перша. Змінився також склад депутатів від українських губерній, значно збільшилося число соціал-демократів і трудовиків. Із 102 депутатів, обраних на Україні, 11 було соціал-демократів і 21 — трудовик.

Селянські депутати II думи, як і I, виступали з вимогою конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі. Більшість селянських депутатів від українських губерній також висловились за ці вимоги.

Революція 1905—1907 рр. пробудила національно-визвольний рух усіх пригноблених народів.

Робітничий клас Росії, який виступив гегемоном у революції 1905 р., завдав удару по самодержавству і вказав усім пригнобленим і експлуатованим класам Росії шлях до масової революційної боротьби, до знищення всякого гніту, в тому числі і національного. Разом з робітничим класом Росії під керівництвом більшовиків виступив проти політики національного гноблення і робітничий клас України.

Комітети РСДРП, що діяли на Україні, видавали листівки, у яких пропагували ідею пролетарського інтернаціоналізму, рівність народів, виступали проти національного гноблення тощо.

Так, Київський комітет у листівці, виданій напередодні виборів до II думи, писав: «Кожному народові треба забезпечити рівноправ'я і свободу вільно розпоряджатися своєю долею. Кожному народові, в тому числі і українському, повинно бути забезпечено право вчитися рідною мовою в школах і користуватися нею в судах, місцевому управлінні та інших установах». Конотопський комітет, викриваючи чорносотенців і націоналістів усіх мастей, закликав виборців голосувати за кандидатів робітничої партії, яка «бореться проти всякого національного гніту».

Робітничий клас України вів боротьбу проти погромної політики царизму. Київська Рада робітничих депутатів на своєму засіданні від 13 листопада 1905 р. вимагала суду над винуватцями погромів. На багатотисячному мітингу робітників і студентів Київського політехнічного інституту, що відбувся 19 листопада 1905 р., промовці ганьбили царизм і його людоненависницькі дії та закликали до єднання трудящих всіх національностей. Погромну політику царизму викривали

робітничі делегати на засіданні Катеринославської міської думи, яке відбулося 29 жовтня 1905 р.

Селянство України, вимагаючи насамперед знищення поміщицького землеволодіння, добивалося також безплатного загального навчання рідною, українською мовою, права користуватися нею в суді та інших установах.

Так, селяни с. Троїцького Золотоніського повіту Полтавської губернії на своїх зборах у листопаді 1905 р. прийняли приговор, у якому говорилося: «В школах, судах, установах повинна вживатися українська мова, зрозуміла для населення». Селяни Васильківського повіту Київської губернії у своєму наказі в І Державну думу писали: «Повинна бути введена обов'язково за рахунок держави шкільна освіта на національній мові». Понад три тисячі селян с. Носівки Ніжинського повіту Чернігівської губернії вимагали, «щоб безкоштовно вчили на нашій рідній українській мові». У своєму наказі в думу селяни Таращанського повіту Київської губернії писали: «Організуйте у нас справжню школу, з нашою рідною мовою, яка тільки одна зрозуміла і близька нашим дітям, в такій тільки школі наші діти зможуть одержати світ і розум; освіта на рідній мові зробить нас похожими на інших людей, поставить нас рядом з освіченими народами, які йдуть впевненим шляхом до світового прогресу». Виборні від сільських товариств Єлизаветинської волості Полтавської губернії 28 листопада 1905 р. склали приговор, у якому вимагали: «Ввести безкоштовне навчання в школах, нижчих, середніх та вищих, причому в усіх школах України повинна бути введена наша рідна і зрозуміла українська мова. Зрозумілу нам українську мову ввести в суді і в усіх установах...». Подібних селянських вимог можна навести ще багато.

Революційне студентство виступало проти великодержавного шовінізму, вимагало викладання рідною мовою у вищих учбових закладах.

Передове вчительство України на своїх з'їздах приймало резолюції, у яких ставилося питання про викладання в школах рідною мовою. Так, з'їзд Полтавської групи Всеросійського союзу вчителів одноголосно ухвалив: «Для українського населення на території України школа повинна бути українською, тобто викладання повинно йти рідною мовою... причому російська мова залишається окремим предметом викладання». У деяких школах вчителі явочним порядком почали викладати українською мовою.

Боротьба українського народу за національну рівноправність мала прогресивне значення: вона була частиною боротьби трудящих проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту.

Під час першої буржуазно-демократичної революції на Україні виникли «просвіти». Вони були засновані майже в усіх значних містах. Ці організації прагнули до видання книжок і часописів українською мовою, засновували бібліотеки й читальні, організовували лекції, музичні вечори та ін.

Одночасно з «просвітами» виникали українські клуби. Близько до клубів стояли музично-драматичні гуртки, створені в багатьох селах і містах України. Крім зазначених культурно-освітніх організацій,

існували ще й українські наукові товариства, які організовували читання лекцій, доповідей, а також займалися видавничою діяльністю.

Під час революції з'явилася українська преса. Почали виходити газети і журнали українською мовою. Лише в 1906 р. виходило 18 назв газет і журналів українською мовою, з них у Києві — 7.

З депутатів-українців у думі утворилась українська фракція, так звана «Українська думська громада». В I думі до її складу входило понад 40 чоловік, у II думі — 47. Серед депутатів «Української громади» I думи було 19 селян, 17 представників інтелігенції, земських діячів, вчених, адвокатів та вчителів.

Загальною платформою «Української громади» була вимога політичної автономії для України в етнографічних межах і запровадження української мови в школах, судах та в усіх місцевих адміністративних органах.

«Українська думська громада» мала свій власний часопис «Рідна справа». В ньому друкувалися промови членів «Громади», її заяви і т. ін. У матеріалах, опублікованих у 12 номерах «Рідної справи», що вийшли за час її існування, цілком певно визначено обличчя «Громади», її напрям. Щодо відносин України з Росією, то «Громада» не ставила питання про державне відокремлення України від царської Росії. «Між тим, — говорилося в одній із заяв, — політичне відокремлення від Росії будь-якого з її безправних народів, — так само і України, ми визнаємо за неможливе і небажане».

Поява «просвіти», української преси і створення «Української думської громади» свідчили про зростання українського національного руху, метою якого було утворення української буржуазної національної держави. «Утворення національних держав, які найбільше задовольняють ці вимоги сучасного капіталізму, є через це, — писав В. І. Ленін, — тенденцією (прагненням) всякого національного руху»¹.

Ідеологами цього руху були насамперед представники українських буржуазних партій.

В. І. Ленін чітко визначає і економічні мотиви, які спонукують буржуазію виступити за свободу рідної мови, за національну незалежність своєї країни. «Економічна основа цих рухів, — писав він, — полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва є необхідним завоювання внутрішнього ринку буржуазією, є необхідним державне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі»².

Розвиваючи національний рух, українська буржуазія прагнула передусім забезпечити свої інтереси. «Всяка буржуазія хоче в національній справі або привілеїв для своєї нації, або виключних вигід для неї... Буржуазія завжди на першій план ставить свої національні вимоги. Ставить їх безумовно»³. До цього ж прагнула і українська буржуазія, створюючи «просвіти», засновуючи свою пресу і «Думську громаду».

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 364.

² Там же.

³ Там же, стор. 377.

Проте в «просвітах», клубах, товариствах брали участь і прогресивні діячі: письменники, композитори, артисти. Так, до Київської «просвіти» входили Л. Яновська і Б. Грінченко, в ній працювали М. Лисенко і Леся Українка, на чолі Чернігівської «просвіти» в 1906—1908 рр. стояв М. Коцюбинський, у Полтавській «просвіті» працював П. Мирний.

Таким чином, у національному русі на Україні в революції 1905—1907 рр. явно проявилися дві тенденції, два напрями: національно-визвольний рух робітників і селян і націоналістичний рух буржуазії, який очолювали різні буржуазні націоналістичні партії.

Більшовики підтримували тільки демократичні прагнення, що проявлялися у діяльності «просвіт», клубів, преси, а саме: боротьбу проти національного гноблення, за вільний розвиток української культури і мови. Водночас більшовики рішуче виступали проти націоналістичних домагань буржуазії. Вони вказували, що для пролетаріату національні вимоги підпорядковані інтересам класової боротьби. Визнаючи рівноправність і рівне право на національну державу, пролетаріат «найвище цінує і ставить, — писав В. І. Ленін, — союз пролетарів усіх націй, оцінюючи *під кутом* класової боротьби робітників усяку національну вимогу, усяке національне відокремлення»¹.

Завданням більшовиків було відстояти єдність класової боротьби пролетаріату, дати рішучу відсіч буржуазним націоналістам, показати, що вони є ворогами українського народу і не можуть розв'язати національне питання.

Більшовики викривали зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, які, прикриваючись лозунгом захисту нації, в період революції 1905—1907 рр. разом з поміщиками і царизмом виступали проти революційної боротьби робітників і селян. Так, журнал «Рідний край» — орган «Української радикально-демократичної партії» — в передовій статті писав: «Ми й тепер були б більш раді, якби була не революція, не боротьба з урядом, а мирна робота, реформа».

Українські соціал-демократи опортуністи виступили проти революційної боротьби селянства, оцінюючи селянський рух, спрямований проти поміщицьких латифундій, як рух реакційний. Українські націоналісти своєю мерзенною політикою допомагали царизмові придушувати революцію.

На Україну, як і в інші місцевості Росії, були послані каральні експедиції для придушення революційних виступів робітників і селян. Звірства карателів були нечуваними. Вони засікли на смерть і розстріляли кілька тисяч революціонерів. Тисячі людей, які брали участь у повстаннях, були заслані до Сибіру. З однієї тільки Полтавської губернії в 1906 р. було заслано близько 8 тис. чоловік.

Налякані революцією, імущі класи охоче давали царському урядові кошти на організацію каральних загонів для придушення революційного руху. На країну насувалась чорна реакція.

Поразка революції 1905—1907 рр. була обумовлена рядом причин. Не було досить міцного союзу робітників і селян, значна частина селян ще вірила в царя. Це давало можливість царизмові використовувати

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 378.

солдатів, здебільшого вихідців з села, для придушення революції. Недостатньо дружно діяли також і робітники. Найбільш активно виступали робітники Петербурга, Москви, Риги, Катеринослава. Периферійні робітники, особливо сільських місцевостей, взяли меншу участь у революційній боротьбі, їх виступи були слабші.

В той час, коли передові загони робітничого класу розгорнули героїчну революційну боротьбу в 1905 р., більш відсталі верстви робітників почали активно виступати з 1906 р., коли авангард робітничого класу був уже ослаблений. Не було необхідної єдності і згуртованості в рядах партії робітничого класу.

Під час революції 1905—1907 рр. більшовики самовіддано боролися за повну перемогу народних мас над самодержавством. Вони закликали робітників і селян до боротьби як проти соціального, так і проти національного гніту, відстоювали рівноправність усіх націй і народів. Проте розкольницька діяльність меншовиків перешкоджала успіхові революції. Проти революції виступали і українські буржуазні націоналісти. В придушенні революції царизмові допомогли західноєвропейські та американські імперіалісти, які дали йому позику у 2 млрд. крб.; допомогло царизму зміцнити своє становище також укладення миру з Японією. Все це разом обумовило поразку революції 1905—1907 рр.

12. ЗНАЧЕННЯ
БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ
1905—1907 рр.

Незважаючи на поразку, історичне значення революції 1905—1907 рр. величезне. Вона була визначною подією в історії нашої країни, трудящих усього світу і являла важливий етап у боротьбі робітників і селян Росії за соціальне і національне визволення.

Свою революційною боротьбою трудящі завоювали, хоч і на короткий час, свободу слова, спілок, зборів. Робітничий клас добився підвищення заробітної плати. Селянство звільнилося від викупних платежів.

Одним з найважливіших підсумків революції і найбільшим досягненням робітничого класу було зростання його політичної свідомості, величезне посилення його ролі як превідної суспільної сили, вождя всіх демократичних елементів. У 1905 р. вперше були створені Ради робітничих депутатів, які стали прообразом Радянської влади.

У ході революції зростала організованість селян. Вони все більше усвідомлювали, що їх боротьба може бути успішною тільки в союзі з робітничим класом і під його керівництвом.

Революція 1905—1907 рр. була першою історичною перевіркою життєвої сили ленінської ідеї союзу робітничого класу і селянства — тієї сили, яка здобула перемогу в 1917 р. і в побудові соціалістичного суспільства.

Революція 1905—1907 рр. показала робітникам і селянам України, що знищити соціальний і національний гніт можна тільки поваливши самодержавство, у спільній боротьбі з трудящими всіх народів Росії, на чолі з російським пролетаріатом під керівництвом більшовицької партії. В. І. Ленін писав, що 1905 р. об'єднав робітників усіх націй

Росії. Революційні події на Україні були складовою частиною першої російської революції. У спільній боротьбі трудящих усіх народів Росії проти самодержавства і капіталістичного гніту робітники і трудове селянство України зайняли значне місце. За відомостями фабричної інспекції, страйковий рух на Україні охопив 544 промислових підприємства з 2892; на них страйкувало 86 тис. робітників із загального числа 240 тис. Якщо додати до цього страйкарів — робітників металургійних заводів та залізничників, то загальна кількість робітників, які страйкували на Україні в 1905 р., становитиме до 445 тис. чоловік. Попереду всіх на Україні йшов пролетаріат гірничого району Катеринославської губернії; тут страйковий рух охопив $\frac{4}{5}$ усіх робітників.

Залучення широких трудящих мас народів Росії до революційної боротьби надавало революції 1905—1907 рр. своєрідного народного характеру і збільшувало її силу. Спільна революційна боротьба трудящих у 1905—1907 рр. свідчила про крах політики самодержавства, спрямованої на роз'єднання народів і розпалення між ними національної ворожнечі. Разом з тим вона завдавала нищівного удару і по буржуазних націоналістах, які марно силкувалися підірвати єдність революційних дій українських і російських робітників і селян. У ході революції був закладений міцний фундамент для створення єдиного революційного фронту всіх пригноблених народів Росії, на чолі яких боровся героїчний російський пролетаріат.

Революція показала, що центр світового революційного руху перемістився в Росію, а героїчний російський робітничий клас став авангардом революційного пролетаріату всього світу. Революція мала величезне міжнародне значення. Вона знайшла безпосередній відгук в Німеччині, Австро-Угорщині і Франції. Під її впливом посилювався революційний рух на західноукраїнських землях, які перебували під гнітом австро-угорської монархії. Іван Франко, виражаючи настрої народу, писав: «Схід Європи, в тім комплексі також наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг...». В поемі «Мойсей», створеній у 1905 р., Франко висловив віру в світле майбутнє свого народу. Перша російська революція викликала широкий народний рух також в Азії (революції в Туреччині, Ірані і Китаї).

В. І. Ленін у статті «Перша перемога революції» вказував: «Робітники всього світу в радісному захваті вітають перемогу російських робітників і, усвідомлюючи тісний зв'язок між загонами міжнародної армії соціалізму, готуються й самі до великої і рішучої боротьби»¹.

Революція 1905—1907 рр. була генеральною репетицією Великої Жовтневої соціалістичної революції. На її досвіді вчилися мільйони трудящих усього світу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 389.

РОЗДІЛ ХІІІ
**УКРАЇНА
В РОКИ РЕАКЦІЇ
(1907—1910 рр.)**

ІІ Державна дума, як і І, не справдила надій царського уряду, який побачив, що існуючий виборчий закон не дає змоги добитися бажаного для нього складу дум. Користуючись снадом революції, царизм вирішив розігнати ІІ думу і змінити виборчий закон. 3 червня 1907 р. царський уряд розпустив ІІ Державну думу і видав новий закон про вибори до ІІІ думи. Цим він порушив свій власний маніфест від 17 жовтня 1905 р., за яким нові закони можна було видавати тільки за згодою думи. Соціал-демократична фракція ІІ думи була арештована і засуджена до заслання в Сибір. Третьочервневий переворот, «який відновив самодержав-

ство царя в союзі з Думою чорносотенних поміщиків і торговельно-промислових тузів, був неминучим результатом занепаду революційної енергії мас»¹.

Новий виборчий закон ще більше обмежував виборчі права робітників і селян, але в той же час значно збільшував кількість представників у думі від поміщиків і торгово-промислової буржуазії. Так, за новим законом купка поміщиків і фабрикантів обирала 64,5% усіх виборщиків, а мільйони робітників і селян — лише 24,8%, решту 10,7% виборщиків обирала міська дрібна буржуазія.

Пригноблені народи царської Росії — Сибіру, Кавказу, Казахстану, Середньої Азії — за новим законом були оголошені «політично незрілими», їх виборчі права ще більше урізувались. Так, населення Кавказу замість 29 депутатів, які були обрані ним у ІІ Державну думу, мало право обрати до ІІІ думи лише 10. Середня Азія, що мала 13 депутатів у ІІ думі, була зовсім позбавлена права обирати депутатів до ІІІ думи. Не мали права на представництво в думі і кочівники Астраханської і Ставропольської областей та населення Якутії. Загальна кількість депутатів ІІІ думи у порівнянні з ІІ думою була зменшена.

ІІІ Державна дума відкрилась 4 листопада 1907 р. Серед її депутатів самих тільки поміщиків було близько половини. ІІІ дума була чорносотенно-кадетською. До її складу від українських губерній було обрано 111 депутатів, переважно поміщиків, число яких в порівнянні з І думою збільшилось з 24 до 64. Кількість депутатів-селян, навпаки, зменшилася з 42 до 20.

Більшість депутатів ІІІ думи належала до поміщицько-буржуазних контрреволюційних партій. У ІІІ думі було: правих (чорносотенців) — 144, октябристів — 148, кадетів і членів близьких до них груп — 104, трудовиків — 14, соціал-демократів — 19.

І. ТРЕТЬОЧЕРВНЕВИЙ
ПЕРЕВОРОТ.
ІІІ ДЕРЖАВНА ДУМА

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 80.

Захищаючи інтереси поміщиків-кріпосників, праві допомагали царизмові чинити жорстоку розправу над повсталими робітниками. Вони стояли за необмежену царську владу, були проти будь-яких поступок революційному народу, допускали існування Державної думи тільки як помічниці царизму. Типовими представниками правих у III думі були бессарабський поміщик Пурішкевич і курський поміщик Марков 2-й. Всього правих від українських губерній в III думі було 26 чоловік.

До правих у III думі примикали націоналісти, члени контрреволюційної монархічної партії «Всеросійський національний союз». Вони виступили під шовіністичним гаслом «Росія для руських», вимагали найсуворішої русифікації окраїн. Націоналістів усіх відтінків у III думі налічувалось 91 чоловік, в тому числі від українських губерній — 29. Націоналісти так само, як і праві, відстоювали інтереси кріпосників-поміщиків. Істотної різниці між правими і націоналістами не було. «Відтінок, що відрізняє їх від правих, — писав В. І. Ленін, — зовсім мізерний: по суті, це не дві, а одна партія, що поділила між собою «працю» цькування іногородця, «кадета» (ліберала), демократа і т. д. Одні грубіше, другі тонше *роблять те саме*»¹.

Мало чим відрізнялися від правих і націоналістів октябристи, які захищали інтереси поміщиків і великої буржуазії. В. І. Ленін називав октябристів головною контрреволюційною партією поміщиків і капіталістів. На словах, у своїй програмі, вони відстоювали «конституцію» і навіть «свободи», а на ділі цілком і повністю підтримували політику царизму. Від українських губерній у III думі був 41 октябрист. Найбільше октябристів дала в думу Чернігівська губернія: з 12 обраних депутатів 11 були октябристи. Час від часу октябристи виголошували в думі «опозиційні» промови, проте це була лише гра в опозиційність, нешкідлива для царизму.

Справжніми спеціалістами і віртуозами гри в опозиційність, писав В. І. Ленін, були кадети, або «конституційні демократи», які ще називали себе партією народної свободи. «Грою є вже назва цієї партії, яка на ділі *зовсім не демократична партія, аж ніяк не народна, партія не свободи, а напівсвободи, якщо не чверть-свободи*».

На ділі це — партія ліберально-монархічної буржуазії, яка народного руху боїться значно більше, ніж реакції»².

Від українських губерній до III думи було обрано 5 кадетів. Уже в період революції 1905 р. і особливо в роки реакції кадети все яскравіше проявляли себе як контрреволюційна сила. Вони все більше скидали з себе «демократичну» маску, виступали як справжні монархісти, захисники царизму. В 1909 р. група кадетських письменників випустила збірник «Віхи», в якому «благословляла» царизм на придушення революції.

До III думи входила зовсім незначна група так званих трудовиків. Незважаючи на свою нечисленність і хитання між кадетами і робітничою демократією, ця група займала значне місце в діяльності думи. Її політичне значення полягало в тому, що вона представляла

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 30.

² Там же, стор. 32.

багатомільйонні маси селянства, які боролися за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання, за ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу всієї землі в загальнонародну власність.

Враховуючи це, а також беручи до уваги хитання трудовиків, які впливали з їх класового становища дрібних хазяїв, В. І. Ленін поставив перед депутатами-більшовиками завдання допомогти слабим дрібнобуржуазним демократам вирватися з-під впливу лібералів, згуртувати табір демократії, спрямований не тільки проти правих, а й проти контрреволюційних кадетів.

Невелика група соціал-демократів більшовиків—депутатів III думи (М. Г. Полетаєв від петербурзьких робітників, В. Є. Косоротов від уральських робітників, якого незабаром було заарештовано, та ін.) робила все можливе для захисту інтересів робітничого класу і широких народних мас. Діяльністю депутатів-більшовиків керував В. І. Ленін.

Більшовики вели рішучу боротьбу проти депутатів-меншовиків, які, становлячи більшість у думській соціал-демократичній фракції, прагнули блокуватися з кадетами. Більшовики в умовах реакції використовували всі легальні можливості, в тому числі й чорносотенну думу, для революційної агітації і пропаганди. Думська тактика більшовиків була так само, як і в попередні роки, розрахована на відвоювання селянства з-під впливу ліберальної буржуазії, на створення союзу робітничого класу і селянства.

В результаті державного перевороту, шляхом репресій і підлогів царському урядові вдалось одержати угодний йому склад думи. Така дума відповідала інтересам царизму, була знаряддям у його боротьбі проти робітників і селян. Не дивно, що III дума, на відміну від I і II дум, проіснувала п'ять років, тобто повний строк своїх повноважень.

В період столипінської реакції російська державна влада зробила другий крок на шляху перетворення в буржуазну монархію. Але класова суть її не змінилась, вона залишилась диктатурою поміщиків-кріпосників.

Виборчий закон 3 червня 1907 р. «будував» державну систему управління — та й не самого тільки управління — на блоці кріпосників-поміщиків з верхівками буржуазії, причому перший соціальний елемент зберігав у цьому блоці гігантську перевагу, а над *обома* елементами стояла фактично неурізана стара влада»¹.

У III думі визначились дві більшості: 1) праві і октябристи та 2) октябристи і ліберали. Обидві думські більшості були контрреволюційні. Вони являли собою невід'ємні, складові частини всієї третьо-червневої монархії. В. І. Ленін завжди підкреслював цю необхідність обох думських більшостей для царизму. Право-октябристська думська більшість була потрібна «третьочервневій системі, щоб удержувати «владу і прибутки» за Марковими, Пурішкевичами і К^о, друга — щоб стримувати це панування і рухатися по-буржуазному вперед (за формулою: крок вперед, два назад)»².

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 18, стор. 442.

² В. І. Л е н і н. Твори, т. 17, стор. 315.

У цих умовах російський царизм змушений був вдатися до політики бонапартизму, тобто лавірування. «Бонапартизм,— писав В. І. Ленін,— є лавірування монархії, що втратила свою стару, патріархальну або феодальну, просту і суцільну, опору,— монархії, яка змушена еквілібрувати, щоб не впасти,— загравати, щоб управляти,— підкупляти, щоб подобатися,— брататися з покидьками суспільства, з прямими злодіями і шахраями, щоб триматися не тільки на штику»¹.

Еволюція російського царизму по шляху бонапартизму була об'єктивно неминучою в обстановці буржуазного розвитку країни. Ця політика використовувалась царським урядом для наступу на пролетаріат і трудяще селянство.

**2. ТЕРОР ЦАРИЗМУ
ПРОТИ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН.
НАСТУП КОНТРЕВОЛЮЦІЇ
НА ІДЕОЛОГІЧНОМУ ФРОНТІ.
ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
ГНІТУ НА УКРАЇНІ**

Після третьочервневого перевороту царизм до краю посилив чорносотенну реакцію. Царський міністр Столипін, нещадно придушуючи революційний рух, вкрив країну шибеницями, кидав революціонерів у тюрми, засилав їх на каторгу.

В країні діяли військово-польові суди. За час свого існування, з кінця 1906 до 1909 р., вони ухвалили понад 5 тис. смертних вироків. Царські сатрапи відправили на каторгу і заслання, ув'язнили в тюрмах 26 тис. чоловік. «Страшний кошмар навис над країною,— писав про ці тяжкі для більшовицької партії, робітничого класу і селянства роки Юзівсько-Петровський комітет РСДРП на початку 1909 р. — За 11 місяців 1908 р. засуджено до смертної кари 1641 чоловіка. Це засуджено, а скільки ще знищено з примхи самодура-начальника».

На Україні, як і в ряді інших місць імперії, уряд увів воєнний стан і з 1907 по 1910 р. тримав її під надзвичайною охороною. Було заборонено проведення будь-яких зборів, нарад тощо.

Удари реакції обрушилися в першу чергу на справжніх революціонерів більшовиків.

Царська охранка посилено шукала В. І. Леніна, який з другої половини 1907 р. таємно жив у Фінляндії. З величезним ризиком для життя В. І. Леніну вдалось у грудні 1907 р. емігрувати за кордон.

Неодноразово арештовувався ряд діячів партії: Я. М. Свердлов, Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров, В. В. Куйбишев, М. І. Калінін. Щоб уникнути ув'язнення, змушені були виїхати з Києва керівник військової організації більшовик Д. З. Мануїльський, з Катеринослава — більшовик Г. І. Петровський. Не раз зазнавали арештів і обшуків керівник Одеської більшовицької організації В. В. Воровський, Харківської — Д. М. Бассалиго, М. К. Муранов, Київської — О. Ф. Розмирович, О. А. Трояновський та інші.

Царський уряд нещадно розправлявся з активними учасниками революції 1905—1907 рр. В кінці 1908 р. царський суд люто розправився з учасниками горлівського повстання 1905 р. Активні учасники

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 233.

повстання Г. Ткаченко-Петренко, А. Щербаков, О. Зубарев-Кузнецов, І. Матусов, В. Григорищенко, А. Ващась, В. Шмуйлович та І. Бабич були засуджені до страти.

Царський уряд нещадно громив профспілкові організації пролетаріату. В Катеринославі з 80 профспілкових організацій лишилося чотири. На початку 1907 р. у Києві існувало 13 профспілок, а на 1909 р. уціліло тільки дві. В 1910 р. всі профспілки Одеси були розгромлені місцевими властями. У Миколаєві військовий губернатор заявив, що він взагалі не допустить існування професійних організацій. Активних керівників професійного руху арештовували і засиляли. Поряд із закриттям профспілок царизм знищував і робітничу пресу.

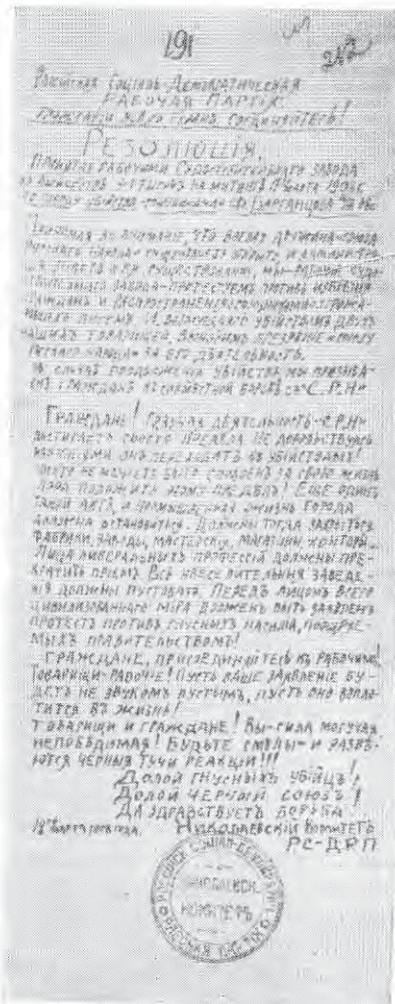
«Царський уряд, поміщики і капіталісти, — писав В. І. Ленін, — шалено мстилися революційним класам, і пролетаріатові насамперед, за революцію, — наче поспішаючи скористатися перервою масової боротьби для знищення своїх ворогів»¹.

Поліція зганяла селян на сільські сходи і примушувала їх приймати постанови про вислання революційно настроєних односельчан. Протягом січня — липня 1907 р. з однієї тільки Київської губернії було вислано 355 чоловік.

Царські чиновники і поліція катували селян різками і батогами. Великий український письменник, революційний демократ М. М. Коцюбинський у своєму творі «Intermezzo» так малював царську розправу з селянами після революції 1905 р.: «Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру...». Про тогочасне становище селянина Коцюбинський писав: «Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...».

Царизм всіляко боровся проти проникнення революційних ідей в учбові заклади. Активну допомогу в цьому йому подавали українські

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 313.

Резолюція, прийнята робітниками Миколаївського суднобудівного заводу на мітингу 17 березня 1908 р. проти розгулу чорносотенців.

поміщики і буржуазія. Глава київських чорносотенців Юзефович пропонував організувати в учбових закладах спеціальну поліцію.

Ряд видатних учених на знак протесту проти поліцейського режиму залишив роботу у вищій школі. Так, з Київського політехнічного інституту у вересні 1907 р. пішли у відставку декани факультетів професори В. Г. Бажаєв, А. А. Радциг, В. Г. Шапошников. Трохи пізніше у відставку подали ще сім професорів і кілька викладачів та лаборантів того ж інституту. Відомий фізик М. Д. Пильчиков, не витримавши важкої атмосфери в Харківському і Одеському університетах, покінчив з собою. Пішов у відставку з Одеського університету і видатний вчений фізіолог І. І. Мечников.

Національно-визвольний рух на Україні, який посилювався в революційні роки, жорстоко придушувався. Спираючись на різні чорносотенні організації, царизм посилював національне гноблення. Йому допомагали в цьому партії октябристів і кадетів.

Чорносотенна газета «Киевлянин», редактором якої був В. Шульгін, систематично цькувала українську культуру. Навколо цієї погромної газети об'єдналися всі реакційні, монархічні елементи і махрові чорносотенці, що утворили в 1908 р. у Києві «Російський національний клуб».

Українські журнали і газети за наказом уряду закривалися. Під загрозою тюремного ув'язнення заборонялося передплачувати українські газети і книги. Культурно-освітні українські організації ліквідовувались урядом. У 1910 р. Столипін спеціальним циркуляром наказав губернаторам не давати дозволу на створення товариств з «іногородців», до яких були віднесені і українці.

Державна дума відхилила законопроект групи депутатів про запровадження викладання українською мовою в початкових школах. Полтавський губернатор звертався до міністра внутрішніх справ з пропозицією про те, щоб не допускати українців на посади вчителів та шкільних інспекторів на Україні. У школах не дозволяли співати українських пісень, декламувати українські вірші і навіть виконувати українські мелодії на музичних інструментах. Уряд забороняв проводити вечори, присвячені пам'яті великого українського поета Т. Г. Шевченка.

Щоб ослабити єдиний революційний фронт усіх народів Росії, царський уряд нацьковував їх один на одного, намагаючись посіяти між ними ворожнечу і взаємне недовір'я.

Буржуазія всіх націй, в тому числі й українська, всіляко намагалася затушувати класові суперечності, відвернути робітників і селян від революційної боротьби з допомогою націоналістичної пропаганди, культивуючи національну ворожнечу між народами. Націоналістичні тенденції посилились серед меншовиків — ліквідаторів, троцькістів. На Україні в цьому напрямі діяла УСДРП.

Націоналістичні письменники Винниченко і йому подібні у своїх творах пропагували песимізм, розпалювали національну ворожнечу між народами, зводили всілякі наклепи на робітничий клас та його партію.

У філософії посилювалась пропаганда різних ідеалістичних течій. Одночасно з неокантіанством поширювався махізм. Буржуазні націона-

лісти створили у Києві релігійно-філософське товариство, яке було одним з центрів реакційної пропаганди у сфері ідеології.

Українські буржуазні націоналісти у Львові на чолі з Грушевським всіляко силкувалися отруїти свідомість трудящих мас націоналізмом, проповідували реакційні ідеалістичні погляди Канта, Маха і Авенаріуса. Після розпаду УРДП Грушевський разом з Єфремовим та Чикаленком у 1908 р. утворили нову політичну організацію — так зване Товариство українських поступовців (ТУП), яка подібно до УРДП блокувалася з російськими кадетами. Твори Винниченка, Грушевського і до них подібних відбивали ідейне розтління української буржуазії та її зброєносців. Ці твори були спрямовані на духовне роззброєння народу, на відвернення мас від боротьби за свої корінні інтереси. В. І. Ленін з приводу пасквіля В. Винниченка «Заповіт батьків» писав: «Муть, пісенітниця, досадно, що гаяв час на читання»¹.

У боротьбі проти літературного розпаду, занепадництва величезну роль відіграв М. Горький, творчість якого зростала і міцніла під ідейним впливом В. І. Леніна.

У 1906 р. Горький написав п'єсу «Вороги», в якій показав високу революційність робітничого класу і затаврував контрреволюційність буржуазії. У романі «Мати», що вийшов у світ в 1907 р., великий пролетарський письменник створив прекрасні образи революціонерів з робітничого класу. У статті «Руйнування особи» (1908 р.) Горький піддав гострій критиці ренегатствуючих письменників, які виступали проти революції. У повісті «Літо» (1909 р.) він показав пробудження селянських мас до революційної боротьби, змалював реакційність міщанства, що боялося революції.

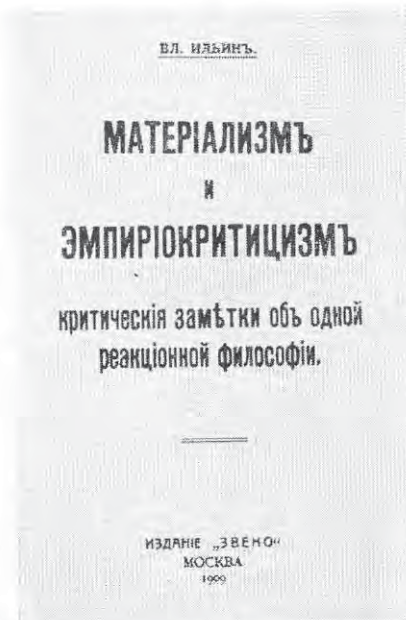
Надзвичайно глибока віра Горького в перемогу революції, його творчий оптимізм справили величезний вплив на українських революційно-демократичних письменників — Лесю Українку, М. Коцюбинського та І. Франка.

М. Коцюбинський за період з 1909 по 1912 р. тричі приїздив на острів Капрі (Італія), де зустрічався з М. Горьким. Ця дружба плідно-творно позначилась на творчості українського письменника. Під впливом Горького вона ідейно зросла і розвинулась далі. У роки чорної реакції М. Коцюбинський рішуче виступив проти українських декадентів-націоналістів. У своїх творах він правдиво змалював революційні події 1905 р., викривав мерзенну суть царизму («Persona grata»), лібералізм («Сміх», «Коні не винні» та ін.).

Революційні мотиви, властиві творчості М. Горького, звучали в цей час і в творчості Лесі Українки. Особливу увагу вона приділяла у своїх творах показу боротьби проти царизму і лібералізму. Леся Українка гостро критикувала декадентів, модерністів, символістів та ін.

Непримиренно боровся проти клерикальної реакції і українського буржуазного націоналізму Іван Франко. Він викривав спроби католицьких реакціонерів і українських буржуазних націоналістів замовчати і фальсифікувати революційні твори Т. Г. Шевченка.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 107.

Обкладинка праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

діячів більшовицької партії В. В. Воровський, який в роки реакції очолював більшовицькі організації Півдня, на основі ленінських праць виступив з рядом теоретичних статей, що відіграли значну роль у поширенні вчення В. І. Леніна, в зростанні ідейно-теоретичного рівня членів партії, робітників, революційної інтелігенції.

3. АГРАРНА ПОЛІТИКА СТОЛИПІНА І ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ НА УКРАЇНІ

і під його керівництвом перетворюється у велику революційну силу.

Селянські маси виступили з вимогами конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі. Відчуваючи, що опора на дворянство і торгово-промислому буржуазію недостатня, царизм вирішив створити собі опору ще на селі в особі куркульства. З цією метою царський уряд, очолюваний Столипіним, підготував проект заходів по аграрному питанню. Після обговорення його великими землевласниками і радою міністрів цар підписав 9 листопада 1906 р. новий указ, за яким кожному селянинові надавалося право закріпити свій земельний наділ в особисту приватну власність. До цього земельні наділи перебували у розпорядженні сільської общини і продавати або купувати їх було заборонено. Указ від 9 листопада давав право домохазяям, що закріпили надільну землю у приватну власність, купувати і продавати свої наділи

У 1907 р. Іван Франко опублікував статтю «Маніфест «Молодої музи», спрямовану проти декадентства. У цій статті Франко викривав реакційну суть декадентів, висміював їх рабське плазування перед розтлінною культурою буржуазного Заходу.

Величезне значення для теоретичного та ідейного зростання більшовицьких партійних організацій і робітничого класу мала книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яка вийшла в світ у 1909 р. У цій праці В. І. Ленін дав гідну відсіч всім ворогам марксистського вчення — емпіріокритикам, богошукачам та іншим ревізіоністам у філософії, відстояв та розвинув далі теоретичні основи марксистської партії — діалектичний та історичний матеріалізм.

Більшовики України вивчали і розповсюджували книгу В. І. Леніна, проводили велику роботу по її популяризації. Один з видатних

Револуція 1905—1907 рр. показала царському урядові, що селянство все більше революціонується, стає союзником пролетаріату в класовій боротьбі

і вимагати від сільської громади зведення їх в одну ділянку — хутір чи відруб. Цей указ стосувався і подвірного землеволодіння, яке було дуже поширене на Україні. За даними «Статистики землеволодіння 1905 року», на Україні було 55,3% дворів з подвірним землеволодінням. Подвірне землеволодіння переважало на Правобережжі, де поміщики, намагаючись зменшити селянське землекористування, майже зовсім ліквідували селянську общину ще в попередні століття. На Полтавщині, у зв'язку з тим, що в минулому там було значне козацьке землеволодіння, також склалося переважно подвірне землеволодіння.

За указом від 9 листопада 1906 р. в особисту приватну власність домохазяїв закріплялася земля, яка була в подвірному землеволодінні. Нова аграрна політика захищала інтереси поміщиків і куркулів. Поміщицькі землі лишалися недоторканими. Куркулі, що верховодили в сільських громадах, дістали повну можливість грабувати общину і всілякими махінаціями прибирати до своїх рук селянські наділи.

Указ від 9 листопада 1906 р. був схвалений III Державною думою і Державною радою. Він став основою царського закону від 14 червня 1910 р. Цей закон у справі руйнування сільської общини і утворення куркульських господарств ішов ще далі. Закон від 14 червня вважав за таких, що перейшли до особистої власності на землю, всіх селян у тих сільських общинах, де не було загальних переділів землі з часу наділення їх землею. Закон давав право на перехід усієї сільської громади і селища з подвірним землеволодінням до відрубних ділянок за згодою простої більшості сільського сходу, тим часом як раніше для цього потрібна була згода не менше $\frac{2}{3}$ голосів.

Даючи оцінку аграрним законам Столипіна, В. І. Ленін говорив: «Що таке столипінське аграрне законодавство за 87 статтею, це заохочування грабежу общин куркулями, ця ломка старих земельних відносин на користь жменьки заможних господарів ціною швидкого розорення маси? Це — другий великий крок масового насильства над селянством в інтересах капіталізму. Це — друга поміщицька «чистка земель» для капіталізму»¹.

Столипінська аграрна реформа була дальшим кроком на шляху перетворення кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію. Закріплення землі в особисту приватну власність і насадження хутірського і відрубного господарства проводилися часто насильственими методами. Наприклад, селяни с. Свинарки Уманського повіту телеграфували цареві: «Земський начальник, мировий посередник, сільські власті примушують нас, селян, в числі 80 господарств, насильно виходити на відруби. Відряджений комісією землемір для вимірювання землі тим, хто виходить на відруби, завдає нам, общинникам, кривд — биттям і арештом за те, що ми не погоджуємось виходити на відрубні ділянки». Селян, які виступали проти проведення столипінської реформи, арештовували, били різками, садовили в карцер, відправляли на каторгу. Частину селян с. Собківки Уманського повіту арештували і кинули до в'язниці за те, що вони відмовились підписати присуд про

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 13, стор. 242.

вихід на відруби і хутори. В с. Губнику Гайсинського повіту для того, щоб провести на сільському сході рішення про перехід на відрубну систему землеволодіння, поліція арештувала 12 селян і пустила чутку, що всякий, хто відмовиться переходити на відруб, буде арештований як бунтівник.

Насаджуючи хутори, царський уряд не зважав на бажання бідноти і більшої частини середняків. Він всіляко намагався роз'єднати селян, розколоти їх, створюючи куркульські гнізда, зміцнити заможну верхівку села і всім цим ослабити революційний рух на селі, щоб кінець кінцем придушити його. Проти виділення на хутори активно виступала селянська біднота, якій відводили найгіршу і найбільш віддалену від села землю, пісок, горби. Так, біднота с. Губника Гайсинського повіту у скарзі київському генерал-губернатору вказувала, що, виходячи на хутори і відруби, вдови і сироти майже ніякої землі не одержують. Селянська біднота села протестувала проти переходу на відрубну систему землекористування, мотивуючи свій виступ тим, що «в даному разі відруби є лише знаряддям шахрайства, а саме: хто платить уповноваженим, тому дають кращу ділянку, а хто заплатити неспроможний, тому відводять ділянку гіршу і навіть меншу, ніж належить за присудом».

Куркульство з радістю прийняло столипінську реформу. Воно захоплювало в свої руки кращі землі, скуповувало за дешеву ціну землю у селянської бідноти, закріплювало її за собою і зводило в одну ділянку — хутір чи відруб — на правах приватної власності.

Від часу, коли був виданий указ, до початку 1915 р. по всій Росії закріпили землю в особисту приватну власність близько 2 млн. дворів, або 21,8% усіх общинників. На Україні цей процес ішов швидше, але й тут були великі відмінності між окремими районами. Так, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, де переважало общинне землекористування, двори, виділені з общини, становили 42%, а на Лівобережжі — тільки 16,5%. На Правобережжі господарств, які виділилися з общини, було майже 48%, але, оскільки тут питома вага общинників була дуже незначна — від 1 до 9% усіх дворів, абсолютна кількість виділених з общини дворів була невелика.

Такий значний процент виходу селян з общини на Україні пояснюється тим, що тут, особливо на півдні, капіталізм у сільському господарстві розвивався швидше, ніж в інших районах країни, а общинне землеволодіння було менш поширене і не мало таких живучих традицій, як у центральних губерніях Росії.

В результаті столипінської реформи на Правобережній Україні і на Полтавщині майже вся земля, якою користувалося селянство, перейшла в особисту приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважачим у Чернігівській губернії; в Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях воно охоплювало близько 50% усіх дворів.

Біднота, яка не мала робочої худоби, реманенту, грошей для сплати податків, одержуючи надільну землю у власність, самим характером капіталістичного господарства була поставлена перед необхідністю швидше ліквідувати свої наділи. Куркулі скуповували землю бідноти по

38—80 крб. за десятину при ринковій ціні до 250 крб. Столипінська реформа сприяла зміцненню на Україні сільської буржуазії—куркульства.

За час дії столипінського указу до 1 липня 1913 р. понад 263 тис. господарств України продали 744 тис. десятин землі. А в цілому по всій Росії з 2 млн. господарств, які закріпили за собою землю в особисту власність, продали свої землі 1200 тис. господарств. Цей процес посилив далі розшарування села. Не всі домохазяї, які вийшли з общини, звели укріплену надільну і куплену землю в одну ділянку. Багато хто з них продовжував володіти своїми власними земельними ділянками черезполосно, що також гальмувало розвиток сільського господарства.

З 1907 по 1911 р. на Україні вийшли на відрубів і хутори 226,5 тис. господарств, які володіли 1803 тис. десятин землі. Найбільш інтенсивно зростали хутірські і відрубні господарства у степових губерніях. Загалом в 1907—1916 рр. на відрубів і хутори вийшла незначна частина селянських дворів: в середньому у восьми українських губерніях близько 14% селянських господарств.

Велика частина хутірських господарств була вбогою, занепадала і розорялася. З усіх хутірських господарств поліської частини Київської губернії близько 60% мали у своєму землекористуванні понад 10 десятин землі; всі інші хутори здебільшого були бідняцькими і середняцькими господарствами. Тільки куркульські господарства мали можливість придбати кращий сільськогосподарський реманент, розширювати свою посівну площу, збагачуватися за рахунок експлуатації найманої батрацької праці.

Проведенню столипінської реформи сприяв Селянський банк, вся діяльність якого в той час була спрямована на насадження хутірських і відрубних куркульських господарств. Банк допомагав поміщикам на дуже вигідних для них умовах продавати землю. Купуючи землю у поміщиків великими масивами, банк розбивав її на дрібні ділянки і розпродував селянам за підвищеною ціною. Зрозуміло, що скористатися послугами банку в першу чергу могли заможні селяни, яким банк давав для цього пільги і субсидії. З 1906 по 1910 р. банк продав селянам України понад 480 тис. десятин своїх земель, з яких 82,6% було куплено хутірськими і відрубними господарствами.

Крім того, з 1906 по 1909 р. поміщики України через посередництво банку продали понад 385 тис. десятин землі за вигідними для них цінами. Поміщики продавали землю не тільки через банк, але й безпосередньо покупцям. За 1906—1910 рр. дворянське землеволодіння на Україні скоротилось на 1,1 млн. десятин землі. Одні поміщики продавали частину своєї землі, тому що їм потрібні були гроші для нових вкладів у господарство, яке все більше набувало капіталістичного характеру; інші, особливо дрібнопомісні, продавали свої маєтки внаслідок невпинного розорення їх господарств. Були й такі, що поспішали покінчити з земельною власністю тому, що перед їх очима маячив привід революції.

Пробували купувати землю через банк і малоземельні селяни. Але вони, взявши грошову позику, майже ніколи не могли своєчасно сплатити проценти по банківському кредиту; тоді банк продавав їх ділянки, що вкрай розоряло ці маломісні господарства. Таким чином, столипінщина ще більше погіршила становище малоземельних селян і сільської бідноти.

У роки реакції царизм покладав великі надії на переселення селян. Царський уряд з допомогою цього заходу сподівався заглушити і притупити невдоволення селянства, перекидаючи з Європейської частини Росії в Сибір та інші окраїни революційно настроєних селян.

Особливо багато малоземельних селян і середняків вирушало з України в Сибір; за час з 1906 по 1912 р. туди виїхало майже 1 млн. чоловік. Але царизм не міг по-справжньому організувати переселення. Воно проходило в жахливих антисанітарних умовах, селяни їхали в непристосованих для перевезення людей вагонах, серед них лютували епідемічні захворювання. І на нових місцях вони відразу ж потрапляли у надзвичайно тяжке становище: земля була неосвоєна, ніде було жити і нічого було їсти. Багатьом з них виявилась не під силу організація господарства в далекому Сибіру, і вони поверталися назад зовсім розореними. У 1911 р. на Україну повернулося близько 70 % переселенців. Це були голодні, виснажені люди з підірваним здоров'ям. Але й ті, що залишалися в Сибіру, перебували в дуже тяжкому становищі. Переселенська політика царизму зазнала краху і привела до ще більшого загострення класових суперечностей в країні.

Селянство продовжувало боротися з своїми віковичними гнобителями — поміщиками. Форми революційної боротьби селян були найрізноманітнішими: знищення поміщицьких посівів, підпали майна, самовільна порубка лісу та ін.

Ні розгул реакції, ні безчинство чиновників не могли притупити класову ненависть селян до поміщиків. Про настрої селян того часу видно, зокрема, з рапорту прилуцького повітового справника від 1 листопада 1908 р., який писав: «Серед селянського населення помічається таємна агітація — до захоплення поміщицьких земель. Більшість безземельних і малоземельних селян живуть надією, що в недалекому майбутньому вони будуть безкоштовно наділені землею за рахунок казни. В деяких місцевостях повіту настрої селян в економіях ворожий, хоч і не проявляється в активних діях».

Іноді селяни переходили і до більш активних заходів. Вони самочинно захоплювали поміщицькі землі. Поміщики викликали загони стражників, які заарештовували селян і відправляли їх в тюрми. Такі заворушення селян відбулися в с. Карпівці на Чернігівщині, в с. Прочній Дніпровського повіту в Таврії та в с. Попільні Сквирського повіту на Київщині.

Революційні виступи селян набрали нової сили у зв'язку із запровадженням нового аграрного законодавства. Трудящі маси села чинили упертий опір проведенню столипінської реформи. На сільських сходах селяни виступали проти виходу на хутори і відрубів. Сільські сходи, скликані для прийняття приговорів про перехід на нову систему господарювання, часто демонстративно розходилися. Селяни не допускали проводити землемірні роботи, загрожували навіть вбивством тим куркулям, які хотіли виділитися на хутори. Для придушення опору селян сільські власті викликали стражників і військові загони, що приводило до гострих сутичок. Такі події, зокрема, відбулися у с. Безуглівці Городнянського повіту на Чернігівщині, у с. Антонівці Ананьївського повіту на Херсонщині та в інших селах.

Великого розмаху набув рух селян проти виходу на відруб і хутори на Уманщині, де дуже широко застосовувався примусовий вихід на хутори та відруби.

Біднота с. Чорної Кам'янки Уманського повіту послала цареві скаргу на ці насильствені дії, але не одержала ніякої відповіді. 10 вересня 1910 р. у Чорній Кам'янці під охороною стражників почалися землемірні роботи. Тоді селяни прогнали землемірів, напали на сільську управу і знищили документи з планами відрубних ділянок. Рух досяг таких розмірів, що для придушення його на допомогу поліції були послані військові частини. Одночасно з Чорною Кам'янкою виступили і селяни с. Гродзевої того ж повіту. Ці виступи селян були жорстоко придушені. Заворушення селян, зв'язані з проведенням аграрної реформи, виникали і в інших районах країни.

За 1907—1910 рр. на Україні відбулося близько 4552 селянських виступи, з них на Правобережжі — 3199, на Лівобережжі — 1104 та в Степовій Україні — 249.

Такий розмах селянського руху свідчив про те, що нова політика царизму не розв'язувала аграрного питання.

Столипінська реформа сприяла розвитку капіталізму в сільському господарстві. В результаті проведення цієї реформи за рахунок розорення бідняцько-середняцьких господарств багатіло і зростало куркульство, яке скуповувало селянську надільну землю, придбавало сільськогосподарські машини. Ці процеси сприяли розширенню внутрішнього ринку і збільшенню товарності сільського господарства. Все це посилювало класову диференціацію села.

У ці роки значно розгорнувся кооперативний рух на селі. На початку 1911 р. на Україні було близько 3,5 тис. кооперативних організацій. В умовах капіталізму вони допомагали заможній частині села продавати на вигідніших умовах свої сільськогосподарські продукти і купувати сільськогосподарські знаряддя. В сільських кооперативних товариствах керівна роль належала куркулям.

Столипінська аграрна реформа не ліквідувала пережитків кріпосництва на селі.

Малоземелля, тяжкі податки, праця на поміщика і куркуля, злидні і голод, національний гніт — таким було життя українського трудячого селянства під час столипінської реакції. Малоземелля змушувало селян, як і до 1905 р., йти в кабалу до поміщиків і куркулів, орендувати поміщицькі землі на кабальних умовах. Крім високої грошової плати за оренду землі, селяни, як і раніше, зобов'язувалися обробляти певну частину поміщицької землі. Кількість «зобов'язаних» селянських дворів у Чернігівській губернії досягала 56 %, тобто майже $\frac{3}{5}$ усіх дворів. На Правобережній Україні таких «зобов'язаних» селянських дворів було близько половини. Вказуючи на наявність великої кількості «зобов'язаних» селян, які обробляли землю «споловини», В. І. Ленін писав, що ці форми експлуатації являли собою прямий пережиток кріпосництва.

Кабальні умови, у яких перебували селянські маси, гальмували застосування техніки і були причиною низької продуктивності праці в сільському господарстві. Відсталість сільського господарства

1911 года марта 8-го дня настоящей приговоръ при открытыхъ
дверяхъ Присутствія объявленъ Членомъ Уманск. Окр. Суда
при Товарищъ Прокурора Суда
Секретаря съ соблюденіемъ 828-832 и
842 ст. Уст. Угол. Суд. въ присутствіи подсудимыхъ

Членъ Уманск. Окр. Суда.

П Р И Г О В О Р Ъ

1911 года марта 8-го и 9-го дня, по указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО
ВЕЛИЧЕСТВА, Кіевская Судебная Палата, по Уголовному Департаменту, въ
публичномъ судебномъ засѣданіи, въ слѣдующемъ составѣ:

Предсѣдательствующій П.А. Терновскій

П.А. Ананьевъ

Члены Палаты Л.М. Рыжовъ,

Члены Уманскаго Окружнаго Суда Н.П. Гребневъ

М.М. Ковесниковъ,

съ участіемъ сословныхъ представителей: Уманскаго Уѣднаго Предводи-
теля Дворянства Барона Ю.Ф. Менендорфа, заступающаго мѣсто Уманскаго
Городскаго Головы Е.М. Пятковскаго и Ладихинскаго Волостного Старшины
Е.Ф. Демьянюка при Товарищъ Прокурора Палаты Н.Л. Школей и Помощникъ
Секретаря В.С. Моссаковскомъ

слушала дѣло объ Іоанъ Ивановъ Ч о п ѣ и другихъ въ числѣ 74-хъ
человѣкъ, обр. по 263, 266, 13, 303 и 304 ст. Угол. о Наказ.

Рѣшеніемъ Особого Присутствія Кіевской Судебной Палаты съ уча-
стіемъ сословныхъ представителей крестьяне селенія Черной Каменки,
Уманскаго уѣзда, Кіевской губерніи: А) Іванъ Федоровъ Чотъ, 66 лѣтъ,
Іоанъ Ивановъ Чотъ, 39 лѣтъ, Николай Григорьевъ Ильчино, 47 лѣтъ,
Миронъ Прокофьевъ Горанко, 35 лѣтъ, Стефанъ Антоновъ Курочка, 27 лѣтъ,
Исидоръ Васильевъ Лаптіичукъ, 34 лѣтъ, Савва Васильевъ Лаптіичукъ.

Вирок особливаго присутствія Кіевської судової палати в справі
учасників селянського заворушення в с. Чорній Кам'янци.

викликала часті неврожаї, в результаті яких мільйони селян розорялися і голодували.

Таким чином, столипінщина не розв'язала, а, навпаки, ще більше загострила земельне питання, поглибила боротьбу селян проти поміщиків, посиливши водночас боротьбу селянської бідноти проти куркулів.

В. І. Ленін, підводячи підсумки здійснення аграрної реформи Столипіна, в 1912 р. так охарактеризував становище на селі: «Мізерне число хороших, відрубних господарств селянської буржуазії, — при зменшенні числа пролетарів, зв'язаних наділом, — при збереженні всевладдя Пурішкевичів, — при величезній масі зубожілих і вимираючих з голоду закабалених середніх селян, — при збільшенні числа пролетарів, наділом не зв'язаних, — ось картина сьогоденного російського села»¹.

Результатом столипінської аграрної політики був зрослий опір царизмові, поміщикам і куркульству з боку розореного селянства. Столипінська реформа була останнім клапаном в руках царизму, який можна було відкрити, рятуючи поміщицьке землеволодіння. Революційна боротьба робітників і селян зривала всі плани Столипіна.

В. І. Ленін, більшовики вказували, що столипінська реформа зазнала краху, не розв'язала аграрного питання, і, як і раніше, закликали селян разом з робітничим класом, під його керівництвом боротися проти царизму і кріпосницьких порядків на селі. Враховуючи, що однією з причин поразки революції 1905—1907 рр. була відсутність міцного союзу робітничого класу з селянством, більшовики в роки реакції продовжували з усією рішучістю вести боротьбу за відвоювання селянства на свій бік. Вони посилали своїх агітаторів на село, роз'яснювали трудящим селянам, що єдиною силою, яка допоможе їм у боротьбі за краще життя, є робітничий клас.

Хоч соціал-демократична робота на селі в порівнянні з революційними роками звужилася, в ряді сіл розповсюджувалися твори В. І. Леніна, прокламації комітетів РСДРП та більшовицькі газети. При Чернігівській духовній семінарії існував соціал-демократичний гурток, члени якого під час канікул вели революційну пропаганду серед селян. За дорученням соціал-демократичних організацій ряд активних діячів партії проводив агітаційну роботу на селі. Серед них був член Полтавської організації РСДРП Л. Єфімець, майбутній депутат ІV Державної думи М. К. Муранов та ін.

4. ПРОМИСЛОВИЙ ЗАСТІЙ І СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Економічна криза, яка на початку ХХ ст. охопила Росію, була дуже тривалою. Кріпосницькі пережитки у сільському господарстві і злидні мільйонних мас селянства затримували розвиток промисловості. Промисловість Росії в роки реакції залишалася в стані застою. Деякі провідні галузі промисловості на Україні помітно скорочували своє виробництво або тонули на місці. Видобуток кам'яного вугілля в Донбасі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 218.

зменшився з 1060 млн. пудів у 1907 р. до 1018 млн. пудів у 1910 р., марганцевої руди в Нікопольському районі — з 16,4 млн. пудів у 1907 р. до 4 млн. пудів у 1909 р. На Україні протягом 1907—1909 рр. кількість фабрично-заводських підприємств зменшилася на 67 одиниць. Деякі заводи зовсім припинили свою роботу. Так, в кінці 1907 р. став Нікополь-Маріупольський завод. На багатьох заводах припинили роботу окремі цехи. У жовтні 1908 р. було закрито два цехи Дніпровського заводу.

З даних перепису 1908 р. можна бачити, яке місце займала Україна в усій промисловості царської Росії. Всього в Росії налічувалося 19,8 тис. підприємств цензової промисловості, на яких працювало 2168,8 тис. чоловік. З них на Україну припадало близько 4 тис. підприємств з 344,8 тис. робітників, що становило 20 % загальної кількості промислових підприємств і 15,8 % всієї кількості робітників Росії.

За час економічного застою 1907—1909 рр. посилювався процес концентрації промисловості. У 1912 р. в Донбасі фірми з річним видобутком вугілля понад 10 млн. пудів кожна давали $\frac{4}{5}$ всього видобутку вугілля цього району. Дрібні підприємства розорялися, а великі зроставали. Число підприємств, які підлягали наглядові фабричної інспекції, з кількістю робітників менше 100 на кожному знизилося. Водночас число підприємств з кількістю робітників понад 1000 за період з 1907 по 1910 р. збільшилось майже на одну третину.

У промисловість Росії, як і раніше, вливався іноземний капітал. Під час революції 1905 р. іноземні підприємці, побоюючись за долю своїх капіталів, майже припинили вкладення їх у російську промисловість. Після придушення революції, в роки реакції, мільйони карбованців західноєвропейського капіталу знову попливли в промисловість Росії. За 1906—1913 рр. у Росії було відкрито 88 нових іноземних компаній з основним капіталом 168,8 млн. крб.

Значна частина іноземного капіталу, вкладеного в підприємства царської Росії, припадала на Україну. Іноземні капіталісти, жорстоко експлуатуючи робітників, одержували високі прибутки.

Застій у промисловості створював безробіття, яке тяжко позначалося на становищі робітничого класу. В 1908 р. на багатьох заводах кількість робітників скоротилась наполовину. Під кінець 1909 р. на Київщині було 15 тис. безробітних, на Полтавщині — 7—8 тис., на Катеринославщині — близько 15 тис. До цього треба додати, що в результаті проведення столипінської реформи нужда гнала з села тисячі розорених селян, які, не знаходячи роботи на фабриках і заводах, збільшували армію безробітних.

Трудові біржі і великі залізничні станції, особливо на півдні України, були переповнені безробітними; зрештою, не знайшовши роботи, змучені й голодні, вони поверталися додому. Дехто з цих бідоласних заробітчан, проївши все до останньої нитки і зазнавши чимало лиха, кидав трудові ринки і на свій страх і ризик вирушав світ за очі шукати щастя. Більшість пролетаризованих селян намагалася знайти роботу в поміщицьких господарствах. Мандруючи з економією в економію, вони погоджувалися працювати на яких завгодно умовах. Але їм не щастило. Поміщицька адміністрація зустрічала їх вороже, як «зłodіїв і грабіж-

ників», бо, на її думку, «справжні робітники» повинні терпляче чекати на міських майданах, поки їм не запропонують роботу, а не ходити по економіях, шукаючи її.

В період промислової кризи підприємці примушували робітників брати за свій рахунок відпустки на невизначений час, а ті робітники, які залишалися на заводах, працювали неповний тиждень. Так, на тютюновій фабриці братів Коген у Києві робітники працювали всього по два-три дні на тиждень, одержуючи мізерну заробітну плату.

В роки застою у промисловості фабриканти і заводчики проводили масові звільнення робітників, заводили «чорні книги», куди заносили прізвиська революційно настроєних робітників. Тих, хто попав до цих «чорних книг» або «чорних списків», не приймали на роботу. Капіталісти зменшували заробітну плату і збільшували робочий день. У листівці, виданій комітетом РСДРП, що діяв у м. Луганську, зазначалося, що «буржуазія шляхом введення понаднормової роботи примушує робітників залишатися біля верстатів по 15—17 годин на добу, що руйнує їх здоров'я, перетворює на дряхлих калік, вбиває в них всяке прагнення жити по-людському». Знову почала широко застосовуватися система грабіжницьких штрафів. За відомостями фабричної інспекції, з робітників України було стягнуто в 1907 р. 43 тис. штрафів, у 1908 р. — 50 тис. і в 1910 р. — 64 тис., що становило відповідно 16, 20 і 25 тис. крб.

Робітникам доводилося працювати і жити у жахливих умовах. Особливо тяжкими вони були на донецьких шахтах. Виснажуюча каторжна праця в антисанітарних умовах нерідко призводила до серйозних захворювань і смерті шахтарів. «Працюючи без перерви 12 годин у мокрій шахті, стоячи весь час у воді, робітники часто захворювали на ревматизм, від якого залишалися довічними каліками, — з обуренням писав Алмазно-Юр'ївський комітет РСДРП у листівці 16 квітня 1910 р. — Відробивши рік або два на шахті, більшість шахтарів захворювала на сухоти, від яких їм доводилося страждати більшу половину свого життя. Тиф, холера та інші хвороби — вічні гості наших бідних халуп, в яких не погодилася б жити худоба багатого хазяїна. Спускаючись у шахту, робітник вважав себе заживо похованим. При бажанні жити і користуватися хоча б цими жалюгідними умовами, він, проте, вмирає. Обвалами кам'яних глиб шахтарі часто бувають задавлені, як мухи...»

Жили робітники в брудних казармах, спали на нарах, змінюючи один одного. Набиті солом'яні мішки, що служили постілью, ніколи не дезинфікувалися. Казарми кишіли різними паразитами.

Газета «Северная Правда» з приводу житлових умов робітників Донбасу писала: «Страшенна скученість і переповнення людей в дірявих приміщеннях, що звуться казармами і «каютками», без підлоги і стелі, з дахом, що протікає від дощу, тіснота, бруд, важке, нездорове повітря, повна відсутність при цих квартирах необхідних сарайчиків і погребів — ось головні «позитивні якості» квартир для робітників. Такий антисанітарний «благоустрій» жител є постійним розсадником усякого роду захворювань серед дорослого населення і високої смертності серед дітей».

Буржуазія мстила робітникам за революцію 1905 р., відбираючи їх завоювання, досягнуті в результаті революційної боротьби. Наступові капіталістів на робітничий клас у роки реакції сприяла поміщицько-буржуазна державна дума. Вона відкинула пропозицію соціал-демократичної фракції про запровадження 8-годинного робочого дня і схвалила ряд законопроектів, спрямованих проти робітників.

Буржуазія з надзвичайною жорстокістю допомагала царизмові розправлятися з робітничими організаціями.

Царський уряд всіляко заохочував і підтримував організацію чорносотенних банд, при допомозі яких поміщики і капіталісти намагалися внести розлад в ряди робітничого класу. Чорносотенні організації — «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела» та ін. — поставляли фабрикантам штрейкбрехерів, погромників і вбивць. У багатьох містах царська адміністрація намагалася створити спеціальні чорносотенні робітничі організації. Особливо активну діяльність у цьому напрямі розгорнув одеський градоначальник Толмачов, який організував у порту чорносотенний «Робітничий союз» і добивався, щоб на роботу туди приймали тільки членів цього союзу. Так царизм і буржуазія всіма засобами намагались закріпити свою перемогу і ослабити позиції робітників і селян.

Розгул поліцейсько-поміщицької реакції привів до спаду страйкового руху. Проте і в цих неймовірно тяжких умовах пролетаріат і селянство не припиняли боротьби. Робітники, незважаючи на жорстокі репресії, продовжували вести боротьбу проти зменшення заробітної плати і збільшення робочого дня.

5. ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ У ПЕРІОД РЕАКЦІЇ. РОБІТНИЧИЙ РУХ

У роки реакції ускладнилися умови роботи більшовицької партії. На передовий загін робітничого класу обрушилася жорстока репресія. Масових розгромів зазнали соціал-демократичні організації в усіх містах України. Побоюючись переслідувань і труднощів боротьби, втративши віру в справу робітничого класу, від партії та революційних організацій почали відходити тимчасові, нестійкі попутники революції, особливо дрібнобуржуазні інтелігенти. Все це зумовило значне скорочення чисельності всіх партійних організацій. З весни 1907 до кінця 1908 р. в Київській організації кількість членів зменшилася з 1235 до 80 чоловік, у Харківській з квітня по березень 1908 р. — з 762 до 150.

Водночас у соціал-демократичних організаціях посилювався ідейний розброд і хитання. Особливої деморалізації зазнали меншовицькі організації. Меншовики вважали, що в Росії розв'язані завдання буржуазно-демократичної революції, і не вірили в можливість нового революційного піднесення. Вони відкрито відмовились від марксистської теорії і тактики пролетарської революції, від революційно-марксистського світогляду і добивалися ліквідації нелегальних партійних організацій. За це меншовики дістали назву ліквідаторів. Подібну еволюцію переживала і українська соціал-демократична «Спілка», яка близько

примикала до меншовицької частини РСДРП. У стані розвалу і розброду перебували і українські соціал-демократи (УСДРП).

У роки столипінської реакції більшовицька партія під керівництвом В. І. Леніна вела також непримиренну боротьбу з дрібнобуржуазними попутниками і нестійкими елементами всередині партії, які в 1908 р. виступили з вимогою відкликати робітничих депутатів з III Державної думи і взагалі припинити будь-яку роботу в легальних організаціях. Це були одзовісти. Погоджуючись з тим, що в Росії об'єктивні завдання буржуазно-демократичної революції ще не розв'язані, що в силу цих причин нова революція неминуча, вони, проте, не розуміли своєрідних умов історичного розвитку Росії, які склалися після 3 червня 1907 р., а отже, не могли правильно оцінити форми і методи роботи пролетарської партії у цій обстановці.

Частина одзовістів доводила, що перш ніж відкликати думську соціал-демократичну фракцію треба в ультимативній формі вимагати від неї проведення революційної лінії. Якщо ж соціал-демократичні депутати цієї вимоги не виконають, тоді треба негайно їх відкликати. Це були, за визначенням В. І. Леніна, «соромливі одзовісти». Ультиматизм був різновидністю одзовізму. Одзовісти виступали проти ленінської лінії на зміцнення зв'язків партії з масами. Вони відривали партію від мас і ставили під загрозу саме її існування. Одзовісти не розуміли, що саме внаслідок використання думської трибуни більшовики могли впливати на трудяще селянство, викривати політику царського уряду, політику кадетів, які всіляко намагалися завоювати селян на свій бік. Отже, політика одзовістів перешкоджала партії більшовиків збирати сили для нового революційного піднесення. Ось чому В. І. Ленін вказував, що «одзовізм є меншовизм навиворіт, що він неминуче веде теж до ліквідації, тільки трохи іншого виду, в цьому не може бути сумніву»¹.

Одзовісти завдали великої шкоди справі робітничого класу. Вони допомогли меншовикам-ліквідаторам закріпитися в легальних організаціях і звідти отруювати свідомість робітничих мас.

На Україні одзовісти активно діяли в Одесі. Наприкінці 1908 р. там склався гурток одзовістів під назвою «Пересипська група», який займався дезорганізаторською, підривною роботою проти більшовиків. Одеські одзовісти виступили проти проведення революційної роботи серед моряків порту, проти організації профспілок та ін. Для боротьби з більшовиками вони уклали блок з ліквідаторами-меншовиками. Деякі члени Катеринославського комітету РСДРП також схилилися «до рішучих кроків» проти думської фракції, навіть аж до її відкликання. Одзовісти гальмували роботу й багатьох інших соціал-демократичних організацій України.

Незважаючи на терор і масові арешти, відхід від революційної боротьби нестійких елементів, більшовицькі організації не припиняли своєї діяльності. У великих промислових центрах працювали більшовицькі комітети. Вони видавали листівки, продовжували вести революційну роботу серед трудящих. Невеликі партійні групи і окремі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 404.

члени партії діяли і в таких містах, як Юзівка, Херсон, Єлисаветград, Полтава, Вінниця, Чернігів, Суми, Житомир. Більшовики в період реакції відступали найбільш організовано, не поривали зв'язків з масами. «З усіх розбитих опозиційних і революційних партій,— писав В. І. Ленін,— більшовики відступили в найбільшому порядку, з найменшими втратами для їх «армії», з найбільшим збереженням ядра її, з найменшими (щодо глибини і невігійності) розколами, з найменшою деморалізацією, з найбільшою здатністю відновити роботу найбільш широко, правильно і енергійно»¹.

Більшовики, озброєні марксистсько-ленінським вченням, зовсім по-іншому оцінили суть третьочервневої монархії, ніж меншовики. В резолюції більшовиків, ухваленій грудневою конференцією 1908 р., підкреслювалося: «Загалом і в цілому безсумнівно, що об'єктивні завдання буржуазно-демократичної революції в Росії лишаються нерозв'язаними. Триваюча економічна криза, безробіття й голодування показують, що новітня політика самодержавства не може забезпечити умов капіталістичного розвитку Росії. Ця політика неминуче веде до поглиблення конфлікту демократичних мас з командуючими класами, до зростання невдоволення в нових верствах населення, до загострення і поглиблення політичної боротьби різних класів. Нова революційна криза назриває при такому економічному і політичному становищі неминуче»².

Більшовики були упевнені в тому, що в найближчі роки настане революційне піднесення і партія повинна збирати сили робітничого класу, готувати маси до нової революції. Перед ними стояла та сама основна мета, що і в 1905 р.,— повалити царизм, довести до кінця буржуазно-демократичну революцію і потім перейти до соціалістичної революції. Зміст загальнонаціональної програми боротьби за вільну і демократичну Росію більшовики висловлювали в трьох основних революційних лозунгах: демократична республіка, конфіскація поміщицької землі, 8-годинний робочий день.

Але тактика більшовицької партії у зв'язку з впливом революції змінилась. Відповідно до цього змінились форми боротьби і форми організації.

Перед більшовиками стояло завдання в умовах жорстокої реакції зберегти найбільше революційних сил для дальшого наступу на самодержавство і боротьби за соціалістичну революцію. В умовах спаду революції партія повинна була відступати так, щоб зберегти старі і зібрати нові сили, відійти в підпілля з найменшими втратами і вміло поєднати нелегальну роботу з діяльністю в легальних робітничих організаціях. Більшовики, вірно оцінивши обстановку і застосувавши правильну тактику, зуміли і в умовах реакції зберегти свій прапор і свою організацію. Царський терор лише підірвав і ослабив більшовицькі партійні організації. Керована ленінським Центральним Комітетом, більшовицька партія була єдиною партією, яка і в період реакції мала глибоке коріння в масах. Більшовики виступали натхненниками і організаторами робітничого руху, що не припинявся в країні, хоча і значно зменшився.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 11.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 280.

Якщо в 1905 р. на підприємствах царської Росії, підпорядкованих фабричній інспекції, страйкувало майже 3 млн. робітників, то в 1907 р. — тільки 740 тис., тобто в чотири рази менше. На таких самих підприємствах України кількість страйкуючих за цей час зменшилася з 200 тис. до 53 тис. чоловік. Якщо ж урахувати 10 тис. страйкарів-шахтарів підприємств, що підлягали гірничому наглядові, то кількість учасників страйків на Україні становитиме понад 60 тис. чоловік, з яких 14 тис. припадало на другу половину 1907 р. На заклик більшовиків ряд робітничих колективів виступив з протестом проти розгону II Державної думи. 4 червня 1907 р. застрайкували 400 робітників Південноросійського машинобудівного заводу в Києві.

Поряд з політичними відбувалися і економічні страйки. Підвищення заробітної плати вимагали робітники шпінельного цеху Харківського паровозобудівного заводу. З такою самою вимогою у червні 1907 р. виступили робітники тютюнової фабрики братів Коген у Києві, у вересні — робітники Білоцерківського заводу сільськогосподарських машин, у жовтні — робітники Григорівського цукрового заводу. У листопаді 1907 р. застрайкували гірники шахти «Руднева балка». Вони вимагали 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати, ввічливого поводження. У 1908 р. на підприємствах Росії, підпорядкованих фабричній інспекції, страйкувало 176 тис. чоловік, в тому числі на Україні — 7 тис. Близько 3 тис. страйкарів налічувалось на підприємствах, що були під наглядом гірничої інспекції.

В умовах продовження революційної боротьби робітничого класу більшовицькі організації відновлювали свою діяльність у масах, звертаючи увагу насамперед на агітаційну і пропагандистську роботу серед робітників. Вже з початку 1908 р. більшовики Залізничного та інших районів Харкова почали випускати листівки і проводити роз'яснювальну роботу на підприємствах. «Загальний тон роботи розгортальний, — писала газета «Пролетарий». — Партиїні працівники, що стояли осторонь роботи, поступово починають брати участь. Зростає число гуртків. І вони починають правильніше функціонувати, міцніють зв'язки з професійними спілками, налагоджується робота серед селян».

З весни 1908 р. поживавила свою роботу більшовицька організація Одеси, керівником якої був В. В. Воровський. Вона встановила зв'язок з робітничими районами і видавала нелегальну газету «Одесский рабочий». Одеський комітет РСДРП, куди входили переважно більшовики, випустив ряд листівок. Незважаючи на переслідування, арешти, провокації, газета і листівки Одеської організації РСДРП розповсюджувалися серед робітників і користувалися у них величезною популярністю.

У Миколаєві влітку і восени 1908 р. нелегально виходила газета «Борьба». Тут на суднобудівному заводі (тепер ім. Носенка) був міцний партійний осередок.

В 1908—1909 рр. партійні організації існували майже в усіх районах Донбасу. Вони намагалися підтримувати зв'язки між собою і з організаціями інших районів. Про зміст їх діяльності яскраво говорила назва листівки «І все ж ми будемо боротися і переможемо», яку видав Юзівсько-Петровський комітет РСДРП в листопаді 1908 р. Не припинили своєї роботи в роки реакції і більшовики Катеринослава. Тут «партійне

життя,— писала «Рабочая газета»,— звичайно не відзначається великим розмахом і жвавістю. Доводиться збиратися по 7—8 чоловік на заводі. Але все ж організація існує. В її центральний орган входять представники від величезної більшості заводів і від міста. Склад центру майже весь робітничий».

У Києві працювало вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, яке видавало газету «Железнодорожный пролетарий». Воно ставило своїм завданням проводити «соціал-демократичну роботу по лінії Південно-Західної залізниці і утворення організації обласного характеру, яка об'єднувала б всі залізничні організації по цій лінії».

У справі виховання мас і налагодженні партійної роботи на Україні величезну роль відігравали більшовицькі газети «Пролетарий» і «Соціал-демократ», які пересилалися із-за кордону. Вони сприяли загартуванню робітничих організацій України на ідеях більшовизму.

В. І. Ленін, редагуючи більшовицькі газети, підтримував постійний зв'язок з партійними організаціями України. На сторінках редактованих ним газет висвітлювалися життя і боротьба трудящих України, діяльність партійних організацій тощо. За 1908—1909 рр. лише газета «Пролетарий» вмістила понад 40 кореспонденцій та заміток про Україну. З допомогою газет ленінські ідеї проникали в маси і пожевлювали діяльність партійних організацій. «Одержали № 36 «Пролетария». Партійна газета внесла багато пожвавлення в місцеву соціал-демократичну групу»,— повідомляли, наприклад, з Чернігова.

Організації РСДРП, налагоджуючи свою роботу, відновлювали агітацію і пропаганду серед робітників. Вони, зокрема, видали спеціальні листівки із закликом відзначити роковини 9 січня. Одеський комітет РСДРП у своїй листівці закликав усіх робітників міста у зв'язку з роковинами 9 січня відрахувати половину денного заробітку на користь депутатів думи, засуджених до каторги.

Катеринославський комітет РСДРП, звертаючись до робітників із закликом відзначити роковини «Кривавої неділі» одноденним страйком, підкреслював, що в цей день «російський пролетаріат дружним одноденним страйком повинен показати всьому світові, що, незважаючи на глибоку реакцію, він залишається на своєму передовому посту». 8 січня 1908 р. після закінчення роботи в Харківських паровозних та вагонобудівних майстернях відбулися мітинги, на яких виступали оратори і роз'яснювали значення 9 січня 1905 р. Подібні мітинги пройшли і на інших промислових підприємствах та в деяких друкарнях Харкова.

У пожвавленні діяльності більшовицьких організацій велику роль відіграла першотравнева прокламація, видана ЦК РСДРП. В ній говорилося: «В цей день страйкує і святкує свідомий пролетаріат всього цивілізованого світу. Російський пролетаріат не залишиться позаду.

Хай буде дружним, хай буде дійсно загальним наш першотравневий страйк, і хай могутнім, підбадьорюючим закликом до нової боротьби пронесеться він по всій Росії».

Керуючись цією прокламацією, місцеві більшовицькі організації видавали свої відозви, в яких закликали робітників відзначити 1 Травня одноденним політичним страйком.

Першотравневі листівки видали Катеринославський, Харківський, Луганський, Одеський, Юзівсько-Петровський комітети РСДРП.

З ініціативи і під керівництвом більшовицьких організацій першотравневе свято 1908 р. відзначили одноденним страйком робітники Москви, Петербурга, Баку, Риги та інших промислових центрів. На Україні першотравневий заклик більшовиків передусім знайшов палкий відгук у пролетарському Донбасі. 1 травня страйкувало понад 5 тис. робітників Макіївки, Рутченківки, Ясинуватої та ін. На деяких рудниках страйки супроводжувалися мітингами і демонстраціями. За поліпшення свого економічного становища в червні — серпні 1908 р. неодноразово виступали робітники Миколаївського суднобудівного заводу. Вони вимагали підвищення розцінок, збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці. Заводська адміністрація, задовольнивши незначні, другорядні вимоги, погрозами примусила робітників приступити до роботи.

Нові арешти і розгроми партійних організацій у 1908 р. привели до ще більшого спаду страйкового руху в наступному, 1909 р. За даними фабричної інспекції, протягом 1909 р. в Росії страйкувало лише 64 тис. чоловік, або майже в 10 разів менше порівняно з 1907 р. Насамперед різко впала кількість політичних страйків. На Україні в 1909 р. страйкувало близько 10 тис. чоловік. В цьому році політичні страйки відбувалися переважно з нагоди роковин «Кривавої неділі» і 1 Травня.

Найбільше політичних страйків у 1909 р. відбулося в зв'язку з святкуванням 1 Травня. З метою їх організації більшовики перевидали листівку ЦК РСДРП, присвячену цьому міжнародному робітничому святу.

Прагнучи будь-що не допустити робітничих виступів, царські власті посилали на заводи поліцію. На Петровському заводі в Єнакієвому поліцейські охороняли навіть димарі, щоб робітники не вивісили червоних прапорів, як це було в попередні роки. Проте, незважаючи на заходи властей, шахтарі Пастухівського, Карпівського, Лідіївського та інших рудників Донбасу в день 1 Травня не вийшли на роботу.

На заклик більшовиків відбувся першотравневий страйк на Миколаївському суднобудівному заводі. В день свята не працювали робітники механічного, ковальського та ливарного цехів. Всього на заводі страйкувало понад тисячу чоловік. Адміністрація заводу вирішила општрафувати всіх учасників страйку. Проти цього безглузкого рішення різко виступили робітники і на знак протесту 6 травня знову був оголошений страйк. Тільки втручання кінних стражників та городових примусило робітників приступити до роботи.

В окремих містах відбулися економічні страйки. У жовтні 1909 р. намітилося значне пожвавлення економічної боротьби в Одесі. У місті страйкувало понад 250 робітників, 360 вантажників і 200 бакалійників. Проти зниження заробітної плати виступили робітники і моряки порту. Кілька економічних страйків відбулося в Київській і Катеринославській губерніях.

Більшовики надавали великого значення профспілковим організаціям, всіляко намагаючись їх зберегти, зміцнити, посилити свій ідейний вплив на них. Більшовики продовжували вести непримиренну боротьбу з

меншовиками, які відстоювали «нейтральність» профспілок і намагалися відірвати їх від партії, від виконання революційно-класових завдань. У багатьох містах профспілки, перебуваючи під впливом більшовицької партії, відігравали значну роль в організації боротьби робітничого класу. Так, Київська профспілка робітників по металу, що була найбільшою в місті, подавала матеріальну допомогу своїм членам, добивалася ліквідації понаднормових робіт, встановлення певного рівня заробітної плати робітників, скасування самовільних відрахувань з них тощо. У вересні 1908 р. на зборах заводського комітету Катеринославської профспілки робітників по металу було вирішено випустити прокламацію проти нечуваних знущань над політичними в'язнями в тюрмах. Подібні прокламації видавав і ряд інших профспілкових організацій.

Для зміцнення більшовицьких організацій величезне значення мала V загальноросійська конференція РСДРП, що відбулася в Парижі у грудні 1908 р. Конференція ухвалила ленінську резолюцію, засудивши ліквідаторів як агентуру контрреволюційної буржуазії в робітничому русі. Керуючись рішеннями конференції, більшовицькі організації України посилили боротьбу з ліквідаторами, з їх спробами ліквідувати партію. Більшовицькі організації різко засудили ліквідаторство як антипартійну течію, спрямовану проти партії пролетаріату та її керівної ролі у революційній боротьбі. В резолюції, ухваленій організацією Миського району і Одеським комітетом РСДРП, підкреслювалось, що ліквідаторство, яке по суті своїй спрямоване проти існування партії, є шкідливим і антипартійним явищем і що багато ліквідаторів входить в організацію під прапором соціал-демократії і пропагує ворожі для партії погляди, а тому вони докладатимуть всіх сил для викриття ліквідаторів і боротьби проти них.

Керуючись настановами В. І. Леніна і рішенням наради розширеної редакції більшовицької газети «Пролетарий», що проходила у 1909 р. в Парижі, більшовицькі організації України повели рішучу боротьбу з одзовістами. Вони засудили пропозицію одзовістів відкликати соціал-демократичну фракцію з думи. В резолюції про думську соціал-демократичну фракцію, прийнятій Полтавським і Кременчуцьким комітетами РСДРП та вузловим бюро Південно-Західної залізниці, зазначалося: «Беручи до уваги: I) що використання думської трибуни з метою широкої агітації та пропаганди є тепер особливо важливим для РСДРП; II) що с.-д. фракція майже в усіх виступах проявила недостатню революційність і недостатню соціалістичну витримку,— названі комітети вважають: 1) що відкликання фракції в сучасний період відіграло б лише негативну роль; 2) що фракція в усіх виступах повинна керуватися постановами ЦК та резолюціями Лондонського з'їзду; 3) що фракція в усіх виступах повинна зайняти різко відособлену класову позицію, протиставляючи її як «усмирительній» політиці уряду, так і угодовським тенденціям ліберальної буржуазії; 4) що фракція повинна зайнятися позадумською роботою і безпосередньо зв'язатися з широкими масами пролетаріату; 5) що всі партійні організації повинні сприяти роботі фракції шляхом надсилання їй потрібних матеріалів».

Таку ж позицію щодо соціал-демократичної фракції думи зайняли Миколаївський та інші комітети РСДРП.

Велику роботу по ознайомленню партійних організацій України з рішеннями наради розширеної редакції газети «Пролетарий» провели С. І. Гусєв, який за дорученням В. І. Леніна побував у Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Донбасі, та агент ЦК РСДРП С. В. Модестов.

Під впливом більшовиків і позапартійні робітники України рішуче виступали проти ліквідаторів та одзовістів; зокрема, різко негативно ставилися до ліквідаторства робітники заводів Катеринослава, іноді вони це слово вживали як лайку. Не мали впливу ліквідатори і серед київських робітників.

Більшовики, застосовуючи тактику блоку з меншовиками-партійцями, очолюваними В. Г. Плехановим, відвойовували на свій бік мало-свідомих робітників, які ще йшли за меншовиками. Завдяки своєрідній тактиці єдиного фронту більшовики поступово витісняли ліквідаторів з різних уцілілих легальних організацій.

В таборі ліквідаторів-меншовиків перебував у роки реакції і авантюрист Троцький. Він обдурював робітників, прикриваючи своє ліквідаторство революційною фразою. В. І. Ленін писав, що «Троцький став поводитись, як найпідліший кар'єрист і фракціонер... Базикас про партію, а поводить гірше від усіх інших фракціонерів»¹. Саме в ці роки Ленін назвав його «Іудушкою Троцьким». На початку 1908 р. частина керівників націоналістичної «Спілки» зв'язалася з підлим зрадником робітничого класу Троцьким і почала разом з ним видавати у Відні газету. Редакція цього брудного листка була цілком у руках Троцького, який всіляко відстоював ліквідаторство, вів боротьбу проти В. І. Леніна і більшовиків.

Прихованими агентами Троцького виявились Каменєв, Зінов'єв, Риков. Будучи членами більшовицької партії, вони допомагали Троцькому здійснювати підривну роботу проти В. І. Леніна, перешкоджали більшовикам вести боротьбу з ліквідаторами і одзовістами, підтримували опортуністів. По суті це були пособники ліквідаторів справа і зліва. Про них В. І. Ленін писав: «Погай допомагають ліквідаторам, потай допомагають одзовістам — ось доля примиренства, ось у чому безсиле й жалюгідне інтриганство»².

За таких умов у січні 1910 р. в Парижі відбувся пленум ЦК. На рішучу вимогу Леніна він засудив ліквідаторство і одзовізм. Разом з тим пленум прийняв антиреволюційні рішення. Було вирішено закрити більшовицьку газету «Пролетарий» і допомогти грішми газетці Троцького. Каменєв, що увійшов до редакції цієї газетки, і Зінов'єв намагалися перетворити її в орган ЦК. На пленумі примиренці підтримували троцькістську пропозицію і вимагали зовсім викреслити з резолюції слова «ліквідаторство і одзовізм». В. І. Ленін вважав, що рішення пленуму, ухвалені внаслідок опортуністичної лінії примиренців, не можуть привести до єдності партії, що пленум допустив величезну

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 346.

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 228.

«примиренську» помилку¹. Життя показало, наскільки був правий В. І. Ленін.

Незважаючи на важкі умови роботи в період столипінщини, партійні організації Одеси, Києва, Катеринослава та інших міст України підтримували зв'язок з В. І. Леніним, який був тоді за кордоном, і у своїй практичній діяльності керувалися його вказівками. Постійно одержували ленінські настанови такі керівні більшовицькі працівники на Україні, як В. А. Дьоготь, С. І. Гопнер, О. Ф. Розмирович та ін. Представники більшовицьких організацій України вивчали теорію марксизму-ленінізму, питання програми і тактики партії, вели боротьбу за збереження і зміцнення своїх рядів.

Все це сприяло тому, що більшовики України розгорнули активну боротьбу проти ліквідаціонізму та одзовізму, троцькізму і примиренства, за розгром ревізіоністів та буржуазних націоналістів. Уже починаючи з 1910 р. діяльність деяких партійних організацій України помітно поживляється. Це насамперед виявилось у підвищенні ідейного рівня агітації серед мас, у випуску листівок із закликами до робітників об'єднуватися навколо соціал-демократів, виступати на захист своїх прав.

Комітети РСДРП випустили листівки, присвячені п'ятим роковинам 9 січня. Одеський комітет закликав робітників пам'ятати насамперед про єднання, згуртованість, а також необхідність рішучої боротьби з ворогами: «Так об'єднайтеся ж, товариші, в ім'я нашого великого завдання. Об'єднайтеся навколо наших свідомих, організованих братів, нашої соціал-демократичної робітничої партії».

На подібні заклики робітники відповідали посиленням боротьби проти ненависних експлуататорів і сваволі заводської адміністрації.

Миколаївські суднобудівники в річницю «Кривавої неділі» застрайкували. У страйку взяло участь понад 500 робітників. 12 січня страйк повторився. Причиною послужило те, що адміністрація оштрафувала тих, хто брав участь у попередньому страйку, в розмірі одноденного заробітку. Робітники домоглися зменшення штрафу на 50 %.

Комітети РСДРП видали кілька листівок з нагоди пролетарського свята 1 Травня. Юзівсько-Петровський комітет РСДРП, звертаючись до робітників, писав у першотравневій листівці: «Ми не повинні виходити на роботу в день 1 Травня, це право ніхто не може у нас відняти, ми повинні показати закордонним товаришам, що ми хоч і слабкі, але вже протягуємо їм руки для спільної боротьби за краще майбутнє».

До 1 Травня видав листівку і Київський комітет РСДРП, але внаслідок жорстоких репресій царських властей першотравневе свято у Києві не було відзначене. Не змогли відзначити 1 Травня і в Харкові, де лютували царські наймити, які арештовували всіх без розбору. Зазнали втрат і профспілки. Жертвою стала найбільша в місті за кількістю організованих членів профспілки друкарів. Постраждали також профспілки фабрично-заводських робітників і робітників пивоварень.

Протягом весни і літа 1910 р. на Україні відбулося кілька економічних страйків. У березні на короткий час застрайкували робітники

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 292—293.

взуттєвої фабрики Мангікіана в Одесі. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати і добилися деякого поліпшення свого становища. В червні два дні тривав страйк у механічному цеху Миколаївського суднобудівного заводу, але закінчився безрезультатно. Кожного з 350 робітників, що страйкували, було оштрафовано на 25—30 коп.

У 1910 р. в царській Росії, за відомостями фабричної інспекції, страйкувало 46,6 тис. робітників, у тому числі на Україні — 7,4 тис. На підприємствах Донбасу, підпорядкованих гірничому наглядові, у страйках тоді брало участь лише 600 робітників. Загалом на Україні страйкувало близько 12 тис. чоловік — трохи більше, ніж у 1909 р.

Всього в 1907—1910 рр. на Україні відбулося 504 страйки, у яких взяло участь понад 79 тис. чоловік. Найменше страйкарів припадало на 1909 р. У 1908—1910 рр. майже припинилася страйкова боротьба у Волинській, Подільській, Полтавській, Таврійській і Чернігівській губерніях, де промисловість була слабо розвинута. Великого спаду зазнав страйковий рух у Харківській губернії. За кількістю страйкарів помітно виділялися три губернії: Херсонська, Катеринославська і Київська.

Але про спад страйкового руху на Україні можна говорити тільки в порівнянні з революційними 1905—1907 рр. Порівняно з дореволюційним часом страйковий рух на Україні в період реакції трохи збільшився. Протягом 1900—1904 рр. тут відбувся 241 страйк, у яких взяло участь 39 тис. чоловік, тобто на 263 страйки і 40 тис. страйкарів менше, ніж в період столипінської реакції. Отже, ні суворі репресії, ні жорстокі переслідування з боку царизму, поліції, підприємців не змогли не тільки зовсім припинити страйкову боротьбу, а навіть звести її до рівня передреволюційних років. У всіх галузях промисловості і на залізничному транспорті на Україні в період реакції у страйковому русі брало участь близько 98 тис. чоловік. Все це свідчить про те, що революційний досвід 1905 р. не пройшов безслідно. Недарма В. І. Ленін підкреслював, що «ніякі переслідування, ніякі розправи не можуть спинити руху, раз піднялись маси, раз почали ворушитися мільйони»¹.

Разом з тим в період столипінської реакції змінився характер страйкової боротьби. В цей час страйки не були великими, масовими, як раніше, навіть у революційні, пролетарські свята. Вони носили переважно оборонний характер. Робітники боролися головним чином проти погіршення умов праці, відстоювали свої завоювання, здобуті в роки першої російської революції.

Це був період, коли робітничий клас під керівництвом більшовиків готував сили для нового рішучого наступу на самодержавство. Більшовики передбачали, що реакція неминуче зміниться новим революційним піднесенням в країні. Таке піднесення стає особливо помітним з осені 1910 р.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 16, стор. 315.

РОЗДІЛ ХІV

**УКРАЇНА
В РОКИ НОВОГО
РЕВОЛЮЦІЙНОГО
ПІДНЕСЕННЯ
(1910—1914 рр.)**

У 1910 р. в Росії почалося промислове піднесення, яке тривало до першої світової війни. В ці роки ще більше посилилась концентрація виробництва і банкового капіталу, значно зросла панівна роль капіталістичних монополій в промисловості. Проте в Росії поряд з новітнім капіталістичним імперіалізмом був дуже сильним капіталізм в його первісних товарно-господарських формах і залишалися значні відсталі докапіталістичні відносини на селі. Промислове піднесення 1910—1914 рр. трохи посунуло вперед економічний розвиток Росії. Цьому піднесенню сприяв ряд факторів: порівняно високі врожаї тих років, що збільшили купівельну

спроможність села, особливо куркульської верхівки; нагромадження за роки депресії вільних капіталів; зростання урядових замовлень на військово-спорядження у зв'язку з підготовкою до війни; посилене будівництво стратегічних залізниць і військового флоту.

Найбільше піднесення спостерігалось в металургії, вугільній промисловості, почасти в машинобудуванні. Металургійні заводи і шахти України значно розширили виробництво. Видобуток вугілля в Донбасі збільшився з 1018 млн. пудів у 1910 р. до 1550 млн. пудів у 1914 р., а виплавка чавуну відповідно зросла з 126 млн. до 190 млн. пудів. На 1914 р. Україна давала 71 % загальноросійського видобутку вугілля, 68 % виплавки чавуну і 58 % виплавки сталі: кількість робітників на шахтах і металургійних заводах за роки промислового піднесення збільшилась на 100 тис., а загальна кількість індустріальних робітників досягла 645 тис. Крім того, на Україні було 175 тис. залізничників, близько 300 тис. будівельників, понад 650 тис. працівників кустарно-ремісничої промисловості, близько 1200 тис. батраків у сільському господарстві і т. д. Чисельність всього пролетаріату України становила біля 3,6 млн. чоловік.

Зростання промисловості супроводилось дальшою концентрацією робітничого класу. Кількість робітників, зайнятих на великих підприємствах (з чисельністю 500 робітників і більше), на Україні в 1914 р. становила 56,5 % загальної кількості промислових робітників Росії. Найбільша концентрація робітників була у Петербурзі, в Центральному московському промисловому районі і в Донбасі. 70 найбільших вугільних шахт давали 89 % усього видобутку вугілля Донецького басейну. Виплавка чавуну і сталі на Україні була зосереджена на 16 великих металургійних заводах. При цьому сім найбільших заводів давали половину всієї виплавки чавуну в Росії.

На 300 великих підприємствах України з кількістю робітників понад 500 було 406 тис. робітників, що становило 68 % усієї кількості

**1. ЗРОСТАННЯ
МОНОПОЛІСТИЧНОГО
КАПІТАЛІЗМУ
І СТАН
СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

кості промислових робітників України. На Дніпровському заводі в Кам'янському налічувалося 40 тис. робітників, на Миколаївському суднобудівному — 9400, на Брянському в Катеринославі — 8800, на Петровському в Єнакієвому — 8400, на руднику «Уніон» — 8700, на Харківському паровозобудівному — 4 тис. робітників і т. д.

Найбільші заводи, в першу чергу машинобудівні, були головними осередками найактивнішої революційної боротьби робітників.

Переважаюча більшість великих підприємств належала монополістичним об'єднанням. Синдикати «Продвугілля», «Продамет», синдикат по продажу сільськогосподарських машин «Урожай», цукровий синдикат та інші зосередили в своїх руках від 60 до 80 % продукції відповідних галузей індустрії.

Для передвоєнного промислового піднесення був характерний розвиток комбінованого виробництва («вертикальні комбінати»), коли власники великих металургійних заводів купували кам'яновугільні шахти і рудники, коксові заводи та інші підсобні підприємства, які забезпечували весь виробничий процес необхідною сировиною і матеріалами. На Україні на 1913 р. такі комбіновані підприємства давали близько 35 % вугілля і близько 85 % чавуну. В цей період відбувалося інтенсивне зрощування промисловості з банками, дальше зміцнення фінансового капіталу і зародження державно-монополістичного капіталізму.

Панування синдикованої промисловості привело до значного зростання продажних цін. Власники шахт і металургійних заводів обмежували видобуток вугілля і виробництво металу, штучно створюючи гостру нестачу палива і металу. В 1912 р. у деяких містах через дорожнечу і відсутність на ринку металічних балок навіть скорочувалось будівництво. У 1913 р. в Росії через нестачу вугілля почалися перебої в роботі заводів, скорочувались рейси пароплавів, окремі залізничі переходишли на деревне паливо.

Незважаючи на гостру нестачу металу в країні, іноземні монополісти, які орудували справами «Продамета», намагаючись зберегти високі ціни на метал, категорично відмовлялися будувати нові металургійні заводи. В період імперіалізму, в умовах загниваючого капіталізму, на Україні з 1900 по 1917 р. не було збудовано жодного металургійного заводу. Устаткування існуючих заводів, збудованих наприкінці ХІХ ст., не поновлювалося, зношувалось і ставало технічно застарілим.

Підвищення цін особливо тяжко позначалося на матеріальному становищі робітників і селян, які переплачували капіталістам за товари масового споживання мільйони карбованців. Це був справжній грабіж народних мас, організований монополістичним капіталом.

Дуже тяжкими були умови праці робітників, особливо шахтарів і металістів.

Про охорону праці капіталісти зовсім не дбали. На 250 тис. шахтарів і металістів щороку припадало близько 80 тис. нещасних випадків. Високі прибутки капіталістів здобувалися ціною крові, здоров'я, масового каліцтва сотень тисяч робітників.

У вугільній та металургійній промисловості України панували іноземні, переважно франко-бельгійські, англійські й німецькі

капіталісти. Вони переважали також і в банках, які контролювали індустрію України. На 1914 р. іноземним капіталістам належало 70% видобутку вугілля і руди, 90% виплавки чавуну. Правління багатьох акціонерних товариств, що володіли найбільшими підприємствами, були в Парижі і Лондоні.

Іноземні капіталісти, вклавши на 1914 р. у промисловість України близько 420 млн. крб., по-хижацькому використовували її природні багатства і жорстоко експлуатували трудящих.

Іноземні капіталісти, які прагнули зайняти керівне становище в економіці Росії, гальмували технічне переозброєння її промисловості, особливо затримуючи розвиток машинобудування.

Англо-французькі, німецькі й американські імперіалісти одержували в Росії дуже великі прибутки на вкладені у промисловість капітали і високі проценти по позиках. Імперіалісти Антанти сподівалися використати військову силу Росії як залежного союзника в боротьбі за переділ світу. Царизм в свою чергу намагався зміцнити свої позиції шляхом одержання іноземних позик і спирався на західноєвропейських і американських імперіалістів як на союзників у боротьбі проти зростаючого в країні революційного руху. Іноземний монополістичний капітал, боячись зростаючого і міцніючого пролетаріату, активно підтримував царський уряд і його реакційну політику.

Розвиток капіталізму в Росії вів до ломки національної замкнутості, до економічного зближення народів, до об'єднання величезних територій Росії в одне зв'язане ціле.

Ще більше посилились економічні зв'язки України з іншими районами країни. З України вивозили вугілля, метал, цукор, хліб, сіль; ввозили — машини з Петербурга, нафту і гас з Баку і Грозного, мануфактуру з Центрального промислового району і Польщі, лісові матеріали з Білорусії.

Проте в цей період особливо загострилася боротьба за ринки збуту не тільки між великими імперіалістичними державами, але й між пануючою буржуазією колоніальних держав і місцевою буржуазією пригноблених, залежних країн.

Однією з важливих причин, що підсилювала великодержавний націоналізм російської буржуазії, було послаблення її позицій в світовій конкуренції великих держав. Російський воєнно-феодалний імперіалізм прагнув компенсувати свої «хижацькі інтереси шляхом грубо-«націоналістичної» політики, спрямованої проти окраїн, проти всіх пригноблених національностей»¹.

Економіка України історично склалась як частина економіки Росії. Металургійна промисловість, видобуток вугілля і руди, цукробурякове виробництво, почасти сільськогосподарське машинобудування України мали загальноросійське значення. Але цей прогресивний процес об'єднання економіки відбувався не добровільно, а насильно. Тут проявлялася непримиренна суперечність між процесом господарського об'єднання народів і імперіалістичними способами цього об'єднання. Ця суперечність могла бути ліквідована тільки революційним

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 397.

поваленням влади поміщиків і капіталістів, ліквідацією національного гноблення України.

Напівколоніальне становище України і хижацька експлуатація іноземними капіталістами її важкої промисловості гальмували розвиток економіки.

На Україні розвивалися головним чином галузі промисловості, зв'язані з розробкою її надр і природних багатств. У гонитві за максимальними прибутками іноземні капіталісти будували тільки такі підприємства, продукція яких збувалася за високими цінами і давала найбільші прибутки.

Національне гноблення України виявлялося також у непропорційальному податковому тягарі, у переслідуванні царизмом української культури. Зокрема, заборона викладання в школах українською мовою дуже гальмувала зростання письменності українського населення і тим самим значно перешкоджала вільному економічному розвитку країни.

У роки промислового піднесення більш впливовою і численною стала українська буржуазія, яка поповнювалася обуржуазненими українськими поміщиками. У багатьох містах України представники української буржуазії були обрані на голів міських дум, губернських і повітових земств. Верхівка української аграрної буржуазії займалася не тільки сільським господарством, але й торгівлею і промисловим виробництвом. Вона панувала в сільськогосподарській кооперації. Значна частина дрібних і середніх підприємств, які переробляли сільськогосподарську сировину, — млинів, олійниць, крупорушок, миловарень, шкіряних заводів та ін. — належала українській буржуазії.

Власниками деяких великих цукрових заводів, шахт були українські мільйонери. Цукрозаводчикам Терещенку і Харитоненку належало 14 цукрових заводів, що випускали продукції на 35 млн. крб. за рік. На цих заводах було зайнято близько 13 тис. робітників. У багатьох сільськогосподарських економіях Терещенка, Харитоненка, Семиренка, Чикаленка десятки тисяч сільськогосподарських робітників працювали по 14—16 годин на добу, одержуючи злиденну заробітну плату.

Хоч промисловість і досягла досить високого рівня розвитку, все ж її питома вага в економіці України становила тільки 48,2%, а сільського господарства — 51,8%. У роки промислового піднесення ще більше загострилася протилежність між капіталістичним містом і селом.

1910—1914 рр. були періодом дальшого значного зростання капіталістичних відносин у сільському господарстві і поглиблення розшарування селянства, але залишки кріпосництва і в поміщицькому і в селянському господарстві ще були сильні.

Збільшилася питома вага куркульства внаслідок розорення малоземельних селян.

В результаті столипінської земельної реформи 409 тис. селян-бідняків продали свої злиденні наділи і стали батраками або пішли шукати роботи в промисловості. Становище малоземельного селянства ще більше погіршало.

Напередодні першої світової війни на Україні було близько 4 млн. селянських дворів. Селянська біднота становила майже 60% усіх

дворів, середняки — 27%. У руках куркульства була зосереджена майже половина всіх селянських земель, 30% коней і великої рогатої худоби, 70% товарного хліба. В середньому на одно куркульське господарство припадало землі в 12 разів більше, ніж на один бідняцький двір. Куркулі продавали в середньому по 500 пудів хліба з кожного двору.

Посівна площа в ці роки збільшилася на 900 тис. десятин і досягла 22,9 млн. десятин. Врожайність зернових піднялася з 53 до 60 пудів з десятини. Але це збільшення посівної площі і врожайності відбувалося головним чином у поміщицьких і куркульських господарствах, а землі біднішого селянства все більше виснажувалися.

Щодо врожайності Україна займала в Європейській частині Росії одне з перших місць. Валовий збір зернових на Україні в цей період досяг 1,2 млрд. пудів. Значну частину сільськогосподарської продукції експортували за кордон. З України вивозили щороку понад 300 млн. пудів зерна, що становило майже половину загальноросійського експорту зернових. До чорноморських і почасти до балтійських портів йшли тисячі поїздів із зерном, салом, худобою, птицею. Проте вивозили не тільки товарні лишки поміщицьких і куркульських господарств. Внаслідок тяжких податків і високої орендної плати за поміщицьку землю малоземельні селяни жили впроголодь і змушені були продавати восени останнє, аби тільки розплатитися з недоїмками і податками. У мільйонів бідняків не вистачало свого хліба до нового врожаю, і навесні їм доводилося купувати його за високу ціну. Такою була пресловута «товарність» господарства малоземельних селян.

Експортну торгівлю все більше захоплювали до своїх рук іноземні фірми. Десятки мільйонів карбованців прибутку від хлібної торгівлі залишалися в кишенях французьких, німецьких, американських та інших іноземних капіталістів.

Зростання цін на хліб привело до вигідного для поміщиків подорожчання землі (вартість десятини орної землі на Україні досягала 500 крб., при середній ціні 200 крб.). Відповідно зросли і орендні ціни на землю. Подорожчання землі робило ще більш неможливим для малоземельних селян розширювати землекористування шляхом купівлі поміщицьких земель і загострювало класову боротьбу на селі.

На початок 1914 р. зросло землеволодіння українського куркульства, яке інтенсивно скуповувало і дворянські землі і наділи розорених селян. З 1861 по 1914 р. поміщики України продали 10 млн. десятин землі. З них 7 млн. десятин купили куркулі на кошти, здобуті найжорстокішою експлуатацією селянської бідноти. В руках поміщиків на початок 1914 р. залишалося ще понад 10 млн. десятин; при цьому 5 тис. великих поміщиків володіли 8 млн. десятин — в середньому по 1600 дес. на господарство. Водночас понад 2 млн. найбідніших селянських господарств мали в середньому тільки по 2 десятини на двір.

Напівкріпосницьке велике поміщицьке землеволодіння, як і раніше, гальмувало розвиток сільського господарства, зберігало його середньовічну відсталість, створювало земельний голод, вело до злиднів і розорення мільйонних мас селянства. На початок 1914 р. у понад мільйона селянських господарств на Україні не було корів і коней. Близько 560 тис. селянських дворів не мали посіву. Гостра нестача землі

змушувала малоземельних селян іти в кабалу до поміщиків і куркулів на відробітки, орендувати у поміщиків землю за дорогу ціну, сплачувати їм щороку 60 млн. крб. орендної плати, що становило вартість майже половини врожаю з землі, орендованої селянами.

Малоземельне селянство не мало можливості не тільки купувати худобу, добрива, сільськогосподарські машини, а й задовольняти свої мінімальні насущні потреби, бо було змушене значну частину своїх доходів віддавати на сплату боргів поміщикам і куркулям. Це неминуче приводило до виснаження надільних земель селянства і до поганого обробітку орендних земель.

Сотні мільйонів карбованців прямих і посередніх податків, які важким тягарем лягали на плечі селянства, йшли на непродуктивні витрати паразитичних класів, на оплату процентів іноземним капіталістам по позиках. Промислове піднесення величезною мірою обмежувалося дедалі більшим розоренням багатомільйонних мас трудящого селянства.

Безперервно зростала кількість безробітних, головним чином внаслідок масового розорення біднішого селянства. Сотні тисяч українських селян змушені були переселитися в далекий Сибір, в Середню Азію.

Головними причинами, що гальмували економічний розвиток України і всієї Росії, були, як і раніше, панування поміщицького землеволодіння та наявність інших залишків кріпосництва в сільському господарстві, самодержавний політичний лад царської Росії. Залежність економічного життя України від захопуваного царизмом іноземного капіталу також дуже обмежувала розвиток її економіки.

Промислове піднесення, посилення монополістичного капіталізму загострили класові суперечності між пролетаріатом й буржуазією. Зростали прибутки капіталістів і поряд з цим зростало зuboжіння трудящих. Ціни на сільськогосподарські продукти підвищувались, що було вигідним для поміщиків і куркулів, а малоземельне селянство розорялось і голодувало. Виступи робітників і селян на захист своїх економічних і політичних інтересів нещадно придушувались царськими властями, робітничі організації зазнавали переслідувань. Дедалі більше назрівала необхідність рішучої боротьби за поліпшення становища робітників і селян, за завоювання політичної свободи.

Більшовики вчили робітничий клас боротися не тільки за свої власні класові інтереси, але й за інтереси всіх трудящих, виступати їх вождем у боротьбі проти царизму, поміщиків і буржуазії, за врятування всіх народів Росії, всієї країни від злиднів, розорення, кабали іноземних імперіалістів.

Повалення царизму, ліквідація поміщицького землеволодіння залишалися першочерговим, найважливішим завданням другої буржуазно-демократичної революції, яка назрівала в роки нового революційного піднесення і повинна була перерости в революцію соціалістичну.

Центральний Комітет партії більшовиків, В. І. Ленін закликали трудящі маси до рішучої боротьби з царизмом шляхом широкого народного революційного руху, керованого визнаним історією його вождем — пролетаріатом.

2. ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ

Нове піднесення революційного робітничого руху було підготовлене всіма умовами економічного і політичного життя країни. Відзначаючи це відрядне

явище, В. І. Ленін у статті «Початок демонстрацій» наприкінці 1910 р. писав: «... з літа цього року починається знов піднесення. Число економічних страйкарів *зростає* і зростає дуже сильно. Смуга *повного* панування чорносотенної реакції скінчилась. Починається смуга нового піднесення. Пролетаріат, що *відступав* — хоч і з великими перервами — з 1905 по 1909 рік, збирається з силами і починає переходити в *наступ*. Пожвавлення в деяких галузях промисловості зараз же веде до пожвавлення пролетарської боротьби»¹. На Україні революційний рух розвивався як складова частина загальноросійського революційного руху, керованого більшовицькою партією.

Незважаючи на деяке промислове пожвавлення, капіталісти, як і в роки реакції, продовжували знижувати заробітну плату робітників. Зокрема, на горлівських рудниках Південноросійського товариства в 1912 р. вона була знижена на 26—30 %, тим часом як ціни на продукти першої потреби зросли на 10—15 %. Більшовицька газета «Звезда» 3 квітня 1912 р. повідомляла, що власники заводів м. Олександрівська Катеринославської губернії спільно ведуть наступ на робітників, зменшуючи розцінки. У такому ж тяжкому становищі були робітники всіх інших промислових підприємств, залізничного і водного транспорту.

Мізерна заробітна плата робітників систематично знижувалась постійно зростаючими штрафами, які лише на підприємствах Гірничого управління півдня Росії з 1910 по 1912 р. збільшились з 69,8 тис. крб. до 115,7 тис. крб. За допомогою штрафів капіталісти створювали на підприємствах суворий режим і посилювали експлуатацію робітників.

У роки нового промислового піднесення на фабриках і заводах все ширше й ширше почали використовувати жіночу і дитячу працю, а оплачували її вдвоє дешевше, ніж працю чоловіків. Протягом 1908—1913 рр. тільки на промислових підприємствах України, що були під наглядом фабричної інспекції, кількість жінок збільшилась на 36 %, а підлітків — майже у два рази. Фабричні інспектори змушені були визнати, що використання жіночої праці в роки піднесення спостерігалось навіть там, «де раніше вона майже не застосовувалась». «Справа буржуазії...» — писав В. І. Ленін, — «заганяти дітей і жінок на фабрики, мучити їх там, розбещувати, прирікати на крайню нужду»².

Робітники, як і раніше, працювали і жили в надзвичайно тяжких умовах. Жахливі злидні, постійне недоїдання, майже цілковита відсутність медичної допомоги створювали сприятливий ґрунт для поширення різних соціальних та епідемічних хвороб, які спричинялися до масової смертності робітників.

Становище робітничого класу значно погіршувалось ще й внаслідок ігнорування капіталістами техніки безпеки на промислових

¹ В. І. Ленін п. Твори, т. 16, стор. 315.

² В. І. Ленін п. Твори, т. 23, стор. 67.

підприємствах; це призводило до масового травматизму робітників. Статистика показує, що на тисячу шахтарів припадало протягом року 376 нещасних випадків. Отже, менше ніж за три роки весь склад робітників зазнавав каліцтва. На металургійних заводах Катеринославської губернії лише в 1913 р. з 52,6 тис. робітників 23,7 тис. було покалічених, що становило 44,4%. Отже, протягом року кожний другий робітник зазнавав травми.

Соціального страхування не було. Робітників, які втратили працездатність, капіталісти викидали на вулицю, прирікаючи на голодну смерть.

Тяжке матеріальне становище робітників ще більше погіршувалося наявністю величезної резервної армії безробітних, яку весь час поповнювали розорені селяни. Жахлива нужда і розорення основної маси селянства були прямим результатом столипінської аграрної політики. Зростання і збагачення класу куркулів, а також збереження залишків кріпосництва — поміщицького землеволодіння і повної безправності селянства неминуче вели до більш глибокого загострення класової боротьби в українському селі.

Нелюдська експлуатація і політичне безправ'я робітників і селян доповнювалися жорстоким національним гнітом. Все це збільшувало їх обурення і гнів проти царизму та капіталістів і вело до піднесення революційної боротьби.

Ще в роки столипінської реакції В. І. Ленін геніально передбачив не тільки неминучість, а й близькість нового могутнього революційного піднесення в країні, оскільки основні завдання буржуазно-демократичної революції в період 1905—1907 рр. не були розв'язані. Пожвавлення і піднесення промисловості в 1910—1913 рр. сприяли новому піднесенню робітничого руху. Столипінська реакція не могла задушити революційний рух.

Уже на початку 1910 р. на Україні, як і в Росії, виникають політичні та економічні страйки робітників. Але більш широкого розмаху робітничий рух на Україні набрав з літа 1910 р. Значна кількість страйків носила наступальний характер. Страйки відбувалися на промислових підприємствах Катеринослава, Одеси, на залізничному транспорті. Робітники висували вимоги про підвищення заробітної плати, скасування штрафів, усунення ненависних представників адміністрації тощо. Саме наступальні страйки були одним з важливих проявів пожвавлення робітничого руху.

Про пожвавлення робітничого і демократичного руху в країні свідчать також страйки і вуличні демонстрації, які відбулися в листопаді 1910 р. у Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Харкові та інших містах у зв'язку з смертю великого російського письменника Л. М. Толстого. 8 листопада страйкували 1800 робітників суднобудівного заводу в Миколаєві. У Херсоні на заводі сільськогосподарських машин Гуревича в день смерті Л. М. Толстого припинили роботу 400 робітників. Повідомляючи про цю подію в «Рабочую газету», робітничий кореспондент так охарактеризував її учасників: «Вчора вони думали тільки про себе, сьогодні, дізнавшись про смерть Толстого, кидають роботу і приєднують свою тугу до туги всієї мислячої Росії».

Київський комітет РСДРП видав спеціальну листівку з приводу смерті Л. М. Толстого, в якій затаврував царський уряд за цькування «геніального письменника і художника». Звертаючись до робітників і населення міста, комітет писав: «Робітничий клас, як і в минулі роки, буде на чолі загального масового руху, — тепер же він приєднує свій голос до великого суму тих, для кого смерть Л. М. Толстого є втратою борця проти жорстокого насильства і сваволі царського уряду і православного духовенства, проти болячок і пошлости буржуазно-капіталістичного ладу, що розкладається». Заклик комітету знайшов відгук серед пролетарів міста. 9 листопада припинили роботу 300 робітників Південноросійського заводу.

Слідом за робітничим класом на боротьбу проти жорстокого гноблення царизму піднімалось і революційно настроєне студентство. Значні заворушення сталися серед студентів у зв'язку з смертю Л. М. Толстого. В Київському університеті був оголошений триденний страйк, а 9 листопада студенти університету, політехнічного інституту і Вищих жіночих курсів узяли участь у вуличній демонстрації, організованій Київським комітетом РСДРП. Цього ж дня в Харкові на Миколаївській площі відбулася демонстрація 1000 студентів з участю робітників. Вуличні демонстрації і страйки протесту проти «шаленої вакханалії і сваволі» відбувалися 8, 9 і 13 листопада в Одесі і супроводилися сутичками з поліцією.

Натхненниками і організаторами робітничих страйків і революційних демонстрацій були більшовики. Проаналізувавши події кінця 1910 р., що відбувалися в країні, В. І. Ленін зазначав: «Пролетаріат почав. Демократична молодь продовжує. Російський народ прокидається до нової боротьби, іде назустріч новій революції... живі ті сили, які захитали царську владу в 1905 р. і які зруйнують її в цій грядущій революції»¹.

Більш широкого розмаху набув робітничий рух у наступному, 1911 р. Хвиля страйків охопила промислові підприємства Москви, Петербурга, Саратова, Царицина, Катеринослава, Києва, Одеси, Харкова та інших міст. У страйках брало участь понад 400 тис. робітників Росії.

На Україні страйки почалися в перших числах січня. Зокрема, 5 січня на ґрунті економічних вимог припинили роботу 682 робітники Миколаївського суднобудівного заводу. В Одесі 400 ткацької фабрики добивалися поліпшення техніки безпеки. Одностайність виступу забезпечила робітницям успіх. Наполегливо добивалися задоволення своїх економічних вимог робітники вагового заводу Бергера і Васковича в Катеринославі. 28 квітня почали страйк 230 шахтарів рудника Голковського Катеринославської губернії, вимагаючи підвищення заробітної плати. Боротьбу за підвищення заробітної плати і проти неправильних відрахувань за житло вели 900 шахтарів Селезневського рудника цієї ж губернії. Незважаючи на те, що для придушення страйку були направлені значні загони поліції, він тривав майже два тижні — до 13 травня — і закінчився частковою перемогою гірників.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 315.

Наполегливу і тривалу боротьбу за поліпшення економічних умов вели кочегари і матроси торгового флоту в Одесі. 11 серпня застрайкували моряки пароплава «Церера», що належав «Російському товариству пароплавання і торгівлі», які відмовились працювати по 10 замість 9 годин на день за договором без підвищення заробітної плати. Їх підтримали кочегари і матроси майже всіх пароплавів цього товариства. Страйк охопив також моряків пароплавів інших товариств. Значний вплив на поширення страйку мала діяльність одеських соціал-демократів, які закликали моряків стійко боротись за свої вимоги. Внаслідок цього 15 серпня 150 страйкарів організовано висунули вимоги проведення 8-годинного робочого дня, оплату понаднормових робіт по 20 коп. за годину, збільшення так званих «кормових» від 1 до 3 крб. та ін. Відмова начальника порта задовольнити вимоги викликала велике невдоволення страйкарів. Жандарми з острахом повідомляли, що до страйку приєднуються все нові й нові команди пароплавів, які поверталися в Одесу з плавання.

Страйкарі виявили високу свідомість і розуміння інтернаціональної солідарності робітничого класу. Вони звернулися з прокламацією до турецьких і грецьких матросів, у якій роз'яснили причину страйку і закликали моряків цих країн сприяти їхній боротьбі, «бо перемога робітників над російськими пароплавними товариствами, — говорилося у листівці, — принесе користь робітникам усього світу».

Крім зазначених, на Україні мали місце багато інших страйків. Всього в 1911 р. відбулося 54 страйки, в яких взяло участь 15317 робітників, причому, на відміну від попереднього року, страйки в значній мірі носили наступальний характер. «1911-ий рік, — вказував В. І. Ленін, — дає нам повільний перехід у *наступ* з боку робітничих мас...»¹.

Перші роки революційного піднесення відзначались помітним зростанням і політичної активності робітничого класу. В кореспонденції з Херсона, надрукованій у «Рабочей газете», підкреслювалось, що навіть на тих заводах, де взагалі не було страйків, все ж почало «розвиватись почуття класової свідомості... Швидко йде пробудження робітників».

Відновлювалися і посилювали свою діяльність соціал-демократичні організації, які були розгромлені царською охранкою і жандармами в роки столипінської реакції. Зокрема, в квітні Київський, Катеринославський і Волинський комітети РСДРП випустили листівки, в яких закликали робітників і робітниць відзначити день 1 Травня одноденними страйками, зборами і майовками, організувати професійні спілки, вимагати запровадження 8-годинного робочого дня, а також вести рішучу боротьбу проти пануючої в країні третьочервневої політичної системи.

У червні Київський комітет РСДРП випустив листівку до робітників і робітниць, у якій закликав їх вступати в ряди Російської соціал-демократичної робітничої партії. Із закликом «До всіх робітників м. Миколаєва» вступати в ряди партії і використовувати всі нелегальні і ле-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 81.

гальні можливості для боротьби проти царизму звернулася також у липні і Миколаївська група РСДРП. Значну допомогу їй подавав М. М. Шверник, який у 1910—1911 рр. нелегально працював на Миколаївському суднобудівному заводі і був членом цієї організації.

Про активізацію партійної роботи на промислових підприємствах Катеринослава, Юзівки та інших міст повідомлялося у кореспонденціях соціал-демократичних газет; про це свідчать також донесення жандармських управлінь та охоронних відділень.

Відновлення партійних організацій і посилення їх діяльності сприяло поживавленню роботи масових організацій робітничого класу — професійних спілок.

Важливе значення для піднесення робітничого руху на Україні мав вихід у грудні 1910 р. легальної більшовицької газети «Звезда», яка постійно друкувала на своїх сторінках кореспонденції з України, висвітлюючи страйкову боротьбу пролетаріату, діяльність партійних організацій та професійних спілок.

Піднесення страйкової боротьби робітничого класу й поживавлення демократичного руху в країні свідчило, що основні фактори економічного і політичного життя, які привели до першої буржуазно-демократичної революції, продовжували діяти, а політика, що її проводили правлячі класи Росії, лише показала повну неспроможність царського уряду розв'язати основні суспільно-економічні проблеми. Боротьба трудящих мас за свободу і поліпшення свого економічного становища невпинно зростала з кожним днем.

Отже, передбачення більшовиків про неминучість нового революційного піднесення в Росії знайшло переконливе підтвердження в повсякденній боротьбі пролетаріату з експлуататорами.

В цих умовах перед партійними організаціями постало важливе завдання очолити виступи робітничого класу і всіх трудящих, об'єднати їх під більшовицькими лозунгами — демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація всієї поміщицької землі і повести на боротьбу проти царського самодержавства, поміщиків і капіталістів.

Проте активній діяльності більшовиків серед фабрично-заводського пролетаріату перешкоджали опортуністи, меншовики-ліквідатори, які послабили свою розкольніцьку роботу, намагаючись послабити партію, підірвати її роль, роль гегемона в назриваючій революції в Росії. Тому для здійснення успішного керівництва боротьбою трудящих мас більшовикам необхідно було остаточно відмежуватись від ліквідаторів і накреслити завдання партії для роботи в нових умовах піднесення революційного робітничого руху.

Незважаючи на шалений опір меншовиків-ліквідаторів, більшовики під керівництвом В. І. Леніна енергійно взялися за підготовку до скликання партійної конференції. У червні 1911 р. в Парижі була скликана нарада членів ЦК, які перебували за кордоном. На нараді були присутні вісім чоловік — більшовики, польські і латиські соціал-демократи. Зважаючи на те, що Закордонне бюро ЦК, яке складалося в переважній більшості з меншовиків-ліквідаторів, відтягувало скликання пленуму ЦК, нарада, відзначивши, що в партії створилося «надзвичай-

но важке становище», взяла на себе ініціативу скликати пленум ЦК і Всеросійську партійну конференцію, яка повинна була зміцнити партію і націлити партійні організації на виконання нових важливих завдань. Там же була створена Закордонна організаційна комісія (ЗОК) по скликанню конференції. Після наради в Росію були відряжені Г. К. Орджонікідзе, І. І. Шварц (Семен) та інші з дорученням зв'язатися з місцевими організаціями партії, створити Російську організаційну комісію (РОК) і вести підготовку до конференції.

У липні 1911 р. в Київ прибув уповноважений ЗОК Серго Орджонікідзе. Київська організація РСДРП в 1910—1911 рр. була однією з найсильніших на Україні. В її роботі важливу роль відіграли Є. Б. Бош, Д. М. Шварцман та ін. Організація підтримувала зв'язок з В. І. Леніним і через Н. К. Крупську регулярно одержувала його вказівки й поради, спрямовані на поліпшення діяльності київських більшовиків. Доповідь Г. К. Орджонікідзе про рішення червневої наради членів ЦК скликати загальнопартійну конференцію, зроблена ним влітку 1911 р. в Києві, була гаряче схвалена Київським комітетом РСДРП. В прийнятій резолюції підкреслювалося, що скликання конференції є «насуцною потребою даного моменту партійного життя». Для успішної роботи по скликанню конференції Київський комітет обрав свого представника в РОК, а також виділив одного із своїх товаришів на допомогу агентові ОК. Київський делегат в Організаційну комісію негайно виїхав до Катеринослава для інформації про ухвалу паризької наради членів ЦК і проведення виборів у РОК.

Катеринославська організація цілком підтримала рішення червневої наради членів ЦК про скликання Всеросійської партійної конференції, висловилися за утворення Російської організаційної комісії і доручила делегату Київського комітету РСДРП представляти в РОК також Катеринославську організацію. За скликання загальноросійської конференції висловилися й інші партійні організації України — Харківська, Маріупольська, Юзівсько-Петровська та Одеська, але, оскільки вони були відновлені незадовго до конференції, не змогли взяти в ній участь.

Відзначаючи організуючу роль великих партійних організацій Росії у створенні РОК по підготовці конференції, В. І. Ленін підкреслював, що «ця комісія була справою організацій Київської, Катеринославської, Тифліської, Бакинської і Єкатеринбурзької, до яких скоро приєдналося ще 20 організацій»¹. Це була важлива подія в житті партії, яка прискорила скликання конференції.

Практичні заходи для підготовки партійної конференції було накреслено на нараді Російської організаційної комісії, яка відбулася в жовтні 1911 р. Створення загальноросійського партійного центру по скликанню конференції повністю було підтримано місцевими підпільними партійними організаціями. Зокрема, на конференції Київської організації, що відбувалася у листопаді 1911 р., було прийнято резолюцію на підтримку РОК і обрано делегата на партійну конференцію.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 17, стор. 464.

Ваша адреса ч.т.д. Когда вы —
напишите вышлите мой адрес,
если у вас есть адресован,
телеграфируйте, немедленно
ищите,
Там, мой адрес, будущее очень
важливый с границей,
которую вы осматриваете.
Ни в Нью-Йорке ни сюда не
идею вам. Если вы
адреса телеграфируйте,
или же мой адрес, вода —
новинка, в Тегеране в
вспомогательный и посылать
телеграмму мне, с указ-
занием своего адреса.

Ничего не пишу,
напишите.

Там, вышлите адрес
— адрес, в каком?

Всего хорошего!

С моим уважением
Г. К.

Фотокопія листа Г. К. Орджонікідзе Київському комітетові РСДРП
про відрадження делегата на Празьку конференцію.

Переборюючи опір ліквідаторів, троцькістів і примиренців, які намагалися зірвати підготовку і проведення конференції і таким чином перешкодити згуртуванню партії на принципах більшовизму, Російська організаційна комісія, здійснюючи настанови і вказівки В. І. Леніна, провела велику організаційну і роз'яснювальну роботу в партійних організаціях, які діяли в Росії, і забезпечила скликання Всеросійської партійної конференції.

VI Всеросійська партійна конференція відбувалася з 5 по 17 січня 1912 р. в Празі (Чехословаччина). Делегати конференції представляли понад 20 партійних організацій, які діяли в Росії, зокрема Петербурзьку, Московську, Тифліську, Бакинську та інші. Від України на конференції були присутні делегати Київської, Катеринославської і Миколаївської партійних організацій.

Зважаючи на те, що на конференції були представлені майже всі партійні організації, які діяли на той час в Росії, вона в спеціальній резолюції з приводу повноважень конституювалася як загальнопартійний верховний орган РСДРП, і тому прийняті конференцією резолюції фактично мали силу постанов з'їзду партії.

Принципово важливе завдання, яке стояло перед конференцією, — очищення партії від опортуністичних елементів — було здійснено під керівництвом В. І. Леніна з усією рішучістю. Конференція вигнала з партії меншовиків і назавжди покінчила з формальним об'єднанням

в одній партії з меншовиками-ліквідаторами. «Для всякого марксиста, — писав В. І. Ленін, — звичайно, ясно, що як ліквідаторство, так і одзовізм, це — дрібнобуржуазні течії, які притягали до себе буржуазних попутників соціал-демократичної партії. «Мир» або «примирення» з цими *течіями* наперед виключалось. Соціал-демократична партія повинна була або сама загинути, або цілком позбутися цих течій»¹.

Рішення конференції мали величезне значення для збереження і зміцнення революційної марксистської партії в Росії.

Відзначивши початок нового революційного піднесення, конференція поставила перед партійними організаціями завдання посилити роботу в професійних спілках, кооперативах, клубах, займатися соціалістичним вихованням «пролетарських і напівпролетарських елементів серед селян і в армії», а також звернула особливу увагу на необхідність організації і згуртування передових мас пролетаріату. У рішеннях конференції підкреслювалось, що організації РСДРП повинні проводити всю свою роботу в дусі захисту партійності і боротьби з ліквідаторством.

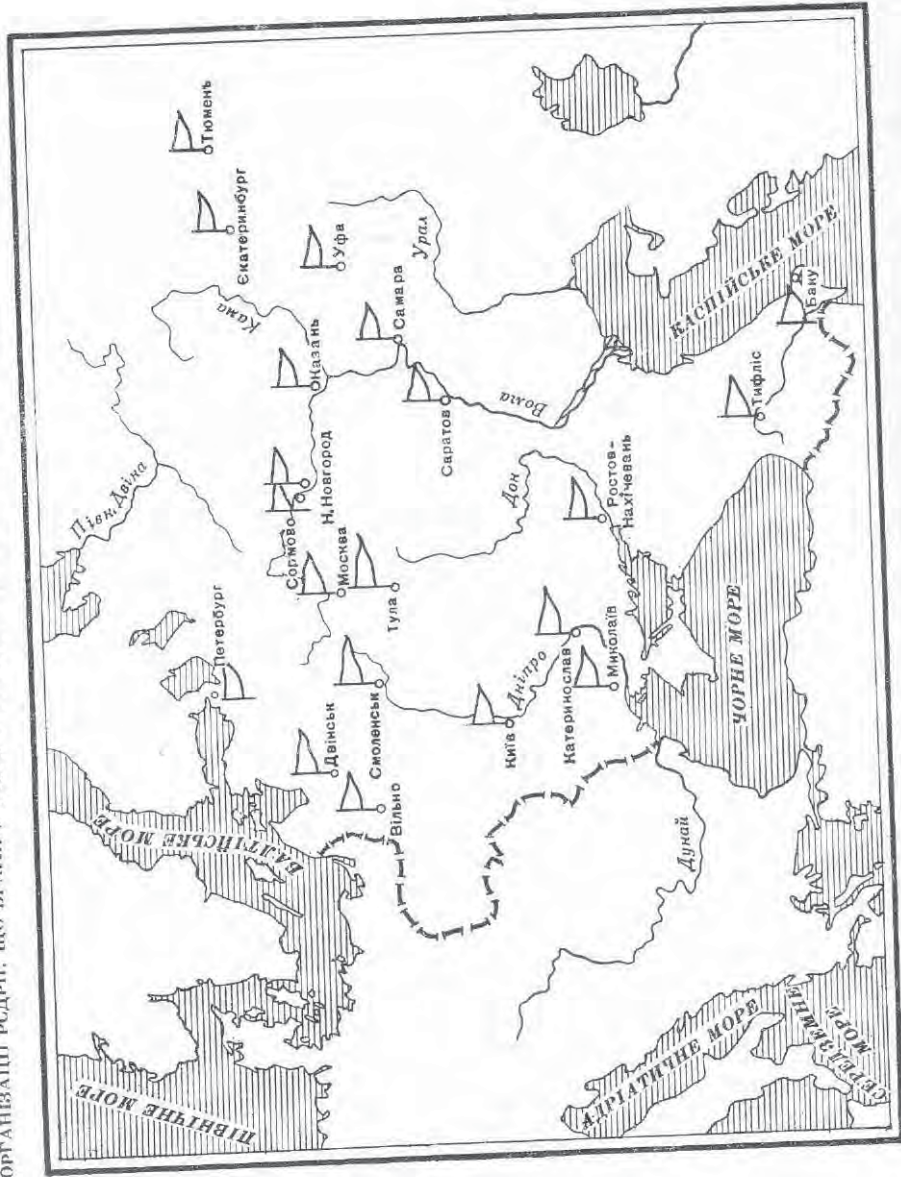
Конференція обрала Центральний Комітет на чолі з В. І. Леніним. Для керівництва революційною роботою в Росії конференція створила практичний центр — Російське бюро ЦК. До складу Російського бюро ЦК були введені Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандар'ян, Ф. І. Голощокін та ін.

Повернувшись у Росію, члени Російського бюро ЦК розгорнули велику роботу по реалізації рішень Празької конференції, в тому числі і в партійних організаціях України. Зокрема, Серго Орджонікідзе відвідав Київську і Катеринославську партійні організації. Його виступи, як і виступи інших делегатів конференції, допомогли більшовикам України більш цілеспрямовано і більш наполегливо вести боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, троцькістів, бундівців, одзовістів та інших ворогів партії.

Рішення VI Всеросійської партійної конференції знайшли широку підтримку і схвалення партійних організацій Росії, в тому числі і України. Так, в резолюції, прийнятій Київським комітетом РСДРП і пропагандистською колегією, зазначалось, що комітет визнає конференцію і обраний нею Центральний Комітет загальнопартійними органами, а їх ухвали — обов'язковими для виконання. Разом з цим у резолюції гостро засуджувалися меншовики-ліквідатори, троцькісти та інші зрадники справи робітничого класу, які намагалися, на протипагу Празькій конференції, скликати свою «антипартійну, розкольницьку конференцію». Комітет заявив, що він буде рішуче боротись проти розколу партії. Миколаївська партійна організація, незважаючи на агітацію троцькістів, які спеціально приїхали в Миколаїв, теж прийняла резолюцію, в якій підкреслювалося, що вона цілком приєднується до рішень конференції. На зборах Катеринославської партійної організації при обговоренні рішень конференції було висловлено повну підтримку обраному на конференції Центральному Комітетові, а також обіцяна допомога в його роботі по відновленню місцевих партійних організацій. До рішень Празької конференції РСДРП приєднувалися й інші партійні організації України, які відновлювали свою діяльність.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 463.

ОРГАНІЗАЦІЮ РСДРП, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ У VI (ПРАВЬКИЙ) ВСЕРОСИЙСЬКІЙ ПАРТІЙНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ.

VI Всеросійська партійна конференція відіграла величезну роль в будівництві партії нового типу, партії, яка відстоює корінні інтереси трудящих мас, — більшовицької партії.

Очищаючись від антипартійних елементів, більшовики України організаційно зміцнювались і на основі рішень Празької партійної конференції підносили свою безздатність. Це мало особливо велике значення для практичного керівництва політичною і економічною боротьбою робітничого класу, яка наростала з кожним днем.

Особливого розмаху набув революційний рух у квітні — травні 1912 р., коли по всій Росії прокотилася могутня хвиля політичних страйків робітничого класу на знак протесту проти звірячого розстрілу робітників на Ленських золотих приїсках в Сибіру.

Ці приїски належали англо-російському акціонерному товариству «Лена-Гольдфільде». Англійські капіталісти разом із своїми компаньйонами — російськими капіталістами для одержання мільйонних прибутків встановили на приїсках каторжні умови праці і життя для 8 тис. робітників, відрізаних від центру країни тисячами кілометрів непрохідної тайги. Не стерпівши жорстокої експлуатації і сваволі хазяїв, робітники в березні 1912 р. застрайкували, вимагаючи звільнення раніше арештованих робітників, встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати на 20 %, поліпшення постачання і житлових умов, організації медичної допомоги, усунення найбільш ненависних представників адміністрації та ін.

На справедливі вимоги робітників царські власті, оберігаючи інтереси капіталістичних хижаків, відповіли розстрілом. 4 квітня 1912 р. військами було убито і поранено понад 500 робітників. Це був ще один злочинний акт розбою царських властей.

Кривава розправа царизму з беззбройними страйкарями в далекій сибірській тайзі сколихнула всю країну і викликала могутню хвилю протесту. Сотні тисяч робітників, очолюваних більшовицькою партією, відповіли на кривавий злочин царизму політичними страйками, мітингами і демонстраціями.

На Україні політичні страйки і демонстрації протесту відбулися у багатьох містах — Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові та ін.

Київський комітет РСДРП і Чернігівська група соціал-демократів у зв'язку з ленськими подіями видали прокламації, в яких закликали робітників протестувати проти звірячої розправи на Лені. «На цей мерзенний акт, — писав Київський комітет у своїй прокламації, — ми повинні відповісти так, як уже не раз відповідали на підлі злодіяння, покиньмо верстати і горна, покиньмо фабрики, заводи і майстерні, покиньмо на один день роботу і тим виявимо свій гнів і обурення... Хай живе одноденний страйк! На боротьбу, товариші!»

Заклик більшовиків знайшов палкий відгук серед робітників київських підприємств. 9 квітня застрайкували 700 робітників Південно-російського машинобудівного заводу. Їх підтримали робітники заводу Млошевського, друкарень та інших підприємств. Робітники заводу Млошевського у своїй резолюції, прийнятій на мітингу, висловлюючи гнівний протест, писали: «Це наші груди, — груди всього робітничого класу, — прострелені в далекій сибірській тайзі».

Страйки протесту оголосили понад 3 тис. робітників суднобудівного заводу «Наваль», механічного і ливарного заводів у Миколаєві.

10 квітня застрайкувало понад 3000 робітників паровозобудівного заводу в Харкові, які на своїх зборах після промови робітника-більшовика С. М. Розсохацького ухвалили резолюцію протесту проти звірячої розправи, вчиненої над їх братами — робітниками Ленських приїсків. Страйки відбулися також на цілому ряді великих і дрібних підприємств міста — чавуноливарному заводі Пільстрема, механічному заводі Закревського, заводах сільськогосподарських машин Мельгозе і Гельферіх-Саде, міському трамваї, у друкарнях та ін.

На боротьбу проти сваволі царизму виступив багатотисячний пролетаріат Катеринославської губернії. Так, 11 квітня оголосили одноденний страйк робітники лопатної фабрики «Шла» і майстерень Когана у Катеринославі. В резолюції, прийнятій на мітингу, робітники прямо заявили, що ця кривава розправа свідомо викликана діями Ленського товариства і здійснена руками готового до його послуг царського уряду. 12 квітня застрайкувало близько 2000 робітників трубопрокатного заводу, їх підтримали 1200 робітників Заводу російської залізничної промисловості (раніше — завод Гантке). Незважаючи на суворі репресії і арешт членів міського комітету РСДРП, у місті страйкувало близько 8000 робітників.

Могутня хвиля протесту робітничого класу прокотилася по Донецькому і Криворізькому басейнах. Страйкували шахтарі, рудокопи, робітники заводів Бахмутського, Слов'яносербського та інших повітів. Зібравшись на мітинг, робітники Донецько-Юр'ївських металургійних заводів ухвалили резолюцію, в якій заявляли рішучий протест проти кривавої розправи царизму з ленськими робітниками, вимагали суворого покарання її винуватців, забезпечення осиротілих сімей. Резолюція закінчувалась вимогою політичних свобод. Робітники заявляли, що «ця кривава розправа експлуататорів-капіталістів над... пролетаріатом якнайкраще показала, що робітник не може жити далі, перебуваючи під тягарем всіляких несправедливостей і жорстоких репресій; не може коритися більше існуючому варварському ладові Росії». Всього в Донбасі в цей час відбулося 18 страйків, у яких взяло участь близько 13 тис. робітників.

Активну участь в русі протесту в зв'язку з ленським розстрілом взяли робітники Єлисаветграда, Одеси та інших міст України. Здійснюючи рішення Празької партійної конференції, патхненниками і організаторами політичних страйків і мітингів всюди виступали більшовики, які очолювали і спрямовували обурені маси трудящих на боротьбу проти політичного безправ'я і тяжкого соціального гніту.

Страйки протесту робітничого класу, зв'язані з ленськими подіями, охопили майже всю Росію. В них брало участь до 300 тис. чоловік. На Україні протягом квітня 1912 р. відбулося 152 політичних страйки протесту, в яких взяло участь понад 40 тис. робітників.

У боротьбі проти царизму і капіталістів міцніла дружба російських і українських робітників. Значну роль у цьому відіграло те, що на великих підприємствах Катеринослава, Луганська, Миколаєва, Києва,

Харкова й інших міст України працювало багато робітників з Петербурга, Москви, Брянська та інших міст Росії. Російські робітники були провідниками передової культури братнього російського народу і носіями найбільш бойових, революційних традицій. У співдружності з російським робітничим класом, під керівництвом Комуністичної партії українські робітники разом з робітниками інших національностей боролися проти царизму, російських, українських і іноземних капіталістів.

Квітневі політичні страйки справили величезний вплив на подальше розгортання страйкової боротьби в країні, вони безпосередньо злилися з першотравневими політичними страйками і демонстраціями. Оцінюючи ленські події, В. І. Ленін писав, що «ленський розстріл був приводом до переходу революційного настрою мас у революційне піднесення мас... Характерно, що провокатор, шпигун, охоронець, слуга царя стали на шлях масових розстрілів без всяких політичних приводів. Саме це загальне безправ'я російського життя, саме безнадійність і неможливість боротьби за окремі *права*, саме ця непоправність царської монархії і всього її режиму виступили з ленських подій так яскраво, що *запалили маси революційним вогнем*»¹.

Незважаючи на жорстокий поліцейський режим і постійні переслідування царизмом легальних і нелегальних робітничих організацій, партія громила буржуазну агентуру — ліквідаторів, троцькістів і одзовістів, які перешкоджали ідейному і організаційному згуртуванню партійних організацій, і готувала робітничий клас до проведення міжнародного дня трудящих — 1 Травня.

Напередодні пролетарського свята Київський, Харківський та інші комітети РСДРП випустили прокламації, в яких закликали робітників і всіх трудящих боротися проти царизму і політичного безправ'я, за здійснення більшовицьких лозунгів про демократичну республіку, 8-годинний робочий день і конфіскацію всієї поміщицької землі. «Відзначимо ж день світлого пролетарського свята одноденним страйком, — закликав Київський комітет РСДРП, — зберемось на мітинг, масовки і збори. Протягнемо руку нашим товаришам за кордоном і проголосимо разом з ними: «Геть капіталізм! Хай живе соціалізм!»

Організовані більшовиками грандіозні першотравневі страйки охопили всю Росію. Під час страйків відбувалися вуличні демонстрації та мітинги. У них взяло участь близько 400 тис. робітників, з яких 100 тис. припадало на Петербург і 38 тис. на Москву. Страйки і майовки, демонстрації і мітинги відбулись у багатьох промислових центрах і містах України: в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Луганську, Костянтинівці, Нижньодніпровську та ін. Так, у Києві в день 1 Травня політичні страйки відбулися на 14 підприємствах; в них взяло участь понад 3 тис. робітників. У перших рядах страйкарів, як і раніше, виступали робітники Південно-російського машинобудівного заводу.

Незважаючи на ряд репресивних заходів з боку царських властей, 1 травня в Катеринославі застрайкувало 1200 робітників Заводу

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 81—82.

Визначні діячі революційного руху України: Г. І. Петровський,
І. Ф. Смирнов (М. Ласточкин), М. К. Муранов, С. Б. Бош,
В. К. Аверін.

російської залізничної промисловості і робітники фабрики «Шла», а увечері в різних районах міста відбулися робітничі демонстрації.

У м. Костянтинівці особливо значними були страйки на пляшковому, дзеркальному і залізопрокатному заводах. Демонстрації і страйки супроводилися сутичками з поліцією.

Ні поголовні обшуки, ні постійні переслідування і арешти більшовиків і активних робітників не зламали волі пролетарів Харкова до боротьби. Зранку 1 травня застрайкувало 2700 робітників Харківського паровозобудівного заводу, 2400 робітників заводу Гельферіх-Саде, 700 робітників кахельного заводу. На кінець дня страйком були охоплені майже всі промислові підприємства і друкарні міста. Під керівництвом більшовиків робітники організували в лісі масову майовку.

В Одесі на заклик більшовицької групи застрайкувало понад 3 тис. робітників 18 підприємств: машинобудівного заводу Гена, заводу Російського товариства пароплавства і торгівлі та ін.

На ряді промислових підприємств страйки, почавшись 4 травня, тривали і в наступні дні. Так було на Заводі російської залізничної промисловості в Катеринославі, Південноросійському машинобудівному заводі в Києві, заводі сільськогосподарських машин Бурхгарда в Єлисаветграді, залізничному і пляшковому заводах в Костянтинівці, суднобудівному заводі в Миколаєві та на інших підприємствах.

Уперту і тривалу страйкову боротьбу вели миколаївські робітники-суднобудівники. Страйк 6 тис. робітників почався 4 травня і тривав з невеликими перервами майже півтора місяця. Страйкарі вимагали звільнення арештованих, збільшення на 50% заробітної плати, 8-годинного робочого дня, повного скасування штрафів, ввічливого поводження адміністрації з робітниками. Наполеглива боротьба робітників примусила адміністрацію задовольнити частину вимог.

Очолюваний більшовиками, робітничий клас України разом з пролетарями всієї Росії широко відзначив знаменний день 1 Травня. Всього у травні 1912 р. на Україні відбулося 52 політичних страйки, в яких взяло участь понад 21 тис. робітників.

Квітнево-травневі політичні страйки яскраво показали зростаючу революційну енергію робітничого класу і солідарність робітників усіх національностей Росії, блискуче підтвердили геніальне передбачення В. І. Леніна про неминучість нового революційного піднесення, продемонстрували величезну організуючу силу більшовицького керівництва. Вони повністю викрили опортунізм ліквідаторів, які, виступаючи проти страйкової боротьби, закликали до подання петицій царському уряду. Перемогла більшовицька тактика — тактика революційної боротьби.

Оцінюючи першотравневі страйки пролетаріату Росії, В. І. Ленін в статті «Лозунги всеросійської конференції РСДРП в січні 1912 р. і травневий рух» писав: «Сотні тисяч петербурзького пролетаріату, — а за ними й робітники всіх кінців Росії — пішли на страйк і на вуличні демонстрації не як один з окремих класів буржуазного суспільства, не з «своїми» тільки професійними лозунгами, а як гегемон, що підносить прапор революції за весь народ, від імені всього народу, для пробудження і залучення до боротьби всіх класів, кому свобода потрібна, хто здатний добиватися її»¹.

В умовах нового революційного піднесення народилась масова легальна щоденна більшовицька газета «Правда», заснована В. І. Леніним. Перший номер «Правди» вийшов 22 квітня (5 травня) 1912 р. В дореволюційній «Правді» в різний час членами редакційної колегії і активними співробітниками були М. М. Батурін, Дем'ян Бедний, К. С. Єремєєв, Н. К. Крупська, В. М. Молотов, М. К. Муранов, М. С. Ольмінський, Г. І. Петровський, М. І. Подвойський, М. Г. Полетаєв, К. М. Самойлова, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін та ін.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 89.

Газета «Правда» відіграла величезну роль у справі зміцнення більшовицьких організацій і завоювання ними впливу на маси. Вона була натхненником і організатором нового революційного піднесення, справжнім колективним пропагандистом, агітатором і організатором трудящих.

Широко висвітлюючи революційний рух в Росії, «Правда» вела нещадну боротьбу проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, виховувала робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму, класової солідарності, вказувала їм шлях у боротьбі проти царизму і капіталістичної експлуатації, вчила їх зміцнювати союз з селянами.

Царський уряд, боячись зростаючого революційного впливу «Правды» на трудящі маси, намагався шляхом поліцейських переслідувань, численних штрафів і конфіскацій припинити її існування. За два з половиною роки царський уряд вісім раз закривав «Правду». Проте вона при всебічній підтримці робітників продовжувала виходити під зміненими назвами — «За правду», «Путь правды», «Трудовая правда». Робітники з відрахувань від своєї заробітної плати створили «залізний фонд» «Правды». Хоч передплата, розповсюдження і читання «Правды» переслідувались органами царської влади, проте робітники передплачували, читали і розповсюджували свою газету.

Незважаючи на поліцейські репресії, на Україні розповсюджувалось від 4 до 5 тис. примірників «Правды». Зокрема, у Києві робітники одержували 572 примірники, в Харкові — 375, у Катеринославі — 675, в Юзівському районі Донбасу — близько 600, у Миколасві — 350, в Одесі — близько 900, в Кременчуку — до 150 примірників. На заводах і фабриках, в шахтах і рудниках, у залізничних майстернях і на торгових суднах — скрізь робітники читали «Правду».

Активну участь у створенні фонду «Правды» брав робітничий клас України. За перші шість місяців 1912 р. у Києві робітники провели 12 групових грошових зборів, у Катеринославі — 8, Харкові — 4, Луганську і Юзівці — по 3, Ананьєві і Маріуполі — по 2. Групові збори були проведені також у багатьох інших містах і на промислових підприємствах України.

Величезну роль у піднесенні партійної роботи і розгортанні революційного робітничого руху на Україні відіграли керівні статті В. І. Леніна про Україну, надруковані в газеті «Правда». Через газету «Правда» Комуністична партія вказувала робітничому класові і всім трудящим України єдино правильний шлях успішної боротьби за соціальне і національне визволення, виховувала їх у дусі непорушної дружби з російським та іншими народами країни.

Надаючи великого значення розгортанню революційної боротьби на Україні, особливо в Донбасі, газета «Правда» на гроші, зібрані гірниками, організувала випуск «Шахтерского листка», перший номер якого вийшов 16 березня 1914 р., і за ініціативою В. І. Леніна готувала видання «Листка українських робітників» українською мовою.

«Правда» широко висвітлювала революційний рух на Україні. Протягом 1912—1914 рр. у ній було опубліковано близько 1550 корес-

Щоденна більшовицька газета «Правда», яка через переслідування царської цензури виходила під різними назвами.

понденцій з України, з яких 606 — про страйковий рух, 453— про становище робітників, 97 — про профспілки і страхову кампанію. На Україні активними кореспондентами «Правди» були більшовики А. Б. Батов, В. Й. Ермощенко, С. Я. Дерман та багато інших. У численних листах робітники України висловлювали щиру подяку «Правде» за ту величезну допомогу, яку вона подавала їм у боротьбі проти царизму і капіталістів.

Робітники Одеси писали: «Правда» освітила нам широкий шлях — шлях, по якому повинні йти свідомі робітники». У листі з Макіївки робітники труболivarного заводу зазначали: «Правда» зміцнює наш дух, і нам стає легше боротися і переживати наші жертви». В. І. Ленін відзначав, що за більшовицькою газетою йшло $\frac{4}{5}$ свідомих робітників Росії. В «Правде» виступала велика армія робітничих кореспондентів. «Правда» виховала ціле покоління російських революціонерів, які брали активну участь у проведенні Жовтневої соціалістичної революції. Зокрема, на Україні вирости тисячі революціонерів-правдистів, з яких вийшли такі діячі більшовицької партії, як В. М. Андронніков,

Г. М. Баглей, С. Н. Власенко, В. Ю. Ключко, Л. Й. Картвелішвілі, І. Є. Клименко, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков та ін. Величезна роль належить «Правде» в зміцненні партійних рядів, у боротьбі проти ліквідаторів, троцькістів і одзовістів, у справі згуртування робітничого класу навколо більшовицької партії і підготовки його до завоювання революційним шляхом політичної влади. Вона допомагала зміцнювати існуючі і створювати нові більшовицькі організації на Україні.

У найбільших містах України виникали нові більшовицькі гуртки на заводах і групи в цехах. Кількісно зростаючи, оформились районні організації з виборними комітетами. У 1912—1913 рр. Катеринославська, Харківська, Київська більшовицькі організації налічували по 200—300 чоловік. У ряді міст — Кривому Розі, Кременчуку, Сумах, Чернігові, Конотопі та інших — виникли нові більшовицькі організації. Лише у Донбасі в 1914 р. було 18 нелегальних соціал-демократичних груп, у яких більшовики розгорнули інтенсивну революційну роботу.

Значну роль у розгортанні боротьби робітничого класу в період революційного піднесення відігравали професійні спілки, які, незважаючи на переслідування царських властей, значно активізували свою діяльність. У 1911 р. на Україні налічувалось 46 профспілок. Крім легальних, існували також і нелегальні профспілки.

Виконуючи рішення Празької партійної конференції, більшовики ще більше посилили роботу в профспілках. Зокрема, в кінці 1913 р. лише в Одесі уже існувало 22 профспілки. Під керівництвом партійних організацій у революційну роботу втягувалось багато позапартійних робітників-активістів.

Більшовицькі організації України працювали в тісному зв'язку з більшовицькими організаціями найважливіших промислових центрів Росії, під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. 19 червня 1912 р. Закордонне бюро ЦК на чолі з В. І. Леніним переїхало у Краків, щоб встановити тісніший зв'язок з Росією, посилити керівництво більшовицькою фракцією ІV Державної думи і редакцією газети «Правда».

Очолюючи підпільну революційну роботу в Росії, В. І. Ленін підтримував постійний зв'язок з більшовицькими комітетами України. За дорученням В. І. Леніна Н. К. Крупська листувалася з Київською, Одеською та іншими організаціями, а також з нижньодніпровською групою більшовиків, більшовиками маріупольського заводу «Провіданс», передавала їм керівні вказівки Леніна і вимагала від них докладної інформації про партійну роботу. В. І. Ленін завжди дбав про зміцнення керівництва більшовицьких організацій на Україні, про постачання їм відповідної партійної літератури, прокламацій та інших більшовицьких видань.

Під керівництвом більшовиків влітку і восени 1912 р. революційний рух посилювався. Назрівав загальний страйк робітників різних галузей промисловості. Тепер, як і під час квітнево-травневих політичних страйків, найбільш організовано і енергійно виступали робітники-металісти. Своїм прикладом вони втягували в страйкову боротьбу шахтарів, рудокопів, будівельників, залізничників, а також робітників дрібних підприємств і майстерень. Найбільшими з політично-економічних страйків, які новою хвилею прокотилися по Україні влітку

1912 р., були страйки понад 2 тис. робітників заводу Ельворті в Єлисаветграді, більше 5 тис. робітників залізничного і пляшкового заводів у Костянтинівці, 780 робітників Південноросійського машинобудівного заводу і 1400 робітників Деміївського цукрового заводу в Києві, страйки робітників у Нижньодніпровську, Мерефі та ін. Страйки цього періоду були більш тривалими, мали більш наступальний характер, ніж раніше.

Ще гострішого політичного характеру набула боротьба робітників восени 1912 р. В країні відбулося багато страйків, під час яких робітники протестували проти утисків і обмежень у зв'язку з виборами до IV Державної думи, проти нового кривавого злочину царизму — смертного вироку військового суду матросам-революціонерам Чорноморського флоту. Поєднання політичних і економічних страйків надавало особливі сили революційному рухові робітничого класу.

У серпні 1912 р., після закінчення строку повноважень, III Державна дума була розпущена. Згідно з царським указом вибори до IV Державної думи були призначені на осінь того самого року. Щоб мати у своєму розпорядженні слухняну думу, царський уряд під різними приводами позбавив величезну кількість трудящих права участі у виборах. Наприклад, у Катеринославській губернії виборчим правом користувалася тільки половина робітників, а взяти участь у виборах фактично могли 14%.

В. І. Ленін приділяв велику увагу всім питанням, зв'язаним з виборчою кампанією, з діяльністю більшовиків у IV Державній думі. VI Всеросійська партійна конференція прийняла розгорнуті рішення «Про вибори до IV Державної думи» і «Про думську соціал-демократичну фракцію», які разом з опублікованою у жовтні 1911 р. в газеті «Соціал-демократ» статтею В. І. Леніна «Про виборчу кампанію і виборчу платформу» стали програмою боротьби і керівництвом для діяльності більшовиків як у ході виборчої кампанії, так і в самій думі.

В. І. Ленін, нещадно викриваючи меншовиків-ліквідаторів і троцькістів, які підтримували буржуазію і йшли в думу для участі в її законодавчій роботі, учив, що більшовики повинні використати думу для викриття самодержавства, для розширення і посилення зв'язків нелегальної більшовицької партії з масами. В. І. Ленін вказував, що для соціал-демократії вибори — не особлива політична операція, не ловля мандатів ціною яких завгодно обіцянок, а лише особливий привід для агітації за основні вимоги свідомого пролетаріату. Демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація всієї поміщицької землі — такі були більшовицькі лозунги у виборчій кампанії, які, за визначенням В. І. Леніна, повинні були стати лозунгами всієї демократії, лозунгами народної революції.

Робітничий клас Росії активно відгукнувся на заклик більшовиків, керованих В. І. Леніном, взяти участь у виборах до IV Державної думи. Легальним центром і штабом більшовицької виборчої кампанії стала газета «Правда». В ці дні її сторінки були заповнені матеріалами про хід виборів. Керівні діячі партії у кожному номері «Правди» виступали з статтями, в яких викривали маневри монархістів, кадетів, прогресистів, меншовиків, троцькістів, ліквідаторів, українських, єврейських

та інших буржуазних націоналістів і роз'яснювали широким робітничим масам суть виборчої платформи більшовиків.

Передвиборча кампанія проводилась у надзвичайно тяжких для робітників умовах. Царизм урізував їх і без того мізерні виборчі права. Ліквідатори всіляко намагалися перешкодити робітникам брати активну участь у виборах. Органи царської влади, незадоволені несприятливим для них ходом виборів у Петербурзі, на початку жовтня 1912 р. визнали «незаконними» вибори на 22 великих підприємствах. На заклик більшовиків 5 жовтня в знак протесту застрайкувало понад 100 тис. робітників. Царський уряд, наляканий розмахом страйкового руху, змушений був поступитися.

Більшовицька партія, В. І. Ленін звертали особливу увагу на розгортання організаційної і агітаційної роботи у тих губерніях, де висувались кандидати в депутати по робітничій курії, зокрема в Петербурзькій, Московській, Владимирській, Костромській, Харківській і Катеринославській.

Виконуючи рішення VI Всеросійської партійної конференції, більшовицькі організації на Україні уже в лютому 1912 р. почали підготовчу роботу серед робітників у зв'язку з наступними виборами до IV Державної думи. В. І. Ленін у березні 1912 р. в листі Київському комітетові РСДРП вимагав найактивнішого поширення виборчої платформи більшовиків, рекомендував видати спеціальне звернення до селян про вибори. Більшовицькі комітети випускали передвиборні прокламації, широко розповсюджували «Виборчу платформу РСДРП», написану В. І. Леніним, проводили в промислових центрах збори робітників окремих підприємств. Передвиборна прокламація, надрукована Київським комітетом РСДРП, була розповсюджена на багатьох київських підприємствах, а також у залізничних майстернях Конотопа і в інших містах.

У Катеринославі і Харкові, де проходили вибори по робітничій курії, більшовицькі комітети створювали виборчі партійні комісії, які проводили велику роботу по забезпеченню обрання більшовицьких кандидатів. Партійні комісії вели рішучу боротьбу проти меншовиків, ліквідаторів і буржуазних націоналістів, які намагалися зірвати вибори робітничих кандидатів до думи. У звіті Харківської організації РСДРП про вибори до думи по робітничій курії відзначалось, що в результаті рішучої боротьби проти опортуністичних дій меншовиків і ліквідаторів по Харкову і всій губернії переважна більшість уповноважених були більшовики або співчуваючі їм.

Царський уряд, щоб забезпечити чорносотенну більшість у думі, забороняв проводити агітацію за робітничих кандидатів, розганяв передвиборні збори трудящих, проводив масові арешти більшовиків, активних робітників і робітничих виборщиків, застосовував у ході виборів підтасовки і різні махінації, мобілізував і пустив у хід всі сили реакції — від чорносотенців до духовенства. Служили царизмові також і українські буржуазні націоналісти, які блокувались на виборах з монархістами, октябристами та кадетами і підтримували їх.

Проте, незважаючи на переслідування, репресії і передвиборний терор, більшовицька партія в упертій боротьбі успішно провела вибори

робітничих депутатів у думу. З дев'яти депутатів від робітничої курії шість були членами більшовицької партії — О. Є. Бадаєв, Г. І. Петровський, М. К. Муранов, Ф. М. Самойлов, М. Р. Шагов і Р. В. Малиновський (згодом викритий як провокатор). Від робітників Катеринославської губернії був обраний Г. І. Петровський, а від робітників Харківської губернії — М. К. Муранов.

IV Державна дума щодо свого складу мало чим відрізнялась від III думи. Переважну більшість депутатів думи становили представники поміщиків-кріпосників і великого промислового капіталу, які об'єднувались у реакційні чорносотенні партії монархістів, октябристів і кадетів. Яскравим підтвердженням цього є склад депутатів IV думи, обраних від українських губерній. З 97 депутатів було: крайніх монархістів — 59, октябристів — 21, кадетів і прогресистів — 14, трудовиків — 4, соціал-демократів більшовиків — 2. Такий склад думи давав можливість царизмові проводити ще жорстокішу реакційну антинародну політику соціального і національного гноблення народів Росії.

Вибори до IV думи показали назрівання політичної кризи в країні і згуртованість демократичних мас під більшовицькими лозунгами; вони підтвердили, що тільки пролетаріат покликаний стати в чолі грядущої революції. Піднесення робітничого руху і масові страйки, спрямовані проти самодержавства, мали загальнонародне значення. Розмах робітничого руху в 1912 р. піднявся майже до рівня початку революції 1905 р. і був вищий, ніж в 1906 і 1907 рр. Всього в Росії в страйках 1912 р. взяло участь 1 069 820 робітників, у тому числі на Україні в 349 страйках — понад 132 тис. робітників. У 1913 р. на Україні відбулося 249 страйків, які охопили 76955 робітників, а в першій половині 1914 р. — 301 страйк за участю 94416 страйкарів. Страйки пробуджували і втягували в боротьбу селянські маси, організовуючи їх для революції.

Разом з робітничим класом на боротьбу проти гнобителів — поміщиків і куркулів — піднімалися селяни. Більшовицька партія постійно роз'яснювала селянським масам, що розв'язання селянського питання в країні може бути здійснене тільки шляхом революційної боротьби селянства в союзі з робітничим класом і під його керівництвом. Більшовики, газета «Правда» спрямовували стихійну революційність селянських мас в русло свідомої і цілеспрямованої боротьби проти поміщиків і куркулів.

Робітники-більшовики, які працювали на великих заводах і жили в приміських селах, весь час вели серед селян агітаційну роботу, готували їх до організованих виступів. Через них на село проникала газета «Правда», яка будила селян до революційної боротьби. Протягом 1910—1914 рр. в Росії відбулось понад 13 тис. селянських виступів.

Революційна боротьба селян проти поміщиків і куркулів ставала більш організованою і проявлялася в різних формах — від підпалів маєтків до збройних виступів. Тільки у Харківській губернії протягом 1912—1914 рр. було вчинено 962 підпали. В 1913 р. у Полтавській губернії було спалено 65 маєтків поміщиків і садиб багатих хуторян. Підпали були помстою трудящих селян поміщикам і куркулям за постійні

знуцання і жорстоку експлуатацію. Зокрема, велике заворушення селян сталося на початку травня 1910 р. в с. Борщівці Проскурівського повіту Подільської губернії. Воно було викликане утисками поміщика Ярошинського і пораненням вогнепальною зброєю управляючим економією Радуським селянина Дмитра Мальця. Обурений натовп селян з понад 200 чоловік оточив економію, вимагаючи видачі управляючого. Лише прибуття великого загону поліції врятувало Радуського від неминучої розправи.

Час від часу в поміщицьких маєтках спалахували страйки сільськогосподарських робітників. Великий страйк відбувся у квітні 1913 р. в маєтку землевласника Феменде (Куп'янський повіт). В ньому взяло участь 200 чоловік. У травні 1914 р. страйкували сільськогосподарські робітники в маєтку поміщика Лихачова (Зміївський повіт).

У березні 1913 р. селяни с. Пищі Володимир-Волинського повіту виступили проти поміщика Гутковського, і розігнали загін стражників, який прибув для його захисту. Незважаючи на те, що рух був придушений збройною силою, Гутковський змушений був піти на поступки, дозволивши селянам користуватися 158 десятинами землі.

В роки нового революційного піднесення, як і раніше, селяни вели рішучу боротьбу проти здійснення столипінської аграрної реформи. Вони зривали сільські сходи, на яких обговорювались питання про вихід на хутори куркулів, чинили опір землевпорядним комісіям, знищували розставлені землемірами межові знаки та ін. Так, селяни містечка Рівного Єлисаветградського повіту, які виступали проти виходу на відруби, 22 травня 1912 р. оточили в балці Лозоватка землевпорядника та його помічників, що нарізували землю для тих, хто виходив на відруби, і з вигуками «беріть лопати і рубайте їм голови» прогнали їх з поля та знищили поставлені ними віхи і стовпці. Для придушення цього виступу була викликана поліція, яка арештувала селян Лаврентія і Михайла Доценків, Лаврентія Шамшуру, Іларіона Войченка та інших і справу про них передала слідчим органам.

Велику стійкість у боротьбі проти здійснення столипінської аграрної реформи проявили селяни с. Губарівки Богодухівського повіту Харківської губернії, які виступили проти проведення землевпорядних робіт і виділення куркулям землі на відруби. Рух тривав тут з перервами з квітня 1911 до січня 1914 р. Одним з яскравих фактів селянської боротьби проти столипінської реформи був виступ селян с. Уди Харківського повіту в березні 1914 р. Не підкоряючись розпорядженням землевпорядної комісії, вони вчинили активний опір сільським урядовцям і загоніві поліції, не допустили їх проводити нарізування земель відрубникам, а там, де земля вже була нарізана, знищили межові знаки і відновили межі, які були раніше.

Багато селянських виступів відбулося в зв'язку з надмірними податками і жорстокою формою їх стягнення органами царської влади. Зокрема, в червні 1912 р. селяни Микільсько-Борщагівської волості Київського повіту відмовилися сплачувати непосильні для них земські збори і велику, щораз зростаючу недоїмку. Коли волосний старшина разом із збирачем податків почав описувати майно селян с. Софіївської Борщагівки, вони вчинили опір. Тільки при допомозі викликаного

загону поліції повітовим урядовцем вдалося провести на селі арешти. Проте селяни напали на поліцаїв, щоб відбити арештованих. Поліція почала стріляти в повсталих. Виступ селян Софіївської Борщагівки підтримали селяни с. Петропавлівської Борщагівки, і незабаром рух охопив усю волость. Боротьбу селян очолили робітники заводу Грєтера і Криванека. За розпорядженням губернських властей в села були введені війська.

Боротьба селянських мас невпинно зростала. Селянським рухом були охоплені всі українські губернії. За роки нового революційного піднесення на Україні відбулося кілька тисяч селянських виступів. Селяни дедалі більше переконувались, що тільки разом з робітничим класом під керівництвом більшовицької партії вони зможуть одержати землю і звільнитися від поміщицько-куркульської кабали.

Могутній страйковий рух робітників і загострення класової боротьби на селі вплинули на розгортання революційного руху в армії і флоті. Спалахи повстань у військах довели, що революційний настрій посилюється навіть у тих робітників і селян, які були пригнічені муштрою.

Більшовицькі організації приділяли велику увагу роботі серед солдатів і матросів. Під час призовів у царську армію попадали і більшовики, які, встановивши зв'язки з місцевими партійними організаціями, створювали у військових частинах більшовицькі гуртки і групи. У поживленні революційного руху в армії і флоті значну роль відіграло й те, що серед солдатів і матросів було чимало тих, хто пройшов школу першої російської революції.

Підпільні революційні організації, створені на багатьох кораблях Балтійського і Чорноморського флотів, готували матросів до збройного повстання. Більшовицькі організації Балтики підтримували тісний зв'язок з матросами-більшовиками Чорноморського флоту. Чорноморці, серед яких продовжували жити революційні традиції броненосця «Потемкин» і крейсера «Очаков», вирішили почати повстання одночасно з балтійцями навесні 1912 р. Водночас повстання готувалось і в сухопутних частинах Севастопольської фортеці. Революційні матроси установили тісний зв'язок з робітниками Одеси, Миколаєва, Феодосії, Новоросійська.

Революційний рух у військовому Чорноморському флоті був міцно зв'язаний з революційною боротьбою моряків торгового флоту. Значну роль у посиленні цієї боротьби відіграла профспілка моряків, яка мала свої організації на 190 кораблях. Вона випускала газету «Морськ», що нелегально розповсюджувалась серед матросів Чорноморського і Північного флотів. Революційно настроєним матросам торгового флоту допомагали колишні учасники повстання на броненосці «Потемкин», що жили в Болгарії, Румунії, а також діячі соціал-демократичної партії Болгарії — «тісняки» і лівої частини соціал-демократичної партії Румунії.

Царському урядові, який засилав на кораблі багато провокаторів і шпигунів, вдалося розкрити план підготовки повстання. В цьому йому допомогли і есери — виразники ідеології куркульства, які своєю авантюристичною тактикою індивідуального терору штовхали

революційно настроєних матросів до передчасних поодиноких виступів. За час від квітня 1912 по червень 1913 р. в Балтійському флоті було заарештовано 700 матросів. У Чорноморському флоті в травні 1912 р. за доносом провокатора жандарми розкрили революційну організацію на лінкорі «Іоанн Златоуст». З 30 арештованих матросів шість було розстріляно. Протягом червня — липня того ж року на різних військових кораблях — «Память Меркурия», «Пантелеймон» (колишній «Потемкин»), «Кагул» (колишній «Очаков») та інших — було арештовано ще близько 500 матросів. 1 серпня в Севастополі був запроваджений воєнний стан. У жовтні 1912 р. відбувся суд над революційними матросами. За вироком суду 10 чоловік були страчені, а 106 засуджені до каторжних робіт.

Незважаючи на те, що суд був закритий, а казарми, в яких відбувалися судові засідання, були оточені військами, відомості про нього проникли в газету «Правда». Комуністична партія закликала робітничий клас до протесту. Першими на цей заклик відгукнулися петербурзькі робітники, які організували 26—27 жовтня страйки і мітинги революційного протесту проти жорстокого вироку морякам Чорноморського флоту. Водночас робітники протестували проти політичних переслідувань і закриття профспілок. Страйками, мітингами і демонстраціями, які мали яскраво виявлений політичний характер, були охоплені Москва та інші промислові центри.

На Україні на початку листопада в Харкові, Миколаєві і Катеринославі більшовики організували одноденний страйк протесту, в якому взяло участь 12 тис. робітників. 1 листопада на знак протесту проти смертного вироку матросам застрайкували робітники депо Північно-Донецької залізниці. У відповідь на криваві злочини царизму в Києві відбулася робітничка і студентська демонстрація. Робітники промислових підприємств Бердянська на своїх зборах прийняли резолюцію, в якій протестували проти вироку севастопольським морякам.

Страйки протесту проти розправи над матросами свідчили про те, що назрівав момент злиття повстань в армії і флоті з революційним рухом робітничого класу.

Невпинне наростання революційного руху робітників, посилення класової боротьби селян, революційні виступи в армії і флоті показали загальнонародний характер революційного піднесення, величезну організуючу силу керівництва більшовицької партії і глибоку життєвість її лозунгів.

3. БІЛЬШОВИКИ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

Царська Росія була великою багато-національною державою. На її території на початку ХХ ст. разом з росіянами жили ще понад 100 різних націй і народностей, які становили майже $\frac{3}{5}$ населення країни. Царський уряд будував свою політику щодо народів національних окраїн на найгрубішому насильстві і жорстокій колоніальній експлуатації. Він свідомо гальмував економічний і культурний розвиток пригноблених народів, прирікаючи їх на крайнє зубожіння, безправ'я і культурну відсталість, жорстоко придушував героїчні виступи трудящих, які

боролись за своє визволення. Даючи оцінку великодержавній шовіністичній політиці царизму, В. І. Ленін писав, що «уряд не управляє, а воює»¹.

В обстановці наростаючого революційного піднесення національне питання набуло надзвичайної гостроти. Царське самодержавство і експлуаторські класи Росії, налякані розвитком революційного руху, намагалися з допомогою великодержавної політики отруїти народну свідомість шовінізмом і націоналізмом. Націоналізм виявлявся в різних формах — в формі великодержавного, що був властивий буржуазії панівної нації і спрямований на поневолення інших націй, на позбавлення їх самостійного розвитку, та в формі місцевого, що був властивий буржуазії пригнобленої нації, зокрема української. Готуючись до війни, імперіалістичні країни не тільки мілітаризували свою економіку, а й одночасно вели посилену ідеологічну підготовку війни, зробивши націоналізм одним з її найважливіших ідеологічних засобів.

Посилення імперіалістичних суперечностей і підготовка до світової імперіалістичної війни викликали шалену шовіністичну і націоналістичну пропаганду в країнах Західної Європи. В цей час буржуазні політичні партії, доводячи вічність і недоторканність свого панування, виступили з націоналістичними і шовіністичними програмами. Буржуазію в цьому активно підтримувала її агентура в робітничому русі — соціал-ревізіоністи, які почали опошлювати і фальсифікувати геніальне вчення основоположників марксизму про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, їх положення про шляхи розв'язання національного питання.

Лідери II Інтернаціоналу не тільки не дали відсічі зростаючому буржуазному націоналізму, а й самі стали на його точку зору, намагаючись підкорити пролетаріат ідеології буржуазного націоналізму.

Підготовка до імперіалістичної війни в Росії супроводжувалась розгулом чорносотенної реакції, сіянням недовір'я і ворожнечі до національних меншостей, організацією погромів і убивств керівників революційного руху. Як вказував В. І. Ленін, найгрубіший націоналізм став «єдиною політичною платформою партій уряду»².

Спираючись на чорносотенні партії в боротьбі з революцією і національно-визвольним рухом, царизм всіляко сприяв їх діяльності. Почесним членом чорносотенного «Союза русского народа» був цар Микола II.

Великодержавну шовіністичну політику царизму активно підтримувала російська буржуазія. Боячись повторення революційних виступів, царський уряд разом з буржуазією повів шалену пропаганду шовінізму серед робітників.

Разом з цим посилюється пропаганда буржуазного націоналізму, яка почала захоплювати широкі кола буржуазії та буржуазно-націоналістичної інтелігенції Кавказу, Польщі, України, прибалтійських районів країни та ін. Більшовицька партія та її вождь В. І. Ленін

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 195.

² В. І. Л е н і н. Твори, т. 17, стор. 432.

напередодні першої імперіалістичної війни приділяють особливо велику увагу національному питанню на Україні, де пригноблення трудящих набуло найогидніших форм.

Царський уряд і пануючі класи Росії жорстоко переслідували українську мову і культуру, позбавляючи український народ права набувати знання рідною мовою. На сторінках чорносотенної преси, в школах, театрах велась відверта злочинна пропаганда, спрямована на придушення національно-визвольного руху і посилення національного гніту.

Українські буржуазні націоналісти, використовуючи посилення національного гніту з боку буржуазії панівної нації і намагаючись очолити національно-визвольний рух на Україні, всіляко заперечували класову боротьбу всередині української нації, проголошували націоналістичний лозунг класового миру. Ідеологи буржуазного націоналізму проповідували антинаукову, реакційну теорію «безкласовості» і «безбуржуазності» української нації, поширювали ідеї протиставлення інтересів однієї нації іншим, сіяли почуття недовір'я до великого російського народу, підступно ототожнюючи його з царизмом і правлячими експлуататорськими класами Росії.

У цих складних умовах об'єднання сил робітників усіх національностей країни було одним з найважливіших питань революційної боротьби. Перед більшовицькою партією постало невідкладне завдання викрити великодержавний шовінізм і місцевий націоналізм в усіх його проявах. Необхідно було посилити пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму, щоб захистити пролетаріат від проникнення в його середовище буржуазно-націоналістичних впливів, виробити більшовицьку програму з національного питання, яка відповідала б завданню підготовки нової революції. Особливо гостро відчувалася потреба в ясній програмі з національного питання на окраїнах країни, де зростав національно-визвольний рух, де національне гноблення і зневажання царизмом національних прав народів проявлялися в найбільш грубій формі.

Відновлення справді марксистського трактування національного питання, очищення його від опортуністичних перекирвань з боку теоретиків II Інтернаціоналу, творчий розвиток його відповідно до нових історичних умов блискуче здійснив В. І. Ленін. Глибоко аналізуючи і узагальнюючи досвід національно-визвольних рухів в епоху імперіалізму, творчо розвиваючи ідеї Маркса і Енгельса, він розробив струнку систему поглядів у національному питанні, яка вказувала конкретні шляхи боротьби за визволення народів від соціального і національного гніту.

Велике значення для історичної долі українського народу, як і інших народів Росії, мали твори В. І. Леніна з національного питання, написані в період нового революційного піднесення: «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання», «Кадети про українське питання», «Як єпископ Никон захищає українців?», «Ще про «націоналізм» та ін. У них багато уваги приділено висвітленню життя і боротьби українського народу.

Виступаючи як щирий захисник соціальних і національних прав українського народу, В. І. Ленін перший вказав єдино можливий шлях його визволення — єдність пролетаріату України й Росії, всіх трудящих у боротьбі за повалення царизму і капіталізму, за соціалістичну революцію. Він нещадно викривав великодержавну політику царизму, поміщиків і капіталістів, які цькували український народ за «сепаратизм». Разом з тим В. І. Ленін зривав маску з українських буржуазних націоналістів, що прагнули роз'єднати робітників за національною ознакою, виступав проти всяких національних привілеїв.

Розглядаючи національне питання з урахуванням конкретно-історичної обстановки, В. І. Ленін зробив надзвичайно важливі теоретичні і практичні висновки про те, що суть національного питання і зміст національних рухів залежать від характеру суспільного ладу, в якому вони виникають, що в умовах імперіалізму національно-визвольний рух є важливою складовою частиною загальної боротьби робітничого класу за революцію.

Програмні вимоги більшовицької партії з національного питання, сформульовані в працях В. І. Леніна, передбачали: визнання за кожною нацією права на цілковите самовизначення; територіальну автономію для народів, що лишилися в складі багатонаціональної держави; повну рівноправність великих і малих націй в усіх питаннях державного і культурного будівництва; послідовне проведення принципу пролетарського інтернаціоналізму, створення єдиної робітничої партії, єдиних профспілок та інших організацій трудящих всіх національностей країни.

Ленінське вчення давало відповідь на такі найважливіші питання, як ставлення робітничого класу і більшовицької партії до національного питання, до національних рухів, до інтересів і вимог пригноблених народів. В. І. Ленін вчив, що пролетаріат і його партія ставлять своїм завданням знищити всілякий гніт. У національному русі пролетаріат повинен розрізняти мету, яку переслідує цей рух, повинен боротися за здійснення своїх класових завдань і цьому підпорядковувати національну боротьбу. Національно-визвольний рух послаблює імперіалізм, особливо коли в ньому беруть участь широкі маси трудящих. Керуючись ленінськими настановами, більшовицька партія будувала свою програму на принципах пролетарського інтернаціоналізму, що є основою дружби і братерства народів.

Твори В. І. Леніна з національного питання відіграли велику роль у згуртуванні робітників усіх національностей Росії навколо більшовиків, у єдиний фронт боротьби проти царизму і капіталізму та їх прихваснів — буржуазних націоналістів усіх мастей, як великоруських, так і місцевих. Марксистсько-ленінське вчення з національного питання викривало найбільш витончені форми націоналізму, що прикривалися соціалістичною фразеологією, з усією гостротою протиставило буржуазному націоналізмові — ідеології буржуазії — послідовний інтернаціоналізм — ідеологію міжнародної солідарності трудящих.

В Росії націоналістичні групи всіх відтінків у тій чи іншій мірі зазнали впливу опортуністичної програми австрійських соціал-демократів з національного питання. Ця програма підміняла марксистський лозунг про право націй на самовизначення націоналістичним лозунгом

«культурно-національної автономії», який виходив з непохитності капіталізму, зберігав у недоторканності економічні і політичні підвалини буржуазного ладу.

Пролетаріат не міг прийняти програму «культурно-національної автономії». Виділення з економічного і політичного життя країни культури, шкільної справи означало відділення ідеології від економіки. Програма «культурно-національної автономії» ставила своїм завданням обмежити національно-визвольну боротьбу лише питаннями культури, не зачіпаючи соціально-економічних і політичних проблем.

Більшовики, викриваючи націоналістів усіх мастей, завжди пов'язували національне питання з основними завданнями класової боротьби і ставили його розв'язання в залежність від конкретних історичних умов.

До першої світової війни Комуністична партія розглядала національне питання як складову частину загального питання про боротьбу за буржуазно-демократичну революцію. Партія пролетаріату вважала, що повалення царизму, ліквідація всіх залишків феодалізму і повна демократизація країни є найкращим розв'язанням національного питання, можливим в рамках капіталістичного ладу.

В період першої світової війни, коли запекла боротьба між імперіалістичними коаліціями підірвала міць імперіалізму і посилила єдиний фронт робітничого класу капіталістичних країн та пригноблених народів колоній і залежних країн, більшовики у зв'язку з новим історичним становищем вважали, що національне питання партія повинна розв'язувати по-новому, поєднуючи його вирішення з долею соціалістичної революції.

Марксистсько-ленінське вчення з національного питання стало в руках пролетарських партій усього світу могутньою зброєю в боротьбі за визволення трудящих з-під впливу націоналістичної буржуазії, за об'єднання їх навколо пролетаріату — єдино послідовного борця за повну ліквідацію всякого соціального і національного гніту.

Комуністична партія приділяла надзвичайно велику увагу визволенню українського народу з-під соціального і національного гніту, відстоюючи корінні інтереси робітничого класу і трудящого селянства України.

Більшовики від імені пролетаріату всієї Росії на сторінках «Правди», в прокламаціях, з трибуни Державної думи послідовно і наполегливо боролися проти національного гноблення царизмом українського народу, виступали за вільний розвиток української демократичної культури, відстоюючи права української нації на самовизначення. «Чи судилося, наприклад, Україні, — писав В. І. Ленін, — стати самостійною державою, це залежить від 1000 факторів, невідомих наперед. І, не намагаючись *«гадати»* марно, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівно: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»¹.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 380.

Глибоко обґрунтовуючи більшовицьку програму з національного питання, В. І. Ленін учив, що питання про право націй на самовизначення не можна змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї або іншої нації. Це питання партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно з точки зору інтересів усього суспільного розвитку і класової боротьби пролетаріату.

Борючись за право націй на самовизначення, Комуністична партія разом з тим невтомно прагнула усунути недовір'я між народами, об'єднати їх на основі повної рівноправності і дружби для спільної боротьби проти гнобителів.

В. І. Ленін завжди підкреслював прогресивне значення тісних зв'язків українського і російського пролетаріату. «Візьміть Росію і ставлення великоросів до українців,— писав Ленін у 1913 р.— Розуміється, всякий демократ, не кажучи вже про марксиста, буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх. Але було б прямою зрадою щодо соціалізму і дуренькою політикою *навіть* з точки зору буржуазних «національних завдань» українців — *ослаблювати* існуючий тепер, у межах однієї держави, зв'язок і союз українського і великоруського пролетаріату»¹.

В період революційного піднесення більшовицька партія прийняла ряд важливих рішень з національного питання, що були спрямовані на виховання робітничих мас в дусі пролетарського інтернаціоналізму, в дусі боротьби проти всіх гнобителів — «своїх» і «чужих».

Так, в рішеннях Празької конференції РСДРП 1912 р. висловлювалась впевненість, що всупереч усім перешкодам робітники соціал-демократи всіх національностей Росії будуть дружно, пліч-о-пліч боротися за пролетарську справу, проти всіх ворогів робітничого класу.

На Краківській і Поронінській нарадах ЦК РСДРП з партійними працівниками у 1912 і 1913 рр. було приділено велику увагу національному питанню і національним соціал-демократичним організаціям. На цих нарадах були підведені підсумки боротьби за втілення в життя рішень II з'їзду РСДРП і дістала дальшу розробку програма партії з національного питання. Перед місцевими партійними організаціями ставилася вимога в дискусіях, пресі та ін. давати найрішучішу відсіч войовничому націоналізмові, закликати робітників усіх національностей країни до боротьби з всілякими проявами націоналізму серед трудящих, а соціал-демократичних робітників — до найтіснішого згуртування й злиття на місцях в єдиній партії.

Партійні рішення мали величезне значення для розгортання революційної боротьби, сприяли інтернаціональному вихованню трудящих України і зміцненню дружби українського, російського та інших народів Росії.

Велику роль у пропаганді серед широких мас більшовицьких поглядів на розв'язання українського питання відіграли виступи в Державній думі депутатів-більшовиків, справжніх представників українського народу і виразників його кровних інтересів.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 13.

Вороги трудящих — українські буржуазні націоналісти виступали з брехливим наклепом, нібито більшовики не захищають демократичних національних прав українського народу. Спростовуючи цей наклеп, депутат Г. І. Петровський радив перечитати виступи більшовицьких депутатів в думі, які свідчили, що ніхто не виступав так яскраво і послідовно на захист пригноблених національностей, як більшовики.

30 березня 1913 р. більшовик Г. І. Петровський звернувся до українських прогресивних діячів з проханням повідомляти його про всі випадки національного пригноблення з вказівкою джерел і висловив надію, «що товариші українці докладуть необхідних зусиль до того, щоб виступ у Державній думі на їх захист був по можливості солідно обгрунтованим».

У 1913 р. на нараді членів ЦК і відповідальних працівників у Пороніно на пропозицію В. І. Леніна було прийнято рішення про те, щоб Г. І. Петровський, як депутат України, виступив у думі з промовою з національного питання. Про це було оголошено в газеті «Правда». 20 травня 1913 р. Г. І. Петровський виголосив у думі промову, основний текст якої був написаний В. І. Леніним. Пізніше у своїх спогадах Г. І. Петровський писав: «Володимир Ілліч дав згоду написати текст промови, але він зажадав від нас надіслати йому потрібні матеріали. Тоді ж Ленін обговорив зі мною найголовніші питання, пов'язані як з підготовкою промови, так і з самим її змістом». Г. І. Петровський згадував, що Володимир Ілліч приділяв велику увагу українському робітничому рухові, при зустрічах і в листуванні вимагав точної та повної інформації про його стан, настійливо рекомендував українським більшовикам досконало вивчати рідну мову.

У пристрасній яскравій промові був підданий критиці великодержавний шовіністичний курс царського уряду і буржуазних партій, які закликали до знищення культури неруських народностей. Викладаючи основні програмні вимоги більшовиків у національному питанні, депутат-більшовик приділив велику увагу українському питанню, яке набуло особливої гостроти.

Перебуваючи під владою царизму, під гнітом поміщиків і буржуазії, український народ поділяв тяжку долю пригноблених народностей Росії. Переконаливо, на яскравих фактах депутат доводив, що царизм і реакційні класи країни душили свободу українського народу, принижували його національну гідність, позбавляли його права на рідну мову в школі і установах, насильно підтримували економічну і культурну відсталість народу з метою ще більш жорстокої експлуатації його. В Європейській Росії письмений населення становило лише 30 %, а на Україні і того менше — 20 %.

«Дійсне розв'язання національного питання в Росії,— говорив депутат,— як і в інших країнах, можливе тільки при повному демократизмі, який забезпечує послідовний і вільний розвиток національностей на основах повного національного самовизначення. Прискорити настання такого ладу може тільки *повне злиття пролетарів усіх національностей* у боротьбі за соціалізм, проти всякої буржуазії і проти наших поміщиків, які розпалюють національну ворожнечу».

Промова Г. І. Петровського в думі, надрукована в «Правде», була прочитана десятками тисяч передових робітників і справила велике враження в країні, особливо в національних окраїнах, сприяла активізації робітничого і селянського руху.

На цю промову відгукнулися широкі маси робітників України; вони жваво обговорювали її, виступали проти національного гніту, боролися за національні права українського народу.

У своїх спогадах Г. І. Петровський так писав про відгуки робітників на цей виступ: «Під час мого відвідання Тули, Харкова, Катеринослава та інших міст влітку 1913 року робітники з великим інтересом розпитували мене про цей виступ і повністю схвалювали діяльність депутатів-більшовиків. Не проходило жодних партійних зборів, на яких не був би зачеплений виступ більшовиків у думі з національного питання, що відбувся 20 травня 1913 року. Так було і у інших депутатів-більшовиків на зборах. Загалом, крім схвалення, я нічого не чув, у такому дусі виносились всі резолюції».

Передові робітники Катеринославщини у своєму наказі, посланому в березні 1913 р. депутатові-більшовику, заявляли, що вони уповноважують його відстоювати поряд із загальними інтересами робітників також і їх національні інтереси. «Нам дорога наша рідна мова, — писали робітники в наказі, — як могутній засіб культурного розвитку, без якого неможливий розвиток класової і політичної самосвідомості. Тому ми уповноважуємо товариша Петровського добиватися для нас, українців, насамперед школи з викладанням рідною мовою, допущення української мови в суді і в усіх адміністративних установах на території з українським населенням, а також свободи діяльності українських культурно-освітніх установ, які в даний час переслідуються якнайнещадніше».

Трудячі селяни України все більше й більше переконувались, що тільки робітничий клас є їх єдиним вірним союзником і вмілим керівником в боротьбі за соціальне і національне визволення. Протестуючи проти виступу в Державній думі чорносотенного депутата від Катеринославської губернії, 1790 селян Катеринославщини в колективному листі заявляли, що вони доручають захист селянських інтересів і боротьбу проти національного гноблення депутатам від робітників — соціал-демократам.

Очоливши робітничий клас України, більшовики вели нещадну боротьбу проти царської політики гноблення українського народу, проти переслідування його мови, літератури і мистецтва, проти будь-яких національних обмежень українців.

Велику політичну активність проявили робітники України у зв'язку із смертю видатної української письменниці, революціонера-демократа Лесі Українки. У серпні 1913 р. в Києві відбувся похорон Лесі Українки, в якому взяло активну участь багато робітників київських підприємств. Вони віддали останню шану улюбленій письменниці. Незважаючи на численний наряд поліції, робітники поклали на могилу письменниці вінки з червоними стрічками. В опублікованій в «Правде» статті-некролозі, присвяченій пам'яті Лесі Українки, розкривалось значення поетичної діяльності письменниці для загальноросійської

боротьби трудящих проти гнобителів. «Правда» писала: «... її бадьорі твори довго будитимуть нас до роботи — боротьби. Добра вічна пам'ять письменниці — другові робітників».

Рішучий протест робітників викликала так звана справа Бейліса. Царський уряд та його місцеві органи намагались зобразити вбивство в 1911 р. у Києві зграєю чорносотенців хлопчика Андрія Ющинського як «ритуальне вбивство», нібито вчинене євреями для виконання релігійних обрядів. У цьому вбивстві був обвинувачений Бейліс, проти якого сфабрикували судову справу, що тяглася більше двох років. Восени 1913 р. відбувся судовий процес. По всій країні прокотилася хвиля протесту проти цього процесу. Більшовицька «Правда» гнівно таврувала царське самодержавство як головного організатора ганебного процесу.

25 лютого 1914 р. минало 100 років з дня народження великого українського поета, революціонера-демократа, полум'яного борця проти кріпосництва і самодержавства Т. Г. Шевченка. Робітники, селяни і прогресивна інтелігенція готувалися широко відзначити цей ювілей. Але царський уряд у змові з правлячими колами, ненавидячи поета і боячись революціонізуючого впливу його творів на народні маси, повів шалену кампанію проти святкування ювілею поета і закладки йому пам'ятника. Міністр внутрішніх справ видав наказ, який забороняв організацію демонстрацій, зборів і вечорів, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка, а синод заборонив влаштування панахид. Знищення над пам'яттю великого сина українського народу викликало гнівний протест народних мас. Більшовицька фракція Державної думи, рішуче виступаючи проти царської політики гноблення українського народу, внесла запит про незаконність заборони святкування ювілею Шевченка. У запиті говорилося: «В цьому факті дістала найяскравіше відбиття не тільки політика розгнужданого націоналізму і пригноблення однієї з найбільших національностей, що входять до складу Росії, а й протисуспільні і антикультурні тенденції урядового курсу. Жорстоке і беззаконне переслідування української мови і самодіяльності українського народу є лише однією з ланок у загальному ланцюгу беззаконня і сваволі, який скував усі народи, що населяють Росію».

У більшовицькій «Правде» у лютому 1914 р. була опублікована стаття «Пам'яті Т. Г. Шевченка», в якій дана висока оцінка спадщини великого Кобзаря. Газета писала про могутній талант Т. Г. Шевченка, характеризувала його як «улюбленого поета та борця за щастя народу», який усе життя був стійким у своїх революційно-демократичних переконаннях. Більшовики через «Правду» закликали всіх робітників приєднатися до гарячого протесту проти заборони царським урядом вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, закликали виступити проти гнобительської політики царизму на Україні, на захист національних прав і культури українського народу.

Виступаючи з гнівним протестом проти заборони царським урядом святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, В. І. Ленін писав: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти

Полицейський наряд на могилі Т. Г. Шевченка в ювілейні дні 1914 р.

уряду, що кращої агітації і увияти собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»¹.

Більшовики зв'язували вшанування пам'яті Шевченка з боротьбою пролетаріату проти національного гніту і царизму. Київський комітет РСДРП у своїй прокламації, надрукованій з приводу заборони царизмом святкування 100-річчя з дня народження Шевченка, закликав трудящих приєднатися до загального протесту проти гнобительської політики царизму. «Тільки з падінням самодержавного ладу, — писав Київський комітет, — буде легше робітникам боротися за свою долю,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 196.

про яку часто згадував покійний поет. В день пам'яті поета-трибуна згадайте про світлий грядущий лад, про соціалізм. Пам'ятайте, що на боротьбу за соціалізм, проти гнобителів усіх націй іде робітничий клас— пролетаріат. Міцніше зв'яжіть, товариші, боротьбу воєдино, куйте міцні зв'язки класової солідарності.

Робітники, широкі кола студентів і учнів Києва, Харкова, Одеси, Полтави та інших міст України, всупереч забороні царизмом вшанування пам'яті поета і зрадницько-угодовській політиці буржуазних націоналістів, які виступали проти організації в день ювілею зборів і демонстрацій, відзначили 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. У ряді сіл України відбулися сходки селян, присвячені цьому ювілею. Незважаючи на попередні арешти, в Києві на знак протесту проти заборони царським урядом святкування ювілею Т. Г. Шевченка застрайкували робітники Південноросійського машинобудівного заводу, механічного заводу Млошевського, тютюнової фабрики, друкарні та ін.

Ювілей Т. Г. Шевченка був відзначений у Петербурзі, Москві та в інших містах Росії. На ювілейному вечорі, організованому 15 квітня 1914 р. в Тифлісі, виступив із спогадами про Шевченка грузинський поет Акакій Церетелі.

Вшановуючи пам'ять Шевченка, робітники і передові кола інтелігенції багатонаціональної Росії продемонстрували дружбу і солідарність пригноблених царизмом народів.

Наочним прикладом злочинного переслідування української культури та її прогресивних діячів була конфіскація властями кінематографічної стрічки із зображенням похорону композитора М. Лисенка і закриття приміщення, де вона демонструвалась. Більшовицька «Правда» затаврувала цю сваволю. А опублікована в газеті стаття «Земський вандалізм» зірвала маску демократів з ліберальних діячів Ковотопського земства, які вилучили з бібліотек повіту твори Л. Толстого, М. Горького та інших «крамольних письменників», а твори таких «неблагонадійних», як Т. Шевченко і Марко Вовчок, проголосили взагалі «книжковим мотлохом».

Коли на початку 1914 р. зібрався другий з'їзд представників «Всеросійського національного союзу» і член думи Савенко виступив на ньому з доповіддю про «мазепинство» (так великодержавні націоналісти образливо називали український національно-визвольний рух), В. І. Ленін на сторінках «Правды» різко затаврував великодержавних націоналістів і показав їх справжні цілі. «Цькуючи українців та ін. за «сепаратизм», за прагнення до відокремлення, націоналісти тим самим відстоюють *привілей* великоруських поміщиків і великоруської буржуазії на «свою» державу,— писав В. І. Ленін.— Робітничий клас проти *всіх* привілеїв; тому він відстоює *право* націй на самовизначення¹. Ворогами справедливої боротьби українського народу за соціальне і національне визволення виступали також українські буржуазні націоналісти всіх мастей. Вони завжди обслуговували інтереси різних груп експлуататорських класів, були зрадниками корінних інтересів

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 90.

трудящих, найлютішими ворогами українського народу. Українська буржуазія і поміщики Правобережної, Лівобережної і Південної України, зацікавлені в загальноросійському ринку збуту, йшли на угоду з царизмом і російською буржуазією, а українська буржуазія і поміщики Галичини, Буковини і Закарпаття в більшості своїй орієнтувалися на австро-німецький імперіалізм. В період революції 1905—1907 рр. частина української буржуазії і поміщиків першої групи, сумніваючись у тому, чи зможе російський царизм захистити її капітали і земельну власність, почала орієнтуватися на імперіалістичну реакційну Німеччину.

В. І. Ленін яскраво показав, що буржуазія *«зраджує»* інтереси свободи, батьківщини, мови й нації, коли встає перед нею революційний пролетаріат¹.

Намагаючись зруйнувати єдність трудящих у їх боротьбі за визволення з-під гніту капіталу, буржуазні націоналісти допомагали царизмові в придушенні революційного руху. Напередодні першої світової війни вони пішли на угоду з найлютішим ворогом українського національно-визвольного руху — кадетською партією, виступали як вірні слуги царизму. Ведучи переговори з лідерами кадетської партії у Києві і Петербурзі в лютому 1914 р., українські буржуазні націоналісти відмовилися від вимоги автономії України.

У боротьбі проти зростаючого революційного руху виступали в єдиному блоці як капіталісти і поміщики різних націй, так і їх агента — буржуазні націоналісти. «Капіталісти і поміщики що б то не стало хочуть роз'єднати робітників різних націй, а самі сильні світу цього чудово уживаються вкупі, як акціонери «прибуткових» мільйонних «діл» (як-от ленські приїски) — і православні і євреї, і руські і німці, і поляки і українці, всі, у кого є *капітал*, дружно експлуатують робітників усіх націй»².

Українська буржуазія, щоб затемнити класову свідомість робітників і селян і підірвати їх класову солідарність, через своїх ідеологів проголошувала класові інтереси буржуазії загальнонародними, намагалася підкорити своїм націоналістичним задумам революційний рух трудящих. Особливо відзначалися цим діячі УСДРП з журналу «Дзвін», що видавався у Києві в кінці 1913 — першій половині 1914 р., які всіляко намагались загальмувати революційну класову боротьбу трудящих мас.

Нещадно викриваючи антинародну політику буржуазних націоналістів, В. І. Ленін писав: «Національна справа — спочатку, пролетарська — потім, кажуть буржуазні націоналісти і шп. Юркевичі, Донцови і т. п... Пролетарська справа — насамперед, кажемо ми, бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»³.

Рішучу боротьбу повели більшовики проти поміщицько-клерикального націоналізму — союзника царизму і реакції, які здійснювали

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 406.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 70.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

політику поневолення народів. Поміщицький монархо-клерикальний націоналізм, ідеологами якого були В. Липинський, В. Шемет, єпископ Никон та ін., відбивав інтереси великих українських землевласників. Прихильники цього напрямку намагалися реставрувати кріпосницько-феодалну гетьманщину, в якій панівне місце займала б українська земельна аристократія. Видаючи себе за поборників «національної культури», вони виправдували національне гноблення інших національностей, які жили на Україні. З цією метою чорносотенець єпископ Никон вніс в IV думу законопроект про запровадження української мови в початкових школах і культурно-освітніх товариствах. Буржуазні націоналісти на Україні спільно з чорносотенцями підняли шалений галас з приводу цього, всіляко вихваляючи виконівський законопроект, а Никона зображали другом українського народу, борцем за національну рівність, лицемірно і демагогічно твердячи, що він «з нахненням і завзятістю захищає український рух».

В. І. Ленін, гнівно викриваючи реакційну демагогію Никона, підкреслював, що у нього лозунг «національної культури» українців означає на ділі лозунг пропаганди чорносотенства українською мовою, лозунг українсько-клерикальної культури, що «не можна захистити від гноблення українців, не захищаючи від усякого гноблення всі без винятку народи,— не усуваючи абсолютно з державного життя поняття «інородця»,— не відстоюючи повної рівноправності всіх національностей»¹.

Виразники інтересів української буржуазії і обуржуазнених поміщиків — українські націонал-ліберали, близькі своєю програмою до кадетів, були також запеклими противниками визволення українського народу від соціального і національного гніту. Ідеологом націонал-лібералів був М. Грушевський, який виступав проти дружби українського і російського народів, вороже ставився до їх спільної боротьби за свободу і незалежність. В одному таборі з ним були С. Єфремов і Є. Чикаленко, які видавали газету «Рада».

Викриваючи маневри українських буржуазних націоналістів, які для обдурювання народу називали себе «українськими прогресистами», більшовицька газета «Правда» у травні 1912 р. писала, що за їх демократичними словами приховується певний буржуазний інтерес, їх зрада інтересів народу, від імені якого вони безцеремонно виступають.

З різновидностей українського буржуазного націоналізму найбільш витонченим, найбільш замаскованим був дрібнобуржуазний націоналізм, який відбивав інтереси української дрібної міської буржуазії, куркульства і буржуазно-націоналістичної інтелігенції.

Маскуючись революційною фразеологією, називаючи себе українськими соціал-демократами, дрібнобуржуазні націоналісти блокувалися з українською буржуазією і разом з представниками інших різновидностей націоналізму намагалися протиставити український народ російському і розколоти єдність дій трудящих мас України і Росії в боротьбі проти царизму і капіталізму. Їх ідеологи

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 19, стор. 335.

В. Винниченко і С. Петлюра всіма силами і всілякими методами боролися за здійснення контрреволюційних прагнень української буржуазії.

Більшовики вели нещадну боротьбу проти цього витонченого націоналізму, показували, що за його революційною фразеологією і вимогами «національної культури» і «національної незалежності» приховується експлуататорська політика української буржуазії. Незважаючи на старанне маскування «загальнонаціональними» лозунгами, буржуазним націоналістам не вдалось отруїти свідомість трудящих мас України і підірвати дружбу між російським і українським народами.

Комуністична партія, проводячи непримиренну боротьбу проти буржуазного, дрібнобуржуазного і поміщицького монархо-клерикального українського націоналізму, виховувала робітників і трудове селянство України в дусі дружби з російським народом, закликала їх до спільної революційної боротьби за перемогу революції, яка забезпечить соціальне і національне визволення всім народам, в тому числі українському народові. Великий Ленін учив, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹.

В. І. Ленін встановив ділові контакти з українським робітником, соціал-демократом О. М. Лолою, якому він надіслав проект звернення до українських робітників і просив перекласти його на українську мову та підписати. О. М. Лола виконав прохання вождя Комуністичної партії. Незабаром більшовицька «Правда» опублікувала українською мовою звернення до українських робітників за підписом О. М. Лоли, яке закликала їх до об'єднання з російськими робітниками і робітниками інших національностей. «Пора вже і нам — українським робітникам, — говорилось у зверненні, — прокинутися і енергійно взятися за об'єднання для боротьби з капіталом... Товариші! Наша дорога — братерський союз робітників усіх націй...»

Оцінюючи це звернення, В. І. Ленін писав: «Об'єднання без різниці націй. Цей клич особливо насущний тепер у Росії. Погані порадики робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з «Дзвону» з шкіри пнуться, намагаючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. «Дзвін» робить справу націоналістичних міщан». В. І. Ленін закінчував свою оцінку звернення закликом: «Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»².

Більшовики непримиренно боролися не тільки проти великодержавного шовінізму, українського буржуазного націоналізму, але й проти єврейського буржуазного націоналізму. Бунд, єврейська буржуазно-націоналістична партія, стоячи на реакційних позиціях і всіляко намагаючись посилити і узаконити єврейську відокремленість, протидіяв вихованню мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Підаючи нищівній критиці буржуазно-націоналістичну програму так званого національного федералізму Бунду, його політику розме-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

² Там же, стор. 455.

жування робітників різних національностей, більшовицькі організації викривали бундівський федералізм, який приводив до дезорганізації робітничого руху. Разом з тим вони вели рішучу боротьбу проти контрреволюційної буржуазно-націоналістичної партії сіоністів, яка намагалася ізолювати єврейські робітничі маси від спільної боротьби пролетаріату. Продажні верховоди сіонізму завжди блокувалися з найреакційнішими колами імперіалістичної буржуазії, особливо вислужуючись перед англійськими і американськими імперіалістами.

Більшовики України проводили значну роботу по інтернаціональному вихованню членів профспілок. У ряді профспілок більшовики Києва успішно боролися з шовіністами та єврейськими буржуазними націоналістами. У Києві бундівці мали вплив у профспілці заготівельників, де переважали єврейські ремісники. Ця профспілка в 1912—1913 рр. не виявляла активної діяльності. Добиваючись впливу в ній, Київська партійна організація порушила питання про об'єднання профспілки заготівельників із спорідненою їй профспілкою шевців, де більшість членів становили росіяни, українці і поляки. Це питання було обговорено на загальних зборах обох профспілок. Більшовики у своїх виступах доводили, що національний розбрат між робітниками послаблює сили пролетаріату і зміцнює сили експлуататорів. Один з робітників, що виступав, говорив: «У нас не повинно бути національної ворожнечі, для нас байдуже — єврей, росіянин чи поляк, аби тільки був робітник, а чим більше робітників організовано в одну спілку, тим сильніша організація». Цю думку підтримали члени обох профспілок і об'єдналися, що зміцнило новоутворену профспілку.

Праці В. І. Леніна, рішення партії і розроблена більшовиками програма з національного питання сприяли розгортанню революційного руху, мобілізували трудящі маси на боротьбу проти всіх і всіляких проявів націоналізму і шовінізму, виховували робітників численних національностей Росії в дусі інтернаціонального згуртування навколо російського пролетаріату. Комуністична партія під керівництвом свого вождя В. І. Леніна, ведучи в тяжких умовах царизму боротьбу проти реакційного великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму, послідовно підтримуючи демократичні вимоги українського національно-визвольного руху, вказала робітникам і трудящому селянству України єдино правильний шлях боротьби за соціальне і національне визволення.

4. ПЕРЕДВОСННА ПОЛІТИЧНА КРИЗА

У 1913—1914 рр. ще більше посилювався революційний робітничий рух. У 1912 р. в Росії страйкувало понад мільйон робітників, у 1913 р. — близько півтора мільйона, а за перші сім місяців 1914 р. — близько двох мільйонів. Тут швидко назрівала друга буржуазно-демократична революція. Під керівництвом більшовиків робітничий клас в союзі з селянством завдавав дедалі більш могутніх ударів по царизму і буржуазії.

Наближення революції створило політичну кризу в урядових верхах, посилило розпад, хитання, взаємне недовір'я всередині третьо-червневого блоку поміщиків і буржуазії.

Політична криза, яка швидко наростала в Росії, визначалася як революційним піднесенням в країні, так і загостренням міжнародних відносин. Розвиток монополістичного капіталізму вів в усьому світі до посилення політичної реакції, спрямованої проти демократії, проти революційної боротьби трудящих мас. Все більше загострювалася революційна боротьба пролетаріату країн Європи, все більшого розвитку набував національно-визвольний рух в Азії.

До краю загострилися в ці роки імперіалістичні суперечності між головними капіталістичними країнами, в першу чергу між Англією і Німеччиною, а також між Німеччиною і Росією, Німеччиною і Францією, США і Японією. Посилилась експансія американського імперіалізму в Росію, його намагання зайняти ряд ключових позицій в її економіці.

У боротьбі за панування в Європі німецький імперіалізм прагнув захопити у Росії польські землі, Прибалтику, встановити свою гегемонію на Балканах і в Малій Азії, відірвати Україну від Росії і захопити її. Пангерманісти хотіли поневолити слов'янські народи, відібрати у них кращі землі і заселити їх німцями.

Прагнучи послабити царську Росію в майбутній світовій війні, австро-німецькі імперіалісти намагалися залучити на свій бік українських націоналістів, обіцяючи деякі поступки українському буржуазно-національному руху в Галичині. Однак українські народні маси були ворожі німецькій орієнтації і дружно ставилися до братнього російського народу. Навіть серед українських буржуазних націоналістів переважала орієнтація на буржуазну Росію, і тільки у Галичині і Буковині серед них була впливова орієнтація на Німеччину і Австро-Угорщину.

Коли російські великодержавні націоналісти почали обвинувачувати весь український національний рух у тому, що він нібито підриває зв'язок України з Росією, В. І. Ленін резонно запитав: «... чому ж Росія не може спробувати «зміцнити» зв'язок українців з Росією *тим же методом*,... тобто наданням українцям свободи рідної мови, самоврядування, автономного сейму і т. п.»¹. В. І. Ленін зазначав, що буржуазія пригноблених націй перетворює лозунги національного визволення в обман робітників, причому у внутрішній політиці вона використовує ці лозунги для реакційних угод з буржуазією пануючих націй, а у зовнішній політиці намагається укласти угоди з однією із імперіалістичних держав, що були суперниками.

Політика царизму на Балканах зазнавала серйозної невдачі. В Туреччині зміцнився вплив кайзерівської Німеччини. Німецькі офіцери були запрошені для командування турецькими військами. Закриття чорноморських проток для експорту хліба в 1912—1913 рр. серйозно порушило економічні інтереси Росії, скоротило експорт хліба, що зачіпало інтереси поміщиків і української аграрної буржуазії.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 387.

У 1912 р. спалахнула війна балканських слов'ян проти турецького панування, яка мала прогресивний національно-визвольний характер. Вона знайшла відгук і співчуття серед російського і українського народів.

Імперіалістичні держави широко використовували балканську кризу для розв'язання світової імперіалістичної війни за переділ світу. Більшовики, підтримуючи національно-визвольний рух балканських народів, закликали робітників до боротьби проти імперіалізму, загрози воєнної бойні, за зміцнення бойової єдності робітників усіх країн.

Дальше революційне піднесення 1913—1914 рр., як і раніше, очолював робітничий клас. Початок 1913 р. був ознаменований політичними страйками в день річниці «Кривавої неділі» — 9 січня.

Прокламація Центрального Комітету партії більшовиків закликала всіх робітників Росії: «Початок 1913 року нехай стане передднем другої революції в Росії. Дім Романових, готуючись святкувати в 1913 році свій 300-річний ювілей, збирається ще надовго влаштуватися на спині Росії. Скажімо ж 9 січня 1913 року цій зграї:

Досить! Геть монархію Романових! Хай живе демократична республіка!»

На Україні в 1913 р. річницю 9 січня відзначили політичними страйками робітники Миколаєва, Харкова, Одеси, Херсона.

У лютому 1913 р. вперше святкували на Україні Міжнародний день робітниць. 23 лютого в Києві відбулося кілька нелегальних зборів робітниць. У прийнятій резолюції говорилося: «Ми, київські робітниці, учасниці зборів, присвячених Міжнародному жіночому дню, вітаємо встановлення цього дня і приєднуємося до протесту робітниць усіх країн проти жіночого безправ'я, проти капіталістичного ладу, що є головною причиною всіх наших бідувань».

У березні 1913 р. на ряді значних заводів України прокотилася хвиля великих економічних страйків. Страйкували 5 тис. робітників трубопрокатного заводу і заводу Гантке в Катеринославі, 3 тис. робітників Луганського патронного заводу. 14 березня застрайкувало 7 тис. робітників судноверфі у Миколаєві на знак протесту проти сваволі заводської поліції, яка по-звірячому побила одного робітника. Уповноважений від страйкуючих робітників поїхав у Петербург до більшовиків — депутатів Державної думи із скаргою на беззаконня царських властей. Страйк тривав сім днів; хоча вимоги робітників не були задоволені, страйк показав політичну активність робітників, їх зрослу класову солідарність, яка яскраво виявилася у тому, що на захист одного робітника стало кілька тисяч. Арешт організаторів страйку, як писав кореспондент «Правди», «не зламав гордої вдачі миколаївських робітників».

Першотравневі страйки 1913 р. охопили майже всі промислові центри України: Харків, Київ, Луганськ, Маріуполь, Миколаїв, окремі шахти Донбасу. В першотравневих листівках більшовики писали: «Геть романовську монархію! Хай живе демократична республіка! Ми вимагаємо 8-годинного робочого дня! Ми вимагаємо конфіскації всіх поміщицьких земель на користь селян!» Найбільш організовано пройшов першотравневий страйк у Харкові. Відгукнувшись на прокламацію більшовицького підпільного комітету, тут застрайкували най-

більші підприємства. Всього 1 травня 1913 р. на Україні страйкувало до 20 тис. робітників. У липні відбувся величезний тритижневий страйк 9 тис. суднобудівників Миколаєва. У серпні тут страйкувало 3 тис. портових робітників.

Взимку 1913 р. відбулися великі страйки в Донбасі. У грудні під керівництвом більшовиків страйкували на шахтах поблизу Юзівки 3500 шахтарів, протестуючи проти зниження заробітної плати, вимагаючи скасування штрафів і звільнення найбільш ненависних представників рудничної адміністрації. Місцеві власті доносили про організуючу роль в цьому страйку газети «Правда», яку передплачували шахтарі. Друкуючи повідомлення про хід найважливіших страйків 1913 р. по всій Росії, про досягнення і помилки в страйковій боротьбі, «Правда» підбадьорювала відстаючих робітників, кликала їх до боротьби, виступала від імені більшовицької партії організатором робітничого руху. В 1913 р. на Україні відбулося понад 100 страйків, у яких брало участь близько 90 тис. робітників.

Значну партійну діяльність на Україні розгорнули більшовики — депутати ІV Державної думи. Більшовицька фракція думи була другим загальноросійським легальним органом партії. Виконуючи вказівки ЦК більшовицької партії, більшовики-депутати Г. І. Петровський і М. К. Муранов відвідували промислові райони, влаштовували нелегальні збори робітників, де виступали із звітами про свою діяльність, з доповідями про чергові завдання революційного руху, про посилення підпільної роботи. Приїзд депутатів вносив велике пожвавлення в робітничий рух на місцях.

Після розколу соціал-демократичної думської фракції у жовтні 1913 р. передові робітники України в десятках резолюцій вітали утворення самостійної більшовицької фракції в Державній думі. В одній з таких резолюцій групи робітників-марксистів м. Харкова говорилося: «Причиною розколу у фракції є не випадкові розходження між двома її частинами, а непримиримі, принципіальні незгоди. Передовий пролетаріат, розібравшись в суті незгод, засудив ліквідаторство. Визнаючи, що повна єдність фракції немислима, ми вітаємо рішучий крок шестірки. Шлемо свій посильний внесок у фонд робітничої газети «Путь правды», справжньої виразниці наших інтересів». Під резолюціями, які вітали більшовицьку фракцію ІV Державної думи і засуджували меншовицьку фракцію, стояло близько тисячі підписів передових робітників України. Меншовикам вдалося зібрати лише близько 150 підписів. Це була одна з найбільших перемог більшовицьких організацій на Україні над меншовиками, здобутих під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна.

Поронінська нарада ЦК РСДРП, яка відбулася в кінці вересня 1913 р., обговоривши корінні питання робітничого руху і чергові завдання партійної роботи, відзначила, що рух підходить до постановки на чергу дня всеросійського політичного страйку. Систематичну підготовчу агітацію за цей страйк необхідно почати негайно і повсюдно. І справді, в 1914 р. революційне піднесення розвивалося під лозунгом підготовки загального політичного страйку. Все частіше відбувалися революційні мітинги і демонстрації. Робітничий рух вийшов на вулиці міст. Наприклад, в день річниці «Кривавої неділі» — 9 січня 1914 р. —

страйкувало 8 тис. миколаївських робітників; масова демонстрація робітників, з траурними піснями пройшла по місту.

Великі страйки робітників відбувалися у березні і квітні 1914 р. У квітні в Єнакієвому стався величезний страйк 10 тис. робітників Петровського металургійного заводу, який належав бельгійським капіталістам. Цей страйк справив великий вплив на робітників Донбасу. Єнакієвці посилали своїх делегатів на сусідні заводи і рудники, закликаючи робітників до загального страйку. Страйком керувала більшовицька група, очолювана Я. В. Залмаєвим.

Царські власті арештували десятки робітників-активістів, що керували страйком; вони розганяли збори, стріляли в робітників, вживали всіх заходів для придушення страйку. Заводська підпільна більшовицька група звернулася до робітників з прокламацією, в якій писала: «Цей страйк показав нам, що являє собою наш уряд, який так любить говорити про любов до батьківщини... Коли справа торкнулась грошового мішка, то ми бачимо, що наш російський уряд не тільки не захищає нас, російських робітників, від гніту іноземного бельгійського капіталу, але, навпаки, він усі засоби випробував, аж до насильства, щоб впрягти нас на старих, ще на гірших умовах, ніж працювали раніше. Як видно, товариші, інтереси чужого, бельгійського грошового мішка набагато ближче серцю російського царського уряду, ніж інтереси робітників».

Царизм і російські капіталісти допомагали іноземним капіталістам жорстоко експлуатувати російських і українських робітників. Американські, англійські, німецькі капіталісти, відзначав В. І. Ленін, збирають прибуток за допомогою російських капіталістів, яким перепадає значна частка.

Більшовицькі організації встановлювали живі зв'язки з легальними робітничими організаціями, сприяли їх розвитку. Більшовики завойовували легальні робітничі організації (профспілки, лікарняні каси та ін.) і витісняли звідти зрадників робітничого класу — ліквідаторів-меншовиків. Особливо серйозною була поразка меншовиків у легальних робітничих організаціях Харкова, Миколаєва, Києва.

Піднесення революційного руху примусило царський уряд видати в червні 1912 р. закон про лікарняні каси для робітників. Хоч цей закон мало задовольняв потреби робітників у соціальному страхуванні, все ж він давав їм у цьому відношенні деякі права. Царським властям доводилося дозволяти численні збори робітників для обговорення проектів статуту, виборів уповноважених, обрання правлінь лікарняних кас. На цих зборах виникали гострі політичні дискусії про загальне становище робітників. У 1914 р. на Україні було утворено близько 500 лікарняних кас, що обслуговували 360 тис. робітників. Правління і службовий персонал лікарняних кас здебільшого складалися з активних учасників більшовицького підпілля, які перетворили їх в опорні легальні бази революційного робітничого руху.

Виборні від катеринославських робітників у губернське страхове присутствіє у своїй постанові одногolosно заявили, що вони приєднуються до більшовиків. У листі до редакції «Правди» вони писали: «Вважаємо своїм моральним обов'язком на весь голос заявити, що ми при-

ймаємо як керівництво у своїй діяльності наказ петербурзьких робітників — прихильників газети «Путь правды». Не допомогло ліквідаторам залякування робітників тим, що обрання більшовиків, які провадять підпільну роботу, на керівні пости у профспілках і лікарняних касах приведе до розгрому цих установ. Буржуазна преса всіляко підтримувала ліквідаторів. Але робітничий клас йшов за більшовиками. У Києві і Одесі, Миколаєві і Харкові у професійних спілках, робітничих клубах, страхових установах перемагали правдисти. Так, у грудні 1913 р. начальник київського губерньського жандармського управління доповідав: «Все правління професійної спілки металістів поділяє тактику більшовиків соціал-демократів. У професійних спілках взагалі приймається більшовицька тактика і лише в невеликих групах «ліквідаторська». Між «більшовиками» і «ліквідаторами» тепер йде велика боротьба». Серед відомих місцевих більшовицьких діячів цього періоду виділялися: А. Б. Батов, В. Й. Єрмоценко, Я. В. Залмаєв (у Донбасі), В. К. Аверін, Е. І. Квірінг, П. О. Воронцов, В. Ю. Ключко, Д. З. Лебідь, С. Н. Власенко (у Катеринославі), М. М. Швернік, М. І. Чижиков (у Миколаєві і Херсоні), В. М. Андронніков, О. Г. Горбачов, І. Ф. Смирнов, В. Д. Вегман (у Києві та Одесі).

Масовими страйками і мітингами відзначили робітники України 1 Травня 1914 р. В одному тільки Харкові в цей день страйкувало близько 15 тис. чоловік. Тут у більшовицькій організації активно працювали С. В. Косіор, М. Осіньський (В. В. Оболенський), А. Л. Близниченко та ін.

Провал столипінської земельної реформи, піднесення робітничого руху активізували революційний рух селянства. В статтях В. І. Леніна, надрукованих в «Правде», в прокламаціях більшовицьких організацій, в промовах більшовицьких депутатів у IV Державній думі незмінно висувалася вимога конфіскації поміщицьких земель. Багато заводських робітників-більшовиків, особливо ті, хто жив у приміських селах, систематично вели агітацію серед селян. Типовим зразком більшовицької агітації серед селян може служити прокламація Кременчуцької більшовицької організації від 14 липня 1914 р. «Після 1905 р., після селянських повстань, — писалося у ній, — уряд намагався відірвати селянські маси від революційного пролетаріату, він погнав селян у відруби, розраховуючи цим роз'єднати селян, віддати їх в кабалу сільським куркулям — але уряд поміщиків вмів тільки розоряти і цією своєю «земельною політикою» ще гостріше, ніж у 1905 р., поставив перед вкрай розореним селом необхідність революційного захоплення поміщицьких земель. Як і у нас, робітників, у селян немає виходу, крім революції».

Революційний робітничий рух підтримувався селянським рухом, посилюючи загальний натиск на поміщиків і царизм. Країна все більше наближалась до революційної кризи. 28 травня 1914 р. почався загальний страйк бакинських нафтовиків. Він тривав аж до початку світової війни і відіграв велику роль у дальшому розвитку революційного руху в усій Росії. Проти робітників Баку були застосовані жорстокі репресії, але царським властям так і не вдалося зламати волю страйкуючих.

На допомогу бакинцям прийшли робітники всієї Росії. 3 липня в Петербурзі у дворі Путіловського заводу зібралось 13 тис. робітників

для обговорення питання про підтримку бакинців. Під час мітингу завод було оточено загонами поліції. Кінні поліцейські дали два залпи і з шаблями наголо врізалися в натовп. Двоє робітників було вбито, 50 поранено. Газета «Путь правды» закликала пролетаріат до боротьби проти царизму. 4 липня в Петербурзі застрайкувало 70 тис. робітників; незабаром число страйкуючих дійшло до 150 тис. На вулицях відбувалися демонстрації, сутички з поліцією, з'явилися барикади. На знак протесту проти розстрілу путіловців і для підтримки бакинського страйку застрайкували робітники найбільших промислових центрів Росії.

На Україні — в Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Києві, Одесі та в ряді інших міст — спалахнули великі політичні страйки робітників. 7—8 липня в Харкові страйкували робітники 23 фабрик і заводів. Робітники паровозобудівного заводу влаштували демонстрацію.

10 липня в Миколаєві робітники суднобудівних заводів після мітингу також влаштували демонстрацію. З революційними піснями, несучи червоні прапори, вони вирушили у місто. Поліція і козаци відкрили стрільбу по демонстрантах і поранили кількох робітників. Намагаючись запобігти страйкам, начальник катеринославського жандармського управління 10 липня видав наказ: «Негайно, з сьогоднішнього дня виловити ініціаторів страйку, які перебувають в організації більшовиків, приготувати списки для ліквідації». Чекаючи загального страйку в Харкові, Києві й інших великих містах, царські власті стягували туди піхоту і кавалерію.

Липневі страйки мали яскраво виражений політичний характер. Тільки за перші сім місяців 1914 р. на Україні відбулося до 300 страйків, у яких взяло участь близько 100 тис. робітників.

У робітничому русі авангардну роль відігравали петербурзькі пролетарі. Багато пітерських заводів щороку страйкувало чотири-п'ять разів. 220 тис. робітників Петербурга становили близько 10 % промислового пролетаріату Росії, але вони дали в 1913 р. 40 %, а в 1914 р. — 54 % загальної кількості страйкуючих робітників усієї Росії. Провідну роль петербурзьких робітників у революційній боротьбі глибоко розуміли передові українські робітники.

Бойовий дух, бадьорість, глибока віра в перемогу робітничого класу яскраво відображені в листі молодого робітника-більшовика, написаному з Харкова до його товариша в Петербург: «Пам'ятай, що щастя кується в Петербурзі, і від ступеня зусиль та інтенсивності, які проявите ви, працівники центру, залежить сприятливий результат руху. Сміливіше роздувайте горно, і нехай іскри, що вилітають з нього, розпалять серця і розум всеросійського пролетаріату. Більшовизм безумовно переможе. В цьому я впевнений, дев'ятий вал наближається, і до нього треба готуватися».

Петербурзькі робітники впливали на розвиток революційного руху не тільки прикладом енергійної страйкової боротьби. Пітерські робітники, яких жандармерія висилала з столиці в провінцію, в тому числі і на Україну, відігравали там активну роль у посиленні революційного руху.

Українські робітники пліч-о-пліч з пролетарями інших національностей працювали на шахтах і заводах України. У братерській співдружності, під керівництвом більшовицької партії вони боролися

в єдиних пролетарських організаціях — політичних, професіональних, кооперативно-освітніх — проти царизму і капіталістів, відкидаючи спроби українських, єврейських, польських націоналістів розколоти єдність всеросійського робітничого руху.

У розвитку революційного робітничого руху цих років велика роль належала газеті «Правда», яка нещадно викривала контрреволюційність лібералів, зраду інтересів робітничого класу з боку ліквідаторів, троцькістів і буржуазних націоналістів. Вона виховала ціле покоління більшовиків-правдистів, які були тісно зв'язані з робітничою масою, керували її боротьбою проти царизму і буржуазії.

В. І. Ленін, аналізуючи обстановку в країні, відзначав, що революційний робітничий рух у Росії в 1912—1914 рр. знаменував собою початок нового грандіозного революційного піднесення. Проте дальший розвиток революційної ситуації був перерваний світовою імперіалістичною війною, в якій царизм шукав порятунку від назриваючої революції.

В. І. Ленін ще за кілька років до 1914 р. попереджав маси про грізну небезпеку світової війни, яку готують імперіалісти. Грабіжницьку політику імперіалістів усіх країн, підготовку ними імперіалістичної війни систематично викривала газета «Правда»; вона показувала загнивання капіталізму, його реакційність, неминучість його загибелі.

Більшовицькі організації, керуючись вказівками ЦК партії більшовиків, систематично викривали імперіалістичних паліїв війни за переділ світу. Наприклад, катеринославські більшовики у прокламації, виданій за кілька днів до початку першої світової війни, звернулись до робітників із закликком активно боротися проти воєнної небезпеки: «Тепер, коли апетити хижаків-капіталістів і збанкрутілого царського уряду знов готові втягнути Росію, а може і всю Європу, в нову нечувану, жахливу війну, голос пролетаріату повинен пролунати особливо гучно і дружно: «Геть війну! Хай живе Демократична Республіка! Хай живе соціалізм!».

У роки нового революційного піднесення більшовики України, успішно поєднуючи нелегальну роботу з легальною, розгорнули несприятливу боротьбу проти меншовиків, ліквідаторів, троцькістів, буржуазних націоналістів, завдали їм рішучої поразки і завоювали на свій бік переважну більшість робітничих мас України.

5. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
ПІД ВЛАДОЮ
АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ
В 1900—1914 РР.

В епоху імперіалізму ще більше посилюється колоніальний гніт у Галичині, на Буковині і Закарпатті, які перебували в складі Австро-Угорщини. В цей час тут загострюються класові суперечності і посилюється національно-визвольний рух.

Економічна відсталість західноукраїнських земель була результатом закабалення і грабування населення іноземним капіталом, а також колоніальної політики австро-угорського уряду. Як і раніше, ці землі були ринком збуту промислових товарів і сировинним придатком промислово розвинутої метрополії — Австро-Угорщини.

для обговорення питання про підтримку бакинців. Під час мітингу завод було оточено загонами поліції. Кінні поліцейські дали два залпи і з шаблями наголо врізалися в натовп. Двоє робітників було вбито, 50 поранено. Газета «Путь правды» закликала пролетаріат до боротьби проти царизму. 4 липня в Петербурзі застрайкувало 70 тис. робітників; незабаром число страйкуючих дійшло до 150 тис. На вулицях відбувалися демонстрації, сутички з поліцією, з'явилися барикади. На знак протесту проти розстрілу путіловців і для підтримки бакинського страйку застрайкували робітники найбільших промислових центрів Росії.

На Україні — в Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Києві, Одесі та в ряді інших міст — спалахнули великі політичні страйки робітників. 7—8 липня в Харкові страйкували робітники 23 фабрик і заводів. Робітники паровозобудівного заводу влаштували демонстрацію.

10 липня в Миколаєві робітники суднобудівних заводів після мітингу також влаштували демонстрацію. З революційними піснями, несучи червоні прапори, вони вирушили у місто. Поліція і козаки відкрили стрільбу по демонстрантах і поранили кількох робітників. Намагаючись запобігти страйкам, начальник катеринославського жандармського управління 10 липня видав наказ: «Негайно, з сьогоднішнього дня виловити ініціаторів страйку, які перебувають в організації більшовиків, приготувати списки для ліквідації». Чекаючи загального страйку в Харкові, Києві й інших великих містах, царські власті стягували туди піхоту і кавалерію.

Липневі страйки мали яскраво виражений політичний характер. Тільки за перші сім місяців 1914 р. на Україні відбулося до 300 страйків, у яких взяло участь близько 100 тис. робітників.

У робітничому русі авангардну роль відігравали петербурзькі пролетарі. Багато пітерських заводів щороку страйкувало чотири-п'ять разів. 220 тис. робітників Петербурга становили близько 10 % промислового пролетаріату Росії, але вони дали в 1913 р. 40 %, а в 1914 р. — 54 % загальної кількості страйкуючих робітників усієї Росії. Провідну роль петербурзьких робітників у революційній боротьбі глибоко розуміли передові українські робітники.

Бойовий дух, бадьорість, глибока віра в перемогу робітничого класу яскраво відображені в листі молодого робітника-більшовика, написаному з Харкова до його товариша в Петербург: «Пам'ятай, що щастя кується в Петербурзі, і від ступеня зусиль та інтенсивності, які проявите ви, працівники центру, залежить сприятливий результат руху. Сміливіше роздувайте горно, і нехай іскри, що вилітають з нього, розпалять серця і розум всеросійського пролетаріату. Більшовизм безумовно переможе. В цьому я впевнений, дев'ятий вал наближається, і до нього треба готуватися».

Петербурзькі робітники впливали на розвиток революційного руху не тільки прикладом енергійної страйкової боротьби. Пітерські робітники, яких жандармерія висилала з столиці в провінцію, в тому числі і на Україну, відігравали там активну роль у посиленні революційного руху.

Українські робітники пліч-о-пліч з пролетарями інших національностей працювали на шахтах і заводах України. У братерській співдружності, під керівництвом більшовицької партії вони боролися

На західноукраїнських землях і на початку ХХ ст. залишалися ще значні феодально-кріпосницькі пережитки в сільському господарстві, а капіталістична промисловість розвивалася дуже повільно. У 1910 р. в Галичині, на Буковині і Закарпатті понад 75% населення було зайнято в сільському господарстві. Населення міст збільшувалось дуже повільно.

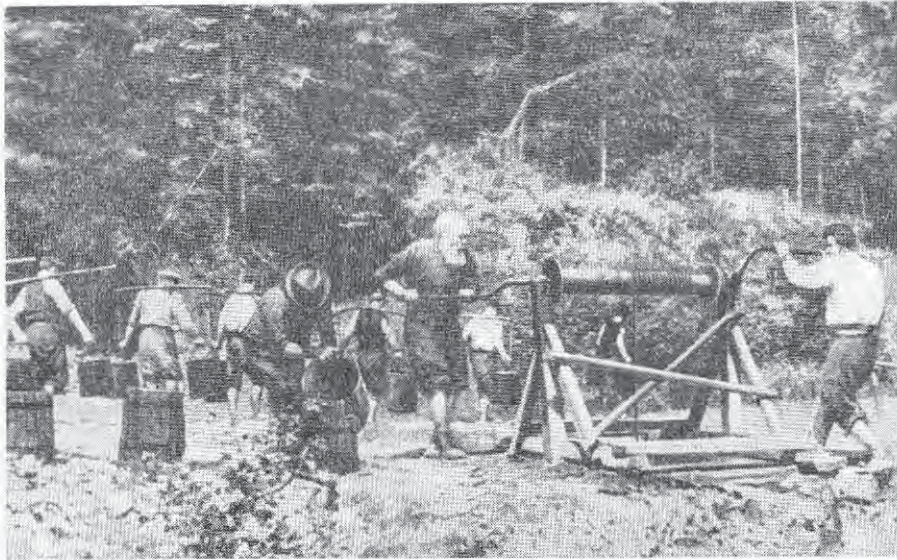
У промисловості західноукраїнських земель переважали дрібні, кустарні підприємства з невеликою кількістю робітників. В усій Галичині в 1902 р. налічувалось тільки 147 підприємств з кількістю робітників 100 і більше. При цьому слід відзначити, що більша частина великих підприємств знаходилась у західній — польській частині Галичини. Ще менш розвинутими у промисловому відношенні були Буковина і Закарпаття. Тут навіть на початку ХХ ст. ще існували ремісничі цехи, що свідчило про низький рівень розвитку капіталізму в промисловості. На Буковині лише 13,5 тис. робітників працювали на підприємствах фабрично-заводського типу і на транспорті. На Закарпатті було лише 17 підприємств, на яких працювало по 100 і більше робітників.

Розвиток капіталізму в промисловості, довіз товарів з більш розвинутих у промисловому відношенні районів Австро-Угорської імперії приводили до масового розорення тисяч дрібних підприємців. В епоху імперіалізму і на західноукраїнських землях, хоч і повільно, відбувався процес концентрації промисловості і зосередження робітників на великих підприємствах. Але навіть у порівнянні з Росією Австро-Угорщина в цілому і західноукраїнські землі зокрема набагато відстали за темпами розвитку промисловості.

Іноземний капітал, що зайняв панівне становище в економіці західноукраїнських земель, гальмував їх розвиток. В результаті цього тут існувала переважно промисловість, продукція якої призначалася для місцевого ринку.

На західноукраїнських землях, як ні в якій іншій частині імперії, по-хияцькому експлуатувалися природні багатства і у вигляді сировини або напівфабрикатів вивозилися в промислові центри імперії. В 1905 р. у Галичині було чотири невеликих нафтоочисних заводи, а більша частина видобутої нафти йшла для переробки в Австрію і за кордон. З Галичини, Буковини і Закарпаття вивозили величезну кількість деревини. Тільки Галичина щороку поставляла близько 100 тис. вагонів деревини у вигляді колод, брусів і дощок. Лісові матеріали з Галичини і Буковини у великій кількості вивозили також і в Росію, головним чином на південь України і в Бессарабію. Хижацьке знищення лісів у Карпатах іноземними фірмами приводило до розмивання ґрунту і до такого частого лиха в гірських місцевостях, як повідь, що завдавала великих збитків господарству краю.

З наявних на західноукраїнських землях галузей промисловості перше місце займали ті, що переробляли продукцію сільського господарства: винокурна, мукомельна, пивоварна та інші, причому в них переважали дрібні підприємства. В Галичині у цих галузях промисловості було зайнято понад 40 тис. чоловік. Слід зазначити, що, незважаючи на сприятливі умови для розвитку цукрової промисловості,

На Бориславських нафтових промислах.

в Галичині існував лише один цукровий завод в Ходорові, збудований напередодні першої світової війни. Це пояснюється тим, що цукровим монополіям було не вигідно будувати тут нові заводи.

Друге місце за шитою вагою належало лісовій і деревообробній промисловості. Лісопилльні заводи були в Галичині (у Стрию, Сколі та ін.), на Буковині і Закарпатті. Крім того, на Закарпатті існувало кілька заводів хімічної переробки деревини (в Перечині, Сваляві, Великому Бичкові). У Львові, Ужгороді та інших містах працювали невеликі підприємства, що виготовляли меблі. Продукція деревообробної промисловості в значній кількості вивозилася за межі краю, в тому числі і на українські землі, що були в складі Росії.

Важливе місце в Галичині займав видобуток нафти. В цій галузі промисловості працювало близько 10 тис. чоловік. Нафту видобували в кількох місцевостях, але переважно (близько $\frac{2}{3}$ всього видобутку) в районі Дрогобича — Борислава. За час з 1902 по 1909 р. видобуток нафти збільшився в чотири рази і досяг 2 млн. тонн на рік. У цьому ж районі видобували озокерит (гірський віск). Іноземні капіталістичні монополії, які панували в нафтовій промисловості Галичини, щоб збільшити ціну на нафту, почали скорочувати її видобуток. Цим пояснюється те, що починаючи з 1910 р. видобуток нафти тут невпинно падав, а ціни на нафтопродукти зростали. Майже не використовувалися багаті запаси підземного газу. Дуже мізерним був видобуток вугілля, хоч поклади його були досить значні.

З гірничодобувних галузей промисловості слід відзначити соляну. У Східній Галичині сіль видобували в Калуші, Стебнику, Ділятині та інших місцевостях. На Закарпатті порівняно великі соляні копальні

були в Солотвині, тут працювало понад 500 робітників. Сіль на місці не перероблялась, а вивозилась для дальшої переробки у промислові райони імперії, а також за її межі.

В усіх галузях промисловості була низька, примітивна техніка. Про технічну відсталість промисловості в цей час свідчить хоч би те, що на Галичину припадало тільки 5,5% парових двигунів усієї країни, а на Буковині і Закарпатті цей процент був ще нижчим. Зовсім примітивною була техніка в таких трудомістких за своїм характером галузях промисловості, як нафтодобувна і соляна.

В епоху імперіалізму в промисловості західноукраїнських земель ще більше посилювалось панування іноземного капіталу. Насамперед це стосується австро-німецького капіталу. Ще в 1895 р. у Відні було створене так зване «Галицько-Карпатське нафтове товариство» з капіталом у 10 млн. крон. На 1914 р. цей капітал збільшився у два рази. На початку ХХ ст. особливий інтерес до нафти Галичини виявили німецькі та англійські фірми, які об'єдналися у боротьбі з американськими нафтовими компаніями. Англо-німецький концерн контролював понад три чверті нафтовидобутку в Галичині. Тут же було створено філіали американських нафтових концернів «Соконі Вакуум ойл» і «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі». З приводу проникнення англійського і американського капіталу в нафтову промисловість прогресивний український письменник і публіцист С. Ковалів у 1903 р. писав, що скоро ці іноземні фірми «заберуть все в свої руки». На Закарпатті всі хімічні заводи були в руках іноземних фірм.

Одночасно з іноземними капіталістами трудящих Галичини, Буковини і Закарпаття експлуатувала і українська буржуазія, хоч її питома вага у промисловості була порівняно невелика. В епоху імперіалізму українська буржуазія також створює свої об'єднання. Наприклад, у нафтовій промисловості були організовані такі компанії, як УНАС у Львові та «Підойма» в Дрогобичі.

Оптова торгівля була в руках іноземних фірм. В 1908 р. у Львові виникло «Англо-польське торгове товариство» для зовнішньої торгівлі. Внутрішня торгівля в Галичині, на Буковині і Закарпатті в основному була в руках єврейської торгової буржуазії. Але на початку ХХ ст. помітнішу роль у торгівлі почала відігравати українська буржуазія. Вона використала таку форму організації, як капіталістична кооперація. Розширювали свою діяльність об'єднання, що виникли раніше, створювалися нові. Серед них у Галичині такі, як «Народна торгівля», «Краєвий союз господарсько-молочарський в Стрию», «Союз спілок для збуту худоби» та ін., мали оборот по кілька мільйонів крон на рік. Аналогічні організації існували на Буковині та Закарпатті. Ці та інші численні товариства все більше й більше захоплювали до своїх рук також переробку сільськогосподарських продуктів і торгівлю промисловими товарами.

Становище робітничого класу в Галичині, на Буковині та Закарпатті в епоху імперіалізму було дуже тяжким. Робочий день тут тривав 12—14, а в деяких галузях промисловості навіть 16 годин. Заробітна плата була в кілька разів нижча, ніж в інших провінціях Австро-Угорщини, що свідчило про існування на цих землях тяжкої колоніальної

експлуатації. Слабо розвинута промисловість не могла поглинути величезні маси тих, хто шукав роботи, внаслідок чого кількість безробітних з кожним роком збільшувалась. На виробництві майже зовсім не було техніки безпеки, і це часто приводило до нещасних випадків, особливо в нафтовій промисловості (вибухи, обвали, отруєння робітників газами та ін.).

Робітники жили в жахливих умовах; особливо це стосується тих, що працювали в нафтовій промисловості. Дуже часто житлом для робітників були підвали і казарми, де спали на долівці. Нерідко в невеликій кімнатці жило по кілька робітничих сімей. Не було навіть чистої питної води. Багато тисяч робітників хворіло на туберкульоз, ревматизм та інші хвороби. Фактично не існувало ніякого медичного обслуговування, ніякого соціального страхування. Сваюла капіталістів у відношенні до робітників не обмежувалась ніякими законами. Тяжке, сповнене поневірян'я життя робітників Галичини правдиво і яскраво змалювали письменник-революціонер Іван Франко у своїх «Бориславських оповіданнях», повістях «Борислав сміється» і «Воа constricor», а також письменник С. Ковалів у своїх оповіданнях і картинах.

Галичина, Буковина і Закарпаття були аграрними провінціями Австро-Угорщини. Більша частина орної землі, лісів і пасовищ тут належала поміщикам і сільським багатіям — куркулям. На цих українських землях існувало велике поміщицьке землеволодіння. Деякі магнати володіли десятками тисяч гектарів землі. В Галичині барон Лібіх мав 66,7 тис. га, граф Р. Потоцький — 49,8 тис., граф Я. Потоцький — 29,5 тис., граф С. Бадені — 21,5 тис. га і т. д. Деякі з магнатів водночас мали великі земельні володіння на Правобережній Україні, що була в складі Росії. Великими землевласниками в Галичині були католицька і уніатська церква. Митрополії уніатської церкви належало 39 тис. га, католицькому львівському єпископу — 13 тис. га землі. Православний релігійний фонд на Буковині володів 286,5 тис. га земель і лісових масивів.

В Угорщині, у тому числі на Закарпатті, існування великого поміщицького землеволодіння зумовило збереження значних феодалних пережитків. Одному тільки графові Шенборну-Бухгейму належало близько 100 тис. га землі, а також величезні лісові масиви. Великим земельним власником тут був також граф Телекі, що мав 20 тис. га землі.

На західноукраїнських землях існувало велике землеволодіння українських поміщиків і куркулів; проте панівне становище в Галичині займали польські поміщики, на Закарпатті — угорські, а на Буковині — румунські.

Поряд з великим поміщицьким землеволодінням існувало дрібне і найдрібніше селянське господарство. В. І. Ленін, аналізуючи дані про селянське землеволодіння в Австрії і Німеччині, відносив селянські господарства, які володіли ділянками землі до 2 га, до пролетарських господарств¹. У Галичині половина всіх селянських дворів належала

¹ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 19, стор. 178.

до цієї категорії господарств. На Закарпатті і Буковині кількість таких господарств була ще більшою. Ленінська газета «Іскра» відзначала, що галицькі селяни є власниками тільки за назвою, що вони за викуп одержали «стільки землі, скільки необхідно було, щоб гарантувати правильне проходження платежів і податків». У Галичині понад 50 % селянських господарств були безкінними. З сільськогосподарського реманенту в таких селянських господарствах були тільки лопати, мотики, граблі та інші примітивні знаряддя праці.

Іван Франко писав, що «важко уявити собі карликове господарство площею від половини до трьох іохів*, з одним поросям, парою курей і жалюгідною коровою, з одним кожухом, з однією парою чобіт на всю сім'ю; необхідно уявити собі їх харчі — самі овочі, картопля і не завжди вдосталь чорного хліба, майже повна відсутність м'яса і тільки інколи молоко; необхідно уявити собі опалення соломкою і гноєм, вікна, заткнуті ганчір'ям, курні хати і денний заробіток у поміщика в розмірі від 9 до 20 крейцерів**».

В епоху імперіалізму на західноукраїнських землях посилювався процес диференціації селянства, що свідчило про дальший розвиток капіталістичних відносин на селі. Безземельні і малоземельні селяни під тягарем великих боргів і податків, які з кожним роком непомірно зростали, розорялися, а їх майно продавалося з молотка. Заборгованість селян Галичини на початку XX ст. перевищувала 70 млн. гульденів. З 1910 по 1912 р. у Галичині за борги було продано 9303 селянських господарств. На Буковині в 1904—1907 рр. за борги було продано 3 тис. селянських господарств.

Тим часом у руках куркульства зосереджувалась велика частина селянської землі, робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. В 1908 р. куркульські господарства в Галичині становили понад 5 % селянських господарств, але вони володіли більше ніж мільйоном га землі, що майже в два рази перевищувало кількість землі, яка належала 600 тис. бідняцьких господарств. Земля розорених селян переходила в основному до сільських багатіїв. Тільки куркульство могло купувати землю, ціна на яку з кожним роком зростала: в 1901 р. гектар землі коштував у середньому 700 крон, в 1904 р. — 1050 крон, а в 1906 р. — уже 1264 крони.

Українське куркульство користувалося кредитом парцеляційного банку і установ, створених українською буржуазією, таких, наприклад, як товариство взаємного кредиту «Дністер» з мільйонними річними оборотами, кредитне товариство «Земля», український «Земельний банк іпотечний» з основним капіталом 5 млн. крон; половина акцій в цьому банку належала митрополиту уніатської церкви Шептицькому. Ці та інші подібні установи, що прикривалися національною вивіскою, сприяли зосередженню землі в руках куркульства і кабальними позиками розорили тисячі бідняцьких і середняцьких господарств.

Куркульство — сільські багатії — було найбільш численною і сильною в економічному відношенні групою української буржуазії

* Іох — 0,25 га.

** Крейцер — копійка.

на західноукраїнських землях. Твердження ідеологів українського буржуазного націоналізму про те, що в Галичині, на Буковині і Закарпатті українське населення становило єдину, суцільну трудову селянську масу, були цілковитою вигадкою, фальсифікацією фактів. Цим вони хотіли відвернути увагу трудящих від боротьби проти українських експлуататорів. І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник та інші прогресивні діячі показали непереборну прірву, яка була між масою трудящого селянства і експлуаторською верхівкою села — куркульством.

Напередодні першої світової війни тільки у Галичині налічувалося 614 тис. селянських господарств, тобто близько мільйона працездатних чоловіків і жінок, які не могли проіснувати з свого господарства без постійного заробітку на стороні. Аналогічне становище було на Буковині і ще більшою мірою на Закарпатті. Цю масу трудящого селянства нещадно експлуатували поміщики, куркулі і лихварі. За довгий літній день роботи поміщики і куркулі платили селянам від 20 до 25 крейцерів, а часто й по 8—12 крейцерів. Проте зароблених грошей звичайно селяни не одержували повністю, замість них поміщики платили їм продуктами або іноді видавали розписки. Щоб не померти з голоду, селяни змушені були збирати врожай у поміщиків і куркулів за 12-й або 13-й сніг.

Безземельні і малоземельні селяни мусили орендувати землю за дуже високу плату або відробляти за неї поміщикам і куркулям. Оренда була однією з найжорстокіших форм експлуатації. Поміщики здавали частину або всю свою землю великим орендарям, а ті в свою чергу за велику ціну здавали її невеликими ділянками селянам. Орендна ціна на землю з кожним роком зростала і в 1914 р. досягла 150 крон за гектар на рік. Саме в Галичині, як писала у 1902 р. газета «Искра», всі «тонкощі капіталістичної експлуатації були пущені в хід, щоб тримати селянина в матеріальній, а потім у політичній залежності».

На початку ХХ ст. на західноукраїнських землях, незважаючи на розвиток капіталістичних відносин, на селі ще зберігалось багато феодально-кріпосницьких пережитків: здольщина, відробітки на користь поміщика за користування пасовищем, водопоєм і лісом. У Закарпатті, крім того, зберігалися феодальні повинності на користь церкви, так звана коблина — натуральний податок з врожаю, а також роковина — безплатна робота селян на землях духовенства від 3 до 10 днів на рік.

Особливо тяжким було становище наймитів. Вони за мізерну плату наймалися на роботу до поміщиків і куркулів, часто працювали всією сім'єю і навіть у свята; жили вони у хлівах і стайнях, взимку спали в яслах, щоб зігрітися диханням тварин. Трагічну долю наймитів Галичини правдиво змалював у своїх оповіданнях В. Стефаник. В основу цих оповідань, як відзначав у своїх листах письменник, взято реальні факти з життя галицького села.

Тисячі розорених і зубожілих селян, щоб не померти з голоду, йшли у міста, поневірялись там, готові були працювати за найнижчу плату на будь-якій роботі. Але через слабкий розвиток промисловості вони не знаходили роботи і в містах. Десятки тисяч селян західноукраїнських земель щороку вирушали на заробітки в інші частини Австро-Угорської імперії (Угорщину, Чехію), а також за її межі. Тисячі селян Галичини і Буковини йшли на заробітки в Росію, зокрема на Правобережжя

і південь України, а також у Бессарабію, де працювали батраками в поміщицьких і куркульських господарствах.

Західноукраїнських селян-заробітчан знала вся капіталістична Європа. Галичан, буковинців і закарпатців експлуатували власники шахт Франції і Бельгії, поміщики Данії. Тільки в Німеччину (переважно у Пруссію) щороку вирушало понад сто тисяч українських і польських селян. Тут їх жорстоко експлуатували німецькі поміщики і гресбауери (куркулі).

Голод, безземелля, експлуатація з боку поміщиків, лихварів і куркулів, а також сваволя австрійської бюрократії були тими причинами, які викликали на початку ХХ ст. масову еміграцію українського населення цих земель в Америку, головним чином в Канаду і США та в менших розмірах — у Бразилію, Аргентину та інші країни. Якщо в 1890—1900 рр. з Галичини в Америку емігрувало 78 тис. чоловік, то вже у першому десятиріччі ХХ ст. туди виїхало понад 224 тис. чоловік. Ще більший, ніж у Галичині, процент емігрантів в Америку припадав на Буковину і особливо на Закарпаття. Тільки крайні злидні змушували людей покидати свою батьківщину і шукати кращої долі на чужині.

На дорогу потрібні були гроші. Щоб їх зібрати, селяни за безцінь продавали все своє майно і землю лихварям, сільським багатіям. Масова еміграція посилювала процес класової диференціації в західноукраїнському селі.

Тяжкою, сповненою відчаю була розлука емігрантів з батьківщиною. В дорозі вони зазнавали злигоднів і знущань. На їх горі наживалися різні транспортні компанії. Приїхавши в Америку, емігранти попадали в лабету «американського способу життя», що прирікав людей на злидні, поневір'я, безправ'я, безробіття і жорстоку експлуатацію. Тисячі емігрантів після багаторічного поневір'я на чужині повертались на батьківщину злидарями і поповнювали ряди міського і сільського пролетаріату. Тільки за 1910—1912 рр. понад 10 тис. переселенців повернулося з Америки у Галичину.

Мрії сотень тисяч емігрантів, які лишилися в Америці, про землю і власне господарство не здійснювалися. Вони ставали батраками на капіталістичних фермах, працювали на будівництві трансатлантичних залізниць, виконували найтяжчу роботу в металургійній промисловості, на шахтах і рудниках, в лісовій промисловості. Американські капіталісти висмоктували всі соки з трудящих і насамперед з беззахисних емігрантів, в тому числі і українських. Сотні і тисячі українських трудящих гинули під час будівництва залізниць, на заводах, шахтах і рудниках.

Канадський уряд був зацікавлений у тому, щоб заселялися великі простори неосвоєної землі в західних провінціях — Альберта, Манітоба і Саскачеван. Сюди направлялися тисячі українських емігрантів, які одержували за відповідний внесок ділянки землі для фермерських садиб, так званих гомстедів. Життя поколінь пішло на те, щоб очистити ділянки землі від дрімучих лісів і каміння, осушити болота, підняти цілину, зробити край придатним для життя. Так за тисячі кілометрів від України виникли цілі села і райони, заселені українцями. На пам'ять про рідну землю з'явилися населені пункти з такими назвами,

як Україна, Новий Київ, Львів, Поділля, Буковина, Дніпро, Січ, Запоріжжя, Тернопіль, Коломия, Стрий, Збруч та ін. Українське населення в Канаді займало третє місце (після англійців і французів) щодо кількості і досягло 500 тис. чоловік. Українські переселенці відіграли значну роль в економічному і культурному розвитку Канади. В США живе понад мільйон українців. Незважаючи на асиміляторську та дискримінаційну політику американських правителів, українці-емігранти з любов'ю зберігають рідну мову і пам'ять про Україну.

Слідом за трудящими емігрантами в США, Канаду та в інші країни вирушили уніатські попи. Потяглися туди і представники буржуазних партій, українські «бізнесмени». Всі вони разом з американськими капіталістами наживали капітали на експлуатації трудящих, намагалися використати їх у своїх інтересах.

В боротьбі трудящих Америки проти соціального гніту активну участь брали трудящі-українці. Виникли прогресивні українські організації (наприклад, «Товариство імені Тараса Шевченка у Вінніпегу»), соціалістичні групи і партії з своєю пресою (газети «Червоний прапор» і «Робочий народ» в Канаді, «Хлопський параграф» і «Робітник» у США). Незважаючи на переслідування властей, на ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів і уніатського духовенства, фронт робітничо-фермерського руху з кожним роком ширшав. Особливий інтерес, співчуття і захоплення у прогресивних сил еміграції викликали революційні події, що розгорталися на українських землях.

В епоху імперіалізму у клаптиковій Австро-Угорщині поряд з соціальним ще більше посилювався національно-колоніальний гніт. Українці тут належали до числа непривілейованих, пригноблених народів. Як і в попередній період, за згодою і при допомозі австро-угорських властей в Галичині хазяйнували польські пани, на Закарпатті — угорські магнати, а на Буковині — румунські поміщики.

У Галичині політичне безправ'я трудящих і всевладдя польських поміщиків і буржуазії виявлялися на кожному кроці. Панівне становище поміщиків в економічному житті, існування значних феодально-кріпосницьких пережитків приводило до того, що, як писала в 1902 р. газета «Искра», «поміщики і попи є повністю панами цієї австрійської провінції, в руках у них вся влада, всі депутатські місця, вся адміністрація, весь суд; другі заволоділи розумом і душею селянина. І ті і другі, і поміщики і попи, зв'язані між собою міцними узами експлуатації селянських злиднів і темноти».

Панівне становище польських поміщиків яскраво проявилось в діяльності так званого галицького крайового сейму. При прямому сприянні центрального австро-угорського уряду сейм був знаряддям гноблення українських і польських трудящих польськими поміщиками і буржуазією. Виборчий закон і насильственні методи проведення виборів завжди забезпечували в сеймі перевагу польським консервативно-клерикальним колам. Частина депутатів (послів) сейму призначалася. Вибори не були рівними. Так, у 1908 р. 52 поміщики вибирали одного посла, а виборці міст і повітів, що платили податки певного розміру, вибирали одного депутата на 8792 чоловіка. Виборчого права була

позбавлена основна маса трудячого селянства і робітники. Хоч українська людність становила в краї переважну більшість населення, в сеймі її представляли не більше 15% всіх депутатів, та й вони були представниками буржуазної інтелігенції, уніатського духовенства і заможного селянства.

Аналогічне становище було і в буковинському крайовому сеймі, в якому керівну роль відігравали румунські бояри і австрійські чиновники. Депутатами цього сейму були також представники українських експлуататорських класів, такі прислужники габсбурзької монархії, як барон Н. Василько, Є. Пігуляк та ін.

Особливо жорстокого національного гноблення українське населення зазнавало від угорських реакціонерів на Закарпатті. Навіть назву «українець» і «русин» заборонялося вживати, і українців називали «мадьярами греко-католицького віросповідання». За таких умов не могло бути й мови про розвиток української культури. Тут жорстоко переслідували за симпатії до Росії і за зв'язки з іншими українськими землями. Навіть у відході населення від неавтономної унії австро-угорський уряд вбачав державну зраду. Власті влаштовували масові судові процеси над українським населенням за перехід з унії у православ'я, як про це свідчить процес у Мармарош-Сігеті в 1913—1914 рр., на якому було засуджено 94 селянина.

В Угорщині згідно з законами, прийнятими ще в ХІХ ст., лише 6,5% населення мало виборчі права. На Закарпатті цей процент був ще меншим, бо обирати могли ті, хто знав угорську мову.

Конституція австро-угорської монархії була так скроена, що трудящі і пригноблені народи не користувались ніякими правами. Конституцію, яка ігнорувала права трудящих, І. Франко назвав «свинською». Це безправ'я видно з прикладу виборів до австрійського рейхсрату (парламенту). В Австрії існували високий податковий і віковий виборчі цензи, вибори провадилися по куріях, не були прямими і рівними, в результаті чого мільйони трудящих міста і села були позбавлені права брати участь у виборах і бути обраними. Навіть після прийняття в 1907 р. закону про загальне виборче право все було зроблено для того, щоб від Галичини в рейхсраті забезпечувалась більшість за польськими поміщиками і буржуазією, на яких головним чином спирався тут австрійський уряд. У 1911 р. із 406 галицьких депутатів рейхсрату поляків було 79, а українців — лише 27. Щоб досягти цієї переваги польських депутатів, у 36 виборчих округах Галичини була запроваджена двомандатна система, в результаті чого поляки обирали одного депутата від 52 тис. чоловік населення, а українці — одного від 102 тис. Ця система створювала привілейоване становище для польських імунних класів, нацьковувала одну націю на іншу, сприяла зміцненню панування польських поміщиків і буржуазії над українськими і польськими трудящими.

У Галичині в руках польських поміщиків були всі вищі адміністративні посади. Українці були обмежені в одержанні посади в державних установах і органах місцевого самоврядування.

В австрійській конституції було зазначено, що всі народи мають рівні права. Але в дійсності в Галичині і на Буковині це було зовсім

не так. Хоч відкрито тут не переслідувались ні українська мова, ні культура, вони були поставлені в такі умови, в яких їм було важко розвиватися. Це була витончена політика національного гноблення.

Політика нерівноправності і гноблення позначилась і в галузі освіти. Кошти, які відпускав уряд на школи, були дуже мізерні. Так, наприклад, в Галичині на освіту витрачалося грошей в чотири рази менше, ніж на потреби церкви. Видатки на освіту однієї людини в Галичині і на Буковині були в чотири рази менші, ніж на корінних австрійських землях. У 1914 р. в Галичині налічувалися сотні сіл, в яких не було навіть початкових шкіл.

Внаслідок відсутності шкіл і політики польських пануючих класів, що прагнули тримати український народ в темноті і забитості, на кожну тисячу чоловік українського населення школу відвідувало лише 57 дітей. На Буковині в 1912 р. діти українців становили лише 14,5% усіх учнів, хоч українці становили більшість населення краю. В результаті такої політики на західноукраїнських землях був значно більший процент неписьменних, ніж у будь-якій іншій частині імперії.

Школи на західноукраїнських землях в значній мірі були знярядом денационалізації українського населення. На Закарпатті з 917 шкіл, що існували напередодні першої світової війни, лише в 34 викладання велося українською мовою, а в усіх інших — угорською мовою. В Галичині не було жодної державної української учительської семінарії. Це свідчить про те, що австро-угорський уряд не піклувався про піднесення освітнього рівня українського населення. Часто вчителями призначали осіб, які не знали української мови, а тому багато шкіл українськими були тільки за назвою.

Ще гірше стояла справа з середньою освітою. В Східній Галичині з 37 середніх чоловічих шкіл-гімназій налічувалося тільки п'ять українських — у Львові, Станіславі, Тернополі, Коломиї і Перемишлі. Всі інші гімназії були з польською мовою викладання та одна з німецькою. На Буковині в той час існувала лише одна українська гімназія у Вижниці, а в Чернівцях, Кіцмані і Сереті були німецько-українські гімназії. Через відсутність українських середніх шкіл українська молодь змушена була вчитися в польських і німецьких школах. Серед учнів середніх шкіл Галичини українці становили лише 21,7%, а на Буковині — 20%. Висока плата за навчання приводила до того, що в середніх школах могли вчитися переважно діти заможних верств населення.

В Австро-Угорській імперії дітям трудящих майже неможливо було здобути вищу освіту. На території західноукраїнських земель було три вищих учбових заклади — університет і політехнічний інститут у Львові та університет у Чернівцях. Студенти-українці у вищих учбових закладах становили меншість. В 1911 — 1912 рр. у Львівському університеті українців було лише 21,7%, у Чернівецькому університеті — 17,6%. Ще менше українців вчилася у Львівському політехнічному інституті: в 1911—1912 рр. вони становили тут тільки 5,4%.

Прагненню українського населення мати у Львові український університет перешкоджали центральні власті Австро-Угорщини і польські пануючі кола в Галичині. Під тиском української громадськості уряд змушений був відкрити ряд українських кафедр: у Львівському університеті — 6 і в Чернівецькому — 4. На ці кафедри професорами і викладачами допускалися лише особи, угодні уряду. Відомий в усьому світі вчений Іван Франко не був допущений до викладання у Львівському університеті.

Про тяжкі умови розвитку української культури на західноукраїнських землях може свідчити розподіл крайовим сеймом коштів на культурні потреби з місцевого бюджету Галичини. З 730 тис. крон, асигнованих для дотації місцевим науковим установам та школам Галичини, українським було виділено лише 75 тис., а з 214 тис. крон, призначених для дотації театрам та іншим мистецьким закладам, українські одержали лише 24 тис.

Проте, незважаючи на тяжкі умови та утиски, на західноукраїнських землях розвивалися українська культура, мистецтво, наука. Це було одним із свідчень самовідданої діяльності прогресивних діячів, які були тісно зв'язані з народом, діяли в його інтересах. Це було також результатом зв'язків з Наддніпрянською Україною та допомоги, що йшла звідти.

Широку діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Завдяки праці таких вчених, що жили тоді в Галичині, як Іван Франко, Філарет Колесса, Василь Щурат, Михайло Возняк, Володимир Гнатюк, Василь Сімович та багато інших, з'являється ряд важливих праць з українського літературознавства, історії, етнографії, мови українського народу.

Свою творчістю письменники Іван Франко, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Лесь Мартович, Осип Маковей, Марко Черемшина, артисти Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Іван Рубчак, художник Іван Труш, композитори Анатоль Вахнянин, Денис Січинський та багато інших збагатили скарбницю культури українського народу.

Велике значення для розвитку культури на західноукраїнських землях мали зв'язки з прогресивними діячами України, що перебувала в складі Росії. Галицька делегація, до складу якої входив В. Стефаник, брала участь у святах з нагоди відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві у 1903 р. В тому ж році з великим тріумфом громадськість Галичини і Буковини зустріла видатного українського композитора Миколу Лисенка і відзначила 35-річчя його творчої діяльності. Значну роль у підвищенні рівня театрального мистецтва в Галичині відіграли знамениті українські артисти М. К. Садовський та М. К. Заньковецька, що працювали тут в 1905—1906 рр. в театрі товариства «Руська Бесіда». На початку ХХ ст. в Галичину не раз приїздили М. Коцюбинський, Леся Українка та інші видатні діячі української культури.

Боротьба українського населення за свої права примусила австро-угорський уряд піти на деякі поступки. Це намагалась використати українська буржуазія та її партії у своїх вузькокласових інтересах.

Саме серед цих кіл виникла теорія про так званий «український П'ємонт». Галичину вони вважали тим центром, навколо якого в складі Австро-Угорщини повинні були об'єднатися всі українські землі. Але економічно відстала Галичина в складі феодально-клерикальної Австрії не могла стати центром об'єднання українських земель. Трудящі, всі передові діячі Галичини, Буковини і Закарпаття прагнули до возз'єднання на демократичних основах з усією Україною, що перебувала у складі Росії. І. Франко відзначав, що «головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що там повстали і працювали та й працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, що там, а не в Австрії, по mimo всяких тисків, виросло найкраще з усього, чим може нині по величатися наша духовна скарбниця».

На початку ХХ ст. в Галичині було кілька польських буржуазних партій; незважаючи на різні назви, всі вони захищали інтереси польських поміщиків і буржуазії. Такими були шляхетсько-консервативні «станчики» у Західній і «подоляки» у Східній Галичині, партія «народових демократів», реакційно-католицькі «християнські соціалісти». Всі вони прислужували австро-угорському урядові. Керівників цих партій не покидала надія, що з допомогою Австро-Угорщини вдасться створити шляхетсько-буржуазну Польщу «від моря і до моря», включивши до її складу і українські землі. Ця політика захоплення і гноблення інших народів не мала нічого спільного з прагненням польських трудящих мас. Вона являла собою зраду національних інтересів, бо була спрямована на розпалювання ворожнечі між народами, роз'єднувала їх у боротьбі проти спільного ворога. Справжній друг польського народу І. Франко говорив, що діячі цих партій «мають уста повні Польщі, а серце... холодне для недолі польського селянина і наймита».

Інтереси середньої і заможної верств селянства, дрібнобуржуазних кіл міста та симпатизуючої їм інтелігенції відбивала партія «Польське строніцтво людове» («людовці»). Ця партія за своїм характером була близька до українських радикалів і в ряді питань співробітничала з ними.

Єврейська буржуазія примикала до австро-німецьких і польських буржуазних партій. Крім того, в Галичині, на Буковині і Закарпатті існували різні єврейські реакційні організації сіоністського напрямку.

Те, що на західноукраїнських землях найчисленнішу групу української буржуазії становило куркульство, надавало специфічно куркульського характеру українським буржуазним партіям і тій боротьбі, яку вони вели з пануючими класами привілейованих націй за монопольну експлуатацію трудящих.

На початку ХХ ст. прихильники так званої «нової ери» в Галичині оформились у християнсько-соціальну партію клерикально-консервативного характеру, яка складалася головним чином з уніатського духовенства та реакційної інтелігенції. Її очолив О. Барвінський. Ідейним вождем цієї партії був митрополит уніатської церкви граф А. Шептицький. Великий польський магнат, австрійський офіцер Шеп-

тицький при допомозі габсбурзького двору і папи римського був призначений на митрополита уніатської церкви в Галичині. Вдаючи з себе друга українського народу, він усе життя вірою і правдою служив австро-німецькому імперіалізові. Християнсько-соціальна партія відверто захищала порядки, які панували в Австро-Угорщині. Само собою зрозуміло, що їй особливо протегував австрійський уряд, надаючи грошові субсидії тощо. Партія не мала впливу серед широких народних мас.

Демагогічними твердженнями про спільні «національні інтереси» намагалася прикрити свою буржуазну суть і службу австро-угорському урядові національно-демократична партія, що виникла в 1899 р. Її очолювали Ю. Романчук, К. Левицький, М. Грушевський та ін. Партія намагалася добитися в межах Австро-Угорщини створення української автономної провінції з Галичини і Буковини. Вся її політика була спрямована на забезпечення прав і привілеїв українських експлуататорських класів.

Продовжувала свою діяльність радикальна партія, яка в результаті виділення з неї в 1899 р. соціал-демократичної та націонал-демократичної течій змінювала свій характер і втрачала вплив серед значної частини населення. Партія відбивала інтереси селянства на тому етапі, коли воно ще спільно виступало проти поміщиків і феодальних пережитків, за буржуазно-демократичні права. Програма радикальної партії 1904 р. свідчила про її відхід від тих революційних постулатів, що були в основі програми 1890 р., і перехід до реформізму. Це яскраво проявилось, коли під впливом російської революції 1905—1907 рр. селянський рух в Галичині і на Буковині набрав особливої сили, а класові суперечності на селі загострилися. Хитання цієї партії вправо і вліво свідчили про її дрібнобуржуазний характер.

На початку ХХ ст. в Галичині оформилася буржуазна «русская народная партия» «москвофільського» напрямку. Ні своїм складом, ні своєю соціальною програмою вона майже не відрізнялась від інших буржуазних партій. Різниця полягала в тому, що ця партія заперечувала існування української нації, її право на розвиток. В той час, коли всі буржуазні партії Галичини відкрито підтримували габсбурзьку монархію, «москвофіли» загравали з російським царизмом, орієнтувалися на російську реакцію. Ідеологи цієї партії Марков, Вергун, Яворський та інші перетворилися в платних агентів царизму, однодумців російських чорносотенців, таких як Пурішкевич та ін. В. І. Ленін відзначав, що царизм, переслідуючи свої цілі, не шкодував мільйонів на підкуп «москвофілів»¹. Спекулюючи на глибоких симпатіях широких народних мас західноукраїнських земель до Росії, «москвофіли» відігравали роль провокаторів, бо орієнтували їх не на прогресивні сили Росії, а на російську реакцію. Водночас «москвофіли» не виступали проти порядків у Австро-Угорщині, блокувалися з польськими реакціонерами проти українського національно-визвольного руху.

¹ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 21, стор. 229—230.

Незважаючи на партійну колотнечу, всі буржуазні партії об'єднувала в один фронт їх ненависть до революційного руху, рабське плазування перед габсбурзьким двором, прагнення будь-якою ціною зберегти капіталістичний лад. Продажну суть цих партій правильно охарактеризував В. Стефаник, який писав, що всі вони «аркана * танцюють довкола намісництва, аби на котру з них намісник глянув добрим оком».

Українські буржуазні націоналісти, так само як польські, допомагали австро-угорським властям перетворювати Галичину і Буковину в плацдарм воєнного нападу на Росію. Наприкінці 1912 р. у Львові відбулася нарада представників усіх українських буржуазних партій з питання про мобілізаційні проекти австро-угорського уряду. На нараді було вирішено, що всі ці партії в разі війни лишаться вірними Австро-Угорщині. Такі заяви не раз висловлювалися і пізніше. На гроші, одержані від австро-угорського уряду, ці партії розгорнули брудну шовіністичну пропаганду, прикриваючись словами про «свободу і незалежність» українського народу. Українські буржуазні націоналісти відкрито готувалися виступити на боці розбійницького австрійського і німецького імперіалізму під час їх нападу на Росію.

В той час як українські буржуазні націоналісти всіх мастей, нехтуючи інтересами народу, намагалися розпалити ворожнечу до російського народу, а «москвофіли» орієнтувалися на російську реакцію, І. Франко, висловлюючи думку всіх передових верств суспільства, в 1905 р. заявив про солідарність з революційною Росією. «Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли,— писав І. Франко.— Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вивчаємо його мову і читаємо в тій мові... Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти... І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства».

За визначенням В. І. Леніна, період історії від Паризької Комуні до першої буржуазно-демократичної революції в Росії дуже важливий у всесвітній історії та історії робітничого руху. В цей час скрізь складаються пролетарські за своєю основою соціалістичні партії, які вчаться використовувати буржуазний парламентаризм, створюють свою пресу, свої освітні заклади, професійні спілки, кооперативи. «Повільно, але неухильно йде вперед процес добирання і збирання сил пролетаріату, підготовки його до прийдешніх битв»¹. Цей процес відбувався і в Австро-Угорщині, в тому числі на західноукраїнських землях. Ще в 1892 р. виникла Соціал-демократична партія Галичини як складова частина австрійської соціал-демократії. В 1899 р. була створена Українська соціал-демократична партія, яка мала свої друковані органи — «Воля» та «Земля и Воля». Партія розгорнула діяльність на території Галичини і Буковини.

* Аркан — гуцульський танець у швидкому темпі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 522.

В Австро-Угорщині не існувало єдиної соціал-демократичної партії. Лише в Галичині було три соціал-демократичні партії: українська, польська та єврейська (з 1905 р.). Федералізм в австрійській соціал-демократії перешкоджав з'єднанню сил робітничого класу, хоч цього настійно вимагало життя, класова боротьба трудящих. «Культурно-національна автономія», на позиціях якої стояла австрійська соціал-демократія, не розв'язувала національного питання, а загострювала і заплутувала його, ділила робітників за національностями, створювала ряд приводів до незгод між ними. Всупереч зростаючому рухові робітничого класу ряд керівників австрійської соціал-демократії намагався підмінити революційну боротьбу виключно виборчими кампаніями в парламент і до крайового сейму. Це був опортунізм у робітничому русі.

Проте, незважаючи на згадані хиби ідеологічного та організаційного характеру, соціал-демократія була єдиною провідною силою робітничого класу. Її ліві елементи чимало зробили для пропаганди ідей наукового соціалізму серед трудящих мас. У 1899 р. вперше виходять в світ українською мовою праці Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах» і «Походження сім'ї, приватної власності і держави». У 1902 р. у Львові вперше українською мовою було видано «Маніфест Комуністичної партії» і ряд інших марксистських праць, які переправлялися також в значній кількості на Україну.

Переміщення центру революційного руху із Західної Європи в Росію докорінно позначилося і на розвитку революційного руху на західноукраїнських землях. Всі прогресивні діячі розуміли, що від перемоги революції в Росії залежить вирішення долі інших народів, в тому числі й пригнобленого українського народу.

Прогресивні кола населення західноукраїнських земель завжди з величезним інтересом стежили за революційним рухом в Росії та в українських землях, що перебували в її складі. Цей інтерес особливо зріс у перші роки ХХ ст. Надзвичайно велике значення для поширення революційних ідей на західноукраїнських землях мала левинська «Искра». Газету читали, на її заклики відгукувалась передова громадськість Галичини. Газета систематично висилалася І. Франку, М. Павлику, в бібліотеку Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та ін.

У 1901 р. в «Искре» була надрукована стаття В. І. Леніна «Віддача в солдати 183-х студентів». В одному з наступних номерів газети відзначалось, що події, які відбувалися в Росії, «не могли пройти непомітно для австрійського робітничого класу і передового студентства». Львівські студенти-українці 24 березня 1901 р. на своїх зборах протестували проти звірств, які чинив російський царизм. Через газету «Искра» студенти Львова звернулися з вітанням до борців проти самодержавства. Лист закінчувався словами: «Ми більше ніж переконані, що боротьба скоро закінчиться для вас повною перемогою, а тому від усієї душі вітаємо вас з покликом: щасливої боротьби, товариші!».

У 1902 р. в «Искре» була опублікована велика стаття про масовий страйк сільськогосподарських робітників у Галичині. Стаття закін-

чувалася заклик до соціал-демократії своєчасно зайнятися підготовкою селянських страйків, щоб забезпечити їх успіх.

За дорученням В. І. Леніна у Львові працювали агенти «Искры». Тут було створено склади для зберігання газети та інших видань російських соціал-демократів. Трудящі Галичини, незважаючи на переслідування австрійських властей, брали активну участь у пересиланні в Росію революційних видань, зокрема газети «Искра».

В Галичині були поширені праці В. І. Леніна, зокрема такі, як «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «До сільської бідноти» та інші, що становили цілу епоху в розвитку марксизму-ленінізму. З цих та інших джерел передові діячі і робітники Галичини знали про виникнення більшовизму, про вождя трудящих В. І. Леніна. На західноукраїнських землях революційний рух не згасав, а розгорався, незважаючи на опортунізм керівників соціал-демократії. Всупереч усім намаганням буржуазних націоналістів протиставити народи один одному трудящі різних національностей виступали разом проти гніту капіталу.

В авангарді революційного руху на західноукраїнських землях йшов робітничий клас, хоч і нечисленний, але найбільш згуртований і найбільш революційний клас. 29 і 30 квітня 1901 р. у Львові проходили демонстрації безробітних. Намісник Галичини кинув проти демонстрантів війська і поліцію.

У травні 1902 р. застрайкували будівельні робітники Львова. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня і збільшення заробітної плати. Підприємці відмовилися виконати вимоги робітників. Крайова адміністрація відверто стала на захист інтересів капіталістів. 2 червня страйкарі зібрались на площі в центрі міста. «Ніколи до цього Львів не бачив такого зосередження бідняків, злиднів і розпачу»,— писав І. Франко у своїй статті про страйк. Посланий проти страйкарів загін військ спробував розігнати їх, але був відкинутий робітниками. На вулицях стихійно виникали барикади. Проти страйкарів були послані додаткові війська, в результаті чого чотирьох робітників було вбито, 50 тяжко поранено, багато заарештовано. Місто було повне військ, поліції та жандармерії, але це не зламало волі робітників до перемоги. 4 червня похорон убитих перетворився у велику робітничу демонстрацію. У результаті боротьби будівельні робітники добились 9½-годинного робочого дня і підвищення заробітної плати.

Влітку 1902 р. страйкували робітники Тернополя, Борислава та інших міст. У 1900—1903 рр. у Галичині відбулося 47 страйків, у яких взяли участь понад 22 тис. робітників. Влітку 1904 р. у Бориславі знову застрайкували робітники нафтових промислів. Уряд стягнув у цей район дивізію піхоти і батальйон саперів, всього понад 6 тис. чоловік проти 8 тис. страйкарів. Проте робітники примусили підприємців піти на поступки. В згаданих та інших подіях робітники — українці і поляки — виступали разом. В класових боях міцніла інтернаціональна солідарність трудящих.

«Страйки робітників у містах ставали дедалі численнішими і не могли лишатися таємницею також для селян»,— писав восени 1902 р. І. Франко. Під впливом робітничого руху почалися масові страйки

селян. Особливого розмаху страйковий рух селян набув під час жнив улітку 1902 р. Страйк охопив понад 250 сіл 24 повітів, головним чином Східної Галичини. В цьому страйку взяло участь 100 тис. селян-бідняків і справжніх сільських пролетарів — наймитів. У процесі боротьби виникали сільські та повітові селянські комітети, які керували страйком. Проти нестерпно тяжкої експлуатації поміщиків спільно виступали селяни — українці і поляки. Страйк тривав увесь липень і серпень. Села були повні військ і жандармів. Кілька десятків селян було поранено, а кілька сотень заарештовано. «Проте успіху ця мерзенна політика залякування не мала», — відзначала газета «Искра». Селяни трималися стійко, поміщики змушені були йти на поступки.

Українські і польські буржуазні націоналісти доводили, що страйк був проявом тільки національної боротьби, що українські селяни виступили тільки проти польських поміщиків. Газета «Искра» викрила цю фальсифікацію, показавши, що виступ селян був проявом гострої класової боротьби в галицькому селі. І. Франко, який виступив з статтею після опублікування матеріалів в «Искре», теж підкреслював, що страйк мав соціальний характер і що в ньому дружно виступали українські і польські селяни.

Про те, що революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях розвивався під впливом революційної боротьби в Росії, особливо свідчать події, які відбувалися там під час російської революції 1905—1907 рр. Вже в кінці 1904 р. І. Франко виступив із статтею під назвою «Подуви весни в Росії». У статті говорилося про значення поразки царизму в російсько-японській війні, про назрівання революції в Росії. Франко відзначав, що самодержавство захиталось і вся система переживала гостру кризу.

На пролетаріат Росії з великим захопленням дивилися трудящі всього світу. Російська революція викликала могутню хвилю солідарності трудящих. Ініціатором цього руху став робітничий клас. Слідом за великими промисловими центрами Віднем, Прагою робітничі збори і мітинги, що переростали в демонстрації, відбувалися в січні — березні 1905 р. у Львові, Перемишлі, Дрогобичі, Станіславі, Тернополі, Чернівцях, Коломиї, Бродах та інших містах і в багатьох селах, де трудящі вітали революцію в Росії. Так, 31 січня на великих зборах робітників Львова була прийнята резолюція, в якій вони висловлювали свою солідарність з російською революцією і тверду впевненість, що царизм буде повалено і революційним шляхом створено нову Росію, яка сприятиме визволенню України, Польщі, Литви та інших країн. Виступи трудящих, які вітали російську революцію, водночас були спрямовані проти порядків, що існували в Австро-Угорщині. Власті докладали всіх зусиль, щоб придушити хвилю революційних виступів. Але це не завжди вдавалося. Бойовий дух і зростання політичної свідомості робітничий клас Галичини продемонстрував 1 травня 1905 р. В багатьох містах робітники в цей день припинили роботу, збиралися на мітинги і демонстрації. У Львові в демонстрації взяло участь понад 20 тис. робітників. Демонстранти несли лозунги: «Хай живе 1 Травня!», «Хай живе Польська республіка!», «Хай живе

Українська республіка!». Від мітингів і демонстрацій робітники переходили до страйків.

Під впливом революції в Росії у Галичині збільшилася кількість підприємств і число робітників, охоплених страйками. За 1905—1907 рр. тут відбулося страйків більше, ніж за попередні 35 років, починаючи з першого страйку друкарів Львова у 1870 р. В роки російської революції в Галичині страйкувало понад 40 тис. робітників. На Буковині в 1905 р. страйками було охоплено 209 підприємств, тобто в сім разів більше, ніж в 1904 р. Під впливом революційних подій в Росії відбулися страйки на підприємствах Ужгорода, Мукачєвого, на соляних копальнях Солотвина та в ряді інших місць Закарпаття. Як правило, страйки майже всюди закінчувались повною або частковою перемогою робітників. Новим було і те, що економічні страйки переростали в політичні.

Під час страйків відбувалися мітинги солідарності з революційним пролетаріатом Росії. На мітингу, який відбувся у Львові на початку липня 1905 р., робітники заявляли, що не можуть бути байдужими до того, що кров їх братів проливається від куль царських карателів у Лодзі та Одесі. Не один раз в місті доходило до кривавих сутичок робітників з поліцією і військами; на вулицях з'являлися барикади. Кривава сутичка між військами і страйкуючими робітниками сталася в Чернівцях у травні 1906 р. Під час першотравневих демонстрацій у містах Закарпаття в 1906 р. в багатьох випадках відбувалися сутички між демонстрантами і жандармами.

На революційну боротьбу піднялося і селянство. Селяни все активніше включалися в політичну боротьбу. В селах Галичини проко-

Демонстрація у Львові в 1905 р. з вимогою загального виборчого права.

тилася хвиля мітингів, на яких висувалася вимога змінити виборчий закон і запровадити загальне виборче право, а також висловлювалися думки про необхідність «іти російським шляхом» у справі боротьби з існуючим ладом. Власті забороняли скликати такі мітинги (віча), жандармерія розганяла та заарештовувала їх учасників. Збільшилась кількість селянських страйків. Навесні 1906 р. ними була охоплена вся Галичина. Страйковий рух не припинявся протягом усього року. Він охопив багато сіл Буковини. Для керівництва страйками селяни обирали спеціальні комітети.

Під впливом російської революції селяни, крім вимог про підвищення заробітної плати і зменшення податків, у багатьох місцях висловлювалися за поділ поміщицьких земель, заявляючи при цьому, що хочуть діяти так, як діють селяни в Росії. Селяни-радикали Галичини і Буковини у листі до селянських послів, обраних у I Державну думу від України у 1906 р., зазначали: «Від того, який лад настане в російській Україні, залежить безпосередньо й наша доля, а то вже тому, що в Росії наших рідних братів, як бачите, сім раз більше, ніж нас тут...» Закінчувався цей лист словами про те, що без допомоги України, яка перебуває в складі Росії, галицьке і буковинське селянство не зможе добитися кращої долі.

Селянські виступи і страйки нещадно придушувались австро-угорським урядом. Села були переповнені жандармами і військами, провадилися масові арешти та побиття селян. В с. Лядському Токмацького староства 28 лютого 1906 р. солдати за наказом офіцера стріляли в натовп селян і вбили 7 чоловік. Ця кривава розправа над селянами викликала загальне обурення прогресивних сил країни. Боячись поширення аграрного руху, такого за типом, як в Росії, австро-угорський уряд зосередив у Галичині три армійських корпуси. В зв'язку з цим В. І. Ленін зазначав, що уряди Австро-Угорщини і Німеччини готові були виступити із зброєю, щоб допомогти царизмові в придушенні революції¹. Таким чином, реакція Росії та Австро-Угорщини спільно виступала проти зростаючого революційного руху.

Українська буржуазія та її партії намагались ослабити боротьбу трудящих проти соціального і політичного гноблення. Під час революції в Росії «москвофіли» відверто виступили на захист царизму, намагались очорнити революційну боротьбу трудящих. Клерикально-консервативна партія виступила на захист порядків, що існували в Австрії. Національно-демократична партія розцінювала революцію як «деструктивну силу», «анархію». Коли друкований орган цієї партії газета «Діло» і вживала слово «революція», то розуміла під цим земські з'їзди, депутації лібералів до царя, реформи тощо. Аналогічну позицію займали польські буржуазні партії. Піднесенню революційного руху, що розгорнувся під впливом російської революції 1905 — 1907 рр., всі буржуазні партії намагались протиставити націоналістичну демагогію, закликали до покори і збереження порядків, що існували в монархічній Австро-Угорщині.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 84.

Відзначаючи світове значення російської революції і її вплив на країни Азії та Європи, зокрема на Австро-Угорщину, В. І. Ленін писав, що звістка про конституційний маніфест царя відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії¹. Цей маніфест був сприйнятий в Австро-Угорщині як перемога російського робітничого класу. По всій країні прокотилася велика хвиля мітингів і демонстрацій з вимогою загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Тільки у листопаді в Галичині відбулося 150 мітингів і зборів, у яких взяли участь сотні тисяч жителів міст і сіл. Австро-угорський уряд примушений був провести 27 січня 1907 р. виборчу реформу. Хоча ця реформа, що була вирвана масами з рук уряду, і не дала їм справжнього загального виборчого права, вона була кроком вперед в справі демократизації країни. Буржуазні партії, в тому числі українські, намагалися використати рух народних мас для того, щоб одержати більше місць в парламенті і крайовому сеймі. Водночас лідери соціал-демократичної і радикальної партій не очолили революційного піднесення мас, плелися в хвості буржуазних партій, захоплювалися парламентською боротьбою. У керівників цих партій революційність підмінялася реформізмом. Проте хід подій сприяв відживанню парламентських ілюзій серед трудящих, які все більше переконувалися в тому, що докорінно змінити своє становище можна тільки революційним шляхом. Крім опортуністичної течії, в соціал-демократії Галичини і Буковини існувала і зміцнювалася революційна течія, що черпала свої сили в класовій боротьбі трудящих мас.

Незважаючи на розпалювання національної ворожнечі буржуазними націоналістами, трудящі різних національностей на західноукраїнських землях виступали спільно в боротьбі за свої права. Одним із свідчень цієї єдності було святкування 4 Травня в 1911 р. у Галичині і на Буковині. У Львові, як відзначала газета «Звезда», в святкуванні взяли участь тисячі українських і польських трудящих. Після мітингу в місті відбулася демонстрація, яка пройшла під лозунгами: за 8-годинний робочий день, проти мілітаризму і шовінізму, за братерство народів, за соціалізм. «В день 4 Травня львівські пролетарі демонстрували свої сили. Загальне враження від демонстрації може бадьорити і радувати друзів робітничого класу і лякати його ворогів», — писала газета «Звезда».

Лідери соціал-демократії Галичини, подібно до лідерів II Інтернаціоналу, зраджували ідеї інтернаціоналізму. Але, незважаючи на це, чуття пролетарської солідарності серед трудящих різних національностей зміцнювалося. Так, в 1914 р. у Бориславі відбулося спільне засідання польської, української та єврейської соціал-демократичних організацій, де було прийняте рішення про спільне святкування дня пролетарської солідарності — 4 Травня.

Правлячі класи жорстоко розправлялися з трудящими. Під час виборів депутата рейхсрату в Дрогобичі у 1911 р. війська стріляли

¹ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 10, стор. 244.

в робітників, що зібралися, в результаті чого було вбито 24 і поранено 47 чоловік.

На західноукраїнських землях, як і в Росії, напередодні першої світової війни наростає нова хвиля революційного руху робітників і селян. Очолювана революційною соціал-демократією боротьба робітників і селян Росії проти самодержавства, проти соціального і національного гніту запалювала трудящих Галичини, Буковини і Закарпаття на рішучу боротьбу проти поміщиків і капіталістів, проти іноземних поневолювачів.

Важливе значення для розвитку революційного руху у Галичині мало перебування там В. І. Леніна в 1912—1914 рр. Живучи у Кракові і Пороніні, В. І. Ленін бував на робітничих мітингах і зборах, виступав перед робітниками і в пресі. У квітні 1913 р. В. І. Ленін виступив з доповіддю на тему «Сучасна Росія і робітничий рух». Звіт про цей виступ був вміщений в широко розповсюдженій тоді соціал-демократичній газеті «Narzęd» («Вперед»), в якій В. І. Леніна названо одним з найвидатніших вождів російської соціал-демократії. У березні 1914 р. В. І. Ленін виступив з доповіддю на тему «Російська соціал-демократія і національне питання». У своїх виступах В. І. Ленін підкреслював необхідність єдності революційного пролетаріату різних національностей у боротьбі за повну демократизацію країни. Гостро виступаючи проти поділу соціал-демократії за національною ознакою, В. І. Ленін на прикладі Австрії показав, що цей поділ дуже шкідливо відбивається на розвитку робітничого руху.

Численні факти свідчать про те, що, перебуваючи в Галичині, В. І. Ленін приділяв велику увагу українській проблемі, вивчав історію та становище українського народу. Він підтримував зв'язки з рядом діячів Львова, Дрогобича, Борислава. Відомо, що засновник і вождь Комуністичної партії разом з Н. К. Крупською був присутній на вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка¹, який відбувся в Кракові у березні 1914 р.

Єдність інтересів усього українського народу мав на увазі В. І. Ленін, коли в 1914 р. ставив питання «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських!!»². Тільки через перемогу пролетарської революції лежав шлях до соціального і національного визволення всього українського народу, як це підтвердив дальший хід історичного розвитку.

**6. РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розвиток передової культури українського народу, як і всіх народів Росії, з кінця ХІХ ст. проходив під благотворним впливом ідей марксизму-ленінізму. Вершиною світової науки і культури стало життєстверджуюче вчення В. І. Леніна, який у нових історичних умовах, в період імперіалізму і пролетарських революцій, всебічно розвинув марксизм в усіх його складових частинах.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 426.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 197.

Багатогранний геній В. І. Леніна зробив вирішальний вклад у розвиток найрізноманітніших галузей створюваної протягом століть всесвітньої культури людства. Великий знавець цієї культури, В. І. Ленін поставив її найкращі прогресивні надбання на службу пролетарській справі, інтересам трудящих усіх націй, давши відповіді на всі найважливіші питання дальшого суспільного розвитку в період імперіалізму, освітивши яскравим світлом марксистської теорії шлях людства до комунізму.

Геніальні наукові праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.), «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.), «Що робити?» (1902 р.), «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.), «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916 р.) та інші увійшли в золотий фонд кращих надбань людської культури.

Найвидатнішим марксистським філософським твором в ХХ ст. стала книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909 р.). Тут розвинуті найважливіші положення марксистської гносеології, діалектики, філософських проблем природознавства, матеріалістичного розуміння історії, науково обгрунтовано принцип партійності в науці. Місце принципу партійності в застосуванні до художньої творчості — літератури і мистецтва — В. І. Ленін з найбільшою повнотою і ясністю розкрив у своїй статті «Партійна організація і партійна література» (1905 р.). В. І. Ленін вказав, що принцип партійності вимагає дивитися на літературну справу як на частину загальної справи боротьби за соціалізм.

Ленінські праці несли в маси ідеї передової пролетарської культури, запалювали трудящих на боротьбу проти царизму та капіталістичної і поміщицької експлуатації. Багато творів В. І. Леніна написано спеціально для робітників і селян. В. І. Ленін любив писати для людей праці, високо ставив значення популярної марксистської літератури для революційного виховання трудящих, для прищеплення їм ідей передової пролетарської культури.

Через більшовицькі прокламації, газети і журнали ідеї марксизму-ленінізму поширювалися серед широких мас трудящих усієї Росії, в тому числі ставали найціннішими надбаннями української пролетарської культури.

В. І. Ленін всіляко підкреслював інтернаціоналізм робітничого класу і в той же час розглядав його як законного спадкоємця прогресивної національної культури кожного народу, як непримиренного ворога реакційної культури пануючих експлуататорських класів капіталістичного суспільства. Ленінське вчення про дві культури в кожній національній культурі класово-антагоністичного суспільства стало вирішальною силою в розгромі облудних теорій українських буржуазно-націоналістичних ідеологів про «демократичність» української нації, про «єдиний потік» у розвитку української культури тощо.

Протягом всієї своєї титанічної діяльності В. І. Ленін виявляв великий інтерес і любов до українського народу, за влучним ленінським визначенням, такого близького і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією до братнього російського народу. Україна

займає значне місце в працях В. І. Леніна, ряд з них спеціально присвячено проблемам життя і боротьби українського народу. Досить знаменно, що перша відома друкована праця В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893 р.) побудована на матеріалах соціально-економічної історії України. В. І. Ленін розумів і любив українську мову, був добре обізнаний з історією українського народу, уважно стежив за розвитком подій на Україні, знав твори видатних представників української демократичної культури — Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського та ін.

Твори В. І. Леніна на Україні популяризували його сподвижники, видатні діячі більшовицької партії І. В. Бабушкін, Артем (Ф. А. Сергєєв), В. Д. Бонч-Бруєвич, В. В. Вакар, В. В. Воробський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер та ін. Часто вони самі виступали на сторінках більшовицьких видань з працями, присвяченими життю і боротьбі українського народу, розкривали багатства його невмирущої культури, збагачували її ідеями марксизму-ленінізму. Гаряче підтримуючи демократичні і соціалістичні елементи в кожній національній культурі, більшовики водночас нещадно викривали занепадницьку буржуазну культуру, носіями якої на Україні були В. Винниченко, М. Грушевський, С. Єфремов та ін.

Більшовицький публіцист М. С. Ольмінський у спеціальній статті, опублікованій в газеті «Звезда», розкрив контрреволюційну суть писанини Винниченка, який безсоромно обпльовував героїв революції 1905 р.

Так само нещадно засуджував реакційну культуру і занепадницьку літературу великий пролетарський письменник О. М. Горький. Разом з тим він проявляв велике піклування про те, щоб кращі зразки національних демократичних культур стали надбанням всіх народів Росії. З метою активної пропаганди демократичної української літератури з ініціативи Горького в прогресивних російських журналах і збірниках та окремих виданнями друкувалися російською мовою твори кращих українських поетів і письменників: Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка, Лесі Українки, В. С. Стефаника, О. Ю. Кобилянської та ін. Горький подав велику допомогу українському письменникові-робітникові А. Я. Шабленку при виданні першої збірки його творів.

Проїнята революційним пафосом, творчість Горького справила великий вплив на розвиток української літератури демократичного напрямку. Зокрема, однією з найяскравіших сторінок російсько-українського єднання в галузі літератури була особиста дружба О. М. Горького з М. М. Коцюбинським. Під час зустрічей вони докладно обговорювали твори один одного, обмірковували плани майбутніх праць. Горький багатозначно відізвався про ці зустрічі: «Якщо говорити про «вплив», він, напевне, був взаємний».

Революційно-романтичні мотиви творця «Пісні про Буревісника» і «Пісні про Сокола», казки про Данко виявились дуже близькими за своєю ідейною спрямованістю до творчості Лесі Українки. У творах великого російського письменника знаходили глибоко співзвучні революційні ідеї також І. Я. Франко, В. С. Стефаник.

М. М. Коцюбинський, В. С. Стефаник, Л. Українка, О. Пчілка, М. П. Старицький,
В. І. Самійленко і Г. М. Хоткевич (1903 р.).

Зазнаючи на собі благотворного впливу братньої російської літератури, передова українська література початку ХХ ст. утверджувалась у запеклій боротьбі проти реакційних течій і напрямів, які об'єднувалися на ґрунті войовничого буржуазного націоналізму.

Різко засуджували передові українські письменники й заклики декадентствующих критиків і літераторів (М. Євшан, О. Луцький, В. Пачовський, Б. Лепкий та ін.), які безсоромно заявляли, ніби «ідея громадського служіння літератури» вже пережила сама себе, і проповідували відрив літератури від життя, відхід у сферу вигаданого ними «чистого мистецтва». У цих проповідях відбився політичний страх буржуазної інтелігенції перед наростаючою революційною боротьбою трудящих мас, боягузлива спроба самоізолюватися від бурхливих подій суспільного життя.

В яскравій художній формі облудність теорії «чистого мистецтва» розкрита в новелі Коцюбинського «Інтермеццо» (1903 р.). Тут автор переконливо довів, що справді прогресивний митець (письменник, художник, музикант) не може стояти осторонь життя трудящих мас, а повинен боротися за їх свободу і щастя. Зв'язок з народом — джерело творчого натхнення передового митця.

Революційно-демократичні письменники України кінця ХІХ — початку ХХ ст. І. Я. Франко, Леся Українка, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський та інші завжди були з народом. Вони брали активну участь у визвольній боротьбі трудящих, оспівували її у своїх творах, закликали до знищення жорстокого капіталістичного ладу і утвердження вільного, соціалістичного суспільства. Дедалі більше і більше українські революційно-демократичні письменники усвідомлювали, що провідною, керівною силою революційного руху є робітничий клас. Ще більш виразно ця думка висловлена в творчості письменників-робітників, прихід яких в літературу на початку ХХ ст. більшовицька «Правда» оцінила як факт великого суспільного значення.

Безмежною вірою в нездоланні сили революційного пролетаріату сповнені твори українських письменників-робітників А. Я. Шабленка, Т. М. Романченка. На сторінках більшовицької «Правди» і таких прогресивних періодичних видань, як журнал «Прикубанские степи» (Катеринодар), активно друкувалися робітничі поети пролетарського Донбасу: П. К. Махня, який проголосив, що свою «шахтарську ліру» відає «боротьбі робітників світу і Україні»; Олексій Чижик, який у своїх сатиричних віршах і фейлетонах висміював царя, його прислужників, верховодів буржуазних партій; Софія Дальняя, яка з болем оспівувала свій рідний Донбас, оплутаний капіталістичними тенетами: Іван Семенов, вірші якого сповнені непохитної віри у велику революційну перетворюючу місію робітничого класу.

Проти реакційної культури експлуататорських класів на Україні у період імперіалізму поряд з діячами пролетарської культури продовжували виступати і революціонери-демократи. Світогляд українських письменників — революційних демократів кінця ХІХ — початку ХХ ст. еволюціонував від революційного демократизму до наукового соціалізму, відбиваючи той загальний суспільно-політичний

процес, який П. А. Грабовський у 1900 р. охарактеризував так: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму...». П. А. Грабовський, І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський були обізнані з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, брали участь в їх популяризації.

Під впливом марксистсько-ленінських ідей і могутнього піднесення революційної, визвольної боротьби трудящих Росії, в тому числі й України, передова українська література зробила значний крок уперед у своєму розвитку. Це насамперед проявилось в посиленні соціальної спрямованості української літератури з позицій трудящих, експлуатованих класів.

Передові українські письменники все більше звертаються до розробки гострих соціальних тем з тодішньої сучасності, підпорядковують свою творчість насущним вимогам класової боротьби. Вони зосереджують свою увагу на тяжкому житті трудящих, переважно селянства, показують процес його пролетаризації і разом з тим зростання класової свідомості і революційної активності. Письменники революціонери-демократи викривають самодержавний лад, владу капіталістів і поміщиків, розвінчують буржуазний лібералізм і націоналізм, таврують реакційну попівщину і релігійне мракобісся. Великим зразком для українських письменників були твори передової російської літератури, яка, за справедливим визначенням О. М. Горького, відзначалася «пристрасним прагненням до розв'язання завдань соціального буття», виховувала народ в дусі ненависті до всякого гніту і експлуатації, закликала до боротьби за соціальне і національне визволення.

Наростаюче революційне піднесення, яке з найбільшою силою проявилось у першій народній революції в Росії 1905—1907 рр., не могло не відбитися на розвитку літературного процесу на Україні. Воно стало могутнім джерелом натхнення для українських демократичних письменників.

У 1903 р. на Україні вперше вийшов з друку під назвою «Пропаша сила» гострий соціальний роман П. Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який автори закінчили ще в 1875 р., але не могли надрукувати в межах Росії через відомий царський указ 1876 р. Революція 1905 р. Панас Мирний вітає новими творами: поемою в прозі «Сон», віршем «До сучасної музи», оповіданням «Уже сьомий місяць минав, як його посаджено в тюрму...», які прямо закликали до боротьби за повалення влади експлуататорів. І. Я. Франко відгукнувся на революцію в Росії створенням в 1905 р. одного з найвизначніших своїх творів — поеми «Мойсей», сповненої безмежної віри в незламність народу і його світле майбутнє.

Найвищим досягненням української дожовтневої прози, великим внеском у світову скарбницю революційної літератури стала повість М. М. Коцюбинського «Фата моргана». Це справжня епопея селянського революційного руху в українському селі напередодні і під час революції 1905—1907 рр. В зображенні страйку М. М. Коцюбинським виразно відчувається вплив творів В. І. Леніна. В ряді оповідань — «Персона грата», «Подарунок на іменини» та ін. — Коцюбинський зма-

лював образи безстрашних, непохитних революціонерів — мужніх борців за волю народу. В 1910 р. на острові Капрі М. М. Коцюбинський, перебуваючи в гостях у О. М. Горького, зустрічався з В. І. Леніним.

Революційним пафосом була просякнута поезія Лесі Українки, яку на рубежі ХІХ—ХХ ст. І. Я. Франко вітав знаменними словами: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини». У дні революції 1905—1907 рр. музу великої української письменниці запалив пафос визвольної боротьби, яку вів народ. Написані в той час нею поетичні твори «Осінь казка», «В катакомбах», «Пісні про волю» прославляють борців за волю народу, оспівують червоний прапор революції. В оповіданні «Помилка» (1906 р.) письменниця вперше в українській літературі змалювала образи професіоналів-революціонерів, членів робітничої партії.

Події революції 1905—1907 рр. послужили матеріалом для цілого ряду оповідань А. Ю. Тесленка (1882—1911 рр.), С. В. Васильченка (1879—1932 рр.), в яких висвітлювалась участь селян в революційному русі. Сільська біднота, спролетаризовані селяни, які зазнають неймовірної нужди і експлуатації в капіталістичному суспільстві, були також основними героями творів західноукраїнського письменника, неперевершеного в українській літературі митця короткої психологічної новели — В. С. Стефаника (1871—1936 рр.).

Близькі за змістом до творчості Василя Стефаника оповідання Марка Черемшини (1874—1927 рр.), які показували злиденне життя гуцульського селянства, та Л. С. Мартовича (1871—1916 рр.), які розкривали класове розшарування і процес пролетаризації селянської бідноти.

Важливе місце в українській літературі початку ХХ ст. займала тематика, пов'язана з розвінчуванням лицемірної ліберальної буржуазії, яка намагалася видавати себе за захисника інтересів народу і борця проти самодержавства, а насправді вірно прислужувала царизмові. Найбільш послідовно викривали облудність буржуазного лібералізму великий Ленін, більшовицька партія. В. І. Ленін підкреслював, що перемога буржуазно-демократичної революції в Росії неможлива без звільнення селянства з-під політичної гегемонії лібералів. У яскравій художній формі вказували на зрадницьку роль лібералів у революційному русі передові російські і українські письменники. В роки революції 1905—1907 рр., як ніколи раніше, в українській літературі підноситься жанр революційної сатири в прозі і поезії.

Цілу галерею типових образів представників українського ліберального панства намалювала Леся Українка в циклі сатиричних віршів «Пан політик», «Пан народовець», «Веселий пан», «Практичний пан». Під впливом ідей більшовизму написані новели М. М. Коцюбинського «Сміх», «Сон», «В дорозі», «Коні не винні», в яких автор нещадно викривав гнилий лібералізм, міцно зв'язаний з усією системою експлуататорського суспільства, критикував обивательщину,

міщанство, які вихолощують в людині кращі почуття, підривають волю до боротьби з соціальною несправедливістю. Західноукраїнський письменник О. С. Маковей (1867—1925 рр.) у своїх творах («Як я продавав свої новели», «Нові часи», «Клопоти Савчихи», «Казка про невдоволеного русина», «Ревун») піддає гострій критиці галицьке міщанство за його запроданство австрійським властям, ворожість до народних мас взагалі і українського народу зокрема.

Ряд публіцистичних творів О. С. Маковея, С. В. Васильченка викривав дворушництво ватажків української буржуазно-ліберальної націоналістичної інтелігенції, яка намагалася принизити значення творчості Т. Г. Шевченка, водночас використовуючи його велике ім'я для прикриття свого походу проти передової української культури. Леся Українка піддала критиці ряд творів І. Нечуя-Левицького, О. Кониського і Б. Грінченка за пропаганду в них консервативної культурницької теорії «малих діл», до того ж поданої в обрамленні буржуазно-націоналістичної ідеї «національного єднання» класів.

Особливе значення в період імперіалізму мала боротьба українських письменників — представників передової, демократичної культури — проти релігійної ідеології, що була одним з активних провідників буржуазної культури. В цей період, за характеристикою В. І. Леніна, командуюча буржуазія, із страху перед ростучим і міцніючим пролетаріатом, почала підтримувати все відстале, відмираюче, середньовічне, і зокрема всі реакційні сили «кинулися» на релігію¹.

Керовані В. І. Леніним більшовицькі газети «Искра» (1900—1903 рр.), «Вперед» (1904—1905 рр.), «Пролетарий» (1906—1907 рр.), «Новая жизнь» (1905 р.), «Социал-демократ» (1908—1917 рр.), «Звезда» (1910—1911 рр.), «Правда» (1912—1914 рр.) викривали клерикальний обман, показували ворожий народові, передовій культурі характер релігійної ідеології і діяльності представників духовенства. В Державній думі депутати-більшовики, виходячи з вказівок В. І. Леніна, виступали з промовами, спрямованими на викриття реакційної ролі релігії і церкви. Наприклад, обранець робітників Катеринославщини більшовицький депутат Г. І. Петровський в думській промові 20 травня 1913 р. з національного питання, виступаючи на захист національних прав і культури українського та інших народів Росії, говорив, що духовенство задурманює народ, підтримує поміщиків і силкується перешкодити боротьбі селян за землю.

Духом войовничого атеїзму сповнена поезія Лесі Українки. Особливо непримиренною була вона до християнської моралі, яка прищеплювала народові рабську покору перед гнобителями. В її драматичних творах «В катакомбах», «Руфін і Прісцілла», «Адвокат Мартіан» доведена повна безпідставність буржуазної апологетики раннього християнства, показано, що вже в перші часи свого існування воно стримувало революційну енергію мас.

¹ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 19, стор. 75; т. 17, стор. 52.

Антирелігійна літературна спадщина І. Я. Франка перевищує 200 художніх, публіцистичних і філософських творів. Образним поетичним словом Франко виявив свої атеїстичні матеріалістичні переконання в збірці поезій «Semper tiro» («Завжди учень»), що вийшла в світ у 1906 р.

Антиклерикальне спрямування мають оповідання М. М. Коцюбинського «Лялечка», «У грішний світ», «Він іде», А. Ю. Тесленка «Любов до ближнього», «У схимника». Маску «народолюбців» і «патріотів» зривав з галицьких попів Лесь Мартович у своїх оповіданнях «Квіт на п'ятку», «Іван Рило», «Мужицька смерть», «Народна ноша» та ін. Повість Мартовича «Забобон» є одним з найвизначніших в українській літературі антиклерикальних сатиричних творів.

Разом з художньою літературою ареною гострої ідеологічної боротьби стали інші галузі культури, особливо суспільні науки, а серед них — в першу чергу історіографія, в якій активно подвизалися ідеологи української національної буржуазії. Запеклим націоналізмом пройняті численні праці М. Грушевського. В основу виробленої ним схеми історії України Грушевський поклав антинаукові теорії «виключності» духовних рис українського народу, «відрубності» історії українського народу від історичних шляхів російського і білоруського народів, «безбуржуазності» української нації та «єдиного потоку» у розвитку української культури.

Буржуазно-націоналістичні перекручення історії викривали передові діячі української культури. І. Я. Франко, який був фахівцем-істориком (у його величезному творчому доробку є чимало спеціальних праць з історії), в 1915 р. прямо заявив, що немає потреби «на різних язиках товкти і перемелювати *фальшиві* історичні конструкції проф. М. Грушевського, яких слабкість і нетривкість уже тепер відчуває кожний історик».

Разом з П. А. Грабовським, Лесею Українкою і М. М. Коцюбинським І. Я. Франко утверджував революційно-демократичний напрям в українській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст. У творчій спадщині українських революціонерів-демократів, у тому числі в їх художніх творах, листах, публіцистичних статтях і спеціальних історичних працях, знаходили відбиття глибокі роздуми про сучасне і майбутнє українського народу, правдиво висвітлювалися визначні історичні події минулого, мужня боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, процес розвитку суспільно-політичного руху і культури. І хоч не всі українські революціонери-демократи були професійними істориками, вони разом виробляли загальну ідейну концепцію історичного процесу, яка наближалася до марксистської і, отже, справляла значний вплив на прогресивний розвиток історичної науки та в цілому суспільно-політичної думки на Україні.

До українських революційних демократів певною мірою примикали деякі представники дрібнобуржуазної демократичної інтелігенції, про яку В. І. Ленін писав, що вона «тисячами ниток зв'язана з *масами* безправного, забитого, темного, голодного селянства»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 466.

Зокрема, до такої інтелігенції належали історики демократично-народницького напрямку О. Я. Єфименко та В. О. Барвінський.

О. Я. Єфименко виступила з великою узагальнюючою працею «Історія українського народу», яка в роботі ряду важливих положень протистояла фальшивій схемі буржуазно-націоналістичної історіографії. Під час першої буржуазно-демократичної революції в Росії О. Я. Єфименко перевидала найважливіші свої праці окремим двотомним збірником «Південна Русь». О. Я. Єфименко була першою в Росії і на Україні жінкою, якій в 1910 р. Харківський університет, підтриманий Петербурзьким, присвоїв науковий ступінь почесного доктора російської історії. Історичні дослідження О. Я. Єфименко привертали увагу й В. І. Леніна, який використовував їх у своїй боротьбі

О. Я. Єфименко.

проти меншовицьких поглядів на історію аграрних відносин в Росії¹. Проти ліберально-буржуазної і ліберально-народницької історіографії в питаннях дослідження історії України виступав В. О. Барвінський (1885—1940 рр.). У своїй монографії «Селяни в Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.» він розв'язав ряд мало висвітлених проблем з історії феодального землеволодіння, намагаючись на конкретному фактичному матеріалі показати вирішальну роль народних мас в історичному процесі.

У цілому буржуазна історіографія в період імперіалізму виявила повне безсилля у науковому визначенні провідних тенденцій розвитку історичного процесу. Як правило, буржуазні історики або заглиблювалися в дослідження окремих фактів вузькоспеціальної тематики, відірваної від актуальних проблем сучасності, або прямо включалися в похід мракобісів-реакціонерів проти марксистсько-ленінського вчення.

В. І. Ленін, викриваючи реакційність і наукову неспроможність буржуазної історіографії, разом з тим не заперечував можливості певних досягнень окремих істориків цього напрямку у вивченні конкретних проблем історії.

Під впливом ліберальних настроїв, які посилились серед буржуазної інтелігенції напередодні і під час першої російської революції, київський історик М. В. Довнар-Запольський (1867—1934 рр.) напи-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 292.

сав і видав спеціальну працю з історії декабристів, у якій ввів у науковий обіг цілий ряд важливих архівних матеріалів і мемуарних записів. Інший історик буржуазно-ліберального напрямку В. С. Іконніков (1841—1923 рр.), що працював у Київському університеті, в 1905 р. також опублікував дослідження про події на Україні в зв'язку з повстанням декабристів. Цінний фактичний матеріал містить двотомна (в 4-х книгах) праця Іконнікова «Спроба російської історіографії» (1891—1908), в якій подано систематизований докладний огляд джерел та стану дослідницької розробки на той час у галузі історії Росії, України і Білорусії. Продовжував вивчати історію Слобідської України відомий буржуазно-ліберальний історик професор Харківського університету Д. І. Багалій (1857—1932 рр.). З початку ХХ ст. він зосередив свої дослідницькі інтереси переважно навколо питань історії української культури.

Криза буржуазної культури періоду імперіалізму, яка передусім позначалась на її ідеологічних основах, не зупинила розвитку природничих наук і техніки, хоча все гостріше давала себе знати суперечність між можливостями наукового і технічного прогресу і загниваючим, віджилим уже суспільним ладом. Український народ висунув з свого середовища ряд талановитих вчених, які, розвиваючи науку в матеріалістичному напрямі, не тільки збагатили передову, демократичну українську і російську культуру, а й внесли гідний вклад у розвиток світової культури. Значним є також внесок, зроблений у науковий і технічний прогрес на Україні рядом видатних вчених та інженерів — синів братнього російського народу.

Особливо багато зробили вчені України в найгуманнішій галузі науки — медицині. Епідеміологи і мікробіологи Д. К. Заболотний (1866—1929 рр.) і М. Ф. Гамалія (1859—1949 рр.), терапевт Ф. Г. Яновський (1860—1928 рр.), патологоанатом В. К. Високович (1854—1912 рр.) відшукували шляхи подолання найжахливіших людських хвороб — чуми, холери, тифу, туберкульозу та ін.

Велику роль відіграли українські вчені медики у боротьбі проти епідемічних хвороб у Середній Азії, а також в зарубіжних країнах Сходу. Д. К. Заболотний і В. К. Високович не раз виїжджали в наукові експедиції до Індії, Китаю, Аравії, Месопотамії для подання ефективної медичної допомоги народам цих країн. З 1893 по 1915 р. в Індії вів енергійну боротьбу проти чуми й холери і заснував у Бомбеї бактеріологічний інститут, що й донині носить його ім'я, В. А. Хавкін (1860—1930 рр.) — виходець з України, учень великого російського біолога І. І. Мечникова. Для вивчення природних умов країн Сходу і Африки в тривалі наукові експедиції виїжджали видатні українські вчені ботаніки з світовим ім'ям С. Г. Навашин (1857—1930 рр.) і В. І. Липський (1863—1937 рр.). Вони одними з перших у світі дали науковий опис рослинності Індонезії, Тунісу, Алжіру, а також Середньої Азії.

Діяльність передових учених, які на матеріалістичній основі розвивали науку в усіх її галузях, в тому числі фізику, математику, хімію, природознавство, проходила в безперервній боротьбі проти реакційної частини професури, серед якої було чимало чужих справ-

Д. К. Заболотний і В. К. Високович з своїми співробітниками по боротьбі з епідемією холери і чуми в Одесі.

жній науці безпринципних кар'єристів, відданих царизмові чиновників і запеклих мракобісів. В. І. Ленін з цього приводу зазначав, що в дореволюційній Росії вчені поділялися на два великих табори: до одного належали ті, хто підлашчувався до міністерства, прямо продажні і упорядники творів на замовлення, а до другого — незалежні¹.

Технічні відкриття і досягнення на Україні, як і в усій Росії, також утверджувались в боротьбі проти реакційних сил пануючої культури, які раболіпно плазували перед буржуазною культурою Заходу і недооцінювали творчі можливості вітчизняної інженерної думки. Технічному прогресу вітчизняної металургії присвятив все своє життя М. К. Курако (1872—1920 рр.). За його новаторськими проектами будувались доменні печі в Донбасі. Основоположник геології вугільних родовищ Росії гірничий інженер, професор Л. І. Лутугін (1864—1915 рр.) прославив своє ім'я передусім тим, що склав докладну геологічну карту Донецького басейну, яка й на сьогодні не втратила свого наукового значення.

Вже з кінця ХІХ ст. російська наука досягла великих успіхів у завоюванні людиною повітряного простору. О. Ф. Можайський (1825—1890 рр.) побудував перший у світі літак: наукову розробку теорії літака здійснив М. Є. Жуковський (1847—1921 рр.), а теорію

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 184.

реактивних рухів та міжпланетних сполучень розробив К. Е. Ціолковський (1857—1935 рр.). На початку ХХ ст. провідне місце в Росії у розвитку повітроплавання зайняла Україна.

У 1908 р. в Одесі було створено перший у нашій країні аероклуб, і його активні члени М. Н. Єфимов та С. І. Уточкін здійснювали показові польоти на аеропланах. У 1910 р. в Києві піднявся в повітря на літаку власної конструкції професор політехнічного інституту О. С. Кудашев. У 1911 р. експериментальні польоти на дирижаблі власної оригінальної конструкції робив потомствений робітник київського заводу «Арсенал» Ф. Ф. Андерс. Велика заслуга в перетворенні авіації з галузі спорту на «міцне і корисне надбання людства» належить славнозвісному російському військовому льотчику П. М. Нестерову (1887—1914 рр.). В результаті багаторічних шукань, технічних розрахунків та експериментів він першим у світі розробив теорію вищого пілотажу і під час служби в 1913—1914 рр. на Україні застосував на практиці ряд найскладніших його фігур (серед них знамениту «мертву петлю», яка увійшла в історію авіації як «петля Нестерова»).

Успіхи в повітроплаванні сприяли технічному прогресові російської авіації. В 1912 р. у майстерні Одеського аероклубу було побудовано до двадцяти аеропланів різних систем. Велику роботу по проектуванню і будівництву літаків і планерів нових конструкцій проводило Київське товариство повітроплавання. З його членів вийшли конструктори, які в 1912—1914 рр. побудували перший у світі гідроплан, а також перший у світі багатомоторний літак «Ілля Муромець».

Однак царський уряд не піклувався про розвиток вітчизняного авіабудування, і успіхи в цій галузі досягалися головним чином завдяки самовідданому ентузіазмові конструкторів-винахідників, які віддавали любимій справі не тільки весь свій розум, талант та енергію, а й свої матеріальні заощадження.

Бюрократична система царизму гальмувала всебічний розвиток науки і техніки, намагалася всіляко перешкодити прагненню народних мас до знань, до освіти. Ідеологів царизму зовсім не бентежила наявність близько 110 мільйонів неписьменних в країні, оскільки вони вважали, що освіта народжує небажане для самодержавства вільнодумство. У 1910 р. на Україні процент письменного населення навіть не досяг середнього для всієї Європейської частини Росії показника — 30%. На кожну тисячу населення в початкових, неповних середніх і середніх школах тієї території України, що входила до складу Росії, навчалася тільки 67 учнів. Навіть початкову освіту вдавалося здобути тільки незначній частині дітей трудящих. У Київському учбовому окрузі, що охоплював п'ять губерній, відвідувало школу лише 10% дітей шкільного віку. Не кращим було становище і в інших учбових округах України. Переважна більшість трудящої молоді набувала знань в суворій школі життя, працюючи в панських і куркульських господарствах, на капіталістичних заводах, фабриках і шахтах.

Середня, а тим більше вища освіта були майже повністю недоступними для трудящих. «Неімуций пролетар від верстата і селянин

П. М. Нестеров серед членів Київського товариства повітроплавання.

від сохи пройти університету не могли... при царі Миколі»¹, — зазначав В. І. Ленін. У 1914—1915 рр. на території України, що входила до складу Росії, налічувалося лише 452 середні школи, в яких навчалось 140 тис. учнів, і 19 вищих учбових закладів, в яких навчалось 26,7 тис. студентів. Таким же непринадним було становище народної освіти на українських землях, що перебували в складі Австро-Угорщини.

На всій території України не було жодного вищого учбового закладу з українською мовою викладання, а в царській Росії — навіть жодної української школи на державному утриманні. Така політика царизму щодо української мови як мови навчання має мала далекоглядні цілі душити розвиток української прогресивної культури в самому зародку. Навіть після офіційної відміни в буремні дні революції 1905—1907 рр. заборонних розпоряджень 1863, 1876 і 1881 рр. щодо видання книг, показу театральних вистав та проведення інших культурно-освітніх заходів українською мовою царизм так і не дав дозволу на запровадження навчання в школах рідною мовою.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 50.

І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич).

свої вимоги про це завжди пов'язували з загальнодемократичними вимогами, які зрештою були спрямовані на повалення царського ладу. Народні маси, борючись проти соціального гноблення, разом з тим виступали й на захист рідної мови, відстоювали її права в культурному розвитку.

Найпоплідовнішими захисниками соціальних і національних прав українського народу, його багатой демократичної культури виступали партія робітничого класу та її геніальний вождь В. І. Ленін. Вже в першій програмі, прийнятій на II з'їзді РСДРП в 1903 р., партія проголосила право всіх народів Росії на освіту рідною мовою і широке запровадження її в усіх місцевих громадських і державних установах. Під керівництвом В. І. Леніна більшовицька преса і депутати-більшовики в Державній думі перед всією країною і всім світом переконливо доводили реакційну суть політики царизму щодо освіти народних мас, сміливо викривали колонізаторські заходи царизму, спрямовані на придушення української культури.

Більшовики проявляли велике піклування про те, щоб кращі досягнення прогресивної, демократичної культури людства і насамперед вчення марксизму-ленінізму зробити надбанням широких мас трудящих. Для цього більшовики використовували й легальні культурно-освітні установи (бібліотеки, недільні і вечірні школи для дорослих, так звані «народні читання» тощо). Але царські власті намагалися поліцейськими заходами обмежити діяльність цих установ і чинили всілякі перешкоди навіть розвитку масового самодіяльного театрального мистецтва серед робітників. Так, драматичний гурток робітників київського заводу «Арсенал», який з успіхом поставив

Після розгрому першої російської революції самодержавна реакція виступила в новий похід проти всіх «інородницьких товариств». На Україні були заборонені буржуазно-ліберальні «просвіти», видання літератури і читання публічних лекцій українською мовою. В 1913 р. з виданих на Україні 5283 назв книг українською мовою вийшло лише 176 назв. З початком імперіалістичної війни у 1914 р. царизм остаточно заборонив усі періодичні видання українською мовою. Отже, в 1915 р. на всій території України (включаючи й зайняту тоді царськими військами Галичину) не лишилося жодної газети чи журналу українською мовою.

Царизм боявся широкого запровадження української мови в культуру і освіту, бо демократична громадськість, народні маси України

у 1906 р. п'єсу І. К. Карпенка-Карого «Безталанна», одержав дозвіл знову дати виставу аж через вісім років. Власті всіляко перешкоджали діяльності ряду українських і російських драматичних гуртків київських залізничників, що досягли високого рівня театрального виконання.

Великі труднощі на шляху свого розвитку доводилось долати й українському професійному демократичному театру, перше місце в якому займали, як і раніше, прославлені його корифеї М. Л. Кропивницький, І. К. Карпенко-Карий, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський, М. К. Заньковецька, а також їх учні та сподвижники Л. П. Лінницька, Ф. В. Левицький, Є. П. Зарницька, Г. І. Борисоглібська, І. О. Мар'яненко та ін.

У роки першої російської революції український демократичний театр, нарешті, позбавився офіційних репертуарних обмежень і дістав можливість ставити в перекладі українською мовою п'єси Горького, Островського, Толстого, Чехова, Шіллера, Шекспіра, Гольдони, Ібсена. Долаючи шалені цькування з боку великодержавників-чорносотенців та відкидаючи облудні, лицемірні застереження з боку українських буржуазних націоналістів (і перші, і другі пропонували обмежити український театр рамками лише національного змістом і мовою репертуару), широку пропаганду російської і західноєвропейської класики на українській сцені почав проводити перший в історії України стаціонарний український театр, організований в 1907 р. в Києві М. Садовським. Трохи пізніше М. Заньковецька і П. Саксаганський заходилися організовувати, на зразок Московського Художнього театру, Український Художній театр, але брак коштів та війна, що розпочалася в 1914 р., завадили здійсненню цього.

Московський Художній театр, в основу діяльності якого його керівники К. С. Станіславський і В. І. Немирович-Данченко поклали правдивість та ідейність театрального мистецтва, зверненого насамперед до широких народних мас, був органічно близьким українському демократичному театру, який будувався на тих же самих принципах. Передові українські актори і режисери намагалися оволодіти висотами театральної культури Московського Художнього театру. Досить знаменно, що Київ був першим з міст Росії в гастрольних виїздах Московського Художнього театру. У творчому взаємозв'язку і дружбі з передовими російськими театральними митцями зростало й міцніло українське демократичне театральне мистецтво.

М. К. Заньковецька.

Для ознайомлення з ним найширших мас катеринославський кінооператор-любитель Д. Сахненко екранізував вистави театру Садовського «Наймичка» і «Наталка Полтавка». Ці кінокартини, в яких грали провідні актори театру М. К. Заньковецька, І. О. Мар'яненко, Л. П. Лінницька та інші, виражали народно-демократичні тенденції у розвитку кіномистецтва на Україні і стали найзначнішим досягненням української кінематографії дожовтневого періоду.

Високою мистецькою культурою відзначалися й оперні вистави театру Садовського, в яких з успіхом виконували сольні партії М. Литвиненко, О. Петрова, О. Петляш, М. Садовський та ін. Театр охоче здійснював постановку опер української і світової музичної класики на теми життя простого народу («Катерина» М. Аркаса, «Роксолана» Д. Січинського, «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї), активно пропагував зі сцени опери великого українського композитора М. В. Лисенка («Наталка Полтавка», «Чорноморці», «Утоплена», «Різдвяна ніч», «Енеїда»). Але, незважаючи на наполегливі вимоги передової громадськості, царські власті так і не дали дозволу на постановку історико-героїчної опери Лисенка «Тарас Бульба», яка є шедевром української оперної класики (перша сценічна постановка опери була здійснена вже за часів Радянської влади). Чимало й інших визначних творів М. В. Лисенка не побачило світу за його життя ні в нотному друкуванні, ні у виконанні зі сцени.

М. В. Лисенку належить заслуга відкриття в 1904 р. у Києві музично-драматичної школи, яку закінчило чимало обдарованих дітей

Київ. Будинок, де в 1907 р. було засновано перший на Україні український стаціонарний театр.

М. В. Лисенко в групі викладачів та учнів Київської музично-драматичної школи.

робітників і селян. У період першої російської революції М. В. Лисенко, відгукуючись на піднесення визвольної боротьби трудящих мас, створив величезної ідейно-художньої сили хор-гімн «Вічний революціонер» на слова І. Я. Франка. Нелегальними шляхами цей твір швидко поширився серед робітників і студентів і став однією з найулюбленіших пісень, виконуваних під час політичних демонстрацій та на революційних мітингах.

Улюбленими революційними піснями, які співали робітники України разом з усім всеросійським пролетаріатом, були також «Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Марсельеза», «Смело, товарищи, в ногу», «Здравствуй, свободы вольное слово» (співалась на мотив української народної пісні «Гей, не дивуйте, добрії люди»). Українська революційна пісня «Шалійте, шалійте, шалені кати», перероблена на російську мову відомим більшовиком, соратником В. І. Леніна Г. М. Кржижановським, під назвою «Беснуйтесь, тираны» швидко поширилась по всій Росії. Музика популярних українських народних пісень використовувалась для нових революційних текстів, які створював народ. Так народились пісні «Засвістали арештанти», «Ревет та стогне люд голодний» та ін. Популяризації революційних пісень сприяли самодіяльні виконавці з народу — кобзарі і шарманщики, які включали

С. А. Крушельницька.

народу, створив цілий напрям в українській хорovій культурі. Безпосереднім продовжувачем кращих творчих традицій М. В. Лисенка в українській музиці був К. Г. Стеценко (1882—1922 рр.), який все своє життя віддав натхненній праці по збиранню, вивченню і пропаганді української народної пісні. На тексти поезій революційних демократів Шевченка, Франка, Грабовського, Лесі Українки Стеценко написав ряд музично-вокальних творів, працював над створенням героїчної опери про Устима Кармалюка.

Представники передової музичної культури М. В. Лисенко, К. Г. Стеценко, М. Д. Леонтович та їх сподвижники, органічно зв'язані своєю творчістю з народом, були рішучими противниками модерністських вивертів реакційних композиторів і музикантів, які зраджували принцип реалізму і народності і в своїх творчих шуканнях орієнтувалися на занепадницькі течії західноєвропейської буржуазної музики. З цього приводу Лисенко різко засуджував деяких галицьких композиторів, які, за його словами, відмовившись від безцінних перлин народної усної музики, наслідували гірші зразки занепадницьких течій німецької музики.

Звичайно, в Галичині в цей час жили і творили також і передові українські композитори, які вірно служили своєму народові, брали участь у його революційній боротьбі. Захоплений піднесенням революційної боротьби пролетаріату Росії, західноукраїнський композитор С. П. Людкевич (народився в 1879 р., нині заслужений діяч мистецтв УРСР) написав кантату «Кавказ» на слова Т. Г. Шевченка і присвятив цей визначний твір російським революціонерам. За редакцією Людкевича в 1905 р. у Львові вийшла капітальна двотомна праця «Галицько-руські народні мелодії», до якої композитор включив 1500

ці пісні до свого репертуару. Більшовицька преса того часу особливо підкреслювала бойове, агітаційне значення революційної пісні, її роль в класових битвах праці з капіталом.

Велика заслуга в музичній обробці для хорового виконання «Інтернаціоналу», «Марсельєзи», «Варшав'янки» належить видатному українському композитору М. Д. Леонтовичу (1877—1921 рр.), який брав безпосередню участь у революційному русі, розповсюджував нелегальну літературу, за що зазнав переслідувань з боку поліції. У керованих ним робітничих хорах М. Д. Леонтович розучував революційні пісні. Справді народний самородок, самоук, він досяг вершин світового мистецтва у розкритті співучої душі свого

своїх обробок народних пісень. Журнал «Артистичний вісник», який Людкевич видавав у 1905 р. разом з художником І. І. Трушем, утверджував реалізм і народність в музиці і живопису, проголосив війну поширюваній серед галицьких митців церковщині в музиці і схематизмові та релігійній тематиці в живопису. До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії С. А. Крушельницька. Її голос зачаровував слухачів ряду країн Європи, Америки, Африки. Всесвітньовідома співачка давала концерти в Петербурзі, Одесі. Але вимріяне бажання побувати в Києві Крушельницькій здійснити не вдалось через заборону царських властей, які знали про симпатії співачки до революційного руху народних мас на Україні, про її близькі стосунки з революційними демократами М. В. Лисенком, Лесею Українкою та ін.

Блискучий живописець, критик і громадський діяч революційно-демократичного напрямку І. І. Труш (1869—1941 рр.) стояв на чолі кращих західноукраїнських художників, які переборювали негативні впливи на образотворче мистецтво реакційних і модерністських течій, розвивали близькі і зрозумілі народові традиції реалістичного живопису. З ініціативи Труша в 1905 р. у Львові була організована перша всеукраїнська художня виставка, яка стала значною подією в культурному житті всієї України. Завдяки широко представленим на ній творам художників як західних, так і східних земель України виставка стала яскравою демонстрацією спільності художньої культури одного народу, штучно розділеного кордонами на дві частини. Особливо великим успіхом на виставці користувалось художнє полотно «Гість з Запоріжжя», автором якого був племінник Т. Г. Шевченка Ф. С. Красицький (1873—1944 рр.), учень великого російського художника І. Ю. Рєпіна.

Безпосередньо у Рєпіна та на його творах вчилися також такі відомі українські живописці кінця ХІХ — початку ХХ ст., як М. К. Пимоненко, О. О. Мурашко, С. І. Васильківський, Г. П. Світлицький, О. Г. Сластьон, І. С. Іжакевич та багато інших. Рєпін був якнайтісніше зв'язаний з Україною, де він народився і жив, і серед створених ним багатьох безсмертних полотен цілий ряд є з української тематики. Як О. М. Горький в літературі, так І. Ю. Рєпін в образотворчому мистецтві був живим уособленням нерушимого братерства прогресивних культур українського і російського народів, був прапором найпередовішого, народного реалістичного мистецтва.

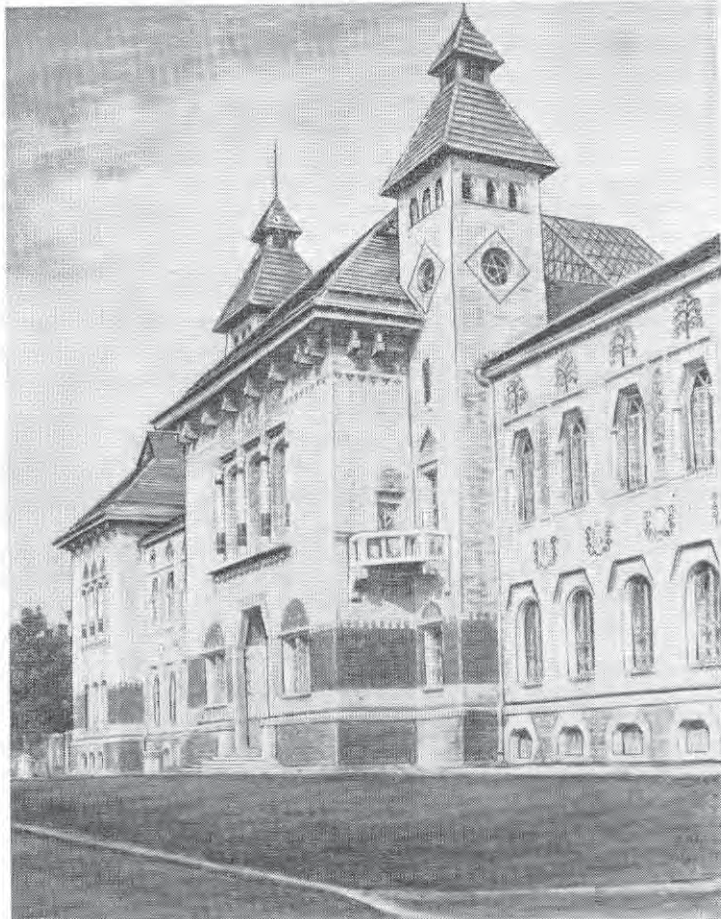
На кращих демократичних традиціях рєпінської школи в образотворчому мистецтві виховувався зв'язаний багаторічною особистою дружбою з Рєпіним видатний український художник М. К. Пимоненко (1862—1912 рр.). Такі картини Пимоненка, як «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід» та інші, були спрямовані на викриття темних сторін у житті тодішнього українського села, релігійного мракобісся, самодержавного ладу як організатора чужих народним інтересам імперіалістичних воєн тощо. Пимоненко був одним з найнепримиренніших і найпослідовніших борців за демократичне і реалістичне мистецтво, пристрасно викривав декадентів, формалістів, псевдоноваторів.

Високі принципи реалістичного демократичного мистецтва перших українських митців на Україні утверджували С. І. Светославський, С. І. Васильківський, К. К. Костанді, П. О. Левченко, М. Д. Кузнецов та інші. Провідне місце в їх творчості займають соціальні мотиви життя народних мас. Співчуттям до пригноблених експлуататорським ладом трудящих пройняті пейзажі спустошених українських сіл, створені Светославським. Його жанрові зарисовки з життя народів Середньої Азії написані у крапках гуманістичних інтернаціональних традицій образотворчих творів на східну тематику Т. Г. Шевченка і В. В. Верещагіна. Картини Костанді і Кузнецова показували привабливі типи українських заробітчан, твори М. С. Самокиша, М. М. Ярового відображали революційні події 1905—1907 рр.

Ряд українських художників (Ф. С. Красицький, С. І. Светославський, І. Шульгін, О. Г. Сластьон та інші) активно співробітничали в ілюстрованому прогресивному сатиричному журналі періоду першої російської революції «Шершень», вміщуючи на його сторінках вбивчі карикатури на самодержавний лад та його відвертих захисників — чорносотенців і прихованих прислужників — лжепатріотів з табору українських буржуазних націоналістів. Група одеських художників

Малюнок з сатиричного журналу «Шершень». «Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить».

Будинок земства в м. Полтаві, побудований на початку XX ст.

на чолі з Костанді під час революції 1905 р. видавала сатиричний журнал «Звон», епіграфом першого номера якого були слова революційної робітничої пісні «Вставай, подымайся, рабочий народ». Близько ста надзвичайно дотесних сатиричних рисунків антирелігійного змісту створили у співдружності художники С. І. Васильківський, М. М. Уваров, П. О. Левченко.

Боротьбі передових, демократичних сил суспільства проти царизму допомагали також численні твори українських художників, написані на теми героїчного минулого українського народу. До цієї тематики зверталися і М. К. Пимоненко, і Ф. С. Красицький, і Г. С. Крушевський. Під безпосереднім керівництвом доброго знавця української старовини І. Ю. Рєпіна монументальне реалістичне полотно великої емоціональної сили «Похорон кошового» створив у 1900 р.

О. О. Мурашко. Проте перше місце в розробці історичної тематики засобами образотворчого мистецтва на Україні належало С. І. Васильківському (1854—1917 рр.). Його численні картини поетично оспівують мужність і героїзм запорізького козацтва («Запорожець у розвідці», «Козаки в степу», «Козачий пікет», «Козачий табір», «Бій запорожців з татарами» та ін.).

Художник-демократ і патріот, Васильківський боровся проти всіляких відхилень від реалістичного мистецтва, гостро засуджував і висміював абстракціоністські виверти художників-модерністів, яких він прямо називав «фальсифікаторами правди». Великим вкладом у передове українське образотворче мистецтво були три монументальні картини («Вибори полковника Пушкаря і передача йому клейнодів», «Ромоданівський чумацький шлях», «Бій козака Голоти з татариним»), якими Васильківський разом з своїми друзями-художниками М. С. Самокишем, М. А. Беркосом та М. М. Уваровим розписав у 1907 р. будинок Полтавського земства. Побудована за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова, ця будівля являла собою досить вдалу спробу створення українського національного стилю в архітектурі початку ХХ ст.

Важливим джерелом підвищення професійної майстерності передові українські художники вважали народну творчість, народне мистецтво. Зокрема, на основі вивчення народної вишивки XVII—XIX ст. і старовинної української архітектури С. Васильківський разом з М. Самокишем підготували й видали альбоми художніх зразків «Український орнамент» і «З української старовини». Своєї пізнавальної і практичної цінності вони не втратили і в наш час.

Таким чином, на початку ХХ ст., як і завжди, культура в усіх її галузях запліднювалась багатющою життєдайною народною творчістю мас. Навіть в умовах посилення політичної реакції в період імперіалізму український народ продовжував створювати чудові зразки народнопоетичної творчості, образотворчого й музичного мистецтва. Один з глибоких знавців української культури, А. В. Луначарський міг з повним правом заявити в 1914 р.: «Українська музика і поезія — найпишніша і найароматніша гілка на дереві світової народної творчості». Народна творчість була однією з складових частин української демократичної культури періоду імперіалізму, в якій вже досить виразними були соціалістичні тенденції, що служили важливими передумовами для формування майбутньої соціалістичної культури українського народу.

ГОЗДІЛ XV

УКРАЇНА
В ПЕРІОД СВІТОВОЇ
ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ
ВІЙНИ
І ДРУГОЇ
РОСІЙСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ

Перша світова війна, що почалася у липні 1914 р., була війною загарбницькою, імперіалістичною. У ній яскраво виявилась криза капіталістичного ладу, що досяг найвищої, останньої стадії свого розвитку — імперіалізму. В епоху імперіалізму монополії і фінансовий капітал стали в капіталістичних країнах повновладними хазяями, території були вже поділені між найбільшими капіталістичними державами, відбувався поділ світу міжнародними монополістичними трестами. Утворення гігантських монополістичних союзів капіталістів і боротьба їх за економічний переділ вже поділеного світу, зміна співвідношення економіч-

них, політичних і військових сил між найбільшими імперіалістичними державами-хижаками неминуче приводять до виникнення імперіалістичних воєн.

Світова війна 1914—1918 рр., породжена сукупністю суперечностей імперіалізму, готувалась урядами і буржуазними партіями капіталістичних країн протягом десятиріч. Винуватцями цієї кривавої бойні, внаслідок якої було вбито 10 млн. і поранено 20 млн. чоловік і яка обійшлася державам, що брали в ній участь, майже в 300 млрд. крб., були насамперед імперіалісти так званих великих держав: Англії, Німеччини, Франції, Росії, Японії і США.

Німеччина, Японія і США в кінці XIX — на початку XX ст. випередили в економічному відношенні старі капіталістичні країни і теж вимагали «місця під сонцем». Німеччина після 70-х років XIX ст. розвивалася в три-чотири рази швидше, ніж Англія і Франція, а Японія разів у 10 швидше, ніж Росія. Особливо високого ступеня розвитку капіталізму досягли США, які першими стали на шлях імперіалістичних воєн. Американські трести у боротьбі з конкурентами не обмежувалися економічними засобами, а постійно вдавалися до політичних і навіть кримінальних дій.

Визначальну роль у виникненні першої світової війни відіграли імперіалістичні суперечності між Німеччиною і Англією. Англія, почавши боротьбу з своїм небезпечним конкурентом — Німеччиною, яка перегнала її в промисловому розвитку і вимагала переділу вже поділеного світу, намагалась використати у своїх інтересах Францію і особливо царську Росію.

Велику роль у розв'язуванні війни відіграли суперечності між Німеччиною і Францією, Німеччиною і Росією і т. д. Ще в 1879—1882 рр. Німеччина вступила в союз з Австро-Угорщиною та Італією, який був спрямований проти Росії і Франції. У відповідь на це Франція і Росія в 1891—1893 рр. утворили союз. У 1904 р. Англія уклала

1. ВИНИКНЕННЯ
І ПРИЧИН
ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ
ВІЙНИ

союз з Францією про спільну боротьбу проти Німеччини, який дістав назву Антанта. В 1907 р. Росія шляхом угоди з Англією приєдналася до Антанти.

Царська Росія економічно найбільше залежала від англо-французького капіталу. В руках іноземних імперіалістів були майже три чверті (72%) її металургії, а також основна частина видобутку донецького вугілля і бакинської нафти. Крім того, між Росією і Німеччиною на початку ХХ ст. різко посилювалися суперечності на Близькому Сході. В перші роки війни до Антанти приєдналися Японія, Італія та Румунія, а в 1917 р. — і США.

На чолі з німецькими імперіалістами виник другий агресивний блок — Четверний союз, до якого, крім Німеччини, увійшла Австро-Угорщина, а під час війни — Болгарія і Туреччина.

Цілі, які ставили перед собою у війні обидві ворожі групи держав — Антанта і австро-німецький блок, були імперіалістські, загарбницькі.

Німецькі імперіалісти ставили собі за мету відібрати у Англії і Франції їх колонії, зокрема Єгипет і Індію, відірвати від Росії Україну, Польщу і Прибалтику, підкорити собі країни Балканського півострова, Туреччину та ін. Молодший партнер Німеччини в цій війні — Австро-Угорщина хотіла поневолити Сербію, а при нагоді захопити і весь Балканський півострів, загарбати українські і польські землі, що були у складі Росії.

Британський імперіалізм прагнув розбити свого найнебезпечнішого конкурента — Німеччину, відібрати у неї колонії, захопити у Туреччині Месопотамію й Палестину та остаточно утвердити своє панування в Єгипті.

Французькі імперіалісти хотіли відібрати у Німеччини Ельзас-Лотарингію, втрачену під час франко-пруської війни 1870—1871 рр., захопити багатий на вугілля Саарський басейн, поділити з Англією німецькі колонії і Турецьку імперію.

Царська Росія прагнула захопити Константинополь і протоки з Чорного моря в Середземне, а також зайняти Галічину і всю Вірменію.

США в погоні за максимальними прибутками проводили агресивну імперіалістичну політику, прагнули нацькувати своїх конкурентів один на одного, щоб знесилили їх, потіснити в колоніальних і залежних країнах, нажитися на воєнних поставках, а потім, вибравши слушний момент, виступити у всеозброєнні і, таким чином, нав'язати іншим імперіалістичним хижакам свої умови поділу здобичі.

Японія мала намір захопити Китай, а якщо Росія зазнає у війні поразки, то і її далекосхідні території.

В умовах надзвичайного загострення суперечностей між найголовнішими імперіалістичними країнами, при наявності двох ворожих груп держав, зв'язаних явними і таємними договорами, та анексіоністських планів у кожній з них досить було першого-ліпшого приводу, щоб почалася світова війна. Таким приводом стало вбивство австрійського престолонаслідника Франца-Фердіنانда членом сербської націоналістичної організації в м. Сараєво (Боснія) у червні 1914 р.

Німецька буржуазія, покладаючись на досконалість своєї військової техніки, вважала, що для неї настав найбільш слушний час звести рахунки з своїми противниками. Німеччина вимагала від свого союзника — Австро-Угорщини щоб то не стало спровокувати Сербію на війну, знаючи, що Росія виступить на допомогу Сербії і що це приведе до загальної збройної сутички. «З сербами треба покінчити, і саме тепер», — заявляв німецький імператор Вільгельм II своїм підручним у кризисні дні літа 1914 р.

Англійська буржуазія теж була заінтересована у війні, але вела при цьому лицемірну подвійну гру. Настроюючи Росію і Францію проти австро-німецького блоку, Англія в той же час зміцнювала надію Німеччини і Австро-Угорщини на те, що вона в разі війни лишиться нейтральною. Це була політика підбурювання Німеччини на війну з Росією.

Провокаційну лінію розв'язування світової бойні проводили і США. Незадовго до початку війни у Берліні, Парижі і Лондоні побував полковник Хауз — радник президента США Вільсона. Виконуючи директиву американських правлячих кіл, він у Берліні давав зрозуміти, що Англія лишиться нейтральною в разі нападу Німеччини на Росію або Францію, а в Лондоні залякував англійських правителів зростаючою військовою могутністю Німеччини. Така політика американських імперіалістів була спрямована на те, щоб викликати сутичку між основними конкурентами США — Англією і Німеччиною.

Серйозною причиною виникнення світової війни був страх урядів найбільших капіталістичних країн, насамперед царської Росії, перед наростанням революційного руху в Європі та Америці, національно-визвольного руху народів Сходу, що було викликане російською революцією 1905—1907 рр. Імперіалісти сподівались, що війна відверне народні маси від боротьби за соціальні і національні права і дасть їм можливість придушити революційний рух. «Боротьба за ринки і грабіж чужих країн, — писав В. І. Ленін наприкінці серпня 1914 р., — прагнення придушити революційний рух пролетаріату і демократії всередині країн, прагнення обдурити, роз'єднати й перебити пролетарів усіх країн, нацькувавши найманих рабів однієї нації проти найманних рабів другої на користь буржуазії — такий єдиний реальний зміст і значення війни»¹.

Перша світова війна, яку імперіалісти всіх країн давно готували у глибокій таємниці від своїх народів, вибухнула.

Після того як Австро-Угорщина почала воєнні дії проти Сербії, царський уряд оголосив мобілізацію. 19 липня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, а 21 липня — Франції. 22 липня Англія оголосила війну Німеччині.

Буржуазія всіх держав, які почали імперіалістичну війну, розглагольствувала про «захист вітчизни», про «національну війну» тощо, намагаючись приховати її грабіжницький характер і тим самим обманути трудящі маси.

Російська буржуазія, маскуючись подібними фразами, прагнула завоювати нові ринки, збільшити свої прибутки на воєнних поставках

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 1.

і заодно придушити зростаючий революційний рух робітників і селян. У зв'язку з цим всі буржуазно-поміщицькі партії — від чорносотенців до кадетів — повністю підтримували загарбницьку політику царизму у війні.

Українські буржуазно-націоналістичні партії ТУП і частина УСДРП на чолі з С. Петлюрою виступили на початку війни спільно з російською буржуазією, а друга частина УСДРП і ряд буржуазних діячів, що емігрували з Росії, так само як і українські буржуазно-націоналістичні партії Галичини і Буковини, які орієнтувалися на німецьку буржуазію, стали на бік австро-німецького блоку. Таким чином, українські буржуазні націоналісти заради своїх класових інтересів штовхали українців Росії і Австро-Угорщини на братовбивчу війну.

Шовіністичний чад охопив на початку війни дрібнобуржуазні верстви міського населення і куркульські верстви селянства, а також незначну найвідсталішу частину робітників, які перебували під впливом есерів, меншовиків та чорносотенців і не відбивали настроїв робітничого класу в цілому.

Дрібнобуржуазні партії есерів і меншовиків допомагали буржуазії обманювати народ, маскуючись прапором соціалізму: вони поширювали вигадку про те, що царська Росія веде визвольну війну, і закликали до захисту буржуазної вітчизни.

Як тільки почалась війна, партії II Інтернаціоналу перейшли на бік своїх імперіалістичних урядів, зневаживши урочисті резолюції, прийняті на міжнародних соціалістичних конгресах у Копенгагені і в Базелі.

4 серпня 1914 р. німецькі соціал-демократи голосували в парламенті за воєнні кредити. Те саме зробили і соціал-зрадники в Англії, Франції, Бельгії та інших країнах.

Через зраду опортуністів, які переродилися у соціал-шовіністів, II Інтернаціонал зазнав ганебного краху.

Вожді II Інтернаціоналу виправдували війну і входили до буржуазних урядів воюючих держав. Вони стали найзавзятішими захисниками буржуазії, відвертали робітників від класової боротьби з нею в ім'я імперіалістичного грабежу інших народів. Прикриваючись тим самим лжепатріотичним прапором захисту вітчизни в імперіалістичній війні, ці соціал-шовіністи підмінили соціалізм націоналізмом і нацьковували робітників ворожих держав один на одного.

Різновидністю соціал-шовінізму, але тільки в прихованій, а тому ще більш небезпечній формі, був центризм. Центристи Каутський, Троцький, Мартов та інші, прикриваючись «лівими» фразами про боротьбу з війною, так само як і соціал-шовіністи, вимагали відмовлення від класової боротьби під час війни і стояли за оборону буржуазної вітчизни. Троцькісти, виступаючи в усіх питаннях війни і соціалізму проти більшовиків, захищали лозунг «ні перемоги, ні поразки», що фактично означало підтримку шовіністичної буржуазії і збереження царизму. В. І. Ленін, нещадно викриваючи відкритих і прихованих соціал-зрадників, писав у 1915 р., що «захисники перемоги свого уряду

в даній війні, як і захисники лозунга «ні перемоги, ні поразки», однаково стоять на точці зору соціал-шовінізму»¹.

Єдиним класом у Росії, який не був заражений шовінізмом і виступив проти імперіалістичної війни, був робітничий клас. Єдиною партією, яка лишилася вірною великому прапорові соціалізму і пролетарського інтернаціоналізму і тим самим врятувала честь міжнародного пролетаріату, була більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним. Партія більшовиків повела рішучу боротьбу проти імперіалістичної війни і міжнародного соціал-шовінізму, за перетворення імперіалістичної війни в громадянську.

Початок війни застав В. І. Леніна в еміграції в містечку Пороніно (Галичина). Він був арештований австрійськими властями і ув'язнений в тюрму. Звільнившись з австрійської катівні, В. І. Ленін виїхав до Швейцарії.

У надзвичайно тяжких умовах воєнного часу В. І. Ленін розгорнув кипучу діяльність по розробці і проведенню в життя більшовицької програми з питань війни, миру і революції.

24 серпня 1914 р. В. І. Ленін виступив на зборах місцевої групи більшовиків у м. Берні з своїми історичними «Тезами про війну», які лягли в основу знаменитого маніфесту ЦК більшовицької партії «Війна і російська соціал-демократія», написаного В. І. Леніним наприкінці вересня 1914 р.

У цих програмних документах В. І. Ленін розкрив грабіжницький характер першої світової війни, кинув всесвітньо-історичний заклик про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську, висунув лозунг поразки у війні «своїх» імперіалістичних урядів, проголосив нещадну боротьбу з шовінізмом вождів II Інтернаціоналу, вказав на необхідність створення революційного, III Інтернаціоналу.

Більшовики вважали, що пролетаріат усіх воюючих країн повинен виступати за поразку своїх імперіалістичних урядів, що полегшило б революційне повалення їх.

Ленінський лозунг поразки царизму у війні був глибоко патріотичним, відповідав корінним інтересам народних мас, бо він прискорював повалення самодержавства і тим самим вів до врятування країни від цілковитого закабалення іноземним імперіалізмом.

В. І. Ленін, будучи великим патріотом, сповненим безмірної любові до свого народу і своєї батьківщини, водночас виступав як великий інтернаціоналіст. Він підкреслював, що «інтерес (не по-холопському сприйнятої) національної гордості великоросів збігається з соціалістичним інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів»².

Подолавши великі труднощі, В. І. Ленін відновив зв'язки з партійними організаціями в Росії, з більшовиками, кинутими царизмом у найвіддаленіші і найглухіші місця сибірського заслання.

Більшовицькі організації в Росії з самого початку імперіалістичної війни повели рішучу боротьбу проти неї. Думська фракція більшовиків лишилася вірною своєму соціалістичному обов'язку, відмовившись

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 275.

² Там же, стор. 82.

голосувати за воєнні кредити. На знак протесту проти імперіалістичної війни більшовицькі депутати залишили зал засідань думи.

Найбільші більшовицькі організації — Петрограда, Москви, Харкова, Катеринослава, Києва та інших міст — у перші ж дні війни надрукували і розповсюдили кілька тисяч примірників прокламацій, які викривали грабіжницьку світову війну і закликали до революційного повалення царизму.

В липні 1914 р. Київський комітет більшовиків у своїй прокламації писав: «Сотні тисяч, мільйони робітників і селян відірвали від сімей, від мирної роботи і посилають назустріч смерті. Беруть наших батьків, братів, чоловіків, синів і женуть на забій, примушують вбивати наших братів — таких же робітників, тільки інших країн... Хочуть вічним зробити панування кривавого царського самодержавства, примушують нас самих кувати для себе кайдани. Товариші, ми повинні всі, як один, згуртуватись для великої боротьби за визволення батьківщини від гніту поміщицького самодержавства. Тільки революція, тільки повалення цього кривавого уряду, конфіскація поміщицьких земель і наділення землею селянства, тільки 8-годинний робочий день і демократична республіка дадуть можливість Росії розвиватись і без кривавих завоювань. Геть самодержавство, насильників! Геть війну! Хай живе демократична республіка! Хай живе революція! Хай живе Російська соціал-демократична робітничка партія! Хай живе соціалізм!».

У перші дні мобілізації в ряді міст України — Катеринославі, Луганську, Макіївці та деяких інших — відбулися антивоєнні виступи робітників, призваних на військову службу. 18 липня в Катеринославі на призовному пункті перед 5 тис. мобілізованих робітників пробував виступити чорносотенний промовець. Але робітники, серед яких багато було з найбільшого в місті підприємства — Брянського заводу, не захотіли слухати його. Вони побили не тільки чорносотенця, а й стражників, які намагались його захищати. Поліція, що прибула на призовний пункт, пустила в хід зброю, в результаті чого троє робітників було вбито і троє поранено. Сутичка робітників, мобілізованих в армію, з поліцією відбулась і в Луганську. На допомогу поліції і стражникам, що втекли під натиском робітників, була викликана рота піхотного полку, яка відкрила стрільбу по мобілізованих: троє робітників було вбито і 20 поранено.

Під час мобілізації у ряді повітів України виникли великі селянські заворушення. Селяни багатьох сіл Правобережної України перед від'їздом на призовні пункти йшли в поміщицькі економії і брали там усе необхідне для забезпечення своїх сімей на зиму. В Радомишльському, Канівському та інших повітах Київської губернії мобілізовані забирали у поміщиків хліб, громили і підпалювали їх маєтки. Управитель коростишівського маєтку князя Горчакова телеграфував: «Запасні самовільно беруть хліб, лісовий матеріал. Місцеві власті безсилі. Благаю допомоги».

Особливо великі селянські заворушення відбулися в Радомишльському повіті Київської губернії. Тисячі мобілізованих селян громили поміщицькі маєтки в селах Венрику, Кухарях, Малині та ін. Поміщик

Страшкевич з Малина 22 липня телеграфував київському генерал-губернаторові: «Запасні громлять будинки, палять поміщицькі маєтки. Загальна паніка, просимо захисту». Селянські виступи проти поміщиків відбувалися також у Волинській і Подільській губерніях.

Проте ці антивоєнні виступи, що охопили в перші дні війни деякі райони України, не мали масового характеру. Царизм, використовуючи шовіністичні настрої, розпалювані буржуазією з допомогою меншовиків і есерів, погнав мільйони робітників і селян на імперіалістичну бойню.

2. ХІД ВОЄННИХ ДІЙ

У перші ж дні війни Німеччина, грубо порушивши нейтралітет Бельгії, кинула свої війська на французьку столицю Париж. За планом німецького генерального штабу, розробленим ще задовго до війни, на початку воєнних дій основний удар мав бути завданий Франції. Розправившись з нею за короткий час, німецькі армії повинні були разом з австро-угорськими військами обрушитись на Росію і закінчити війну блискавично, за кілька місяців. Однак цей стратегічний план німецького командування недооцінював економічної моці і бойових якостей противників, що кінець кінцем привело до поразки Німеччини у війні.

Головною причиною краху німецького воєнного плану було те, що німецьке командування недооцінило значення Східного (російського) фронту, який з другорядного, за його розрахунками, насправді перетворився в основний фронт першої світової війни.

Щоразу, коли англо-французькі союзники потрапляли в скрутне становище, вони вимагали від слухняного царського уряду, щоб він негайно кидав у наступ свої війська. Так було, наприклад, у серпні 1914 р., коли німецькі війська близько підійшли до Парижа, маючи намір оточити французьку армію. В цей трагічний для Франції момент царизм під тиском англо-французьких союзників, не закінчивши зосередження військ (яке завершилось тільки на 45-й день мобілізації) і не забезпечивши їх військовим спорядженням в достатній кількості, послав їх у Східну Пруссію з метою відтягнути частину німецьких військових сил із Західного (французького) фронту.

Спочатку наступ російських армій на Північно-Західному фронті у Східній Пруссії проходив успішно. Це змусило німецьке командування зняти з ударної групи якраз перед вирішальними днями битви на Марні два піхотних корпуси і одну кавалерійську дивізію і негайно перекинути їх через усю Німеччину в Східну Пруссію. Внаслідок невідповідності російських військ, а також бездарності царського вищого командування і злочинної повільності дій генерала Ренненкампа, який не підтягнув своєчасно 1-у армію на допомогу 2-й армії генерала Самсонова, остання біля Мазурських озер зазнала поразки.

Таким чином, завдяки наступу російських армій на Північно-Західному фронті англо-французьким військам вдалось виграти битву на Марні і врятувати Париж.

У цей час на Південно-Західному фронті (який проходив по українських землях) австро-угорські війська зазнали серйозної поразки.

Великі бої відбулись у серпні 1914 р. на території Галичини під Красником і Томашевом, на ріках Золотій Липі і Гнилій Липі. 3-я і 8-а російські армії, які діяли на південній ділянці Південно-Західного фронту, в запеклих зустрічних боях 13—15 серпня розгромили австрійців, а 21 серпня зайняли Львів. Городокська битва (24—30 серпня) закінчилася поразкою австрійських армій, які з величезними втратами в паніці відкочувалися до Кракова і Карпатських гір. Російські війська блокували Перемишль — головну австрійську фортецю в Галичині, а на лівому фланзі, форсувавши р. Прут, зайняли на Буковині м. Чернівці. В результаті Галицької битви, яка тривала 33 дні, австрійська армія зменшилась майже наполовину; вона втратила близько 400 тис. солдатів (з них 100 тис. полоненими) і 400 гармат. Значна частина західноукраїнських земель була очищена від австрійських військ, і російське командування дістало можливість готувати наступ на Угорщину, Сілезію і Познань.

Українські трудящі маси Галичини, Буковини і Закарпаття з радістю чекали приходу російських військ і дуже тепло зустріли їх, сподіваючись визволитися від австро-німецького гніту. В серпні 1914 р. начальник Ужанської жупи (Закарпаття) сповіщав міністра внутрішніх справ у Будапешті: «Серед українського народу помітно рух. Симпатії до росіян всюди проявляються. На їх прихід надіються. Радість з цього приводу відкрито висловлюється».

Між російськими солдатами, які були в Галичині, на Буковині та в частині Закарпатської України, і місцевим населенням встановлювались дружні, братерські відносини. Російські солдати — перодягнені в шинелі робітники і селяни, яких царський уряд насильно погнав на імперіалістичну бійню, — від усієї душі співчували трудящому населенню західноукраїнських земель, на долю якого випали тяжкі випробування війни, і подавали йому посильну допомогу, нерідко підтримуючи виступи українських селян проти поміщиків.

Це зближення місцевого населення з російськими солдатами відбувалося всупереч політиці царизму, що, як вказував В. І. Ленін, вів імперіалістичну війну. Царські власті, жорстоко пригноблюючи трудящих західноукраїнських земель, всіляко захищали класові інтереси місцевих капіталістів і поміщиків.

Австрійські кати по-звірячому розправлялися з населенням західноукраїнських земель за його симпатії до росіян. Вони вшали і вбивали селян навіть за те, що ті частували російських солдатів хлібом або молоком. Саме за це в с. Скоморохах Сокальського повіту (Галичина) австрійські жандарми вбили 25 селян, а 46 селян відправили в концентраційний табір до Талергофа. У буковинському селі Глибоке в жовтні 1914 р. після відступу російських військ австрійські жандарми арештували 150 стариків, жінок і дітей. Усіх їх били і люто катували, після чого 60 арештованих були відправлені в Сучавську тюрму, а п'ять повішені жандармами.

Після розгрому австро-угорських військ у Галицькій битві російське командування вирішило завдати Німеччині основного удару. Маючи намір розстроїти плани росіян, німецьке командування перекинуло із Західного фронту великі сили і почало наступ на Варшаву.

Зруйновані будинки у м. Бучачі, де відбувались бої в період першої світової війни.

В жовтні 1914 р. російські війська після запеклих боїв відкинули австро-німецькі війська від Варшави і Івангорода. Тоді в листопаді німецьке командування зробило спробу несподіваним ударом сильної маневреної групи з флангу оточити і знищити російські війська в районі Лодзі. Але послана в обхід група німецьких військ сама потрапила в оточення росіян і майже повністю була розгромлена. В результаті тяжких боїв обидві сторони так знесилились, що на кінець 1914 р. змушені були перейти до позиційної війни.

З жовтня 1914 р. у зв'язку з вступом у війну Туреччини на боці австро-німецького блоку Росії довелося вести воєнні дії на новому, Кавказькому фронті. Воєнне становище Росії на Чорному морі погіршало внаслідок того, що її англо-французькі союзники, побоюючись зміцнення позицій Росії на Сході, пропустили сюди з Середземного моря німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау». Посилений цими швидкохідними крейсерами, турецький флот піддав бомбардуванню незахищені порти — Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Спроба турецького командування оточити російські війська під Сарикамишем закінчилася цілковитим провалом. Російська Кавказька армія в грудні 1914 р. вщент розбила турецькі війська.

На початку 1915 р. на австро-німецькому фронті російські армії в тяжких умовах зими вели запеклі бої за оволодіння Карпатами. 22 березня російські війська примусили капітулювати величезний гарнізон фортеці Перемишль. Було взято в полон 120 тис. австрійських солдатів та офіцерів і захоплено велику кількість гармат.

Російські війська в середині квітня оволоділи Бескидським хребтом. Проте, відчуваючи гостру нестачу артилерійських припасів, вони не змогли вийти на Угорську рівнину.

На той час німецьке командування, скориставшись бездіяльністю англо-французьких військ, перекинуло з Західного фронту на Східний велику кількість піхоти і майже всю кавалерію. З цих частин була сформована ударна армія під командуванням Макензена, яка при підтримці австрійців прорвала у квітні російський фронт між Горлицею і Тарновом. Російські війська чинили впертий опір. Проте їм довелось відступити через нестачу гармат і відсутність боєприпасів, особливо снарядів (у районі прориву артилерія німців мала в шість разів більше гармат, ніж російська, а важких гармат — в 40 разів більше). У червні російські війська залишили Перемишль і Львів, у серпні — Варшаву, Новогеоргієвськ і Ковно, у вересні — Вільно.

Німецькі війська захопили Галичину і Буковину, Польщу, Литву, частину Прибалтики і Волині. Але оточити і знищити російську армію їм не вдалось.

У лютому 1916 р. німецькі армії почали штурм французької фортеці Верден. Під тиском англо-французького командування російське командування наприкінці березня, в період весняного бездоріжжя, почало наступ біля озера Нароч, втративши при цьому десятки тисяч убитими і пораненими. Німці змушені були припинити штурм Вердена в зв'язку з необхідністю перекинути частину своїх сил з Західного фронту на Східний.

Коли ж німецькі армії почали знову атакувати Верден, а австрійці просуватися на Італійському фронті, союзники зажадали від царського уряду негайно розпочати наступ. Його почали війська Південно-Західного фронту, які прикривали Київ і шляхи до Чорного моря. На початку червня 1916 р. російські війська, якими командував видатний російський полководець Брусілов, просунувшись на лінію р. Стоход і зайнявши майже всю Буковину, взяли в полон понад 400 тис. солдатів і офіцерів, а також захопили 581 гармату і багато військового спорядження. Проте наступ російських військ на Південно-Західному фронті припинився, бо не був підтриманий іншими фронтами.

У зв'язку з бездіяльністю союзників Росії Німеччина і Австро-Угорщина припинили атаки на Західному й Італійському фронтах і спішно перекинули звідти на Схід великі сили на допомогу австро-угорській армії, яка розвалиювалася. Таким чином, російські війська знову полегшили тяжке становище французької армії і врятували від розгрому італійську армію. Ця перемога російських військ була переломом у ході війни, бо вона вирвала ініціативу з рук німецького командування, примусивши його остаточно перейти до стратегічної оборони.

Наслідком цієї перемоги був також вступ Румунії у війну на боці Антант. Румунські бояри ще з початку війни, лавіруючи між Антантою і Четверним союзом, мали тільки одну мету: виступити на боці того, хто дорожче заплатить. В. І. Ленін ще в 1915 р., викриваючи імперіалістичну політику воюючих держав, говорив, що з Болгарією

і Румунією іде торг так само з-за поділу здобичі. Одним з об'єктів цього торгу з Румунією була Буковина. Імперіалісти Англії і Франції примусили царську Росію погодитися на всі територіальні домагання румунських бояр, у тому числі на передачу Румунії не тільки Південної Буковини, а й Північної, населеної українцями. Розгром австро-угорських армій російськими військами в Галичині та на Буковині і був використаний Румунією як найбільш слушний момент для здійснення своїх загарбницьких планів. Однак румунські війська швидко зазнали поразки в боях з німцями, і Росії довелося створити новий фронт, щоб врятувати Румунію від остаточного розгрому.

На Кавказькому фронті в 1916 р. російські війська взяли Ерзурум і Трапезунд. Російський експедиційний корпус успішно просувався в напрямі до Багдада. Проте англійці всіляко перешкоджали успіхові росіян на Сході і відмовились від спільних дій проти турецьких військ на цьому фронті.

У кривавій війні, що затягувалась і на Заході і на Сході, гинуло все більше і більше людей в ім'я грабіжницьких цілей імперіалістичних блоків. В. І. Ленін уже в лютому 1916 р. відзначав, що у війні між царизмом і німецьким імперіалізмом «в ім'я інтересів обох класів на полях смерті полягли сотні тисяч російських і німецьких робітників та селян»¹.

Більшовики роз'яснювали солдатам грабіжницький характер війни, закликали їх до братання на фронті. Випадки братання траплялися вже в 1914 р. Навесні 1915 р. вони особливо почастилися на російсько-австрійському фронті. В 1916 р. братання солдатів стало постійним явищем.

Поразки імперіалістичних урядів у війні ослабляли воєнну міць буржуазії в цілому, наближали політичну кризу, посилювану господарською розрухою, що з історичною неминучістю вело до революційного вибуху. Поразки царської армії яскраво свідчили про гнилість царизму. В царській Росії — вузлі імперіалістичних суперечностей і найслабшій ланці в імперіалістичному ланцюгу — створилася революційна ситуація.

**з. БОРотьБА БІЛЬШОВИКІВ
ПРОТИ
ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ,
ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО
ШОВІНІЗМУ
І УКРАЇНСЬКОГО
БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ**

Більшовики, визначаючи війну як продовження політики того чи іншого класу насильственими засобами, вважали, що для з'ясування суті війни треба розглядати її у зв'язку з усією конкретною історичною обстановкою, установлюючи, в інтересах якого класу ведеться дана війна. Виходячи з цього, вони ділили війни, які виникають в історії людства, на справедливі, визвольні і несправедливі, загарбницькі. Війну справедливую, визвольную більшовики підтримували. Проти війни несправедливої, загарбницької більшовики вважали за необхідне вести боротьбу — аж до революційного повалення свого імперіалістичного уряду. Рішуче виступаючи проти

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 22, стор. 123.

імперіалістичної війни, вони висунули лозунг перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

В період першої світової війни В. І. Ленін написав кілька праць, які мали величезне значення для міжнародного пролетаріату. У працях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915 р.), «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916 р.) і «Воєнна програма пролетарської революції» (1916 р.) дістала свій дальший розвиток марксистська теорія соціалістичної революції. В. І. Ленін довів, що імперіалізм створює необхідні матеріальні і політичні передумови для здійснення соціалістичної революції, що імперіалістична війна, яка була початком загальної кризи капіталізму, прискорила створення в більшості країн революційної ситуації, що для перетворення її в революцію, крім об'єктивних передумов, необхідні також і суб'єктивні — здатність і готовність передового класу піднятися на повалення пануючих класів. Він відкрив закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в період імперіалізму і на основі цього довів можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні і неможливість одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах¹.

Ця нова теорія соціалістичної революції, теорія про можливість перемоги соціалізму в окремих країнах, основи якої були намічені В. І. Леніним ще в 1905 р., дала революційну перспективу пролетаріату окремих країн, розв'язала його ініціативу в справі організації боротьби проти своєї національної буржуазії, зміцнювала його віру в перемогу над буржуазією.

В. І. Ленін з неослабною енергією згуртував ліві елементи в міжнародному робітничому русі для боротьби проти війни і зрадників справи соціалізму з II Інтернаціоналу. Водночас він викривав замаскованих слуг буржуазії — центристів, очолюваних Каутським, Троцьким, Мартовим та іншими, які виступали проти більшовицьких лозунгів періоду війни, заперечували можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні.

На основі ленінських настанов з питань війни, миру і революції, ленінського вчення про соціалістичну революцію більшовики Росії, в тому числі й України, розгорнули широку революційну діяльність в тилу і на фронті, згуртовуючи і організуючи трудящі маси на боротьбу проти імперіалістичної війни і царського самодержавства.

Практична робота більшовиків проходила в умовах найжорстокішого гніту царизму. Царський уряд використав воєнну обстановку для жорстоких переслідувань більшовиків. Він громив більшовицькі комітети і робітничі організації. За роки війни Харківський комітет РСДРП 24 рази зазнав поліцейських репресій, Київський — понад 40 разів. На засланні і в тюрмах мучилися тисячі більшовиків і революційно настроєних робітників. Більшовицькі газети і журнали були закриті («Правда» була закрита ще за кілька днів до війни). Але поліцейськими репресіями царизму не вдалося зламати волю авангарду робітничого класу до боротьби.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 65.

Депутата-більшовика Г. І. Петровського силою виводять з залу засідань Державної думи.

Більшовики — депутати IV Державної думи пропитували в самій гушці робітничого класу необхідність боротьби проти війни і царизму, брали активну участь у відновленні й зміцненні більшовицьких організацій, в тому числі й на Україні. Депутати-більшовики О. Є. Бадаєв, Г. І. Петровський, М. К. Муранов, Ф. М. Самойлов, М. Р. Шагов на початку війни побували в ряді промислових центрів країни, де виступали на нелегальних зборах і масовках робітників з доповідями про ставлення більшовиків до війни. Г. І. Петровський і М. К. Муранов проводили революційну агітацію серед робітників Катеринослава, Харкова та інших міст України. Депутати-більшовики роз'яснювали робітникам суть відповіді ЦК більшовицької партії на телеграму голови Міжнародного соціалістичного бюро Е. Вандервельде, в якій останній закликав соціал-демократичних депутатів IV Державної думи підтримати царизм у війні. Харківська організація РСДРП висловила протест з приводу цього зухвалого заклику і рішуче засудила його. Цей протест був надісланий у більшовицьку фракцію думи. На початку листопада 1914 р. в Озерках, під Петроградом, була скликана конференція більшовицької фракції Державної думи разом з представниками більшовицьких організацій Петрограда, Іваново-Вознесенська, Харкова і Риги. На цій конференції обговорювалися тези В. І. Леніна про війну. На третій день засідань всі учасники конференції були арештовані. На суді в лютому 1915 р. більшовики — депутати думи, які були обвинувачені царським урядом «у державній зраді», мужньо викривали загарбницьку політику царизму, закликали до пролетарського інтернаціоналізму і революційної боротьби проти імперіалі-

тичної війни. Тільки притягнутий у цій справі Каменєв поведився на суді як зрадник. Він боягузливо відрікся від політики більшовицької партії, заявивши, що не згоден з більшовиками в питанні про війну.

В. І. Ленін у статті «Що довів суд над РСДР Фракцією?» схвалив поведінку депутатів і різко затаврував ганебну, зрадницьку поведінку Каменєва.

Арешт депутатів-більшовиків і суд над ними викликали дальшу революційну мобілізацію робітничого класу проти імперіалістичної війни і самодержавства. Більшовицькі організації Петрограда, а на Україні — Харкова випустили листівки. «Ми не можемо і не повинні мовчати, — говорилося у листівці Харківського комітету РСДРП, — перед необмеженою сваволею царського уряду, який обдурює народ різними обіцянками, закликає до єднання з царем ніби «для захисту Вітчизни», а одночасно злісно продовжує свою брудну і паскудну роботу, давліючи всякі проблески свободи. Знищенням над народом і його обранцями мусить бути покладений край. Ми в масі своїй — сила, зуміємо стати на захист своїх прав. Харківська організація Російської соціал-демократичної робітничої партії закликає вас дружнім страйком протесту 11 листопада дати відсіч зухвалому ворогові, що зарвався. Хай буде цей протест сигналом настання близьких днів другої російської революції». У надзвичайно тяжких умовах застрайкували робітники кількох підприємств Харкова, а також Донбасу. На ряді шахт Донбасу арешт депутатів-більшовиків викликав заворушення шахтарів, що, як зазначав катеринославський губернатор у своєму донесенні міністру внутрішніх справ, позначалося на продуктивності праці.

Більшовики України, як і вся партія, незважаючи на розгуд поліцейського терору, в глибокому підпіллі вели революційну роботу серед мас, у тяжких умовах воєнного часу продовжуючи очолювати робітничий рух. На зміну арештованим царськими властями більшовикам у ряди пролетарських революціонерів ставали нові кадри, вирощені партією в передвоєнні роки і під час війни.

Велике значення для успішної діяльності більшовицьких організацій України під час війни мало відновлення зв'язків з В. І. Леніним, Центральним Комітетом партії, Російським бюро ЦК, а також Петербурзьким комітетом, який під час арештів членів Бюро ЦК виконував його роль. Петербурзькому комітету належало важливе місце в підтриманні зв'язків низових організацій з центральними органами партії. У грудні 1915 р. центральний друкований орган партії «Соціал-демократ», редактором якого був В. І. Ленін, писав, що Петербурзький комітет підтримував зв'язки з Харковом, Києвом, Катеринославом. Трохи згодом такі ж зв'язки налагодилися з Луганською, Миколаївською та іншими організаціями і партійними групами України. У Петрограді вийшло кілька номерів нелегальної газети «Пролетарський голос», передруковувалися статті з «Соціал-демократа», які розсилались у провінцію.

Протягом 1915 р. відновили свою роботу більшовицькі комітети Харкова, Києва, Катеринослава, Луганська, Маріуполя, що були

Депутати думи — члени більшовицької фракції на засланні.

розгромлені царизмом на початку війни. У Миколаєві, Херсоні, Одесі, Мелітополі, Кривому Розі та інших містах, де комітети не були оформлені, працювали більшовицькі групи.

У Харкові більшовицька організація відновила свою роботу вже навесні 1915 р. Наприкінці травня 1915 р. на зборах більшовиків міста було обрано тимчасове бюро, яке створило міцні партійні групи на паровозобудівному заводі, на заводах Алексєєва, Шиманського і Гельферіх-Саде, в залізничних майстернях. Влітку 1915 р. в Харкові, а також у ряді інших місць губернії була розповсюджена листівка із зверненням до робітників і солдатів. У цій листівці, надрукованій харківськими більшовиками в Москві, було сказано: «Будемо прислухатись до голосу соціал-демократії і при першій нагоді повернемо зброю проти нашого справжнього ворога — уряду, перетворимо цю братовбивчу різню в громадянську війну і революцію».

У другій половині листопада 1915 р. відбулася нелегальна загальнономіська конференція, на якій був обраний Харківський комітет більшовиків. Відповідно до ленінських вказівок конференція прийняла ряд важливих рішень, спрямованих проти імпералістичної війни. На кінець 1915 р. у місті було два районних комітети — Петенський і Міський, що об'єднували 12 партійних груп, у яких працювало понад 100 більшовиків.

Більшовики Харкова вели широку революційну агітацію та пропаганду. В нелегальній друкарні комітету був виданий один номер газети «Голос соціал-демократа» (200 примірників). У ньому була передрукована із «Соціал-демократа» № 40 частина резолюцій Бернської

конференції закордонних секцій РСДРП, написаних В. І. Леніним, вміщено статті «Про масову політичну забастовку», «Дорожнеча і заробітна плата». Харківська більшовицька організація за період війни надрукувала понад 20 листівок, які розповсюджувалися не лише серед робітників Харкова, а й в інших містах України. Через Петербурзький комітет більшовики Харкова одержали переважну більшість номерів «Социал-демократа», що вийшли за період війни, «Сборник социал-демократа», журнал «Коммунист», які видавалися за кордоном. У цих виданнях було надруковано ряд праць В. І. Леніна.

Уміло поєднуючи нелегальні і легальні методи роботи, більшовики Харкова повели успішну боротьбу проти чорносотенців, есерів, меншовиків і бундівців, які засіли в керівництві «Робітничого будинку» та в лікарняних касах, і тим самим ще більше зміцнили свої зв'язки з робітничими масами. У «Робітничому будинку» більшовики виступали перед трудящими з промовами проти війни і царизму.

Незважаючи на важкі умови воєнного часу, більшовики Харкова незмінно керували боротьбою робітників міста, які займали в цей період провідне місце в страйковому русі на Україні. До складу Харківського комітету в різні періоди війни входили Я. І. Базанов, С. Ф. Буздалін, М. С. Данилевський, К. О. Кіркїж, І. Ф. Котлов, С. І. Покко, Ю. Д. Тіняков та ін.

Широку революційну діяльність розгорнула в період війни Катеринославська більшовицька організація. Тут працювали три районних комітети — Миський, Задніпровський і Брянський. Майже на всіх великих підприємствах міста були створені міцні партійні групи, які поширювали свій вплив на більшість робітників цехів. На Брянському заводі партійні групи функціонували в залізопрокатному, доменному, ливарному та інших цехах. Лікарняну касу на цьому заводі більшовики перетворили в легальний центр революційної пропаганди. Зросла чисельність більшовицької організації. Якщо в кінці 1915 р. вона об'єднувала 200 членів, то на початок 1917 р. кількість їх збільшилася до 400 чоловік.

У листопаді 1916 р. відбулася нелегальна конференція більшовицької організації Катеринослава. В роботі конференції взяли участь 15 чоловік — представники шести великих підприємств міста. «Головним завданням, — говорилося у прийнятій в дусі ленінських настанов резолюції, — конференція вважає проповідь і підготовку масових виступів проти війни, за повалення царського уряду і встановлення в Росії демократичної республіки, а також підготовку до соціалістичної революції». Конференція затаврувала продажних вождів II Інтернаціоналу, вказавши, що, будучи представниками буржуазної за своєю суттю опортуністичної течії в робітничому русі, вони під час війни зрадили інтереси робітничого класу.

Виступи делегатів з місць свідчили про те, що навколо заводських партійних груп об'єднується значна частина робітників, що серед широкої робітничої маси відчувається надзвичайно велике невдоволення війною і царизмом.

Катеринославські більшовики в 1915—1916 рр. нелегально випустили один номер газети «Южная правда» і понад 10 листівок, які

ЮЖНАЯ ПРАВДА

Издание Областной организации Р. С. Д. Р. В. Южного Горнопромышленного района

Номер первый

1915 года

Пролетарии всех стран соединитесь!!

Тяжелое положение в мире, вызванное войной, ставит перед нами задачу объединения всех трудящихся масс. Пролетарии всех стран соединитесь!!

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Буржуазия, опираясь на войну, пытается подавить революцию, но мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Война порождает революцию, и мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

БРАТЯ ПРОЛЕТАРИИ ДОВОЛЬНО УБИЛИ!

Царь и буржуазия, опираясь на войну, пытаются подавить революцию, но мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Долой преступную войну

Пролетарии всех стран соединитесь!!

БОРЦУ.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Мы все вместе и все вместе будем бороться за освобождение нашей родины и за освобождение Европы.

Директор: И. И. Иванов

Телефон: 100. Адрес: Южная правда

Фотокопия газеты «Южная правда».

закликали робітників до пролетарського інтернаціоналізму, до організованої підготовки революційного повалення царського самодержавства. У роки війни більшовицькою організацією Катеринослава керували Т. Л. Бондарєв, В. А. Валявко, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг, М. В. Кошилов та ін.

Центром партійної роботи в Донецькому басейні був створений восени 1915 р. Макіївський районний комітет, який об'єднував партійні групи шахт Горлівки, Макіївки, Щербинівки, Нелєпівки, Фурсово, Берестово-Богодухівського рудника і Петровського заводу (станція Єнакієве). Макіївський комітет був тісно зв'язаний з Петербурзьким комітетом більшовиків. У червні і жовтні 1916 р. тут відбулися партійні конференції, на яких були вироблені конкретні заходи по розгортанню революційної боротьби проти війни і царизму. Партійна група Вознесенського рудника друкувала на гектографі листівки, передруковувала окремі статті «Соціал-демократа» й розповсюджувала їх. Цій групі вдалося видати два номери газети «Правда труда», в одному з яких була надрукована стаття В. І. Леніна «Кілька тез».

У Луганську партійні групи були на паровозобудівному заводі Гартмана, патронному заводі, в залізничних майстернях. В роки війни в більшовицьких організаціях та групах Донбасу працювали А. Б. Батов, Р. Б. Борисова, В. Й. Єрмощенко, П. О. Мойсєєнко, О. Я. Пархоменко та Р. Я. Терехов.

Значну роботу розгорнули більшовики Києва. Роботою партійних груп керував загальноміський комітет. Більшість партійних груп Київської організації було створено при професійних спілках, які збереглися в тяжких умовах війни. В роки війни у роботі цієї організації активну участь брали А. В. Іванов, С. В. Косіор, М. М. Майоров, М. О. Савельєв (Петров).

Одним з важливих показників успішної роботи більшовицьких організацій України була їх боротьба проти участі робітників у воєнно-промислових комітетах, яка набула особливого розмаху восени 1915 р. і продовжувалась у 1916 р. Воєнно-промислові комітети в Росії були створені імперіалістичною буржуазією влітку 1915 р. для задоволення воєнних потреб шляхом мобілізації промисловості. Буржуазія хотіла підкорити своєму впливові робітників, створивши «робітничі групи» при воєнно-промислових комітетах. На допомогу буржуазії прийшли меншовики, які повели агітацію за участь робітників у виборах до «робітничих груп».

Більшовики рішуче виступили проти цієї витівки буржуазії. Вони оголосили бойкот воєнно-промислових комітетів і при підтримці більшості робітників провалювали вибори до «робітничих груп» (з 239 обласних і місцевих воєнно-промислових комітетів, створених у країні, робітничі представники були обрані тільки в 36 комітетах). Під впливом більшовиків робітники Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Луганська та багатьох інших міст України, відмовившись обрати своїх представників до «робітничих груп» при цих комітетах, зірвали лжепатріотичний намір буржуазії загальмувати страйковий рух і підвищити продуктивність праці на воєнних заводах.

У Харкові двотисячні робітничі збори, що відбулися в кінці серпня 1915 р., відкинули резолюцію меншовиків і прийняли більшовицьку резолюцію, яка засуджувала імперіалістичну війну і воєнно-промислові комітети, що працювали на неї. Відгукнувшись на заклик листівки Харківського більшовицького комітету, виборщики, обрані від робітників Харкова, в лютому 1916 р. відмовилися послати своїх представників до воєнно-промислового комітету. Із чотирьох обласних воєнно-промислових комітетів «робітничі групи» вдалося створити лише при Київському обласному комітеті, а також при деяких місцевих. «Робітнича група» Одеського обласного комітету, хоч і була обрана, ніякої роботи не проводила.

Керуючись вказівками Центрального Комітету партії, спираючись на революційний досвід і допомогу Петербурзького і Московського більшовицьких комітетів, більшовицькі організації України на заводах і фабриках, на шахтах і рудниках, на транспорті і в армії безустанно роз'яснювали народним масам грабіжницький характер війни, викривали імперіалістичні цілі царського уряду і буржуазії, зривали маску з меншовицько-есерівських зрадників, невтомно готували і згуртовували трудящих на боротьбу за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську, за повалення царського самодержавства.

Партія більшовиків, об'єднуючи всіх трудящих навколо російського пролетаріату, керувалася геніальними ідеями Леніна в національному питанні. В. І. Ленін у своїх працях «Соціалізм і війна», «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», «Підсумки дискусії про самовизначення», написаних у 1915—1916 рр., розвинув далі більшовицьку програму з національного питання, вказавши, що із складової частини буржуазно-демократичної революції національне питання вже перетворилося у складову частину соціалістичної революції, що визволення поневолених народів колоній нерозривно зв'язане з поваленням імперіалізму.

Відстоюючи більшовицький лозунг права націй на самовизначення, В. І. Ленін не раз підкреслював слова К. Маркса і Ф. Енгельса, забуті соціал-шовіністами II Інтернаціоналу: «Не може бути вільним народ, який пригноблює чужі народи»¹. В. І. Ленін нещадно викривав ворожу марксистові шовіністичну позицію Бухаріна, П'ятакова, Радека, які заперечували право націй на самовизначення і грали тим самим на руку великодержавним шовіністам і місцевим буржуазним націоналістам.

«Ми в своїй громадянській війні проти буржуазії, — писав В. І. Ленін у 1916 р., — будемо об'єднувати і зливати народи не силою карбованця, не силою дубини, не насильством, а *добровільною* згодою, солідарністю трудящих проти експлуататорів. Проголошення рівних прав усіх націй для буржуазії стало обманом, для нас воно буде правдою, яка полегшить і прискорить привернення на нашу сторону всіх націй. Без *демократичної* організації відношення між націями на ділі, — а, значить, і без свободи державного відокремлення — грома-

¹ Цит. за кн.: В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 81.

дянська війна робітників і трудящих мас усіх націй проти буржуазії *неможлива*¹.

Більшовики рішуче виступали проти великодержавної шовіністичної політики царизму, який при підтримці російської імперіалістичної буржуазії використовував війну для повного придушення національно-визвольного руху українського, польського та інших народів. У зайнятих під час воєнних дій Галичині і Буковині царські власті створювали управління з найреакційніших елементів (чорносотенці граф Бобринський, Євреїнов та ін.), що чинили над місцевим населенням таке ж насильство, яке чинив царизм над народами Росії.

Характеризуючи царську Росію як тюрму народів, В. І. Ленін причиною цього вважав не тільки воєнно-феодалний характер царизму, не тільки те, що буржуазія великоруська підтримувала царизм, а й те, що місцева національна буржуазія свободу націй, як і демократію взагалі, принесла в жертву інтересам капіталістичної експансії. Українські, єврейські та інші буржуазні націоналісти, сіючи ворожечу між народами, зв'язували свої шовіністичні інтереси з перемогою того чи іншого імперіалістичного блоку. Українські буржуазні націоналісти, що виступали як закляті вороги українського народу на всіх етапах визвольної боротьби, особливо посилили свою зрадницьку діяльність у період війни. В єврейській буржуазно-націоналістичній партії Бунд переважав шовінізм германофільський.

Українські буржуазні націоналісти в Австро-Угорщині ще на початку війни створили так званий «Союз визволення України» (СВУ), метою якого було відірвати Україну від Росії і кинути український народ в лапи німецького імперіалізму. Ідеологом цієї буржуазно-націоналістичної зграї був лютий ворог українських трудящих Грушевський. Цей націоналістичний верховод через буржуазного націоналіста Залізняка був зв'язаний з австрійським урядом. На гроші німецьких імперіалістів СВУ видавав і розповсюджував націоналістичні писання Грушевського.

У своєму прагненні вислужитися перед австро-німецькими імперіалістами українські буржуазні націоналісти, що діяли на західноукраїнських землях, не спинялись ні перед якими злочинами, спрямованими насамперед проти українського народу. Вони поставляли шпигунів і диверсантів для німецької і австрійської розвідок, працювали перекладачами при військових трибуналах, допомагаючи австро-німецьким катам нищити українське населення за його симпатії до росіян.

Разом з українськими буржуазними націоналістами активну допомогу австро-німецькому блоку у здійсненні його загарбницьких планів подавала уніатська церква, очолювана ставлеником Ватікану митрополитом Шептицьким, який закликав українське населення проливати свою кров за інтереси австро-німецьких імперіалістів. Здійснюючи план Ватікану про поширення католицизму на схід, Шептицький насаджував уніатську церкву в районах Волині, захоплених у 1915 р. австро-німецькими військами.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 23, стор. 15.

Крім організації так званого легіону «Січових стрільців», який був сформований з куркульських синків і виконував у тилу російських військ шпигунсько-диверсійні завдання австро-німецького командування, українські буржуазні націоналісти вели підривну роботу серед російських військовополонених, яких Німеччина і Австро-Угорщина тримали у концентраційних таборах. СВУ, через буржуазного націоналіста Скоропис-Йолтуховського, підтримував прямиий зв'язок з німецьким урядом і військовими властями, дістаючи від них інструкції і всіляку допомогу в обдурюванні і перетягуванні військовополонених на бік австро-німецького блоку з тим, щоб сформувати з них військові частини для боротьби з Росією.

Серед українських буржуазних націоналістів, які проводили націоналістичну агітацію в таборах для військовополонених, виявилось чимало соціал-шовіністів із соціал-демократичних партій Галичини і Буковини. Ці соціал-зрадники були запеклими проповідниками українського буржуазного націоналізму.

Але мерзенна спроба відірвати українців від росіян провалилася.

У січні 1917 р. В. І. Ленін в одному з своїх листів Інесі Арманд відзначав провал агітації, яку проводили українські буржуазні націоналісти з Галичини в таборі військовополонених, де перебували 27 тис. українців. Військовополонені українці рішуче протестували проти всяких спроб нав'язати їм думку про відокремлення від Росії. «Факт знаменний, — писав В. І. Ленін, — ...близькість до великорусів брала гору»¹.

Ні масові арешти і страти трудящих, до яких вдавалися австрійські імперіалісти в період війни, ні підривна діяльність українських буржуазних націоналістів і уніатської церкви не вбили в українському населенні західноукраїнських земель почуття симпатії до російського народу, прагнення до возз'єднання українського народу. Трудячі маси вороже ставились до австро-німецьких імперіалістів та їх буржуазно-націоналістичних найманців, відмовлялись виконувати розпорядження австрійських властей, чинили опір при проведенні реквізицій, зривали вихід на примусові роботи, зв'язані з війною. Українці, насильно мобілізовані в австро-угорську армію, не бажаючи стріляти у своїх братів, масами дезертирували або здавались у полон російським військам.

Українські буржуазно-націоналістичні партії, які проводили свою антинародну діяльність в Росії, повністю підтримували всі заходи царизму, зв'язані з продовженням імперіалістичної війни. Боячись революції, що насувалася, вони по-лакейському плазували перед царським урядом. Випрошуючи у нього окремі подачки, вони сподівались, що проведення в царській Росії реформ врятує їх від збройного повстання робітників і селян і допоможе зберегти їх класові позиції.

Шлях виходу з війни, визволення від соціального і національного гніту українському народові, як і іншим народам, вказала більшовицька партія. В. І. Ленін, викривши в 1915 р. одного з лідерів СВУ Баска (Меленевського) як буржуазного націоналіста, підкреслював,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 223.

що пролетарські революціонери стоять за зближення робітників різних (і особливо воюючих) країн, стоять на точці зору інтернаціональної революційної соціал-демократії. В. І. Ленін, показавши всю глибину різниці між інтернаціоналізмом пролетаріату і націоналізмом буржуазії, різко й рішуче засудив цього ворога українського народу і заявив: «Нам не по дорозі»¹.

Більшовицькі організації України — невід'ємна, органічна частина партії — в тяжких умовах воєнного часу і поліцейського терору з честю виконували свій революційний обов'язок: нещадно викривали соціал-зрадників, великодержавних шовіністів і буржуазних націоналістів, високо тримали прапор пролетарського інтернаціоналізму. В більшовицьких організаціях активно працювало багато передових українських робітників. Під керівництвом більшовицької партії, всупереч буржуазно-націоналістичній пропаганді, українські трудящі у братерському єднанні з російськими робітниками і солдатами, разом з трудящими інших національностей в тилу і на фронті самовіддано боролися проти війни і царизму. Російський робітничий клас, який ніс основний тягар і жертвував тисячами своїх кращих синів у цій великій боротьбі, був провідною силою в могутньому русі поневолених царизмом народів за соціальне і національне визволення.

4. ГОСПОДАРЬКА РОЗРУХА

Перша світова війна справила руйнівний вплив на промисловість, сільське господарство, транспорт, на все народ-

не господарство Росії. Вона поставила нові вимоги до господарства країни, змінила умови промислового і сільськогосподарського виробництва. На Україні припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці близько 4 млн. українських селян і робітників. Заводи і фабрики все більше переключалися на виконання воєнних замовлень і скорочували виробництво предметів широкого споживання. В країні наростає товарний голод. У землеробстві скоротилась посівна площа, погіршився обробіток землі, внаслідок чого впала врожайність. Випуск мільярдів карбованців паперових грошей для оплати воєнних витрат привів, при недостачі товарів, до швидкого зростання цін на сільськогосподарські продукти і фабричні товари. Падала реальна заробітна плата, різко погіршувалось становище трудящих мас.

Росія вступила у війну невідготовленою. Царські міністри розраховували, що війна триватиме лише 4—6 місяців. На 1915 р. запаси військового спорядження вже були вичерпані, і фронт опинився у катастрофічному становищі. Не вистачало не тільки снарядів, а й гвинтівок і навіть патронів.

Російське військове міністерство розмістило за кордоном багато замовлень за дуже високими цінами: в США — на 1237 млн. крб., в Англії — на 1163 млн., у Франції — на 503 млн. крб. Американські і англо-французькі капіталісти грабували Росію, одержуючи на

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 136.

воєнних замовленнях десятки мільйонів карбованців надприбутків, але виконували замовлення повільно і погано. На початок 1917 р. Росія одержала тільки близько 10% замовленого озброєння і спорядження. Царизм виявився неспроможним організувати роботу тилу. Мобілізація промисловості на задоволення воєнних потреб тільки на короткий час трохи поліпшила становище. Певне зростання виробництва окремих видів озброєння в 1916 р. було досягнуто за рахунок послаблення загального і транспортного машинобудування, скорочення ремонту паровозів і вагонів, що незабаром привело до загострення транспортної кризи. Втрата Домбровського вугільного басейну в Польщі і припинення імпорту вугілля привело до того, що Донбас лишився єдиною вугільною базою імперії. Для розширення вугільної і металургійної промисловості довелося повернути з фронту частину мобілізованих шахтарів і металістів і надати відстрочки по мобілізації робітникам великих підприємств.

Уряд видавав капіталістам великі аванси і субсидії. Під прапором «врятування вітчизни» буржуазія одержувала багатомільйонні прибутки. Так, Південноросійське Дніпровське металургійне товариство при основному капіталі в 15 млн. крб. одержало в 1915—1916 рр. 12 млн. крб. чистого прибутку. Тим часом у тилу посилювалася господарська розруха. Залізниці не справлялись з перевозками, на ряді вузлових станцій утворювалися пробки. Багато заводів Петрограда, Москви та інших міст зупинялися через недостачу вугілля і металу. В промислових центрах не вистачало продовольства.

У зв'язку із збільшенням кількості робітників видобуток вугілля в Донбасі зріс, проте залізниці неспроможні були його перевезти. Не вистачало також залізної руди і коксу. В січні і лютому 1917 р. навіть у самому Донецькому басейні через недостачу вугілля зупинилося багато великих заводів. Окружний інженер Бахмутського гірничого округу 9 лютого доповідав: «На заводі Донецького товариства в Дружківці внаслідок недостачі вугілля, що посилюється, крім зупинки всіх прокатних станів, бесемерівського відділення, зупинені 134 коксові печі». З Маріуполя 2 лютого повідомляли: «На заводах немає вугілля. Роботи припинені». В той же день з Катеринослава телеграфували: «Внаслідок недостачі коксу і вугілля на Олександрівському заводі з 5 доменних печей працює лише 2... припинені роботи на 3-х залізних рудниках, яким загрожує затоплення». Уповноважений Особливої наради по обороні так характеризував загальне становище металургії України: «Половина всіх доменних печей на Україні зупинилась на невизначений час через недостачу сировинних матеріалів, друга половина працює скороченим ходом і скоро стане, більшість мартенівських печей і прокатних майстерень не діє. Стоять усі трубні заводи, зупинені металообробні заводи району». На лютий 1917 р. на Україні було погашено 36 доменних печей.

Скорочення роботи металургійних заводів привело до того, що в кінці 1916 р. вони змогли забезпечити лише половину потреб країни в металі, необхідному для воєнної промисловості. Продуктивність праці різко знизилась. Кваліфіковані робітники все більше замінялися жінками, підлітками, військовополоненими. Розлад на тран-

спорті, недостача вугілля і металу дезорганізували й інші галузі промисловості.

Війна привела до занепаду сільське господарство. Через недостачу робочої сили, коней, інвентаря посівна площа в Росії у 1916 р. скоротилася на 10 млн. десятин, у тому числі на Україні — на 1880 тис. десятин; погіршала якість обробітку землі, кількість робочої худоби зменшилась майже на 40%. В одній Херсонській губернії на воєнні потреби було забрано 250 тис. коней і 375 тис. голів великої рогатої худоби. Валовий збір зернових культур по всій Росії у 1916 р. зменшився проти 1913 р. на 1500 млн. пудів. Все частіше зустрічалися незасіяні землі.

Значно скоротився посів технічних культур. Посів цукрових буряків, що становив на Україні у 1913 р. 560 тис. десятин, зменшився в 1916 р. до 363 тис. десятин. Цукрові заводи відчували недостачу сировини, а незібрані буряки вимерзали і гнили на полях. Тут особливо гостро відчувалася недостача робочої сили. Багато цукрових заводів Правобережжя України восени 1916 р. повідомляло про скрутне становище із збиранням і вивезенням буряків. Не вистачало ні робітників, ні транспорту. Залізниці не давали вагонів. Директор кірсанівських цукрових заводів скаржився міністерству шляхів: «На всіх станціях Південно-Західних залізниць лежить і гниє 4,5 млн. пудів буряка, доставити його заводу ніяк не можна. Тепер він вже в більшій частині згнив». З іншого цукрового заводу повідомляли: «На 160 верст залізниці Одеса — Бахмач лежить понад мільйон пудів буряка, приготовленого для Милівисоківського цукрового заводу. Незважаючи на повторні прохання про вагони, їх не дають. Буряк гниє». В 1916 р. виробництво цукру на Україні скоротилося проти 1914 р. з 85 млн. до 50 млн. пудів.

Війна найбільше розорила господарство малоземельного селянства, яке лишилося без основної робочої сили. Зросла кількість безпосівних і малопосівних дворів: на 1917 р. на Україні з загальної кількості 3980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали посівів, 1400 тис. були безкінними, 1142 тис. господарств не мали корів. Середнє селянство теж потерпіло від війни. Тільки поміщики і куркулі наживалися, продаючи за роздутими цінами хліб, м'ясо та інші продукти харчування.

Особливо потерпіло господарство трудового селянства Галичини і Буковини, територія яких була весь час театром воєнних дій. В ході боїв сотні сіл були знищені вогнем. Руйнування економічного життя західноукраїнських земель було жахливим. Мобілізації в армію, масове вигнання селян на примусові роботи, насильствена евакуація українського населення австро-угорськими властями привели до катастрофічного скорочення посівної площі і поголів'я робочої худоби. В результаті голоду та епідемій в Закарпатській Україні, на Буковині і в ряді районів Галичини вимерло багато десятків тисяч людей.

Занепад сільського господарства, розруха залізничного транспорту, велике поширення спекуляції продуктами харчування, нездатність царських властей організувати продовольче постачання привели до надзвичайного загострення продовольчої кризи в Росії.

Продовольча криза була найяскравішим свідченням дезорганізації народного господарства. Хліб у країні був, але внаслідок транспортної розрухи він застрявав на складах, на вузлових станціях, у глибинних пунктах. На 1917 р. були вичерпані запаси продовольства на фронті, солдатів годували рештками сухарів. У Петроград замість мінімальної норми — 89 вагонів хліба доставляли щодня тільки 49 вагонів. У Харкові і Києві також не вистачало хліба. В Донбасі на початку 1917 р. на ряді шахт через недостачу продовольства робітники припинили роботу. 9 лютого окружний інженер Алмазного району (Луганськ) доповідав: «На рудниках відчувається недостача борошна, сала, фуражу, масла». 15 лютого уповноважені від робітників телеграфували міністру торгівлі і промисловості: «Робітники Петровських заводів через відсутність продовольства зазнають великих бідувань, сім'ї голодують, просили збільшити плату [на] 50 %, дирекція відмовила, передала владу поліції. Угода неможлива. 400 чоловік звільнено...».

Начальник гірничого управління Південної Росії 27 лютого повідомив гірничий департамент: «На рудниках «Углероб» і Лугансько-Успенському Нестерова борошна вже немає, а на рудниках Успенському, Олександро-Павловському, Білореченському і на Ольховському заводі запасів борошна лише до 1-го березня. У найближчому майбутньому можливо чекати припинення робіт на багатьох рудниках, де становище з продовольством стоїть також гостро». У містах від недостачі продовольства особливо терпіло трудяще населення. Промисловці і купці, високооплачувана буржуазна інтелігенція і чиновники могли купувати продукти за високими спекулятивними цінами на ринку. Робітникам, міській бідноті це було непосильно, бо незначне збільшення заробітної плати різко відставало від зростання дорожнечі. Капіталісти, банкіри, спекулянти одержували шалені прибутки, а реальна заробітна плата робітників внаслідок знецінення карбованця була значно нижчою, ніж у довоєнні роки. Щоб одержати хліб, робітникам доводилось багато годин простоювати в чергах, причому нерідко хліба не вистачало.

У багатьох містах почастишали заворушення на ґрунті недостачі продовольства. Харківське губернське жандармське управління в липні 1916 р. доповідало: «Загальне невдоволення населення дорожнечою життя на ґрунті спекуляції торговців починає набирати характеру, що загрожує спокою, і вилитися у форму вкрай небезпечну: погромів магазинів і відкритого опору чинам поліції під час придушення безпорядків».

Так, юрбами в тисячу і більше чоловік, що склалися головним чином з жінок і підлітків, були вчинені погроми магазинів: 16 травня в Сумах, 19 травня в с. Юнаківцях Охтирського повіту... Причому в обох випадках юрбами був вчинений опір чинам поліції і в них кидали каміння.

30 травня в м. Старобільську юрбою вчинені були безпорядки, що проявилися у розбитті віконних шибок у будинку повітового поліцейського управління і в деяких приватних будинках. Головною причиною вказаних безпорядків стало озлоблення населення проти

торговців за вкрай підняті ними ціни на товари і впевненість, що уряд нездатний вести правильну боротьбу з дорожнечою життям».

Заборона вивозу хліба і м'яса з однієї губернії в іншу ще більше дезорганізувала ринок, сприяла спекулятивному підвищенню цін.

Капіталісти боялися вибуху народного гніву. Голова з'їзду рад гірничопромисловців Півдня Росії фон Дітмар у серпні 1916 р. скаржився царському уряду: «За відомостями з рудників і заводів гірничопромислового Півдня спостерігається гостра недостача борошна. Робітниче населення губерній Катеринославської, Харківської, Херсонської зазнає великих продовольчих труднощів внаслідок недостачі і дорожнечі борошна, м'яса, цукру, картоплі та інших харчових продуктів. Становище, яке створилося, викликає небезпеку гострих робітничих конфліктів на ґрунті продовольчого питання». Навіть Гучков, один з лідерів російської буржуазії, змушений був визнати у листі до генерала Алексєєва: «В тилу йде повний розвал, влада гине на пні».

Політичні представники російської буржуазії у господарській розрусі обвинувачували царизм. Але вони мовчали про те глибоке розорення народного господарства, яке завдавала імперіалістична війна, корислива політика самої буржуазії, що грабувала державу і народні маси.

Незважаючи на продовольчу кризу в Росії, англо-французькі імперіалісти ультимативно вимагали від царського уряду відправити в Англію і Францію десятки мільйонів пудів хліба. В разі невиконання цієї вимоги вони погрожували припинити воєнні поставки. Царський уряд, нехтуючи інтересами своєї країни, вивіз за кордон у 1916 р. 15 млн. пудів зерна і погодився відправити у 1917 р. ще 50 млн. пудів.

Щоб вийти із критичного становища, царський уряд звертався по додаткові позики до союзників. Одержані в борг на кабальних умовах 8,5 млрд. крб. безгосподарно витрачалися царським урядом. Це ще більше посилювало розруху і збільшувало надприбутки капіталістів, які наживалися на воєнних поставках. За роки війни заборгованість Росії іноземним банкірам зросла майже вдвоє, що ще більше посилювало її залежність від англо-французького і американського капіталу. США зайняли перше місце у зовнішній торгівлі з Росією, витісняючи англо-французький капітал. З 1913 по 1917 р. вартість американського експорту в Росію збільшилась у 17 разів. США намагалися зайняти панівне становище в економіці Росії. Американський посол в Росії Френсіс відкрито писав у вересні 1916 р. своєму уряду: «Американські компанії вже дивляться зажерливими очима на поклади копалин, запаси водної енергії, можливості залізничного будівництва, які є в цій країні... Я вважаю, що слід підштовхнути американський капітал і заповзятливість з тим, щоб вони змогли протистояти (коли не більше) виконанню широко задуманого плану Англії, а можливо і Франції по захопленню післявоєнної торгівлі з Росією».

Американські імперіалісти нажили на війні мільярди доларів. «На кожному доларі,— відзначав В. І. Ленін,— грудка бруду від «доходних» воєнних поставок, які збагачували в кожній країні багатів і розоряли бідняків. На кожному доларі сліди крові— з того

моря крові, яку пролили 10 мільйонів убитих і 20 мільйонів покалічених...»¹

В результаті злочинної політики продажного царизму і російської буржуазії, які вбачали в іноземних капіталістах своїх союзників у боротьбі з революційними масами робітників і селян, Росія все більше втрачала свою незалежність. Їй загрожувала небезпека перетворення в колонію англо-французьких і американських імперіалістів.

**5. НАЗРИВАННЯ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
КРИЗИ**

Господарська розруха погіршила і без того надзвичайно тяжке економічне становище робітничого класу Росії. Незважаючи на умови воєнного часу, коли за кожний революційний виступ загрожувала відправка на фронт або заслання в Сибір, робітничий клас, керований більшовиками, активно піднявся на боротьбу проти імперіалістичної війни, самодержавства і капіталістичної експлуатації. Кожний страйк робітників у ці роки мав велике політичне значення.

Тимчасове ослаблення страйкового руху, викликане війною, змінилося його активізацією, що настала навесні 1915 р. Ініціаторами страйкового руху були пітерські і московські робітники. Страйки, що виникли в Петрограді, Москві та інших промислових районах Центральної Росії, швидко поширювалися по всій країні.

На Україні в страйковому русі цього періоду активну участь брали металісти і шахтарі Донбасу. З 30 березня по 4 квітня 1915 р. на Вознесенських, Горлівських, Рутченківських та Чулковських рудниках Бахмутського повіту і на Варварівських, Голубівських та Максимівських рудниках Слов'яносербського повіту страйкувало до 14 тис. шахтарів, які вимагали підвищення заробітної плати. Були арештовані десятки робітників. Страйкарі зазнали поразки, але цей страйк став поштовхом до дальшої боротьби. 15 квітня застрайкувало кілька тисяч металістів Макіївки. Через 10 днів страйк був придушений військовою силою. Понад 100 учасників страйку було арештовано і відправлено на фронт. У 1915 р. на Україні загалом страйкувало близько 48 тис. робітників.

Воєнні поразки на фронті влітку 1915 р., величезні людські жертви, принесені в ім'я інтересів кровожерної імперіалістичної буржуазії, ще більше посилили невдоволення війною. Робітники відкрито говорили про продажність і бездарність царського уряду, про необхідність боротьби з самодержавством.

1916 рік почався на Україні тривалим страйком робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві. 11 січня робітники механічної майстерні цього заводу першими припинили роботу. До них приєднався ще ряд цехів. На кінець дня страйкувало 6 тис. чоловік. 13 січня з 14 500 робітників заводу вже страйкувало 12 тис. чоловік. Керував страйком комітет, до складу якого входили робітники-більшовики І. А. Чигрин, О. К. Скороходов, А. Ф. Радченко, Г. М. Гордієнко та

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 45.

ін. Адміністрація заводу разом з урядовими чиновниками почала звільняти робітників партіями по 40—50 чоловік. У кінці січня поліція провела масові арешти передових робітників; 110 чоловік було віддано до військово-морського суду. Але й ці заходи не зломали страйкарів. Крім підвищення зарплати, страйкуючі вимагали тепер звільнення арештованих товаришів. Тоді 24 лютого за розпорядженням військово-морського відомства завод було закрито і всіх робітників звільнено; з них понад 7 тис. чоловік було мобілізовано і відправлено на фронт. Страйк на заводі «Наваль» мав великий революціонізуючий вплив на пролетаріат всієї України. У ряді міст Донбасу, а також у Катеринославі, Харкові, Одесі, Нікополі та інших містах було проведено грошовий збір для підтримки навалівців.

Страйковий рух набув широкого розмаху навесні 1916 р. У квітні застрайкувало близько 5 тис. робітників-металістів заводу Шодуар у Катеринославі. Майже весь квітень тривав страйк робітників Дніпровського заводу в Кам'янському. 7 тисяч робітників вимагали впровадження розрахунків і збільшення заробітної плати. Дирекція відхилила ці вимоги робітників, вдавшись до погроз. Кілька десятків робітників, здебільшого активістів, було арештовано і до 300 робітників відправлено на фронт. Особливу старанність проявили меншовицько-есерівські агітатори, намагаючись зірвати страйк. Та все це не зломало волі робітників. Під умілим керівництвом групи місцевих більшовиків, до складу якої входили М. І. Арсенічев, І. М. Бессдов, А. А. Беспалов, А. К. Войцехович та інші, що підтримувала міцний зв'язок з Катеринославською більшовицькою організацією, робітники-металісти здобули перемогу.

У квітні — травні 1916 р. відбулися масові страйки в Донбасі. На чолі їх стояли більшовики, які у своїх прокламаціях закликали до боротьби проти війни, царизму і капіталістів. «Двадцять місяців як уже триває європейська бойня народів, — писали вони в одній з прокламацій. — ...Ту кров, яку ми проливаємо на полях бою з робітниками інших країн, ті тяготи, які обрушуються на нас і на наші сім'ї заради чужої справи, віддамо краще справі боротьби з нашими заклятими ворогами... Протестуйте проти дорожнечі. Вимагайте підвищення заробітної плати. Піднісьте червоний прапор повстання проти наших катів, убивць і грабіжників. На вулицю! Краще вмерти вільними, ніж жити рабами!»

15 квітня з ініціативи комітету більшовиків Макіївського району була проведена нарада представників великих шахт, на якій вони вирішили оголосити страйки і схвалили вимоги до шахтовласників. Через кілька днів розпочалися страйки. В них взяло участь 47 тис. чоловік. Найбільш стійким був страйк на шахтах Горлівсько-Щербинівського вугільного району, де взяло участь понад 25 тис. робітників. Страйком керував комітет, до якого входили М. М. Голдобін, С. І. Лапін, І. Циганков, І. Юрченко, Матросов і організатор знаменитого Морозівського страйку П. О. Мойсеєнко, який працював у цей час столяром у Горлівці.

Робітники підприємств Горлівсько-Щербинівського району, що страйкували, майже щодня збиралися в степу між Горлівкою і Фур-

сівським рудником. «Величну картину являли собою ці збори, — відзначає учасник страйку. — На широкій зеленій поляні, оточеній ледь зеленіючим після зимової сплячки бором і мальовничою групою дрібних і великих похмуро мовчазних шахт, з димарів яких перестав здійматися клубами дим, розташовувались шахтарі... Кілька десятків промовців, активних керівників страйку, виголошували своєю простою робітничою мовою нехитрі промови, викликаючи силу і бадьорість у страйкуючих шахтарів».

Шахтовласники відмовились вести переговори із страйковим комітетом і разом з поліцією поступово підготовляли криваву розправу. 2 травня, коли страйкуючі робітники почали збиратися на черговий мітинг, вони були оточені солдатами і поліцейськими, посланими в район страйку. Почалися арешти. На виручку 200 арештованим робітникам кинулася група їх товаришів. Пролунали постріли, в результаті яких четверо робітників було вбито і кілька поранено. Багато арештованих поліція зв'язала один до одного і пішки погнала з Щербинівки в Бахмут, б'ючи по дорозі шаблями і нагаями. Все це викликало глибоке обурення робітничих мас. Тисячі робітників промислових підприємств Донбасу оголосили страйки протесту проти розправи над шахтарями.

Активну участь у революційному русі в роки війни брали харківські металісти. Тільки в 1916 р. робітники паровозобудівного заводу страйкували дев'ять разів, робітники заводу Гельферіх-Саде — вісім разів і робітники Загальної компанії електрики — шість разів. За роки війни тільки на цих трьох заводах було проведено 30 страйків. Харківські металісти разом з донецькими металістами і шахтарями йшли в авангарді робітничого руху України і займали видне місце в робітничому русі всієї Росії.

Всього на Україні з початку війни до березня 1917 р. відбулося понад 370 страйків, у яких брало участь близько 300 тис. робітників. Основне ядро страйкуючих становили металісти.

Слідом за робітниками на революційну боротьбу почало підніматись і селянство. У роки війни ще більше загострилися класові суперечності між селянством і поміщиками, а також посилились суперечності всередині самого селянства. Почастішали виступи селян проти поміщиків, куркулів і місцевих властей. На Україні кількість селянських виступів збільшилася з 79 у 1915 р. до 101 в 1916 р., а загалом з початку війни до березня 1917 р. відбулося понад 200 селянських виступів. У деяких з цих виступів брало участь по кілька тисяч селян.

У ряді сіл селяни насильно припиняли земельпорядні роботи, зв'язані з дальшим проведенням столипінської реформи.

Навесні 1915 р., коли велась підготовча робота по виділенню відрубів, солдатки с. Нижньої Сироватки Сумського повіту заявили місцевим властям, що вони не допустять ніяких змін у земельпорядкуванні до повернення їх чоловіків з фронту. Зібравшись у кількості близько 3 тисяч чоловік і озброївшись лопатами і кілками, селяни зім'яли і роззброїли поліцію, яка охороняла будинок волосного правління. Увірвавшись у будинок, де сховались куркулі і представники

місцевої влади, солдатки вбили двох куркулів, тяжко поранили помічника сумського справника і двох стражників. Заворушення в Нижній Сироватці тривало кілька днів і припинилося тільки тоді, коли сюди прибули 15 стражників і наряд поліції з Сум. Вони арештували і відправили в харківську тюрму кілька десятків чоловік.

Постійні масові реквізиції коней, рогатої худоби, возів, упряжі і продовольства для воєнних потреб озлобляли селян і посилювали наростання антивоєнних настроїв. Масові селянські заворушення почалися влітку 1916 р. під час всеросійського сільськогосподарського перепису в Ушицькому, Ольгопільському і Балтському повітах Подільської губернії та в кількох селах Київського повіту Київської губернії. Вони охопили понад 50 сіл. Селяни вважали, що перепис проводиться з метою реквізиції на воєнні потреби всього їх майна і запровадження нових податків. Вони силоміць забирали у місцевих властей і виконавців перепису статистичні документи і нищили їх. В окремих селах справа доходила до сутичок селян з поліцією і стражниками. Поміщики і чиновники, налякані селянськими заворушеннями, в паніці тікали з сільських місцевостей у міста. Тільки при допомозі поліції, зібраної з інших повітів і губерній, ці селянські заворушення були придушені. Понад 100 чоловік було арештовано і відправлено в тюрму. Активних учасників цих заворушень засудили до різних строків тюремного ув'язнення.

Робітничий і селянський рух позначився на розвитку революційного руху солдатів. Спираючись на мобілізованих в армію промислових робітників, серед яких було багато учасників революційної боротьби, більшовики розгорнули серед солдатів широку революційну пропаганду. В армії тоді працювали видатні більшовики М. В. Криленко, О. Ф. Мясников (Мяснікян), М. В. Фрунзе, С. Г. Ропаль та ін. Солдати все більше переконувалися в гнилому царському офіцерстві. Листи, одержувані солдатами з дому, змальовували тяжке становище трудящих, яке погіршувалося з кожним днем. Все це викликало гостре невдоволення серед солдатів.

У великих містах, де знаходились гарнізони, робітники були безпосередньо зв'язані з солдатами і проводили серед них агітацію, спрямовану проти царизму, війни і капіталістів. Більшовицькі комітети зверталися до солдатів з прокламаціями, у яких роз'яснювали імперіалістичний характер війни і закликали до перетворення її у війну громадянську. Восени 1916 р. катеринославські більшовики у своїй прокламації писали: «Опам'ятайся, солдате! Чи не час тобі покласти край всім знущанням і насильству... З нами поведяться, як з худобою: нас принижують, січуть різками, примушують силою наших же штиків захищати наших ворогів. Товариші солдати! Ми не повинні вірити брехливій буржуазній пресі, яка твердить, що війна ця визвольна і повинна бути доведена до кінця. Ми повинні покласти край цій страшній бойні і повернути наші ж штики на наших справжніх ворогів — царів і капіталістів».

Настрій солдатів відбивався в їх листах додому. «Ось уже скоро буде два роки, — писав солдат із лазарету № 1 15-ї піхотної дивізії, —

як триває ця клята війна, що всіх нас позбавила свободи й волі і відірвала від сімей, друзів, знайомих,— і до того ж ще й кінця не видно в цій війні; так набридла ця війна, так остогидла, що навіть світ божий не милий став!»

Це невдоволення солдатів імперіалістичною війною дедалі більше набувало активних форм. У другій половині 1916 р. масовими стають випадки братання солдатів ворожих імперіалістичних армій, що сприяло зміцненню інтернаціональної єдності трудящих. Багато солдатів кидало фронт і поверталось додому. Почастішали втечі солдатів з ешелонів, які йшли в діючу армію. Так, 17 листопада 1916 р. на ст. Попельня під час зупинки військового ешелону з 61-го запасного піхотного батальйону, який їхав на фронт, втекло близько 400 солдатів. В ешелонах, що йшли на фронт, частішали випадки сутичок солдатів з офіцерами. В ніч на 9 січня 1916 р. на перегоні між станціями Носівка — Бобровиця Чернігівської губернії солдати, які їхали на фронт, почали вискакувати з вагонів і розбігатися. Конвоїри, що відкрили вогонь по втікачах, убили одного солдата. Поїзд зупинився. Солдати оточили вагон, в якому їхали офіцери, і погрожували вбити їх. Коли поїзд прибув до Києва, виявилось, що з ешелону втекло понад 80 солдатів. Велика сутичка солдатів маршової команди з офіцерами сталася 31 жовтня 1916 р. на ст. Шацілки. Приводом до неї був арешт конвоїрами двох солдатів. Солдати команди вибили шибки на станції, побили конвойних й закидали камінням офіцерів. 14 солдатів, учасників цієї сутички, було віддано до військово-польового суду.

В листопаді 1916 р. в Кременчуку кілька тисяч солдатів, які перебували на розподільному пункті, відмовились їхати на фронт. Вони розгромили канцелярію коменданта, розігнали охорону тюрми і звільнили солдатів, яких там тримали під арештом. Викликані для придушення виступу козаки відмовилися стріляти в солдатів. У грудні 1916 р. виникли заворушення серед солдатів у Харкові.

Великий розмах революційного руху, що охопив солдатські маси, змушені були визнати навіть окремі представники військових властей. «Останні події в Харкові, Кременчуку, ... на ст. Шацілки, — писав у своєму донесенні командуючий Київським військовим округом, показують на заворушення серед випадково організованих команд, які, незважаючи на репресивні заходи, як пошесть, спалахують то в одному, то в іншому пункті і набрали останнім часом великого поширення».

У солдатів зростало почуття ненависті до царського уряду і буржуазії, які вели ворожу інтересам трудящих імперіалістичну війну. Це ще більше зближувало солдатські маси з робітничим класом. Самодержавство втрачало свою опору в армії.

На кінець 1916 р. стало ясно, що царський уряд не може далі продовжувати війну. Поразка на фронті і господарська розруха в тилу викликали ненависть і озлоблення до царського уряду серед робітників, селян, солдатів, посилювали і загострювали революційний рух народних мас проти війни і царизму як у тилу, так і на фронті, як у центрі, так і на окраїнах. З дня на день у країні нарасталася революційна криза.

Керовані більшовицькою партією робітники і селяни становили перший з трьох політичних таборів, боротьба яких визначила весь хід і зміст наступної революції. На кінець 1916 р. цей табір був значно сильнішим і згуртованішим, ніж в 1905 р. Зріс і зміцнів союз робітничого класу і селянства. Робітничий клас своїми численними виступами проти царизму та буржуазії значно посилив свій вплив серед широких селянських мас. Партія більшовиків, яка була на чолі робітничого класу і всіх демократичних сил країни, проводила всю свою роботу на основі ленінської теорії соціалістичної революції, самовіддано керувала рухом народних мас, готувала їх до революції.

Другим політичним табором була «буржуазна й поміщицько-октябристсько-кадетська Росія, за якою пленталась дрібна буржуазія (головні представники її Керенський і Чхеїдзе)»¹. Між буржуазними партіями та групами, що становили цей табір, крім тактичних розбіжностей, якихось принципових розходжень не було.

Нездатність царизму виграти війну, а також його безсилля перед революцією, що насувалась, викликали невдоволення у буржуазії. Проте, боячись народу, вона була скованою в своїх діях. Восени 1916 р. думські буржуазні діячі не знайшли нічого кращого, як висунути вимогу про створення «відповідального міністерства», тобто такого, яке б відповідало перед думою. Але цар відкинув цю вимогу й вирішив ліквідувати і думу. Буржуазія й за цих умов не стала на шлях відкритої боротьби з царизмом. Спираючись на підтримку англо-французьких та американських імперіалістів, вона вирішила відвернути революцію шляхом заміни царя. Буржуазія хотіла примусити Миколу II відмовитися від престолу на користь свого малолітнього сина, а регентом (правителем) при ньому поставити брата царя — Михайла, який був досить близьким до буржуазних кіл. Таким чином, буржуазія хотіла зберегти монархію, при її допомозі придушити революцію і продовжувати імперіалістичну війну до переможного кінця.

Третім політичним табором напередодні Лютневої революції був царизм, який переживав глибоку кризу. Одним з яскравих показників цієї кризи, зовнішнім її проявом була так звана «міністерська чехарда». За період війни змінилося 4 голови ради міністрів, 8 міністрів внутрішніх справ, 4 військових міністри, 3 міністри іноземних справ, 4 міністри землеробства, 4 міністри юстиції. Придворна кліка намагалася по-своєму вийти з кризи, в яку вона потрапила на кінець 1916 р. В її середовищі виношувався план, суть якого зводилася до того, щоб, домігшись укладення сепаратного миру з Німеччиною, всією силою обрушитись на наростаючу революцію. Підготовка до укладення цього миру проводилася царизмом потай від буржуазії своєї країни і від своїх союзників, які виступали за продовження війни.

Таким чином, на кінець 1916 р. в Росії склалася безпосередня революційна ситуація, яка на початку 1917 р. вилилась у революцію.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 277.

6. ЛЮТНЕВА
БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА
РЕВОЛЮЦІЯ

Імперіалістична війна, загостривши класові суперечності, прискорила на-зрівання революції. Широкі народні маси все більше переконувались, що

вихід з нестерпного становища є тільки один — повалення царизму. У січні і лютому 1917 р. кількість страйкуючих робітників в усій Росії досягла 1330 тис.

Вирішальну роль у поваленні царизму відіграли петроградські робітники. Вихідним пунктом революційних подій у Петрограді став страйк 25 тис. робітників Путіловського заводу, який почався 17 лютого. На підтримку путіловців виступили робітники інших пітерських заводів: 23 лютого (8 березня), у Міжнародний день робітничі, на заклик більшовиків застрайкували 50 тис., а 24 лютого — 200 тис. робітників. На заводах відбувалися мітинги, промовці-більшовики закликали до загального страйку, демонстрацій, братання робітників із солдатами, до боротьби з царизмом і припинення імперіалістичної бойні. Багатотисячні демонстрації робітників з червоними прапорами рушили до Невського проспекту. Жандарми і поліція неодноразово атакували демонстрантів.

25 і 26 лютого загальний страйк охопив усі заводи і фабрики. Зупинився трамвайний рух, не вийшли газети, були закриті навчальні заклади і державні установи. Російське бюро Центрального Комітету партії більшовиків, яке керувало практичною роботою партії, випустило прокламацію з закликом до революційного повалення царизму. Маси революційних робітників демонстрували на вулицях проти війни і царизму. Відбувалися численні сутички з козаками і поліцією, що стріляла в робітників. Були вбиті і поранені. Козаки все частіше відмовлялися допомагати поліції і трималися пасивно. Для відновлення порядку власті дали вказівку вивести на вулиці Петрограда на допомогу поліції піхотні частини.

Солдати, спостерігаючи революційні події, все більше підпадали під їх вплив. Невдоволення солдатів проти царизму, проти імперіалістичної війни переростало в революційне повстання. Вдень 26 лютого на бік робітників перейшла рота Павловського полку. Захищаючи демонстрантів, солдати цієї роти відкрили стрільбу по городових.

Героїзм, наполегливість, самопожертва робітників, які сміливо йшли вперед, незважаючи на численні жертви, справляли незабутнє враження на солдатів. У результаті небувалого революційного впливу робітників у солдатів визрівало рішення перейти на бік народу.

27 лютого на світанку почалося повстання у гвардійському Волинському полку, в якому ще раніше велась більшовицька агітація. З криками «ура», стріляючи вгору, волинці рушили до сусідніх Преображенського і Литовського полків, які теж приєднались до повстання. Багатотисячні маси революційних робітників вранці з'єдналися з солдатами і ринули в центр міста. Незабаром вони взяли арсенал, де захопили 40 тис. гвинтівок. Озброєні робітники разом з солдатами під керівництвом більшовиків перейшли в рішучий наступ.

Революційні загопи повсталих робітників і солдатів удень 27 лютого звільнили з тюрем політичних в'язнів, роззброїли поліцію,

жандармерію, арештували міністрів і зайняли найважливіші установи, вокзали. На підприємствах і у військових частинах відбувалися вибори до Рад робітничих і солдатських депутатів.

Того ж дня, 27 лютого, ліберальні депутати Державної думи за закулісною угодою з есеро-меншовицькими лідерами утворили Тимчасовий комітет Державної думи на чолі з Родзянком; до складу цього комітету ввійшли меншовик Чхеїдзе і есер Керенський. 2 березня есеро-меншовицькі лідери виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів потай від більшовиків домовились про формування Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Львовим. Міністром закордонних справ став глава кадетської партії П. Мілюков, військово-морським міністром — глава партії октябристів О. Гучков, міністром фінансів — найбільший український мільйонер-цукрозаводчик М. Терещенко. Для обману народу буржуазія включила до складу свого уряду есера, соціал-шовініста О. Керенського. 2 березня на пленумі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, обговорюючи питання про владу, представники більшовицької партії різко виступили проти передачі влади буржуазії, вимагаючи створення Тимчасового революційного уряду. Але під впливом меншовиків і есерів більшість Ради погодилась з рішенням виконавчого комітету про створення тимчасового буржуазного уряду, який має перебувати під «контролем» Рад. В. І. Ленін вказував, що в перші ж дні після перемоги революції створилося двовладдя, яке «проявляється в існуванні *двох* урядів: головного, справжнього, дійсного уряду буржуазії, «Тимчасового уряду» Львова і К^о, який має в своїх руках всі органи влади, і додаткового, побічного, «контролюючого» уряду в особі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, який не має в своїх руках органів державної влади, але спирається безпосередньо на явно безперечну більшість народу, на озброєних робітників і солдатів»¹.

Збройні сили перебували в руках Рад. Згідно з наказом № 1 Петроградської Ради від 1 березня, написаним і виданим під прямим тиском революційних солдатських мас, в усіх військових частинах пропонувалося негайно обрати солдатські комітети, в розпорядження яких передавалася вся зброя. Військові частини в усіх своїх політичних виступах підлягали Радам і своїм виборним комітетам. Наказ № 1 відібрав у контрреволюційного офіцерства право розпоряджатися військовою силою і справив дуже сильний революціонізуючий вплив на всю армію на фронті і в тилу.

Перемога Лютневої революції в Петрограді, перехід армії і Балтійського флоту на бік революції зумовлювали швидку ліквідацію царської влади в усій країні. Вже 28 лютого — 1 березня про революційне повстання петроградських робітників і солдатів стало відомо в Києві, Харкові, Одесі та в інших містах України. Проте царська цензура забороняла друкувати повідомлення про революційні події. Але 1 березня робітники почали кидати роботу і збиратися на мітинги, вимагаючи ліквідації місцевої царської влади, арешту її головних представників, звільнення з тюрем політичних в'язнів. Нелегальні

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 39—40.

Київ. Маніфестація на Великій Васильківській вулиці (березень 1917 р.).

більшовицькі організації вийшли з підпілля. У великих містах України на фабриках і заводах, у приміщеннях кінематографів і театрів відбувалися революційні мітинги, що переростали в демонстрації з червоними прапорами і співанням революційних пісень. До робітників приєднувалися солдати. Окремі спроби монархічних офіцерів перешкодити братанню солдатів з робітниками зазнавали невдачі.

3 березня в Харкові на заводах і фабриках зранку почалися мітинги. Заслухавши коротке повідомлення про події в Петрограді, робітники паровозобудівного заводу вишикувались у колони і з червоними прапорами вирушили в місто. Незабаром до них приєдналися робітники заводів Загальної компанії електрики, Гельферіх-Саде та ін. Виникла масова демонстрація. По дорозі групи робітників заходили в казарми, закликали солдатів приєднатися до них. Миколаївську площу (нині площа Тевелева) заповнили маси демонстрантів. Разом з робітниками на площу прийшли під червоними прапорами озброєні військові частини. На балконах і навіть на дахах — скрізь було повно народу. В цей час до міської думи прибули тільки що звільнені політичні в'язні. З балкона думи з палкою промовою виступив Тіняков, один з керівників харківських більшовиків, що прийшов прямо з тюрми. Його заклики до боротьби проти буржуазії були зустрінуті громовим «ура».

На підприємствах, в казармах і установах відбувалися вибори до Рад робітничих і солдатських депутатів. У Харкові, Катеринославі і Києві Ради були створені 2—4 березня, а в найближчі кілька днів вони виникли у багатьох містах України. На I Київському обласному з'їзді Рад була представлена 41 Рада. У Донецькій нараді Рад в Бахмуті в кінці березня взяли участь 48 Рад, які представляли близько 200 тис. робітників.

За вказівкою Рад робітники роззброювали поліцію, жандармерію, арештовували представників царської влади. За ініціативою більшовиків Ради створювали загони робітничої міліції, які брали на себе охорону заводів і підтримування революційного порядку в містах. Солдатські гарнізони підлягали Радам.

Перші легальні загальні збори більшовиків Харкова, що відбулися в ніч з 3 на 4 березня, ухвалили: закликати солдатів іти пліч-о-пліч з робітниками, посилати своїх представників у Раду солдатських депутатів, вимагати негайного скликання Установчих зборів для встановлення демократичної республіки, вимагати якнайшвидшого припинення війни на прийнятних для робітників і селян умовах. Резолюція відзначала, що німецький робітник не ворог, а брат, який з волі буржуазії несе тягар і страхіття війни разом з іншими робітниками воюючих націй.

Київський міський комітет більшовицької організації звернувся з відозвою до солдатів: «Будьте пильні. Мало здобути свободу, треба її ще зберегти від усяких зазіхань ворогів народу, треба, щоб свобода йшла на користь народу, який повинен взяти в свої руки всю повноту влади і встановити справжнє народоправство.

Всі власті зверху донизу повинні бути обрані народом і підвітні йому, і вище керівництво всіма державними справами буде в руках осіб, що вийшли з народу.

Міліція Ради робітничих депутатів м. Києва.

Свобода мало дає народу, коли він не візьме в свої руки і землі. Землю народ повинен одержати безоплатно».

Вийшовши з підпілля, більшовики зуміли швидко створити легальні організації. У великих промислових центрах Росії (в Петрограді, Москві, Баку, Іваново-Вознесенську) і на Україні (в Харкові, Києві, Луганську) почали виходити щоденні більшовицькі газети. 17 березня «Правда» вітала вихід харківської більшовицької газети: «Сьогодні одержано перший номер харківського «Пролетарія» від 10 березня. Номер складено цікаво і, головне, настільки популярно, що кожний робітник, навіть той, хто вперше взявся за газету, зрозуміє в ній все. Шлемо привіт дорогому побратиму «Пролетарію».

У ряді промислових міст України Ради робітничих депутатів за пропозицією більшовиків ухвалили постанови про підвищення заробітної плати, активно втручалися в організацію продовольчої справи. Ради, фактично розпоряджаючись збройною силою, посилали своїх представників у найважливіші урядові установи для контролю за їх роботою. Буржуазія не мала тоді збройної сили і змушена була погодитися з введенням на багатьох фабриках і заводах 8-годинного робочого дня та організацією фабрично-заводських комітетів. Проте меншовицько-есерівське керівництво Рад намагалося спрямувати їх діяльність на шлях угоди з буржуазією, дезорганізувало їх, всіляко стримуючи революційний натиск робітників і солдатських мас.

Харківський більшовицький комітет у своїй відозві про вибори до Рад у березні 1917 р. застерігав робітників і солдатів: «Товариші, посилаючи своїх делегатів у Ради робітничих і солдатських депутатів,

вимагайте від них революційної боротьби за Установчі збори, за конфіскацію поміщицьких земель, за 8-годинний робочий день. Тільки диктатура пролетаріату і революційних військ може примусити буржуазію піти на поступки, тільки диктатура забезпечить утворення нового уряду на прийнятних для робітників і селян умовах, тільки вона покладе край братовбивчій війні там, на далеких фронтах».

Але в Радах, обраних відразу після Лютневої революції, більшість місць була захоплена дрібнобуржуазними партіями меншовиків і есерів. У Харківській Раді з 300 депутатів було тільки 40 більшовиків, у Катеринославській Раді з 250 депутатів — 30 більшовиків. Решта депутатів були меншовики, есери, безпартійні. Таке ж становище було і в багатьох інших Радах.

Кількісна перевага у Радах дрібнобуржуазних партій пояснюється рядом причин. Кращі більшовицькі кадри, які керували підпільною боротьбою проти царизму, в дні Лютневої революції, коли проходили вибори до Рад, були ще в тюрмах, на засланні, в еміграції. В. І. Ленін тоді перебував у Швейцарії. В той же час меншовики і есери, які тоді майже не брали участі у підпільній революційній боротьбі, були на волі.

У роки першої світової війни значно змінився склад пролетаріату Росії. Близько 40 % кадрових робітників було мобілізовано на війну. Так, у Катеринославі на Брянському заводі з 10 тис. робітників під час мобілізації у липні 1914 р. було взято в армію 2900 чоловік. На кінець 1916 р. на заводі лишилося тільки 30 % робітників із стажем понад три роки. Ті робітники і солдати, які вперше брали активну участь у політичному житті, на початку революції часто несвідомо довірливо ставились до буржуазії; саме вони в більшості і обирали меншовиків та есерів, які запевняли, що віднині все піде добре, що буржуазна влада не заважатиме революції.

«Гігантська дрібнобуржуазна хвиля, — писав В. І. Ленін, — захлснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»¹. Ця хвиля дрібнобуржуазної стихії і винесла на поверхню дрібнобуржуазні партії меншовиків та есерів.

Крім того, при перших виборах до Рад меншовики і есери встановили такі норми представництва, згідно з якими великі підприємства на кожні 400 або 500 чоловік і дрібні підприємства з кількістю до 100—200 робітників послали по одному депутату. Тому робітники великих заводів, де більшовики мали значний вплив, дістали менше представництво в Радах, ніж робітники і службовці численних дрібних підприємств і установ. Таким чином, меншовики і есери виявились у Радах в більшості.

На протилежність меншовикам, більшовики вимагали зміцнення Рад, перетворення їх в органи влади. Але соціал-угодовці — есеро-меншовицькі лідери Рад, незважаючи на протести більшовиків, добровільно передали владу органу буржуазії — Тимчасовому уряду.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41.

Тимчасовий уряд, що захищав інтереси буржуазії і поміщиків, усіма засобами намагався зберегти на місцях апарат царської влади. Були усунені тільки губернатори, вищі чини поліції, повітові справники і станові пристави, ліквідовані жандармські управління і охоронні відділення. Всі інші царські установи, у тому числі адміністративні, військові і судові, лишилися недоторканими. Губернськими і повітовими комісарами Тимчасового уряду були призначені голови земських управ, здебільшого місцеві поміщики. В губернських і повітових містах виникли буржуазно-поміщицькі «громадські комітети», які були опорою місцевих комісарів Тимчасового уряду.

У село перші радісні звістки про революцію дійшли на початку березня. Про неї селяни дізналися з газет, від приїжджих солдатів. Ради робітничих і солдатських депутатів Петрограда, Москви, Харкова, Києва та інших великих міст посилали в села агітаторів — солдатів і робітників — для роз'яснення подій, що сталися, і встановлення нової, демократичної влади. Газета «Правда» в кінці березня повідомляла, що Одеська Рада робітничих депутатів утворила селянську секцію і послала на село 59 агітзагонів.

На ознаменування перемоги Лютневої революції в містах і багатьох селах у середині березня були влаштовані спеціальні масові демонстрації. На селянських сходах ухвалювались резолюції з привітаннями петроградським робітникам і солдатам, які своєю кров'ю здобули для народу свободу.

На перших порах селяни, не розуміючи контрреволюційного характеру буржуазного Тимчасового уряду, довіряли йому. Комісари Тимчасового уряду намагалися зберегти старшин і волосних суддів, які в своїй більшості обиралися з багатих селян, з тих, хто раніше вірою і правдою служив цареві і поміщикам.

Але революційне селянство, яке почало вже боротьбу з поміщиками за землю, вимагало очистити земства і волосні правління від прихильників царського режиму. Вибори волосних комітетів часто відбувалися всупереч вказівкам комісарів Тимчасового уряду. В багатьох селах у березні виникли Ради селянських депутатів.

Тимчасовий уряд, продовжуючи імперіалістичну політику, зберігав національне гноблення народів Росії, замінивши тільки стару грубу форму національного гніту більш витонченою.

Перемога Лютневої революції, яка підняла до активного політичного життя широкі народні маси, викликала піднесення національно-визвольного руху. Пригноблені національності окраїн Росії вимагали ліквідації національного гніту. Українські буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії 4 березня створили в Києві громадсько-політичний центр українського національного руху — буржуазну Центральну раду. До її складу спочатку увійшли представники української буржуазії міста і села, обуржуазнених поміщиків, української націоналістичної інтелігенції. В Києві, Петрограді, Полтаві і ряді інших міст відбулися українські національні маніфестації. На кінець березня українською мовою почав виходити ряд буржуазних і дрібнобуржуазних газет («Нова Рада», «Робітнича газета» та ін.). Керівну роль у Центральній раді відігравали буржуазна партія соціалістів-

федералістів (близькі до кадетів колишні «тупівці») та націоналістичні дрібнобуржуазні партії українських соціал-демократів і есерів. Лідерами Центральної ради були буржуазні та дрібнобуржуазні націоналісти М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.

В основних питаннях революції — про мир, про владу, про землю — Центральна рада підтримувала контрреволюційну політику Тимчасового уряду. Але в національному питанні Центральна рада розійшлась з Тимчасовим урядом.

Прагнучи посилити свій вплив на народні маси, Центральна рада висунула демократичні вимоги національно-державної автономії України, скасування будь-яких обмежень у вживанні української мови і розвитку української культури. Проте Тимчасовий уряд, який представляв інтереси російської імперіалістичної буржуазії, відмовився задовольнити помірковані вимоги Центральної ради і продовжував царську великодержавну політику національного гноблення. Тут виявилася суперечність між українською і російською буржуазією, їх боротьба за монополне право експлуатації трудящих мас України та її природних багатств.

Але ця суперечність мала підпорядковане значення. У боротьбі проти дальшого розвитку революції Центральна рада підтримувала Тимчасовий уряд. Українська буржуазія, використовуючи націоналістичну Центральну раду, прагнула під національним прапором повести за собою українські народні маси — відірвати їх від загальноросійського революційного руху і підкорити своєму політичному впливу. Їй активно допомагали в цьому українські дрібнобуржуазні партії, які, як і російські меншовики та есери, проводили угодовську політику з буржуазією, зраджували інтереси українських робітників і селян.

Надалі Центральна рада уклала угоду з російськими та іноземними імперіалістами, продаючи в кабалу свою батьківщину, свій народ. Прагнучи утвердити владу української буржуазії, вона боролася проти дальшого розвитку революції і була класово ворожа Радам робітничих і селянських депутатів — органам революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.

На Україні, так само як і по всій Росії, встановилося двовладдя. Одна влада була представлена Радами робітничих і селянських депутатів, друга — комісарами Тимчасового уряду і «громадськими комітетами». Центральна рада у своїй антинародній діяльності спиралася на Тимчасовий уряд і його місцеві органи.

Більшовики, рішуче виступаючи проти будь-якого національного гніту, підтримували демократичні вимоги українського національного руху, але водночас виступали проти угодовства і з російською і з українською буржуазією. Більшовики вказували робітникам і біднішим селянам України, що вони в національно-визвольному русі повинні вести свою самостійну класову політику, яка захищає інтереси трудящих мас українського народу.

Разом з падінням впливу всієї дрібнобуржуазної угодовської політики і в національно-визвольному русі все більше посилювалася керівний вплив робітничого класу, неминуче назривала непримиренна

боротьба з націоналістичною буржуазією. Визволення трудових мас пригноблених національностей і знищення національного гніту було немислиме без розриву з імперіалізмом, без повалення «своїх» національної буржуазії і взяття влади самими трудовими масами.

Лютнева революція переможно завершила вікову боротьбу народів Росії проти царизму. Будучи за своїм соціальним змістом буржуазно-демократичною революцією, вона пішла значно далі попередніх буржуазних революцій Західної Європи та Америки.

Лютневу революцію очолив найреволюційніший клас суспільства — пролетаріат, який під керівництвом Комуністичної партії зумів повести за собою селянські і солдатські маси.

В період Лютневої революції виникли Ради робітничих і солдатських депутатів — революційні організації нового типу, органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, які сприяли переростанню буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Контрреволюційна буржуазія прагнула спинити розвиток революції, ліквідувати Ради робітничих і солдатських депутатів, встановити нову владу буржуазії.

Перед партією більшовиків постало величезне завдання — роз'яснити широким масам робітників і селян контрреволюційний характер Тимчасового уряду та його місцевих органів, хибність та порочність угодовської політики меншовиків, есерів та українських буржуазних націоналістів, необхідність переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і передачі всієї влади в руки Рад. Треба було, як вказував В. І. Ленін, роз'яснити необхідність переходу від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства.

Під керівництвом В. І. Леніна Комуністична партія організувала і згуртувала робітників, солдатів і бідніших селян для боротьби проти поміщиків і буржуазії, формуючи політичну армію пролетарської соціалістичної революції, перемога якої повинна була забезпечити соціальне і національне визволення трудящих мас усіх народів нашої країни.

ХРОНОЛОГІЯ *

- Близько 0,5—1 млн. років* — Четвертинний (антропогенний) період.
- Близько 300 тис. років тому* — Перші пам'ятки раннього палеоліту (стародавнього кам'яного віку) на території України (стоянка в с. Лука Врублівецька на Дністрі).
- Близько 100—40 тис. років тому* — Заключна (мустьєрська) пора раннього палеоліту на території України.
- Близько 40—15 тис. років тому* — Пізній палеоліт на території України.
- Близько 15—8 тис. років тому* — Мезолітична (епіпалеолітична) епоха на території України.
- VII—III тисячоліття до н. е.* — Новий кам'яний вік (неоліт) на території України.
- Кінець IV—початок I тисячоліття до н. е.* — Епоха міді — бронзи на території України.
- Кінець IV—III тисячоліття до н. е.* — Трипільська культура на території України.
- Початок I тисячоліття до н. е. — перші століття н. е.* — Ранній залізний вік на території України.
- VIII—VII ст. до н. е.* — Античні міста-держави на території Північного Причорномор'я.
- IV—V ст. н. е.* — Існування скіфських племен на території Північного Причорномор'я.
- VI ст. до н. е.* — Війна скіфів з персидським царем Дарієм I.
- IV ст. до н. е.* — Утворення скіфської держави на Нижньому Дніпрі.
- II ст. до н. е.* — Існування сарматських племен на території Північного Причорномор'я.
- III ст. н. е.* — Перші відомості в писемних джерелах античних авторів про слов'ян (венедів).
- IV—VII ст.* — Перші східнослов'янські політичні об'єднання.
- Кінець IV ст.* — Навада гуннів.
- VI—VII ст.* — Відомості у візантійських джерелах про слов'ян (антів і склавінів).
- 550—551* — Війна слов'ян з Візантією. Початок слов'янської колонізації Балкан.
- 558* — Навада аварів.
- 568* — Початок слов'яно-аварських воєн.
- IX—XIII ст.* — Древньоруська держава.
- 911* — Переможний похід київського князя Олега на Візантію (Царград).

* Дати наводяться за старим стилем.

- ✓ 971 — Договір Древньоруської держави з Візантією.
- ✓ 945 — Повстання древлян і вбивство київського князя Ігоря.
- ✓ 957—972 — Розширення території Древньоруської держави; князування Святослава.
- ✓ 968 — Похід руського війська на чолі з князем Святославом в Дунайську Болгарію.
- ✓ 969—971 — Другий похід руського війська на чолі з князем Святославом в Дунайську Болгарію і війна з Візантією.
- ✓ 978—1015 — Завершення об'єднання всіх східнослов'янських земель в складі Древньоруської держави; князування Володимира Святославича.
- 988—989 — Запровадження на Русі християнства.
- ✓ XI—XII ст. — Перший збірник руських законів — «Руська Правда».
- ✓ 1019—1054 — Боротьба за єдність Древньоруської держави; князування Ярослава Володимировича Мудрого в Києві.
- 1024 — Народне повстання в Суздальській землі.
- 1037 — Закладення Софійського собору в Києві.
- ✓ XI ст. — Перші літописи та літописні «ізводи» в Києві і Новгороді.
- ✓ XI ст. (близько середини) — Заснування Києво-Печерського монастиря.
- ✓ 1056—1057 — «Остромирове євангеліє».
- ✓ 1068—1069 — Народне повстання в Києві.
- 1071 — Народне повстання в Ростово-Суздальській землі.
- 1073 — «Ізборник» князя Святослава Ярославича.
- ✓ 1097 — З'їзд князів у Любечі.
- ✓ XII ст. — Складання загальноруських літописних «ізводів» з місцевих (київського і новгородського) літописів.
- 1103 — З'їзд князів біля Долобського озера.
- 1111 — Розгром половців руським військом.
- ✓ 1113 — «Повість времінних літ» (в першій редакції Нестора).
- ✓ 1113 — Народне повстання в Києві.
- ✓ 1113—1125 — Князування Володимира Всеволодовича Мономаха в Києві; посилення боротьби Русі з половцями.
- 1146 — Повстання в Києві проти князівської адміністрації.
- 1147 — Перша згадка в літопису про Москву.
- ✓ 1152—1187 — Посилення Галицького князівства; князування Ярослава Осмомисла в Галичі.
- 1159 — Народне повстання в Галицькій землі.
- ✓ Близько 1187 — «Слово о полку Ігоревім».
- ✓ 1199 — Об'єднання Галицької землі і Волині в складі Галицько-Волинського князівства князем Романом Мстиславичем.
- Початок XIII ст. — «Києво-Печерський Патерик».
- 1219 — Вигнання з Галича князем Мстиславом Удалим угорських загарбників і великих галицьких бояр-зрадників.
- 1221 — Народне повстання в Галичі проти угорських феодалів. Розгром руським військом на чолі з Мстиславом Удалим і Данилом Романовичем угорських загарбників.
- ✓ 1223, 16 червня — Битва руського війська і половців з татарами на р. Калці.
- 1237—1238 — Навала монголо-татар на Північно-Східну Русь.
- 1238 — Розгром руським військом на чолі з князем Данилом Романовичем німецьких рицарів під Дорогичином.
- 1240—1242 — Навала монголо-татар на Південно-Західну Русь, Польщу, Угорщину і Чехію.
- 1240, грудень — Героїчна боротьба жителів Києва проти монголо-татарських загарбників. Захоплення і зруйнування Києва татарами.
- 1241 — Повстання селян в Галицькій землі проти феодального гніту.
- ✓ 1242 — Утворення Золотої Орди.
- ✓ 1245, 17 серпня — Розгром руським військом на чолі з князем Данилом Романовичем польсько-угорських загарбників під Ярославом (на р. Сан).

- Початок 50-х років XIII ст.* — Похід руського війська на чолі з князем Данилом Романовичем разом з литовським військом у Прибалтику проти німецьких рittersів.
- 50-і роки XIII ст. 1254—1255* — Заснування міста Львова.
— Боротьба руського війська на чолі з князем Володимиром Романовичем проти татарських загарбників. Визволення земель по Південному Бугу, Случі і Тетереву.
- 1262* — Народне повстання в Північно-Східній Русі (в Ростові, Володимирі, Суздалі, Ярославі та ін.) проти татарських загарбників.
- 50-і роки XIV ст. 60-і роки XIV ст.* — Загарбання литовськими феодалами Чернігово-Сіверщини.
— Загарбання литовськими феодалами Поділля (Пониззя) і Київщини з Переяславщиною.
- 1380, 8 вересня* — Куликовська битва.
- 1385* — Кревська унія.
- 1349, 1387* — Загарбання шляхетською Польщею Галицької землі.
- 1410, 15 липня* — Перемога слов'яно-литовського війська над Тевтонським ордемом під Грюнвальдом.
- 1430—1440* — Повстання на Україні і в Білорусії проти польсько-литовської феодально-католицької агресії.
- 1431* — Повстання селян на Поділлі (Бакотський округ).
- 1447* — «Привілей» великого князя литовського Казіміра про обмеження переходу селян.
- 1469* — Селянське антифеодальне повстання в Галичині.
- 1480* — Остаточне визволення Північно-Східної Русі від татарського іґа.
- 1482* — Напад кримських татар на чолі з Менґлі-Гіреєм на Київ і зруйнування його.
- 1490* — Селянське повстання в Галичині під проводом селянина Мухи.
- 1498* — Перший напад турків на Галичину і Поділля; спустошення Ярослава, Перемишля та інших міст.
- Кінець XV—початок XVI ст.* — Утворення Російської централізованої держави.
- Кінець XV—початок XVI ст. 1503* — Захоплення турецькими загарбниками Молдавії і Буковини.
— Вхідження до складу Російської держави чернігово-сіверських земель.
- 1508* — Виступ українських і білоруських феодалів на чолі з Михайлом Глинським проти литовського панування.
- 1514* — Повстання в Угорщині українських, угорських, словацьких та валаських селян під проводом Георгія Дожі.
- 1529* — Перший Литовський статут.
- 1536* — Повстання міщан в Черкасах і Каневі проти польської адміністрації.
- 1541* — Повстання міського населення у Вінниці і Брацлаві проти литовської адміністрації.
- 1556—1561* — Переклад «Пересопницького єванґелія» на українську мову.
- 1557* — «Устава на волоки».
- Середина XVI ст.* — Виникнення Запорізької Січі.
- 1566* — Другий Литовський статут; поступове закріпачення селян.
- 1569* — Люблінська унія; загарбання шляхетською Польщею Підляшшя, Київщини, Волині і Брацлавщини.
- 70-і роки XVI ст.* — Відкриття школи в м. Острозі (на Волині).

- 1573 — Заснування російським першодрукарем Іваном Федоровим у Львові першої друкарні на Україні.
- 1574 — Вихід першої книги з друкарні Івана Федорова у Львові («Апостол»).
- 80-і роки
XVI ст. — Відкриття школи при Львівському братстві.
- 1580—90-і роки — Переселення українських козаків на південні окраїни Російської держави.
- ✓ 1588 — Третій Литовський статут; остаточне закріпачення селян.
- 1589—1590 — Антифеодальне повстання міського населення в Білій Церкві.
- 1591 — Вихід у світ у Львові греко-слов'янської граматики («Адельфотес»).
- ✓ 1591—1593 — Селянсько-козацьке повстання під керівництвом К. Косинського.
- 1594—1595 — Антифеодальне повстання міського населення в Брацлаві (Поділля).
- ✓ 1594—1596 — Селянсько-козацьке повстання під керівництвом С. Наливайка, Г. Лободи та М. Шаули.
- ✓ 1596 — Брестська церковна унія.
- 90-і роки XVI ст. — початок XVII ст. — Літературно-полемічна діяльність Івана Вишенського.
- 1597 — «Апокрисис» Христофора Філалета.
- ✓ 1606—1607 — Селянське повстання в Росії під керівництвом І. Болотнікова.
- 1609—1611 — Розгортання боротьби російського народу проти польських інтервентів.
- 1612 — Вигнання польських інтервентів з Москви народним ополченням на чолі з К. Мініним і Д. Пожарським.
- ✓ 1615 — Заснування Київського братства; утворення при братстві школи.
- 1616 — Похід запорізьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу (в Криму).
- 1616 — Заснування в Києво-Печерському монастирі друкарні.
- 1617—1618 — Масові селянсько-козацькі рухи на Україні.
- 1618 — Деулінське перемир'я між Росією і Польщею; загарбання Польщею Чернігово-Сіверщини і Смоленщини.
- 1619 — Вихід у світ «Граматики» Мелетія Смотрицького.
- 1620 — Відновлення православної ієрархії на Україні.
- 1620 — Посольство Запорізького війська і гетьмана П. Сагайдачного до російського уряду.
- 1623—1628 — Селянські повстання на Буковині.
- 1624 — Посольство від київського митрополита Іова Борецького до російського уряду в питанні про возз'єднання України з Росією.
- 1625 — Куруківська угода.
- 1627 — Вихід у світ у Києві «Лексикона словеноросійського» Памви Беринди.
- ✓ 1630 — Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Тараса Федорівича (Трасила).
- 1630,
25 травня — Перемога українських повстанців над польсько-шляхетським військом під Переяславом.
- 1630 — Переяславська угода.
- ✓ 1631 — Відкриття школи при Києво-Печерському монастирі.
- ✓ 1632 — Утворення Києво-братської (Могиллянської) колегії.
- 1633 — «Статті для заспокоєння руського народу».
- ✓ 1634 — Поляновський мир між Росією і Польщею (підтвердження умов Деулінського перемир'я).
- 1635 — Збудування польським урядом на Дніпрі фортеці Кодак.
- ✓ 1635 — Виступ козаків на чолі з І. Сулимою; зруйнування польської фортеці Кодак.
- ✓ 1637 — Селянсько-козацьке повстання на чолі з П. Павлюком і Д. Гуною.

- ✓ 1638 — «Ординація війська запорізького реєстрового»; обмеження прав реєстрового козацтва.
- ✓ 1638 — Селянсько-козацьке повстання на чолі з Я. Острянином, Д. Гуною та К. Скиданом.
- 1638 — Переселення повстанців на чолі з Я. Острянином в межі Російської держави.
- 1645 — Спільний похід запорізьких і донських козаків під Азов.
- 1645—1647 — Наростаючі виступи козаків, селян та міщан на Україні проти соціального і національного гніту.
- 1648—1654 — Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетських загарбників.
- 1648, січень — Початок народного повстання проти польсько-шляхетських загарбників; визволення повстанцями на чолі з Богданом Хмельницьким Запорізької Січі.
- 1648, січень — Обрання козаками Богдана Хмельницького гетьманом України.
- ✓ 1648, 6 травня — Перемога повстанців над польсько-шляхетським військом під Жовтими Водами.
- ✓ 1648, 16 травня — Розгром повстанцями польсько-шляхетського війська під Корсунем.
- 1648, 8 червня — Початок переговорів про возз'єднання України з Росією; перший лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича.
- 1648, 16—18 липня — Перемога повстанців на чолі з М. Кривоносом над польсько-шляхетськими загонами І. Вишневецького під Старокостянтиновом (на Волині).
- 1648, літо — Початок визвольної боротьби білоруського народу.
- 1648, серпень-вересень — Селянські повстання в Західній Волині і на Поділлі.
- ✓ 1648, 11—13 вересня — Розгром українським повстанським військом польсько-шляхетського війська на р. Пилявці (на Волині).
- 1648, жовтень — Повстання польських селян проти шляхти в околицях Варшави.
- 1649, січень-лютий — Українське посольство на чолі з С. Мужилівським до російського уряду в питанні про возз'єднання України з Росією.
- 1649, 5 червня — Урочистий прийом у Москві українського посольства на чолі з Ф. Вешняком.
- ✓ 1649, 5—6 серпня — Битва під Зборовом.
- 1649, 8 серпня — Зборівський мирний договір.
- 1649 — весна
- 1650 — Складання на Україні козацького реєстру згідно з Зборівським договором.
- 1650, 21 січня — Грамота царя Олексія Михайловича про безмитну торгівлю українців у російських порубіжних містах.
- 1650, серпень-вересень — Похід козацького війська на чолі з Богданом Хмельницьким у Молдавію.
- 1651, лютий — Ухвала Земського собору в Москві про згоду прийняти Україну до складу Росії.
- ✓ 1651, 18 березня — Білоцерківська угода.
- 1651, червень — Повстання польських селян проти шляхти в Люблінському воєводстві, в Мазовії, на Підгаллі на чолі з Косткою Наперським.
- 1651, 18—20 червня — Битва під Берестечком.
- 1651, 18 вересня; 1652, березень — червень — Масові переселення з Правобережної і Лівобережної України в межі Російської держави, зокрема на Слобожанщину; заснування міста Острогозька.

- 1652, 22—23 травня — Розгром українським військом польсько-шляхетського війська під Батогом (на Поділлі).
- 1653—1655 (приблизно) — Заснування переселенцями з Правобережної України Охтирки, Харкова і Сум на Слобідській Україні.
- 1653, березень — Перемога українського війська на чолі з І. Богуном над польсько-шляхетською армією під Монастирищем.
- 1653, 23 березня — 14 травня — Українське посольство на чолі з С. Мужилівським і К. Бурляєм до російського уряду в питанні про возз'єднання України з Росією.
- 1653, червень—липень — Посольство Ф. Ладиженського на Україну з грамотою царя Олексія Михайловича від 22 червня 1653 р. про згоду російського уряду возз'єднати Україну з Росією.
- 1653, 1 жовтня — Рішення Земського собору про прийняття України до складу Росії і про оголошення війни шляхетській Польщі.
- 1653, 31 грудня — Прибуття посольства від російського уряду на чолі з В. Бутурліним до Переяслава.
- 1654, 8 січня — Народна рада в Переяславі і ухвала про возз'єднання України з Росією.
- 1654, січень—лютий — Присяга українського населення на вірність Росії в містах, містечках і селах України.
- 1654, березень — «Березневі статті», або «Статті Богдана Хмельницького».
- 1654 — Початок війни Російської держави проти шляхетської Польщі; спільна боротьба російського і українського народів за дальше визволення українських і білоруських земель.
- 1654, вересень — Визволення Смоленська і частини Білорусії російськими військами і козацькими частинами від шляхетського гніту.
- 1654, листопад — Героїчна оборона жителів м. Буші на Поділлі.
- 1655, січень — Дрижинпільська битва.
- 1655, серпень—вересень — Визволення Поділля і Галичини російськими військами на чолі з В. Бутурліним та козацькими полками під проводом Богдана Хмельницького.
- 1656 — Звернення представників молдавського народу до російського уряду про приєднання Молдавії до Російської держави.
- 1656 — Віленське перемир'я між Росією і Польщею.
- 1657, 27 липня — Смерть Богдана Хмельницького.
- 1657—1658 — Народні повстання під проводом М. Пушкаря і Я. Барабана на Лівобережній Україні проти зрадника Виговського.
- 1660 — Слободищенський трактат про відрив Правобережної України від Росії і підкорення Польщі.
- 1661 — Заснування університету у м. Львові.
- 1663 — Утворення в Москві Малоросійського приказа.
- 1663, червень — «Чорна рада» в Ніжині; гетьманування І. Брюховецького на Лівобережжі (1663—1668).
- 1663 — Селянсько-козацьке повстання в Павлоцькому полку на Правобережжі проти польської шляхти.
- 1664—1665 — Повстання українських селян і козаків на Правобережжі на чолі з Сулимкою і Вареницею проти польської шляхти.
- 1665 — «Московські статті»; посилення адміністративної і фінансової залежності України від царського уряду.
- 1665 — Повстання селян на Правобережжі під проводом Дацька Дейнеки.
- 1666, липень — Повстання на Переяславщині проти козацької старшини і царських воєвод.
- 1666 — Перепис на Україні.

- 1666—1667 — Повстання на Правобережжі проти польсько-шляхетського панування, за воз'єднання з Лівобережною Україною.
- ✓ 1667, 30 січня — Андрусівське перемир'я між Російською державою і Польщею.
- ✓ 1667—1671 — Селянська війна в Росії під проводом Степана Разіна.
- ✓ 1668 — Повстання на Лівобережній Україні проти козацької старшини і царських воєвод.
- ✓ 1669 — «Глухівські статті»; обмеження автономії України.
- ✓ 1669, 1675, 1679 — Боротьба з турецько-татарською агресією; походи запорізьких козаків на чолі з І. Сіркою проти турків і татар.
- ✓ 1670—1671 — Повстання селян і козаків на Слобідській Україні на чолі з Олексієм Хромим під впливом повстання Степана Разіна.
- ✓ 1672 — Ненад турецької армії на Правобережжя; захоплення Кам'янця-Подільського.
- ✓ 1672 — Бучацький договір між Польщею і Туреччиною; захоплення Туреччиною Поділля.
- ✓ 1674 — Воз'єднання території десяти правобережних полків з Лівобережжям.
- ✓ 1674 — Перше видання «Синопису» (в Києві).
- ✓ 1677—1678 — Боротьба російських і українських військ проти турецького вторгнення на Правобережну Україну; Чигиринські походи.
- ✓ 1681, січень — Бахчисарайський договір між Росією і Туреччиною.
- ✓ 1682—1725 — Царювання Петра I.
- ✓ 1686 — «Вічний мир» між Росією і Польщею.
- ✓ 1687 — Повстання козаків і селян проти старшини на Лівобережжі.
- ✓ 1695, 1696 — Азовсько-дніпровські походи; взяття Азова (1696).
- ✓ 1700 — Константинопольський мирний договір між Російською державою і Туреччиною.
- ✓ 1700—1721 — Північна війна.
- ✓ 1701 — Указ Петра I про перетворення Київської колегії в академію.
- ✓ 1701 — Універсал гетьмана Мазепи про дводенну паншину.
- ✓ 1702—1704 — Повстання українських селян і козаків на Правобережжі на чолі з Палієм і Самусем проти польсько-шляхетського гніту.
- ✓ 1703 — Заснування міста Петербурга (нині Ленінград).
- ✓ 1707—1708 — Антифеодальне селянсько-козацьке повстання під проводом К. Булавина.
- ✓ 1707—1708 — Повстання на Лівобережній Україні проти старшини і міської верхівки.
- ✓ 1708 — Перемога російських військ над шведськими біля с. Лісної на р. Сожі.
- ✓ 1709, квітень—червень — Героїчна оборона Полтави.
- ✓ 1709, 27 червня — Полтавська битва; розгром шведської армії.
- ✓ 1711 — Прутський мир Росії з Туреччиною.
- ✓ 1711—1712 — Перші дослідні експедиції в Донбасі.
- ✓ 1714 — Поразка шведського флоту при Гангуті.
- ✓ 1719, 1720 — Заснування перших мануфактур на Україні (тютюнової — в Охтирці, суковної — в Путивлі).
- ✓ 1720—1724 — Повстання селян в Стародубському, Чернігівському, Лубенському і Ніжинському полках.
- ✓ 1721 — Ніштадський мирний договір між Росією і Швецією.
- ✓ 1722 — Царський указ про утворення Малоросійської колегії; даліше обмеження автономії України.
- ✓ 1722—1794 — Г. С. Сковорода.
- ✓ 1726 — Заснування парусно-полотняної мануфактури в Почепі (поблизу Стародуба).
- ✓ 1727 — Відкриття Харківської колегії.
- ✓ 1727 — Відновлення гетьманства; гетьманування Данила Апостола (1727—1734).
- ✓ 1734 — Скасування царським урядом гетьманства; утворення на Лівобережній Україні «Правління гетьманського уряду».
- ✓ 1734 — Заснування Нової Січі (на р. Підпільній).

- 1734, 1750 — Повстання селян і козаків на Правобережній Україні проти кріпосницького гніту (гайдамацький рух).
- 30—40-і роки
XVIII ст. — Рух повстанців (оцришків) на чолі з О. Довбушем у Галичині.
- 1735—1739 — Війна Росії з Туреччиною; участь у війні українського козацтва.
- 1737 — Заснування музичного училища в Глухові.
- 1750 — Відновлення гетьманства; гетьманування К. Розумовського (1750—1764).
- 50—60-і роки
XVIII ст. — Створення царським урядом військових поселень «Нова Сербія» і «Слов'яно-Сербія».
- 1754 — Скасування внутрішнього мита в Росії.
- 1756—1763 — Семилітня війна.
- 1760 — Взяття російськими військами Берліна.
- 1760 — Народні рухи на Закарпатті проти соціального і національного гніту.
- 1760 — Універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження переходів селян.
- 1761—1774 — Повстання козаків і селян в с. Кліщинцях (Лубенський полк) проти кріпосницького гніту.
- 1763 — Підтвердження царським указом універсалу гетьмана Розумовського про обмеження переходів селян.
- 1764 — Ліквідація гетьманства і утворення другої Малоросійської колегії.
- 1764 — Заснування Київського арсеналу.
- 1765—1767 — Перепис ва Україні («Румянцівська ревізія»).
- 1765 — Ліквідація козацьких полків на Слобідській Україні.
- 1768 — Селянське повстання на Правобережній Україні проти гніту шляхетської Польщі (Кодівищина).
- 1768 — Повстання козацької сіроми проти старшини в Запорізькій Січі.
- 1768—1770 — Селянські повстання ва Смілянщині.
- 1768—1774 — Російсько-турецька війна.
- 1769—1770 — Повстання пікінерів.
- 1769—1838 — І. П. Котляревський.
- 1772 — Перший поділ Польщі; воз'єднання Білорусії з Росією, загарбання Австрією Галичини.
- 1773—1774 — Селянська війна в Росії під проводом Омеляна Пугачова.
- 1774 — Кучук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною.
- 1774 — Загарбання Австрією Буковини.
- 1774 — Заснування шовкового заводу у Нових Водолагах на Слобідській Україні.
- 1775 — Ліквідація царизмом Запорізької Січі.
- 1778 — Заснування міста Херсона.
- 1778—1843 — Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.
- 1781 — Остаточна ліквідація автономного устрою України.
- 1782 — Утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва.
- 1783 — Вхідження Криму до складу Російської держави.
- 1783 — Реорганізація українських козацьких полків у регулярні полки за російським зразком.
- 1783 — Видання Катериною II указу про заборону переходів селян на Лівобережній Україні.
- 1785 — «Жалувана грамота дворянству»; зрівняння в правах української старшини з російським дворянством.
- 1785 — «Жалувана грамота містам».
- 1786 — Секуляризація монастирських маєтків на Україні.
- 1787—1835 — Устим Кармалюк.
- 1787 — Заснування міста Катеринослава (нині Дніпропетровськ).
- 1789 — Заснування міста Миколаєва.
- 1789 — Заснування першого постійного театру на Україні (в Харкові).

- ✓ 1789—1793 — Повстання селян в с. Турбаях (на Полтавщині) проти кріпосницького гніту.
- 1789 — Збудування збройового заводу в м. Кременчуку.
- 1789 — Початок буржуазної революції у Франції.
- ✓ 1790—1865 — П. П. Гулак-Артемівський.
- ✓ 1793 — Другий поділ Польщі; возз'єднання Правобережної України з Росією.
- 1794 — Заснування міста Одеси.
- ✓ 1795 — Третій поділ Польщі; возз'єднання Західної Волині і Західної Білорусії з Росією.
- 1798 — Вихід у світ перших трьох частин «Енеїди» І. П. Котляревського.
- 1799—1837 — О. С. Пушкін.
- 1804—1807 — Коаліція держав проти Франції.
- 1805 — Відкриття університету в Харкові.
- 1805—1807 — Війна Росії з Францією.
- 1806—1812 — Війна Росії з Туреччиною. Набір ополчення на Україні.
- ✓ 1807 — Тільзітський мир.
- 1809—1852 — М. В. Гоголь.
- 1812 — Бухарестський мир.
- 1812—1848 — С. П. Гребінка.
- 1812—1814 — Вітчизняна війна.
- 1812, 26 серпня — Бородинська битва.
- 1814—1861 — Т. Г. Шевченко.
- ✓ 1815, травень — Віденський конгрес.
- 1816 — Початок організації військових поселень.
- 1817 — Заснування ліцею в Одесі.
- 1817 — Встановлення вільної торгівлі (порто-франко) в Одеському порту.
- 1818—1883 — Карл Маркс.
- 1818 — Вихід з друку граматики української мови О. Павловського (Петербург).
- ✓ 1819 — Повстання військових поселенців м. Чугуєва (на Харківщині).
- 1820 — Відкриття Гімназії вищих наук у Ніжині (в 1832 р. реорганізована в ліцей).
- 1820—1895 — Фрідріх Енгельс.
- 1820 — Селянське повстання на Дону і в Південній Україні.
- ✓ 1821 — Виникнення на Україні «Південного товариства» декабристів.
- 1822 — Виникнення в Петербурзі «Північного товариства» декабристів.
- ✓ 1822—1824 — Царські укази про право поміщиків засилати селян до Сибіру без суду.
- 1822 — Заснування першого цукрового заводу на Україні (Канівський повіт).
- ✓ 1823 — Виникнення в Новограді-Волинському «Товариства об'єднаних слов'ян».
- 1823 — Виступ селян-кріпаків Машівської суконної мануфактури.
- 1825, 14 грудня — Повстання декабристів у Петербурзі.
- 1825, 29 грудня — 1826.
- ✓ 3 січня — Повстання Чернігівського полку на Київщині.
- 1827 — Видання М. О. Максимовичем збірника українських народних пісень.
- ✓ 1828—1829 — Війна Росії з Туреччиною.
- 1829, травень — Повстання селян у с. Шебелинці Харківської губернії.
- 1830 — Буржуазна революція у Франції.
- ✓ 1830—1831 — Польське повстання.
- ✓ 1834 — Відкриття університету в Києві.
- 1834—1907 — Марко Вовчок (Марія Маркович).
- ✓ 1839 — Видання закону про управління державними маєтками на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві (реформа П. Кисельова).

- 1839 — Арешт і віддача в солдати студентів Київського університету — членів польської національно-визвольної організації «Союз польського народу».
- 1840 — Вихід у світ першого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.
- 1843 — Початок роботи у Києві археографічної Комісії для розбору давніх актів.
- 1846 — Повстання селян у Західній і частково у Східній Галичині.
- 1846—1847 — Кирило-Мефодіївське товариство.
- 1847—1848 — Запровадження «Інвентарних правил» на Правобережній Україні.
- 1848 — Революція у Франції, Німеччині і Австро-Угорщині.
- 1848, 2 травня — Організація у Львові «Головної руської ради».
- 1848 — Скасування кріпосного права в Галичині і Буковині.
- 1848 — Селянський рух на Буковині на чолі з Лук'яном Кобилицею.
- 1848, листопад — Повстання у Львові.
- 1853—1856 — Кримська війна; зростання селянського руху.
- 1854, вересень — 1855, серпень — Героїчна оборона Севастополя.
- 1855 — Селянське повстання на Київщині («Київська козаччина»).
- 1856—1862 — І. Я. Франко.
- 1856 — Паризький мирний договір.
- 1856 — Селянське повстання на півдні України — «Похід в Таврію за волею».
- 1857—1859 — Звільнення з заслання Т. Г. Шевченка і повернення його на Україну.
- 1857, 1858 — Виступи поміщицьких і казенних селян Катеринославської та Херсонської губерній.
- 1859 — Виступ поміщицьких селян Чернігівської губернії.
- 1859 — Відкриття першої недільної школи на Україні (в Києві).
- 1860—1862 — Поява в журналі «Современник» творів Т. Г. Шевченка «Тополя», «Наймичка», «Гайдамаки» в перекладі на російську мову.
- 1861, 19 лютого — Маніфест і «Положення» про скасування кріпосного права в Росії.
- 1861 — Масові селянські виступи в Київській, Подільській, Чернігівській та інших губерніях проти грабіжницької реформи 1861 р.
- 1861—1862 — Видання в Петербурзі ліберально-буржуазного українського журналу «Основа».
- 1861—1864 — Тасмне революційне товариство «Земля і воля».
- 1862 — Заборона царизмом недільних шкіл.
- 1863 — Циркуляр міністра внутрішніх справ Валусва про заборону видання літератури українською мовою.
- 1863 — Перша постановка опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (в Петербурзі).
- 1863, квітень — Польське повстання на Правобережній Україні.
- 1863 — Царський закон про введення обов'язкового викупу на Правобережній Україні; селянські виступи в зв'язку з цим.
- 1863—1866 — Перебування болгарського революціонера-демократа Христо Ботева в Одесі.
- 1865 — Побудова першої на Україні залізниці (Балто-Одеської).
- 1865 — Заснування Новоросійського університету в Одесі.
- 1870, 10 (22) квітня — Народився Володимир Ілліч Ульянов (Ленін).
- 1871 — Паризька Комуна.
- 1873—1874 — Народницький гурток у Києві «Київська комуна».
- 1873—1876 — «Південно-західний відділ Російського географічного товариства» в Києві.
- 1875 — «Південноросійський союз робітників» в Одесі.
- 1875 — Страйк робітників на заводі Юза і лавколишніх шахтах.
- 1876 — Царський указ про заборону видання українською мовою літератури і ввезення книг з-за кордону (Емський указ).

- ✓ 1876 — Виникнення в Петербурзі централізованої народницької організації «Земля і воля».
- ✓ 1877 — «Чигиринська змова»; спроба революційних пародників підняти селян на повстання в Чигиринському повіті.
- ✓ 1877—1878 — Російсько-турецька війна.
- ✓ 1878 — Виникнення «Північного союзу російських робітників» у Петербурзі.
- 1879 — Страйк у Київських залізничних майстернях.
- ✓ 1879 — Розкол «Землі і волі» на «Чорний переділ» і «Народну волю».
- ✓ 1880—1881 — «Південноросійський робітничий союз» пародників у Києві.
- ✓ 1881, 1 березня — Вбивство народовольцями царя Олександра II.
- 1882 — В Києві почав виходити журнал «Киевская старина».
- 1883, 1 січня — Царський закон про вихід на викуп всіх тимчасовозобов'язаних селян.
- ✓ 1883 — Створення групи «Визволення праці» в Женеві.
- 1883 — Збройні виступи селян проти поміщиків в Новомосковському повіті Катеринославської губернії, в Київській і Подільській губерніях.
- 1885 — Морозовський страйк.
- 1885 — Відкриття технологічного інституту у Харкові.
- 1886 — Чиншова реформа царського уряду.
- 1886 — Царський закон про штрафи.
- 1887 — Початок революційної діяльності В. І. Леніна в Казанському університеті.
- 1887 — З'їзд цукрозаводчиків у Києві.
- 1888 — Спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві.
- 1889 — Пуск Дніпровського заводу в с. Кам'янському.
- 1890 — Створення «Українсько-руської радикальної партії» у Львові.
- 1890 — Першотравневий мітинг робітників Львова.
- 1892—1896 — Революційна діяльність Ю. Д. Мельникова в Києві.
- 1893 — Страйк львівських робітників-будівельників.
- 1894, вересень — Вихід у світ праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»
- 1895 — Організація В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
- 1895, грудень — Арешт В. І. Леніна.
- 1895 — Виникнення першого соціал-демократичного гуртка в Катеринославі.
- 1896 — Збудування паровозобудівного заводу в Харкові.
- 1896—1900 — Збудування паровозобудівного заводу в Луганську.
- 1896 — Початок видання «Київським робітничим комітетом» нелегальної газети «Вперед».
- 1897 — Грошова реформа царського уряду.
- 1897, лютий — Заслання В. І. Леніна до Сибіру.
- ✓ 1897, березень — Організація київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
- ✓ 1897 — Організація катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
- ✓ 1898, 1—3 березня — І з'їзд РСДРП в Мінську.
- 1898 — Заснування політехнічного інституту в Києві.
- 1899 — Вихід у світ праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії».
- 1899 — Страйки робітників на заводах «Провіданс» і «Нікополь-Маріупольський» (біля м. Маріуполя).
- ✓ 1900, 1 травня — Першотравнева політична демонстрація в Харкові.
- ✓ 1900, 11 грудня — Вихід першого номера ленінської газети «Искра».
- ✓ 1901, 11 січня — Віддача в солдати за революційну діяльність 183 студентів Київського університету.
- 1901, 19 лютого — Демонстрація протесту харківських студентів проти віддання в солдати студентів Київського університету.
- 1901, 11 березня — Політична демонстрація робітників у Києві.

- 1901, травень — «Обуховська оборона» — збройний опір страйкуючих робітників Обуховського заводу в Петербурзі.
- 1901, жовтень — Створення «Південної революційної групи соціал-демократів» в Одесі.
- 1902 — Організовано синдикат «Продамет».
- 1902, січень — лютий — Політичні демонстрації робітників і студентів у Києві, Катеринославі, Одесі.
- 1902, березень — квітень — Селянський рух у Полтавській і Харківській губерніях.
- 1902, травень — Страйк робітників-будівельників у Львові.
- 1902, липень — Страйки робітників у Тернополі, Бориславі та інших містах Східної Галичини.
- 1902 — Масовий селянський страйковий рух у Східній Галичині.
- 1903, 17 липня — 10 серпня — II з'їзд РСДРП в Брюсселі — Лондоні. Прийняття першої програми партії.
- 1903, липень — серпень — Загальний страйк на Півдні Росії та на Україні (зокрема в Одесі, Києві, Катеринославі та інших містах).
- 1903 — Відкриття в Полтаві пам'ятника І. П. Котляревському.
- 1904, січень — Початок російсько-японської війни.
- 1904, липень — Страйк робітників-нафтовиків у Бориславі.
- 1904 — Організовано синдикат «Продвугілля».
- 1905, січень — Початок видання більшовицької газети «Вперед» у Женеві.
- 1905, 3 січня — Початок страйку на Путиловському заводі в Петербурзі.
- 1905, 9 січня — Розстріл робітничої демонстрації в Петербурзі («Кривава неділя»); початок першої російської революції.
- 1905, 12 січня — Страйк робітників заводу сільськогосподарських машин Грете-ра і Криванека (нині «Більшовик»), Південноросійського машинобудівного (нині «Ленінська кузня») та інших заводів у Києві.
- 1905, 17—25 січня — Страйк робітників Катеринослава.
- 1905, 16 лютого — Початок страйку робітників паровозобудівного заводу Гартмана в Луганську.
- 1905, лютий — Селянський рух у Глухівському повіті Чернігівської губернії.
- 1905, 20 березня — Обрання В. І. Леніна делегатом III з'їзду РСДРП від Одеської організації.
- 1905, 12—27 квітня — III з'їзд РСДРП в Лондоні.
- 1905, квітень — Селянський рух у Київській, Подільській та інших губерніях.
- 1905, 1 травня — Першотравневі робітничі демонстрації в Одесі, Миколаєві, Харкові, Києві та інших містах України.
- 1905, 2 травня — Початок масового робітничого страйку в Одесі.
- 1905, 14—25 череня — Повстання на броненосці «Потемкин».
- 1905, кінець череня — Політичні страйки в Києві, Катеринославі, Харкові, Миколаєві.
- 1905, липень — Вихід у світ праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції».
- 1905, липень — Страйк робітників у Львові.
- 1905, серпень — Підписання російсько-японського мирного договору в Портсмуті.
- 1905, 5 жовтня — Страйк робітників паровозних і вагонних майстерень у Харкові.
- 1905, 10 жовтня — Початок загального страйку в Катеринославі і Харкові.
- 1905, 10—15 жовтня — Страйки і мітинги робітників в Одесі, Києві, Миколаєві і Полтаві.
- 1905, жовтень — Маніфест 17 жовтня.
- 1905, 18 жовтня — Політична демонстрація і мітинг в Києві.

- 1905,
19 жовтня — Політична демонстрація в Катеринославі.
1905, жовтень — Утворення Рад робітничих депутатів у Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську, Миколаєві, Юзівці, Єнакієвому, Макіївці, Маріуполі та інших робітничих центрах.
- 1905, кінець жовтня — листопад — Розгортання селянського руху. Повстання селян у Волинській, Київській, Харківській, Чернігівській, Таврійській, Тифліській та інших губерніях.
- 1905, кінець жовтня — Повернення В. І. Леніна в Росію.
1905, листопад — Повстання матросів Чорноморського флоту; повстання на крейсері «Очаков» під керівництвом лейтенанта П. П. Шмідта.
- 1905,
18 листопада — Повстання саперів у Києві на чолі з підпоручиком Б. Жадавнським.
- 1905,
23 листопада — Політична демонстрація робітників Харкова і солдатів Харківського гарнізону.
- 1905, 7 грудня — Початок загального страйку в Москві.
1905, 8 грудня — Початок загального страйку в Катеринославі.
1905, 8—9 грудня — Початок страйку робітників Катерининської залізниці (тепер Донецька).
- 1905, 9—17 грудня — Грудневе збройне повстання в Москві.
1905, 12 грудня — Збройний виступ в Харкові.
1905, 14 грудня — Загальний страйк і збройне повстання в Олександрівську (нині Запоріжжя).
- 1905, 17 грудня — Збройне повстання в Горлівці.
1905, грудень — Масовий селянський рух в 34 повітах України.
1905, грудень — Загальний страйк робітників у Києві, Одесі, Миколаєві.
1906, 9 січня — Страйк робітників Південноросійського заводу в Києві.
1906, 9 січня — Страйк робітників заводу сільськогосподарських машин (Гельферіх-Саде), паровозобудівного та інших заводів у Харкові.
- 1906, 10—25 квітня — IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП в Стокгольмі.
1906, 27 квітня — 8 липня — I Державна дума.
1906, 1 травня — Першотравнева демонстрація в Чернівцях.
1906, 1 травня — Першотравневий страйк робітників Одеси.
1906, 15 липня — Повстання солдатів Севського полку в Полтаві.
1906, липень — Страйки на 15 шахтах Донбасу.
- 1906, 15 листопада — Закон про скорочення робочого дня і встановлення недільного відпочинку (для ремісників, прикажчиків та конторських службовців).
- 1906, 9 листопада — Указ царського уряду про дозвіл на вихід селян з общини на хутори і відруби.
- 1907 — Створення в Києві першого стаціонарного українського театру М. К. Садовським.
— Страйки на заводах Харкова.
- 1907, 9 січня — II Державна дума.
1907, 20 лютого — 3 червня — V з'їзд РСДРП в Лондоні.
1907, 30 квітня — 19 травня — Одноденний страйк робітників на заводах Києва і Харкова.
1907, 1 травня — Указ про розпуск II Державної думи і опублікування нового виборчого закону.

- 1907, грудень — Еміграція В. І. Леніна за кордон.
 1907—1912 — III Державна дума.
 1908, 1 травня — Демонстрація трудящих у Львові та інших містах Галичини і Буковини.
 1908 — Початок видання нелегальної більшовицької газети «Одесский рабочий».
 1908 — Заснування в Одесі першого аероклубу.
 1908 — Видання нелегальної більшовицької газети «Борьба» в Миколаєві.
 1908—1909 — Видання нелегальної більшовицької газети «Рабочая жизнь» в Катеринославі.
 1909 — Вихід у світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».
 1910—1914 — Піднесення революційного руху на Україні.
 1910, 9 січня — Страйки в Донбасі та в інших промислових центрах України.
 1910, 9 січня — Масовий страйк робітників у Миколаєві.
 1910, 14 червня — Закон про право закріплення землі в приватну власність в общинах та подвірних сільських громадах і про вихід на хутори та відруби.
 1910, листопад — Мітинги, страйки, демонстрації робітників і студентів у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Херсоні в зв'язку з смертю Л. М. Толстого.
 1911, червень — Нарада членів ЦК РСДРП в Парижі.
 1911, серпень — Страйк портових робітників Одеси і Миколаєва.
 1911, жовтень — Нарада Російської організаційної комісії РСДРП.
 1911, листопад — Конференція Київської організації РСДРП.
 1912, 5—17 січня — Шоста Всеросійська партійна конференція РСДРП в Празі (Чехословаччина).
 1912, лютий — Політичні страйки робітників в Єлисаветграді, Костянтинівці, Києві, Нижньодніпровську, Мерефі та ін.
 1912, березень — Лист В. І. Леніна до Київського комітету РСДРП в зв'язку з наступними виборами до IV Державної думи.
 1912—1914 — У Києві збудовано перші у світі гідроплан та багатомоторний літак «Ілля Муромець».
 1912, 4 квітня — Розстріл страйкуючих робітників на Ленських золотих приїсках в Сибіру.
 1912, 9—20 квітня — Численні політичні страйки і демонстрації протесту на заводах в Києві, Миколаєві, Харкові, Катеринославі та інших містах України.
 1912, 22 квітня (5 травня) — Вихід першого номера більшовицької газети «Правда».
 1912, квітень — травень — Страйки сільськогосподарських робітників у поміщицьких маєтках Харківської і Полтавської губерній.
 1912, 1 травня — Численні першотравневі демонстрації, мітинги і страйки в Харкові, Києві, Одесі та інших містах України.
 1912, 19 червня — Переїзд В. І. Леніна і Закордонного бюро ЦК РСДРП з Парижа в Краків.
 1912—1914 — Перебування В. І. Леніна в Кракові і в Пороніно.
 1912, червень — Тривалий страйк 10 тисяч робітників миколаївських суднобудівних заводів.
 1912, 12—13 червня — Виступ селян Микільсько-Борщівської волості на Київщині.
 1912, жовтень — Смертний вирок царського суду революційним матросам, що готували повстання в Чорноморському флоті.
 1912, жовтень — Обрання від робітничої курії Г. І. Петровського і М. К. Муратова депутатами IV Державної думи.
 1912, 26—27 жовтня — Мітинги і страйки протесту петербурзьких робітників проти смертного вироку царського суду революційним матросам Чорноморського флоту.

- 1912, початок листопада — Одноденні страйки протесту в Харкові, Миколаєві, Катеринославі проти смертного вироку революційним матросам.
- 1913, 9 січня — Політичні страйки в Миколаєві, Харкові, Одесі, Херсоні.
- 1913, 23 лютого (8 березня) — Перше святкування на Україні Міжнародного жіночого дня.
- 1913, травень — Першотравневі страйки в Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську, Маріуполі, Миколаєві і на шахтах Донбасу.
- 1913, 20 травня — Виступ у IV Державній думі депутата-більшовика Г. І. Петровського з промовою на захист національних прав українського народу.
- 1913, липень — серпень — Страйки суднобудівних робітників у Миколаєві.
- 1913, 23 вересня — I жовтня — Нарада ЦК РСДРП в Пороніно під головуванням В. І. Леніна.
- 1913, жовтень — Утворення більшовицької фракції в IV Державній думі.
- 1913, жовтень — грудень — Вихід у світ праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання».
- 1914, лютий — травень — Вихід у світ праці В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення».
- 1914, 25—26 лютого — Демонстрації і страйки в Києві і Харкові з приводу заборони святкування сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка.
- 1914, квітень — Великий страйк робітників-металістів в Єнакієвому.
- 1914, 1 травня — Першотравневі страйки в Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську, Маріуполі і Миколаєві.
- 1914, 7—10 липня — Страйки і демонстрації протесту в Харкові, Миколаєві, Києві, Катеринославі та інших містах України проти розстрілу путіловських робітників.
- 1914, 19 липня — Оголошення Німеччиною війни Росії.
- 1914—1918 — Перша світова війна.
- 1914, 20—24 липня — Поширення антивоєнних прокламацій більшовицькими комітетами Харкова, Катеринослава, Києва.
- 1914, 20—28 липня — Великі заворушення мобілізованих робітників в Луганську, Катеринославі, Радомишльському повіті Київської губернії та в ряді повітів Подільської і Волинської губерній.
- 1914, 21 серпня — Зайняття Львова російськими військами.
- 1914, 24 серпня — Виступ В. І. Леніна в м. Берні (Швейцарія) з «Тезами про війну».
- 1914, 19 жовтня — Опублікування написаного В. І. Леніним маніфесту ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія».
- 1914, 2—4 листопада — Обговорення маніфесту ЦК РСДРП про війну на нараді більшовицької фракції IV Державної думи разом з партійними працівниками в Озерках (під Петроградом).
- 1914, 4 листопада — Арешт учасників наради — членів більшовицької фракції IV Державної думи.
- 1915, лютий — Суд і розправа царського уряду над більшовиками — депутатами IV Державної думи.
- 1915, березень — Зайняття російськими військами фортеці Перемишль.
- 1915, 30 березня — 4 квітня — Страйк шахтарів на рудниках Бахмутського і Слов'яносербського повітів.
- 1915, 15 квітня — Страйк металістів Макіївки.

- 1915—1916 — Видання першого номера нелегальної більшовицької газети «Южная правда» в Катеринославі.
- 1916, січень — Страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві.
- 1916, квітень —
травень — Страйк близько 47 тисяч шахтарів Макіївського і понад 25 тисяч робітників Горлівсько-Щербинівського районів Донбасу.
- 1916, квітень — Страйк робітників-металістів Дніпровського заводу в Кам'янському.
- 1916, червень—
жовтень — Нелегальні районні партійні конференції в Макіївці. Випуск більшовицької газети «Правда труда».
- 1916, червень — Наступ російських військ на Південно-Західному фронті, зайняття значної частини Галичини і Буковини.
- 1916, листопад—грудень — Заворушення солдатів у Кременчуку і Харкові.
- 1916, листопад — Нелегальна загальноміська конференція більшовиків Катеринослава.
- 1916 — Наростання на Україні селянських виступів проти поміщиків, куркулів і місцевих властей.
- 1917, 25—26
лютого — Загальний страйк у Петрограді.
- 1917, 26 лютого — Звернення Російського бюро Центрального Комітету партії більшовиків із закликом до повстання і утворення тимчасового революційного уряду.
- 1917, 27 лютого — Повстання гвардійського Волинського полку.
- 1917, 27 лютого — Повалення царизму; перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді.
- 1917, 27—28
лютого — Створення Петроградської Ради робітничих депутатів.
- 1917, 2—4
березня — Створення Рад робітничих і солдатських депутатів у Харкові, Катеринославі, Києві.
- 1917, 2 березня — Створення буржуазного Тимчасового уряду.
- 1917, 4 березня — Створення в Києві буржуазної Центральної ради.
- 1917, 10 бе-
резня — Вихід у світ першого номера більшовицької газети «Пролетарий» у Харкові.
- 1917, початок
березня — Ліквідація місцевих органів царської влади в Катеринославі, Одесі, Києві.
- 1917, середина
березня — Масові демонстрації в містах і селах України на відзначення перемоги Лютневої революції.

ЛІТЕРАТУРА

ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії, Твори, т. 4.
Маркс К. Капітал, Твори, т. 23, 24, 25, ч. I і II.
Маркс К. До критики політичної економії, Твори, т. 13.
Енгельс Ф. Авти-Дюрінг, Твори, т. 20.
Енгельс Ф. Післяслово до праці «Про соціальне питання в Росії», Твори, т. 22.
Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму, Твори, т. 22.
Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, Твори, т. 21.
Енгельс Ф. Емігрантська література, Твори, т. 18.
Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953.
Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?, Твори, т. 1.
Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії, Твори, т. 3.
Ленін В. І. Що робити?, Твори, т. 5.
Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад, Твори, т. 7.
Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції, Твори, т. 9.
Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, Твори, т. 14.
Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму, Твори, т. 22.
Ленін В. І. Держава і революція, Твори, т. 25.
Ленін В. І. Про державу, Твори, т. 29.
В. І. Ленін про Україну, К., 1957.

* * *

- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Прийнята XXII з'їздом КПРС, К., 1962.
Резолюція XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1956.
Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962.
Постанови Пленуму Центрального Комітету КПРС. Червень 1963 р., К., 1963.
Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966.
Сорокаріччя утворення Комуністичної партії України (1918—1958), К., 1958.
Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954.
История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, М., 1964; т. 2, 1966.
Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене), К., 1964.

* * *

- Володимир Ілліч Ленін. Біографія, видання друге, К., 1964.

* * *

- Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, К., 1959; т. II, К., 1961.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛІВ

РОЗДІЛ I

ПЕРВИСНООБЩИННИЙ ЛАД І ЗАРОДЖЕННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА

- Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940.
Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество», «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.

- Маркс К. Хронологические выписки, «Архив Маркса и Энгельса», т. V, М., 1938.
 Энгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину. Твори, т. 20.
 Ленін В. І. Лівонародництво і марксизм, Твори, т. 20.

* * *

- Артамонов М. И. История хазар, Л., 1962.
 Белов Г. Д. Херсонес Таврический, Л., 1947.
 Брайчевський М. Ю. Римська монета на Україні, К., 1959.
 Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності, К., 1964.
 Брюсов Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952.
 Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство, Л., 1949.
 Граков Б. М. Скифы, К., 1947.
 Державин М. С. Славяне в древности, М., 1945.
 Ефименко П. П. Первобытное общество, К., 1953.
 Жебелев С. А. Северное Причерноморье, М.—Л., 1956.
 Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947.
 Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, М., 1961.
 Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1959.
 Нидерле Л. Славянские древности, М., 1965.
 Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.
 Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений, М.—Л., 1949.
 Рудинський М. Я. Кам'яна могила, К., 1961.
 Славин Л. М. Древний город Ольвия, К., 1951.
 Смішко М. Ю. Карпатські кургани, К., 1961.
 Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961.
 Третьяков П. Н. Восточнославянские племена, М., 1953.
 Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. 1, К., 1951.
 Шовкопляс І. Г. Стародавній кам'яний вік на Україні, К., 1962.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. ДРЕВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА

- Энгельс Ф. Селянська війна в Німеччині, Твори, т. 7.
 Ленін В. І. Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі, Твори, т. 12.

* * *

- Історія України в документах і матеріалах, т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст., вид. 2-е, К., 1946.
 Памятники истории Киевского государства IX—XII вв., Л., 1936.
 Памятники права Киевского государства X—XII вв., М., 1952.
 Повесть временных лет, М.—Л., 1950.
 Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись, т. 1, 2. СПб., 1902.
 Правда Русская, т. I, М., 1940; т. II, М., 1947; т. III, М., 1963.

* * *

- Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, К., 1963.
 Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль древней Руси, М., 1960.
 Греков Б. Д. Киевская Русь, К., 1953.
 Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. 1, М., 1952.

- Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства, М.—Л., 1945.
 Державин Н. С. Происхождение русского народа — великорусского, украинского, белорусского, М., 1944.
 Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі, К., 1961.
 Довженок В. Й. Військова справа Київської Русі, К., 1950.
 История культуры древней Руси, т. 1, М.—Л., 1948; т. 2, М.—Л., 1951.
 Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., М., 1964.
 Мавродин В. В. Образование единого русского государства, Л., 1951.
 Очерки истории СССР. III—IX вв., М., 1958.
 Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950.
 Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи, М., 1963.
 Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси, М., 1948.
 Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі, К., 1963.
 Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі, К., 1939.
 Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949.

РОЗДІЛ III

ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ РУСІ (XII—XIV СТ.)

- Маркс К. Хронологические выписки, «Архив Маркса и Энгельса», т. V, М., 1938.
 Маркс К. Лист Ф. Энгельсу, 5 березня 1856 р., Твори, т. 29.
 Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?, Твори, т. 1.

* * *

- Вонские повести древней Руси, М.—Л., 1949.
 Історія України в документах і матеріалах, т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст., вид. 2-е, К., 1946.
 «Слово о полку Игореве» в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст., К., 1953.

* * *

- Генсборський А. І. Галицько-Волинський літопис, К., 1961.
 Греков Б. Д. и Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950.
 Гудзий Н. Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII веков для высших учебных заведений, изд. 5-е, М., 1952.
 Лихачев Д. С. Русские летописи, М.—Л., 1946.
 Логвин Г. Украинское искусство X—XVIII вв., М. 1963.
 Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. 1, К., 1951.
 Мавродин В. В. Народные восстания в древней Руси XI—XIII вв., М., 1961.
 Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до XIX ст.), К., 1959.
 Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст., К., 1961.
 Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси), М.—Л., 1940.
 Очерки истории СССР. IX—XV вв., в двух частях, М., 1953.
 Пашуто В. Г. Образование Литовского государства, М., 1959.
 Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР, Сб. статей, М., 1962.
 Строчков А. А. Военное искусство Руси периода феодальной раздробленности, М., 1949.

РОЗДІЛ ІV

ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКІ ВІДНОСИНИ І БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ В XV—XVI СТ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

- Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав, Твори, т. 21.
Левін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?, Твори, т. 1.
Левін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам, Твори, т. 15.

* * *

- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, К., 1890.
Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст., Львів, 1961.
Хрестоматія по истории СССР. С древнейших времен до конца XV в., М., 1960.
Вопросы формирования русской народности и нации, М.—Л., 1958.

* * *

- Голобуцкий В. А. Запорожское казачество, К., 1957.
Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. 2, М., 1952.
Гуслистый К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.), К., 1939.
Гуслистый К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.), К., 1944.
Гуслистый К., Апанович О. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, К., 1954.
Жолтовський П. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI—XVIII ст., К., 1958.
Кирда Б. П. Украинские народные думы (XV — начало XVII в.) М., 1962.
Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси, К., 1953.
Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст., К., 1959.
Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності, К., 1963.
Народы Европейской части СССР, т. I, М., 1964.
Очерки истории СССР. Конец XV — начало XVII в., М., 1955.

РОЗДІЛ V

ПОСИЛЕННЯ КРІПОСНИЦТВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20—30-х РОКІВ

- Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині, Твори, т. 7.
Левін В. І. Соціалізм і війна, Твори, т. 21.

* * *

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. II, СПб., 1865; т. III, СПб., 1861.
Архив Юго-Западной России, изданный Временной Комиссией для разбора древних актов, ч. VI, т. 1, К., 1876; т. 2, К., 1870; ч. VII, т. 1, К., 1886; т. 2, К., 1890.
Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (К 300-летию 1654—1954), в 3-х томах, т. 1, М., 1954.

- Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, т. 1, К., 1848.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896.
- Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.), К., 1946.
- Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар, К., 1960.

* * *

- Алекберли М. Хотинская война (1621 г.), Черновицы, 1957.
- Барапович О. л. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст., К., 1930.
- Баранович А. П. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Соц.-экон. предпосылки войны), М., 1959.
- Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., К., 1963.
- Медницький Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях, К., 1958.
- Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России, М., 1960.

РОЗДІЛ VI

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 РР. ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

- Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія». Твори, т. 18.

* * *

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. III, СПб., 1861; т. VIII, СПб., 1875; т. X, СПб., 1878.
- Архив Юго-Западной России, изданный Временной Комиссией для разбора древних актов, ч. I, т. 4, К., 1871; ч. III, т. 4, К., 1914; ч. VIII т. 4, К., 1907.
- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (К 300-летию 1654—1954), в 3-х томах, т. 2, 3, М., 1954.
- Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657), К., 1961.
- Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. II, К., 1846; т. III, К., 1852; т. IV, К., 1859.

* * *

- ✓ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, К., 1954.
- ✓ Голубуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 рр., К., 1962.
- Гомієн Лєсь. Визвольна війна 1648—1654 рр. в народній творчості, К., 1960.
- ✓ Історичне значення возз'єднання України з Росією, К., 1954.
- ✓ Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр., К., 1955.
- Козаченко А. П. Борьба украинского народа против иностранных поработителей, за воссоединение с Россией, М., 1954.
- Компан О. С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., К., 1954.
- ✓ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький, К., 1954.
- Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-руско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века), Кишинев, 1961.
- Очерки истории СССР, XVII век, М., 1955.
- ✓ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654), К., 1940.
- ✓ Пронштейн А. П. Донская земля в XVIII в., Ростов-на-Дону, 1961.
- ✓ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959.

РОЗДІЛ VII

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РОСІЄЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ.)

- Левіт В. І. Про державу, Твори, т. 29.
Левіт В. І. Промова з Лобного місця на відкритті пам'ятника Степанові Разіну, Твори, т. 29.

* * *

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. III—XV, СПб., 1861—1892.
Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878.
Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. II, К., 1846; т. III, К., 1852; т. IV, К., 1859.
Перешні книги 1666 року, ВУАН, Археологічна комісія, К., 1933.

* * *

- Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-і роки XVII ст., К., 1961.
Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963.
Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв., X., 1964.
Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века, М., 1960.
Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960.
Стецюк К. І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну (З історії сільної боротьби російського і українського народів проти феодално-кріпосницького гніту), К., 1947.
Федоренко П. К. Рудви Левобережной Украины в XVII—XVIII вв., М., 1960.

РОЗДІЛ VIII

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ В КІНЦІ XVII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

- Левіт В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам, Твори, т. 15.
Левіт В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність, Твори, т. 27.
Левіт В. І. Зростаюча невідповідність, Твори, т. 18.

* * *

- Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, т. 3, К., 1848.
Летопись Грабянки, К., 1854.
Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888.
Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 8, вып. I, М.—Л., 1948; вып. II, М., 1951; т. 9, вып. I, М.—Л., 1950; вып. II, М., 1950.

* * *

- Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в., М., 1955.
Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства, К., 1959.
Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., К., 1962.
250 років Полтавської битви, 1709—1959. Збірник статей, К., 1959.
Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVIII ст., К., 1959.

- Маркевич А. П. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы, К., 1959.
 Очерки истории СССР. XVIII в., I четверть, М., 1954; II четверть, М., 1957.
 Паникратова А. М. Формирование пролетариата в России (XVII—XVIII вв.), М., 1963.
 Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., К., 1963.
 Хромов П. А. Очерки экономики феодализма в России, М., 1957.
 Шутей В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709, М., 1958.

РОЗДІЛ ІХ

ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКИЙ ЛАД НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

- Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам, Твори, т. 15.
 Ленін В. І. Соціалізм і війна, Твори, т. 21.
 Ленін В. І. До сільської бідноти, Твори, т. 6.

* * *

- Архив Юго-Западной России, изданный Временной Комиссией для разбора древних актов, ч. III, т. 3. Акты о гайдамаках (1700—1768), К., 1876.
 Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населенных пунктів, К., 1959.
 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781), К., 1931.
 Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793). Матеріали до історії селянських повстань на Україні. Упорядкував К. Г. Гуслистий, К., 1932.
 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, К., 1851.

* * *

- Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775, К., 1961.
 Голобуцький В. А. Черноморское казачество, К., 1956.
 Гуслистий К. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х роках XVIII ст., Х., 1933.
 Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793), К., 1950.
 Гуржій І. О. Семен Гаркуша, К., 1962.
 Гуслистий К. Коліївщина (іст. нарис), К., 1947.
 Гуслистий К. Г. Турбайське повстання, К., 1947.
 Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., М., 1959.
 Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (соц.-экон. развитие), К., 1961.
 Очерки истории СССР XVIII в., II половина, М., 1956.
 Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954.
 Попов П. М. Г. Сковорода, К., 1960.
 Шультга І. Г. Соціально-економічний розвиток Закарпатської України в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962.

РОЗДІЛ Х

РОЗКЛАД І КРИЗА ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ. ЗРОСТАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

- Маркс К. і Енгельс Ф. Про польське питання, Твори, т. 4.
 Маркс К. і Енгельс Ф. Цар і його васальні князі, Твори, т. 6.
 Маркс К. і Енгельс Ф. Севастопольська містифікація. — Загальний огляд, Твори, т. 10.

- Маркс К. Ретроспективний погляд на Кримську кампанію, Твори, т. 10.
 Енгельс Ф. Кампанія в Криму, Твори, т. 10.
 Енгельс Ф. Кримська кампанія, Твори, т. 10.
 Енгельс Ф. Німеччина і панславизм, Твори, т. 11.
 Ленін В. І. Гонителі земства і Аннібали лібералізму, Твори, т. 5.
 Ленін В. І. Пам'яті Герцена, Твори, т. 18.
 Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії, Твори, т. 20.
 Ленін В. І. Про брошуру Юніуса, Твори, т. 22.
 Ленін В. І. Промова в національному читанні 29 квітня (12 травня), Твори, т. 24.
 Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції, Твори, т. 24.
 Ленін В. І. Доповідь про війну і мир 7 березня, Твори, т. 27.

* * *

- Восстание декабристов. Материалы по истории восстания декабристов, т. 6, М.—Л., 1929.
 Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. I, Подготовил к печати Е. Морозовед, М., 1931.
 Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів, К., 1949.
 Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів, К., 1948.
 Устим Кармалюк. Збірник документів, К., 1948.
 Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963. К., 1963.

* * *

- Абалахін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р., К., 1962.
 Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині, К., 1959.
 Гербильський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-і — середина 40-х років XIX століття), Львів, 1959.
 Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.), К., 1958.
 Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954.
 Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) К., 1962.
 Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.), К., 1958.
 Дерев'якін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Текстильне виробництво, К., 1960.
 Зайончковський П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), М., 1959.
 Кирилюк Б. П. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., 1959.
 Лінков Я. П. Очерки крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., М., 1952.
 Лисенко М. Декабристський рух на Україні, К., 1954.
 Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. II, К., 1952.
 Назаренко П. Д. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961.
 Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. I, К., 1959.
 Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст., К., 1961.
 Тарле Е. В. Крымская война, т. I, М.—Л., 1944.
 Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX—XX вв. 1800—1917, М., 1950.
 Шабліовський Є. С. Шевченко і російська революційна демократія, К., 1958.
 Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст., К., 1958.
 Ястребов Ф. А. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст., К., 1960.
 Ястребов Ф. О. Нариси з історії України, вип. VIII. Україна в першій половині XIX століття, К., 1939.

РОЗДІЛ XI

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ ТА
ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТБИ ПРОЛЕТАРИАТУ НА УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

- Маркс К. і Енгельс Ф. Передмова до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії», Твори, т. 19.
- Маркс К. Питання про скасування кріпосного права в Росії. Твори, т. 12.
- Енгельс Ф. Емігрантська література, Твори, т. 18.
- Лєнін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? Твори, т. 1.
- Лєнін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве. Твори, т. 1.
- Лєнін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось?, Твори, т. 2.
- Лєнін В. І. Розвиток капіталізму в Росії, Твори, т. 3.
- Лєнін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років, Твори, т. 13.
- Лєнін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець ХІХ століття, Твори, т. 15.
- Лєнін В. І. Лев Толстой, як дзеркало російської революції, Твори, т. 15.
- Лєнін В. І. Іван Васильович Бабушкін, Твори, т. 16.
- Лєнін В. І. З приводу ювілею, Твори, т. 17.
- Лєнін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права, Твори, т. 17.
- Лєнін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція, Твори, т. 17.
- Лєнін В. І. Про право націй на самовизначення, Твори, т. 20.
- Лєнін В. І. Критичні замітки з національного питання, Твори, т. 20.
- Лєнін В. І. Крах ІІ Інтернаціоналу, Твори, т. 21.

* * *

- Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционных демократов ХІХ века, М., 1955.
- Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Документы и материалы, К., 1963.
- Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг. Документы и материалы, К., 1964.
- Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1961.
- 1-е мая в Киеве. Сборник прокламаций и воззваний 1897—1923 гг., К., 1923.
- Рабочее движение в России в ХІХ веке. Сборник документов и материалов, т. 2, М., 1950.
- Революционное народничество 70-х годов ХІХ века. Сборник документов и материалов в двух томах, т. I (1870—1875 гг.), М., 1964; т. II (1876—1882 гг.), М.—Л., 1965.

* * *

- Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955.
- Білецький О. І., Басс І. І., Кисельов О. І. Іван Франко. Життя і творчість, К., 1956.
- Бистренко П. Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1947.
- Бистренко П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець ХІХ століття), К., 1958.
- Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року, К., 1961.
- Вовчик А. В. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904), Львов, 1964.
- Возняк М. Велетень думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка, К., 1958.
- Іванов-Потомкін І. Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1949.

- Історичні погляди Т. Г. Шевченка. Збірник статей, К., 1964.
- І. Я. Франко як історик. Збірник статей, К., 1956.
- Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Львів, 1964.
- Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.), К., 1959.
- Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. (конец XIX в.— 1904 г.), К., 1955.
- Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму, К., 1965.
- Модестов В. В. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957.
- Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., М., 1954.
- Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. II, К., 1962.
- Парасуцько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), К., 1963.
- Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960.
- Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні), К., 1959.
- Потолов С. І. Рабочие Донбасса в XIX веке. М.—Л., 1963.
- Ремезовский И. Д. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. Из истории большевистских организаций Украины и Крыма (1898—1921). К., 1963.
- Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России, М., 1958.
- Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського, К., 1961.
- Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні, К., 1964.
- Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.), К., 1959.
- Шевченко І. І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»), К., 1956.
- Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848—1900). К., 1958.

РОЗДІЛ XII

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр. НА УКРАЇНІ

- Ленін В. І. Віддача в солдати 183-х студентів, Твори, т. 4.
- Ленін В. І. Заява редакції «Искры», Твори, т. 4.
- Ленін В. І. Уроки кризи, Твори, т. 5.
- Ленін В. І. Початок демонстрацій, Твори, т. 5.
- Ленін В. І. З чого почати?, Твори, т. 5.
- Ленін В. І. Що робити?, Твори, т. 5.
- Ленін В. І. До сільської бідноти, Твори, т. 6.
- Ленін В. І. Початок революції в Росії, Твори, т. 8.
- Ленін В. І. Пролетаріат і селянство, Твори, т. 8.
- Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції, Твори, т. 9.
- Ленін В. І. Уроки московських подій, Твори, т. 9.
- Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк, Твори, т. 9.
- Ленін В. І. Революція і контрреволюція, Твори, т. 13.
- Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року, Твори, т. 23.
- Ленін В. І. Лист до робітників Красної Пресні 25 грудня 1920 р., Твори, т. 31.

* * *

Зсеобщая стачка на юге России в 1903 г. Сборник документов, М., 1938.
 Доклады социал-демократических комитетов Второму съезду РСДРП, М.—Л., 1930.

- Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957.
- Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1950.
- Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов, Х., 1961.
- Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах. К., 1955.

* * *

- Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Х., 1955.
- Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1960.
- Бортников И. Июльские дни 1903 года на Юге России, Одесса, 1953.
- Вакар В. Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 г.), К., 1925.
- Живолуп Е. Н. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах, Х., 1956.
- Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.), К., 1960.
- Ктитареv С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.
- Лецевко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956.
- Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955.
- Максимов А. М. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 году, Сталино, 1956.
- Маланчук В. Ю., Волянюк М. М. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960.
- Найда С. Ф. Революционное движение в царском флоте, М., 1948.
- Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. II. К., 1962.
- Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954.
- Парасуцько О. А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953.
- Премислер І. Революційний рух на Україні на початку ХХ ст. (1900—1903 рр.), К., 1958.
- Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. Збірник статей, К., 1961.
- Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків на Україні в період революції 1905—1907 років, К., 1958.
- Стадник А. Н., Прохоренко М. Ф. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959.
- Хромов П. А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма, М., 1960.
- Шморгуv П. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955.
- Шполявський Д. І. Монополія угольно-металургічної промисловості Юга Росії в началі ХХ века (К вопросу о соотношении монополии и концентрации), М., 1953.
- Юрченко О. Г. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960.

РОЗДІЛ XIII

УКРАЇНА В РОКИ РЕАКЦІЇ (1907—1910 рр.)

- Ленін В. І. Третя Дума, Твори, т. 13.
- Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, Твори, т. 14.
- Ленін В. І. На дорогу, Твори, т. 15.
- Ленін В. І. Ліквідація ліквідаторства, Твори, т. 15.
- Ленін В. І. Століпін і революція, Твори, т. 17.
- Ленін В. І. Останній клапан, Твори, т. 18.

* * *

Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907— февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1960.

Монополии в металлургической промышленности России. 1900—1917. Документы и материалы. М.—Л., 1963.

* * *

В а р г а т ю к П. Л. В роки реакції та нового революційного піднесення (1907—1914). Дніпропетровськ, 1959.

Л о с ь Ф. Є. Нариси з історії України, вип. XI. Україна в роки столичинської реакції, М., 1944.

Л о с ь Ф. Є. Робітничий клас України в 1907—1913 роках, К., 1962.

Ш м о р г у н П. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960.

РОЗДІЛ XIV

УКРАЇНА В РОКИ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1910—1914 рр.)

Л е н і н В. І. Революційне піднесення, Твори, т. 18.

Л е н і н В. І. Повстання в армії і у флоті, Твори, т. 18.

Л е н і н В. І. Підсумки виборів, Твори, т. 18.

Л е н і н В. І. Кадети про українське питання, Твори, т. 19.

Л е н і н В. І. Як єпископ Никон захищає українців?, Твори, т. 19.

Л е н і н В. І. Про право націй на самовизначення, Твори, т. 20.

Л е н і н В. І. Критичні замітки з національного питання, Твори, т. 20.

Л е н і н В. І. Змови реакції і погрози погромників, Твори, т. 11.

Л е н і н В. І. Україна, Твори, т. 25.

Л е н і н В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення, Твори, т. 22.

* * *

Большевистская фракция IV Государственной думы. Сборник документов и материалов, М., 1938.

Рабочее движение на Украине в годы революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов, К., 1959.

* * *

Б а д а е в А. Большевики в Государственной думе, М., 1954.

Большевистская печать. Краткие очерки истории 1894—1917 гг., М., 1962.

Братерство народов — братерство культур, К., 1960.

К у л і н і ч І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.), К., 1963.

Л а в р о в П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг., К., 1966.

Л а в р о в П. А. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957.

О л ь м и н с к и й М. Из эпохи «Звезды» и «Правды», М., 1956.

П е т р о в с ь к и й Г. І. З революційного минулого, К., 1958.

Ш л е п а к о в А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.), К., 1960.

Ц у к е р н и к А. Л. Синдикат «Продамет». Историко-экономический очерк. 1902—июль 1914 гг., М., 1959.

РОЗДІЛ XV

УКРАЇНА В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ І ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Л е н і н В. І. Про національну гордість великоросів, Твори, т. 21.

Л е н і н В. І. Крах II Інтернаціоналу, Твори, т. 21.

Л е н і н В. І. Про поразку свого уряду в імперіалістській війні, Твори, т. 21.

- Левін В. І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи, Твори, т. 21.
Левін В. І. Воєнна програма пролетарської революції, Твори, т. 23.
Левін В. І. Листи з далека Твори, т. 23.
Левін В. І. Про двовладдя. Твори, т. 24.

* * *

- Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907— февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1960.
Большевистские листовки в период первой мировой войны, М., 1939.

* * *

- Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 — февраль 1917), М., 1952.
Вернеховский Д. В. Первая мировая война 1914—1918 гг., М., 1954.
Виноградов К. Б. Буржуазная историография первой мировой войны. Происхождение войны и международные отношения. 1914—1917, М., 1962.
Партия большевиков в годы первой мировой войны. Свержение монархии в России, М., 1963.
Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914—1917), М., 1960.
Темкин Я. Г. Большевики в борьбе за демократический мир (1914—1918), М., 1957.
Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках, К., 1963.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абаза — 359.
 Абазін — 295.
 Август II — 300.
 Август III — 329.
 Авдаков — 512.
 Авенаріус Ріхард — 581.
 Аверін В. К. — 620, 649.
 Авілов Б. В. — 543.
 Адашев Данило — 150.
 Акір Премудрий — 76.
 Аксельрод П. Б. — 460, 462.
 Алексєєв Ф. П. — 554.
 Алексєєв — 720.
 Алепський Павло — 196, 280.
 Алімній — 78.
 Алісов — 318.
 Аляб'єв О. О. — 420.
 Амартол Георгій — 76.
 Амбодик-Максимович Н. М. — 342.
 Андерс Ф. Ф. — 684.
 Андрелла Михайло — 297.
 Андрій II — 94.
 Андрій Юрійович (Боголюбський) — 88, 89, 109.
 Андрій Юрійович — 103.
 Андрій Ярославич — 102.
 Андронніков В. М. — 623, 649.
 Андрузький Г. В. — 392, 394.
 Андрущенко І. — 441.
 Анна — 54.
 Анна Іоанівна — 309.
 Анна Ярославна — 82.
 Анненков І. — 430.
 Антонов М. — 223.
 Антонович В. Б. — 141, 163, 458, 488, 535.
 Антропов О. П. — 352.
 Анцалот — 171.
 Апостол Данило — 288, 300, 309.
 Апостол П. Д. — 288.
 Апостол П. П. — 288.
 Аракчєєв — 371, 372.
 Аргіропуло П. Е. — 442.
 Ардагаст — 32.
 Аркас М. М. — 688.
 Арманд Інєсса — 715.
 Арсеній — 168.
 Арсенічев М. І. — 722.
 Артем (Ф. А. Сергєєв) — 525, 541, 562, 567, 674.
 Архангельський О. І. — 463.

Аскольд — 47.
 Атей — 20.
 Аттіла — 35.

Б

Бабич І. — 579.
 Бабушкін І. В. — 478, 481, 525, 674.
 Багалій Д. І. — 494, 495, 682.
 Баглей Г. М. — 624.
 Багратіон П. Г. — 369.
 Бадаєв О. С. — 627, 707.
 Бадені К. — 488.
 Бадені С. — 655.
 Бажаєв В. Г. — 580.
 Базилевські — 324.
 Байда — 140.
 Бакунін М. О. — 462.
 Бакуринські — 242.
 Балабін — 359.
 Балки — 157.
 Бантиш-Каменський Д. М. — 413, 414.
 Баптист І. — 280.
 Барабаш Яків — 247, 248.
 Барабаш — 555.
 Барапович Лазар — 255, 275, 276.
 Барвінський В. О. — 681.
 Барвінський О. — 488, 663.
 Барвінський — 372.
 Барклай-де-Толлі М. Б. — 369.
 Бартев'єв Ф. — 303.
 Баск — див. Меленевський.
 Бассалиго Д. М. — 541, 578.
 Батій — 97, 98, 99, 137.
 Батов А. Б. — 623, 649, 712.
 Батурін М. М. — 621.
 Бауман М. Е. — 519, 525.
 Безпалій Іван — 249.
 Бейліс М. — 638.
 Бекетов М. М. — 412, 492.
 Беклемішев — 269.
 Бекман Я. М. — 428, 490.
 Бєла III — 93.
 Бєла IV — 101.
 Бєранже П'єр-Жан — 389.
 Бєргер — 610.
 Бєрезовський М. С. — 342, 350.
 Бєренденки — 454.
 Бєретті В. І. — 422.
 Бєркос М. А. — 694.
 Бєрнадський Іван — 407.
 Бєрнадський Микола — 407.
 Бєрне Роберт — 389.

- Беспалов А. А. — 722.
 Бестужев-Рюмін М. П. — 375, 379.
 Бехер С. — 471.
 Бєдний Дем'ян — 621.
 Белінський В. Г. — 388, 394, 416, 462, 474.
 Бєльський Мартин — 194, 195.
 Бєльський Федір — 149.
 Бєсєдов І. М. — 722.
 Бзенко Василь — 407.
 Бібіков Д. — 323, 383, 385, 397.
 Білик І. (Рудченко І. А.) — 677.
 Білима Грицько — 322.
 Білозерський В. М. — 392, 457.
 Білозерський О. — 441.
 Бірон Е. — 309.
 Благоев Д. І. — 474.
 Благослов Ян — 172.
 Близнченко А. Л. — 649.
 Бобринський — 425, 714.
 Бобринські — 454, 511, 514.
 Бобровський С. — 459.
 Боброк Дмитро Волинський — 115.
 Богацька — 407.
 Богданович-Зарудний — 247.
 Боклевський Іван — 246, 247.
 Боголюбський Андрій — див. Андрій Юрійович (Боголюбський).
 Богун Іван — 212, 219, 223, 224, 227, 234, 236, 237, 249, 251, 349.
 Богусевич Ф. К. — 432.
 Бодяньський О. М. — 414, 415.
 Бояк (Бус) — 32, 35.
 Бойчук Іван — 332.
 Болеслав Смілий — 68, 69.
 Болеслав Хоробрий (Лядський) — 55, 56, 58.
 Болотніков Іван — 182.
 Бондаренко Іван — 333.
 Бондарев Т. Л. — 559, 712.
 Бонч-Брусевич В. Д. — 674.
 Боплан Г. — 160, 161, 177, 179.
 Борецький Іов — 186, 187.
 Борис Володимирович — 55.
 Борисов А. І. — 377.
 Борисов П. І. — 377.
 Борисова Р. Б. — 712.
 Борисови — 378.
 Борисоглібська Г. І. — 687.
 Борисяк Н. Д. — 412.
 Боровиковський В. Л. — 350, 420.
 Боровиковський Л. І. — 415.
 Бородін О. П. — 504.
 Борозни — 242.
 Бортнянський Д. С. — 342, 350.
 Ботев Христо — 432, 442.
 Бохановський І. В. — 464.
 Бош Є. Б. — 613, 620.
 Браницька — 380.
 Браницькі — 325, 443, 454, 468, 511, 514.
 Бредіхін Ф. О. — 492.
 Бруні Ф. А. — 422.
 Брусілов О. О. — 704.
 Брусньов М. І. — 474.
 Брюллов К. П. — 389.
 Брюховецький Іван — 250, 252, 253.
 Бубнови — 365.
 Буздалін С. Ф. — 710.
 Булавін Кіндрат — 293.
 Булига — 123.
 Булигін А. Я. — 549, 559.
 Бурда П. — 556.
 Бурляй К. — 227.
 Бурондай — 102.
 Бурхгардт — 621.
 Буташевич-Петрашевський М. В. — 388.
 Бутовська О. А. — 470.
 Бутурлін В. В. — 229, 230, 238.
 Бухарін М. І. — 713.
 Бучацькі — 117.
- В**
- Вагилевич І. М. — 422.
 Вакар В. В. — 522, 530, 674.
 Вакуленчук Г. М. — 547, 548.
 Валуєв П. — 455.
 Валявко В. А. — 712.
 Вандервельде Е. — 707.
 Ванєв А. О. — 480.
 Варда Фока — 54.
 Варениця — 251.
 Василій II — 54.
 Василій III — 149, 150.
 Васильєв-Южнин М. І. — 549.
 Васильківський — 266.
 Васильківський С. І. — 503, 691, 692, 693, 694.
 Василько Н. — 660.
 Василько Романович — 94, 102.
 Василько Ростиславич — 72.
 Васильченко С. В. — 534, 678, 679.
 Васкович — 610.
 Вахнянин А. К. — 662.
 Ващаєв А. — 579.
 Ващенко-Захарченко М. Є. — 492.
 Вегман В. Д. — 649.
 Ведерников Кузьма — 384.
 Величко С. В. — 346.
 Вельяминов С. — 291, 309.
 Вербицький М. М. — 504.
 Вергун — 664.
 Вересай Остап — 418, 505, 506.
 Верещагін В. В. — 692.
 Верлан — 330.
 Ветчинков — 372.
 Вешняк Федір — 214, 223.
 Виговський Данило — 248.
 Виговський Іван — 246, 247, 248, 413.
 Винниченко В. К. — 535, 580, 581, 643, 674, 734.
 Виноградова О. І. — 541.

- Винокуров О. — 481.
 Високович В. К. — 682, 683.
 Вишенський Іван — 198.
 Вишневецький Дмитро (Байда) — 135, 150, 161.
 Вишневецький Ісремія (Ярема) — 176, 202, 214, 215, 219.
 Вишневецькі — 117, 154, 164, 181, 210.
 Вільгельм II — 697.
 Вільсон В. — 697.
 Вінітар — 32, 35.
 Вітовт — 107, 115, 116, 142, 143, 144, 150.
 Владимиров М. К. — 542.
 Владислав III — 143.
 Владислав IV (Сігізмундович) — 185, 190, 214.
 Власенко С. Н. — 624, 649.
 Возняк Михайло — 662.
 Войцехович А. К. — 722.
 Войченко А. — 469.
 Войченко І. — 628.
 Волевач Тишко — 162.
 Волін Б. М. — 541.
 Волков В. С. — 469.
 Волконський С. Г. — 375, 378, 430.
 Волянка Микита — 269.
 Володар Ростиславич — 72.
 Володимир Всеволодович (Мономах) — 70, 71, 74, 75.
 Володимир Глібович — 140.
 Володимир Давидович — 113.
 Володимир Ігоревич — 108.
 Володимир Ольгердович — 104, 144.
 Володимир Святославич — 42, 53, 54, 55, 58, 76, 78, 81.
 Володимир Ярославич — 93.
 Володимирко Володаревич — 72, 92.
 Волошин О. І. — 547.
 Волховський Ф. В. — 462.
 Воровський В. В. — 542, 578, 582, 595, 674.
 Ворона Панас — 322.
 Воронцов М. — 359, 383.
 Воронцов П. — 649.
 Ворошилов К. Є. — 554, 567, 568.
 Всеволод Ольгович — 85.
 Всеволод Святославич — 108.
 Всеволод Юрійович (Велике Гніздо) — 89, 92, 93.
 Всеволод Ярославич — 68, 69.
 Зсеслав Брячеславич — 68, 69.
 Зяземський О. О. — 320.
- Г**
- Гавриленко — 359.
 Гаврилов Яків — 269.
 Гайденко Михайло — 407.
 Галеховський Д. — 282.
 Галатовський Іоаннікій — 275, 276.
 Гамалія М. Ф. — 492, 493, 682.
 Ганнібал — 226.
 Гантке — 481, 618, 646.
 Гаркуша — 216, 323.
 Гартман — 539, 712.
 Гагтовт Мартин — 144.
 Гвінтівка — 270.
 Гебель — 379.
 Гейденштейн Г. — 194.
 Гейкінг — 464.
 Гельферіх-Саде — 447, 539, 560, 562, 565, 618, 620, 709, 723, 730.
 Геннадій — 168.
 Генріх I — 82.
 Георгій-Стефан — 238.
 Георгіцу — 227.
 Гербель Н. В. — 432.
 Геродот — 19.
 Герцен О. І. — 374, 380, 388, 417, 428, 430, 432, 439, 441, 443, 444, 461, 462, 474, 496, 498, 507.
 Гете Йоганн-Вольфганг — 389.
 Гізель Інокентій — 275.
 Гіларовський — 547, 548.
 Гладкий — 504.
 Гладкий Йосип — 381.
 Гладкий Матвій — 212, 216.
 Глинський Василь — 149.
 Глинський Михайло — 149.
 Гліб Володимирович — 55.
 Гліб Святославич — 69.
 Гліб Юрійович — 88.
 Глібов Л. І. — 500.
 Глінка М. І. — 420, 504.
 Глоба І. Я. — 338.
 Гнатюк Володимир — 662.
 Гнзда — 359.
 Гоголь В. А. — 420.
 Гоголь М. В. — 161, 389, 411, 415, 416, 418, 420, 507, 534.
 Гоголь — 251.
 Голдобін М. М. — 722.
 Голий Гнат — 330.
 Голий М. — 293.
 Голіцин В. В. — 276, 287, 297.
 Голіцин М. — 291.
 Голіцина — 426.
 Голіцини — 316.
 Голковський — 610.
 Головатий А. — 338.
 Головацький Я. Ф. — 422.
 Голота Ілля — 218.
 Голощокін Ф. І. — 615.
 Гольдоні Карло — 687.
 Гольшанський Іван — 149.
 Гомер — 389, 505.
 Гомонаї — 267.
 Гонта Іван — 333, 334, 349.
 Гончар Павло — 385.
 Гопнер С. І. — 541, 600, 712.
 Горбачевський І. І. — 378.

Горбачов О. Г. — 649.
Гордієнко Г. М. — 721.
Гордієнко К. — 303.
Горелков — 269.
Горленко Л. — 292, 293.
Горчаков — 700.
Горький О. М. — 75, 195, 385, 501, 506,
522, 539, 581, 640, 674, 677, 678, 687,
691.
Грабовський П. А. — 461, 493, 497, 506,
507, 508, 509, 676, 677, 680, 690.
Грабянка Г. І. — 346.
Гребінка Є. П. — 415, 416, 417.
Греков Б. Д. — 84.
Грекович А. — 187.
Гретер — 477, 538, 551, 554, 629.
Гречнев А. С. — 559, 563.
Грибоєдов О. С. — 389, 420.
Грива — 330.
Григор'єв Василь — 269, 270.
Григоріщенко В. — 579.
Григорій XIII — 469.
Григорій — 77.
Григорович-Барський І. Г. — 351.
Гринкович Тишко — 132.
Грінченко Б. — 508, 534, 679.
Грінченко Й. — 572.
Громико — 226.
Грушевський М. С. — 82, 141, 163, 232,
489, 495, 581, 642, 664, 674, 680, 714,
734.
Грязні — 242.
Губін — 372.
Гудзь М. — 464.
Гулак М. І. — 392, 394, 395.
Гулак-Артемівський П. П. — 416, 419.
Гулак-Артемівський С. С. — 504.
Гуляницький Г. — 249.
Гунашевський Дмитро — 201.
Гуня Дмитро — 191, 192.
Гуревич — 609.
Гурницький Лукаш — 195.
Гуртовий П. А. — 563.
Гус Ян — 391.
Гусєв С. І. — 541, 599.
Гутковський — 628.
Гучков О. І. — 490, 720, 728.

Д

Давидов В. Л. — 375.
Давидов Денис — 370, 374.
Даврит. — 33.
Дальняя С. — 676.
Данилевський М. С. — 710.
Данило — 75, 168.
Данило Романович (Галицький) — 94,
95, 100, 101, 102, 103, 112, 113.
Данте Аліг'єрі — 389.
Дарвін Чарлз — 492.
Даргомижський О. С. — 504.

Дарій І — 19, 20.
Дверницький — 382.
Дебальцев — 359.
Дебогорій-Мокрієвич В. К. — 462.
Дедін — 447.
Дейнека Дацько — 265.
Дейч Л. Г. — 464.
Дерман С. Я. — 623.
Дехтярьови — 365.
Джалалій Філон — 208, 218.
Джамбул — 429.
Джурджуан — 399.
Джучі — 97.
Дзиковська Євдокія — 269, 270.
Дзиковський Іван — 225, 269, 270.
Дзідушицький — 483.
Діккенс Чарлз — 389.
Ділецький М. Л. — 278.
Дір — 47.
Дітмар — 720.
Дмитрій Іванович — 115.
Дмитро — 95, 97.
Дмитро Боброк Волинський — див. Боб-
рок Дмитро Волинський.
Дмитро Сікович — 99.
Добролюбов М. О. — 388, 428, 432, 442,
487, 496, 498, 501, 507.
Довбуш Олекса — 331, 332, 349.
Довнар-Запольський М. В. — 681.
Дожа Георгій — 133.
Долгорукий Юрій Володимирович —
див. Юрій Володимирович (Долго-
рукий).
Долгоруки — 289, 514.
Долгоруков М. — 383.
Донець Григорій — 261.
Донець Іван — 247.
Донецький І. — 227.
Донцов — 641.
Дорошенко І. — 442.
Дорошенко Михайло — 188, 195.
Дорошенко Петро — 253, 260, 264, 270,
271, 272.
Доценко Л. — 628.
Доценко М. — 628.
Драгоманов М. П. — 457, 458.
Драний С. — 293.
Дрозденко — 251.
Другети — 267.
Дубасов — 556.
Духнович О. В. — 422, 423.
Дьоготь В. А. — 600.
Дьомін С. — 384.

Е

Едигей — 116.
Езау — 477.
Ельворті — 447, 625.
Енгельгардт — 389.
Енгельс Ф. — 7, 8, 9, 13, 17, 19, 27, 28,

29, 30, 32, 35, 39, 42, 43, 53, 54, 59, 74,
87, 88, 97, 114, 121, 128, 142, 148, 152,
157, 158, 167, 179, 300, 306, 335, 382,
385, 395, 396, 404, 405, 426, 428, 461,
472, 487, 506, 507, 632, 666, 677, 713.

Є

Євреїнов П. — 714.
Євшан М. — 676.
Єлизавета Петрівна — 310.
Єременко — 370.
Єремєєв К. С. — 621.
Єрмощенко В. Й. — 623, 649, 712.
Єськович — 150.
Єфименко О. Я. — 494, 495, 681.
Єфімець Л. — 589.
Єфімов М. Н. — 684.
Єфремов С. — 534, 581, 642, 674, 734.

Ж

Жаданівський Б. — 558.
Жебуньов С. О. — 463.
Желіговський — 429.
Желябов А. І. — 459, 462, 464, 465.
Жемчужніков Л. М. — 503.
Жинзифов К. — 432.
Житецький П. Г. — 496.
Жмайло — 187.
Жолкевський Станіслав — 165, 166, 186.
Жолкевські — 154.
Жуков К. — 694.
Жуковський В. А. — 389.
Жуковський М. Є. — 683.
Жуковцев Марко — 269, 270.
Журавський Д. П. — 496.
Журба А. — 323, 333.

З

Забіла В. — 420.
Забіли — 288.
Заболотний Д. К. — 682, 683.
Завадський П. — 351, 428.
Заїка Федір — 406.
Заїчевський П. — 442.
Закашевська — 371.
Закревський — 618.
Залеський Б. — 429.
Залізник — 714.
Залізник Максим — 323, 332, 333, 334,
349.
Залмаєв Я. В. — 648, 649.
Заньковецька М. К. — 502, 662, 687,
688.
Запорожець П. К. — 478, 480.
Зарницька С. П. — 687.
Зарудний Іван — 351.
Зарудний Самійло — 209, 242.

Заславський Домінік — 215, 216.
Заславський Є. Й. — 471, 472, 473.
Заславський — 178, 202.
Заславські — 117.
Засулич В. І. — 464.
Захаренко І. Ю. — 541, 559, 560.
Збарзькі — 117, 144, 145.
Згурський Н. — 342.
Зеленін Д. К. — 137.
Зеленський В. Р. — 492.
Зелінгер — 469.
Землячка Р. С. — 519, 525, 527, 530.
Зизаній Лаврентій — 194.
Зизаній Стефан — 194.
Зібер М. І. — 470.
Зінов'єв Г. О. — 599.
Зінов'єв Климентій — 348.
Золотаренко Іван — 235, 236.
Золотаренки — 242.
Зубарев-Кузнецов О. — 579.
Зубатов — 533.
Зубрицький М. — 282.

І

Ібн-Якуб — 40.
Ібсен Генрік — 687.
Іван III — 148, 149.
Іван IV (Грозний) — 150, 182, 241.
Іван Ростиславич (Берладник) — 72, 92.
Іванов — 318.
Іванов О. — 462.
Іванов А. В. — 712.
Ігор Ольгович — 60.
Ігор Рюрикович — 50.
Ігор Святославич — 108.
Іжакевич І. С. — 691.
Ізяслав Ярославич — 68.
Іконніков В. С. — 682.
Іларіон — 74.
Індікоплов Козьма — 76.
Іноземцев Ф. І. — 412.
Інокентій III — 94.
Іоанн Цімісхій — 52.
Іов — див. Борецький Іов.
Іпатій Потій — 158.
Іскра Захар — 295.
Іскра Іван — 247.
Іскра Іван — 301, 415.
Іслам-Гірей III — 208, 222.

Й

Йордан — 35.

К

Кабаненко М. М. — 541.
Каблиць І. — 462.
Кадиченко Михайло — 188.
Казімір — 128, 132.
Казімір Ягайлович — 143, 144, 145, 149.

- Калга — 187.
 Калиновський Мартин — 178, 209, 223, 226.
 Калиновський — 164.
 Калиновські — 154, 181.
 Калінін М. І. — 478, 578.
 Калнишевський П. — 338.
 Кальвін — 158.
 Каменєв Л. Б. — 599, 708.
 Каменський Ф. М. — 492.
 Кампензе Альберт — 142.
 Кант Е. — 581.
 Кан-Гемір — 188.
 Капніст В. В. — 325, 359.
 Капуцак І. — 402, 403.
 Карабуд Герасим — 269.
 Каравелов Л. — 432.
 Каразін В. Н. — 411.
 Карвольський-Гриневський — 556.
 Карл XII — 300, 301, 302, 303, 304, 306, 310.
 Карл Великий — 80.
 Кармалюк Устим — 384, 385, 417, 420.
 Карпенко — 308.
 Карпенко-Карий І. К. (Тобілевич) — 502, 686, 687.
 Картвелшвілі Л. Й. — 624.
 Кассіан — 168.
 Катерина II — 315, 316, 320, 325.
 Катков — 455.
 Каутський К. — 698.
 Каховський П. Г. — 379.
 Квасов А. В. — 351.
 Квірінг Е. І. — 649, 712.
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. — 389, 416, 419, 420, 422.
 Келін О. — 304.
 Керенський О. — 726, 728.
 Кизим Богдан — 191.
 Кибальчич М. І. — 465, 470.
 Кизименко — 191.
 Кий — 44.
 Кирило — 73.
 Кирило — 101.
 Кирило II — 102.
 Киряков М. — 372.
 Кисілі — 210.
 Кисіль Адам — 217.
 Кияшко — 251, 292.
 Кіркїж К. О. — 710.
 Кіров С. М. — 578.
 Кішка Самійло — 172.
 Клевцов — 387.
 Клименко І. Є. — 624.
 Клімов — 207.
 Клочко В. Ю. — 624, 649.
 Кльонович Фабіан — 195.
 Кніпович Л. М. — 530, 541.
 Кобилиця Лук'ян — 399, 402, 403, 404, 499.
 Кобилянська О. Ю. — 501, 674.
 Кобці — 365.
 Ковалевський О. О. — 492.
 Ковалів С. — 654, 655.
 Ковалик С. П. — 471.
 Ковальська Є. М. — 460, 465.
 Кованько — 435.
 Ковнір С. Д. — 351, 353.
 Ковтун Мусій — 385.
 Коген — 591, 595, 618.
 Козельський Я. П. — 324.
 Козеренко М. П. — 541.
 Козиленко М. — 546.
 Козлов — 441.
 Колесников — 372.
 Колесса Ф. М. — 662.
 Коліско — 382.
 Коломан — 72.
 Колядка — 370.
 Конарський Шимон — 382, 383.
 Конашевич-Сагайдачний Петро — див. Сагайдачний-Конашевич.
 Кондзелевич Іов — 281.
 Кондратенко Р. — 536.
 Кондратьєв Герасим — 261.
 Кондратьєви — 288, 316.
 Конєцпольський Олександр — 175, 206, 216.
 Конєцпольський Станіслав — 175, 187, 189.
 Конєцпольські — 154.
 Кониський Георгій — 347.
 Кониський О. — 458, 488, 679.
 Кононович — 191.
 Константин Багрянородний — 50.
 Концин Ждан — 185.
 Кошлов М. В. — 712.
 Копистенський Захарій — 199, 200.
 Копистинський Т. Д. — 503.
 Корецькі — 117.
 Корнілов В. О. — 405.
 Корнякти — 157, 173, 174, 200.
 Короленко В. Г. — 555, 556.
 Корсун — 417.
 Корш Ф. Є. — 496.
 Косинський Криштоф — 164.
 Косіор С. В. — 649, 712.
 Коснячко — 68.
 Косов С. — див. Сільвестр (Косов).
 Косой Феодосій — 158.
 Косоротов В. — 577.
 Костанді К. Д. — 692, 693.
 Костомаров М. І. — 392, 393, 458, 494, 495.
 Котлов І. Ф. — 710.
 Котляревський І. П. — 369, 389, 416, 420, 422, 534, 662.
 Котляревський — 464.
 Котлян — 96.
 Кохановський Ян — 195, 275.
 Коцюбинський М. М. — 461, 497, 501, 502, 506, 522, 534, 539, 553, 555, 556.

- 572, 579, 581, 674, 675, 676, 677, 678, 680.
 Коцюбинський Ю. М. — 624.
 Кочубей В. — 288, 301, 316, 415.
 Кочубей С. — 372.
 Кочубей — 359, 386.
 Кошка Федір — 406.
 Кошут Людвіг — 403.
 Кравченко М. — 469.
 Кравченко Ф. І. — 471, 473.
 Крамської І. М. — 502.
 Красицький Ф. С. — 691, 692, 693.
 Красіков П. А. — 525, 527.
 Красовський А. О. — 442.
 Кржижановський Г. М. — 478, 480, 526, 539, 541, 689.
 Криванек — 477, 538, 551, 554.
 Кривоніс Максим — 209, 212, 215, 217, 227.
 Кривошапка — 216.
 Криленко М. В. — 724.
 Крилов — 417.
 Кричевський В. — 694.
 Кричевський Михайло — 218.
 Кропивницький М. Л. — 502, 687.
 Кропоткін — 464.
 Кротько І. А. — 559.
 Крупська Н. К. — 478, 480, 518, 542, 543, 613, 621, 624, 672.
 Круть — 370.
 Крушевський Г. С. — 693.
 Крушельницька С. А. — 662, 690, 691.
 Крюковський І. — 418.
 Кудашев А. С. — 684.
 Кузнецов М. Д. — 692.
 Кузьмін А. — 378, 379.
 Куйбишев В. В. — 578.
 Кулага — 190.
 Куліш П. О. — 390, 393, 417, 458, 498.
 Кунцевич Іосафат — 187.
 Курако М. К. — 683.
 Курдулев М. — 469.
 Куремса — 102.
 Кутузов М. І. — 369, 370.
 Куденко — 370.
 Кушнір Данило — 332.
- Л**
- Лаборець — 45.
 Лавров П. Л. — 462.
 Ладиженський Ф. — 227.
 Лазаревський О. М. — 494, 495.
 Лалайц І. Х. — 481, 519, 525, 542.
 Лалія С. І. — 722.
 Лебідь Д. З. — 649.
 Лев Данілович — 101, 102, 103.
 Лев Діакон — 52.
 Лев Юрійович — 103.
 Левицький Г. К. — 351, 352.
 Левицький Д. Г. — 350, 352, 420.
 Левицький К. О. — 522, 542, 664.
 Левицький Ф. В. — 687.
 Левченко П. О. — 691, 693.
 Ленгнік Ф. В. — 525, 527.
 Ленін В. І. — 9, 11, 24, 25, 45, 54, 61, 62, 92, 139, 140, 152, 240, 242, 257, 259, 270, 315, 358, 360, 368, 373, 374, 379, 380, 388, 424, 426, 428, 433, 434, 436, 437, 439, 441, 445, 446, 447, 448, 453, 454, 455, 456, 462, 463, 465, 466, 467, 473, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 490, 495, 496, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 516, 517, 518, 521, 522, 523, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 537, 538, 541, 542, 544, 546, 548, 549, 551, 553, 554, 557, 558, 559, 560, 563, 567, 568, 569, 571, 572, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 581, 582, 583, 587, 589, 593, 594, 596, 598, 599, 600, 601, 604, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 647, 648, 649, 651, 655, 664, 665, 666, 667, 670, 671, 672, 673, 674, 677, 678, 679, 680, 681, 683, 685, 686, 689, 697, 698, 699, 702, 704, 705, 706, 707, 708, 710, 712, 713, 714, 715, 716, 720, 721, 726, 728, 732, 735.
 Леонтович М. Д. — 690.
 Лепешинський П. М. — 541.
 Лепкий В. — 676.
 Лермонтов М. Ю. — 389, 442, 500.
 Лесевицькі — 288.
 Лешко Білий — 94.
 Лещинський Станіслав — 300.
 Лжедмитрій І — 182.
 Лжедмитрій ІІ — 182.
 Лизогуб А. — 289.
 Лизогуб Д. А. — 464, 470.
 Лизогуб Ю. — 298.
 Липинський В. — 642.
 Липський В. Д. — 682.
 Лисенко М. В. — 416, 504, 505, 506, 534, 572, 640, 662, 688, 689, 690.
 Лисенки — 322.
 Литвин Михайло — 118, 146.
 Литвиненко М. — 688.
 Литвинов М. М. — 519, 525.
 Лихачов В. М. — 541.
 Лихачов — 628.
 Личкови — 365.
 Лібіх — 655.
 Лівницька Л. П. — 687, 688.
 Лісницький Григорій — 247, 249.
 Ліщинський — 202.
 Лобода Григорій — 162, 164, 165, 166.
 Лободовський — 459.
 Лола О. М. — 643.
 Ломиковський Іван — 301.

Ломоносов М. В. — 324, 345, 346.
Лонгфелло Г. У. — 500.
Лосенко А. П. — 350.
Лотоцький А. — 534.
Лук'янов — 293.
Луначарський А. В. — 694.
Лушул Василь — 193, 222, 226, 227.
Лутугін Л. І. — 683.
Луцький О. — 676.
Луценко С. — 471.
Люблінський Ю. — 378.
Любомирський — 326, 330.
Любомирські — 325.
Людкевич С. П. — 690.
Лютер — 158.
Ляпунов О. М. — 492.
Лященко Л. — 442.
Львов Г. — 728.

М

Магомет IV — 264, 271.
Мадленко Пархом — 407.
Мазанов І. П. — 559.
Мазепа І. — 287, 288, 289, 293, 296, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 413, 415.
Майоров М. М. — 712.
Макарій — 194.
Македонський Олександр — 76, 171.
Макензен — 704.
Маковей О. С. — 662, 679.
Максимович М. О. — 412, 414, 418, 496.
Малала Іоанн — 76.
Малиновський — 627.
Мальц Дмитро — 628.
Мамай — 350.
Мамонічі — 167.
Мангікіан — 601.
Манжура І. І. — 501.
Мануїльський Д. З. — 578.
Маркевич М. А. — 377, 414.
Маркевич М. О. — 420.
Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська) — 497, 498, 499, 509, 640.
Марков — 664.
Марков 1-й — 577.
Марков 2-й — 576, 577.
Маркович О. В. — 392.
Маркович О. М. — 414.
Маркович Я. А. — 346.
Маркс К. — 7, 9, 28, 29, 30, 39, 48, 53, 54, 59, 62, 80, 88, 95, 97, 98, 102, 106, 108, 121, 128, 131, 142, 145, 146, 155, 162, 167, 179, 297, 300, 306, 335, 354, 385, 395, 396, 404, 405, 426, 428, 461, 462, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 487, 506, 507, 509, 632, 677, 713.
Мартов Ю. Й. — 480, 528, 542, 698, 706.
Мартович Л. С. — 662, 678, 680.
Мар'яненко І. О. — 687, 688.
Маскань П. — 688.
Матросов — 722.
Матусов І. — 579.
Матюшевко О. М. — 548, 549.
Мах Ернст — 581.
Махія П. К. — 676.
Мацпура — 370.
Медведев І. — 227.
Медвідь — 330.
Межамір — 33.
Мезенцев — 269.
Мекленбург-Стрелицький — 520.
Меленевський М. — 535, 715.
Мельгозе — 539, 618.
Мельников Ю. Д. — 474, 475.
Менглі-Гірей — 146.
Менгу-хан — 97.
Менделєєв Д. І. — 492, 502.
Меншиков О. Д. — 289, 302, 303, 308.
Меркулов — 481.
Метлінський А. — 417.
Мефодій — 73.
Мечников І. І. — 492, 493, 580, 682.
Мешков — 365.
Миклашевський І. — 426.
Микола І — 378, 380, 382, 383, 391, 394, 395, 397, 404, 406.
Микола II — 537, 631, 685, 726.
Мякулицький — 216.
Милашевич К. Й. — 492.
Милоніг Петро — 109.
Милорадович — 289.
Милорадович — 435.
Мирний Панас (Рудченко П. Я.) — 497, 499, 500, 572, 677.
Митуса — 113.
Митюки — 365.
Михайленко Я. І. — 492.
Михайлик — 112.
Михайло Олелькович — 149.
Михайло Олександрович (Романов) — 726.
Михайлов М. — 441.
Михайлов О. — 464.
Михальчук К. П. — 496.
Мишуга Олександр — 662.
Микешин М. Й. — 504.
Мілюков П. — 728.
Міндовг — 102, 103.
Мінін Кузьма — 182.
Мініх — 309.
Міцкевич А. — 389.
Млиняський — 150.
Млошевський — 617, 640.
Многогрішний Василь — 270.
Многогрішний Дем'ян — 253, 259, 260.
Мовчан — 307.
Могила Петро — 190, 197.
Модестов С. В. — 599.
Можайський О. Ф. — 683.
Мойсеєнко П. О. — 469, 712, 722.
Молодець — 294.

Молотов В. М. — 621.
Момбеллі М. — 389.
Монюшко С. — 688.
Морозов — 469.
Москаленко — 426.
Москаль Микита — 333.
Моссаківський Г. — 459.
Моторний — 330.
Мочула — 330.
Мстислав Володимирович Тмутараканський — 56, 58.
Мстислав Ізяславич — 88.
Мстислав Мстиславич Удалой — 94, 95, 96, 102.
Мстиславець Петро — 167.
Мужилівський Силуян — 217.
Муравйов М. М. — 374, 375, 376, 377, 378.
Муравйов О. М. — 374.
Муравйов-Апостол М. І. — 374, 375, 379.
Муравйов-Апостол С. І. — 374, 375, 379.
Муравський М. Д. — 428, 490.
Муранов М. К. — 541, 578, 589, 620, 621, 627, 647, 707.
Мурашко М. І. — 503.
Мурашко О. О. — 691, 694.
Мусокій — 32.
Мусоргський М. П. — 279, 504.
Муха — 132.
Мясніков О. Ф. (Мясніян) — 724.

Н

Наваль — 721, 722.
Навашин С. Г. — 682.
Навропський О. О. — 392, 460.
Наддачин М. — 471.
Назямов — 425.
Наїма — 161.
Наливайко Северин — 164, 165, 166.
Наперський Костка — 224.
Наполеон Бонапарт — 368, 369, 374.
Наугольний Яків — 269.
Нахімов П. С. — 405.
Небаба Мартин — 212, 216, 224.
Негребельський — 348.
Неєлов П. І. — 351.
Неживий Семен — 333.
Некрасов М. О. — 428, 497, 500, 507, 509.
Некрашевич Іван — 348.
Немирич Юрій — 247.
Немирович-Данченко В. І. — 687.
Нестеров П. М. — 684, 685.
Нестор — 75.
Нечай — 425.
Нечай Давидо — 212, 220, 223.
Нечуй-Левицький І. С. — 499, 507, 679.
Никон — 632, 642.
Ничипоренко — 441.
Нікітін І. К. (Степанов) — 527.
Ніщинський П. І. — 504.
Новиков — 324.

Новиков — 365, 374.
Новиков М. І. — 324.
Новиков О. — 442.
Новосельський — 203.
Ногін В. П. — 522.
Носачевич Лукаш — 246.
Носенко — 595.

О

Обнорський В. П. — 472.
Овдій — 112.
Огарьов М. П. — 428, 441, 444, 498.
Одровонжі — 117.
Окольський Сімеон — 191, 192.
Олег — 47, 50.
Олег Святославич — 69.
Олекса — 91.
Олександр І — 354, 368, 369, 371, 378, 381.
Олександр ІІ — 406, 425, 433, 455, 464.
Олександр Македонський — див. Македонський Олександр.
Олександр Ярославич (Невський) — 96, 99, 101, 102, 103, 112.
Олексій Михайлович (Романов) — 211, 213.
Ольелько (Олександр) Володимирович — 144.
Олійничук С. М. — 394, 395.
Ольга — 50.
Ольгерд — 104.
Ольговичі — 69.
Ольмінський І. С. — 621, 674.
Омелянович Іван — 162.
Омельченко — 302.
Ондронік (Ольдріх) — 55.
Орджонікідзе Г. К. — 578, 613, 614, 615.
Орлик П. — 301, 306.
Орлов — 459.
Осиповський Т. Ф. — 412.
Осінський В. А. — 459, 464.
Осінський М. (Оболенський В. В.) — 649.
Осман ІІ — 186.
Оссолінський — 214.
Остерман — 309.
Островський О. М. — 497, 500, 687.
Остроградський М. В. — 412.
Острозький В. К. — 164, 165, 168, 175, 197, 198.
Острозький К. І. — 151.
Острозький Федько — 116.
Острозькі — 117, 144, 145, 151, 154, 164, 181.
Остромир — 76, 77.
Остророг Микола — 215, 216.
Остриянн Яків (Яцко Острияниця) — 192.

П

- Павлик М. І. — 461, 473, 488, 657, 666.
Павло І — 354, 355.
Павлов П. В. — 490.
Павловський О. — 419.
Павлюк (Павло Бут) — 191.
Палій Семен — 295, 296, 304, 306, 323, 349, 415.
Паліцин А. — 324.
Палладін В. І. — 492.
Памва Беринда — 194, 196, 277.
Пантелеймон — 109.
Параніч Д. К. — 554.
Пархоменко О. Я. — 539, 712.
Паскевич — 400.
Пачовський В. — 676.
Пашкевич Казімір — 170.
Перебийніс — 294.
Перенії — 267.
Пережест І. — 262.
Перовська С. Л. — 464, 465.
Пестель П. І. — 374, 375, 376, 378, 379.
Петлюра С. — 535, 643, 698, 734.
Петляш О. — 688.
Петрик — 298.
Петро І — 300, 303, 304, 305, 309, 342, 347.
Петро Петрович — 103.
Петров О. М. — 547.
Петровський Г. І. — 481, 525, 527, 541, 554, 558, 559, 560, 578, 620, 621, 627, 636, 647, 674, 679, 707.
Пешков О. М. — див. Горький О. М.
Пимоненко М. К. — 691, 693.
Пирогов М. І. — 406, 490.
Писаренко — 330.
Письковий Іван — 331.
Письменний — 330.
Пігуляк Є. — 660.
Пільстрем — 618.
Піпер — 306.
Пірагаст — 33.
Пісковий І. — 464.
Піано Карпіні — 99.
Піханов Г. В. — 464, 465, 472, 473, 490, 508, 599.
Плещев О. М. — 432.
Пободайло Степан — 218.
Погребняк Яким — 352.
Подвойський М. І. — 621.
Подолінський С. А. — 470, 493, 494.
Пожарський Дмитро — 182.
Позен Л. В. — 504.
Позен М. П. — 425.
Покко С. І. — 710.
Полежаєв О. І. — 389.
Полетаєв М. Г. — 577, 621.
Полетика Г. А. — 347.
Полоцький Сімеон — 275.
Полуботок Павло — 291.
Полуботкі — 316.
Помазан Семен — 324.
Понятовський І. — 363, 368.
Попко Г. — 464.
Попович — 250.
Попович — 323.
Порядко Ф. М. — 492.
Посяда І. Я. — 392, 394.
Потебня А. О. — 443, 444, 459.
Потебня О. О. — 412, 413, 443, 496.
Потоцький — 333.
Потоцький Микола — 154, 175, 191, 207, 208, 209, 214, 224, 328.
Потоцький Р. — 655.
Потоцький Станіслав — 192.
Потоцький Стефан — 208.
Потоцький Я. — 655.
Потоцькі — 154, 210, 247, 325, 372, 398, 454, 483, 514.
Потресов О. М. — 480.
Потьомкін Г. — 340.
Претич — 51, 52.
Приймак — 370.
Примаков В. М. — 624.
Прокопій (Кессарійський) — 33, 36, 37.
Прокопович Феофан — 347.
Проскуров — 372.
Прудкий К. — 464.
Псевдомаврикій — 31.
Пугачов Омелян — 322, 323, 334, 339.
Пурішкевич В. М. — 490, 576, 577, 589, 664.
Путята — 70.
Пушкар Мартин — 212, 237, 247, 248, 694.
Пушкін О. С. — 195, 305, 374, 377, 389, 413, 415, 418, 422, 442, 500, 507, 509.
Пуцін І. І. — 375.
Пчілка Олена — 675.
Пятаков Г. Л. — 713.
П'ятницький О. А. — 541.

Р

- Рагузінський Сава — 290.
Радек К. В. — 713.
Радзівілл — 363.
Радзівілл Богуслав — 111.
Радзівілл Януш — 216, 218, 224, 225, 236.
Радивіловський Антоній — 276.
Радішевський О. — 195.
Радіщев О. М. — 324, 325, 374, 380.
Радус-Зенькович В. О. — 541.
Радуський — 628.
Радциг А. А. — 580.
Радченко С. І. — 478, 480.
Равський М. — 428.
Разін Степан — 262, 268, 269, 270.
Разін Фрол — 269, 270.

- Ракоцій — 239, 267.
 Ракушка-Романовський Роман (Самовидець) — 207, 240, 249, 275.
 Растреллі В. В. — 351.
 Рей М. — 195.
 Ренненкамф — 701.
 Реншильд — 306.
 Реформатський С. М. — 492.
 Респін І. Ю. — 264, 502, 691, 693.
 Респін М. — 420.
 Ржевський — 150.
 Рибаків Б. О. — 136.
 Рибицький І. О. — 471, 473.
 Рижський І. С. — 411.
 Риков О. І. — 599.
 Рилев К. Ф. — 166, 377, 378, 379, 389.
 Римський-Корсаков М. А. — 504, 505.
 Рікардо Д. — 470.
 Рогачка Леонтій — 324.
 Рогачка Степан — 324.
 Родзянко — 728.
 Розада Лупул — 222.
 Розмирович О. Ф. — 578, 600.
 Розсохацький С. М. — 618.
 Розумовська — 363.
 Розумовський Кирило — 310, 316, 318, 343, 351.
 Розумовський Олексій — 310.
 Розумовські — 316.
 Роман Мстиславич — 89, 93, 94.
 Романов Михайло — див. Михайло Олександрович Романов.
 Романов Михайло — див. Михайло Федорович Романов.
 Романови — 646.
 Романовичі — 94.
 Романченко Т. М. — 676.
 Романчук Т. — 503.
 Романчук Ю. — 488, 664.
 Ромодановський Григорій — 249, 251, 270, 271, 272.
 Ростислав Михайлович — 401.
 Ростиславичі — 72.
 Ротштейн — 512.
 Рошаль С. Г. — 724.
 Рубльов Андрій — 173.
 Рубці — 242.
 Рубчак І. — 662.
 Руданський С. В. — 498.
 Рудченко І. Я. (І. Білик) — 500.
 Ружинські — 117.
 Румянцев П. — 318, 320.
 Русов М. — 535.
 Руткович Іван — 281.
 Рюрик — 46.
 Рюрик Ростиславич — 72, 89.
- С**
- Савельєв М. О. (Петров) — 712.
 Савенко І. Ф. — 463.
 Савмак — 22.
 Сагайдачний-Конашевич Петро — 183, 184, 185, 186, 195, 200.
 Садовський М. К. (Тобілевич) — 502, 662, 687, 688.
 Сакович Кассіан — 200.
 Саксаганський П. К. (Тобілевич) — 502, 687.
 Салтиков-Щедрін М. Є. — 497, 502, 507, 509.
 Самарін Ю. — 357.
 Самійленко В. І. — 675.
 Самовидець — див. Ракушка-Романовський.
 Самойлов Б. — 223.
 Самойлов Ф. М. — 707.
 Самойлова К. М. — 541, 568, 621.
 Самойлович Іван — 260, 271, 272, 287, 297.
 Самокиш М. С. — 692, 694.
 Самсонов — 701.
 Самусь — 295, 296.
 Самусь — 370.
 Сангушки — 117, 145.
 Сапсга — 483.
 Сарницький — 172.
 Сатановський Арсеній — 197, 275.
 Сафонов М. — 469.
 Сафонович Феодосій — 275.
 Сафронов П. П. — 541.
 Сахненко Д. — 688.
 Сахно — 225.
 Сварог — 44.
 Свенельд — 52.
 Свердлов Я. М. — 621.
 Светославський С. І. — 692.
 Свидригайло Ольгердович — 142, 143, 144.
 Світлицький Г. П. — 691.
 Святополк Володимирович (Окаяний) — 55, 56, 58.
 Святополк Ізяславич — 70.
 Святополк-Мирський П. Д. — 530.
 Святослав Володимирович — 55.
 Святослав Всеволодович — 109.
 Святослав Ігорович — 50, 51, 52, 53.
 Святослав Ольгович — 60, 71, 85, 108.
 Святослав Ярославич — 68, 69, 77.
 Селиванович — 418.
 Семен Олелькович — 144.
 Семенов Олексій — 384.
 Семенов Іван — 676.
 Сенюта Матвій — 132.
 Серапіон — 98.
 Сергєєв І. — 227.
 Сеславін О. М. — 370.
 Ссраковський С. — 429.
 Серно-Соловйович М. О. — 441.
 Серно-Соловйович О. О. — 441.
 Серов О. М. — 504.
 Ссченев І. М. — 492, 493.
 Сивохоп Іван — 266.

- Силенко П. — 471.
 Симиренки — 365.
 Семиренко — 605.
 Симоновський П. І. — 346.
 Синегуб В. С. — 442, 459.
 Синевич Д. — 282.
 Синявський — 296.
 Синявські — 325.
 Сігізмунд — 143.
 Сігізмунд І — 147.
 Сігізмунд ІІ Август — 123, 129, 154, 152, 159.
 Сігізмунд ІІІ — 158, 159, 182, 190.
 Сільвестр (Косов) — 211, 228, 247.
 Сімович Василь — 662.
 Сінеус — 46.
 Сірко Іван — 249, 251, 261, 263, 264, 272, 273.
 Січинський Д. — 662, 688.
 Скавронська — 359, 373.
 Скальковський А. О. — 390, 414.
 Скарга Петро — 158.
 Сквері М. П. — 471, 473.
 Скідан Карпо — 192.
 Скворода Г. С. — 342, 345, 346.
 Скорина Франциск — 167.
 Скорняков Л. М. — 541.
 Скоропадський Іван — 289, 291, 302.
 Скоропис-Йолтуховський — 715.
 Скороход О. Т. — 541.
 Скороходов О. К. — 721.
 Скрипник М. О. — 525, 541, 542, 621, 674.
 Славинецький Єпіфаній — 197, 275.
 Славойков П. — 432.
 Сластьон О. Г. — 691, 692.
 Слєпцов О. — 444.
 Смаль-Стоцький С. — 141.
 Сметана Бедржих — 688.
 Смирнов І. Ф. (М. Ласточкин) — 620, 649.
 Смотрицький Герасим — 169, 198.
 Смотрицький Мелетій — 158, 194, 196, 198, 199.
 Смяровський Я. — 203.
 Собеські — 154.
 Собіщанський — 394.
 Соколов — 372.
 Соленик К. Т. — 420.
 Соловійов В. М. — 378, 379.
 Сомкі — 242.
 Сомко Яким — 250.
 Софокл — 505.
 Соф'я Олексіївна — 287.
 Сошенко І. М. — 389.
 Спандар'ян С. С. — 615.
 Спєшнев М. — 389.
 Спілка А. — 496.
 Срезневський І. І. — 412.
 Стадник Павло — 385.
 Сталін Й. В. — 567, 621.
 Сталь М. М. — 541.
 Станєвич — 429.
 Станіславський К. С. — 687.
 Старицький М. П. — 500, 534, 675.
 Старков В. В. — 480.
 Старцев Йосип — 280, 282.
 Стасов В. П. — 422.
 Стасов В. В. — 502.
 Стефан — 68.
 Стефан ІХ Томша — 135.
 Стефан Угорський — 55.
 Стефаник В. — 484, 504, 534, 657, 662, 665, 674, 675, 678.
 Стефанович Я. В. — 460, 462, 464.
 Стеценко К. Г. — 690.
 Столипін П. — 578, 580, 582, 583, 589.
 Страшкевич — 701.
 Стрийковський Мартин — 149, 194.
 Стринжа Михайло — 247.
 Строганов — 309, 359.
 Струве П. Б. — 480, 490.
 Струси — 172.
 Струсь — 165.
 Суворов О. В. — 337, 369.
 Суворов — 567.
 Судзіловський М. — 462.
 Судієнко М. — 426.
 Сулима Іван — 190.
 Сулимка — 251.
 Суханов А. — 223.
 Сухінов І. — 377, 379.
- Т**
- Танський — 348.
 Тарасевич — 192.
 Тарасевич Антоній — 282.
 Тарасевич Леонтій — 282.
 Текеля — 340.
 Телекі — 655.
 Тененик Л. — 464.
 Терехов Р. Я. — 712.
 Терещенки — 454, 514.
 Терещенко — 365, 545, 605, 728.
 Терлецький О. — 461.
 Тесленко А. Ю. — 556, 678, 680.
 Тєсля — 330.
 Тєтеря Павло — 242, 247, 248, 250, 251.
 Тимченко Б. К. — 496.
 Тимченко І. Ю. — 492.
 Тишкевич — 202.
 Тищинський О. — 441.
 Тівяков Ю. О. — 710.
 Ткаченко-Петренко Г. Ф. — 579.
 Ткачов П. М. — 462.
 Толстї — 289.
 Толстой Л. М. — 406, 497, 609, 610, 640, 687.
 Толстой Ф. — 422.

Тома-де-Томон — 422.
Томара — 258.
Томашівський М. — 280.
Торквато Тассо — 200.
Тормасов — 369.
Тохтамыш — 241.
Транквіліон Кирило — 194.
Трезвинський І. — 462.
Тройден — 103.
Тропівін В. А. — 420.
Троцький Л. Д. — 599, 698, 706.
Трошинський Д. — 420.
Трояновський О. А. — 578.
Трубелькі — 316.
Трубецькой С. П. — 374.
Трувор — 46.
Трутовський К. О. — 502.
Труш І. І. — 504, 662, 691.
Тугай-Бей — 208.
Тургенев І. С. — 497, 499, 509.

У

Уваров — 373.
Уваров М. М. — 693, 694.
Уваров С. — 381.
Українка Леся (Косач Л. П.) — 461,
493, 497, 504, 506, 509, 534, 539, 556,
572, 581, 637, 662, 674, 675, 676, 677,
678, 690, 680, 691.
Ульянов В. І. — див. Левін В. І.
Ульянов Д. І. — 525, 527, 530.
Ульянова М. І. — 530.
Ульянова М. О. — 530.
Ульянова Г. І. — 530.
Ульянови — 531.
Уманець М. — 496.
Умов М. О. — 492.
Уковський — 223, 439.
Уковський Григорій — 218.
У Василій — 252.
Упенський Г. І. — 497, 502.
Устиянович К. М. — 504.
Уїн М. — 441.
Учкін С. І. — 684.

Ф

Фричній А. А. — 559, 560.
Фіц-Фейн — 359.
Фідр Іванович — 164.
Фдоров — 365.
Фдоров Іван — 167, 168, 169.
Фдорович Тарас (Трясило) — 189.
Фотов П. А. — 422.
Фькович Ю. А. — 404, 497, 498, 499,
504.
Фієрбах Людвіг — 472, 666.
Фенде — 628.
Філакт — 32.

Фердинанд І — 400.
Фесенко І. Ф. — 470.
Фігнер — 370.
Фігнер В. І. — 464.
Філалет Христофор — 170.
Філіберт — 359.
Філімонов — 481.
Філіпп — 82.
Філонов — 555, 556.
Фільверт — 447.
Фішмани — 454.
Флавій Йосиф — 76.
Фокас Федір — 266.
Фортунатов П. Ф. — 496.
Франжолі А. О. — 462.
Франко І. Я. — 171, 325, 404, 460, 461,
473, 483, 484, 486, 487, 488, 489, 493,
494, 497, 504, 505, 506, 507, 508, 539,
574, 581, 582, 655, 656, 657, 660, 662,
663, 665, 666, 667, 668, 674, 677, 678,
680, 689, 690.
Франц-Фердинанд — 696.
Френсіс — 720.
Фроленко М. Ф. — 464.
Фрунзе М. В. — 724.

Х

Хавкін В. А. — 682.
Халтурін Степан — 472.
Харитоненки — 365, 454, 511, 514.
Харитоненко — 605.
Харківський С. — 440.
Хауз — 697.
Хмельницький Богдан — 205, 206, 207,
208, 209, 211, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 219, 220, 221, 222,
223, 224, 226, 227, 228, 230, 231,
232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 242,
246, 247, 251, 272, 277, 280, 296, 346,
347, 394, 504.
Хмельницький Іван — 346.
Хмельницький Михайло — 205.
Хмельницький Тиміш — 208, 222, 226,
227.
Хмельницький Юрій — 239, 246, 247,
249, 250, 272, 273.
Ходька Федір — 187.
Ходики — 157.
Ходкевич Григорій — 167.
Ходяєв О. І. — 412.
Хоніат Нікіта — 82.
Хорват — 373.
Хорив — 44.
Хоткевич Г. М. — 675.
Хромой Олексій (Лесько Черкаше-
нін) — 269, 270.
Хрякови — 454.
Худолій — 220.

Ц

Цвінґлі Ульріх — 158.
Церетелі Акакій — 432, 640.
Цетнери — 154.
Циганков І. — 722.
Цюлковський К. Е. — 684.
Цюрупа О. Д. — 525.

Ч

Чайковський П. І. — 504, 506.
Чалий Сава — 330.
Чаплицький — 206.
Чарнецький Стефан — 226, 227.
Чарторійський Іван — 143.
Чарторійські — 117, 154.
Чекмез Яків — 269.
Черемшина Марко — 662, 678.
Черепнін А. В. — 136.
Черкаський Микола — 150.
Чернай О. В. — 492.
Чернишевський М. Г. — 374, 388, 417,
428, 431, 432, 433, 441, 461, 462, 474,
485, 486, 490, 496, 497, 498, 499.
Чернишов І. — 462.
Черняєв В. М. — 412.
Четвертаков (Четвертак) — 370.
Чехов А. П. — 497, 687.
Чигрин І. А. — 541, 721.
Чиженко Аврам — 385.
Чижик Олексій — 676.
Чижиков М. І. — 649.
Чикаленко Є. — 534, 581, 605, 642.
Чінгіс-хан — 97.
Чорне-Лихо — 225.
Чорний — 435.
Чорний Григорій — 189.
Чумак О. — 386.
Чхеїдзе — 726, 728.

Ш

Шабленко Я. А. — 674, 676.
Шагін-Гірей — 188.
Шагов М. Р. — 627, 707.
Шадра Федір — 269.
Шаєвич — 533.
Шамшура Л. — 628.
Шаповалов О. Р. — 541.
Шапошников В. Г. — 580.
Шаула Матвій — 165, 166.
Шафарик Павло — 391.
Шафонський О. Ф. — 315, 347.
Шахматов О. О. — 496.
Шашкевич М. Є. — 422.
Швайка Петро — 407.
Шварно — 103.
Шварц І. І. (Есмен) — 541, 613.
Шварцман Д. М. — 613.
Швачка Микита — 333.

Шведов Ф. Н. — 492.
Шверник М. М. — 612, 649.
Шевченко І. К. — 559, 560.
Шевченко Т. Г. — 166, 189, 280, 296, 332,
334, 367, 370, 380, 383, 385, 388, 389,
390, 391, 392, 394, 396, 413, 414, 415,
417, 419, 420, 421, 422, 427, 428, 429,
430, 431, 432, 442, 457, 458, 460, 474,
486, 487, 490, 493, 497, 498, 499, 500,
501, 502, 504, 506, 507, 508, 509, 580,
581, 638, 639, 640, 659, 662, 666, 672,
674, 678, 679, 690, 691, 692.
Шекспір Вільям — 389, 500, 687.
Шелгунов В. А. — 478, 525, 527.
Шелгунов М. — 441.
Шемберг — 208.
Шемет В. — 642.
Шенборн-Бухгейм — 655.
Шептицький А. — 656, 663, 714.
Шереметьєв Б. — 298.
Шереметьєв В. Б. — 237.
Шереметьєви — 289.
Шереметєви — 290.
Шиманський — 709.
Шимонович Шимон — 195.
Ширай Д. — 420.
Ширай С. — 255, 258, 286.
Шіллер Йоганн-Фрідріх — 687.
Шліхтер О. Г. — 522, 525, 530, 539, 541,
552, 674.
Шмідт П. П. — 558.
Шмуїлович В. — 579.
Шодуар — 481, 722.
Шольці-Вольфовичі — 157.
Шохов І. — 223.
Штігліц — 359.
Штола Мирон — 399.
Шуйський Василь — 182.
Шульгін В. — 580.
Шульгін І. — 692.
Шумлянський О. М. — 342.
Шут А. — 418.

Щ

Щедрін М. — 465.
Щек — 44.
Щепило — 378, 379.
Щепкін М. С. — 419, 420, 430.
Щербаков А. — 579.
Щербакова — 426.
Щербаков — 441.
Щербатов Костянтин — 252.
Щирський Інокентій — 282.
Щурат Василь — 662.

Ю

Юз — 451, 468.
Юзефович — 187.
Юзефович М. — 580.

Юрій Володимирович (Долгорукий) —
71, 72, 88.
Юрій-Болеслав Тройденевич — 103.
Юрій Львович — 103.
Юркевич — 641.
Юрченко І. — 722.
Юрша — 142, 143.
Юсупов — 363.
Ющинський Андрій — 638.

Я

Яблонський — 422.
Яворський — 664.
Ягайло Ольгердович — 106, 107, 116, 143.
Ядвіга — 106.
Яковлев — 304.
Ян Вишатич — 69.
Ян Казімір III — 217, 251.
Янки-Хмельницькі — 242.

Яновська Л. — 572.
Яновський Ф. Г. — 682.
Янчевський — 512.
Яровий М. — 692.
Ярополк Андрійович — 59.
Ярослав Всеволодович — 99.
Ярослав Володимирович (Мудрий) —
55, 56, 57, 58, 68, 69, 72, 74, 81.
Ярослав Володимирович (Осмомисл) —
92, 93.
Ярослав Ярославич — 99.
Ярославичі — 68.
Ярославський О. М. — 549, 567.
Ярошевицький — 426.
Ярошенко М. О. — 502.
Ярошенко С. П. — 492.
Ярошинський — 628.
Ястремський С. В. — 463.
Ясюкович — 512.
Яхненки — 365.
Яхновський І. Т. — 547.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЯЧНИК

А

- Авдіївка — 563.
Австрія — 99, 220, 273, 335, 336, 342, 368, 397, 398, 400, 403, 404, 405, 423, 448, 460, 482, 485, 655, 660, 670, 671.
Австро-Угорська імперія — див. Австро-Угорщина.
Австро-Угорщина — 367, 454, 482, 488, 574, 645, 651, 654, 655, 657, 659, 661, 662, 664, 665, 666, 668, 670, 671, 695, 696, 697, 698, 704, 714, 715.
Адріанополь — 381.
Адріатичне море — 378.
Азія — 9, 96, 145, 574, 645, 671.
Азія Мала — 23, 35, 86, 145, 645.
Азія Передня — 19.
Азія Південна — 7.
Азія Середня — 8, 9, 71, 82, 96, 97, 575, 607, 682, 692.
Азов — 172, 298, 299.
Азовське море — 24, 96, 148, 312, 381.
Акерман — 148.
Акерманський повіт — 368.
Алатирь — 150.
Алжир — 682.
Алмазний район — 719.
Альберта (в Канаді) — 658.
Альма р. — 405.
Альта р. — 56, 68.
Амвросіївська стоянка — 12.
Америка — 453, 658, 659, 691, 697.
Америка Північна — 448.
Ананьїв — 622.
Ананьївський повіт — 439, 586.
Анатолія — 145.
Англія — 368, 380, 405, 448, 451, 474, 695, 696, 697, 698, 705, 716.
Андрусово — 252.
Аравія — 64, 682.
Аргентина — 448, 658.
Артемівка — 261.
Архіоки, гавань — 183.
Астраханська область — 575.
Астраханське ханство — 150.
Астрахань — 429.
Африка — 7, 145, 682, 691.
- Б**
- Багдад — 82, 705.
Базавлук, острів — 160.
Базель — 698.
Бакота — 91, 101.
Бакотська округа — 132.
Баку — 522, 597, 604, 649, 731.
Балаклія — 270.
Балканський півострів (Балкани) — 16, 23, 24, 35, 36, 81, 145, 258, 275, 381, 645, 696.
Балта — 450, 468.
Балтика — 25.
Балтійське море — 41, 45, 72, 95, 234, 297, 378.
Балтійське узбережжя — 299, 307.
Балтський повіт — 476, 724.
Бар — 165, 215, 236, 265, 296, 344.
Баранова Гута — 284.
Баришівка — 257.
Барське староство — 248.
Батог (Батозька рівнина) — 226.
Батум — 522.
Батурич — 225, 256, 257, 290, 301, 343, 351.
Бахмач — 718.
Бахмут — 262, 290, 323, 468, 723, 730.
Бахмутський повіт — 387, 440, 451, 563, 618, 721.
Бахчисарай — 9, 222, 273.
Безуглівка — 439, 586.
Белз — 62, 90, 104, 333.
Бельгія — 527, 658, 698, 701.
Бендери — 148.
Берда р. — 339.
Бердичів — 123, 215, 296, 366, 450.
Бердичівський повіт — 439, 443.
Бердичівський район — 89.
Бердянськ — 447, 630.
Берегове — 267, 400.
Березина р. — 72, 149.
Березна — 257, 407.
Березький комітат — 267.
Берестечко — 196, 224, 258.
Берестіє (Брест) — 53, 62, 90.
Берестове — 71.
Берладь — 90, 92.
Берлін — 314, 697.
Берн — 699.
Бескиди — 137.
Бескидський хребет — 704.
Бессарабія — 145, 148, 209, 354, 368, 383, 397, 398, 406, 652, 658.
Бессарабія Північна — 148.
Бессарабська область — 354.
Бєлгород — 180, 290.
Бєлград — 314.

- Белосток — 168.
 Бельськ — 102.
 Бикова Гребля — 407.
 Бихов — 216.
 Біла Церква — 154, 156, 164, 165, 212, 225, 237, 296, 301.
 Білгород — 25, 42, 58, 90, 97, 161, 183.
 Білгород-Дністровський — 25, 107, 148, 161, 183.
 Біле — 370.
 Біле море — 71.
 Білики — 247.
 Білокур — 426.
 Білоозеро — 42, 69.
 Білорусія — 67, 84, 95, 111, 115, 145, 149, 151, 152, 157, 165, 167, 169, 170, 171, 187, 194, 199, 201, 209, 216, 218, 234, 235, 236, 238, 263, 274, 300, 302, 309, 328, 335, 358, 369, 370, 382, 394, 397, 443, 604, 682.
 Білорусія Західна — 130, 336.
 Білоцерківський полк — 226, 245, 271.
 Білоцерківщина — 287.
 Більське городище — 22.
 Біляївка — 558.
 Бірки — 242.
 Блакитне — 426.
 Близький Схід — 86, 405, 696.
 Бобринь — 319.
 Бобринецький повіт — 408.
 Бобровиця — 725.
 Бобруйськ — 165.
 Богачка — 248.
 Богемія — 81.
 Богодухівський повіт — 426, 628.
 Боголюбов — 109.
 Богородчанський ключ — 154.
 Богуслав — 38, 164, 236.
 Богущківка — 252.
 Болгарія — 36, 51, 52, 81, 90, 168, 174, 200, 258, 276, 343, 359, 629, 696, 704.
 Болгарія Волзька — 63, 71, 82, 90.
 Болгарія Дунайська — 55.
 Болгарія Камська — 97.
 Болехів — 154.
 Бомбей — 682.
 Борзенська сотня — 288.
 Борзна — 225, 295.
 Борислав — 485, 653, 667, 671, 672.
 Бориспіль — 257.
 Боричів узвіз — 58.
 Боровиця — 191.
 Бородіно — 369.
 Борочиче — 31.
 Борщівка — 301.
 Борщівка — 628.
 Боснія — 696.
 Боспорське царство (Боспор) — 24, 25, 34.
 Босфор — 337.
 Брагін — 216.
 Бразилія — 658.
 Брацлав — 133, 142, 147, 164, 215, 234, 271.
 Брацлавське воєводство — 175, 181, 219, 220.
 Брацлавський повіт — 145.
 Брацлавський полк — 245, 271.
 Брацлавщина — 117, 131, 134, 144, 145, 151, 152, 154, 155, 159, 162, 164, 165, 175, 176, 193, 202, 209, 215, 226, 234, 236, 271, 272, 273, 296, 328, 330, 333, 336.
 Брест (Берестіс) — 159, 194, 216, 450.
 Броди — 258, 484, 668.
 Брусилів — 185, 265.
 Брюссель — 527.
 Брянськ — 12, 62, 100, 104, 116, 149, 180, 619.
 Брянське князівство — 100.
 Брянський повіт — 223.
 Бубнове — 252.
 Буг р. — 83, 102, 135, 177, 226, 262, 312, 337, 340.
 Буг Західний р. — 39, 42, 53, 55, 90, 102, 140, 238.
 Буг Південний р. — 14, 39, 102, 131, 147, 175.
 Будапешт — 133, 422, 702.
 Буджак — 148.
 Будутине — 50.
 Бузова — 385.
 Бузький лиман — 23.
 Буки — 178.
 Буковина — 106, 115, 132, 137, 145, 193, 226, 253, 266, 335, 336, 345, 397, 398, 399, 402, 403, 404, 460, 461, 482, 483, 499, 641, 645, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 663, 664, 665, 669, 670, 671, 672, 698, 702, 704, 705, 714, 715, 718.
 Буковина Південна — 705.
 Буковина Північна — 209, 454, 483, 484, 487, 489, 705.
 Буковина (в Америці) — 659.
 Бурки — 248.
 Бучач — 271, 352, 703.
 Буша (на Поділлі) — 236.

В

- Валахія — 145, 181, 222, 223, 227, 238, 258, 282, 381.
 Варва — 257.
 Вариводинці — 132.
 Варна — 143.
 Варшава — 166, 190, 191, 206, 214, 216, 248, 382, 443, 702, 703, 704.
 Варшавське герцогство — 381.
 Василів — 42, 58.
 Васильків — 22, 273, 375, 379, 380.

- Васильківський повіт — 407, 443, 468, 570.
 Ватікан — 158, 199, 486, 714.
 Велика Польща — 224.
 Великий Бичків — 653.
 Великий Луг — 210.
 Великі Дмитровичі — 222.
 Великі Луки (Луки Великі) — 62.
 Велико-Половецьке — 443.
 Великоросія — 84.
 Венеціанська республіка — 273.
 Веприк — 248, 303, 700.
 Верден — 704.
 Веркіївська сотня — 288.
 Верхівці — 521.
 Верхнє місто — 58, 256, 272.
 Верхньодніпровський повіт — 407, 408.
 Веселі Терни — 408.
 Виборг — 566.
 Вижниця — 403, 661.
 Вихвостове — 556.
 Вишгород — 42, 50, 58, 97, 246.
 Вишеньки — 222, 348.
 Вишкове — 267.
 Відень — 273, 400, 402, 403, 654, 668.
 Віденський округ — 485.
 Візантійська імперія (Візантія) — 26, 33, 35, 40, 44, 45, 49, 50, 54, 55, 57, 64, 69, 74, 80, 81, 86, 90, 93, 145.
 Вільно (Вільнюс) — 142, 167, 194, 197, 238, 383, 482, 704.
 Вінниця — 133, 147, 196, 215, 223, 274, 330, 332, 344, 594.
 Вінницька область — 22.
 Вінницький повіт — 132, 145, 394, 476.
 Вінниччича — 22, 420.
 Вінніпег — 659.
 Вірменія — 8, 696.
 Вісла р. — 25, 95, 218.
 Вітебськ — 116, 136, 187.
 Вітебське воєводство — 301.
 Владив — 326.
 Владимир (на Клязьмі) — 62, 71, 88, 99, 102, 107, 109, 136.
 Владимиро-Суздальська земля — див. Владимиро-Суздальське князівство.
 Владимиро-Суздальське князівство — 85, 89, 99, 102, 108, 109, 111, 112, 113.
 Владимирська губернія — 365, 626.
 Вовчанський повіт — 556.
 Возягль (Новоград-Волинський) — 102.
 Вознесенка — 562.
 Войнегове — 132.
 Волга р. — 39, 69, 83, 98, 323, 520.
 Волга Нижня — 22.
 Волга Середня — 9.
 Волинська губернія — 354, 371, 387, 410, 440, 443, 444, 476, 521, 555, 701.
 Волинська земля — див. Волинське князівство.
 Волинське воєводство — 176, 179.
 Волинське князівство — 67, 90, 91, 144.
 Волинь — 9, 11, 13, 27, 28, 31, 62, 90, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 104, 106, 116, 117, 118, 121, 126, 127, 130, 134, 136, 137, 142, 143, 144, 147, 151, 152, 153, 154, 157, 159, 164, 165, 168, 175, 176, 177, 181, 185, 194, 196, 197, 202, 210, 212, 215, 216, 217, 220, 224, 234, 264, 265, 266, 271, 273, 274, 281, 301, 326, 328, 330, 333, 336, 369, 382, 384, 386, 387, 397, 444, 514, 555, 704, 714.
 Волинь (Велинь), місто — 42, 62.
 Володимир (Володимир-Волинський) — 62, 90, 97, 102, 104, 116, 121, 122, 125, 136, 142, 153, 156, 157, 174.
 Володимирівка — 16.
 Володимиро-Волинська земля — див. Володимиро-Волинське князівство.
 Володимиро-Волинське князівство — 86.
 Володимирський повіт — 130, 144, 265, 628.
 Володимира місто — 42.
 Володіївці — 514.
 Волоський шлях — 177.
 Волошівка — 257.
 Волицяна — 177.
 Волхов р. — 39, 41.
 Воля Якубова — 399.
 Вороб'ївка — 203.
 Воромль — 382.
 Воронеж — 12, 269, 298.
 Воронежська область — 192.
 Воронове — 257.
 Ворскла р. — 116, 147, 304, 305.
 Вручий — див. Овруч.
 В'язівка — 246.

Г

- Гадяцький полк — 292.
 Гадяч — 242, 245, 247, 248, 252.
 Гайсинський повіт — 476, 584.
 Галицька земля — див. Галицьке князівство.
 Галицьке князівство — 64, 70, 72, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 104, 106, 109, 111, 114, 121, 137, 140, 143.
 Галицько-Волинська земля — див. Галицько-Волинське князівство.
 Галицько-Волинське князівство — 91, 93, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 113, 137, 138, 140, 141.
 Галич — 62, 72, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 101, 108, 109, 132, 136, 154.
 Галичина — 95, 116, 117, 118, 122, 127, 130, 132, 134, 146, 151, 153, 154, 157, 159, 176, 177, 181, 183, 209, 220, 253, 261, 264, 265, 266, 271, 273, 279, 295.

326, 330, 331, 332, 335, 397, 398, 399,
400, 402, 454, 460, 461, 482, 483, 484,
485, 487, 488, 489, 503, 641, 645, 651,
652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659,
660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667,
668, 669, 670, 671, 672, 686, 690, 696,
698, 699, 702, 704, 705, 714, 715, 718.
Галичина Західна — 397, 399, 482, 663.
Галичина Східна — 216, 238, 335, 336,
397, 398, 399, 402, 482, 483, 484, 485,
653, 661, 663, 668.
Гданськ — 178.
Гельмязівка — 252.
Германівка — 225.
Гійче — 484.
Гінцівська стоянка — 12.
Глеваха, курган — 22.
Глибоке — 702.
Глиняни — 123.
Глібівка — 385.
Глодоси — 34.
Глухів — 245, 251, 259, 285, 286, 290, 302,
310, 350, 351.
Глухівська сотня — 225.
Глухівське князівство — 100.
Гнила Липа р. — 702.
Гнилоп'ять р. — 89.
Головчинці — 384.
Голтва — 192.
Гомель — 149, 216, 236.
Гончарський кінець — 63.
Гора — 58.
Горинь р. — 90, 91, 97.
Горки — 370.
Горлиця — 704.
Горлівка — 712, 722.
Горлівсько-Щербинівський район — 722.
Горностаївка — 477.
Городнянський повіт — 555, 556, 586.
Горожана — 399.
Горохова Діброва, ліс — 209.
Горошове — 398.
Гострий Камінь, урочище — 165.
Гоща — 196, 274.
Гребеники, стоянка — 13.
Греція — 22, 23, 24, 25, 35, 280, 282, 381.
Гришине — 563.
Гродзева — 587.
Гродно — 238.
Грозний — 604.
Громокля р. — 262.
Гросс-Егерсдорф — 314.
Грузія — 9, 545.
Грушеве — 276.
Грюнвальд — 116.
Губарівка — 628.
Губник — 584.
Гура-Гумора — 404.
Гуровець — 443.
Гусятин — 164.

Д

Дакійське царство — 34.
Дакія — 29.
Далекий Схід — 475, 536.
Данилов — 97.
Данія — 300, 658.
Дарданелли — 337, 381.
Дашів — 146.
Двіна р. — 104.
Двіна Західна р. — 39, 41, 72, 95.
Дебальцеве — 563.
Дергачі — 548.
Деревська волость — 59.
Десна р. — 11, 12, 13, 15, 39, 55, 302.
Диканька — 253.
Ділятин — 653.
Дмитрівка — 373.
Дніпро р. — 8, 13, 16, 19, 20, 25, 39,
41, 47, 51, 56, 63, 70, 72, 97, 102,
109, 135, 138, 147, 150, 160, 165, 166,
187, 189, 190, 191, 206, 208, 218, 252,
262, 263, 264, 265, 274, 272, 273, 286,
290, 291, 292, 294, 295, 298, 306, 310,
312, 313, 314, 338, 339, 352, 369, 406,
503.
Дніпро (в Америці) р. — 659.
Дніпро Нижній р. — 17, 20, 21.
Дніпро Середній р. — 15, 21.
Дніпровський лиман — 262.
Дніпровський повіт — 477, 586.
Дніпропетровськ — 13.
Дніпропетровська область — 262.
Дніпропетровщина — 21.
Дністер р. — 25, 39, 90, 91, 98, 101, 104,
106, 140, 145, 236, 337, 340.
Дністер Верхній р. — 14.
Дністер Середній р. — 8, 9, 11, 12, 21.
Дністровський лиман — 262.
Добрянський повіт — 546.
Долоське озеро — 70.
Домбровський басейн — 717.
Дон р. — 8, 12, 19, 21, 22, 23, 115, 135,
192, 205, 227, 252, 268, 291, 293, 298,
372, 373.
Донбас — 290, 341, 363, 451, 452, 466,
467, 469, 492, 510, 511, 512, 525, 526,
539, 550, 553, 559, 560, 562, 563, 565,
566, 589, 591, 595, 597, 599, 602, 618,
622, 624, 647, 648, 649, 676, 683, 708,
712, 716, 719, 721, 722, 723.
Донець р. — 70.
Донець Сіверський р. — 9, 313.
Донецький басейн — 618, 683, 712, 717.
Дорогинці — 418.
Дорогичин (Дрогичин) — 90, 95.
Дорогобуж — 236.
Доростол — 52.
Древньоруська держава — 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 56, 58, 60, 65, 66, 67,
68, 70, 72, 80, 81, 82, 83, 85, 88.

Дрижинполе — 237.
Дрогобицька округа — 398.
Дрогобич — 179, 487, 653, 654, 668, 671, 672.
Дружківка — 717.
Друя — 236.
Дубечне — 121, 387.
Дубно — 174, 181, 265, 333.
Дунай р. — 19, 20, 22, 34, 36, 39, 51, 52, 70, 81, 90, 93, 106, 145, 172, 337, 340, 381, 405, 504.
Дюнкерк — 206.

Е

Егейське море — 198.
Ельба р. — 95.
Ельзас-Лотарінгія — 696.
Ерестфер — 300.
Ераурум — 705.

Є

Європа — 7, 8, 9, 34, 36, 43, 48, 78, 80, 103, 114, 135, 145, 158, 273, 300, 302, 307, 324, 350, 368, 370, 371, 424, 433, 437, 444, 645, 651, 658, 671, 691, 697.
Європа Західна — 33, 35, 40, 64, 72, 80, 87, 88, 123, 124, 126, 141, 341, 359, 395, 397, 412, 448, 470, 471, 631, 666, 735.
Європа Південна — 88.
Європа Південно-Східна — 198.
Європа Середня — 18.
Європа Східна — 8, 12, 13, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 34, 35, 36, 41, 80, 93, 94, 96, 97, 98, 101, 104, 114, 198, 306.
Єгипет — 264, 516, 696.
Єзуїтський ключ — 154.
Єлисаветград (Кіровоград) — 366, 447, 522, 594, 618, 619, 621, 625.
Єлисаветградський повіт — 408, 628.
Єлисаветинська волость — 570.
Єлисаветівка — 440.
Єнакієве — 553, 603, 648, 712.
Єнікале — 337.
Єрусалим — 76.

Ж

Жабки — 247.
Жаботин — 387.
Жванець — 228.
Женева — 396, 472, 541, 549.
Житомир — 147, 326, 332, 365, 397, 490, 594.
Житомирська область — 50, 89.
Житомирський повіт — 145, 154, 521.
Житомирщина — 11, 203, 334.
Жовква — 281.

Жовнин — 192.
Жовті Води, урочище — 208, 212, 246.
Жукове — 372.
Журавська стоянка — 13.

З

Заблудово — 167, 194.
Заволжя — 448.
Задунайська Січ — 340, 381.
Закавказзя — 8, 9, 19, 82, 96, 145, 522, 523, 537, 545, 559.
Закарпаття — 42, 45, 103, 133, 137, 193, 253, 267, 268, 276, 279, 295, 296, 297, 332, 335, 336, 345, 397, 398, 399, 400, 402, 422, 454, 460, 461, 482, 483, 484, 489, 641, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 663, 669, 672, 702.
Закарпатська Русь — 53, 70, 72, 98, 103.
Замостя — 217, 222.
Запоріжжя — 159, 162, 164, 166, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 206, 207, 208, 209, 220, 247, 253, 257, 258, 262, 263, 264, 266, 268, 273, 283, 291, 293, 295, 313, 321, 323, 328, 332, 349.
Запоріжжя (в Америці) — 659.
Запорізька область — 15, 20, 262.
Запорізька Січ — 135, 160, 161, 162, 163, 164, 184, 187, 189, 210, 212, 263, 293, 297, 303, 304, 310, 312, 332, 337, 338, 339, 340, 414.
Заслав — 215, 258.
Заславський повіт — 443.
Захід — 41, 72, 80, 81, 82, 91, 97, 101, 103, 123, 124, 137, 240, 371, 374, 582, 705.
Збараж — 123, 216, 219.
Зборів — 123, 219.
Збруч (в Америці) — 659.
Звенигород — 72, 90.
Звенигородський повіт — 475, 476, 521.
Звіринець — 369.
Земля Війська Донського — 384, 411.
Зібка — 373.
Зимне — 174.
Зіньків — 247, 303.
Зіньківський повіт — 435.
Зміїв — 270.
Зміївський повіт — 435, 628.
Змійові вали — 55.
Знам'янка — 450.
Золота Балка — 426, 476.
Золота Липа р. — 702.
Золота Орда — 98, 101, 102, 103, 104, 106, 112, 115, 116, 137, 146, 150.
Золотоніський повіт — 476.
Золотоноша — 257.
Золочів — 123, 276.
Зятківці — 476.

I

Івангород — 703.
 Іванівка (Сковородинівка) — 346.
 Іванківці — 37.
 Іваново-Вознесенськ — 480, 545, 553, 707, 731.
 Іваньки — 178, 384.
 Івашківці — 386.
 Ізборськ — 42.
 Ізмаїл — 340.
 Ізмаїльський повіт — 368.
 Ізюмський полк — 261, 305.
 Ізяслав — 91, 97.
 Ільменське озеро (Ільмень) — 39, 41, 71.
 Інгул р. — 330.
 Інгулець р. — 262.
 Індія — 516, 682, 696.
 Індонезія — 682.
 Інкерман — 405.
 Іран — 574.
 Іран Північний — 96.
 Іркутськ — 349.
 Ірпінь р. — 39.
 Іртиш р. — 98.
 Іскоростень (Коростень) — 42, 50.
 Іспанія — 206.
 Італія — 80, 157, 581, 695, 696.
 Ітіль — 41.

К

Кавказ — 16, 18, 55, 71, 82, 379, 381, 384, 390, 405, 411, 522, 575, 631.
 Кавказ Північний — 36, 51, 96, 448, 475.
 Казанське ханство — 150.
 Казань — 342, 394, 478.
 Казаровичі — 385.
 Казахстан — 429, 475, 575.
 Казахстан Південний — 8.
 Казікермен — 298, 299.
 Калка р. — 96, 97, 112.
 Калуга — 182.
 Калуськ — 154, 653.
 Кальниця — 202.
 Кальницький полк — 245, 271.
 Камишин — 323.
 Камчатка — 485.
 Кам'яна Гора — 265.
 Кам'яна Могила, стоянка — 15.
 Кам'янець (на Лосні) — 102.
 Кам'янець (на Случі) — 91, 97, 122, 123, 124, 136, 142, 153.
 Кам'янець-Подільський — 11, 115, 156, 157, 173, 196, 256, 258, 265, 271, 387, 517.
 Кам'янець-Подільський район — 8.
 Кам'яний Затон — 208.
 Кам'янка — 242, 377, 415.
 Кам'янка Дніпровська — 20.
 Кам'янська слобода — 439.

Кам'янське — 452, 539, 603, 722.
 Кам'янське городище — 20.
 Канада — 448, 658, 659.
 Канів — 31, 58, 133, 134, 136, 147, 179, 180, 252, 332, 432.
 Канівський повіт — 145, 521, 700.
 Канівський полк — 245, 271.
 Канівщина — 134.
 Канни — 226.
 Капрі — 581, 678.
 Капулівка — 262.
 Карачакрак р. — 297.
 Карлівка — 363, 520.
 Карпати (Карпатські гори) — 25, 39, 72, 83, 90, 137, 266, 331, 399, 485, 652, 702, 703.
 Карпатська улоговина (Паннонія) — 36.
 Карпатський хребет — 34.
 Карпівка — 586.
 Карс — 406.
 Каспійське море — 49, 82.
 Катеринослав — 341, 449, 452, 473, 477, 478, 481, 490, 502, 517, 518, 522, 523, 525, 533, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 549, 550, 552, 553, 554, 555, 559, 560, 567, 573, 578, 579, 595, 597, 599, 600, 603, 609, 610, 611, 612, 613, 617, 618, 619, 621, 622, 624, 630, 637, 646, 649, 650, 700, 707, 708, 710, 712, 722, 730, 732.
 Катеринославська губернія — 354, 357, 359, 360, 368, 371, 408, 426, 440, 446, 451, 469, 475, 511, 514, 515, 556, 584, 601, 608, 609, 610, 625, 626, 627, 720.
 Катеринославське намісництво — 321, 340.
 Катеринославський повіт — 407, 408.
 Катеринославщина — 373, 590, 637, 679.
 Кафа — 123, 145, 182, 183.
 Кащинці — 132.
 Керетьке — 484.
 Керч — 21, 23, 471.
 Керченська протока — 337.
 Керченський півострів — 24.
 Кессарія — 33, 37.
 Київ — 12, 13, 16, 31, 42, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 88, 89, 93, 95, 97, 99, 102, 107, 109, 112, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 133, 136, 137, 143, 144, 146, 147, 153, 157, 164, 173, 180, 184, 187, 191, 194, 196, 197, 217, 222, 224, 225, 231, 245, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 264, 271, 272, 273, 274, 277, 280, 281, 285, 286, 347, 350, 351, 353, 365, 369, 375, 376, 377, 382, 383, 385, 392, 397, 406, 411, 414, 415, 419, 420, 428, 429, 442, 447, 449, 456, 457, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 468, 469, 473, 474, 477, 479, 480, 482, 490, 491, 493, 496.

- 502, 503, 504, 511, 517, 518, 522, 523, 525, 526, 530, 531, 533, 538, 539, 541, 549, 551, 552, 555, 558, 559, 560, 564, 565, 568, 571, 579, 580, 591, 595, 596, 599, 600, 609, 613, 617, 619, 622, 625, 630, 637, 638, 640, 641, 644, 646, 648, 649, 650, 684, 687, 688, 691, 700, 704, 708, 712, 719, 725, 728, 729, 730, 731, 733.
- Київська гора — 42.
- Київська губернія — 354, 359, 362, 365, 368, 369, 383, 384, 386, 395, 407, 439, 440, 441, 442, 443, 466, 469, 470, 475, 476, 496, 515, 521, 524, 555, 570, 579, 585, 597, 601, 700, 724.
- Київська держава — 149.
- Київська земля — див. Київське князівство.
- Київська область — 15.
- Київська Русь — 38, 39, 46, 51, 55, 60, 62, 63, 64, 65, 72, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 108, 112, 113, 137, 414.
- Київське воєводство — 145, 164, 181, 203, 219, 220, 225.
- Київське князівство — 48, 53, 55, 67, 69, 76, 85, 86, 89, 90, 91, 99, 111, 113, 144.
- Київське намісництво — 321.
- Київське Полісся — 118.
- Київський повіт — 145, 202, 363, 385, 521, 628, 724.
- Київський полк — 245, 293, 305.
- Київсько-Курський лісостеп — 44.
- Київщина — 26, 86, 99, 117, 118, 119, 126, 130, 131, 134, 136, 137, 138, 143, 144, 146, 151, 152, 154, 157, 162, 164, 165, 175, 176, 184, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 209, 224, 271, 273, 279, 283, 323, 328, 330, 333, 336, 348, 384, 386, 387, 407, 463, 566, 586, 590.
- Київщина Південна — 176, 273.
- Київщина Північна — 175, 177, 273.
- Київщина Правобережна — 202.
- Кирилівська стоянка — 12, 13.
- Киселин — 196.
- Китай — 97, 430, 536, 574, 682, 696.
- Китай Північний — 96.
- Кишеньки — 247.
- Кшшинів — 374, 517.
- Кіік-Коба — 9.
- Кіровоградська область — 22, 262.
- Кіровоградщина — 16.
- Кіцман — 661.
- Кленове — 427.
- Клишці — 363.
- Кліщинці — 322.
- Клязьма р. — 62, 99, 109.
- Кобеляки — 247.
- Кобижча — 257.
- Кобрин — 102.
- Ковалевичі — 476.
- Ковалівка — 248.
- Ковель — 156.
- Ковно — 238, 704.
- Кодак — 181, 190, 192, 293.
- Кодацький поріг — 190.
- Кодня — 334.
- Козелець — 246, 351.
- Козельськ — 97.
- Козлов (Євпаторія) — 161.
- Козятин — 450.
- Колодяжичи — 91.
- Коломак р. — 287.
- Коломийська округа — 484.
- Коломия — 90, 156, 422, 484, 661, 668.
- Коломия (в Америці) — 659.
- Кольський півострів — 71.
- Комка — 426.
- Копотоп — 225, 255, 525, 555, 559, 624.
- Константинополь (Царград) — 41, 44, 45, 47, 49, 86, 94, 99, 135, 183, 222, 405, 696.
- Констанца — 549.
- Копенгаген — 698.
- Корея — 536.
- Короп — 245, 257.
- Коростень — 50.
- Коростишів — 185, 265.
- Коротояк — 269.
- Корсунський полк — 245, 271.
- Корсунь (на Росі) — 62, 179, 189, 207, 209, 212, 246, 407, 442.
- Корсунь (Херсонес) — 25, 54.
- Косів — 154.
- Костромська губернія — 626.
- Костянтинівка — 619, 620, 621, 625.
- Костянтиноградський повіт — 520.
- Краків — 82, 124, 132, 167, 216, 218, 224, 382, 399, 400, 624, 672, 702.
- Красіїв — 31.
- Красне — 223, 370.
- Красний Кут — 303.
- Красник — 702.
- Красноярськ — 559.
- Крев — 106.
- Кременець — 91, 97, 102, 104, 110, 196, 265.
- Кременецьке староство — 130.
- Кременецький повіт — 130, 144, 444.
- Кременчук — 176, 187, 192, 247, 252, 318, 450, 624, 725.
- Кривий Ріг — 341, 452, 624, 709.
- Криворізький басейн — 452, 510, 618.
- Кривошиїнці — 521.
- Криловська фортеця — 206.
- Крым — 9, 13, 20, 21, 22, 54, 63, 73, 98, 123, 135, 145, 146, 150, 161, 183, 184, 186, 201, 208, 219, 222, 263, 273, 274, 285, 286, 297, 302, 312, 323, 337, 340, 354, 355, 368, 381, 383, 405, 407, 411, 459, 503.
- Кримне — 387.

Кримський півострів — 407.
Кримське ханство — 116, 145, 146, 148,
150, 181, 215, 219, 227, 228, 234, 253,
263, 264, 273, 297, 298, 313, 337.
Кролівець — 257, 366.
Кронштадт — 558, 566.
Кропивнянський полк — 245.
Крюков — 187.
Кубань — 9, 340, 381.
Куликове поле — 115.
Куль-Оба — 21.
Кумейки — 191.
Кунерсдорф — 314.
Куп'янський повіт — 426, 628.
Курськ — 62, 363, 450.
Курська область — 192.
Курське князівство — 100.
Курукове озеро — 187.
Кухарі — 700.
Куща Слобідка — 386.
Куча — 386.
Кучельмин — 91.
Кучманський шлях — 177.

Л

Лаврівка — 476.
Ладизин — 271.
Ладога — 42.
Ладозьке озеро — 41, 71, 83, 291.
Лалове — 484.
Лебедин — 261, 474.
Лена р. — 617.
Леськівське поселення — 30.
Летичівський повіт — 520.
Либідь р. — 52.
Липовець — 257.
Липовецьке князівство — 100.
Липовецький повіт — 443.
Лисячанськ — 318.
Лисянка — 251, 332, 334.
Литва (Литовська держава) — 67, 90,
96, 102, 104, 106, 114, 115, 116, 117,
123, 124, 130, 143, 144, 146, 149, 150,
151, 152, 153, 157, 158, 167, 169, 170,
174, 194, 201, 218, 263, 300, 301, 358,
369, 382, 443, 668, 704.
Литовське князівство — 102, 104, 105,
106, 107, 114, 115, 116, 135, 142, 143,
145, 149, 152.
Лібава (Ліпая) — 450.
Лівобережжя (Дніпра) — 25, 176, 191,
247, 252, 253, 254, 255, 257, 263, 264,
266, 270, 284, 285, 286, 288, 289, 292,
293, 295, 298, 302, 307, 308, 309, 312,
315, 316, 321, 326, 330, 333, 336, 353,
354, 355, 356, 357, 365, 368, 370, 383,
385, 435, 439, 446, 545, 584, 587.
Лівобережжя (Дунаю) — 36.
Літинський повіт — 384.
Ловать р. — 41.

Лодзь — 545, 669, 703.
Лодівка — 257.
Лозова — 450.
Лозоватка — 628.
Лоїв — 216.
Лондон — 428, 444, 459, 527, 542, 568, 604,
697.
Лосиця — 370.
Лоснь р. — 102.
Лохвиця — 159, 247, 257, 302.
Лохвицький повіт — 556.
Лубенський полк — 249, 294, 300, 303,
322.
Лубенщина — 166, 192.
Лубни — 62, 159, 166, 180, 247, 256,
302.
Луґа р. — 71.
Луганськ — 318, 525, 539, 545, 552, 553,
563, 564, 568, 591, 619, 622, 646, 700,
708, 712, 719, 731.
Лука Врублівецька — 8.
Лутиці — 262.
Луцьк — 62, 90, 102, 104, 115, 116, 121,
122, 133, 136, 142, 153, 156, 172, 173,
196, 258, 265, 274, 344, 406.
Луцький повіт — 130, 136, 144, 266.
Лучська волость — 59.
Любар — 123.
Любартов — 196.
Любомльське староство — 248.
Любеч — 42, 55, 85, 149.
Люблін — 152, 218.
Люблінське воєводство — 224.
Люботин — 562.
Лютеньки — 248, 257.
Лядське — 670.
Ляличі — 351.
Ляхівці — 132.
Львів — 101, 102, 121, 122, 123, 124, 125,
126, 136, 153, 156, 157, 167, 168, 169,
173, 174, 177, 180, 194, 196, 197, 200,
216, 237, 238, 256, 258, 271, 274, 276,
296, 300, 333, 344, 351, 396, 399, 403,
422, 482, 487, 488, 505, 517, 581, 653,
654, 661, 662, 665, 666, 667, 668, 669,
671, 672, 690, 691, 702, 704.
Львів (в Америці) — 659.
Львівський округ — 485.
«Льодовите море» — 378.

М

Мазовія — 165, 224.
Мазурські озера — 701.
Македонія — 36.
Макиївка — 553, 555, 597, 623, 700, 712, 721.
Макиївський район — 722.
Макошине — 302.
Мала Хортиця — 135.
Малий Галич (Галац) — 90.

- Малин — 701.
 Малі Дмитровичі — 222.
 Малі Копани — 476.
 Малі Межирічки — 202.
 Малоросійська губернія — 354.
 Манітоба (в Канаді) — 658.
 Маньківка — 178.
 Марганець — 160.
 Маріуполь (Жданов) — 341, 477, 553, 556, 622, 646, 708, 717.
 Маріупольський повіт — 563.
 Мармароський комітат — 267.
 Мармарош-Сігет — 660.
 Марна р. — 701.
 Мартинівка — 31.
 Мартинівка (Голодаївка) — 373.
 Маслів Став — 190.
 Махівка — 215, 328.
 Машурове — 178.
 Маяцьк — 270.
 Мглин — 258, 294.
 Медведівка — 242, 332.
 Меджибіж — 296.
 Межирічі — 215.
 Мелітополь — 15, 709.
 Мелітопольський курган — 21.
 Мельник — 102.
 Мена — 245.
 Меньківка — 178.
 Мерефа — 261, 270, 625.
 Месопотамія — 682, 696.
 Микільсько-Борщатівська волость — 628.
 Миколаїв — 24, 339, 341, 447, 450, 471, 480, 522, 537, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 553, 555, 560, 579, 595, 599, 609, 611, 615, 618, 619, 621, 629, 630, 646, 648, 649, 650, 709, 712, 721.
 Миргород — 247, 248, 256.
 Миргородський повіт — 435, 446, 555.
 Миргородський полк — 245, 300, 302, 305.
 Миропіль — 444.
 Михайлівське поселення — 17.
 Мізевна, гавань — 183.
 Мізін — 11.
 Міньск — 62, 216, 238, 482, 533.
 Мліїв — 242, 332.
 Мліїв Старий — 242.
 Могилівський (Подільський) полк — 271.
 Могилів (на Дніпрі) — 165, 216, 370.
 Могилів (на Дністрі) — 236, 271, 334.
 Мозир — 216.
 Молдавія — 8, 15, 27, 106, 121, 123, 135, 145, 148, 163, 165, 174, 181, 186, 193, 200, 215, 222, 223, 226, 227, 238, 253, 258, 266, 274, 282, 312, 381, 406, 483.
 Молдавське князівство — 106, 132, 209, 222.
 Молодовські стоянки — 12.
 Молодове — 9.
 Молочна — 15.
 Монголія — 96.
 Моравія — 63.
 Москва — 62, 71, 99, 106, 115, 123, 145, 148, 149, 150, 167, 173, 182, 185, 187, 194, 196, 211, 217, 227, 229, 236, 242, 260, 261, 275, 282, 290, 302, 320, 323, 325, 342, 351, 363, 369, 370, 374, 413, 418, 430, 442, 450, 462, 463, 474, 480, 482, 502, 511, 533, 537, 539, 553, 559, 563, 573, 597, 609, 610, 619, 630, 700, 709, 721, 731, 733.
 Москва-ріка — 39.
 Московська губернія — 365, 626.
 Московська держава — 123.
 Московська земля — див. Московське князівство.
 Московське князівство — 106, 115, 117, 123, 137, 145.
 Мощани — 246.
 Мошурино — 384.
 Мукачеве — 42, 267, 345, 400, 669.
 Мукачівський район — 268.
 Мурафа — 236.
 Мурзак-Коба — 13.
 Муром — 42, 136.
 Муромо-Рязанська земля (князівство) — 67, 86.
 Муромська земля — 76.
 Муширівка (Мушурів) — 234.

Н

- Нагусевичі — 399.
 Наддніпрянщина — 27, 36, 138, 296, 419.
 Наддніпрянщина Середня — 29.
 Наддністрянщина — 9.
 Надпоріжжя Дніпровське — 8, 9, 11, 17.
 Нарва — 300.
 Нароч, озеро — 704.
 Неаполь Скіфський — 20.
 Небольська волость — 59.
 Нева р. — 41, 71, 96.
 Негліна р. — 71.
 Недайвода — 407.
 Недригайлів — 303.
 Нейштадт — 165.
 Нелепівка — 712.
 Немирів — 196, 272, 296, 332.
 Немірівське городище — 22.
 Нерла р. — 109.
 Нижньодніпровськ — 478, 562, 619, 625.
 Нижній Новгород — 182, 429, 430, 543, 559.
 Нижня Сироватка — 723, 724.
 Низ — 164.
 Ніжин — 123, 180, 225, 245, 250, 251, 252, 256, 257, 285, 286, 318, 464.
 Ніжинське староство — 175—176.
 Ніжинський повіт — 418, 570.

Ніжинський полк — 235, 245, 249, 288, 293, 300, 305, 495.
Ніжинщина — 255.
Нікополь — 21, 262, 562, 722.
Нікопольський район — 590.
Німан р. — 368.
Німеччина — 18, 80, 81, 90, 359, 404, 490, 641, 645, 655, 658, 670, 696, 697, 701, 704, 715, 726.
Нова Сербія — 313.
Нова Січ — 310.
Новгород — 42, 44, 47, 48, 63, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 88, 89, 95, 97, 99, 103, 107, 123, 136, 148.
Новгород-Сіверське князівство — 100.
Новгород-Сіверське намісництво — 321.
Новгород-Сіверський — 11, 62, 85, 136, 149, 150, 245, 251, 252, 256, 276, 301, 302, 351.
Новгород-Сіверський повіт — 439.
Новгородська земля — див. Новгородське князівство.
Новгородське князівство — 48, 67, 71, 72, 85, 86, 90, 109.
Ногайська орда — 150.
Новий Вихов — 236.
Новий Київ — (в Америці) — 659.
Нові Водолаги — 318.
Нові Млини — 256, 257.
Нові Сапжари — 247.
Новогеоргіївськ — 704.
Новоград-Волинський — 377.
Новоград-Волинський повіт — 476.
Новогорівка — 426.
Новомосковськ — 352.
Новомосковський повіт — 387, 440, 475.
Новонавлівка — 408.
Новоросійськ — 559, 629, 703.
Новоросійська губернія — 333, 354, 384.
Новоросія — 357, 385, 414, 448.
Новосілки — 242, 387, 399.
Новосіченський ретраншемент — 338.
Носівка — 257, 570, 725.

О

Обухів — 248.
Овруцький повіт — 145.
Овруч (Вручий) — 42, 90.
Одеса — 18, 146, 341, 365, 405, 409, 415, 420, 442, 447, 449, 450, 456, 459, 460, 462, 463, 464, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 479, 480, 490, 493, 496, 502, 503, 505, 517, 518, 522, 523, 525, 531, 532, 533, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 552, 553, 554, 559, 560, 568, 579, 593, 595, 599, 600, 601, 609, 610, 611, 616, 618, 619, 621, 623, 624, 629, 640, 646, 649, 650, 669, 683, 684, 691, 703, 709, 718, 722, 728.
Одеська область — 25.

Одеський повіт — 439, 440.
Одещина — 13.
Озерки — 707.
Ока р. — 39, 51.
Оксамитне — 521.
Олександрівськ (Запоріжжя) — 341, 447, 560, 562, 608.
Олександрівський повіт — 359, 408, 440.
Олександрія — 208.
Олександрія (Єгипет) — 517.
Олешки — 310.
Олешня — 303.
Олешня — 91.
Ольвія — 23, 24, 25, 34.
Ольгопільський повіт — 476, 520, 724.
Ольжичі — 50.
Омельник — 192.
Опезьке озеро — 71.
Опішня — 253, 269.
Орель р. — 262, 312.
Оренбург — 429, 507.
Орехово-Зуєво — 469.
Орликівка — 284.
Орша — 216.
Остер — 55, 147, 149, 156, 180, 213, 245, 252, 256.
Острів — 443.
Острог — 119, 136, 156, 168, 173, 181, 194, 197, 215.
Острогозьк — 261, 269, 323.
Острогозький (Рибінський) полк — 261, 269.
Острозький повіт — 443.
Оттоманська (Османська) імперія — 145.
Охматове — 237.
Охтирка — 261, 334.
Охтирський повіт — 719.
Охтирський полк — 261, 288.
Очаків — 135, 146, 161, 183, 263.

П

Павлоградський повіт — 440.
Паволоцький полк — 245, 250, 271.
Паволоч — 185, 225.
Палестина — 75, 696.
Пам'ятне — 476, 477.
Панівці — 521.
Пантікапей — 23, 24, 25.
Парасковівка — 387.
Париж — 82, 598, 599, 604, 612, 697, 701.
Парутинне — 24.
Пастирське городище — 28, 29, 32.
Пекалів — 266.
Переволочна — 247, 306.
Перекоп — 150, 298, 408.
Перемишль — 42, 53, 90, 146, 153, 196, 422, 661, 668, 702, 703, 704.
Перемишльська волость — 94.
Перемишльське Підгір'я — 100—101.
Пересип — 560.

- Пересічен — 42.
 Пересопниця — 91.
 Перечин — 653.
 Перечинський район — 268.
 Переяслав (Переяслав-Хмельницький) — 42, 47, 55, 56, 70, 97, 159, 179, 180, 228, 229, 230, 231, 245, 250, 251, 252, 256, 257, 258, 271, 291, 343.
 Переяславець — 51.
 Переяславська земля — див. Переяславське князівство.
 Переяславське князівство — 67, 69, 86, 89, 100, 140.
 Переяславський полк — 245, 249, 252.
 Переяславщина — 86, 89, 104, 137, 138, 144, 252.
 Перм — 559.
 Персія — 64, 145, 300.
 Песці — 386.
 Петербург — 291, 321, 325, 342, 350, 363, 374, 384, 388, 418, 419, 429, 432, 441, 450, 457, 459, 462, 472, 474, 478, 480, 481, 482, 493, 496, 502, 505, 511, 517, 538, 539, 553, 567, 573, 597, 602, 604, 609, 610, 619, 640, 641, 646, 649, 650, 691.
 Петербурзька губернія — 626.
 Петрівці — 246.
 Петроград — 700, 707, 708, 717, 719, 721, 727, 728, 730, 731, 733.
 Петрозаводськ — 394.
 Петропавлівська Борщагівка — 629.
 Печеніжин — 331.
 Печерськ — 272, 282, 383.
 П'ємонт — 488.
 Пилипівська Буда — 202.
 Пилявка р. — 216.
 Пилявці — 216.
 Пирятин — 62, 159, 303.
 Пирятинський повіт — 476.
 Пищі — 628.
 Південь — 356, 357, 358, 359, 360, 435, 447, 451, 452, 453, 512, 543, 582, 720.
 Північ — 83.
 Підвисоке — 372, 399.
 Підгалля — 224.
 Підляшшя — 152.
 Підпільна р. — 340.
 Пінськ — 216.
 Піщане — 252.
 Побужжя — 159, 175, 176, 179.
 Побужжя Південне — 17.
 Поволжя — 40, 97, 270, 322, 545.
 Поволжя Середнє — 8, 97.
 Погар — 245.
 Подище — 292.
 Поділ — 58, 69, 146, 272, 280, 351.
 Поділля — 104, 106, 116, 132, 134, 136, 137, 142, 146, 154, 157, 159, 162, 164, 165, 174, 177, 196, 202, 209, 215, 216, 217, 220, 223, 226, 228, 234, 236, 233, 264, 271, 274, 295, 296, 326, 328, 330, 333, 334, 336, 369, 374, 384, 385, 386, 520.
 Поділля (в Америці) — 659.
 Поділля Західне — 117, 142, 143, 153.
 Поділля Східне — див. Брацлавщина.
 Подільська губернія — 354, 359, 365, 383, 385, 387, 425, 439, 440, 476, 514, 515, 520, 521, 555, 601, 628, 701, 724.
 Подвіпров'я — 137, 251, 279.
 Подвіпров'я Нижнє — 17.
 Подвістров'я — 92.
 Подунав'я — 15, 34.
 Подунав'я Нижнє — 35.
 Познань — 702.
 Покуття — 154, 329, 331.
 Полісся — 119, 159, 176, 363.
 Полісся Волинське — 184.
 Полісся Київське — 155, 176, 184, 189.
 Полонне — 212, 215.
 Полонний — 91.
 Полоцьк — 42, 44, 47, 70, 78, 108, 116, 136, 167, 236.
 Полоцька земля (князівство) — 48, 67, 72, 86.
 Полоцьке воєводство — 301.
 Полтава — 159, 180, 245, 247, 248, 252, 257, 291, 304, 305, 307, 319, 366, 420, 456, 479, 480, 482, 490, 503, 518, 526, 532, 534, 566, 594, 640, 662, 693, 733.
 Полтавська губернія — 354, 357, 358, 359, 360, 363, 368, 435, 445, 446, 470, 476, 515, 520, 555, 570, 572, 601, 627.
 Полтавська область — 22.
 Полтавський повіт — 386, 435.
 Полтавський полк — 245, 283, 289, 300, 305.
 Полтавщина — 12, 22, 137, 162, 176, 181, 189, 191, 210, 225, 247, 279, 287, 324, 345, 420, 435, 502, 515, 521, 546, 556, 557, 583, 584, 590.
 Польща — 18, 55, 56, 63, 67, 69, 81, 90, 98, 100, 104, 106, 111, 114, 116, 117, 118, 124, 140, 143, 144, 148, 151, 152, 153, 156, 157, 159, 162, 169, 172, 173, 174, 176, 177, 180, 182, 185, 186, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 201, 204, 205, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 228, 230, 234, 235, 236, 238, 239, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 273, 274, 275, 282, 286, 287, 295, 296, 300, 301, 305, 307, 312, 325, 326, 328, 332, 333, 335, 336, 346, 354, 355, 386, 390, 391, 397, 400, 404, 414, 443, 444, 445, 459, 511, 537, 559, 604, 631, 663, 668, 696, 704, 717.
 Пониззя — 100, 104.
 Попелюхи — 476.

Попельня — 586, 725.
Пороніно — 699.
Поросся — 40.
Порт-Артур — 536, 537.
Почеп — 245, 294, 308.
Почепська сотня — 309.
Правобережжя (Дніпра) — 247, 250, 252, 260, 263, 264, 265, 271, 286, 295, 296, 300, 313, 321, 325, 326, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 338, 342, 344, 354, 355, 356, 358, 369, 382, 383, 385, 386, 397, 400, 435, 437, 438, 440, 443, 446, 448, 493, 546, 583, 584, 587, 657.
Прага — 82, 614, 668.
Приазов'є — 8, 9, 11, 12, 14, 21.
Прибайкалля — 11.
Прибалтика — 95, 238, 286, 290, 300, 320, 405, 559, 645, 696, 704.
Придніпров'я — 64, 67, 71, 72, 78, 86, 88, 89, 90, 93, 99, 100, 102, 135, 141, 154, 155, 159, 164, 165, 175, 177, 179, 180, 184, 202, 207, 217, 291.
Придніпров'я Нижнє — 298.
Придніпров'я Середнє — 24, 40, 89, 138.
Прикарпаття — 11, 34, 36, 333.
Прикаспій — 19.
Прикаспійські землі — 49.
Прилуки — 225, 257, 280, 302, 308.
Прилуцький полк — 245, 292, 302, 307, 309, 495.
Прип'ять р. — 15, 39, 90, 218.
Привуралля — 45, 322.
Приуралля Північне — 11.
Причорномор'я — 23, 24, 29, 35, 45, 83, 116, 146.
Причорномор'я Північне — 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 34, 40.
Причорномор'я Північно-Західне — 83.
Пропойськ — 165, 236.
Проскурівський повіт — 628.
Прочна — 586.
Пруссія — 116, 310, 333, 335, 336, 368, 448, 658.
Пруссія Східна — 701.
Прут р. — 39, 90, 702.
Псков — 42, 95, 123, 136, 148, 150.
Псьол р. — 150.
Путивль — 62, 123, 150, 225.
Путивльське князівство — 100.
П'ятка — 164.

Р

Рава-Руський повіт — 484.
Радомишль — 185, 330.
Радомишльська стоянка — 11.
Радомишльський повіт — 363, 385, 700.
Радомка — 426.
Радянський Союз — 7, 8, 23, 233.
Райки — 89.

Райковецьке городище — 90, 98.
Ракома — 48.
Рашава — 196.
Рахівський район — 268.
Ребедайлівка — 387.
Регенсбург — 81.
Рейн р. — 81.
Речниця — 216, 236.
Рига — 573, 597, 707.
Рильськ — 149.
Рильське князівство — 100.
Рим — 25, 30.
Римська імперія — 34, 35.
Ричаги — 399.
Рівне — 628.
Ріпки — 224.
Річ Посполита — див. Польща.
Рогатин — 132.
Рогачов — 216.
Родня — 42.
Рожів — 265.
Романівка — 384.
Ромашки — 30.
Ромни — 22, 180, 225, 246, 319, 366, 450.
Російська держава — див. Росія.
Росія — 67, 80, 97, 111, 115, 117, 123, 135, 139, 141, 148, 149, 150, 151, 155, 156, 159, 160, 167, 169, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 194, 202, 204, 205, 211, 212, 213, 215, 218, 220, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 282, 283, 285, 288, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 306, 307, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 323, 324, 325, 328, 332, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 348, 350, 353, 354, 355, 356, 358, 362, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 383, 384, 388, 389, 390, 395, 396, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 412, 413, 414, 415, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 431, 432, 433, 434, 437, 438, 440, 444, 445, 447, 448, 450, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 464, 465, 466, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 485, 486, 487, 489, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 506, 510, 511, 512, 513, 514, 516, 517, 520, 521, 524, 525, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 541, 544, 545, 546, 549, 551, 553, 554, 555, 556, 557, 559, 563, 564, 565, 566, 568, 569, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 580, 584, 585, 589, 590, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 601, 602, 603, 607, 608, 609, 610, 612, 613, 614, 615, 617, 618, 619,

- 621, 622, 623, 624, 625, 627, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 638, 639, 640, 643, 644, 645, 646, 647, 649, 650, 651, 652, 653, 655, 657, 660, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 672, 673, 677, 679, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 689, 695, 696, 697, 698, 699, 701, 703, 704, 705, 706, 710, 712, 714, 715, 716, 717, 718, 720, 721, 723, 726, 731, 732, 733, 734.
- Росія Європейська — 322, 366, 433, 447, 521, 586, 606, 636.
- Росія Південна — 359, 411, 453, 494, 522, 719.
- Росія Центральна — 356, 360, 364, 365, 448, 450, 454, 466, 511, 721.
- Рославль — 223, 236.
- Ростов (у Верхньому Поволжі) — 42, 47, 71, 99, 136, 342.
- Ростов (на Дону) — 450, 472, 559.
- Ростово-Суздальське князівство (Ростово-Суздальська земля) — 67, 69, 70, 71, 86, 88.
- Росточки — 399.
- Рось р. — 39, 40, 58, 177.
- Рудники — 121.
- Румунія — 629, 696, 705.
- Русанівка — 386.
- Русь — 36, 41, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 111, 113, 114, 118, 136, 137, 139, 140, 149, 170.
- Русь Біла — 140.
- Русь Велика — 140.
- Русь Західна — 95, 104.
- Русь Мала — 140, 141.
- Русь Південна — 171.
- Русь Південно-Західна — 93, 94, 97, 99, 101, 104, 112, 136, 138.
- Русь Північно-Західна — 95.
- Русь Північно-Східна — 97, 101, 103, 104, 111, 115, 137, 138, 148, 150.
- Руська вулиця — 126.
- Руська держава — 46.
- Руська земля — див. Русь.
- Руське воєводство — 154, 159, 176, 177, 179.
- Русько-Кимполунзька округа — 399.
- Рутченківка — 597.
- Рязань — 62, 136, 148.
- С**
- Саарський басейн — 696.
- Саксонія — 300.
- Салниця — 476.
- Салтово — 309.
- Самара — 70, 262, 312, 478.
- Сан р. — 39, 72, 238.
- Сараєво — 696.
- Сарай — 98.
- Саратовська губернія — 555.
- Саратов — 610.
- Сарикамиш — 703.
- Саскачеван — 658.
- Свалява — 653.
- Свинярки — 583.
- Севастополь — 23, 405, 406, 450, 471, 547, 548, 558, 564, 630.
- Севлюш (Виноградів) — 267.
- Сейм р. — 39.
- Селезнівка — 521.
- Семенівка — 426.
- Семиграддя — 222, 223, 227, 238.
- Семиградське князівство — 267.
- Серби — 334.
- Сербія — 36, 168, 174, 258, 282, 343, 359, 381, 404, 696, 697.
- Середземне море — 49, 86, 381, 696, 703.
- Середземномор'я — 18, 25.
- Середземномор'я Східне — 15, 16, 22.
- Серет р. — 90, 661.
- Севськ — 180.
- Севський повіт — 225.
- Сибір — 315, 322, 324, 333, 349, 355, 372, 382, 384, 385, 463, 472, 475, 482, 507, 572, 575, 579, 586, 607, 617, 721.
- Сибір Західний — 150.
- Сибір Південний — 96.
- Синельникове — 562.
- Сир-Дар'я р. — 98.
- Сіверська земля — див. Україна Сіверська.
- Сіверський Донець р. — 9, 13, 14, 15.
- Сілезія — 702.
- Сільце — 266.
- Сімбірськ — 478.
- Сімферополь — 9, 21.
- Сіноп — 183, 405.
- Сірія — 35.
- Січ (в Америці) — 659.
- Скандинавія — 35, 45.
- Сквирський повіт — 521, 524, 586.
- Скіфія (Скіфська держава) — 19, 20, 21.
- Сквородинівка (Іванівка) — 346.
- Скол — 653.
- Скольщина — 399.
- Скоморохи — 702.
- Слабинська сотня — 246.
- Сліпород — 192.
- Слобідка — 560.
- Слобідка-Женишковецька — 520.
- Слобідсько-Українська губернія — 320, 354.
- Слободище — 249.
- Слобжанщина — 192, 205, 257, 258, 261, 264, 271, 283, 284, 286, 289, 308, 328, 330.
- Слов'яно-Сербія — 313.
- Слов'яносербський повіт — 440, 563, 618, 721.

Слуцьк — 62, 165.
Случ р. — 90, 102, 177, 210.
Сміла — 28, 242, 332.
Смілянщина — 332, 334.
Смоленськ — 42, 44, 47, 71, 116, 136, 144, 150, 185, 236, 252.
Смоленська земля (князівство) — 67, 86.
Смоленщина — 234, 235, 236.
Снятин — 132, 258, 484.
Собківка — 583.
Сож р. — 165.
Сокальський повіт — 702.
Соколівка — 520.
Соловки — 394.
Солониця р. — 166.
Солотвин — 654.
Солоха, курган — 21.
Солтисове — 121.
Сорочинці — 248, 546, 555.
Сосниця — 225.
Софіївська Борщагівка — 628, 629.
Сошники — 162.
СРСР — 9.
Ставище — 251.
Ставропольська область — 575.
Стайки — 246, 273.
Станіслав — 154, 661, 668.
Старець р. — 192.
Старий Світ — 7.
Старобільськ — 719.
Стародуб — 62, 116, 149, 245, 256, 258, 285, 286, 291, 294, 303.
Стародубський полк — 235, 283, 284, 289, 294, 309, 319, 495.
Стародубщина — 255.
Староколятинів — 123, 156, 181, 215, 216, 225, 258, 326.
Старосілля — 9.
Старша могила, курган — 22.
Стебник — 653.
Стир р. — 90.
Стокгольм — 566.
Стоход р. — 704.
Стрибовіськ — 202.
Стрий р. — 653, 654.
Стрий (в Америці) р. — 659.
Стрипа р. — 219.
Стугна р. — 55.
Суботів — 205, 206, 239, 242.
Судак — 123.
Судость р. — 12.
Суздаль — 71, 99.
Суздальська земля — 56, 57.
Сула р. — 39, 55, 147, 192.
Сулак — 291.
Суми — 261, 343, 594, 624, 719.
Сумська область — 22, 192.
Сумський повіт — 523, 723.
Сумський полк — 261, 288.
Сумщина — 22, 284.

Сутківці — 173, 174.
Суша Вільшанка — 184.
Суша Діброва — 186.
Сучава — 227.
Схід — 40, 41, 64, 80, 81, 82, 123, 124, 240, 341, 682, 703, 705.
Східно-Римська імперія — див. Візантійська імперія.
США — 511, 645, 658, 659, 695, 696, 716, 720.

Т

Таванськ — 298.
Таврійська губернія — 354, 446, 477, 514, 515, 556, 584, 601.
Таврія — 407, 408, 586.
Тавань — 135.
Таганрог — 471.
Таганча — 407.
Талергоф — 702.
Тальне — 384.
Таманський півострів — 23, 24, 51.
Тамбовська губернія — 555.
Танаїс — 23.
Танненберг — 116.
Таращанський повіт — 521.
Тарнов — 704.
Тарутіно — 370.
Твер — 148.
Текуч — 90.
Темберщина — 443.
Тендра — 547.
Теофіполь — 517.
Теребовль — 90, 125.
Тернопіль — 661, 667, 668.
Тернопіль (в Америці) — 659.
Тернопільщина — 31.
Тетерів — 39, 89, 102, 177.
Термахівка — 385.
Теслярський кінець — 63.
Тиманівка — 439.
Тираспольський повіт — 439.
Тисменицький ключ — 154.
Тифліс — 522, 640.
Тифліська губернія — 555.
Тиха Сосна р. — 270.
Тихий океан — 536.
Тільзіт — 368.
Тіра — 23, 25.
Тіраса — 34.
Тмутаракань — 42, 51, 69.
Тобол р. — 98.
Тобольськ — 342, 349, 509.
Товсте — 399.
Токмацьке староство — 670.
Томаківка (Буцьк) — 160, 206.
Томапів — 702.
Топальська сотня — 309.
Тошільне — 475.
Топокунь — 385.
Тор (Слов'янськ) — 262, 270.

Торговицький полк — 271.
 Трансільванія — 267.
 Трансільванське князівство — див.
 Трансільванія.
 Трапезунд — 183, 705.
 Триліси — 379.
 Трипілля — 15, 165, 246, 273.
 Троїцьке — 570.
 Тростянець — 484.
 Трубіж р. — 55.
 Трубчевське князівство — 100.
 Тула — 182, 637.
 Тульчин — 215, 374, 415.
 Туніс — 682.
 Турбаї — 324, 349, 495.
 Турецька імперія — див. Туреччина.
 Туреччина — 116, 121, 123, 145, 148, 181,
 183, 184, 186, 193, 194, 201, 215, 222,
 227, 228, 230, 231, 234, 249, 253, 258,
 260, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 272,
 273, 274, 286, 287, 295, 296, 297, 298,
 299, 300, 302, 304, 306, 307, 310, 312,
 313, 324, 333, 337, 340, 341, 342, 368,
 381, 405, 406, 574, 645, 696, 703.
 Туркестан — 516.
 Турки — 179, 484.
 Туров — 42, 216.
 Турово-Пінська земля — див. Турово-
 Пінське князівство.
 Турово-Пінське князівство — 67, 86, 102.
 Тягиня — 161.
 Тячеве — 267.

У

Угорська рівнина — 704.
 Угорщина (Угорська держава) — 51, 53,
 81, 90, 92, 98, 101, 104, 106, 115, 133,
 193, 215, 258, 264, 267, 333, 398, 403,
 404, 482, 645, 655, 657, 702.
 Угочанський комітат — 267.
 Угровеськ — 91.
 Уда р. — 261.
 Уди — 628.
 Ужанська жупа — 702.
 Ужанський комітат — 267.
 Ужгород — 42, 193, 267, 400, 653, 669.
 Узбекистан — 3.
 Україна — 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16,
 19, 21, 22, 25, 27, 67, 84, 100, 115, 116,
 117, 118, 121, 122, 123, 124, 126, 130,
 131, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140,
 142, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 153,
 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 165,
 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173,
 174, 175, 176, 180, 181, 183, 184, 185,
 186, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 196,
 197, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 207,
 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231,

232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240,
 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249,
 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257,
 258, 259, 260, 261, 262, 263, 267, 268,
 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278,
 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286,
 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296,
 297, 298, 301, 302, 304, 306, 307, 308,
 309, 310, 311, 314, 315, 316, 319, 320,
 321, 322, 323, 324, 326, 328, 331, 332,
 333, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 345,
 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354,
 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362,
 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370,
 371, 374, 377, 379, 382, 383, 384, 385,
 386, 388, 390, 392, 393, 394, 395, 397,
 405, 407, 408, 410, 411, 413, 414, 415,
 417, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 426,
 428, 429, 432, 433, 434, 436, 438, 439,
 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448,
 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456,
 459, 460, 463, 464, 465, 466, 468, 470,
 471, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 481,
 482, 486, 487, 489, 491, 492, 493, 494,
 495, 496, 497, 499, 501, 502, 503, 504,
 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514,
 515, 516, 517, 518, 520, 521, 522, 523,
 524, 525, 526, 527, 530, 533, 534, 535,
 536, 537, 538, 539, 541, 542, 544, 545,
 546, 549, 550, 551, 552, 554, 555, 556,
 557, 559, 560, 563, 564, 565, 567, 568,
 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 578,
 580, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 589,
 590, 592, 593, 595, 596, 597, 598, 599,
 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607,
 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615,
 617, 618, 619, 620, 621, 622, 624, 627,
 629, 630, 632, 633, 634, 635, 636, 637,
 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647,
 648, 649, 650, 651, 652, 658, 659, 662,
 663, 666, 668, 670, 674, 676, 677, 680,
 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688,
 689, 691, 692, 694, 695, 696, 700, 706,
 707, 708, 710, 712, 713, 714, 716, 717,
 718, 721, 723, 728, 730, 731, 734.

Україна (в Америці) — 659.
 Україна Брацлавська — 140.
 Україна Волинська — 140.
 Україна Закарпатська — 297, 702, 718.
 Україна Західна — 238, 295, 397, 398,
 422, 487, 534.
 Україна Київська — 140.
 Україна Лівобережна — 226, 244, 250, 251,
 252, 253, 254, 255, 258, 259, 261, 262,
 264, 265, 266, 271, 273, 274, 275, 283,
 287, 290, 295, 301, 306, 315, 316, 317,
 319, 323, 325, 328, 330, 339, 342, 348,
 354, 356, 357, 360, 362, 411, 414, 425,
 435, 454, 495, 555, 557, 641.
 Україна Наддніпрянська — 266, 267, 397,
 662.

Україна Південна — 333, 337, 354, 355, 356, 359, 368, 372, 383, 387, 397, 411, 435, 451, 641.
Україна Південно-Східна — 147, 189.
Україна Подільська — 140.
Україна Правобережна — 15, 154, 226, 244, 249, 250, 251, 253, 258, 260, 261, 263, 266, 270, 271, 272, 273, 275, 295, 296, 308, 323, 325, 326, 328, 329, 332, 334, 335, 336, 337, 343, 354, 355, 357, 358, 360, 362, 365, 368, 382, 383, 384, 385, 386, 394, 395, 425, 426, 435, 437, 443, 444, 445, 454, 459, 493, 515, 521, 546, 555, 584, 587, 641, 655, 700.
Україна Придніпровська — 485.
Україна Руська (Галичина) — 140.
Україна Сіверська — 182, 252.
Україна Слобідська — 192, 225, 254, 260, 261, 262, 263, 268, 269, 270, 283, 286, 288, 290, 291, 293, 309, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 342, 343, 353, 354, 377, 682.
Україна Степова — 545.
Україна Східна — 134, 487.
Українська РСР — 13, 22.
Уманський повіт — 372, 384, 521, 583, 587.
Уманський полк — 271.
Уманщина — 384, 587.
Умань — 178, 215, 234, 236, 237, 271, 326, 330, 332, 333.
Урал — 71, 345, 451, 453, 511, 537, 543.
Усатове — 18, 558.
Устюг — 136.
Уфа — 559.
Ушиця — 91, 92.
Ушицький повіт — 521, 724.

Ф

Фанагорія — 23.
Фастів — 185, 330.
Фастівка — 443.
Фатъма-Коба — 13.
Феневичі — 385.
Феодосія (Кафа) — 123, 145, 182, 183, 629, 703.
Фессалоніки — 36.
Фінляндія — 433, 537, 559, 578.
Фінська затока — 41.
Флешня — 426.
Франція — 80, 81, 82, 206, 220, 324, 368, 405, 472, 474, 490, 574, 645, 658, 695, 696, 697, 698, 701, 705, 716, 720.
Фурсово — 712.

Х

Хаджібей — 146.
Харків — 261, 270, 285, 286, 317, 319, 323, 343, 365, 366, 419, 420, 428, 447, 449, 450, 456, 459, 462, 463, 464, 470,

471, 473, 474, 477, 480, 482, 490, 502, 503, 516, 517, 518, 521, 524, 525, 531, 538, 539, 541, 542, 543, 545, 549, 550, 555, 559, 560, 562, 565, 566, 568, 595, 600, 609, 610, 617, 618, 619, 620, 622, 630, 637, 640, 646, 647, 648, 649, 650, 700, 707, 710, 712, 713, 719, 722, 725, 728, 731, 733.
Харківська губернія — 354, 357, 359, 367, 368, 371, 384, 435, 445, 466, 474, 515, 520, 521, 522, 546, 556, 584, 601, 626, 627, 628, 720.
Харківська область — 22, 192.
Харківське намісництво — 321.
Харківський повіт — 548, 628.
Харківський полк — 261, 305.
Харківці — 556.
Харківщина — 322, 346, 373, 521, 557.
Харцизьк — 563.
Херсон — 341, 447, 462, 482, 566, 594, 609, 611, 646, 649, 709.
Херсонес (Корсунь) — 23, 25, 34, 54, 63.
Херсонська губернія — 354, 357, 360, 368, 371, 372, 408, 426, 439, 446, 476, 514, 515, 539, 556, 584, 601, 718, 720.
Херсонський повіт — 408, 426, 477.
Херсонщина — 373, 586.
Хмельницька область — 8.
Хмільник — 196.
Ходорів — 653.
Ходорків — 185.
Хозарія — див. Хозарська держава.
Хозарська держава — 41, 51, 82.
Холм — 90, 102, 104, 109.
Холмівка — 426.
Хорватія — 36.
Хорезм (Хорезмська держава) — 96, 97.
Хорол р. — 192.
Хортиця, острів — 160, 161.
Хортиця Мала, острів — 135.
Хотин — 105, 148, 186, 187.
Хотинський повіт — 368.
Хрещатик — 58, 491.
Хуст — 267.
Хустський район — 268.
Хутір Михайлівський — 545.

Ц

Царград — див. Константинополь.
Цареборисов — 270.
Царицин — 268, 610.
Цецора — 205.
Цецорські поля — 186.
Цивеличі — 266.
Цюріх — 463.

Ч

Чемульпо — 536.
Червєнські міста — 42, 53, 56, 58.
Червєнь — 42, 91.

- Червоний Хутір — 16.
 Черепнин — 27.
 Черкаси — 134, 136, 147, 162, 164, 180, 191, 207, 212, 271, 332, 406.
 Черкаська область — 22.
 Черкаський повіт — 145, 521.
 Черкаський полк — 245, 271.
 Черкащина — 27, 30, 31, 32, 134.
 Чернеча гора — 432.
 Чернечгородка — 132.
 Чернече — 476.
 Чернівці — 401, 487, 499, 661, 669, 702.
 Чернігів — 42, 44, 47, 56, 68, 71, 78, 85, 89, 97, 100, 107, 109, 136, 147, 149, 180, 225, 245, 252, 255, 256, 258, 276, 291, 343, 351, 373, 456, 471, 479, 490, 532, 594, 596, 624.
 Чернігівська губернія — 354, 360, 368, 381, 410, 414, 418, 435, 439, 441, 515, 546, 555, 570, 576, 584, 587, 601, 725.
 Чернігівська земля — див. Чернігівське князівство.
 Чернігівська область — 55.
 Чернігівське князівство — 76, 100, 111, 112, 113, 126.
 Чернігівське намісництво — 321.
 Чернігівський полк — 235, 245, 246, 249, 294, 300.
 Чернігівщина — 11, 13, 137, 191, 209, 224, 225, 242, 251, 255, 315, 316, 319, 351, 373, 410, 420, 462, 463, 515, 545, 555, 556, 557, 586.
 Чернігово-Сіверська земля — див. Чернігово-Сіверське князівство.
 Чернігово-Сіверське князівство — 56, 67, 70, 86, 100, 112, 149.
 Чернігово-Сіверщина — 104, 138, 145, 149, 181, 185.
 Чернухи — 345.
 Черняхів — 26.
 Чехія — 51, 63, 81, 90, 98, 116, 174, 200, 359, 657.
 Чехословаччина — 614.
 Чечелівка — 481, 550, 567.
 Чигирин — 159, 205, 239, 242, 272, 330, 332.
 Чигиринський повіт — 385, 463, 464, 475, 521.
 Чигиринський полк — 245.
 Чигиринщина — 332.
 Чита — 559.
 Чичерськ — 216.
 Чолбаси — 476.
 Чорна Кам'янка — 587, 588.
 Чорне море — 24, 39, 41, 45, 47, 49, 51, 83, 90, 91, 122, 146, 148, 150, 161, 183, 263, 297, 314, 337, 339, 341, 378, 381, 405, 406, 522, 696, 703, 704.
 Чорний Ліс — 330.
 Чорний шлях — 177.
 Чорний Яр — 323.
 Черногорія — 343.
 Чорноморське узбережжя — 116, 297, 337.
 Чорномор'я — 319.
 Чортківська округа — 398.
 Чортмлицька Січ — 262.
 Чорторій — 215.
 Чугуїв — 270, 372.
 Чуднів — 124, 215, 249, 328.
 Чудське озеро — 58, 96, 300.
 Чутівка — 386.
- Ш**
- Шаргород — 236.
 Шапільки — 725.
 Швейківка — 386.
 Швейдарія — 699, 732.
 Швеція — 63, 181, 215, 222, 234, 238, 239, 249, 296, 299, 300, 301, 304, 306, 307, 324.
 Шебелинка — 384.
 Шексна р. — 69.
 Шептаківська волость — 252.
 Шептаківська сотня — 309.
 Шкловка р. — 236.
 Шулявка — 560.
 Шумськ — 91.
- Щ**
- Щербинівка — 712, 723.
- Ю**
- Юзівка (Донецьк) — 451, 468, 553, 594, 612, 622.
 Юзівський район — 622.
 Юнаківці — 719.
 Юр'єв — 58.
- Я**
- Яворів — 179.
 Яготин — 159.
 Ягубець — 234.
 Язловець — 265.
 Якутія — 507, 575.
 Ямпільський повіт — 439.
 Янкове — 132.
 Японія — 536, 645, 695, 696.
 Ярослав (на р. Сан) — 91, 101, 123, 146, 153, 179, 196, 258.
 Ярославль — 99.
 Ярославська губернія — 365.
 Ясинувата — 563, 597.
 Ясногородка — 385.
 Ясси — 222.
 Яуза р. — 71.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стр
1. Палеолітичні знаряддя праці: а — ручне рубило; б — гостроконечник; в — скребло; г — різець; д — проколка	9
2. Залишки палеолітичного житла на Мізинській стоянці	12
3. Трипільське поселення (уявний вигляд)	14
4. Глиняний посуд з трипільських поселень	15
5. Мідний кинджал (Усатове)	16
6. Кам'яна сокира	17
7. Золота оббивка сагайдака з Мелітопольського кургану	20
8. Золота прикраса (IV ст. до н. е., Херсонес). Збільшено	21
9. Монета Савмака. Лицьовий і зворотній бік	22
10. Залишки оборонної стіни Херсонеса	23
11. Глиняні статуетки (IV—III ст. до н. е., Херсонес)	24
12. Давньослов'янський глек (IV—VI ст. н. е., с. Ромашки на Київщині)	30
13. Срібна позолочена бляшка (VI ст. н. е., с. Мартинівка на Черкащині)	31
14. Ковальські знаряддя з Пастирського городища на Черкащині (VII—VIII ст.)	32
15. Золота дунниця з багатого поховання (VIII ст., с. Глодоси на Кіровоградщині)	34
16. Землеробство і будівництво в древній Русі	41
17. Спасо-Преображенський собор у Чернігові (XI ст.)	56
18. Рештки Золотих воріт у Києві, побудованих у середині XI ст.	57
19. Київська гривна (X—XI ст.)	64
20. Початок «Руської Правди» за списком Кормчої книги XIII ст.	67
21. Народне повстання в Києві	68
22. Сторінка з заставкою із «Ізборника Святослава» 1073 р.	69
23. Перемога руських над половцями	71
24. «Остромирове євангеліє» (перша сторінка)	76
25. Софійський собор у Києві, закладений у 1037 р. (реконструкція)	77
26. Фрески київського Софійського собору: зверху — полювання, знизу — скоморохи	79
27. Зразки чеканної роботи на сріблі: два колти і намисто (Київ, XII ст.)	80
28. Срібний браслет з позолоченими зображеннями (Київ, XII—XIII ст.)	89
29. Замок в Хотині (XIII—XVI ст.)	105
30. Залишки фортеці в м. Білгороді-Дністровському (XIV—XV ст.)	107
31. Апсиди церкви Пантелеймона в Галичі, збудованої близько 1200 р.	109
32. Замкова гора та залишки фортеці в м. Кременці (XIV—XV ст.)	110
33. Ужгородський замок (XIII—XV ст.)	111
34. Залишки замка в м. Острозі (XIV—XVI ст.)	119
35. Знаки львівських цехів (XVI—XVII ст.)	123
36. Залишки замка в м. Тербовлі (XV—XVI ст.)	125
37. Татарські загарбники женуть полонених з Галичини та Волині	147
38. III Литовський статут, виданий у 1588 р.	155
39. Дніпровські пороги і острови Хортиця та Томаківка (за картою Боєлана)	160
40. Запорізька Січ. Вибори кошового отамана	163
41. Остання сторінка букваря, надрукованого І. Федоровим у Львові 1574 р.	169
42. Титульна сторінка «Апокрисиса»	170
43. «Пересошницьке євангеліє»	171
44. Залишки фортеці в м. Луцьку	172
45. Будинок Корнякта у м. Львові (XVI ст.)	173
46. Церква-замок у с. Сутківцях (XV ст.)	173
47. Печатка м. Переяслава XVII ст.	179
48. Взяття Кафи запорозжцями у 1616 р.	182

49. Запорізький корабель	183
50. Герб Війська Запорізького (XVII ст.)	185
51. Перша сторінка «Граматики» Мелетія Смотрицького, виданої в Москві у 1648 р.	197
52. План м. Києва 1638 р.	199
53. Козачка і козак	203
54. Козацька старшина	204
55. Козацько-селянська зброя часів визвольної війни	207
56. Богдан Хмельницький. Портрет невідомого художника XVII ст. Олія. 208—209	208—209
57. Прапори та значки козацького війська часів визвольної війни	209
58. Козацька піхота	212
59. Лист Богдана Хмельницького від 8 червня 1648 р. російському царю Олексію Михайловичу з проханням прийняти Україну до складу Російської держави	213
60. Козацькі гармати	215
61. Постанова Земського собору про возз'єднання України з Росією (перша і остання сторінки)	229
62. Богдан Хмельницький з полками, які визначені булавами. Старовинна картина	235
63. Козацька кіннота під Львовом	237
64. Робота мулярів (XVII ст.)	240
65. Моменти, що були в обігу на Україні в XVI—XVII ст.: 1 — дирге́м Тохтаміша; 2 — празький грош; 3 — деньга Івана IV; 4 — полтина; 5 — ефімок; 6 — трояк; 7 — дукат	241
66. Чернігів (XVII ст.)	255
67. Переяслав (XVII ст.)	256
68. Батурин (XVII ст.)	257
69. Львів (XVII ст.)	258
70. Глухів (XVII ст.)	259
71. Степан Разін	269
72. Пам'ятник на могилі кошового Запорізької Січі Івана Сірка	273
73. Печатка Львівського братства (XVII ст.)	276
74. «Лексикон словеноросійський» Памви Беринди, надрукований у Київській друкарні в 1657 р.	277
75. «Мусікійська граMATика» М. П. Ділецького	277
76. Будинок Чернігівської полкової канцелярії (кінець XVII ст.)	279
77. Будинок Артемихи у м. Києві на Подолі (XVII ст.)	280
78. Микільський собор у Києві (XVII ст.)	281
79. Селянин і селянка (XVIII ст.)	284
80. Городянин і городянка (XVIII ст.)	285
81. Козак (XVIII ст.)	292
82. «Прелестное письмо» отамана М. Голого (1708 р.)	294
83. Ваяття Азова російськими й українськими військами в 1696 р.	299
84. Донесення ад'ютанта Петра І Ф. Бартецького О. Меншикову від 24 вересня 1708 р. про боротьбу українських партизанів з шведськими військами	303
85. Пам'ятник слави в м. Полтаві	307
86. Печатки паланок Війська Запорізького (XVIII ст.)	313
87. Відомість про кількість селянських дворів, що перебували у володінні колишніх гетьманів (1764 р.)	317
88. Омелян Пугачов	323
89. Титульна сторінка рукописної книги О. М. Радіцева «Подорож з Петербурга в Москву»	325
90. Гайдамака (XVIII ст.)	328
91. Опришок	330
92. Зброя карпатських опришків у XVIII—XIX ст.	331
93. М. Залізник	333
94. І. Гонта	334
95. Миколаїв (кінець XVIII ст.)	339
96. Будинок в Катеринославі, в якому містилася сукняно-панчішна мануфактура (XVIII ст.)	341
97. Студенти Київської академії	343

98.	Будинок, в якому містилася Чернігівська колегія у XVIII ст.	344
99.	Г. С. Сковорода	347
100.	Козак Мамай (XVIII ст.)	350
101.	Скляна пляшка з розписом (XVIII ст.)	351
102.	Ратуша в м. Бучачі (1751 р.)	352
103.	Будинок в Києво-Печерській лаврі, споруджений у XVIII ст. архітектором-кріпаком С. Д. Ковніром	353
104.	Селянин і селянка (початок XIX ст.)	355
105.	Повідомлення в газеті «Киевские губернские ведомости» за 1838 р. про продаж кріпаків	361
106.	Кустарна розробка кам'яного вугілля в Донбасі (XVIII ст.)	363
107.	Полтава (початок XIX ст.)	366
108.	Будинок у Києві по вул. Кірова, де збирались декабристи	376
109.	«Зелений будиночок» у м. Кам'яні, де збирались декабристи і де бував О. С. Пушкін	377
110.	П. І. Пестель	378
111.	С. І. Муравйов-Апостол	379
112.	Титульна сторінка «Полярной звезды» (1855 р.)	380
113.	Устим Кармалюк	385
114.	Кам'янець-Подільський. Башта фортеці, в якій був ув'язнений У. Кармалюк	387
115.	Титульна сторінка першого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка	389
116.	Обкладинка жандармської слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство	393
117.	М. І. Гулак	395
118.	Титульна сторінка «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса	396
119.	К. Маркс	396—397
120.	Ф. Енгельс	396—397
121.	Чернівці (середина XIX ст.)	401
122.	М. І. Пирогов	406
123.	Одеса. Загальний вигляд з східної сторони (перша половина XIX ст.)	409
124.	Будинок Харківського університету	410
125.	В. Н. Каразін	411
126.	М. В. Остроградський	412
127.	О. О. Потєбня	413
128.	Будинок Київського університету (середина XIX ст.)	413
129.	М. О. Максимович. Портрет намальований Т. Г. Шевченком	414
130.	О. М. Бодяньський	415
131.	М. В. Гоголь	416
132.	І. П. Котляревський	417
133.	Перше видання «Енеїди»	418
134.	Обкладинка збірки «Малоросійські пісні», виданої М. О. Максимовичем у 1827 р.	418
135.	М. С. Щепкін. Портрет намальований Т. Г. Шевченком	419
136.	Т. Г. Шевченко. Автопортрет	420—421
137.	Судня рада. Малюнок Т. Г. Шевченка	421
138.	Т. Г. Шевченко. Фото 1858—1860 рр.	427
139.	Київ. Будинок, де жив Т. Г. Шевченко	429
140.	Т. Г. Шевченко та його польські друзі під час заслання	430
141.	А. О. Красовський з дружиною	442
142.	А. О. Потєбня	444
143.	Катеринослав (60-і роки XIX ст.)	449
144.	Знаряддя праці шахтарів та ливарників Донбасу в дореволюційний час	450
145.	Металургійний завод в Юзівці (70-і роки XIX ст.)	451
146.	Добування залізної руди відкритим способом у Криворізькому басейні (90-і роки XIX ст.)	452
147.	Цукровий завод у м. Шполі Київської губернії (кінець XIX ст.)	453
148.	Обкладинка журналу «Основа»	457
149.	М. П. Драгоманов	458
150.	Обкладинка журналу «Киевская старина»	459
151.	А. І. Желябов	463

152. М. Ф. Фроленко	464
153. М. І. Кибальчич	465
154. Життя гірників Донбасу (70-і роки XIX ст.)	467
155. М. І. Зібер	471
156. Члени «Південноросійського союзу робітників»: Є. Й. Заславський, І. О. Рябицький, Ф. І. Кравченко, М. П. Сквері	473
157. Ю. Д. Мельников	475
158. Титульна сторінка книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»	479
159. В. І. Ленін. Фото 1897 р.	480—481
160. І. В. Бабушкін	481
161. І. Я. Франко	486
162. М. І. Павлик	488
163. Київ, вулиця Хрещатик (кінець 90-х років XIX ст.)	491
164. І. І. Мечников	493
165. О. М. Лазаревський	494
166. Марко Вовчок	497
167. Ю. А. Федькович	498
168. Панас Мирний	499
169. Л. І. Глібов	500
170. М. М. Коцюбинський	501
171. Артисти групи М. Л. Кропивницького	503
172. Народний кобзар Остап Вересай	505
173. П. А. Грабовський	507
174. Перший паровоз, збудований у 1900 р. на Луганському паровозобудів- ному заводі	513
175. Земельні володіння селян с. Володівців Подільської губернії	514
176. Перший номер ленінської газети «Искра»	518
177. Агенти «Искры»: М. Е. Бауман, М. М. Литвинов, І. Х. Лалаєнц, Р. С. Землячка	519
178. Обкладинка брошури «Майские дни в Харькове»	521
179. Селяни Сумського повіту Харківської губернії, арештовані за участь у повстанні. Фото 1903 р.	523
180. Розповсюджувачі «Искры» і активні учасники соціал-демократичних гуртків України: В. А. Шелгунов, Г. І. Петровський, Д. І. Ульянов, П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік	527
181. Фотокопія листа В. І. Леніна Харківській організації РСДРП (грудень 1902 р.)	529
182. Будинок у Києві по вул. Лабораторній (нині Ульянових), де жила сім'я Ульянових	531
183. Заява робітників Луганського паровозобудівного заводу від 17 лютого 1905 р. з вимогами до адміністрації	540
184. Броненосець «Потемкин»	547
185. Г. М. Вакуленчук	548
186. О. М. Матюшенко	549
187. Київ. Демонстрація на Думській площі у жовтні 1905 р.	551
188. Барикади на вулицях Одеси в 1905 р.	552
189. Члени Катеринославського Бойового страйкового комітету: Г. І. Петров- ський, І. Ю. Захаренко, А. А. Фабричний, І. К. Шевченко	560
190. Бюлетень Катеринославського Бойового страйкового комітету (1905 р.)	561
191. Приїзд учасників харківського повстання на ст. Люботин	562
192. Група горлівських робітників, засуджених до каторжних робіт за участь у грудневому збройному повстанні 1905 р.	564
193. Резолюція, прийнята робітниками Миколаївського суднобудівного заводу на мітингу 17 березня 1908 р. проти розгулу чорносотенців	579
194. Обкладинка праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»	582
195. Вирок особливого присутствія Київської судової палати в справі учас- ників селянського заворушення в с. Чорній Кам'янці	588
196. Фотокопія листа Г. К. Орджонікідзе Київському комітетові РСДРП про відрадження делегата на Празьку конференцію	614
197. Визначні діячі революційного руху України: Г. І. Петровський, І. Ф. Смирнов (М. Ласточкин), М. К. Муранов, Є. Б. Бош, В. К. Аверін	620

198.	Щоденна більшовицька газета «Правда», яка через переслідування царської цензури виходила під різними назвами	623
199.	Поліцейський наряд на могилі Т. Г. Шевченка в ювілейні дні 1914 р.	639
200.	На Бориславських нафтових промислах	653
201.	Демонстрація у Львові в 1905 р. з вимогою загального виборчого права	669
202.	М. М. Козьобинський, В. С. Стефаник, Л. Українка, О. Пчілка, М. П. Старицький, В. І. Самійленко і Г. М. Хоткевич (1903 р.)	675
203.	О. Я. Єфименко	681
204.	Д. К. Заболотний і В. К. Високович з своїми співробітниками по боротьбі з епідемією холери і чуми в Одесі	683
205.	П. М. Нестеров серед членів Київського товариства повітроплавання	685
206.	І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич)	686
207.	М. К. Заньковецька	687
208.	Київ. Будинок, де в 1907 р. було засновано перший на Україні український стаціонарний театр	688
209.	М. В. Лисенко в групі викладачів та учнів Київської музично-драматичної школи	689
210.	С. А. Крушельницька	690
211.	Малюнок з сатиричного журналу «Шершень». «Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить»	692
212.	Будинок земства в м. Полтаві, побудований на початку ХХ ст.	693
213.	Зруйновані будинки у м. Бучачі, де відбувались бої в період першої світової війни	703
214.	Депутата-більшовика Г. І. Петровського силою виводять з заду засідань Державної думи	707
215.	Депутати думи — члени більшовицької фракції на засланні	709
216.	Фотокопія газети «Южная правда»	711
217.	Київ. Маніфестація на Великій Васильківській вулиці (березень 1917 р.)	729
218.	Міліція Ради робітничих депутатів м. Києва	731

СПИСОК КАРТ І СХЕМ

1. Древньоруська держава в IX—XI ст. (до 1054 р.).	48— 49
2. Україна в XVI ст.	128—129
3. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.	216—217
4. Територія України, возз'єднана з Росією в другій половині XVII ст.	232—233
5. Бій під Полтавою 27 червня 1709 р.	304—305
6. Адміністративний поділ України в складі Росії у XVIII ст.	311
7. Селянські рухи на Правобережній і Західній Україні у XVIII ст.	327
8. Рух опришків на Поліссі у XVIII ст.	329
9. Організації РСДРП, що брали участь у VI (Празькій) Всеросійській партійній конференції	616

З М І С Т

	Стор.
Передмова	5
Розділ I ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД І ЗАРОДЖЕННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА	
1. Формування первіснообщинного ладу	7
2. Стародавні скотарські та землеробські племена	13
3. Розклад первіснообщинного ладу. Найдавніші рабовласницькі держави на території України	19
4. Стародавні східні слов'яни	25
Розділ II ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. ДРЕВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА	
1. Виникнення феодалізму у східних слов'ян (VI—IX ст.)	39
2. Утворення Древньоруської держави	45
3. Древньоруська держава в кінці X — першій половині XI ст.	53
4. Розвиток феодальних відносин у XI—XII ст. і зміни в політичному ладі древньої Русі.	58
5. Посилення феодальних князівств і початок розчленування Древньоруської держави. Народні повстання в древній Русі.	67
6. Культура древньої Русі	72
7. Історичне значення Древньоруської держави	80
Розділ III ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ РУСІ (XII—XIV СТ.)	
1. Роздроблення Древньоруської держави на окремі князівства	85
2. Суспільно-економічний розвиток і політичне становище південно-західних руських князівств в кінці XII — першій половині XIII ст.	88
3. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою. Південно-західні руські князівства під ігом Золотої Орди	96
4. Галицько-Волинське князівство після монголо-татарської навали	100
5. Захоплення Литовським князівством Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини та Переяславщини. Захоплення польськими феодалами Галицької землі	104
6. Культура південно-західних руських князівств	107
Розділ IV ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКІ ВІДНОСИНИ І БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ В XV—XVI СТ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	
1. Початок утворення централізованих держав у Східній Європі	114
2. Розвиток землеробства, ремесла, торгівлі і міст на українських землях наприкінці XIV, в XV і першій половині XVI ст.	116
3. Зростання феодально-кріпосницького гніту та селянські рухи	126
4. Виникнення козацтва.	134
5. Утворення української народності	136

6. Боротьба проти литовських і польських феодалів-загарбників. Турецько-татарські напади на Україну	142
7. Утворення Російської держави	148
8. Загарбання шляхетською Польщею українських земель (Київщини, Волині і Брацлавщини) у XVI ст. Люблінська унія	151
9. Посилення феодального гніту і закріпачення селян у другій половині XVI ст.	153
10. Наступ шляхти і католицького духовенства на міста. Боротьба українського народу проти національного гноблення	156
11. Виникнення Запорізької Січі. Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст.	159
12. Культура української народності в XIV—XVI ст.	167

Розділ V

ПОСИЛЕННЯ КРІПОСНИЦТВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20—30-х РОКІВ

1. Соціально-економічний розвиток України в першій половині XVII ст.	175
2. Визвольний рух на Україні проти шляхетської Польщі в першій чверті XVII ст. Боротьба проти турецько-татарської агресії	181
3. Селянсько-козацькі повстання 30-х років XVII ст.	188
4. Культура України в першій половині XVII ст.	193

Розділ VI

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр. ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

1. Україна напередодні визвольної війни.	202
2. Початок визвольної війни	205
3. Початок переговорів про возз'єднання України з Росією. Створення народної армії. Восні дії восени 1648 і 1649 рр.	211
4. Становище України після Зборівської угоди. Посилення економічних і політичних зв'язків з Росією. Восні дії 1650—1653 рр.	220
5. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення	227

Розділ VII

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РОСІЄЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ.)

1. Спільна боротьба українського, російського і білоруського народів за дальше визволення українських і білоруських земель (1654—1656 рр.)	234
2. Соціально-економічні відносини і адміністративний устрій України в складі Російської держави (50—60-і роки XVII ст.)	239
3. Класова боротьба на Україні в 50—60-х роках XVII ст. Продовження війни проти шляхетської Польщі	246
4. Економічний розвиток України в складі Російської держави. Становище Правобережжя і західноукраїнських земель під владою іноземних держав (друга половина XVII ст.)	253
5. Спільна боротьба російських і українських народних мас проти феодально-кріпосницького гніту	268
6. Боротьба проти агресії султанської Туреччини	270
7. Культура України у другій половині XVII ст.	274

Розділ VIII

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ З КІНЦІ XVII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

1. Соціально-економічний розвиток Лівобережної і Слобідської України. Дальше закріпачення селянства	283
2. Боротьба народних мас проти феодально-кріпосницького гніту в кінці XVII — на початку XVIII ст.	291
3. Визвольна боротьба на Правобережній Україні і в Закарпатті у кінці XVII — на початку XVIII ст.	295
4. Участь українського козацького війська у боротьбі Російської держави проти Туреччини і Кримського ханства в кінці XVII ст.	297
5. Північна війна (1700—1721 рр.). Полтавська битва та її історичне значення	300
6. Україна в 30—40-х роках XVIII ст. Розвиток мануфактурного виробництва на Україні	307

Розділ IX

ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКИЙ ЛАД НА УКРАЇНІ В ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

1. Кріпосне право на Лівобережній і Слобідській Україні. Розвиток капіталістичних відносин	315
2. Селянські постання на Лівобережжі і Слобожанщині. Суспільний рух	321
3. Правобережжя і західноукраїнські землі у XVIII ст. Визвольна боротьба проти польсько-шляхетського панування	325
4. Визволення Правобережної України від польсько-шляхетського панування. Загарбання західноукраїнських земель Австрією	335
5. Визволення Чорноморського узбережжя. Заселення Південної України	337
6. Культура України у XVIII ст.	342

Розділ X

РОЗКЛАД І КРИЗА ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ. ЗРОСТАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

1. Занепад кріпосництва і зростання капіталістичних відносин	354
2. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року	368
3. Декабристи на Україні	371
4. Посилення гніту царизму. Селянський рух у другій чверті XIX ст.	380
5. Зародження революційно-демократичного руху. Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство	388
6. Західноукраїнські землі під гнітом австрійської монархії	397
7. Кримська війна (1853—1856 рр.). Зростання селянського руху	405
8. Розвиток української культури в першій половині XIX ст.	408

Розділ XI

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ ТА ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ ПРОЛЕТАРИАТУ НА УКРАЇНІ У ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

1. Підготовка реформи. Революційна ситуація 1859—1861 рр.	424
2. Скасування кріпосного права. Селянський рух на початку 60-х років. Реформи 60—70-х років	433
3. Визвольний рух в першій половині 60-х років	441
4. Розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості	445

5. Національний рух на Україні в другій половині XIX ст.	454
6. Народницький революційний рух кінця 60-х — початку 80-х років . . .	461
7. Формування промислового пролетаріату і його революційна боротьба. Поширення марксизму і поява соціал-демократичних організацій. Селянський рух	466
8. Робітничий рух у другій половині 90-х років. В. І. Ленін. «Союз боротьби за визволення робітничого класу»	477
9. Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст.	482
10. Розвиток української культури в другій половині XIX ст.	489

Розділ XII

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр. НА УКРАЇНІ

1. Стан промисловості і сільського господарства на початку XX ст.	510
2. Початок масової політичної боротьби пролетаріату. Селянський рух 1902 р. . .	516
3. Боротьба за створення революційної партії пролетаріату. Іскрівські організації на Україні	524
4. Національно-визвольний рух. Боротьба більшовиків проти буржуазних націоналістів напередодні революції	533
5. Початок революції. Січнево-березневі страйки на Україні	536
6. Участь більшовицьких організацій України у боротьбі за скликання III з'їзду РСДРП. Історичне значення рішень III з'їзду	541
7. Робітничий і селянський рух на Україні влітку 1905 р. Повстання на броненосці «Потемкін»	545
8. Загальноросійський жовтневий політичний страйк. Ради робітничих депутатів	550
9. Селянський рух на Україні і революційна боротьба в армії восени 1905 р. . .	555
10. Грудневе збройне повстання. Повстання на Україні	559
11. Революційна боротьба робітників і селян та національно-визвольний рух на Україні в 1906—1907 рр.	564
12. Значення буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.	573

Розділ XIII

УКРАЇНА В РОКИ РЕАКЦІЇ (1907—1910 рр.)

1. Третьочервневий переворот. III Державна дума	575
2. Терор царизму проти робітників і селян. Наступ контрреволюції на ідеологічному фронті. Посилення національного гніту на Україні	578
3. Аграрна політика Столипіна і її проведення на Україні	582
4. Промисловий застій і становище робітничого класу	589
5. Діяльність більшовиків у період реакції. Робітничий рух	592

Розділ XIV

УКРАЇНА В РОКИ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1910—1914 рр.)

1. Зростання монополістичного капіталізму і стан сільського господарства . . .	602
2. Піднесення революційного руху	608
3. Більшовики і національно-визвольний рух на Україні	630
4. Передвоєнна політична криза	644
5. Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900—1914 рр.	651
6. Розвиток української культури на початку XX ст.	672

Розділ XV

УКРАЇНА В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ І ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1. Виникнення і причини імперіалістичної війни	695
2. Хід воєнних дій	701
3. Боротьба більшовиків проти імперіалістичної війни, великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму	705
4. Господарська розруха	716
5. Назрівання революційної кризи	721
6. Лютнева буржуазно-демократична революція	727
ХРОНОЛОГІЯ	736
ЛІТЕРАТУРА	752
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	765
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	780
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	797
СПИСОК КАРТ І СХЕМ	802

*Друкується за постановою Президії Академії наук
Української РСР*

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ ССР, т. I
(На українском языкe)

Редактор

В. Н. ДЕНИСОВА

Літературний редактор

В. Д. СТЕЦЕНКО

Художній редактор

С. П. КВІТКА

Художнє оформлення

О. Г. КОМ'ЯХОВА

Технічні редактори

Є. Н. РОЗЕНЦВЕЙГ

Н. П. РАХЛІНА

Коректори

Л. П. ВЛАЖЕВИЧ

Г. І. ПРОКОПЕНКО

БФ 01010. Зам. № 6-124. Вид. № 321. Тираж 30.000.
Папір № 1, 70×100^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 50,5+10 вкл.
Умовн. друк. аркушів 67,6. Обліково-видавн. аркушів
68,0. Підписано до друку 7.І 1967 р. Ціна 2 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Реціна, 3.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Комітету по пресі при
Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.